

विद्वदभ्यर्थनम्

पद्मस्रजस्रजप्रयाम्नि विलयं प्रत्युद्गुञ्जाः क्षणाद्वैधेयोऽप्यखिलायं कर्षणविधौ धत्तेऽशतः कौशलम् ।
 लोकैष्याद्दृष्ट्यात्रां मधुरतां पक्वे सगत्यानुतिं तं धीदत्तगुहं प्रणम्य विदुषो विप्रानदोऽभ्यर्थये ॥ १ ॥
 धीतस्मात्तपरायणाः सुविमलाचाराः सुगौणीकृतस्वार्था मत्सरपद्मलेशविधुराः शम्भस्पर्थायताः ।
 तेभ्योऽनङ्कितपूर्वमीत्सितमदन्त्रं पारिजाताह्वयं प्रन्यं मधु समर्पये कृतधियः पानाणि सर्वोर्वणे ॥ २ ॥
 प्रन्योऽयं गह्वरः प्रमाणविधुताः कौशास्त्यगुञ्जा मिथो ब्यस्तस्ताश्च नियन्धस्संस्करणपर्योता न मल्लेष्टुनी ।
 यावद्बुद्धि मया विचार्य महुलायास्तेन संशोधितो येचेतादशस्संस्कृतिव्यसनिनो विदुस्त एव भ्रमम् ॥ ३ ॥
 प्रथान्कोऽपि पुमान्प्रकाशयतिचेष्टकैश्च तद्गौरवं कृत्वा वीरस्य कृपाकटाक्षितदशा शंसन्ति तं सज्जनाः ।
 ब्रह्मो मस्सल्लभं पथा प्रबलतो दृष्टोपहासोपता निर्गमदाक्षमहो एसन्ति विकसदन्तं पुनर्दुर्जयाः ॥ ४ ॥
 दोषोऽस्यैषः खलास्यसुषिपाक्षिहाहिराशीविषः संशुक्लमसिषो गुणं गुणवतः कं या न नाशं नयेत् ।
 न स्वाधेत्समिधेऽद्विदुषिडकचूलं दिव्योपयं मानिकं शास्त्रार्थोपनिषद्विर्वा मुमददां कारुण्यतः प्रेरणम् ॥ ५ ॥

अथात्र किंचित्प्रास्ताविकम्—

प्रस्तावना,

गणेशं ध्याग्देवीमथ खलनाथं भगवतीं महालक्ष्मीं विप्रानपिच पितरौ पूज्यचरणौ ।
शुद्धुर्नत्वा बद्धाललिरसकृदानस्य तिरसा नृसिंहीयप्रास्ताविकमिह विधात्ये स्फुटतरम् ॥

सर्वेभ्यो देवैभ्यो नमः सर्वेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो नमोनमः ।

जगदारम्भादुरा “यहु स्मां प्रजायेये” तिसंस्कृताङ्कुरोद्गमाव्यवहितक्षुण एवारिलविष्टपसर्गादावतर्क्येन्द्रजालिकेन सिखुशुणा श्रीमद्भगवता स्थावरजङ्गमालके जगत् धर्माधर्मावधुरसमाग्रायं शुब्दसमाग्रायं च निरवधिकं सृष्ट्वा अखिलव्यवहाराय तत्तच्छन्दानां तेनतेनार्थेन संबन्धं कल्पयित्वा धर्माधर्मप्रतिपादके पदे खनिःश्रुसितात्मकास्त्वतःप्रमाणमृतान्वेदान्कल्पयित्वा हिरण्यगर्भादिभ्यः प्रतिपादितास्तेष्वान्येभ्य इत्येवमुत्तरोत्तरं समजनि शुब्दार्थप्रतिपत्तिः । अथैवं परंपरासादितश्रुतिगणा मन्त्रद्रष्टारस्तावतैव स्वतःकृतकृत्वा अपि जगदीशसृष्टजनानां ग्रहणधारणसौकर्याय प्रसन्नमनुसृत्य राशिरूपान्वेदान्मन्त्रब्रह्मणविमयेन शाराप्रशाखादिभेदेनच व्यमजन् । ततस्तद्वेत्तनाः परमकारुणिका आश्रयायनाचार्यादयो महर्षयोऽपि निष्पमानुभावेनापचीयमानमेवासुर्वलानभिर्दयुगीनानां मानुषप्राणिनां निःश्रेयसाम्युदयपूर्वकमखिलव्यवहा-

॥ १ ॥

राय निर्दिष्टास्वात्मना प्रविभक्तानामपि केवलनिगमानामचारितार्थं गन्तानाः सुप्रतिशिष्टस्तृतीतिहासादीन्यर्मशास्त्रप्रतिपादकान्विवन्धानरीरचन् । ततश्च केचन महानुभावास्तेदकेनिष्ठास्तेभ्योऽप्यनलप्रत्ययाल्लुपलीवकान् श्रौतस्मार्तकर्मकाण्डप्रतिपादकान्याज्ञिकप्रयोगग्रन्थांश्च रचयामन्तुः यदाधारेणैव याज्ञिका नानाविधानि गृह्णाणि श्रौतानिच कर्माणि यथायथं पारयन्ति । तदत्रावसरप्राप्तं आश्रलायनप्रयोगं महातुभाचश्रीमध्वसिंहस्वरिविरचितं प्रयोगपारिजातनामानं महानिवन्धमधिकृत्य किञ्चिदिव लेखनीं व्यापारयामः—

तत्राबो प्रयोगपारिजातस्य महानिवन्धत्वाविष्करणायान् प्रणेतुमुपक्रान्तानां प्रकरणानां विषयाणां च तत्तिर्मानैवोद्धृतानुक्रमणिका विन्यस्यते ॥ प्रथमं पौड्यासंस्कारकाण्डम्—“कर्मेणां वक्ष्यमाणानामर्थं तावदनुक्रमः । शुण्याहवाचनविधिरङ्कुरार्पणमेव च ॥ अथो पितृभ्योऽन्युदयश्राद्धं कौतुकवन्धनम् । विधिरमिगुस्त्रस्यापि विधिर्ग्रहमखस्य च ॥ गर्भाधानं पुंसवनं ततश्चानवलोभनम् । सीमन्तोन्नयनं पिण्डुवर्जितवन्धनं च ॥ नामकर्म तथा खद्विरोहणं दुर्यधपानकम् । कर्णवेधो निष्क्रमणं नवाञ्चप्राञ्चनं तथा । चौलकर्मऽध्वराभ्यासो धर्मोऽनुपनयस्य च ॥ अथोपनयनं मेधाजननं ब्रह्मचारिणः । धर्मा नैष्ठिकवर्थाश्च तयोपाकरणक्रमः ॥ स्वाध्यायविधिरत्रापि तथैवोत्सर्जनक्रिया । नहानाश्री चाथ महाप्रतं चोपनिषद्गतम् ॥ गौदानिकं समावृत्तिर्नियता स्नातकस्य तु । पाणिग्रहविधिश्चैव क्षत्रेणैवोपासनस्य च ॥ गृहप्रवेशस्य विधिः प्रतिपद्योमनिर्णयः ॥ पाकसंस्थाकाण्डम्—श्रवणाकर्म सर्पणां षड्विंशत्युज्जीविधिः । विधिराग्रयणस्यापि तथा प्रत्यवरोहणम् ॥ पार्वण षाट्काः श्राद्धं आह्निकापारनिर्णयः । तिथ्यारिनिर्णयश्चैव तत्र दानव्रतादि च । व्यवहारविधिश्चैव प्रायश्चित्तिरूपणम् ॥ अग्न्याधानादिश्रौतकाण्डम्—अग्न्याधानं चाग्निहोत्रं गौर्णमासेष्टिनिर्णयः । तथाच वैश्वदेवस्य प्रघासस्य च निर्णयः ॥

साक्रमधेशुनासौर्यविधिराग्रणस्य च । पशुबन्धस्य च विधिः सौत्रामण्या विधिस्तथा ॥ अग्निष्टोमस्य चाल्यग्निष्टोमस्य च विधिस्तथा । उग्रध्वपोऽशिनोऽथैव वाजपेयविधिस्तथा ॥ अतिरात्रस्य च विधिरात्रोऽयमस्य वैव हि ॥ प्रकीर्णोक्ताण्डम्—द्वयायात्मगुणानां च छाद्यानां चैव लक्षणम् । वानप्रस्थस्य चाचारः संन्यासस्य विधिस्तथा ॥ तेषां चाचारनिवृत्त्याः संस्कारा विधिपूर्वकाः ॥ राजधर्मो वैश्यधर्मोः शूद्रधर्मोऽन्येष्वेव । लक्ष्मीनृसिंहस्तोत्रं च वक्ष्यन्ते चात्र तत्ततः” इति ॥ एतेष्वधुना प्रथममीप्सत्वाकसंस्थासंक्षेपयुतं षोडशसंस्कारकाण्डं प्रकाशितम् । पाकं पाकसंस्थाकाण्डं श्राद्धनिर्णययुतं, आह्निककाण्डं चेति द्वयमपि महता प्रयत्नेन संपादितं चानुपदमेव प्रकाशयिष्यामः ।

प्रयोगपारिजातस्य प्रणयनसरनिरखिलेभ्योऽपि याज्ञिकग्रन्थेभ्यः सर्वोद्कृष्टेति व्यक्तीकरणाय क्रियतेऽप्यमुपन्यासः—अत्र प्रतिविपादयित्वितानां प्रयोगाणां मध्ये कस्यचनपि प्रयोगसारगमे पूर्वं तत्प्रकरणप्रतिपादका मष्टकुमारिलकृता आश्वलायनकारिकाः, ततस्तत्तावदेव आश्वलायनीयं शुब्रसूत्रं, तदथस्तदुपरि श्रीमद्भाग्यनारायणीया वृत्तिः, ततश्च भगवान्श्रीनकोऽपि तावानेव संपृहीतोऽस्ति । यत्र प्रयोगे शुब्रपरिविष्टाग्रश्वकता तत्र तस्मापि तावानेव भागो गृहीतः । तत्तत्प्रयोगसंबद्धवत्सरायनतुंगामतिविचारार्थदिविशेषः सप्रमाणोऽतिविश्लेषश्च संपृहीतोऽस्ति येन तत्तत्प्रयोगदिनशुद्धादिविचाराणां नेतरेषां व्योतिर्ग्रन्थानां स्वल्पाप्यावश्यकता । तथाचोपमानेषु सर्वेष्वपि प्रयोगेषु तत्रतत्र विनियुक्तानां श्रीतानां मन्त्राणां सौत्राणां च प्रकरणानुगुणार्थकमर्थविषयं पूर्वं निवेश्य अनन्तरं प्रयोगाः परिकल्पिताः सन्ति । अनन्तरान्तरा केचन विषयस्तु इतरास्तास्वीयमन्त्रप्रमाणेष्वपि विवृता दृश्यन्ते ये तावदाश्वलायनाचार्येणोपेक्षिताः । विशेषध्यानं यत्र यत्र संकलितानां प्रमाणानां विसंबादावतत्तत्र तत्र तन्निरसनपूर्वकं सुत्तयैकवाक्यताव्यकारि ग्रन्थप्रणेतैः सर्वेभ्योऽप्याश्वलायनानुसारिप्रयोगग्रन्थेभ्य उचैस्त्वमस्य

विरारजीति । सांप्रतं याशिकग्रन्थानुलिख्य केवलसूत्रैरेव चारितार्थं कल्पयतामधुनातनानां केपंचन पण्डितानामनवसरदुःश्वारम्भत्वे यथावत्प्रयोगपरिसमापनज्ञापने चावयेव निबन्धः सुतरां निर्णायकः स्यादिति मन्यहे किमधिकलेखनेन ।

प्रयोगपरिजातकातोऽयं सुगृहीतनामधेयः श्रीमद्युसिंहसूरिः कदा कतमं महीमण्डलप्रेदेशं स्वीयजनुपा मण्डयांयमूवेति प्राचीनेति-
हासविधुरा वयं याथातथ्येन निर्देष्टुं न पारयामो यद्यपि तेषां तत्समयानुगमनमेवमनुमिदुमः—अस्मिन्नियन्धेऽमिसुलाद्यारम्भकालीन-
संकल्पकथनावसरे शारीरकभाष्यानुसारिणस्तस्योत्तिष्ठनात्, पूर्वनिर्णयमनुसृत्य प्रथमतो हेमाद्रिमेतेनोत्तिष्ठ्य विचारण्यकृतः पूर्वनिर्णयस्त्विति
तयोर्निर्णयोपादानाच्छ्रीमद्विचारण्यस्वामिसययाव्यवहितोत्तरकालीनोऽयं ग्रन्थक्कार इति निश्चीयते । देशविचारेण—तत्रतत्र मङ्गलाचरणारम्भे
मध्येन्तेऽपि श्रीमद्युसिंहभगवदाराधनस्मरणसंनयनदर्शनेन तदेकान्तनिष्ठोऽतएव तत्सिक्तवर्तोल्यपि परं निश्चिनुमः । भगवत्कृपाकटाक्षमन्तरा
कुत एतादृशोऽनुपमेयः प्रज्ञाप्रकर्षलाभः कुतोवाऽनुपमाखिलविद्वदादरणीयमहानिबन्धप्रणयनसाधर्म्यसंभावनेति । अथचाखिलाराधकार्थ-
कामकल्पदुमः श्रीमद्युसिंहो दक्षिणैद्रावादपरिसरवर्तिश्रीगोदावरीरोधःप्रतिष्ठितधर्मपुरीतिमुविख्यातायां पुरि विराजत इति सुप्रसिद्धम् ।
तथाच—“प्रह्लादं दुरवापशोकजलधेवत्तारयन्नीगमां यावन्तःपरिपूर्णतां प्रकटयन्स्ताभ्यं विभिन्दन्वलात् ॥ हेमाक्षायजमाजधान नखैर्यो
मङ्गलानां निधिः श्रीमान्दीप्ति(धर्म)दुरीश्वरो नरहरिः कुर्यान्नगन्मङ्गलम्” इति । निबन्धप्रणेतुर्नङ्गलं तु—“फलमुदधिसुतातपस्तरूणां
परिमलमागममौलिमालिकानाम् । अमृतरसयुषासकामराणामतिजगदाकृतिमाश्रये नृसिंहम्” इति । तेन तत्रत्योऽयमाश्रयनशाखाध्यायीति
निश्चीयते । तथाचेतः प्राक्तनचतुःशताब्दकालीनप्रयोगरत्नाघाकरेषु पारिजातस्य तत्रतत्र ग्रामाण्येन परामर्शोत्तरोऽप्यतीव प्राचीनोऽयमिति
च निर्देष्टुं शक्यते—

अत्रोदारात्मभिर्महाशयैर्देत्तानामादर्शकोशानामुपन्यासः—

१ तत्रैकं श्रीमतां सांगतीसंस्थानपरिवृढानां ग्रन्थभाण्डागारसं हस्ताक्षरविलसितं सुवान्यमातृकायुल्लसितं संस्कारकाण्डं—आद्विककाण्ड इति प्रकरणद्वयात्मकमेकं पाठं नातिशुद्धम् ॥

२ सावन्तवागीसंस्थानस्यैः अठवणीत्युपाह्वैर्विद्वद्भिरात्मारामशर्मभिः स्वसंग्रहादत्तनेकं केवलसंस्कारकाण्डं पाठं नातिशुद्धं च ।

३ तत्रत्यैरेव दोषेश्वरकर इत्युपाधिभिः राजमानविराजमानैः विनायकत्वाव इत्याख्यैः स्त्रीयश्रीवीरहस्तलिखितग्रन्थसंग्रहादत्तं संस्कारः—पाकसंस्था—हविस्संस्था—श्राद्धकाण्ड इति प्रकरणचतुष्टयात्मकं इहलिलिखितम् ।

४ मैसूराराजधान्यामान्धलिपिभिर्मुद्रयित्वा प्रकाशितं केवलशोढशसंस्कारकाण्डं प्रायः शुद्धं च ।

तदेवमपूर्वोक्तं निबन्धः शिरोनिर्दिष्टग्रन्थसंवादेन विदुषां साहाय्येन च यावदुद्धिदलं परिशोध्यान्तरान्तरा प्रकरणान्यन्तःपातिष्विषयांश्च सर्वेषां सौलभ्याय तन्तत्र विमज्ज्य पाठान्तराणि संशोध्य भहता प्रयासेन कथं कथमपि पारितोष्यं प्रयमः प्रकरणन्यात्मको भागः । सच मुन्यापुरीविराजमानैः नानाविधानेकग्रन्थप्रकाशनदृश्यपरिकरैः श्रीमद्भिः तुकाराम जाववीत्याख्यया प्रथितैः श्रेष्ठवीरिदानीं सुद्रणदौस्त्या-यहेऽपि काले सर्वोत्कृष्टतया संमुद्य प्रकाशितो निखिलद्विजचिरागीप्सिवोऽयं ग्रन्थ इति तेषां विप्रकुलोपकारकत्वेन प्रशंसनं नातिशयोक्त्यै स्यादिति विरतामि ।

पणशीवरोपाहुः श्रीमच्छम्भणभट्टचरितनयः वासुदेवशर्मा ।

पत्रं	विषयाः
७१	कर्मसाधुष्वदेवतालक्षणानि
७२	यैषो ग्रहसाधनम्
७३	प्रतिमाभावे प्रतिनिधयः
७४	दिक्पाठस्वरूपाणि
७५	कलशस्थानम्
७६	होमप्रख्याति
७७	प्रदानां नष्टकलः
७८	देवग्री नैवेद्यतोषोऽङ्गः
७९	प्रदानहोमात्तरं कर्तव्यम्
८०	यद्विद्वानभिधि
८१	परितोषकथः
८२	ग्रहपञ्चसंभाराः
८३	सहस्रनाम्नाभि
८४	अर्चनभिधिः
८५	नवग्रहावाहनादि
८६	ग्रहहोमप्रकारः
८७	सन्निधेयः

पत्र

विषयाः

७८	आवाहितमहोदधसन्म
७९	स्वालोराकतिधावेन होमभिधिः
८०	अनेकाग्रवेकाग्रपक्षः
८१	यूचाग्रमहोदधविधिः
८२	शिवधरपञ्चः
८३	आधलावनेः शिवमहोदधः कार्यः
८४	गृहसिद्धिचरप्रश्ने कारिका
८५	शिवमहोदधप्रयोगः
८६	वास्तुहोमविधिः
८७	वास्तुहोमप्रयोगः
८८	गर्भाधानप्रकरणम्
८९	ग्रहमातेवकालनिर्णयः
९०	वारफलम्
९१	नक्षत्रफलम्
९२	परिधादियोगफलम्
९३	राशिफलम्
९४	रत्नोद्गर्तमध्यटीनक्षत्रफलम्

पत्रं

विषयाः

१०१	स्तुतयाम् मन्त्राचारः
१०२	रजस्वलाभियमाः
१०३	रजःप्राशिकाकाले विषयः
१०४	अन्योन्यस्तुतिनिषेदे निर्णयः
१०५	रजस्वलाया नैमित्तिकभावे ग्रामे
१०६	रोगे रजसि मनुचित्वं नास्ती-
	ति कथनम्
१०७	रोगवरजःस्तुतिप्रकारः
१०८	रात्री रजसि निर्णयः
१०९	लज्जितावाक्काया गृहकर्मणि कु-
	तेऽपि न दोषः
११०	रजःप्राशित्वेदे विचारः
१११	रजस्वलास्तुतिप्रकारः
११२	अतुतायां रजस्वलाया स्तुति-
	प्रकारः
११३	अतुतायानन्तरं कर्तव्यनिर्णय
११४	निधिवारकनौ दूरे स्थानिके

पत्रं

विषयाः

११५	ग्रहणकाले ऋतुर्गते विधिः
११६	रौसहाया ऋतुर्गतातिक्रमे सा-
	मित्तविशेषः
११७	रजस्वलाशान्तिः
११८	आयाने दिवसनिर्णयः
११९	विष्यादिनिर्णयः
१२०	वारनिर्णयः
१२१	नक्षत्रनिर्णयः
१२२	समितिनिर्णयः
१२३	छानविधौ विशेषः
१२४	ज्योतिषमार्गेण गर्भाधानविधिः
१२५	गर्भाधानाकरजे मासविक्षम्
१२६	गर्भाधानमन्त्रार्थः
१२७	गर्भाधानप्रयोगः
१२८	पुंस्यनानवल्लोभनयोर्विधिः
१२९	अक्षयवाराष्टमस्तुतिविचारः
१३०	पुंगवस्यादिमन्त्रादेः

पत्रं	विषयाः
११७	पुंसव्रतानवलोभनप्रयोगः
११८	सीमन्तोन्नयनम्
११९	गृह्यव्योतिषयोर्विरोधे कार्यम्
११९	प्रसवेचावर्त्तनीमस्तकक्षणम्
११९	सौरादिमासलक्षणम्
११९	सावनमासलक्षणम्
११९	सीमन्ते नक्षत्रविध्यादि
११९	सीमन्तवर्त्तविध्यामम्
१२१	अकृतसीमन्तायाः प्रसवे विशेषः
११९	सीमन्तलंकारे भोज्य- प्रायश्चित्तम्
१२२	सीमन्तोन्नयनमन्त्राद्यः
१२३	सीमन्तोन्नयनप्रयोगः
१२४	विष्णुयज्ञः
१२५	विष्णुयज्ञप्रयोगः
१२५	गर्भिणीधर्माः

पत्रं	विषयाः
१२३	अत्राष्टमुदविकथार्थं हिरण्येन कार्यम्
१२३	पुत्रजननकाले दानविशेषः
१२३	अत्र प्रसिद्धेऽधिकारः
१२३	अन्मकालनिर्णयः
१२३	तिथिकलम्
१२४	वारफलाभि
१२४	नक्षत्रफलानि
१२५	योगफलानि
१२५	फलफलानि
१२५	जन्मराशिकर्तवि
१२७	जन्मलक्षणकानि
१२७	तर्वांशफलम्
१२७	तिथिगणकान्तः
१२८	पित्तरेकमक्षत्रजनने
१२८	महाकाष्ठितप्रहमुकनक्षत्रे जातस्य रिष्टयोगः

पत्रं	विषयाः
१२८	उद्योदानक्षत्रजननफलम्
१२८	मूलनक्षत्रजननफलम्
१२८	अशुक्लमूललक्षणम्
१२८	चन्द्रयुक्तनक्षत्रलक्षण- शेषः
१२९	राशिजननदोषः
१२९	विष्टगादिपौष्णदोषाः
१२९	विष्टपादिलक्षणम्
१२९	कुट्टिकलक्षणम्
१२९	अश्विनक्षत्रलक्षणम्
१२९	छत्रगणकानि
१३०	गणहान्तादीं फलानि
१३०	सिंघपटोयु जातस्य दोषः
१३०	सर्वेषु गणहारावेषु छुभरद्विवर्ति- तेषु रिष्टम्
१३०	अनलक्षणम्
१३०	प्रिसुतर्तिलम्बलक्षणयोगाः
१३५	अष्टादश चन्द्रयोगाः

पत्रं	विषयाः	पत्रं	विषयाः	पत्रं	विषयाः	पत्रं	विषयाः
२०५	चौलपुष्टांगः	२१२	वालातिक्रमे पितुः प्रायश्चित्तम्	२१७	न सांख्यजनकम्	२२१	अद्वैतवखलक्षणम्
२०६	ग्रीष्मादिशराश्रयाण्यम्	२१३	पतितस्यापि प्रीते वधलक्ष्यम्	२१८	उग्रमिर्णयः	२२२	मेखलक्षणम्
२०७	दधिद्रव्योपायले काण्यम्	२१४	अमिरालक्षणम्	२१९	मद्राणां लभ्यादिद्वारास्वातन्त्र्यम्	२२३	दण्डलक्षणम्
२०८	ग्रीष्मोष्णोत्कृष्टये कृतरागम्	२१५	कारयोक्तावनवाहः	२२०	अमिष्टयोगः	२२४	उपवीतलक्षणम्
२०९	कुमारीविषये विरोधः	२१६	गुरुफलविचारः	२२१	ह्युभयोरेषु सुभक्तयोः	२२५	वर्णभेदेनोपवीतलक्षणम्
२१०	चौलहोमेऽग्निमिर्णयः	२१७	अपलाविमिर्णयः	२२२	आचार्यलक्षणम्	२२६	उपनयनविनष्टत्वम्
२११	पूरान्तर्लक्षणाणां षडम्	२१८	अनुमानमिर्णयः	२२३	धोमिर्णयलक्षणम्	२२७	कजत्ववक्षारणे कारणम्
२१२	चौलपिने षड्दे भोक्तुः प्रायश्चित्तम्	२१९	उपेष्टकाये न्येष्टल विरोधः	२२४	उपनेतारः	२२८	मह्यांलक्षणम्
२१३	चौलोपनयनद्वयम्	२२०	कर्ममासविषयः	२२५	वर्णनेयाः	२२९	अतिनधारणे कारणम्
२१४	चौलमयोगः	२२१	साध्याधीनामिणारः	२२६	द्रादराविषयलक्षणम्	२३०	अमिष्टाविचारः
२१५	मरुतरामप्रविधिः	२२२	राजवाद्यानुष्ठयम्	२२७	पुष्टोदरोक्तवचनविषयः	२३१	यज्ञोपनीसधारणमौलीद्वयनम्
२१६	अनुपनीपनी	२२३	रात्रीकातुष्टयम्	२२८	संज्ञाविषयविश्रामाप्रक्षिप्तम्	२३२	छात्रमागवकेत वाचयेम्
२१७	महाराते प्रायश्चित्तम्	२२४	संज्ञाविमिर्णये षड्दे विरोधः	२२९	प्रातापलक्ष्यप्रावर्धितम्	२३३	भिक्षाचरग्रामकारः
२१८	पालविशुध्माः	२२५	सिद्धिमिर्णयः	२३०	उपनेतुपनेयोः शयनविषयः	२३४	साध्याहृत्येव्यानिर्णयः
२१९	उपनयनप्रकरणम्	२२६	निवृत्तलक्षणम्	२३१	उपनयनसंस्काराः	२३५	अनुपनयनीयविचारः
२२०	उपनयनप्रकरणम्	२२७	गलप्रद्विषयः	२३२	परिपानीयादिलक्षणम्	२३६	उपनयनमहा मेः
२२१	उपनयनप्रकरणम्	२२८	गलप्रद्विषयः	२३३	येष्वपचित्रितविचारः	२३७	उपनयनप्रयोगः

२३६ अनुग्रहवर्णीयहोमः
 २३७ अलङ्कृतस्य प्रायश्चित्तविधौ च
 २३८ मेधाजननम्
 २३९ मेधाजननसमाधौ
 २४० नेपाग्रजननयोगः
 २४१ पुनरुदयजननम्
 २४२ पुनरुदयजननस्य निमित्तः स्तराणि
 २४३ प्रद्वन्द्वारिचर्माः
 २४४ उपाकरणपर्यन्तं गायत्र्या सप्तपदाः
 २४५ सद्गुणारिणा रेतस्यार्ते प्रायश्चित्तम्
 २४६ सद्गुणारिणा गायत्रीचर्तयेत्
 २४७ मातापित्रोर्मरणेन प्रसूतचारिणी
 मातृकायम्
 २४८ शिक्षाचारणम्
 २४९ आपयति नृपदण्डात् न प्रादुम्
 २५० राज्ञीचरयः सदाभ्युपौ भिक्षोश्च
 २५१ आशरामाग्रमेव भिक्षोश्च

पत्रं विषयः
 २४२ निरिद्धभैक्षानि
 २४३ अष्टातस्य भैक्षस्य गुरौ निवेदनम्
 २४४ भैक्षार्चनं रकारः
 २४५ पुकायनियेषः
 २४६ मेधाग्रणे प्रत्यवायः
 २४७ भस्मिर्कणम्
 २४८ समिष्टपणम्
 २४९ अग्निर्गोकरणे प्रायश्चित्तम्
 २५० अभिदादनविधिः
 २५१ मातृगणसमवायेऽभिरुद्रनमकारः
 २५२ आशिर्गोऽग्रमुश्रानं काभिरुद्रमेव
 २५३ सद्गुणार्चनम्
 २५४ नैदिरूपमां
 २५५ भैक्षस्य कलुषिणः
 २५६ सतोपहृती प्रायश्चित्तम्
 २५७ मातृकादिदुर्गा प्रायश्चित्तम्
 २५८ प्रायश्चित्तस्य विधौ च

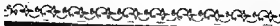
पत्रं विषयः
 २४४ अष्टौ प्रायश्चित्तम्
 २४५ अग्निसन्निभप्रयश्चित्तम्
 २४६ अष्टात्रयैषु लक्षणादि
 २४७ गुणावदस्य प्रायश्चित्तम्
 २४८ अग्निर्गोकरणे प्रायश्चित्तम्
 २४९ भैक्षवर्णम्
 २५० कुरुद्रादि कुर्वतो माये रेतः सक्तने
 २५१ उपनयनजननस्यै पञ्चोपरितवाहो
 प्रायश्चित्तम्
 २५२ सप्तैश्वर्यभोजने
 २५३ उपनयनप्रतिपद्ये मातृरुचसि स-
 त्वे वा निर्णयः
 २५४ उपाकरणविधौ च
 २५५ उपाकरणविधौ ग्रहणादौ
 २५६ अतरे चण्डे सति विचारः
 २५७ गुरुशुक्रयोर्मौन्ये
 २५८ अधिभासे नियेषः

पत्रं विषयः
 २४७ उपाकरणकारिकादि
 २४८ उपाकरणे इति अतस्तत्त्वविशेषः
 २४९ वेदोपाकरणे विधौ च
 २५० निष्प्रायश्चित्तं विधौ च
 २५१ मन्त्रचारि विषये विधौ च
 २५२ उपाकरणप्रकारम्
 २५३ अकारणे प्रत्यवायः
 २५४ उपाकरणसमाधौ
 २५५ उपाकरणप्रयोगः
 २५६ अग्निसन्निभप्रयश्चित्तम्
 २५७ अग्निसन्निभप्रयश्चित्तम्
 २५८ अग्निसन्निभप्रयश्चित्तम्
 २५९ अग्निसन्निभप्रयश्चित्तम्
 २६० अग्निसन्निभप्रयश्चित्तम्
 २६१ अग्निसन्निभप्रयश्चित्तम्
 २६२ अग्निसन्निभप्रयश्चित्तम्
 २६३ अग्निसन्निभप्रयश्चित्तम्
 २६४ अग्निसन्निभप्रयश्चित्तम्
 २६५ अग्निसन्निभप्रयश्चित्तम्
 २६६ अग्निसन्निभप्रयश्चित्तम्
 २६७ अग्निसन्निभप्रयश्चित्तम्
 २६८ अग्निसन्निभप्रयश्चित्तम्
 २६९ अग्निसन्निभप्रयश्चित्तम्
 २७० अग्निसन्निभप्रयश्चित्तम्

पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः
२५१	विहारमन्त्राः	२६३	कर्णधारशुभाय पाणिनीयशिक्षा	२६९	महानास्तीप्रकरणम्	२८४	समावर्तनम्
२५२	अप्येदुर्निवृत्ता-	२६४	अन्यथाकाः	२७४	कृमराचरणे कारणम्	२८५	समावर्तने मंषाद्वयानि
२६०	रसुत्तिहंमहेऽनन्त्यावकराणि	२६५	प्रदोषनिर्णयः	२७४	सर्वद्विदोषमोजने कारणम्	२८९	मल्लधारिवल्लोपप्रायश्चित्तम्
२६१	अप्येदु- च्छात्रावतिषेयः	२६५	नैमित्तिकप्रदोषः	२७४	संमीलनवादी हेतुः	२८९	धर्मदोषपाटुल्ये प्रायश्चित्तम्
२६१	अपेक्षानपेक्षतमप्यपनम्	२६५	मन्यादयः	२७४	समुदागितोषेष्टने हेतुः	२८९	समावर्तनस्य फलम्
२६१	हृत्साधयनावासाधिकेष्टावका-	२६५	तुगादयः	२७४	संमीलनवादी फलविदोषः	२९०	समानवर्तनप्राणामर्धः
	नाम्यनुज्ञा	२६५	लक्ष्मिनिधिशेषनिर्णयः	२७४	यस्यतरीकन्धने हेतुः	२९३	समावर्तनप्रयोगः
२६१	मागदमतिप्रायश्चित्तम्	२६५	नैमित्तिकमन्त्रावासाः	२७५	महानास्तीप्रद्वन काले गुदशिव-	२९६	गुरुकुलादिबृत्तिप्रकारः
२६१	गुदकुलमासनकारः	२६६	पञ्चमन्त्रद्वयोर्विद्वत्प्राणमने प्रा-		योऽन्योन्यपृष्ठसंघाते कारणम्	२९७	प्रातःकर्ममां:
२६१	आपयनधर्माः		यश्चित्तम्	२७५	मल्लोपनवादी कारणम्	२९८	सकलदोषमप्राः
२६१	गुरोश्चिक्षेपे मायश्चित्तम्	२६६	साः कालितानस्यावाः	२७७	संक्षमरामपदे मल्लोपप्रायश्चित्तम्	२९८	प्रातःकेच पञ्चदश कर्माः
२६२	गुरुधृत्वायाः फलम्	२६७	अन्यापयकाः कटने दोषः	२७७	महानास्तीप्रयोगः	२९८	त्रिप्राहृत्य काम्यनायः
२६२	अप्यावकाशमां:	२६७	अन्यापयकाः	२८२	महामत्तप्रयोगः	२९८	अभिन्तरुर्गोणि विविदुक्तमप्रायेः
२६२	गुरुकर्तृ- शिक्षामकारः	२६७	अन्येऽसर्जनविधिः	२८२	उपनिगृह्यताम्	२९९	विवाहप्रकरणम्
२६२	वेदविश्ववनलक्ष्यम्	२६८	असर्जनप्रयोगः	२८३	गौदानिकविधिः	२९९	कुललक्षणम्
२६२	ज्ञानदोषाव्यः	२६८	अःसर्जनेऽनु कल्याणलः	२८४	प्राणमनोः	२९९	कुलपकरं कारणाणि
२६२	तपस्यमादयो नाप्यावाः	२६८	उत्तरसंज्ञे पञ्चमस्यपञ्चविधेयः			२९९	कन्यादश्रमवि

पत्रं	विषयाः
३०६	महातुल्यक्षणम्
३०६	नक्षत्रविरोधेन कन्यालक्षणानि
३०६	विषयसंबन्धः
३०६	सावित्र्यनिर्णयः
३०६	यथोपसमित्यादिपात्रफलपरस्पर- सिद्धिचाराः
३०८	मानुककन्यावर्णनमधिकाराः
३०८	मातृगोत्राया मातृत्वपितृतावासा निर्णयः
३०८	पुत्रिकाकरणधिकाराः
३०९	गोत्रप्रवरनिर्णयः
३११	वारुक्षणानि
३११	सामुद्रिकलक्षणानि
३१२	पात्राधिकरणानि
३१२	अङ्गुलिक्षणानि
३१२	जटाक्षणानि
३१२	शिरोलक्षणम्

पत्रं	विषयाः
३१२	सर्ववाग्रहक्षणम्
३१२	पुंलक्षणीया
३१३	नृत्यनोभेन वृद्धादिभ्यः कन्या- वृत्ते मायश्रितम्
३१३	कन्याशुल्कमहत्वे भावक्षिप्तम्
३१३	परिषेकादिनिर्णयः
३१३	परिषेयसिद्धिक्षणानि
३१३	सोदरविपदे परिषेदेन योषाभारः
३१४	प्रलीयमानाह
३१४	पुंलक्षणमूलानां कन्यानां परि- वेष्टने
३१४	परिषेष्टमायक्षिप्तम्
३१४	अग्नेदिष्टिकादौ
३१४	विवाहकालः
३१५	अग्नेदिष्टिगुणक्षणम्
३१५	नक्षत्राद्यक्षणम्

पत्रं	विषयाः	कनि-
३१५	कनिषायाः कन्यायाः कनि- षयोः पदः कार्यः	कनि-
३१५	गोत्रादिद्वये फलनिर्णयः	
३१६	सोदराणां विवाहनिर्णयः	
३१६	सम्पन्नमुपकननिर्णयः	
३१६	अन्यभेदेन संस्काराभ्यगुणः	
३१६	मातृगृहादिनिर्णयः	
३१६	गुणार्थकलापश्चकता	
३१७	विहग्यगुणधिकाराः	
३१७	गुणमुक्ताम्बुनिर्णयः	
३१७	गुणमुक्तयोः समवसरे निर्णयः	
३१७	पुनरोत्थस्वयंपर्वणविकाराः	
३१७	गोचरफलम्	
३१७	शुभमयावपठम्	
३१८	द्वयलोपेयवलावदवकणम्	
३१८	वृहस्पतिशान्तिः शुद्ध्या च	
३१८	आवित्यनाम्निः	

पत्रं	विषयाः
३१८	विनाति कूटनिर्णयः
३१९	पुंलक्षणमन्त्रनिर्णयः
३१९	पुण्येनामिक रोगः
३२०	पुण्येनामिकावयवः
३२०	गाहीकूटविचारः
३२०	गाहीकूटावयवः
३२०	गणकूटः
३२०	गणकूटावयवः
३२०	माहेष्कूटः
३२०	माहेष्कूटावयवः
३२०	योभिन्कूटविचारः
३२१	पौराणिकफलम्
३२१	योभिन्कूटावयवः
३२१	मासा द्विर्द्वयाः
३२१	द्विर्द्वयावयवः
३२१	महामेघीकूटः
३२२	महामेघीकूटावयवः

पत्रं	विषयः	व-
३१४	दिनागमुहूर्तेषु कारविदोषेण जंतीयाः	
३१५	कारदोषाः	
३१६	कारदोषफलमपवादः	
३१७	दिवापि सान्द्रकालमनागम्	
३१८	पुनर्मूलक्षणम्	
३१९	प्राग्निफलक्षणम्	
३२०	मूर्ध्निमूलक्षणम्	
३२१	ग्रहणोत्पातदोषः	
३२२	ग्रहणागुलः पञ्चादूर्वा दिवसाः	
३२३	सहोत्पातनिर्णयः	
३२४	कूरकिल्लमक्षदोषः	
३२५	पञ्चमालाकावृणम्	
३२६	भूमिजिह्वाभनिर्णयः	
३२७	अपानोषः	
३२८	कुलवीनदोषः	
३२९	सर्गोत्पत्तिः	

पत्रं	विषयः
३३५	वर्गोत्पत्तिमांसाफलमि
३३६	महापातवैष्टितिदोषः
३३७	योगविशेषेण महादोषमङ्गः
३३८	दुर्लभदोषमङ्गः
३३९	लघुचन्द्रापवादः
३४०	पापीनस्तिष्ठान्दोषमङ्गः
३४१	कर्मदोषमङ्गः
३४२	विष्टिदोषमङ्गः
३४३	कारदोषमङ्गः
३४४	कुलिकमङ्गः
३४५	यमघ्नमङ्गः
३४६	दुर्लभमूर्तिविदोषमङ्गः
३४७	स्वल्पदोषनाममि
३४८	लघुदोषमङ्गः
३४९	परिदोषदोषमङ्गः
३५०	ग्रहविदोषमङ्गः
३५१	आसन्नान्तरादिदोषमङ्गः

पत्रं	विषयः
३५८	दृग्व्योमस्तुयोगापवादः
३५९	सूक्ष्मवयोपमङ्गः
३६०	पञ्चमधुनयोगमङ्गः
३६१	कण्टकस्तूणमङ्गः
३६२	इन्द्रचापदोषमङ्गः
३६३	आसन्नदोषमङ्गः
३६४	दुःस्थानग्रहदोषमङ्गः
३६५	अस्वातन्त्र्यदोषमङ्गः
३६६	सर्वदोषापवादनामपवादः
३६७	ग्रहयलविचारः
३६८	कामादिद्वयसंभावकफलम्
३६९	आचार्यकामादयलम्
३७०	शुभाशुभफलव्यवधानादयः
३७१	चन्द्रमाला पट्टकमाला
३७२	जल्यचविमोषविधिः
३७३	लघुमालास्तूणम्
३७४	लघुमालास्तूणम्

पत्रं	विषयः
३७८	कन्यादाननिर्णयः
३७९	भसगोत्रेणापि धर्मविवाहः
३८०	सदृशचरलक्षणम्
३८१	कन्यायाः राजोदरीने
३८२	अथ मातृविवाहः
३८३	अथ विधिविवाहनिर्णयः
३८४	प्रादानविधिः
३८५	कन्यावरणे तिथिविधिः
३८६	विवाहकाले आशौचमासी
३८७	अथ विवाहप्राद्वयः
३८८	विवाहादिषु खयः शीघ्रम्
३८९	आधानादिकर्मणो विदोषः
३९०	प्रादानोत्तरं देशान्तरे धरगमने
३९१	विवाहवेदीकरणम्
३९२	वरस्य कन्यापृथगमनम्
३९३	मनुष्यकविनिर्णयः

पत्रं	विषयाः
३९२	अद्भुतविशालम्
३९३	समिच्छामम्
३९४	उत्तरादेवनमकारः
३९५	इवमव्याले विहायैव होमः
३९६	होमकाले प्यानमकारः
३९७	उपस्थानम्
३९८	कागपोपस्थानम्
३९९	स्वच्छिन्नलक्षणम्
४००	अग्निहोमक्षणविधिः
४०१	अविधिमितिपरिचरसे दोषः
४०२	होमप्रतीक्षा
४०३	सूतकादौ होमविधिः
४०४	सीमारुद्धने निर्णयः
४०५	समारोपविधिः प्रयाजाद्यावस्तु
४०६	पुनश्च फालगुण्येन प्रयासः
४०७	होमार्घ्यपुत्रिकारणम्

पत्रं	विषयाः
४०८	प्रधातकाले आगमनकाले च विशेषः
४०९	प्रधातादागतस्य कृत्यम्
४१०	औपसत्कामे संसर्गोपायविधिं
४११	अग्निद्रव्यसंसर्गं विशेषः
४१२	पुनराधानविचारः
४१३	पुनः संधानप्रकारः
४१४	नष्टा शुद्धाग्नेः प्राक्प्रतिपत्तिः
४१५	नाक्षत्रययमादालस्यादिनिर्विष्ट- हाम्नेः प्राक्प्रतिपत्तिः
४१६	कालितययान्मिलनाग्ने
४१७	संभातगृहणम्
४१८	अपत्नीकौपासनविधिः
४१९	विमार्वेस्तामिद्वयसंस्वर्गविधिः
४२०	औपासनप्रकारः
४२१	औपासनमर्चोः
४२२	प्राचरोपसवनप्रयोगः

पत्रं	विषयाः
४२३	सिनीवास्यादिलक्षणम्
४२४	नागकालविशेषनिर्णयः
४२५	दर्शितमापन्ननिवेद्यः
४२६	प्रतिपदशुद्ध्याग्नेः नागानिषेधः
४२७	कालप्रतिपत्तिः
४२८	सद्यरकालविधिः
४२९	विष्णुहोमकालः
४३०	इदिकालनिर्णयः कालनिर्णये
४३१	कालनिर्णयोत्तरं कर्तव्यम्
४३२	उपवासस्य कारणम्
४३३	होमकालः
४३४	अपरेष्टुः कर्तव्यम्
४३५	सूतकादौ इष्टविचारः
४३६	अतिरक्तहोमकालः
४३७	पर्यङ्गप्राप्तिकेने निर्णयः
४३८	अद्भुतसुप्रेमद्वये वा त्रि नक्षत्रं

पत्र	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः
४१६	अन्वाधानोद्विषये प्रमाणोपरतो	४२८	संगृह्यमन्त्रे पवि निषयः	४४४	आशुभोक्तोर्निर्णयः
	प्रावञ्चम्	४२९	गृहप्रवेत्तनोपसम्प्रायेः	४४५	सर्ववलिप्रयोगः
४१६	अन्वाधानोत्तरमिष्टकरणे व्याहृ-	४२९	मानवदिप्रयोगः	४४६	आशुभोक्तोर्निर्णयः
	तिहोमः	४३०	गृहप्रवेत्तनोपसम्प्रायेः	४४७	आशुभोक्तोर्निर्णयः
४१९	तिष्ठितमन्त्राभे	४३१	कर्मवलिः	४४८	आशुभोक्तोर्निर्णयः
४१९	स्वालीपाकप्रयोगः	४३१	कर्मवलिः	४४९	आशुभोक्तोर्निर्णयः
४२१	समस्तकालकृतं धनम्	४३१	कर्मवलिः	४५०	आशुभोक्तोर्निर्णयः
४२२	भक्तिप्रेक्षितप्रयोगः	४३१	कर्मवलिः	४५१	आशुभोक्तोर्निर्णयः
४२३	गृहणेष्टिप्रयोगः	४३१	कर्मवलिः	४५२	आशुभोक्तोर्निर्णयः
४२३	वास्तुव्याहृद गृहप्रवेत्त	४३१	कर्मवलिः	४५३	आशुभोक्तोर्निर्णयः
४२३	गृहप्रवेत्तकालः	४३१	कर्मवलिः	४५४	आशुभोक्तोर्निर्णयः
४२३	गृहप्रवेत्तो सुहृत्प्रवेत्तः	४३१	कर्मवलिः	४५५	आशुभोक्तोर्निर्णयः
४२६	गृहप्रवेत्तो कर्तव्यविदोः	४३१	कर्मवलिः	४५६	आशुभोक्तोर्निर्णयः

इदमप्यपरं किञ्चिद्विज्ञापनम्—

श्रीमञ्चुसिद्धीपस्य प्रयोगपारिजाताख्यमहानिगन्धस्याद्यं पौड्यसंस्कारकाण्डमत्रावसर्जं तस्यैव वैयं सुविस्तृता प्रकरणविषयावा-
न्तरान्तर्गतविषयानुक्रमणिकेति ज्ञेयम् । यत्स्थान्ते पाक्तसंस्कारकाण्डान्तर्वर्तिनां कृत्स्नविषयाणामारम्भोऽकारि स केवलं दिग्प्र-
दर्शनाय अग्रिमकाण्डप्रकाशनावधि साधारणव्यवहारसिद्धौ स्यादिति च । सविस्तरं पाक्तसंस्काराण्डं सर्वश्राद्धप्रकृतिविकृतिकलाप-
वैशद्यसहितं समारब्धमुद्गणं विद्वदग्रेसराणामितरेषां च सर्वेषां चेतश्शुषोराहादायानुपदमेव प्रकाशीभविष्यति । तथाच तदव्यव-
हितानेवसर्पतदीयमतिविल्लीर्णं नैकशः प्रमाणज्जातप्रमितं विविधसप्रमाणनिर्णयविलसितं आक्षिप्तकाण्डं प्रकाशितं स्यादिति सप्रमोदं
निवेदयामः । अपिच प्रकाशिते प्रथमे पौड्यसंस्कारकाण्डे निबन्धप्रणेत्रानुक्रान्तान् पाक्तसंस्थान्तर्गतान्विषयान्द्विविः संस्थान्तर्गता-
घातादयितुं प्रयतमानैरप्यस्माभिरस्तावन्तकालमनुपलब्धानाधानादीन् महामहिमभाजो ग्रन्थप्रकाशकसंशोधकप्रकाशानुग्रहपरा
उदाराश्रयाः प्रेक्षावन्तः असदनुपलब्धैतदीयविषयसंग्रहवन्तः कृपयास्तत्सविधे यदि श्रेयस्युः प्रकाशयामस्तदा भूमिकायां दातुनाम-
निर्देशपूर्वकं तानपि यथाक्रमं महता हर्षभरेण संग्रहावतां सर्वोत्कृष्टविविधपारिजातपुष्पोपहारसपर्यायै । ते च विषयाः देवनागरी
सन्तु उत द्रविडान्त्रकेरलादियस्यां कक्षां वा लिप्यां कृताक्षरविन्यासा वा सन्तु । तेषामसदायचीकरणे कश्चिद्विषयग्रन्थान्तरं
द्रव्यादि वेपिस्तं चेत्तदपि रफुटतरविलासविलसितपत्रिकालेखनद्वारा यदि निवेदयेयुः करिष्यामस्ताहि तदनुकूलं देयादिविचारं
नपद्येन प्रतिपन्नप्रेषणेनेति श्रुयोभूयः सविनयं प्रार्थयामः ।

यद्यपि प्राचीनभब्यश्रिष्टादृतसरण्याऽव्याहतमस्या प्रचलितानामतएव सर्वथावदनुसरणीयानामपि प्रयोगाणां कैश्चिदधुनातनै-
र्विद्वद्भिः किञ्चिद्विर प्रमाणमूरीकृत्यान्यथा विपर्यस्तलेन व्यवहियमाणानां सर्भीकरणावचैतादृशप्रकाशनीयग्रन्थप्रस्तावप्रसंगेन
निर्णयाङ्कनमावश्यकं तथापीदानीमवसरामावात्सलसंकोचाच्च नाकारि किमपि तथ सत्यवसरेऽवसरान्तरे स्वमनीषापरिणामावधि
मनीषिप्रवरसाहाय्येन करिष्यामः ।

अत्रान्ते संगृहीतपाकसंस्थाविषयसंक्षेपे कचिदनवधानेन हविःसंस्थानामविन्यासः प्रायादिकः समजनीति पाकसंस्थेत्यत्र तत्र
शोधयिता ग्राह्यमिति सविनयं विज्ञापयति—

ग्रन्थसंस्करणकर्ता ।

श्रीमन्महागणाधिपतये नमः ॥ ॥ मङ्गलाचरणम् ॥ श्रीमद्वागीश्वलक्ष्मीश्रीगौरीद्याधखिलामरैः । तः पूज्यते मुदा
नित्यं तं वन्दे द्विरदानम् ॥ १ ॥ फलमुदधिसुतातपस्तलाणां परिलभागमयौलिमौलिमानाम् । अमृतरसमुपासकामराणामतिवग-
दाकृतिमाश्रये नृसिंहम् ॥ २ ॥ ओंकारकिंकिणीनादमधुरयुतिद्विहितम् । विचे नृहृलितं भक्त्या चिन्तये चिन्मयेयं गजम् ॥ ३ ॥
रुलये इद्वि कल्पार्णी कलां कामपि द्वाध्वरीम् । कचिताकलशशम्भोधिकुल्लोलोच्छासकांमुर्दाम् ॥ ४ ॥ यदेकवशवर्तिनी विपरिव-
र्तिलोकनपी यदाम्रवचसां फलं विधितेदर्थवाद्रात्मनाम् । यतः परमवाप्यते सुखमयं पदं तत्परैरिदं विजयतेतरां किमपि वस्तु
कर्माभिधम् ॥ ५ ॥ भगवन्तमुपमि शौनकं मुनिमार्चार्यमथाशलायनम् । बहिरन्तरपास्थ यौ तमो जगतः पुष्पवतोरिय श्रियम् ॥ ६ ॥
विघन्ते विविधा ग्रन्थाः श्रौतस्मार्तप्रनोपकाः । शूत्रं तद्वृषिमाये च तद्व्याख्याः कारिकादयः ॥ ७ ॥ तदर्थतन्मनिष्कर्षप्रयासालस-
चेतसाम् । बह्वचानां क्रिमर्तनं सुखसंविदभिच्छताम् ॥ ८ ॥ प्रमोदाय समादाय सारमेकत्र सर्वतः । प्रयोगैस्स प्रकारोऽयमिदं संगृह्य
रुप्यते ॥ ९ ॥ स्वमानस्वच्छानां श्रुतिमुनिगिरां संग्रहविधानमिमांसां कलयत कियत्कौशलमिति । किमेवा सर्वेषामुच्चि-

पात्राभ्युपगच्छति — १ अत्रैवात्मने [वागीश्याया मुमदक सर्वापांमासुपकमे । य नला कृतकृष्णा सुख नमामि यजाननम् ॥ १ ॥ दृष्टान्तरपर मिथु शशिवर्ग
चतुर्भुजम् । प्रसन्नवदनं ध्यायेत्सर्वविघ्नोपशान्तये ॥ २ ॥ अथजाननपत्रार्कं गणाननमहर्निशम् । अनेकं त मन्त्रावायेकदन्तसुपासहे ॥ ३ ॥ इति पञ्चनयमान्धन-
द्विजकोटेश्वरिणः स्तुते ॥ शचीनकोटेशु । २ कलनयनम् । ३ सुपस्तता नराणाम् । ४ मेदुल्लुलि । ५ किमयानम् । ६ चिन्मयीम् । ७ त्रिप्रवर्गम्, विदितदानं ।
८ पुष्पवतोरिय । ९ स्मार्तार्थनोपकाः । १० तत्त्वं मुख सनेसुमिच्छता । ११ प्रयोगान्मन्त्रकलोप । १२ भाषणा ।

तपटनापाटवकला रुलापे श्रुक्तानां कथयत भवेदत्र मुलभा ॥ १० ॥ अहो निगन्धनस्त्रास्य सौभाग्यं किञ्च वर्ण्यते । यतः
 श्रीनरसिंहोऽयमस्य कारयिना स्वयम् ॥ ११ ॥ फलमत्र परत्रापि पश्यतां प्रतिपादयन् । ग्रयोगपारिजतोऽयं ग्रथते पृथिवीतले
 ॥ १२ ॥ अमूलमनपेक्षं वा नच किञ्चिद्विद्वोच्यते । यावदाकाङ्क्षितं यावदुपयुक्तं विलिख्यते ॥ १३ ॥ तत्र तावच्छ्रुतस्मा-
 त्कर्मणोः प्रतिपिपादयिष्यतयोः श्रौतस्य प्रत्यक्षश्रुतिमूलकतेनाभ्यहितत्वात्प्रथमभावित्वेऽपि तदनुष्ठानस्य स्मार्तगर्भाधानादिसंस्का-
 राऽनुष्ठानानन्तररभावित्वात्प्रथमतः स्मार्तकर्म निरूप्यते । तस्य च कर्मणो धर्मश्चास्त्रयमाणकलात् तत्कर्तारोऽभिधीयन्ते—‘मनुर्बृह-
 स्पतिर्वक्षो गौतमोऽथ यमोऽङ्गिराः । वोणीश्वरः ग्रथेताथ स्मार्तातपराशरो । संतर्षोशनसी बृहल्लिखितानत्रिरेव च । विष्णवाप-
 स्ताम्यहारीता धर्मशास्त्रप्रवर्तकाः । एते ब्राह्मदश ग्रीका मुनयो नियतव्रताः । जाषालिनीचिकेतथ स्कन्दो लौगाक्षिकाश्यपौ ।
 व्यासः सनत्कुमारश्च शंतनुर्जदकस्तथा । व्याघ्रः काल्यायनश्चैव जातूऋष्यः कपिञ्जलः । वीषायनश्च काणादो विश्वामित्रस्तथैव
 च । पैठीनसिर्गोभिलश्चेत्युपस्मृतिविधायकाः’ इति । तथा—‘वसिष्ठो नारदश्चैव सुमन्तुश्च पितामहः । बभ्रुः काण्वाञ्जिनिः सत्यन्तो
 गार्ग्यश्च देवलः । जमदग्निर्भरद्वाजः पुलस्त्यः पुलहः ऋतुः । आत्रेयश्छगलेयश्च मरीचिर्वत्स एव च । पारस्करो ऋष्यशृङ्गो वैजवाप-
 स्ताथैव च । इत्यन्ये स्मृतिकर्तार एकाविंशतिरीरिताः । एतैर्यानि ग्रणीतानि धर्मशास्त्राणि वै पुरा ।’ इति । एतदनास्थासे दोष

पाठा—१ मुक्ताश्च कटयश्च । २ श्रीमद्भुक्तिदोष । ३ आत्रेयश्च न वैषण । ४ पण्डितश्चुष्यभट्टो इति पाठ । ५ इत्येते । ६ गुरेति एतेषामनादरत्वाद्ये दोष
 लभ्यते इति, एतेषामपिभ्यामे दोष छलमिदोच्यत इति प्रायिक पाठो मन्वे कश्चिदुच्यते ।

उच्यते—‘तान्येतानि प्रवीणैस्तु न हन्तव्यानि हेतुभिः । यस्तानि हेतुभिर्हन्तास्तोऽन्धे तमसि मज्जति’ इति । विष्णुः—
‘पुराण मानवो धर्मः साद्धो वेदश्चिकित्सितम् । आज्ञासिद्धानि चत्वारि न हन्तव्यानि हेतुभिः’ । वसिष्ठः—‘अग्रामाण्यं च
वेदानामार्पणा चापि कुत्सनम् । अव्यवस्थापि सर्वत्र एतच्चाशनमात्मनः’ । मनुश्च—‘योऽत्रमन्येत ते तृमे हेतुशालोऽथवो नरः ।
स साधुभिर्निष्क्रायो नास्तिको वेदनिन्दकः’ इति ॥ ६७ ॥ अथ धर्मप्रशंसा । तत्राचार्याश्चलायनः—‘धर्मः संसेवितः
शुद्धत्वायते महतो भयात् । श्रुतापि सन्तस्तुष्यन्ति दूराद्धर्मपर नरम् । धर्मः कृतः श्रुतो इष्टः कथितश्चिन्तितोऽपि वा । तथा-
नुमोक्षितोऽपीह पुष्पाति परमं शुभम् । तस्माद्धर्मो यथाशक्ति यत्नात्सेव्यो नृभिर्बुधै’ इति ॥ ६८ ॥ अथ धर्मस्वरूपनिरूपणम् ।
मनुः—‘विद्वद्भिः सेवितः सद्भिर्नित्यमद्भेपरागिभिः । हृदयेनाभ्यनुज्ञातो यो धर्मं तं व्यवस्यत । अनाज्ञातेषु वेदेषु कथं स्यादिति
वेदत्रवेद् । यं क्षिप्त्वा प्राद्वणा द्रष्टुः स धर्मः स्यादशङ्कितः’ इति । विश्वामित्रः—‘यमार्याः क्रियमाणं हि शंसन्त्यौगमवेदिनः ।
स धर्मो यं विगर्हन्ति तमर्थं प्रचखते । वेदोक्तः प्रथमो धर्मो धर्मशास्त्रेषु चापरः । शिष्टाचारस्तुतीयस्तु त्रिविधं धर्मलक्षणम्’ इति
॥ ६९ ॥ अथ धर्मप्रमाणानि । तत्र याज्ञवल्क्यः—‘श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च श्रियमात्मनः । सम्यक्संस्कल्पजः कानो
धर्ममूलमिदं स्मृतम् । धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः । ह्रीर्वीर्या सत्यमक्रोधो दैत्यकं धर्मलक्षणम्’ । मनुः—
‘वेदोऽखिलो धर्ममूलं श्रुतिर्शिले च तद्विदाम् । आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च’ । शरीरितः—‘अनुष्ठितं तु यदेवैवैर्निभि-

पाठा०—१ न हातव्यानि । २ परं नाश्वन । ३ त उमे हेतुशालाथयात् । ४ पुनाति मुख्यं शुभम् । ५ न्त्वाभावावेदिन । ६ संकल्पित कानो । ७ दशधा ।

भवेदनुष्ठितम् । नादुष्टेयं मनुष्यैस्तु तदुक्तं कर्म चाचरेत्' इति ॥ ॐ ॥ अथ स्मृत्याध्ययनम् । चन्द्रिकायाम्—'यथा हि वेदाध्य-
यनं धर्मशास्त्रमिदं तथा । अध्येतव्यं ब्राह्मणेन सितरां खर्गमिच्छता' । मनुः—'धर्मशास्त्रमधीयानो ब्राह्मणः क्षत्रियोऽपि वा ।
पुनरिति हि पितृव्यूहोन्मत्त सप्तवारोऽस्तथा । धर्मशास्त्रमधीयानो ब्राह्मणः संश्रितव्रतः । मनोवान्देहजैर्नित्यं कर्मदोषैर्न लिप्यते' ।
शङ्खलिरिचिती—'रामकेशादिदधानामज्ञानविषयायिनाम् । चिकित्सा धर्मशास्त्राणि व्याधीनामिव भेषजम्' । स्मृतिरत्नाध-
ल्याम्—'स्मृतिं विना नहि ज्ञानं धर्मस्य भवति कश्चित् । न जातु ज्ञायते रूपमालोकेन विना यथा' । बृहस्पतिरपि—'अ-
धीत्य बहुरो वेदान्सहास्रोन्मत्तपदकृमान् । स्मृतिर्हीना न शोभन्ते चन्द्रहीनेव दर्शरी' इति ॥ ॐ ॥ एतदध्ययनाकरणे दोषमाह
बृहस्पतिः—'धृतिस्मृती हि विप्रणां बहुषी परमे मते । काणस्तेनैकया हीनो द्वाभ्यामन्यः प्रकीर्तितः' इति । अन्यच्च—
'धृतिस्मृती बहुषी द्वे द्विजानां न्यायवर्त्मनाम् । मार्गमृदुकान्तमाक्रम्य प्रपतन्ति पथभ्रुताः' इति ॥ ॐ ॥ अथ श्रुत्यादि-
प्रमाणम् । मनुः—'श्रुतिं पश्यन्ति मुनयः सरन्ति च धैर्याश्रुति । तस्मात्प्रमाणमृभयं प्रमाणैः प्रमितं सुवि' । स्मृत्यर्णवे—
'वेदादिज्ञापते धर्मस्तस्मिन्नेव व्यवस्थितः । प्राप्यते च तदभ्यासात्स्मृतिशीलाद्य तद्विदाम् । अर्थशास्त्रेव्यमन्त्रानां धर्मज्ञानां
विधीयते । धर्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं स्मृतिः' इति । व्यासः—'धर्ममूलं वेदमाहुर्धर्मशास्त्रमकृत्रिमम् । तद्विदां

पाठा०—१ शुद्ध ऊर्जाचरोदिभि, तदुक्तं धर्ममाचरेत् । २ महादि सप्तदशमान् । ३ न्यायवर्त्मनि । ४ उवाचि नार्गे कोदिभ्य । ५ आभाष्यम् । ६ तथा
श्रुतम् । ७ श्रुति-ग्रीलादितद्विदाम् ।

स्मृतिशीलं च साध्याचारं मनःश्रियम्' इति । अङ्गिराः—'प्रत्यक्षमनुमानं च शब्दश्च विविधागमः । त्रयं सुविदितं कार्यं
 धर्मसिद्धिमसीप्सता' । धर्मद्योते—'आविर्भूतप्रकाशानामनुपप्लवचेतसाय् । अतीतानागतज्ञानां प्रत्यक्षं न विशिष्यते । अतीन्द्रि-
 यानसंवेदान्यश्चान्यस्यार्पणेण बहुधा । ये भावान्वचनं तेषां नानुमानेन वाच्यते' । हारीतः—'वेदाः प्रमाणं स्मृतयः प्रमाणं
 धर्माधिप्युक्तं वचनं प्रमाणम् । येषां प्रमाणं न भवेत्प्रमाणं क्लृप्तस्य कुर्याद्वचनं प्रमाणम् । न यस्य वेदा न च धर्मद्यात्वं न इद्वचन्यं च
 भवेत्प्रमाणम् । सोऽधर्मकृदिष्टहृतो दुरात्मा नात्मापि तस्यैव भवेत्प्रमाणम्' । अङ्गिराः—'प्रमाणानि प्रमाणद्वैः परिपालयानि
 यत्ततः । सीदन्ति हि प्रमाणानि प्रमाणैरव्यवस्थितैः । प्रमाणसहितं यत्स्वात्तत्सर्वं गम्यते मुखात् । अप्रमाणप्रमेयस्य दुःखेनाधि-
 गमो भवेत्' । इति श्रुत्यादिप्रमाणम् ॥ ६० ॥ अथ श्रुत्यादिवलावलम् । लौगाक्षिः—'श्रुतिस्मृतिविरोधेऽपि श्रुतिरेव गरी-
 यसी । अवितोषे सदा कार्यं स्मृतं वैदिकवचना' । संग्रहे—'श्रुतिस्मृतिपुराणेषु विरुद्धेषु परस्परम् । पूर्वं पूर्वं वलीयः स्यादिति
 न्यायविदो विदुः' । चतुर्विंशतिमते—'स्मृतेः श्रुतिविरोधे तु परित्यागो यथा भवेत् । तथैव लौकिकं वाक्यं स्मृतिवाधे
 परित्यजेत्' । न्यासश्च—'धर्मं यो वाधते धर्मो न स धर्मः कदाचन । अवितोषी तु यो धर्मः स धर्मः सन्निरुच्यते । तस्मा-
 द्वितोषे धर्मस्य निधित्य गुरुलाघवम् । तयोर्धूयस्तमं विद्वान्कुर्यादधर्मविनिर्णयम्' । मनुः—'स्मृतिद्वयं तु यत्र स्वात्तत्र धर्मादुभौ
 स्मृतौ । उभावपि हि तौ धर्मौ सम्यगुक्तौ मनीषिभिः' ॥ ६१ ॥ मनुस्मृत्येविशेषमाहाङ्गिराः—'यत्पूर्वं मनुना प्रोक्तं धर्मशास्त्रमनु-

पाठा०—१ श्रुतिमूलश्च । २ अनुष्ठित । ३ के आग्रा भवन् । ४ न यत्र धर्मं न । ५ मुलम् ।

चमम् । नहि तत्प्रयतिक्रम्य वचनं हितमात्पनः । वेदादुपनिषद्ब्रह्माध्यायानां तु यनुस्मृतेः । मन्वर्थविपरीता तु वा स्मृतिः सा विनश्यति' । युतिश्च—'यदे किञ्च मनुस्मृत्यनुस्मृत्योर्विरोधे प्रत्यक्षश्रुतिमूलत्वेन कल्पसूत्रं प्रबलमित्याह हेमाद्रौ संग्रहे शुलस्त्यः—'श्रौतानां कर्मणां ह्यग्निः कल्पश्च तदुच्यते । तथैव गृहकल्पानां स्मार्तानामुपसंग्रहः । शालानां विप्रकीर्णतात्पुरुषाणां ग्रामादतः । नानाप्रकरणस्य सात्त्विकस्यैर्मूलं न लक्ष्यते' इति । याज्ञवल्क्योऽपि—'उत्सन्नशालायाः काश्चिन्नासां वेदान्तराणि च । अन्तर्धानं गतानीह स्मृता ताः स्मृतयः कृताः' इति । इति शुत्यादिवलाचलम् ॥ अनुभूतिं प्रभूतिं केचनान्ये पौण्ड्रतिकात् । एवं तु संस्मृतिं विप्रो नृसिंहपदसंस्मृतिम् ॥

अथ संस्कारनिरूपणम् । तत्राचार्यः—'अतः परं द्विजातीनां संस्कृतिर्निबोधेच्यते । संस्काररहिता ये तु तेषां जन्म निरर्थकम्' इति । नियता नित्या । निरर्थकत्वं ब्राह्मण्यानभिब्यक्तः । अतएवाह्निराः—'विषकर्म यथाऽनेके रक्षैरन्मील्यते शनैः । ब्राह्मण्यमपि तद्वत्सात्संस्कारविधिपूर्वकैः । सै स्वे गृह्ये यथा ग्रीक्षास्तथा संस्कृतयोऽखिलाः । कर्तव्या भूतिकामेन नान्यथा सिद्धिर्नृच्छति । पञ्चविंशतिसंस्कारैः संस्कृता ये द्विजातयः । ते पवित्राश्च योग्याः स्युः श्राद्धादिषु सुयश्चिताः । अत्रादिशब्दा-
पजनादेः परिग्रहः । गर्माधानं पुंसवनं सीमन्तो बलिरेव च । बलिर्विष्णुबलिः । जातकृत्यं नामकर्म निष्कमोऽन्नाशनं परम् । चौरुक्रमोपनयनं तद्वतानां चतुष्टयम् । अथ तद्वतानामिति तच्छब्देन ग्रैसिद्धिवाचिना वेदो विचक्षितः । स्वानोदोर्हो चाग्रयणम-

पाटा०—१ क चान्ये पूर्वोदयम् । २ सिद्धिर्निबोधः । ३ अतिदत्ताचिना । ४ द्वादशमासकर्म ।

एका च यथातथम् । आवण्यामाश्रयुज्यां च मार्गशीर्ष्यां च पार्वणम् । आवण्यां कर्तव्यं श्रवणाकर्म । एवमाश्रयुज्यामाश्रयुजी-
कर्म । मार्गशीर्ष्यां प्रत्यवरोहणम् । पर्वणि क्रियमाणं पार्वणम् । उत्सर्गश्चाप्युपाकर्म महायज्ञाथ नित्यशः । संस्कारा नियता
येते ब्राह्मणस्य विशेषतः' इति । गौतमस्तु—'गर्माधानपुंसवनसीमन्तोन्नयनजातकर्मनाभकरणान्नप्राशनचीलोपनयनानि, च-
त्वारि वेदत्रयानि, स्नानं, सहयस्मिणीसंयोगः, पञ्चमहायज्ञानामनुष्ठानम्,—अष्टका, पार्वणः, श्राद्धं, श्रावणी, अग्न्यहोयणी,
पैत्री, आश्वयुजीति सप्त पाकयज्ञसंस्थाः,—आयाधेयं, अग्निहोत्रं, दर्शपूर्णमासौ, चातुर्मास्यानि, आग्रयणेष्टिः, निरुद्धपशुदन्धः,
सीतामणीति सप्त हविर्यज्ञसंस्थाः—अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थ्यः षोडशी बालपेयोऽतिरात्रोऽसौर्यामि इति सप्त सोमयज्ञसंस्थाः,
इत्येते चत्वारिंशत्संस्काराः,—अष्टावात्मगुणाः,—इया सर्वभूतेषु क्षान्तिरनमूया शौचमनायासो माङ्गल्यमकार्षण्यमस्पृहेति । यस्येते
चत्वारिंशत्संस्कारा अष्टावात्मगुणाश्च स ब्राह्मणः साधुज्यमाप्नोती'ति । यदाह मनुः—'संस्कारैः संस्कृतः पूर्वैरुत्तरैरपि संस्कृतः ।

पाठा०—१ यथापथम् । २ आज्ञा समावर्तनम्, सहायस्मिणीसंयोगो विवाहः । श्रवणार्षोति पाठः । ३ पार्वणः पर्वणि कर्तव्यं स्वातीपाकः ।
श्राद्धं नागिक तस्यैव सत्यात्वाद्, द्वादशी पूर्णिमा तत्र कर्तव्यं श्रवणाकर्म, अग्न्यहोयणी मार्गपूर्णमास सप्तम्य प्रत्यवरोहण, चैत्री तस्या कर्तव्यं श्रद्धागव,
आश्वयुज्याधिनर्पणिमा तत्र कर्तव्यमाश्वयुजीकर्म, ४ इया श्रावणस्य द्वादशी रक्षज, क्षान्तिः वास आनन्तरं वा परेष्वेष्टादिष्वपि दुग्धे तस्मिन्नेषामागव,
अनमूया गुणिना गुणानाभिकरणमसूया तज्जिज्ञा, शौच निरुद्धसर्गमदयाक्षिरिष्टारपूर्वकं श्रवणमव्यवस्थानम्, अन्तापास, क्षीरीपोदावदुद्रकवर्धरणमाया-
यदादिज्ञ । माङ्गल्य अग्रशस्त्रकर्मविवर्तनपूर्वकं प्रशस्त्यवर्धनं सङ्कल तस्य भावः, अकार्षण्य अदेन्यपूर्वकं शरण्ये भक्त्या शक्त्या ॥ प्रत्यहं दानम्, अस्पृहा
परकीयवस्तुन्यनभिदाय इति ।

नित्यपटुगुण्युक्तो ब्राह्मणो ब्रह्मलौकिकः । ब्राह्मं पदमवाप्नोति यस्मात्प्र च्यवतो पुनः' इति । गर्भधानादयः पूर्वसंस्काराः ।
 उत्तरे पारुष्यादयः । तथाच द्दारीतः—'द्विविधो हि संस्कारो ब्राह्मो देवश्चेति । गर्भधानादिः स्मार्गो ब्राह्मः । पारुष्यज्ञा
 हविर्यज्ञाः सौम्याश्च देवः । ब्राह्मेण संस्कृतं आपीणां समानतां सायुज्यं गच्छति । देवेनोचरेण संस्कृतो देवानां समानतां
 सायुज्यं गच्छतीति ॥ ६ ॥ प्रागुक्तानां संस्काराणां नैमित्तिकयार्षिकमासिकनित्यमेवेन चातुर्विध्यमाह्वाथलायनाचार्यः—
 'नैमित्तिकाः षोडशोक्ताः यमुढाहावसानकाः । तथैवाग्रयणाद्याश्च संस्कारा वार्षिका मताः । मासिकं पार्वणं प्रोक्तमशुक्तानां
 तु वार्षिकम् । महायज्ञास्तु नित्याः स्युः संख्यायथाग्रिहोत्रम् । संस्काराणामर्थतोषां यथावदिह निर्णयः । दैत्यकालोद्धरूपेण
 शास्त्रतश्च ग्रंवर्तते' इति । अत्र गर्भधानाद्युपनयनपर्यन्ता एव संस्कारा नियताः सर्वेषां ननु खानादयः । अन्यथा 'ब्रह्मचर्यावैच
 प्रनजे' इत्यादि विरुचेत् । एते च संस्कारा द्विजातीनामेव । यथाह याज्ञवल्क्यः—'विप्रयंत्रियविदशूद्रा वर्णास्साद्याह्नयो
 द्विजाः । निषेकादिश्मश्रान्गान्गालेष्वा वै मन्वतः क्रियाः' इति । निषेको गर्भधानम् । अत्र मन्वतः क्रिया इति यदता शूद्रस्या-
 मन्वकाः संस्कारा इति सूचितम् । अतएव यमः—'शूद्रोऽप्येवंविधः कर्वा विना मन्वेण संस्कृतः' इति ॥ इति श्रीचृत्तिहीने
 प्रयोगपारिजाते षोडशकर्मकाण्डे संस्कारनिरूपणम् ॥

पाठा०—१ अक्षगैरमवाप्नोति । २ उग्याम् । ३ यस्मात्प्रमथनायाव । ४ सुतारेण । ५ मन्वकृते । ६ पंचवस्कार । ७ ब्राह्मद्विजः । ८ अतएव यस्मात्-
 विचारं यम ।

अथानुक्रमणिका । कर्मणां वक्ष्यमाणानामयं तावदनुक्रमः । पुण्याहवाचनविधिरदुरार्पणमेव च । अथो पितृभ्योऽभ्युदय-
 श्राद्धं कौतुकनन्धनम् । विधिरशिशुस्यस्यापि विधिर्यहमस्य च । गर्माधानं पुंसवनं ततश्चानवलोभनम् । सीमन्तोन्नयनं चिष्णु-
 वलिर्जननकर्म च । नामकर्म तथा सद्गरोहणं दुग्धपानकम् । कर्णवेधो निष्क्रमणं नवाग्रप्राशनं तथा । शूलकर्माक्षराभ्यासो
 धर्मोऽनुपनयनस्य च । अयोपनयनं मेधाजननं ब्रह्मचारिणः । धर्मो नैष्ठिकधर्माश्च तयोपाकरणक्रमः । स्वाध्यायविधिरत्रापि
 तथैवोत्सर्जनक्रिया । महानास्त्री चाथ महाव्रतं चोपनिषद्भूतम् । गौर्दानिकं समावृत्तिर्नियता स्नातकस्य तु । पाणिग्रहविधिश्चैव
 ह्यग्रेरौपासनस्य च । गृहप्रवेशस्य विधिः प्रतिपद्विद्योमनिर्णयः । धवणाकर्म सर्पणां बलिश्राद्धयुजीविधिः । विधिराग्रयणस्यापि तथा
 प्रत्यवेरोहणम् । पार्वणं चाष्टका श्राद्धमाहिकाचारनिर्णयः । तिथ्यादिनिर्णयश्चैव तत्र दानत्रतादि च । व्यवहारविधिश्चैव प्रायश्चि-
 तनिरूपणम् । अग्न्याधानं चाग्निहोत्रं पूर्णमासेष्टिनिर्णयः । तथाच वैश्वदेवस्य प्रथास्य च निर्णयः । साकमेघद्युनासीर्यविधिरा-
 ग्रयणस्य च । पशुपन्थस्य च विधिः सौत्रामण्या विधिस्तथा । अग्निष्टोमस्य चात्स्यश्रिष्टोमस्य च विधिस्तथा । उक्थ्यपोऽद्वितीयश्चैव वाज-
 पेयविधिस्तथा । अतिरात्रस्य च विधिरसौर्यामस्य चैव हि । दद्याथात्मगुणानां च वेद्यानां चैव लक्षणम् । वानप्रस्थस्य चाचारः
 संन्यासस्य विधिस्तथा । तेषां चाचारनियमाः संस्कारा विधिपूर्वकाः । राजधर्मा वैश्यधर्माः शूद्रधर्मास्तथैव च । लक्ष्मीवृत्तिहस्तोर्न
 च पश्यते बान तत्त्वतः ॥ इत्यनुक्रमणिका ॥

पाठा—१ गोदानकः । २ पाणिमहाधिकाश्च कुम्भकुण्डपरीक्षणम् । विवाहभेदनादुह रात्रिकृत्वाविचिन्तयम् । कृत्वादानप्रवसा च परिवेदननिर्णयः । एकमा
 वृत्तकुलानां विवाहोपनयनम् । मधुपर्कौद्गाहद्वन्द्वेन प्रथमम् यः । इत्यधिकं कथितम् । ३ वेद्यानां चैव ।

अथ स्वस्तिवाचनम् । भगवानस्तु वो मूलै यंदाविर्गाचवैभवे । भवनेषु बलारातंर्बभूव स्वस्तिवाचनम् ॥ अ-
धानन्तैरकर्तव्यगर्भाधानादिसंस्काराणां श्रयेण स्वस्तिवाचनादुरार्षणाभ्युदयथादकर्तुकन्धाग्निमुत्तग्रहयज्ञपूर्वकत्वेन तत्सापे-
क्षन्तात्प्रथमं तावदुद्देशक्रमप्राप्तः स्वस्तिवाचनविधिरभिधीयते । तत्र त्रिकाण्डः—‘गर्भाधानादिसंस्कारेऽन्विष्टापूर्ते ऋतुन्वपि ।
इद्विधादं पुरा कार्पं कर्मादौ स्वस्तिवाचनमि’ति । व्यासः—‘संपूज्य गेन्धमाल्यार्चिर्नाद्विधानस्वस्ति वाचयेत् । धर्मकर्मणि माङ्गल्ये
संग्रामेऽद्भुतदर्शने’ इति । कारिका—‘स्वस्तिवाचनयेष्टं गृहकर्मसु केषुचित् । आचार्येणापि श्राद्धेऽसिन्मङ्गलार्थमुदीरितम् ।
अर्चिता नाल्लणाः सम्पन्नगन्धमाल्यैः सदक्षिणैः । तिष्ठेषुः प्रान्मुख्य युग्मा वक्तारो दर्भपाणयः । तिष्ठेद्वाचयिता तेषां दक्षिणस्या-
सुदक्षुलः । निअत्कुम्भमर्षां पूर्णं पिहिताननमर्चितम् । अथ वाचयितुर्गोष्ठं दक्षिणं तु समाधियाः । तिष्ठन्त्युदस्युद्धाः सम्मस्त-
स्तर्यास्तित्तत्र तु । मनइत्यादिकं मन्त्रमेकाग्रमतिरादिशेत् । मनसःस्य इति त्र्युक्ते समहितपूर्वकम् । यत्सीदन्तु भवन्त इत्यथ
वाचयिता वदेत् । प्रसन्नाः स इति स्पष्टमाचक्षीरलथान्विताः । शान्तिपुष्टिरेविमाद्याः श्रद्धाः पञ्चदर्शव तु । अस्तुशब्दान्तमु-
च्येरन्वाचयिना ततः परम् । यस्तुत्यदेर्वतामास्तेहेन कुर्याद्विचक्षणः । तस्या नाम गृहीत्वाथ प्रीयतामिति भाषिते । पुष्पगृहे

पाठा०—१ यथादिमवैभवे । २ नेत्रवक्त्रजम् । ३ गर्भाधानादीलसिन्ध्यास्ये पूर्व रुद्धिधाद तत स्वस्तिवाचनमित्येतावन्तेन सिद्धे पुन कर्मादावित्युक्तिः-
द्विधास्त्वद्विगतर्केण आदौ स्वस्तिवाचनमात्मार्षा । ४ माल्यादीरिति यन्त्र गन्धपुष्पमालिना धादप्रशस्तनादीनामुपचाराणामनवाक्यकृत्यवोधनार्थम् । आचारादेन
साम्युल्लेखिप्रदणम् । ५ जलियानि शिव कर्म तथैव । ६ देवतानां तु होम (१) ।

स्वस्तिमृद्धिं च भवत्पूर्वं हुवन्ति । प्रणवाद्यं त्रिराचये भवदादिविना परे । पुण्याहादेधिरभ्यासे मन्त्रमध्योचनिःखनम् । आथयेरचिमे सर्वे यथागमपरंपरम् । प्रत्युक्तिविषये मेदस्त्वृथस्त्वृथतामिति । [तुर्यं श्रीरंस्त्विति द्रयादस्तु श्रीरिति च द्विजाः ।] आप इत्यादिभिः शान्तिं ततः कुर्यात्समाहितः । स्वस्तिवाचनमत्रेष्टं सर्वेषामृद्धिकर्मणाम् । आदावन्ते प्रयोक्तव्यमिति यज्ञविदो मतम् । जयन्तत्यामिना प्रोक्तमिदं तु स्वस्तिवाचनमिति । इदमत्र गृह्यम्—‘अथ स्वस्त्ययनं वाचयीते’ति । अत्यार्यमाह नारायणः—‘वाचयिता अस्वस्ति भवन्तो हुवन्ति । युक्ताले विप्राः अस्वस्तीति प्रत्युच्यु’रिति । हरदत्तस्तु—‘अथ तैर्भुक्त-
वद्भिः स्वस्त्ययनं वाचयेत् । स्वस्त्ययनमस्ति वाचयेदित्यर्थ’ इत्याह । कैचित्पुण्याहवाचनोपलक्षणमित्याहुः । गृह्यपरिधि-
ष्टेत्—‘अथ स्वस्तिवाचनं मृद्धिपूर्वेण कर्मसु स्वस्त्ययनं वाचयीतेत्याचार्यः ऋद्धिर्विवाहान्ता अपत्यसंस्काराः प्रतिष्ठोपापने पूर्वे
तत्त्वकर्मणश्चाद्यन्तयोः कुर्याच्छुचिः स्वलंकृतो वाचयिता तथाभूते सद्यनि मन्त्रसंभारान्संभृत्य युगमान्त्रागणान्त्रस्तानाचारल-
क्षणसंपन्नान्वाचादिभिरभ्यर्च्य दक्षिणया तोषयेदथ ते प्राशुस्वाः प्रसन्ना दर्भपाणयतिष्ठेयुस्तदक्षिणतो वाचयितोदस्तुलः संस्कार्या
वाचयितुर्दक्षिणं पार्श्वमितिष्ठेयुरथ वाचयिता दर्भपाणिरपांपूर्णमुदकुम्भं स्वाचिवं सपट्टचस्तुलं धृत्वा तिष्ठन्समाहितो मनः समाधी-
यतामिति जाद्वगान्भूयात् समाहितमनसः सा इति ते प्रभुः प्रसीदन्तु भवन्त इति वाचयिता प्रसन्नाः सा इति तरेऽथ ते सर्वे संहत्य
शान्तिः पुष्टिस्तुष्टिर्वादिद्विरविश्रामाभ्यामारोग्यं शिवकर्म कर्मसमृद्धिर्वैर्मसमृद्धिः पुत्रसमृद्धिर्वैदसमृद्धिः शास्त्रसमृद्धिर्वैधनधान्यमृद्धिर्वै-

पाठा०—१ इदमर्थं कथिन्विबन्धुः । २ शब्दनिर्दो मनुष्यः । ३ सास्त्रयन वाणवैदित्वाचार्यः । ४ प्रतिष्ठापनमनुस्तरगोपनस्यम् ।

[illegible]

पात्रा १ पितास्ते नु मोक्षयिष्या कुत्रोपरि । २ नित्येन यानशिक्षा परेत । ३-मार्गशिक्षितुः एव न ।

पात्रे शुभे तस्मिन्सिते तान्वाचयेत्ततः । सावित्र्योदिस्वगृहोक्तमत्रैः पुण्याह इष्यते । बह्वचोऽपीतरे तद्ब्रदापोहिष्ठादिभिस्ततः । नवमिवैधदेन मृत्तेनान इति द्विजाः । अष्टमिध्यापन इति त्रिभिरेतोन्वितीयेत् । स्वादिष्टयेति नवभिरेक्यर्चाय च द्विजाः । तरस्समन्तीसृक्तेन शुचीव इति चैक्या । यदन्तीति द्वादशभिरग्निः शुचिरिति श्रुचा । अखिलेष्वपि तस्मात्प्रागेवं पुण्याह-मीरितम् । कुशान्शुभिश्च कर्तारं प्रोक्षयेयुरिह द्विजाः । पठन्त्युचो विशुध्यन् वल्लुचाः स्वगृहे तथा । पुण्याहादि वदेत्पूर्वं मन्द्र-मध्योक्तमखरैः । पुण्याहान्तेऽर्चयेद्विग्रान्दक्षिणाद्यैः स्वशक्तिवः । यत्किञ्चिच्छ्राद्धिकं ध्रुवत्वा प्रतिगृह्यायवाऽशुचि । अत्राक्षणश्च पुण्याहे नार्हः स्मरिति मे मतिः । पुण्याहयाचनं श्रुत्वामादौ स्वात्सर्वकर्मसु । तत्कृतैव सदा कुर्यात्सर्वकर्मणि मानवः' इति ॥ अत्र भगवान्शौनकः—'पुण्याहवाचनविधिं यस्यामोऽथ यथाविधि । प्रयोक्तुः कर्मणो ह्यादावन्ते चोदयसिद्धये । अर्चिता प्राकृताः पूर्वं गन्धमात्यैः सदक्षिणैः । त्रिष्टेयुः प्राञ्चुला युग्मा वक्तारो दर्भपाणयः । उदञ्चुखो याचयिता तिष्ठेतेभ्यस्तु दक्षिणे । वित्रल्युग्ममपापूर्णं पिहिताननमर्चितम् । तत्रादावाप इत्येवं वदेद्राचयिता ततः । वक्तारोऽपि शिवा आपः सन्त्वित्येवं हुवन्त्यथ । गन्धा इति वदेत्कर्ता सुगन्धाः पान्तितीरे । यदेत्पूर्वं सुमनस इत्येवमपरेपि च । सौमनस्यमिति श्रुपुरस्तुशब्दान्तमत्तराः । पद्या-दक्षतमित्येवं प्रयाद्राचयिता ततः । अन्येऽक्षतं चारिष्टं चास्त्वित्येवं श्रुपुरर्चिताः । ततो वाचयिता धियो दक्षिणा इत्युदीरयेत् । म्यस्तिशब्दाद्यमुच्चार्य दक्षिणाः पान्तितीरे । बहुदेयमिति श्रुपुरस्तुशब्दान्तमत्तराः । कर्ताथ दक्षिणं ज्ञानु पातयित्वा महीतले ।

उदञ्चुरो जपेत्सुक्तं श्रद्धेत्सेवमादिकम् । वपितोत्थापितं कुम्भं विभ्रचिष्टुद्रुदञ्चुसुखः । मनः समाधीयतामित्येवं वाचयिता
 वदेत् । समाहितमनसःस इत्येवं च ब्रुवन्त्यथ । असन्नाःस इति ग्रीताः प्र तिब्रुपुस्तथेतरे । शान्तिः पुष्टिस्तथा तुष्टिर्दृष्टाविमान्य-
 मुद्रमाद् । आपुष्यमारोग्यमिति त्रिवं कर्मत्यथापि च । अस्तुशब्दान्तमुच्चैरन्वाचयिता तथापरे । प्रजापतिः प्रीयतामित्यथ
 वाचयिता वदेत् । परे प्रथममुच्चार्य ग्रीवतां भगवानिति । पथात्यजापतिरिति द्रुयुः प्रयतमानसाः । पुण्याहं वाचयित्वेऽहमिति
 वाचयिता वदेत् । वाच्यतामिति भाषन्ते यक्ताश्च सुषेवसः । अथोद्रातोव शकुने साम गायसिपूर्विकाम् । ऋचं सर्वे सह
 द्रुयुन्ततो वाचयिता द्विजः । अंशुक्तिपूर्वं पुण्याहं भयन्त इति भाषितात् । परं ब्रुवन्ति द्रुयुरांपुण्याहमितितीतरे । पुनरप्येवमेव
 द्विः कृत्वा पुण्याहवाचनम् । ततः स्वस्तिन इन्द्रेति ऋचं द्रुयुः सहोमये । ततो वाचयिता पूर्वमोक्षस्तीत्यभिधाय तु । पथान्द्र-
 वन्त इत्येवं ब्रुवन्ति च भाषते । अंश्वस्तीति तथैवान्ये प्रतिद्रुयुतः परम् । प्रारिप्सितं चतुर्थ्योस्ता कर्म वाचयिता ततः ।
 स्वस्तीत्यादिमनस्तन्तं पूर्ववत्प्रमृदीरयेत् । यक्ताश्च चतुर्थ्यन्तं यत्तकर्मोक्तिपूर्वकम् । स्वस्तीति च प्रतिद्रुयुरथ सर्वं द्विजातयः ।
 आद्याम लोभमित्यादि ऋचं द्रुयुः सहोचर्कः । ततो वाचयिता ऋद्धिं भवन्त इति पूर्वकम् । ब्रुवन्ति वदेदन्ये द्रुयुरोमुद्रतामिति ।
 एवमेवोभयेपि द्विरभ्यसेयुर्दिं पुनः । ततो वाचयिता कुम्भजलं संस्कार्यमूर्धनि । किंचित्तिचेत्सहैवान्ये द्रुयुश्च विविधाग्निपः ।
 पुण्याहादं द्विरभ्यासे मन्द्रमध्योचनित्वानम् । आथवेरन्निमे सर्वं यथागमपरंपरम् । स्वस्तिवाचनमेतत्तु सर्वपातुर्द्विकर्मणाम् ।

पाठा०—१ अमंममैवेद्याधपुन्यमन्येष्टकपदाम् । चतुर्दिरस्तु अत्येनमुगयेपि ब्रुवन्त्यथ । इत्यपिकयेस्स्विन्नोदे । २ चतुर्दिरणम् ।

आदानन्ते च कर्तव्यमिति यच्चविदो मतम्' इति ॥ ६३ ॥ अत्र कलशस्थापने विशेषसाहचर्यं हारीतः—'गोमेयेनोपलिप्योर्ध्वं रङ्गराष्ट्रिरुपाचयेत् । प्रत्यधान्योपरि स्थाप्य पूर्णं हि कलशद्वयम् । दक्षिणे चोत्तरे चैव उच्यते तु निधाययेत् । पात्रमक्षतपूर्णं तु कलपुष्पसमन्वितम्' इति ॥ ६४ ॥ कलशलक्षणमुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे—'हैमराजतताप्राचा दृन्मया लक्षणांविताः । यात्रोद्गाहप्रतिष्ठादौ वृक्षाः स्तुरामिषेचने । पञ्चपाहुलिवैपुल्यमुत्सेधात्योदञ्चाहुलः । द्वादशाहुलिकं मूलं मुखमष्टाहुलं तथा' इति ॥ ६५ ॥ क्षत्रियादीनां विनोपमाह यमः—'पुण्याहयाचनं चैव ब्राह्मणस्य विधीयते । तदेव च निरोकारं कुर्यात्क्षत्रियवैश्ययोः' इति ॥ अत्र कर्मदेवताग्रहणे बोधायनीयग्रयोगवचनम्—'ग्रधानदेवता या ॥ स्वचिकीर्षितकर्मणः । असाविति च तां ब्रूयात्सर्वदेहे तु ब्रजापतिम्' इति ॥

अथ स्यस्तिवाचनग्रयोगः । तत्र यजमानः कृताभ्यङ्गादिक्रियः स्वलंकृतो दर्भपाणिः प्राणानायम्य शुचिर्भूत्वा मङ्गलसंभारं संभृत्य स्वलंकृते गृहे सोत्तरच्छदे भद्रासने उदक्षुप्त उपविश्य दक्षिणपार्श्वे संस्कार्यमुदक्षुप्तमुपवेश्य रज्ज्वद्विक्रियातुरङ्गिते भूतले प्रत्यपरिमितधान्यस्योपरि दक्षिणोत्तरयोः सौवर्णराजतताम्रमृण्मयाद्यन्यतमं कलशद्वयमुक्तलक्षणमव्रणं मनोहरं सुशुद्धपुष्पजलैरापूरितं सपङ्कनं निधाय तत्र मूत्रवेष्टितोत्तरकलशे पञ्चरत्नानि निक्षिप्य सिततन्तुलपूरितं सफलं पात्रं निधाय तत्पश्चिमभागे प्रशस्ताग्रतिवचनसमर्थान् तद्दिनसे श्राद्धादिप्रसक्तवतो यत्र कुत्राप्यश्रुतिगृहीदन् शुचीनोत्तरीयान्दर्भपवित्रपाणीन्युगमान्ब्राह्मणान्ब्राह्मणान्ब्राह्मणान्

पाठा०—१ उभयवर्गानि धारयेत् । २ अतोद्गाहः । ३ श्रुत्वेप योक्त्वाहुलः । ४ विधीर्हितस्य कर्मणः । ५ मदपीठसने ।

मुपवेत्स्य तान्गन्धाक्षतपुष्पादिभिरभ्यर्च्य दक्षिणामिष्यतोष्य यथाचारं सुमुसत्रेत्यादिना गणाधिपतिं षोडशोपचारैरभ्यर्च्य [सुमु-
 रुत्रैकदन्तश्च कपिलो गजकर्णकः । लम्बोदरश्च विकटो विभरत्नो गणाधिपः । धूमकेतुर्गणाध्यक्षो मालचन्द्रो गजाननः । द्वादशैतानि
 नामानि यः पठेच्छृणुयादपि । विद्यारम्भे विवाहे च प्रवेशे निर्गमे तथा । संग्रामे सर्वकार्येषु विघ्नस्तस्य न जायते । शुक्लाम्बरधरं
 देवं दक्षिणं शतसुखम् । असम्भवनं ध्यायेत्सर्वविभोपदान्तये । गणाधिपतये नमः । गणपतये नमः इति ध्यानावाहनादिषो-
 षशोपचारपूर्णां कृत्वा समर्थं ततः] उचरकलशे देवताभावाद्येव । तत्रायं क्रमः—कलशस्य मुखे विष्णुः कण्ठे रुद्रः समा-
 धितः । मूले तद स्थितो ब्रह्मा मध्ये मातृगणाः स्मृताः ॥ कुक्षौ तु सागराः सर्वे सप्तद्वीपा वसुंधरा । अग्नौ दक्ष
 यजुर्वेदः सामवेदो ह्यथर्वणः ॥ अङ्गैश्च सहिताः सर्वे कलशाम्बु समाधिताः । भावयत्री चाथ सावित्री शान्तिः पुष्टिकरी
 तथा ॥ गङ्गे च यमुने चैव गोदावरि सरस्वति । नर्मदे सिंधु कावेरि जलेऽसिन्संनिधिं ह्रुह । सर्वे समुद्राः सरितस्तीर्थानि जलदा
 नदाः । आयान्तु मम देहस्य दुरितक्षयकारकाः । एवमेताः समावासा कलशे देवतास्ततः । पतन्मन्त्रस्थितान्देवान्संपूज्य प्रार्थ-
 येत्तन्मातृ । विष्ण्वादिभ्यो देवेभ्यो नमः ध्यानावाहनादिषोडशोपचारपूर्णां समर्पयामि । ततः—सर्वेषु कालेषु समस्तदेशेष्व-
 शोपकार्येषु तथेश्वरेश्वरः । सर्वस्वरूपी भगवाननादिभ्यामभास्तु माङ्गल्यविद्वद्भ्ये हरिः ॥ स्मृते सकलमल्याणभाजनं यत्र जायते ।
 पुरुषं तमजं नित्यं नतामि शरणं हरिम् ॥ तदेव त्वं सुदिनं तदेव तारावलं चन्द्रबलं तदेव । विद्यानलं दैवबलं तदेव लक्ष्मीपते
 तेजद्विगुणं सराभि ॥ सर्वदा सर्वकार्येषु नास्ति तेषाममङ्गलम् । येषां हृदि स्थो भगवान्मङ्गलावतनं हरिः ॥ यत्र योगेश्वरः कृप्यो यत्र

पार्यो घनुर्यरः । तत्र श्रीविंजयो भूतिर्भुवा नीतिर्मतिर्मम ॥ सर्वेचारण्यकार्येषु त्रयस्त्रिमुनेश्वराः । देवा दिशन्तु नः सिद्धिं
 त्रैलोक्यजनार्दनाः ॥ इत्यादिपठिता । कलशयोः लक्ष्मीनारायणाभ्यां नमः । उभामहेश्वराभ्यां नमः । वाणीहिरण्यगर्भाभ्यां-
 नमः । शुचीपुटंदराभ्यां नमः । जंघपतिवसिष्ठाभ्यां नमः । सीतारामाभ्यां नमः । गणपतये नमः । ॐ दुर्गायै नमः । ॐ क्षेत्रपाला-
 य नमः । ॐ वास्तुपुरुषाय नमः । ॐ मातृभ्यो नमः । ॐ पितृभ्यो नमः । ॐ गुरुभ्यो नमः । ॐ आचार्येभ्यो नमः । ॐ इष्टदेवताभ्यो-
 नमः । ॐ कुलदेवताभ्यो नमः । ॐ ग्रामदेवताभ्यो नमः । ॐ सर्वेभ्यो देवेभ्यो नमः । ॐ सर्वेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो नमः । इति सर्वा-
 न्मह मन्त्रियुग्याहवाचनं करिष्ये इति संकल्पं कुर्यात् । ततः सर्वे ब्राह्मणाः प्राशुखास्तिष्ठेयुः । तदक्षिणतः कर्तोत्तरकलशं
 विभ्रदुदस्रगन्तिष्ठेत् । अथ कर्तुर्दक्षिणपार्श्वे संस्कार्यबोधसुखस्तिष्ठेत् । अथ कर्तो ग्राम इत्युक्त्वा शिवा आपः सन्त्विति ब्राह्मणा-
 न्वाचयित्वा, गन्धा इत्युक्त्वा सुगन्धाः पान्त्विति वाचयित्वा, सुगन्त इत्युक्त्वा सौमनस्यमस्त्विति वाचयित्वा, अक्षता इत्युक्त्वा
 मय्यग्नं वारिष्ट्यास्त्विति वाचयित्वा, दक्षिणा इत्युक्त्वा शस्तिदक्षिणाः पान्तु बहुदेयं चास्त्विति वाचयित्वा, तं कलशं पूर्ववन्नि-
 घाप दक्षिणं जानुं भूमौ पालयित्वोदस्रतः ॐ श्रद्धयाग्निः समिधयते श्रद्धया हयते हविः । श्रद्धां भगवन्स्य मूर्धनि वचसा वेदयामसि ॥
 त्रिषु श्रद्धे ददतः त्रिषु श्रद्धे दिदामवः । त्रिषु मोक्षेषु यज्ज्वलितं मं जडितं कृषि ॥ यथा देवा असुरेषु श्रद्धामुग्रेषु चक्रिरे । एवं
 मोक्षेषु यज्ज्वलितं प्रदितुं कृषि ॥ श्रद्धां देवा यजमाना वासुगोपा उपासते । श्रद्धां हृद ह वाकृत्या श्रद्धया विन्दते वसु ॥

श्रद्धां प्राप्तव्यामहे श्रद्धां मुञ्चदितुं परी । श्रद्धां सूर्यस्य निम्नुचि श्रद्धे श्रद्धापर्येह नः ॥ इत्यादिभूतं पठिता पुनस्तं कलशं गृही-
 सोत्थायोदयुजो भोः स्वाभिः मनः समाधीयताम् । इत्युक्त्वा समाहितमनसः स इति तैरुक्ते, प्रसीदन्तु भवन्तः इत्युक्त्वा प्रसन्नाः स
 इति तैरुक्ते सर्वैः सह—शान्तिरस्तु पुष्टिरस्तु हुष्टिरस्तु अविम्वस्तु आरोग्यमस्तु शिवं कर्मास्तु कर्ममनु-
 क्षिरस्तु धर्मसचद्विरस्तु पुनससद्विरस्तु वेदससद्विरस्तु शास्त्रससद्विरस्तु धनधान्यससद्विरस्तु इष्टसंपदस्तिरस्तु पञ्चदशवाक्याभ्याम्युक्त्वा
 स्वयं कर्मदेवतात्मको भगवान्यजापतिः प्रीयतामित्युक्त्वा प्रीयतां भगवान्कर्मदेवतामकः प्रजापतिरिति तैर्नाचयित्वा पुण्यं पुण्याहं
 वाचयित्ये इत्युक्त्वा वाच्यतामिति तैरुक्ते—ॐ उद्रातेषु शकुने सार्वं गावसि ब्रह्मपुत्र इव सर्वनेषु शंससि । ध्रुवेव याजी शिशुमती-
 रपीत्यां सुर्वतो नः शकुने मुद्रमावद विश्वतो नः शकुने पुण्यमावद । इत्यादिरामृचं सर्वैः सह पठिता ॐ पुण्याहं भवन्तो हुवन्तु
 इति स्वयं मन्द्रस्वरेणोक्त्वा तथा ब्राह्मणैः ॐ पुण्याहमिति प्रत्युक्ते पुनरेवं मध्यमस्वरेणोक्त्वा तथैव तैरुक्ते पुनरेनमुद्यस्वरेणोदत्वा
 तथैव तैरुक्ते—ॐ स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः । स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ।
 इत्यादिकामृचं सर्वैः सह पठिता ॐ स्वस्ति भवन्तो हुवन्ति पूर्ववदुक्त्वा ॐ स्वस्तीति तैः प्रत्युक्ते स्वस्त्यमुकर्मणे भवन्तो हुवन्तु इति
 करिष्यमाणकर्मनाम पूर्ववदुक्त्वा अमुककर्मणे स्वस्तीति तैः पूर्ववदुक्ते ऋज्यामस्तोममित्यादिकामृचं सर्वैः सह पठिता ऋज्याम०
 भदि भवन्तो हुवन्ति पूर्ववदुक्त्वा ॐ ऋक्षवाभिति तैस्तथैव प्रत्युक्ते सामात्यः प्राञ्चुर उपविशेत् । ततो ब्राह्मणाः प्राञ्चुरा
 उपविश्य तद्वदिकलयोदकं विशालताम्रादिपात्रे निनीय यजमानं सामात्यं मर्चैरभिषिञ्चेषुः ॥ तत्र मन्त्राः । तत्त्वचितुरित्यस्य विश्वा-

मित्रः सविता गायत्री । आपोदिष्टेति नयचंस मृक्तसांचरीपः सिन्धुद्वीप आपो गायत्री पञ्चमी वर्धमाना सप्तमी प्रतिष्ठा अन्त्ये द्वे
 अनुष्टुभौ । आनो भद्रा इति दशचंस मृक्तस्य राहूगणो गोतमो विद्येदेवासिष्टुप पञ्चाद्याः सप्तमी च जगत्यः षष्ठी विराट् शिष्टा गायत्र्यः ॥
 ॐ आ नो भद्राः कर्तव्यो यन्तु विधतोऽन्धासो अपरीतास उद्भिदः । देवा नो यथा सदमिदृधे असुभ्रायुवो रक्षितारो दिवे दिवे ॥
 देवानो भद्रा सुमुक्तिर्जयतां देवानो रातिरुभिर्नो निर्वर्तताम् । देवानो सख्यं ह्युप सेविता वयं देवा न आयुः प्रर्तिरन्तु जीवसे ॥
 तान्पूर्वया निविदां हमहे वये वने मित्रमर्दिति दर्शमसिधम् । अर्यपणं वर्णं सोममुधिना सरस्वती नः सुभगा मयस्करत् ॥ तन्नो
 वालो मयोधु वातु मेपुलं तन्माता पृथिवी तरिपुता घीः । तद्वावर्षाणः सोमसुवो मयोधुवल्तर्ध्विना शृणुतं धिण्या युवम् ॥
 तमीशोमं जगत्सुपुस्पतिं विर्यं जिन्यमर्षसे हमहे वयम् । पूषा नो यथा वेदसामसं ब्रूधे रक्षिता पाशुरदन्धः स्युस्तये ॥ १ ॥
 न्युति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः सुति नः पूषा विश्ववेदाः । स्युति नस्तार्यो अरिष्टनेमिः सुति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥ पृषदश्वा
 मृगुः पृश्निमातरः शुमुं यावानो विदधेपु जन्मयः । अग्निजिह्वा मनवः सूरचससो विश्वे नो देवा अबसागमग्निह ॥ भद्रं कर्णेभिः
 शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः । स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः ॥ शतमिच्छु शश्वो जन्ति देवा यज्ञो
 ममृक्का इतरं नृगताम् । पुत्रास्तो यत्र पितरो मर्षन्ति मा नो भूध्या रीरिषवापुर्षन्तोः ॥ अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमर्दितिर्माता
 न पिता न पुत्रः । विधेदेवा अदितिः पञ्चजना अदितिर्जोतमर्दितिर्जनेतम् ॥ २ ॥ अपवः शोशुचदधमित्यएचस्य
 मृक्तस्य कृत्तोऽग्निर्गायत्री । ॐ अर्प नः शोशुचदधमसे

वैष्णवा च यजामहे । अर्प० ॥ ग्रयन्द्रन्दिष्ट एषां शास्त्रार्कसद्य सूर्यः । अर्प० ॥ ग्रय तं अग्रे सूर्यो जायेमहि प्रेतं वयम् । अर्प० ॥ ग्रयद्वेगः सहस्रतो विद्यतो यन्ति मानवः । अर्प० ॥ त्वं हि विद्यतोमुख विद्यतः परिभूरसि । अर्प० ॥ द्विषो नो विद्यतोमुखाति नरोर्वे पारय । अर्प० ॥ स नुः सिन्धुमिव नावयातिपर्षाः स्तुलये । अर्प० ॥ १ ॥ एतोन्विन्द्र-
मितितृषस्याद्विरलतिरधिरिन्द्रोऽनुष्टुप् । स्वादिष्टयेति दशर्चस्य सूक्तस्य मधुच्छन्दाः पवमानः सोमो गायत्री । ॐ स्वादिष्टया मदिष्टया पर्वस्य सोमं घारया । इन्द्राग्नं पालेवे सुतः ॥ रक्षोहा विश्वर्चर्षिभिर्योनिमयोदितम् । दुर्णं सधस्युमासदत् ॥ बरिबो धावमो भवु मंहिष्ठो वृत्रहन्तमः । पूर्णि राधो मघोनोम् ॥ अर्घ्यं मुहानो देवानां वीतिमन्धसा । अग्निवाजमुत श्रवः ॥ त्वामन्छां चरामसि तदिदं विवेदिचे । इन्द्रो त्वेन आशस्तः ॥ १ ॥ पुनर्वाते ते परिक्षुलं सोमं सूर्यस्य दुहित्वा । वारेण श्रथत्ता तनरं ॥ तमीमण्वीः सन्नुयं आ गुम्यान्ति वीर्षणो दलं । ससागः पायं द्विवि ॥ तर्मां हिन्वन्त्युग्रबो धर्मन्ति चाकुरं दतिम् । त्रिधातुं वारुणं मधु ॥ अभीष्टे ममग्न्यां व्रत श्रीणन्ति व्रेणवः शिशुम् ॥ सोममिन्द्राग्नं पातवे ॥ असेविन्द्रो मधुष्वा विश्वा वुत्रार्णि जिघ्रते ॥ शूरो मृषा च मर्हते ॥ २ ॥ वरत्समन्दीत्यृक्चतुष्टयस्यावत्सारः पवमानः सोमो गायत्री । ॐ तत्समन्दी धावति धारां सुतस्यान्धसः । तत्समन्दी धावति । वृक्षा वैट्ट पर्वतां मर्त्यस्य देव्यवसः । तदु० ॥ ध्युसर्षोः पुरुषन्त्योरा सहस्राणि दद्वहे । वरत्स० ॥ आययौस्त्रिशतं तनो सहस्राणि च दद्वहे । वरत्स० ॥ १ ॥ शुचीबोदव्या इति मध्वस्य वसिष्ठो मरुतस्त्रिष्टुप् । ॐ शुचीं वो दव्या मरुतः शुचीनां शुचिं हिनोम्यध्वरं दुषिभ्यः । कुतेन सत्यमृतसायं आयुश्चान्विबन्मानः शुचयः पावुकाः ॥ यदन्यिगयेतिवर्गद्वयस्य आद्याया वसिष्ठ ऋषिः अव-

शिष्टानामेकादशानां पवित्रवसिष्ठाद्वयी पवमानःसोमो गायत्री । यत्पवित्रमर्चिपीतिद्रे अत्रैवत्ये । उभाभ्यां देवसवितरि-
 त्युपगवित्वेदेवत्या । त्रिभिर्द्रुमित्युपगविसवित्वेदेवत्या । पुनन्तुमामित्युगैयदेवी । अलाप्यस्येति ऋक् पुरउष्णिक् । पुनन्तुमामिति
 यः पावमानीरिति पावमानीयो अध्येतोति चानुष्टुभः । यदन्ति ॐ यच्च द्रुक्कं मयं विन्दति मामिह । पवमानं वि वल्लहि ॥
 पवमानः सो अय नः पवित्रेषु विषर्पणिः । यः पोता स पुनानु नः ॥ यत् पवित्रमविव्यन्ते वितरन्मन्तरा । अक्ष तेन पुनीहि
 नः ॥ यत् पवित्रमविव्यदन्ते तेन पुनीहि नः । अक्षसवैः पुनीहि नः ॥ उभाभ्यां देव सवितः पवित्रेण सुवेन च । मां पुनीहि
 विधत्तः ॥ १ ॥ त्रिभिर्द्रुं देव सवितुर्वर्षिणैः सोम धामभिः । अग्रे दधैः पुनीहि नः ॥ पुनन्तु मां देवजुनाः पुनन्तु वसवो
 द्विया । विश्वेदेयाः पुनीत मा जातवेदः पुनीहि मां ॥ प्र प्यायस्व प्रत्यन्दस्व सोम विश्वेभिर्द्रुशुभिः । देवेभ्य उप्तमं द्रुविः ॥
 उपं स्त्रियं पर्निमतुं पुषानमादुती इधम् । अर्गन्म विभ्रतो नमः ॥ अलाप्यस्य परशुर्ननाश्रु तमा पषस्व देवसोम । आहुं विडुव-
 हेन सोम ॥ यः पावमानीरुच्येत्युषिभिः संभृतं रत्नम् । सर्वं स पूतमश्नाति स्वदितं मातुरिधना ॥ पावमानीयो अध्येत्सु-
 षिभिः संभृतं रत्नम् । तस्मै सरस्वती दुहे क्षीरं स्रविर्मधूदकम् ॥ २ ॥ अग्निः शुचीव्रततम इति वृचस्य वित्तपोऽभिर्गोयत्री ।
 ॐ अग्निः शुचिर्व्रततमः शुचिर्विभ्रः द्यौर्विः कृविः । शुचीं रोचत आहुतः ॥ समुद्रज्येष्ठा इति चतसृषां वसिष्ठ आपस्त्रिष्टुप् । ॐ समुद्र-
 ज्येष्ठाः नल्लिलसु मध्व्यासुनाना युन्यनिविशमानाः । इन्द्रो या कुञ्जी वृषमो रराट् ता आपो देवीरिह मर्मवन्तु ॥ या आपो
 दिव्या ज्ञा वा स्रवन्ति सुनिधिमा ज्ञा वा याः स्वयंजाः ॥ समुद्रार्था याः कुचयः पावकास्ता आपो देवीरिह मर्मवन्तु ॥

यासां राजा वरुणो यति मत्वे सत्यानुते अत्र पश्यन्जनानाम् । मधुञ्जतः शुचयो याः पावकास्ता आपो देवीरिह मर्मवन्तु ॥ या-
मु राजा वरुणो यासु सोमो विवेदेवा यामूर्तु वहन्ति । वैद्यानरो यास्वाग्निः प्रविष्टस्ता आपो देवीरिह मर्मवन्तु ॥ १ ॥ आयन्ता-
मिति वचसः सप्तर्षयो विवेदेवा अनुष्टुप् । आयन्ताग्निह देवास्त्वार्यतां मरुतो गुणः । आयन्तां विषां मृताति यथायमरुपा अस्तत् ॥
आपु इवा उं भेषजीरायो जसीवचतनीः । आपः सर्वस्य भेषजीस्ताले कृष्वन्तु भेषजम् ॥ हलाभ्यां दशशाखाभ्यां जिह्वा वाचः
पुरोगवी । अजामपिबुभ्यां त्वा ताभ्यां त्वोपस्पृशामासि ॥ इमा आपः शिवतमा इत्यन्तेन वृत्तेन । इमा आपः शिवतमा इमाः
सर्वस्य भेषजीः । इमा राद्रस्य वर्षनीदिमा राद्रस्योऽद्युताः ॥ याभिरिन्द्रं पृथग्पिब्वत्तजार्पतिः सोयं राजानं वरुणं यमं मनुम् ।
ताभिराद्रिर्मिथ्यामि त्वामहं राज्ञां त्वमधिराजो भवेह ॥ महान्वं त्वामुदीनां सुग्रावं चरुणीनां देवी जनिव्यजीजनद्भद्रा जनि-
व्यजीजनद् ॥ देवस्यत्वेति च यजुषा देवस्यं त्वा सवितुः प्रसवे अभिनोर्गोदुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामृषेस्तेजसा मयस्य वचसे-
न्द्रस्तेन्द्रियेषुगानिर्पिञ्चाभि । भूर्देवः स्वमित्येतामिध व्याहृतिभिः कुशाग्रैः सपञ्चरैरभिपिञ्चेषुः । ततः सुवासिनीभिराचरिष्यमाणी-
राजनविधेरनन्तरं विविधा आकृणाधिपः स्वीकुर्यात् ॥ इति श्रीनृसिंहीये प्रयोगपारिजाते षोडशकर्मकाण्डे स्वस्तिवाचनप्रकरणम् ॥

अङ्कुरार्पणविधिः ॥ शर्वरीरमणमण्डलचक्रं पुण्डरीकदलसंनिमनेयम् । अङ्कुरार्पणविधिं ह्यभिधास्ये श्रीपतिं तत्रहतिं ग्रणिपत्य ॥
अथाङ्कुरार्पणविधिरभिधीयते । तत्र भगवान्शौनकः—‘अथाङ्कुरार्पणविधिं प्रवक्ष्यामि विद्वेषतः । शौनको हि द्विजातीनां
मन्त्रलार्थमुदाहृतम् । शुभे सुहृते कल्याणे गोमयेनोपलिप्य च । सिताक्षतः संयक्तीर्य पालिन्नाः स्वापयेद्वितः । मध्ये चतुर्मुखं

विद्यात्पूर्वं वञ्चिणमेव च । दक्षिणे तु यमं विद्यात्पञ्चिमे वरुणं तथा । उत्तरे शुशिनं विद्यात्पालिकास्थायिदेवताः । बालमीकीं
 मृचिकां हंदादीं शुष्कगोमयमेव च । एतानि प्रक्षिपेचासु पालिकासु ययाविधि । दूर्वात्राधत्थपर्णं च शिरीषं विल्वपत्रकम् । तासां
 मूलेषु विन्यसेच्छ्वेतसूत्रेण मण्डितम् । मध्ये ब्रह्मण्यमाराध्य गन्धार्घ्यैर्यत्कृत्वा । ऐन्द्रादिक्रम एवं स्वादयुग्मे नम एव च ।
 तिष्ठन्कर्त्ता जपेन्मन्त्रं पद्यात्प्राप्तुरा एव च । दिशां पत्नीभ्यस्तस्मिन् सर्वकामफलप्रदान् । कुर्वन्तु सफलं कर्म कुर्वन्तु सततं शुभम् ।
 त्रीदिव्यवभाषतिलमुद्रमिश्रितसर्पपात्रं । तान्प्रक्षाल्य च तोयेषु वापयेदङ्कुरार्पणम् । रात्रौ मुहूर्ते कल्याणे कारयेदङ्कुरार्पणम् । ब्रह्मजज्ञान-
 मिति तु मध्ये ब्रह्माणमर्चयेत् । यतश्चन्द्रेति मन्त्रेण प्राच्यां प्रक्षेपयेद्बुधः । नाके सुपर्णेमिति च ततो दक्षिण एवतु । तत्त्वायामि-
 म्रक्रमेति श्रुतीच्यां वापयेद्बुधः । सोमोर्ध्वेमुद्रदीच्यां च होपधीर्वापयेत्क्रमात् । बुधमिः सिकतामिश्रं प्रच्छापापः प्रसेचयेत् ।
 विधाय गुप्तये सर्वमात्मानमिति मन्यते । आसप्तमार्त्तजाता वा आपष्टात्सुव्रनाशनम् । पञ्चमाद्रक्तिमान्विष्णोः सर्वकर्मफलप्रदे ।
 चतुर्थं चाङ्कुरे विद्यात्पापीयान्जायते सुतः । त्र्यंशे च सर्वकामानामङ्कुराहनि चोयेते । आयुष्करं श्रीप्रदं च शुभेज्वन्येषु
 सर्वजः । तस्मात्सर्वेषु कार्येषु वापयेदङ्कुरार्पणम् । यदङ्कुराणां रहितं तत्सर्वमशुभं भवेत् । अयोऽङ्कुरार्पणं वापि सद्यः कर्तुं समा-
 हितः । अशक्तौ तण्डुलैः शुद्धैः सद्य एव शुभाङ्कुरे । पालिकाश्च प्रपूर्वैव पञ्च त्रीण्येकमेव वा । अलंकृत्य च क्वाचैः पुष्पैरापू-
 र्यतेषु च । अङ्कुरोक्ताः क्रियाः सर्वास्तैस्तेन समाचरेत् । ओषधीनां तु सर्वासां चन्द्रः प्रोक्तोऽभिदैचतम् । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन

पाठ०—१ वात्सीकी तल्लीपत्रकम् । शर्दी रुद्रगतपङ्कम् । २ कर्माणात् । ३ च प्रक्षिपेद्बुधः । ४ प्रमा जाता । ५ मियते । ६ पद्याभि ।

रोज्यां सादङ्कुरार्पणम् । आधानं गर्भसंस्कारं जातकर्म च नाम च । हित्वाङ्कुरार्पणं विद्यादन्यत्र शुभकर्मसु ॥' इति ॥

अथाङ्कुरार्पणप्रयोगः ॥ अथ लोकानुसारित्वादनुकल्पपद्धाप्रयोगेनैव प्रयोगः कथ्यते । गर्भाधानादिनामकर्मन्तरुर्भाणि शुक्लान्नामप्राशनादिविद्याहान्तापत्यसंस्कारेऽन्येषु नवागारग्रन्थेद्यादिषु शुभकर्मसु पूर्गदिने रात्रौ अङ्कुरार्पणं कुर्यात् । तद्यथा । तिथ्यादिसंकीर्त्ये अमुककर्मस्तुसादौ कर्मसाफल्यनिरन्तरशुभत्वसिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थमङ्कुरार्पणारयं कर्म करिष्ये इति संकल्प्य शुद्धस्थलं गोमयेनोपलिप्य रत्नवस्त्रादिभिरलंकृत्य तत्र सिताश्वत्थान्संप्रकीर्य नववैष्णवाग्रं श्वेतमूत्रवेष्टिताः पालिकाः संस्थाप्य वल्मीकमुच्चिकां हृदयङ्कं शुष्कगोमयं च प्रक्षिप्य पालिकाः श्वेततन्दुलैः पूरयित्वा दूर्वाङ्कुराश्चत्थशिरीषविल्वपत्राणामुपरि शुभे मुहूर्ते तद्वैष्णवानं निधाय तत्र सितरक्तहरिद्रवर्णानि पुष्पाण्यवकीर्य मध्यादिपञ्चस्थानेषु ब्रह्मादिपञ्चदेवताः पूजयेत् । तत्रायं कर्मः । नलजज्ञानं नेहलो ब्रह्मा त्रिष्टुप् । अनेन मन्त्रेण पालिकामध्ये ब्रह्माणमाग्राहयेत् । येन इन्द्रभयामह इत्यस्माद्विरस इन्द्रो वृहती । अनेन मन्त्रेण ग्रान्यां पूर्वदले इन्द्रमावाहयेत् । नैर्फेसुपर्णमित्यस्य भार्गवो वेनस्त्रिष्टुप् । अनेन मन्त्रेण दक्षिणस्यां यममावाहयेत् । तन्नायामि शुनःक्षेपो वरुणस्त्रिष्टुप् । अनेन मन्त्रेण व्रीचीर्चां मरुणमावाहयेत् । सोमोधेनुमित्यस्य गोतमः सोमस्त्रिष्टुप् । अनेन मन्त्रेण उदीर्च्यां सोममावाहयेत् । एवं क्रमेणावष्टा ब्रह्मणेनमं आसनमित्यादिषोडशोपचारैर्देवतापञ्चकं सम्यगभ्यर्च्य पालिकापञ्चाद्रागे प्राधुरास्तिष्ठनुपस्थानं कुर्यात् । तत्रमन्त्रः—'दिशां पतीचमस्यामि सर्वकामफलप्रदान् । कुर्वन्तु सफलं कर्म

पाठा०—१ तेन सपञ्चङ्कुरार्पणम् । २ श्वेतगोमयेन चानदेता । ३ इन्द्र गो मधुच्छेदा इदो गायत्री । ४ यमभयमोम यमोमयोऽनुष्टुप् ।

कुर्वन्तु सततं शुभम् ।' इति गन्धं जपित्वा श्वेततण्डुलांशोरेषु प्रस्थाल्य प्राच्यादिचतुर्दिक्षु वीजप्रतिनिधित्वेन तान्समन्त्रं वापयेत् । तत्र मन्त्राः प्रागुक्ताः । एवं चतुर्दिक्षावाप्य पञ्चमैः पुष्पैरलंकृत्वात् ॥ इति श्रीनृसिंहवै प्रयोगपारिजाते षोडशसंस्कारकर्मकाण्डे अङ्कुरार्पणप्रयोगः ॥

अथ नागदीश्राद्धप्रकरणम् ॥ ॥ प्रसरन्तु नृसिंहस्य प्रसन्ना वः कृपादृष्टः । यदधीना विमान्येते विलोम्यभ्युदया भूशम् ॥ अथेदानीमाभ्युदयिकविधिरभिधीयते । तत्र कारिका—'स्यादाभ्युदयिकं धादं वृद्धिपूर्तेषु कर्मसु' इति । वृद्धिपूर्तेशब्दार्थं स्वयमेव विवृणोति—पुंसः सयनसीमन्तचौलोपनयनेऽपि । विवाहे चानलाधानप्रभृतिश्रीवकर्मसु । इदं श्राद्धं प्रकुरुवन्ति द्विजा वृद्धिनिमित्तकम् । अन्ये षोडशसंस्कारश्रावण्यादिऽप्यपीष्यते । यावद्याध्यापनादौ तु कुर्युः पूर्तनिमित्तकम्' इति । इदमत्र शृङ्खलं—'पुमान्वृद्धिपूर्तेऽप्युत्मानितरेऽपि'ति । अस्यार्थमाह नारायणः—'पुंसवनसीमन्तोचयनचौलकर्मोपनयनविवाहा इति पञ्च अस्यापेयादीनि च श्रौतानि वृद्धिश्राद्धस्य विषय इत्येके । अन्ये षोडशकर्मसंस्काराः श्रवणाकर्मदयश्च श्रौतानि वेत्याहुः । 'अनिष्ठा तु पितृश्राद्धे वैष्टिकं कर्म नाचरेत्' इति स्मृतेः । वापीक्षपतडागाद्युद्यापनादीनि पूर्तानि श्राद्धस्याविषयः । उभयत्र पुग्मान्भोजयेदिति । अत्राभलायनाचार्यं स्मृतिरूपेणाह—'कार्यमभ्युदयश्राद्धं श्रौते स्मार्ते च कर्मणि' इति । मगशान्शनकोपि—'अथाभ्युदयिकं श्राद्धमहं तस्यामि द्यौनकः । मवेदभ्युदयश्राद्धं वृद्धिपूर्तेषु कर्मसु' इति । एतदावश्यकमित्युक्तं चन्द्रिकायां विष्णु-

पुराणे—‘कन्यापुत्रविवाहेषु प्रवेशे नववेशमनः । नायकर्मणि बालानां चूडाकर्मोदिके तथा । सीमन्तोन्नयने चैव पुत्रादिभिरुद-
 शेने । नान्दीमुत्तान्पितृनादौ तर्पयेत्यथतो गृही । नानिन्द्रा पितृयज्ञेन चैदिकं कर्म चाचरेत्’ इति । ब्रह्मपुराणेषु—‘जन्मन्यथो-
 पनयने विवाहे पुत्रकस्य च । पितृनान्दीमुत्तानाम तर्पयेद्विधिपूर्वकम् । चैवघतेषु चाधानयज्ञपुत्रवनेषु च । नयान्नभोजने लाने
 चोद्यायाः प्रथमार्तवे । देवारामतटाकादिप्रतिष्ठाद्युत्सवेषु च । राज्ञामिषेकचालाचभोजने दृढिसंज्ञकात् । नान्दीमुत्तानपूज्यतमां-
 स्तथा मातृगणानपि । वनस्याद्यात्रेमं गच्छन्मूर्त्युः मद्य एव वा । पितृन्यूवोक्ताविधिना तर्पयेत्कर्मविद्वये’ इति ॥ अत्र चूडाकर्मोदि-
 केत्यत्रादिशब्द्वारसर्पद्विकर्मसु ‘नान्दीमुत्तान्पितृनादौ तर्पये’दित्यादिवचनोक्तनान्दीमुत्तथाद्वयानुष्ठानं कस्मिंश्चिद्विषये तत्रेण कायं
 नादृत्येत्याह मय्य—‘गणशः क्रियमाणानां मातृभ्यः पूजनं मकृतम् । सहदेव भवेच्छ्राद्धमादा न पृथगादिषु’ इति । अस्सार्धः—
 देवान्तरगतस्य पितृकालान्धूयमाणसद्भावस्य मृत इति युक्त्या पुत्रादिना कृतमृतकार्यस्य कालान्तर आगतस्य यानि जातकर्मोदीनि
 संस्कारकर्मणि पुनः क्रियन्ते तथोपनयनाद्यास्त्यकाले कथंचिदकृतचौलकर्मपर्यन्तसंस्कारकस्य यानि जातकर्मोदीन्युपनयनकाले
 संभूय क्रियन्ते तेषु गणशः संभूय क्रियमाणेषु जातकर्मोदिसंस्कारेषु मायादिपूजायाः नान्दीश्राद्धस्य च सकृत्तत्रेण प्रथमं क्रिय-
 माणस्य संस्कारकर्मण आदामनुष्ठानं न पृथगादिषु नाहणा संस्कारकर्मणामादिष्विति । अत्र पूर्वं मातृकापूजा कार्येत्युक्तं
 विष्णुपुराणे—‘तत्रापि मातरः पूर्वं पूजनीयाः प्रयत्नतः । अकृता मातृपानं तु चैदिकं यः ममाचरेत् । तस्य क्रोधसमाधिप्रा

पाठा०—१ विविक्ताचरेत् । २ सन्ध्यामन्त्रेण । ३ अथान्तरगतम् ।

हिमामिच्छन्ति मातरः' इति । मयुरपि—'कर्मादिषु च सर्वेषु मातरः सगणाधिपाः । पूजनीयाः प्रयत्नेन पूजिताः पूजयन्ति ताः' इति । यातरो द्विप्रकाराः मातृप्यो देव्यश्च । मानुष्यो मात्रादयः । देव्यो ब्राह्म्यादयः । तथाच चन्द्रिकायां चतुर्विंशति-
मते—'थाद्रे सभ्युदये प्राप्ते देवतास्थापनं स्मृतम् । जातिधर्मकुलश्रेणीलोकानां वृद्धिकारकम् । विस्रः पूज्याः पितुः पक्षे तिस्रो मातामहे तथा । इत्येता मातरः प्रोक्ताः पितृर्मातुः स्वसाष्टमी । ब्राह्मीत्याद्यास्तथा सप्त दुर्गाक्षेत्रगणाधिपान् । वृद्ध्यादौ पूजयित्वा तु पथा'आन्द्रीमुग्रान्पितृन्' । अस्वार्थः—अभ्युदये अभ्युदयमिति वृद्धिनिमित्ते आद्रे प्राप्ते कर्तव्यतया प्रस्तुते ततः प्रागेव माना-
दिपूजनार्थं देवतास्थापनं स्वर्णिङ्गलादौ मानादिगणाधिपान्तदेववाराधनं स्मृतमिति प्रथमश्लोकस्वार्थः । पितुः पक्षे पितृवर्गे । तिस्रो मातृपितामहीप्रपितामहाः पूज्याः । तथा मातामहे मातामहवर्गे च मातामहीमातृपितामहीमातृप्रपितामहाः पूज्याः । पितृर्मातुः स्वसाष्टमी पितृपत्न्या सप्तमी मातृष्वसाष्टमी पूज्या । इत्यष्टौ मानुष्यो मातरः प्रोक्ता इति द्वितीयश्लोकार्थः । ब्राह्मीत्याद्यास्तथा सप्त ब्राह्मी माहेधरी कौमारी वैष्णवी वाराही माहेन्द्री चामुण्डेत्याद्याः सप्त देवतामातरः । दुर्गाक्षेत्रगणाधिपान् दुर्गा क्षेत्राधिपं गणाधिपं च वृद्ध्यादौ वृद्धिप्रादात्म्यान् पोडशमिरपचारैः पूजयित्वा नान्दीमुग्रान्पितृन्प्रादेन पूजयेदिति तृतीयश्लोकार्थः । शेषं व्यक्तम् ॥ ॐ ॥ कर्मपुराणे व्यासगीतायाम्—'पूर्वं तु मातरः पूज्या भक्त्यैव सगणेश्वराः । स्वर्णिङ्गलेषु पवित्रेषु प्रतिमासु द्विजा-

पाठा०—१ पितु इतिपञ्चम्यत् पदं स्वर्णिपदेनानुपपद्यते । तथाच मत्स्यगीपदमयमुपस्थितं मन्दं नेति । एवञ्च त्रिंशु स्वया सप्तमी मत्स्य स्वसाष्टमीत्यर्थः । २ मातृ पूर्व विग्रहत्वात्सतो मातामहा अपि । मानान्दीमन्त केचित्सुगता भात्या द्विचतस्र इति विशेष्यं प्रचितम् । ३ प्रादेनिति तुगाद्या ।

तिष्ठ ॥ पुण्यैः सन्वेद्यैर्गन्धाद्यैर्गुणैरपि । पूजयित्वा मातृगणं कुर्वच्छ्राद्धत्रयं बुधः ॥' इति ॥ अथ कालायनेनोक्ता देवताः
वृत्तधारया समालिख्य पूजयेत् । तथाच तदीयवचनम्—'गौर्याद्यास्तु विलेख्यास्तु पञ्चधारा घृतेन तु । कारयेत्सप्तधारा वा नातिनीचा न
चोच्छ्रिताः । गौरी यथा शयी मेधा सावित्री विजया जया । देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातरः । श्रुतिः शुष्टिस्तथा तुष्टिरात्म-
देवतया सह । आराध्य गन्धपुष्पाणि धूपं दीपं निवेदयेत् । आयुष्याणि च ज्ञान्त्यर्थं जपित्वाथ ममाहितः । पद्भ्यः पितृभ्यस्त-
ददु श्राद्धदानमुपक्रमेत्' इति । आत्मदेवता आत्मनोऽभीष्टदेवता । आयुष्याणि ज्ञान्त्यर्थं जानीमद्वा इत्यादीनि मृक्तानि जपित्वा
ऋमावेषु नान्दीश्राद्धप्रयोजकरूपक्रमेषु पदपितृभ्यः पित्रादिभ्यो मातामहादिभ्यश्च मातृश्राद्धपूर्वकं श्राद्धदानमुपक्रमेदित्यर्थः ।
हेमाद्री मत्स्यपुराणे—'उत्सवानन्दसंगेन यक्षोद्वाहादिकर्मसु । मातरः प्रथमं पूज्याः पितरस्तदनन्तरम् । ततो मातामहाः
पूज्या विश्वेदेवास्तथैव च । मातरो मात्राद्यास्तिस्रः । एवं पितरो मात्रामहाथेति त्रष्टव्यमिति । तत्राधलायनाचार्यः—'माता
पितामही चैव संपूज्या अर्पितामही । पित्रादयस्तथैव मातुः पित्रादयस्तथः । एते नैवार्चनीयाः स्युः पितरोऽभ्युदये द्विजैः'
इति । यत् दृढवचनिष्ठवचनं—'नान्दीश्रुते विवाहे च अर्पितामहपूर्वकम् । नाम संकीर्तयेद्विद्वानन्यत्र पितृपूर्वकं' इति । स्मृत्यर्थे
सारेरपि—'वृद्धमुन्यास्तु पितरो वृद्धिश्राद्धेषु मुञ्जते' इति । तदेतच्छास्त्रान्तरविषयम् । बहुचानां तु तच्छास्त्राप्रवर्तकाधलायना-
चार्येणानुलोभेन मात्रादिक्रमसंज्ञोक्ततादयेवैव पक्षः स्वीकार्यः ॥ ॐ ॥ तस्य कालविशेषमाह हेमाद्री वसिष्ठः—'पूर्वधुर्मो-

वृकं श्राद्धं कर्मोद्दे पितृकं तथा । उचारेषुः प्रकुर्वीत मातामहगणस्य च' इति । अस्यानुकल्पकालमाह वृद्धशतातापः—'पूर्वाह्ने मातृकं श्राद्धं मध्याह्ने पितृकं तथा । ततो मातामहानां तु वृद्धौ श्राद्धत्रयं स्मृतं' इति । एवंविधस्य कालभेदस्यासंभवे ब्राह्म वृद्ध-
मनुः—'अलाभे श्राद्धकालानां नान्दीश्राद्धत्रयं बुधः । पूर्वेष्वुरेव कुर्वीत पूर्वाह्नि-मातृपूर्वकम्' इति । कात्यायनोपि—'आभ्युद-
यिके प्रदक्षिणमुपचारः पूर्वोद्भिः' इति । वृद्धशतातातपोपि—'पृथग्दिनेष्वथक्तेदेकस्मिन्पूर्ववास्तरे । श्राद्धत्रयं प्रकुर्वीत वैश्वदेवं तु
ताम्रिकम्' इति । अथ क्रममाह प्रचेताः—'मातृश्राद्धं तु पूर्वं स्यात्पितृणां तदनन्तरम् । ततो मातामहानां तु वृद्धौ श्राद्धत्रयं
स्मृतम्' इति । [तथाच धृतिः—'तस्मात्पितृभ्यः पूर्वेषुः क्रियते यत्पितृभ्यः पूर्वेषुः करोति पितृत एव तद्यज्ञनिष्कर्षं यजमानः
प्रतनुते' इति] । एतच्च नान्दीश्राद्धं महत्सु कर्मसु पूर्वेषुः कार्यं । अल्पेषु तु तदहरेव । तथाच गृह्यपरिशिष्टं—'महत्सु पूर्वेषुस्तद-
हर्त्येव' इति । अत्रिरपि—'पूर्वाह्ने तु भवेदुद्दिष्टिना जन्मनिमित्तकम् । पुत्रजन्मनि कुर्वीत श्राद्धं तात्कालिकं बुधः' इति । अत्र
पूर्वोक्तमात्रादिमनुष्यपितृमान्दीमुखविशेषणकान्तुलान्येदिति हेमाद्रिणा प्रपञ्चितम् । तथाच तत्रत्यवचनम्—'ऊर्ध्ववक्रास्तु ये
तत्र ते नान्दीमुखतंत्रकाः' इति । एते दिव्यपितरः मात्रादयश्च मनुष्यपितरः प्राधान्येनोद्देश्याः । नान्दीमुखत्वाच्च तदभेददृष्टि-
विधया उद्देश्यस्वरूपेऽन्तर्भावनीया इति । अत्रोक्तनान्दीमुखानां पितृणामिदमासनं नान्दीमुखान्पितृनामहश्चिन्त्ये इत्येवमादिभि-
र्वाग्यैः प्रयोगो विधेयः । एवमेव च कात्यायनीयं प्रयोगवचनम्—नान्दीमुखान्पितृनामहश्च इति वृच्छति । नान्दीमुखाः पितरः

ग्रीयन्तामिति । अक्षयस्याने नान्दीमुखाः पितरः पितामहाः अपितामहाश्च ग्रीयन्तामिति । कर्मोद्गाभ्युदयिकेवेत एव पितरो देवताः ।
‘निर्गच्छते मोमे च मीमन्तोचयने तथा । ज्ञेयं पुंसवने श्राद्धं कर्माङ्गं बुद्धिमत्कृतम्’ इति वचने बुद्धिश्राद्धकर्मोक्तिदेशात् । तदे-
वमत्र मानृपितामहप्रतिपत्तीनां पितृपितामहप्रतिपत्तीनां मातामहप्रमातामहद्वयप्रमाणाभहानां च बुद्धिश्राद्धे देवतात्वे स्थिते बुद्धौ
नान्दीमूरात्परिहृत्यजेतेत्यादिषु तत्रैव नान्दीमुखशब्दाभिधेयत्वेन विधायिताः । यैस्तु ब्रह्मपुराणेऽभिहिताः—‘ये स्युः पितामहादूर्ध्वं
ते म्युनान्दीमुरास्त्वह । प्रसन्नमुखसंवाः स्युः मङ्गलीया यतस्तु ते । पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः । त्रयोऽप्यष्टमुखा ह्येते
पितरः संप्रतीतिनाः । तेभ्यः पूर्वं त्रयो ये स्युस्ते तु नान्दीमुखाः स्मृताः’ इति । ते प्राष्टपदार्पणमासीनिमिच एव श्राद्धे देवताः
न पुत्रजन्मादिकालिके तत्र महालयप्रकरणे पठितत्वात् । इह तावदेतावत्सिद्धम्—यो नामकरणचौलोपनयनविवाहादिषु कर्ता
न नान्दीमुराविशेषणत्रयो मनुष्यपितृभ्यः श्राद्धं कुर्यादिति ॥

अथ विधेदयनिर्णयः । अस्मिन्नाद्रे कां विधेदयवित्येष्विते निर्णयः—युद्धिश्चाद्वर्कमाज्ञाश्चाद्वयोस्तत्करणे विषयविशेषधोन्यते

याद्रा०— १. इतिमोहकं । २. मानंदमुगा इति प्रतीकानाम्यराज्यरत्ने वाच्यमाणाः । ३. इत् आरभ्य कालिकाक्षरः द्रव्यैतद्विधिप्रवक्ष्यामि— तत्र संज्ञापयिष्ये विदेशो दर्शितः संज्ञै— 'गुणाधी' अपमानेनैव गृहो संज्ञायामाचरेत् । न परम, यदि वा कुप्योन्माहुर्योऽभिजायते' इति । अगतिश्च 'सुखं धनमयमोप्राप्तिं वर्जयेदन्न इतीति' इति । गीर्वाण 'अथान्यदुदयानामयमभ्यासमनोविषात् । अन्नाद्यो चाविलापेन नानर्थाभावं च संयत्नत्' इति । आत्मायः 'तत्त्वज्ञानं मित्रेष्टेष्टं मुनिर्नदी-
पानं यत्कीर्तिः । ईश्वरानन्दमार्गेण विद्यां कुर्वीत इतिषाः' इति श्रुतान्तेनैव अन्तरो विनिर्दिष्टोऽप्युक्तः ।

चन्द्रिकायाम् । तत्र शङ्कः—‘इष्टिश्चादे ऋतुर्दयः संकीर्त्या वैश्वदेवकौ । नान्दीमुखे सत्यवम् काम्ये च धुरिलोचनी । पुर-
नार्द्रौ चैन पार्णिं सद्युदाहर्तौ । नैमित्तिके कालकामावेनं सर्वत्र कीर्तयेदिति । इष्टियादं यागादिकर्मश्चादं श्रौतस्मार्तकर्मणामा-
धानसोमयागमीमन्तपुंगवगनामादौ तदङ्गत्वेनानुष्ठीयमानं श्राद्धमिति यावत् । ‘निषेककाले सोमे च सीमन्तोचयने तथा । होमं
पुंमरते श्राद्धं कर्माङ्गं दृष्ट्वन्तकृत’मिति कर्माङ्गलक्षणश्राद्धमभिदधता पारस्करेणैवाभिधानात् । दृष्टिमत्कृतमित्यभिदधता कर्माङ्गं
श्राद्धिश्चादान्यदिति दधितं दृष्टिश्चाद्धमिति यावत् । ‘एवं द्रदक्षिणाश्रुत्को दृष्टौ नान्दीमुखान्पितृव्यजेत’ इति याज्ञवल्क्येन दृष्टि-
श्चादे नान्दीमुखसंतकानां पित्रणां देवनात्वेन विधानात् । दृष्टिश्चादं च दृष्टव्यसिद्धेन निरूपितम्—‘पुत्रजन्मविवाहादौ दृष्टि-
श्चादङ्गदाहृतम्’ इति । पुत्रजन्मविवाहादां क्रियमाणामाभ्युदयिकश्राद्धं दृष्टिश्चाद्धमिति व्यपदिश्यत इत्यर्थः । अत्र आविशब्देन
गर्भाधानपुंगवगनसीमन्तव्यतिरिक्तानामश्रादानचूडाकरणादिसंस्कारकर्मणां ग्रहणम् । गर्भाधानपुंसनसीमन्तेषु क्रियमाणाभ्युदय-
श्चादस्य कर्माङ्गश्राद्धकोटिसादिति । काम्यादिवचनशेषस्तु याकयज्ञकाण्डे वैश्वदेवप्रकरणे व्याख्यास्यते । नान्दीमुखे सत्यवम्
निर्धेदौ । कर्माङ्गे श्राद्धे तु ऋतुदधाविति सिद्धम् ॥ ६३ ॥ अत्रेवं विचार्यते—किं निषेकादिपौडशकर्मसु आधानादिश्रौतकर्मसु
च श्रुत्यादिप्रत्यजातोक्तप्रकारेणाभ्युदयिकश्राद्धं कर्तव्यम्, उत पारस्करनचनोक्तप्रकारेण निषेकादिषु चतुर्षु कर्मसु कर्माङ्गश्राद्धं
न कर्तव्यं, श्राद्धोप्युदभयं न कर्तव्यमिति संदेहे प्राप्ते धूमः—नचनङ्गग्रामाण्यादुभयमपि कर्तव्यमिति । तत्र । एककार्यत्वादेक-
कालसादन्यतरंगेणालमिति श्रुत्यपरिजिघोक्तेकरुमेन कर्तव्यम् । ननु पितृदेवतैरपि विश्वेदेवदेवताभेदादेकरूपं न भवति ।

मत्स्यम् । पितृनुपजीव्यागतानां विधेदेवानामङ्गदेवतात्वं पितृणां प्रधानदेवतात्वं । तस्मात्प्रधानदेवतत्वेनैककार्त्तत्वं सिद्धम् । अस्तु नामैककार्त्तम् । नञ् नियेकादिक्रान्तेषु पारस्कारवचनस्य विशेषपरत्वेन तदुक्तेमेव कर्तव्यमिति चेन्न । 'ब्रह्मण्यं वा स्वगृह्योक्तं यस्य कर्म प्रणोदितम् । तस्य तामयति शाराग्र्ये कृते नर्वेः कृतो मयेव' इति परिभाषावचनात्सर्वत्र शुद्धोक्तशुद्धिश्चादमेव कर्तव्यम् । तर्हि पारस्कारवचनस्य का गतिरिति चेत्, येषां शुद्धे सर्वत्र शुद्धिश्चादोक्त्यभावसंलपामिति मन्तव्यमिति ।

तत्राभ्युदयश्चाद्यप्रकारमाह कारिकाकारः—'प्रासुतोऽग्नौपयीनी स्यादुपचाराः प्रदक्षिणम् । तिलकार्यं यवैः कुर्याद्युग्मानन्न निमग्नयेत् । ऋग्वन्दर्भोन्ममूलांस्तु दत्तेषामामनेषु तु । प्रारारंसेष्वप आसिन्य पूर्ववच्चानुमन्य तान् । पूर्ववत्पितृयज्ञवत् शनोदेव्युच्चा-
नुमन्त्रणं कुर्यात् । तिलोसीति पदव्याने ययोसीति पदं वदेत् । स्वधेयति पदस्थाने पुष्ट्याशब्दं वदेदिह । पितृनिनि पदात्पूर्वं वदेन्ना-
न्दीपुरगामिति । यथानमःपदव्याने वदेत्साहानमःपदम् । अथान्यतु यथापाठमुक्त्यार्थेष्वावयेयवान् । नान्दीमुखस्तु पितरः
प्रीयन्तामिति मन्त्रतः । संन्यपनामरूपाणि वर्जयेदत्र कर्मणि । पितृर्थमुपविष्टेभ्यः सकृदर्थं निवेदयेत् । इममेव वदेन्मन्त्रं पितामह-
पदान्तितम् । तदर्थमुपविष्टेभ्यः सकृदर्थं निवेदयेत् । अपितामहसंपुक्तं मन्त्रमुक्त्वा तमेव तु । तदर्थमुपविष्टेभ्यस्तृतीयं सकृदेव तु ।
नान्दीपुरगाम्स्तु पितर इदं वो अर्घ्यमित्यथ । दत्तार्घ्यसंकेदात्साद्वर्धदानं प्रतिद्विजम् । आद्युचिरपि मन्त्रस्य प्रतिब्राह्मणमिष्यते ।

पाठात्—१ ऋग्यजुर्गोमयोनीति पाठः । २ प्रणोदयेत् । ३ अत्र मन्त्रानुशतनं न कर्तव्यमित्याह शालायनः । 'पितृतो नहि मन्त्राय अमुनो विपते कश्चिन्' इति कश्चिद्विषयः ।

प्रतिदिवं पृथङ्कुर्याद्विधीत्यध्यानुमन्त्रणम् । यद्योसीत्युक्तमन्त्रः स्वादर्थ्य इत्यपरे विदुः । द्विद्विर्गन्धादि दातव्यं पाणिहोभो भवेदिह ।
अग्रये कल्यवाहेति मन्त्रेण प्रथमाहुतिः । सोमोयति द्वितीया स्वादयान्वेषां च पाणिषु । आभ्यामेव तु मन्त्राभ्यां द्वेदे हुत्वाहुती इह ।
एकैकामाहुतिं केचिद्विद्युर्मेव प्रजुह्वति । स्वधानमःपदस्थाने स्वादाकारो भवेदिह । अथ तृसिपरिखानपर्यन्तं पूर्ववद्भवेत् । मधुवाता
क्रुशो स्थाने उपार्त्तं गायता नरः । पञ्चैवं धावयित्वाऽक्षवमीति आर्वयेदृचम् । संपन्नवचनादि स्वादावान्तेषु द्विजन्मसु । द्विर्जंशु-
क्ताग्रये मय्यगोमयेनोपलेपयेत् । तत्र प्रागप्रकान्दर्भानास्वृणाति ततः परम् । पृषदाज्यं च कुर्वीत दध्यानयति सपिपि । पृष-
दाज्येन संमिश्रं भुक्तशेषोद्भूतं भवेत् । एकैकस्योक्तमन्त्रेण द्वौ द्वौ पिण्डौ तु निर्वपेत् । अथानुमन्त्रणादि स्वाचतु नैच्छन्ति केचन ।
अथ संपन्नवचने विप्राणां तु विसर्जनम् इति । इदमन्त्र एवम्—‘प्रदक्षिणमुपचारो यवैस्तिथार्यः’ इति । अस्यार्थः—आभ्यु-
दयिकै युग्मा ब्राह्मणाः अमूलादर्भोः ग्रामुखो यज्ञोपवीती स्वात्प्रदक्षिणमुपचारो यवैस्तिथार्यः । गन्धादिदानं द्विद्विः । अशुद्धमो-
नामनं दद्यात् । यद्यसि सोमदेवस्यो० व्रतः पुष्टा नान्दीमुत्खान्विदुर्भोक्ताग्नीजयाहिनः स्वादेति यवाग्रपनम् । नान्दीमुत्खाः
पिनरः इदं रोर्ध्वमित्यर्घ्यग्रदानमन्त्रो यथालिङ्गं । यथालिङ्गं पाणौ होमः । अग्रयेक्यवराहनायस्वाहा । सोमावपितुमतेस्वाहेतिमन्त्रौ ।
मधुपामाकृतायत इति दृश्यमाने उपार्त्तं गायत इति पञ्च । मधुमतीः श्रावयेत् । अक्षत्रमीमदन्तेतिच पृष्ट्वा भुक्तानभ्यनुज्ञाप्य आचा-
न्तेषु भुक्ताध्याग्नोमयेनोपलिप्य प्राचीनाग्रान्दर्भान्संस्तीर्य तेषु पृषदाज्यमिश्रेण भुक्तशेषैर्नेकैकस्य द्वौ द्वौ पिण्डौ दद्यात्तेनैव मन्त्रेण

मन्त्रादृत्तिरुक्ता । अन्ये तु नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः स्वाहेत्येवं यथालिङ्गं पिण्डान्निष्ठान्ति । सर्पिणि दध्यानयत्येतदेव पृषदाज्यम् । अनुमन्त्रणादि पूर्ववत् । अन्येतनुमन्त्रणादि नेच्छन्ति । ॐ स्वधोच्यतामित्यस्य स्थाने ॐ संपन्नमिति । शेषं पार्वणवदिति ॥ ॐ ॥ अत्र गुह्यपरिशिष्टम्—‘अथाभ्युदयिके नान्दीमुखाः पितर एकैकस्य पुम्मा ब्राह्मणा अमूला दर्भोः ग्रदक्षिणमुपचारो यवैल्लिलार्थः प्राशुतो यज्ञोपवीती कुर्यादुदभस्मनं दक्षिणतो दद्यादव्योपात्राणि श्रावसंस्थानि स्युः । यवोसि सोमदेयस्यो मोसवे देवनिमित्तः । प्रत्नचक्षिः प्रत्नः पुष्टा नान्दीमुत्तान्निवन्निर्भोद्धोकाऽन्दीणयहि नः स्वाहेति यवावपनं नान्दीमुखाः पितरः इदं यो अर्घ्यमिति प्रत्येकं विगृह्य दत्त्वाऽनुमन्त्रणं द्विद्विर्गन्धादि दद्यात् अथेकैक्यवाहनयस्वाहा सोमाथपितृभूतेस्वाहेति पाणिपूक्तयद्वोमस्तमेपूपास्मै गायतानर इति पञ्च मधुमतीरध्वन्ममीमदन्तेति श्रावयेदनाचान्तेषु युक्ताश्रयानुपलिष्य श्रावग्रान्दर्भानालीर्य तेषु पृषदाज्यमिश्रेण भुक्त्योर्पणैकैकस्य द्वौ द्वौ पिण्डौ दद्यात्पूर्वेण मन्त्रेण नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः स्वाहेति वा यथालिङ्गमन्यत् एकं नाऽनुमन्त्रणादीच्छन्ति नेह पिण्डा इत्यन्ये सर्पिणि दध्यानभूतेवमेतत्पृषदाज्यमिश्रेणभौ संपन्नमिति विस्मृजेत्तदेतत्पुंसवनादिव्वपत्स्यसंस्कारेष्वभ्याघेयादिषु श्रौतानु च शृङ्गेषु च पूतानु च क्रियते महत्सु पूर्वेषुलदहरव्येषु तदिदमेकं मादृणां पृथक्कुर्वन्त्यथ पितृणां ततो मातामहानामिति श्रितयमिच्छन्ति तस्माजीवत्पितृकः सुतसंस्कारेषु मातृशानामहयोः कुर्यात्तसां च जीवत्यां मातामहस्य कुर्यादिति’ इत्याश्रयायन-गुह्यपरिशिष्टे द्वितीयोऽध्यायः ॥ ॐ ॥ तत्राचार्यः स्मृतिरूपेणाप्याह—‘तत्कर्तुमिच्छन्पूर्वेषुनान्दीथादं यथाविधि । कुर्वन्पा-

र्धणमार्गेण क्रियाः कुर्यात्प्रदक्षिणाः । द्वौ द्वौ निमज्ज्य चैकैके संभोज्या ब्राह्मणाः क्षुभाः । प्राञ्चुराथोपवेद्याः स्युर्विग्रा देवादि-
 कान्ततः । क्रिया यज्ञोपवीती च कुर्याद्वाता तदीरिवाः । द्वौद्रावेककक्षः पिण्डौ दद्यादष्टादशानि च' इति ॥ ६३ ॥ अत्र भगवान्—
 'शुचिर्भूत्वान्तिकं गत्वा पूर्वेषुधात्रजन्मनाम् । स्वयमेव द्विजाभ्याणां तेषां कुर्याद्विमचणम् । निमज्जयेत् पूर्वं द्वौ विश्वेदेयार्थमाहितः ।
 पितृभ्यस्तु यथाशक्ति युग्मान्गुणयतो द्विजाव् । अपरेषुः समानीय ब्राह्मणांस्तान्निमचितान् । स्नानद्रव्यैः कृतस्नानानक्रोधान्वेद-
 मूर्तिकान् । तैलैरभ्यक्तसर्वाङ्गान्कुर्यादेवपुरःसरम् । ततः स्नात्वा समाधातानुपवेज्य यथापुरम् । पादान्प्रक्षाल्य सर्वेषां प्राञ्चुरानु-
 पवेज्य च । तेभ्योऽपि दद्यादपूर्वमासनार्थमृजून्कुशान् । तेषु तेषुदमग्रेणु निषीदेयुरथो पुनः । तेषां हस्तेष्वपो दद्यादथार्घ्यसुप-
 क्रल्पयेत् । देवेभ्योऽपि प्रयग्दद्याद्विशर्घ्यं स्मृतिचोदनात् । पुरो निधाय पात्रे द्वे विश्वेदेवार्थविप्रयोः । अन्तर्धीय ततो दर्भान्निपिन्य
 च जलं तयोः । यक्षोसीत्यादियुक्तेन मन्त्रेण प्रतिभाजनम् । यवान्विकीर्य विग्रेभ्यः स्वाहाशब्दं निवेदयेत् । विश्वेदेवा इदं वोऽन्य-
 मिति मन्त्रमुदीरयेत् । दत्त्वाह्यमाभ्यां पित्रर्थमथार्घ्यमुपकल्पेत् । त्रिषु पित्रादिपात्रेषु कुशानन्तर्निधाय च । क्रमेणैव तु पात्रेषु
 निषिच्यापोऽथ ता अपः । मन्त्रेण श्नोदेवीरित्याद्यर्चाचानुमज्ज्य च । यक्षोसीत्यादियुक्तेन मन्त्रेण प्रतिभाजनम् । यवान्निस्त्राथ
 पित्रर्धद्विजन्मन्यो निवेदयेत् । अपः प्रथमपात्रस्थाः स्वाहाह्यौ इति मन्त्रतः । तेषामाद्यस्य विग्रस्व हस्तेऽन्यजलमार्हितः । सिक्त्वा-
 थार्घ्यं समादाय जलं दक्षिणपाणिना । द्वितीयपात्रतः किञ्चिजलमादाय पूर्ववत् । तत्रेदं तेऽह्यमित्येष पित्रुनामपवादिकम् । मन्त्रो

पाठा०—१ यथागुह्यम् । २ यथागोऽय सतस्तेषु । ३ स्वाहाह्यमिति ।

विमज्ज्यतेऽग्न्यान्तत्रं पूर्ववदाचरेत् । एवं पितृर्धविभ्रेभ्यः प्रदायाच्च यथाविधि । पितामहार्धविभ्रेभ्यो दत्तार्ण्यं च यथापुरा ।
 प्रयितामहश्चन्द्रादिमिदं तेऽर्न्यमितीयेत् । मन्थमत्र यथापूर्णं तथमन्थत्समाचरेत् । पित्रादिव्रितयस्यार्थं यथावत्सर्गणं द्विर्जी । द्वौ
 घृणीत तदा तच्च तयोरेकार्ण्यकल्पनम् । भोजनं चेति विद्वांसो वदन्ति गृहवेदिनः । आसिञ्चेत्प्रथमे पात्रे जलपुत्रयोर्द्वयोः ।
 तामिमूर्तं यमृज्जीत पुनं यथाभिराच्यति । पात्रं तच्च तृतीयेन पात्रेणैव विधाय तु । यथावस्थितमाश्राद्वसमासेत्स्तु नोद्वरेत् । अत्र
 गाथाद्वयं गीतमाचारेणैवापि तद्यथा । नोद्वरेत्यथमं पात्रं पितृणामर्न्यपातितम् । आवृतास्तत्र तिष्ठन्ति पितरः शौनकोऽब्रवीत् ।
 उद्वरेद्येति चैत्थानं विदुषं वा यदा मवेत् । तैटाऽऽसुरं भवेच्छ्राद्धं कृद्भैः पितृगर्जितैः । एतस्मिन्नेव काले तु गन्धमाख्यादिभि-
 र्द्विजान् । अभ्यर्न्ये मत्र श्राद्धाङ्गं यसनाभरणादिकम् । तेभ्यः प्रदद्यात्संश्रद्धो विश्वेदेवपुरःसरम् । भोजनार्थमथानीतादादायाढाय
 किञ्चन । तापिपाङ्कजसायदायाय मेक्षणेन यथाविधि । यथाविधीति अवदानपर्येणेत्यर्थः । तदंशीकृत्य मन्त्राभ्यां जुहुयाद्विजपाणिपु ।
 अत्र स्वयाममः शब्दस्थाने स्वाहेत्युदीरयेत् । इत्था प्रागप्रये कव्यवाहनायेति मन्त्रतः । भोमोपेत्यादिना पथान्मन्त्रेण जुहुयादिह ।
 तत्र भुक्तन्तो विप्रान्यथेष्टं भोजयेत्ततः । तृप्तानथ द्विवान्नात्सा मधुनात्ता ऋतायते । इत्यादिकं वृचमयो उपासं गायता नरः ।
 पञ्चार्चमभित्ताद्यामेकां चणं यथाक्रमम् । आगयित्वापि संपन्नमिति घृच्छेद्विज्ञानथ । तेऽपि संपन्नमेवेति घृयुस्तुतिसमन्विताः ।
 अन्नश्रेणेण किं कर्ममिति घृच्छेद्विज्ञांस्ततः । त इष्टैः सह भोक्तव्यमिति प्रत्युक्तिपूर्वकम् । प्रदद्युः मकलं तमे स्त्रीरुरोति यथा-

पादा०—१ यथाभरणादिकं । २ यदा कपुलकृतं पात्रं । ३ यमोऽयं कपुलकृतः । ४ यथा । तथेष्टेऽसुरः सरम् ।

विधिः । नोद्रासयेव विप्राणां मुनिष्ठान्यादिनक्षयात् । प्रकीर्णं च तेज्ये विप्राणाचमयेत्ततः । आचम्यासनसंस्थेभ्यः प्रदद्याद्भुक्तिदक्षिणाम् । सर्वथाभ्यर्च्ये गन्धार्चैः पितृपूर्वं विसर्जयेत् । तेषां विसर्जनारम्भे पात्रं विवृणुयात्पितुः । ब्राह्मणां स्तांस्तु पिण्डान्ते गमयेदौगन्धोच्यताम् । इत्युचार्य तत्तसौ तु स्वधेत्युक्त्वा गृहाद्ब्रह्मिः । गच्छेयुरथ वा तांस्तु प्रत्युचार्य स्वधोच्यताम् । इत्येवं गमयेत्तपि तथैवोक्त्वा प्रजनस्य । विश्वेदेवा इति वचः पूर्वमुक्त्वा ततः परम् । प्रीयन्तामिति निर्दिश्य विश्वेदेवान्समुत्सृजेत् । नोन्दीपितरः प्रथमं प्रीयन्तामिति पथिमम् । विश्वेदेवा इत्युदीर्य निर्गच्छेयुर्गृहाद्ब्रह्मिः । एवमिच्छन्ति पूर्वेषुः पूर्वेष्टव्यकर्मसु । नान्दीप्राद्धाभिधानं तु नित्यं धुतिनिबन्धनम् ।' इति ॥

अत्र सांकल्पविषये विगेषो दर्शितः संग्रहे—'धुमार्थी प्रथमान्तेन दृढी संकल्पमाचरेत् । न पृष्ठपा, यदि वा कुर्यान्महादोषोऽभिजायते । अनसद्वृद्धशब्दानामरूपाणामगोत्रिणाम् । अनान्नां चातिलादींश्च नान्दीथाद्वं च सम्भवत्' इति । अत्र सम्बज्जानुनिपातनं पित्र्येषु न कर्तव्यमित्याह फात्यायनः—'निपातो नहि सम्बस्य जानुनो विद्यते कश्चित्' इति । परिवेषणादौ विगेषो न विष्यपुराणे दर्शितः—'गभुरं भोजनं दद्याच्च चाग्रं परिवेषयेत् । रक्तपुण्यं तिलादींश्च अपसव्यं च वर्जयेत्' इति । सक्तजपविषये विशेषः स्मृत्यर्थे सारे दर्शितः—'राक्षोघ्नानैन्द्रान्मैत्रांश्च श्रावयेत्' इति । भोजनस्थाननिमार्जनविषये चन्द्रिकार्यो प्रचेताः—'न जपेत्पटुकं जप्यं न भांसं ॥ दाषयेत् । ग्रासुखो देवतीर्थेन श्लेकदेशनिमार्जनम्' इति । पिण्डदाने

विशेषमाह यद्विष्टः—‘तस्मिन्नेतुं तु संषन्नं दैवे रुचिमतित्याये । दक्षिर्कर्मन्तुसंमिथाः पिण्डाः कार्यं यथाक्रमम् । कर्मन्तुर्वदरीफलम् । प्राखुरो देवतीर्थेन प्राकूलेषु कुशेषु च । दद्यात्पिण्डात्र कुर्यात् पिण्डपात्रमथोषोषम्’ इति । प्राकूलेषु ग्रामग्रेषु । पिण्डदानमुच्छिष्ट-
प्रमर्षीभोजनशालाया रहिः कार्यमित्याह दृढप्रातातपः—‘प्रदद्यात्प्रासुखः पिण्डं दृढौ नाम्ना तु बाह्वतः’ इति । चतुर्विंशतिम-
सेतु—‘एकं नाम्ना परं तूष्णीं दद्यात्पिण्डं पृथक्पृथक्’ इति । अत्र प्रथमं नामगोत्रसहितं दद्यात् । द्वितीयं तूष्णीं दद्यादित्यर्थः ।
अत्र धरयाचने मन्त्रविशेषश्चोक्तयन्त्रिकायाम्—‘माता पितामही चैव तथैव प्रतितामही । पिता पितामहश्चैव तथैव प्रतितामहः ।
मातामहस्तपिता च प्रमातामहकादयः । एते भवन्तु मे प्रीताः प्रयच्छन्तु य मङ्गलम्’ इति । ‘अत्र पिण्डनिर्वापः पाक्षिकः
इति गृह्यपरिशिष्टेऽभिहितं, नेह पिण्ड इत्यन्ते’ इति । मविष्यपुराणेपि—‘पिण्डनिर्वापणं कुर्यान्न वा कुर्यान्नराधिप । वृद्धि-
श्चाद्धे महाबाहो कुलधर्मानपेक्ष्य तु’ इति । इत्थं पक्षद्वयं प्रदर्शितम् ॥

सांकरिषकश्राद्धनिर्णयः । विस्तृतः पार्षणविविक्तः । यथाकथंचित्पार्षणरूपसंस्कारश्चाद्विधिस्तु चन्द्रिकाकारोक्त-
प्रकारेण लिख्यते । तत्र व्यासः—‘संकल्पं तु यदा कुर्याच्च कुर्यात्पात्रपूरणम् । नावाहनसौकर्यं पिण्डार्थं न निर्वपेत्’ इति ।
पात्रपूरणं अर्घ्यदानम् । आवाहनस्य समभक्तस्य निषेधो नलावाहनस्वरूपस्य । तदभावे देवतासौनिध्याभावप्रसङ्गात् । तत्रावाहनमन्त्र-
प्रमुखत्वेन सत्यवसुसंज्ञकान्विधान्देवानलावाहयामीत्येतावदुक्ता देवावाहनं कार्यम् । पित्रावाहनमन्त्रेणैव । पिण्डार्थेनैवेत्यत्र
नानुवन्धेनोच्छिष्टपिण्डस्यापि निषेधः । अतएव स्मृत्यन्तरम्—‘संकल्पं तु यदा कुर्याच्च कुर्यात्पात्रपूरणम् । विक्किरत्र न दातव्यः

पिण्डीश्चैव न निर्वपेत्' इति । स्मृत्यन्तरेपि—'अद्भानि पितृयज्ञस्य यदा कर्तुं न शक्नुयात् । स तदा वाचयेद्विप्रांस्तसकलान्सिद्धिरस्ति' । एवमनुष्ठाने शाब्दासंभवे सति मुख्यकल्पानुष्ठानफलं भवति । तथाच स्मृत्यन्तरम्—'आद्यानुकल्पं यः कुर्यात्-
आत्यवस्थापयेद्या । आद्यांशेनाव्यवधामोति मुख्यथाद्वफलं, नरः' इति । इति सांकेतिकआद्यनिर्णयः ॥

अथ जीयत्पितृकविषयम्—अथात्राभ्युदयिके कर्मणि जीवत्पितृकविषये निर्णय उच्यते । सायणीये—'नान्दीश्राद्धं पिता कुर्यादाद्ये पाणिग्रहे पुनः । अत ऊर्ध्वं प्रकुर्वीत स्वयेमेव तु नान्दिकम्' । चन्द्रिकायां कात्यायनः—'स्वपितृभ्यः पिता दद्यात्सुतसंस्कारकर्मसु । पिण्डानोद्गाहनात्तेषां तस्याभावे तु तत्कमात्' इति । अस्यार्थः—सुतसंस्कारकर्मसु जातकर्मोद्विषु तेषां सुतानां ओद्गाहनाद्विवाहपर्यन्तं पिता स्वपितृभ्यः पिण्डान्दद्याद्दिश्राद्धं कुर्यात् । तस्याभावे पितुरभावे तु तेषां संस्कार्यणां जातकर्मोद्विषु संस्कारकर्मसु 'असंस्कृतास्तु संस्कार्या आतृभिः पूर्वसंस्कृते' रित्यादिवचनाद्यो गम्यमानः कर्तृकमलेन क्रमेण ल्येष्टुश्राद्धादिः स्वपितृभ्यो दद्यादिति । समानवर्तनस्यापि विवाहात्प्राचीनसुतसंस्कारलाजीवत्पितृकसमावर्तने पिता स्वपितृभ्यो दद्यात् । अजीवत्पितृकस्तु पूर्वसंस्कृतश्राद्धसंभवे स्वयेमेव स्वपितृभ्यो दद्यात् । उपनयनेन कर्माधिकारस्य जातत्वात् । विवाहेऽप्येवमेव द्रष्टव्यमिति । तस्याभावे तु तत्कमादित्यंशस्य हेमाद्रिकृतव्याख्या लिख्यते—पित्रभावे अन्यो यः कश्चित्संस्कारं कुर्यात्तम तत्क्रमात् तं पितरमारभ्य यः संस्कार्यस्य पितृणां क्रमः तेन क्रमेण दद्यात् नतु स्वकीयेभ्यः पितृभ्य इत्यर्थं सापयित्वा निगमनवाग्भ्येन सिद्धान्तः प्रदर्शितः । तस्मात्पितृव्याचार्यमातुलादयः संस्कार्यस्योपनेयादेरेव पितृभ्यः आद्वं दद्युर्न स्वपितृभ्य इत्यत्र पारमार्थिकः पक्षो

निर्णीयत-इति । अत्र संस्कृतो जीवत्पितृकथेचंद्रा विशेष उक्तो गृह्यपरिशिष्टे—‘जीवत्पितृकः सुतसंस्कारेषु भातृभातामहयोः कुर्यान्तयां च जीवत्यां मातामहस्यैव कुर्या’दिति । तथाच कात्यायनः—‘स्वपितुः पितृकृत्येषु अधिकारो न विद्यते । न जीव-
नमनिक्रम्य स्निग्धयादिति श्रुतिः’ इति । पितृकृत्येषु श्राद्धेषु पितामहादिसंबन्धेव्यत्यर्थः । अत्र केयुचिदपवादो मैत्रायणीय-
परिशिष्टे द्रष्टव्यः—‘उद्गाहे पुत्रजनने पुत्रेष्ट्यां सौमिके मखे । तीर्थे ब्राह्मण आयाते पडेते जीवतः पितुः’ इति । पुत्रस्य पडेते
श्राद्धकाला इत्यर्थः । पुत्रेष्ट्यां चतुर्मास्येषु । सौमिके मखे सोमादौ पुरोडाशात् पिण्डदाने च । एतत्सामिकामिमिप्रायम् । अतएव
सुमन्तुः—‘न जीवतः पितुः कुर्यान्श्राद्धमग्निमृते द्विजः । वेभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यः कुर्वति साग्रिकः’ । इति ‘पितामहेष्वेवमेव
कुर्याजीवति साग्रिकः । साग्रिकोऽपि न कुर्वति जीवति प्रपितामहे’ इति । प्रपितामहग्रहणं पितृपितामहोपेतप्रपितामहदर्शनार्थम् ।
अतएव विष्णुः—‘पितरि पितामहे प्रपितामहे च जीवति नैव दद्यादि’ति । पितरि पितामहे च जीवति कथं कार्यमित्यपेक्षिते
न एवाह—‘पितरि जीवति यः श्राद्धं कुर्यात्स येषां पिता कुर्यात्तेषां कुर्यात् । पितरि पितामहे च येषां पितामह इति’ । इति जी-
वत्पितृकथादाधिकारनिर्णयः । एतद्वृद्धिश्राद्धाकरणे प्रत्यवायमाह वृद्धश्रातातयः—‘वृद्धो न तपिता येन पित्र्ये गृहमेधिना ।
तद्दानमफलं सर्वभोगुरो विधिरेव सः’ इति ॥

अथ प्रयोगः—अथात्र प्रसुराचारपरिथाप्ततया गृह्यपरिशिष्टमविध्योत्तरपुराणोक्तपक्षेण संकल्पैर्विधिना प्रयोगः प्रदृश्यते ।

पाठा०—१ स्निग्ध कुर्यात्तेभ्यः । २ कुर्वादिति । ३ मेवमेवमिति गृहमेधितिः । ४ सर्वं विपुले विधिरेव सः । ५ विमानप्रयोगः ।

उपनयनादिषु महत्सु कर्मसु पूर्वेषु रेव । जातकर्माद्यत्यकर्मसु तदहरेव नान्दीश्राद्धं कुर्यात् । तत्रायं क्रमः (कर्ता कृतत्वानो धीत-
बासाः कृतत्वस्त्ययनो नान्दीश्राद्धस्य पूर्वोक्तभूतमातृकापूर्णां कुर्यात्) । शुद्धसलं गोमयेनोपलिप्य रत्नचट्टयादिभिरलंकृत्य स्पण्डिले
प्रतिमस्तु द्विजातिषु वा यथाचारमचयेत् । (मातृयादिमातृकाप्रीत्यर्थं नान्दीश्राद्धाद्गृह्णतां मातृकापूर्णां करिष्ये इति संकल्प्य)
प्रतिमाः कारयित्वा तत्र सण्डलेषु वा ब्राह्मी माहेयरीं कौमारीं वैष्णवीं वाराहो माहेन्द्रो वामुण्डां दुर्गां गणाधिपतिं क्षेत्रपालं
च यथाशक्त्युपचारैरभ्यर्च्य आपुर्यमूक्तं जानोभद्रा इत्याद्यादीः मूक्तानि च पठित्वा नान्दीश्राद्धस्य संकल्पं कुर्यात् । तत्र तिथ्या-
दिकं संकीर्त्योपवीती मातृपितामहीमपितामहाः नान्दीमुखः । पितृपितामहप्रपितामहाः नान्दीमुखाः । मातामह-
मातुः पितामहमातुः प्रपितामहाः पत्नीसहिताः नान्दीमुखाः । सत्यवसुसंज्ञका विद्येदेवाथ एतादृदिष्य संकल्पविधानेन नान्दीश्राद्धं
करिष्य इत्युक्तत्वा लक्षणलक्षितान्ब्राह्मणान्विद्वत्संख्याकानष्टसंख्याकान्वा पूर्वेषुः सप एव वा देवपूर्वकं निमग्न्य कृताभ्यङ्गा-
द्विजानान्तान्पूर्वोक्ते परिचारकैराकार्यं संयुज्जोक्तत्वा तेषां पादान्प्रक्षाल्य ग्राभुखानुपचेस्य पट्टीविमर्त्योक्तत्वा ऋज्वनि धर्मपुग्मान्या-
सनं प्रदाय अपः प्रदाय क्षणं दक्ष्या द्वितीयाविभक्त्योच्चार्य तेषु पुग्मेषु अग्रश्चक्रमावाह्य गन्धाखलसुलमाल्यपूपदीपाच्छादनभरणानि
प्रथमान्तमुच्चार्य द्विर्द्विर्दत्त्वा मधुरद्रव्यसहितमम्लरहितमन्नं परिषिष्य प्रविषी ते पात्रमित्यादिकमुच्चार्य चतुर्थीविभक्त्योक्तत्वा स्वाहा
इव्यं नममेति सर्वत्र त्यक्तत्वा एतेषु तेषु उपालोगायतानर इति मन्त्रैर्च्यत्वा मूक्तस्य कैश्यपोऽसितः एवमान सोमो गायत्री ।

पाठा०—१ अद्वितीयभागोक्तचित्रकोशेषु । २ वृग्मादी पूजयित्वा पथाधान्दीमुखानिपूजित्वेतेन यामनेन नान्दीश्राद्धाद्ग्राह्य मातृकाद्विजनमुक्तं तेजोऽत्रेण संक-
र्य । ३ नास्त्यभिनि केचित्तथित्वम् । ४ वसिष्ठः कृतः ।

उपनि गायता नरः पर्वमानयेन्द्रिये । अग्निदेवाइवद्यते ॥ अभि ते मर्षुना पयोऽर्घवर्णो अग्निथयुः । देवं देवार्थं देवयु ॥ स नः परन् नं गये शं जर्नायु शर्मते । शं रोज्ज्वलोपधीभ्यः ॥ यत्रवे नु स्वतवसेऽष्टणार्थं दिविस्पृष्टे । सोमाय ग्राधमर्चेत ॥ हस्त-
च्युनेभिरर्द्रिभिः गुले सोमं पुनीन्त । मयावापायता मधु ॥ इति । एतान्थापयित्वा वैरुतरापोदनादौ कृते हस्तशुद्ध्यादिकं कृत्वा । माता पितामही चैव तथैव प्रपितामही । (एता भवन्तु मे प्रीताः प्रवच्छन्तु च मङ्गलम्) । पिता पितामहद्वयं तथैव प्रपितामहः । मातामहस्तत्पिता च प्रमातामहकादयः । एते भवन्तु सुप्रीताः प्रवच्छन्तु च मङ्गलम् । इत्युक्त्वा कृताञ्जलिः संप्राच्यं प्रणिपत्य ब्राह्मणान्विरूपायामेव ॥ इति श्रीवृत्तिहीये प्रयोगपरिजाते पोटदत्तसंस्कारकर्मकाण्डे आभ्युदयिकप्रकरणम् ॥

अथ कौतुकवन्धनविधिः । शुत्सन्तान्त्वारन्तरं मयूरं पुराणवेद्यं पुरुषवन्धयम् । नत्वा नृसिंहं जयवीर्येन निगद्यते कौतुक-
वन्ध एवः ॥ अथ कौतुकवन्धविधिरभिधीयते । तत्र भगवान्—‘अथ कौतुकवन्धस्य प्रयोगोऽत्र निगद्यते । विवाहादौ शुभे कार्ये रात्र्यां यदि कृते तथा । साहुरे पालिकायुक्ते स्थले दुन्दुभिपूरिते । सदासतेन कांक्षेन सोदकुम्भं निधाय च । कार्पा-
सोद्वयमूत्रं तु त्रिगुणीकृत्य पञ्च वा । निधाय तण्डुलान्पात्रे हर्षे कुम्भं निधाय च । कुशैः कुम्भोदकैर्मन्त्रैः प्रोक्ष्य विप्रं मुख्यासने ।
ॐ भूर्भुवःश्वाः नापित्र्या अग्निर्भवद्वादिमिस्तथा । आपोहिष्ठादिकाऽन्लिङ्गैः शुद्धिमल्यधमर्षणैः । श्रद्धावत्यः स्वस्तिमत्यः पावमान्य-
स्तथैव च । रक्षोहणं च राज्ञी च कृणुयेति तथैव च । तस्मात्तमन्दी पुरुषं विष्णुमूक्तं तथैव च । अतोदेवा अवन्त्यति परोमात्रं

पाटा०—१ गुर्गजः इदं पञ्चमं येष्वस्तिमन्त्रविधेः दृश्यम् । २ स्वर्णिङ्गैः कुम्भापूरिते ।

तथैव च । श्रीमूक्तं द्विवसंकल्पं वायुमूक्तं तथैव च । युध्याभि तेति सूक्तं च खोनाष्ट्यभ्यवेति च । द्रविणोदाः सवितेति नवो विद्युन्वेति च । उल्लकया पिशङ्गेति ऋग्भिरेताभिरन्तैः । जातवेदस इत्यृचा मृत्रमादाय लेपयेत् । गन्धेन दक्षिणे हस्ते बद्धा पुंसस्तु तन्तुना । विद्येत्तातेसवनेति स्त्रीणां सव्ये करे तथा । श्रियेजात ऋचैकयाप्यध्वर्युथ समाहितः । शतंजीवेति द्वाभ्यां च बृहत्सामेत्सूचैकया । येयस्तेनेति चाष्टाभिस्रियम्वकसूचैकया । भस्मना वासतैर्वापि रक्षां कृत्वा समापयेत् । दद्यादाचार्याय हेम ऋत्विग्भ्यः पूज्य शक्तितः । इरिते प्रस्तुते नित्यं कर्म पूर्वापरैरपि वा । विंशान्सर्वप्रयत्नेन कुर्यात्कौतुकवन्धनम्' इति ॥

अथ प्रयोगः । विवाहादिविश्रमकर्मणि पूर्वदिने रात्री साहुरे पालिकायुक्ते स्थले मङ्गलतूर्वेनादे कृते कौतुकवन्धनं कुर्यात् । तत्रायं क्रमः—आचार्यैस्तिथ्यादिकं संकीर्त्य अमुककर्मकर्तुमादौ श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं कौतुकवन्धनं करिष्यामीति संकल्प्य नवसप्त-पञ्चस्रन्यतमसंख्याकाः कुञ्जशुलाका दृहीता चतुरश्रलाग्रं बहुलग्रन्थि षोडशाङ्गुलमूलं यथा भवति तथा पवित्रयष्टध्वजं कृतं कूर्चं प्राग्रं निधाय तत्र कुन्मं संस्थाप्य साधतकांस्यपात्रे पञ्चगुणीकृतं कार्पासमृदं निधाय तत्समीपे यजमानमुपवेदय कुञ्जहस्तैर्ऋ-सिग्भिः सह कुन्मोदकेन तत्सूत्रं समन्त्रकमभिमिश्रेत् । तत्र मन्त्राः—तत्सवितुर्वरेत्यस्य विद्यामित्रः सविता गायत्री । तत्सवितुर्वरे-र्ण्यं० । अग्निमीळेमधुक्छन्दाजत्रिर्गायत्री । अग्निमी० । इत्येत्वौर्वेला । अग्न आयाहि वीतये । धनं देवीरुमिदये । आयोहिष्टेति-नवर्चस्य मूक्तस्यावरीपः सिन्धुद्वीप आपो गायत्री पञ्चमी वर्षमाना सप्तमी प्रतिष्ठान्त्ये द्वे अनुष्टुभी । आपोहिष्ठा० ९ । एतोन्विन्द्र-

मिति त्वत्स्यविश्वमनाहन्द्रजणिक् । एतन्विन्दुं स्वर्गम शुद्धं शुद्धेन साम्रा । शुद्धैरुत्थैर्वीवृद्धांसं शुद्धं आशीर्वीन्ममत्तु ॥ ऋते
चेतित्वत्साधमर्णो मावयुचोनुष्टुप् । ऋतंनसत्वं ० ३ प्रश्नधीयेतिपञ्चदशर्चस्य मृक्तस्य स्वानाशो मरुतो जगती अंत्या त्रिष्टुप् । प्रश्न-
धौपु मारुतापु स्वर्गान्त्य इमां वार्षमनजा पर्वतुच्युतं । घूर्मस्तुभे दिव आपृष्ट यज्वने द्युम्रार्चवसे महि नृम्यमर्चव ॥ प्रधौ मरुत-
स्तुविषा उद्वम्यधौ द्योद्वधौ अथयुजः परिक्षयः । संबियुता दधति वाशसि त्रितः स्वरुत्यापो वनुर परिक्षयः ॥ विष्णुर्नहसो
गरो अशम विधयो वार्तसिपो मरुतः पर्वतुच्युतः । अब्दया विष्णुदुराहदुनीधृतस्तुनयदमा रमसा उदोजसः ॥ व्ये ५ कूक्षुद्रा
व्यवहानि शिक्तो व्ये ५ तर्हिस्तं विरजोसि घृतवः । वियदजौ अजंबु नावंदं यथा विदुर्गणि मरुतो नाहरिष्यथ ॥ तद्वीर्यं वो
मरुतो माहिल्लनं दीर्घं तंतानु स्रवो न योजनम् । एता नयामे अर्गमीत क्षोचिपोर्नखडां वक्ययातना यिरिम् ॥ १ ॥ अत्राजि
धधौ मरुतो वर्धनसं मोपयावृक्षं कप्नेव वैधसः । अर्धं सा नो अरमति सजोपसुधधुरिष्व यन्तुमनुनेयया सुगम् ॥ न स जीयते मरुतो
न हन्यते न संयति न र्वयते न रिष्यति । नासुराय उपदस्यन्ति नोतय ऋषिं वा यं राजानं या सुर्षदय ॥ निधुलन्तो ग्रामजितो यथा
नरोर्धमणो न मरुतः कवृन्धिनः । पिन्वन्त्युत्सं यद्विनासो अस्तुरन्त्युदन्ति पृथिवीं मध्वो अन्धेसा ॥ प्रवर्तती यं पृथिवी मरुतः
प्रवर्तली धौर्भयति प्रपदः । प्रवर्ततीः पुट्या अन्तरीक्ष्याः प्रयतन्तुः पर्वता जीरदन्तवः ॥ यन्मरुतः सभरसः स्वर्णरः स्रप्य उदितं
मदया दिवो नरः । नवोर्थाः अथयन्ता इ सित्तवः सुवो अस्माध्वनः पारमश्रुव ॥ २ ॥ अंसैपुव ऋतयः प्तस्तु खादयो वक्षः
सुलक्ष्मा मरुतो स्थे शुर्मः । अपिमावसो विधुतो गर्मस्त्योः धिग्राः शीर्षं सुवितता हिरण्ययीः ॥ तं नार्कमूर्धो अर्गमीत क्षोचिपुं

रज्जातिप्यलं मरुतो विर्धुय । सन्ध्यन्त वृजना तित्तिपन्त यत्तरन्ति योपं विरवमृतायवः ॥ युष्मदचस्य मरुतो विचेतसो रायः
 स्थायि रज्ज्योऽं वर्यस्ततः । न योयुच्छति तिथ्योऽं यथा दिवोऽं स्मेरारन्त मरुतः सहस्रिणम् ॥ यूयं रयिं मरुतः स्पार्धवीरं यूय मृयिं
 मवयु सामं वियम् । यूयमर्वन्तं मृतायु वार्जं यूयं धत्स्य राजानं शुष्टिमन्तम् ॥ तद्धो यामि द्रविणं सद्य ऊतयो येना स्वार्धे तुतनाम्
 नूतुभिः । इदं सुमे मरुतो दर्शता वचो यस्तु वरं सारं हिमाः ॥ ३ ॥ सस्तिन इत्यस्य स्वस्त्यात्रेयो विश्वेदेवास्त्रिदुप् । स्वस्ति नू
 इन्द्रो ॥ स्वाविष्टयेति दर्शयत्यस्य सूक्तस्य मधुच्छन्दः पवमानः सोमो गायत्री । स्वादिष्टया ० १ ० । रक्षोहणमिति पञ्चविंशर्चस्य सूक्तस्य
 भरद्वाजः पायू रक्षोशाप्रिस्त्रिदुप् अन्त्याव्यतसोनुदुमः । रक्षोहणं वाजिनमाजिषमिं मित्रं ग्रथिष्टुमुपयामि शर्म । शिथानो अग्निः
 क्रतुभिः समिद्धः स नो विद्वा स रिपः पातु नक्तम् ॥ अपांन्द्रे अन्विषां यातुधानानुपस्थज जातवेदः समिद्धः । आजिहया
 मूदेवाग्रमस्य क्रुष्यादो वृवत्ययिप्यत्त्वासन् ॥ वृभोभयाविष्टुपधेहि दंष्ट्रां हिंस्रः शिशानोऽर्धं परं च । वृशान्तरिक्षे परि याहि राज-
 न्जम्भैः संधैवमि यातुधानान् ॥ यज्ञैरिषूः संनममानो अग्ने वाचा शुल्यो अयनिभिर्दिष्टानः । ताभिर्विध्य हवये यातुधानान्प्रती-
 चो ज्ञाहन्वति मद्ध्येषाम् ॥ अग्ने सर्वं यातुधानस्य भिन्वि द्विस्तामनिर्हरसा हन्तेनम् । प्रयवीणि जातवेदः शृणीहि क्रुष्याल्क-
 विष्णुर्विचिनोत वृक्षाम् ॥ १ ॥ यज्ञेदानीं पश्यसि जातवेदुस्त्रिष्टन्तमग्र उव वा चरन्तम् । यद्वान्तरिक्षे पृथिभिः पतन्तं तमस्ता
 विष्य यज्ञां शिशानः । वृतालन्धं सृष्टुहि जातवेद आलेभाना इष्टिमिर्यातुधानां । अग्ने पूर्वो निर्जहि शोयुचान आमादुः हिव-
 मासमदुन्तेनीः ॥ इह प्रव्रूहि यतयः सो अग्ने यो यातुधानो य इदं कृणोति । तमारमस्य सुमिधा यविष्ठ नृचर्क्षस्यधुये रन्धये-

नम् ॥ तीक्ष्णेनाग्ने चक्षुषा रक्ष यज्ञं प्राञ्चं वसुभ्यः प्रणय प्रचेतः । द्वितं रक्षासुभिश्चोद्युचानं मा त्वा दभन्यातुधानां नृचक्षः ॥
 नृचक्षा रक्षः परिपश्य विक्षु तस्य त्रीणि प्रतिशृणीह्वया । तस्माग्ने पृष्टीर्हरसा शृणीहि त्रेधा मूलं यातुधानस्य वृध ॥ २ ॥ नियी-
 तुधानः प्रसितिं त एत्नानं यो अग्ने अदन्ति न हन्ति । समर्चिषा स्फूर्ज्यन्वात्वेदः समध्वेनं गृणते निर्वृहृषि ॥ तदग्ने चक्षुः प्रति-
 धेहि रेमे दीक्षाणुं येन पश्यसि यामुधानम् । अथर्वयज्योतिषा दैव्येन सत्यं धूर्वन्तमचितुं न्योष ॥ यदग्ने अथ मिथुना ह्यपतो
 यद्वाचस्तुष्टं जनयन्त रेभाः । मन्योर्धनसः श्रुच्याडे जायते यातया विध्य हृदये यातुधानान् ॥ पराशृणीहि तर्पसा यातुधानान्य-
 रग्ने रक्षो हरसा शृणीहि । पशुमर्चिषा मूदेवान्दृणीहि परोषुवपों अभिगोद्युचानः ॥ पराव देवा इजिनं इजन्तु प्रत्यगेनं क्षपथा
 यन्तु तृष्टाः । वाचा सेनं क्षरन् क्रच्छन्तु मर्मन्ययस्सैतु प्रसितिं यातुधानः ॥ ३ ॥ यः परीक्षेयेण क्रविषां समुक्ते यो अक्षयेन
 पुशुनां यातुधानः । यो अग्न्याया भरति क्षीरमग्ने तेषां क्षीर्पाणि हरसापि वृध ॥ संवत्सरीणे पर्य वृक्षिपार्यास्तस्य माशीद्यातुधानो
 नृचक्षः । प्रीष्टूपमग्ने यतमस्तिवृप्साचं प्रत्यर्जमर्चिषा विध्य मर्मन् ॥ विषं गवां यातुधानाः पिवन्ताध्वयन्तामदितये दुरेयाः ।
 परैर्ना क्षेवः सखिता ददातु परां भागमोषधीनां जयन्ताम् ॥ सुनादग्ने शृणसि यातुधानान् त्वा रक्षांसि घृतनासु जिह्युः । अन्ते
 ददह सुह मूरान्नृव्याडो मा ते ह्येत्या संक्षत दैव्यायाः ॥ से नो अग्ने अधरादुदक्तास्त्वं पश्चादुत रेवा पुरस्तात् । प्रति ते ते अजरा-
 सुस्त्रापिष्ठा अथर्क्षत शोशुचो ददन्तु ॥ ४ ॥ पश्चात्पुरस्तादधरादुदक्तास्त्वयिः काव्येन परं पाहि राजन् । सखे सखायमजरो ज-
 रिम्णेऽग्ने गतां जर्मत्येस्त्वं नः ॥ परि ताग्रे सुरं वयं विप्रं सहस्य धीमहि । ध्रुवद्वर्गे दिवेदिते इन्तारं मधुरावताम् ॥ विपेणं मङ्गु-

रावतः प्रतिप्य रक्षसां दह । अग्रे लिप्तेन श्लोचिणा तपुर्ग्राभिर्क्रोष्टिभिः ॥ प्रत्येने मियुना दह यातुधानां किमीदिना । सं सा
 शिद्यामि जागृह्णदेव्यं विप्र मन्मभिः ॥ प्रत्येने हरेसा हरः शृणीहि निश्चतः प्रति । यातुधानस्य रक्षसो बलं विरुज वीर्यम् ॥ ५ ॥
 रात्रीव्यत्यदित्यष्टयस्य सोमरिः कुक्षिकोऽत्रिवीं भरद्वाजी रात्रिस्तवो गायत्री । रात्री व्यस्यदायती पुरुवा देव्यं क्षभिः । विथा
 अत्रि त्रियो धित ॥ ओर्वेग्रा अमर्त्या निषवो देव्युं हतः । ज्योतिषा वाचते तमः ॥ निरु स्वसारमस्कृतोपसं देव्यायती ।
 अपेदु हासने तमः ॥ सा नो अघ यस्यां वयं नि ते यामं न विसृति वयः ॥ नि ग्रामासो अविशतु नि पृढन्तो
 निपक्षिणः । नि श्येनासंविदुर्धिनः ॥ यावयो ववयं १ इकं यवयंस्तेनमूर्ध्वं । अथा नः सुतरां भव ॥ उपमा देविशुत्तमः कृप्यां न्य
 त्तमस्थित । उपे ऋणेवं यातय ॥ उपे ते गा इवाकरं शृणीप्य दुहितर्दिवः ॥ रात्रि स्त्रोमं न जिग्युषे ॥ १ ॥ कृणुष्वेति पञ्चद-
 श्यस्य मूक्तस्य वामदेवो रक्षोहाथिस्त्रिष्टुप् । कृणुष्व पाजुः प्रसितिं न पृथ्वीं याहि राजेवामवौ इमेन । तुष्वीमनु प्रसितिं दृणा-
 नेत्तासि विध्य रक्षदुस्तर्पिष्टुः ॥ तव भ्रमासं आद्रुया पतन्त्यनु स्पृश प्रपुता शोशुचानः । तर्प्यये जुहा पतङ्गा न संवितो विसृ-
 ज्जु विज्यगुल्काः ॥ प्रतिस्पशो विसृज्जु तृणितमो भवां पायुर्विदो अस्या अर्दब्धः । यो नो दूरे अवशंसो यो अन्त्ये मार्षिटे
 व्याधिरादयर्षीत् ॥ उदंभे तिम्र प्रत्यार्चनुषु न्य १ मिश्री ओपताचिम्भहेते । यो नो अराति समिथा न शुके नीचा ते धस्यत्तसं
 न शुष्कम् ॥ ऊर्ध्वो मंब प्रतिविद्याध्यसदाविष्कृणुष्व देव्यान्यथे । अब स्थिरा तेनुहि यातुजुनां जामिमजांमिं प्रमृणीहि शर्व्वेन
 ॥ १ ॥ स ते जानाति सुमतिं येषिष्ट य ईदंति ब्रह्मणे गातुर्मेव । विद्यान्यसे सुदिनानि रागो धृष्टान्ययो विदुरां अभिर्धौत् ॥

सेदग्रे अस्तु शुभगः सुदानुर्वेस्ता नित्येन हविषा य उच्यैः । मिमीपति स्त आगुपि दुरोणे विद्येदेसौ सुदिना सार्वादितिः ॥ अर्चामि
 ते सुमति षोष्यवर्षितेयुयाता जरतामित्रं गीः । स्वस्वास्ता सुरथा मर्षेयासे क्षत्राणि धारयेनुद्यन् ॥ इह त्वा भूयाचरेदुपत्मन्दो-
 पावतादीदिवंसुमनुधूत । कीर्तन्तस्ता शुभनसः सप्रेमाभियुक्ता तस्मिंवांसो जनानाम् ॥ यस्त्वा स्वर्धः सुहिरण्यो अग्न उपयाति
 यमुमता रयेन । तस्य ज्ञाता भवसि तस्य सखा यस्त आतिथ्यमानुगजुर्जोषत् ॥ २ ॥ महो रंजामि वन्वुता वचोभित्तन्म पितु-
 र्गोतमादन्वियाय । तं नो अस्या वर्चसधिकिद्धि होतृर्षषिष्ठ सुकृतो रमूनाः ॥ अस्मज्जल्लरण्यः सुशेवा अतन्त्रासोऽपुका अर्ध-
 मिष्टाः । ते प्रायवः सुभ्यञ्जो निषद्याग्ने तव नः पान्त्यमूर ॥ ये प्रायवो मामतेयं ते अग्ने पश्यन्तो अन्धे दुरितादरक्षन् ॥ दूरक्षु
 तान्सुकृतो विश्वेभ्य इप्सन्तु इदृष्यवो नाहं देयुः ॥ त्वया वयं सधुन्य १ स्तोतास्तव प्रणीत्यपाम धानान् । उमा शंसा
 हृदय सत्यतातेयुयुया कृणुष्वपान ॥ अथा ते अग्ने सुमिधा विधेम प्रतिलोमं श्रुसमानं दृभाय । दह्राक्षसो रुक्षसः प्रासा ३ सा-
 न्द्रुहो निवो मित्रमहो अवुध्यात् ॥ ३ ॥ तरत्समन्दीतिचतुष्कस्यक्षकस्यावत्सारः पवमानः सोमो गायत्री । तरत्समन्दी० ४ । स-
 हसशीपेति पौड्यचल स्रक्तस्य नारायणः पुरुषोनुडनत्या विष्टुर् । सहसशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् । स भूमिं विश्रतो
 वृतात्पतिष्ठदशानुलम् ॥ पुरुष एवेदं सर्वं यज्जुतं यच्च भव्यम् । उतामृतस्योयानि यदत्रेनातिरोहति ॥ एतावतीनस्य महिमातो
 ज्यार्याश्च पूरुषः । पादौस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि ॥ त्रिपादूर्ध्वं उदैत्युरुषः पादौस्थेहामवत्पुनः । वतो विजृङ्घ भ्य-
 क्रानत्साधनानशने अभि ॥ तस्माद्विराजन्त्यायत विराजो अग्नि पूरुषः । स ज्ञातो अत्यरिच्यत पृथान्द्रमिमथो पुरः ॥ १ ॥ यत्युरु-

णेण इविपा देवा यजमर्तन्वत । वसन्तो अस्वामीदाज्वं ग्रीष्म इध्मः शरद्धविः ॥ तं युजं ब्रह्मिणि प्रोक्षन्सुखं जातमयुतः । तेन
 देवा अयजन्त माध्या करयथ ये । तस्माद्युजात्सर्वहुतः संमृतं पृषदाज्यम् । पृथ्वीर्तादिके वायव्यानारण्यान् ग्राम्याश्च ये ॥ त-
 स्माद्युजान्मर्तन्वत क्रतुः मारुति जज्ञिरे । छन्दोसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायत ॥ तस्मादधा अजायन्त ये कैचोभयार्दतः । गार्गो
 ह जज्ञिरे तस्मात्तस्माद्वाता अजायतः ॥ २ ॥ यत्पुरुषं व्यदेधुः कतिवा व्यकल्पयन् । स्रुतं किमस्य की दाह का ऊरु पादो उन्पेते ॥
 ब्रह्मणोऽस्तु मूर्धमात्मीठाह गजुभ्यः कृतः । ऊरु तदेस्य यद्वश्यः पृश्नां गृद्धो अजायत ॥ चन्द्रमा मर्नसो जातश्चक्षुः सूर्यो अजायत ।
 मरुतादिन्द्रश्चाभिधं प्राणाद्वापूरजायत ॥ नाभ्यां आसीदुत्तरिक्षं ग्रीष्मो घौः सर्ववर्तत । पृश्नां भूमिर्दिशः श्रोत्रात्तथा लोकौ-
 अकल्पयन् । गुप्तास्तामन्यरिधयविः सप्त ममिधः कृताः । देवा यद्यज्ञं तन्वाना अर्गभन्सुखं पृथुम् । युज्मेनं युजमयजन्त वेधास्तानि
 धर्मीणि प्रयुमान्यान्त । ते ह नाकं महिमानः सचन्त यत्र पूरौ साध्याः सन्ति देवाः ॥ ३ ॥ विष्णोर्लोकमिति
 पठन्त्य गृत्तन्मोचज्यो दीप्यन्ता विष्णुरियदुप् । विष्णोर्लोकं धीर्याणि प्रवीचुं यः पाथिवानि विममे रजोसि । यो अस्कभायदुत्तर
 गुप्यर्थं विचित्रमाण्यंधोऽन्गायः । न तद्विष्णुर्नानं-वीर्येण मृगो न भीमः कुबुरो गिरिष्ठाः । यस्मोरुषु त्रिषु विक्रमेणैवधिक्षिपन्ति
 दूर्नानि निधा ॥ प्ररिप्स्यन्ति द्रुगर्मेतु मन्म गिरिक्षिन् उरुगायासु दृष्ये । य इदं दीर्यं प्रयतं मघय्यमेको विममे त्रिभिरित्पुदेभिः ॥
 यन्मृग्री पुगो मर्षता पदान्यधीयमाणा न्यथया मर्दन्ति । य उ त्रिधानु श्रुथिचीमृत दामेको द्वाधार भुव्नानि विधा ॥ तदस्य त्रियमभि
 पाथो अत्रयो नरो यदे देवयज्ञे मर्दन्ति । उरुक्रमस्य म हि वन्धुरित्था विष्णोः पृदे परमे मान् उत्तमः ॥ ता वां वास्तुन्युदमसि

मर्मध्ये यत्र गान्धो धूरिशुद्धा अयासः । अत्रा ह तदुद्गायसु धृष्यः परमं पदमवैमाति शूरैः ॥ १ ॥ (य चः पान्तमन्धसां वि-
 यायते ग्रहे शरण्य विष्णवे चरपत । या सावुनि पर्वतानामदाभ्या महत्तत्त्वतुरवैतिव माधुना ॥ त्रेणमित्या मररणं शिमीचतोरि-
 त्राविष्णु सुतपावामुलप्यति । या मर्त्याश्च प्रसिधीयमानमित्कुञ्चानोरस्तु रसुनासुगुण्यः ॥ ता इ बधेन्ति महासु पांसुं निमात-
 रा नयति रेतसि भूने । दपति पुत्रोऽर्धं परं पितुर्नामं तृतीयमाधि रोचने द्विवः ॥ तत्तुदिदसु पांसुं मृर्णामसीनसु ज्ञातुरयुक्तसु
 मीक्षपः । यः पार्थिवानि त्रिभिरिदिगामभिः कुरुकर्मिष्टोऽस्मावाप जीवसे ॥ द्वे इदसु कर्मणे धुईज्यो भिरुपायु मर्त्यो क्षरप्यति । तृतीयमसु
 नक्षिर्तपसि वपश्च न स्तवन्तः पतत्रिणः ॥ चतुर्भिः सुफं नयति च नार्ममिधुकं न वृत्तं न्यती रवीविपत् । बृहच्छरीरो विभि-
 मानु मरुभिर्युवाङ्कुमारः प्रत्येत्साहवष् ॥ २ ॥ मर्वा मित्रो न श्रेव्यो घृतासुतिविभूतसुखा एवया उ मप्रर्थाः । अथा ते विष्णो
 सिदुपां चिदर्थ्यः त्तोमो वृषश्च राध्यो हविर्मेता ॥ यः पूज्यापं वेधसे नवीवसे सुमज्जानये विष्णुने ददांशति । यो ज्ञातमसु
 महतो महि प्रवृत्सेदु श्रवोभिर्भुज्यं चिदुभ्यसत्र ॥ तनुं लोतारः पूज्यं यथा विद कुतसु गर्भं जुनुपा विपतेन । आसं ज्ञानन्तो नाम
 चिद्विबक्तन नुहलं विष्णो सुमति र्भनामहे ॥ तमसु राजा वरुणस्तमधिना कर्तुं मचन्त मारुतसु वेधसः । डाधार दक्षसु सुमर्महर्षिर्दं व्रनं
 च विष्णः सारिवो अपोर्णते ॥ आयो विवायं सुचयापु देव्य इन्द्राश्च विष्णुः मुकुतं मुकुतं देवः । वेधा अविन्नविपथस्य आर्यमृतसु भुगे
 वजमानमामेजत् ॥ ३ ॥ त्वं श्रिवे मुस्तो मर्जयन्त रुद्र यत्ते जनिम चारं चित्रम् । पदं यद्विष्णोरुपमं निधापि तेन पासि गुहं नाम
 गोनाम् ॥ अतो देवा इति पण्णां काणो मेधासिधिरिचाविष्णुर्गावत्री । अतो देवा अचन्तु नो यतो विष्णुर्वित्तक्रमे । पुषिय्याः मसधाम-

निः । इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेया नि दधे पदम् । समृद्धमस्य पांसुरे ॥ श्रीणि पदा वि चक्रमे विष्णुर्गोपा अर्दाभ्यः । अतो घर्मा-
 णि घारयेत् ॥ विष्णोः कर्मणि पश्यत यतो ब्रतानि पस्पशे । इन्द्रैश्च युज्यः सखा ॥ तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः ।
 त्रिर्गुं चक्षुराततम् ॥ तद्विष्णोः विष्णोर्विचक्रमं पदम् ॥ १ ॥ परो मा-
 नयेति मत्सर्चस्य मूक्तस्य मिथारभणिर्गसिष्ठो विष्णुस्त्रिषु । परो मानया तुन्वा वृथान् न ते मद्रिलमन्वभ्रुवन्ति । उमे ते विष्ण-
 रजनी वृथिव्या विष्णोर्देव तं परमस्य विन्ते ॥ न ते विष्णो जार्यमानो न ज्ञातो देव महिम्नः परमं तमाप । उदस्तज्ञा नार्क-
 मुपं बृहन्तं द्राघर्थं प्राच्यै कुरुमै वृथिव्याः ॥ इराजती धेनुमती हि भूतं मयवसिनी मनुषे दक्षुषा । व्यस्तज्ञा रोदसी विष्णवे ते
 द्राघर्थं वृथिरीमुमितां मयुर्गैः ॥ उरु यज्ञाय चक्रयुक्लोकं जनयन्ता मयमुपासयामिष् । दासस्य चिद्वृषशिप्रस्य माया जामयुर्न-
 ग वृत्तनाग्येण्डु ॥ इन्द्रो विष्णुर्दक्षिताः दाम्भरस्य नः पुरो नवति च श्रविष्टम् । अतं वचिनः सुहस्रं च स्राकं वृथो अमृत्यसुरस्य
 गीरात् । इयं मनीषा वृहती बृहन्नोक्तमा तमामा वृथयन्ती । रुरेन्नोक्तोमं त्रिदयेण विष्णो पिन्वतुमियो वृजनेष्विन्द्र ॥ वपद ते
 विष्णुनाम आ कृणोमि तन्मे शुषम्ब क्षिपिषिष्ट इव्यम् । वधन्तु ता सुष्टुतयो गिरो मे युवं पात स्वस्तिमिः सदा नः ॥ १ ॥ नमस्तौ
 दयते मनिष्यन्त्यो विष्णवे उरगायाश्च दाशत् । प्र यः सुनाचा मनसा यजोत पुतावन्तु नर्यथाविनासात् ॥ स विष्णो (सुमति
 मिथार्जनामप्रयुतामेवयामो मतिं दाः । पच्यो यथा नः सुमिषस्य भूरेरथागतः पुरश्चन्द्रस्य रागः ॥ त्रिदिवः पृथिवीमेव एतां
 विचक्रमे गतयेतं महिता । प्रविष्णुरस्तु तजमलगीयान्तेऽपं ह्यस्य व्यविरस्य नाम ॥ विचक्रमे पृथिवीमेव एतां क्षेत्राय विष्णुर्मनुषे

दशसन् । प्रवसतो अस्य सूरियो जनास उकधिति सुबार्निमा चकार ॥ प्रतत्तं अद्य त्रिपिपिट नमार्च्यः श्रमामि वयुनीनि विद्वान् ।
 ते तां गृणामि त्वसमर्तव्यान्त्यन्तमश्व रजसः पराके ॥ किमिच्छं विष्णो परिचर्यं भूत्रयद्रवक्षे त्रिपिपिटो अस्मि । माययो
 असदपगृह एतद्यदुन्यरूपः समिधे वृथ्व । बर्षट् ते विष्णवास आह्व० ॥ २ ॥) हिरण्यवर्णमिति पञ्चदशार्चस्य मूक्तस्यानन्दकन्द-
 मचिकीतेन्द्रिरासुता रूपयः श्रीरश्विभेत्सुभेदेवते आयातिस्रोऽनुष्टुभः चतुर्थोचहती एञ्चमीपथ्या त्रिष्टुमी ततोऽष्टाचनुष्टुभः अन्या
 प्रस्तारपङ्क्तिः । हिरण्यवर्णो हरिर्णि सुवर्णरजवत्सनाम् । बुन्द्रो हिरण्ययी लुस्मी ज्ञातवेदो म आर्बह ॥ तां म आर्बह ज्ञातवेदो लु-
 स्मीसनपगामिनीम् । यस्यां हिरण्यं विन्देयं गामयं पुरुषानुहम् ॥ अष्टपुर्वो रथमध्यां हस्तिनादप्रचोधिनीम् । श्रियं देवीमुपहये
 श्रीमां देवी जुपताम् ॥ क्रांसोसितां हिरण्यक्राकारामाद्रां ज्वलन्तीं तृतां तर्पयन्तीम् । पथे त्रिुतां पुत्रवर्णां तामिहोपहये श्रियम् ।
 बुन्द्रो प्रभामां यद्यस्यां ज्वलन्तीं श्रियं लोके देवजुष्टासुदाराम् । तां पुत्रिनीमीं शरणमहं प्रपद्येऽलुस्मीमं नश्यतां तां वृणि ॥ १ ॥
 आदित्यवर्णं तपसोर्धिजातो वनस्पतिलव वृक्षोद्य दित्यः । तस्य कलांति तपसा जुदन्तु मायान्तर्गयाथ याद्या जलुस्मीः ॥ उपेतु
 मां देवसुतः कीर्तिश्च मणिना सह । प्रादुर्भूतोसि राक्षसिन् कीर्तिर्मदि ददात मे ॥ क्षुत्पिपायामर्मलो ज्येष्ठामलुस्मीं नशयाम्य-
 हम् । अधृतिमर्ममृद्धिं च सर्वो निर्जुद मे गृहात् ॥ गन्धद्वारां देवाध्यां नित्यपुष्टां करीपिणिम् । ईवरीं सर्वमृतानो तामिहोपहये
 श्रियम् ॥ मनेसः काममाकृते वाचः सत्यमशीमदि । पृथुनां रूपमन्त्रस्य मयि श्रीः श्रयतां यथः ॥ २ ॥ कर्दमेन प्रजा भूता
 मुनि तैमनु कर्दमे । श्रियं वामय मे कुल मातरं पद्मभालिनीम् ॥ आपः स्रजन्तुं शिम्पानि चिकीत वम् मे गृहे । निच देवी

मातरं धियै वामय मे कृते ॥ आद्रो यः करिणीं यष्टि सुवर्णी हेममालिनीम् । सखां हिरण्मयीं लक्ष्मीं जातवेदो म आर्वह ॥ आद्रो
 पुःकरिणीं यष्टि पिङ्गलां पद्ममालिनीम् । चन्द्रो हिरण्मयीं लक्ष्मीं जातवेदो म आर्वह ॥ तां म आर्वह जातवेदो लक्ष्मीमनपगामिनिम् ।
 यस्यां हिरण्यं प्रभूते मायां द्वात्योऽधोऽन्विन्देयं पुरुषानहम् ॥ ३ ॥ यः शुचिः प्रयतो भूता जुहुयादाज्यमन्वहम् । मूर्त्तं पञ्चदश-
 चं च श्रीरामः भक्तं जपेत् ॥ अथजाग्रतो दूरमुदत्तु देवं तदं सुप्तस्य तथैवेति । दूरंगमं ज्योतिषां ज्योतिरेकं तन्मे मनः शिवस-
 कल्पमस्तु । येनैदं भूतं भूतं भूतं मविष्यत्परिगृहीतमसूतेन सर्वम् । येन यज्ञस्तावते सप्तर्षेणा तन्मे ० । येन कर्मण्यपसो मनीषिणो
 योते कृण्वन्ति निदधेयु धीरोः । यदयं यक्षमन्तः प्रजानां तन्मे ० । यत्प्रज्ञानं भुव चेतो धृतिश्च पश्योतिरन्तराश्रितं प्रजालु । यस्माज्ज-
 नुते किञ्चन कर्म क्रियते तन्मे ० । यस्मिन्नुचः माम् यजूर्ध्वे यस्मिन्प्रतिष्ठिता रथनाभाविबाराः । यस्मिन्शक्तिश्च सर्वभूते प्रजानां
 तन्मे ० । गुणरश्मिर्गन्धानि यन्मनुष्यान्नेनीयतेऽभीष्टमिवाजिनं इव । हृत्प्रतिष्ठं यदजिरं यविष्ठं तन्मे ० । बिहि होत्रेति पञ्चर्वस्य
 मूक्तस्य वामदेवो वायुस्तुष्टु । वि हि होत्रा अवीता विषो न रायो अर्थः । वायवा चन्द्रेण रथेन याहि सुतस्य पीतये ॥ निर्यु-
 शणो अर्जुनीन्निपुणो इन्द्रमारथिः । वायवा ० ॥ अतु कृणे धसुधिती येमाते विथयेयसा । वायवा ० ॥ बहन्तु ता मनो-
 युजो यक्तागो ननुतिर्न ॥ वायवा ० ॥ वायो ज्ञातं हरीणां युवस्य पोष्यमाणम् । ज्ञातं वां ते सहस्रिणो रथ आर्यान्तु पाजसा
 ॥ १ ॥ मुग्धमिमेति पञ्चर्वस्य मूक्तस्य प्राजापत्यो यस्मनाशन इन्द्राधी त्रिष्टुबन्त्यानुष्टुप् । मुग्धमिं ता हविषा जीवनायकमज्ञात-
 पुष्पादुल रीजयश्मान् । ग्रहिर्बुध्राष्ट यदि वेतदेनं तस्या इन्द्राधी प्रमुमुकमेनम् ॥ यदि धितायुर्यदि वा परेता यदि मृत्योर-

नितिकं नीति एव । तमाहरामि निरतिरूपस्यादस्मापिमेनं अतश्चरदाय ॥ सदृशार्थेण अतश्चरदेन अतार्थयाद्विविपाहार्पिमेनम् । अतं
यथेनं अरुदो न चतीन्द्रो विथस्य दुगितस्य पारम् ॥ अतं जीर अरुदो वर्धमानः अतं हेमन्तान्द्वयम् । अतं ॥ अतमिन्द्राग्नी
सविता यदुस्पतिः अतार्थया द्रविष्येनं पुनर्दुः ॥ आर्हापि साविदं त्वा पुनरागाः पुनर्नव । सर्वाङ्ग सन् ते चक्षुः सर्वभार्युध ते विद-
य ॥ १ ॥ सोनापुगिरित्यस्य मेधातिथिर्भूमिर्गायत्री । सोना प्रथिवि० । द्रविणोदा इत्यस्याङ्घ्रिरसः कुत्सो द्रविणोदा अग्निस्त्रिष्टुप् ।
द्रविणोदा० । सविता पश्चात्तादित्यस्य धानाको लुओ विधेदेवास्त्रिष्टुप् । स्रुतिगा पश्चा० । नमो नम इत्यस्य मूर्गसावित्रीचन्द्रमास्त्रि-
ष्टुप् । नर्वो नवो० । विद्युन्नगपतन्तीत्यस्य पुल्लबोर्बद्धास्त्रिष्टुप् । त्रिष्टुन्नगा पतन्ती दर्विद्योच्चरन्ती मे अस्या काम्यानि । जनिष्टो अपो
नर्दुः तुजातः प्रोर्वर्षा तिरत दीर्घमासुः ॥ उल्लङ्गमातृमित्यस्य वसिष्ठ इन्द्रास्त्रिष्टुप् । उत्तरुवातं० । पिशत्रेत्यस्य दैवोदासिः पारुच्छेय
इन्द्रो गायत्री । पिशत्रश्चष्टि मं० । एतमेन्नेः मृतमभिविच्य । जातवेदय इत्यस्य मारीचः रुद्रयो जातवेदा अग्निस्त्रिष्टुप् । जा-
तवेदसे० । अनेन मन्त्रेण मन्थेन सूनं लेपयित्वा । विधेष्वात इति मन्त्रस्य भार्गवो नेम इन्द्रो जगती । विधेष्वाते सनेनेषु प्रयाच्या
या चुरुषे मयमन्त्रिन्द्र सुन्वते । पारिवतुं वर्युरु संभृतं मरुत्पार्वणोः अरुभायु ऋषिमन्थवे ॥ अनेन मन्त्रेण पुंसो दक्षिणहस्ते व-
धीयात् । अत्रि जात इत्यस्य कागः पवमानः सोमस्त्रिष्टुप् । अत्रि ज्ञात० । अनेन मन्त्रेण त्रिवो यामहस्ते मधीयात् । तत ऋत्विजो-
क्षतैर्यत्मानस समवं रथां कुर्यः । तत्रमथाः । अतं जीवेति मन्त्रद्वयस्य याजपत्यो यस्मिन्नाद्यन इन्द्रास्त्रिष्टुप् नृत्यानुष्टुप् । अतं जीवि० ।
यदुत्तमानं सतुभुद्रुष्टिपुत्रं त्रिष्टुभौजः शुभितपुत्रवीरम् । इन्द्रलोमेन पञ्चदशेन मर्च्यमिदं वातेन सगरेण रथ । मे यवेनेत्येका-

दशचंस्य मानवो नाभनेदिष्टो विथदेवाः प्रनृनमित्यादिचतष्टणां सार्वर्णिर्जगती पञ्चम्यष्टमीनवम्योनुष्टुभः षष्ठी बृहती सप्तमी
 सतोबृहती दशमीगायत्र्यन्त्यात्रिष्टुप् । ये युधेन दक्षिणया समक्ता इन्द्रस्य सख्यमभ्युतवर्मानुश । तेभ्यो मद्रमङ्गिरसो वो अस्तु
 प्रति गृभ्णीत मानवं सुमेधसः ॥ य उदार्जान्पितरो गोमयं यस्युतेनाभिन्दन्परिवत्सरे यलम् । वीर्यायुलमङ्गिरसो वो अस्तु प्रति-
 गृभ्णी ॥ य ऋतेन सूर्यमारीहयम्बिन्दुव्यग्रथयन्यृथिवां मातरं वि । सुग्रजास्त्वमङ्गिरसो वो अस्तु प्रतिगृ ॥ अयं नार्भा वदति
 वर्युनो गृहे देवपुत्रा ऋपयस्तच्छृणोतन ॥ सुग्रज्ज्यममङ्गिरसो वो अस्तु ग्र ॥ विल्पासु इदप्युस्ते इद्रममीरेवपतः । ते अङ्गि-
 रसः सूनवले अग्नेः परिजहिरे ॥ १ ॥ ये अग्नेः परि जहिरे विल्पासो विवस्परि । नर्यवो नु दधग्वो अङ्गिरस्तमः सचां
 द्वेषेपु नरते । इन्द्रेण युजा निःसृजन्त प्रायतो ग्रजं गोमन्तमधिर्नम् ॥ सहस्रं मे ददतो अष्टकूर्ण्यः अयो देवेष्वक्रत ॥ ग्र नूनं
 जायतामयं मनुलोममेव रोदह ॥ यः सहस्रं ज्ञताश्च सपो दुानायु मेदते ॥ न तमभोलि कञ्चन विव इव सान्वारमेम् । सावर्ण्यस्य
 दक्षिणा विसिन्धुरिष पप्रथे ॥ उत दासा परिविपे कर्षिणी गोपरीणसा । यदुस्तुर्वधं मासहे ॥ सहस्रवृटा ग्रामणीमोरिपुन्मनुः मयै-
 णास्तु यवमानिषु दक्षिणा । सार्वर्णेद्विवाः प्रतितुत्सायुर्यस्मिन्प्रधीन्ता अर्तनाम् वार्जम् ॥ २ ॥ ज्यम्बकमित्यस्य वसिष्ठो रद्वोऽबुष्टुप् ।
 न्यम्बकं यजामहे सुगन्धि पुष्टिवर्धनम् । उर्वारिकर्मिणु वर्चनान्मृत्योर्द्विधीय माधृताव ॥ एतैर्मन्त्रैः रक्षां कुर्युः । ततो यजमानः
 कर्मसाहुण्यार्थमाचार्यादिभ्यो यथाशक्ति दक्षिणां दद्यात् ॥ इति श्रीनृसिंहयोगे श्रयोगपारिजाते गोडशकर्मकाण्डे कौतुकव-
 न्यनप्रकरणम् ॥

अथाग्निमुखां । अमरारिकुलाधीशहविरागिमुखायितम् । अव्याजमिथगतानामाश्रये श्रीसखं महः ॥ अथाग्निमुखविधिरभिधीयते । तत्रादौ कर्मप्रारम्भकालसंकल्पे विशेष उच्यते । तत्र तावदयिलकर्मसु संकल्प आवश्यक् इत्याह मार्कण्डेयः— 'संकल्पेन यथा कुर्यात्त्रानदानव्रतादिकम् । अन्यथा पुण्यकर्मणि निष्फलानि भवन्ति हि' इति । यथा यथावदित्यर्थः । सच संकल्पविशेषः सर्वपापमुद्यादणामनुष्ठानसौकर्याय संक्षिप्य मिलप्यते । संकल्पभेदो हि कर्मभेदमिवन्धनः । कर्म तावन्नैमित्तिककाम्यभेदेन द्विविधम् । तत्र नैमित्तिकमपि नियतनिमित्तमनियतनिमित्तं चेति द्विविधम् । तत्र नियतनिमित्तमेव नित्यमित्युच्यते । तथाच नित्यनैमित्तिककाम्यभेदेन संकल्पसंज्ञा भिद्यते । तत्र नित्ये तावत् 'अद्वयः संध्यामुपासीत', 'यस्यन्ते यस्तन्ते ज्योतिषा यजेते'त्यादौ वीप्सयाऽहारादीनां निमित्ततत्प्रतीतिः । 'श्रवज्जीवमग्निहोत्रं जुहोती'त्यादौ यावच्छब्देनानिन्दं हि जीवनं 'धातुसंबन्धे ग्रह्ययाः' इति धातुसंबन्धे विहितेन 'यावति विन्दजीवो'रिति णमुल्यस्येन संबन्धान्तरासंभवात् । निमित्तनैमित्तिकभावसंग्रहस्याग्रतीतेर्निमित्तस्य च स्वस्मिन्सत्यवश्यं कर्तव्यमित्येवंरूपताय किंचिदङ्गलोपेऽपि यावच्छक्त्योपसंहृताङ्गशुक्रप्रधानानुष्ठानेनैवापूर्वसिद्धिः । अतएवावश्यकतान्द्रुल्याद्वासंभवेऽपि प्रतिनिधायानुष्ठानेऽपि नापूर्वसिद्धेर्द्वैगुण्यम् । काम्ये तु कामनाया निमित्तत्वाभावादापश्यकतस्यासिद्धतादङ्गवाधो न युक्त इति सर्वोक्त्रोपसंहारसमर्थस्यैवाधिकार इति सर्वाङ्गशुक्रप्रधानानुष्ठानेनैवापूर्वसिद्धिः । अतएव श्रुत्याङ्गत्वागासंभवाच्च काम्ये प्रतिनिधिः । गुरुमनेतु काम्याभिसं-

पाठाग्र—१ अत्ररूपं च मया । यथेति तत्तर्कव्योक्त्यानुसारेणैवायं ।

हिते फले करणतस्यैव विषयत्वात्सोतिकर्तव्यताकस्यैव करणत्वात्किञ्चिदङ्गत्यागे करणताभावाद्धिपयविलयान्नापूर्वकार्यसिद्धिः । नित्येतु केवलस्यैव विषयतायावच्छत्तयोपसंहृताङ्गयुक्तप्रधानानुष्ठानेनैवापूर्वकार्यसिद्धिरिति । तत्रायं संकल्पप्रकारः— नित्ये कामारिलमते तावदधिकारवाक्ये चोदितफलाभावेपि मन्त्रलिङ्गाथवादादिबहुवाक्यपर्यालोचनया उपावदुरितक्षय एव फलत्वेन परिकल्पित इति तदनुरोधादुपावदुरितक्षयार्थं प्रातःसंध्यामुपासित्वे ज्योतिष्टोमेन यक्ष्ये इति सर्वत्र नित्यमात्रे संकल्पः । गुरुमते तु विधिसिद्धिरेव विधेः फलमिति चोदितफलाभावेपि विधिसिद्ध्यर्थं प्रातःसंध्यामुपासित्वे, ज्योतिष्टोमेन यक्ष्ये इति संकल्पः । नैमित्तिकेपि यत्र जातेष्वादौ फलश्रवणं भवति तत्र निमित्तफलसंबलिताधिकारात्पुत्रवन्मनिमिचं पुत्रगतपूतत्वादिकामो जातेष्वा यक्ष्य इत्यादि संकल्पः । यत्र तूपरागे लापादित्यादौ निमित्तमात्रश्रवणं तयोपरगनिमिचं स्नानं करिष्य इति संकल्पः । काम्ये- त्तधिकारवाक्यप्रतिपादितफलोद्देशेन दृष्टिकामः कारीर्यो यक्ष्य इत्यादिसंकल्प इति संक्षेपः । विस्तरस्तु मतद्वये सर्वशक्त्यधिकरणे तिर्यगधिकरणे च द्रष्टव्यः ॥

अथ शारीरकभाष्यकारप्रतिपादितया यथानुष्ठुभ्यापि संकल्पप्रकारः कथ्यते । ‘जन्माद्यस्त यतः’ इति सूत्रे ‘यतो वा—’ इत्यादिविषयवाक्यव्याख्याने ब्रह्मणः सकाशादेव प्रपञ्चधातमुत्पन्नं, यथा मृदः सकाशादुत्पन्नो घटः स्तोपादानं मृदमत्यवत्त्वा जी- वति प्रलीयमानोपि मृदेव प्रलीयते एवं ब्रह्मणि ज्ञातं जगदपि ब्रह्मात्यवत्त्वा जीवति, प्रलीयमानं च ब्रह्मणैव प्रलीयत इत्यु-

वर्त्योचरशास्त्रसंदर्भेण अत्राणि समन्वयादिकं प्रतिपाद्य ब्रह्मार्पणबुद्धौ च कर्माणि कर्तव्यानीत्युक्तम् । शुत्यन्तरमपि—‘एष एवाऽ-
साधु कर्म कारयति ते यमघो निनीपते । एष एव साधु कर्म कारयति ते यमेभ्यो लोकैभ्य उद्विनीपत्वा’ इति । मणितं
च भगवता भगवद्गीतायास्—‘यत्करोषि यद्भक्षसि यद्ददासि यत् । यत्सपस्यासि कान्येव तत्कुरुष्व मदर्पणम्’ इति ।
उक्तं च कूर्मपुराणे—‘ब्रह्मण्यायाय कर्माणि निःसङ्गः कामचलितः । प्रसन्नेनैव मनसा कुर्वणो याति सैत्यदम् । ब्रह्मणा दीयते
देयं ब्रह्मणा संप्रदीयते । ब्रह्मैव दीयते चेति ब्रह्मार्पणमिदं परम् । नाहं कर्ता सर्वमेतद्ब्रह्मैव कुर्वते तथा । एतद्ब्रह्मार्पणं प्रोक्तमु-
पिमिलित्तदर्थिभिः । ग्रीणास्तु भगवानीदः कर्मणानेन ज्ञाथतः । इति यत्कुरुते शुद्ध्या ब्रह्मार्पणमिदं परम् । यद्वा फलानां सं-
न्यासे प्रकुर्यात्परमेसरे । कर्मणामेतदव्याहृद्ब्रह्मार्पणमिदं परम् । कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं तद्वचलितम् । क्रियते विदुषा कार्यं
तत्तत्वेदपि मोक्षदम् । अथवा यदि कर्माणि कुर्यान्नित्यान्यपि द्विजः । अकृत्वा फलसंन्यासे चध्यते तत्फलं तु । तस्मात्स-
र्वप्रयत्नेन त्वत्सा कर्माणि कृत्फलम् । अविद्वानपि कुर्वन्त कर्मणामोति तत्फलम्’ इति । अविच ब्रह्मार्पणबुद्ध्या कर्मकरणे
फलनाशुल्यमपि भवति । तदुक्तं व्यासेन—‘वासुदेवे मनो यस्य अपहोमार्चनादिषु । तस्मान्तरागो मेघेय देवेन्द्रैत्यादिकं
फलमिति । तस्मात्तुर्विधपुरुषार्थसार्थोऽपि परमेश्वरीत्येव भवति । ततश्च परमेश्वरीत्यर्थं प्रातःसंध्यामुपासिन्ये, ज्योतिषो-
मेन गत्वा इति शामीष्टे च तानीत्युद्देशेन संकल्पः कार्यं इत्यलमतिविलसरेण । प्रकृतेष्वेवमात्म्याधिकारसदृशं कर्मादौ संकल्पं
कुर्यात् । इति संकल्पनिर्णयः ॥

पाठा०—१ एष परमात्मा साधु । २ ‘याति यत्पद । ३ अपहोमार्चिकं कृत ।

अथ स्थण्डिलकरणम् । कारिका—‘आश्वलायनमाचार्यं नत्वा तद्गृहकर्मणाम् । त्रयोगं यन्मि केषांचिद्वृत्तिकारादि-
 भाषितम् । प्राणानायम्य संकल्प्य परितः स्थण्डिलं शुचिः । अधिकं वेपुमात्रं वा गोमयेनोपलिप्य च । यज्ञियं शकलं किञ्चिदाद-
 दीत ततः परम् । अधिस्थापनदेशस्य पश्चात्प्रादेशसंमिताम् । उल्लिखेदुदगायामां तस्या उभयतोऽपरे । पूर्णयते उदनसंस्थे अत-
 स्ते च पूर्वया । मये तिस्र उदनसंस्थाः पूर्णायामा अतंहताः । लिखिता येन शकलं यज्ञियं तन्निधाय च । अद्विरभ्युक्ष्य शकलं
 निरस्याप उपसृजेत्’ इति । इदमत्र गृह्यम्—‘इषुमानावरं सर्वतः स्थण्डिलमुपलिप्योल्लिख्य पङ्क्त्या उदगायतां पश्चात्प्रागायते
 नानान्त्योत्तिल्लो मध्ये तदभ्युक्ष्य’ इति । अस्वार्थमाह नारायणः—‘अथशब्दोऽधिकारायः । इत उचरं यानि वक्ष्यन्ते तेषा-
 मेवायं होमविधिर्मवतीति । तेन वैश्वदेवेः कचग्रहणेन प्राप्यमाणो होप्यन्धर्मो न भवतीति । सल्लुशब्दोऽपार्थकः । ‘मिताश्वरे-
 प्यनर्थक’ इति वचनात् । यत्रकचग्रहणमहरहः क्रियान्तरविध्यः न ह्यनिवृत्त्यर्थम् । यत्र कच होप्यन्स्यादिति होममनघ धर्मविधिः
 तर्हि यत्रेत्येवास्तु कचग्रहणमनर्थकम् । न । तत्र प्रतिषेधविषयेऽप्यौपासनाप्रिपरिचरणे एतत्स्मृतिविहितपरिसमूहनपरिस्तरणपर्युध-
 णानां प्राप्स्यर्थं कचग्रहणम् । लेखादयस्तु नेति वक्ष्यामः । इषोर्मात्रेव मात्रा यस्य स्थण्डिलस्य तदिषुमात्रम् । एकस्य मात्राद्वा-
 दस्य लोप उपसृज्यवत् । तथा तदवरं च इषुमात्रावरम् । अवरं निकृष्टमित्यर्थः । सर्वतः सर्वासु दिक्षु चतसृप्चित्यर्थः । चतसृप्चपि-
 दिक्षु इषुमात्रप्रमाणं ततोऽधिकं वा चतुरस्रं स्थण्डिलं गोमयेनोपलिप्य पङ्क्त्या लिखेत् । पङ्क्त्यहणं पङ्क्त्यपि लेखात्ययेः प्रति-

छापनं यथा म्यादिति । केनचिद्यज्ञेन शुक्लेन स्थण्डिलमध्ये उदकदीर्घां प्रादेयमात्रां न्यूनां वा लेखामग्निप्रतिष्ठापनदेशस्य गच्छादित्येत् । नानेत्यसंगर्पार्थम् । तस्या अन्वयोर्नाना असंशुष्टे प्रागावते द्वे लेखे लिखेत् । ततस्तिष्ठो मध्ये असंसृष्टाः प्रागायता लेखा लिखेत् । शुक्लं तत्रैव निधाय स्थण्डिलमभ्युक्ष्य शुक्लं निरक्षाप उपस्पृशेदिति । गृहपरिशिष्टे तु—
 'अथ होष्यत् धर्मं किंचिदुज्जिता समाकृत्रिमा शुभिः स्थण्डिलमुच्यते । तदिदुमात्रावरं सर्वतो गोमयेन प्रदक्षिणमुपलिप्य यक्षिष्यत् शुक्लमूलेनोद्दिम्य शुक्लं प्रागग्रं निधाय स्थण्डिलमभ्युक्ष्य शुक्लमाग्रेभ्यां निरक्षाप उपस्पृशेदेय जायतनसंस्कारः' इति ।
 भगवानपि—'अथ शुद्धे गोमे देवा आसीनः प्राचुराः युधिः । इदुमात्रं चतुर्दिहु गोमयेन सवारिणा ॥ उपलिप्य स्थण्डिलं तु चतुरारवं च मरुतः । तस्मिन्नरोर्षमिषस्य शुक्लेन पइद्विलेत् ॥ उदचसंसां लिखेत्पत्राङ्गुलां प्रादेयसंमिताम् । तदन्तयोर-
 संशुष्टे द्वे च प्रागावते लिखेत् ॥ तिस्रो मध्ये ततो लिख्य लेखाः प्रागायता अपि । निधाय शुक्लं तस्मिन्नभ्युक्ष्य स्थण्डिलं ज्ञेयः ॥ निरस्य शुक्लं पञ्चात्पानिं प्रधास्य वाग्यताः' इति ॥ ६॥ अत्र मौनविषये स्मृत्यन्तरम्—'त्रास्यतो वरुणः काङ्क्षति जुह-
 तोऽग्निः धियं हरेत् । अश्रतो मृत्पूरायुष्यं तन्माग्नीनं त्रिणु स्पृशेत्' इति ॥ ॥ स्थण्डिलमुपक्रम्य शुद्धे इदुमात्रावरमित्युक्तं
 तन्पार्थ उच्यते—इदुर्नाम अरमित्रितयम् । 'त्रिरविरिणुः स्पृशेत्' इत्यभिधानात् । अरविस्तु कूर्परमारभ्य कनिष्ठिकापर्यन्त
 आयामः । तदुक्तम्—'प्रक्षेपे विष्णुतकरं हस्तां मुष्ट्या तु धदया । मरुतिः स्वादरविस्तु निष्कनिष्ठेन मुष्टिना' इति । आपस्तम्बस्तु—
 'चतुर्भिर्जलदुतोऽग्निः । तदर्थं प्रादेशदक्षि'रिति । इति स्थण्डिलकरणम् ॥

अथाग्निप्रतिष्ठा । तत्र तावदग्निनिर्णयमाह भगवान्—‘स्मार्तोऽग्निद्विविधो ज्ञेयो गृह्यः गौरूप इत्यपि । यस्मिन्विचाहं कुरुते सोऽग्निर्गृह्य इति स्मृतः । जातकर्मोदिसिद्ध्यर्थं यो व्याहृतिभिराहृतः । सोऽग्निः गौरूप इत्युक्तः शालाग्रेर्लोकिकस्तथा । गृह्ये गृह्णाधिकर्माणि चेतुराण्येव पौल्ये’ इति । गृह्यब्रह्मोऽत्र गृहिणीवचनः तन्निमित्तोऽग्निर्गृह्यः तन्निमित्तोऽग्निर्गृह्यः तन्निमित्तानि कर्माणि कुर्यादित्यर्थः । यिष्णुरपि—‘स्मार्तमौपासने कुर्याच्छ्रौतं वैतानिके गृही । लौकिकेऽपीतरेषां तु विधिरैव सनातनः’ इति । तथाच काचन गायत्र्या कथ्यते फारिकायाम्—‘चौलैकर्मण्युपनये विवाहप्रथमाहुतौ । व्रतेषु स्नातकस्यापि लौकिकाग्निरिति स्थितिः’ इति ॥ आचार्योऽपि—‘गर्भपुंसपसीमन्तबलि चौलं च निष्कृतिः । काम्याश्च कुर्यात्स्मार्तोऽग्नौत्सर्गोपाकृती च वा । निष्कृतीष्वेष्टिश्च काम्याश्च कुर्याच्छ्रौतेऽपि मानवः’ इति । तदित्यमग्निरिदं कर्मविशेषमवगम्याग्निः प्रतिष्ठापनीयः । तत्र कारिका—‘प्रतिष्ठाप्याथ लेखासु होमायालं हविर्भुजम् । एतदन्तं प्रकृवीत होष्यन्संस्थापितेऽनले’ । होमायालं होमपर्याप्तम् । योग्यमिति यावत् । योग्यत्वं च द्वेधा—अण्पादिजन्यत्वं प्रदीप्तबहुलाङ्गाख्यत्वं च ॥६३॥ तन्नाम विद्वेषमाह भगवान्—‘निर्मेध्य यक्षियात्काम्यादानीतं वा द्विजालयात्’ इति । सिद्धान्तशेखरेपि—‘उत्तमोऽरणिजन्योऽग्निरुत्तमः सूर्यकान्तजः । उत्तमः श्रोत्रियागारान्मध्यमः स्रगृह्याद्विजः’ इति । प्रदीप्तान्दुलाङ्गाख्यत्वं तं तु हविर्भुजम् । लेखासु प्रतिष्ठाप्येत्यनेन प्रतिपाद्यते । तथाच जयन्तः—‘उक्ते पदत्वे पुनः पदत्वं प्रतिष्ठाप्येयथा भवेत् । पण्णासुपरि लेखानामिति सूत्रविदो विदुः’ इति । ईदृशमग्निं सौवर्णराजतवाज्रपाधादिना प्रणयेत् । तदुक्तमग्निना—

पाठा०—१ गृह्याग्निं कर्मोदितं । २ श्रीरमभ्युपनयने विवाहप्रथमाहुतौ । अतारिखानमित्येषा ।

‘पात्रान्तरेण पिहिते ताग्रपात्रादिके शुभे । अग्निग्रणयनं कुर्याच्छरावे तादृशेऽपि वा’ इति । यत्तु स्मृतिसारे—‘शरावे मित्रपात्रे वा फपाले योन्मुकेऽपि वा । नाग्निग्रणयनं कुर्याद्व्याधिहानिभयावहम्’ इति । तस्य मुख्यपात्रसंभवे शरावो न ग्राह्य इति तात्पर्यं ननु सर्पया शरारो न ग्राह्य इति । ‘शरावे तादृशेऽपि वा’ इत्यत्रिस्तरणात् ॥ एवमानीतं हविर्भुजं समल्लव्याहृत्युच्चारणपूर्वकं पट्टव्यापि लेटास्त्राभ्यात्मं प्रतिष्ठाप्य ग्रनोषयेदिति शेषः । तथाच गृह्यपरिशिष्टे—‘स्वण्डिलेऽग्निं व्याहृतिमिरभ्यात्मं प्रतिष्ठाप्ये’ति । अत्र व्याहृतिमिरित्युपलक्षणम्, एतन्ने जुष्टोदयूना इत्येतयोर्मन्त्रयोर्हृदयेन मन्त्रभाव्येऽपि प्रतिष्ठापनपरत्वेन व्याख्यातत्वात् ॥ ॐ । तत्राग्निप्रग्रोधने साधनान्तरनिषेधमाह देवलः—‘वक्षेण वाय पर्णेन पाणिशूर्पासदाक्षिभिः । न कुर्यादग्निधमनं कुर्याच्च व्यजनादिना’ इति । अत्र संग्रहकारः—‘पर्णेन वै भवेद्व्याधिः शूर्पेण धननाशनम् । पाणिना मृत्युमाप्नोति आयुःक्षीणं मुखेधमे ॥ धमनीमन्तरं कृत्वा दृणं वा फाणमेव वा । मुखेनाग्निं समिन्धीत मृत्वादग्निरजायत ॥ वेणोरग्निग्रसूततोद्रेणुरग्नेश्च पावनः । तस्माद्रेणुधमन्येन धमेदग्निं विचक्षणः’ इति । श्रूयतेचात्र—‘वेणुना करोति तेजो वै वेणुस्तेजसैव तेजः प्रवर्गस्तेजः समर्थयति’ इति । अत्र निरोपमाह देवलः—‘अग्नौ न अक्षिपेदग्निमग्निर्नाग्निमिपाचया’ इति । एवं संस्थापिते सम्यग्निधिना स्थापितेऽग्नौ होष्यन्होमं रुरिष्येन्नदन्नमिदानीमुक्तप्रकारकप्रतिष्ठापनान्तं कर्म कुर्वीत । किमर्थमिदमुच्यते ‘होष्यन्संस्थापितेऽनले’ इति । ‘यत्र रुग्ण होष्यन्नातु’ इति गृह्यकारभट्टाद्व्याधिप्रतिष्ठापनविधौ वैषयताग्रदर्शनार्थमिति द्रुमः । यत्र प्रतिष्ठाविधिनाग्निं प्रतिष्ठाप्य होमः रुरिष्यन्ते तत्रोपलक्षणान्दिरुक्तो निधिर्विधेय इति तात्पर्यार्थः । पार्याग्निकृतव्यकर्मव्यतिरिक्तेषु सर्वत्र कर्मसु चार्याग्निकृतव्यकर्मव्यति

गृहप्रवेशवास्तुहोममूलगवान्यष्टक्यप्रभृतिषु च विविचदग्निं प्रतिष्ठाप्य होतव्यमिति संक्षेपः ॥ ६३ ॥ अत्र प्रतिष्ठापनानन्तरं प्रोक्षितैरिन्धनैः प्रबोधयेत् । तदाहापस्तम्बः—‘नाप्रोक्षितमिन्धनमप्रावद्ध्यात्’ इति ॥

अथान्तरागमनम् । अत्राग्निजमानयोर्मध्ये केनाप्यन्तरागमने कृते तस्य प्रायश्चित्तमुच्यते । पराशरप्रायश्चित्तकाण्डे—‘द्वौ विप्रौ ब्राह्मणाग्नी च दंपती गोविजोचमौ । अन्तरेण यदा गच्छेत्कृच्छ्रं सात्तपनं चरेत्’ इति । एतदकर्मकालविषयं हेयम् । कर्मकालविषये तु विशेष उच्यते । तत्रैव—‘होमकाले तथा दोहे स्वाध्याये दानसंग्रहे । अन्तरेण यदा गच्छेद्द्विजश्चान्द्रायणे चरेत्’ इति । इत्यग्निप्रतिष्ठापनम् ॥

अथग्निध्यानम् । आचार्यः—‘होप्यग्नयेर्विजानीयात्स्वल्पं धुतिचोदितम् । अजानता कृतं कर्म तदल्पफलमिष्यते’ । धुतिचोदितमिति चत्वारि शृङ्गेत्यनया धृत्या चोदितमित्यर्थः । विदृतं चैतदाचार्येण—‘सरेदग्निं द्विजो होप्यव्रक्तं गोद्वयरूपिणम् । पितृतोर्नानं मध्ये गृहत्कर्णं सुलोचनम् ॥ चतुःशृङ्गं त्रिपादं च दिशीर्षं सप्तहस्तकम् । त्रिपुच्छं च त्रिधापदं चतुर्नेत्रं त्रयीमयम् ॥ शृङ्गाभस्वार उदिष्टा या ऊर्ध्वसमिधश्च ते । वैदिकं तान्त्रिकं वक्त्रे पादाः परिधयस्त्रयः ॥ ऋगाद्याश्च त्रयो वेदाः पुरुषार्थस्तदीधणाः । छन्दसि सप्त हस्तानि शुच्छां पत्नी सितासिती ॥ रोमाणूरुणि तस्याहुधातुर्मास्यानि वचनम् । संबत्सरोऽनुयाय्याख्यः समित्कर्मासु गयते ॥ तदौ पञ्चदिनान्येव समिधः प्रादुरुक्षमाः । तच्च सर्वात्मनो बहिरात्मसेन निगद्यते’ इति । अन्येऽप्याहुः—‘पादौ पश्चिमतो वक्त्रे पूर्वतः शिर उच्यते । दक्षिणोत्तरबाहुभ्यामूर्ध्ववक्त्रिगन्धयोः ॥ अधोमुखस्तूर्ध्वबाहुः प्रास्तुतो

हव्यवाहनः । तिष्ठत्यनेन यावेन आहुतिः कुत्र दीयते ॥ तावुभौ ग्रासुखौ ज्ञेयावाहुतीः कुत्र जुहति । करेण तोयमादाय वह्निं कृत्वा प्रदक्षिणम् ॥ एष हि देवेति मन्त्रेण पवित्रोदकहस्तकृत् । हव्यवाद् सलिलं दृष्ट्वा भीतः प्रत्यनुखो भवेत् ॥ अधाग्रिरूपं यस्याग्निं सर्वभीष्टप्रदायकम् । एकदेहं दिक्षीर्षस्कं जटामुकुटमण्डितम् ॥ सुदीर्घं स्वर्णवपुषं यथाङ्गशकलान्वितम् । चतुःश्रोत्रं दिनासं च पङ्कजं पिङ्गलप्रभम् ॥ आस्यद्वयं सुताम्रोष्ठं सप्तविंशतमन्वितम् । दक्षिणास्ये चतुर्विंशतिस्तो वै धामवक्रके ॥ असन्नं सुम्भितं शान्तं सप्तहस्तमन्वितम् । दक्षिणे च चतुर्हस्तं वामभागे त्रिहस्तकम् ॥ कुक्कुटवो अक्षिभिर्ध्रं च दंधानं दक्षिणैर्हृजैः । दंधानं तोमरं यमिर्व्यजनं घृतपात्रकम् ॥ त्रिमेखलं त्रिपादं च मेपाखण्डं वरग्रदम् । यज्ञयज्ञवरं सौम्यं सर्वाभरणभूषितम् ॥ रक्ताभ्यरधरं देवं रक्तमालाविभूषितम् । रक्तचन्दनलिप्ताङ्गं ज्वालाकोटिसमप्रभम् ॥ स्वाहां च दक्षिणे पार्श्वे देवीं यामे स्वाहां तथा । एवं संचिन्त्य मनसा पहिमध्ये तमाहयेत् इति । अन्येत्याहुः—‘सप्तहस्तधतुःसूक्तः सप्तजिह्वो दिक्षीर्षकः । त्रिपात्यसन्न-यदनः सुतासीनः शुचिस्मितः ॥ स्वाहां तु दक्षिणे पार्श्वे देवीं यामे स्वाहां तथा । विभ्रदक्षिणहस्तीय अक्षिमन्त्रं सुखं सुवम् ॥ तोमरं व्यजनं यमिर्घृतपात्रं च धारयन् । मेपाखण्डं जटायदं गौरवर्णं महीवसम् । धूमध्वजं लोहितारवं सप्ताक्षिः सर्वकामदम् । आत्माभिमुखरमासीनेमेषं ध्यायेदुत्ताशनम्’ इति । संग्रहेपि—‘अग्निमूर्तिमविज्ञायं होमो भवति निष्फलः । (शुभदा दक्षिणावती सशुभा वामभागतः ॥ घृतभारसहस्ताणि काष्ठभारसयुतानि च । एवं च क्रियते होमो ध्यानहीने न सिद्ध्यति’) । इत्यग्निध्यानम् ॥

पाटा०—१ अग्निमूर्तिं प्रसरयामि, जषागिमूर्तिं कल्पामि । २ धारयन् । ३ मेमंखण्डं जुतावनं ।

अथान्वाधानम् । तत्र कारिका—‘प्रातरौपासनं दुला समिधौ द्वे निषाय च । अथवा तिस्र आदध्यात्क्रतुसंकल्पपूर्वकम् इति । देशकालकथनपूर्वकमहमसिन्धुर्मणि देवतापरिग्रहार्थमन्वाधानाख्यं कर्म करिष्ये । अक्षिचन्वाहितेऽग्राविमां देवतामेनेन द्रव्येण यक्ष्य इति क्रमेण याज्यदेवताद्रव्याणि समुच्चार्यद्भेदेवताः प्रधानदेवताः सर्वाः संनिहिताः सन्तु इति संकल्प्य समिह्यं प्रपं वा पाणिनादाय व्याहृत्यऽग्राबादध्यात् । अनेनान्वाधानाख्येन कर्मणा यक्ष्यमाणदेवतापरिग्रहः क्रियते । इदमत्र गृह्यम्—‘अग्निं प्रतिष्ठाप्यान्वाधाय’ इति । अस्वार्थः—अग्निं प्रतिष्ठाप्यान्वाधवाति । तेन पाकयज्ञानामित्यतिदेशप्राप्तं यद्विष इध्मस्य च संनहनं करोति । अन्वाधानं नाम कर्मज्ञत्वेन द्वयोस्तिसृणां वा समिधामभ्याधानमिति । तदुक्तं गृह्यपरिशिष्टे—‘अन्वाधयाति कर्मसंकल्पपुरःसरं द्वयोस्तिसृणां वा समिधामभ्याधानमिति । भगवानपि—‘प्रदीप्तमग्निं संनृज्य संप्रोक्ष्य परितो ज्वलैः । ईशोनीं दिशमारभ्य अन्वादध्यात्समिह्यम् ॥ काष्ठत्रयं वा संकल्प्य अमुं यक्ष्य इति ब्रुवन् । अनेन यक्ष्यमाणाया देवतायाः परिग्रहः ॥ अन्वाधानमिदं कार्यमग्निध्यानादनन्तरम्’ इति ॥ ६७ ॥ समिद्धोमप्रकार उच्यते संग्रहे—‘मूलतः कर्मनाशः स्यान्मध्यतः पुत्रनाशनम् । अग्रेण तूच्यते व्याधिरकपाणिर्धनक्षयः । मूलमध्यममध्येन समिद्धोमस्य लक्षणम्’ इति । अत्रैकपाणिना होमनिषेधेन सव्यपाण्यन्वारब्धदक्षिणपाणिना होमविधिर्गम्यते ॥ इत्यन्वाधानम् ॥

अथ यर्हिः संनहनादि । तत्र कारिका—‘अथ रजुं प्रकुर्वीत त्रिसंधिं विवृतां कुशैः । स्वाद्रजुकरणे पूर्वं सव्यः पाणिरिहो-

त्तरः ॥ पञ्चादक्षिण इत्याह जयन्तस्तान्निवन्धने' इति । 'अस्य दर्भसंख्यामाहाचार्यः—'खुद्वादिशभिर्दर्भैः ख्याता संधिप्रयैः पृथक् । एकैका चेद्भवेत्ताभिर्विद्यता यज्ञकर्मणि ॥ निदःपादुदगग्रां तां रजुमग्रत आत्मनः । कुशयुष्टिं छिनत्त्यस्यां ग्रागग्रं तं निधाय च ॥ तया गहिर्दित्रावेजा रजुमूलं च वेष्टयेत् । पूर्वं या वेष्टिता तस्या अघस्ताचां नयेदय ॥ निधायोपरि चान्याश्च परित्स्त्व्यादिसिद्धये । कृतान्यां पूर्वचद्रजुं निदध्यानां च पूर्ववत् ॥ क्षिप्रादेशो भवेदिदम् एकविंशतिदार्कः । पालाशः स्यादितरो वा स्वात्तं प्रागाग्रं निधाय च ॥ शून्य-
अथ्यादिकं ग्राह्यमनयोर्पक्षसंभवे । वेष्टयेत्सकृद्देवैर्भ्रं चोपरि निधाय च ॥ जयन्तमवमनोक्तं वक्ष्ये दृष्टिकृतो मतम् । इष्टिगद्वन्धनं कार्यं मन्त्रस्तानोह इष्यते ॥ अरक्यायाम हर्म्यः स्यात्स्यात्पञ्चदशदार्कः । एवञ्च दृष्टिकारेण शान्तिकर्मणि साधितम् ॥ (स्मार्ते प्रादेश इदमत्र गृह्यम्—'इष्मानहिषोश्च संनहनम्' इति । अथार्थः—अतयोश्च संनहनं ताभ्यामेव व्याख्यातम् 'इष्मः पञ्चदशदार्कः' इति शान्तिकर्मणि साधयिष्याम इति । हरदत्तस्तु संनहनं वन्धनम् । तच्च दर्शपूर्णमासाभ्यां व्याख्यातं समन्वयमन्त्रकं वा शास्त्रान्तरे द्रष्टव्यमिति । अत्र दर्शपूर्णमासाभ्यां व्याख्यातमित्यतिदिष्टत्वादापस्तम्बोक्तिः प्रदर्श्यते—'अदित्यै रात्रासीति त्रिधातु पञ्चधातु वा शुक्लं करोत्ययुषिणा योनिरिति प्रतिनिधायकित्यै रात्रासीत्सुदगग्रां वितत्य—सुसंयुतास्ता संभरासीति तर्क्षेन्नित्यनानि संभृतान्नुषिता योनिरित्युच्ये निधने प्रस्तरमभ्याधायेन्द्राण्यै संनहनमिति संनहति गृणा ते ग्रन्थि प्रप्राप्तिरिति

पाटा०—१ अग्नीषट्वादिकः । २ इष्यन्तु स्यात् । ३ पुरुषपरस्ता । ४ तस्मिन्निदध्यानि ।

ग्रन्थ करोति सं ते मात्यादिति पुरस्तात्प्रत्यञ्चं ग्रन्थमुपगृहति पश्चात्प्राञ्चं वा' इति । अस्मार्थमाह-रुद्रदत्तः—'धातुः संधिः । शुल्बं ऐकाकारा रजुः । 'यानि शुल्वानि समारं गच्छन्ती'ति लिङ्गात्' इति । शुल्बपरिशिष्टे तु—'अथेभ्यावंहिपी संनहोर्भेः प्रा-
 देशुमार्गसिंसंधि त्रिराश्रुतां रजुं कुर्यात् पाणिभ्यां सव्योत्तराभ्यां पूर्वमावर्त्येत्ततो दक्षिणोत्तराभ्यां पाणिभ्यामन्ते प्रदक्षिणदृष्टं
 ग्रन्थं कुर्यादेतद्रजुकरणम् प्रथमां रजुमुदगग्रामास्तीर्य प्रादेशमात्रां दर्भमुष्टिं छित्त्वा प्रागग्रो तस्यां निधाय तया बहिर्द्विरावेष्ट्य
 तन्मूलं च सकृदावेष्ट्य तां प्रथमं वेष्टितस्याधस्तादुपमयेदेयं द्वितीयैर्ध्वं सकृदावेष्ट्यारण्यायाम इध्मः पञ्चदशवारकस्तमुपरि
 निदध्यादेतदिध्मावहिंयोः संनहनम्' इति । भगवांस्तु—'अथेध्मस्य संनहनं बहिपथं विधीयते । बर्ही रज्ज्वा द्विरावेष्ट्य इध्मं
 च सकृदेव तु ॥ रजुमूलं द्विरावेष्ट्य तदग्रेण प्रदक्षिणम् । तदग्रशेषं रज्ज्वाधो द्वावप्युपरि घापयेत् ॥ आयामेनेध्मसमिधः
 प्रादेशद्वयमुच्यते । वितस्तिमाग्रमथ या संख्यया र्कविंशतिः ॥ त्रयः परिधयोऽत्र द्वे चाधारसमिधावपि । अनूयाजसमिधिका
 व्याचाने दशपञ्च च ॥ एकविंशतिसंख्यैवमिध्मस्य परिगण्यते' इति । अथोपरिनिधानमापतनात्पश्चाद्भागे कुर्यात् । अधचार्यत
 आहारायस्तम्बः—'देवंगमनसीत्यनघो निदधाति यथा प्रागुपसादेयेत्' इति । उपरि निधाने श्रुतिः—'अनघः सादयति गर्मा-
 णां पृत्या अप्रपादाय तस्माद्दर्भीः प्रजानामप्रपादुकाः उपरीन् निदधाति उपरीन् हि सुवर्गो लोकः सुवर्गस्य लोकस्य समष्टेः
 इति । इति बहिःसंनहनादि ॥

अथ कुशप्रशंसा । तत्र कारिकायां बहिरर्थं कुशमुष्टिं छिनचीत्युक्तं तत्कुशप्रशंसायाह गोभिलः—‘कुशमूले स्थितो ब्रह्मा कुशमथ्ये जनादर्दनः । कुशाग्रे शंकरं पितामहो देवा व्यसहिताः’ इति । बसिष्ठस्तु—‘कुशस्तु राक्षो विजयेयः काशं ब्राह्मं तथा स्मृतम् । आपं दौर्गं समाल्यातं विधामित्रं च वैष्णवमि’ति । कुशामावेतु दर्मान्तराण्युक्तानि स्मृत्यर्थसारे—‘बहिः काशमयं ब्राह्मं न लभ्यन्ते कुशा यदि । दास्यीर्युचय्यांश्च शालमुद्राशुनेधयः ॥ सुगन्धयोर्युनादारुर्वा क्षीरद्रुमा अपि । यद्वा सर्वतृणैर्भ्योऽपि ब्राह्मं बहिरर्थेयेष्वितम् ॥ शुष्कमूलं कृष्णमूलं दुर्गन्धिवृणयन्तितम्’ इति । एतद्दर्भाहरणं स्वयमेव कुर्यात् । तथाचोक्तम्—‘समिस्तुष्पकुशादीनि श्रोत्रियः स्वयमाहरेत् । शूद्रानीतैः ऋषीतैः कर्म कुर्वन्पतत्यधः’ इति ॥ ॐ ॥ कुशोत्पादनविधिमाह कौशिकः—‘शुची देशे शुचिर्भूला स्थिता पूर्वोत्तरामुतः । ओंकारेणैव मन्त्रेण कुशान्स्पृष्ट्वा द्विलोचमः ॥ विरिञ्चिना सहोत्पन्न परमेष्ठिनितर्जन । नुद पापानि सर्पाणि दर्मं स्यस्तिकरो यम ॥ इमं मन्त्रं सद्युचार्य ततः पूर्वोत्तरामुतः । हुंफट्कारेण दर्भास्तु सहच्छिन्ना समुदरेत्’ इति ॥ ॐ ॥ कुशोत्पादनकालमाहाङ्किराः—‘अहन्यहनि कर्मार्थं कुशोत्पादः प्रशस्यते । न पूर्वेषु धृताः कुशा योग्यार्थयोचनेषु च’ इति । ‘दर्शं श्रावणमासस्य सप्तमोत्पादिताः कुशाः । अयावयामास्ते दर्मा नियोज्याः स्युः पुनः पुनः’ इति ॥ ॐ ॥ दर्मलक्षणमाह हारीतः—‘अच्छिन्नाधान्यविभ्रांश्च समूलान्कोमलान्शुभात् । पितृदेवजपार्थं तु समादद्यात्कुशा-
न्युपः’ इति ॥ ॐ ॥ अत्र पवित्रविधिमाह हारीतः—‘अपहोमहरा देवते अतुता दिव्यरूपिणः । पवि रहतहस्तस्य विद्रवन्ति दिशो दग्’ इति । गोभिलः—‘बभ्रो यथा मुरेन्द्रस्य शूलो हन्ते दरस्य च । चक्राशुषं यथा विष्णोरेवं विप्रकरे कथः’ इति । शात्वात-

पशु—‘सन्ध्यापसन्धये कुर्वति सपवित्रकरो बुधः’ इति । अत्रिरपि—‘उभाभ्यामेव पाणिभ्यां विप्रिर्दर्भपवित्रके । धारणीये प्रय-
त्नेन ब्रह्मग्रन्थिसमन्विते’ इति ॥ ६६ ॥ ब्रह्मग्रन्थिलक्षणमुक्तं गरुडपुराणे—अस्त्यन्यो वैष्णवो गार्गो ब्रह्ममार्गेविनिर्मितः ।
सकृत्प्रदक्षिणीकृत्य पवित्रमभिधीयते । तद्ब्रह्मग्रन्थिमत्प्रोक्तं पवित्रं वेदवेदिभिः’ इति । पवित्रकर्तुरभिमुखप्रदेशो ब्रह्ममार्गः ।
अन्यस्तु—‘अहुष्टं धर्षयेद्ध्वं तर्जन्यां तु पुनः पुनः । हानमुद्रामधः कृत्वा कूर्चवद्ग्रन्थिरिष्यते’ इति ॥ पयित्रे दर्भसंख्या
तत्रैव प्रोक्ता—‘सप्तभिः कुशपिञ्जलैः कुर्याद्ब्रह्मपवित्रकम् । चतुर्भिः क्षुनियस्त्रैव’ त्रिभिः कार्यं तथा विदुः ॥ द्वाभ्यां शुद्धस्य
विदितमान्तराणां तथैव च’ इति । मार्कण्डेयस्तु—‘चतुर्भिर्दर्भपिञ्जलैर्ब्राह्मणस्य पवित्रकम् । एकैकन्यूनमुदिष्टं वर्णे वर्णे यथाक्रमम् ॥
सर्वेषां वा भवेद्द्वान्यां पवित्रं ग्रन्थितं न वा । त्रिभिस्तु शान्तिकं कार्यं पौष्टिकं पञ्चभिस्तथा ॥ चतुर्भिरभिचाराख्यं कुर्वन्कुर्वीत्य-
वित्रकम्’ इति ॥ ६७ ॥ अत्र हेमपवित्रग्रन्थसोच्यते । हेमाद्री—अन्यानि च पवित्राणि कुशदूर्वात्मकानि च । हेमात्मकपवित्रस्य
एकां नार्हन्ति वै कलाम्’ इति ।

दर्भान्विशेषतो ब्राह्मग्राह्यानाह । मरद्वाजस्तु—‘नदीतीरेऽब्धितीरेऽद्री तीर्थे क्षेत्रे च कानने । जातः कुशः समस्तास्तु क्रियासु
श्रेष्ठ उच्यते ॥ पाण्डुराक्षणीताः स्युर्विप्रराट् वैश्यभूमयः । कृष्णा शुपलमूरन्या भूमयः संकराः स्मृताः ॥ द्विजो वैश्यो नृपः शुद्ध इत्ययं
स्वाचतुर्विधः । गौरपीतारुणस्थामसुमनोभिर्यथाक्रमम् ॥ पुमान्क्षी ऋषि इत्येवं तत्रापि त्रिविधः स्मृतः । तस्माज्जातिक्रियास्त्रैव

पाठा०—१ चतुर्भिरस्तु तथा । २ हेमपवित्रकसिद्ध पञ्चगुणालम्बनपोड्यायाऽवगतिमितमघोतितियुजात्मकं नास्मिन्नव्यन । ३ मदीतीराब्धितीरादौ ।

प्रयोक्तव्याः फलार्थिभिः ॥ छीवो नहि प्रयोक्तव्यः स्त्रीपुंक्तव्यः स्त्रीपुंक्तमणिं चातुर्चित् । स्त्रीपुंसावेव सर्वत्र प्रयोक्तव्यौ च लाभतः ॥ सम-
न्ताद्सरो गाढः पुरुषधन्वनः कुशः । समस्तकर्मसु श्रेष्ठः सुमान्योऽसौ फलप्रदः ॥ समन्ततो हरिस्त्रिगुणः कुशः कोमल-
पत्रकः । कुशः स योपिवित्युक्तस्तत्कर्मसु शुभप्रदः ॥ ह्रस्वोऽसौन्यस्तु मलिनः कुशो यः स्तवकाकृतिः । स नपुंसक इत्युक्तः
सर्वकर्मसु निन्दितः ॥ बलमीकलः उग्रशान्त्य रूपस्थस्तरुद्रवः । अत्यन्तात्वालपान्त्यः कुशः कर्मस्वशोभनः ॥ सदा घनर-
सान्त्यः सदाछायाप्रवर्धितः । अवीया घाञ्जि चोत्तथ कुशः कर्मस्वशोभनः ॥ हीनाग्रकः स्वयं शुष्कः शुल्काग्रः कृमिदुष्टकः ।
मिन्नाग्रकः सकुसुमः कुशः कर्मस्वशोभनः ॥ पलाशश्चात्यस्यस्यदिरवटश्चसमीपगः । विल्वयैककृतान्त्यः प्रशस्तः स कुशः
स्पृष्टः ॥ अनौकशानामन्येषां समयायुस्तमुद्भवः । छायास्थितोयि हि कुशो मध्यमः सर्वकर्मसु ॥ स्वात्ता संध्योपासनादि नित्य-
कर्म समाप्य च । नित्यहोमं ततः कृत्वा तस्मिन्तत्पार्थिवि द्विजः ॥ दात्रं प्रणवसंयुक्तं स्यात्कृत्या च समस्तया । निष्टप्य भवनात्प्रा-
चीमुखीचिमपि वा विद्याम् ॥ निष्कामेदुक्तदेशेषु यत्रास्ति कुशसंचयाः । तत्र गत्वा सचरणी हस्ती प्रवाल्य वाग्वतः ॥ आचम्य
सुमनाः सन्वग्रगणायामं समाचरेत् । ततोऽनलमिने पापुं यमं वस्त्रमधिनी ॥ ओषधीनां शचीनायं विश्वान्देवान्सरस्वतीम् । दे-
वान्प्रीन्यितस्कन्दं गुरुं गणपतिं ततः ॥ वंसुद्रांस्तथादित्यान्ब्रह्माणं विष्णुमीश्वरम् । वेदांश्च हृदये ध्यायन्नेतान्देवान्पृथक्पृ-
थक् ॥ ततो दात्रेण पूर्वस्य उदगासोऽप्यवा कुशान् । सुष्टिमात्रोपरिष्ठातु छिन्यात्प्रणवमुचरन् ॥ प्रेतक्रियायं चित्रधर्मविचारा-

र्थकं तथा । दक्षिणाभिमुखश्चिन्त्यात्माचीनावीतको द्विजः ॥ हीनाग्रपूर्वकांस्त्यक्त्वा कुशान्त्राग्निद्विजसत्तमः । अन्यान्सल-
 क्षणकुशान्संगृहीयात्प्रयत्नतः ॥ विदुच्छुल्वं कुशैः कृता प्रागग्रं वोदगग्रकम् । चित्त्य च कुशानेतान्क्षिपेत्तस्मिन्यथा पुरा ॥
 पद्मान्छुल्वेन तेनैव कुशान्बध्वा ददं यथा । मायग्रमुदगग्रं वा क्षुनौ देक्षे क्षिपेद्दहे ॥ पित्रर्थमेकवच्छुल्वं विपरीतं चित्त्य च ।
 क्षित्वा कुशांस्तथा पद्मान् स्वापयेत्तान्पृथग्बुधः ॥ ततोऽनुपहतैरैतैः कुशैः कर्माणि बुद्धिमान् । श्रौतस्मार्तानि सर्वाणि कुर्वीत फल-
 मागमयेत् ॥ शुनाऽशुद्धबरोहेण मार्जारैर्गैकचक्षुषा । खरेण कुकुटेनैव स्पृष्टः कर्मरिपुः कुशः ॥ कपिना कुक्कलासेन पतितेना-
 न्यजन्मना । मीपजा रोगिणा स्पृष्टः कुशः कर्मस्वलोभनः ॥ देवलेन च षण्डेन ब्राह्मेनाज्ञातजन्मना । वज्र्यः स्रुवकिना स्पृष्टः
 कुशोऽनुष्ठेयकर्मसु ॥ रक्तश्लेष्मादिभिः स्पृष्टः क्रियायुक्तः पुरा धृतः । उच्छिष्टजन्मसंस्पृष्टः कुशः कर्मविनाशकः ॥ स्रुतिकाऽत्रे-
 यिक्रा वेश्या श्वतपूवीभिसारिका । अन्याः सदोषा यास्ताभिः कुशः स्पृष्टः क्रियारिपुः ॥ आत्रेयिका गर्मिणी । दोषैरेवचिवै-
 रन्यैरपि स्पृष्टः प्रमादतः । कुशः कर्मस्वयोग्यः स्वादाघ्रातः पशुभित्तस्या ॥ पिण्डकर्मणि ये युक्ताः कुशाश्च पितृत्तपणे । उ-
 निष्ठेऽपि च ये युक्तास्ते योग्या नहि कर्मसु ॥ दोषदुष्टान्कुशांस्त्यक्त्वा गुणयुक्तैः कुशैर्वुधः । श्रुतिस्मृत्युक्तकर्मणि कारयेत्कर्म-
 सित्तये ॥ आर्द्रः श्रेष्ठतमः कर्मस्वन्यः श्रेष्ठोऽपि चाकुशः । विश्वमित्राभ्यन्तरी द्वौ तथार्थवितरी स्पृता ॥ विधिना स्वीकृतान्द-
 र्माण्डिजन्मान्यद्विजन्मना । अनुष्ठानाय चौर्येण नाहरेज्जातुचिहुवः ॥ तदनुज्ञां विना विग्रहः कुशानाहृत्य तैर्यदि । कुर्यात्स्वकर्मो-
 नुष्ठानं तत्सर्वमफलं भवेत् ॥ कुर्यात्कुशैश्चिभिः सद्भिः पवित्रं वाय पञ्चभिः । द्वाभ्यां वा शान्तिकाभ्येषु सर्वकर्मसु शस्यते ॥

कुशैश्चतुर्भिर्दुल्या पवित्रे चारवेदुग्ने । शुक्तिर्नर्मणि नाड्येषु द्विजन्मार्पिलकर्मसु ॥ चतुर्भिरभिचारेषु पितृकर्मणि चक्रतः । तत्तत्क-
 मर्त्तुरूपेण कृत्वा धृत्वा क्रियाचरेत् ॥ अत्रोक्तसंख्यापिबुलान्येकीकृत्य समं यथा । मूलानि दक्षिणे हस्ते धृत्वाग्राण्यन्यपाणिना ॥
 दक्षहस्तेन वद्वाममनुवर्त्य यथा दृढम् । एकीकृत्वाथ मूलाग्राण्यनुवर्त्य प्रदक्षिणम् । तथैवाग्रेण चावेष्ट्य कुर्याद्ग्रन्थि यथा दृढम् ।
 पवित्ररूपेण लेखयुजितं सर्वधेदिनाम् ॥ वलयं साङ्गुलीमानं ग्रन्थिरेकाङ्गुलिप्रमः । चतुरङ्गुलमग्नं सादस्य स्नानमनाभिका ॥ वलय-
 ग्रन्थिकाग्राणां ब्रह्मधिष्णुमहेश्वराः । पवित्रस्य भयन्त्येते क्रमेणैवाविदेवताः ॥ पूर्वोत्तरप्रकारेण कुर्यादेकेन बर्हिषा । पवित्रं पितृ-
 नार्येषु तत्समस्तेषु भाषितम् ॥ अन्यद्ब्राह्मं यथार्पूर्वमनुवर्त्यैकरर्हिषा । कुर्यात्पवित्रं पित्र्ये साद्रन्ध्रिग्रहपवित्रवत् ॥ मन्त्रेण धा-
 रवेदिप्रः पवित्रं सर्वकर्मसु । मन्त्रं विना धृतं यत्तत्पवित्रमफलं भवेत् ॥ तस्मात्पवित्रे मन्त्राभ्यां धारयेदभिमन्त्र्य च । पवित्रयन्त्र
 इत्यादिमन्त्रद्वितयमस्य तु ॥ ऋषिर्गङ्गा तयोऽङ्गुन्दो जगती च बृहस्पतिः । देवता ब्रह्मविष्ण्वीशा अग्निदेवा इति स्मृताः ॥ मणवस्तस्य
 मन्त्रः सात्समस्ता व्याहृतीस्तु वा । दन्त्यात्पवित्रमनयोरेकेन युतिवर्जितः ॥ युतिवर्जितः शुद्धः । पवित्रोक्तप्रकारेण हेम्ना कुर्यात्पवि-
 त्रकम् ॥ तद्वार्यममरैर्भूतैः शुचये मन्त्रलाय च । अमरैर्भूतैः । श्रोतस्सार्त्तानि कर्माणि यावन्तीहोदितानि वै । तानि सर्वाणि
 कुर्वीत सपवित्रकरो द्विजः ॥ नित्ये नैमिचित्तिके वापि कर्मोपग्रहणे द्विजः । धृतं पवित्रं कर्मोन्ते ग्रन्थिं धृत्वाथ तत्पजेत् ॥ कुश-
 हस्तः पिवेतोयं कुशहस्तः समाचरेत् । सग्रन्थिकुशहस्तेन न कदाचिदुपसृशेत् ॥ धृत्वा ग्रन्थिं विमुन्याथ तेन पीत्वा जलं सह ।
 पवित्रं तु त्वेजेद्भूमौ तत्रामने न जातुचित् ॥ विस्मृत्य यदि पात्रे तु पवित्रं विस्मृजेदधीः । ग्राजापत्यं चरेत्क्रान्द्रं तत्किन्त्विय-

विशुद्धये ॥ शमलप्रसन्नोत्पद्यो चण्डालान्त्यवभाषणे । पवित्रं करशाखास्यं दक्षिणश्रवणे न्यसेत् ॥ गोपुच्छरोमभिः कृत्वा पूर्वा-
 मिहितलक्षणम् । पवित्रं धारयेद्विप्रः कर्मोपक्रमणे सदा ॥ रोम्णां पवित्रकरणे नियमो न कुशलोपया स्थूलं प्रमाणं
 स्मारयेत्तथा ॥ कर्मान्ते पुनरादाय पवित्रद्वितयं द्विजः । शुचौ देशे विनिक्षिप्य दयादेतत्पुनः पुनः ॥ यद्युच्छिष्टाद्युपहतं पवित्रं
 वेष्टिदं यथा । तथैव ग्रन्थिघ्नस्तृण्य त्वजोदितरथा नहि ॥ रोमाणि मध्यमे यन्त्रा सुष्टवं च कुक्षौः सह । हेमाङ्गुलीयकेनापि मार्जनं
 सर्वपापहम् ॥ रोमसंग्रहणे विप्रप्रमुत्ताना द्विजन्मनाम् । घनलारुणपीताः स्युर्गावस्तत्र यथाक्रमम् ॥ एतासामपि सर्वासां प्रशस्ता
 रूपिला गताम् । सर्वेषां विप्रसुरूपानां रोमसंग्रहणे शृशम् ॥ अञ्जनाभा विजीर्णां गौर्वन्यजातिरकर्णका । नवप्रमृता सरुजा चित्रा
 ठुष्णा न क्षोभना ॥ स्वय्योक्तगर्णा युगतिः सवत्सा शान्तविग्रहा । संपूर्णावयवा या गौः सोचमा रोमसंग्रहे ॥ ज्ञात्वा सम्य-
 क्तिज्ञो दान् व्याप्नो निक्षिप्य पूर्ववत् । गा तु प्रदक्षिणीकृत्य मन्त्रेण घ्रणमेदध ॥ रद्रमातर्वसुसुते आदित्यानां स्वसस्तथा । सर्व-
 देवानामकं गीत्वा नीम्यहं तं प्रसीद मे ॥ मन्त्रेणानेन नत्वा गां पुच्छरोमाणि दातवतः । भव्यानि छेदयेद्विप्रः पवित्रार्थं शुभानि
 च ॥ गोपुच्छरोमैर्कर्मभिः पवित्रकरणक्रमः । आरयातोऽनन्तर वच्मि कूर्चस्य करणक्रमम् ॥ नमभिः सप्तभिर्दर्भैः पञ्चभिः क्रमशः
 गतः । तृचैः श्रेष्ठो मध्यमश्च रुर्नीयान्य इतीरितः ॥ तद्वन्निवर्द्धशुला शैवा तदूर्ध्वं चतुरशुलम् । षोडशाङ्गुलमायामथस्ताच्च नियो-
 जयेत् ॥ पवित्रे प्राग्यथा प्रोक्ता ग्रन्थिघ्नेन क्रमेण तु । ग्रन्थि दद्याद्विजः कूर्चं तद्विधा स्यात्पवित्रवत् ॥ आसने देवतादीनामपि
 च गाननगरिणि । पञ्चगव्यप्रयोगे च द्विजः कूर्चं प्रयोजयेत् ॥ अमृतेषु च गव्येषु पञ्चसु खानकर्मणि । पुण्याहकृम्भतोयेषु

द्विजः इच्चं प्रयोजयेत् ॥ ग्रामग्रामद्वयं वा स्वापयेत्कूर्चमासने । कृप्यर्थं देवतार्थं च पित्रर्थं दक्षिणाग्रकम्' इति ॥
 अथ दर्भव्यय उक्तः संग्रहे—'दर्भाणां व्ययमाचष्टे देवकर्मणि सर्वदा । हस्तयोरुभयोर्द्वौ द्वाग्रामने च तथैव च ॥ अग्रे अथ तस्य-
 भिर्दिक्षु स्तरणे षोडश स्मृताः । द्वौ चाष्टौ च तथा बहिः प्रस्तरार्थं तथैव च ॥ इध्मसंनहने कुर्याच्चतुर्दशः क्रमात्ततः । समे द्वे न्यौ-
 ल्यदेवर्ष्याभ्यां शवित्रे च तथा भवेत् ॥ प्रणीतासन आच्छादे त्रयस्त्रय उदीरिताः । अष्टाविंशतिर्दर्भस्तु ग्रीवावन्नाल्लगाय च ॥ पर्यग्निकरणे
 चैव कुर्यात्पञ्चशलाकिनाः । चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च सुगुह्वौ प्रति तापयेत्' इति ॥ अत्र यद्विदर्भसंख्या इध्मसंनहनदर्भसंख्या
 च आचलायनग्रन्थविरोधित्वाच्छायादान्तरविषया । आचलायनकारिकाकारेण तु बहिरर्थं दृष्टिप्रमाणा दर्भा उक्ताः । इध्मसंनहन-
 रज्जुकरणे ताश्चलायनाचार्येण 'रज्जुद्वौ दशभिर्दर्भैरित्यादिना पद्विग्रहदर्भा उक्तास्तस्माच्चयैव कर्तव्येति । इति कुशाग्रशंसा ।

अथेध्मयोग्यदृष्टानाह । मरीचिः—'पलाशः रात्रिरोऽथत्यः शमी बट उदुम्बरः । धेष्णमार्गकिंदूर्वाश्च कुशाश्चेत्यपर-
 पिटुः ॥ दश द्वादशकाहुत्यः समाः पञ्चदश स्मृताः । नाल्यद्वष्टाः सतचत्र सार्द्रा इध्म इहोचमाः' इति । ब्रह्मपुराणेपि—
 'शमीपलाशान्यग्रोघपुक्षवैकङ्कवोद्भवाः । अथथोदुम्बरी विलम्बयन्दनः सरलस्तथा ॥ सालश्च देवदातश्च रात्रिर्धैव यज्ञियाः'
 इति ॥ ॐ ॥ समिच्छुश्रूणं स्मृत्यर्थसारेषि—'सतचः समिधः कार्यो अग्न्यः शुरुषाः समास्तथा । शस्ता दशाहुलास्तास्तु द्वाद-
 शाहुलिकास्तथा ॥ आर्द्राः पकाः समाश्चैव तर्जन्यदुल्लिख्यगुलाः । अपाटिता अदिश्राप्याः कृमिदोषविवर्जिताः ॥ इदृशीहोमयेत्याज्ञः

प्राप्नोति विपुलां श्रियम् । समित्पवित्रं वेदश्च त्रयः प्रादंशुसंमिताः । इत्थमस्तु त्रिगुणः कार्यस्त्रिगुणः परिधिः स्मृतः ॥ स्मार्ते प्रादंशु इत्यो वा त्रिगुणः परिधिः स्मृतः' इति ॥ ६७ ॥ अथ चर्ज्यसमिधः—'वनस्पतीनां सर्वेषामिधः कार्यो विशेषतः । तत्रापि चर्ज्योद्भिद्धान्कोविदारविभीतकान् ॥ कपित्थामलर्कां राजवृक्षं शाकडुमं तथा । नीपं निम्बं करञ्जं च तिलकं शाल्मलीमपि ॥ दग्ध्याः कुशालथा स्पृला हस्ता दीर्याथ चर्जयेत्' इति । व्यासः—'विशीर्णशुःक्षयं क्षुर्याद्विशाला व्याधिसंभवम् । ह्रस्वया मृत्यु-
माम्नोति यत्रा विम्वकरी तथा ॥ पाटिता हस्ते लक्ष्मीं कृशा बान्धवहानिदा । द्विशाला मेघ्यहानिश्च कीटदुष्टार्थनाशिनी ॥ द्वेपं प्रकृते दीर्घा प्राणम्यो विलचः स्मृताः' इति । कात्यायनस्तु—'न सपर्णा समित्कार्या होमकर्मणि जानता' इति । इती-
भ्ययोग्यपृथाः समिद्धक्षणं च ॥

अथ परिसमूहनादि । अत्र कारिका—'पाणिना सोदकेनाग्रे समन्तात्परिमार्जनम् । तत्समूहनमत्रेष्टं जयन्तवर्षनं यथा ॥ अपराजिता दिग्गमारभ्य तत्पर्यन्तं सोदकेन पाणिना प्रदक्षिणं त्रिःपरिमार्जनं परिसमूहनम् । 'सुसमिद्धस्त्राग्रेः सोदकेन पाणिना यत्प्रदक्षिणं त्रिःपरिमार्ष्टि तत्पर्युक्षणम्' इति ॥ ६८ ॥ अथ परिसारणम् । कारिका—'विधु पूर्वोप्युदकसंस्था प्राच्यादिषु परित्युतिः । कृशिगिदुनग्नौ नास्ति न निर्यस्यरिषिञ्चति ॥ पर्यूहपरिवेकी स्तः सर्वतस्त्रिभिरम्भसा' इति । इदमत्र गृह्यम्—'परिसमुद्य परि-
न्नीये पुरन्तादधिणतः पथादुत्तरत इत्सुदग्गत्सं तूष्णीं पर्युक्षणम्' इति । अस्यार्थः—परिसमूहननामाग्रेः समन्तात्परिमार्जनम् ।

पाठा०—१ द्विरुग्न स्यात्परिसमम् । २ अत्रमप्ये 'अग्रे वोदकाभिर्दग्धैः पूर्वोदिषु परित्युतिः । स्तुवेरधिणत काविदग्गत्संस्थापि कर्मेषु' इति कञ्चित् ।

द्वित्रः कृत् प्रचोदयेत् ॥ प्रागग्रमुदग्रं वा स्वायेत्कूर्चसासने । कर्णार्थं देवतार्थं च पितृर्थं दक्षिणाग्रकम्' इति ॥

अथ दर्भव्यय उक्तः संग्रहे—'दर्भाणां व्ययमाचोटे देवकर्माणि सर्वदा । हस्तयोरुभयोर्द्वौ द्वात्रासने च तथैव च ॥ अग्रेयतस्त-
मिर्दिक्षु स्तरणे षोडश स्मृताः । द्वौ चाष्टौ च तथा बहिः प्रस्तरार्थं तथैव च ॥ इध्मसंनहने कुर्याच्चतुर्दंभः क्रमान्तः । समे द्वे व्यौ-
स्पदं व्यौभ्यो पवित्रे च तथा भवेत् ॥ प्रणीतासने आच्छादे त्रयस्त्रय उदीरिताः । अष्टाविंशतिर्दर्भस्तु त्रयार्थत्रासनाय च ॥ पर्याग्निकरणे
च आश्रयाय नग्रन्यविरोधिताच्छासान्तरविषया । आश्रयाय नकारेण तु बहिरर्थं मुष्टिप्रमणा दर्भो उक्ताः । इध्मसंनहन-
रज्जुकरणे ताभ्यापनाचार्येण 'रज्जुद्वौ दशभिर्दर्भैरित्यादिना पदत्रिंशद्दर्भो उक्तास्तस्मात्तथैव कर्तव्येति । इति कुशप्रशंसा ।

अध्वेभ्यो गव्यदृक्षानाह । मरीचिः—'पलाशः सदिरोऽध्वत्यः शमी यट उदुम्यरः । अपामार्गकिर्दूर्वाश्च कुशाश्चेत्यपरे
चिदुः ॥ दश द्वादशकाद्रुत्यः सभाः पञ्चदश स्मृताः । नाल्यकुष्ठाः सप्तचञ्च सार्द्रा इध्म इहोत्तमाः' इति । ब्रह्मपुराणेपि—
'शमीपलाशान्यग्रोपहृत्तैरुक्ताः । अश्वत्थोदुम्यरौ विल्वश्चन्दनः सरलस्तथा ॥ सालश्च देवदारुश्च सदिर्द्वेय चित्रियाः'
इति ॥ ३७ ॥ समिष्ठशणं स्मृत्यर्थसारेपि—'सप्तचः समिधः कार्या ऋज्व्यः शृङ्गः ममास्तथा । यस्ता दद्याच्छुलास्तास्तु द्वाद-
शाशुलिभास्तथा ॥ आर्द्राः पकाः सभायैव तर्जन्पट्टुलिवर्तुलाः । अपाटिता अबिद्यासाः कृमिदोषनिवर्जिताः ॥ ईदृशीहोमयेत्प्राजः

प्राप्नोति विपुलां धियम् । समित्पवित्रं वेदश्च त्रयः प्रादेशसंमिताः । इधमस्तु त्रिगुणः कार्यस्त्रिगुणः परिधिः स्मृतः ॥ स्मार्ते प्रादेश इध्मो वा त्रिगुणः परिधिः स्मृतः' इति ॥ ६६ ॥ अथ वर्ज्यसमिधः—'वनस्पतीनां सर्वेषामिध्मः कार्यो विशेषतः । तत्रापि वर्जयेद्विद्वान्कोविदारविधीतकान् ॥ कपित्थामलकौ राजवृक्षं श्याकमुगं तथा । नीपं निम्बं करञ्जं च तिलकं शाल्मलीमपि ॥ दग्धाः कृशास्तथा स्पूला हस्ता दीर्घाश्च वर्जयेत्' इति । न्यासः—'विशीर्णायुःक्षयं कुर्याद्विशाखा व्याधिसंभवम् । इत्थया मृत्यु-
मानोति घक्षा विघ्नकरी तथा ॥ पाटिता हरते लक्ष्मीं कृशा बान्धवहानिदा । विशाखा मैत्र्यहानिश्च कीटदुष्टार्थनाशिनी ॥ द्वेपं प्रकुशेते दीर्घा प्राणभ्यो वित्तचः स्मृताः' इति । फाल्गायनस्तु—'न सपर्णा समित्कार्या होमकर्मणि जानता' इति । इती-
ध्मयोग्यशुद्धाः समिह्लक्षणं च ॥

अथ परिसमूहनादि । अत्र फारिका—'पाणिना सोदकेनाग्रे समन्तात्परिमार्जनम् । तत्समूहनमत्रैदं जयन्त्वचनं यथा ॥ अपराजितां दिशमारभ्य तत्पर्यन्तं सोदकेन पाणिना ग्रदक्षिणं त्रिःपरिमार्जनं परिसमूहनम् । 'सुसमिद्वस्याग्रेः सोदकेन पाणिना यत्त्रदक्षिणं त्रिःपरिमाष्टं तत्पर्युक्षणम्' इति ॥ ६७ ॥ अथ परिसरणम् । फारिका—'दिक्षु पूर्वोप्युदक्संस्था प्राच्यादिषु परिरुतिः । क्वांश्चिदुत्तरतो नास्ति न तिर्यग्परिपिञ्चति ॥ पर्युहपरिपेकी लः सर्ववस्त्रिभिरम्भसा' इति । इदमत्र शुद्धम्—'परिसमूह परिसीर्यं पुरस्तादधिगतः पश्चादुत्तरत इत्युदक्संस्वं सूर्णां पर्युक्षणम्' इति । अस्यार्थः—परिसमूहनं नामाग्रेः समन्तात्परिमार्जनम् ।

पाठा०—१ द्विरल व्याधिसमयम् । २ अत्रमन्त्रे 'अग्रे योऽश्वभिर्द्वौ पूर्वोदिषु परिरुति । त्वग्नेदक्षिणत फाधिदग्गावस्त्यादि कर्मयु' इति कश्चित् ।

तच्चाग्निहोत्रवत् । ततः परित्तीर्षं पुरस्तादक्षिणतः पश्चादुत्तरत इत्युदक्संक्षाम् । उदक्संस्वचनमेकैकक्षां दिशुदक्संस्वराप्राप्त्यर्थम् । ततस्तृष्णां पर्युक्षणं करोति । तृष्णाग्रहणं मन्त्रवर्त्मन्ये धर्मा अग्निहोत्रदृष्टा भवन्तीत्येवमर्थम् । त्रित्तिरेकं पुनः पुनरुद-
कमादायादान्ते च तन्मेषां पर्युक्षणम् । उमयत्र परिसमूहनपूर्वकलमित्यत्र पुनः परिसमूहनविधानं मध्ये परित्तरणविध्यर्थम् ॥
एतस्मिन्काले उत्तरतोऽग्नेरपः प्रणयति क्षमसेन कांसेन मुन्मयेन वा उत्तरत्र निनयनदर्शनादिति । एवमपरिशिष्टेऽपि—‘अथ सो-
दकेन पाणिना प्रागुदीचीमारभ्य मदक्षिणमग्निं त्रिःपरिसमूह्य श्रादेक्षमावर्द्धमेः श्रदक्षिणं प्राच्यादिषु प्रतिदिशमुदक्संस्वं परित्स्वणी-
यादक्षिणोत्तरयोः तंथिषु मूलान्यग्रैराच्छादेद्द्राघिष्ठान्या दर्भास्तस्या स्तुणीयादुत्तरतः पात्रासादनाय दक्षिणतो ब्रह्मासनार्थं कां-
थिदर्भानास्तीर्याग्निं पर्युक्षेदेपोऽग्निसंस्कारः’ इति । द्राघिष्ठान् दार्यतमान् । भगवांस्तु—‘उच्यते ब्रुसमिदस्य सोदकेनैव पाणि-
ना । श्रदक्षिणं त्रिःसंमार्ष्टीत्येतत्परिसमूहनम् ॥ श्रादेक्षमावर्द्धमेः श्रादेक्षमावर्द्धमेः श्रादेक्षमावर्द्धमेः श्रादेक्षमावर्द्धमेः परित्तरणमुच्यते ॥
यदि श्रादेक्षमात्राः स्युधत्तुर्भित्त्वणमुष्टिभिः । परित्स्वणीयात्प्रागग्रैश्चतुर्दिषु यथाक्रमम् ॥ पुरस्तादक्षिणतः पश्चादुत्तरतः क्रमात् ।
उदक्संस्वं दिशिदिशि दक्षिणोत्तरयोस्तृणैः ॥ तैर्द्रौतीर्यमाणानां तृणमूलानि छाद्य च । अथ दीर्घः स्तुणीयाचेदक्षिणोत्तरयोर्दिशोः ।
श्रादेक्षमात्रास्तथायात्सर्गं श्रादेक्षसंमिताः ॥ चतुर्दिषु च वा दीर्घः पूर्वपश्चिमयोर्दिशोः । दक्षिणान्युत्तराणि स्युरथस्तादुत्तराणि
तु ॥ अतियग्रह्णा इतथेत्स्यादेर्दक्षिणतस्तृणैः । तदासनार्थं श्राकूलैस्तृणानां मुष्टिसंमितैः ॥ प्रपीतासादनार्थं च पात्राणां सादनाय

च । संन्नीयोत्तरतो वद्धेः पर्युक्षेत्तं द्रुताग्रनम् ॥ पाणिनोदकमादाय प्रागुदह् त्रिःप्रदक्षिणम् । आरभ्योक्षति यच्चूष्णीमाहुः पर्युक्षणं युयाः' इति ॥ ६३ ॥ अत्र परियेकादेर्दशक्रममाह कालायनः—'अष्टाहुलिमिते देशे परीयेचनमाचरेत् । नवाहुलिप्रमाणे तु सिधेना परिधीरूपसेत् ॥ दशाहुलिप्रमाणे तु परिलीर्यं कुशान्कमाव । एकादशाहुले देशे गन्धपुष्पाक्षतादिभिः' इति । इति परिममूहनादि ॥

अथ पात्रासादनादि । तत्र कारिका—'दर्भेषुत्तरतो द्वन्द्वं पात्राणि न्यञ्चि सादयेत् । तत्क्रमं भगवानाह श्लोकेनैकेन वृत्तिष्ठत् ॥—'म्यालो चरोः प्रोक्षणमजनं च दर्वीसुर्गो सादय दर्विहोमे । पात्रं प्रणीतार्थमथाज्यपात्रमिध्मं क्रमेण क्रमयितुं कु-
र्वध ॥ अन्वार्थः—'दर्व्या क्रियमाणो होमो दर्विहोमः । सादयेति प्राप्तकाले लोद । आसादनकालोऽयं प्राप्त इत्यर्थः । हे क्रमयितुं यजमान, एतं क्रमेण पात्राण्यासादयेति योजनीयम् ॥ ६४ ॥ अथ पवित्रलक्षणसाह साएव—'अनन्तस्तरुणौ यौ तु इयौ प्रादेयत्समिता । अनलङ्गेदितौ साग्रौ तौ पवित्राभिधानकौ ॥ अग्रच्छिन्नाग्रयोर्नैव त्यागः सूत्रे ग्रहस्थले' इति । अत्र विनोपमादापमन्वः—'नमायग्रच्छिन्नाग्रौ प्रादेयमात्रौ पवित्रे कुरुतः' इति । समौ श्रौत्येन समाचिति । रुद्रवत्तः—'उत्तमाने प्रोक्षणार्थेऽपो निनयेत्सपवित्रकं । पवित्राभ्यां त्रिरुत्थूय त्रिः प्रोक्ष्योर्ध्वधिलानि तु' इति । अत्र गृह्यपरिशिष्टम्—'अथ तेषु पवित्रेऽ पात्राणि न्यग्मिलानि द्वन्द्वं प्रासंस्यान्युदगपवर्गं प्रयुनक्ति प्रोक्षणीपात्रसुर्वा चममाज्यपात्रे इध्मावर्हिषी चेत्याज्यहोमेभ्यः,

तथा चरुस्थालीश्रोक्षणपात्रे दर्वीमुखौ चमसाज्यपात्रे द्रव्यावर्हिणी वेति दर्विहोमेणु, श्रोक्षणपात्रग्रन्थृत्य पवित्रेऽन्तर्धायाप आसिच्य तूर्ण्यौ ताः पवित्राभ्यां त्रिरूप्य पात्राण्युत्तानानि कुलेधं विस्त्रस्य पात्राणि तामिरद्विर्गुमपचिः श्रोक्षेदेतत्पात्रासादनम्' इति । अत्राह भगवान्—'वृणेष्वधोमुसान्येव यत्रपात्राणि सादयेत् । अन्येश्च सार्वतः सार्धं श्रासंस्थानि यथाक्रमम् ॥ चरुश्रोक्षणयोः पात्रे सुयं जुहा तर्धैव च । प्रणीतापात्रमाज्यस्य पात्रेणैधं च वर्हिषा ॥ त्रिरद्विः श्रोक्ष्य पात्राणि तूर्णः ग्रन्थाद्य वर्ज्जयेयः । कुला पवित्रे आसिच्य चारि श्रोक्षणमाजने ॥ उत्पुनीथात्पवित्राध्यामापस्तूर्णीं त्रिरेव तु । अद्भुष्टानामिकाभ्यां तु पाण्योरुत्तानयोः दृधक् ॥ गृहीत्वा मूलवृक्षाभ्यामित्युत्पवनमुच्यते । कुलोत्तानानि पात्राणि ईधं विस्त्रस्य वन्यनात् ॥ अद्विराभिः सह श्रोक्षेत्रितन्यैवजसाधनैः' इति ।

अधोपयुक्तपात्रप्रकृतिएक्षा उच्यन्ते । तस्यैवसारे—'जुहः पालाशुपसृदाद्यस्थी वैकट्कती ध्रुवा । यद्वा सर्वाः सुचः कार्या एतेषामन्यपृषतः ॥ शमीमन्यः सुचः कार्यः सर्वा या मूलवृक्षजाः । तदलाभे यथाक्षामसन्पयक्षियवृक्षजाः ॥ खादिरस्तु सुयः कार्यः शम्भा प्राश्नित्रमेक्षणे । खादिरो मुसलः कार्यः पालाशः सादुल्लखलः । मुख्यामावे तु सदृशं द्रव्यं प्रतिनिधीयते' इति । तत्रहेतु—'शृन्मयानि च पात्राणि तैजसात्ममयानि वा । सर्वेषामेव पात्राणां शब्दः शुक्तिश्च शस्यते ॥ तयोश्च शब्द उत्कृष्टो गृहीयाथक्कर्मणि । दारवाणि च कार्याणि यथाशक्त्यनुरूपतः ॥ पूर्वपात्रादयो ग्राक्षाः क्षत्वा यज्ञद्रुमोद्भवाः । प्रशलाः

पाटो०—१ हुत्वेण श्रोक्षणीषात्प्रं श्रोक्षणीषात्प्रमेतत्वा । आज्यस्थाल्या उद्वेधं च वर्हिषा इन्द्रसादनम् । २ नाशिकेः । ३ मुखवृक्षाभ्या । ४ विस्त्रस्येधं च वन्यनात् ।

पूर्णपात्रार्थं दारकास्वाम्यौ मखे ॥ रादिरेण सुवः कार्यः पालाशेन जुह्वमेव । तत्रप्रदेशे विलो, सातामन्यैर्ना यज्ञियेर्दुमैः ॥ तदलाभे पलाशस्य पर्णाभ्यां हव्यते हविः । पलाशस्य पर्णाभ्यामित्यत्र मध्यमपर्णेनेति वेदितव्यम् । 'मध्यमेन पर्णेन जुहोति' इति श्रुतेः । चमसं वा म्रणीतायाः कांस्यपात्रमथापि वा' इति ।

पात्रप्रमाणमाह । अत्रिः—'अधुष्टपरिणाहाढ्यं दण्डं कुम्भकभूपितम् । पुष्करं पुष्कराग्रे तु मध्यरेलोन्निष्ठताकृतम् ॥ तु-
पञ्चुवोर्ध्वकरां कार्यां दण्डं दृष्टं सुलोभनम् । अधुष्टपरिणाहाढ्यं सुतियन्निविमितम् ॥ द्रवदुलं मूलदेशे तु कुम्भपुष्करमूलकम् ।
गण्डिकां तद्विजानीयात्रिभागेन तु पुष्करम् ॥ वेदिः सप्ताहुला कार्या पञ्चद्वचं प्रकल्पयेत् । प्रणिश्रातं समं कार्यमग्रे कुर्यात्प-
ददुलम् ॥ गोकर्णाकृति शोभाढ्यं कनिष्ठाहुलपञ्चकम् । दृढनिष्कप्रमा कार्यं यवग्रयसुरेयितम् ॥ एवं सुचं सुचं कृत्वा ताभ्यां
होमाः सुदावहाः' इति । संग्रहेपि—'आयामं पञ्चधा कृत्वा द्विभागं पात्रमुच्यते । निभागे दण्डमित्याहुरेतदायामलक्षणम् ॥
पात्रायामार्धतः पात्रवित्तारश्च तदर्धतः । प्रीयावित्तारकस्यार्धोद्विलस्योच्छ्राय इष्यते ॥ वित्ताराद्विगुणं पात्रं प्रीयावित्तारमर्धतः' इति ।
अपि 'सुयसुचोः प्रमाणं च लक्षणं सम्यगुच्यते । अरत्निमात्रमायामस्तयोर्मध्ये सुयस्य तु ॥ निलमहुलमानेन अन्तर्ह्यहुलमानतः ।
मूले ह्यहुलिमात्रे तु द्वे लेखे विलिखिततः ॥ दर्व्यां विशेषतश्चैव दण्डस्तथाहुलो भवेत् । चतुरस्रहुलमानेन प्रीधां कुर्यात्ततः परम् ॥
पञ्चाहुलप्रमाणेन विलं कुर्यात्तु सर्वतः । विलाच पूर्वभागे तु पुच्छं सप्ताहुलं भवेत् ॥ सर्वतो विलमाह्वयतं कुर्यान्ध्यहुलमानतः ।

पात्रा—१ सुयसुचोर्ध्वरत्निव्याप्य सधि । दत्तावीसुम्भुतामिति स्यात् । २ सुलोभितम् । ३ एकग तद्विधानीयात् । ४ निष्कमण कार्यै । ५ वित्तारस्तस्यार्धतः ।

तथा चरुसालीश्रोक्षणपात्रे दर्शसुवौ चमसाव्यपात्रे इध्यावर्हिणी चेति दर्विहोषेषु, श्रोक्षणपात्रमुद्धृत्य पवित्रेऽन्तर्यावाप आसिच्य तूष्णीं ताः पवित्राभ्यां त्रिरूप्य पात्राण्युचानानि कृत्वेधं विस्रस्य पात्राणि तामिरद्विर्द्युगपत्रिः श्रोक्षेदेतत्पात्रासादनम्' इति । अत्राह भगवान्—'तृणेष्वथोष्णान्येव यज्ञपात्राणि सादयेत् । अन्येव सार्धनः सार्धं प्रावसंस्थानि यथाक्रमम् ॥ चरुश्रोक्षणयोः पात्रे सुत्रं जुडा तथैव च । प्रणीतापात्रमाज्यस्य पात्रेणेधं च वर्हिषा ॥ त्रिरद्विः श्रोक्ष्य पात्राणि तूष्णीं ग्रन्थाद्य दक्षिणैः । कृत्वा पवित्रे आसिच्य वारि श्रोक्षणभाजने ॥ उत्पुनीयात्पवित्राभ्यामापस्तूष्णीं त्रिरेव तु । अहुष्ठानामिकाभ्यां तु पाण्योरु-
तानयोः पृथक् ॥ गृहीत्वा मूलतूलाभ्यामित्युत्पवनमुच्यते । कृतोचानानि पात्राणि इध्मं विस्रस्य दन्धनात् ॥ अद्विराभिः सह श्रोक्षेत्रित्यैर्यज्ञसाधनैः' इति ।

अथोपयुक्तपात्रप्रकृतिवृक्षा उच्यन्ते । स्मृत्यर्थसारे—'जुहुः पालाशयुषसृदास्यथी वैकङ्कती घृवा । यद्वा सर्वाः सुचः कार्या एतेषामन्यदृश्यतः ॥ शुभीमय्यः सुचः कार्याः सर्वा वा भूर्वृक्षजाः । तदलाभे यथालाभमन्ययसियवृक्षजाः ॥ खादिरस्तु सुचः कार्यः शुभ्या प्राशित्रमेषणे । खादिरो मुसलः कार्यः पालाशः खादुल्लसलः । मुरुषाभावे तु सदृशं द्रव्यं प्रतिनिधीयते' इति । संप्रदेहे—'दृन्मयानि च पात्राणि तेजसात्रमयानि वा । सर्वेषामेव पात्राणां शतः शुक्तिश्च शस्यते ॥ तयोश्च शतं उत्कृष्टो गृहीयाद्यज्ञकर्मणि । दारवाणि च कार्पाणि यथाशक्त्यनुसृततः ॥ पूर्णपात्रादयो ग्राह्याः शस्ता यज्जुमोद्ववाः । ग्रथस्ताः

पात्रा०—१ दृन्मय श्रोक्षणीयाऽत्र प्रणीतापात्रमेवेतया । वाज्यशाल्या सहेधं च वर्हिषा इन्द्रमादनम् । २ नाद्विकैः । ३ मूलतूलाभ्या । ४ विस्रस्येधं च दन्धनात् ।

पूर्णपात्रार्थं दारकांसमर्थो मये ॥ खादिरेण सुवः कार्यः पालाशेन जुहूर्मेवेत् । तत्र्यदेशे विलो, स्थातामन्यर्वा यक्षियेद्भूमिः ॥
 तदलाभे पलाशस्य पर्णाभ्यां हृतये हविः । पलाशपर्णमावे तु पर्णैर्वा पिण्लोद्भवः ॥ पलाशस्य पर्णाभ्यामित्यत्र मध्यमपर्णेनेति
 चेदित्यव्यम् । 'मध्यमेन पर्णेन जुहोति' इति श्रुतेः । यमसं वा प्रणीतायाः कांसपात्रमयापि वा' इति ।

पात्रप्रमाणाग्रमाह । अग्निः—'अहुष्टपरिणाहाढ्यं दण्डं कुम्भकभूषितम् । पुष्करं पुष्कराग्रे तु मध्यरेखोच्चिद्रताङ्कितम् ॥ सु-
 वसुवोऽर्धकरो कार्यो दण्डं दूषं सुशोभनम् । अहुष्टपरिणाहाढ्यं सुतियञ्चविनिर्मितम् ॥ ह्यदुलं मूलदेशे तु कुम्भपुष्करमूलकम् ।
 गण्डिकां तद्विजानीयान्निभागेन तु पुष्करम् ॥ वेदिः सप्तद्वला कार्या पञ्चद्वचं प्रकल्पयेत् । प्रणिखातं समं कार्यमग्नं कुर्यात्प-
 ङ्गुलम् ॥ गोकर्णाकृतिं क्षोभाढ्यं कनिष्ठाङ्गुलपञ्चकम् । घृतनिकैप्रमा कार्यं यवत्रयसुरेरितम् ॥ एवं सुचं सुवं कृत्वा ताभ्यां
 होमाः सुप्रागृहाः' इति । संप्रदेहि—'आयामं पञ्चया कृत्वा द्विभागं पात्रमुच्यते । त्रिभागं दण्डमित्याहुरेतदायामलक्षणम् ॥
 पात्रायामार्धतः पात्रविस्तारश्च तदर्थतः । ग्रीवाविस्तारकस्यार्धाद्विलसोच्छ्राय इष्यते ॥ विस्ताराद्विगुणं पात्रं ग्रीवावित्सारमर्थतः' इति ।
 अपिच 'सुवसुचोः प्रमाणं च लक्षणं सम्यगुच्यते । अरक्षिमात्रमायामस्तयोर्मध्ये सुवस्य तु ॥ विलमङ्गुलमानेन अन्तर्ह्यङ्गुलमानतः ।
 मूले ह्यङ्गुलिमात्रे तु द्वे लेखे विलिखेत्ततः ॥ दर्व्या विद्वेषतर्ध्वं दण्डस्तष्टाङ्गुलो भवेत् । चतुरङ्गुलमानेन ग्रीवां कुर्यात्ततः परम् ॥
 पञ्चाङ्गुलप्रमाणेन विलं कुर्यात्तु सर्वतः । विलाच पूर्वभागे तु पुच्छं सप्ताङ्गुलं भवेत् ॥ सर्वतो विलमास्थानं कुर्यात्पङ्गुलमानतः ।

पाठा०—१ सुवसुवोऽर्धं २ विलाचं सपि । प्रार्थोऽङ्गुलमुदाविष्टिष्यात् । २ सुशोभितम् । ३ एकम् दद्विजानीयम् । ४ निष्कमण कार्यं । ५ विस्तारस्तस्यार्थतः ।

सुतिवचं पुच्छभागे कारयेववयनतः ॥ काकयथाकृतिं चाग्रं कुर्यादंसद्वृत्ताकृतिम् । ग्रीवाविस्तारकं कुर्यात्सार्वहृद्वदुलमानतः ॥

ग्रीवोपरि समन्ताच्च दृढरेखास्तु कारयेत् । दण्डसौत्वं कुम्भयोश्च कुर्यादद्विदुमानवः' इति । इति पानाकृतयः पात्रामादनं च ॥

अभिमुग्धः

संस्कारः

अवेदानीं कर्मणि प्रयुज्यमानानां पात्राणामुच्छिद्यधुपहतौ का गतिरित्यपेक्षायामाचार्यादिनिरूपितरीत्या यावदुपयुक्ता शुद्धिरुच्यते । आह्वाथलायनाचार्यः—'अंरावदिच्छुदेपु यद्वाजसंस्पृश्यताटिभिः । शुद्धिर्भवति तायेन मृण्मयानां तथाग्निना ॥ अन्तेन शुद्धिलाजस्रस्य कांस्यानां भस्मना भवेत् । अवमसंस्पृश्यान्शुद्धिदिरापसानां च धालनात् ॥ स्त्रीशूद्रशुक्तपानाणि कांस्यादीन्यपि पर्जयेत् । सौवर्ण्यराजतादीनां दाहात्प्रक्षालनाच्छुचिः' इति । विज्जानेक्षरीयेयि—'सौवर्ण्यराजतताम्रशुद्धिशुक्तिद्वय-
दाह्यत्तलमुत्तलधमसमोक्षणपानप्रभृतीनां दारुमयानां शूर्पाजिनादीनां च विलेपन उच्छिद्यस्पर्शे च वारिप्रक्षालनाच्छुद्धिः । व्याली-
पानप्रभृतीनां सजेद्वारुपात्राणां च विनालेपमुच्छिद्यस्पर्शे उष्णोदकेन प्रक्षालनाच्छुद्धिः । तथार सुवसुवादीनां लेपे वारिणा प्रक्षाल्य
यथाविधि पुनः संपार्जनाच्छुद्धिः । एतेषां काकादिकृष्णशुकुनिमुखावमदे विलेपनाच्छुद्धिः । माज्जरव्यतिरिक्तश्चापदमुखावमदे
परित्यागः । अलेपानां तैजसमण्यजमयानां सर्वेषामपि भस्मना मृदा वा संघृष्य जलैः प्रक्षालनाच्छुद्धिरिति । इति कर्मणि
प्रयुज्यमानपानाणां शुद्धिः ॥

अथ नक्षवरणम् । तत्र युक्तापरिशिष्टम्—'अथ ब्रह्मास्ति चैत्त्रियेत स श्रान्त्यणीताप्रणयनात्समस्तपाण्यशुद्धो भूतांशेणाग्निं

पाठा०—१ मुखादृशीति स्मात् । २ दृष्ट्वादिष्वशुद्धेपु । ३ यद्वा संस्पृश्यादिभि ।

परीत्य दक्षिणत आर्त्तीर्णेषु दर्शेषु—निरस्तः परावसुरिति वृणमद्बुधोपकनिष्ठिकाभ्यां निर्ऋत्यां निरस्याप उपस्पृशेत् 'इदमहमर्वा-
 यतोः सद्ने सीदामि' इत्युदसुख उपविश्य—'बृहस्पतिर्ब्रह्मा ब्रह्मसदन आशिष्यते बृहस्पते यज्ञं गोपाय'—इति ब्रह्मा जपेदपां
 प्रणयने—'ब्रह्मक्षपः प्रणेव्यामि' इत्यातिसृष्टो 'ॐ भूर्भुवःस्वर्बृहस्पतिश्मृतः' इति जपित्वा 'ॐ प्रणय' इत्यातिसृजेत्सर्वदा च यज्ञमना
 भवेत् । एके नैतदिच्छन्ति 'निरसनमुपवेशनं जपः प्रायश्चित्तहोमः संस्वाजपेनोपस्थानं चेति पञ्च कर्माणि ब्रह्मण' इति । भग-
 वान्—'अथास्त्विज्ये वरणीये कुलीनं ब्रह्मणोचमम् । तत्प्राणं पाणिना गृह्य ब्रह्माणं वैशुयात्सुपीः । द्वितीयया विभक्त्या तत्रामो-
 दिभ्य वृणे इति । उक्तो वृत्तोऽसीति वदब्रह्मणाग्निं परीत्य च । तस्मिन्नुदसुखः स्मिता दक्षिणे चासने वृणम् । अङ्गुष्ठानामिका-
 म्यां तु समादाय निरस्य च । निरस्य इत्यनेनैव तत्प्रत्यम्दक्षिणां दिशम् । अपः स्पृष्टेदमहमित्युपविश्य वृणेष्टु सः । समस्त-
 पाण्यद्बुध दक्षिणे पर्यवसितः' इति । अत्र चागौरूपर्यवस्थिनदक्षिणपाद इति व्याख्येयम् । अत्रोपवेशनानन्तरं समस्तपाण्यद्बुधैर्ब्र-
 ह्मण इति भगवन्मते विशेषः ॥६॥ तस्य कर्माण्युच्यन्ते संग्रहकारेण—'निरासत्रोपवेशश्च तथा ब्रह्मजपोऽपि च । प्रायश्चित्ता-
 हुतीः संस्वा ब्रह्मणः कर्मपञ्चकम्' इति । तथाच नारायणः—'निरसनोपवेशने ब्रह्मजपः प्रायश्चित्तानि संस्वाजप इति ब्रह्मणः
 पञ्च कर्माणि भवन्तीत्युक्तमिति । ततो यजमानो यथाचारं ब्रह्माणं गन्धपुष्पाधिरचयेत् । इति ब्रह्मवरणम् ।

अथ पूर्णपात्रप्रणयनम् । तत्र कारिका—'विस्त्रयेभ्यं च चमसं सप्तवित्रैभ्यः परम् । विस्त्रयेभ्यं चेति पूर्वेण संवन्धः ।

पाठा० —१ अनमन्ने गोपादेरुत्तरं 'य बर्हपाहि स अन्नमति पाहि समा पाहि' इत्येवंपाठस्य बहुत्र प्रचुरप्रचारा इत्येते तथैव नात्राकोशेत्वारि, परंतु परिशिष्टा-
 दिषु तथात्रुत्तरादिभूलेष पाठ इति श्लाघाः २ वरयेद्बुधः । ३ मन्त्राभ्याम् ।

पूरयिता जलैस्तत्र मन्थयुष्पाणि चावपेत् । ब्रह्मअपः प्रणेष्यामीत्याह ब्रह्मा यदा भवेत् । नीला तवाप्तिकाटाम्बुदुग्धोर्भिनिधाय च । दग्धैः प्रच्छादयेत्पात्रं पूर्णपात्रं तदुच्यते' इति । अत्र गृह्यपरिग्रह्यम्—'अथ चमसं प्रत्यगोर्भिनिधाय ते पवित्रेऽन्तर्धायाद्विः पूरयिता गन्धादि प्रक्षिप्य दक्षिणोचाराभ्यां पाणिभ्यां नासिकान्तमुद्धृत्योचरतोर्ध्वेर्दग्धेषु निधाय दग्धैः प्रच्छादयेदतस्तत्राणीताप्रणयनमि'ति । भगवांस्तु—'प्रणीतापात्रमादाय पश्चादग्नेस्तृणेन तु । अन्तर्धाय पवित्रे ते संपूर्वेत्पूतवारिणा । कृणन्तु मे समुद्धृत्य धृतप्राणः क्षिरःसमम् । अग्रेरुत्तरतस्तृणेत्वेतेष्वेव निचापयेत्' इति । अत्रापां प्रणयने कर्तव्यं श्रूयते 'अपः प्रणयति । आपो वै रक्षोभ्यः । रक्षसामपहत्या' इति । इति पूर्णपात्रप्रणयनम् ।

अथ निर्वापादि । तत्र कारिका—'पवित्रान्नहिते शूर्पे ग्रीहिदुष्टिचतुष्टयम् । निर्वयेद्ब्रवेत्तादिमन्त्रेणावर्तते च सः । निर्वयेदपरं तत्प्रीयोमाभ्यां तैति मन्त्रतः । पवित्रान्नाहिंतान्ग्रीहीन्योर्ध्वेऽश्रिर्वापसंस्तया' पवित्राभ्यामन्तर्हितानुपरिनिहितपवित्रकानित्यर्थः । जयन्तोपि—'निर्वापस्य क्रमेणैव प्रोक्षणस्य क्रमो भवेत्' इति । पूर्वमन्त्रद्वयेनैव प्रोक्षामीति विशेषणम् । प्रत्यग्रीवं स्तृणात्पूःनलोम कृष्णाजिनं ततः । तस्मिन्नुत्तरलं कृत्वा तत्र ग्रीहीस्तथा वपेत् । ग्रीहीन्पद्मवह्न्यात्तांस्त्रिः शुलीकृततण्डुलान् । त्रिः प्रक्षाल्य पचेदिति । इदमत्र गृह्यम्—'तस्यै तस्यै देवतायै चतुरथतुरो मृष्टीभिर्वपति पवित्रे अन्तर्धायामुष्मे' सा जुष्टं निर्वपामीत्यर्थनान्योक्त्यति । यथानिस्सममुष्मे' ता जुष्टं प्रोक्षामीत्यवहतांस्त्रिःकलीकृतावान्ता अपयेत्समोष्य वा यदि नाना अपयेद्विभज्य तण्डुलानभिस्मृशेदि-

दममुष्मा इदममुष्मा' इति । अत्यार्थः—प्रणीताप्रणयनोचरकालं श्रुत्वा पवित्रे अन्तर्ध्यायं ब्रीहिन्यवान्वा अस्मभवे अन्यान्वा हीम्या-
 नेर्करुन् देवतायै चतुरश्रतुरो मुष्टीचिर्गपत्यमुष्मे सा जुष्टं निर्गमातीति । अमुष्मैश्चन्द्रस्थाने चतुर्ध्या विभक्त्या देवतां निर्दिशेत् ।
 चतुरश्रतुर इति धीव्यायचनमेर्करुन् देवतायै चतुर्निर्वापमुष्टिप्राप्त्यर्थम् । पवित्रे व्याख्याते । अर्थनान्प्रोक्षति ययानिरुप्तममुष्मे सा
 जुष्टं प्रोक्षामतीति । अथशब्दः कथम् । मर्मानामेव देवतानां निरुक्तेषु प्रोक्षणं यथा स्वादित्येवमर्थम् । एतानिति बहुवचनं स्त्रियामेव
 प्रोक्षेन्न विमन्येत्यनमर्थम् । ययानिरुक्तमिति तु तस्यै तस्यै देवतायै चतारि चतारि प्रोक्षणानि समुच्चैरेषु निर्वापेषु समभक्ताणि अ-
 मर्मेकव्यमभक्ताणि पवित्रे अन्तर्ध्यायं कुर्यादित्येवमर्थम् । निर्गमप्रोक्षणे एरुम्भिन्यात्रे भवतः । उत्तरत्र चतारीति विभागविधाना-
 न् । अगहर्नामिःकलीकृतास्माना अपयेदिति । कृष्णाजिने उत्तरुलं कृत्वा पश्यवहन्पात् । त्रिःकलीकृतानिति त्रिःशुक्लीकृतानित्यर्थः ।
 पिण्डपिण्डयने तरुप्रधान्येति मरुद्ब्रह्मादत्र त्रिः प्रक्षालयेत् । ततो नानाअपयेत् समोष्य वा एकत्र वा अपयेत् । यदि नाना
 अपयेद्विमग्न्य तण्डूलानिमृशेद्विदममुष्मा इदममुष्मा इतीति । यदि शुष्कं अपयेत्तथा मति तण्डूलान्विभज्यामिमृशेद्विदममुष्मा
 इदममुष्मा इति । अमुष्मैश्चन्द्रः पूर्णमिति । ययपरिशिष्टे तु—'अपः प्रणीय शूर्पं ब्रीहीचिरुष्य प्रोक्ष्य प्राग्ग्रीवमुत्तरलोम कृष्णा-
 जिनमार्म्मीयं तत्रोन्मूलं निधाय तान्यन्पश्य तण्डूलांस्त्रिःकलीकृतांस्त्रिः प्रक्षाल्य अपयेदिति । अत्र भगवान्—'तस्मिन्काले तु
 निर्वापः तर्जव्यय यथापिचि । तस्मिन्प्रागधिश्चित्यपचैत्काष्ठैर्हविः द्युनः' इति ॥६३॥ अत्र प्रोक्षणादीनां लक्षणमाह संग्रहकारः—
 'उचानेन तु हस्तेन तर्जव्यं प्रोक्षणं भवेत् । अवाचीनेन हस्तेन कर्तव्यं स्वादबोक्षणम् । मुष्टीकरोति यचोयमन्युक्षणमिति

विधा' इति ॥ ॐ ॥ अत्र पञ्चननियममाह वौधायनः—'नाश्रुतं न विदग्धं वा न वहिर्गतिकञ्चुकम्' इति । अत्र निर्वापकाले हविर्ग्रहणमग्रेः पश्चिमदेशे कुर्यात् । तथाहापस्तम्बः—'अपरेण गार्हपत्यं प्रागीपमुदगीपं वानद्वयुमग्रकटुभवस्थितं भवती'ति । निर्वापार्थमिति शेषः ॥ ॐ ॥ अवहनने स्थानविशेषमाह स एव—'उत्तरेण गार्हपत्यमुत्तरदेशे वा प्राचीनग्रीवमुत्तरलोमोपस्तृणाती'ति । अवहननार्थमिति शेषः । कृष्णाजिने अवहननकरणं ध्रुवते 'यज्ञो वै देवेभ्यो निलीय कृष्णरूपं कृत्वा वत्कृष्णाजिने हविरध्व-
वहन्ति यज्ञादेव तपजं प्रयुक्त' इति ॥ ॐ ॥ अथ ग्रीसभावे प्रतिनिधिद्रव्यं निषिद्धद्रव्यंचोक्तं स्मृत्यर्थसारे—'ग्रीहिर्यचो वा श्यामाको नीवारो वा हविर्भवेत् । त्रियजुर्वेणवं घान्यं कन्दं मूलं फलं जलम् । तस्य वा हविरेतेषु यथासंभवमाहरेत् । प्रतिनिध्यन्तरे सस्यं विज्ञेयं हविरत्यये । प्रधानदेवतोद्देशात्संस्तव्यजेत्सत्यमात्मनः । अतोऽन्यदपि वा किञ्चित्सदृशं घान्यमात्रकम् । तद्वास्यं सर्वथा मापं कुलित्यं क्लोद्रवं न तु' इति । इति निर्वापादि ।

अथाज्यसंस्कारः । तत्र कारिका—'त्रिःप्रक्षाल्य पचेदाज्यमासिष्य सपवित्रके । अपोलोचरतोऽङ्गारान् तेष्वधिश्चित्स्य तद्वृतम् ॥ अधिश्रितमज्यस्य दर्भाग्रद्रव्यमस्थति । तेनैव ज्यलताज्यं च त्रिःपर्यङ्किकरोत्यथ ॥ कर्पयचोदगुद्रास्य तङ्गारामतिसृज्य च । अङ्गुष्ठोपकनिष्ठाभ्यां पवित्रे ते असंहते । गृहीतोचानपाणिभ्यां त्रिः प्रागुत्स्य तद्वृतम् । सवितुष्टेति मन्त्रेण सकृत्तृप्तिं द्विरिष्यते ॥ कृताज्योत्पवने ग्रीह्य पवित्रे अनले क्षिपेत् । अनलात्यत्यास्तीर्णे वहिष्वाज्यं निधाय च । यत्ताप्य सकुञ्जौ दर्वीसुवौ दर्वी नि-
धाप्य च । सुवस्य विज्जमग्रैस्तु शुष्मभ्यात्ममग्रतः ॥ आरभ्य शुष्टो यावदुपरिष्ठाद्विलं भवेत् । कुशानां मूलतो दण्डमैकं त्रिर्मृजे-

तत्र । प्रोक्त्य प्रताप्य चागाय बहिष्युजरतो घृतात् ॥ संमृज्य तैः कुशैर्दर्वीमासाद्योत्तरतः सुवात् । तान्कुशान्कृतसंमार्गान्प्रोक्ष्यामो
 ग्रहरेद्य' इति । इदमत्र गृह्यम्—'पवित्राभ्यामाज्यसोत्पवनम्' इति । कार्यमिति शेषः ॥ ३३ ॥ अथ किलक्षणे पवित्रे
 कथंयोत्पयनमित्यतद्वयं निणेतुमाह—'अग्रनिष्ठयाग्रावननर्गमो ग्रादेद्यमात्रो कुशो नानान्तयोर्गृहीत्वाऽद्भुष्टोपकनिष्ठिकाभ्या-
 मृक्षानाभ्यां पाणिभ्यां—'मुषितुष्टा प्रसव उत्पुनाम्यन्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिः' इति प्रागुत्पुनाति सकृन्मन्त्रेण
 द्विन्स्पीम' इति । अत्यार्थः—प्रशब्दः मरुमन्त्रिष्ठम्राप्रयोनिवृत्त्यर्थः । न विद्यते अन्तर्मध्ये गर्भो ययोस्तौ तयोक्तौ । प्रादेश-
 मानां प्रादेशग्रमार्णां परंलक्षणयुक्तौ कुशौ पवित्रसंज्ञौ । नानेत्यसंस्पर्गार्थम् । पवित्रे अन्तयोरसंस्पृष्टे अद्भुष्टोपकनिष्ठिकाभ्यामृक्षाना-
 नाभ्यां पाणिभ्यां गृहीत्वा प्रागुत्पुनाति सकृन्मन्त्रेण द्विन्स्पीम' । प्रागिति पाठः कार्यः । पुंलिङ्गपाठे तु कर्तुः प्राप्नुवत्यं स्यात्
 तत्र परिभाषामिदम् । ननु कर्मणश्च प्राप्तं तत एव सिद्धम् । सत्यम् । तत्तु शास्त्रान्तरदृष्टपुनराहारनिवृत्त्यर्थम् । तेन ज्ञायते
 आगान्तरदृष्टानामपिरोधिनां पात्रागादनार्दानामिच्छतः क्रियेति । इत्थं हि शास्त्रान्तरे दृष्टम्—परिस्तरणकाले उत्तरतोऽग्नेः
 कांशिर्धानानीर्यं, प्रदत्तन्मु तन्कर्मसु दक्षिणतोऽप्यग्नेः कांशिर्धानानीर्यं ततोऽग्निं पर्युत्स्य उदगमेर्दर्वेषु द्रव्हे न्यञ्चि पात्राण्यासा-
 दयेद्दुभाभ्यां पाणिभ्याम् ।

अयं पात्रागादनक्रमः—'प्रोक्षणपात्रमथ मुचयुक्तं पात्रमपां प्रणयेन विधिष्टम् । भाजनमाज्यहविर्ग्रहणार्थं लिभ्यमयो

पाठा०—१ प्रागुत्पुनातीति पाठं निवेदुनयं विधेयः । २ द्रव्हे न्यञ्चि पात्राणि प्रयुनक्ति ।

परिसादय दर्भान्' इत्याद्यहोमेषु । दर्वीमत्सु तु कर्मस्वयं क्रमः—‘स्थालीं चरोः श्रोत्रगणभाजनं च दर्धीसुवीं सादय द्विहोमे । पात्रं प्रणीतार्थपद्याज्यपात्रभिन्ने क्रमेण क्रमविन् कुञ्चये’ इति । ततोऽप्यच्छिद्राग्रावित्युक्तलक्षणे पवित्रे गृहीत्वा श्रोत्रगणपात्रे निधायाप आसिच्य ताभ्यां त्रिरनुयोजनानि पात्राणि कृत्वा विसृजेत्प्र सूर्याणि पात्राणि त्रिः श्रोक्षेदिति । ततः प्रणीतापात्रं प्रत्यगग्नेर्निचाय तस्मिन्नेते पवित्रे अन्तर्भाषाद्भिः पूरयित्वा गन्धादि ग्रक्षिष्व पाणिभ्यां पात्रं नासिकान्तमुद्धृत्योत्तरतोऽग्निं दर्भेषु निधाय दर्भैः प्र-
च्छादयेदिति । आचार्यस्त मते तु पूर्णपात्रं फेर्यम् । अन्यस्त मते तु करणेऽभ्युदयोऽकरणे न प्रत्यवाय इत्याशयः । इत्थं चास्त्य तु शास्त्रे दृष्टं—पूर्णपात्रनिधानानन्तरं तत्रस्थे पवित्रे गृहीत्वाज्यस्थात्यां निधायज्यमासिच्योदगद्गरानपोक्ष तेज्वधिश्चित्वाज्यमव-
ज्यत्य दर्भाग्रे अच्छिद्य प्रस्ताभ्याज्ये प्रत्यस्त पुनर्ज्वलता तेनोत्सुक्येन त्रिःपरिहरेत् नात्रावज्वलनम् । ततः गर्नरुद-
गुडास्तान्नारानतिष्ठज्य तत्रस्थमेवाज्यमुत्पूय पवित्रैस्तद्भिः श्रोक्ष्याद्यौ ग्रक्षिपेदिति । याचार्यस्तोत्पवनं नित्यं अन्यस्तु पाक्षिकं । पूर्व-
चदुदाहृतं सुप्तसुवर्तसर्मान्नमप्यन्यथास्त्रे दृष्टं तस्यापीच्छातः क्रिया ॥ ६३ ॥ अनयोः संमार्गे उच्यते—‘दर्क्षिणेन हस्तेनोर्मां गृहीत्वा
सज्येन कांश्चिदर्भानादात्म सर्ववाग्नौ प्रताप्य जुहुं निधाय दर्क्षिणेन पाणिना सुवस्त बिलं दर्भीग्रैः प्रागादि मागपवर्गं त्रिःसंसृज्या-
घस्तादर्भाग्रैरेवाभ्यात्मं विलष्टुं त्रिःसमाष्टिं । ततो दर्भानां मूलैर्दण्डस्थाघस्ताद्रिलष्टुदाहारभ्य वाचदुपरिष्ठाद्रिलं तावत्रिः
समाष्टिं । अथाद्भिः श्रोक्ष्य सुवं निष्टयाज्यस्थात्या उत्तरतो निधायोदकं स्पृष्ट्वा तैरेव दर्भजुहुं चैवमेव संस्पृज्य ततो दर्भनिद्भिः

पाटा०—१ प्राधन । २ नात्रावज्जल गृहम् ।

प्रक्षाल्याप्रापमुग्रहरेत् । एवं संगर्गः । खिष्टकृदन्ते चैष्मसंनहन्त्या अग्री ग्रहणं दृष्टम् । यदन्यदस्मन्छाखाविरुद्धं परशास्त्रे दृष्टं तदयीच्छातेः कार्यमिति शाययितुं प्रागुत्पुनर्गतीति पुनराधारप्रतिषेधः किंतु उत्पुनर्गतीति विरित्येव वान्यं लापवाधं । तथा सति 'सर्वत्रैवं कर्मावृत्ताधि'त्यनेन सकृन्मयेण द्विस्तृणीमिति सिध्यति । एवं सिद्धे इदं वचनं गृह्ये कर्मावृत्तौ मन्त्रादृत्तिर्भवतीत्येवमर्थः । पूर्वयोगः किमर्थम् । आख्याधिकारार्थमिति चेत्तद्विं प्रागुत्पुनात्याज्यमित्यत्रैव वाच्यम् । अत्र पवित्रसंज्ञार्थं तद्विं कृत्वा पवित्रे इत्यत्रैव वाच्यम् । उच्यते । पूर्वेषामश्वकमुत्पवनं विधीयते । अनेन तु ममन्नकम् । तत्र र्ततानिकं अमघकं अत्र गृह्यक्रमेणि समश्वकमित्येवं विनिर्दिष्टः । गृह्यपरिशिष्टे तु—'अथ ते पवित्रे आज्यपात्रेऽन्तर्ध्याज्यमासिच्याक्रारासुदगपौल तेष्याज्यमधि-
श्रित्वोल्लुङ्गमापञ्चत्य दर्भाग्ने त्रिचिद्य प्रक्षाल्याज्ये प्रास्य ल्वलता तेन्योल्लुङ्गनाग्यं त्रिःपरिहृत्योल्लुङ्गं निरस्याप उपस्पृज्याज्यं कर्पभिवोदगुद्रास्याक्राराततिष्ठज्याज्यमुत्पूय पवित्रे प्रक्षाल्याग्रीं प्रास्याप उपस्पृशेदेष आज्यसंस्कारोऽथ चहिरात्मनोग्रे प्रागग्रमान्तीर्य तत्राज्यमासाय सदर्भां दर्भासुवावादाव्याग्रीं यताप्य दर्भां निधाय सुवं सन्येनादाय दक्षिणेन पाणिना दर्भाग्रितिलं प्रागारन्य प्रादक्षिणेन मागपवर्गं त्रिः समृज्य तैरेव विलष्टमभ्यात्मं त्रिः समृज्याथ दृष्टादाभ्य यानदुपरिविलं दण्डं दर्भमूलस्त्रिः समृज्य सुवं प्रोक्ष्य प्रताप्योदगाज्याग्रहिध्यासाधोदकस्पृष्टैरेव दर्भैरेवं दर्भां च संस्कृत्य सुत्रादुदक्षिणाय दर्भान्प्रोक्ष्याग्रीं ग्रहरेदय सुत्रसुवसंमार्गः' इति । भगवान्—'अथाश्वस्थालीमादाय तस्यामाज्यं निपिच्य च । उदगग्नेनिरुष्टेषु तद्गारेषु सभस्यम् । अधिश्रित्य विलाप्य-

तदवज्जल्प जलवृषः । आल्यं प्रत्यस्य दर्माग्रे अद्भुष्टपर्वमात्रके' इति ॥ ॐ ॥ अत्रोक्तनिरुद्धश्चन्द्रसार्धः स्मृतिदीपिकायामुदी-
रितः—'निरुद्धः स्याद्विप्रकोऽग्निर्यः परित्तरणाद्धिः । अनिरुद्धः स वै बह्विर्यः परित्स्वतिमव्ययः' इति । यत्तु कैथिदुन्यते—
'अग्रेरुत्तरतोऽङ्गाराधिरुद्धाज्यस्य संस्क्रियाम् । कुर्वात्परित्स्वतेरर्वाङ् परित्तरणाद्धिः' इति । तदेतद्विन्त्यम् । 'पुनर्ज्वलद्भिरैतस्त्रि-
स्वृणः परिहरेत्सह । ओदनादिद्विविधैः सन्ति चेदितरैरिति । अद्विरेतानि संप्रोक्ष्य ग्रहत्याग्राबुदक्कपम्' इति ॥ ॐ ॥ अत्र
पर्यग्निकरणतृणनिरसने विशेषमाह संग्रहकारः—'पर्यग्निकरणायाग्रिमनिरुद्धाद्यदाहरेत् । यद्विनिरस्य तन्मध्ये निरुद्धाद्यदि
योजयेत् । उद्धास्याज्यमथाह्नारान्यत्पूजाय उपस्पृशेत् ॥ ताभ्यामाल्यं त्रिरूप्य पवित्राभ्यां यथाविधि । सकृन्मन्त्रेण द्विस्तृण्यीमन्नौ
ते संग्रह्य च ॥ सपरित्तरणादग्नेः पश्चात्संप्रोक्षिते झले । बहिःसंनहनीं रज्जुमुदगग्रां निधाय ताम् ॥ तस्यां बहिषि संस्तीर्णे
प्रागग्ने निहिते भवेत् ॥ अथादाय सुवं दयीं दक्षिणेन करेण ती । सव्येन दर्भाश्चादाय सहैवाग्रीं प्रतापयेत् ॥ संस्पृज्य त्रिविलं
सर्गैर्वज्रं मध्ये तुनस्य तु । मूलं मूलं दर्माणां तथा जुहां विधीयते ॥ सह दर्भैः सुगं जुहां प्रताप्य प्रोक्ष्य तान्कुञ्चान् । ग्रहत्याप
उपस्पृश्य इविलेनाभियत्तयेत्' इति ॥ ॐ ॥ अत्र संस्पृष्टपात्रमसंस्पृष्टपात्रेण न संपर्शयेत् । तथाचापस्तम्बः—'न संस्पृष्टा-
न्यसंस्पृष्टः संस्पृशेत्' इति ॥ ॐ ॥ अधाज्यस्यात्यामाज्यनिपेचनमग्नेः पश्चिमतः कुर्यादित्याह स एव—'अपरेणाग्निं पवित्रा-
न्तर्हितायामान्यस्यात्यामाज्यं निरूप्ये'ति ॥ ॐ ॥ अधाज्याभावे प्रतिनिधिरुक्कः सायणीये—'हव्याग्ने गोधृतं ग्राह्यं तदसावे तु

पाठा०—१ इग्निरिस्तु यद्विनिरसितं । २ ग्राप स्पृशेत्पुन ।

माहिषम् । आजं वा तदभावे तु साक्षात्तलं ग्रहीष्यते ॥ तदभावेऽतस्तीरोहः कौसुम्यः सर्पपोद्भवः । बृहत्तरोहोऽथवा ग्राह्यः
 पूर्वाभावे परः परः ॥ तदभावे यवत्रीहिस्यामाकान्यतमोद्भवम् । पिष्टमालोढ्य तोयेन घृतार्थे योजयेत्सुधीः ॥ पिष्टाभावे तु तत्तुल्यं
 द्रव्य प्रतिनिधीयते' इति । मास्करोपि—'कन्दः पुष्पैः फलैः क्षीरैः रूपैः सद्यमिष्यते । नात्रापि प्रतिधातव्यं निषिद्धं वस्तु कुत्र-
 चित् ॥ श्रोत्रियाणाममोज्यं यद्रव्यं हि तदज्ञेयतः । ग्राह्यं प्रतिनिधित्वेन होमकार्येषु न कश्चित् ॥ काम्ये प्रतिनिधिर्नास्ति नित्ये
 नैमित्तिके हि सः । काम्येषुपक्वमादूर्ध्वमन्ये प्रतिनिधिं विदुः ॥ नन्वप्रतिनिधिर्दशकालयोरस्सयापरः । द्रव्यं वैकल्पितं किञ्चिद्वा
 संकल्पितं भवेत् । तदभावे सति ग्राह्यं नतु वैकल्पिकान्तरम् ॥ उपात्ते तु प्रतिनिधौ मुर्यं वै लभ्यते यदि । तत्र मुख्यमनादृत्य
 गौणेनैव समाप्यते' इति ॥३३॥ अथ पृथक्कृताद्रायाज्याधिश्चरणे कारणं श्रूयते अग्निहोत्रप्रकरणे—'दुद्रो वा एष सदुमिः ।
 पत्नी स्वाती । युन्ययेर्ग्रेरधिश्चयेत् । रुद्राय पत्नीमर्पिदन्थात् । प्रमायुका सात् । उदीचोद्गाराभिख्याधिथयति । पत्निये गोपीथान् । व्य-
 न्नान्करोति । यथा पश्यमसायुका भवति' इति । व्यन्तान्धृथग्भूतान् ॥ ३३ ॥ पर्यग्निकरणे फलविशेषः श्रूयते—पर्यग्निकरोति ।
 रक्षसामर्पहर्त्य । निःपर्यग्निकरोति । अर्वावृद्धि युजः । अर्बोमिच्यन्तार्य' इति ॥३४॥ उदगुद्भासने कारणं श्रूयते—'यत्प्राचीनमुद्गा-
 संयेत् । यजमानं शुचाप्येत् । यदधिणा । पितुर्दुतुत्स'सात् । यत्प्रत्यक्षपत्नी'शुचाप्येत् । उदीचीनमुद्गासयति । एषा धे' देयमनुप्या-
 ना'ज्ञान्तादिरु । तामैवमुदगुद्भासयति ज्ञान्त्य' इति ॥ ३४ ॥ अद्याज्यस्य कर्पन्निवोदगुद्भासने कारणं श्रूयते—'वर्त्म
 करोति । युजस्य संवेत्य' इति ॥३५॥ चर्हि रास्तरणे विशेषः श्रूयते—'बुद्धिस्त्वपाति । युजा वै बहिः । शुर्वधी वेदिः । प्रजा एव

मृधिव्यां प्रतिष्ठापयति । अनतिदृश-स्पृणाति । प्रत्ययवर्गेन पञ्चभिरनतिदृशं करोति' इति ॥ ६३ ॥ सुवचिन्तादेर्दभायादिभिः संमार्जने फलविशेषः श्रूयते—'प्राचीमभ्यासोऽस्मै । अग्रन्तरतः । एवार्मेन लज्जमद्यते । अथो अग्राद्वा ओषधीनामूर्त्तं प्रजा उपजीवन्ति । कुर्वन् एवाकाद्यसार्वभृथं । अधस्तात्पृथुतीचीदुण्डुमुत्तमतः । मूलेन मूर्त्तं प्रतिष्ठित्व' इति ॥ ६४ ॥ अत्रापेक्षितद्विविरन्तरसंस्कारविधिल्लु आचार्येणौपासनप्रकरण उक्तः प्रदर्श्यते । तत्र एवपरिशिष्टम्—'होम्ये पकमुल्लुकेनावज्जत्य श्रोस्य तेनैव त्रिःपर्यधिकृतो-व्यक्तं निरसेत् पकमुदपङ्क्तारेऽग्निविधित्य श्रोस्योदगुद्रास्य तानद्धारानतिष्ठेदेष्टं हौम्यसंस्कारः' इति । इत्याज्यसंस्कारादि ।

अथ चरुसंस्कारादि । तत्र कारिका—'अभिचार्यं चरुं चोदगुद्रास्य च ततःपरम् । अन्तरेणाग्निमाज्यं च नीत्वाथासाद्य गृहिषि । आज्यादक्षिणतो देदो अयन्तगचनं यथा । केचित्प्रत्यत्वभिचार्येति सूत्रमन्यदधीयते' इति । इदमत्र गृह्यम्—'श्रुतानि हवींष्यभिचार्योदगुद्रास्य वहिंष्यासाद्य ग्रस्याभिचार्य' इति । अस्मार्थः—उत्तरतोऽग्रेराज्यमुत्पूयाग्निः पथाऽऽहिराल्सीचाब्जमामाद्य ततः श्रुतानि हवींष्यभिचार्योदगुद्रास्य वहिंष्यासाद्य तत् इति मन्त्रेणाभावादध्यात् । अत्र वहिंष्यासाद्य पुनरभिचार्येति केचित्पठन्ति इति । मगवांस्तु—'गृहीत्वाज्यं सुवेणैव पके हविषि सेचनम् । अभिधारणमित्याहुस्तथान्येषु हविःषु च । उदगुद्रासितं यस्मान्पुनरप्यभिघारयेत् । आज्यस्य दक्षिणे पार्श्वे वहिंष्यासादयेत्पृथक्' इति । एवं पृथक्पृथक्पणपक्षे तत्रमुक्तम् ॥ ६५ ॥ सहस्रपणपक्षे तु कारिका—'महस्रपणपक्षे तु पृथगुदरणां वी । निदध्यात्पान्नमितरन्मध्ये चर्वाज्ययोस्ततः । उद्धृत्य च चरोरर्धमभिमुख्येदमग्रे' इति । अत्राग्रेय इत्येतत्प्रधानं देवतानामुपलक्षणार्थम् । इदमत्र गृह्यम्—

पाठा०—१ चोदगुद्रास्य तत्परम् । २ सावेधमभिघारयेति ।

‘यद्यु वै समोप्य नृद्वारं जुहुयात्’ इति । अस्यार्थः—‘यदि समोप्य श्रपयेत्तथा सति चरं व्युद्धृत्य एवमभिमृश्य ततो जुहुयात् । व्युद्धारमिति व्युद्धृत्येत्यर्थः । व्युद्धरणं नाम पात्रान्तरे पृथकरणम् । जुहुयादिति चचनं होमकाले व्युद्ध-
रेदित्येवमर्थम् । यद्यप्यपरिशिष्टेऽपि—‘यदि सह श्रपयेच्चरं व्युद्धृत्येदममुष्मा इदममुष्मा इत्यभिमृशेत्’ इति ॥ ॐ ॥ हविरादी-
नामसृश्यस्पर्शनोपहृतौ सत्यामिह शुद्धिविभागमाह आचार्यः—‘व्रीहितण्डुलधान्यानि सर्पण्यामानि तैरिह । स्पृष्टान्यग्नि-
विशुध्यन्ति नवान्येवान्तराणि च । तैश्चाण्डालादिभिः । पकान्नानि च धानाश्च लज्जाश्च पृथुकानि च । अपूपपादीनि शुद्धार्घ्यः
स्पृष्टान्येतानि वर्जयेत् । आपत्त्येतानि पकानि शकाकादौरपि द्विजः । संस्पृष्टान्येकदेशे तु तन्मात्रं परियर्जयेत् । तच्छेषमग्नी
निश्चिप्य किञ्चित्स्रोक्ष्य चारिणा । विप्राह्वया तु गृहीयाद्धान्यादीनां तु राशितः । अल्पं तु संत्यजेदुष्टं पकान्नाद्यं विचक्षणः ।
रसानां रूपनाच्छुद्धिराज्यादीनां भवेदिह । चाण्डालाद्यधर्मः स्पृष्टान्दधिकीरघृतादिकात् । वर्जयेन्मतिमान्विप्रः शुद्धार्घ्यरपि वा
जलम् । सरित्सरोजलं शुद्धं सर्वैः स्पृष्टमिहाप्युत । वर्जयेच्च तद्वागोत्थं कौप्यं चाण्डालजातिभिः’ इति । इति चरसंस्कारादि ।

अथेध्माधानम् । तत्र कारिका—‘अलंकृत्याभिघर्षेध्माधापापन्त इत्यर्थः’ इति । इदमत्र शुद्धम्—‘इध्ममभियार्थे—अये त
इध्म आत्मा जातवेदस्तेनैव्यस्य वर्षस्य वेद वर्षय चास्मान्नया यशुभिर्वैश्रवचंसेनाच्नायेन समेषय स्वाहा’ इति । अस्यार्थो गतः ।
मगवांस्तु—‘अग्निं परिसृष्ट्वाथ गन्धपुष्पैरलंकृतम् । आत्मानं चाप्यलंकृत्य इध्मभादाय पाणिना । इध्मसंनहनीं गृधुमन्पूजा

निधाय ताम् । आदावाज्यं सुवेणैव त्रिरिधमभिधारयेत् । अयन्त इति मन्त्रेण तत्राविध्यं निधाय तम्' इति । अन्त्याजे निधाय तामित्यत्र अन्त्याजाभावपक्षे तत्रैव दर्शेदु मित्थ्यादिति चोद्वल्यम् । अङ्ग्यलंकरणे मन्त्र उच्यते । अङ्गिवधाने—'विधानिन इति द्वाभ्यामृग्या यो यद्विमर्चति । स तस्मात्पदः सुर्वो यद्य आभोति चाक्षयम्' इति । इतीध्माधानम् ।

अथाधारहोमः । तत्र फारिका—'सुवेणाज्यं गृहीत्वाग्नेः प्रत्यगुत्तरदेशतः । आरभ्य दिक्षमाग्नेयीमाज्यधाराभृजुं हरेत् । नैर्ऋतीं दिक्षुभारभ्य त्वैशानीं पूर्वपदरेत् । उभयत्र चतुर्व्यन्तं प्रजापतिपदं स्ररन् । स्वाहेत्याधारयेदेतावाधाराविति भाषितौ' इति । इदमत्र गृह्यम्—'तूष्णीमाधाराधार्य' इति । अत्यार्यः—तूष्णीग्रहणं मन्त्रवर्ज्यमन्ये धर्माः शास्त्रान्तरे दृष्टाः कथं प्रवर्तेरिति । उत्तरपश्चिमपाया आरभ्य दक्षिणपूर्वां प्रत्यविच्छिन्नामाज्यधारां हरेत् । तथा दक्षिणपश्चिमाया आरभ्योत्तरपूर्वां प्रत्याधारेत् । सुवेणोमां छुद्रयात् । छुतः । यत्राज्यहोमे साधनान्तरादुपदेशस्तत्र सुवेण होम इति साधितम् 'एवंभूतोऽज्यक्तहोम' इत्यस्मिन्मन्त्रे व्याख्यातमिः । यावन्मात्रं स्वदास्त्रादुक्तमेषदितं तावन्मात्रं ग्राहं नतु स्वदाखे उक्तमपीति । अत्र भयवान्—'आधारयेत्तावाज्येन ताधारौ द्वां सुवेण ह । पश्चिमोत्तरमारभ्य घृतधारामृजुं तथा । आमज्यतस्तविच्छिन्नां नयेदापूर्वदक्षिणाध् । प्रत्यगदक्षिणमारभ्य चैवं पूर्वोत्तरां नयेत्' इति ॥ ॐ ॥ अत्र ज्योतिष्मत्यग्नावेवाधारयेदित्याह्वापस्तम्बः—'आसीनमुत्तरं परिक्षिप्तमिधमन्ववहृत्य प्रजापतिं मनसा ध्यायन्दक्षिणग्राह्यमृजुः संततां ज्योतिष्मत्याधाराधारयन्तर्वागीधमापानि संस्पृश्यति' इति । अत्र विद्मेषः श्रूयते—

१ अतः प्रपन्नतत्परादृष्ट्या दक्षिणं तावन्मात्रं ।

‘आयुरारवाधारयति । निरहवु वै सुवर्गो लोकः । सुवर्गमिवासे लोकं श्रौचयत्युज्जुमाधारयत्युज्जुर्वि हि प्राणः संततुमाधारयति प्राणानामन्तार्धस्य संतत्या अघो रक्षसामर्पहत्यै’ इति । इत्याधारहोमः ।

अथाज्यभागहोमः । कारिका—‘जुहुयादग्नये स्वाहेत्युदगाज्यं सुवेण हु । तेनैव जुहुयादाज्यं सोमायेति च दक्षिणे’ इति । इदमत्र गृह्यम्—‘आज्यभागौ जुहुयादग्नये स्याद्वा सोमाय स्वाहेत्युत्तरमाघेयं दक्षिणं सौम्यं विज्ञायते बहुपी वा एते यज्ञस्य यदाज्यभागौ तस्मात्पुरुषस्य प्रत्यक्षुत्तसासीनस्य दक्षिणमक्ष्युत्तरं भवत्युत्तरं दक्षिणम्’ इति । अस्वार्थः—आज्यं सौम्यं तत आज्यभागौ जुहुयादग्नये स्याद्वा सोमाय स्वाहेति । आज्यभागावित्येतयोर्वाग्योः संज्ञा । अयेरुत्तरपार्श्वे तु सौम्यं सुवेणोभौ जुहुयात् । विज्ञायत एतौ आज्यभागौ । यज्ञपुरुषस्य बहुपी इत्थं श्रूयत इत्यर्थः । ततः किमित्यत आह—तेसात् यज्ञपुरुषस्य हि प्रत्यक्षुत्तसासीनस्य दक्षिणमक्ष्युत्तरं भवति, उत्तरं दक्षिणम् । तस्मादक्षिणसंख्यैव श्रवणा कर्तुं नोदत्तसंख्येत्यर्थः । श्रुत्याकर्षोऽन्यत्र कचिदुदक्त्तस्यापि यथा स्यादिति । तेन नलिहरणे प्रधानानामुत्तरतः पुरुषेभ्यो बलिहरणं सिद्धमिति ॥ अत्र भगवान्—‘अथाज्यभागौ जुहुयात्पार्श्वेऽग्नेरुत्तरेऽग्नये । स्वाहेति दक्षिणे सोमाय स्वाहेति यथाक्रमम्’ इति ॥ अत्राज्यभागायज्ञेः पूर्वार्धसमतया जुहुयात् । तथाचापस्तम्बगृह्यम्—‘अथाज्यभागौ जुहोत्यग्नये स्वाहेत्युत्तरपार्श्वे पूर्वार्धं सोमाय स्वाहेति दक्षिणार्धपूर्वार्धं समं पूर्वैर्वा’ इति । इत्याज्यभागहोमः ।

अथावदानधर्मः । तत्र फारिका—‘द्व्यमुपस्तृष्णात्याज्यमाग्नेयचरुमध्यतः । अग्नय हविरद्गुष्टुपर्वमात्रं तदोप्य च ॥ अस्य पूर्वतस्तद्वेद्यासां तदात्तेपेत् । पात्रस्यैमिषार्थांश्च दर्वीक्षं चाभिधारेत्’ इति । इदमत्र गृह्यम्—‘मन्यात्पूर्वार्थांश्च हविषोऽवदति’ इति । अत्यर्थः—हविषो मन्यात्पूर्वार्थांश्च अद्गुष्टुपर्वमात्रं हविरवद्यतीति देशो नियम्यत इति ॥४४॥ अत्रापेक्षितावदानधर्मविशेषं तु विधाहप्रकरणोक्तं दर्शयिष्यामः—‘रघञ्जलापुस्तीर्य भ्राता भ्रातृस्थानो वा दिलांजानावपति निर्जामदग्न्यानां प्रत्यमिवार्य हविरग्नं वैषोऽपदानधर्मः’ इति । अत्र भगवान्—‘जुहूं सव्ये समादायोपस्तीर्य द्विरवद्यति । मध्यात्तद्विषोऽग्नयोऽपूर्वार्थांश्चापि पाणिना । जुहा विनेऽथ निक्षिप्य हविः प्रत्यमिवारयेत् । अमिवार्य द्विरवचम्’ इत्यवदानधर्मधत्तुरवचित्तिनाम् ॥ पञ्चावत्तिनां तु फारिका—‘पञ्चावची तु पश्चार्थोदप्यवद्यति वै ततः’ इति । पङ्कुरुक्षिष्योऽपि—‘मन्यात्पूर्वार्थांश्च पश्चार्थात्पञ्चावत्तिनां तथा । सिद्धा हि जामदग्न्यानां प्राग्न्यसंस्थतापि च’ इति । इदमत्र गृह्यम्—‘मध्यात्पूर्वार्थांश्च पश्चार्थादिति पञ्चावत्तिनाम्’ इति । अत्यर्थः—पञ्चावत्तिनां तु मन्यात्पूर्वार्थात्पश्चार्थादित्येवमदानं भवति । पश्चार्थावित्येवावतन सिद्धे मन्यात्पूर्वार्थादिति पुनर्वचनं प्रत्यसंस्थता यथा सात् प्राक्संस्थता माभूदित्येवमर्थमिति ॥ ४५ ॥ पञ्चावत्तिनस्तु भगवान्पर्यजीगणत्—‘जामदग्न्या वत्सविदा आग्निषेणास्तथैव च । भार्गवच्यावना और्वोः पञ्चामत्तिन ईरिताः ॥ एतेभ्योऽन्ये दिवाः सर्वे ज्ञेयाश्चतुरवत्तिनः’ इति ॥४६॥ अत्रावदानकले नरः प्रत्यमदग्न्यानां तिरश्चीनाभिरङ्गुलि-

पाटा०—१ नाममलोप्य च । २ दस्य सातदा भवेत् । ३ ममिषान्नं स्नादग्न्य । पात्रासां स्थितमप्यमिवारयेत् ।

भिर्द्वितीयावदानमनूचीनाभिरद्भुलिषिरेवं सर्वत्रावद्येत् । तथाचापस्तम्बः—‘गन्धादद्भुष्टुपर्वमात्रमवदानं तिरीचीनमव-
यति पूर्वार्थाद्वितीयमनूचीनं चतुरवचिनः पञ्चावचिनोऽसंभितचसंहताभ्यामद्भुलिभ्यामद्भुष्टेन च पुरोडाशस्यावयति’
इति॥ॐ॥ अत्र होमद्रव्यभेदेनाद्भुतिप्रमाणभेद उक्तः सिद्धान्त्येखरे—‘कर्मप्रमाणमाज्यं स्यान्मयुक्षीर च तत्समम् । तण्डुलानां
शुक्तिमानं पायसं प्रसृतेः ममम् ॥ कर्ममात्राणि मस्याणि लाजा सुष्टिमिता मताः । अन्नं ग्रामसमं ब्राह्मं खाकं ब्रासार्धमा-
नकम् ॥ मूलानां तु त्रिभागः स्यात्तुन्दानामष्टमांशकः । रैक्षुः पर्वप्रमाणः स्याद्भुलिद्वितयं लता ॥ प्रादेशमानाः समिधो
त्रीहीणामैजलेः समाः ॥ तिलसक्तुकणादीनां मृगीमुद्रा प्रमाणतः । पत्रपुष्पलतानां तु स्वमानाद्भुतिरिष्यते ॥ चन्द्रश्रीखण्डकस्तूरी-
हृङ्गुमागुरुकर्वमाः । हरिमन्थसमाः प्रोक्ता गुग्गुलुर्दरीसमः ॥ आद्रुतीनामिदं मानं कथितं वेदवेदिभिः’ इति । हरिमन्थव-
णकः ॥ ॐ ॥ मृगीमुद्रालक्षणमुक्तम्—‘स्यान्निमुद्रा मृगीमुद्रा होमे सर्वफलप्रदा’ इति । इत्यवदानधर्मः ।

अथ प्रधानहोमः । तत्र फारिका—‘जुहुयादग्नये स्वाहा दर्व्या मध्ये हविर्भुजः । प्रत्यक्तरो वा देशोऽथमाज्यभागवपेक्ष्य च ॥
जुहोत्यपिदयदिव दर्व्याः पार्धेन याक्षिकः’ इति । इदमत्र गृह्यम्—‘मध्ये हवींषि प्रत्यस्तार वा प्रारसं स्यान्मुदवसंस्थानि वा’
इति । अस्वार्धः—अग्नेर्मध्ये हवींषि जुहोति प्रत्यस्तार वा देशे हवींषि जुहोति । प्रत्यक्तारमिति द्वितीया सप्तम्यर्थे । तत्रापि

पाठा०—१ तत्रिभाग स्यात् । २ मध्यमानक मष्टमांशत । ३ इक्षुवपप्रमाण स्यात् । ४ द्वितय लता । ५ अक्षरीसभा । ६ पुष्पपल्लवा तु । ७ प्रत्यक्तरो
वा देशेवम् । ८ मन्त्रप्रवेदो ।

देशे ग्रासंस्थानि वा लुहोत्पुदसंस्थानि वा । ननु ग्रासंस्थानीत्यभिप्रायस्तत्पुदसंस्थानि वेति वाञ्छन्दात्याप्तया ग्राससंख्या
सह विकल्पे सति पक्षे ग्राससंस्थानमपि सिद्धमिति किमर्थं ग्राससंस्थाननम् । उच्यते—देशद्वयस्य संख्याद्वयस्य चानन्तर्ययोगो
माभूदित्येवमर्थम् । तेन देशद्वयेऽपि संख्याद्वयस्य यथासंख्यता नास्तीति सिद्धमिति । अत्र भगवान्—‘बुद्धाः पार्थेन हृष्यते ।
अपदापावदाचैवं तैर्लैर्मर्षदुहोत्यथ । स्थालीपाकस्य यथाग्नौ आल्वेनैव हुनेत्ततः’ इति ॥ ४७ ॥ अत्र होमसाधनमुक्तं स्मृत्यर्थ-
सारे—‘द्रवत्ववैषण्येण होतव्यं पाणिना कठिनं हविः’ इति ॥ ४८ ॥ तत्र यज्ञपुरुषस्य जिह्वास्थानानि विज्ञाय होतव्यम् ।
अज्ञात्वा होमे दोषस्तरणात् । तदाह संग्रहकारः—‘यत्र फण्डं तत्र रुपां हुनेच्चैव्याधिकृष्टरः । धूमस्थाने शिरः प्रोक्तं
मनोदुःखं भवेदिह ॥ यत्राल्यज्वलनं नेत्रं यत्रमानस्य नाशनम् । भस्मस्थाने तु केशः स्वास्थाननाशो घनक्षयः ॥ अङ्गारे नासिका
पिधान्मनोदुःखं विदुर्बुधाः । यत्र यज्ज्वलनं तत्र जिह्वा चैव प्रकीर्तिता । गवराजिमणाढे तु बह्विः शुभफलप्रदः’ इति ।
अन्यथा—‘यत्र काष्ठमिदं फणो यत्र घूमस्तु नासिका । काष्ठमल्पज्वलनेनं ज्वलनं मूर्ध्नि विन्यसेत् ॥ प्रज्वाला बह्विजिह्वायामेत-
द्धोमस्य लक्षणम् । अग्नौ कर्णादुतिः कुर्यादुर्ध्वध्व्याधिपीठनम् ॥ नासिकायां मनोदुःखं चक्षुषी ग्रामनाशनम् । मूर्ध्नि स्थानेऽ-
शुभं कुर्याद्रात्रा रात्रे चिन्दपति ॥ तस्मात्सर्वग्रथेन जिह्वायां होममाचरेत् ॥ जिह्वास्थानं तु न ज्ञात्वा होमं यः कुरुते दिवः ।
स होमो निष्फलं याति यटि होमस्य दुर्गतिः’ इति ॥ ४९ ॥ जिह्वानामान्याह स षय—‘काली कराली च मनोजना च

पाठा०—१ इयं हवि सुलेखि । २ नाष्टम्यत्र वर्णो ।

तुलोहिनी या च गुधृग्रणी । स्फुलिद्विनी विंध्यरुचिधदेवी लेलायमाना इति सप्त विद्वाः' इति । ग्रन्थान्तरे—'सुवर्णा कनका रक्ता
 कृष्णा नील तमुग्रभा । बहुरुपातिरक्ता च सप्त विद्वाः यकीर्तिताः ॥ सुवर्णा वारुणी विद्वा मध्यमा कनका स्मृता । रक्ता चैवो-
 ग्ग निदा कृष्णा याम्यदिशि स्थिता ॥ सुग्रभा पूर्वदिग्जिह्वा दतिरक्ताग्निगोचरे । ऐशाने बहुरूपा च जिह्वास्थानान्यनुक्रमात् ॥
 यमिष्टो वामदेवश्च जागलिः काश्यपस्तथा । कण्वो बृहस्पतिश्चैव रोमपादोऽग्निरास्तथा ॥ विवाहे वारुणी जिह्वा मध्यमा यज्ञक-
 र्मेण । उत्तरा जोपनयने दक्षिणा पितृकर्मणु ॥ प्राचीना सर्वकामेषु आश्रेयी शान्तिकर्मसु । ऐशानी चोग्रकार्येषु श्वेतद्वौमस्य लक्ष-
 णम्' इति । स्मृत्यर्थमात्रे—'बहुशुष्केन्द्र्यने वाना सुममिद्रे विधूमके । व्यङ्गारे लेलिहाने च होतव्यं नान्यथा कथित् ॥ अग्निः
 प्रदक्षिणाग्निः गर्भदश्च गुमानहः' इति । अपिच—'हिरण्यवर्णा जिह्वा च पथिमे दिशि तिष्ठति । वसिष्ठोऽस्या ऋषिः प्रोक्तो
 पिनाहादिषु कर्मणु ॥ कनका मध्यमा षेय वामदेयस्य जातके । रक्तोत्तरा च जावालैरौपनायनकर्मणि ॥ कृष्णा च दक्षिणा
 जिह्वा काश्यपी पितृकर्मणि । कण्वस्य सुग्रभा पूर्वा सर्वकर्मणु शस्यते ॥ अतिरक्ताग्निदिग्भागे गुरोः शान्तिकर्मणि । ऐशाने
 बहुरूपा स्याद्रोमपादोऽग्निरौऽधया । एवं जिह्वाविधिं श्रुत्वा बहुयादक्ष्यं भवेत्' इति । आपस्तम्बोऽपि—'यदा वीताचिल्ललाय-
 तीनाग्निरथाद्रुतीर्द्वेति' इति । अत्र एतु ध्रुयतेऽग्निहोत्रग्रहणे—अङ्गारा भवन्ति । तेभ्योऽङ्गारिभ्योऽर्चिरुदेति । प्रजापतिस्तर्ध्वधिः ।

पाठा०—१ तुलोहिना या च । २ विंध्यरुचौ च देवौ । ३ लीलायमाना इति । ४ पूर्वजिह्वासाह । ५ अङ्गारे रेलिहाने च ।

तस्मिन्त्यस्य तथाविधे लुहति । प्रजापतेरेवास्याग्निहोत्रं हुतं भवति । शरोङ्गरा अच्युहते । तस्मिन्त्यस्य तथाविधे लुहति । अग्निहोत्रं हुतं भवति' इति । इति प्रधानहोमः । तदेतत्प्रकलहोममाधारणं पूर्वमेवम् ।

अवेदानीं कर्मसमृद्धिसंपादकं सिष्टकृदादिकमुपरितनतश्रमुपपाद्यते । तत्र कारिका—'उपस्तीर्याथ हविषो द्वयोरप्युत्तरार्पतः । पूर्वावदानतो भूयः सकृत्सकृदवयति ॥ ओष्य द्विरभिषार्यात्र पात्रस्थं नाभिषारयेत्' इति । अत्र सिष्टकृदवदानेऽपि चतुरवर्षिणां तद्वर्गेण भवितव्यम् । तत्रायं क्रमः—'द्वयोऽप्युपस्तीर्य सर्वेभ्यः प्रधानचक्रभ्यः सकृदवदाने चतुरवर्षिता न स्यादिति-येकैव दोषः । प्रधानदेवतानेकत्ववत्सु कर्मसु देवताभेदेन हविःपृथग्देवसि सिष्टकृदर्थत्वाकारेण कत्वात्सर्वेभ्यो हविर्भ्यः पृथग्यथगवत्तमप्येकमेवेति न चतुरपत्यवदानमर्थमङ्गः । पञ्चावर्त्तिनां तु कारिका—'सिष्टकृत्युचरार्धस्य पुरस्तादप्यवयति' इति । हविष उत्तरार्धोत्तरात्सकृदवयन्युरस्तादर्थोदप्यवयतीत्यर्थः । इतरसु ममानम् । इदमत्र गृह्यम्—'उत्तरार्धोत्सौविष्टकृतं नात्र हवींषि प्रत्यभिषारयति' इति । अस्यार्थः—सर्वेषां हविषामुत्तरार्धोत्सिष्टकृदर्थमवदानं प्रधानावदानाद्भूयः सकृत्सकृदवयनगुण्डयति । पञ्चावर्त्तीत्येवं सकृत्सकृद्वीता पुनरपि पूर्वावदानेऽस्य पुरस्तात्सकृदवयत्तया दृष्टत्वात् । ततो द्विरपरिष्टादभिषारयति पञ्चावर्त्ती चतुरवर्त्ती चेति सिष्टकृति हविःश्रेष्ठं न प्रत्यभिषारयति । अत्रग्रहणमत्रैव नाभिषारयति न प्रधानहविःप्यत्येवमर्थं हविःशब्दश्रेष्ठो वर्तते । यद्यवसे यत्तेन तन्चतुरपचताहानिः स्यात् न चेप्यत इति । गृह्यपरिशिष्टेऽपि—'सिष्टकृति द्विरपरिष्टादभिषारयेत्पञ्चावर्त्ती हात्रचतात्पुर-

पाठान्—१ एवमिति गर्भेण । २ हविष पृथग्भवेति । हविषां पृथक्भवे । ३ सिष्टकृत्युचरार्धस्य ।

न्नागावयन्' इति । भगवानपि—'अथ सौविष्टकृतं हविर्भ्यः सकृदेव तु । अवदायोचराधीतत्वाभिप्रायं हविः पुनः ॥ आ-
ग्यारदानैः शेषाणि तवदानानि पूरयेत्' इति । कारिका—'यदथेत्यादिना हुत्वा प्रागुदक्तं हविर्युजः' इति । इदमत्र गृह्यम्—
'यदस्य कर्मेणोऽत्यरीरिचं बद्धा न्यूनमिहाकरम् । अमिष्टत्वेष्टकृद्विद्वान्सर्वं स्विष्टं शुद्धं करोतु मे ॥ अग्नये स्विष्टकृते सुहुतहुते
मर्यत्रायभिचाद्रुतीनां कामानां समर्पयेत्त्र सर्वोन्नः कामान्समर्पय स्वाहा' इति । अस्वार्थः—अनेन मन्त्रेण स्विष्टकृतं शुद्ध्यति ।
॥ ॐ ॥ होमस्थानमुक्तं तत्रैव—'उत्तरपुरस्तात्सौविष्टकृतम्' इति । अस्वार्थः—अग्नैरुत्तरपूर्वदेशे सौविष्टकृतं हविर्जुहोतीति ।
अत्र भगवान्—'यदस्य कर्मेण इति हुत्वा स्विष्टकृदाहुतिम्' इति । इति त्र्यष्टकदोमः ।

अथ रज्जुप्रहरणम् । तत्र कारिका—'तमिध्मबन्धनीं रज्जुं विस्रस्य प्रास्य चानले' इति । गृह्यपरिशिष्टेऽपि—'इध्मय-
न्यनरज्जुं विभ्रस्याग्नौ प्राश्येत्' इति । भगवानपि—'इध्मबन्धनयोक्तं च विस्रस्याग्नौ विहृत्य च' इति । इति रज्जुप्रहरणम् ।

अथ प्रायश्चित्तदोमः । तत्र कारिका—'अयाथेत्यादिभिर्मन्त्रैर्हुत्वाऽप्याहुतिसप्तकम्' इति । गृह्यपरिशिष्टेऽपि—'अया-
ग्नौ प्रसृतो देवा इदं पिप्पुलिलं वा भिव्यर्थाह्निमिध्र जुहुयादेताः सप्तं सर्वप्रायश्चित्ताहुतयः । एतौश्च ब्रह्मा कर्तारं परीत्य प्रत्यगुदीच्याम-
यथाय जुहुयान्' इति । अत्र भगवान्—'आसीनो वा स्थितो वा सन्नग्नैरुत्तरपश्चिमे । अयाधेत्येकपर्वो तु अतो देवा अव-
न्तु नः । इति दाम्भ्या व्याहृतिभिर्हुत्वा चतस्रभिर्घृतम्' इति । ततो ब्रह्मा मन्त्रविपर्ययादिनियतनिमित्ते प्राप्ते कारिकोक्त—यद्वोदेवा

गान्—१ अयाधामे अग्नौ देवा । २ गतं प्रायश्चित्ताहुतीः । ३ एता ब्रह्मा च ।

इति मन्त्रेण यथाचारमापस्तम्बकल्योक्तेनानाज्ञातमिति पञ्चेण चाज्याहुतीर्जुह्वात् । तत्र कारिका—‘व्युत्क्रमो देवतानां ह्यसंकल्प्यादौ भवेद्यदि । द्रव्याणां व्युत्क्रमः साधेचया निर्वपणादिषु ॥ मज्यात्पूर्वार्धतथेति व्युत्क्रमो वा भवेद्यदि । यद्वोदेवाक्रचा ब्रह्मा जुहुयाथ सुवाहुतिम्’ इति । आपस्तम्बस्तु—‘अनाज्ञातमिति तिस्रोऽनाज्ञाते जुहुयात्’ इति । इत्येतन्नित्यप्रायश्चित्तपविष्यत् ।

अथ नैमित्तिकप्रार्थयश्चित्तम् । तत्र फारिका—‘स्वयं ज्यैष्ठ्येदुदीप्यसेति द्वाभ्यां समिद्वयम् । आघेयमुपधाते तु पुनस्तत्ते-
त्यनया समित् ॥ अर्वाक् द्यम्यापरासाजु षडिहायतनाद्गतम् । प्रायश्चित्तसमाप्त्यन्तं समयं जीवितुं यदि ॥ इदं त इत्युच्यते तस्य
स्थानेऽपि प्रक्षिपेत्पुनः । आग्याहुतीश्च जुहुयाद्ब्रह्माहुत्याख्यं पूर्ववत् ॥ अतिशान्तो यदा द्यम्यापरासमनलो भवेत् । चरुः
पौथिकतः कार्यः पूर्णाहुतिरथापि वा ॥—द्यम्यापरासः द्यम्याग्रमाणश्च । ‘द्यम्यापरामः द्यम्यया परिमितो देवः’ इति मूत्र-
व्याख्यानं पशुरुशिष्येणोक्तत्वात् । द्यम्या च पदत्रिंशदङ्गुला । ‘द्यम्या पदत्रिंशदङ्गुला’ इत्यापस्तम्बस्मरणात् । पूर्णाहुतिप्रकारं तु
कारिकोक्तद्वयपरं दर्शयिष्यामः । आहुतिर्हूयमाना तु यद्दिः स्कन्देते वै यदि । देवाञ्जनमग्न्यञ्ज इत्यनेनाभिमुख्यं ताम् ॥ द्रप्स-
धेत्याहुतिं हुत्वा प्रक्षिपेदनले पुनः । देवाञ्जनेति सर्वत्र स्कन्धे तमिमृशेद्विः ॥ होतव्याज्याहुतिस्तत्र व्याहृत्याख्यं समुच्यते ।
प्राग्यागान्युक्तमेवाते इदं कृत्वा यजेततः ॥ अविज्ञातविषयांसे विहितां देवतां स्मरन् । इष्ट्यांस्तत्र ऊर्ध्वं तु व्युत्क्रमायगमे सति ।

पाठा०—१ आपस्तम्बोक्तकल्पेन । श्रायदितानि । इह्यं जले देत । ४ पापि कृतं कार्यं । ५ वृद्धिः स्वप्ना गदैव हि । ६ रुक्मं चाभिमृशेत् । ७ व्याह्वारयः समुत्थयः ।

प्रायश्चित्तमिदं कृत्वा यागं नावर्तयेत्तदा ॥ यदा तद्विहितां कान्तिदेवताभिष्टवांस्तदा । प्रायश्चित्तमिदं कृत्वा यागमावर्तयेत्कृतम् ॥
 पवित्रं यदि नद्वेयं तस्यात्पवित्रवतो चरुः । यदा हविरपकं स्यात्तेनैव हविषा यजेत् ॥ चतुश्शरावमात्रं तु पचेद्भीतिभिरोदनः ।
 भोजयेत्तेन चाग्नेन चतुरो ब्राह्मणानय ॥ बहुदग्धमदग्धं वा किञ्चिदेव यदा हविः । शिष्टेनेष्टा पुनर्यागः स्यादारभ्यादितस्तदा ॥
 कृत्वा दग्धं यदा तत्स्यात्पुनरुत्पादयेद्दधिः । स एव यागः कर्तव्यः पुनर्यागस्तु नेप्यते ॥ मध्यात्पूर्वार्धतोऽथ च यदि द्रुष्टं
 हविर्भवेत् । तर्ह्येव हविषोऽयं दग्धमध्यात्पूर्वार्धतः पुनः ॥ इध्माधाने कृते द्रुष्टं ग्रधानं हविरत्र चेत् । तत्स्थाने छुद्रुपादाज्यमद्रुष्टं च
 जुहोत्यथ ॥ एवं समाप्य यद्रुष्टं तदप्यु प्रक्षिपेत्पुनः । अन्वाधानादिको यागः पुनः कर्तव्य एव तु ॥ प्रागिध्माधानतो द्रुष्टे
 ग्रधानहविषि तथ । तद्दधिः पुनरुत्पाद्य पूर्ववत्तत्समापयेत् ॥ अज्ञानां चेद्दविर्द्रुष्टं तदप्यु प्रक्षिपेत्पुनः । स्विष्टकृद्विषो दोषे आ-
 ज्येनैव समापयेत् ॥ प्रस्थुतस्तु नरैः केश्यैः कीटैर्वा मंदसेविभिः । वसाधुद्युक्कमजात्पिमूत्रविर्छेददूयकैः ॥ स्वेप्माद्यैरपि वीभ-
 र्त्सैर्दृष्टानि स्युर्हरीन्पि वेत् । भिन्नानि चैव सिक्तानि दृष्टानि स्युः क्षिपेज्जले ॥ सुप्तं चैदन्यामाहृत्य जुहुयाद्दधिः ॥
 वानस्पत्यानि भिन्नानि प्राग्दण्डान्यनले क्षिपेत् । अन्येषां शुचिर्त्सवद्गृह्यमयं छिन्नमेव वा । भूमिर्भूमीति मन्त्रेण प्रक्षिपेदेव तज्जले ॥
 अत्र धृतिः—‘भूमिर्भूमिगान्भाता मातरमर्प्यगात् । भूयासं युधेः पशुभिर्यो नो द्वेष्टि स धिद्यताम्’ इति ॥

अथ प्रायश्चित्तानन्तरं कृत्यमाह स एव—‘श्रायश्चित्ते कृते पश्चादतीतमपि कर्म वे । कार्यमित्येक आचार्यो नेत्यन्ये तु विपश्चितः ॥ प्रायश्चित्तविशेषस्य न नोक्तो भवेद्विधिः । होतव्याज्याहुतिसूत्रं भूर्धुवःस्वरितीति च’ इति ।

अत्र स्युत्तिचन्द्रिकायां प्रजापतिः सर्वोरुहं प्रायश्चित्तमाह—‘ग्रामादात्कुर्वतां कर्म ग्रन्थवत्यध्वरेषु यत् । सरणादेव तद्विष्णोः संपूर्णं स्वादिति श्रुतिः’ इति । अत्ररेषु यत्तेषु । एतत्प्रायश्चित्तजपहोमं त्रसैव कुर्यात्—‘जुहोति जपतीति प्रायश्चित्ते प्रजाणम्’ इति मृदात् ॥ ६३ ॥ प्रायश्चित्तविशेषकर्त्रे ब्रह्मणे दक्षिणाविशेषमाह कारिकाकारः—‘यन्मुख्यं स्यगृहे द्रव्यं होमकर्त्रे ददाति हि’ इति । ब्रह्माभावे यजमान एवेतान् जुहुयात् । तथाच कारिका—‘यजमानस्तु जुहुयाद्ब्रह्माभावे जुवाहु-तिम् । कर्मचिद्ब्राह्मणायास्मिन्पक्षे द्रव्यं ददाति च’ इति । इति प्रायश्चित्तहोमः ।

अथ पूर्णाहुतिः । तत्र कारिका—‘आज्यं द्वादशठस्तु शर्हीता पूरेत्सुचम् । तथा चाज्याहुतिः कार्यो सा पूर्णाहुतिरिष्यते ॥ सुनपूर्णाहुतिर्ना स्वादित्येके चाहिका विदुः’ इति । भगवांस्तु—‘अयाधेत्यादिभिर्भुला समुद्रादूर्मिमुक्तः । संततामाज्यधामं तां पूर्णाहुतिमयाचरेत्’ इति । अत्र समुद्रादूर्मिः सूक्तेन विज्योतिषेत्पृचा च होमं कुर्यादित्युक्तमृगिषधाने—‘समुद्रादूर्मिः सूक्तेन संपतारसा जितेन्द्रियः । विज्योतिषेति ज्वलयेद्यज्ञेच्छेत्तातवेदसम् ॥ तमग्निर्युक्तसंपत्नी (१) भद्रेण द्रविणेन वा’ इति ॥ ६४ ॥ अत्रेति कर्तव्यतामाह संप्रहकारः—‘एवं यथोचितं प्रकृत्या हुता पूर्णाहुतिं चरेत् । घृतेनापूर्य सुगर्भमूर्ध्वचक्र-

पाठा०—१ प्रव्यतेताम्येषु यत् । २ प्रवदित्यकर्त्रे । ३ तमग्नि श्रोतसंपत्ति ।

सुचि सुवम् ॥ निधायाभीमुखं न्यस्य सुवागे कुसुमाद्यतम् । पञ्चादामयुरोदधकराम्यां भङ्गमुद्रया ॥ गृहीत्वा सुनस्रुवौ मञ्जी
सुवाग्रन्यस्तलोचनः । क्रजुकायः प्रसन्नात्मा समपादः समुत्थितः ॥ स्थिरधीर्जुहुयादभी वैवसंभितधारया । पूर्णाहुतिरियं प्रोक्ता
सर्वकर्मप्रपूर्णी' इति । इति पूर्णाहुतिहोमः ।

अथ तण्डुलकणादिप्रहरणमाह भगवान्—'तुपाक्कणान्ससुच्छिष्टान्संप्रोक्ष्यामो प्रहृत्य च' इति ॥

अथ पूर्णपात्रनिनयनादि । तत्र करिका—'निनयेत्पूर्णपात्रं तन्निहितं तथ वह्निषि । आपो अस्मानयं मन्त्र इदमाप इती-
तरः ॥ सुमिक्ष्या न इति तस्य एमिमर्जितमाचरेत् । एतपात्रं हुतानां स्थात्रोपयासादिरिष्यते ॥ देवतास्तत्रतत्रोक्ताः संधःकाल-
स्तथेभ्यते । कायं पुंसननादां तु पत्न्या अपि च मर्जितम् ॥ केचिदन्ये नेति चाहुरूपस्थायोचमेस्वरः । पर्युषा परिपिच्यामि हुत-
शिष्टं हृतं च यत् ॥ ब्रह्मणे तदभावे तु पत्न्या अपि च मर्जितम्' इति । इदमत्र गृह्यम्—'वह्निषि पूर्णपात्रं निनयेदेषोऽवभृथः पाक-
पज्ञानमेतत्तत्र हविरुच्छिष्टं दक्षिणा' इति । अस्वार्थः—यत्पूर्वं निहितं पूर्णपात्रं तदधुना वह्निषि निनयेदित्यर्थः निनयेदित्यर्थः ।
यदिदं पूर्णपात्रनिनयनमेयोऽस्य कर्मणोऽवभृथो भवति । अवभृथवचनमवभृथमर्थमप्राप्तयेम् । तेन कालोऽभ्युक्षणं च भवति । कालस्तु
सर्वप्रायश्चित्तेभ्य ऊर्ध्वं प्राप्तसंस्वाजपात् । अनेनैवाभ्युपायेन सर्वप्रायश्चित्तानि च संस्वाजपश्च कर्त्तव्या कार्ष्णीत्पुक्तं भवति ॥ ६३ ॥
निरसनोपयेनेन ब्रह्मजपः सर्वप्रायश्चित्तानि संस्वाजप इति ब्रह्मणः पञ्च भवन्तीत्युक्तं तत्रैवं क्रमः—पूर्वं कर्त्तव्यं सर्वप्रायश्चि-

पाठा ०-----१ म्यरजैर्युवागे कुसुमाधया । २ यथाप्रणितभारत्या । ३ पूर्णपात्रं तु निहितं । ४ सवदनस्तत्त्वमित्यते ।

चानि जुहोति । क्तो ब्रह्मा तानि जुहोति । ततः कर्त्ता पूर्णपात्रं निनयति । ततः संस्थाजपेनोपतिष्ठते । ततो ब्रह्मोपतिष्ठते । ततः कर्त्ता पर्यहनपर्युक्षणे इति । अभ्युक्षणे तु—आपो अस्मान्मातरः० इदमपुः० सुमित्रा नुः० इत्येतेर्मन्त्रिरिति । एतत्तन्त्रं सर्वेषां पारुष्यज्ञानं भवतीति । पारुष्यग्रहणं स्यात्प्राक्प्रदद्यात् हुतानामेव तन्नं यथा स्वात् प्रभुत्वब्रह्मणि हुतानां माभूदित्येवमर्थम् । अङ्गसं-
हमित्तम् । महविषानमित्यर्थः । यद्यपि सर्वसुख्यते तथापि । न प्रधानदेवनाः प्रसजन्ति । 'देवतागमे नित्यानामपायः' इति बाधदर्श-
नम् । उन्विष्टहृदिदक्षिणां ददानि प्रक्षणे यद्यस्ति ब्रह्मा । तदभावे ब्राह्मणेभ्यः कर्माद्रसाद्विष्णुणादानमिति । शुक्लपरिशिष्टेऽपि—
'यद्विपि पूर्णपात्रं निनीय ताभिराद्रिरापो अस्मान्मातरः शुन्धयन्ति तदमापः प्रवहत इत्येताभ्यां सुमित्रा न आपक्षोपधयः सन्ति-
त्यनेन चात्मानं त्रिरसि मार्जयेत् संस्कार्यानपि संस्कारकर्मस्यथाधिमोचम् इति संस्थाजपेनोपतिष्ठते ततो ब्रह्मा च । अथ कर्त्तुमिः प-
रिममूहनपर्युक्षणे कुर्यादेतदेव तन्त्रमन्येषु स्यात्प्राक्कृतत्वं कर्मस्त्विति । पूर्णपात्रविषये स्मृतिरूपेणाद्याचार्यः—'गङ्गाद्याः
मरितः मर्याः पूर्णपात्रे तु संस्थिताः । ताभिरभ्युक्षितो वस्तु स शुनीतो भवेदेव' ॥ कर्मान्ते पूर्णपात्रं तदाकृत्यैवावनि स्पृशन् ।
यद्विपि स्नाप्य संतर्प्य स्नाययेद्वाकर्णो दिशम् ॥ यामं तत्पश्चिमे न्यस्त कर्त्तुं दक्षेण गृह्य च । न्यञ्चं कुर्यात्ततः पात्रे पश्चिमाभिमुखं द्विजः ॥
ताः स्पृशता विग्रमानास्तु समुद्रं प्रति पावनीः । आत्मानं श्रोत्रेयद्विद्वान्द्रिस्ताभिः शुभाप्तये' इति । संतर्प्येति संतर्पणपुस्तसेचनम् ।
अयमिह क्रमः—ग्रान्यां द्विदि दिवा कृतिलो मासवन्तामित्यादिपञ्चमज्ञैः प्रागादिपञ्चविधु यथालिङ्गमुत्तिष्ठेदिति । अत्र

पाठा०—१ विहगाभिर्हन्ति वाचं ऋषिनासि । २ तन्त्रमिति ।

मर्मादी । नैकेकांचनेत्यपि पक्षे तत्रैताभ्यो देवताभ्यो जुहोति मन्त्रानादेशे । इतीयमेव व्याख्या साध्वी मन्त्रप्रकरणत्वात्, तेन जातक-
मर्मादी होमोऽस्ति । अन्येतु—पूर्वोक्तदोषपरिहारेण वर्णयन्ति तत्र पर्याख्ये होमशोधते, स्वशास्त्रे तु कर्ममात्रं तत्रैता देवता भय-
न्तीति । क । जातकर्मर्मादी । एकवर्हिर्हिःप्राज्यस्विष्टकृतः स्युस्तुल्यकाला इति । एकं बहिरादिर्येषां पाकयज्ञादीनां ते
तथोक्ताः । तुल्यकाला एककालाः एकस्मिन्काले आपद्यन्ते । के । पाकयज्ञाः समानकाले कार्यत्वेन ग्रातास्तदा ते समानतन्त्राः
कार्या इत्यर्थः । किमुदाहरणम् । यदा वर्षेणि राकादौ पुत्रकामनोस्पद्यते तदा काम्यपार्ष्णयोरेककालत्वम् । यदा चाग्रयणाश्वयुजी-
कर्मणी आश्वयुज्यां क्रियेते तदा तयोरेककालत्वम् । बहिरादिग्रहणस्य सञ्चोपलवणार्थत्वां स्पष्टयितुं यज्ञगायामुदाहरति—तदेयेति ।
तत् तस्मिन्नर्थे एषा यज्ञगाथा भीयते पज्यते—पाकयज्ञानिति । बहूनां पाकयज्ञानामेकस्मिन्काले समासाद्य ग्राप्य एकाज्या-
नेकनर्हिपः एकस्विष्टकृतः कुर्यान्मनापि सति दैवते इति । न प्रतिदैवतं तन्त्रमावर्तयितव्यमित्यर्थं इति । यद्यपरिशिष्टे तु—‘अया-
सिन्धाबलायनगुणे यानि कानिचिदन्यत्रोक्तानीहेच्छता आचार्येणानुमतापि ज्ञापितानि, यानि चोक्तप्रदर्शितक्रियाणि तानि सर्वान्य-
वबोधाय यथापदमिधास्यामः—कर्ता स्नातो घीतानार्द्रवासा यज्ञोपवीत्याचान्तः ग्रासुत आसीनो दक्षिणाङ्गफारी समाहितो
मन्त्रान्ते कर्म कुर्यात् । प्ररटुचोक्तिप्लुगन्तेषु, अनादेश आर्ज्यं द्रव्यं, सुबः कैरणम्, अवदानवत्सु दर्वी, पाणिः कठिनेषु, कर्मावृत्तौ
मन्त्रोऽप्यार्यते, कर्मणोऽन्त आचमनं चेति सामान्यम्’ इति । अत्र श्रौतसूत्रम्—‘सर्वत्र जपानुमन्त्राध्यायनोपस्थानान्युपांशु मन्त्राश्च

पाठा०—१ समासाद्यते ग्राप्यते । २ सर्वोपबोधाय । ३ ऋषेर्व्यवदानवत्सु ।

कर्मकरणाः' इति । अस्वार्थः—सर्वतःशुद्धोऽपि संवच्यते मध्यगतस्य विशेषग्रहणात् प्रयोजनवत्त्वाच्च । असिन्धाखे यानि ज-
पादीनि तान्युपांशु प्रयोक्तव्यानि । चन्द्रदेनाग्र सर्वत्रेत्युपांशिल्याकृष्यते । मन्त्राः कर्मकरणाश्च सर्वत्रोपांशुप्रयोक्तव्याः । उपां-
शुतत्वेन सत्त्वेन 'क्षणपदशुद्धममनःप्रयोग उपांशु' इति ॥ ६३ ॥ जपादीनां यत्त्वां लक्षणमुच्यते—'जपसुधारणं विद्यारक-
तार्थमपि तत्तवेत् । अर्थतः स्मृत्यामयेदर्थ एव क्रतौ भवेत् ॥ मन्त्रसुधारणमेव मन्त्रार्थत्वेन संसरेत् । शेषिणं तन्मना भूत्वा स्या-
देतदनुमन्त्रणम् ॥ एतदेवामिमन्त्रस्य लक्षणं योक्षणादिकम् । अग्निः संमर्शनाधिम्यात्तदेवाप्यायनं स्मृतम् ॥ उपस्थानं तदेव स्या-
त्प्रणतिव्यानसंगुतम् । चासं कर्म यदेतेषु मन्त्रकाले क्रियेत तत् ॥ कर्मणः करणं तस्य विहितार्थप्रकाशनम् । मन्त्रेण कृत्वा मन्त्रान्तो-
क्रियते कर्म येषु तु ॥ इदं कार्यमनेनेति न कश्चिदुच्यते विधिः । लिङ्गादेवेदमर्थत्वं येषां ते मन्त्रसंज्ञिताः—' इति । अनुमन्त्रणग्रहणे-
नामिमन्त्रणमपि गृह्यते । अनुमन्त्रणाप्यायनोपस्थानानां कर्मकरणलाविशेषेपि यत्पृथग्रहणं यत्र मन्त्रान्तो कर्मोत्पन्न इति कर्मकरण-
पर्वो यः स तेषु न भरतीत्येवमर्थम् । तेन मन्त्रोच्चारणसमकालमेव तेषु क्रिया भवती'ति । अत्र भगवान्—'यत्रोपदिश्यते
कर्म कर्तुरङ्गं तु नोच्यते । दक्षिणस्तत्र विज्ञेयः कर्मणां पारगाः करः ॥ यत्र दक्षिणस्यो नोक्तो उपहोमादिकर्मसु । तिरुस्तत्र दिशः
शस्त्रा ऐन्द्री सौम्याऽपराजिता ॥ रौद्रमन्त्रजपे चैव क्षामुरेवाभिचारिके । राक्षसादिजपे चैव कर्म कुर्वन्नपः स्पृशेत् ॥ आसीन
कैर्ज्यः प्रहो वा नियमो यत्र नोच्यते । तदासीनेन कर्तव्यं न ग्रहेण न तिष्ठता ॥ नित्यं नैमिषिकं काम्यं कर्माहुस्त्रिविधं शुधाः ।

पाठा०—१ नदच्यते । २ राखहे गु जपे । ३ कर्मवैवाहुनां ।

एतेषां कर्मणां होतां त्वं कल्पय वक्ष्यते ॥ अथो पितृभ्योऽभ्युदयथाद्वं चैव परेऽहनि । हविष्यान्नं सक्तुद्वत्सा व्रतचारी स्व-
 लंकृतः ॥ प्रतोष्ठे तन्तुभिर्मयैः संनवेदुस्तये द्विजः । पुण्याहं वाचयेद्विधैरितरेर्वेदपारमैः ॥ मनःप्रसादात्सत्योक्त्या तपसा स्नान-
 कर्मणा । आचम्य चात्मनः शुद्धिं कृत्वा कर्म समारभेत् ॥ अनर्ददेशे स्वायं कर्षा सम्य ऋत्विक्पुरोहितः । प्राकूलता साधनानां
 प्रारतस्त्वयं च कर्मणाम् ॥ कर्तुः प्राप्नुयताऽनुक्ते क्रियायां प्राप्तसमूहनम् । अग्रद्वये सत्येकेन चाग्नेन वचनोदिते । दक्षिणेनैव
 कर्तव्यं तथानुक्ताङ्गकर्मणि ॥ आसीनेनैव कर्तव्यं यत्र स्नानमचोदितम् । हविष्यं चोदितं तद्वदाज्यं तत्र हविर्भवेत् ॥ कर्मोप-
 पीतिना कार्यं निरीतेनापि चोदिते । अविज्ञातस्वरा मन्त्राः प्रयोक्तव्याः प्रयोक्तृभिः ॥ एकथुत्यैव होमेषु विज्ञाताश्च विकल्पतः ।
 यन्मिन्मन्त्रं न पठितः स्वाहाकारो भवेद्यदि । स्वाहान्तेन प्रयोक्तव्यो होमेषु ग्रणवादिकः ॥ यत्र स्वात्प्रत्युचंशब्दस्तत्रैवं होम
 इष्यते । ऋगन्ते तत्र होतव्यं स्वाहाकारं पठेत्ततः ॥ जानीयात्प्रत्युचं मन्त्रं तदन्वाधुपदेशतः । एतद्वृत्तेषु ज्ञापितम् । तथाहि—
 ‘आ नः प्रजां जनयतु प्रजापतिरिति चतसृभिः प्रत्युचं हुते’ति । अस्वार्थमाह नारायणः—‘प्रत्युचग्रहणं कथम्, ऋगन्तेन होमः
 स्यात् न स्वाहाकारान्तेनैत्ययमर्थम् । स्वाहाकारं पठन् शुद्धयादित्यर्थः । तेन यत्र प्रत्युचग्रहणं नास्ति तत्र स्वाहाकारमुप्युक्त्वा पथा-
 दोमः कार्य इति । हरदत्तस्त्पाह—‘आ नः प्रजामिति चतसृभिः प्रत्युचं जुहोति । यत्र प्रत्युचग्रहणं नास्ति तत्रापि प्रत्युचहोमो
 भवति—‘धाता ददातु दाधुषे’ इत्यादौ । एकस्य कर्मणो बहुमन्त्रत्वमन्याप्यभितिकृत्वा यथाहापस्तम्बः—‘वचनोदेककर्म

चतुमध्यम्' इति । इह प्रत्युचग्रहणमृगन्ते होमो यथा स्वात्साहाकारान्ते माश्रुदिति । केचिदृगन्ते हुत्वा पथात्साहाकारं कुर्यादिति चदन्तीति । 'उभूर्युनःस्वधेति तिस्रो व्याहृतयो जपेत् । आग्निश्च होमे तिष्ठभिधतुर्थी स्वात्समासतः' इति ।

अथ पूर्णपात्रनिनयनं गृह्ये 'एयोऽचश्चयः पाकयजाना'मित्युक्तं तत्पाकयज्ञस्वरूपाद्याह गृह्यकारः—'उक्तानि वैतानि-
रूनि गृहाणि वक्ष्यामस्तयः पारुष्यज्ञा हुत्वा अग्नौ हयमाना अनयीं प्रहुवा द्राक्षानभोजने त्रक्षणिहुता अथाप्यृच उदाहरन्ति यः
समिधा य आहूती यो वेदेनेति समिधमेवापि अहधान आदयन्मन्येत यज इदमिति नमस्तस्यै य आहुत्या यो वेदेनेति चिद्यनै-
नाप्यस्ति प्रीतिलदेतत्पश्यधृषिरवाच—अगोरुपाय गविषे बुध्वायदत्स्व्यं वचः । घृतात्स्वादीयो मधुनश्च वोचतेति—वच एव म इदं
घृताय मधुनश्च स्वादीयोऽस्ति प्रीतिः स्वादीयोऽस्तिस्त्वैव तदाह—आ ते अग्न सचा हविर्हृदा तष्टं भरामसि । ते ते भवन्तूक्ष्ण
ऋषभानो यथा उतेत्येत एव म उक्षाणश्च ऋषभाश्च यक्षाश्च भवन्ति य इमं स्वाध्यायमधीयत इति यो नमसा स्वधर इति
नमस्कारेण नै रात्यपि न वै देवा नमस्काग्मति यज्ञो नै नम इति हि द्राक्षणं भवति' इति । अस्मार्थः—उक्तानीति । वैतानि-
कान्युक्तानि । अतः परं गृहाणि वक्ष्यामः । वितानोऽग्नीनां वित्सारस्तत्र भवानि वैतानिहानि पंक्ष्रिषाध्यानि कर्माणीत्यर्थः ।
गृहनिमित्तोऽग्निर्गृहस्तत्र भवानि कर्माण्यपि लक्षणया गृहाणीत्युच्यन्ते । गृहशब्दो भार्यायां शालायां च वर्तते, यथा 'सगृहो
गृहभागतः' इत्यत्र । तत्र पूर्वो गृहशब्दो भार्यावचनः । उत्तरस्तु शालावचनः । येषां भार्यासंयोगादुत्पन्नाध्याविमानि कर्माणि

पाडा०—१ अथ भौतसपदस्वरणमुच्यते इति पूर्वोच्योन्वयः । २ कुलमिसाम्यानि । ३ इत्यादौ ।

सूत्रम्—‘दक्षिणस्यां दिशि मायाः पितरो मार्जयन्ताम् । प्रतीच्यां दिशि गृहाः पशवो मार्जयन्ताम् । उदीच्यां दिश्याप ओषधयो वन-
 सप्तयो मार्जयन्ताम् । ऊर्ज्यायां दिशि यज्ञः संवत्सरः प्रजापतिर्मार्जयन्ताम्’ इति । भगवांस्तु—‘आदाय पूर्णपात्रं तु वह्निभ्याधाय पाणि-
 ना । स्पृष्ट्वा दक्षिणहस्तेन तत्पूर्णससिमन्त्रतः ॥ प्राच्यां दिश्यतदिभिर्मन्त्रैः कुर्वन् प्रागादिषु क्रमात् । उदकं तु प्रतिदिशं प्रोक्ष्याद्यस्ताभिधाय
 तत् ॥ आपोऽन्मानित्यनया इदमाप इति लय । सुमिश्र्यान इत्येतेन मन्त्रान्ते मार्जनं ततः ॥ दुर्मित्र्या इति मन्त्रेण प्रत्यग्दक्षिणदेशके ।
 ते हन्मीत्येव मन्त्रेण कुशाग्रैः प्रक्षिपेदपः ॥ वामपार्श्वे तथासीनां पत्नीं प्रत्यग्विर्भुजः । आसिष्य पाणौ तत्पौयं माहं प्रजामनेन
 तु ॥ तन्पाणिभ्यां गृहीत्वा तु पापमात्मकृतं स्मरन् । आत्मानं यजमानं च होवा त्रिःप्रोक्ष्य तत्फलः ॥’ अत्रोक्तविशेषः श्रौत-
 न्याविरोगिथितात्सर्वंगनुष्ठेयः । अत्रान्यस्य होतुरभानादोनृशब्देन ब्रह्मोच्यत इति ।—औचम इत्युपतिष्ठेताम्रैः प्रत्यगुदक्वित्तः ॥ श्रद्धां
 मेधां यज्ञः प्रज्ञां विद्यां बुद्धिं धियं यत्नम् । आयुष्यं तेज आरोग्यं देहि मे हन्यवाहन ॥ अग्निमेतेन मन्त्रेण प्रार्थयेत द्विजोत्तमः ।
 ततः पर्युग पर्युक्ष्य दद्याद्विप्राय दक्षिणाम् ॥ स्वेषुसंपूक्तकल्पेषु यथोक्ता संव दक्षिणा । होमोपयोगि यद्व्यं होत्रे दद्यात्सदक्षि-
 णम् ॥ यथोक्तदक्षिणालाभे हिरण्यं वा स्वशक्तितः । यद्यस्ति हुतशेषं तु देयं विप्राय तद्वचिः ॥ प्रक्षाल्य यज्ञपात्राणि गृहीत्या-
 इन्द्रशः क्रमान् । यज्ञतन्त्रमिदं प्रोक्तमेकाग्रैर्मनःकर्मणि ॥ प्रयोक्तृणां प्रयोगार्थं शौनकेन यथाक्रमम्’ इति ।

अत्र पूर्णपात्रपतनादौ विनोपमाहापस्तम्बः—‘यदि त्रणीता रुन्देयुरूपदस्येषुर्वापो हि प्रा भयोस्तु इति तिर्यग्भिः पुनर्ग-
हीता तत्तं म आप इत्यनया सुवादूर्तोर्जिहोति’ इति ॥ ६६ ॥ पुनरुपस्थाने विशेषमाहर्षिधामकारः शौनकः—‘हुसा यन्नि-
मुष्यथाप प्राणार्थं हव्यवहनम् । अत्रे तमिति मूक्तेन आपुष्यं वाञ्छितं लभेत्’ इति ॥ ६७ ॥ अत्र हविःशेषं विशेष्य एव दद्या-
द्विस्वाथलायनार्चयः स्मृतिरूपेणाह—‘स्वालोपाकस्य विष्टायं सार्वोग्रिः पर्वणोरपि । दंपती तु न भुञ्जीत दद्याद्विभ्रेभ्य एव
मत्’ इति ॥ ६८ ॥ दक्षिणादाने विशेष उच्यते हेमाद्रौ । तत्र महाभारतम्—‘वेदोपनिषदे चैव सर्वकर्मसु दक्षिणा । सर्वकृतपु
नोरिष्टा भूमिर्गोत्रोऽथ काञ्चनम्’ । तत्र श्रुतिस्तु—‘परमा सुवर्णं दक्षिणा वे’ति ॥ ६९ ॥ रजतस्य दक्षिणात्वेन निषेध उच्यते
चैजयापेन—‘शिवमेयोदवं यस्मात्तस्मात्तत्पितृशुद्धयम् । अमद्रलं तद्यत्नेन देवकार्येषु वर्जितम्’ इति । श्रुतिरपि—‘यदक्षयिता-
तत्रर्जतं ५ हिरण्यमभगुत्तस्माद्रजतं ६ हिरण्यमर्धदक्षिणमभगुत्तं ६ हि यो ब्रूहिषि ददाति पुराऽसं संवत्सुराद्रुहे रुदन्ति तस्माद्ब्रूहिषि न
देयम्’ इति । पार्श्वेपि देविके कर्मणि । इति दक्षिणादाने विशेषः । इति पूर्णपात्रनिनयनादि ।

अथ सकलकर्मसाधारणपरिभाषोच्यते । तत्र कारिका—‘आव्यं रुद्रव्यके होमे स्वावेदाव्यपरिग्रहः । स्वात्परित्तरणं तत्र
कृताकृतमिति स्थितिः ॥ नोचारयति यत्राव्यपदं कर्मसु भूवृकृत् । अनादिद्याव्यहोमेषु तत्र नित्या परिस्तुतिः ॥ सर्वोसिन्ध्याकथने
स्त आग्यभागौ कृताकृतौ । सर्वेषु पाप्मयोषु भवेद्ब्रह्मा कृताकृतः ॥ धन्वन्तरिमणे ब्रह्मा नित्यः श्रुतगवे तथा ॥ ऊचे होमं कथिब्राम्ना

कचिन्मन्त्रेण मृतकृत । नोमयं यत्र तत्रेष्टं हवं नागधेयतः ॥ नैकेकांचन पसोऽयं चौलादावाश्रितो यदा । तदाभिरिन्द्र इत्याद्या
 दोलव्या इति वृत्तिकृत ॥ अनेके पारुयज्ञाः स्युरेकसिन्काल एव चेत् । सैमानतःशताकार्या न तत्राष्टुत्तिरिष्यते ॥ पात्रासादनमि-
 ष्णान आज्याधिधवणादि च । सुगादिमार्जनं चेत्तमरक्षुप्रहरणं तथा ॥ पूर्णपात्रं भवेन्नित्यमाज्यस्योत्पवनं तथा । द्रव्यानादेश आज्यं
 स्याददुक्तं साधने नृवः ॥ जपानुमन्त्रेण मन्त्र उपस्थानाभिमन्त्रणे । मन्त्रो यः कर्मकरणे गृह्यकर्मण्युपांशु पद ॥ इदं कार्यमनेनेति न क-
 चिदृश्यते विधिः । लिङ्गादेवेष्टमर्थत्वं येषां ते मन्त्रसंज्ञकाः ॥ मन्त्रान्ते कर्म कर्तव्यं सर्वत्र करणततः । कर्माष्टौ तु मन्त्रस्याप्याष्टुत्तिर्गृह्यक-
 र्मणि ॥ मन्त्रोक्तदेवतानां चतुर्णामेवाथ निर्वपेत् । चतुरध्वतुरो मुष्टीन्त्रोद्युषां च तथा भवेत् ॥ सर्वत्र श्रययेत्तत्र नास्ति व्युद्धरणं तथा ।
 आदिष्टमन्त्रहोमेण सर्वत्रैवं प्रतीयताम्' इति । इदमन्त्र गृह्यम्—'कृताकृतमाज्यहोमेष्टूपस्तरणं तथाज्यभागी पाकयज्ञेषु ब्रह्मा च धन्व-
 न्नरियत्रशूलगरवजममुष्मस्याहेति जुहुयादभिरिन्द्रः प्रजापतिविश्वेदेवा ब्रह्मेत्यनादेश एक्यहिरिध्माज्यस्विष्टकृतः स्युस्तुल्यकालास्त-
 देषामियत्रगाथा गीयते—पारुयज्ञान्समार्ताय लेकाज्यानेक्यहिरिषः । एकस्विष्टकृतः कुर्यान्नानापि सति देवते' इति । अस्यार्थः—
 कृताकृतमिति—कृतिरेव कृतं कृतं चाकृतं यस्य तच्चयोक्तम् । मलार्थीयोऽन्वृ प्रत्ययः । आज्यं होमो हविरस्मिन्स आज्यहोमः । अन्य-

पाठा०—१ वैशेषाचन । २ धातुएकतु । ३ यमान्तान्त्रा- रसिन्वा न तत्राट्टितिरिष्यते । ४ मन्त्रयज्ञिता । ५ यमानराजा । ६ मन्त्रैरुज्जयानेनचहिय ।
 ७ आज्यमेव हविर्यमिन् ।

या आग्न्यग्रहणस्य रयय्यं स्यात् । मन्त्रं साधारण्यः सन्त्येव । आज्यहोमेषु परिस्तरणं कार्यं वा नवेत्यर्थः । अयं च परिस्तरणविकल्पो यथाग्न्यग्रहणमस्त्यादृतीर्जुहोतीति तत्रैव भवति न पुनरनादिष्टाज्यहोमेष्वयं विकल्पः स्यात्तत्राज्यग्रहणमनर्थकं स्यात् । तयाज्यभागौ पाक्यज्ञेयविति । तथा कृताकृतावित्यर्थः । पाक्यज्ञेषु सर्वेष्वज्यभागौ कार्यौ वा नवेत्यर्थः । पाक्यग्रहणमाग्न्याधितारानिवृत्त्यर्थम् । ब्रह्मा च धन्यन्तरियज्ञशूलगवयर्जमिति । तथेति चर्तते । पाक्यज्ञेष्विति च । ब्रह्मा च सर्वेषु पाक्यज्ञेषु कृताकृतौ भवति धन्यन्तरियज्ञं शूलगवं च रजयिता । अयं तयोर्नित्यो भवति उत्तमैव भवति । नित्यो भवतीति द्रुमः । कृतः । तयोर्गर्जलोपदेशान् मन्त्राणमग्निं चान्तरा येषां चरित्रवन्तं ब्रह्माणसुपवेयेति च । तर्हि तस्मादेव नित्योऽस्तु किमनेनेति शङ्का न कार्या । अस्मिन्निरूप्ये प्रतिषेधे अमति उपदेशस्य पक्षे कृतार्थसात्तयोरपि ब्रह्मा चैलवत्कृताकृतः स्यात् । ब्रह्मास्ति चेत् प्रणीताग्रणयनात्पूर्वं ममन्तपाग्न्यदुष्टो भूलाऽग्नेर्नाग्निं परीत्य दक्षिणतः कुक्षेऽपु 'निरलः परावसुः' इति निरस्य 'इदमहमर्वावसोः' इति मन्त्रेणोपविशेत् । ततो 'गृहस्पतिर्गन्ता' इत्येवं मन्त्रजपं जपेत् । कर्मान्ते सर्वथायथित्तानि संस्थाजपं च कुर्यात् । सर्वदा च यज्ञमना भवेदुदस्तुखम् । असुप्तं स्यादिति जुहुयादिति । कचिन्नामधेयेन होम उक्तः—सावित्र्यं ब्रह्मण इत्यादि । कचिन्मन्त्रेण होम उक्तः—अग्ने नये मृषया राये भुम्मानिति यत्तमभिरिति । यत्र तु नोभयथा तत्र नामधेयेन होमः स्यादित्येव सूत्रे 'माजापत्यस्य स्थालीपाकस्य द्रुता कान्याधर' इत्यादौ । अग्निरिन्द्रः प्रजापतिर्विश्वेदेवा ब्रह्मेत्यनादेशे इति । यत्र होमस्यानादेशः कर्मणश्चानादेशस्तत्रैव देवता होतव्याः ज्ञानकर्मादौ । तर्हि रयारोहणेऽपि स्यात् । एवं तर्ह्यन्यथा व्याख्यास्यामः—तत्र होमोद्योद्यते न मन्त्रधौलक-

प्रवर्तन्ते तेषामयं गृहशब्दो भार्याविचनः । येषां तु दायविभागकालेऽभिरुह्यते तेषां शालावचनः । 'भार्यादिरग्निर्द्विर्द्वार्यादिवर्वा
तन्मिन्यट्याणि' इति गौतमः । उक्ताबुकीर्तनं संन्यकरणाथम् । संन्यकरणे प्रयोबनं कथम् । श्रीत्यः परिभाषाः प्राप्नुयुः,
शाम्भान्तरतान् । रुयं शास्त्रान्तरतम् । मृतसमाप्तावार्यार्थनमस्कारात् । शास्त्रान्तर एवाचार्यनमस्कार उपपद्यते । इदं प्रतिज्ञासू-
त्रम्—अयः पाकयज्ञा इति । पाकयज्ञात्त्रयः त्रिविधा इत्यर्थः । कुतः । जुताः प्रजुताः ब्रह्मणिहुता इति एकैरुस्मिन्यहुवचन-
निर्देशात् । यदिहि त्रिविधं न स्यात् एकवचनेन निर्देशं कुर्यात् । तस्मान्निविधत्वमिति । पाकयज्ञा अत्ययज्ञाः प्रशस्तयज्ञा वा ।
एष श्रीमयत्र पाकशब्दः—'योऽम्भरपाक्तरः' इत्यत्रात्यये पाकशब्दः । 'तं पाकेन मर्नसा पचयमन्ति' । 'यो मा पाकेन मर्नसा
परन्तम्' इत्यत्र प्रर्णमायाम् । तेनाज्यहोमेव्यपि पाकयज्ञतन्त्रं सिद्धं भवति । यदिहि पाकशब्दः पक्ती वर्तते तर्हि आज्यहोमेषु
तन्त्रं न स्यात् इत्यने च । तस्मान्न तत्र वर्तते । प्रशस्तयज्ञा इत्युक्तम् । कथं प्रशस्तम् । उच्यते । यस्मादेषु संस्कारा आम्नातालीञ्च
प्रात्रण्यमराप्यते । के पुनस्ते संस्काराः । गर्भाधानादयः । तस्मात्सर्वेषां पाकयज्ञत्वमिति यदुक्तं तत्सम्यक् । कथं त्रिवि-
धत्वमित्यत आह—हुता अग्नौ हव्यमानाः 'अथ हविष्यस्य जुहुया'दित्येवमादयो हुताः । अनग्नी क्रियमाणाः 'अथ बलि-
हरण' मित्येवमादयः प्रजुताः । नादणभोजनं यत्रास्ति 'ब्राह्मणान्भोजयिते'ति ते ब्रह्मणिहुताः । अत्रावितिवचनमनग्नी
हव्यमानस्य गर्पयलेः प्रजुतत्वार्यम् । सोऽपि हि जुहोतिशब्दचोदितः । हुतादिसंज्ञाविधानं कृत्वोपदेशार्थं शब्दतत्त्वार्थतश्च

पाठा०—१ लीज्य परिभाषा । २ उच्यन्ते तीच । ३ महपमनर्णकम् ।

मृगलीर्यंतांरात् । अथ नैविच्योपदेशार्थम् । पारुष्यज्ञानामेतत्त्वमिति वक्ष्यति । अत्र नैविच्योपदेशे सति तत् पारुष्यग्रहणमपार्थक्यम् । तत्समानवातीयानामेव हुनानां पारुष्यज्ञानां तत्र यथा स्वादित्येवमर्थं नैविच्योपदेशः । प्रहुत-
नद्राणिहुनानां माधूतमिति । तेन सर्पगत्यादाववदानधर्मो निवृत्तः । ब्राह्मणभोजने च निर्वापादि निवृत्तम् । अधि-
कपाद्ब्रह्मणश्चोदयितुस्तद्ब्रह्मण्यं न वृत्तस्य । तृतीयस्यामप्यर्थविरोधात् । बहुवचनं तु 'अगोरुघाय' 'आते अत्र
स्रग्चा' 'यः ममिषा' इति मृचामभिप्रेत्योपपन्नम् । स्रग्चाशुदाहरणं कथम् । एतान्यपि कर्माणि नित्यानि श्रौतेस्तुल्यान्याह्निताग्नेरपि
स्मुरित्वेवमर्थम् । समिधेति—'समिधमेवापि अद्धान आदध'दित्यारभ्य 'यज्ञो वै नम' इत्येवमन्तं ब्राह्मणं भवति । अथः
समिधेत्यस्य तात्पर्यार्थरूपनं ब्राह्मणम् 'समिधमेवापी'ति । समिधमेवापि अद्धान आदधयज इदं दैवतमिति मन्येतैव । कुतः ।
नमन्तम् । अत्र नमःशब्देनाश्रुप्यते । नियण्टुपु नमःशब्दोऽननामसु पठितः । समिदपि तस्यै देवतायै नमो भवति अन्नं भवति ।
प्रीतिहेतुर्नरतीत्यर्थः । अद्धान इत्यनेन श्रद्धायुक्तस्य पारुष्येणैवधिरार इति ज्ञाप्यते । य आहुतीत्यस्य विचरणं ब्राह्मणं 'य आ-
हुत्या यो वेदेने'ति । तत्र 'सुणां सुहृदपूर्व' इत्यादिना तृतीयैकचक्षस्य पूर्वसवर्णः । यो वेदेनेत्यस्य तात्पर्यकथनपरं ब्राह्मणं
'दिपदेने'ति । विषयापि प्रीतिरस्मात्स्तेवेत्यर्थः । द्रव्यत्यागामावेऽपि वेदस्याध्ययनमात्रेणापि प्रीतिरस्तीत्यर्थः । विषया प्रीतिर-
स्तीत्येतद्रूपितुं तन्मित्रये मन्त्रान्तरं साक्षितेन श्रुतिर्दर्शयति 'तदेतदि'त्यादि । तदेतदर्थरूपं पश्यद्युग्मिर्मन्त्रद्वयेवाच—अगोरुघाये-

त्यादि । अग्निन्द्रोऽस्मोतारः प्रत्यधीकृताः । एवंभूतायेन्द्राय हे सखायः, वचो वीचत । धृतात्स्वादीयो मधुनश्चेति कृतेति । वच
 एतेत्यनेन तु तात्पर्यरूपनपरेण ब्राह्मणेन देवताः प्रत्यधीकृताः स्तूयन्ते । हे इन्द्रं, इदं मे मम वच एव घृताच्च मधुनश्च स्वादीयः ।
 अतिद्वतात्स्वादीयस्तस्य प्रार्थनेयमिति दर्शयति—‘स्वादीयोऽस्ती’त्यादिना । स्वादीयोऽस्तित्येवास्मै साक्षितेन ऋषिराहेत्यर्थः ।
 अत्रोऽस्ति प्रीतिः । एवमध्ययनं रसात्स्वादुतरमित्युक्तम् । मांसादपि स्वादुतरमिति मन्त्रान्तरं दर्शयति—‘आ ते अग्न’ इत्यादि ।
 अस्य मन्त्रस्य तात्पर्यकथनपरं ब्राह्मणं ‘एत एव मे’ इत्यादि । हे अग्ने, एत एव मे मत्संबन्धिनः, अतएव ते तव उक्षाणश्च
 मय्यभाय वशाच्च भगन्तित्यर्थः । भगन्तीति लोडर्थे लट् । के मत्संबन्धिन इति चेत् ‘य इमं स्वाध्यायमधीयत’ इति । अस्य मन्त्रस्य
 तात्पर्यं—उद्यादिमांसेन तत्र याजती प्रीतिस्त्वायती विद्ययापि भवतित्यर्थः । उपरार्थस्य तात्पर्यकथनपरं ब्राह्मणं ‘यो नमसा
 न्यन्नर इति नमस्कारेणो’त्यादि । नमस्कारेणापि योऽग्निमर्चयति सोऽपि स्वप्नरः शोभनयज्ञः । ‘तस्येदर्वन्तो रंहयन्त’ इत्यादिः
 पाक्यजनानामर्थयादः । नमस्कारेणापि एतत् प्रीतिरस्ति । कुतः । न वै देवा नमस्कारमति । अतिरतिक्रमणे । देवा हि नम-
 स्कारं नातिक्रामन्ति । तमप्याद्रियन्त इत्यर्थः । किमिति नातिक्रामन्ति । यन्नो वं नमः । नमस्कारोऽपि यज्ञ इत्यर्थः । इति ह ब्राह्मणं
 भवति । इति शब्दो निर्दिष्टपरामर्शः । समिधमेवेत्यादि एवमन्तं ब्राह्मणं भगतीत्यर्थे इति वा ॥६६॥ स्मृत्यर्थेसारे—‘श्रौते तु सर्व-
 शाग्योक्तं सर्वश्रौत ययोचितम् । म्यार्तमाधारणं तत्तु ग्राह्यं श्रौतेषु कर्मसु ॥ सामयाचारिजा धर्मा जातिर्देवसमुद्भवाः । ग्रामाचाराः
 परिग्राह्या ये न विध्यविरोधिनः ॥ युगधर्माः परिग्राह्याः सर्वत्र यथोचितम्’ इति । चतुर्विधविमते—‘द्वतं ज्ञानं क्रियाहीनं हता

मृगतीर्यसंज्ञावद् । अथवा त्रैविध्योपदेशार्थम् । पाक्यज्ञानामेतत्तत्रमिति चक्ष्यति । अत्र त्रैविध्योपदेशे सति तत् पाक्यज्ञग्रहणंमपार्यकम् । तत्समानवातीयानामेव हुतानां पाक्यज्ञानां तत्रं यथा स्यादित्येवमर्थं त्रैविध्योपदेशः । ग्रहुत-
ब्रह्मणि हुतानां माभूत्तत्रमिति । तेन सर्पपत्त्यादाववदानधर्मो निवृणः । ब्राह्मणभोजने च निर्वापादि निवृत्तम् । अवि-
कृपाद्ग्रहणमुच्योऽधिकृत्य मृचस्य ग्रहणार्थं न वृचस्य । तृतीयस्यामप्यर्थविरोधाद् । बहुवचनं तु 'अगोरुधत्स्य' 'आते अन्न
क्रुचा' 'यः समिधा' इति मृचावभिषेक्त्योपपन्नम् । ऋचासुदाहरणं कथम् । एतान्यपि कर्माणि नित्यानि श्रौतैस्तुल्यान्याहिताभेरापि
स्युरित्येवमर्थम् । समिधेति—'समिधमेवापि श्रद्धान आदध'दित्यारभ्य 'यज्ञो वै नम' इत्येवमन्तं ब्राह्मणं भवति । ग्रयः
समिधेत्यस्य तात्पर्यार्थकथनं ब्राह्मणम् 'समिधमेवापी'ति । समिधमेवापि श्रद्धान आदधज्ज इदं दैवतमिति मन्येतैव । श्रुतः ।
नमस्तस्मै । अत्र नमःशब्देनाश्रमुच्यते । निघण्टुषु नमःशब्दोऽश्वनामसु पठितः । समिदपि तस्मै देवतायै नमो भवति अन्नं भवति ।
प्रीतिर्हेतुर्भवतीत्यर्थः । श्रद्धान इत्यनेन श्रद्धाशुक्तस्यैव पाक्यज्ञेऽधिकार इति ज्ञाप्यते । य आहुतीत्यस्य विवरणं ब्राह्मणं 'य आ-
हुत्या यो वेदेने'ति । तत्र 'सुपां सुहृत्पूर्व' इत्यादिना तृतीयकचनस्य पूर्वसवर्णः । यो वेदेनेत्यस्य तात्पर्यकथनपरं ब्राह्मणं
'विघर्षवे'ति । विघयापि प्रीतिरस्यास्त्वेवेत्यर्थः । द्रव्यत्यागाभावेऽपि वैदस्याध्ययनमात्रेणापि प्रीतिरस्तीत्यर्थः । विघया प्रीतिर-
स्तीत्येतद्ब्रह्मणितुं तस्मिन्नर्थे मन्त्रान्तरं साक्षितेन श्रुतिर्दर्शयति 'वदेतदि'त्यादि । तदेतदर्थरूपं पश्यच्चृषिर्मन्त्रद्वयोवाच—अगोरुधाय-

त्यादि । अग्निन्यूत्रे स्तोतारः प्रत्यक्षीकृताः । एवंभूतायेन्द्राय हे सत्पायः, वचो वोचत । घृतात्स्वादीयो मधुनक्षेति कुलेति । वच
 एवेत्यनेन तु तात्पर्यकथनपरेण ब्राह्मणेन देवताः प्रत्यक्षीकृताः स्तूयन्ते । हे इन्द्रं, इदं मे मम वच एव घृताव मधुनश्च स्वादीयः ।
 अतिद्वालात्स्वादीयस्तस्य प्रार्थनेयमिति दर्शयति—‘स्वादीयोऽस्ती’त्यादिना । स्वादीयोऽस्तिस्त्वेषासौ साक्षिलेन ऋषिराहेत्यर्थः ।
 अतोऽस्मि प्रीतिः । एवमभ्ययनं रमात्स्यादुतरमित्युक्तम् । मांसादपि स्वादुतरमिति मन्त्रान्तरं दर्शयति—‘आ ते अम’ इत्यादि ।
 अस्य मन्त्रस्य तात्पर्यकथनपरं ब्राह्मणं ‘एत एव मे’ इत्यादि । हे अग्ने, एत एव मे मत्संबन्धिनः, अतएव ते तव उक्षाणश्च
 ज्ञापमाध वक्ष्याम्य भवन्तिसत्यर्थः । भवन्तीति लोट् । के मत्संबन्धिन इति चेत् ‘य इमं स्वाध्यायमधीयत’ इति । अस्य मन्त्रस्य
 तात्पर्य—उक्षादिमांसेन तत्र यावती श्रीतिस्त्वावती विद्ययापि भवतिसत्यर्थः । उक्तरार्थस्य तात्पर्यकथनपरं ब्राह्मणं ‘यो नमसा
 म्यध्वर इति नमस्कारेणो’त्यादि । नमस्कारेणापि योऽग्निमर्चयति सोऽपि स्वध्वरः शोभनयज्ञः । ‘तस्येदर्वन्तो रंहयन्त’ इत्यादिः
 पारुयज्ञानामर्थवादः । नमस्कारेणापि एतु श्रीतिरस्ति । कुतः । न वै देवा नमस्कारमति । अतिरतिक्रमणे । देवा हि नम-
 स्तारं नातिक्रामन्ति । तमप्यात्रियन्त इत्ययं । किमिति नातिक्रामन्ति । यज्ञो वै नमः । नमस्कारोऽपि यज्ञ इत्यर्थः । इति ह ब्राह्मणं
 भवति । इति शब्दो निर्दिष्टपरामर्शी । समिधमेवेत्यादि एवमन्तं ब्राह्मणं भवतीत्यर्थ इति वा ॥६॥ स्मृत्यर्थेसारे—‘श्रौते तु सर्व-
 शास्त्रोक्तं सर्वस्यैव यथोचिन्तम् । स्मार्तमाधारणं तेषु शास्त्रं श्रौतेषु कर्मसु ॥ सामयाचारिका धर्मो जातिदेवसमुद्भवाः । ग्रामाचाराः
 परिश्राला ये च विध्यविरोधिनः ॥ युगधर्मोः परिश्रालाः सर्वत्रैव यथोचितम्’ इति । चतुर्विंशतिमते—‘हृतं ज्ञानं क्रियाहीनं हता

चाद्यानिनां क्रिया । अपश्यन्नन्धको दग्धः पश्यन्नापि च पङ्क्तः' इति ॥ मनुः—'विधिदष्टं तु यत्कर्णं करोत्यविधिना तु यः । फलं न किञ्चिदानीमिति लेटमात्रं हि तस्य तु' इति । तस्मात्प्रवृत्तो ज्ञानमासाधैवानुष्ठेयम् ॥६॥ अत्र मुख्यकालासंभवे गौणकालानुष्ठानं प्रायश्चित्तं चोक्तं स्मृत्यर्थेसारे—'एवमागामिकार्यस्य मुख्यकालादधस्ततः । स्वकालादुत्तरो गौणः कालः पूर्वस्य कर्मणः ॥ सर्वत्र गौणकालेषु कर्म चोदितमाचरन् । श्रावश्चित्तं व्याहृतिभिर्हुता कर्म समाचरेत्' इति । स्मृतिरत्नावल्याम्—'प्रमादा-
ल्लुब्धता कर्म प्रन्यवत्यध्वरेषु यत् । स्रग्णादेय तद्विष्णोः संपूर्णं स्यादिति श्रुतिः' इति ॥ ६३ ॥ तत्र स्मरणं मन्त्रेण कर्तव्यम् । तथाह याज्ञवल्क्यः—'तद्विष्णोरिति मन्त्रेण सर्व्वस्यः सर्व्वकर्मसु । गायत्री वेष्णवी ह्येषा विष्णुसंस्मरणाय वै' इति ॥ ६४ ॥ 'कृतं समस्तं कर्म विष्ण्वर्षितं कुर्यादित्युक्तं बृहन्नारदीये—'विष्ण्वर्षितानि कर्माणि सफलानि भवन्ति हि । अनर्षितानि कर्माणि भस्मानि न्यस्तहव्यवत् ॥ नित्यं नैमित्तिकं काम्यं यद्यान्यन्योऽसाधनम् । विष्णोः समर्षितं सर्वं सात्त्विकं सफलं भवेत्' इति । इति परिभाषा ॥

अथेतानीमभिमुखगतमन्त्राणामर्थः कथ्यते । तत्र तावदर्थज्ञानस्य फलमाह याज्ञवल्क्यः—'यश्च जानाति तत्त्वेन आर्पं छन्दश्च दैवतम् । विनियोगं ब्राह्मणं च मन्त्रसार्पं तथैव च ॥ एकैकस्य ऋषेः सोऽपि वन्द्यो ह्यतिथिवद्भवेत् । देवतानां च साधुर्व्यं गच्छत्येव न संशयः' इति ॥ ६५ ॥ व्यासस्तु अर्थपरिज्ञाने फलं तदपरिज्ञाने दोषं चाह—'मन्त्रार्थज्ञो जपन्

पाठा—१ समारभेत् । २ अर्चयेत्ताप्यरेषु । मतोऽयं श्लोकः पूर्वमपि ।

अथं तर्थाच्ययनं द्विजः । स्वर्गलोकमवाप्नोति नरकं तु विपर्यये' इति ॥ ॥ अधिप्रतिष्ठापने जुष्टो दमूना इति—हे अग्ने,
 जुष्टः तव्यः सेवितः । दमूनाः दानमनाः दान्तमना वा । अतिथिः अतिथिवत्पूज्यः । विद्वान् ज्ञानवान् । एवंभूतस्त्वं नः अस्मा-
 कम् । दुरीणे—दुरीणे इति गृहनाम—गृहे । इमं यज्ञं उपयाहि उपगच्छ । विधा विद्यान्सर्वान् । अभियुजः अभियोकृन् द्वेष्टु-
 नित्यर्थः । विहस्य । शत्रूयतां शत्रुलभिच्छनां तेषाम् । भोजनानि भोगयोग्यानि । आभर आहर देहि ॥ ॥ एवमग्र इति । हे अग्र,
 यदि आगच्छ । इह अभिमन्युश्च होना देवानामाहाता सन् निपीद । अदब्धः राक्षसादिभिरहिंस्यः । पुर एवा नोऽस्माकं पुरो गन्ता
 से तु गुप्तु मय । एवंविधं ता सां विश्वमिन्वे बिध्वन्व्यसे रोदसी धावापृथिव्यां अयतां रक्षताम् । महे महते सौमनसाय सुमन-
 न्द्राय । देवान् यज अस्माभिर्दत्तं चक्षुषुरोडाद्यादिकं देवेभ्यो ददस्व ॥ ॥ अन्नमूर्तिष्वाने—चत्वारि दृष्टेति । अस्य अभिमूर्ति-
 रग्नेः चत्वारि शृङ्गा चत्वारो वेदाः शृङ्गस्थानीयाः । त्रयोऽस्य पादाः त्रीणि सवनानि पादस्थानीयानि । द्वे शीर्षे प्राय-
 णीयोदयनीये शिरःस्थानीये । मातृ हस्तासः सप्त छन्दांसि अस्य यज्ञेश्वरस्य हस्तस्थानीयानि । हस्तोऽनुष्ठानस्य मुखस्थानं
 तद्वच्छन्दोऽस्ति देवताप्रीणस्य मुखस्थानमिति मुख्यव्यवहारः । हृषमः हृषभरूपी यः त्रिधायज्ञः मघ—त्राक्षण—क-
 ल्यमेधा यक्षः मन् रोरवीति भृशं शब्दायते मन्तक्रमेण । एष महो देवः सहान्देवः । मर्त्यान् मनुष्यान् मर्त्यैर्पजमानैः निष्पा-
 पतान् । आविषेद्य आपिश्रुति ॥ ॥ प्रत्यवरोहणे—प्रत्यवरोहति । हे जातवेदः, त्वं पुनः प्रत्यवरोह लीकिताम्री पुनरवतर ।

प्रजानन् विद्वांस्तं नीजसाकं हव्यं देवेभ्यो बहू प्रापय । प्रजां पुष्टिं रयिं अस्मासु धेहि । अयानन्तरं यजमानाय मह्यं शं मुख-
करो भव । योः । 'यु मिथ्यामिश्रणयोः' इति धातुः अत्राऽभिधेयो । दुःखस्याभिधेयो भव ॥ ॥ अथर्ववेदो—विश्वानि न इति ।
हे जातवेदः, नः अस्माकं । दुर्बहा दुःखेन ग्राह्याणि दुःखेन भोग्यानि । विश्वानि सर्वाणि । दुरिता दुरितानि । सिन्धुं न सि-
न्धुमिव । यथा नाविकः सिन्धुं तारयति तथा तमपि । दुरिता दुरितानि । अतिपिपि अतिपात्य । किंच । हे अग्ने, अत्रियत्
अत्रैरिव अस्माकं नमसा स्तोत्रेण शृणानः स्तूयमानः सन्तनां शरीराणां अविता सं वोधि अस्मासुग्रहात्मिकां युष्टिं कुरु ॥ ॥
यस्ता इदिति । यो मर्त्यः मरणधर्मा अहम् । अमर्त्यं ता ताम् । कीरिणा स्तुतियुक्तेन हृदा हृदयेन मन्यमानः स्तुयन् जोह-
वीमि आह्वयामि । हे जातवेदः, यज्ञो अस्मासु धेहि । हे अग्ने, प्रजामिः तद्दत्तामिः अमृतसं संतत्यविन्दुदलक्षणं अविनाशिलं
अज्यां प्राप्नुयाम् । 'प्रजामनु प्रजायते । तद् तु मर्त्यामृतम्' इति श्रुतेः ॥ ॥ यस्यै त्वमिति—हे जातवेदः, त्वं यस्यै सुकृते
शुद्धकर्मणो यजमानाय लोफं स्थोनं मुखकरं कृणवः अक्रोः । हे अग्ने, स यजमानः । अधिनं बहयोसेतं पुत्रिणं बहुपुत्रोयेतं
वीरयन्तं वीरवीर्येण चोयेतं गोमन्तं गोपुक्तं रयिं धनं नद्धते ग्रामोति । स्वस्तीत्यविनाशिनाम् । स यजमानः कदाचिदपि न
नश्यति । इति पुराणार्थः ॥ ॥ निर्वापे—अग्रये त्वा जुष्टं निर्वपामीति । हे व्रीहे, अग्रये अमृष्यं । जुष्टं अभिप्रेतं । ता तां ।
निर्वपामि श्रूषे निदयामि । गोक्षणाग्रये प्रोक्षामीति विशेषः ॥ ॥ उत्तरपक्षे—सचितुष्टेति । सवितुरादित्यस्य प्रसवे अनुजायां

सत्याम् । हे आज्य, ता त्वां उत्पुनामि अष्टरूपो वा कैशकीटाद्यपनयनदष्टरूपो वा संस्कार उत्पवनं तत्करोमि । अच्छिद्रेण पवित्रेण अच्छिद्राभ्यां पवित्राभ्याम् । तसोः प्रत्यसवासहेतोः सूर्यस्य भण्डलात्मनः रश्मिभिर्जगतां शुद्धिहेतुभिरुत्पुनामीत्यन्वयः ॥ इन्द्रमाधने-अयं स इन्द्रम इति । हे जातवेदः, ते अयमिन्द्रः आत्मा आत्ममृतः स्वरूपघोतकत्वेन । तेनेध्मेन इन्द्रस्य दीप्तो भव । वर्षस्य च प्रवर्षो भव । अस्मांश्च हृद दोषय । वर्षय च प्रवर्षान्कुरु । किंच प्रजया पशुभिः ब्रह्मचर्त्सेन दृताध्ययन-संपत्त्या अन्नाद्येन च समेधय समृद्धान्कुरु ॥ ॥ स्विष्टकृति-यदस्येति । अस्या प्रक्रान्तस्य कर्मणः संवन्धि यत् अत्यरीरिचं विहितादतिरिक्तं अकरवम् । यद्वा इदमस्मिन्कर्मणि न्यूनं अकरं अकरवं तत्सर्वं विद्वान् स्विष्टकृत् दुरिष्टमपि सुपु इष्टं करोतीति एवंविधिद्वौऽग्निः मे ममसंवन्धि यत् स्विष्टं तत् सुदुतं साधुदुतं करोतु । स्विष्टकृते स्विष्टकृत्वगुणयुक्ताय सुदुतदुते सुदुतं हविर्द्यु-होति देवेभ्यो ददातीति सुदुतदुत् तस्यै । सर्वग्रायश्चिच्छादुर्वीनां समर्थयित्रे समृद्धिं कुर्वते । तथा कामानां समर्थयित्रे अग्नये । इदं स्विष्टकृदाल्पं हविः जुहोमि । हे अग्ने, नः सर्वान्कामान्समर्थय स्वाहा । स्वाहाशब्दो हविःप्रदानार्थः ॥ ॐ ॥ स्वाहाका-रोत्पत्तिः घृतोत्पत्तिश्च श्रूयते—‘प्रजापतिरग्निर्मसृजत । तं प्रजा अन्वसृज्यन्त । तमभाग उपोस्त । सोऽस्य प्रजाभिरपाकामत् । तमृषरत्समानोन्वत् । तमृषरन्ध्रश्चार्थक्रोव । स तपोऽस्तप्यत् । सोऽग्निरुपांरमर्ताप्यैस्य प्रजापतिरिति । स ररादादुर्दमृष्ट । तदु-तममचत् । तस्मादस्य दक्षिणतः केद्व्या उन्मृष्टाः । तां ज्यैष्ठ्यक्ष्मीः प्राजापत्येत्याहुः । यद्गरादादुर्दमृष्ट । तस्माद्राराटे केद्व्या न संन्ति । तदुग्नो प्रागृहात् । तर्वाचिकित्सत् । जुह्वानी ३ भित्तिं माद्वीषा ३ इति । तर्वाचिकित्सायै जन्म । य एवं विद्वान्विचिकि-

त्सति । तस्मिन् एव चैतवने । ते वागभ्यवदद्बुधीर्न । सोऽब्रवीत् । कस्तमसीति । खेव ते वागित्त्वब्रवीत् । सोऽब्रुवोत्साहेति । तस्म्यर्हाकारस्य जन्मे । य एव २ स्वाहाकारस्य जन्म वेदे करोति । स्वाहाकारेण वीर्यम् । यस्यैवं निद्रुपः स्वाहाकारेण जुहति । भोगश्चिवास्य हुतं भवति' इति ॥ ॥ नित्यप्रायश्चित्ते-अयाधेति । हे अग्ने, तं अयाधासि भक्तान्प्रत्येतासि । अनभिद्यस्तीथ अनिन्दितथासि । हे अग्ने, अया असीति यत् तत् सत्यमिदं सत्यमेव । अयासा छान्दसो दीर्यः । अयमा तं प्रतिगन्तासि । वयसा आन्यलपेणा-
 केन कृतः अम्माभिः संवर्धितः एवंभूतस्त्वं अयासन् । छान्दसः सलोपः । मर्क्तेर्गम्य एव सन् हव्यं असाभिर्दत्तमाज्यादिकं ऊहिपे
 षहन् । तथा अया एव सन् नः असाभ्यं मेपवं शरीरादिपुष्टिहेतुं वेदि ददति ॥ ॥ अतो देवा इति । यतः कारणात् विष्णुस्त्रि-
 विक्रमः सप्तधामभिः गायत्र्यादिसप्तछन्दोभिः साधनभूतैः पृथिव्याः पृथिवीप्रदेशे स्थिता तदानीमुपरिस्थिताऽहोक्रान् चिचक्रमे
 विविधेन पदक्रमेण स्वीकृतवान् । 'विष्णुंष्टुद्रा वै देवास्तुन्दोभिरिमाहोक्रान्नपत्व्यमुभ्यजयन्' इति श्रुतिः । अतः कारणात् विष्णु-
 मुद्रा वै देवाः कर्मवैगुण्यात् नः अस्मान् अबन्तु रक्षन्तु ॥ ॥ इदं विष्णुरिति । विष्णुस्त्रिविक्रमावतारः परमेश्वरः इमं त्रैलोक्य-
 मुद्रिष्य विचक्रमे विक्रमणं कृतवान् । विक्रममाणश्च त्रेधा त्रिषु स्थानेषु पदं निदधे निहितवान् । अस्य विष्णोस्तत्र पांसुरे धू-
 लिलुक्ते पदस्थाने समूहमिदं लगद् सम्यगन्तर्भूतं यथा पांसुरे प्रदेशे निहितं पदं स्पष्टीभवति तद्वत् ॥ ॥ भूर्भुवःस्वरिति ।
 भूः अधिऋणे किप् । अत्र परमात्मैव सावरलक्ष्मात्मकस्य जगतोऽपि कारणभूतः सन् भूशब्देनोच्यते ॥ ॥ भुवः---भावयति
 विद्यमवकाशप्रदानेन स्थितिप्रदानेनेति वा श्रुतः । अन्तर्भावित्पर्ययः । तत्रापि परात्मैव सर्वेषां भावल्लेषाणां पदार्थानामवकाश-

प्रदानेनोच्यते ॥ ॥ स्वः सुष्ठु वरणीयं सुखमस्मिन्प्राप्यत इति स्वः । अत्र सुखस्वरूप एव परमात्मोक्तः भूर्भुवः स्वः स्वाहेति ।
 एवंभूताय सर्वात्मकाय प्रजापतये स्वाहा इदं हविः प्रदीयते ॥ ॥ यद्धो देवाः मस्तः, अहं प्रयुती प्रयुतं मि-
 श्रणमस्यास्तीति प्रयुति मयः । 'सुषां सुष्ठुगि'त्यादिना पूर्वसर्ण ईकारस्तृतीयायाः । प्रयुतिना मनसा वाचा च वो सुष्माकं देव-
 हेतुन देवानां क्रोधनिमित्तं यत्किंचिदतिपातयानि अत्ययं कृतवान् । अरायः अदानशीलः अस्मान् असदीयं सर्वं अभिदुष्टु-
 नायते नोदापयितुमिच्छति तच्छुदुदधितं सर्वमतिक्रमणदोषमस्ततोऽन्यत्र निधेतन स्थापयत ॥ ॥ पूर्णपात्रे-पूर्णमसीति । हे
 पूर्णपात्राधिष्ठातृदेवते, तं पूर्णं पयोसं सर्वमष्टद्विभिराव्याधितमसि । पूर्णं मे भूयाः प्रमापि त्वं सर्वसमृद्धिभिः पर्याप्तं भूयाः । सुषू-
 र्णमसि सुपूर्णं मे भूया इत्यत्र सुष्ठु इयानेन विशेषः । त्वं सदसि सत्ताविशिष्टं यत्किंचिद् तव तमसि । ममापि त्वं सद्भूयाः ।
 मर्मेमलि सर्वात्मरुमसि । तयोऽन्यन्न किंचिदस्ति । तस्मात्सर्वमिष्टं मम भूयाः ॥ ॥ अदितिरसि अनुपक्षीणमसि । तस्मान्मे
 मम विषये मा क्षेष्टाः त्वयं मागाः ॥ ॥ प्राच्यां दिशि व्यवस्थिता ये देवाः सतिजश्च ते मार्जयन्ताम् ।
 एतेन दक्षिणस्यामित्यादयो व्याख्याताः ॥ ॥ आपो अस्मानिति । मातरः जगतो मातृम्यानीयाः आपः अस्मान् शुन्ययन्तु
 प्रोक्षणेन शोषयन्तु । घृतवः घृतं गव्यं तेन पुनन्तीति घृतवः घृतेन प्रोक्षणोदकेन नः अस्मान् पुनन्तु । हि यस्मात्कारणात्
 देवीः देव्यः देवनशीला आपः विश्वं सर्वं रिपं पापं । रियो रिपमिति पापनामनी भवतः । प्रचहन्ति अपनयन्तु । अनन्तरं
 आग्नेयः अतएव शुचिः शुद्धः पूतश्च यन् उदेमि आभिषुत्येनोदच्छामि ॥ ॥ इदमाप इति । हे आपः, मयि यजमाने यत्किंच

दुरितं अज्ञानान्निष्पन्नं यथा अहं श्रेये साधून्श्रवणमिति । उत अपिच अनुवृत्तकृतानसि इति यदसि तदिदं सर्वं मे मम अ-
पराधजातं प्रवहत मत्तोऽन्यत्र प्रवाहेण नक्त ॥ ॥ सुमित्र्या न इति । आपः ओषधयश्च नः सुमित्र्याः शोभनमित्र्याः इहामुत्र
शुभावहताः मन्दु । किंच ता एवापः ओषधयश्च तस्मै दुर्मित्र्याः इहामुत्र दुःखकारिण्यः सन्तु योऽप्यान् द्वेष्टि नश्चास्माकमप्रियो
भवति यं च वयं द्विष्मः अप्रियाः स्मः ॥ ॥ माहं प्रजामिति । हे आपः, अहं प्रजा इवेत्यप्याहारः । प्रजामिव शुष्मान्परासिचं
पृथक्सेचनं करोमि । या यूयं नः अस्माकं सपावरीः सपावरीः सहगन्तुस्वभानाः स्थन भवथ ताः वः युष्माच् समुद्रे । अत्र समुद्र-
शब्देनाज्ञालिरूप्यते तत्र । निनयानि प्रापयामि । पाथ इत्यन्तरिक्षनाम । स्वं पाथः स्वकीयं स्थानं अन्तरिक्षं अपीथ अम्भामिर्मर्जने
कृते सत्त्वानं गच्छथ ॥ ॥ अग्ने त्वं न इति । हे अग्ने, वल्लभ्यः वरूथैः परिधिभिर्वृतः तं नः अस्माकं अन्तमः स्वंधिकृतमो भव ।
उत अपिच त्राता रक्षकः शिवः सुखकरश्च भव । वसुः वसनीयः सर्वेषां अग्रणीः वसुधयाः वसनीयकीर्तिः अग्निः एवंभूतस्त्वं अच्छ
आगच्छ । नसि आनिमुख्येनास्मान्प्राप्नुहि । गत्वा च अस्माकं दुःसचमं दीप्तिमत्तमं रयिं धनं दाः देहि ॥ ॥ स नो योधीति । हे अग्ने,
स तं नः अस्मात् गोपि युध्यस्व । स तं हवं असदीयं आढानं शुचि ॥ ॥ अथावतः अपमिच्छतः समस्तात् सर्वसाजनात् नः
अस्मात् उरुष्य रथ । हे शोचिष्ठ अतिशोचिष्मन्, दीदिवः स्वेतेजोभिर्दीप्ताग्ने, तं त्वा तां सुम्नाय सुसाय । सुन्नमिति सुरनाम ।
तदर्थं सरिभ्यः समानरुपातिभ्यः पुत्रेभ्यः तदर्थं च नूनं ईमहे याचामहे ॥ ॥ ॐ चम इति । हे यज्ञपुरुषाग्ने, ॐ च प्रणवश्च मे

पाठा०---१ प्रजामिनोपस्मरेषी युष्मात् । २ अन्तिवक्तव्यम् । ३ अपिच अन्तिक गत्वा त्राता ।

स्वरथ उदाचादिस्वरथ मे यन्मदीयं उप च उपस्थानं नमथ नमस्कारथ यदस्ति तदेव ते तव संबन्धि । एतदुक्तं भवति—
 प्रणवेन उदाचादिस्वरेण च यद्वैशुष्यं तत्सर्वं तवोपस्थानेन नमस्तरेण च परिहियत इति । तत्र विषयविभागः । यत्ते न्यूनं
 तस्मै तत्साद्रूप्याय ते उपपत् उपस्थानं, यद्यु ते अतिरिक्तं तस्मै तत्साद्रूप्यार्थं ते नमः नमस्कारः । अतः कारणात् । तस्मै ते नम
 इति । इत्यग्निमुत्पन्नगतमश्वार्थः ।

अधामिश्रसुखप्रयोगः । अथ यजमानः कृताभ्यङ्गः कृतनित्यक्रियः शुचिर्भूत्वा धौतवासाः ग्राचुल्यो दर्भेष्वासीनः विधिवदाचम्य
 पवित्रे ममत्रं धारयेत् । पवित्रवन्त इत्यनयोत्रेष्वा सहस्पतिर्जगती । पवित्रधारणे वि० । पवित्रयन्तः परि वार्षमासते पितृपां युज्ञो अभि
 रंधति नृवम् । मुहः समुद्रं वरुणस्तिरोदधे घोरं इच्छेत्कुर्षुर्हणेऽपारभेत् ॥ सहस्रघारेषु ते समस्वरन्दिवो नाके मधुजिह्वा असुञ्चतः ।
 असु स्पृशो न निर्भिषन्ति पूर्णयः पुदेपदे पाणिनः सन्ति सेतवः ॥ आभ्यां मन्त्राभ्यां पवित्रे धृत्वा प्राणानायम्य देवान्गुर्वदीथ
 प्रणम्य देशकालौ संकीर्त्य श्रीपरमेश्वरग्रीत्यर्थममुकर्म करिष्य इति संकल्प्य तदङ्गहोमं कर्तुमुपलेपनादिकर्म करिष्य इत्युक्त्वा
 शुद्धदेशे किंपिदुच्छ्रितां चतुर्दिशु इयुप्रमाणां तदधिकपरिमाणां वा भूमिं गोमयेन प्रदक्षिणमुपलिष्य मङ्गलार्थं रत्नवह्न्यादिभिरलंकृत्य
 विधिनरुद्धे स्थण्डिले । तन्मध्यदेशापेक्षया पश्चिमभागे यक्षियशकलमूलेनोदगायतां प्रादेवमात्रामेकां रेतामालिष्य तस्या
 दक्षिणोत्तरयोरन्वयोः प्राभायते पूर्वरेखाया असंस्पृष्टे प्रादेशसंमिते द्वे रेखे लिखित्वा तयो रेतायोर्मध्ये दक्षिणत आरभ्य पर-

स्पर्शसंस्पृष्टाः प्रागायताः श्रोतृश्रुसंमितास्तिस्रो रेखा लिखिता तत्र तच्छकलमुदगग्रं मिथश्च स्थण्डिलमद्विरभ्युक्ष्य शकलभागे-
 र्यां निरस्य पाणि प्रक्षाल्य दैत्यमनं कुर्यात् । तत्र तच्छकलरेण कर्मविशेषमवगम्याऽग्निविशेषः प्रतिष्ठापनीयः । तत्रायं क्रमः—
 सौपर्णराजतवाङ्गधातादिलेपितनवशरावान्यतमपात्रे श्रोत्रियागारात्त्वष्ट्राद्यन्यतरस्यं प्रदीपवदुलङ्कारमयं हविर्भुजं निक्षिप्य तथा-
 विधयाग्रान्तरेणामिषायानीतं—समस्तव्याहतेः प्रजापतिः प्रजापतिर्हृती अग्निप्रतिष्ठापने वि० । ॐ भूर्भुवः स्वः इत्यनेनात्माभिमुखं
 पाणिभ्यां पदसु रेखासु प्रतिष्ठाप्य समस्तमावाहयेत् । तत्र मन्त्रा—छद्यो दधूना आग्नेषो वसुधुतोमिषिषु । एक्ष्मन्ने राहुगणो गो-
 तमोऽग्निस्त्रिषु । अग्न्यावाहने वि० । छद्यो दधूना अर्तिर्धिरुणे इमे नो यज्ञमुपवाहि विद्मन् । विश्वा अग्ने अभिषुजो विहृत्यो
 शश्रुयुतामामरा भोजनानि ॥ एक्ष्म इह होता निपीददन्धः सुपूरुता मया नः । अर्वातां स्वा रोदसी विश्वमिन्वे यज्ञामहे सौ-
 मनसाय देवात् ॥ आभ्यां मवाभ्यां—अस्मिन्नग्नौ यज्ञेश्वरमावाहयामीत्यावाह । अग्ने अच्छावदेत्यस्याग्निस्तापसोऽग्निस्त्रिषु ।
 अग्नेः स्वाभिमुखीकरणे वि० । अग्ने अच्छां पदेह नः प्रत्यह नः सुमना भव । प्रनो यच्छ विदस्मते धनुदा अस्ति नस्तस्म ॥
 अनेन मन्त्रेण स्वामिमुखं कृत्वा श्रोत्रितेन्यनानि निक्षिप्य त्रेषुधमन्या प्रवोच्य ततः प्रज्वलिताग्निमेवं ध्यायेत् । तत्र
 मन्त्राः—चत्वारि मृक्का वामदेवो जातवेदा अग्निस्त्रिषु अग्निमूर्तिभ्याने विनियोगः । चत्वारि मृक्का त्रयो अस्तु पादा
 दे शीर्षं सुप्त हस्तासो अस्य । त्रिषां वदो ह्यग्नो रोरवीति यज्ञो देवो मर्त्यो आविचेन्न ॥ स्मृतिश्च—सप्तहस्तश्चतुः-
 शङ्कः सप्तविधो द्विशीर्षकः । त्रिपात्यसन्नवदनः सुखासीनः शुचिस्मितः ॥ स्वाहां तु दक्षिणे पार्श्वे देवीं चामे स्वधां तथा ।

विभ्रदक्षिणदत्तैस्तु शक्तिमजं सूचं सुवम् ॥ तोमरं व्यजनं वामैर्धृतपात्रं च धारयन् ॥ मेपाखण्डं जटाबद्धं गौरवर्णं महौजसम् ॥
भूमध्यं लोहितार्धं सप्तार्चिः सर्वकामदम् । आत्माभिमुखमासीर्नमेवं ध्यायेद्भुताशनम्' इति ॥ ॥ एवं ध्यात्वान्वाधानं कुर्यात् । तत्रायं
क्रमः—समिद्धयं त्रयं चादाय देशकालाजुत्कीर्त्य अथकरिष्यमाणेऽसिन्कर्मणि देवतापरिग्रहार्धमन्वाधानं करिष्ये । अस्मिन्नन्वा-
दितेऽप्रायपि जातवेदसमिधेन प्रजापतिं प्रजापतिमाधारावात्येन अग्नीषोमीं चक्षुषीं आज्येन—ययोक्ताः प्रधानदेवता ययोक्तद्रव्येण—
शेपेणाग्निस्त्विष्टुतमिधमसंहनेन रुद्रमग्निमयासं देवान्विष्णुमग्निं वायुं सूर्यं प्रजापतिं देवताः प्रायश्चित्तदेवता आज्येन विश्वान्दे-

पाठा०—१ मेवंत्वा हुताशनम् । २ अथ अग्निजातवेदसं, अग्निं स्विष्टुतं इति, अग्ने त्यागकालेपि अग्नये जातवेदस इदं, अग्नये स्विष्टुत
इदं इति विदोषणश्चिष्टक एव प्रयोगः कार्यः 'अग्नये स्विष्टुते' इति मन्त्रलिङ्गात् । दृष्टव्यं चिरोपणानामग्नये निवेदाः अग्नये कर्मणि तत्र
तत्र । ३ अन्वाधानवाक्ये—एताः प्रायश्चित्तदेवता आज्येन विश्वान्देवान्संख्यायेत्यस्यान्तरा "ज्ञाताज्ञातदोषनिर्वहणार्थं त्रिवार-
मग्निं मरुतश्चाज्येन" इत्यन्तवाक्यपाठो यद्यपि यदुल्लेख्यते तत्र तथा सर्वत्र यथापि स प्रामादिक एवेति निश्चीयते, कुतः ।
ज्ञाताज्ञातदोषरूपमिष्टस्य निश्चयान्तरमेव नैमित्तिकप्रायश्चित्तमापतति नानिश्चिते दोषे । अथ केचित्स्य एषां ज्ञाताज्ञातदोषस्तर्हि
अथाधेत्यादिभिर्निस्प्रमायश्चित्तरेव सात्ताभिपद्यन्तम् । नचायं नित्यो दोषः । यतः उक्तप्रयोगवास्य एव मन्त्रतन्त्रविपर्ययास्तदिनिमित्ते
सतीति सतिदान्प्रयोगात् । तेनानियतनिमित्त इत्येवपाठः सुखः । तस्मिन्मापस्तम्बध्वजमन्त्राज्ञाताज्ञातप्रायश्चित्तस्य, आश्व-
लायनपूत्रानुकारिकाधिकोक्त्यद्वो दोषा इति व्युत्क्रमनिर्द्धारणकस्य चाऽनियतनिमित्तत्वम् । ज्ञाताज्ञातदोषपरिहारस्यावश्यकत्वे सर्व-
प्रायश्चित्तमेवाभ्युपगम्येयं अनुकल्पितं । अथवा त्रिष्टुतत्वादेयमादरेत्यमुपधातार्थकप्रायश्चित्तव-
देयमपि संकल्पपूर्वकं समावेशोस्तु मारुन्वाधानवान्ये विनिवेश इति निर्दिष्टिचित्तस्य पन्थाः ॥

चान्संघावेण अहं देवताः प्रधानदेवताः सर्वाः संनिहिताः सन्तु एवं सौहार्देन कर्मणा मद्यो यदस्य इति संकल्प्य ॐ भूर्भुवः स्वाः
 स्वाहा इति हुत्वा प्रजापतय इदं नममेत्युद्दिश्य त्यजेत् । तत उक्तप्रकारेणाहुतेषु पुंदर्भेषु प्रादेयमात्रान् पटत्रिंशद्दर्भान् रज्जुकर-
 णार्थं गृहीत्वा तत्र द्वादशदर्भैः संधिप्रथवतीं रज्जुं प्रादक्षिण्येन कृत्वा पुनरन्यां रज्जुमेवं कृत्वा उभयमप्रादक्षिण्येन समस्य ।
 पुनरन्यां कृत्वा प्रादक्षिण्येन त्रिवृत्वं समस्यान्ते प्रदक्षिणं ग्रन्थि कृत्वा तां त्रिष्टुतां रज्जुमुदगग्रां वितत्य तत्र प्रादेयमात्रान्मुष्टिपरिमि-
 तान्दर्भान्निधाय तया शर्हिर्द्विरावेष्ट्य रज्जुग्रेण रज्जुमूलं सक्तुदावेष्ट्य तदग्रश्रेष्ठं पूर्वमावेष्टितरज्जुधस्तान्निधाय परिस्तरणाद्यर्थदर्भैः
 सहायतनात्पद्यान्नागे उपरि निदध्यात् । ततः पूर्ववद्रज्जुं कृत्वा पुनरुदगग्रां वितत्य पालाद्युपादिरान्यतमयद्विषयसंसर्गं प्रादेयप्रमाणं
 पञ्चदशसमिदात्मकेभ्यः प्रागग्रं निधाय तया सक्तुदावेष्ट्य च न्योपरि निधाय परितस्मृहनादिकं कुर्यात् । तत्रायं क्रमः—अग्रेरा-
 यतनात्सकाशादद्याहुलिपरिमिते देशे येद्यानीं दिशमारभ्य प्रदक्षिणं समन्तात्सोदकेन पाणिना त्रिःपरिमृज्य पूर्वमुपरिनिहितान्दी-
 र्घान्मोचयद्दर्भानादाय दद्याहुलिमिते देशे समसंख्यया प्राच्यामुदगग्रं दर्दक्षिणस्थां प्रागग्रैः प्रतीच्यामुदगग्रैरुत्तरस्थां प्रागग्रैर्दर्भैः
 परित्स्पर्शयात् । पूर्वपश्चात्परित्स्तरणमूल्योक्तपरि दक्षिणपरित्स्तरणमुत्तरपरित्स्तरणमुदगग्रयोरधस्ताद्भवति एवं परित्स्तीर्य । द्वाभ्यासनाथ-
 मयेर्दक्षिणतोऽष्टाविंशतिदर्भान् पात्रासादनार्थं चोत्तरतः कांश्चिदर्भान्याग्रानालीर्य अग्रेरपराजितां दिशमारभ्य त्रिरज्यता परि-
 पिच्य पात्रासादनं कुर्यात् । तत्रायं क्रमः—अग्रेरुत्तरभागे पूर्वमात्तीर्णेण पुंदर्भेषु चरस्थालीप्रोक्षणपात्रे दर्बीकुचो म्रणिताज्यपात्रे

पाठा०—१ यात्रोपादेन कर्मणा । २ पूर्ववद्रज्जुं कृत्वा । ३ मात्तीर्णं दिशदेवाग्रमाभ्यम् । ४ प्रतीक्षायाज्यपात्र इत्येवं बर्हिष ।

इध्यामर्हिणी शूर्पकृष्णाजिने उत्तुसलसुसले चेत्येतानि पात्राणि द्वन्द्वश उदगपवर्गं प्राचसंस्थं न्यग्धिलमासादयेत् । आज्यहोमे तु प्रोक्षणपात्रं सुतं ग्रणीतापात्रं आज्यपात्रं इध्मं वह्निधेलेतान्यासादयेत् । ततः प्रोक्षणपात्रमुचानीकृत्यं प्रादेशमात्रे स्वीत्येन च मग्ने पवित्रे कृत्वा तत्पात्रस्त्रोपरि निषाय शुद्धाभिरद्भिः पूरयित्वा हस्तयोरङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यामुदगग्रे पवित्रे गृहीत्वा त्रिरुत्पूय पात्राण्युत्तानानि कृत्वा इध्मे च विसृज्य सर्वाणि पात्राण्युत्पूताभिरद्भिः प्रोक्षेत् । ततो यथोक्तलक्षणमैशानदिशि स्थितं ब्राह्मणं असिन्कर्मेणि ब्रह्माणं त्वां वृण इति तत्प्राणिं पाणिना गृहीत्वा वृणुयात् । ततो ब्रह्मा वृत्तोऽसीत्युक्त्वा प्राञ्चुरो यक्षोपवीत्याचम्य ममन्तपाण्यद्वुष्टो भूलाग्रणाग्निं परीत्य दक्षिणत उदस्युरः स्थित्वा आमनार्थेर्देर्मेन्वेकं दर्भमङ्गुष्ठानामिकान्यां गृहीत्वा 'निरस्तः परायसुः' इति नैर्कल्या निरस्याप उपस्थङ्गा 'इदमहमर्वाचसोः सद्ने सीदामि' इत्युक्त्वौदस्युल एव वामोरोरुपरि दक्षिणंपादं संस्थाप्योपविश्य गन्धाक्षतादिभिरभ्यार्चितः सन् 'ॐ वृद्धस्पतिर्विक्षा ब्रह्मसदन आशिष्यते वृद्धस्पते यज्ञं गोपाय' इति जपित्वा सर्वदा यजमाना एव वर्तेत । ततो यजमानः ग्रणीतापात्रमग्नेः प्रत्यङ्गिधाय तत्र पवित्रे निषाय उत्पूताभिरद्भिः पूरयित्वा गन्धपुष्पाक्षनाभिधिष्य धृतप्राणो मुरगमममुदृत्य 'ब्रह्मश्रपः ग्रणेप्यामि' इत्युक्त्वा ततो ब्रह्मणा 'ॐ भूर्भुवःस्वर्हस्पतिप्रभूतः इति जपित्वा ॐ ग्रणय' इत्युत्तरवारिते अग्रेरुत्तरतस्त्रिदग्नेषु निषाय पवित्रे गृहीत्वा अर्घ्येक्षिभिर्देर्भिराच्छादयेत् । ततः प्रत्यगग्नेः शूर्पं निषाय

पात्रा०—१ अथ गन्धाक्षतपुष्पग्रहेषाचार । २ दग्नेषु दक्षिणभागे स्थितवेकम् । ३ गोपायेत्यस्याग्रे—'तव यज्ञं पाहि तव यज्ञस्य पति पाहि तव मां पाहि इति मन्त्रेण पठन्ति । इदमग्ने च तथा प्रत्युपचारस्तथापि तस्य पवित्रिष्ठेन्यत्राप्यनुपलभ्यात्मासादिको भाति सः ।

तत्र पवित्रे निधाय । नाममन्त्रकहोगे यथा प्रधानदेवत्वं प्रत्येकं व्रीहियुष्टीन् अमुष्मै ता जुष्टं निर्वापामीति मन्त्राट्टत्या निरुप्य व्रीही-
णामुपरि ते पवित्रे निधाय अमुष्मै ता जुष्टं श्रोक्षामीति निर्वापसंख्यया उत्पूताद्विरद्विः श्रोक्षेत् । ममन्त्रकहोमे तु श्रवणाकर्मा-
ग्रयणादृक्ताश्चादादौ तूर्ण्यं चतुरश्वहोरो युष्टीधिरुप्य तथैव श्रोक्षेत् । ततः पात्राणामुत्तरभागे ग्राम्भीवमालीर्णं ऊर्ध्वलोमि कृप्या-
जिने उत्तरतलं निधाय तत्र व्रीहीन्धुसलेन पङ्क्यवहत्य त्रिःशुलीकृतान् तण्डुलान् त्रिःप्रक्षाल्य पृथक्पात्रे एकपात्रे वाऽनविदग्ध-
मवद्विर्गतकञ्चुकं दानैः शनैः लुच्यतं पचेत् । ततस्ते पवित्रे आज्यपात्रे निधाय तत्पात्रं पुरतः संस्थाप्याज्यमासिन्ध्यामेरुत्तरतः स्थिता-
नक्षारान्भसना सहस्रेल्लक्षपरिस्तरणाद्द्विर्निरुद्ध आज्यपात्रं तेज्वधिश्चित्य ज्वलता दर्भोल्गुकेनावज्वल्य अहुष्टुपर्वमात्रं प्रक्षालितदर्भा-
प्रद्वयमाज्ये प्रत्यस्य पुनर्ज्वलता तेनैव दर्भोल्गुकेन चर्वाविना सहाज्यं त्रिःपर्यधिकृता तदुत्सुकमपास्य अपः स्युद्रा स्थालीं भुवि
कर्पाशिवोदगुद्रास्याश्रात्रान्प्रत्यूहापः स्युद्रा तत्रस्थितमेवाज्यम् । तच्चितुष्ठा हिरण्यस्तूपः सविता पुरडाण्यिक् आज्योत्पन्ननेवि ० ।
सचितुष्ठा प्रतव उत्पुनाम्मन्त्रिच्छ्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिः । इति मन्त्रेणैकयुत्योच्चारितेनैकवारं द्विस्तूष्णीमुत्तानपाणि-
द्वयाङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यामन्तयोस्तस्युष्टे गृहीता तान्भ्यां पवित्राभ्यां प्रागुत्सूय ते पवित्रे श्रोक्ष्यामी प्रहृत्य अग्नेः पश्चात्परिस्तरणाद्द्वि-
रात्मनोऽग्रतो ध्रुवं समीक्ष्य तत्र गहिःसंनहनीं रज्जुमुदगग्रां वितत्य तत्र गहिः प्रागग्रमुदगपर्वगर्मविरलमालीर्यं तत्राज्यपात्रं निधाय
सुवादिसंमार्जनं कुर्यात् । सत्रायं क्रमः—दक्षिणेन हस्तेन सुषसुवौ गृहीता सव्येनाष्टां दर्भानादाय सहैवाग्नौ प्रताप्य सुचं

पाठा०—१ आज्यस्थालीं वेष्टु । २ पर्वशिवरुण कृत्वा । ३ मन्तरयोस्तस्युष्टे ।

निधाय दक्षिणेन पाणिना सुवसा विलं दर्भाद्वैः प्रागादिप्रागपवर्गं त्रिःसंमृज्य अथस्ताद्वर्गैरेवाभ्यात्मं विलष्टुष्टं त्रिःसंमृज्य
 ततो दर्भाणां मूलेर्दण्डस्याधस्ताद्विलष्टुष्टादारभ्य यावदुपरिष्टाद्विलं तावत्रिः संमृज्याद्विः श्रोक्ष्य सुवं निष्टप्याज्यस्याख्या उत्तरतः
 शुष्पाऽऽरष्टुष्टं निधायोदकं स्पृष्ट्वा तैरेव दर्भैर्बहुं चैवमेव संमृज्य सुवादुचरतो निधाय दर्भानिद्विः श्रोक्ष्याग्रावनुग्रहरेत् । ततः शृतं
 बहं सुवगृहीतेनाज्येनाभिवायोर्योद्गुदास्य अग्राज्ययोर्मध्येन नीत्ताऽज्याद्विद्विणतो यद्विपि सान्तरमासाद्य पुनरप्यभिचार्य हविःपृथ-
 क्करणाय पात्रान्तरं चर्वाज्ययोर्मध्ये निधाय एकादशाङ्गुलिमिते देशे गन्धाक्षतपुष्पैरग्निं समधमभ्यर्चयेत् । तत्र मन्त्राः—विधा-
 निन इति तिसृणां वसुधुतोऽग्निस्त्रिष्टुप् द्वयोरधमेऽन्त्याया उपस्थाने वि० । विधाग्नि नो दुर्गहा जातवेदुः सिन्धुं न नृवा
 दुरितार्तिपपि । अयं अग्निवज्रमसा गृणानोऽस्माकं बोध्यविता तनूनाम् ॥ यस्तौ ब्रुवा कीरिणा मन्यमानोऽर्मत्सु मत्स्यो जोहवीमि ।
 जातवेदो यशो अस्मासु धेहि प्रजाभिरेमे अमृततामस्याम् ॥ यस्मै ते सुकृते जातवेद उलोक्तमये कृणवः स्युनम् । अध्वनं सपुत्रिणं
 प्रीरयेन्तु गोमन्तं रुधिं नश्यते त्यस्ति ॥ तत्र आत्मानं चालंकृत्य हस्तं प्रक्षाल्य इधमवन्धनरञ्जुं तत्रैव निधाय पाणिनेध्वमादाय त्रिरिध्म-
 मभिधाय मूलमध्वमयोर्मध्यभागे गृहीत्वा (इधमलंकृत्य स्वयमलंकृत्य ब्रह्माणमलंकृत्य) अयं ते वामदेवो जातवेदा अभिस्त्रिष्टुप्
 इधमहोमेवि० । अयं त इध्म आत्मा जातवेदस्तेनेध्वस्य वर्धस्य चैद्ध वर्धय चासान्प्रजया वसुभिर्ब्रह्मवर्चसेनाध्वाधेन समेधय स्वाहा ।
 एकश्रुत्योर्ध्वमग्रावाधाय अग्नयेजातवेदस इदं नममेत्युदिश्य त्यजेत् । अथ सुवेणाल्यं गृहीत्वा उत्तरपरिस्तरणसंधितो नीत्वापेर्वा-

यन्मन्त्रोक्तमारभ्याग्रेयीपर्यन्तं प्रजापतिपदं चतुर्थ्यन्तं मनसा सारम् स्वाहेत्युच्चार्य नैरन्तर्येणार्जवेनान्यधारां ज्योतिष्मत्प्रतिष्ठाभिध्मदा-
 रूपरि प्लावयन्हुता । पुनराज्यं गृहीत्वा दक्षिणपरित्तरणसंघितो नीत्वा नैऋतीमारभ्यैश्वर्यानीपर्यन्तं तर्बव हुत्वा उभयत्र प्रजापतय
 इदं न ममेत्युद्दिश्य त्यस्ता । सुवेणाज्यमादाव अग्नये स्वाहेत्यग्रेरुत्तरपार्श्वे पूर्वभागे हुत्वा । पुनराज्यं गृहीत्वा सोमाय स्वाहेति दक्षि-
 णपार्श्वे तत्समदेशे हुत्वा । अनन्तरं नायमश्वकहोमे पूर्वनिहितपात्रे प्रधानदेवतासंस्त्यथा चरुं पृथक्कृत्य इदममुष्मा इदममुष्मा इति
 यथादेयतं प्रत्येकमभिमृद्योत् । समश्वकहोमे त्वविमज्ज्यावदानधर्मेण जुहुयात् । तत्रायं क्रमः—सुवेण दर्व्यामुपल्लीर्यं प्रथमप्रधानदे-
 वताचरोर्मध्यादङ्गुष्ठपर्यन्तमात्रं तिरीचीनामिरदुष्टमध्यमानामिकाभिस्सुदसंस्पर्शमकृत्वावदाय दर्व्यामोष्य ततः पूर्वभागे प्रागग्रा-
 भित्तामित्तैर्बावदाय दर्व्यामोष्य पात्रसं हविरभिघार्य पश्चादर्वीस्थितमभिघार्य अष्टुप् स्राहा इति प्रधानदेवतानामोच्चार्य अग्नेर्मध्ये
 आज्यमागापेक्षया प्रत्यन्तरदेशे वा आच्छादयन्निव दर्व्याः पार्श्वेण जुहुयात् । एवं प्रधानहोमान् तच्चदुषिष्टहविवोऽवदायाव-
 दाय हुत्वा । दर्व्यामुपल्लीर्यं सर्वेभ्यो हविर्भ्यः सकृत्सकृदुत्तरार्धादन्वीनाभिः पूर्वावदानतोऽधिकमवदाय दर्व्यां निधाय पात्रस्य-
 मभिघार्य अवप्तं तु द्विरभिघार्य । यदस्येति द्विरण्यगर्भोऽग्निः सिष्टकृदतिश्रुतिः सिष्टकृदग्नेमे वि० । यदस्य कर्मणोऽत्यरीरिचं
 यद्वा न्यूनमिहाकरम् । अग्निष्टरिसिष्टकृद्विद्वान्सर्वं सिष्टं सुहुतं करोतु मे ॥ अग्नये सिष्टकृते सुहुतहुते सर्वप्रायश्चित्ताहुतीनां
 कामानां समर्धयित्रे सनाग्निः कामान्समर्धय स्वाहा । इत्येकयुतोच्चार्योऽग्रेयानदेशे हुत्वा अग्नये सिष्टकृते इदं न ममेति त्यजेत् ।
 पश्चात्तची तु प्रधानहोमे पश्चान्मध्यात्पूर्वाध्यां च द्विरवधति इतरत्र तु समानम् ।

अनन्तरमग्रेरुत्तरतः स्थितामिधमन्धनरज्जुं विस्रस्य प्रोक्ष्य रुद्राय स्वाहा रुद्रायेदं० इति हुत्वा अपः स्पृष्ट्वा सुवेणान्यमादाय प्राय-
थित्ताहुतीः सप्त जुहुयात् । तत्र मन्त्राः—अयाधेति विमदोऽयाळधिः पक्षिः प्रायश्चित्तान्यहोमे वि० । अयाथाग्नेस्सनभि-
न्वलीश्च सत्यमिरमया अस्ति । अयासा वयसा कृतोऽयासन्ध्वयमृद्धियेऽया नो वेदि मेयजं स्वाहा इत्येकधृत्योच्चार्य जुहुयात् ।
अग्नये अयास इदं० । अतोदेवा मेधातिथिर्देवा गायत्री प्रायश्चि० । अतो देवा अवनु नो यतो विष्णुर्विचक्रमे । पृथिव्याः
सप्त धामभिः स्वाहा । देवेभ्य इदं० । इदं विष्णुर्मेधातिथिविष्णुर्गम्यत्री प्राय० । इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निर्दधे पदम् ।
ममूढमस्य पांसुरे न्याहा । विष्णव इदं० । अभ्यासृग्भ्यो हुत्वा । न्याहृतीनां व्यस्तानां विश्वामित्रजमदग्निमरद्वाजा ऋषयः
अभिवायुर्नृयो देवताः गायत्र्युष्णिगजुष्टुभरछन्दसि । समस्तन्याहुतेः प्रजापतिः प्रजापतिर्हुती प्राय० । भुः स्वाहा अग्नय इदं० । भुवः-
स्वाहा वायव इदं० । स्वः स्वाहा सूर्यायेदं० । भूर्भुवः स्वः स्वाहा प्रजापतय इदं० । इत्याथाथतस एव सप्तान्याहुतीर्हुत्वा प्र-
त्येकमुद्देश्यत्वागी कुर्यात् ॥ अनन्तरं ब्रह्मा कर्त्तारं परीत्य वायव्यदेशे स्थित्वा अयाधेत्यादि सप्ताहुतीर्जुहुयात् । ततो मन्त्रविप-
र्यसादिनियतनिमित्ते प्राप्ते । यज्ञो देवा अभितपामस्तद्विष्टुप् मन्त्रविपर्ययप्रायश्चित्ता० । यदो देवा अतिपातयानि ब्राह्मा
च प्रयुती देवुहेकनम् । अग्नयो अस्मिन्नुनायतेऽन्यद्वा समस्तस्तद्विधेयतुस्वाहा । मरुद्भ्य इदं० । अनाज्ञातमिति मन्त्रद्वयस्त

पाठा०—१ रुद्राय पशुपतये स्वाहा पशुपतये रुद्रायेदं । २ वनत्याया यदोदेवेल्यस्या मरुदाहुतेः अनायासाभिषयस्य च नित्यत्वा नित्यत्वाविचार-
पौर्वापर्यक्रमविचारश्च प्राग्गन्वाधानप्रसंगे निर्णीतो द्रष्टव्यः ।

द्विरण्यगमोऽग्निरनुष्टुप् ब्रताज्ञातदोषप्राय० । अनाज्ञातं यदा ज्ञातं पुनस्तं क्रियते मिथु । अग्रे तदस्य कल्पय संहि वेत्य
 यथानुयस्यस्वाहा अग्रय इदं० । पुरुषसंमितो यज्ञो युञ्जः पुरुषसंमितः । अग्रे तदस्य कल्पय संहि वेत्य यथातथस्य स्वाहा ।
 अग्रय इदं० । यत्प्राकृतेत्यस्य त्रितोऽभिस्विष्टुप् ज्ञाताज्ञातदोषप्राय० । यत्प्राकृता मर्नसा दीनदक्षा न युञ्जस्य मन्वते मर्तायः । अग्नि-
 षट्दोता ऋग्विद्विजानन्यजिहो देवाः ऋतुदो यजाति स्वाहा । अग्रय इदं० । इत्यादि जुहुयात् । यजमानस्तस्यै तस्यै देवताया उचिदय
 त्वजेत् । ब्रह्मणोऽग्नावे यजमान एवैतान्त्राचधित्तजपहोमांश्च कुर्यादन्यस्मै धरं दद्यात् । स्कन्धाभिन्नाद्यनिवतनिमित्ते प्राप्ते पूर्वो-
 क्तप्रकारेण तत्तद्व्यतिपदोक्तजपहोमांश्च कुर्यात् । ततः संकल्पविपर्ययोसदेवताविपर्ययोसमध्यपूर्वाधिविपर्ययोसद्रूपविपर्ययोसनिर्घोषण-
 विपर्ययोसकर्मविपर्ययोसत्यराक्षरवर्णलोपदोषप्रायश्चित्तार्थं यज्ञोदेवा इति सुहुमुहुजुहुयात् । ततो यजमानः सर्वकर्मप्रपूर्णी भद्रद्रव्य-
 दां पूर्णाहुतिं जुहुयात् । तत्रायं क्रमः—सुवेणाज्यं गृहीत्वा सुचं समविलां पूरयित्वा तत्र सुवमूर्ध्वविलं निधाय पुनरधोविलं
 निक्षिप्य सुवाग्रे जुहुमाक्षतान्निधाय सव्यपाणिना सुवसुधमूले, दक्षिणपाणिना सुग्रीवां ब्रह्मसुद्रया गृहीत्वा लिष्टन् समपाद ऋजु-
 कायः सुवाग्रन्यत्तलोचनः यज्ञात्मा मन् । समुद्रादूर्मिरित्येकादशर्चस्य मूक्तस्य यामदेव आपस्विष्टुप् अन्त्या जगती पूर्णाहुति-
 होमे वि० । समुद्रादूर्मिर्भयुर्मो उदारदुपांशुना सममृततर्मानद् । वृतस्य नाम गुह्यं यदस्ति त्विहा देवानाममृतस्य नाभिः ॥ वयं
 नाम शर्ववामा वृतस्यासिन्यज्ञे धारयामा नमोभिः । उप ब्रह्मा दृणवच्छस्यमानं चतुःशृङ्गो वमीद्वोर एतत् ॥ चुलारि शृङ्गा
 ग्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सुप्त हस्तासो बल । त्रिषां वज्रो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्यो आविवेद्य ॥ त्रिषां हितं पुणिभि-

गुरुमर्मानं गवि देवसो गुरुतमन्वविन्दन् । इन्द्र एकं गुरु एकं जवान वेनादेकं स्वधया निर्दत्तः ॥ एता अपेन्ति ह्यर्थात्समुद्रा-
 न्दत्तव्रजा रिपुणा नावचक्षे । वृतस्य धारा अभिचाकक्षीमि हिगुण्यो वेतसो मर्ष्य आसाम् ॥ १ ॥ सम्यक्स्वयन्ति सरितो न
 धेना अन्तर्द्विदा मनसा पूषमनाः । एते अर्कित्यूर्ययो वृतस्य मृगा इव क्षिण्णोरीर्षमाणाः ॥ सिन्धोरीव प्राधुने शूचनासो वात-
 प्रमिषः पतयन्ति शुहाः । वृतस्य धारा अरयो न वाजी काष्ठार्थिन्दधुर्मिषिः पिन्वमानः ॥ अग्नि प्रयन्तु सममेव योपाः कल्या-
 ण्यः । मयमानासो अग्निम् । वृतस्य धाराः सुमिषो नसन्तु ताशुपाणो हयति आतर्वेदाः ॥ कल्प्या इव बहुतुमेतुना ऽ अर्ज्यं
 ज्ञाना अभि चाकक्षीमि । यत्र सोमः सूयते यत्र यज्ञो घृतस्य धारा अभितल्पन्ते ॥ अर्घ्यर्पत सुदुति गव्यमाजिमस्मासु मद्रा
 द्रविणानि घ्नन् । इमं युजं नयत देवता नो घृतस्य धारा मधुमन्तं ॥ धामन्ते विन्यं सुवनमधिभ्रितमुन्तःसमुद्रे वृष्यन्तराद्यु-
 पि । उपामनीके समिधे य आर्धतुलमस्याम् मधुमन्तं त इर्मिष ॥ २ ॥ स्वाहेत्यन्तं पठन् यवपरिमितधारां संततां सुगन्धेण
 मारुतेषु हुता अग्न इदं नममेत्युदिश्य त्यजेत् । विज्योतिषेयस्य जेतो वृद्धोऽग्निस्त्रिषुप् अवशिष्टान्यहोमे वि० । विज्योतिषा
 घृहता भर्तृप्रितुषिर्विन्मनि कृणुते मद्रिता । प्रादेवीर्मायाः सद्गते दुरेवाः क्षिणीति शृङ्गे रक्षसे विनिक्षे स्वाहा । अनेन च तथैवा-
 वशिष्टे समं हुता अग्नय इदं नममेत्युदिश्य त्यजेत् । ततो विन्धेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति संस्तवं हुत्वा विन्धेभ्यो देवेभ्य इदं न ममे-
 त्युदिश्य त्यजता तण्डुलकणान्समिधर्षदाकलान्यग्निः श्रोत्र्याग्नौ ग्रहृत्य अवभृथरूपं पापव्यकरं पूर्णपात्रजलमार्जनं कुर्यात् । तत्रायं

पाठा०—१ आनो वृद्धोऽग्निरिति पाठ प्राणादिव । कुमारं कुमारो यतो ॥ आर उर्वावेति यवतुलकमात्र ।

रुमः—पूर्वासादितपूर्णपात्रमन्तीर्णं ग्रहिणि दक्षिणपाणिना निधाय तत्र गङ्गादिनदीः स्यूता दक्षिणपाणिना स्पृशन्—पूर्णमसि पूर्ण
मे भूयाः गुपूर्णमसि गुपूर्णं मे भूयाः मदसि मन्त्रे भूयाः सर्वमसि सर्वं मे भूयाः । अक्षितिरसि मा मेधेष्टाः । इति जपित्वा कुशार्घ्यैः प्रागादि-
पञ्चद्विधु जलमार्गयेत् । तत्र मन्त्राः—ग्रन्थ्यां दिक्षि देवा क्रतुजो मार्जयन्ताम् । दक्षिणस्यां दिक्षि मासाः पितरो मार्जयन्ताम् ।
अपःस्पृशः । प्रतीन्यां दिक्षि गृहाः पदयो मार्जयन्ताम् । उदीन्यां दिस्पापओषधयो वनस्पतयो मार्जयन्ताम् । ऊर्ध्वाचां दिक्षि
यताः संनस्तरः प्रजापतिर्मार्जयन्ताम् । इत्येतानेरुश्रुत्या पठन् प्रतिदिशं सिस्ता स्वशिरसि कुशार्घ्यैर्मार्जयेत् । तत्र मन्त्राः—
आपो अस्मानित्यस्त देवश्रवा आपस्विष्टुप् । आपो अस्मान्मातरः शुन्धयन्तु धृतेन नो धृतव्यः पुनन्तु । विश्वं हि रिप्रं प्रबहन्ति
देवीन्दिवाभ्यः शुचिरा पूत एमि ॥ इदमापः सिन्धुद्वीप आपोऽनुष्टुप् । इदमापः प्रबहतु यत्किंच दुरितं मयि । यद्वाहर्मभि
दुद्रोह पद्मो ह्येष इगार्नवम् । सुमित्रा न आप ओषधयः सन्तु । एतैर्मन्त्रैर्वान्ते मार्जनं कृता । दुमित्र्यास्तसै सन्तु चोऽस्मा-
न्भृष्टि यं न ययं द्विष्मलं हन्मि । इति निर्ऋतिदेशे कुशार्घ्यरपः सिचेत् । ततो ब्रह्मा यजमानस्य वामपार्श्वस्थितपद्मपञ्चलौ
पूर्णपात्रम्वजलं—माहं प्रजां परासिचं या नः सयावरीः स्वन । समुद्रं वो निनयानि स्वं पायो अपीय । इत्येकश्रुत्योपक्ता
प्राञ्चुरं निषिन्प्य तदञ्जलिस्वजलंः पापनिरसनार्थं आत्मानं यजमानं पत्नीं च प्रोक्षेत् । पत्नी तु तञ्जलं वह्निषि निषिञ्चेत् । अथवा
मार्जनानन्तरं यजमानस्य वामपाणिमुचानीकृत्य वह्निषि निधाय दक्षिणपाणिना पूर्णपात्रं गृहीत्वा तत्र माहं प्रजामित्यनेन तञ्जलं
प्राञ्चुरं निषिन्प्य ता आपः समुद्रं गच्छन्तीति ध्याता पाणिस्वजलैरेवात्मानं पत्नीं च प्रोक्षेत् । ततः कर्ताग्रेः प्रत्यगुदविश्रुतः

संस्थाजपेनोपतिष्ठेत् । तत्र मन्त्राः—अग्ने तं गोपायना लोपायना वा वन्युः सुवन्युः शुतवन्युर्विप्रवन्युरुक्थयः अग्निदेवता द्विप-
दाधिराद् छन्दः अश्वपथ्याने विनियोगः । अग्रे तं नो अन्तम उत ज्ञाता जिवो मंवा वरुध्वः ॥ वयुरग्निर्वसुश्रवा अच्छा नक्षि-
ध्रुमर्जं रयिं दाः ॥ स नो वोधि ध्रुवी हरिमुख्याणीं अथायतः संमसात् ॥ तं स्तौ गोचिष्ट दीदिनः सुभार्य नूनमीमहे सदि-
भ्यः ॥ इति द्वाभ्याम् । ॐ मे मरुध मे यज्ञोप च ते ममश्च । यत्ते न्यूनं तस्मै त उप यत्तेतिरिक्तं तस्मै ते नमः । ॐ अमर्ये-
नमः स्वस्ति । अद्वां मेधां यद्वाः प्रज्ञां विधां बुद्धिं ध्रियं वलम् । असुष्यं तेज आरोग्यं देहि मे हव्यवाहन । देहि मे हव्य-
वाहनोभम इन्मुपस्थानं कुर्यात् । ततो ब्रह्मा एतरेणोपतिष्ठेत् । ततः कर्ता परित्तरणं विसृज्याग्निं पर्युक्ष्य परित्पिच्य गन्धाद्यतपुस्यै-
रलंछत्य नैवेद्यताम्यूलं निवेद्य ब्रह्मणे यथोक्तदक्षिणां दत्त्वा दक्षिणाभावे हुतशिष्टं घृतादिकं सहिरण्यं दक्षिणालेन दत्त्वा पात्राणि
प्रक्षाल्य द्रव्यं उन्मृज्य तस्य स्मृत्येत्यादिना श्रीपरमेश्वरे ममर्प्याचामेत् । धृतपवित्ररुग्निं विसृज्य शुद्धदेशे प्रक्षिपेत् ।
इति श्रीनृसिंहय प्रयोगपारिजाते षोडशकमखण्डे सकलसाधारणाग्निमुत्सप्रकरणम् ॥

अथ ग्रहयज्ञः ॥ मन्महे तन्महे पद्माक्षुषकुम्भफलम् । यत्स्वरूतया यज्ञाः श्रूयन्ते श्रुत्तिसीमनि ॥ अथेदानीं
ग्रहयज्ञत्रिधिरभिधीयते । स तायन्त्रित्य-१ नैमित्तिक-२ काम्य-३ भेदेन त्रेधा विभियते । शुभवारविशेषजन्मनक्षत्र-
प्रयायनविषुवोपरागादिकालविशेषेषु नित्यः १ । तदुक्तं भगवता—‘ग्रहशान्तिं प्रवक्ष्यामि शानकोऽहं द्विजन्मनाम् ।
पुण्येऽहनि दुर्भे पारे तन्माद्युक्षेण च त्रिषु ॥ अयने विषुवे चैन सोममृग्योपरागयोः । ग्रहाणाग्र्यवेष्टानां नित्यं शान्तिं समाचरेत्’

इति । आचार्येणापि—‘शरीरेणासते देवा ग्रहाः सूर्यादयो नव । तन्मात्सेषु ग्रहान्तेषु देहशान्तिर्भवेन्नृणाम् ॥ भौमोऽग्रेः
सोमजो भूमेन्व्योममूर्तिर्दृष्टपतिः । भार्गवोऽप्यां समीरस्य सौरिः सोमस्य चेतसः॥ रविरात्मा रयः (?) एद् तु मर्यादया राहुकेतवः ।
एते यसन्ति भूतेषु शरेषु व्यावरेषु च ॥ ग्रहादिमूर्तयस्त्वेते ग्रहाः सूर्यादयोऽखिलाः । इति यस्मात्त एवाय्मादिकुरुन्ति शरीरिषु ॥
एतेऽष्टमादित्यानस्थाः पीडयन्ति शरीरिणः । खान्त्वान्धातून्समाधित्व त्रिदोषांश्च तदा तदा ॥ पूजया जपहोमैश्च पूजिताः शान्ति-
मिच्छुमिः । शान्तास्तृताः प्रदास्यन्ति श्वेतेषामभियाञ्जितान् ॥ गृहा गावो नृपा विप्रा नार्यः स्वस्वपतिप्रियाः । पूजिताः पूज-
यिष्यन्ति निर्दहन्त्यवमामिताः ॥ सर्वापिष्टो विद्वेजयर्थं नित्यं पूजया नम्यदाः’ इति । स्मृतिचन्द्रिकायामपि—‘ग्रहाधीना नरे-
न्द्राणामुच्छ्रयाः पतनानि च । भावामात्रो च जगतस्तत्सारपूजयतमा ग्रहाः’ इति ॥ ॥ गर्भाधानगृह्यकर्मप्रारम्भगृह्यप्रवेद्याप्रति-
ष्ठारोग्यानिपेक्षाभिचारप्रशस्ताखिलकर्मप्रारम्भेषु नैमित्तिकः २ । तदुक्तमुत्पलपरिमले—‘कार्यारम्भेषु सर्वेषु प्रतिष्ठास्वध्वरेषु
च । नववेस्मग्रवेदो च गर्वाधानादिकर्मसु ॥ आरोग्यत्नानसमवे संक्रान्तौ रोगसंभवे । अभिचारे च यः कुर्याद्ग्रहपूजां विधानतः ॥
सोऽमीष्टफलमाप्नोति निर्विभेन न संशयः’ इति । अत्र कार्यारम्भेऽप्यित्यादौ सर्वत्र निमित्तमस्मी ॥ ॥ सफलविपदपगमसं-
पदागमवृष्टपायुःपुष्टपादिफलकामनासु काम्यः ३ । तदुक्तमाचार्येण—‘क्षीयन्ते विपदः क्षिप्रं वर्धन्ते संपदोऽखिलाः ।
तदारयेन्ध नश्यन्ति सर्वकार्याः प्रदक्षिणाः ॥ भवन्त्यायानि नश्यन्ति ग्रहयज्ञकृतां नृणाम् । कामानां चायुराधानां लभ्ये च

पाठा०—१ मर्यादियुतयस्त्वेते । २ प्रवच्छन्ति । ३ निवृत्तवर्धे । ४ तापाश्रय प्रणस्यान्ति ।

विधानतः' इति । कुर्यादिति शेषः । याज्ञवल्क्योऽपि—'श्रीऋतमः शान्तिकामो वा ग्रहपूजां गमाचरेत् । दृष्ट्यायुःपुष्टिकामो वा सयैवाभिचरन्वापि' इति । ब्रह्मयामलेऽपि—'दृष्टारिष्टे समायाते कर्तव्यं ग्रहशान्तिकम् । दृष्टिपुष्ट्यायुरारोग्यमसृगज्ज्यां नृदृढये' इति । अत्र यद्यपि सर्वत्र फलश्रवणात्काम्यत्वमेव सिध्यति तथापि नित्यपदग्रहणाभिनिगमसमीश्रणमात्र 'नित्यनैमित्तिकं च स्यात्ताम्' इत्युक्तेरविरोधः । अत्राक्षरेणै प्रत्ययायश्रवणाख्यमवयादिषु ग्रहयज्ञस्य कथं नित्यनैमित्तिकत्वमिति चेत्, नित्यपदश्रवणा-
वेति श्रूमः । नित्यत्वसाधकं एति नित्यपदेन परिगणनात् । सत्तुल्यं कालविधाने—'नित्यं सदा यावदायुर्न कदाचिदिति क्रमेण । तदुक्तान्तिरुमे दीपश्रुतेरस्यागचोदनात् ॥ फलश्रुतेरप्यया न तच्चित्यमिति कीर्तनम्' इति ॥

प्रष्टयन्ते पक्षत्रयम् । स र्वाकारिरेकाध्वरः १ एकाग्रिरेकाध्वरः २ अनेकाग्रिरेकाध्वरः ३ इति त्रैधा भवतीति वर्ण-
यन्ति । तत्राद्यः पक्षस्तावदाचार्येष्वनव्यालोपादनादरणीयः । सत्तुल्यम्—'कुण्डे वा म्यण्डिले वैरुः कुर्यात्तुल्यं नृधमृधम् ।
एकस्तु बहुकुण्डेषु कुर्याद्ब्रह्मते गुरुः ॥ बहुपुण्डःसु वैरुमिन्नहि वा तद्विधानविन् । एककुण्डे तु नवभिर्नव होमः प्रष्टयन्ते ॥
श्रीतादित्यत्र सर्वत्र प्रायस्तत्रेषु वा क्वचित् । क्वचित्तत्रेषु तदुद्गा केचिद्ब्रह्मतेष्वपि ॥ तथा कुर्यन्ति तत्रैव तत्र कुर्यादुद्यो गुरुः ।
यत्र यद्यथा प्रोक्तं तत्रात्कुर्याद्ययोदितम् ॥ नान्यथा ध्यानुमानेन कुर्यात्प्राज्ञोऽपि मानवः । पञ्चानुक्तं तु तत्रैव कुर्याद्वा ध्यानु-
मानतः । विविच्य न्यायमालोच्य दृष्टान्यत्र बलावलम् । श्रौतं वाच्यं पराणं स्मार्तं वाग्नि विनिर्णये ॥ गीर्दटा तत्र न चले-
दथायाडा स्त्रानुमानतः । यत्र गीर्त एता तत्र कुर्यान्मयाध्यानुमानतः ॥ नच यत्र च तत्रैव सा गीर्पिति नतिर्मम । तस्माच्च

चैककुण्डे स्युः पोतारो बहवो द्विजाः ॥ अनुक्तलाद्रहमस्ये तथान्यव्याप्यनुदिते । एकस्तेके बहूदिनं हुनेत्कुण्डे गुरुद्विजः' इति । अतः प्रथमपक्षपुंशस्य द्वितीयमेकाग्र्येकाध्वरपक्षमादावभिधास्यामः । प्रवुराचारपरिगृहीतत्वादेतस्य । नन्वेवंविधमाचारमेव न पश्यामः । एकस्मिन्नेवाग्रे ग्रहसंख्यया होतुर्दर्शनादिति चेत् । सत्यम् । किंतु आचार्यप्रतिहस्ततया नव होतारो जुह्वति नत्वा-चार्यतया । अतएवोपक्रमोपसंहारापवगम्य ग्रहयज्ञः कार्यः । अनवगम्य यत्नेनापि करणे वैफल्यस्य श्रवणात् । तदाहाचार्यः—
'रूपवर्णायुधस्यानमण्डलासनराहनम् । समित्कुण्डोपहारांश्च पुष्परत्नाकृतीरपि ॥ गायत्रीं मूलमन्त्रांश्च तथा मन्त्रांश्च कैवलान् । अधिप्रत्यधिदैवानां मन्त्रांधर्प्यादिसंयुजान् ॥ तत्तन्मूर्तीश्च जानीशादोष्यन्नचन्ग्रहान्नुधः । अह्नातैव पुमानिष्ट्वा तत्फलं नैव पिन्दति ॥ दुःखं प्राप्नोति सुमहद्यत्नादिद्विष्ट्वाप्यवित्तुमान् ॥ एतान्युधचपुथस्सम्यग्जानीवाद्ग्रहयज्ञकृत् । ग्रीणयेदरिलानेच पूजाद्यंश्च नवग्रहान् ॥ आरमनो विपमन्यं च प्रहं ग्रीणाति दुर्गलः । तदुक्तविधिना सम्यक् द्युतया गुर्वनुमोदितः' इति । अत्र गायत्री ग्रहगायत्री । प्रणवव्याहृतिपूर्वकं चतुर्थ्यन्ते नमोन्तं ग्रहनाम ग्रहगायत्री । तथाचोक्तं वामनग्रन्थे—'ग्रणवं त्वादितः कृत्वा भूर्भुवःस्वस्ततः परम् । चतुर्थ्यां नमस्तयुक्तं नमस्कारान्तयोजितम् ॥ एष मन्त्रः समाख्यातो ग्रहपूजाविधायकः । अनेनावाहनं कुर्यादनेनैव वित्तवर्जयेत्' इति ।

अथ मण्डपादिलक्षणमुच्यते । हेमाद्रौ मत्स्यपुराणे—'गृहस्योत्तरपूर्वेण मण्डपं कारयेद्बुधः । रैत्राय नवभूमौ वा चतुर-

पाठा०—१ दैवतारो बहवो द्विजा । २ कदाचित्तनमूनी ।

समुदचक्ष्वम् ॥ दद्याहस्तानथायी वा हस्तान्कुर्याद्विधानतः । तस्य द्वाराणि चत्वारि कर्तव्यानि विचक्षणैः' इति । एतन्मण्डपकरणं काम्ये नित्यम् । नित्यनैमित्तिकयोस्तनित्यम् । 'नित्यं नैमित्तिकं हिता सर्वमन्यत्समण्डपम्' इति मत्स्येनाभिधानात् ॥

अथ कुण्डलक्षणम् । स्कन्दपुराणे—'नवग्रहमन्त्रे कुण्डं हस्तमात्रं समन्ततः । चतुरस्रमयोहलं योनिनकं समेतलम् ॥ चतुरकुलवित्तारा मेरुला तद्वदुच्छ्रिता । वितलिमात्रा योनिः स्यात्पदसप्तद्वलिविस्तृता । कूर्मश्लोभता मध्ये पार्श्वयोथाहुलोच्छ्रिता । गजोष्ठसदृशी तद्वदायता छिद्रसंयुता ॥ मेरुलोपरि सर्वत्राप्यश्वत्थदलसंनिभा' इति । सा च योनिः पथिमतः कार्यी । तथाच गर्गः—'पथिमे मध्यभागे तु योनिं कुर्याद्विधानतः' इति । अपिच—'मानहीनाधिकं कुण्डमनेकमयदं भवेत् । तस्य चोचरपूर्वं तु स्पण्डिलं हस्तमात्रकम् ॥ त्रिपत्रं चतुरस्रं च वितस्त्युच्छ्रायसंमितम् । द्विरहुलोच्छ्रितो वज्रः प्रथमः समुदाहृतः ॥ त्र्यहुलोच्छ्रायसंयुक्तं वज्रद्वयमथोपरि । द्व्यहुलस्तत्र वित्तारः सर्वेषां कथितो गुंघः' इति । इत्यमुक्तलक्षणं कुण्डं वेदिं च निर्माय ग्रहयज्ञः कर्तव्यः । 'कुण्डे वा स्पण्डिले वा' इत्याचार्यवचनाद्यदा स्पण्डिले क्रियते तदा वेदिरेव कार्यो न मण्डपः । तथैव शिष्टाचारस्य दर्शनात् ।

अथ ग्रहप्रतिमादिप्रतिष्ठा । तत्र ग्रहानाह याज्ञवल्क्यः—'सूर्यः सोमो महीपुत्रः सोमपुत्रो बृहस्पतिः । शुक्रः शनैश्चरो राहुः केतुश्चेति ग्रहाः स्मृताः' इति ॥ ॐ ॥ अथ ग्रहवर्णाः—आदित्याङ्गारकौ रक्ता बुधजीवा च पीतकौ । सोमशुक्रौ विदुः श्वेतौ कृष्णौ राहुश्चनैश्चरौ ॥ धूम्रः केतुगर्धभां वस्त्राण्यामरणानि च । ग्रहवर्णानि गृहीयाद्ग्रन्थं पुष्पं तथैवच' इति ॥ ॐ ॥

धारकः ॥ 'चिह्नितं वरदेनास्य करग्रन्थं तु कारयेत् ॥ आपः स्त्रीरूपधारिण्यः श्वेता भकरवाहनाः । दधानाः पाशकलशौ मुक्ता-
 भरणभूषिताः ॥ शुक्लरणी मही कार्या दिव्याभरणभूषिता । चतुर्भुजा सौम्यवपुश्चण्डोदुत्तदशाम्बरा ॥ रत्नपात्रं सस्यपात्रं पात्रमौष-
 धिसंयुतम् । पद्मे करे च कर्तव्यं भूयो-वादवनन्दन ॥ दिङ्मागानां चतुर्णां सा कार्या पृष्ठगता तथा । प्रदक्षिणं दक्षिणाधःकरा-
 दारभ्य नित्यलः ॥ विष्णुः कौमोदकीपञ्चदक्षचक्रधरः क्रमात् । चतुर्दन्तसमाल्लभो वञ्ची कुलिशसत्करः ॥ प्राचीपतिः प्रकर्तव्यो
 नानाभरणभूषितः । वामे शय्याः करे कार्या सम्यक्संस्तानमञ्जरी ॥ वरदा मण्डिता कार्या द्विभुजा च तथा शशी । यक्षोपनीती
 हंसस्यधतुर्वरुधतुर्भुजः ॥ अक्षन्त्रं सुबं विभ्रत्कुण्डिकां च प्रजापतिः । अक्षमृगधराः सर्वे कुण्डिकापुच्छसंयुताः । एकभोगास्त्रि-
 भोगा वा नर्पाः कार्याश्च मीपणाः ॥ पद्मासनस्यो जटिलो ब्रह्मा कार्यधतुर्भुजः । अक्षमालां सुनं विभ्रत्पुस्तकं च रुमण्डलम् ।
 वासः कृप्याजिनं तस्य पार्श्वे हस्तार्थव च' इति । इत्यधिदेवताः ॥ ॐ ॥ अथ प्रत्यधिदेवतालक्षणानि । 'पञ्चवक्रो घृपालदः प्रति-
 नक्तं त्रिलोचनः । कपालगुल्लसद्गङ्गा चन्द्रमालिः सदाशिवः ॥ अक्षन्त्रं च कमलं दर्पणं च कमण्डलुम् । उमा विभर्ति हस्तेषु
 पूजिता त्रिवर्षरपि ॥ कुमारः पृग्धुतः कार्यः शिरगण्डकविभूषणः । रक्ताम्बरधरः कार्यो मयूरवरवाहनः ॥ कुक्कुटध तथा घण्टा
 तस्य दक्षिणहस्तयोः । पताका वज्रयन्त्राख्या शक्तिः कार्या च वामयोः ॥ (विष्णुब्रह्मेन्द्रलक्षणाभ्यामधिदेवतामूक्तान्येव ज्ञेयानि) ईष-
 त्पीनो यमः कार्यो दण्डदस्तो विजानता । रक्तदृक्पाशमृत्कुण्णो भद्रिपत्यो विभूषितः ॥ कालः करालवदनो नित्यगध विभीषणः ।

अथ प्रतिमाद्रव्याण्याह याज्ञवल्क्यः—‘ताम्रकात्स्फाटिकाद्रक्तचन्दनात्स्वर्णकादुभौ । रज्ज्वादायसात्सीसात्कांसात्कार्पा ग्रहाः क्रमात् ॥ स्वर्णैर्वो पटे लेख्या यन्धर्मण्डलेषु वा’ इति । ब्रह्मवामले तु—‘ताम्रेण कारयेद्भ्रातुं रज्ज्वेन निशाकरम् । कुजज्जीवित्स्याणि सुवर्णेन शकल्ययेत् ॥ रज्ज्वेन सतः शुक्रं कृष्णलोहेन धर्मजम् । नागेन कारयेद्भ्रातुं केतुं कांसेन कारयेत् ॥ नागं सीसम् । स्वाहुलेनोच्छ्रिताः सर्वे ग्रहाः कार्या विधानतः ॥ अथवा स्वर्णमात्रेण कारयेत्प्रतिमाः सुधीः । तदर्थेन तदर्थेन यथा-विचारानुसारतः ॥ अथवा वर्णैकैः कार्या ग्रहाः स्वर्णादिधातुभिः’ इति ॥

अथ ग्रहसूतयः । मत्स्यपुराणे—‘पद्मासनः पद्मकरः पद्मगर्मसमद्युतिः । सप्ताश्वरयसंयुक्तो द्विसुजः सात्सदा रविः ॥ श्वेतः श्वेताम्बरधरो देवाश्वः श्वेतभूषणः । गदापाणिर्द्विबाहुश्च कर्तव्यो वरदः शशी ॥ रक्तमाल्याम्बरधरः शक्तिशूलगदाधरः । चतुर्भुजो मेघनतो वरदः साद्वरासुतः ॥ पीतमाल्याम्बरधरः कर्णिकारसमद्युतिः । रज्ज्वचर्मगदापाणिः सिंहस्यो वरदो बुधः ॥ देवदत्त्यगुरुस्तदत्पीतश्वेतौ चतुर्भुजौ । दण्डिनी वरदो कार्यां साधयश्चक्रमण्डल ॥ इन्द्रनीलद्युतिः शूली वरदो गृध्रबाहनः । बाणवाणासनधरः कर्तव्योऽर्कसुतस्तथा ॥ करालवदनः सज्ज्वचर्मधारी वरप्रदः । नीलसिंहासनस्य राहुरय ग्रहस्यते ॥ धूम्रा द्विबाहुवः सर्वे गदिनो विकृताननाः । गृध्रासनगता नित्यं केतवः सुवर्णप्रदाः ॥ सर्वे किरीटिनः कार्या ग्रहा लोकहितायहाः’ इति ॥ ॐ ॥ अथाधिदेवतालक्षणानि । विष्णुधर्मोत्तरे—‘पिङ्गभृश्रमथुकेकाश्वः पिङ्गाद्यनितयोऽरुणः । छागस्यः साधयश्च सप्ताचिः शक्ति-

पाठा०—१ मत्स्यस्य सप्तरज्ज्वेन । २ श्वेताश्वः श्वेतसुरणः । ३ मेघपद्मः, मेघगायी ।

आचार्यं वरयेत्कर्ता विधिज्ञं नवयज्ञकम्' इति । तत्र यजमानो विधिज्ञमाचारवन्तमाचार्यमसिन्ग्रहमरो आचार्यं तां धूणे इति तत्पार्ष्णि पाणिना संगृह्य गृह्णयात् । अनधिकारिणा करणे दोषसराणात् । तदाह दृष्टस्पतिः—'आथर्वणं प्रतिष्ठां च ग्रहयज्ञं क्रतुं व्रतम् । असंस्कृतमनुः कुर्वन्शीघ्रमेति विपर्ययम्' इति । इत्याचार्यवरणम् ।

अथ वेद्यां ग्रहस्थापनम् । ब्रह्मयामले—'वितानं कारयेच्च फलपुष्पाङ्कितं शुभम् । ग्रहवर्णपताकाढ्यसौरणाद्यैर्विराजितम् ॥ गोमयेनोपलिप्याय तत्तत्तण्डुलैः शुभैः । मन्त्रोपरि लिखेद्रीमान्यघमष्टदलं शुभम् ॥ क्रमेण स्थापयेत्तत्र भास्करादीन्वचग्रहान्' इति ॥ ॐ ॥ अत्र ग्रहस्थापनक्रमो हेमाद्राचमिहितः—'मन्त्रे तु भास्करं विद्याच्छद्दिने पूर्वदक्षिणे । दक्षिणे लोहितं विद्याहुचं पूर्वोत्तरेण तु ॥ उत्तरेण गुहं विद्यात्पूर्वर्णेव तु भार्गवम् । पश्चिमे तु द्युनिं विद्याद्राहुं दक्षिणपश्चिमे ॥ पश्चिमोत्तरतः केतुः स्थाप्यते शुक्लतण्डुलैः' इति ॥ ॐ ॥ अथ स्थापनक्रम उक्तः । उत्पलपरिमले—'ग्रहस्य दक्षिणे पार्श्वे स्थापयेदधिदेवताम् । ग्रहस्योत्तरपार्श्वे तु न्यसेत्प्रत्यधिदेवताम् ॥ द्युनंधराद्वायुदेसे स्थापयेद्विष्मनायकम् । आतुनइन्द्रमुन्वमित्युचा विधिनाचयेत् ॥ तस्य याम्येऽर्चयेदुगां जातवेदसमन्वतः । तस्य दक्षिणतो वायुं क्राणाशिशुर्कचाचयेत् ॥ आदित्यस्येत्यन्यर्चाम्बरं पूजयेदथ । एषोऽपि इत्यनया तस्य याम्येऽधिनीं यजेत् ॥ एवं द्वाविंशदेवताः स्थापनीयाः । तथाच मत्स्यपुराणे—'देवानां तत्र संस्थाप्या मिश्रतिर्द्वादशाधिका ॥ आदित्याभिपृष्टाः सर्वे साधियत्यधिदेवताः । स्थापनीया द्युनिथेष्ट नान्तरे न पराशुद्राः' नान्तरे न वह्निर्योगिनः संनिहिता इति व्याख्येयम् । एवं द्युर्वादिद्वाविंशदेवतानां यथोक्तलक्षणाः प्रतिमाः यथास्थानमुक्तमन्त्रैरेव

पाशहस्तो दण्डहस्तः सर्पशुधिकरोमवान् ॥ उदीन्यवेपं स्वाकारं द्विभुजं सौम्यदर्शनम् । दक्षिणे लेखनीं तस्य वामे पात्रं तु कार-
येत्' इति ग्रन्थविद्वत्तत्त्वज्ञानानि ॥ ६३ ॥ अथ कर्मसाहस्रण्यदेवताः । 'चतुर्भुजास्त्रिनेत्रश्च कर्तव्योऽत्र गजाननः । नागायशोपवी-
तश्च शशाङ्ककृतशेखरः ॥ दन्तं दशकरे दद्याद्वितीये चाक्षसूत्रकम् । तृतीयं परशुं विद्याचतुर्थे मोदकं तथा ॥ शक्तिं चाणं तथा
शूलं सत्रं चक्रं च दक्षिणे । चन्द्रविन्मययो वामे सेटसूचं कपालकम् ॥ शुक्रं दण्डं च विभ्राणा सिंहासना चतुर्भुजा । एषा
देवी समुदिष्टा दुर्गा दुर्गसुहारिणी ॥ क्षेत्रपालं वक्तो ध्यायेच्छ्यामवर्णं विलोचनम् । ऊर्ध्वकेशं सुदंष्ट्रं च भृङ्गुदीकुटिलाननम् ॥
नृशुरालंकृताङ्गं च सर्पमेखलया युतम् । सर्पाङ्गकर्मतिकुट्टं क्षुद्रघण्टामयं तथा ॥ करोटिसामर्थ्यं चापि मालां गुल्फावलम्बिनीम् ।
दधानमुरगानन्दमुद्रं चन्द्ररेखया ॥ दक्षिणेः शूलवेतालसद्वद्रुन्दुमिसंयुतेः । वामेः कपालघण्टासिचर्मचापममायुतः । अष्टभिर्भ
कैर्मूर्तिभिर्दिग्यामममतिश्रुतिम् । घावद्वरिणपृष्ठस्यो ध्वजधारी समीरणः । वरदानस्तरे भूधरवर्णः कार्यो विज्ञानता ॥ नीलोत्प-
लामं गगनं तद्वर्णमन्यरधारि च । चन्द्रार्कहस्तं कर्तव्यं द्विभुजं सौम्य पण्डवत् ॥ द्विभुजौ देवनिपजौ कर्तव्या देवसंयुतौ । तयो-
रोपथयः कार्यौ विन्या दक्षिणहस्तयोः । वामयोः पुस्तकौ कार्यौ दर्शनीयां तथा द्विजाः ॥ एकस्य दक्षिणे पाशं वामे चान्यस्य
यादव ॥ नारीपुर्गं प्रकर्तव्यं सुरूपं चारुदर्शनम् । रत्नमाण्डारके कार्ये चन्द्रशुक्लाम्बरे तथा' ॥ इति । ऋतुसंरक्षकदिग्पालानां
मूर्तयः पूजात्मये वक्ष्यन्ते । इति ग्रहमूर्तयः ।

अथाचार्यवरणम् । उत्पलपरिगले—'पूर्वाह्नि विधिनत्त्राला नित्यकर्म समाचरेत् । शुष्णाहवान्नं कृत्वा ऋतुसंरूपपूर्वकम् ॥

आचार्यं वरयेत्कर्त्ता विधिज्ञं न वयञ्चकम्' इति । तत्र यजमानो विधिज्ञमाचारवन्तमाचार्यमस्मिन्ग्रहमन्त्रे आचार्यं त्वां वृणे इति तत्पाणिं पाणिना संशुबलं प्रणुयान् । अनधिकारिणा करणे दोषसरणात् । तदाह बृहस्पतिः—'आथर्वणं प्रतिष्ठां च ग्रहयज्ञं क्रतुं व्रतम् । अतस्तुतमनुः कुर्वन्धीघ्रमेति विपर्ययम्' इति । इत्याचार्यवरणम् ।

अथ वेद्यां ग्रहस्थापनम् । ग्रहयामले—'वितानं कारयेत्तत्र फलपुष्पाङ्कितं क्षुभम् । ग्रहवर्णपताकाख्यस्तोरणाद्यैर्विराजितम् ॥ गोमयेनोपलिप्याथ तत्तत्तण्डुलैः शुभैः । नम्रोपरि लिखेद्वीमान्पद्मपट्टदलं द्युभम् ॥ क्रमेण स्थापयेत्तत्र भास्करादीन्बवग्रहान्' इति ॥ ६७ ॥ अत्र ग्रहस्थापनक्रमो हेमाद्राचभिहितः—'मध्ये तु भास्करं विद्याच्छशिनं पूर्वदक्षिणे । दक्षिणे लोहितं विद्यादुधं पूर्वोत्तरेण तु ॥ उत्तरेण शुभं विद्यार्पूर्वेणैव तु भार्गवम् । पश्चिमे तु द्युतिं विद्याद्राहुं दक्षिणपश्चिमे ॥ पश्चिमोत्तरतः केतुः स्थाप्यते शुक्लतण्डुलैः' इति ॥ ६८ ॥ अथ स्थापनक्रम उक्तः । उत्पलपरिमले—'ग्रहस्य दक्षिणे पार्श्वे स्थापयेदधिदेवताम् । ग्रहस्योत्तरपार्श्वे तु न्यसेत्प्रत्यधिदेवताम् ॥ शुभं धराद्रायुर्देशे स्थापयेद्विष्मनायकम् । आतुनइन्द्रशुभमन्तमित्युक्त्वा विचिन्वाचयेत् ॥ तस्य याम्येऽर्चयेद्गुर्गा जातवेदसमन्वतः । तस्य दक्षिणतो वायुं क्राणाशिशुर्नचाचयेत् ॥ आदित्यस्येत्यनयर्चाभ्यं पूजयदथ । एषोऽप्या इत्यनया तस्य याम्येऽश्विनौ यजेत् ॥ एवं द्वाविंशदेवताः स्थापनीयाः । तथाच मत्स्यपुराणे—'देवानां तत्र संस्थाप्या विशतिर्द्वादशाविका ॥ आदित्याभिमुखः सर्वं सावित्रस्त्यधिदेवताः । स्थापनीया मुनिश्रेष्ठ नान्तरे न पराश्रुताः' नान्तरे न इहिर्योगिनः संनिहिता इति ऋग्वेदोक्तम् । एवं सर्वोद्दिष्टाविंशदेवतानां यथोक्तलक्षणाः प्रतिभाः यथास्थानमुक्तमन्त्रैरेव

स्थापयेत् ॥ ६७ ॥ प्रागुक्तप्रतिमाभावे तत्तद्ग्रहवर्णवर्णकैः पटे प्रागुक्तलघुणा ग्रहमूर्तीरालिखेत् । अथवा यथास्थानं तैरेव वर्णकैर्मण्डले स्थापनीयाः । इत्यमेव यथाविधि प्रतिष्ठाप्य यथोक्तगन्धपुष्पादिभिर्वक्ष्यमाणगृहपरिशिष्टोक्तवज्रधनदेवता अर्चयेत् ॥ अथ मन्त्रविशेष उक्तो गृहपरिशिष्टे—‘व्याहृतिभिरावाहनमग्निश्चानुपूज्येण’ इति । अस्वार्थः—व्याहृतिभिः विहृताभिः समस्ताभिः आहुण्येनेत्यनया ऋचा आदित्यस्वावाहनम् । एवं सोमादीनामपि । मरुत्पराणे—‘सर्वरूपगुणैर्युक्तान्व्याहृत्यावाहयेत्तु तान्’ इति ।

अथाङ्गदेवतापूजा । उत्पलपरिमले—‘ततो विनायकं दुर्गो वायुमम्बरभञ्जिनौ । आतून इन्द्र इत्याद्यैर्मन्त्रैः प्रागीरितैर्यजेत् ॥ पुष्पाणि शतपत्राणि चन्दनं च विलेपनम् । एतेषां गुग्गुलो धूपो नैवेद्यं सघृतीदनम् ॥ तत्तन्मन्त्रैर्लपं कुर्यात्ततो होमं समाचरेत् ॥ ६८ ॥ अथ दिक्पालपूजा—‘पद्मप्राग्दलमारभ्य दलाग्रेषु क्रमाकथसेत् । इन्द्रादिलोकपालाश्च तत्तन्मन्त्रैः प्रपूजयेत् । सर्वेषां लोक्पालानां चन्दनं च विलेपनम् । शतपत्राणि पुष्पाणि दद्याद्गुग्गुलधूपकम् ॥ दीपं गोघृतसंयुक्तं नैवेद्यं सघृतीदनम् ॥ तत्तन्मन्त्रैर्लपं कुर्यात्ततो होमं समाचरेत्’ इति ॥

अथैतेषां मूर्तयः । ब्रह्मयामले—‘इन्द्रस्तैरावताल्हो वज्रपाणिः शचीसखः । स्वर्णवर्णः सहस्राक्षो नाकपस्तमरेश्वरः ॥ पद्मपूर्वदलसाग्रे इन्द्रमिन्दय इत्युवा ॥ अग्निः सुवर्णवर्णाङ्गः सप्तार्चिः सप्तहस्तकः । स्वाहासखो मेघवाहः क्षत्तयक्षभुक्तुवादिष्टक् ॥ अग्निं दूतमित्यनया ऋचाग्नेयदलाग्रकैः । इलाग्रियो दण्डधरो यमो गहिरवाहनः ॥ रक्तवर्णो हि लोकानां स्वलक्ष्मणफलप्रदः ।

पाठा०—गुग्गुलधूपः ।

यान्ये याज्यो दलाग्रे तु यमावेत्यनया ऋचा ॥ सङ्गचर्मधरो नीलो निर्ऋतिर्नखाहनः । ऊर्ध्वकेशो विरूपाक्षः करालः कालि-
काश्रियः । मोयुगस्त्विति मन्त्रेण नैऋते तु दलाग्रके । नागपाञ्चधरो रक्तमूषणः पद्मिनीप्रियः ॥ वरुणोऽम्बुपतिः स्वर्णवर्णो मकर-
वाहनः । याज्यः पथिमपत्राग्रे संनो अयक्रवा तथा ॥ प्राणत्व्यो हि जगतो वायुः कुप्याभृगासनः । हेमदण्डधरः श्यामो वर्णतो
मोहिनीप्रियः ॥ तव वायव्य इति याज्यो वायुर्मरुद्विधि । अधारुढः कुन्तपाणिः कुयेरश्रित्रिणीप्रियः ॥ निधीधरः स्वर्णवर्णो धनदो
रूपवान्प्रभुः । सोमोपेतुमनेनैव याज्यधोददलाग्रके ॥ शुद्धस्फटिकस्तंकाशो गौरीशो हृषवाहनः । वरदामयद्गुलाक्षः मृगशृत्परमे-
श्वरः ॥ कद्रुद्राणेति मन्त्रेण याज्यः प्रागुत्तरे दले इति । आचार्यः—‘कोटिहोमे लक्षहोमे सहस्रे ऋचोचरोचरे । मण्डपं कारयि-
तासिनेवं कुर्याद्रुद्रार्चनम्’ इति । इति ग्रहाराधनम् ।

अथ कलशस्थापनम् । ‘ग्रहणां संशुकोषे वा सौम्ये वा पद्ममालिखेत् । तन्मध्ये वारुणं कुम्भं पुण्यतोयप्रपूरितम् ॥ अग्रं सुदृढं
रम्यं चान्यस्योपरि विन्यसेत्’ इति । मानवसंहितायाम्—‘गोमवालेपिते देशे घातायैः परिशोभिते । पङ्कजं कारयेत्तत्र चतु-
र्विधशालान्वितम् ॥ तण्डुलैः कारयेद्यद्वा रक्तपीतसिताद्यतैः । कर्णिकायां न्यसेद्भीहीनस्यापयेत्तेषु कुम्भकम् ॥ आकलशोऽबिलत्पनया
कलशस्थापनं शुभम् । इमं मे इति मन्त्रेण पूरयेचीर्थावारिणा ॥ कुम्भं च गन्धवस्त्रादीस्तत्तन्मन्त्रैः प्रपूरेत् । अथस्थानाद्रजस्थानाद्-
न्मीकाद्भद्रगोकुलात् । मृदमानीय गन्धेन राजद्वाराच्चतुष्पथात् ॥ उद्धृतासीति मन्त्रेण तस्मिन्कुम्भं विनिक्षिपेत् । न्यग्रोचपिप्पलशु-
क्षजम्भूचूततरुद्भवाः । खति मीम इत्युच्चा तचलसिन्धुनिक्षिपेत् ॥ गन्धद्वाराभिलनया गन्धं चैव विनिक्षिपेत् । ग्रवो यज्ञेऽबि-

तलनया तेषां शाखा विनिक्षिपेत् ॥ विधिना पञ्चगव्यानि तत्तन्मन्त्रैर्विनिक्षिपेत् । या ओषधीरित्यनयोपधान्यपि दृतानि च । अमाचे दक्षपूलानि सुवर्णं वा विनिक्षिपेत् ॥ सर्वे सधुद्रा गङ्गा च इमं मे गङ्ग इत्युवा । आपोहिष्टादिभिर्मन्त्रैरभिमन्त्र्य च वारुणी' इति । 'नहि ते क्षत्र'मित्यादयो वारुणाः । इति कलशस्थापनम् ।

अथ होमद्रव्यगणि । अत्र भगवान्—'यत्तत्रमाज्यभागान्तमुक्तमुल्लेखनादिकम् । अविष्मरेण तत्कुला सर्वेषां होममाचरेत् ॥ गुहोदनं पायसान्नं संयाचं क्षीरपादिकम् । दध्योदनं दृतान्नं च कृसरं मांसचिकम् ॥ इत्येतानि हवींषि स्युः समित्संख्या-समाधुवीः । संयाचो नाम यवाणः । क्षीरपादिकं क्षीरमिश्रयष्टिकाश्रम् । अर्कः पलाशः खदिरोऽप्यपामार्गोऽथ पिप्पलः । उदुम्बरः क्षन्नी दूर्वा कुशाश्च समिधः स्तुताः ॥ एयामभावे शुद्धानं पालाशी वा समिद्रवेत् ॥ ॐ ॥ आहुतिसंख्यामाहाथलायनाचार्यः—'अष्टोत्तरशतं होममष्टाविंशतिमेव वा । कुण्डे वा स्यण्डले वैकः कुर्यात्सर्वान्यथपृथक्' इति । तथाच स्फुन्वपुराणे—अष्टोत्तरं तु साहसं दृतमष्टाधिकं तथा । अष्टाविंशतिमष्टं वा एकैकस्य तु होमयेत्' इति । इयमत्रोदितसंख्या प्रधानदेवतानाम् । अधिदेवतादीनां तु वक्ष्यमाणशृङ्गपरिशिष्टोक्तैवावुत्तरेया । अत्र भगवान्—'जुहुवात्समिद्राज्यैरामिर्कर्मिष्यथाक्रमम्' इति ।

देवता मन्त्रक्रमांश्च स एवाह—'तथाकुण्डेन रजसा अग्निं दृतं शृणीमहे । अग्न्यक्तमित्येताभिः सूर्यवह्नीयारान्पृथक् ॥ आप्याय-स्य समेतु तै जप्युमे सोमो अत्रवीत् । गीरीमिमायेत्येताभिः सोमाम्भूमाः पृथग्पृथक् ॥ अभिर्षूर्धो दिवः ककुत्सोना पृथिवि भ-वेत्तथा । क्षेत्रस्य पतिनेत्याभिर्गौमभूमिगुहान्कमात् ॥ उद्ध्वज्चमिदं विष्णुः सहस्रदीर्घां पुरुषः । नृवं विष्णुं पुनर्दिष्णुं जुहुया-

चिच्छभिः क्रमात् ॥ बृहस्पते अतियदर्थं इन्द्रमस्त इहेति च । ब्रह्मजज्ञानमित्यग्निभर्तुं रुद्रग्रन्थतुमुत्तान् ॥ शुक्रं ते अन्यथजतमिन्द्राणीमासुनारिषु । इन्द्रं यो विधवस्परि शुकेन्द्राणीधवकतून् ॥ क्षमधिरग्निभिरिति प्रजापते न त्वदिति । यमाय सोममित्यग्निभिः क्षमिप्रजापतियमान् ॥ कथानथिग्र आश्रवदायं गौःश्रुधिरक्रीत् । परं मृत्यो अत्र परे राहुसर्पयमान् क्रमात् ॥ केतुं छुण्वन्नैकेतये ब्रह्मजज्ञानमित्युक्ता । सवित्रयित्रमित्याग्निः केतुं ब्रह्माणनेव च ॥ वित्रगुप्तं च तिसृभिरेषां होमो विधीयते' इति ।

अत्र हेमाद्रौ स्कन्दपुराणे—नैवेद्यशेषैरेव होम इत्युक्तम्—'नैवेद्यशेषं हुता च होमं मन्त्रैरनन्तरम् । अथ व्याहृतिभिर्द्भुला पृथैकस्य यथाक्रमम्' इति । अस्यार्थः—यचनाप्रायेण पृथक् सह वा पक्त्वा प्रागुक्तगुडाविद्रव्यैर्मिथीकृत्य तेभ्यः किंचित्किंचिदाहृत्य त्वर्यादिभ्यो निवेद्य तान्यवशिष्टान्यग्नानि तत्तन्मन्त्रैर्द्भुलादिति । एतच्छास्त्रान्तरविषयम् । बह्वचानां तु स्वगृह्यपरिधिष्टे प्रधानहोमानन्तरं नैवेद्यसमर्पणस्योक्तत्वात्तथैवाबुष्टानं युक्तमिति ज्ञेयम् ।

अथ प्रधानहोमानन्तरं कर्तव्यमाह भगवान्—'अथ सुवेण जुहुयात्सूर्यपापकरुद्रकान् । सूर्योनीपञ्चकं मृक्तमुदुलं जातवेदसम् ॥ नमो मित्रस्य वरुणस्य चित्रं देवानामित्यपि । उब्रेति सुभगः यञ्च आभिर्नैभिर्घृत्वाहुतीः ॥ समग्रे प्रथमे सूक्तं यथायथ दशर्चकम् । तमये शुभिः कीडशभिर्द्वेतेन जुहुयात्ततः ॥ अथ रुद्राय जुहुयात्कद्रुद्राय षडाहुतीः । इमारुद्राय च तथा मृक्तेन च ततः परम् ॥ अग ते पितृमरुतामिति मृक्तेन च धृताहुतीः' इति । आश्वलायनाचार्यः—'पूर्णहुतिं च वसन्ते होमे ग्रहमस्तेशु रुः' इति । वसन्ते होमान्ते । पूर्णाहुतिर्होमग्रन्थस्तथिमुखप्रकरणे कथितः ॥ ॐ ॥ अथ चलिदानविधिरुक्तो हेमाद्रौ—

‘होमावसाने कृतदूर्यनादौ गुरुर्गृहीता वलिपुष्पधूपम् । आवाहयेद्योऽकपतीन्क्रमेण सञ्चरामीभिर्बलमानपुङ्गवः’ ॥ अग्रेरष्टदिक्षु यजमानसहित आचार्य इन्द्रादिलोकपालानावाह नाममन्त्रः संपूज्य वक्ष्यमाणमर्चनीलीन्दद्यादित्यर्थः ।

यद्यप्यपरिशिष्टे तु—‘अथ ग्रहयज्ञादित्यपञ्चाधितमुपयाचितमुच्यते तद्भवाः शान्तिपुष्टिदा देवताधीत्याः । शान्तिं च एतद्ध पुष्टिं च सर्वे ग्रहानुपवाचने अतर्धेत्याः । आदित्य इन्द्रादिलोकपालाः सौम्यो गुरुर्मर्गगः अनन्तरौ राहुः केतुरिति नवग्रहाः । तेऽपि हि स्वगत्या जगदभिवृद्धान्ति तानयनादिषु पुण्यकालेषु यजेत शान्तये सद्योऽद्भुतेषु चाभ्युदयिकं करिष्यमाणो ग्रहयज्ञं कुर्यादप्याभ्युदयिकं हि शान्तिकर्म यदि तदाशुहृत्त्यक्रमः स्यात्कामं प्रागभ्युदयात्तत्साहान्यन्तरित्य कुर्यात्तं दृष्टानराहुतिं स्वयमेकः कुर्यादध्वंभापञ्चाशतधत्तार ऋत्विजः स्युः अतावराहुतावष्टौ नवम आचार्यः स स्वयमेव वा यदि स्वयमाचार्यः स्यात्तन्नागं कल्पविदे दद्यात्तान्विधिवद्वरयित्वाहोवदाचार्य आदित्याय शुद्धयादिनरेभ्य इतरे पूर्वोपरं तत्रमाचार्यः कुर्यात्तदेतरे तमन्यालभेरन्’ इति । अस्यार्थः—चैत्यानां देवतानां होमाद्यात्मकाद्यन्नाच्चिराधितमिष्टप्राप्त्यनिष्ठपरिहाररूपं फलमुपवाचितम् । एतदेव चिरुणोति—तद्भवा इत्यादिना । तद्भवास्तस्मिन्त्यज्ञे भवाः प्रार्थनया प्राप्ता देवताधीत्याः । ताः कीदृशीरित्यपेक्षायामुक्तं—शान्तिपुष्टिदा इति । यत एवंरूपास्तत्तदुपगमनमुचितमित्याह—शान्तिं च एतद्ध पुष्टिं च सर्वे ग्रहाधीत्या इत्युच्यन्ते । एतेषां नामानि दर्शयति—आदित्य इत्यादिना । यतस्ते ग्रहाः स्वगतिविज्ञेयेण जगदभिवृद्धान्ति तत्तत्तानयनादिषु पुण्यकालेषु यजेत् । अद्भुतेषूपत्यातादिषु तच्छान्तये सद्य एव यजेत् । विवाहोपनयादिष्वभ्युदयिकेषु कर्मस्वादौ ग्रहयज्ञं कुर्यात् । अनाभ्युदयिकेषु शान्तिकर्मसु ग्रहानुहृत्य-

कामो ग्रहयज्ञं कुर्यादित्याह—अथाम्युदयिकं हीति । आभ्युदयिककर्मसु कालविशेषं दर्शयति—कामं प्रागभ्युदयादिति । अभ्यु-
दयात्प्राक्सप्तदिनान्यन्तरित्य व्यवर्थाकृत्य ग्रहमखं कुर्यात् । आहुतिसंख्यापेक्षया होतृसंख्यां दर्शयति—दद्यावराहुतिमित्यादिना ।
दद्यादहुतिपक्षे यजमान एक एव होमं कुर्यात् । पञ्चशताहुतिपक्षे चत्वार ऋत्विजः कुर्युः । श्रुताहुतिपक्षे अष्टाष्टविजः कुर्युर्नवम
आचार्य इत्यर्थः । यजमानस्यैवाचार्यत्वपक्षे यजमानः स्वांशमन्यसौ ग्रहयज्ञकल्पविदे दद्यादित्याह—यदि स्वयमिति । ऋत्विग्वरणं
तदचर्चनं च कर्तव्यमित्याह—तान्विधिवदिति । अनेकार्त्विचपक्षे कः कर्मे शुश्रूयादित्यपेक्षयामाह—आचार्यं अदित्यावेति ।
आचार्यस्य विशेषान्तरमाह—पूर्वोत्तरमिति । पूर्वोत्तरतन्त्रकरणकाले इतरे आचार्यमन्वालेनैरभित्याह—तवेतरे इति ।

अथ संभाराः—‘अथास्य संभारा हस्तमात्रावरं चतुरस्रं कुण्डं स्पण्डिलं वा संस्कृत्य तत्र ऐशान्यां कुण्डवदायतां चतुरस्रां
चतुस्त्रिंशद्बहुलोच्छ्रितां त्रिभूमिकां ग्रहयेद्दिं कुर्यात्तस्यां च शुक्लैर्ग्रीहितण्डुलैः सकर्णिकमष्टदलमभ्युज्जमुहिरस्य कर्णिकाया दलेषु
च यथास्थानं ग्रहपीठानि स्थापयेदुदीच्यां धाम्पपीठे वैजसं धुन्मयं वा नवमनुलिप्तालंकृतं शुभमभिपेक्षकं निघाय यानं आपो
धन्यनामा इति तृतेनाग्निः पूरयित्वा पञ्चगव्यानि पञ्चामृतानि नवपर्वतघातुश्चपविश्रमुदो नवरत्नानि निक्षिप्य दूर्वापल्लवैर्मुखम-
वच्छाद्य वस्त्युग्मेन वेष्टयित्वा समुद्रादीनि पुण्यतीर्थान्यावास कुम्भमभिशृङ्ग्य तत्र गङ्गाविनदीः स्मृत्याल्लिङ्गा यारुणीः पावमा-
नीथ जपेत् ॥

‘होमावसाने कृततूर्यनादौ गुरुर्गृहीत्वा बलिपुष्पपुष्पम् । आवाहयेल्लोकपतीन्कमेण मन्त्रैर्मभीमिर्नजमानयुक्तः’ ॥ अग्रेरष्टदिक्षु यत्नामानमदित आचार्य इन्द्रादिलोकपालानायाज्ञा नाममन्त्रैः संपूज्य वक्ष्यमाणमन्त्रैर्वलीन्दद्यादित्यर्थः ।

रूपपरिशिष्टे तु—‘अथ ग्रहपञ्चाशेत्ययज्ञाश्रितमुपयाचितमुच्यते तद्भवाः शान्तिपुष्टिदा देवताश्चैत्याः । शान्ति च खलु पुष्टिं च सर्वे ग्रहानुपयाचन्ते अतश्चैत्याः । आदित्य इन्द्राङ्गारकः सौम्यो गुरुभर्गवः शनधरो राहुः केंतुरिति नवग्रहाः । तैऽपि हि सगत्या जगदभिरुहन्ति तानयनादिषु पुण्यकालेषु यजेत शान्तये सद्योऽहुतेषु चाभ्युदयिकं करिष्यमाणो ग्रहयज्ञं कुर्यादर्धान्युदयिकं हि शान्तिफलं यदि तदाशुहृत्यकामः स्वात्कामं प्रागभ्युदयात्समाहान्यन्तरित्य कुर्याच्च दद्यावराहुतिं स्वयमेकः कुर्यादूर्ध्वमापञ्चाशतधत्तार ऋत्विजः स्युः शताचराहुतावर्षा नवम आचार्यः स स्वयमेव वा यदि स्वयमाचार्यः सात्तद्भागं फलपविदे दद्यात्तान्विधिवद्वरायित्वाहवेदाचार्य आदित्याय जुहुयादितरेभ्य इतरे पूर्वोचरं तत्रमाचार्यः कुर्यात्तदेतरे तमन्वालभेरन्’ इति । अस्वार्थः—‘वैत्यानां देवतानां होमाद्यात्मकाद्यन्नाशिरार्थितमिष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहाररूपं फलमुपयाचितम् । एतदेव विष्णोति—तद्भवा इत्यादिना । तद्भवास्तान्मन्त्रे भवाः प्रार्थनया प्राप्ता देवताश्चैत्याः । ताः कीदृशीरित्यपेक्षायामुक्तं—शान्तिपुष्टिदा इति । यत् एवंपरुषास्तत्सद्रूपयाचनमुचितमित्याह—शान्ति च खल्विति । अतस्ते ग्रहाश्चैत्या इत्युच्यन्ते । एतेषां नामानि दर्शयति—आदित्य इत्यादिना । यतस्ते ग्रहाः स्वगतिविशेषेण जगदभिरुहन्ति तत्तत्तानयनादिषु पुण्यकालेषु यजेत् । अद्भुतेषूपपातादिषु तच्छान्तये सद्य एव यजेत् । विवाहोपनयादिष्वभ्युदयिकेषु कर्मसादौ ग्रहयज्ञं कुर्यात् । अनाभ्युदयिकेषु शान्तिकर्मसु ग्रहाशुहृत्य-

नामो ग्रहपक्षं कुर्यादित्याह—अथाभ्युदयिकं हीति । आभ्युदयिककर्मसु कालविशेषं दर्शयति—कामं प्राग्भ्युदयादिति । अभ्यु-
दयात्प्रागसप्तदिनान्वन्तरित्य ब्यवधीकृत्य ग्रहमखं कुर्यात् । आहुतिसंख्यापेक्षया होतृसंख्यां दर्शयति—दशावराहुतिमित्यादिना ।
दशगृहतिपक्षे यजमान एक एव होमं कुर्यात् । पञ्चशताहुतिपक्षे चत्वार ऋत्विजः कुर्युः । शताहुतिपक्षे अष्टाष्टविजः कुर्युर्नवम
आचार्य इत्यर्थः । यजमानस्ववचायत्तपक्षे यजमानः स्वांशमन्यस्मै ग्रहबह्वकल्पविदे दद्यादित्याह—यदि स्वयमिति । ऋत्विग्वरणं
तदर्चनं च कतंग्यमित्याह—तान्विधिवदिति । अनेकतियवपक्षे कः कस्यै शुद्धयादित्यपेक्षयाभाह—आचार्य आदित्यायेति ।
आचार्यस्य विदोयान्तरमाह—पूर्वोत्तरमिति । पूर्वोत्तरतन्त्रकरणकाले इतरे आचार्यमन्यालमेरचित्याह—तदेतरे इति ।

अथ संभाराः—‘अथास्य संभारा हस्तमात्रावरं चतुरस्रं कुण्डं स्थण्डिलं वा संस्कृत्य तत्र ऐशान्यां कुण्डवदायतां चतुरस्रां
चतुर्विह्वलुलोच्छ्रितां त्रिभूमिकां ग्रहवेदिं कुर्याच्चक्षां च शुक्लेर्वीहितण्डूलैः सकणिकमष्टदलमन्वुजमुल्लिख्य कर्णिकाया वलेषु
च क्वास्थानं ग्रहपीठानि स्थापयेदुदीच्यां धान्यपीठे तैजसं मृन्मयं वा नवमदुल्लिखालंकृतं शुभमभिषेककुम्भं नियाय शनं आपो
पयनागा इति वृषेनाग्निः पूरयित्वा पञ्चगव्यानि पञ्चाभ्युदयानि नवपर्यवतधातृध्वजपवित्रमृदो नवरत्नानि निक्षिप्य दूर्वापल्लवैर्मुखम-
रुगाय नक्षत्रपुमेन वेष्टयित्वा समुद्रादीनि पुण्यतीर्थान्यावाप्त कुम्भमभिमृश्य तत्र गङ्गादिनदीः स्थलाच्छिन्ना वारुणीः पात्रमा-
ज्यं जपेत् ॥

अर्चनाश्रानि—‘अथार्चनाश्रानि तावन् स्फटिको रक्तचन्दनं सुवर्णं तदेव रजतं लोहं सीसं कांस्यमिति न च प्रतिमाद्रव्याणि—सुवर्णमेकमेव वा सर्वेषाम् । रक्तचन्दनो मलयजो देवदारुः कुङ्कुमं मयःशिला शङ्खपिष्टं तिलपिष्टं केतकीरजः कस्तूरीति नवानुलेपनानि—मलयज एक एव वा । रक्तपत्रं कुसुदं रक्तकस्तूरीर पाटलं चम्पकं कुन्दं इन्दीवरं कृष्णधत्तूर तदेव चित्रवर्णमिति न च पुष्पाणि—मल्लिकैर्न वा । पुष्पवर्णाश्चित्तपत्रयुग्मानि च । कुन्दकुर्मयूरशिरा दशाङ्गः सर्जरसो विल्वफलं श्रीवासः कृष्णागर्ज्जटासौ मधूकमिति न च पूपाः—गुग्गुलुरेक एव वा । सर्पिणा दीपास्तिलतैलेन वा । हविष्यान्नं पायसान्नं गुडाग्रं क्षीरौदनं दध्यौदनं घृतौदनं कृसर मौसान्नं चित्रान्नमिति न चोपहराः—निद्रुदक्षमेकमेव वा । माणिम्यं मौक्तिकं प्रवालं मरकतं पुष्परङ्गो नवो नीलो गोमेदकं वैदूर्यमिति न च रत्नानि—माणिक्यमेकमेव वा । अर्कः पलाशः लदिरोज्ज्वलामार्गोऽथत्योदुम्बरः शमी दूर्वाः कुशा इति न च समिधः—सर्वेषां पलाश एक एव वा’ ।

अथार्चनविधिः—‘अथार्चनमाचार्यः प्रास्तुत उपविश्य समाहितः पुष्पाहादीनि वाचयित्वा कर्म संकल्प्य ग्रहवेदीपद्मपीठेषु यथास्थानमुखीग्रहप्रतिमाः स्थापयित्वा दक्षिणवामयोरधिदेवताप्रत्यधिदेवते तदभिमुख्यां स्थापयेदभावे पुष्पासतादिप्रायाहयेदग्निरायः श्रुतिर्वा विष्णुरिन्द्र इन्द्राणी प्रजापतिः सर्पा ब्रह्मा च ऋमेण ग्रहाणामधिदेवताः । रुद्रो गौरी स्कन्दः पुरुषो नद्या पुरन्दरो यमः कालश्चित्रगुप्तश्च ग्रहप्रत्यधिदेवताः । यजुषतिर्दुर्गा क्षेत्रपतिर्वैयुराकाशमथिनौ च क्रतुसाद्रुण्यदेवताः इमाः पद्मात्यल्लिखेदस्य ।

पाठा०—१ रक्तकस्तूरीरमेकमेव वा । २ माण्यन्नं चित्राद्य ।

प्राच्यादिद्विन्द्रादील्लोकपालान्यन्तुसंरक्षकानावाहयेत् । पुष्पाञ्जलिप्रयोगेणागाहनमञ्चैरागल नमोन्तीर्नामभिः क्रमेण धूपदीपान्तानु-
पचारानर्पयेत्' ।

अथ ग्रहावाहनमन्त्राः—'भगवन्नादित्य ग्रहाधिपते काश्यपगोत्र कलिद्रद्रेक्षर जपापुष्पोपमाङ्गनुते त्रिभुज पद्मामयहस्त
सिन्दूरवर्णाम्बरमाल्यानुलेपन जलन्माणिस्यरुचितमर्गङ्गाभरण मास्कर नेत्रोन्निधे त्रिलोक्यकाग्ररु त्रिदेवतामपमूर्ते नमस्ते संनद्धा-
लङ्घनजपतामोपशोभितेन सप्ताश्वरथयाहनेन मेरुं प्रदक्षिणीरु र्वाग-ऽठाग्निरुद्राभ्यां मह पञ्चकणिकायां ताग्रमतिमां प्राप्नुयीं गतु-
ल्लपीठेऽवितिष्ठ पूजार्थं तामाग्राहयामि ॥ ॥ भगवन्मोम द्विजाधिपते सुधामयशरीरात्रेयगोत्र यामुनदेजेश्वर गोक्षीरघनलाङ्ग-
कान्ते द्विभुज गदानरदानाङ्गितकर शुक्लाम्बरमाल्यानुलेपन मुक्तमौक्तिकाभरणमणीयमर्गङ्ग ममस्तलोकाप्यायक देवतास्वाद्यमूर्ते
नमस्ते संनद्धचवलङ्घनजपतामोपशोभितेन दशधेताश्वरथयाहनेन मेरुं प्रदक्षिणीरु र्वाग-ऽठाग्निरुद्राभ्यां मह पद्मामयदलमग्ने स्का-
दिकप्रतिमां प्रत्यक्षुर्लीं चतुरस्रपीठेऽवितिष्ठ पूजार्थं तामाग्राहयामि ॥ ॥ भगवन्भङ्गाश्वरकाभ्याहने मारद्वाजगोत्रानन्तिदेजेश्वर
ज्वालापुञ्जोपमाङ्गनुते चतुर्भुज शक्तिशूलगदारुग्रधारिन् रक्ताम्बरमाल्यानुलेपन प्रजालाभरणभूषितमर्गङ्ग दुरालोकरीप्ते नमस्ते संन-
द्धरक्तचजपतामोपशोभितेन रक्तमेघश्वराहनेन मेरुं प्रदक्षिणीरु र्वाग-ऽठाग्निरुद्राभ्यां मह पद्मदक्षिणदलमग्ने रक्तचन्दन-
प्रतिमां दक्षिणासुरीं त्रिकोणपीठेऽवितिष्ठ पूजार्थं तामाग्राहयामि ॥ ॥ भगवन्सौम्य मौम्याहने सर्वज्ञानमयात्रिगोत्र मगधदेज-
श्वर कुङ्कुमवर्णाङ्गनुते चतुर्भुज रुद्रखेटकगदानरदानाङ्गित पीताम्बरमाल्यानुलेपन मरुत्तामरणालंकृतमर्गङ्ग विष्टमते नमस्ते

तंनद्वर्षिणश्चतस्रपताकोपद्योभितेन चतुःसिंहरथवाहनेन मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वन्नागच्छ विष्णुपुरुषाभ्यां सह पयोदानदलमध्ये सुवर्ण-
 ग्रन्थिमायुदक्षुरीं पाणाकारपीठेऽधितिष्ठ पूजार्थं सागावाहयामि ॥ ॥ भगवन्बृहस्पते समस्तदेववाचावर्गक्षिरसगोत्र सिन्धुदेशेश्वर
 नमगुणैर्मदद्यान्नीति चतुर्भुज दण्डकमण्डल्यक्षग्रवन्दनाद्वित पीताम्बरमाल्यानुलेपन पुष्परागमयामरणरमणीय समस्तविद्या-
 धियने नमस्ते तंनद्वर्षितश्चतस्रपताकोपद्योभितेन पीताश्वरथवाहनेन मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वन्नागच्छेन्द्रब्रह्माभ्यां सह पद्मोत्तरदलमध्ये
 गुनर्णप्रतिमामुदक्षुरीं दीर्घचतुरस्रपीठेऽधितिष्ठ पूजार्थं सामावाहयामि ॥ ॥ भगवन्भार्गव समस्तदेवत्यगुरो भार्गवगोत्र भोजक-
 दंद्देगोधर रजतोऽग्नलाङ्गकान्ते चतुर्भुज दण्डकमण्डल्यक्षसमूत्रवरदानाद्वित शुक्लाम्बरमाल्यानुलेपन वज्राभरणभूषितसर्वाङ्ग समस्त-
 नीनिशाग्रनिपुणमते नमस्ते मन्त्रद्वयनलध्वजपताकोपद्योभितेन शुक्लाश्वरथवाहनेन मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वन्नागच्छेन्द्राणीन्द्राभ्यां सह
 पद्मप्राग्दलमध्ये रजतप्रतिमां प्राचुरीं पञ्चकोणपीठेऽधितिष्ठ पूजार्थं सामावाहयामि ॥ भगवन्द्युनेश्वर भास्करतनय काश्यपगोत्र
 गुग्गुलुदंद्गेश्वर फञ्जलनीलाङ्गकान्ते चतुर्भुज चापतूणीरकृपाणामयाद्वित नीलाम्बरमाल्यानुलेपन नीलरत्नभूषितसर्वाङ्ग समस्तद्युवन-
 मीपणामर्पणमूर्ते नमस्ते तंनद्वर्षितश्चतस्रपताकोपद्योभितेन नीलगृध्ररथवाहनेन मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वन्नागच्छ प्रजापतियमाभ्यां सह
 पद्मपश्चिमदलमध्ये कालायमप्रतिमां प्रत्यक्षुरीं चापाकारपीठेऽधितिष्ठ पूजार्थं सामावाहयामि ॥ ॥ भगवन्नाहो रविमोममर्दन
 मिहिरानन्दन पैटीनमगोत्र वर्धदेवेश्वर कालमेघद्युते व्याघ्रमदन चतुर्भुज राक्षसर्मशूलगदावरदानाद्वित कृष्णाम्बरमाल्यानुलेपन
 गोमेदकामरणभूषिणमर्षोद्ग द्यौर्वज्रिणे नमस्ते संनदकृष्णध्वजपताकोपद्योभितेन कृष्णमेपरथवाहनेन मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वन्नागच्छ

सर्पकालाभ्यां सह पद्मर्नर्मतदलमध्ये सीसप्रतिभां दक्षिणामुखीं शूर्पकारपीठेऽधितिष्ठ पूजार्थं तामावाहयामि ॥ ॥ मगन्नकेतो कामरूप जैमिनिगोत्र मध्यदेशेन्दुर धूम्रवर्णञ्जकाकृते द्विस्तुव गदावरदानाद्विष्ट चित्राम्बरमाल्यानुलेपन वैदूर्यमयाभरणभूषितसर्वाङ्ग चित्रशक्तं नमले संनद्धचित्रञ्जलपताकोपशोभितेन चित्रकपोतरथबाहनेन मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वन्नागच्छ ब्रह्मचित्रगुप्ताभ्यां सह पद्म-वापव्यदलमध्ये कांक्षप्रतिभां दक्षिणामुखीं ध्वजाकारपीठेऽधितिष्ठ पूजार्थं तामावाहयामि' इति ।

अथहोमः—'अथाग्निमुपसमाधाय सहस्रिग्भिः समिधर्वाज्यानि प्रत्येकसैकावराभिः सहस्रवारभिराहुतिमिनिमित्तदात्तपेक्षया छुट्टयात्प्रधानदशांक्षेन पार्थिवैवतयोस्तदपेक्षितरेषां स्वाहान्तर्नामिहोमस्तद्विद्मन्मन्त्रां सकृदवदानेन चरुहोमः पाणिनाऽन्ते प्रभूता-स्तिलांश्च व्याहृतिभिर्हुता प्राक्स्विष्टकृतो ग्रहाणां घण्टादिकशब्देरुषदारानुपहत्य सुषुप्पाणि रत्नानि निवेदयेदभावे सुवर्णपुष्पाणि वा वाचमस्तुत्य प्रसीदन्तु भवन्त इति प्रसाध होमं समापयेत् । स यदि मधिरिष्टलर्दंते मन्त्रा भवन्ति—आ कुण्णेन रजसा वर्तमान आप्यायत्य समेतु तैऽग्निर्मूर्धा दिवः फकुत् उदुध्यञ्चं समनसः सखायः बृहस्पते अति यदयो जहत् शुक्रं ते अन्यथजतं ते अन्यत् दानधिरभिभिः करत् कया नञ्चित्र आशुवदूती केतुं कुण्यग्रकेतव इति ग्रहाणां—अग्निदूतं वृणीमहे अप्सु मे सोमो अग्रवीत् स्रोता प्रथिवि भव इदं विष्णुर्विचक्रमे इन्द्र श्रेष्ठानि द्रविणानि धेहि इन्द्राणीमासु नारिषु प्रजापतेन त्वदेतानि आगं गौः पृश्निरकर्मोत् ब्रह्मजज्ञानं प्रथमं पुरस्तादित्यधिदेवतानां—अग्न्यकं यजामहे गौरीर्मियाच सलिलानि कुमारं माता युवतिः ममूचं सदस्रशीर्षो पुरुषः नक्षत्रा ते ब्रह्मसुजा युनञ्मि इन्द्रं वो विश्वतस्परि यमाय सोमं सुव्रत परं मृत्यो अमुं परेहि यन्यां

सुतिनं चित्रं चित्तपन्नममे इति प्रत्यभिदेवतानाम्—आतून इन्द्र तुमन्तं जातवेदसे सुनवाम सोममराती क्षेत्रस्य पतिना वयं क्रा-
णा शिशुर्महीना आदित्यवत्स रेतसः अग्निना नतिरस्मदा इति कर्मसाष्ट्युपदेवतानाम्—इन्द्रं वो विश्ववस्परि अग्निमीळे पुरोहितं
यमाय मोम गुडुत मोयुणः परापर उदुत्तमं सुयुधि नः तव नायवृतस्ते तं नः सोम निस्वतो वयोधाः कवुद्राय प्रचेतसे इति
लोकपालानाम् ।

अथाभिपेक्तुः—‘अथ यजमानस्याभिपेक्षो ग्रहयेदः प्राशुनीच्यां शुचौ देशे संवृष्टालंकृते ग्राक्प्रवणे चतुष्पादं दीर्घचतुरस्रं
मोपारण्डं मद्रपीठं निधाय तज्रोदगग्रान्समूलान्हरितदर्भानालीर्य प्राशुणं सामात्यं कर्तारमुपवेक्ष्य आचार्यः सहस्रिगिभरमिपेक-
इन्ममादाय प्रत्यसुरस्तिष्ठन् औदुम्नर्याद्रिया शारुया सपलाशया सदिरण्यपवित्रया सकुशदूर्गपङ्कनयान्तर्धीय कुम्भोदकपुप-
न्रिरभिषिञ्चेदन्तिहामिर्गर्ष्णीभिः पावमानीभिरन्यानिश्च शान्तिपवित्रलिङ्गमिग्रहाभिषेकमन्त्रैः सुरास्तामित्यादिभिः श्रीसूक्ते-
नैना आपः क्षिप्तवामा इत्येतेन वृत्तेन देगस्य त्वेति च यष्टुपा भूर्युगः स्मरति च व्याहृतिभिः ॥ ॥ एषमभिपिक्तलेभ्यो ग्रहोक्तां
दक्षिणा दद्याद्-गांः ग्रहो रक्तोऽनङ्गान् हिरण्यं पीतगताः श्वेताश्चः कृष्णागीः कालायसं हस्ती छागोचेति क्षेनान्पुनर्हिरण्येन संभि-
ताङ्कुर्यादिनावे मर्गपा हिरण्यमेव या तुष्टिकरं दद्याद्विगुणमाचार्याय त्रिवृताचेन नाक्षत्रान्मोजयित्वा शान्तिः पुष्टिस्तुष्टिश्चास्ति
वानयेन् संगन्यिज्ञातिगन्धर्गाश्च तोषयेदेष ग्रहयज्ञः सर्वोरिष्टनाशनः सर्वपुष्टिकरः सर्वोपीष्टप्रदस्तृप्सादेवं विभववान्विशेषतः
हर्षोदसिमतः शान्तिसुष्टिकामो ययोपपत्तिं कुर्यात्’ इति ।

चल्याद्युत्सर्गः । भगवान्—‘तत्तत्सर्गमपि कस्य रथार्थं चलिमुत्सिरेत् । दिग्विदिक्षु विचित्रानैर्दोषैर्नाराजयेत्ततः ॥ शुक्ल-
माल्याभ्यरणः शुक्लगन्धानुलेपनः । ततो मष्टपभागस्य ध्यायेदग्निं ग्रहान्सुरान् ॥ ग्रत्येकं प्रतिमन्त्रैश्च दद्यात्पुष्पाञ्जलिं ततः’ इति ।

अथापादितग्रहाणामुद्गासनविधिः । धामनग्रन्थे—‘ग्रणं त्वादितः कृता भूर्भुवःस्वस्ततः परम् । चतुर्व्यानामसंयुक्तं
नमस्कृष्टान्तयोजितम् ॥ एष मन्त्रः समाख्यातो ग्रहपूजाविधायकः । अनेनावाहनं कुर्यादेनेन विसर्जयेत् ॥ आचार्यप्रभृतिभ्यश्च
ग्रहार्चनफलं ततः । समिदाज्यचरुणां च तिलहोमफलं ततः ॥ ब्रह्मते कुम्भपूजाया अर्चनस्य फलं च यत् । लोकपालगणेशा-
द्यास्तत्र वा अङ्गदेवताः ॥ तासां जपफलं तद्ब्रह्मीयाञ्जलपूर्वकम् ॥ तत्रत्येभ्यो यथाशक्ति दातव्या दक्षिणा ततः ॥ आचार्यार्थं
जापकेभ्यो ब्रह्मणे चाय तुष्टये । आज्यं निरीक्ष्य दत्त्वा च ब्राह्मणभोजयेत्ततः’ इति ॥ मत्स्यपुराणे—‘द्वादद्याहसनस्तद्ब्रह्म-
वग्रहमलः स्तुतः । तस्मान्न दक्षिणाहीनः कर्तव्यो भूतिमिच्छता ॥ संपूर्णया दक्षिणया यस्मादेकोऽपि तुष्यति’ इति ॥ आचार्यः—
‘एतद्विधानं कृत्वा तु फलाचार्यं प्रयोजयेत् । यथावच्छक्तितो विप्रादृत्तिञ्चेत्तरानपि ॥ एकमेवाद्वितीयं होमे तन्नेन भोजयेत् । अ-
त्याढ्यो मध्यमश्चापि विप्रमेकं दत्ताहुतः ॥ सहस्रस्याहुतेर्धैकं जघन्योऽपि प्रभोजयेत् । अन्यथा दहति क्षिप्रं तन्नाष्ट्रं नात्र संशयः ॥
अनशः प्रदहेद्राष्ट्रमनशश्च द्विजं गुरुम् । होमः कारयितारं च सुकृतोऽपि तद्दक्षिणः ॥ तस्मात्तुमशक्तो यो दक्षिणां चाश्रमेव च । जपैः
प्रणामैः स्तोत्रैश्च तर्पणेस्तोपयेद्ब्रह्मन् ॥ जपादौ रचिताः क्षिप्रं तुष्यन्त्यपि च देवताः । ग्रहाश्च विपमत्वा ये तांस्तस्माचोपयेद्गुरुः’ इति ॥

१ यल्लिङ्गने परिक्रियेज्जुज्जमन्यग्नियेकात्तरमत्वादेव शौनःत्रायाभ्यामुच्यते ।

अत्र स्वार्थीपारुषधेन होमविधिरुच्यते । उत्पलपरिमले—‘पूर्वाङ्गं विधियत्वात्वा नित्यकर्म समाचरेत् । पुण्याहवा-
चनं कृत्वा नहुसरूपपूर्वकम् ॥ आचार्यं धरेत्कर्त्ता विधिं च सप्तकम्’ इति ॥ ॥ अत्राग्निप्रणयनकाल उक्तो हेमाद्रौ—
‘पुण्येऽग्निं विरुद्धिने कृत्वा त्रानयसायनम् । अग्निप्रणयनं कृत्वा वेद्यामाग्नयेत्सुरान् ॥ चतुरश्वतरो सुष्टीश्विर्वेपद्वीहितण्डुलान् ।
यत्र वा देवता प्रोक्ता नदुःखेन कारयेत् ॥ निर्याप्यशेषेण कृत्वा तमग्नौ श्रपयेत्तन्मूत्रम् । ततोऽग्नदानयमेण सुचैव जुहुयाच्चतुष्पदम् ॥
पृलाक्तार्कमभिद्ध्यन्तु रेणान्यत्र न हानयेत् । आकृष्येनेति मन्त्रेण तिलान्वयाद्विभिद्ध्यनेत् ॥ वक्षणा च समिन्निश्च सपिपा च
तिलैः क्रमात् । तत्सन्मर्दनं होतव्याः क्रमाच्चदधिदेवताः’ इति । शेषं पूर्ववत् ॥ इत्येकाम्येकाध्वरपञ्चः ।

अपेदानीमनेकाध्वरपक्षो निरूप्यते । तत्र प्रतिग्रहमाचार्यः स्वण्डिलं गृह्णा च भिषते । पूजादिवेदिः पुनरेकैव ।
तदुक्तं भगवता—‘मनोरमे शुचां देशे होमद्यालामलंकृताम् । कृत्वा तु संदृतां प्राक्षौ ग्रहस्थानं प्रकल्पयेत् ॥ तन्माये मास्कर-
स्थानं भवेत्पूर्वचरे गृधः । पूर्वमिन्मार्गवस्थानं सोमो दक्षिणपूर्वके ॥ दक्षिणस्था कुजस्थानं राहोर्दक्षिणपश्चिमे ॥ पश्चिमे तु शनि-
स्थानं केतोरुत्तरपश्चिमे ॥ उत्तरमिन्गुरोः स्थानमेवैव स्वण्डिलं भवेत् । मास्करस्था तु घृत्तं स्वाचन्द्रस्य चतुरस्रकम् । कुजस्य तु
दिक्रोणं साक्षाणार गृधस्य तु । गुरोर्दक्षिणचतुष्कोणं यच्च क्रोणं सितस्य तु । चापाकारं श्वेने राहोः श्रृणं केतोर्नजाकृति’ इति ॥
वेद्यामपि पूजामण्डलान्येवमेव यथास्थानं कर्तव्यानीत्याह—‘तत्पूरस्तातु वेदिः स्वात्सुराणां स्थापनाय च । प्रादेशां तु चतु-
र्दिशु पञ्चाहुलगममुदनाम् ॥ तस्यामाग्नयेर्वेद्यान्नाग्रा व्यादतिभिः क्रमात्’ इति । अग्निप्रतिष्ठापनविधानमाह सण्व—‘नवषा

विभजेदग्निं श्रौतकर्मविधानतः । अलिज्ज्व यथायोगं कुण्डेषु ब्राह्मणाः पृथक् ॥ ततः सुवेण जुहुयात्सूर्यपावकरुद्रकान् । क्र-
 तित्तो जुहुयुः सर्वं सुवेणैव पृथक्पृथक् ॥ अष्टौ तु कलशान्गृह्य समारोपणमधिपु । प्रधानादौ विधायैतचित्यहोमं समाचरेत् ॥
 अस्यार्थः—मध्यकुण्डे विधियदग्निं प्रतिष्ठाप्य श्रौतविहितविहरणविधिना प्रधानायतनाग्निं विभज्याएकुण्डेषु प्रणीय नवाध्या-
 चार्योः आज्यभागान्तं कृत्वा प्रागुक्ताकर्वादिसमिद्धिगुहाभादिद्विविधिराज्येन च यथाक्रमं हुत्वा व्याहृतिभिस्तिलान्हुत्वा पूर्वोक्तयद्वोम-
 श्रेयं समाप्य पूर्णाहुतिं हुत्वा होमपरिसमाप्तपट्टसमिद्धिः समारोप्य प्रधानादौ निधायाम्रियेकं कुर्यादिति । आचार्यस्तु—‘स्याने
 सैस्यै द्रव्यकुण्डान्स्यान्स्यान्कुर्याद्गुरुर्नव । ग्रहाणां प्रागुदन्वेदि सर्वलक्षणलक्षिताम् ॥ दक्षिणे नव कुम्भांश्च पूरयेन्नवके स्थितान् । न-
 व्याधैर्यत्पिता तु हुत्वा चैवाभिषेचयेत्’ इति ॥६॥ दक्षिणादाने विक्षेपमाह याज्ञवल्क्यः—‘धेनुः शङ्खस्तथाऽनङ्गान्हेम वासो
 हयः क्रमात् । कृष्णा गौरायसं छाग एता वै दक्षिणाः स्मृताः’ ॥ १ ॥ जथैषां मन्त्राः—‘कपिले सर्वदेवानां पूजनीयासि रोहि-
 णि । सर्वदेवमयी तस्मादतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ १ ॥ तं पुरा सागरोत्पन्नो विष्णुना विधृतः करे । पाञ्चजन्यं प्रदास्यामि
 अतः शान्तिः ॥ २ ॥ धर्मं त्वं दृपरूपेण जगदानन्दकारक । अष्टमूर्तेरधिष्ठानमतः शान्तिः ॥ ३ ॥ हिरण्यगर्भगर्भस्य हेम बीजं
 निभावसोः । अनन्तपुण्यफलदमतः शान्तिः ॥ ४ ॥ पीतवस्त्रयुगं यसाद्रासुदेवस्य बल्लभम् । प्रदानाचस्य मे विष्णुरतः शान्तिः
 ॥ ५ ॥ विष्णुस्तमश्चरूपेण यस्मादमृतसंभवः । चन्द्रार्किवाहनो नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ ॥ ६ ॥ येन तं पृथिवी सर्वा घेनो वे

ठुण्यस्तंनिमे । मर्यापण्डरा नित्यमतः शान्तिः ॥ ७ ॥ यस्मादायस कर्माणि सदधीनानि मर्वदा । लाङ्गलाद्यायुधादीनि तसा-
न्दानि ॥ ८ ॥ यस्माचं छाग यजानामङ्गलेन व्ययथितः । यानं विभावगोर्नित्यमतः शान्तिः ॥ ९ ॥ इति अनेकाग्रनेकाध्यरपक्षः ॥

अथ भूचक्रग्रहयज्ञविधिरभिधीयते । तत्राथलायनाचार्यः—‘वेधां लक्षणयुक्तायां ग्रहचक्रं सुशोभनम् । रजोभिः पञ्च-
वर्णैस्तु कृतायाभ्यर्चयेद्ब्रह्मन् । रक्तं द्वादशपत्राजं वृत्तत्रयसमन्वितम् । राशिद्वादशकोयेतं वीथ्या चापि समावृतम् । बाह्यशोभोप-
शोभादयं ग्रहचक्रमिति स्तुनम्’ इति ॥ १० ॥ राशिसत्त्वपाण्याह कपिष्ठलः—‘मत्स्यौ घटी शुभियुनं सगदं सर्वाणि चापी नरोऽश्वज-
घनो मकरो मृगासः । तौली सत्सदहना मुग्धा च कन्या श्रेयाः स्वनामसदृशाः स्वचराश्च सर्वे ॥ तन्मध्येऽर्कोत्मकं शान्तं शिव-
भाराम पूजयेत् । मे स्ते राशौ ग्रहैर्नवैर्भूयदीन्क्रमजोऽर्चयेत् ॥ केतन्वागमूलमथैव नानामन्त्रैश्च भक्तितः । द्यूतैश्चतुर्गृहीतैस्तु तच्च-
त्माविनया हुनेत् ॥ पूर्णद्विती च वसन्ते होमे ग्रहमखे गुरुः । मन्त्रैः प्रत्यभिदेवानां स्व(ध)चक्रे तान्समर्चयेत् ॥ तानेव तु
भुवधक्रे तथा तदभिदेवताः । स्व(ध)चक्रे च भुवधक्रे सपर्या मानसी भवेत् ॥ स्मृता भूचक्रवचक्रं तत्र तत्र विचक्षणः । आ-
पादनादिसान्दर्भान्स्मृता तास्ताश्च देवताः ॥ सपर्या निखिलाः कृता तयोः संप्रीणयेद्गुरुः । ध्याता पूर्वं भुवधक्रे ग्रहप्रत्यधि-
देवताः ॥ तत्तन्मन्त्रैः समर्चेत मनसा स्थिरधीर्नरः । स्व(ध)चक्रान्ताः समाधातु भुवधक्रे यथाविधि ॥ पूजयेन्मनसा तस्मिन्ग्रहाणां
प्राग्भिदेवताः । ततस्तस्याधुवधक्रे विधिना शास्त्रमार्गतः ॥ प्रत्यक्षं गन्धपुष्पाद्यैश्चैव हुनेद्गुरुः ॥ नवके चाम्बुजे वेधां कृते वित्
पूजयेद्ब्रह्मन् । चतुरस्रेषु कुण्डेषु हुनेद्दिवाग्न्यथस्थश्च ॥ अष्टोत्तम्यतं होममष्टाविंशतिमेव वा । कुण्डे वा स्थण्डिले चापि कुर्या-

तदुर्न्ययप्रपृथक् ॥ पूर्णादिति च होमान्ते हुनेद्रुहयसे गुरुः । तान्त्रिके च विभिन्ने च सुवचक्रेऽधिवासयेत् ॥ किञ्चिदिष्टा भुव-
 यक्रान्त्यथके स्यापयेद्गुरुः । तेषां हि वमतिस्त्वाम्नित्रित्याहुः क्षास्त्रकोविदाः ॥ निम्नं वैभेन मन्त्रेण दुर्गा दौर्गेण साधकः । पूजयेद्ब्रह्म-
 ष्टेऽस्मिन्मातरधादितो बुधः ॥ किञ्चिद्विम्नं च दुर्गां च गुहं शालारमेव च । कुम्भेष्वभ्यादिकोणस्येवर्चयन्ति ग्रहाचीने ॥ ब्राह्म्यादीनां
 च मातृणां प्रागादिदशदिक्ष्यपि । विहिताध्याष्टकुम्भाः स्युर्गृहयन्ते पुरा बहिः ॥ एतद्विधानं कृत्वादौ राज्ञा पूज्यं गुहं द्विजम् ।
 यथापत्राक्तितो विप्रानृत्तिजधैतरानपि ॥ अभिषिषेचतः पश्चादूर्तरेवोक्तवर्त्मना । एतेन त्रिभिर्ना राजा राज्ये विप्राबुभोदितः ॥
 आपदो निन्तरेतिश्रमं देवविप्रममदतः । वापत्रयं च यत्नेन स्वयं च प्रयतः सदा ॥ जर्पेर्हुतेस्तर्पणैश्च ध्यानैर्दर्शिनः समाहितः ।
 मर्गापदो विजयते पापानि त्रिविधान्यपि ॥ ग्रहान्द्वान्त्यासिलान् राजा यजेदेव प्रयत्नतः । दिव्यान्भोगान्बन्धिरिष्टांश्च दुर्लभानपि
 चाप्नुयात्' इति । इति भूचक्रग्रहफलः ।

अथ शिवप्रहयज्ञः । अथेदानीमाचार्यस्मृतिप्रतिपादितशिवग्रहयज्ञविधिरभिधीयते—'अथवाष्टदले पद्मे साम्यं त्र्य-
 न्यक्रमेव वा । ममानास्य ग्रहान्सर्वान् नरेहस्थान्समन्वयेत् ॥ शिवस्य हृदये मयं ललाटे सोममेव च । बाहुमूले बुधं वामे कुज-
 मेव च दक्षिणे ॥ दक्षिणेऽङ्गेऽर्चयेन्मन्दं वामोङ्के भूवयं ह्रस्वम् । मूर्ध्नि शुक्रं पदे सव्ये राहुं केतुं च दक्षिणे ॥ पाण्योर्विम्नं च दुर्गां
 च पार्श्वयोः शाल्यपप्पुतो । जठरे मातृकाः सर्वाः स्निग्धा परमात्मनः ॥ सप्तविंशतिनक्षत्रान्धाररूपान्समन्वयेत् । तिथीस्तान्यु-
 दटन्त्याने राशीनुदररन्ध्रणे ॥ कटिस्थाने क्रतुस्तस्य मणिवन्धेऽधनद्रवम् । चातुर्मास्यानि केयूरे चाहोरात्रं च नूपुरे ॥ संवत्सरान-

राजते करुणान्यागने रिभोः । योमान्यस्रगणव्याने शिराणेन प्रपूजयेत् ॥ एवं वेद्यां समभ्यर्च्य क्लेशो च विचक्षणः । तत्तन्मन्त्रैर्हु-
नेद्रज्यैः पृथगावाप्य चानले ॥ आपन्नयोर्धृतेनैव शिवमर्चयेद्हुनेच्छत्वम् । ग्रहाणां मूलमन्त्रैश्च हुनेत्पूर्वोक्तस्त्वयम् ॥ हुत्वा दद्यात् नली-
भार्ग्यं सिन्धवाशीर्भिर्पद्याव्युभिः' इति शिवग्रहयज्ञः ॥ ॥ अथ प्रकारान्तरेण शिवग्रहयज्ञमाह स एव—'ग्रहान्निशवाक(कु)-
चाग्रव्यान्धुरनके समुद्रहेन् । शिवमागल्य चार्द्रां तु ध्रुमश्रेके पुरोक्तवत् ॥ आयाहयेद्भुवश्रेके मण्डलस्थशिने ग्रहान् । आ कृष्णे-
नेति पारभ्य गुर्यादीनामृचा दुधः । समिदाज्यं च चर्गाद्यं मूलमन्त्रेण वा हुनेत् । जपेदन्ते समिधयोर्मन्त्रास्तदधिर्दधिकान् ॥ ग्र-
हाणां ठुतहोमान्ते यथा प्रत्यधिदेवकाम् । महारोगादिस्तान्त्यर्थमपमृत्योर्जपाय वा ॥ आगच्छ अभ्यम्बके सर्वान्ग्रहान्निप्रः सम-
र्चयेत् । ऐतोनिलापितानामर्गं परचक्राद्वियुक्तये ॥ लोकानुरज्जनार्थाय शिवे मान्येऽर्चयेद्ग्रहान् । एवं प्रकुर्वतः पुंसो ग्रहशान्तिर्य-
थातथम् । क्षीयन्ते विषदः क्षिप्रं वर्धन्ते संपदोऽखिलाः । नयस्तापाश्च नश्यन्ति सर्वकार्याः प्रदक्षिणाः । भग्नस्त्यधानि नश्यन्ति
ग्रहयज्ञठतां नृणाम् । राजा चिर विलित्पारीन्प्रीतात्मा श्रियमश्नुते ॥ राष्ट्रं च वृद्धिमाप्नोति श्रवाश्च निरुपद्रवाः । एवं राजा प्रजा-
पालो नानोपार्पिचक्षणः ॥ अष्टाङ्गसंयुतो ग्धेस्त्रियग्रकृतिरात्मवान् । यज्ञो दानं तपो रक्षा राघां च प्राखणार्चना ॥ एतानि
नित्यकृत्यानि जपहोमादयोऽपि च' इति ॥

ग्रहयज्ञनिष्कर्षः—एतन्मुक्तनानाविधग्रहयज्ञेषु आथलायनाचार्यस्मृत्युक्तशिवग्रहयज्ञमेव कुर्यात् । इतरेषु तु प्रयाससामान्यत्वा-
त्कृत्वापि स्याभावादगुण्यतमभावः । शिवग्रहयज्ञे तु तात्त्विकप्रयत्नाभावात्फलमूलास्तद्गुण्यश्रद्धाभावाच्च । तथाहि शुद्धपरिशिष्टपरि-

मलाद्युक्तगृह्यप्रकारेषु न तत्र प्रतिमातत्तत्प्रकृतिद्वयपरिमाणतत्तद्रस्रगन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यदक्षिणादिसंपादने 'प्रयासश्रूयस्त्वान्धूना-
धिक्रमावेन वंगुण्यदरांभवात्सर्वेषाममुष्टानुमदात्म्यत्वाद्यस्य कस्यचिच्छ्रवणेतोऽपि फलाधिक्यभावात् । शिवग्रहयज्ञे तु प्रतिमादिसंपादनत्र-
यानामावात्मांश्च शिवावयव एव ग्रहाधिदेवतानामन्येषां नक्षत्रादीनां चावाहनमपि पूजाविधानाभक्ष्यादिप्रीणनाच्च । अतएव फला-
धिर्याइगुण्यद्यद्वाचा अभायात्सर्वेषाममुष्टानुं शक्यत्वाच्च । 'नेहाभिक्रमनाद्धोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते । स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रा-
पते महतो मपात्' इति भगवद्वचनाच्च विवेकिभिः शिवग्रहयज्ञ एव कर्तव्यः इति ।

अग्रेदं विचार्यते—किमस्मिन् शिवग्रहयज्ञे प्रतिपदोक्तदेवतानामेव पूजादिकं कर्तव्यं आहोस्विदधिदेवतादीनानामपीति । प्रति-
पदोक्तानामेव कार्यं नाधिदेवतादीनां तत्रापकाभावादिति प्राप्ते प्रमः—अधिदेवतादीनानामपि पूजादिकं कर्तव्यमिति । तदकरणे
प्रत्यवायमगणान् । तथाच न एवाचार्यः परिभाषायामाह—'रूपवर्णापुधस्थानमण्डलामनवाहनान् । समित्कुण्डोपहारांश्च पुष्प-
रत्नाकृतीमपि ॥ गायत्रीमूर्तिमन्त्रान्या नाममन्त्रांश्च केवलान् । साधिग्रस्यधिदेवानां मन्त्रांश्चर्प्यादिसंपुतान् । तत्तन्मूर्तीश्च जानी-
याद्धोष्यमन्त्रं न्यहान्मूयः । अग्रासतान्पुमानिष्टान् तत्फलं नैव बिन्दते । दुःखं चामोति तुमहद्वलादिष्टाप्यवित्सुमान्' इति । अत्र
हृण्डग्रहर्णं मण्डिलस्याप्युपलक्षणाद्यर्थम् । 'कुण्डं वा खण्डिले वापि होमं कुर्यात्पृथक्पृथक्' इत्याचार्येणोक्तत्वात् । अत्रापेक्षितहोम-
त्रयमिष्टाभ्रसंस्कारमृत्युमर्जनप्रकरणोक्त्यन्तर्तव्यः । न्यायस्य तुल्यत्वात् ॥ तथाच तत्र कारिका—'गृहपकसमीपेऽग्नेर्नैवायाज्य-
मधिश्येत् । संस्कारं गन्तुत्रयात्वं शान्तिर्कर्मणि चाथयेत्' इति ॥ भगवांस्तु—'पुरस्तत्र विधायाज्यसंस्कारान्तं यथाविधि ।

पमादर्थं गृहे एकं पुरातन्यभाजने ॥ तत्रावधिप्रित्य तत्रत्यमभिषार्य च । उचस्वान्वीर्याग्नेः पुनरप्यभिषार्य च । प्रत्य-
ग्नेर्निपायाग्यभाजनेन मसीपतः' इति ।

नप नियमग्रहयज्ञप्रयोगः । अथैतेषु ग्रहयज्ञप्रकारेषु प्रचुराचारपरिग्रासतया एकाम्येकाध्वरपक्षमनुसृत्य प्रयोगः प्रदर्शयते ।
पञ्चमानः ग्राता एतन्वित्यार्यः शुभे मूर्ते मोत्तरच्छन्दं मद्रपीठान्न उपविश्याचम्य ग्राणानायम्य संकल्पं कुर्यात् । तत्रायं क्रमः—
देवगान् संकीर्त्तयं पूर्वोक्तवन्मर्यादनित्यकालेषु ग्रहाणुहृत्यतिदिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं ग्रहयज्ञं करिष्य इति संकल्पं कुर्यात् ।
पञ्चपानार्दिनमिनिर्गतेषु अमुरुक्तमनुमादाचादित्यादिग्रहाणुहृत्यतिदिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं ग्रहयज्ञं करिष्य इति । काम्ये तु
पुरमाभ्यापनोक्तप्रकारेणान्यतमकामनासिदिद्वारा श्रीप० ग्रहयज्ञं करिष्य इत्युच्चारयेत् । एवं यथाधिकारं संकल्प्य संभारान्संभ-
रेत् । तत्रायं क्रमः—नित्यनमिपिःश्रयोः प्रतिपदोक्तप्रतिभाश्वेतनक्षत्रमलयजगन्धनातीपुष्पमाणिक्याभरणगुगुलुधूपदीपोपहारस-
मिरादिगार्दीनि तदभावे सर्वेषां गुवर्णादि माणिक्याभरणगुगुलुधूपपृष्ठादननवेद्यादीन्यनुहृत्यद्रव्याणि वा संभरेत् । काम्ये तु प्रति-
तिरनागान्प्रतिपदोक्तद्रव्याभ्येन संभरेत् । एवं यथाधिकारं संभारान्संभृत्य होप्यमाणाहुतिसंस्थापेक्षया आचार्योदीन्यनुमात् ।
तत्रायं क्रमः—सर्वेषां ग्रहाणां ग्रह्येकं दद्याद्वृत्तिपक्षे आचार्यमेकं वृणुयात् । तदूर्ध्वं पञ्चदद्याद्वृत्तिपक्षे चत्वारः कलियजः । तदूर्ध्वं श-
ताहुतिपर्वन्तं त्रिंशं नरममानां वृणुयात् । तदूर्ध्वं चैयथायोगं वृणुयात् । तत्र विधिजं स्वधाराद्वयमाचारवन्तमाचार्यमसिन्धुमन्त्रे
समानार्पितं इति कथाभिना पाणि स्पृश्य वृणुयात् । अन्यान्वाद्यणानासिज्यं कुर्यात् । तथा करिष्यामीति

ते चोस्ताचमेयुः । ततो यजमानस्तान्विविधधाशक्त्यभ्यर्चयेत् । नत आचार्यः कर्मसंकल्पपूर्वकं गृहादुत्तरभाग ऐशाने वा कृतो
 चतुर्दिक्षु हस्तमात्रावरां चतुस्त्रिंशदुलग्रमाणात्रिभिकां ग्रहवेदिं प्रकल्प्य वखां शुक्लैर्त्रीहितण्डुलैः सकर्णिकमष्टदलमम्बुजमुल्लिख्य
 कर्णिसायां दलेषु च प्रागुक्तवर्तुलादिग्रहपीठानि उपदर्शकाक्षतैः कुर्यात् । तत्रायं क्रमः—मध्ये रक्ताक्षतैर्वर्तुलपीठम् । आग्नेय-
 दले शुक्लाक्षतैश्चतुरधपीठम् । दक्षिणदले रक्ताक्षतैर्विकोणपीठम् । ऐशानदले हरिताक्षतैर्गणाकारपीठम् । उत्तरदले हरिताक्षतैर्दर्वच-
 तुरसपीठम् । पूर्वदले शुक्लाक्षतैः यज्ञकोणपीठम् । पश्चिमदले कृष्णाक्षतैर्धापाकारपीठम् । नैर्ऋतदले कृष्णाक्षतैः शूर्पाकारपीठम् ।
 वायव्यदले विश्वाक्षतैर्ऋजाकारपीठं च कृत्वा । कलसस्थापनं कुर्यात् । तत्रायं क्रमः—आकलशेऽब्जित्यस्य गाधिपुत्रो विश्वामित्रः
 पानमानः मोमो गायत्री । आकलशेषेषु धावति श्वेनो वम् विगाहते । अग्निद्रोणा कर्निकदत् ॥ अनेनोदीच्यां रत्नवह्निकया नुर-
 क्षितपद्मोपरि कृतधान्यपीठे नवमग्रणं तेजसं मृष्ययं चानुलिप्तालंकृतं शुभमभिषेककुम्भं निधाय । इमं मे गङ्गा इत्यस्य सिन्धुसि-
 त्तयमेधो नदीस्तुतिर्जगती । इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि स्तोमं सचता पुरुष्या । अस्मिन्ना मरुद्वधे विवस्त्रयाजोकीये
 शुण्डामुषोर्मया ॥ अनेन पुण्यजलैः पूरयित्वा नवमृशेण वस्त्रयुगेन चावेष्ट्य । हयगजबलीकिहदगोष्ठराजद्वारचतुष्पथस्थानमृदो
 न उपर्वतपातूनवपविश्रम्यदः । उद्धृतांसि वराहेण कृष्णेन घृतबाहुना । मृषिकं हनं मे पापं यन्मया दुष्कृतं कृतम् ॥ इति मन्त्रेण
 कुम्भे निक्षिप्य । ह्यतिभीम इत्यस्य वैश्वामित्रो रेषुः पवमानः सोमो जगती । रुवति भीमो धृगमस्तीविष्यया शुक्ले शिरानो
 हरिणी विचक्षणः । आ योनिं सोयः सुकृतं निर्षीदति गुण्ययी तर्भवति निर्णिगुण्ययी ॥ अनेन न्यग्रोधाद्यत्थपुशजन्म्वृत्तवृक्ष-

सत्यो निक्षिप्य । प्रवो यज्ञोर्वित्सस्य वसिष्ठो विश्वेदेवास्त्रिष्टुप् । प्रवो यज्ञेणुं देवयन्तो अर्चन्धावा नमोभिः शुश्रूची इषध्वं । येषां द्र-
 द्राण्यसमानि चित्रा विष्वक्वियन्ति वमिनो न द्राणाः ॥ अनेन तेषां पल्लवादिक्षिप्य । आप्यायस्य गोतमः सोमो गायत्री । आ-
 प्यायस्य समेतु ते निधतः सोम इण्यम् । भवा चार्जस्य संगृधे ॥ अनेन गोदीरम् । दधिक्राव्यो वामदेवो दधिक्रागानुष्टुप् । दधि-
 क्राव्यो अरारिपं विष्णोरथस्य वाजिनः । सुरभि नो मुखो करस्य ण आरूपि तारिपत् ॥ अनेन दधि ॥ घृतमिमिक्षे ० । घृतं मिमिक्षे
 घृतमस्य योनिर्धुते क्रितो घृतम्यस्य नाम । अनुगृधमाबह मादयस्य स्वाहार्कृतं घृषभ वक्षि हृष्यम् । अनेन घृतम् । गन्धद्वारेत्यस्य
 आनन्दकर्दमः श्रीरनुष्टुप् । गन्धद्वारां दुराघषां नित्यपुष्टां करीषिणीम् । ईधरां सर्वभूतानां तामिहोषहये ध्रियम् ॥ अनेन गोम-
 यम् । गायत्र्या विश्वामित्रः सविता गायत्री । तत्संचितु ० । अनेन गोमूत्रं निक्षिप्य । सहि रत्नानीत्यस्य इयाचाथः सविता गायत्री ।
 स हि रत्नानि शुश्रूषे सुवाति सविता भर्गः । तं ग्रामं चित्रमीमहे ॥ अनेन नवरत्नानि निक्षिप्य । या ओषधीरित्यस्याथर्वणो मिष-
 गोपधयोऽनुष्टुप् । या ओषधीः पूर्वा ज्ञाता देवेभ्यस्त्रियुगं पूरा । मर्नतु वृत्रघ्नामिहं श्रुतं धामानि सुत च ॥ अनेन शतौषधीस्तदभावे
 दशमूलानि तदभावे सुवर्णं वा निक्षिप्य । गन्धद्वारां ० । अनेन गन्धं निक्षिप्य । सर्वे समुद्राः सरितस्तीर्थानि जलदा नदाः ।
 आयान्तु यजमानस्य दुरितक्षयकारकाः । मन्त्रे च यद्युने नैव गोदागरि सरस्वति । नर्मदे सिन्धो कावेरि जलेऽस्मिन्सन्निधि कुरु ।
 इत्येतैर्मन्त्रैः । आपो हिष्ठति नवर्चस्य भृकस्याम्बरीषः सिन्धुदीप आपो गायत्री पञ्चमी वर्धमाना सप्तमी प्रतिष्ठा अन्ये द्वे अनु-
 षुमी । आपो हि एष मयोरुबस्ता न ऊर्जे दधातन । महे रणाय चक्षसे ॥ यो नः श्रिवतमो रसस्तस्य भाजयन्तेह नः । उग्रतीरिब

मानरः ॥ तस्मा अरं गमाम यो यस्य क्षर्षाय त्विन्वथ । आपो जनयथा च नः ॥ शं नो देवीरभिष्टय आपो भवन्तु पीतये ।
 शं गोरभिलगन्तु नः ॥ ईशानाचार्योष्णो क्षयेन्तीश्वर्यणीनाम् । अपो यावामि मेयजम् ॥ अप्सु मे सोमो अत्रवीदन्तर्विधानि
 मेयता । अग्निं च विश्वद्योषुचम् ॥ आपः पृणीत मेयजं वरुणं तन्वे ३ मयं । ज्योक्त्व सूर्यं द्यौः ॥ इदमापः प्रवहत यत्किञ्च दुरितं
 मयि । यद्वाहमभिद्रुद्रोह यदां येष उतावृतम् ॥ आपो अध्वान्वचारियं रसेन सर्मगसहि । पर्यक्षानप आगहि तं मासं सज्ज वर्ष-
 मा ॥ अनेन मूत्तेन । नहि ते क्षत्रमित्येकत्रिंशद्वचस्याजीगतिः शुनःशेपो वरुणः आधा दशत्रिष्टुभः शिष्टा गायत्र्यः । न हि ते क्षत्रे
 न महो न मुन्यं वर्यश्च नामी पतयन्त आधुः । नेमा आपो अनिमिषं चरेन्वीर्यं ये वार्तस्य प्रमिनन्त्यर्ध्वम् ॥ अबुभे राजा वरुणो
 वनश्लोचं स्तूर्प ददते पूतदधः । त्रीचीनाः स्थुरुपरिपुत्र पेषामुले अन्वनिहिताः केतवः स्युः ॥ पुंरं हि राजा वरुणश्चकार
 मृषीयु पन्थामन्यैतुमाडे । अपदे पाष्टा प्रति घातवेऽकुरुतापवृक्ता हृदयाविधिश्चित् ॥ श्रुतं तं राभन्मिपजः नृहस्त्रमुनी गभीरा
 गुमुनिष्टं अस्तु । वार्यस्य दूरे निर्रिति परार्चः कृतं श्रिदेनः प्रमुमुग्यसत् ॥ अमी य क्रक्षा निर्रितास उवा नक्तं ददृशे कृहृषि-
 दिव्येषुः । अदब्धयानि वरुणस्य नूतानि विचारकदण्डभूमा नक्तमेति ॥ १ ॥ तस्यां यामि प्रवर्णा बन्दमानुलदाशाले यज-
 मानो इविभिः । अहंठमानो वरुणोह बोध्यरुहंशं मा न आयुः प्रमोषीः ॥ तदियक्तं तथिवा मर्षमाहुस्तदुयं फेतो हृद आविचष्टे ।
 शुनःशेपो यमहंठमीतः सो अम्मावाजा वरुणो मुमोक्तु ॥ शुनःशेपो स्रहंठमीतस्त्रिष्योदित्यं दुपदेपु वृद्धः । अबैतं राजा वरुणः सस-

ज्यादिद्वौ अदन्त्यो विष्टुभोक्तु पाशान् ॥ अर्चते ह्येते वरुण नमोभिरनं यज्ञेभिरीमहे हविर्भिः । खर्वन्नसर्भ्यमसुरप्रचेता राजन्नेनांसि
 शिथयः पुनार्ति ॥ उदुत्तमं वरुण पादभस्मदवाधिगं विमध्यमं यथाय । अथा इयमादित्य त्रते तवानागसो अदितये साम ॥ २ ॥
 यच्चिदि ते विशो यथा प्रदेय वरुण त्रतम् । मिनीमसि यच्चिद्यवि ॥ मा नो इधाय हुत्तवे विहीळानस्य रीरवः । मा हृणानस्य
 मून्ये ॥ चिद्वहीकाय ते मनो रथीरथं न संदितम् । गीर्भिरुण सीमहि ॥ एता हि मे विमन्यवः पतन्ति वस्य इष्टवे । वयो न
 वसुतीग्य ॥ कृदा क्षत्रुश्रियं नग्मा वरुणं करामहे । वृद्धीकार्योरुचससम् ॥ ३ ॥ तदित्समानमाधाते वेतन्तान प्रपुच्छतः ।
 धृतनवाय द्राष्टुर् ॥ वेदा को वीनां पदमुन्तरिक्षेण पतताम् । वेदं नावः संमुद्रियः ॥ वेदं मासो ध्रुवव्रतो द्वादश प्रजावतः ।
 वेदा य उपजायते ॥ वेदु वार्तस्य वर्तनिमुरोर्कृत्स्नस्य दृढतः । वेदा ये अध्यासते ॥ निरसाद ध्रुवलो वरुणः पुस्त्यादृक्षा । साम्रा-
 ग्याय मुकटुः ॥ ४ ॥ अतो विधान्यमृदुता चिकित्तां अमिषम्यति । कृतानि या च कर्त्ता ॥ स नो विद्यादा सुक्रतुरादित्यः
 मुपयो ऋत् । य नु आर्युपि तारिषत् ॥ विभद्वापि हिरण्यं वरुणो वत्त निर्णिवम् । परि स्वस्रो निर्वेदिरे ॥ न यं दिप्सन्ति वि-
 पत्नो न दुर्ज्ञो जर्नानाम् । न देवमभिर्मातयः ॥ एत को मातुपिवा यदधुक्के असाभ्या । असाकमुदरेष्वा ॥ ५ ॥ परं मे
 यन्ति धीतयो गावो न गव्यूतीरनु । इच्छन्तीरुचससम् ॥ संतु वौषावहू पुनर्वतो मे मध्वार्धवम् । होतवु धदसे प्रियम् ॥
 दंतां उ निश्चदर्चितं दर्शं स्वमधि धर्म । एता लुपत मे गिरः ॥ इमं मे वरुण शुधी हर्वमद्या च मृळ्य । सामयस्युराचके ॥ तं
 विधम्य मेधिर दिपयामधं राजसि । ययामन्ति प्रति शुधि । उदुत्तमं संमुग्धि नो वि पाठं मध्यमं चत । अवाधमानि जीवसे ॥ ६ ॥

स्वादिष्टेयति दद्यर्चसा मधुच्छन्दाः यवमानः सोमो गायत्री । (प० ९) अनेन सूक्तेन च तं कुम्भमभिमन्त्रयेत् । अथवा कलशमिमब-
णेऽन्यं मन्त्रविदं नियोजयेत् ।

ग्रहायाहनादि । ततः कर्म संकल्प्य विधिनत्वास्तिवाचनं कृत्वा ग्रहवेदीत्यपचपीठेषु ययास्थानं यथाशुशीर्गहप्रतिमाः स्थाप-
यित्वा दक्षिणधामपार्श्वयोरधिदेवताप्रत्याधिदेवते तदभिसुख्यौ स्थापयेत् । तदभावे पुष्पाध्वतादिज्वावाहयेत् ॥ तत्रायमावाहन-
प्रकारः—व्यस्तसमस्तन्याह्वीनामत्रिशृगुभरद्वजप्रजापतय ऋषयः अशिवायुर्मयप्रजापतयो देवताः गायत्र्युष्णिगनुतुष्टुहस्त्यश्छ-
न्दांसि सूर्याद्यावाहनेवि० । ॐ भूरादित्यमावाहयामि । ॐ भुवआदित्यमा० । ॐ स्वरादित्यमा० ॐ भूर्भुवःस्वरादित्यमा० । आ-
कुण्ठेन हिरण्यस्तूपः सविता त्रिष्टुप् सूर्यावाहने विनियोगः ॥ ॐ आ कुण्ठेन रजसा वर्तमानो निवेशयन्नृशतुं मर्त्यं च ॥ हिरण्य-
पेन सविता रयेना हुवो योति भुवनाग्नि पस्वन् ॥ इमं मन्त्रमुच्चार्य—भगवान्नादित्य ग्रहाधिपते काश्यपगोत्र कलिङ्गदेशेश्वर जया-
पुष्पोपमाङ्गश्रुते विभुज्य पद्मामयहस्त सिन्दूरवर्णाभ्यरमात्यानुलेपन ज्वलन्माणिक्यखचितसर्वाङ्गाभरण भास्कर तेजोनिधे त्रिलोक-
प्रकाशक त्रिदेवतामयमूर्ते नमस्ते सन्नदास्त्राघ्नजपताकोपशोभितेन सप्ताम्बरयवाहनेन मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वन्नागञ्छाऽग्निरुद्रान्यां सह
पद्मकर्णिकायां ताम्रप्रतिमां प्राशुशीर्गवर्तुलपीठेऽधितिष्ठ पूजार्थं त्वामावाहयामि ॥ तदक्षिणपार्श्वे । ॐ भूरादित्याधिदेवतामभिमा-
वाहयामि । ॐ भुवआदित्याधिदेवता० । ॐ स्वरादित्याधिदेवता० ॥ ॐ भूर्भुवःस्वरादित्याधिदेवता० ॥ अग्निं द्रुतं मेधातिथिर-

१ व्याहृत्युच्चारणेनैवनाम्ने अतिग्रह प्रत्याधिदेवताप्रत्याधिदेवत-नीच हेयम् ।

प्रियायत्री अग्नाराहने विनि० ॥ ॐ अग्निं द्रुतं दृणीमहे होतारं निधेर्देवसम् । अस्य यज्ञस्य सुकृतम् ॥ इमं मन्त्रमुच्चार्य-पिङ्गम-
शुक्रं पिङ्गाधिरियमग्नयणं छाणस्यं साधमूनं सप्तार्च्यं शक्तिधरवरदहस्तद्वयमादित्याधिदेवतामग्निमावाहयामि ॥ तद्वागमयार्थे ।
ॐ भूरादित्यप्रत्यधिदेवतां रुद्रमाग्राहयामि ॥ ॐ भूरजादित्यम् ॥ ॐ स्वरादित्यम् ॥ ॐ भूर्भुवःस्वरादित्यम् ॥ ॐ अग्नयं नसिष्ठ-
मग्न्यभ्यक्तोऽनुशुभं रुद्रावाहनेविनियोगः ॥ ॐ अग्नयं यजामहे मृगन्धिं पुष्टिर्धनम् । उर्गुरुकर्मिबु नर्धनान्मुत्सोर्मुक्षीय मामृतात् ॥
इमं मन्त्रमुच्चार्य-निलोचनोपेतं यज्ञवक्त्रं दृषालं कपालशूलखट्वाङ्गधारिणं चन्द्रमौलिं सदाशिरमादित्यप्रत्यधिदेवतां रुद्रमावा-
॥ तरक्षिणपूर्वदले पूर्वगद्याहृत्युच्चारणानन्तरम् आप्यायस्वगोतमः सोमो गायत्री सोमावाहने० ॥ आप्यायस्व समेतु ते विश्वतः
गोमू दृष्ट्यम् ॥ भवा धार्जस्य संग्रहे ॥ इमं मन्त्रमुच्चार्य-अग्नन्तोम द्विजाधिपते सुवामयक्षरीरात्रेय गोत्र यामुनदेशेश्वर गोधी-
ग्यनलाङ्गकान्ते द्विशुभं गदावरदानाङ्कितकर शुलगम्बरमान्यगुलेपनसर्वाङ्गमुक्तमौक्तिकभरणरमणीय समस्तलोकाप्यायक देवता-
यापयन्ते नमस्ते मन्त्रद्वयमल उजपताकोपगोनितेन न दग्धेताश्चरथनाहनेन मेकं प्रदक्षिणीकुर्वन्नागच्छात्रिरुमया च सह पद्मामेयद-
लमथ्ये स्फाटिकप्रतिमां प्रत्यक्षुराग्निं चतुरस्रपीठेऽधिषिठि पूजार्थं तामाग्राहयामि ॥ तदक्षिणपार्थे ॥ व्याहृत्युच्चारणानन्तरम् अप्सुमे
मिषुडीप आपो गायत्री अग्रावा० ॥ अशुभे सोमो अत्रादुन्तर्विधानि भेषुवा । अग्निं च विश्वार्थमुग्रम् ॥ इमं मन्त्रमुच्चार्य-स्त्रीरूपधा-
रिणीः क्षेत्रवर्णां मकरनाहनाः पाञ्चकलदधारिणीर्मुक्ताभरणभूषिताः मोमाधिदेवता अप आवा० ॥ तद्वागमयार्थे व्याहृत्युच्चारणा-
नन्तरम् । गोरीर्मिमाम् दीर्घतमा उमा जगती उमा० ॥ गोरीर्मिमाम् मल्लिखानि सद्यन्त्यैरुपदी द्विषदी मा चतुष्पदी ॥ अष्टावर्षदी

सर्वज्ञानमयात्रिगोत्रं ममधदेशेऽथरं हृदुमवणाङ्गिभुते चतुर्ह्रस्व सङ्गोदकगदावरदानाङ्कित पीताम्बरमाल्यानुलेपन मरकताभरणा-
 लंकृतसर्वाङ्ग विष्टम्भते नमस्ते सन्नद्धपीतव्याजपताकोपशोभितेन चतुःसिंहरथवाहनेन मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वन्नागच्छ विष्णुपुरुषाभ्यां
 सह यमेशानदलमध्ये सुवर्णप्रतिमामुदञ्चुर्यो वाणाकारपीठेचितिष्ठ पूजार्थं तामावाहयामि । तदक्षिणपार्श्वे । न्याहृत्युच्चारणानन्तरम् । इदं
 विष्णुर्मेधातिथिविष्णुर्गायत्री विष्ण्वा० । इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निर्देये पुदं । समूढमस्त्रापांसुरे ॥ इमं मन्त्रमुच्चार्य—कौमोदकीपद्मशङ्ख-
 चक्रोपेतं चतुर्भुजं सौम्याधिदेवं विष्णुमा० । तद्वामपार्श्वे । न्याहृत्युच्चारणानन्तरम् । सहस्रशीर्षा नारायणः पुरुषो मुद्रुप् पुरुषावाह० ।
 सहस्रशीर्षा पुरेयः सहस्राक्षः सहस्रपात् । म भूर्मि विद्यतो वृत्तात्यतिष्ठदशाङ्गुलम् ॥ इमं मन्त्रमुच्चार्य—कौमोदकीपद्मशङ्खचक्रोपेतं
 चतुर्भुजं सौम्यप्रत्यविदेवतां पुरुषमावाहयामि ॥ ४ ॥ तत उत्तरदले । न्याहृत्युच्चारणानन्तरम् । इहस्पते गुत्समदो दृहस्पतिविष्टुप्
 दृहस्पत्यावाहने० । इहस्पते अतिवदुर्यो अर्होऽल्लुमद्रिभाति क्रतुमूखनेषु ॥ यदीदयच्छर्वस प्रतप्रजाल तदुस्मासु द्रविणं धेहि चित्रम् ।
 इमं मन्त्रमुच्चार्य—अगवन्दृहस्पते समस्तदेवताचार्याङ्गिरसगोत्र सिन्धुदेशेऽथर तप्तसुवर्णसदशाङ्गवीथे चतुर्भुज दण्डकमण्डल्वक्षस्त्रवर-
 दानाङ्कित पीताम्बरमाल्यानुलेपन पुष्परामयाभरणरमणीय समलविद्याधिपते नमस्ते सचन्द्रपीतव्याजपताकोपशोभितेन पीताम्बरथ-
 वाहनेन मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वन्नागच्छेन्द्रव्रजभ्यां सह यमोत्तरदलमध्ये सुवर्णप्रतिमामुदञ्चुर्यो दीर्घचतुरस्रपीठेऽधितिष्ठ पूजार्थं तामा-
 वाहयामि ॥ तदक्षिणपार्श्वे । न्याहृत्युच्चारणानन्तरम् । इन्द्रथेष्ठाभि गुत्समद इन्द्रविष्टुप् । इन्द्रावाहने० ॥ इन्द्र श्रेष्ठानि द्रविण्यानि
 धेहि चित्रं दशस्य सुभग तप्तसे । योर्ध रयीणामर्षिष्ट तनूनां स्वादानं वाचः मुदिनतमद्राम् । इमं मन्त्रमुच्चार्य—चतुर्दन्तगजालुढं

वज्राङ्कुशधरः प्राचीयति नानाभरणभूषितं बृहस्पत्यधिदेवतामिन्द्रमावाहयामि । तद्वागमयार्थे । व्याहृत्युच्चारणानन्तरम् । ब्रह्मणाते वि-
 श्रामित्रो ब्रह्माग्निष्टुप् ब्रह्मावाहनेविनि० । ब्रह्मणा ते ब्रह्मयुजां युनक्ति इरी सखाया सधुमाद आद्य । स्थिरं रथं सुखमिन्द्राधिति-
 र्मुन्यजानन्विद्धो उपयाहि सोमम् ॥ इमं मन्त्रमुच्चार्य—पद्मासनस्थं जटिलं चतुर्मुखमखमालासुवपुलककरुण्डलुधारिणं कृष्णाजिनवाससं
 पार्श्वस्थितहंसं बृहस्पतिप्रत्यधिदेवतां ब्रह्माणमावा० ॥ ५ ॥ ततः प्राग्दले ॥ व्याहृत्युच्चारणानन्तरम् । शुक्रं ते भरद्वाजः शुक्रस्त्रिष्टुप्
 शुक्रावाहने० ॥ शुक्रं ते अन्यर्पजतं ते अन्यर्पिर्दुल्ले जहन्ती चौरिवासि । विश्वा हि माया अर्वासि स्वभावो भद्रा ते पूषन्निह राति-
 रेषु ॥ इमं मन्त्रमुच्चार्य—भगवन्भार्गव समस्तदैत्यगुरो भार्गवगोत्र भोजकटदेशेश्वर रजतोऽज्जलाक्रान्तो चतुर्भुज दण्डकमण्डल-
 खट्वाखरदानाङ्कितशुक्लाङ्गरमात्यखुलेपन वज्राभरणभूषितसर्वाङ्ग समलनीतिद्यास्त्रनिपुणयते नमस्ते सन्नद्धशुक्लजयताकोपद्योमितेन
 शुक्लाभ्यरपवाहनेन मेरु प्रदक्षिणीकुर्वन्नागच्छेन्द्राणीन्द्राभ्यां सह पद्मप्राग्दलमध्ये रजतप्रतिमां प्राञ्जुरीं पञ्चकोणपीठेऽधितिष्ठ पूजार्थं
 सामावा० । तदक्षिणपार्श्वे । व्याहृत्युच्चारणानन्तरम् । इन्द्राणीं धृपाकपिरिन्द्राणीपत्तिः इन्द्राण्यावा० ॥ इन्द्राणीमासु ना-
 रिदु सुभगानुहर्मश्रवम् । नृसंस्था अपर पुन जरसा मरितु पतिविश्रंस्त्रादिन्द्र उपरः ॥ इमं मन्त्रमुच्चार्य—संतानमङ्करीवरदानधरो
 विभुजां शुक्राधिदेवतामिन्द्राणीमावा० । तद्वागमयार्थे । व्याहृत्युच्चारणानन्तरम् । इन्द्रं वो मधुच्छन्दा इन्द्रो गायत्री इन्द्रावा० । इन्द्रं
 वो विश्वतुस्परि हवामहे जनेभ्यः । अस्मार्कमस्तु केवलः । इमं मन्त्रमुच्चार्य—चतुर्दन्तगजाखंडं वज्राङ्कुशधर प्राचीयति भानाभरण-
 भूषितं मार्गवप्रत्यधिदेवतामिन्द्रमावा० ॥ ६ ॥ ततः पश्चिमदले । व्याहृत्युच्चारणानन्तरम् । शमभिरिरिविठिः शनैश्चर उज्जिक् ।

शून्यरावाहने० ॥ शमप्रिधिभिः करच्छं नमपतु सूतैः । शं चार्तो वातरूपा अपुस्त्रिषः ॥ इमं मन्त्रमुच्चार्य—भगवन् शून्यर-
भास्करतनय काव्यपमोय सुराष्ट्रदेशेध्वर फज्जलीलाङ्गकान्ते चतुर्भुज चापदूणीरकृपाणामवाङ्कित नीलाम्बरमात्यानुलेपन नील-
रत्नभूषितसर्वाङ्ग समस्तपुवनभीषणार्पणमूर्ते नमस्ते सद्यदनीलचञ्चपताकोपक्षोभिनेन नीलशृङ्गयवाहनेन मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वन्ना-
गच्छ प्रजापतियमाभ्यां सह पञ्चपथिमदलमध्ये कालावसप्रतिमां प्रत्यभुर्क्षी चापाकारपीठेऽधितिष्ठ पूजार्थं सामावाहयामि । त-
दक्षिणपार्श्वे । व्याहृत्युच्चारणानन्तरम् । प्रजापते हिरण्यगर्भः प्रजापतिस्त्रिष्टुप् प्रजापत्यावा० ॥ प्रजापते न लवेतान्यन्यो विश्वा
जातानि परि ता यभूव । यत्कामास्तो जुहुमस्तर्चो अस्तु ययं स्यान् पतयो रथीणाम् ॥ इमं मन्त्रमुच्चार्य—यज्ञोपवीतिनं हंसलमे-
कचक्रमक्षमालासुखलुपयुक्तकम्पण्डलुसहितं चतुर्भुजं शून्यरधिदेवतां प्रजापतिमावा० । तद्गामपार्श्वे । व्याहृत्युच्चारणानन्तरम् ।
यमापसोमं यमोचमोऽनुष्टुप् यमावा० । यमाय सोमं सुव्रत युमार्यं जुहुता इविः । युमं ह यज्ञो गच्छत्यग्निदूतो अरं कृतः ॥ इमं
मन्त्रमुच्चार्य—ईप्सीनदण्डहस्तं रक्तदृशं पाशधरं कृष्णवर्णं महिषास्त्रं सर्वाभरणभूषितं शून्यरप्रत्यधिदेवतां यममा० ॥ ७ ॥ ततः
प्रत्यन्दक्षिणदले । व्याहृत्युच्चारणानन्तरम् । कवाने वामदेवो राहुर्गर्गित्री । राहावा० । कर्वा नश्चित्र आशुवदूतो सुदावेद्यः सता ।
कत्या शान्तिष्टपा वृता ॥ इमं मन्त्रमुच्चार्य—भगवन् राहो रविशोममर्दन सिंहिकानन्दन पैठीनसगोत्र चर्वरदेशेध्वर कालमेपयुते व्या-
प्रवदन चतुर्भुज राङ्गयर्मशूलगदावरदानाङ्कित कृष्णाम्बरमात्यानुलेपन गोमेदकाभरणभूषितसर्वाङ्ग श्रीचनिधे नमस्ते सञ्जदकृष्ण-
घनपताकोपशोभिनेन कृष्णमेपरयवाहनेन मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वन्नागच्छ मर्षकालाभ्यां सह पञ्चनेर्देतदलमध्ये रीगप्रतिमां दक्षि-

वायुर्हो रूपाकारपीठेऽधितिष्ठ पूजार्थं तामावा० । तदक्षिणपार्श्वे । व्याहृत्युच्चारणानन्तरम् । आर्यं गौः सारपराक्षी सर्पो गायत्री स-
 र्यावा० । आर्यं गौः शृङ्गिरक्रमीदसदन्मातरं पुरः । पितरं च ग्रयन्त्सर्वः ॥ इमं मन्त्रमुच्चार्य—अथयज्ञधरान्कुण्डिकाकारपुच्छयुक्तान्
 त्रिभोगान्भीषणाब्राह्मिदेवान्सर्पानावा० । तद्वामपार्श्वे । व्याहृत्युच्चारणानन्तरम् । परंभृत्यो संकुसुको मृत्युस्त्रिष्टुप् कालावाहने० ॥
 परं मृत्यो अन्न परेद्वि पन्थां यत्तो स इतरो देवयानात् । बहुष्मते शृणुते तैत्रवीमिमानः मृजां रीरिणो मोत वीरान् ॥ इमं मन्त्र-
 मुच्चार्य—करालवदनं नित्यमीपणं पाशदण्डधरं सर्पदृष्टिकरोमाणं राहुमत्स्यधिदेवतां कालमावा० ॥ ८ ॥ ततः प्रत्यगुत्तरदले ।
 व्याहृत्युच्चारणानन्तरम् । कैतुं कुण्वन्मधुच्छन्दाः केतुर्गायत्री । केत्सावाहने० । केतुं कुण्वन्नं केतवे पेश्यो मर्या अपेश्यसे । समुप-
 स्त्रिरजायथाः ॥ इमं मन्त्रमुच्चार्य—अगवन्केतो कामरूप जैमिनिगोत्र मध्यदेशेश्वर धूम्रवर्णध्वजाकृते द्विष्टुज गदावरदानाङ्कित
 चित्राम्बरमालयानुलेपन वैदूर्यमयाभरणभूषितसर्वाङ्ग चित्रशक्ते नमस्ते सन्नद्धचित्रध्वजपदारकोपश्रोमिनेन चित्रकपोतरथवाहनेन
 मेरुं प्रवक्षिणीक्षुर्षागच्छ प्रक्षपित्रगुप्ताभ्यां सह पद्मवायव्यदलमध्ये कांस्यव्रतिमां दक्षिणामुत्तीं ध्वजाकारपीठेधितिष्ठ पूजार्थं त्वा-
 मावाहयामि । तदक्षिणपार्श्वे । व्याहृत्युच्चारणानन्तरम् । अक्षजज्ञानं नकुलो ब्रह्मा त्रिष्टुप् ब्रह्मावा० ॥ ब्रह्मं जज्ञानं प्रथमं पुरस्ता-
 द्द्विर्त्तमितः सुरुचो वेन आंयः । सनुभ्यां उपमा अस्स विष्ठाः सुतश्च योनिमर्ततश्च विवः ॥ इमं मन्त्रमुच्चार्य—पद्मासनस्यं जटिलं
 चतुर्मुखमक्षमालासुवपुस्तककण्ठलुधरं कृष्णाजिनवाससं पार्श्वस्थितहंसं केतधिदेवतां ब्रह्माणमावा० । तद्वामपार्श्वे । व्याहृत्यु-
 च्चारणानन्तरम् । सचित्रचित्रं मरद्वाजाधिनयुतास्त्रिष्टुप् चित्रमुक्तावाहने० ॥ सचित्रचित्रं चित्रयन्तमसो चित्रध्वज चित्रतमं वयोधाम् ।

चन्द्रं सृष्टिं पुलवीरं बृहन्तं चन्द्रं चन्द्राभिर्गृणते युवस्य ॥ इमं मन्त्रमुच्चार्य—उदीच्यवेपथरं सौम्यदर्शनं लेखनीपत्रोपेतद्विभुजं केतु-
प्रत्यभिदेवतां चित्रगुप्तमावाहयामि ॥ ९ ॥ अथ कर्मसाधुष्यदेवतावाहनं तण्डुलपीठेषु कुर्यात् । शनैर्वयुग्रदेशे । व्याहृत्यचा-
रणानन्तरम् । आतून इत्यस्य कण्ठः कुसीदो विनायको गायत्री विनायकावाहने० ॥ आतून इन्द्र क्षमन्तं चित्रं ग्रामं संगृभाय ॥
मुवाह्वली दक्षिणेन ॥ इमं मन्त्रमुच्चार्य—त्रिनेत्रं गजाननं नागपक्षोपवीतिनं चन्द्रधरं दन्तासमालापरयुमोदकोपेतचतुर्भुजं विना० ।
तदक्षिणतः । व्याहृत्यधारणानन्तरम् । जातवेदसे कल्पपो दुर्गात्रिष्टुप् दुर्गावाहने० ॥ जातवेदसे सुनवाम सोममराती यतो
निर्ददाति वेदः । स नः पर्युदति दुर्गाणि विश्वा नावेव सिन्धुं दुरितात्यगिः ॥ इमं मन्त्रमुच्चार्य—शक्तिचाण्डाललङ्घचक्रचन्द्रविम्ब-
खेटकपालशुक्रकंदकोपेतदशभुजां सिंहासनां दुर्दान्तदैत्यासुहारिणीं दुर्गमा० । तदक्षिणतः । व्याहृत्यधारणानन्तरम् । क्षेत्रस्यपति-
ना धामदेवः क्षेत्राधिपतिरष्टुष्टुप् । क्षेत्रस्य पतिना वयं हितेनैव जयामसि । गामर्धं पोषयिष्या स नो सुळापीदशे ॥
इमं मन्त्रमुच्चार्य—श्यामवर्णं त्रिलोचनमूर्ध्वकेयं मुदंष्ट्रशुक्रटीकुटिलाननं नूपुरालंकृताङ्घ्रिं सर्पमेखलपायुतं सर्पाङ्गदमतिकुब्धं क्षुद्रच-
प्टायुधं गुरुक्तावलम्बितृकरोटीमालाधारिणमुरगकौपीनं चन्द्रमौलिं दक्षिणहस्तैः शूलवेतालखड्गद्वन्दुभीन्दधानं वामहस्तैः कपा-
लचण्डार्चमचापान्दधानं दिग्वाससमभितद्युतिं क्षेत्रपालमावा० । तदक्षिणतः ॥ व्याहृत्यधारणानन्तरम् । क्राणादिशुभिरित्यस्यत्रितो
वायुरुष्णिक् वाय्वावाहने० । क्राणा शिशुर्भिदीनां द्विन्वचतस्य दीर्घतिष्ठ । विद्या परि प्रिया मुदुदधीदृता । इमं मन्त्रमुच्चार्य—धान-
दरिणप्रगुगतं ध्वजवस्त्रदानधारिणं धूम्रवर्णं चायुमावा० ॥ तदक्षिणतः । व्याहृत्यधारणानन्तरम् । आदित्यस्तस्य वत्स आकाशो गा-

यत्री । आकाश्यावाहने० ॥ आदिद्रवस्य रेतसो ज्योतिष्पश्यन्ति वासरम् । परो यदिध्यते दिवा ॥ इमं मन्त्रमुच्चार्य—नीलोत्पलामं
 नीलाम्बरधारि चन्द्रार्कोपेतद्विभुजं ण्डमाकाशमा० । व्याहृत्युच्चारणानन्तरम् । अधिनावर्तीराहृणो गोतमोऽध्विनाबु-
 ष्णिक् अरुयावा० ॥ अर्चिना युतिरुसदा गोमदत्वा क्षिरण्यवत् । अर्वाग्र्यं सर्गनसा निर्यच्छतं ॥ इमं मन्त्रमुच्चार्य—अत्येकमीपथपुस्तकोपेत
 दक्षिणवामहस्तावन्योन्यसंयुक्ते देवावेकस्यदधिपपार्थेऽपरस्य वामपार्थे रत्नभाण्डकरशुक्लाम्बरधारिनारीयुगमोपेती देवमिपजावध्विनाया
 वाहयामि ॥ ६ ॥ अथ ऋतुसंरक्षकदेवतावाहनं पूर्ववत् ण्डलपीठेषु कुर्यात् । व्याहृत्युच्चारणानन्तरम् । इन्द्रं वो मयुच्छन्दा
 इन्द्रो गायत्री इन्द्रावा० ॥ इन्द्रं वो विद्यतस्परि हवीमष्टे जनेभ्यः । जुसाकमस्तु केरलः ॥ इमं मन्त्रमुच्चार्य—स्वर्णवर्णं सहस्राक्षमै-
 रावतपाहनं वक्रपाणिं शुचीप्रियमिन्द्रमावा० । आग्नेयदलाग्रे । अधिमीकैवैश्वामित्रो न धुच्छन्दा । अग्निर्गायत्री
 अग्निमावाहने० । अग्निमीकिं पुरोहितं युजस्व देवमसिलम् । होतारं रत्नधातमं ॥ इमं मन्त्रमुच्चार्य—रक्तवर्णं सप्तार्चिपं सप्तहस्तं शतस्यञ्ज-
 तु ननु रतो मरच्यजनधृतपात्राणि दधानं स्वाहाप्रियं मेयवाहनमग्निमावा० । याम्यदलाग्रे । व्याहृत्युच्चारणानन्तरम् । यमायसोमं
 यमोयमोनुष्टुप् यमाराहने० । यमाय मोमं सुनुत यमार्य जुहुता इविः ॥ यमं ह यज्ञो गच्छत्यभिर्दत्तो अरं कृतः ॥ इमं मन्त्रमुच्चार्य—
 रक्तवर्णं दण्डधरं महिषवाहनमिलाप्रियं यममावा० । नैर्ऋतदलाग्रे । व्याहृत्युच्चारणानन्तरम् । मोपुणः काण्वो निर्ऋतिर्गायत्री ।
 निर्ऋत्यावा० ॥ मोपुणः परापरा निर्ऋतिर्दुर्हर्णावधीत् । षट्पीठं तृष्णया सह ॥ इमं मन्त्रमुच्चार्य—नीलवर्णं सङ्गचर्मधरमूर्त्यैकेशं
 नरवाहनं कालिकाप्रियं निर्ऋतिमा० । पथिमदलाग्रे । व्याहृत्युच्चारणानन्तरम् । उदुत्तमं शुनःश्रेष्ठो वरुणो गायत्री वरुणावाहने०

उदुनं प्रमुत्थि नो विपद्मं मध्यमं चैव । अवोयमानि जीवसे ॥ इमं मन्त्रमुच्चार्य—रक्तभूषणं नागपाशधरं मकरवाहनं पद्मिनी-
त्रियं वरुणमावाहयामि । चायव्यदलाग्रे । व्याहृत्युच्चारणानन्तरम् । तवचायो न्यक्षो वायुर्गायत्री वाखावाहने० ॥ त्वं वायव्य-
तस्येते तर्जुर्जामतर्जुत । अवां स्यादृणीमहे ॥ इमं मन्त्रमुच्चार्य—इयमवर्णं हेमदण्डधरं कृष्णमृगवाहनं जगत्प्राणरूपं मोहिनी-
त्रियं वायुमा० । उत्तरदलाग्रे । व्याहृत्युच्चारणानन्तरम् । सोमो धेनुं गौतमः सोमस्त्रिष्टुप् । सोमावा० । सोमो धेनुं सोमो अर्वन्त-
माशुं सोमो वीरं कर्मण्यं ददाति । सुदुर्न्यं विदुर्न्यं सुभेयं पितृवर्णं यो ददाति दत्तै ॥ इमं मन्त्रमुच्चार्य स्वर्णवर्णं निधीश्वरं
कृन्तपाणिमश्ववाहनं त्रिभिणीत्रियं कुवेरमा० । ऐशानदलाग्रे । व्याहृत्युच्चारणानन्तरम् । कद्रुद्रायेत्यसकृज्वोरुद्रोगायत्री ईशानावा० ।
कद्रुद्राय प्रचेतसे मीहुर्दमाय तव्यसे । वोचेम शर्वमं द्रुदे ॥ इमं मन्त्रमुच्चार्य शुद्धरक्तिकवर्णं वरदाभयशूलाश्वसूत्रधरं द्रुपवाहनं
गौरिप्रियमीशानमावाहयामि ॥ ८ ॥ एवमेकचत्वारिंशदेवता आवाह्य । तच्चायाम्याजीगतिः शुनःशेषः सकृन्निमो वैश्वामित्रो
वरुणस्त्रिष्टुप् । वरुणावाहनेवि० । तर्त्वा यामि ब्रह्मणा बन्दमानस्तदाशस्ति यजमानो द्रुविभिः । अहेळमानो धरुणेह वोच्युरुश-
सु मा नु आयुः प्रमोषीः । इति । ततः कलशेचयस्थमावाह्य नमोन्तेधतुर्ध्वन्तैः स्वस्त्वनामभिः क्रमेण पूर्वोक्तद्रव्यैः पुष्पसमपणपयन्ते
प्रहदेयतापूर्वा कृत्वा कर्मसादुष्ण्यदेवताः क्रतुसंरक्षेकदेवताः वरुणं च मलयजगन्धश्चतसृष्वैस्तथैव पूजयेत् ।

अथ होमः । अनन्तरमाचार्यैः प्रत्यग्येरासीनः प्राणानायम्य पूर्ववत्संकल्प्याभिमुखप्रकरणोक्तप्रकारेण प्रागुक्तलक्षणे कुण्डे
स्पर्शितले गोपलेपनाद्यप्रतिष्ठापनान्यं कर्म कृत्वा क्रतुगिरन्वारब्धः समिद्धं त्रयं वा पाणिनादाय देशकालौ निर्दिश्य अथ

यस्यमाणग्रहहोमे देवतापरिग्रहार्थमन्वाधानं करिये । अस्मिन्नन्वाहितेनावित्यादिचक्षुषीआज्येनेत्यन्तमुक्त्वा—प्रधानदेवतामादित्यमधिदेवतामग्निं प्रत्यधिदेवतां रुद्रमर्कसमिच्चर्वाज्यैः । प्रधानदेवं सोममधिदेवतां अपः प्रत्यधिदेवतां गौं पलाशसमिच्चर्वाज्यैः । प्रधानदेवतामङ्गारकमधिदेवतां पृथिवीं प्रत्यधिदेवतां रुक्मं स्वादिरसमिच्चर्वाज्यैः । प्रधानदेवतां बुधमधिदेवतां विष्णुं प्रत्यधिदेवतां पुरुषं अपामार्गसमिच्चर्वाज्यैः । प्रधानदेवतां बृहस्पतिमधिदेवतामिन्द्रं प्रत्यधिदेवतां अश्वत्थसमिच्चर्वाज्यैः । प्रधानदेवतां शुक्रमधिदेवतां शनैश्चरमधिदेवतां प्रजापतिं प्रत्यधिदेवतां यमं शुक्रमधिदेवतामिन्द्राणीं प्रत्यधिदेवतामिन्द्रं उदुम्बरसमिच्चर्वाज्यैः । प्रधानदेवतां कालं हूवाचर्वाज्यैः । प्रधानदेवतां केतुमधिदेवतां ब्रह्माणं प्रत्यधर्मीसमिच्चर्वाज्यैः । प्रधानदेवतां राहुमधिदेवताः सर्पान्प्रत्यधिदेवतां कालं हूवाचर्वाज्यैः । प्रधानदेवतां वज्रमधिदेवतां वज्रमधिदेवतां विष्वक्वितसंख्याकैः । पार्थदेवताः प्रधानदशांशेन । ऋतुसाहुण्यदेवताः विनायकं दुर्गां क्षेत्रपालं वायुमाकाशमग्निना । ऋतुसंरक्षकदेवता इन्द्रमग्निं यमं निर्ऋतिं वरुणं वायुं कुबेरमीशानं प्रधानविंक्षांशेन । अग्निवायुमूर्ध्वप्रजापतीन् तिलव्रीहिभिर्विंक्षितसंख्यया सूर्यमाज्येन त्रयोदशवारं अग्निं चतुर्विंशवारं शेषेणाग्निं स्विष्टकृतमित्यादिसद्यो यस्य इत्यन्तमुक्त्वा उष्भूर्भुवःसः स्वाहेत्यग्रावाधाय प्रजापतयेनममेत्युदिभ्य त्यजेत् । ततो वह्निः सनहनायाज्ये दर्भाग्रद्रूपनिधानान्तं कृत्वा लौकिकसिद्धाभितिलव्रीहिभिः सहार्ग्यं त्रिःपर्यधिकृत्वाज्योद्रासनं कृत्वा वह्निपि निधाय सुवसंमार्जनं कृत्वा अन्नं पात्रान्तरे पृथक्कृत्वा प्रावाधिश्रित्य सुवेणाभियार्योदगुद्रास्याज्याहक्षिणतो वह्निपि निधाय प्रत्यभिषार्वाभ्यलंकरणाद्याज्यभागान्तं कृत्वा क्रमेणादित्यादीशानान्तेभ्य एकचत्वारिंशदेवेभ्यस्तत्तन्मन्त्रैः समिच्चर्वाज्यैः प्रागुक्तसंख्याका आहुतीर्जुहुयात् । तत्रायं क्रमः—समिचं मूलतो

मधुलं विहाय उन्मथयमानामिकाभ्यां गृहीता लुहयात् । चरुं ग्राससमं पाणिनैव । आल्यं सुतेनैव तदभावेऽथत्यर्पणेन वा । ततो
व्यस्तमयस्तज्याहृतिभिः प्रथृतिलनीदीर्घपाणिना हुत्वा सूर्यपावकरुद्रानाग्येन लुहयात् । तत्र मन्त्राः—सूर्यो न इति पञ्चर्चस्य सू-
क्तस्य सौर्यश्चक्षुः सूर्यो गायत्री । उदृत्यमिति मन्त्रस्य काण्वः प्रस्कण्डः सूर्यो गायत्री । नमो मित्रस्येति मन्त्रस्य सौर्योऽभितपाः सूर्यो
जगती । चित्रदेवानामिति मन्त्रस्याद्विरसः कुत्सः सूर्यस्त्रिष्टुप् । उद्रेतिमुगमइति पञ्चर्चस्य मैत्रावरुणिर्गवसिष्टः सूर्यस्त्रिष्टुप् । तमग्ने
प्रथम इत्यष्टादशर्चस्य सूक्तस्याद्विरसो हिरण्यस्तपोऽग्निर्जगती अन्त्याष्टमीपोऽदयस्त्रिष्टुभः । तमग्नेष्टुभिरिति पोऽदयर्चस्य सूक्तस्य
गृत्समनोऽग्निर्जगती । कतुद्रायेति पञ्चर्चस्य घौरः कण्वो रुद्रो गायत्री नवीयामैत्रावरुणी । इमारुद्राय तवस इत्येकादशर्चस्य
सूक्तस्य कुत्सो रुद्रो जगती अन्येऽत्रिष्टुभौ । आदेपितमरुतामिति पञ्चदशर्चस्य सूक्तस्य गृत्समनो रुद्रस्त्रिष्टुप् । सर्वयग्रहमलाराज्य-
होमे विनियोगः । सूर्यो नो दिवस्यानु वातो अन्तरिक्षात् । अग्निः पार्थिवेभ्यः स्वाहा ॥ १ ॥ जोषां सवितर्यस्य ते हरः श्रुतं
सुर्वो अहीति । एहि नो दिव्यतः परन्त्याः स्वाहा ॥ २ ॥ चक्षुर्नो देवः सविता चक्षुर्न उग्र पर्वतः । चक्षुर्धुता देवातु नः
स्वाहा ॥ ३ ॥ चक्षुर्नो धेहि चक्षुर्ग्रे चक्षुर्विष्यै नूनम्यः । सं चेदं विच पश्येम स्वाहा ॥ ४ ॥ सुसंछजं ता वयं प्रति पश्येम
सूर्य । विपश्येम नृचक्षुसः स्वाहा ॥ ५ ॥ उदृत्य जातवेदसं देवं वेदन्ति केतवः । इद्रे विद्यान् सूर्ये स्वाहा ॥ ६ ॥ नमो मित्रस्य

१ बहुत उदेलीतिसांपवसणमिदिरलेते सर्वांनुजमेयेतामाथाईवतसणणेन सर्वांखर्चन मदणमसिद तयवसरयेकोनासीसिमेंत्रपुंते यत्राननुदिरयेसरदुजातिमज्ज-
धेनदोमापति समिदिरसा 'उदेलिसुमन पजयोपिदुं'वा प्रकाशुली' एति कोदुमसलपारिजातपानयेन पचपानाभिर्येन कृणु ॥

वरुणस्य चर्धसे महो देवाय तदतं संपर्यत । दूरे ह्ये देवजाताय केतवे दिवस्पुत्राय सूर्योऽथ संसतु स्वाहा ॥ ७ ॥ चित्रं देवाना-
 मुदेगादनीकं चक्षुर्मितासु वरुणस्याग्रे । आग्रा धावाग्निविही अन्तारिक्षं सूर्ये आत्मा जगत्सुस्युर्पञ्च स्वाहा ॥ ८ ॥ उदेति सुभगो
 निश्चर्चक्षाः सार्धारणः सूर्यो मातृपाणाम् । चक्षुर्मित्रसु वरुणस्य देवधर्मेषु यः समविव्यक्तमसीति स्वाहा ॥ ९ ॥ उदेति प्रसवीता
 जनानां महान्केतुरर्णवः सूर्यस्य । समानं चक्रं पर्यावित्सुन्यदेतुदो वहेति धूर्तु युक्तः स्वाहा ॥ १० ॥ विभ्राजमान उपसांमु-
 पस्यष्टिभैरुदेत्सुमुद्यमानः । एष मे देवः सखिता वच्छन्दुयः समानं नग्निनासि घामु स्वाहा ॥ ११ ॥ दिवो वृक्म उरुचक्षा उदेति
 दूरे अर्थस्तरणिभ्राजमानः । नूनं जनाः सूर्येण प्रयता अयत्रार्थीनि कृण्वन्नर्पासि स्वाहा ॥ १२ ॥ यत्रां चतुरस्रतां गतुर्मस्ये
 श्येनो नदीयन्नन्वेति पार्थः । प्रति शां मरु उदिति विधेम नमोमिर्मित्रावरुणोत्त दृग्भ्यः स्वाहा ॥ १३ ॥ तमग्ने प्रथमो अङ्गिरा
 ऋषिर्देवो देवानामभवः शिवः सखा । तवे प्रते कवयो विद्युनापसो आयन्त मस्तो भ्राजहृष्ट्यः स्वाहा ॥ १४ ॥ त्वमग्ने प्रथमो
 अङ्गिरस्तामः कृषिर्देवानां परिभूयसि प्रतम् । विश्विर्वस्मै श्रवणापु मेधितो द्विमाता शत्रुः कृत्रिया विद्यायवे स्वाहा ॥ १५ ॥
 तमग्ने प्रथमो मातुरिक्ष्म आविर्भव सुक्रतूया विवसति । अरेजिता रोदसी होवृष्यैऽसमोभोरमयजो महोवसतो स्वाहा ॥ १६ ॥
 त्वमग्ने मनवे धामवाशयः पुरुरवसे सुकृते सुकर्षरः । आत्रेण यत्पित्रोर्मुच्यते पर्यात्वा पूर्वमनयचारं पुनः स्वाहा ॥ १७ ॥ त्वमग्ने
 श्वभः पुष्टिवर्धन उद्यतसुचे भवसि अवाव्यः । य आहुतिं परिवेद्या वपेदकृतिमेकांयुग्रे विश्वं आ विद्याससि स्वाहा ॥ १८ ॥
 तमग्ने वृजिनवर्तीनि नरं सवर्मन्पिपपि विदथे विचर्यते । यः अरसात्ता परितक्म्ये घने दुग्नेभिश्चित्सयेता हंसि सूर्यसुः स्वाहा

॥ १९ ॥ तं तमग्रे अमृतल उत्तमे मर्ति दधासि श्रवसे द्विवेदिदे । यस्तारुपण उग्रवाव जन्मनि मयः कुणोपि प्राय आने
सुरये स्नाही ॥ २० ॥ तं नो अग्रे सुनेव धर्मानां यक्षसं कुरं कृणुहि स्तवनिनः । रुद्राम रुद्रोपमानेन दुर्वादीरा पृथिवी
प्राववं नः स्नाही ॥ २१ ॥ तं नो अग्रे पित्रोरुपस्य आदेवो देवेर्वनवप्रजागृविः । तुनुकुद्वोधि प्रमतिश्च कारये तं कल्याण
वनु विधुमोर्विपि स्नाही ॥ २२ ॥ तमग्रे प्रमतिस्त्वं पितासि मुस्तं रयस्कुत्तवं ज्ञामयो ययम् । तं त्वा रायः ज्ञातिनः संस्त-
द्वसिणः सुवीरं यन्ति व्रतयाम्दाम्ब्य स्नाही ॥ २३ ॥ तमग्रे प्रथममायुसावर्षे देवा अकृणुनहुपस्य निरुपतिम् । इळामकृणु-
न्मदुपस्य श्वासनीं पितुर्वत्पुत्रो मर्मरुस्य जायते स्नाही ॥ २४ ॥ तं नो अग्रे तवं देव प्रायुर्भिर्भुवोर्नो रक्ष तन्वश्च धन्य ।
त्राता वोकस्य तनये रचामुत्सर्निमेपुं रक्षमाणस्तवं व्रते स्नाही ॥ २५ ॥ तमग्रे यव्ये पापुर्नरो निपुद्गाय चतुरक्ष ईध्यसे । यो रातहव्यो
वृकाय घायसे क्षीरेधिन्मत्रं मनसा वनोपि तं स्नाहा ॥ २६ ॥ तमग्रे उरुधंसाय घायते स्याई यद्वर्यः परमं वनोपि तत् ।
आश्रस्य चित्रमर्तिरुच्यसे पिता प्रपाकं शासिषु प्रदिशो विदुष्टरः स्नाही ॥ २७ ॥ तमग्रे प्रयत दक्षिणं नरं वमेव स्यूतं परिपासि
विशतः । स्वादुलप्रा यो वसतो स्योनकृषीवयावं यजते सोपमा द्विनः स्नाही ॥ २८ ॥ इमामग्रे शूरार्णे मीमृषो न इममर्च्यानुं
यमगाम दुरात् । जापिः पिता प्रमतिः सोभ्यानां भूमिस्त्वृषिकृम्यर्त्यानां स्नाही ॥ २९ ॥ मनुज्यदग्रे अद्रिरुसदद्वितो ययाति-
वत्सदने पूर्यन्द्देवे । अन्टेया शर्वद्वार देव्यं जनमासादय यद्विपि यक्षि च प्रियं स्नाही ॥ ३० ॥ एतेनग्रे ब्रजणा वायुपस्व
शक्ती वा यत्तं चक्रमा विदायां । उत ग्रेण्यभिनसो अस्मान्तं नैः स्रज समत्या वाजवत्या स्नाही ॥ ३१ ॥ तमग्रे शुभिल्ल-

माधुमुशगिस्तमयस्तमधमनस्यरि । तं वनेभ्यस्तमोर्षीभ्यस्तं नृणां नृपते वायसे शुचिः स्वाहा ॥ ३२ ॥ तमग्नि होत्रं त्वं
 पोत्रमतिव्यं त्वं नेत्रं तमग्निर्दत्तायतः । त्वं प्रश्नाद्यं तमर्धरीयसि ब्रह्मा चासि गृहपतिव्य नो दमे स्वाहा ॥ ३३ ॥ तमग्नि इन्द्रो
 वृषभः सत्वामसि तं विष्णुरुक्तागवो नमस्यः । तं ब्रह्मा रयिविद्वद्वणस्पते तं विधर्यः सयसे पुरंध्यां स्वाहा ॥ ३४ ॥ तमग्नि राजा
 वरेणो धृतव्रतस्तं मित्रो भेमसि दुस इद्व्यः । तमर्धेमा सत्पतिकस्य शंभुजं तमंशो निवधे देवभाज्युः स्वाहा ॥ ३५ ॥ तमग्नि
 तस्यां विधुसे नवीर्यं तय शानो मित्रमहः सज्जालम् । तमाद्रुहेमां ररिये स्वध्वं तं नरो द्यौ असि पुत्तनसुः स्वाहा ॥ ३६ ॥
 तमग्नि इन्द्रो अतुरो मृगो द्विवस्तं द्यौ माकतं पुश ईक्षिये । तं वातेरुणैर्यसि शंगयस्तं पूषा निघतः पानि तु तमना स्वाहा ॥ ३७ ॥
 तमग्नि द्रविणोदा अरुक्ते तं देवः संयिता रज्ज्या असि । तं भगो नृपते यत्वं ईक्षिये तं प्रायुर्दमे यत्ते विधुत्वाहा ॥ ३८ ॥
 तमग्नि दमुआ विरपति विद्रास्तां राजानं सुविद्वन्मृच्छते । तं विरानि स्वनीरुपत्यसे तं मुहसीणि श्रुता वश प्रति स्वाहा ॥ ३९ ॥
 तमग्नि पितरिमिष्टिभिर्नस्तां आत्राय दम्यां वनुरुक्म । तं पुत्रो भवन्ति यत्ते विधुत्वं सतां सुशेवः परस्त्रायुः स्वाहा ॥ ४० ॥
 तमग्नि मुच्छगं नमस्य १ त्वं वाकस्य धुमतो राय ईक्षिये । तं विमालसुन्दरि डाग्ने तं विशिधुरसि यममातनिः स्वाहा ॥ ४१ ॥
 तमग्नि अदितिर्देव द्राघुपेवं होत्रा भारती वर्षसे गिरा । तमिकां श्रुताहमाणि दधसे तं इन्द्रहा वंसुपते सरस्वति स्वाहा ॥ ४२ ॥
 तमग्नि सुमृत उषामे वयस्तव स्पृहे गर्णेआ संचक्षि अयः । तं वाकः प्रतरणो बृहन्नग्नि तं रयिर्नहुलो विधतस्पुशुः स्वाहा ॥ ४३ ॥
 तमग्नि आदित्याम आस्य २ तां जिह्वां शुचयन्नक्रिरे कवे । तां रतिपाचो अघ्नोरेषु सधिरु त्वे देवा हविरदुन्त्याहुतं स्वाहा ॥ ४४ ॥

त्वे अंगे विधे अमृतसिो अद्भुतं आसां देवा इतिरुन्त्याहुतम् । तया मर्तोसिः खदन्त आसुति तं गर्भो वीरुधां जज्ञिषे शुचिः
 साहा ॥ ४५ ॥ तं गान्तसं च प्रतिसि चसि मज्जनाद्यै सुजातु ग्रचे देव रिच्यसे । पुथो यदत्र मदिना विते भुवदनु चावापुथिर्वी रो-
 दंती उमे साहा ॥ ४६ ॥ ये स्तोत्रभ्यो मोश्वाभयैयसुस्यै रातिष्ठेष सुजन्ति सूर्यः । असाच नु तोश्च ग्रहिनेपि वसुआ वृह-
 द्वेदेम निदये सुवीराः साहा ॥ ४७ ॥ कद्रुद्रावु ग्रयेवसे पीकुष्टमायु तव्यसे । वोधेम् यंतमं हृदे साहा ॥ ४८ ॥
 यथा नो अदिदिः कुरुपथे वृभ्यो यथा गर्भे । यथा लोकान् रुद्रियं साहा ॥ ४९ ॥ यथा नो मिश्रो वरुणो
 यथा रुद्रविक्रमति । यथा विधे सुलोपतुः साहा ॥ ५० ॥ गाधर्पति मेघर्पति रुद्रं जलापमेपजम् । तच्छृयोः
 सुअमीमहे साहा ॥ ५१ ॥ यः शुक्र इव मय्यो हिरण्यमित्र रोचते । श्रेष्ठो देवानां वसुः साहा ॥ ५२ ॥ शं नः कुरुत्वर्वते सुगे
 मेपार्य मेव्ये । वृभ्यो नारिभ्यो गवे साहा ॥ ५३ ॥ इया रुद्राय ववसे कपदिने धुपदीराय प्रमरा महेमृतीः । यथा अमसंष्टि-
 पदे वतुण्डे विधे पृष्टं ग्रामे अमिर्वनातुरं साहा ॥ ५४ ॥ मूळा नो रुद्रो तनो मयस्कृधि धुपदीराय नर्मसा विधेम ते ।
 यच्छं च मोश्च मर्तुरायेने पिशा तदस्याम् तव रुद्र प्रणीतिपु साहा ॥ ५५ ॥ अग्रयामं ते सुमति देव यज्यया क्षुपदीरस्य तव रुद्र
 मीढुः । सुज्ञाय निद्रिरो असाकुमाचुरारिष्टीरा जुहवाम ते इविः साहा ॥ ५६ ॥ त्वेपं पुयं रुद्रं यज्ञसायं वंक्तुं कविमवसे
 निदंयामहे । आरे असवैज्यं हेतो अस्तु सुमतिमिद्वयमुस्या वृणीमहे साहा ॥ ५७ ॥ दिवो वराहमकुं कपदिने त्वेपं रूपं नर्मसा
 निदंयामहे । हले विअदेपुना चवीणि अर्मे वमे च्छदिरस्यध्वं यमत् साहा ॥ ५८ ॥ इदं पित्रे मरुतायुज्यते वचः श्वादोः

अपभर्तारपत्नौ दैव्यस्यामी नुमा वृषभ चक्षमीथाः स्वाहा ॥ ७१ ॥ प्रवञ्चये वृषभार्थं धितीचे महो महौ सुष्टुतिर्मीरयामि । नमस्या
 कैलमलीकिने नमोभिर्गुणीमसि त्वेपं रुद्रस्व नाम स्वाहा ॥ ७२ ॥ स्त्रिरेभिर्द्वैः पुल्लर्प उग्रो वृष्टुः क्षुक्रैभिः पिपिशे हिरण्यैः ।
 ईशानादुस्य भुवनेनवा भूरेनेवा उद्योपद्रुद्रार्दसूर्य ॥ ७३ ॥ अहन्विभर्मि सार्वकानि धन्यार्हन्त्रिज्जं यजतं विश्वरूपम् ।
 अहन्विदं देवसे विश्वमभ्वं नवा ओजीयो रुद्र सदेस्ति स्वाहा ॥ ७४ ॥ स्तुहि श्रुतं गर्तिसदं युवानं मृगं न भीममुपहृलुमुग्रम् ।
 मृळा अरित्रे रुद्र त्वानिन्यं ते अस्मन्निवपन्तु सेनाः स्वाहा ॥ ७५ ॥ कुमारद्विपितरं वन्दमानं प्रति नानाम रुद्रोपयन्तम् । भूरे-
 द्वातारं सत्पतिं धृणीरे स्तुतस्त्वं भेषुजा रस्यस्ये स्वाहा ॥ ७६ ॥ या चो भेषुजा रस्तुः शुचीनि या क्षन्तमा वृषणो या मयोद्यु ।
 यानि मनुरर्षणीता पिता नुस्ता शं षु योर्ध रुद्रस्व वस्मि स्वाहा ॥ ७७ ॥ परिं गो द्वेती रुद्रस्व इच्छाः परिं त्वेपस्य दुर्मतिर्महीर्गात् ।
 अर्ब स्त्रिरा मृषव्यस्तुल्य मीडस्तोकायु तर्नयाय नृळु स्वाहा ॥ ७८ ॥ एवा रञ्जो वृषभ चेकितानु यथा देवु न हृणीये न हंसि ।
 इवनुद्युञ्जो रुद्रेह धौचि मुहद्वदेम विदधे सुवीराः स्वाहा ॥ ७९ ॥ एतैरेकोनाशीतिमन्त्रैः प्रतिमन्त्रं स्वाहान्तराज्यं हुत्वा ग्रहवेद्यामाराधितै-
 र्कचत्वारिंशद्देवताभ्यो वरुणायच घण्टादिशब्देन भूषदीपनं वेद्यताम्बूलादीन्पुष्याज्जल्यन्तालुपचारान्समर्प्य प्रसीदन्तु भयन्त इति तान्सं-
 प्राप्य ऋतिगिरन्वारगन्धयस्तित्रयीद्विशेषेण स्विष्टकृतं हुत्वा इध्मसंनहनीमद्यौ ग्रास्य प्रागधित्तादिहोमक्षेपं समाप्य यज्ञयानेनान्वा-
 रन्धः सत्राचार्यः पूर्णाहुतिमग्निस्रोक्तप्रकारेण हुत्वा विश्वेभ्यो देवेभ्यः संस्त्वां हुत्वा पूर्णपात्रनिनयनोपस्थानपरित्तरणाविमर्जन-
 परिसमृद्धनपुष्पशणाग्न्यर्चनपात्रोत्सर्जनानि कुर्यात् ।

अथाभिप्रेतः—अथ मष्टपत्नीयाने रत्नवल्लीया स्वस्तिकं परिकल्प्य चतुष्पाददीर्घचतुरस्रं सोत्तरच्छदं पीठं निधाय तत्रोदगग्रान्त्वमूला-
 न्दरितवर्धनास्तीर्य तत्र सामात्यं यजमानमुषवेभ्य आचार्यं क्रतुभिः सह मङ्गलवाचैरभिरभयेककुम्भमादाय प्रत्यशुखस्तिष्ठन्नौदुम्ब-
 रार्द्रया शाखया सपलाशया सहिरण्यपवित्रया सकुशदूर्वापल्लवया हस्तमन्तर्धाय कुम्भोदकपुष्पन्दिरब्लिङ्गाभिर्वाक्यीभिः पावमानी-
 भिरन्याभिश्च शान्तिपवित्रलिङ्गाभिर्ब्रह्माभिर्येकमङ्गैः सुरास्तेत्यादिभिरिया आपः शिवतमा इति वचेन देवस्यलेति च यजुषा भूर्भुवः-
 सरिति च ध्याहृतिभिरभिपिच्छेत् । तत्र मन्त्राः—आपो हि ऐति नवर्चस्याम्बरीषः सिन्धुद्वीप आपो मायत्री पञ्चमी बर्चमाना सप्त-
 मी प्रतिष्ठा अन्ये द्वे अनुष्टुभौ । आपो हिष्ठा ० ९ ॥ प्रसम्राजमित्यष्टर्चस्य सूक्तस्य भीमोत्रिवर्णस्य त्रिष्टुप् । प्रसम्राजे बृहदर्चो गभीरं ब्रह्म
 श्रियं वरेणाय श्रुताय । वि यो जुषानं शमितेबु चमोपुस्तिरे पृथिवीं सूर्याय ॥ वनेषु ह्य १ न्तरिक्षं ततान् वाजुर्मवत्सु पयं जुस्ति-
 योसु । हुत्सु ऋतुं वरेणो अप्स्य १ मि द्विवि सूर्यमदद्यात्सोममद्रौ ॥ नीषीनवारुं वरेणः कवन्तुं प्रससर्जुं रोदसीं अन्तरिक्षम् ।
 तेन विध्वंस्य सुवनस्य राज्ञा यवं न वृष्टिर्व्युनक्ति भूमं ॥ कुनक्ति भूमिं पृथिवीपुत्र दां यदा दुग्धं वरेणो वक्ष्यादित् । समुज्जेषं
 वसतु पर्वतासस्तविपीयन्तः श्रययन्त वीराः ॥ इमामूर्वांसुरस्यं श्रुतस्य मूर्ही मायां वरेणस्य प्रवोचम् । मानेनेव तस्थिवाँ अन्तरिक्षे
 वियो नूने पृथिवीं सूर्येण ॥ १ ॥ इमामृतु कवितमस्य मायां मूर्ही देवस्य नक्षिरावर्धये । एकं यदुद्रा न पुण्यन्देनीरासिञ्चन्ती
 र्वनयः समुद्रम् । अर्यम्यं वरेण मिष्यं वा सरायं वा सदुमिद्धातरं वा । वेधं वा नित्यं वरेणारणं वा यत्सीमार्गश्चकुमा शिथ-
 यत्नत् ॥ कित्तिपातो यद्विरिपुर्नदी वि यद्वीथा सत्यमतु यत्न विद्म । सर्गो ताविष्यं शिथिरेव देवायां ते स्याम यरेण प्रियासः

॥ २ ॥ स्वादिष्टयेति दशर्चस्य मृतस्य मधुच्छन्दाः पावमानः सोमो गायत्री । स्वादिष्टयामर्दिष्टया० १० ॥ शं न इन्द्राग्नीति पञ्चदशर्चस्य मृतस्य वसिष्ठो विधेदेवास्त्रिष्टुप् । शं न इन्द्राग्नी० १५ ॥ पवित्रं ते विततमिति पञ्चर्चस्याग्निरसः पवित्रः पवमानः सोमो जगती । पवित्रं ते विततं अन्नणस्पते प्रभुर्गात्रिणि पर्येयि विश्वतः । अर्तततनूर्न तद्रामो अश्रुते ध्रुतासु इद्वहन्तुत्समो ज्ञत । तपोपवित्रं विततं द्विधस्पदे शोचन्तो असु तन्तवो व्यस्त्रिह । अर्वन्सस्य पवीतारमाश्रवो द्वित्रस्पृष्टमर्धितिष्ठन्ति चेर्तसा ॥ अर्कचद्रुपसुः शृक्षैराग्निषु बुद्ध्या विभर्ति भुवनानि वाजसुः । मावाविर्नो ममिरे अस्य मायया नृचर्धसः पितरो गर्भमादधुः ॥ गन्धर्व इत्या पुदनस्य रक्षति पातिं देवानां जनिमान्पुरुषः । गुण्यातिं रिपुं निघयां निधार्पतिः सुकृचमा भयुनो मृक्षमाधत । इविर्द्विष्मो महि तषु दैव्यं नमो वसानः परिं यासध्वरम् । राजा पवित्ररथो वाजुमारुहः सहस्रं सृष्टिर्जयसि थयो गृहत् ॥ १ ॥ अयं ग्रहनचान्दुरास्तेत्यादिदेवमर्चाश्च पठेत् । ग्रहाणामादिरादित्यो लोकश्चणकारकः । विषमस्यानसंभूतां पीडां हरतु ते रविः ॥ रोहिणीयाः सुधामूर्तिः सुधागात्रः सुधाशनः । विषमस्यानसंभूतां पीडां हरतु ते बिभुः ॥ भूमिपुत्रो महातेजा जगतां मयकुत्सदा । वृष्टिः कृद्दृष्टिहर्ता च पीडां हरतु ते कुजः ॥ उत्पातरूपो जगतां चन्द्रपुत्रो महायुतिः । मर्येप्रियकरो विद्वान्पीडां हरतु ते बुधः ॥ देवमन्त्री विशालाक्षः सदा लोकहिते स्तः । अनेकद्विष्यसंपूर्णः पीडां हरतु ते गुरुः ॥ दैत्यमन्त्री गुरुस्तेषां प्राणदश्च महामतिः । ग्रथुत्ताराग्रहाणां च पीडां हरतु ते भृगुः ॥ गुरुपुत्रो दीर्घदेहो विजालाक्षः शिवप्रियः । मन्दचारः प्रसन्नात्मा पीडां हरतु ते रुनिः ॥ महाशिरा महावक्त्रो दीर्घदंष्ट्रो महाचलः । अतनुधोर्व्येकेजश्च पीडां हरतु ते तपः ॥ अनेकरूपवर्णश्च

शतशोऽय सहस्रशः । उत्पातरूपो जगतः पीडां हस्तु ते शिखी ॥ अथ देवमन्त्राः—सुरास्त्रामभिषिञ्चन्तु ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः । वासुदेवो जगन्नाथस्तथा संकर्षणो विश्वः ॥ ब्रह्मध्यानिरुद्धश्च भवन्तु विजयाय ते । आखण्डलोऽग्निर्भगवान्मयो वे निर्ऋतिस्तथा ॥ वरुणः यवनधैव घनाध्यक्षस्तथा शिवः । यक्षाणा सहिताः सर्वे दिवपालाः पान्तु ते सदा ॥ कीर्तिर्लक्ष्मीर्भूतिर्मैत्रा पुष्टिः श्रद्धा क्रिया मतिः । बुद्धिर्लज्जा वसुः शान्तिः कान्तितस्तुष्टिश्च मातरः । एतास्त्रामभिषिञ्चन्तु देवपश्यः समागताः ॥ आदित्यश्चन्द्रमा मौमो बुधजीवसितार्कजाः । ब्रह्मास्त्रामभिषिञ्चन्तु राहुः केतुश्च तर्पिताः ॥ देवदानवगन्धर्वा यक्षराक्षसपञ्चगाः । ऋषयो मनवो गावो देवमातर एवञ्च ॥ देवपश्यो हुमा नागा दैत्याश्चाप्सरसां गणाः । अस्त्राणि सर्वशस्त्राणि राजानो चाह्नानि च । औपधानि च रत्नानि कालस्यावयवाश्च ये ॥ सरितः सागराः दौलास्तीर्थानि जलदा नदाः । एते त्रामभिषिञ्चन्तु सर्वकामार्थसिद्धये ॥ एतैरुक्तमन्त्रैः प्रतिमन्त्रमभिषिञ्च्य श्रीसूक्तेनेमा आपः शिवतमा हत्यूक्त्रयेण देवस्यतेति च यजुषा भूर्भुवः स्वरिति व्याहृतिभिश्चामभिषिञ्चेत् । एवमभिषिक्तो यजमानोऽहत्तवस्त्रपुर्गं गन्धमास्त्याभरणं च विमृष्यात् ॥

फलप्रदानम्—तत आचार्यो दिक्षुविदिक्षु इन्द्रादिभ्यः सर्वभूतेभ्यश्च यथाक्रममावाहनाद्युपचारार्पणपूर्वकं बलीन्दरेत् । तत्रार्पणक्रमः—पैरोहि सर्वाभरसिद्धसाध्यैरभिपुत्रो बभभराभरेण । संपूज्यमानोऽप्सरसां गणेन रक्षाध्वरं मे भगवन्नमस्ते । इति संप्राप्त्यै इन्द्राय

पाठा०—१ बलिविषय एतेहीलाविचिक्तो भग्न आग्रमुदितमन्त्र एवोयलब्धो भान्यमोक्षेषु । तत्राच तद्व बलिदानोत्तरमेवाभियेकादिकमो हृदयते तत्राप्येवमभिषिक्तो यनमान हस्तुपैर्याष्टपात्त कम एवानोपेष्टतः ।

स्वाहेति बलिं दत्त्वा इन्द्राग्नेदं नमोमृत्युदिव्य त्वजेदयं सर्वत्र ॥ एब्लेहि यज्ञेश्वर हव्ययाह मुनिप्रवीररभितोऽभिजुष्ट । तेजोयता लोक-
गणेन सार्धं ममाध्वरं पाहि कवे नमस्ते । इति संग्राह्यं अग्नये स्वाहेति बलिं त्वजेत् ॥ एब्लेहि वैवस्वत धर्मराज सर्वभैरवचित
धर्मभूते । शुभाशुभानन्दशुचामर्षाश्च लोकेश्वरस्तं भगवन्नमस्ते । इति संग्राह्यं यमाय स्वाहेति बलिं दत्त्वा त्वजेत् ॥ एब्लेहि
रसोगणनायक तं विशालवेतालपिशाचसंघैः । ममाध्वरं पाहि शुभानि देहि लोकेश्वरस्तं भगवन्नमस्ते । निर्ऋतये स्वाहा इति
बलिं दत्त्वा त्वजेत् ॥ एब्लेहि पाथोनिधिवाहिनीनां गणेन पर्जन्य सहाप्सरोभिः । विद्याधरेन्द्रामरगीयमान पाहि त्वमस्मान्म-
गवन्नमस्ते । इति संग्राह्यं वरुणाय स्वाहेति बलिं दत्त्वा त्वजेत् ॥ एब्लेहि यज्ञं मम रक्षणाय मृगाधिरुदः सह सिद्धसंघैः । प्राणा-
धिपः काल कवेः सहाय गृहाण पूजां भगवन्नमस्ते । इति संग्राह्यं वायवे स्वाहेति बलिं दत्त्वा त्वजेत् ॥ एब्लेहि यज्ञेश्वर यज्ञरक्षां
विधत्स्व नक्षत्रगणेन सार्धम् । सर्वोपधीभिः पितृभिः सहैव गृहाण पूजां भगवन्नमस्ते । इति संग्राह्यं सोमाय स्वाहेति बलिं दत्त्वा
त्वजेत् ॥ एब्लेहि विष्णेश्वर सविश्रुलकपालखट्वाङ्गगणेन सार्धम् । लोकेश भूतेश्वर यज्ञरक्षिन् गृहाण पूजां भगवन्नमस्ते ॥ इति
संग्राह्यं ईशानाय स्वाहेति बलिं दत्त्वा त्वजेत् ॥ एब्लेहि पातालधरामरेन्द्र नागाङ्गनाकिनरगीयमान ॥ यक्षोरगेन्द्रादिगणेन सार्ध-
मनन्त रक्षाधरमसर्दायम् । इति संग्राह्यं अधोभागस्त्रिषतायानन्ताय पञ्चाद्रागे दद्यात् ॥ एब्लेहि विश्वाधिपते सुरेन्द्र लोकेश सार्धं
पितृदेवताभिः । सर्वस्य धातास्त्रिमितप्रभाव रक्षाध्वरं नः सततं शिवाय । इति संग्राह्यं ऊर्ध्वभागस्त्रिषताय त्र्यम्बके इन्द्रस्य पूर्वभागे
दद्यात् । त्रैलोक्ये यानि भूतानि स्वावराणि चराणि च । यमैतान्यध्वरे रक्षां प्रकुर्वन्तु मुदा यदा । सर्वेभ्यो भूतेभ्य इति ब्रह्मणः

पूर्वभागे दद्यात् । एवमेकादश चलीन्दद्यात् । ततः सुवासिनीभिर्निराजितविग्रहो यजमानो ग्रहदेवताभ्यथतुर्ध्वन्तनाभमिर्गन्धपुष्पादिसमर्प्य आचार्येण व्याहृत्युच्चारणपूर्वकं ग्रहोद्गासनं कारयित्वा आचार्यप्रभृतिभ्यो जपहोमफलं गृहीत्वा शक्तौ तेभ्यः प्रतिपदोक्तदक्षिणां दद्यात् । तदभावे यथाशक्ति सुगुणं दत्त्वा आचार्योप द्दिगुणं दत्त्वा ज्योतिषं तद्वानं च कुर्यात् । तत एकस्या आहुतेरेकं शतस्रकं सहस्रस्रकमिति वा शक्तितारतम्येन ब्राह्मणान्मोजयित्वा तेभ्यः शान्तिः पुष्टिस्तुष्टिश्चास्तिवत्साद्याशियो गृहीत्वा तान्संग्राह्यं प्रणिपत्य न्यूनातिरिक्ताच्छिद्रत्सार्थं यथाशक्ति नाममन्त्रजपं कृत्वा ग्रहयज्ञफलं विष्णवे समर्प्य स्वयं हृष्टमना वन्द्युभिः सह क्षुद्धीत ॥ इति श्रीनृसिंहीये त्रयोगपारिजाते षोडशकर्मफण्डे ग्रहयज्ञप्रकरणम् ॥

अथ चास्तुहोमविधिः । 'विलमण्डलमेतेषां यथावदभिधीयते । दीक्षायागप्रतिष्ठासु षतुःपष्टिपदं स्मृतम् ॥ एकाशीतिपदं प्रोक्तं ग्रहवालोस्तु मण्डलम् । प्रागग्राधोदगग्राध दश रेखाः समालिखेत् । एकाशीति पदानि स्युः समुद्भूतानि तत्र तु ॥ ब्रह्माणं पूजयेदादौ मध्ये नयपदे स्तः । दिक्पदपदे च पूर्वादि यजेदर्यमणं ततः । विषस्रन्वं ततो मितं महीपरमतः परम् । आग्नेयकोष्ठद्वितये सावित्रं परिपूजयेत् । सवितारं मलेच्छसोमपपार्थत्रिकोष्ठके । शक्रं शक्रजपं तद्वनैश्चाचरचतुष्टये । रुद्रं रुद्रजपं तद्वत्प्रमं ज्ञानचतुष्टये । आपापयत्सकौ तद्वदोश्चानस्रचतुष्टये । ईशानाख्यध्व पर्वन्मयो जयन्तश्चक्रभास्करो । सत्यो वृषान्तरिक्षौ च दिशि ग्राह्यां व्यवस्थिताः । अग्निः पूषा च वितथो यमश्च ग्रहरक्षकः । गन्धर्वो भृङ्गराजश्च युगो

रतोदिगाधिताः । निर्मतिर्दौवारिकश्च मुग्ध्रीववरुणौ ततः । पुष्पदन्तसुरौ शेषरोयौ प्रत्यग्दिगाधिताः । वायुर्नागश्च मुख्यश्च सोमो
 भट्टाट एव च । अर्गलाख्यो दित्यदिता कुबेरश्च दिगाधिताः । वह्निः प्रागाद्यष्टदिक्षु पूजयेदष्ट देवताः । शर्वं गुहं चार्घ्यमणं जुम्भ-
 कं पिलिपिञ्जलम् । चरकीं च विदारीं च पूतनामर्चयेत्कमात् । शर्वस्थाने वदन्त्यन्ये पूतनां पापराक्षसीम् । चतुर्भुजं जटामौलिं
 कमण्डल्यधाराणिम् । हेमाममज्जं यष्टा गन्धार्घ्यरूपचारकैः । दध्याज्यगुडमिश्रेण शुद्धाभेन जलिं हरेत् । अर्घ्यमा श्वेतवर्णस्तु
 चित्रस्वान्कयर्णकः । द्यातकुम्भमिमो मित्रः कृष्णवर्णो महीधरः । सावित्रो मधुवर्णः सात्सविता नीलवर्णकः । अरुणाभस्तथा
 शुक्रः शुक्रः कृष्णजयः स्मृतः । प्रबालाभस्तथा शुक्रः पीतो रुद्रजयः स्मृतः । श्वेतवर्णस्तथापस्तु जपाभस्त्वापवत्सकः । नील-
 वर्णस्तथेशानः पर्जन्यो जलवर्णकः । जयन्ताः कृष्णवर्णस्तु द्रुमः स्याच्छ्यामवर्णकः । भास्करः श्वेतवर्णः साव्रभाभस्त्वन्तरि-
 धकः । अग्निरग्निमिभः श्रोक्तः पूषा रक्ताञ्जसंनिभः । वितथयेन्द्रचापाभो यमः कृष्णाञ्जनप्रभः । यमरश्मस्तथा रक्तो गन्धर्वः
 पद्मरागभृत् । भृङ्गराजस्तु भृङ्गाभो धूम्रवर्णो मृगस्तथा । निर्ऋतिः पावकाभस्तु सितो दौवारिकः स्मृतः । सुग्रीवः क्षितिकण्ठाभो
 वरुणः श्वेतवर्णयुक् । जपाभः पुष्पदन्तस्तु कृष्णवर्णः सुरः स्मृतः । उत्पलाशस्तथा सोमो रोगो हारिद्रसंनिभः । पायुः स्याद्भू-
 वर्णस्तु नागः दक्षमिभः स्मृतः । बृहन्नो युक्तामिभः श्रोक्तः सोमः कनकवर्णयुक् । भट्टाटः श्वेतवर्णः स्यादर्गलश्चोत्पलद्युतिः ।
 कपिलाभा दितिः श्रोक्ता द्यदितिः कुम्भद्युतिः । शर्वो जलदसंभाशः प्रबालाभो गुहः स्मृतः । अर्घ्यमा हेमवर्णस्तु जुम्भको हेम-
 वर्णकः । सितामः पिलिपिञ्जः सावर्कौ बहवर्णयुक् । विदारी पावकाया सात्सुतना हेमसंनिभा । शर्वस्थानगता भेत्सा नी-

तामा पापराक्षसी । चतुर्भुजयुता भेते खड्गखेटकधारिणः । कृताङ्गलिषुटाः सर्वे देवाः स्वस्वपदे स्थिताः । दिश्वाम्यादिचतुर्णां
 तु पापसो बलिरुच्यते । सवित्राद्यष्ट देवानां कृसरं बलिरुच्यते । दक्षिणाद्यष्टदेवानां गुडाद्यं बलिरुच्यते । प्रत्यक्तु निर्मलादीनां
 घृताद्यं बलिरुच्यते । उदग्वाद्यादि देवानां दध्यं बलिरुच्यते । बहिः शर्वोदिदेवानां मृष्टान्नं बलिरुच्यते । तप्तन्नामबतुर्ज्यन्तैः
 व्याहान्तैः प्रणवादिर्कैः । उचार्य गन्धपुष्पाद्यैः संपूज्योक्तं बलिं क्षिपेत् ॥ ॥ अथ वास्तुमूर्तिलक्षणम् । दण्डपाशधरं देवं द्वि-
 भुजं वास्तुपूरुषम् । मण्डले मध्यगं भेंटं दधानं नररूपताम् । मण्डलेशानभागे तु गङ्गाभावाहयेश्वरः । तत्कथां कथयि-
 प्यामि राजभेकाग्रमानसः । स्थापयेच्छतुरः कुम्भान्मन्त्रत्येकं वस्त्रवेष्टितान् । ग्रीहिराशिषु संस्थाप्य पूरयेत्तीर्थवारिभिः । प्रसुषजाप
 इत्युग्मिर्जपेनवा प्रपूरितम् । एकैकस्य चतसृषु सङ्ख्यासु शिलास्थ । नवरत्नं हिरण्यं वा सद्योपधि विनिक्षिपेत् । आकलञ्चेपित्य-
 नवा कुम्भकूचं विनिक्षिपेत् । अन्यान्याव्यानि मृत्कानि जपेत्कलशवारिषु । आवाहनाद्युपचारान्कारयेच्च यथाविधि । कुम्भालामे
 कं च कुम्भैककुम्भे समर्पयेत् । वास्तुमण्डलधारण्ये सर्वतोभद्रमुद्धरेत् । कुण्डं विमेष्वलं कार्यं मण्डलेशानभागतः । हस्तप्रमाणवि-
 स्तारं स्थापेन च करोन्मितम् । अथवा स्थण्डिलं क्षुर्यादुल्लेखं तु स्वधाखया । तत्र होमः प्रकर्तव्यः समिद्धिः क्षीरजातिभिः ।
 पालाशैः रसादिर्दूर्वाभिरेव वा । निम्बैर्वा निम्बवीजैर्वा यथासंभवमाहूतैः । निरूप्य वास्तोष्पतये तूर्णीं प्रोक्षेत्
 तण्डुलान् । तस्यैवोपासने ब्रह्मवर्धित्वं चहं पथेत् । होमकाले चरोरन्ध्रमवदाय यथाविधि । वास्तोष्पत इत्येतामिर्भगिभश्चतस्र-
 भिः क्रमात् । अष्टोत्तरशतं हुत्वा यज्ञियैर्वा द्विजः शुचिः । व्याहृतीभिश्च हुत्वाग्नौ घृतं च ततः परम् । संजीविन्या ततो हुत्वा

पयसा हविषा तथा । गायत्र्या च तथान्येन अतमष्टोचरं पुनः । देवतानां पृथक्पूर्याद्विभमष्टोचरं श्रवम् । अष्टाधिकां विंशतिं वा प्रतिदिनं समाचरेत् । हुत्वा स्विष्टकृतं होमं ततः कुर्याद्यथाविधि । होमोऽत्र प्रत्यृचमिति प्रकरः कचिदत्र च । समावर्तनवन्मन्त्रं यजनानन्तरं हविः । अग्नौ ग्रक्षिष्य तदनु स्वाहास्त्रन्दमुदीरेयेत् । निर्ऋतेर्वायुदिग्भागे बलिं दद्यात्पञ्चाऽनले । गेहं तु प्रोक्षयेत्पञ्चाद-
मृतं कलशोदकम् । कुत्सोपरिष्टाचम्यं तु तद्गृहे परुषोदनम् । विधाय वास्तुपूजां च गृहं मूत्रेण सर्वतः । पावमानेन मूक्तेन राक्षो-
मेन च वेष्टयेत् । मातृत्पत्यतूर्ययोरेण कुर्याद्भ्रातृणवाचनम् । ब्राह्मणान्भोजयित्वा तैः पुण्वाहमथ वाचयेत् । तेभ्यश्च दक्षिणां द-
द्याद्वीतृभ्यश्च विशेषतः । ततः संप्रविशेद्देहं गृही तु समलंकृतम् । शोभितं दधिदूर्याभिः पूर्णकुम्भैः समन्वितम् । दीपैर्दुरपा-
(प)ग्रैश्च द्वारसैः सुमनोहरैः । विनायकं तु संपूज्य फलपुष्पगुडीदनैः ॥ घात्रीफलानां लवणैः प्रपूर्णं सकांस्वपात्रं सिततण्डूलैश्च ।
कुर्यात्प्रवेष्टुं सह भार्पयाद्यु लक्ष्मीं सारन्गेहमनिन्दितायाम् ॥ प्रविश्य बन्धून्संपूज्य सुखासीनो भवेत्तदा । एवं प्रवेशनं कुर्वन्सुखी
भयति सर्वदा ॥ शिवं वास्तु शिवं वास्तु भवतु प्रार्थिताः पुरा । शिवं वास्तु शिवं वास्तु प्रतिप्रयुस्तु ते दिवाः ॥ इत्येवं नूतना-
गारप्रवेशो चोदितो विधिः । ध्वस्तस्याथ पुनः ह्युत्तगृहस्यापि प्रयुज्यताम् ॥ अकवाटमनाच्छन्नमदचपलभोजनम् । गृहं न प्रविशो-
देव विपदामाकरं हि तत् ॥

अथ वास्तुहोमप्रयोगः । एवंगुणविशेषणविशिष्टायां तिथावस्य यजमानस्य सकुटुम्बस्य क्षेमस्यैर्यागुरोरेग्यैश्चर्याभिषृङ्बन्ध
छेदनभेदनवर्षणताडनादिसर्वादिष्टदोषपरिहरार्थं चास्त्वद्गृहविषयश्चाग्रेवताप्रीत्यर्थमेकाग्रियश्चध्वरप्रकारेण चास्तुहोमं करिष्ये ।

तदङ्गमन्त्राधानं करिष्ये । अस्मिन्नन्वाहिवेद्यावित्यादि चक्षुषी आज्येनेत्यन्तमुत्कृष्टा—वास्तोष्पतिं ग्रधानदेवतां वास्तोष्पत इत्यादि चतसृभिरङ्गिभिः पलाशश्चादितोदुग्धरद्वौभिः प्रत्येकमष्टाविंशतिसंख्यया समिक्त्वोद्ध्यैः अग्निं वायुं मूयं ब्रजपतिं चाष्टाष्टसंख्यया व्याहृतमिराज्येन संजीविन्या यथासंभवं यामसेन सवितारं गायत्र्या अष्टाविंशतिसंख्यया समिक्त्वोद्ध्यैः इन्द्रादीनष्टौ लोकपालानेकैकसंख्यया समिक्त्वोद्ध्यैः यथासंभवं तिलमीदिभिः श्रेयेण स्विष्टकृतमित्यादि । दद्याज्यगुडमिश्राज्येन प्रक्षयेत्याह्यं प्रक्षण इदं नमम । वास्तोष्पत इति चतुर्कचस्य यसिष्ठकाभिः वास्तोष्पतिर्देवता त्रिषुप् छन्दः अन्त्या जयती । वास्तोष्पते प्रति० ४ वास्तोष्पत इदं नममेत्युद्ध्यै त्वजेत् । स्विष्टकृदादिहोमशेषं समापयेत् ॥ इति वास्तुहोमविधिः ॥

अथ गर्भीधानप्रकरणम् । गर्भीकृतमुपनिषदा दुर्भेद्युपयामि क्षरणमखिलेयम् । गर्भीकृतमुपनं यं गर्भं धत्सेन्द्ररिपु-
सहस्थूणा ॥ अथेदानीमुद्देशक्रमप्राप्तौ गर्भलम्भनविधिरभिधीयते । तत्र तावद्वक्ष्यम्—‘उपनिषदि गर्भलम्भनं पुंसवनमनव-
लोभनं च’ इति । अस्यार्थः—उपनिषदादामशरीरमुपादत्ते’ इत्यादिप्रसङ्गेन यदाज्ञातं गर्भल-
म्भनकर्मप्रयं तत्कर्तव्यमित्यर्थः । गर्भो लभ्यते येन कर्मणा निषिक्तं वीर्यमयोच भवति तद्गर्भलम्भनम् । पुमान् लब्धो जायते येन
तत्पुंसवनम् । पुमांश्च सन् येन नावतुष्यते न स्रपति तदनवलोभनम् । वर्णविकारो द्रष्टव्यः शृणोदरादिस्तात् । एतानि कस्यां-
दुपनिषदाज्ञापानि । न कैवल्यमेतानि किंताहि गर्भाधानादय आत्मज्ञानपर्यन्ता आम्नाता असंख्यावायां न विद्यन्त इत्यतस्त-
त्कर्म कर्तव्यमित्युपदिश्यते । तस्या उत्सवत्वाद्यदि तां नापीयाचत एवं कुर्यादित्याह । नापीयादिति परस्मैपदम् । एतद्गर्भो-

धानमाचार्येणानुक्तमिति कृत्वा न कार्यमित्येके । अन्ये पुनः शौनकाद्युक्तमाग्रेण कार्यमित्याहुः । तदुक्तं भगवता—‘गर्भलम्भः पुंसवनं गर्भस्थानवलोभनम् । इति कर्मत्रयमिदं यज्ञोपनिषदीरितम् ॥ तमधीतवतः कर्मत्रयं तत्रैव सुग्रहम् । अनधीतवतस्तेषु प्रयोगोऽन निषध्यते ॥ निषिक्तो यत्प्रयोगेण गर्भः संघार्यते स्त्रिया । तद्गर्भलम्भनं नाम कर्म प्रोक्तं मनीषिभिः ॥ पुमान्प्राहूयते वेन तत्पुंसवनमीरितम् । न ह्यप्येव सवेदेन तत्कर्मनिवलोभनम् ॥ अन्ये द्वे कर्मणी प्राहुस्तयोः कृत्योऽत्र कथ्यते’ इति । आचार्यस्तु—‘अनर्तुमत्यां भार्यायां न कार्यं गर्भलम्भनम् । अर्तुमत्यां तु तस्यां वै सत्कार्यं ब्रह्मचार्यञ्च स्वदारनि-
रतः । प्राग्रजोदर्शनात्पत्नीं नेयाद्रता पतत्यधः । न्वर्थोकारेण शुक्रस्य ब्रह्महत्यामगच्छयात्’ इति ॥ रजो नाम स्त्रीषु देवेन्द्रेण विभज्य स्वापितो ब्रह्महत्यायास्तृतीयो भागः ॥ तथाच श्रूयते यजुःसंहितायाम्—‘कर्ममन्वस्य सखीपथं सादमुपासीददुस्यै ब्रह्महत्यायै वृतीयं प्रतिगृहीतेति ता अशुक्लं वृणामद्वा ऋत्विगास्त्रजां विन्द्यामहे काममा विजनितोः संभवाभेति तस्माद्वर्तिया-
स्त्रियः मुनां विन्दन्तु काममा विजनितोः संभवन्ति वारं वृष दक्षासीचृतीये ब्रह्महत्यायै प्रत्येयुर्द्वेस्ता मलवद्वासा अभवन् तस्मान्म-
लवद्वाससा न सर्वदेव’ इति ॥ अस्यानुयाकस्यार्थः पुराणे स्पष्टीकृतः स्मृतिसम्प्रदायम्—‘देवतानां पुरोधास्तु तद्वतानाम द्वि-
जोचनः । भगिनी पूर्वेदेवानां तस्य भार्या तयोः सुतः ॥ विभ्यस्त्व इति स्यातः क्षिरोभिर्जायते त्रिभिः । एकास्ते सोमयानं च सुरापानं च भक्ष्यते । वामपाशेऽग्रमग्रंश्च स्वेच्छया चरते दिवि । देवताभ्यो हविर्भोगान् पिषाय च ददात्यसौ । अपिधायासुरेभ्यस्तु मातुलेभ्यमसंयुतः ॥ उत्पावा दिव्यजायन्त एतद्व्यज्यकर्मणा । तस्मात्सुरयतिर्यतः स्वराष्ट्रच्युतिश्चिह्नया ॥ अचिन्तनतस्य श्री-

पोषि वज्रमादाय सत्तरः । यत्सोमपानवदनमभवत्स कपिञ्जलः । अभवद्यत्सुरापानं कलविद्धुः सदीर्घिकम् ॥ यदन्नादनमास्यं
 तु क्रमादासीत्स तिचिरिः । ततस्तां ब्रह्महत्यां च वासवोऽञ्जलिनाग्रहीत् । ब्रह्महत्यासमोपेतः प्रच्छन्नोऽब्दं चचार सः । स्वासीर्भू-
 तानि चाक्रोद्यैवेन्द्रो ब्रह्महन्ति । स घस्त्रिगुण्यास्यैतां पृथिवीमब्रवीद्दुषा । ब्रह्महत्यावृतीयांशं तं गृह्णाणेति मत्कृतम् । सा त-
 त्परमवो मा भूदितीन्द्रं व्रत्सुयाच ह । सोऽग्रवीक्रत्सरादर्वाग्तः पूर्णो भविष्यति । इन्द्राद्भरं प्रतिग्राह्य हर्षयन्त्यभवद्भराद् ।
 तस्मात्संघर्त्मरादर्वावत्तातं च परिपूर्णे । सेन्द्रस्य ब्रह्महत्यायास्तृतीयं भागमग्रहीत् । तस्यापभिरिणं भूमावभवत्स्वकृतं यवः ।
 हरिणं न स्पृशेत्तस्माद्ब्रह्महत्यासवर्णकम् । ततस्तत्सुपास्येतान्सोऽब्रवीद्यन्मया कृतम् । भवन्तः प्रतिगृह्णन्तु ब्रह्महत्यावृतीयकम् ॥
 धामवं तरवोऽप्युचुरस्माकं छेदनात्परम् । प्रभवन्त्वद्भुराधेति वरो देवस्तयाधुना ॥ इन्द्रस्तथा करोमीति वृक्षाणाम-
 ददाद्वरम् । तस्माद्भूभाध यूयांस उचिष्ठन्ति तुनात्परम् ॥ ब्रह्महत्यावृतीयांशं प्रत्यगृह्णन्महीरुहः । सोऽभवद्बृक्षनिर्यासो ब्रह्महत्या-
 सवर्णकः । तस्माद्धोहितनिर्यासं न स्पृशेन्न च खादयेत् । स भूयः स्त्रीसभां गत्वा शुपासीददयाब्रवीत् । ब्रह्महत्यावृतीयांशं संग्रह्य-
 क्रीत मत्कृतम् ॥ ता अशुबन्वरं शक्रं प्रियाद्यावत्प्रजोद्भवेत् । इणीमहे कामभोगमाग्रसूतेर्यधेप्सितम् ॥ ब्रह्महत्यावृतीयांशं प्रत्य-
 गृह्णंस्त्रियोऽपि च । तस्मात्स्त्रियः प्रजालाभयुतौ सुरतसंगमात् ॥ आप्रसूतेः त्रियैः सार्धं संभोगांश्च लभन्ति हि । ततश्च मलव-
 द्रस्त्रा अभयन्योपितस्तदा । नामिमूले स्थितं पुष्पं चतुर्दलसमन्वितम् । तस्मिन्सर्वार्थं दधते गर्गसंभवकारणम् ॥ अधोमुखं स्थितं

स्त्रीणां तद्दान्ये शुक्लीकृतम् । चान्तात्परवचःप्राप्ते शुक्लं विकसद्भवेत् ॥ उत्फुल्लकुसुमं स्त्रीणां स्वभावेन सत्वेद्रजः । तदाप्रभृति सर्वासां मासि मासि न्भवेत्' इति । इति रजःप्राप्तिविचारः ॥

अथ प्रथमार्तिवफलफलनिर्णयः । तत्र तिथिफलं श्रीधरीये गुरुः—'अथमायां पति इन्ति द्वितीयायां सुखं भवेत् । वृत्ती-
यायां श्रियं स्याच्च चतुर्थ्यां दुःखं भवेत् ॥ पञ्चम्यां पुत्रलाभश्च पञ्चम्यां चारित्र्यविक्रिया । सप्तम्यां पुत्रश्रद्धिः स्यादष्टम्यां सुतनाशनम् ॥ नव-
म्यां खदती नित्यं दशम्यां धर्मशालिनी । एकादश्यां पतिस्त्रिंशद्वादश्यां क्रन्दन्ती भवेत् ॥ त्रयोदश्यां मानधना तत्परा बहुदोषकृत् । प-
र्णपुष्टुष्टीता स्याद्दशम्यां देवतिर्भेदशान्' इति । स्मृतिरत्ने—'शुभं चैव तु पूर्वार्धे मध्याह्ने मध्यमं फलम् । अपराह्णे तु वैधव्यं पूर्वरात्रे शुभं
भवेत् ॥ मध्यरात्रौ तु मध्यं सात्पररात्रौ शुभान्यथ । तिथीनां फलमेवं हि' ॥ ११॥ अथ वारफलम्—'वारणां फलमुच्यते ॥ भास्ववारे
भवेद्याधिरिन्दुवारे पतिव्रता । महुरोगा महुरेका पतिहीना कुले दिने ॥ यदुपुत्रपती सौम्ये सर्वसंपद्भूतोदिने । सौभाग्यसुखसंपत्तिः
शुक्रनारे पतिव्रता ॥ ऋष्युद्धिर्महाव्याधिः सयमर्धस्य क्षोरिणी । मन्दवारे विनाशः सात्पर्यमतीं रजसला' इति ॥ नारदीये—
'रुणा पतिव्रता दुःखी पुत्रिणी भोगभागिनी । पतिप्रिया छेदवती नर्यवारादिषु क्रमात्' इति ॥ १२॥ अथ नक्षत्रफलम् । वसिष्ठः—
'नहुस्तथनसंपन्नीलसौभाग्ययुक्ता विगतमिलिलदोषा दासमे पुष्पिणी या । सुरगुरुपतिमक्ता मानिनी बन्धुमान्या यदुधनव-
सनाधीर्भूषणैर्भूषिता स्यात् ॥ परपुरुषरता सादुर्गमा वाम्यधिष्ये विविचचपलमाया भूषणासक्तचार्ता । नियतमनुचाराया सजन-

देवपुक्ता म्यपतिदितविहीना छत्रपापा खला स्यात् ॥ वैधानरर्धे बहुपुत्रमित्रधनान्विता मलयवती गुणाढ्या । वित्तीर्णिकामा
 प्रियरादिनी साधनानामहोदायरा कलाढ्या' इति ॥ नारदस्त्वेवमाह—'अनर्था पुंश्रली वन्द्या गर्भपातनतपरा । प्रेप्या
 मृतप्रजा यापि रक्षिमे प्रथमार्तवा' इति ॥ पितामहर्धे सुयुगानुदृष्टा पतिप्रिया धर्मवती घनाढ्या । वन्द्युप्रिया मानरता सुलुपा
 प्रवृत्तिता प्रवित्तीर्णिकामा ॥ यदा मृगे भाग्यवती मुष्टिता कलानुरक्ता विपुलार्थयुक्ता । पतिप्रिया मानवती बहुज्ञा मजावती
 पन्थुर्जनः सुमान्या ॥ महेश्वरे पुष्पवती विनीला मृपानुरक्ता परैकार्ययुक्ता । पत्युञ्जिता पुष्पवती गतस्त्रा परप्रिया दुःखवती
 निवृद्धा ॥ मायाविनी रूपदित्ता विनीलाऽदित्याख्यपिप्प्ले कुचरित्रयुक्ता । वन्द्या पुनर्धुः परसन्नरक्ता मृपापरा पुष्पवती
 कलाढ्या ॥ नारदः—'पतिभक्ता पुनवती पतिसंतानमोहिनी । कुलाचारानुरक्ताढ्याऽदितिभे प्रथमार्तवा' इति ॥ सुगन्धपुष्पा-
 म्बरभूषणैर्गुप्ता यदा गीतनिन्दयिता । पुष्ये लग्नम्यागमने रतातो यजावती दुष्प्रतिमान्विता मा ॥ खला पुनर्धुर्बहुदोषयुक्ता
 भोजंगमे पुष्पवती विनीला । मायापटुर्लाम्पटिकाधेहीना सख्छन्दगा व्याधिनद्या कलाढ्या ॥ पतिप्रिया पुष्पवती मयायां
 प्रजानती ना कुलटा तयापि । विहीन योषिद्वरकृन्दमध्ये भ्रमावलोतवदम्बरेऽपि ॥ भाग्ये भाग्यवती बहुव्ययपरा पानप्रसक्ता कृता
 तच्छिप्या कुलटा कलामु निष्णा भीरुश्च भयप्रता । दुःपुत्रा कुलनाशिनी खलरता भरोषमा पांसुला दुःस्त्री पापरता विधर्म-
 निरता वन्द्युप्रिया संतनम् ॥ कुलद्वयानन्दकरी विभक्ता कार्ये कलाढ्या विनिगृह्यविवा । विवर्तिर्णिकामानुचरा विशुद्धा श्लक्ष्णार्थे-

पाठा०—१ सुगुण मृग्या । २ कलामु रक्ता । ३ परमार्थगण्ड्या । ४ मृपापरा । ५ संतानमोहिनी । ६ यदा कलगीत ।

मर्धं विपतारिवैरा ॥ संभोगलीना परकार्यकर्त्री वञ्चयिता सत्यगुणानुरक्ता । गतन्वयस्या विगतारिपथा हस्तोऽङ्गना पुष्पवती
 हस्तोऽङ्गना ॥ ताप्रे त्रिपालुः सुरतप्रिया साद्रुषैकगृह्यात्महिते निमुक्ता । निवृत्तवैराभयपीडिताङ्गी संगीतविद्या निपुणा कलासु ॥
 इदमन्ता सत्यस्ता सुवृत्ता निवृत्तरागा पररन्ध्रगोष्ठी । गञ्जागुगामिन्वनिलाद्वयर्धं प्रमोदिनी मङ्गलकार्यवृन्दे ॥ द्विदैवमे पुष्पवती
 प्रमत्ता करोति वैर परवैरिसंयम् । विवादशीला विशुलप्रतापा संभोगमामोति शुनीव शयत् ॥ मैत्रे विमित्रा सगदाङ्गहीना विवा-
 दशीला विशुलप्रतापा । मृदुतरागा प्रविकीर्णकाभा स्वगर्भसंस्कारपरा विरक्ता ॥ नारदस्तु—‘स्वामिपक्षाधिक्ता स्वस्य गुणैः
 सम्यग्विभूषिता । सुपुत्रा सुशरा कान्ता मैत्रये प्रथयार्तया’ इति ॥ पारन्दरे पुष्पवती तमर्षो विनिन्दितातिव्यसना सुपूढा ।
 परंतपा म्रज्जनोद्यतात्मा परमज्जाम्बवती सपापा ॥ मूले प्रकामाधिकहीनसक्ता ध्यष्टुर्धुशुशोदतदोपचिता । निरन्तरं दूषितकर्मदृत्ता
 प्रज्ञावती गोगजगामिनी च ॥ पानीयमे पुष्पवती विवादशीला एता कर्मणि दृष्टचिता । परानुरक्ता वनशैलसक्ता प्रच्छन्नपा-
 पाद्रुतकर्मरक्ता ॥ द्वैधे सती पुष्पवती सुरक्ता महाशुणैरुश्रतिमातनोति । चित्तानुरक्ता सपतेरुदारा युक्ता विवैरा विनिवृत्तदोषा ॥
 पद्मुसुतधनधान्या प्रोष्ठसद्रूपणाढ्या श्रवणुणसमूर्धैर्भुजुरानन्ददा स्यात् । सुवतिजननुवा सा विष्णुचिष्ये विचित्रप्रवरनटनगीतातो-
 दयाधायाभिज्ञा ॥ अतिवसुधनभोगा मामिनी सबारिना विगतमयकुपुषा संमताङ्गी गुणाढ्या । पतिहितनिरता स्याद्वन्धुवर्गैः
 सुपूज्या परहितवरकर्मण्युत्सुका वासवर्धे ॥ निखिलरत्नकलाढ्या नृत्त्यङ्गीताद्यभिज्ञा विविधगुणगणाढ्या मामिनी माम्ययुक्ता ।

विविधरिपुपराधैः संनियुक्ता अतर्क्षे परिकुलजनमान्या पुण्यवत्यङ्गना स्यात् ॥ नारदीये—‘बहुपुत्रा धनवती स्वधर्मनिरता सती । कुलानुमोदिनी मान्या चारुणे प्रथमार्तवा’ इति ॥ शुभगुणगणहीना कर्कशा भाग्यहीना तत्रतत्पुरुषभाषा दुर्जना तर्जयन्ती । विभवगुणविहीना दुर्भगा बाजपादे जनकसदनवासा नष्टकामा मरुता ॥ गुणसुतसुखसंपन्नपूर्णभूषिताङ्गी तन्मिभवति सपत्नान्सज्जनान्मानयन्ती । मृदुमधुरसुखाचा भीतचतुर्थ्युता स्वात्मशरणकुलाल्या चोत्तरामाद्रपादे ॥ पीण्ये विद्याला बहुदुःखशोकविवाद्भीला पितृवेदमसंस्था । परामिष्टता पतिपुत्रदूरा नीचे रता कापटिका च कन्या ॥ नारदीये—‘दृढव्रता धर्मवती पुत्रसौख्याधसंयुता । विख्यातगुणसंपन्ना पीण्यमे प्रथमार्तवा’ इति ॥

परिधादियोगफलमाह स एव—‘परिपत्य तु पूर्वार्धे व्यतीपाते च वैश्वती । संख्याश्वपटुवे विख्यामशुभं प्रथमार्तवम्’ इति ॥ प्रथमान्तरे—‘अमायां संक्रमे विख्यां व्यतीपाते च वैश्वती । परिपत्य तु पूर्वार्धे पटुसु गण्डातिगण्डयोः ॥ व्याघाते नव शूले तु नाढ्याः पञ्चतुर्दशने । वैधव्यमर्थहानि च सुतनाशं महद्भयम् ॥ वैधव्यं शत्रुवृद्धि च दारियं क्षीणजीवनम् । तेजोहानि समायाति सदा पुण्यवती क्रमात्’ इति ॥ शुद्धवसिष्ठः—‘एकान्तले वाप्यथ वैश्वती स्वादुत्पातसंख्यातु रजोप्यनिष्टम्’ इति । एकान्तलक्षणं विष्टिलक्षणं च विवाहे वक्ष्यते ॥ ६३ ॥ अथ राशिफलम्—‘भेदे सव्यभिचारा स्याद्दुपमे रंरमोगिनी । मियुने धनमोगाढ्या कर्कटे व्यभिचारिणी ॥ पुत्राढ्या सिंहारात्रौ तु कन्यायां श्रीमती तथा । विचक्षणं तुलायां च दृष्टिके तु पतिव्रता ॥

दुश्चारिणी धनुःपूर्वे अपरे च षतिथिया । मकरे मानहीना च कुम्भे निर्घनवन्त्यता ॥ भीने विचक्षणा लगे ग्रहसंस्था विवाहवत् ।
 सा च यस्यामाणाविवाहप्रकरणे द्रष्टव्या ॥ वैधव्यमष्टमस्येडके चन्द्रे धीगणरचिर्भवेत् । अङ्गारके भर्तृहीना युगे स्वादनपत्यता ॥
 दीर्घागमिन्द्रतच्चिबे सापश्यं भयवेण तु । प्रग्रव्या मर्यापुत्रे तु राहौ तु कलहः सदा ॥ अशुभं केतुरन्ये तु आमित्रे शुभदाः
 शुभाः' इति ॥ नृसिंहोऽपि—'तत्रस्य सप्तमस्थाने सूर्यो वैधव्यकारकः । पुत्रहानिकरस्तारो दुयः सत्पुत्रदो भवेत् ॥ घृहस्पति-
 र्धनायुष्यं शुक्रः सापश्यमेव च । इनैवरे तु यन्त्या साद्राहौ तु मरणं दुवम् ॥ आदित्यभौममन्दानां चारवर्गोदयक्षणीः ।
 नरयं गर्भनाशञ्च कुलटालं यथाक्रमम् ॥ सौम्यभार्गवजीवानां चारवर्गोदयेक्षणैः । सत्पुत्रसुखमारोग्यं दीर्घमायुः क्रमाद्भवेत् ॥
 चन्द्रे सत्पुणसंपुक्ते देवरातमताच्छुभम्' इति ॥ मनुः—'भास्करसोदये मृत्युधन्त्रे लीमातुका भवेत् । गर्भस्त्रावः कुजे चैव युधे
 पुत्रवती भवेत् ॥ आयुः श्रीः श्रीशिरमोगधयुदये गुरुशुक्रयोः । मन्दोदये विरोधः सारकेदाः स्वात्तामसोदये' इति ॥ भृगुः—
 'शुभग्रहर्षे शुभदृष्टिपुक्ते शुभांशके जीवसितेन्दुवारे । शुभे सुहृते ऋतुसंभवधेत्सा रत्नगर्भेव विराजते स्त्री' इति ॥

रजोदर्शनकाले परितृप्तयत्नफलमाह गर्गः—'शुभमा येतवत्ताब्द्या दृढवत्ता पतिश्रता । क्षीमवत्सान्विता प्राज्ञा नववत्ता सुखान्विता ॥
 दुर्भगा जीर्णवत्ता साद्रोगिणी रक्तवाससा । नीलाम्बरधरा नारी पुष्पिणी विषवा भवेत् ॥ मल्लिमाम्बरपृङ्ख नारी दरिद्रा साद्रज-
 स्वला । श्वेषु निषमै रक्तपिन्दुभिः पुत्रमप्लुयात् । समैश्च कन्यकां चैव फलं सात्यथमार्तये' इति ॥ ॥ देवरातः—'संमार्जनीका-
 ष्टवृणाविश्रान्दले दधाना कुलटा तदा सात् । तल्लोपमोगे तपसि स्थिता चेदृष्टं रत्नो भाग्यवती तदा सात्' इति ॥ नृसिंहोऽपि—

‘शुक्लाध्वततुर्यैः शूर्पमार्जन्याद्यशुभैर्युते । देशे शुभं रजो दृष्टं यथा स्यात्प्रथमार्तवे ॥ युक्तौ तल्पे च याने च तपनीये च धामिके । शुभोपकरणैर्युक्ते शुभदेशे शुभैर्युते ॥ शुभं स्यादनुकूलार्थे राशौ सत्कर्मसंयुते’ इति ॥ वृद्धवसिष्ठः—‘नक्षत्रचारतिथियोगदिनार्थ-कालपदुर्गजं कथितमिष्टमनिष्टमेतत् । ज्ञात्वा स्य दोषमथ शूरिगुणं च पश्चाद्दृष्ट्वा ज्ञानोक्तमुचितं शुभकर्म कार्यम्’ इति ॥ कश्यपसंहिता-यामपि—‘निन्दिते दिनचारक्षे नाचरेत्तत्र मङ्गलम् । तस्मात्सम्यग्विचार्यैव ततो मङ्गलमाचरेत्’ इति ॥ ६६ ॥ ऋतुमत्या मङ्गला-चारस्तु स्मृतिचन्द्रिकायास्तुक्तः—‘प्रथमतो तु पुष्पिण्याः पतिपुत्रयुताः स्त्रियः । अर्धवैरासनं कुर्युल्लासित्वाष्टुपवैशयेत् ॥ हरि-द्रागन्धपुष्पादीन्वद्यात्ताम्बूलकं लजम् । आश्रितो वाचयेयुस्ताः पतिपुत्रयुताः भव ॥ दीपैर्निराजनं कुर्यात्सदीपे वासयेद्गृहे । ताः सर्वाः पूजयेत्पश्चाद्गन्धपुष्पाक्षतादिभिः ॥ भक्षणापूपमुद्रादि दद्यात्ताभ्यः स्वशक्तितः’ इति । स्मृतिरत्नेऽपि—‘उद्धादिताङ्गनायास्तु आर्तवे प्रथमे तदा । अर्धवैरासने ह्येतैः सदीपे वासयेत्ततः ॥ अपूपं लवणं सुतं गुडमिश्रं तथा हविः । दद्याद्भ्रातृमणपत्नीभ्यस्ताभ्यो दद्याच्च भोजनम्’ इति ॥

अथ सामान्यतो रजस्वतानियमा निरूप्यन्ते । दक्षः—‘आर्तवाभिषुता नारी दीप देवसन्नि संविद्येत् । न संसर्गं ब्रजे-रसद्भिः लाक्षा पापात्मसुच्यते ॥ अञ्जनाभ्यञ्जने स्नानं श्वात्सं दन्तधावनम् । न कुर्यात्सर्तवा नारी ग्रहाणामीक्षणं तथा ॥ नखानां कुन्तनं रज्जुतालपश्चादपिपथनम् । दग्धे शरापे शृङ्गीच ’पेयं चाञ्जलिना पिबेत्’ इति ॥ अग्निः—‘धर्जयेन्मधुमांसं च

पात्रे एवं च भोजनम् । गन्धं माल्यं दिवास्त्राणं ताम्बूलं चास्त्रशोधनम् ॥ दग्धे शरावे शुद्धीत पेयं चाञ्जलिना पिबेत् । पात्रेण वाप्यरुर्गेण एवं दग्धं विदुर्धृधाः ॥ दग्धं नीचं पर्णादि । पाणिपात्रजलस्पर्शपादशौचादिवर्जयेत् । नक्षत्रां च प्रजादोषमन्यथा श्रुतिचोदनात् ॥ श्रुतिस्तु—‘तस्मान्नलवद्वास्त्रा न संवेदतु न सहासीति नास्त्रा अत्रमथात्’ इत्यादिः ‘अञ्जलिना वा पिवेद-
 र्वर्गेण वा पात्रेण प्रजार्थं गोपीयार्थ’ इत्यन्ता । अस्त्राः श्रुतेरर्थः स्मृतिमस्त्रार्थं स्पष्टीकृतः—‘तस्मादुदक्यया सार्धमेकगेहे न संवसेत् । प्रतिग्रहं च संवादमस्त्रा अन्नं च रजयेत् ॥ रजस्वला पतिं गच्छेद्यण्डालो जायते सुतः । आर्तवाभिभुताऽन्नावाजात-
 स्तप्तु मरिष्यति । तैलेनाभ्यञ्जनं कुर्यात्क्षुरोणीं प्रजायते । आर्तवे निरनेन्द्रमिमत्स्यायुर्जायते सुतः ॥ नेत्रयोरञ्जनं कुर्यात्काणो
 वान्धवा जायते । पुष्पिणीं दन्तधात्रीं स्त्राजायते व्यापदन्तकः ॥ नरानां कृन्तनं कुर्यात्कुनखी जायते सुतः । ऋतौ रज्ज्वादि-
 कच्छेदं कुर्यात्क्षीराः प्रजायते ॥ तन्तुना स्रजते रज्जुमुदन्धनमृतो भवेत् । पर्णपात्रेऽन्नमश्रीयाद्गुन्मादी जायते सुतः ॥ एवं शरावे
 शुद्धीयाद्रामनो वा प्रजायते । उदग्या बललं क्षीर्द्रं गुणं घृतं त्यजेत् ॥ र्वर्षपात्रे न शुद्धीयात्तोयमञ्जलिना पिबेत् । प्रवासं
 सार्तवा नारी ग्रहाणामीक्षणं त्यजेत् ॥ दिवानिद्रां च ताम्बूलं चालहन्तादिवन्यनम् । शौचादिशोधनं जलात्प्रजानोपकरं स्मृ-
 तम् ॥ कांस्यपात्रेऽन्नमश्रीयात्कठिनं क्षीरवर्धितम् । चर्मकाष्ठमये वापि पादुके चाधिरोहयेत् ॥ एकभुक्त्यकारेण तिस्रो रात्रीर्धृतं
 चरेत्’ इति ॥ वसिष्ठस्मृतौ तु—‘विरात्रेण रजस्वलाशुद्धिर्भवति ॥ नाज्याद्याभ्यङ्ग्याच्चाशु स्नायादधः शयीत न दिवा स्वप्या-

त्राग्निं स्पृशेन्न रजुं मृजेन्न दन्तान्वावेचेन्न मांसमश्रीयान्न ग्रहाग्निरीक्षेत् नासत्किंचिदाचरेन्न खर्वेण पिवेदञ्जलिना पिवेद्योहेन वायसेन चेति विज्ञायते' इति । इति रजस्वलानियमाः ॥

अथान्योन्यस्पृष्टिविषयो निरूप्यते । स्पृष्टिमश्र्वर्योम्—'उदक्चे द्वे समोत्रे वा सवर्णे नैकमर्तुके । तयोः स्नानं म्रियः स्पर्शो पञ्चगव्यं ततः पिवेत् ॥ सवर्णयोर्निसवन्चे समोत्रे च रजस्वले । मिथः स्पृशेदमत्या तु स्नानमात्रेण शुध्यति ॥ मलैकरात्रं नाश्रीयत्पञ्चगव्यं पिवेत्ततः ॥ उदक्ययोर्यदान्योन्यमसंवन्धसवर्णयोः । स्पृशेदमत्या स्नात्वा च तस्मिन्नाद्याच्छुचिर्भवेत् ॥ मत्या तु नाद्यादाद्युद्धेकता चेत्प्रतिवासरम् । उपोषणं तदा केषिदाहुस्त्वादैनसंख्यया ॥ उपवासे तद्वक्तौ चेतत्समं दानमाचरेत् । संभायेतां स्पृशेतां वा ब्राह्मण्यौ च रजस्वले । आस्नानकालं नाश्रीयामुमे मत्या मिथः कथित् ॥ जालोपवासं कुर्यातां पञ्चगव्येन शुध्यतः । ऐवमभ्यासतवाब्दं प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥ मत्या रजस्वलान्योन्यं दृपली ब्राह्मणी स्पृशेत् । ब्राह्मण्या कृच्छ्रमेकं तु शूद्री पादेन शुध्यति' इति ॥ कश्यपः—'रजस्वला स्तुतिका वा चण्डालं यदि संस्पृशेत् । आस्नानकालाश्चाश्रीयदतिकृच्छ्रं समाचरेत् । चण्डालं सार्तवा नारी संस्पृशेद्भोजनान्तरे । वाग्यता वहिरासीना स्नानकालादुपोषणम् ॥ प्राजापत्यं चरेत्पश्चात्पञ्चगव्यं ततः पिवेत् । विप्रान्द्रावशुसंख्याकान्भोजयित्वा विशुध्यति ॥ पुच्यर्णी संस्पृशेन्मोहादशुद्धं वा नरं स्त्रियः । स्नानादर्वाङ्गं शुद्धीत क्षुत्वा कृच्छ्रं समाचरेत् ॥ स्पृशेदवथा पञ्चनरान्द्रिद्वैकैकशफान्पशून् । अण्डजानि च सर्वाणि नाद्यादास्नानवासरान् ॥ पाराशरप्रायश्चित्तकाण्डे तु—'रजस्वला यदा स्पृष्टा शुनीजन्मुकरासभैः । पञ्च-

पाठा०—१ एवमभ्यासतवाब्दः । २ अथेत्येति च सर्वानि नाज्ज्यादास्नानवासरान् ।

सप्तं निराहारा पञ्चगव्येन शुष्यति ॥ ऊर्जं तुं द्विगुणं नागवर्के तु त्रिगुणं तु तत् । चतुर्गुणं स्मृतं मूर्ध्नि दंशेय्येतावती भवेत् इति ॥ ६३ ॥ अत्र नैमित्तिकान्ने प्राप्ते विधानमुच्यते । स्मृत्यर्धसारे—‘स्नाने नैमित्तिके प्राप्ते रजोदृष्टं पात्रान्तरिततोयेन गान्गाद्विः त्रिक्तपात्रमाक्षोपाह्वयवर्षण्डनप्रन्यस्यधारणं च कृत्वा व्रतं चरेत्’ । इति रजस्वलाधर्माः ॥

अथेदानीमर्तयशुद्धिकालो निर्णीयते । तत्र कात्यायनः—‘रजस्वला यदा नारी त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् । प्रथमेऽहनि चण्डाली द्वितीये रजकी स्मृता ॥ तृतीयेऽहनि श्रद्धी स्वाद्यतुर्येऽहनि शुष्यति । मर्तुः शुद्धा चतुर्थेऽहनि स्नाता नारी रजस्वला ॥ द्वावे कर्मणि सिष्ये च पञ्चमेऽहनि शुष्यति’ इति ॥ तथा वसिष्ठोऽपि—‘चण्डाली पतितासमाथ रजकी शूद्रा विनादिक्रमाच्छुद्धा पुष्पवती च पञ्चमदिने हव्येषु कव्येषु च’ इति ॥ ६४ ॥ रजसश्चतुर्धा भेदमाह बृहस्पतिः—‘रगजं रोगजं चैव द्रव्यजं कालजं तथा । यद्रागरोगद्रव्योत्थं तद्रक्तं ग्राह भार्गवः ॥ कालजं तु रजःसंज्ञं तस्मात्तर्शव सा शुचिः । अर्वाक्यमृतैरुत्पन्नं भेदोऽङ्गाग्रनागु यत् । तद्रागजमिति श्रेष्ठं पथोद्रेदसमुद्भवम् ॥ पिच्छादिदोषैष्यम्पादस्तकृतसंप्रवर्तते । रोगजं तत्समुद्भि-
ष्टमथ द्रव्यजमुच्यते’ ॥ ६५ ॥ रोगजे रजस्यशुचित्वं नास्तीत्युक्तं संग्रहे—‘रोगेण यद्रजः स्त्रीणामन्यहं हि प्रवर्तते । नाशु-
चिन्तु ततमेन तस्या वैकारिकं यत् ॥ द्रव्यजं चातुर्वैषम्यहेतु द्रव्येण भोगजम् । आरभ्य चातयदिनार्चैर्वाविश्रान्तिवासरे ।
नामादूर्ध्वं रजो यत्सत्तत्कालजमुदाहृतम् ॥ रजस्वला यदा नारी पुनरेव रजस्वला । सा विश्रान्तिदिनादूर्ध्वं त्रिरात्रमशुचिर्भवेत्’

पाठा०—१ ऊर्जं तद्विगुण । २ अष्टात्त्रयं रजःमग्नम् ।

इति ॥ अत्रिः—‘रजस्वला यदि स्नाता पुनरेव रजस्वला । अष्टादशदिनादर्वागशुचित्वं न विवर्ते ॥ एकोनविंशतेरर्वागेकाहं स्यात्ततो
 द्यहम् । विंशत्यमृत्युत्तरेषु त्रिरात्रमशुचिर्भवेत्’ इति ॥ कस्यपस्तु—‘रजस्वला सती नारी पुनरेव रजस्वला । अष्टादशाहात्प्राग्यापि
 शुद्धकया स्यात्त्रिरात्रकम् ॥ त्रयोदशदिनादूर्ध्वं रजोदोषवती यदा । अष्टादशाहात्प्राग्यापि त्रिरात्रमिति निश्चयः ॥ एकादशाहे
 रजोऋहं द्विरात्रं द्वादशेऽहनि । ऊर्ध्वं त्रिरात्रं विधेयमिति कुण्डिलचोदितम्’ इति ॥ संग्रहेऽपि—‘त्रयोदशाहादूर्ध्वं तु युवती शुष्पिणी
 भवेत् । ऋगोऽगुणविशेषेण त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते ॥ ऋतुस्नाता तु या ग्रीष्मा पुनरेव रजस्वला । स्नातात्सप्तदशाहे तु शौचेर्नैव शुचि-
 र्भवेत् ॥ अष्टादशाहे तैकाहं ग्रहमेकोनविंशतौ । विंशत्यमृत्युत्तरेषु त्रिरात्रमशुचिर्भवेत्’ इति ॥

रोगजरजःशुद्धिनाह ऋष्यशृङ्गः—‘रोगज्ञे गतमानेऽपि काले निर्याति कालजम् । तस्मात्काले प्रवृत्ता स्यादन्यथा संकरो
 भवेत्’ इति ॥ प्रजापतिः—‘ततो दिवा वा रात्रौ तु मलयद्वमना भवेत् । तस्मिन्नादि त्रिरात्रं स्याच्छर्वर्या नादिकावधात् ॥ तृतीय-
 मागं तत्राज्ञे मलं स्यान्नित्यं वेद्य । प्रमातादित्रिरात्रेण शुद्धिं तस्या विनिर्दिशेत्’ इति ॥ कात्यायनोऽपि—‘रात्रौ तृतीयमा-
 नात्प्राग्यदि नारी रजस्वला । पूर्वेण स्नानतः शुद्धेदूर्ध्वं चेतुचरेण तु’ इति ॥ विद्यासाधवीये—‘रात्रावेव सद्युत्पन्ने भृते रजसि
 मृतने । पूर्वमेव दिनं ग्राह्यं यागग्राम्युदितो रयिः’ इति । अत्र दृढाचारतो व्यबस्था द्रष्टव्या । [चेतुर्विंशतिमते—‘पूर्वांशयोस्तु रात्रौ
 येजननं मरणं रजः । इष्टं पूर्वदिनं तत्र तृतीये तत्तरेऽहनि ॥ किन्निद्वेवोदिते मूर्धे जननं मरणं च या । रजो वा दृश्यते स्त्रीणां

पाठा०—१ किन्निद्वेवोदितं मूर्धे नान्प्ररोधेऽहनि ।

यस्यादत्तस्य दुर्वी ॥ अपरे चार्धरात्रात्प्रातृ रजसि मृतके । पूर्वमेव दिनं ग्राहुरूर्ध्वं चेदुत्तरेऽहनि' इति । एतेषां तिसृणामपि मक्षाणां देवपत्तयेन च्यवसा ज्ञेया ।] ॥३॥ रजःप्राप्तिकालात्राने प्रजापतिराह—'अविद्याते मले सा च मलयद्रसना यदि । कृतं गेहं वृष्टं स्याच्छुद्धिस्तस्यासिरात्रतः' इति ॥ ३३ ॥ रजःप्राप्तिकालसंदेहे सखाह—'निःसंदिग्धे परिज्ञाते जातवे शुद्धि-कारणम् । संदेहमात्रे स्नानं स्यादित्युक्तान् प्रजापतिः' इति ॥ ३४ ॥ अब शुद्धिप्रकारोऽभिधीयते । स्मृतिसंग्रहे—'रजसला नतुर्धेऽह्नि ग्रहात्प्राप्नोन्नव मलम् । दन्तानां पावनं कृत्वा संगवे स्नानमाचरेत् ॥ परिधानांशुकं सम्यगपरेण जलेन तु । घर्पणं क्षालनं कुर्याद्यथा मलविवर्जितम्' इति ॥ स्मृतिमखर्याम्—'पुष्पिणी कांक्षपात्रेऽद्याचापयेत्यरिलेखयेत् । एकात्रिंशतिवारं भस्मना मार्जयेच्छुचिः ॥ उदयया दयनत्नानं भुक्तिर्देसं च गोमयैः । उपलिप्य गवाक्रान्त्या शुद्धिर्भवति तान्यथा ॥ उदस्यासीनपीठस्य घर्पणाच्छुद्धिरिष्यते । कटादीनां क्षालनं च कृत्वा तस्याग एव तु । इत्यादिशुद्धिर्भेदेन यथाहं शोधयेद्बुधः' इति ॥ ३५ ॥ आ-तुरायां स्मृत्यर्थसार—'रजसला पटिशुत्तिकाभिः शीघ्रं कृत्वा क्षत्रादिस्त्री पादपादनमूनमृत्तिकाभिः विधवा द्विगुणमृ-त्तिकाभिः शीघ्रं विधाय मलं ग्रहात्प्य दन्तधावनपूर्वकं संगवे स्नायात् । रजसलां ज्वरितामन्या स्पृष्ट्वा चतुर्थेऽहनि सचैलमयगा-राचम्य दशकृतो वा स्नात्वा तामुपस्पृशेत् । ततः सा रजसला शुद्धा द्रव्या दानं कृत्वा पुण्याहेन विशेषतः शुद्धेत् ॥ संग्रहे तु—'आतुरा चेत्तुभती तस्याः स्नानं कथं भवेत् । स्पृष्ट्वा तु तं परा स्नायाद्दशकृतो ह्यनातुरा ॥ यातोभिर्दशभिर्धैव परिषाप्य यथाक्रमम् । ग्राहणान्गोजपिस्तथ पुण्याहेन विमुच्यति ॥ आतुराणां तु सर्वपापमव शुद्धिर्विधीयते' इति ॥ वासोभि-

र्दशभिः परिधाव्येत्यत्र णिचः प्रयोगात्सूक्त्याः खानक्रमेण दशवासोभिः परिषापनं कर्तव्यमित्यर्थः । इत्याहुराखानम् ॥ ६३ ॥
अथ ऋतुखानानन्तरं कर्तव्यमाह विवस्वान्—‘ऋतुखाता भवेन्नारी धृता शुक्लान्वरं शुभम् । आचम्यालंकृता भूला पुष्पाद्यैः
मूर्धनमर्चयेत् ॥ बृद्धवसिष्ठः—‘खाता तु शुक्लवासांसि परिधाय प्रयत्नतः । गन्धपुष्पैरलंकृत्य समाचम्य सुवाग्यता ॥ चन्दनाक्ष-
तपुष्पैश्च आदित्यं पूजयेद्यथा । ऐन्द्रे वरं प्रभो मन्त्रमिदानीं दातुमर्हसि ॥ इत्युक्त्वा चेन्द्रभावेन प्रार्थयेत्त पतिं वधूः ॥ ऋतुखाता
सती नारी यं लेहान्नरमीक्षते । तादृक्षं जनयेत्पुत्रं तस्मात्पश्येन्नित्यं पतिम्’ इति ॥ इति ऋतुखानानन्तरकृत्यविधिः ॥

अथ प्रथमरजोवर्शनकाले तिथियारनक्षत्रादीं बुधे शान्तिकर्म कार्यम् । तदुक्तं शौनकेन—‘सार्तवानां तु नारीणां
शौचं वक्ष्यामि शौनकः । तिथिवारक्षयोगेभ्यो लब्धास्तग्रहसप्तमात् ॥ ग्रहेभ्यो दुःस्थितेभ्यश्च तचदोषधया च । अत्र पुत्रादि-
लाभाय दंपत्योरभिष्टुद्धये ॥ पञ्चमेऽङ्कि चतुर्थे वा ग्रहातिथ्यपुरःसरम् । तस्मिन्नहनि कर्तव्यमृतुहोमं विधानतः ॥ आचार्यं वरये-
त्त्राज्ञं भुवनेधर्यनुष्ठिनम् । होमार्थं च जपार्थं च वरयेदस्मिन् वृद्धन् । यजमानो द्विजैः सार्धं शान्तिहोमं समाचरेत् ॥ गृहादी-
शानविग्रहाग्ने देवतापूजनाय च । द्रोणप्रमाणयान्येन त्रीहिराशित्रयं भवेत् ॥ कुम्भत्रयं न्यसेत्तत्र तन्तुयन्त्रादिवेष्टितम् । पूरये-
त्तीर्थसलिलैः प्रतिकुम्भं पृथग्पृथक् ॥ मूर्तेनाथ नवर्षेन प्रसुवआय इत्यथ । ऋचा याः प्रवतस्तद्वायव्या च ततः क्रमात् ॥
मध्यकुम्भे शिषेदान्यमौषधानि च हेम च । ततश्च पञ्चरत्नानि गन्धपुष्पाश्चतादिकान् ॥ औषधानि च वक्ष्यन्ते मुनिभिः शान्ति-

पाठा०—१ मत्सेन्द्रादिसंगीतते । २ अर्थपुत्रादि । ३ भुवनेधर्यनुष्ठितम् । ४ न्यसेद्वासी ।

कारणान् ॥ औदुम्बरः कुड्रो दूर्वा रालीवं पञ्चविल्वकाः । विष्णुक्रान्ताय तुलसी चर्हिवं शङ्खपुष्पिका ॥ शतावर्षश्वगन्धा च नि-
गुण्डी मर्पपद्मम् । अपामार्गः पलाशश्च पनसो जीरकस्तथा ॥ प्रियङ्गवश्च गोधूमा ग्रीहयोऽथत्य एव च । खीरं च दधि स-
पिष्ट पद्मपदं तथोत्पलम् ॥ कुरष्टकत्रयं गुड्मा वचा भद्रकमुलकैः ॥ द्वाविंशदौषधानीह यथासंभवमाहरेत् ॥ गजाश्वरज्यावल्मीक-
सत्रमाद्भुतगोकुलात् । राजढाग्नदेयाश्च सुदमानीय निक्षिपेत् ॥ कुम्भस्यापनमित्यादि तत्तन्मन्त्रेण कारयेत् । मृत्तिकाखौषधदीनि
मन्त्रेण ग्रक्षिपेत्क्रमात् ॥ कुम्भोपरि न्यसेत्पात्रं कांस्यं वा ताम्रमेव वा । मृण्मयं नवपात्रं वा स्वस्य विचाजुसारतः ॥ पात्रोपरि
न्यसेद्वदं प्रतिमां भुजनेश्वरीम् । तन्मूर्त्यं वा न्यसेत्तत्र इन्द्राणीं च पुरन्दरम् ॥ आचार्यः पूजयेद्देवीभक्ताद्यावरणानि च । अन्यो वा
पूजनं कुर्यान्नायञ्चा मन्त्रसारया ॥ इन्द्राणीं पूजयेद्देवीभिर्निद्राणीमासु नारिषु । क्रमेण पूजयेदिन्द्रमिन्द्रता इवमं वयम् ॥ अनेन
विधिनाचार्यः पूजयेदेयताम्रम् । आवाहनादित्तत्कलरूपचारः पृथक्पृथक् ॥ तत्तन्मन्त्रं स्पृशन्कुम्भं मन्त्रेण भुवनेश्वरीम् । जपेदा-
चार्य आहोमान्द्रीमूक्तं च जपेत्ततः ॥ स्पृशन् दक्षिणं कुम्भमृत्तिकेको जपेदथ । चत्वारि रुद्रसूक्तानि चतुर्भञ्जोत्तराणि च ॥ सौ-
स्पृशन् चरं कुम्भं श्रीकृद्रं रुद्रसंख्यया । द्वां न इन्द्राद्रीमूक्तं च तत्र चैव स्पृशजपेत् ॥ कुम्भस्य पश्चिमे देशे शान्तिहोमं समाचरेत् ।
अन्यार्थान् ततः कुर्यादौमितन्त्रं ममाचरेत् ॥ पूर्णपात्रनिधानान्तं कृताचार्यो द्विजैः सह । दूर्वाभिस्तिलगोधूमैः पायसेन घृतेन
च ॥ पायसं थपयेत्तत्र सावित्रं च हविश्च तत् । कृताज्यभागपर्यन्तं हविस्तदासनादिकम् ॥ तिसृभिश्चैव दूर्वाभिरेकैकमाहुतिं च-
रेत् ॥ अभिमन्त्र्य प्रपुक्ताभिर्गायन्त्या जुहुयात्क्रमात् ॥ जटोत्तरसहस्रं तु शतमष्टोत्तरं तु वा । तिलमिथैश्च गोधूमैर्द्रव्येणाज्याहु-

पात्रा०—१ रुद्रसंख्यया स्पृशन् ।

तीर्तुनेव ॥ जुहुयात्पायसेनैवमाज्येन च हुनेत्क्रमात् । हविश्चतुष्टयेनैव प्रत्येकं समसंख्यया ॥ गायत्र्यैव तु होतव्यं हविरत्र चतु-
 ष्टयम् । ततः स्विष्टकृतं हुत्वा रजुप्रहरणं तथा ॥ अयोधेत्यादिभिर्हुत्वा समुद्रादूर्भिर्भुक्ततः । संततामाज्यधारां तां पूर्णाद्रुतिमथा-
 चरेत् ॥ परिरेचनपर्यन्तं होमशेषं समापयेत् । सर्होपधिसितैस्तत्र प्रतिकुम्भमस्यितोदकैः ॥ ऋतुमत्याः स्त्रियाः शान्त्यै इंपतिभ्यां
 सुखाय च । अथामिपेकमन्त्राश्च श्रोत्र्यन्ते शौनकादिभिः । आपोदिष्टेति नवभिः मूलेन च ततः परम् । इन्द्रोअङ्गवृचैर्नव पाप-
 मान्यैः क्रमेण तु ॥ उभयं क्षणवचनः स्वास्तिदाविश एकया । त्रियम्बकेन मन्त्रेण जातवेदस एकया ॥ समुद्रज्येष्ठा इत्यादिचतु-
 र्भिध प्रसिद्धकैः । त्रायन्तामिति मन्त्रेण त्रिभिश्चेभिर्यवाक्रमम् ॥ इमा आपस्तुयेनैव देवस्य तेति मन्त्रतः । मन्त्रेणाथ तमीशानं तन-
 सेयं रुद्र इत्यथ ॥ तमुष्टुहीति मन्त्रेण सुवनस्य पितरं तथा । याते रुद्रेति मन्त्रेण शिवसंकल्पमन्त्रतः ॥ इन्द्रताष्टुपभं पञ्चमर्धैर्बवाभि-
 पेचयेत् । साच वस्त्रान्तरं धृत्वा पुनर्धोषवसेत्सती ॥ उपवासोऽत्र समीपावस्थानम् । विप्रानभ्यर्च्य विधिवद्ग्रन्थपुष्पाक्षतादिभिः ॥
 धेनुं पयस्विनीं दद्यादाचार्योपय भूषणैः । सदक्षिणमनङ्गाहं प्रदद्याद्गुद्रंजापिने ॥ अतिग्न्यश्वाथ सर्वेभ्यो दद्याद्दक्षिणां ततः ॥
 महाशान्तिं प्रजप्याथ विप्रार्थीर्वचनं ततः । ब्राह्मणान्योजयेत्पञ्चाङ्गुलीयात्स्वजनैः सह ॥ एव यः कुरुते शान्तिं शौनकोक्तविधा-
 नतः । तदनिष्टं तु सकलं नद्य एव विनश्यति' इति ॥ इति शौनकीये ब्रुवनेश्वरीशान्तिः ॥ ६३ ॥ अत्र ग्रहणकाले ऋतुदर्शनं
 चेत्यादिपदोक्ता शान्तिः कर्तव्या । सा च नामकरणप्रकरणे वक्ष्यते ॥ ६३ ॥ अथ दोसहाया ऋतुदर्शनातिक्रमे शान्तिवि-
 शेष उच्यते । मार्कण्डेयपुराणे—'अथ प्रवृत्ता सा श्रेया दीसहा ऋतुहारिणी । कुर्वीत तीर्थदेवैकैश्चैत्यपर्वतसानुष्टु ॥ नदीसंगम-

न्यानेषु न्यापनं तदग्रान्तवे । मन्त्रविद्वत्तत्त्वज्ञः पर्वण्युपसि च द्विवः ॥ चिकित्सासङ्घश्च तच्छास्त्रसंग्रथुर्क्तेर्वीरोपधैः ।' इति ॥ १०४ ॥
अथ रजसलाग्नान्तिः । रजोदर्शनमले ग्रभूतदोषपरिहाराय शानकोक्तशान्तिकृत्वा ग्रक्षस्तित्थ्यादिषु ऋतुदर्शनपर्यन्तं गमनं
वर्जयेदित्याह ज्योतिर्वसिष्ठः—'ग्रभूतदोषे यदि दृश्यते तत्सुनस्ततः शान्तिकर्म्म कार्यम् । विसर्जयेद्देव तदैकशय्यां यावद्रजो-
दशनमिष्टदग्धे' इति ॥ ज्योतिःकश्यपोऽपि—'क्षिथिवासरविष्वेषु पुष्पं द्रुष्टेपु दृश्यते । गमनं वर्जयेत्तत्र पुनः शस्तेषु दर्शनात्'
इति ॥ इति शान्तिविधिसंक्षेपः ।

अप गर्भाधाने दिवसनिर्णयमाह । बृहस्पतिः—'निशापोऽशकं नारी संक्षितर्तुमती तु सा । तावदोग्या ग्रवास्याने विना-
पाहयतुष्टयम्' इति । यद्यपि ऋतावेव गमनं विहितं तथापि कामयमानामनृतावपि गच्छेदित्याहाचार्यः—'पत्नीमप्यनृतौ
नैपादिवाद्वाभ्यर्धितलया' इति ॥ ॥ अत्र तिथ्यादिनिर्णय उच्यते श्रीधरीये—'पष्ट्याष्टमीपञ्चदशीचतुर्थीचतुर्दशीमप्युभयत्र
हिता । श्रेयाः शुभाः स्युस्तिययो निपेके वाराः श्रद्धाङ्कार्यसितेन्दुलानाम्' इति । एतास्तिथीरुभयपक्षयोर्हिता श्रेयास्तिययो निपेके
शुभापहाः स्युः । तथाच घसिष्ठः—'अष्टमीं नवमीं चैव चतुर्थीं च चतुर्दशीम् । पर्वणि वर्जयेच्छिष्टा निपेके तिययः शुभाः' इति तिथि-
निर्णयः ॥ ॥ अथ वाराः—तत्र चन्द्रधुरशुक्रवारः शुभाः । श्रेयाः पापवारा वर्ज्या इत्यर्थः । तदुक्तं कालनिर्णये—
'रिक्तापर्वष्टमीपष्ठ्यो दिवाबन्मन्त्रं तथा । पापग्रहाणां वाराश्च त्याज्याश्चैवमृतौ गतिः' इति ॥ अथ नक्षत्रनिर्णयः—'वि-
ष्णुप्रनेशरविमित्रसमीरपाप्ममूलोचरावल्गयानि निपेककार्ये । पूज्यानि पुष्यवसुशीतकराश्चित्रादित्यव मध्यमफला विफलाः स्यु-

रन्त्याः ॥ विष्णुः श्रवणः । ब्रजेशो रोहिणी । रविहस्तः । मित्रोऽनूराधा । समीरः स्वाती । गौष्णो रेवती । उत्तरात्रयं । वरुणः शतभिषङ् । एतान्येकादश नक्षत्राणि निपेक्ष्यमानि पूज्यानि ॥ चतुर्थनिष्ठा । शीतकरो मृगशिरः । अदितिः पुनर्वसुः । पुष्यः अश्विनी चित्रा । एतानि पण्यध्यमफलानि । अन्यानि मरणी कृत्तिका आर्द्रा आश्लेषा मघा फल्गुनी विशाखा ज्येष्ठा पूर्वाषाढापूर्वाभाद्रपदेति दश नक्षत्राणि विफलानि पूज्यानि । अत्र जन्मत्रयमपि पूज्यम् । तदाह बृहस्पतिः—‘श्राद्धं यात्रां चिकित्सां च मृत्युनाभ्यञ्जने तथा । चालोपनयनार्दानि यज्ञयेत्रिषु जन्मसु’ इति ॥ अथ राशिनिर्णयः—‘द्युपमिषुनकर्कसिहकन्याहुलधरचापक्षपाः शुभा भवन्ति । यदि शुभगलसालिनोऽनुहला नियनविशुद्धिपुता निपेक्षार्थे’ ॥ अयमर्थः—‘द्युपमादिमीनान्ता अष्टौ राशयः मूर्यचन्द्रपुष्यबृहस्पतिशुक्राणां क्षेत्राणि । अतश्चेते शुभा भवन्ति । निसर्गपापयोः कुलजन्योद्यत्तारो निषिद्धाः स्वभावतोऽनिष्टताम् । तदुक्तम्—‘अतो नेदं कुजाकिंभम्’ इति । एतेषु राशिषु शुभग्रहयुक्ता निरीक्षिताश्च अष्टमद्युष्टियुक्ताश्च राशयो निपेक्षशुभाः प्रजानहा इत्यर्थः ॥

तत्र स्थानविधिनिर्णयमाह बृहद्वसिष्ठः—‘दृष्टे वाहि नवोदकुम्भसलिलैः सम्मिश्रितैरौषधैः स्नानं पापनुदं सर्वञ्चकिसलैः क्षार्यं तन्मृद्रीजकैः’ इति । मन्त्रोऽन सुदर्शनमन्त्रः ॥ तत्रैतितर्कव्यतामाह श्रीपतिः—‘वेदागमोक्तसमये रुचिरे प्रदेशे वाजीकृतेन जितरोपभयेन पुंसा । नभोपथप्रवरतीर्यजलोऽनलेषु कान्ताजनेष्वथ निपेक्षविधिविधेयः’ इति ॥ रहस्ये तु—‘विद्यदविमलदीपे पुष्प-

माताप्रकीर्त्यं प्रष्टुमसुरभिर्भूये पात्रि कानी सुवेषाम् । सहस्रहचरचर्गे चामपात्रे निवेद्य स्त्रियमुपहितयूषां भावयेन्नर्मगीष्टीम्' इति ।
 आह मनुः—'यदि हि मी न रोचेत पुमांसं न प्रयोहयेत् । अग्रयोहात्पुनः पुंसः प्रजनो न प्रवीयते ॥ स्त्रियां तु रोचमानायां सर्वं
 तद्रोनेन द्रुल्य् । नसां सरोचमानायां सर्वमेव न रोचते' इति ॥ ॥ अत्र विद्येयमाह परशुरामप्रति गुणकरो विष्णुधर्मोत्तरे—
 'नतुर्थेऽहनि कुर्वीत स्त्राता खानं यथाविधि । अभिषेकोदितामिष मृत्रिरद्विष सारसैः ॥ ओषधीश्च ततः कुम्भे निक्षिप्य स्त्रापये-
 त्था । रित्वागन्धार्धं तस्मिन् पञ्चगव्यं तथैव च ॥ कुम्भे निक्षिप्य कुम्भं च गन्धमालयानुलेपनैः । पूजयित्वा ततो देयं तत्सात्तत्सु-
 तायनम् । मन्त्रं श्रद्धानिषेकोक्तं पठेद्विप्रस्तु मन्त्रविद् ॥ वस्त्रं च धृत्वा सुस्नाता स्त्रापकं च विनिर्गते । पश्येत् देयप्रतिमां वासुदेवस्व-
 रूपिणीम् ॥ अथवा स्वं च भर्तारं नान्यं केष्वन सत्तरा । तत्काले वदनं यस्य पश्यत्यथ तथाविधम् । सा प्रसूते सुतं राम शुभं वा-
 प्ययमाञ्जुभम् ॥ पूजनं वासुदेवस्य मा कृत्वात्मन एव च । मण्डनं तु यथान्यायं शुरुवस्त्रोचरच्छदा ॥ स्नातानुलिप्ता भर्तारं पुन्यै-
 र्दूहितमेव च । यायाद्राशौ तदा नारी गन्धपुष्पादिवासिते' इति ॥ ॥ स्कान्दे कपिलसंहिताम्—'स्त्रायात्सवासा यत्नेन भस्म-
 गोमयमृज्जलैः । स्त्रानीययूनेन तत उदर्यं शुभवेष्टिता ॥ हरिद्राचन्दनोन्मिश्रं जलं पीत्वा दिवाकरम् । दृष्ट्वा शुक्लाम्बरधरा पत्यु-
 मृतमवेक्षयेत् । तदिने नियताहारा कदम्बलपणानि च । वर्जयेन्मृगपुराहारा पतिसङ्गं च वर्जयेत् ॥ क्षास्त्रोक्तदिवसे शुद्धा कामं रात्रीं
 पतिव्रता । पतिमेव हरिं मत्वा स्वयमेव रमेति च ॥ पौढशूर्तेनिशास्तेवं तस्मिन्पुग्मासु संविशेत् । द्वादशाष्टचतुर्थस्ये चन्द्रे वैनाशि-
 कर्माणि ॥ वैशुवी च न्यर्तपाते मयायां मूलमेव तथा । गण्डातिगण्डपरिष्वङ्गयोगेषु वर्जयेत् ॥ एवं नियमसाधित्य नियेकात्सुहृतो-

भुवि । लभते संतति योग्यामिहायुत्र च शर्मणे' इति ॥ ॥ कारिका—'अयन्तोक्तेन मार्गेण गर्गोधानमिहोच्यते । चतुर्थदि-
 वसादूर्ध्वं मध्यामूलादि वर्जयेत् ॥ अलंकृते शुद्धे धूपगन्धमाल्यादिभिः शुभैः । श्रुत्वा तां शुभैर्गन्धमाल्यादिभिरलंकृतम् । अलं-
 कृतः स्वयं तद्द्वारोप्य शयनं ततः । पेपयिताश्च गन्धया मूलं शुक्लाम्बरे स्त्रियेत् ॥ श्रुत्वा दीर्घात् इत्यस्या दक्षिणे नासिकाविले ।
 निष्पीड्य पिष्टं तन्मूलं वस्त्रसंयोजितं ततः ॥ एवं कृतोपगमने कृते स्वाद्रर्मलम्बनम्' इति ॥ अथ श्रुत्वापरिशिष्टं—'अथ श्रुत-
 मत्याः प्राजापत्यचूर्तौ प्रथमेऽनुकूलंऽहनि सुखातयान्वारब्धः प्राजापत्यस्य स्थालीपाकस्य हुतंता आज्याहुतीर्जुहुयात् विष्णुर्योनि-
 मिति तिस्रो नेत्रमेपेति तिस्रः प्रजापते न तदित्येकाऽथ तां मूर्ध्नेपनः शोशुचदधमित्यभिमृश्य याः कलिनीरिति जपित्वा वधेन
 दस्युमिति पद्भिः अभिस्तुविभ्रवत्तममिति द्वाभ्यामभिभ्रुपस्याय मूर्ध्ने नो दिवस्पतिति मूक्तेनादित्यभ्रुपतिष्ठेत् । अथ गर्भलम्बनम्-
 तावतुङ्गलायां निशि स्वर्लंकृते लग्नन्धैर्यासिते वैष्मनि तथाभूते पर्यङ्कशयने सुखातामलंकृतां शुक्लवस्त्रां स्रग्विणीं भार्यां स्वयं त-
 थाभूतो निषेव्य दूर्ध्वाः पिष्ट्वाऽश्चगन्धां वा मूर्ध्ने वाससा संगृह्य उदीर्ष्वेति द्वाभ्यां स्वाहाकारान्ताभ्यामभ्रुयोर्नोसिकाविलयोर्निषिच्य
 संवेद्य-गन्धर्वस्य विश्रावतोर्मुखमसीत्युपस्थमभिमृश्य विष्णुर्योनि कल्पयति द्वाभ्यां विहृत्य यो गर्भमोषधीनां अहं गर्भमदया
 मोषधीयति जपितोपगच्छेत्-प्राणे ते रेतो दधाम्यसावित्यनुप्राण्यात्-यथा भूमिरग्निर्भा यथा द्यौरिन्द्रेण गर्भिणी । वायुर्यथा
 दिक्षां गर्भं एवं ते गर्भं दधाम्यसाविति स्त्रीदृश्यमभिमृशेन्नैके उपगमने मच्चविधिमिच्छन्ति न ह्यनेन किञ्चित्संस्क्रियत इत्योपधि-
 नियेकं कृतोपगच्छेदिति' इति ॥ अथ स्मृतिरूपेणाहार्चार्यः—'स्वातायाः मुकुतायाश्च कृतमत्याः समेऽहनि । प्रातरभ्युदयं कृत्वा

पुन्याहं चारि वाचयेत् ॥ तत्तत्तद्गतितां पुष्पां स्वास्वमन्यैरपि दिजैः । अधीयीतोपनिषदमपराक्ते समापयेत् ॥ विप्रैः सहैव धुरला तु
न्यामिराननमेव च । ततोऽन्मयपरेखायां कृतकृत्यो भवेन्नरः ॥ मुद्रितं संदृतं गन्धं पुष्पाधुतसमन्वितम् । धूपितं ज्वलितं दीप्यगृहं
पठ्ठा महादिजेत् ॥ अतंकुने गृहे तन्मिन्वितानोपरिमण्डितम् । अवनं सुसुखस्पर्शं सर्वोपस्तरणान्वितम् ॥ आचम्यारोपयित्वा तां
पर्वीं गन्धगलंकृताम् । स्वयं चालंकृतस्तुतः शयनं मनुषाविदेत् ॥ आनयित्वास्वगन्धाया मूलमालोढ्य म्रत्स्मवत् । वार्षमेणतु मू-
त्रेण तामूलेन रानयेत् ॥ फर्पिलीपयमा मिथं कांक्षपात्रगतं शुभम् । दक्षिणस्त्रां नासिकायां सिंचेन्मन्त्रेण तत्पतिः ॥ सा मन्त्रसू-
शुर्दधेति मितालान्मिश्रदरं गतं । तां पूषधिति मन्त्रेण नामुपेयायथाविधि ॥ एवं कृत्वा सकृद्वर्ता रागे नित्यं समाव्रजेत् । अमकृन्न
भवेदस्या गर्भाधानं कृतं त्रिधाः इति ॥ अत्र भगवान्शौनकः—‘षोडशसूतसंज्ञेषु दिनेष्व्याद्यं चतुर्दिनम् । आर्तवाशीचसप्तद्वकं
रजपिता परेण तु ॥ दिनेषु डाडग्रयेतेष्वेकमिन्पतिभार्ययोः । उपवीरपि जन्मर्षेऽनुगुणे तारके ध्रुवम् ॥ स्वापयित्वाथ गन्धाद्यै-
र्भूषयित्वा च शोभने । मुहूर्ते सधगन्धाया मूलं सर्पीत्य तत्पुनः ॥ कृत्या नगम्यराच्छदं परिरुक्षाम्रपाणिना । उदीर्यातः पतियती-
त्यापाद्यन्मूर्दीनं तु । जायाया दक्षिणे नामागन्त्रे सिञ्चेच्च तद्रमम् ॥ उदरस्थे स्ते तस्मिन्नाचान्तसलिलां यतीम् । उपगच्छेद्बभूमेनं
विधिर्नोपगमे दृते । गर्भः स्थिरः लादित्येवं गर्भसम्भनमृचिरे’ इति ॥ ऋग्निधाने तु—‘विष्णुर्योनि जपेत्सूक्तं योनि स्पृष्ट्वा त्रि-
भिर्नी । गर्भाधानं नतः त्रयोत्तन्युजो वै प्रजायते’ इति । त्रिभिरक्षुलिभिः ॥ मनुः—‘उत्तमाम्बरगन्धाद्यैः शुचिर्भूला समाहितः ।
रिष्णुर्योनि तुष्टं च जपित्वाधानमाचरेत्’ इति ॥ ॐ ॥ अथ भोजने बर्ज्यान्पुष्कानि स्कन्दपुराणे कथितसंहितायाम्—

‘धीनापहारिणी चान्या स्त्रीपुंसोस्तरिभीषणा । गध्याद्धभोजनैः खानैस्तस्याश्वोपश्रमो भवेत्’ इति । वीजापहारिणीति काचन दुःसह-
 पुत्री ॥ ॥ एतदकरणे प्रायश्चित्तमाहाचार्यैः—‘गर्भाधानस्याकरणात्तस्यां जातस्तु दुप्यति । अकृत्वा गां द्विजे दत्त्वा कुर्यात्पुं-
 सवनं पतिः’ इति ॥

अथेदानीमस्यिन्कर्मणि विनियुक्तमर्थः कथ्यते । विष्णुर्योनिमिति—विष्णुव्यापको देवः योनिं गर्भधारणस्थानं कल्प-
 यतु करोतु । तद्या तनूकर्त्ता एतत्संज्ञको देवश्च रूपाणि नित्यरूपाणि स्त्रीतपुंस्त्वाभिव्यञ्जकानि चिह्नानि विंशतु अवयवीकरोतु ।
 पिंश अवयवे । मुखादित्ताशुम् । एवं प्रकृतायां योन्यां प्रजापतिः रेतः आसिञ्चतु निषिञ्चतु विसृजत्यित्यर्थः । धाता धारको
 देवः हे जाये, ते तव गर्भं गर्भरूपेण परिणतं तद्रेतो दधातु तत्रैव धारयतु । गर्भपत्ताऽप्रसवा माभूवचित्यर्थः ॥ गर्भं धेहीति—हे
 सिनीवाल्लि एतत्संज्ञे देवि, गर्भं धेहि निषिक्तं गर्भं धारय । हे सरस्वति, तं च निषिक्तं गर्भं धारय । हे जाये, पुष्करसजा पुष्क-
 रमालिनौ स्वर्णकमलानरणावधिनौ देवी तव गर्भं गर्भं आधत्तां प्रक्षिपताम् । कुस्तामित्यर्थः ॥ हिरण्ययी हिर-
 ण्ययी अरणी यं गर्भं हिरण्यं अधिना अधिना निर्मथतः निर्मथितवन्तौ । हे जाये, ते तुभ्यं तदर्थं तं गर्भं हवामहे आढ-
 यामहे । दशमे मासि मृतवे प्रसोतुम् । ‘पदम्’ इत्यादिना मायशब्दस्य आस्माबः । मृतैः ‘तुमर्थे सेसन्’ इति तवेन्द्रित्ययः । नेज-
 मेपेति मन्त्रत्रयं सीमन्ते व्याख्यासते । प्रजापते नत्वादित्यं मन्त्रयौले व्याख्यासते ॥ अपच इति—हे अये, नोऽस्माकमपं पापं
 अपशोयुचत् असतो निर्गत्यासदीयं शत्रुं शोचयतु । यद्वा असदीयं पापं शोचत् शोकग्रस्तं सदिनम्यतु । अपिच अस्माकं रयि

धनं आसमन्ताद् शुशुग्धि प्रकाशय । उक्तार्थमपि वाक्यमादरातिशयोक्त्याय पुनः पठ्यते । अवश्यमस्माकमधं विनश्यत्विति । शोशुचन्द् शुच शोके अस्माद्यङ्गुगन्ताद्व्याढागमः । अदादिवचेति वचनाच्छपो छुह् । 'अभ्यस्तानामादिः' इत्यादुदात्तत्वम् । अपे शोशुचन रपि शुशुग्धिरेति चार्थयतीतेः 'चादिलोपे विभाषा' इति निघातप्रतिषेधः । शुशुग्धि । शुच दीप्तौ लोटि 'बहुलं छन्दसी'ति घपः झुः । 'दृक्लभ्यो हेधिः' 'चोः कुः' इति कृतम् ॥ सुक्षेत्रियेति—सुक्षेत्रिया शोभनक्षेत्रेच्छया सुगातुया शोभनमार्गेच्छया रभूया च पनेच्छया निमित्तभूतया च यजामहे अग्निं हविर्भिः पूजयामः ॥ यद्वा सुक्षेत्रिया देवयजनलक्षणशोभनदेव्यसं-पन्धना हविषा अग्निं यजामहे । नोऽस्माकमधं अपशोशुचत् विनश्यतु । सुक्षेत्रिया शोभनं क्षेत्रं सुक्षेत्रं तद्विषया इच्छा सुक्षेत्रिया 'सुप आत्मनः रयच्' 'न छन्दस्यपुत्रस्य' इति तदीर्षयोनिर्गेषः । व्यत्ययेनेतत् । ग्यजन्तात् 'अप्रत्ययात्' इति भावेऽकारप्रत्ययः ततश्च । 'सुषां छुह्' इति वृत्तीयाया छुह् । एवमुत्तरत्रापि । यद्वा शोभनं क्षेत्रमस्मास्तीति सुक्षेत्रिया 'इयाडियाजीकाराणा-मुपसंरयान'मिति वृत्तीयाया इयाजादेशः ॥ प्रयद्गन्दिष्ठ इति—यद्यथा एषां स्तोत्राणां मध्ये अयं कुत्सः प्रमन्दिष्ठः प्रकर्षेण स्तोत्र-तमः एवमस्माकामः अस्माकीनाः मूरयः स्तोतारश्च प्रकर्षेण स्तोत्रतमा भवन्ति । अन्यत्समानम् । भन्दिष्ठः भन्दतिः स्तुतिर्मा । भदि कल्याणं मुरेरेति घातुः । अस्मात्पूजन्तात् 'तुष्टछन्दसि' इति षष्ठ्यन् 'तुरिष्ठेभ्यस्तु' इति वृत्तलोपः । अस्माकासः अस्माकं संरन्धिपन आत्माकाः । 'तसिन्त्रणि च गुप्प्याकासाकौ' इत्यस्माकादेशः । छान्दसो नक्षत्रत्यस्य लोपः । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्य-

सादृष्ट्यमात्रः । 'आज्ञसेरमुक्ते' न्यानिबदादेवेत्यपि मकारात्परस्वाकारस्योदात्तत्वम् । यद्वा षष्ठीबहुवचनेऽस्माकंशब्दस्य मध्योदात्तस्य
 दृष्टत्वात् मएवाचार्थेन्यातिदिश्यते ॥ प्रयत्ने अग्न इति—हे अग्ने, यद्यस्मात्ते तव सूरयः स्तोतारः प्रजायन्ते पुत्रपौत्रादिरूपेण बहु-
 विधा भवन्ति ततो वयं च ते तु त्वं स्तोतारः सन्तः प्रजायेमहि पुत्रपौत्रादिभिरुपेता भवेम । जायेमहीति प्रार्थनार्या लिङ् । इयानि
 'जातनोजो' इति जादेशः । अदुषदेऽग्नस्तसर्वेषां तत्कादुदात्तत्वे इयानो नितारादुदात्तत्वम् ॥ प्रयदग्ने इति—सहस्रतः सहनवतः
 शतानि भवन्तीत्येवमनवो दीप्तयः विश्वतः सर्वतः सर्वस्मादपि प्रदेयात्प्रयन्ति प्रकर्षेणोद्गच्छन्ति । यद्यस्मादेवं तस्मात्तेनाभितेजसा
 अस्मदीये अये नश्यतु । 'इणो यजू' इति यणादेशः ॥ त्वं ह्रीति—हे अग्ने, त्वं हि त्वं खलु विश्वतोमुख सर्वतोऽप्याल, तव
 मुख्यानीयानां जगलामां न कुत्रापि प्रतिहतिरस्ति । अतो हे विश्वतोमुखाम्ने, विश्वतः सर्वतः सर्वस्मादपि उपद्रवजातात्परिभू-
 रसि अस्माकं परियहीतासि परिग्रहीता भव । रक्षको भवेत्यर्थः । अन्यत्समानम् ॥ द्विषो न इति—हे विश्वतोमुख सर्वतोमुखाम्ने,
 नाथेय नारा नदीमित्र द्विषः शत्रून्तोऽस्मानतिपारय अतिक्रम्य शत्रुरहितं देशं प्रापय । नाथेव 'सावेकाचः' इति विभक्तेरुदात्त-
 त्वम् । पारय । पारतीर कर्मसमाप्तौ ॥ स नः सिन्धुमिति—पूर्वांकि एवार्थः । पुनरपि दाढ्याय प्रार्थ्यते । हे अग्ने, स त्वं नो-
 ऽस्मत्प्रापया नारा सिन्धुमित्र स्वस्तये केमार्थं त्रिपिप्यं शत्रून्तिक्रम्य पारय । शत्रुरहितं प्रदेशं अस्मान्प्रापयेत्यर्थः । त्वत्प्रसादा-
 न्नोऽस्माकं अयं पापं च अपश्युचत् असात्तोपक्रम्य अस्मच्छत्रुः शोकयुक्तो भवतु । नापया 'आडयाजयाराधुपसंख्यानम्' इति
 तृतीयाया अयातादेशः । 'उषोत्तमं रिति' इत्यकारस्योदात्तत्वम् । पर्य । पू पालनपूरणयोः लोटि 'बहुलं छन्दसि' इति श्रुपः

दुभयः । 'सिन्धूलं लेटि' इति बहुलचनानिष् गुणः 'द्वचोऽस्तसिद्धः' इति दीर्घत्वम् ॥ याः फलिनीरिति—याः फलिनीः फलनृत्यः या अफलाः फलवर्जिताः या अपुण्याः पुण्यरहिताश्च याः शुष्पिणीः पुष्पवत्यः बृहस्पतिर्मन्वाभिमानिदेवः तेन प्रमृता अनु-
शाताः ता नः अस्मानंहसो मुञ्चन्तु ॥ वधेन दस्युमिति—हे अग्ने, वधेन आयुधेन दस्युमुपक्षयितारं ग्रहिचातयस्व प्रणाशाय ।
हीति पूरणः । वयः कृप्यानः तन्वे गुरीराय स्वाये स्वकीयाय अथवा स्वायै तन्वे यजमानादिरूपाय पुत्राय दस्योऽन्नं कुर्वाणाः
यपन्नात्महसस्युनामे, देवमिषमि तर्पयस्मि । हे रुतम नेवृतमाग्ने, त त्वं वाजो संश्रामे असान्याहि रक्ष ॥ वयं त इति—हे अग्ने,
ते त्वां वयमुत्थैः शलैः विधेम परिचरेम । वयं हवैर्हविर्भिर्भिधेम । हे पावक शोषक, हे भद्रशोचे कल्याणदीप्ते, अस्मे असम्भ्यं वि-
श्वारं विधेर्नलीयं रसिं घनं समिन्व प्रापय । अस्मे असाहु विद्यानि द्रविणानि घेहि स्वापय ॥ अस्माकमग्न इति—हे अग्ने,
अस्मानं अश्वरं सुप्तं सेवस्व । हे सदसःभूतो यलस्य पुन, त्रिपथस्य त्रिषु क्षित्वादित्यानेषु स्थितं हव्यं हविर्जुपस्व । यद्वा अश्वरं
हविरिति योज्यम् । अहिंसितं हविरित्यर्थः । वयं यजमानाः देवेषु मध्ये सुकृतः शोभनापूर्वकतारः स्याम मवेम । त्रिवल्लथेन
वाचिकादिभेदेन निधा वरणीयेन शर्मणा सुत्वेन, निच्छदिच्छेण गृध्रेण वा नः पाहि रक्ष ॥ अन्नत्वं विद्यानिन इति मन्त्रद्वयमभिप्रे-
त्यकरणे व्याख्यातम् ॥ अग्निस्तुविश्रवस्तममिति—अग्निस्तुविश्रवस्तमे अतिशयेन यदन्नं सुचित्रलाणं बहुस्रोत्रं उत्तमं उत्कृष्टं
अद्वयं अनुभिरहिंसितं आवयत्यति आवयति विश्रुतान्करोति पत्नीन्पालयितुं पितुं इति स्वकर्मणा पितृणां प्रस्थापक इति श्रावय-
त्यतिः तथाविधं पुत्रं दातुमे हर्तापि दत्तवते यजमानाय ददाति ददातु ॥ अग्निर्ददातीति—यः पुनः युधा युधेन रुभिः परिजनैः

गसाह शूनमिभयति सत्यति सतां पातारं तथाविधं पुत्रं अग्निर्ददाति असभ्यं ददातु । किंच अग्निः रघुव्यदं रघुर्लघुः स्वदो जवो
 यस्य ते जैतारं शत्रूणां अपराजितं शत्रुभिः अल्यं अतति सततं गच्छतीत्यल्योऽयः तं ददातु ॥ सूर्यो न इत्ययं मन्त्र औपासनप्रकरणे
 व्याख्यासने ॥ जोषा सचितरिति—हे सचिनः सर्वस्य प्रेरक सूर्य, जोष अस्मत्स्तुत्यादिकं सेवस्व । यस्य ते तत्र हरः रसहरणशीलं
 तेजः शतं सर्वान्यदुपज्ञात् प्रति अर्हति योग्यं भवति । यद्वा प्रकाशनादिद्वारा पूजयति । स त्वं नोऽस्मान् पतन्त्याः शत्रुभिर्-
 म्मानु क्षिप्यमाणाया दिद्युतः । वज्रनामैवत् । द्योतमानायाः द्योत्तेरायुधात् पाहि रक्ष ॥ चक्षुर्न इति—सविता प्रेरकः देवः
 नः अस्माकं चक्षुः प्रकाशतमिन्द्रियं इन्द्रियानुग्राहकं तेजो वा दधातु । उत अपि च पर्वतः इन्द्रसहचरः पर्वताख्योऽपि देवः
 नः अस्माकं चक्षुर्दधातु । घाता सर्वस्य विघाता आदित्याभाभन्यतमव नः अस्माकं चक्षुर्विदधातु ॥ चक्षुर्नो धेहीति—नोऽस्माकं
 चक्षुर्न रूपोपलब्धिकारणायैन्द्रियाय चक्षुः प्रकाशकं तदनुग्राहकं तेजः हे सूर्य, धेहि विधेहि कुरु । यद्वा न इति व्यत्ययेन बहु-
 वचनम् । चक्षुषे चक्षुःसंज्ञाय नः महां चक्षुरिन्द्रियं वा तेजो वा हे सूर्य, धेहि प्रयच्छ । तनुभ्यः अस्माकं शरीरेभ्यस्तनयेभ्यो
 वा विल्वे विल्यानाय प्रकाशनाय चक्षुः तदीयं प्रकाशं विधेहि । यत एवं तस्मात्कारणात् तदीयेन तेजसा वयं च इदं सर्वं
 जगत् संपश्येम सम्पद्रष्टारो भवेम । विपश्येम च विविधं च सविदोषं द्रष्टारो भवेम ॥ सुसंष्टमिति—हे सूर्य, सुसंष्टं सुदु
 संद्रष्टारं त्वा तां वयं प्रतिपश्येम प्रत्येकं द्रष्टारो भूयास । तथा नृचक्षुसः नृभिर्मनुजैः अस्माभिर्द्रष्टव्यान् परार्थान् विपश्येम
 विद्रष्टारो भवेम । यद्वा नृचक्षुसः नृणां शत्रुभ्यनुच्याणां हिंसकाः सन्तो वयं विशिष्टज्ञाना भवेम ॥ अथामिर्दृष्टां विवाहः स्तुयते ।

उदीर्च्यते इति—हे विधावसो, अतःस्नानात् कन्यासमीपात् उदीर्च्य उचिष्ट । हि यस्मात् एषा कन्या पतिवती मया पत्या तद्वती संजाता अत उदीर्च्येति वा अतःशब्दो योज्यः । विधावसुं एतन्नागानं गन्धर्वं तां नमसा नमस्कारेण गीर्भिः स्तुतिभिश्च ईके स्तौमि । यदि एनां विहाय कां स्वीकरोमीति यदि श्रेये तर्हि अन्यां पितृपदं व्यक्तामिच्छ । पितृपदं पितृकुले स्थितां व्यक्तां अनुतेति परिरुद्धां विगताङ्गनां वा सनोद्गमादिराहित्येन अर्पेदामित्यर्थः । स तादृशः पदार्थो अनुपा जन्मना ते तव भागः रुत्सितः तस्य तं भागं विदिजानीहि लभसेत्यर्थः ॥ उदीर्च्यतो विधावसो इति—अतोऽस्माच्छयनात् हे विधावसो कन्या-
स्वामिन् गन्धर्व, उदीर्च्य उन्नच्छ । ईर गतो आदादिकः अनुदातेत् तस्य लोटि रूपम् । विधावसुर्नाम गन्धर्वः कन्यानामधि-
पतिः यतः लभामि तेन कन्यामिति हि भग्नः तादृशदेव, तां नमसा नमस्कारेण ईकामहे स्तुमः । स तमन्यां प्रफुल्लं प्रथमव-
यसं पृथग्विभक्त्या कन्यामिच्छ मे जायां पत्या मया सह पुनः संसृज । (जायां मां पत्या सह पुनः संसृज) ॥ गन्धर्वस्य
विधावसोर्गुणमसीति—तां प्रपन्निति—हे पूपन्, यस्यां मनुष्याः वीजं वपन्ति शुक्रमुत्सृजन्ति तां मे शिवतमां अनुकूलतमां
कृत्वा एतस्य प्रेरयस्व । भायां मे प्रोत्साहयेत्यर्थः । भार्यायां हि वीजं वपन्ति अन्यत्र निषेधात् भार्या विशेष्यते । या नः
'अम्बदो दपोथ' इत्येकस्मिन्पुत्रवचनम् । मायां मे प्रोत्साहयेत्यर्थः । विधायते पञ्चमो लकारः । विधायते विशिष्टो कुर्यात् तदा हि योनिचिह्ना
भवति । यस्यां वैवंशूतायां उद्यन्तः कामवमाना भूत्वा श्रेयं ग्रहराम प्रक्षिपेम । पूर्ववद्बहुवचनम् ॥ यो गर्भमोपधीनामिति—
यो गर्भं यः पर्वत्यः ओपध्यादीनां गर्भं कृणोति । अर्चयामित्यत्र पुंस्त्वं न विवक्षितम् । पुरुषशब्दः स्त्रीलिङ्गोऽपि । तस्यां अक्ष्यां

च पुरुषां च धेनुके दधुरिति ॥ अहं गर्भमिति—अहं होता ओगधीषु श्राल्यादिषु फलार्थं गर्भमदधां धारयामि । विश्वेषु सर्वेषु अन्येष्वपि भुवनेषु भूतजातेषु अन्तर्मध्ये अहमेव गर्भं धारयामि । तथा पृथिव्यां प्रजाः सर्वान्मनुष्यान् अजनयं जनयामि । जनिभ्यो जायाम्यः अपरीषु अन्यास्वपि स्त्रीषु पुत्रानहमजनयं जनयामि । मत्साध्येन यागेन सर्वस्योत्पत्तेरहं सर्वजननेहेतुर्भवामीत्यर्थः ॥ प्राणेतरेत इति—अतः कारणात् प्राणे रेवो दयामि ॥ यथा पृथिवीति—यथा पार्थिवेषु अरण्यादिषु आयवस्थानात्पृथिव्यग्निगर्भोच्यते । यथा ध्रुलोके इन्द्रः प्रधानभूतस्य गर्भत्वेन निरूप्यते । यथा वायुर्दिग्भ्यो भवति तेनासावपि दिग्गर्भः यथासामेते गर्भा एवं अहं ते गर्भं दयामीति । इति मन्त्रार्थः ।

अयं गर्भोधानप्रयोगः । पतिः पूर्वोक्तित्थ्यादिषु दंपत्योरनुकूले नक्षत्रे गर्भोधानं कुर्यात् । तत्रायं क्रमः—यजमानः प्रातरभ्यङ्गस्नानं कृत्वा पत्नीमपि नवोदकुम्भसलिलैः सप्तदृचिकापञ्चपङ्खपञ्चत्यक्तसहितैः स्नापयित्वा तथा सद्य मङ्गलवस्त्रामरणादिकं धृत्वा आचम्य स्वस्तिपाचनान्मुदयिके कुलोपासनाग्निं प्रतिष्ठाप्य गर्भोधानार्थं प्रजापत्यहोमं करिष्ये । तत्र देवतापरिग्रहार्थं नित्यादिचक्षुषी आग्नेनेत्यन्तमुक्त्वा प्रजापतिं चरुणा विष्णुं यज्वारं प्रजापतिं चाज्येन शेषेण स्विष्टकृतमित्यादि सद्यो यक्ष्य इत्यन्तमुक्त्वा तमिद्वयमप्रावाधाय परिसमूहनादिपूर्णपाननिधानान्तं कृत्वा प्रजापतये ह्वा जुष्टं निर्वपामीत्याध्याज्यभागान्तं कृत्वा पश्यान्वारभ्यः प्रजापतयेत्याहेति चरुणा हुत्वा त्यक्त्वा । विष्णुर्धोनिमिति स्तिष्ठां सद्याविष्णुरनुष्टुप् । विष्णुर्धोनिं कल्पयतु सद्यः स्तुपाणि पिशुत । आसिपतु प्रजापतिर्भोवा गर्भं दधातु ते स्वाहा ॥ गर्भं चेहि सिनीवालि गर्भं घेहि सरस्वति । गर्भं ते अग्निर्नो

देवागर्भतो पुंकरसजाग्राह । हिरण्यपीं अरणीयं निर्गन्धतो अधिना । तं ते गर्भं हवामहे दद्युगे मासि मृतवे स्वाहा ॥ नेज-
मेपेति तिग्रां सद्या विष्णुस्तुष्टु ॥ नेजमेपु परापतु सुष्टुतः पुनरापत । अथै मे पुत्रकामायै गर्भमाधेहि यः पुमान्स्वाहा । यथेयं
पृथिनी मरुजाना गर्भमादधे । एवं तं गर्भमाधेहि दद्युगे मासि मृतवेस्वाहा ॥ विष्णोः श्रेष्ठेन रूपेणास्यां नार्यीं गवीन्याम् । पुमांसं
पुनानायेहि दद्युगे मासि मृतवेस्वाहा ॥ सर्वत्र विष्णव इदं नममेति त्यागः । प्रजापते हिरण्यगर्भः प्रजापतिसिष्टुप् । प्रजापते न
तदेतान्नुन्यो विभ्रां जातानि परि ता नभूव । यत्कर्मात्मे जुहुमस्तत्रौ अस्तु वयं स्याम पतयो रयीणां स्वाहा । प्रजापतयइदं० ।
इति सप्ताग्याहुतीर्हुता नचरेवताया इदं नममेति प्रत्येकसुरदेवत्यागौ कृत्वा । अपन इत्यष्टवंस्य सूक्तस्य कुत्सोऽभिर्गायत्री । अप नः
ओथुचदुपमर्गे शुश्रूष्या रुचिम् । अप नः ओथुचदुपम् ॥ सुक्षेत्रिवा सुगात्रुया वंसूया च यजामहे । अपनः० ॥ प्रयद्भन्दिष्ट
एषां प्राभ्यारुतस्य सूरयः । अपनः० ॥ प्रयत्तै अग्रे सूरयो जार्यमाहि प्र ते युयम् । अपनः० ॥ प्रयदुचेः सहस्रतो विश्वतो यन्ति
माननः । अपनः० ॥ त्वं हि विश्वतोमुप विश्वतः परिभूरासि । अपनः० ॥ द्विपो नो विश्वतोमुखाति नावेव पारय । अपनः० ॥
त नः सिन्धुमिब नावयार्तिपर्णां सुत्तये ॥ अपनः० ॥ १ ॥ अनेन पद्या मूर्धानमभिमृश्य । याः कलिनीरित्यस्याधर्वणो मिय-
गोपधयोनुष्टुप् । याः कलिनीर्या अफला अप्रुषा यार्थं पुष्टिणीः । बृहस्पतिप्रसृतास्ता नो मुञ्चन्तर्हसः ॥ इमं मघं जपित्वा फल-
प्रदानं कुर्यात् । यथेन दस्युमिति पठन्त्यस्य सूक्तस्य वसुधुतोऽथिसिष्टुप् । वथेन दस्युं य हि चातयेस्तु वयः कृष्वानस्तन्वेऽस्वयै ।
विषसि यत्तदसस्सुत्र देवान्सो अग्रे पाहि नृतम् वाजे अस्मान् ॥ वयं ते अय उक्वैर्विधिम वयं हुन्मैः पवक मद्रशोचे । अस्मे रयि

निभ्यर्नारं मर्मन्यासे विधाति द्रविणानि धेहि ॥ अस्माकमग्रे अध्वरं जुषस्व सदैसःसूनो त्रिषषस्य हव्यम् । वयं देवेषु सुकृतः
 म्याम शर्मणा नक्षिरस्त्वेन पाहि ॥ विद्यानि नो दुर्गहा जातवेदः सिन्धुं न नावा इरितार्तिपरि । अग्रे अत्रिवन्ममसा गृणानोदु
 म्नाहं योऽभ्यगुणा तुन्लोम् ॥ यस्त्या इदा कीरिणा मन्ममानोऽमर्त्यं मर्त्यो जोर्दवीमि । जातवेदो यद्धो अस्माद्यु धेहि प्रजाभिरमे
 प्रमृनुत्तमभ्याम् ॥ यस्मै त्वं मुकृतं जातवेद उलोऽकमग्रे कृणवस्योमम् । अश्विनं सपुत्रिणं वीरवन्तं गोमन्तं रुयि नश्यते स्वस्ति ॥ १ ॥
 अमिस्तुविश्वनस्तममिति द्वयोर्यद्वयवोऽभिरनुष्टुप् । अपिस्तुविश्वस्तमं तुविश्वलाणमुचुमम् । अतूतं आवयत्पतिं पुत्रं देदति
 द्वाशुपे ॥ अग्निर्देदति मत्पतिं मासाह यो पुषा नृभिः । अग्निरत्यं रघुप्यदुं जेतारुभर्पराजितम् ॥ एताभिरमिमुपस्थाय स्विष्टकृ-
 दादिहोमशेषं ममाप्य । मूयो नो दिवस्प्रात्यिति पञ्चचंस्य मूक्तस्य चक्षुः मूयो गायत्री । अनेन पक्षयासह मूयोपस्थानं कृत्वा
 ब्राह्मणान्मोजयित्वा तैभ्यः व्यस्त्ययनपूर्वकमाश्विपं गृहीत्वा मुञ्जीत ॥ ततः सायंकालीननित्यकर्मनन्तरमुनौ शुक्लान्वराणि धृत्वातुल्य-
 नमात्म्याभरणदिभिः शरीरे अलंकृत्य खलंछतमुभूषितगन्धमास्थामलदीपयुक्तयभगं गृहं प्रविशेताम् । ततो यजमानः अभग्रे
 जन्तुर्गजिवं सुपुत्रस्पर्शं वितानोपरिमण्डितं पर्यङ्कमारुह्य प्रागुक्ते शोभने मुहूर्ते स्त्रियमारोप्य अमगन्धाकृतं दुर्वीकलकं वा सूक्ष्म-
 यस्त्रे निक्षिप्य । उदीर्घ्येतिद्वयोः मूर्ध्नाभाविनी मूर्ध्नासावित्री त्रिष्टुनन्त्यामुष्टुप् । उदीर्घ्यातुः पतिवतीहो ॥ वा चिश्वावसुं नमसा
 ग्रीभिर्भीष्टे । अन्यामिच्छ पितृपदं व्यक्तं स तं भागो वनुषा तस्य विद्धि ॥ उदीर्घ्यातो विद्यावसो नमसेकामहे त्वा । अन्या-
 मिच्छ द्रष्टव्यं ॥ सं लापां पत्यां यजुं ग्राहा ॥ आम्नां स्वाहान्ताभ्यां चायव्यभागे उपविष्टाया दक्षिणसन्वन्नासाविलयोर्बध्नाक्रममे-

कृत्वा मृचं पठत् तदसं सित्वा तद्रसे उदरं गते सति सामाचारान्नाष्टुपेयात् ॥ तत्रायं क्रमः—मध्यरात्रान्तो गन्धर्वस्य विश्वावसो-
मुरमति इति मन्त्रेणोपसममिमृशय विष्णुयोनिमिति क्रवत्रयं नेत्रमेवेति क्रवत्रयं च पठत् लिङ्गमण्डद्वयं च स्पर्शयित्वा । तां
पूरयन्त्यस्य मूर्ध्नासावित्री मूर्ध्नासावित्रीयिष्टम् । यो गर्भमित्यस्य वसिष्ठः पर्जन्यो गायत्री । अहं गर्भं प्रजावान्प्राजापत्यो भर्गो
इन्द्रो वा यिष्टम् । तां पूषन्दिवर्तुमाभेरयस्य यस्यां चीर्त्तं मनुष्या इ वरन्ति । या नं ऊरु उग्रती विश्रयति यस्यामुशन्तः ग्रहरीम्
क्षेपेत् ॥ यो गर्भमोषधीनां प्रजां कुणोत्सर्वताम् । पर्जन्यः पुरुषीर्णाम् ॥ अहं गर्भमदधामोषधीष्वहं विश्वेषु भुवनेज्वन्तः । अहं
प्रजा अंजनयन्मृधिव्यामहं जनिभ्यो अपरीपु पुत्रात् ॥ इति मन्त्रान्जपित्वा सकृदुपगच्छेत् । ततः प्राणे ते रेतो दधाम्यसावि-
त्यनुप्राण्य—यथा भूमिरग्निगर्भो यथा घोरिन्द्रेण गर्भिणी । यापुर्ण्या दिशां गर्भं एवं ते गर्भं दधाम्यसाविति स्त्रीहृदयमभिमृश्या-
यामेव । मन्त्रे अमोषदस्याने स्नानामोचरेत् । ततः प्रातर्नित्यकर्म निर्वर्त्य कर्मान्ते कर्तव्यं स्वस्तिवाचनं पूर्ववत्कुर्यात् ॥ इति वृत्तिहीने
प्रयोगपारिजाते पौडश्चकर्मकाण्डे गर्भाधानम् ॥

अथ पुंसवनप्रकरणम् । प्रणमामि परमसिंहं पद्माप्रणयैकभाजनं वरदम् । जननाय भवति जगतां वज्राभीपद्य पुंस-
वनम् ॥ लक्ष्मीनृसिंहं भगवन्भवति स्थिरभक्तिभागभवति । यः स तु पुरुषविशेषो मायानवलोभनाय संभवति ॥ अथेदानीं
पुंसवनानवलोभनयोर्विधिरभिधीयते । तत्र तिथ्यादिनिर्णय उच्यते श्रीधरीये—‘कुर्यात्पुंसवनं प्रसिद्धविषये गर्भे तृतीयेऽथ
वा मासे सतीततनौ तुषारकिरणे पुष्येऽथवा वैष्णवे । हित्वा कर्कटकं नृगुम्भमवलाग्न्येव रिके तिथौ शुद्धे नैधनधात्रि शुक्रशयन-

भृद्विन्मश्रिणां वासरे' इति । अर्थः—असिद्धविषये सुस्थापिते गर्भे तृतीये मासि पुंसवनं कुर्यात् । अयवेति मासालाभे विधि-
 हृत्यने—अथवा तृतीयमासालाभे चतुर्थे षष्ठ्यष्टमे वा कुर्यादिति विशेषः ॥ तदाह बृहस्पतिः—'गर्भस्य स्वापने कालस्तृतीये
 मासि चोर्वितः । षष्ठ्यन्यत्र गृष्टेस्तु षष्ठे मास्यत्र षाष्टमे' इति । गृष्टिः सकृत्प्रसूता । तयोक्तम्—'गृष्टिः सकृत्प्रसूता स्यात्'
 इति । बराहः—'तृतीये मासि कर्तव्यं गृष्ट्यन्यत्र शोभनम् । गृष्ट्यवतुर्धमात्रे तु षष्ठे मास्यवाष्टमे' इति । नृसिंहस्त्याह—
 'तृतीये मासि कर्तव्यं प्रथमे गर्भसंभवे । अदुरस्य तु सज्जावाद्ग्रहणां संमतं त्विदम् ॥ प्रतिगर्भे तु तत्कुर्यादिति जैमिनिमापितम् ॥
 प्रथमं पुंसवः कार्यः साधे सीमन्तकर्मणा । सीमन्तोन्नयनस्योक्तमासपारसंराशिषु ॥ पुंसवं कारयेद्विद्वान्सर्वैकदिनेऽथवा' इति ।
 बृहस्पतिरप्याह—'सीमन्तस्य सप्तद्विष्टः कालो नक्षत्रपूर्वकः । प्रतिगर्भे पृथकार्यं सर्वं पुंसवने शुभम्' इति । कुर्यात्पुंसवन-
 मित्यस्य प्रयोजनं गर्भशुद्धिः । तथाह मनुः—'गर्भदोर्मर्जातकर्मबीलमोज्जीनियन्धनैः । त्रैरव्ययनेनैव द्विजोऽयमुपमुप्यते'
 इति ॥ किंच—कुर्यात्पुंसवनमिति वर्णविधेपरदिह्येनोक्तताच्छ्रद्राणामपि पुंसवनस्य कर्तव्यता गम्यते । तदाह बृहस्पतिः—
 'वर्धिष्णुना चतुर्यानामपि कर्तव्यतां गतम् । अयश्चकं तु कर्तव्यं पुंसवने च शुभार्थिनाम्' इति । इह मासि कुर्यादिति मासप्राधा-
 न्येनास्य विहिततात्पराश्रुक्रमौढ्येऽपि पुंसवनस्य कर्तव्यता गम्यते । बृहस्पतिः—'मासिप्रयुक्तकार्येषु मूढत्वं शुक्लश्रुक्रयोः ।
 न दोषकृतदा मासलक्षणे कलवमिति' । स्त्रीतन्तो तुषारकिरण इत्यनेन कलवसि चन्द्रे कर्तव्यमित्यभिसंहितम् । तत्र लङः—
 'प्रतिपत्पूर्वदशाहं मध्यबलः शीतशुः सिते षष्ठे । संपूर्णबलः पूर्णः कृष्णे षष्ठे च पञ्चमी यावत्' इति ।

अयं नक्षत्रविचारः—‘पुण्येऽथवा वैष्णवे’ इति । अत्र वराहः—‘हस्तो मूलं श्रवणः पुनर्वसु मृगशिरस्तथा पुष्यः । पुंसं ब्र-
ह्मेण कार्यं न्वेत्तान्येव हि शुभानि धिष्णानि’ इति । नृसिंहः—‘अपि पुंसवनं कार्यं दंपत्योरनुकूलमे । जन्मादि यजवेदाचार्य-
शक्तं विपदादिषु’ इति ॥ ॥ अथ राक्षस्यः—‘हिता कर्कटकं नृगुग्ममवलामन्येषु’ इति । नृगुग्मं मिथुनम् । अवला कन्या ।
एतास्तीव्राशीन्वर्जयित्वा अन्येषु नवराशिषु पुंसवनं कार्यम् । तथाच बृहस्पतिः—‘कुलारं मिथुनं कन्यां हित्वा श्रेयाः शुभावहाः’
इति । कन्याराशेर्विशेषमाह बृहस्पतिः—‘अनुक्ते चापि राशौ तु शुभं स्याच्छुभवीक्षिते । कन्यायां न प्रशंसन्ति शुभदृष्टे युतेऽपि
वा’ इति ॥ ॥ अथ तिथयः—‘अरिक्ते तिथौ’ इति । चतुर्थीनवमीचतुर्दश्यो रिक्तास्तद्व्यतिरिक्ते तिथावित्यर्थः । तदाह नृसिंहः—
‘रिक्तां च पूर्व नवमीं त्यक्त्वा पुंसवने शुभाः’ इति ॥ ॥ अथाष्टमशुद्धिः—‘शुद्धे नैव नयाग्नि’ इति । नैवनेऽष्टमस्याने शुद्धे
सर्वप्रहरहिते तृतीत्यर्थः । तथाच वसिष्ठः—‘अष्टमस्या ग्रहाः सर्वे वेष्टाः स्युस्ते शुभावहाः । एवं सम्यग्यरीक्ष्यैव कुर्यात्पुंसवनक्रि-
याम्’ इति ॥ ॥ अथ वारनिधिः—‘शुक्रशक्रशुक्रदिग्भूषिणां वासरे’ इति । शुक्रसोमबुधबृहस्पतीनां वारेवंशेषु च पुंसवनं कार्यम् ।
तदाह बृहस्पतिः—‘गुरुशुक्रबुधेन्दूनां द्रेकाणदिवसांशकाः । तेषामुदयहोराथ पुंसवेऽतिशुभावहाः’ इति । विधिरलेपि—‘तिथ्ये
वैष्णवे विशुद्धनिधने शुकेन्दुदृष्टे युते तमे तारिवसे गमेन्दुमवनखीभ्योऽन्यथ’ इति । पूर्वादि मुरपूजिते व्ययगते दृष्टे चतुर्थे
विधौ चतुर्थसवनं परत्र विधिना मासे तृतीये ततः’ इति । तथाच माचवीये—‘कुर्यात्पुंसवनं रमारमणभे पुण्येऽपि वा सद्ब्रहे लमस्ये

नियने ग्रहेण रहिते मासे तृतीये युयः । शस्ती दृष्टुदयौ सितामृतरुचोरत्र क्रमात्कीर्तिता वीणा कर्कटकन्यका न शुभदा पुंराशयो-
 ज्ञ्ये दुषाः' इति । वीणा मिथुनराशिः ।

कारिका—'तृतीये गर्भसंस्कारो मासि पुंसवनं भवेत् । आद्यो गर्भो न विज्ञानस्तृतीये मासि वै यदि ॥ चतुर्थे मासि कर्तव्य
 आद्यगर्भे स्मृतो विधिः । स्यादाभ्युदयिकं पूर्वं गर्भेण्या एकभोजनम् ॥ अथापरेष्टुतिप्यर्थे पत्नी कृत्वा समीपतः । आत्मनो दक्षिणे
 पार्श्वे प्रत्यगानूहाजिने ॥ गर्भिण्युपविद्येत्लाता जयन्तचचनं यथा । पूर्णपात्रनिधानान्तमन्वाधानादि पूर्ववत् ॥ निर्वापप्रोक्षणे तूष्णीं प्र-
 जापतय इत्यथ । कृताग्न्यभागपर्यन्तमथावादि पूर्ववत् ॥ यमानरूपवत्माया गोर्दधि प्रसृती क्षिपेत् । पूर्वेष्टुः संभृतं यदधि तदेव
 प्रसृतिपरिमितं पन्थाः प्रसृती क्षिपेदित्यर्थः । प्रसृतिर्नाम परस्परसंस्पृष्टाकुञ्चिताद्गुलिपाणिः । 'पाणिर्निकुञ्जः प्रसृति' रित्यभिधानात् ।
 तादृग्या गोरभान्धेदन्यस्या गोर्दधि क्षिपेत् ॥ मापद्रयं यवं च द्विः वृष्टेर्लिकपिबसीति ताम् । द्विः पुंसवनमित्युक्त्वा प्राञ्चैवं
 प्रसृतिनयम् ॥ अण्डरूपेण मापी सः शिश्रुरूपेण वै ययः । परिमण्डलगोहस्य छायायामुपवेश्य ताम् ॥ सिचेद्दूर्वारतं तस्या दक्षिणे
 नासिकाविले । प्रजावलीवपुत्राभ्यां सूक्ताभ्यां वा तदिष्यते ॥ अन्ये स्वाद्गुरिदं कर्म सर्वं स्यात्परिमण्डले । एकदेशं चरोर्गुत्सा प्रजापतय
 इत्यथ ॥ यत्ते गुधीम इत्यस्या हरेरे पाणिना स्पृशेत् । भवेत्स्थिष्टकृदायस्याः पतिर्वा देवरोषि वा ॥ कर्ता स्यादेवरस्तद्वत्तस्याः
 पत्न्युरसंभवे । आरर्तत इदं कर्म प्रतिगर्भमिति स्थितिः' इति । इदमत्र गुह्यम्—'तृतीये गर्भमासे तिथ्येणोपोषितायाः सरूप-
 वत्तमाया गोर्दधनि द्वां द्वां तु मापो यवं चदधि प्रसृतेन प्राद्योर्लिकपिनसि किपिबसीति पट्टापुंसवनं पुंसवनमिति त्रिः प्रतिजानीयादेवं

ग्रीन्यग्रजानथान्य मण्डलागारच्छायायां दक्षिणस्यां नासिकायामजीतामोषधीं नस्तः करोति गजानजीनपुत्राभ्यां हेके प्राजापत्यस्य व्यालीपाकस्य नृता इदं देवमस्ता आलभेत् । यत्वे तुष्टीमे हृदये हितमन्तः प्रजापतौ । मन्येऽहं मां तद्विद्वांसं माहं पापमघं निया-
मिति' इति । अस्यार्थः—तृतीये इति । गर्भमहितो मासो गर्भमासः । त्रिव्येणेति 'नक्षत्रे च क्षुवि' इत्यधिरुगे तृतीया । त्रिव्येणेति प्रादुनरुमणा सरस्वते तस्य मथानसत् । नोपरासेन तस्य गौणसत् । तेन पुनर्वसुनोपोपितायाः पद्मयास्त्रिव्येणेदं कर्म करोति । तत्र प्राजापत्यस्य व्यालीपाकस्याज्यभागान्तं कृत्वा चक्षुभरणं कर्म कुर्यात् । समानं त्वं यस्य स सत्सुपः सत्सुपो वत्सो यस्याः सा तथोक्ता । गोग्रहणं सत्सुपजन्माया अभायेऽसत्सुपजन्मा ग्राह्या नाऽमत्सुपजन्मां त्वजोदित्येवमर्थम् । द्वाद्वाविति वीप्सावचनं कथम् । प्रतिग्रहने द्वाद्वा मायां पयां स्यातामिति । यदि वीप्सा न क्रियेत तर्हि स्वालीस्यदचन्येव मापयोर्येवस्य च ग्रहणेः स्यात् तस्य सप्तमी-
निर्दिष्टतात् । तस्मादाहृत्यर्थं वीप्साद्विवेचनम् । पुनर्दधिग्रहणं दग्धः ग्राह्यनार्थम् । अन्यया पूर्वस्य सप्तमीनिर्दिष्टताद्वयः प्राशनं न स्यात् । प्रयते दधि प्रक्षिप्य तालिन्दधनि मापयवानां ग्रक्षेपणार्थं पूर्वं दधिग्रहणम् । अण्डरूपेण मायां दद्याच्छिञ्चभ्ररूपेण यवं तथारहतात् । किं पितृमीति ग्रन्थः । पुंसवनमिति प्रतिग्रहणम् । तत्र प्रतिग्रन्थे त्रिग्रहणमाचार्येण कृतं अतस्तस्यैव त्रिलप्राप्ता उनयोस्तुन्यतनापनार्थमुभयत्र वीप्साद्विवेचनम् । तेन प्रश्नोऽपि त्रिर्वाच्य इति सिद्धम् । अनेन विधिता ग्रीन्यग्रजान्याशयेत् । परुम्निग्रसते ग्रास्ते त्रयः प्रसूतास्तुत्यधर्माणो विधीयन्ते । कर्मान्तरत्वात्कालान्तरात्प्राप्तावानन्तर्वाधोऽथशब्दः । इदं तनवलोभनं पुनः । 'माहं पापमघं निया'मिति मन्त्रलिङ्गात् । पुनस्तं गन्धि अदोभनं माहं नियामित्यर्थः । अथै अस्याः मण्डलागारं कृत्वा

तस्य छायापापुषवेभ्यासा दक्षिणत्वां नासिन्नायां अजीतां दूर्वानलः करोति । दक्षिणग्रहणमितरेन्द्रियाणामनङ्गज्ञापनार्थम् । अजी-
नेति गुणनाम । अजीर्णत्वार्थः । मार्चोषधिः पूर्वत्युपदिशन्ति । नस्तः करणवचनं नासिकायां रससेवनार्थम् । प्रजावता दृष्टो मन्त्रः
प्रजायन् । जीवपुत्रेण दृष्टो मन्त्रो जीवपुत्रः । यथा मूर्धेति । आ ते गर्भे इति मूक्तं प्रजावान् । अभिरितु इति मूक्तं जीवपुत्रः ।
आभ्यां एक्ताभ्यामेकं नस्तः करणयिच्छन्ति । अन्ये तूष्णीम् । हृद्यब्दोऽभिमतत्वज्ञापनार्थः । प्राजापत्यस्य स्थालीपाकस्यैकदेशं
द्रुता हृद्यदंशं हृद्यममीपमस्या आलभेन स्पृशेत् यत्ने इति मन्त्रेण । ततः त्र्यष्टकुदादिसमापयेत् । इदं कर्म प्रतिगर्भमावर्तते
गर्भसंस्काराणाम् । प्रथमगर्भे तृतीयमासि यदि गर्भो न पित्रातल्लहिं चतुर्थं कुर्यात् । 'विज्ञाते गर्भे तित्ये पुंमवनं तृतीये मासस्यत्र
गृष्टे'रिति स्मरणान् । दृष्टिः प्रथमगर्भा । पञ्चमे मास्यङ्गनिष्पत्तिर्भवति । स्वयमेव चास्य कर्ता—'ग्राहं पौत्र'मिति लिङ्गात् । तदभावे
देवर इति ॥ अत्र स्मृतिरूपेणाप्याह्यार्थः—'पुनश्चरेण कार्यं स्याद्गर्भाधानं विपश्चिता । तथा पुंस्यसीमन्तबलयश्च विधा-
नतः ॥ यज्ञयेन्मर्वरुमाणि विपत्त्रत्यरनैधने । चन्द्रेऽष्टमे त्रयज्ञेन वधनाशुन्यये तथा ॥ श्रवणेन तु मासेषि तृतीये वा चतुर्थके ।
मासि त्रिप्येण मतिमान्कुर्यात्पुंमवनक्रियाम् ॥ अमसीष्टो यदि भवेविष्यस्तु श्रवणेपि वा । सवित्रादिग्रहैः सम्पुग्वलयुक्ते सुह-
र्तके ॥ एते ऋक्षध मीमन्तो बलिधायि विधीयते । प्राजापत्यमरुतर्षाण्याधिष्ये वापि तत्संभवे ॥ अर्चिते मण्डलागारे कार्या
पुंमवनक्रिया । अन्तरागमनं पशवाः श्वस्तं पुंश्वङ्गुणोपयम् ॥ मापौ यवं च पुंलिङ्गं कृत्वा स्मृताऽभिषेकश्च । प्राग्भीयात्सा पति-

पाठः—१ आरितकण्डलागारे ।

आसि तस्या नखं च संचरेत्' इति । अत्र भगवान्शौनकः—'व्यक्ते गर्भे तृतीये तु मासे पुंसवनं भवेत् । गर्भोऽव्यक्तस्तृतीये चैवतुर्थे मासि या भवेत् । तत्कुर्यात्त्रिप्यनक्षत्रे अरणे चाथवा स्त्रियाः ॥ जन्मर्धानुगुणे ज्योतिःशास्त्रार्थिहिते शुभे । मध्ये विदधीनं तिथिरासुणान्विते । गर्भस्य वैषद्यालोकपोषणानुपरोधतः ॥ पूर्वस्मिन्दिवसे पत्नी हविःपाकाशना भवेत् । पुद्भिर्भाद्रं पितुः कुर्याद्व्यचारी भवेत्तदा ॥ समानरूपवत्साया गोः क्षीरग्रभवं दधि । त्रीम्यवान्मासपट्टं च संपाद्येतां निक्षिपेत् ॥ कंचिद्दुर्दरुदेवं च गन्धीयाररुधकम् । दृष्टाकारं तु सच्छायासंपन्नं परिकल्पयेत् ॥ वधूमपि कृतत्वानां धृतार्थोताम्बरद्वयाम् । भूषितां गन्धमाल्याद्यैः कृतपुष्पाहवाचनाम् ॥ कृतकर्मातुरुज्वन्धां वां कारयित्वाथ शोभने । मुहूर्ते ज्वलितं कृत्वा वह्निमौपासनं ततः ॥ तत्रान्वाधानमरभ्य प्रणीतात्तादनावधि । पुरस्तात्तत्रमाचार्यः प्राजापत्यं चरं ततः ॥ निरप्य अपयिसाज्यसंस्कारविधिपूर्वकम् । अतुपाजविधानन्तं तन्नं कृत्वा ततो वधूम् ॥ आचान्ततोषां नीताग्निमात्मानमपिचान्तरा । आत्मनो दक्षिणे पार्श्वे प्राप्नुयीमुपवेद्ययेत् ॥ ततः करेण संसृष्टो बद्धेष्वाधानपूर्वकम् । पुरस्तात्तत्रशेषं तु समाप्य च यथाविधि ॥ ततः प्रसालितं पाणि भार्यायाः प्रसृतीकृतम् । दम्भा प्रसृतिमात्रेण पूरयित्वाथ तस्य तु ॥ दमश्चोपरि निक्षिप्य पुंलिङ्गानुकृतिं यवम् । अण्डानुकारिणां मासौ क्षिप्त्वा च यवपार्श्वयोः ॥ ततः किं पिनीति त्रिर्बद्धेनृच्छेद्वधूं वरः । त्रिःपुंसवनमित्युक्त्वा वधूः सयवमापकम् ॥ पीत्वा च दधि निःश्रेणमाचामेदुदकं ततः । अनेनैव प्रकारेण पुनर्द्विदधिं प्राययेत् ॥ ततः द्राशनतस्तोषमाचामेदवधानतः । एवं पुंसवनं शौकमथ सनगलोभनम् ॥ तत्कुर्यान्मण्डलाभारच्छाये पूर्वकृते तथा । दूर्वापुञ्जं दपत्युत्रे दपत्युत्रेण कन्यया ॥ पेय-

यिता तु नतत्र पिण्डीठल्य च पाणिना । आदाय तत्पुनः शुद्धवत्तच्छत्रं प्रगृह्य च ॥ आते गर्भो योनिमिति चाद्यं मूक्तं खिलो-
 द्रवम् । अथाग्निर्गु प्रथम इत्याद्यं च यथाक्रमम् ॥ खिलमूक्तद्रवमिदं जपिता त्वधानतः । प्रत्यग्देशे सिंयास्तिष्टन्दक्षिणे ना-
 सिकाग्निले । तथा दूरारसं सिन्धेययोदरगतो भवेत् ॥ उदरस्य रसे तस्मिन्नाचान्तोदकया तया । स्पृष्टोऽवदाय जुहुयात्प्राजापत्यं
 बहं ततः ॥ प्रजापतय इत्येतत्साहचर्यं समुदीरयेत् । ततः पाणितलेनास्या हृदयं संस्पृशेत्पतिः ॥ यत्ते सुशीमे हृदये हितमि-
 त्यादिमन्त्रतः । ततः स्पष्टकृदाधूर्त्वेतन्नं परिसमापयेत् ॥ प्रतिगर्भमिदं कर्म कार्यं पुत्रीयताखिलम् इति ॥ अस्य प्रयोजनमाहा-
 वार्यः—‘प्राशनस्यास्य करणमर्हमेत्यः संस्कृतो भवेत् । सरत्यनेन जन्मानि प्रागतीतानि मानवः ॥ द्विजोऽहमिति स ज्ञात्वा
 तीपमायाति कर्मशुक् । अन्यथा सप्तमान्मासाभ्यागात्मानं न वेत्ति सः ॥ चण्डालीजठरस्योऽपि सप्तवध्निः स सप्तमे । सरत्यने-
 कजन्मानि कर्माणि प्राक्तनानि च ॥ असंपूर्णोऽप्यसानैर्द्विर्माक्षणीजठरे स्थितः । गुंसवे मन्त्रसामर्थ्याद्विनि प्रागजन्मसंततीः ॥ तस्मा-
 द्गुंमरसंस्कारः प्रतिगर्भं प्रवर्तते’ इति ॥

अपेदानीमस्मिन्कर्मणि विनियुक्तप्राजावज्जीवपुत्राख्ययोः सूक्तयोरर्थः कथ्यते ॥ आ ते गर्भ इति—हे एभि, तव योनिं
 गर्भाशयस्थानं पुमान्गर्भः नाण द्रष्टुमिष्य ऐतु आगच्छतु । तवोदरे गर्भः दशमासार्हः ते पुत्रो वीरो भूत्वा आज्ञा-
 प्रतां गम्यरन्नादुर्भूतो भवतु ॥ करोमि त इति—अहं ते प्राजापत्यं रेतःसेकं करोमि । स गर्भः ते योनिं ऐतु आगच्छतु ।

पाठा०—१ प्रागतीतानि जन्मानि । २ योनिं प्रागजन्मना स्पृशिम ।

म च अनतः अन्यूनाङ्गः पूर्णः पूर्णकालः अक्षोणोऽवधिरः अपङ्कुरो अपिस्त्राचधीतः पिश्राचैरनाधृतश्च आजायताम् ॥ पुमांस्त इति—हे नारि, ते पुमान्पुत्रो जायतां वक्ष्यमाणोपेक्षया प्रथमो गर्भस्तावत्पुमान्भवतु । तं च पुमानेवानुजायतां द्वितीयादयोऽपि गर्भाः पुमान् एव भवन्तु । ऋषभाः दृषभवत्सेचनसमर्थाः विष्णवादयः तानि सादृशानि भद्राणि वीजानि नौ आवयोर्योजनयन्तु ॥ यानि भद्राणीति—ऋषभाः नोऽन्माकं यानि भद्राणि वीजानि जनयन्ति तैर्बीजैस्त्वं पुत्रान्विन्दस्त्रलभस्व । सा त्वं प्रभूः प्रसव-शीला धेनुका भव । यथा धेनुर्यस्तेन महं नित्यं पीयते एवं पुत्रेण नित्यं पीयमाना भव ॥ कामः प्रक्रुध्यतारमिति—कामः कामानां पूरयिता मयं ममेदं कर्म प्रक्रुध्यतां द्रष्टुमस्तु । अपराजितमेव अमोघमेव मे भवतु । हे वायो देव, पुमांसं पुत्रं जनयेयमिति यं कामं कामये तं कामं मे समर्चय समृद्धं कुरु ॥ अग्निस्तु प्रथम इति—देवतत्वां प्रथमः पुरोगोऽग्निः ऐत्वागच्छतु । आगतः मः अहं अस्याः प्रजां मृत्युपाशान्मुञ्चतु । अयं स वरुणो राजा अनुमन्यतां तदग्निना क्रियमाणमनुमन्यताम् । इयं स्त्री यथा पौत्रं पुत्रमिति तमयं प्यमनमुदिष्य न रोद्रात् रोदनं न कुर्यात् ॥ इमामभिल्लायतामिति—गार्हपत्यः गृहपतिसंयन्धी यमादितोऽग्निः इमां वधूं श्रपताम् । अस्मी अस्याः प्रजां दीर्यमायुः नवतु । किंच जीवतां पुत्राणां माता अशून्योपस्था अशून्यो-त्मजास्तु । तदेव चिदृणोति—माता पौत्रं पुत्रसंचिन्धनमानन्दमभिप्रुध्यतां तद्विषयज्ञानवती भवतु ॥ मा ते गृहे इति—हे जाये, ते तदीये गृहे निशि घोष आन्त्रलापः मोत्थात् मोद्ववतु । रुदस्यः स्त्रियः ततोऽन्यत्र संविशन्तु । त्वं विकेन्द्री विकीर्णकेशासती उने मावधिष्ठाः उरसाडनं माठ्याः । जीवपत्नी त्वं पतिलोकं पत्युर्मम गृहे विराज दीप्यस्व । मुमनस्त्वमाना मुपनायमाना भूत्वा

प्रजां पश्यन्ती त्वं पुत्रवियोगयतिवियोगनिमित्तं दुःखं मागाः ॥ अप्रजस्तां पौत्रमिति—न विद्यते प्रजा यस्याः सा अप्रजाः तस्या मागोऽप्रजस्ता तां पौत्रमृत्युं पुत्रसंगन्धिमरणं पाप्मानं पापं उतवा अथवा ज्यं व्यसनं वा एवंविधं पाशं क्षीर्णः स्रजमिव स्रज उन्मुच्य द्विपद्मः प्रतिपुञ्जामि ॥ देवकृतं ब्राह्मणमिति—देवकृतं देवेन निर्गमं कृतं ब्राह्मणं ब्रह्मणः संगन्धि कल्पमानं समर्थं तं पचमानमानयोर्वीर्यं तेन योनिपदः योनीं सीदन्तीति योनिपदस्तव योनिस्थान्निश्चाचान् क्रव्यादो मांसाशनान्मृत्युन्गर्भस्य नाशयितुम् हन्मि । अधरोन्मर्भादिद्वेन पातयामि । तत्र पुत्रास्तु दीर्घमायुः प्रजीवन्तु ॥ अथ हृदयस्पर्शनमन्त्रः—यस्ते सुशीम इति—हे सुशीमे सुमर्यादे, तत्र हृदये तत्समीपवर्तिनि कुक्षौ अन्तर्हृदये प्रजापती । तृतीयार्थे सप्तमी । प्रजायाः पालयित्रा मया यदीर्यं हितं निहितं तद्विद्वांसं ज्ञानवन्तं मामहमेव मन्ये । कथम् । पौत्रं पुत्रनिमित्तमर्थं व्यसनमहं मा निया मा यामिषम् । इति मन्त्रार्थः ॥

अथ प्रयोगः । गर्भमासप्रभृति कृतीये माम्नि गर्भमिष्यक्तौ तदनभिष्यक्तौ तु चतुर्थे षष्ठेऽष्टमे वा मासि सीमन्तदिने वा कृतव्यं पुंयवनननलोभनं च । तत्करिष्यमाणः पतिः पूर्वेषुः पुंसवनार्थं समानरूपवत्साया गोस्तदभावे अन्यस्या वा गोः क्षीरद्वयं तरुणाकार मापयद् यवनयं च संपाद्य दृत्ताकारमविरलच्छायावकाशं गृह्णकदेशं कृत्वा विधिवदाभ्युदयिकं कृत्वा मायां गर्भमिष्टव्यविरोधिना हविषा विहितकमक्तां कृत्वा ब्रह्मचारीसन्धरेद्युः पुण्यादावनुकूले प्रागुक्ते नक्षत्रे मङ्गलश्रुतां परितृप्ताहद-

परिणानां प्रापृतप्रावरणीयां भूषणोपभूषितां भार्यां पूर्वकृते शृहे स्वस्य दक्षिणत उपवेश्य ब्राह्मणैः सह स्वास्तिवाचनं कृत्वा देश-
कालकथनपूर्वकं मम पत्न्याः गर्भस्य पुंलपताम्नानोदयसिद्धितदभिष्टद्विप्रतिरोधिपरिहारद्वारा श्रीपरमेश्वरमीत्यर्थं पुंसवनमनवलो-
भनं च करिष्ये इति संकल्प्य विधिवत्कृतुकथमागच्छ ततः प्रायुक्ते योमने सुहृते विधिवदोपासनाग्निं प्रतिष्ठाप्य क्रियमाणे
पुंसवनानवलोभनहोत्रे देवतापरिग्रहार्थमन्याधानं करिष्ये । अस्मिन्नन्वाहितेग्रावित्वादिचक्षुषीआज्येनेत्यन्तमुक्त्वा प्रजापतिं चरुणा
दोषेण स्निग्धकृतवमित्यापुक्त्वान्वाधाय परित्स्तरणादिग्रणीताप्रणयनावधि पुरस्तनं तच्च कृत्वा प्रजापतये त्वा जुष्टं निर्वपामीति चतुरो
ग्रीहिभृष्टीक्षिरुष्य तथैव श्रोक्ष्य यदिपि हविरासादनं कृत्वा स्वस्य दक्षिणतः प्राग्ग्रीवमुत्तरलोमानवृहं चर्मालीर्य आरमाननमग्निं चान्तरा
पत्नीमाचान्तसलिलामानीय तस्मिन्बर्मेण्युपवेश्य तथान्यारन्ध्रः सन्निधमाधानाद्याज्यभगान्तं कृत्वा पत्न्या प्रक्षालिते प्रसृतीकृते पाणौ
प्रक्षतिमितं तदधि निक्षिप्य तत्र लिङ्गमिव यवं निधाय तत्पार्श्वयोरेण्डद्वयमिव मापद्वयं निधाय किं पिवसीति त्रिवारं पतिः पत्नीं पृच्छेत् ।
पृष्टा च पत्नी पुंसवनमिति स्मिन्नत्वा सयवमार्यं तदधि निःश्रेपं पीत्वावम्य पुनरेवं द्विःप्रास्याचामेत् । एतत्पुंसवनम् ॥ ॥ अनव-
लोभनं तु—द्वर्वापुञ्जं कन्यया दपपुपलेन पेपयित्वा तत्पाणिना पिण्डीकृत्य शुद्धवसनाञ्चले संगृह्य प्रजावदारुष्यं मूकं जीवपुत्रारुष्यं
च पठित्वा प्राक्षुरत्याः स्त्रियाः पथिमतलिष्ठन् तदामनमुन्नम्य दक्षिणनासाविले स्वाङ्गुष्ठाग्रेण दूर्वारसमासिंचेत् । तत्र मन्त्राः—
'आ ते गर्भो योनिर्मतु पुमान्वाण इवेपुधिम् । आ धीरो जायतां पुञ्जले दक्षमासः ॥ कर्तोमि ते प्राजापत्यमा गर्भो योनिर्मतु

ते । अनृतः पूर्णो जायतामश्रेणो विद्याचधीवः ॥ पुमांस्ते शुभ्रो नारि तं पुमाननु आयताम् । तानि भद्राणि वीजान्युपभा जन-
यन्तु नौ ॥ यानि भद्राणि वीजान्युपभा जनयन्ति नः । तैस्त्वं पुत्रान्विन्दस्व सा प्रमूर्धेतुका भय ॥ कामः प्रंक्रुष्टतां महामपरा-
जितमेव मे । ये कामं कामये देव तन्मे पायो समर्पय ॥ अयिरैतु प्रथमो देवतानां सोऽस्यै प्रजां मुञ्चतु मृत्युपाशात् । तदयं
राजा वरुणोऽनुमन्यतां यथेयं स्त्री पीप्रमयं न रोदात् ॥ इमामग्निस्वायतां गार्हपत्यः प्रजामस्यै नयतु दीर्घमायुः । अशून्योपव्या
जीवतामस्तु माता पीप्रमामन्द्यभिप्रपुध्यतामियम् ॥ मा ते गृहे निशि योष उत्थादन्यत्र त्यदुदस्यः संविद्यन्तु । मा त्वं विकेंद्रपुर
आनधिष्ठा जीयपत्नी पतिलोके विराज पश्यन्ती प्रजां सुमनस्यमाना ॥ अग्रजस्तां पीत्रमृत्युं पाप्मानमुव वापम् । शीर्ष्णः त्वजमिबो-
न्दुल्य द्विपद्भिः प्रतिसुञ्चाभि पादम् । देवकृतं ब्राह्मणं कल्पमानं तेन हन्य गोनिषदः पिशाचान् । कल्यादो मृत्यूनधरान्या-
तयामि दीर्घमायुस्तत्र जीवन्तु पुत्राः ॥' एतदेकमिर्मन्त्रैर्नैस्तःकरणे कृते तत्र आचान्वजलया जायया स्पृष्टस्तं प्राजापत्यं चहं प्रागु-
क्तावदानयर्मेणावदाय प्रजापतये स्वाहेति हुतना प्रजापतय इदं नममेत्युद्दिश्य त्वमेव ॥ यत्ते मुनीभि हृदये हितमन्तः प्रजापती ।
मन्येऽहं मां तद्विद्वांसं माहं पीप्रमयं नियाम्' इति पक्ष्या हृदयदेशी पाणिना स्पृष्ट्वा स्थिरकृदादिहोमशेषं समाप्य कर्मान्ते कर्तव्यं
स्वस्तिवाचनं पूर्वयत्कुर्यात् ॥ इति श्रीनृसिंहीये प्रयोगपारिजाते पोटशकर्मकाण्डे पुंसचनानवलोकभनप्रकरणम् ॥

अथ सीमन्तप्रकरणम् । रक्षोवधः समुत्पाटपटवः पान्तु वो हरेः । रमारुचिरसीमन्तरचनाचतुरा नरताः ॥ जथे-

दानीं सीमन्तोन्नयनविधिरभिधीयते । तत्र कारणमाहाचार्यः—‘यद्यथाः प्रथमजं गर्भमनुकामाः सुदुर्भगाः । आयायन्ति काश्चिद्राक्षसो रुधिरादानतत्पराः ॥ तस्मां निरसुनार्थाय श्रियमावाहयेत्यतिः । सीमन्तकरणं लक्ष्मीं तं म आचममञ्चतः ॥ श्रियाश्रितशरीरत्वात् तस्य जन्ताह मोहिताः । अलस्यो दुर्भगाः क्रूरा राक्षसः पिशिताश्वनाः ॥ गृह्यः संप्रगृह्यन्ते पीड्यन्ते च विजेषन्तः । कामांचिचाद्री वृत्तिप्रज्ञणा विहिता पुरा ॥ तस्मात्प्रथमगर्भस्य सीमन्तारूपो विधीयते’ इति ॥ कारिका—‘चतुर्थे गर्भमासे तु सीमन्तोन्नयनं भवेत् । पूर्वस्यासंभवे षष्ठे मासे यद्वाष्टमे भवेत्’ इति । इदमत्र गृह्यम्—‘चतुर्थे गर्भमासे सीमन्तोन्नयनं पष्ठेऽष्टमे वा’ इति । अत्यार्यः—सीमन्तो गृह्यन्ते यस्मिन्कर्मणि उन्नीयते तस्मीमन्तोन्नयनं । तत्र चतुर्थे मासि कार्यम् । इदं कर्म प्रतिगर्भं नानर्तते । स्त्रीसंस्कारात् । नतयं गर्भसंस्कारः ‘एवं तं गर्भमावेहि’ इति मन्त्रलिङ्गात् । सत्यम् । तथापि नाव-
ते । आधानसंस्कारस्य प्राधान्यात् । कुतः प्राधान्यमिति चेत् । सीमन्तोन्नयनमिति समाख्यावलात्, आधारस्य च संस्कृतत्वात् । संस्कृतसंस्कृतायं यं गर्भं प्रमूते न सर्वः संस्कृतो भवेदेव । तेनावृत्तिर्न भवतीति सिद्धम् । तदुक्तं हारीतेन—‘सकृत्सुकृतसंस्काराः सीमनेन द्विजस्रियः । यं यं गर्भं प्रमूयन्ते स सर्वः संस्कृतो भवेत्’ इति । तस्मात्प्रथमगर्भे एवैतत्कर्म भवति ॥ तथाचाप-
स्तम्बः—‘सीमन्तोन्नयनं प्रथमे गर्भे चतुर्थे मासि’ इति । चतुर्थमासादिषु पूर्वपूर्वासंभवे उचरोचरे मासि कर्तव्यम् ॥ तदुक्तं भगवता—‘चतुर्थे गर्भमासे स्नात्सीमन्तोन्नयनक्रिया । षष्ठेऽष्टमे वा कुर्वीत मृत्तान्तरविधानतः ॥ अथावे पूर्वपूर्वस्य विदधी-

तोचरोचरे' इति ॥ आह वैजबापः—'सीमन्तोन्नयनं चतुर्थं पञ्चमे पष्ठेऽष्टमे चापि' इति चोपायनीये कथितत्वाचदीयानां
 द्युत्यम् । तथाच तत्रत्यवचनम्—'स चेत्यथमगर्भः साचतुर्थे मास्युपायते । पञ्चमे वाथ पष्ठे वा कुर्यान्नान्दीमुख्यादिकम्'
 इति । ज्योतिर्वसिष्ठस्तु—'चतुर्थे सप्तमे मासि पष्ठे वाप्यथवाष्टमे' इति ॥३३॥ अस्या गृह्यविरोधे सत्युच्यते श्रीधरीयस्मृति-
 भास्करयोः—'यस्मिन्काले विरोधोऽस्ति ज्योतिषोक्तागमोक्तयोः । ज्योतिषोक्तं विद्वायैव श्रुतिर्बोदितमाचरेत् ॥ प्रयोगश्चास्त्ववि-
 दितः कालो यत्र न लभ्यते । विधौ ज्योतिषं तेन विहितं तु विरोधि न' इति ॥ कार्णार्जिनिस्त्याग्रसवात्सीमन्तकालमाह—
 'गर्भलम्भनमारभ्य यादृक् प्रसवस्तदा । सीमन्तोन्नयनं कुर्याच्छुद्धस्य वचनं यथा' इति । मासधात्र सौरसावनयोरन्यतरो
 गृह्यते ॥ ३३ ॥ सौरस्तापदुक्तः कालविधाने—'चतुर्थपष्ठष्टममासभाजि सौरेण गर्भे प्रथमे विधेयम् । सीमन्तकर्म द्विज-
 भामिनीनां मासेऽष्टमे विष्णुचलिं च कुर्यात्' इति । अर्णवेऽपि—'सौरमासि चतुर्थे तु शुभकर्मणि साधयेत् । ग्रहाणां नायकः
 सूर्यलक्षात्सौरो विधिष्यते' इति । बार्हस्पत्येयि—'सौरेण वै चतुर्थे स्थान्मासि पष्ठेऽष्टमेपि वा । मासोक्ताः क्रिया याः
 स्युस्ताः सर्वोः सौरमानतः' इति ॥ ३३ ॥ सावनस्तु वसिष्ठेनाभिहितः—'चतुर्थे सावने मासि पष्ठे वाप्यथवाष्टमे' इति ॥३३॥
 सौरादिमासलक्षणमुक्तं श्रीधरीये—'दर्शविधि मासपुद्गन्ति चान्द्रं सौरं तथा भास्करराशिभोगात् । त्रिद्विनिं सावनमा-
 दुरार्या नाक्षत्रमिन्दोर्भगणभ्रमेण' इति ।

अथ सीमन्तकर्मणः पञ्चनक्षत्रतिथ्यादयोऽभिधीयन्ते । तत्र कारिका—‘पुनश्चित्रे सिते पक्षे तन्वाधानादि पूर्ववत् ॥ पुनश्चाणि चैतानि तिष्यो हस्तः पुनर्वसुः । अभिविज्योऽष्टमार्चैश्च अनुवाधा तथाधिनी ॥ ऋक्षस्य मध्यमे पादद्वये कर्म तदिष्यते’ इति । इदमग्र गृह्यम्—‘आपूर्वमाणपक्षे यदा पुंश्चा नक्षत्रेण चन्द्रमा युक्तः स्यात्’ इति । अस्यार्थः—शुक्लपक्षे यदा पुंसा नक्षत्रेण चन्द्रमा युक्तः स्यात्तदेतद् कर्म फल्यम् । पुंसा पुंनमभेयेन नक्षत्रेणेत्यर्थः । तिष्यो हस्तः श्रवण इत्यादिना चन्द्रमा युक्तः स्यादिति वचनं प्रकर्षेण युक्ते चन्द्रमसि यथा स्यात् । एतदुक्तं भवति—यष्टिघटिकासु मध्ये मध्यमत्रिंशद्घटिकासु कुर्यादिति ॥ स्मृतिरूपेणाहार्चार्पणः—‘ऋक्षस्य मध्यमास्तु तदुक्तस्य निशाकरे । मध्यात्पञ्चदशस्ये तु सीमन्तः सुप्रशस्यते’ इति ॥ अत्र भगवान्—‘शुक्लपक्षे च पुंलिङ्गनक्षत्रस्ये निशाकरे । तिष्यः पुनर्वसुर्हस्तो सनराधा श्रविष्ठयुक् ॥ एवमादिषु दंपत्योर्जन्मार्थानुगुणे शुभे । नक्षत्रे विदर्पितन्मुहूर्ते च सुखोभने’ इति । मुहूर्ते विवाहप्रकरणे वक्ष्यमाणलक्षण इत्यर्थः । अत्रादिशब्देन प्रीष्टपदादयो गृह्यन्ते । तथाच कालविधाने दण्डनक्षत्राण्युक्तानि दृष्टस्पतिना—‘रोहिण्येन्दवमादित्यपुष्यहस्तोचरात्रयम् । पौष्णमं वैष्णवं चैव नीमन्ते दश संभताः’ इति ।—‘प्रीमन्ते तित्त्वहस्तादितिहरिश्चमृत्यौष्णविध्युचराख्याः पक्षच्छिद्रा च रिक्ता पितृतिथि-मपहायापराः स्युः प्रशस्ताः । सिंहाली बर्जयिता शुभफलवहुला राशयोऽप्यंशकाश्च श्रेष्ठाः स्युः श्वेतरोचिर्भृगुधुभिषयणानां विजुदेऽष्टमेऽङ्गि’ इति । अदितिः पुनर्वसुः । हरिः श्रवणः । श्वभृन्मृगशिरः । पौष्णो रेवती । विधिः रोहिणी । उत्तरास्तिषः प्रभिदाः । नारदः—‘हस्ते मूले हरेर्म चादित्ये मृगशिरस्यपि । पुष्ये प्रजापतौ चैवाक्षेकपादयसंयुते ॥ पुंनमानि तथैतानि पुंन-

मर्त्र प्रयोजयेत्' इति । अनेन मूलनक्षत्रस्य विविक्तः ॥ अत्र वराहमिहिराचार्यः—'हस्तो मूलं श्रवणं पुनर्वसुर्ज्येष्ठश्चिर-
 स्तथा पुष्यः । पुंसंज्ञितेषु कार्येष्वेतानि शुभानि विष्ण्वानि' इति ॥ स्मृतिभास्करस्तु—'हस्तादित्यश्रवणमभिजित्तिष्यमैत्राधि-
 नीकं पुंनामैतद्यवकमथ च मोष्ठषादद्वयं च । मूलं सीम्यं शतभिषगिति त्रीणि नोपुसकानीत्यन्यास्तारास्तिह निगदिता योपितो
 ज्योतिषज्ञैः' इति ॥ अथ तिथयः—'पक्षच्छिद्रां च रिक्तां पितृतिथिमपह्वावापराः स्युः प्रशस्ताः' इति । पञ्चदशीद्वादश्यः पक्ष-
 च्छिद्राः । चतुर्थीनवमीचतुर्दश्यो रिक्ताः । पितृतिथिरमावास्या । एतास्तिथीर्वर्जयित्वा अन्यास्तिथयः सीमन्ते प्राज्ञाः ॥
 फालनिर्णये तु चतुर्थीचतुर्दश्योः कचिद्भावात्त्ययुक्तम्—'द्युभसंख्ये निशानाथे चतुर्थी च चतुर्दशीम् । पूर्णमासीं प्रशंसन्ति
 केचिस्सीमन्तकर्मणि' इति । चतुर्दशी शुक्ला ग्राह्या । तथाच बृहस्पतिः—'पूर्वपक्षः शुभः श्रोक्तः कृष्णे चान्त्यत्रिकं विना ।
 पक्षच्छिद्रा च रिक्ता च विना पञ्चदशी शुभा ॥ चतुर्दशी चतुर्थी च कदाचित्तु शुभप्रदे' इति । नृसिंहः—'वज्र्या रिक्ताष्टमी
 पक्षी सीमन्नोभयने सदा । रात्रिचन्द्राष्टमैनाशत्रिजन्मविपदादयः' इति । अत्र नारदः—'विप्रसत्रिययोः कुर्याद्विधा सीमन्तकर्म
 तु । वैश्यस्य चैव शूद्रस्य दिवा नित्यमपि केचन' इति ॥ अथ राशयः श्रीधरीये—'सिंहाली वर्जयित्वा शुभफलचटुला राशयो-
 ऽप्यंशकाश्च' इति । सिंहवृश्चिकौ वर्जयित्वा शुभग्रहैः फलैश्च बहुला वीक्षिता युक्ता वा अन्ये दश राशयः अंशकाश्च सीमन्ते ह्य-
 भदाः । अत्र विशेषमाह नृसिंहः—'केन्द्रत्रिकोणपुत्रस्थाः शुभाः सर्वे शुभावहदाः । त्रिपढाययताः पापाः शुभाः सीमन्त-
 कर्मणि' इति ॥ अथ वाराः—'श्रेष्ठाः स्युः श्वेतरोचिर्बुधुयविषणानाम्' इति । चन्द्रभृगुशुभगुरुणां वाराः सीमन्तेऽतिशुभप्रदाः

स्युः । [नृसिंहः—‘सौम्यानां वारवर्गाः स्युः सीमन्ते च हुमग्रदांः’ इति] ॥ अथाष्टमशुद्धिः—‘विशुद्धेऽष्टमेहि’ इति । अष्टमोऽत्र लघादष्टमः । मस्य सर्वग्रहराहित्यं विशुद्धिः । लघादष्टमे राक्षो सर्वे ग्रहा निषिद्धा इति । अत्र विशेषमाह नृसिंहः—‘लघादष्टमराक्षीतः केन्द्रगः शुक्रवीक्षितः । यद्यष्टमगतस्योक्तं दोषमाशु व्यपोहति’ इति ।

एवमुक्तगुणयुक्ते लभे कर्तव्यस्य सीमन्तकर्मणो विधानमाह भगवान्—‘पतिः पूर्वदिने शुद्धिश्चादं कृत्वा परेऽहनि । यमूलं कृतां मित्रैः कृतपुण्याहवाचनाम् ॥ कृतकर्मोक्तपन्थां च वन्दिताभीष्टदेवताम् । दृढनारीसमुद्दिष्टमङ्गलाचारसंयुताम् ॥ कार-
पिता स्त्रियं पद्यान्मुहूर्ते शोभनेऽनलम् । औपासनं समिध्यास्त्रिन्याधानपुरःसरम् ॥ आज्यसंस्कारपर्यन्तं तत्र कृत्वा पुरस्तनम्’ इति । अत्रापासनाग्निं समिध्याज्यसंस्कारान्तं तत्रं कुर्यादिति तत्पर्यम् ॥ अत्र कारिका—‘ग्राग्नीवमूर्ध्वलोम स्यात्प्रत्यगानहु-
हानिनम् । प्रोक्षणीं सुवमासाद्य चमसं चाज्यभाजनम् ॥ इच्छावहिरिदं प्रोक्तमाज्यहोमेष्वनुक्रयात् । अज्यसादनपर्यन्तं पवि-
त्रतरणाद्यथा ॥ चर्मण्यथोपविष्टा या समन्वारभते पतिम् । सादाज्यभागपर्यन्तमिच्छाधानादि पूर्ववत् ॥ अष्टाषाज्याहुतीर्हुत्वा
मन्त्रैर्यथा ददासिति’ इति । इदमत्र गृह्यम्—‘अथाग्निष्ठापसमाधाय पश्चादस्थानद्वहं चर्मोक्षीर्यं ग्राग्नीवसुत्तरलोम तस्मिन्नुपवि-
ष्टायां ममन्वारव्धायौ धाता ददातु दाशुप इति द्वाभ्यां राकामहमिति द्वाभ्यां नेजमेपेति तिष्ठामिः प्रजापते न त्वेदतान्यन्य इति च’ इति । अस्वार्थः—‘बुध्यादिति शेषः । अयश्चन्द्रोऽन्यसिन्नापि काले भवतीदं कर्मेति ज्ञापनार्थः । तस्मिन्प्राप्तमयोर्मासयोः ।
गान्त्रान्तरे चायं कालो विहितः । अग्निष्ठापसमाधोयेत्यादि गृह्यनेशनीये व्याख्यातमाज्यभागान्तं कर्म कृत्वा—धाता ददातु

दाशुप इत्यादिभिरष्टाभिर्मन्त्रैरष्टावाज्याहुतीजुहुयादित्यर्थः ॥ तयोक्तं भगवता—‘ततोऽग्रेः पश्चिमे देशे स्वस्य दाक्षिण्यपार्श्वतः ।
 गृहस्रवेद्यहोमोक्तमार्गेष्वपानहुद्वाजिनम् ॥ प्राचीयत्तगलेदेद्यष्टुपरिस्वित्तलोमकम् । आत्तीर्षं तस्मिन्नासीनां धौतवासोभुगां तथा ॥
 आपान्तसलिलां नारीश्रुपवेश्य पतत्तथा । स्पृष्टः करेण परिधिनिधानान्तं पुरस्तनम् । तत्रश्रेष्ठं विधायाज्यभागहोमावसानकम् ।
 कुपोदथ सुषेणाज्यहोमानष्टां क्रमादिमान् ॥ धाता ददत्स्वित्येताभ्यामृग्भ्यां प्रागाहुतिद्वयम् । हुत्वा राकामहमिति द्वाभ्यां च
 जुहुयात्क्रमात् ॥ राकाङ्गयुचोन्तयुगान्वाथ एदयुवध्यमिति स्मृतम् । तदन्तर्कं च तद्वोमं कुर्याद्द्वोपदेद्यतः ॥ नेजमेषपरेस्यादि सिलि-
 फेन एवेन तु । तथा प्रवापतेन तदेतानीत्याद्यया ऋचा ॥ हुत्वोत्थाप स्त्रियाः प्रत्यग्नवन्द्ये प्राशुलः स्थितः’ इति । तत्र कारिका—
 ‘फलनत्त्ववपौ ग्राम्नी त्रिशुलां शललीं तथा । ग्रीणि स्युः कुशपिञ्जलान्येभिरैकीकृतैरथ ॥ त्रिव्यूहेदय सीमन्तमाम्भ्यूभूर्ध्वः-
 त्वगेम् । चतुर्वीं व्यूहनं कार्यं मन्त्रकारवचो यथा ॥ आवर्तते तयं मन्त्रः सर्वत्रैव प्रती(दी)यताम्’ इति । इदमत्र गृह्यम्—
 ‘अथार्हो पुग्मेन शलाहुल्लप्सेन त्र्येण्या च शलत्पा त्रिभिध कुशपिञ्जलैरुत्त्वं सीमन्तं व्यूहति भूर्ध्वःखरोमिति त्रिधतुर्वी’ इति ।
 अस्सार्धः—अस्सै अस्साः पुग्मेन समेन शलाहुल्लप्सेन तत्त्वफलसंघातेन । शलादुरित्पकानां फलानां समारूपा । ग्लप्स इति
 त्तनक्त उच्यते । श्रीद्रुम्बरस्तम्बेन दाक्षान्तरे दष्टत्वात् । तदभावेऽन्येन । ग्रीणि एतानि यस्याः सेवं ज्येष्ठी शलली । एतः शुक्र
 इत्यर्थः । ‘घर्णादनुदाचाचोपपानो नः’ इति ङीप् तकारस्य नतं च । ततः ‘रपाभ्यां नो णः’ इति णत्वम् । त्रिभिध कुशपिञ्जलैः
 शुद्यतद्वर्णैः एतैरेकीकृतैर्शल्लटकेभ्योः संधिमाम्भ्योर्ध्वं सीमन्तं व्यूहति मन्त्रेण आभ्यूषप्रदेशात्केथान्मृयकरोतीत्यर्थः । एवं त्रिव्यूहतीति

मन्त्रावृत्तिकृता । चतुर्थो न्यूहति मन्त्रेण । तथाह भगवान्—‘औदुम्बरं च स्तवकं युग्मापकफलान्वितम् । भिक्षैः शुक्लैस्त्रिभिर्वृत्तां
 शतल्लो विदुश्यादुरात् ॥ एकीकृत्य गृहीत्वाथ समस्तानेव पाणिना । तस्य शुद्धस्य मूलेन नार्याः केशजलादयोः । संधिप्रदेशमा-
 रण्य भूमध्योर्ध्वप्रदेशकम् ॥ केशाच्छर्ध्वं पृथक्तुर्वर्द्धामूलं परमागतः । त्रिश्रतुर्धो मूर्ध्निवः सरोमित्येतमुदीरयन् ॥ प्रतिप्रचोगं मन्त्रं च
 मानयान उदीरयेत्’ इति ॥ संग्रहे—‘ध्येया सप्तस्या गर्भेण उदुम्बरयाङ्कुरैः । विषज्य तस्याः केशेषु मध्ये सीमन्तमुन्नयेत्
 इति । फारिका—‘संग्र्येय सोमं राजानमिति ग्रंथेण गाथिनी । सोमो न इति गायेतां तौ स्थानेऽसौपदस्य तु ॥ समीपे या नदी
 तस्या नाम गङ्गे सरस्यति । ततः स्विष्टकृदादि स्यादीयते वृषमस्ततः ॥ गङ्गणे तदभावे तु गङ्गाणेभ्यः प्रदीयते । यद्यचोपदिशेद्बुद्ध्या
 गङ्गाणी नथया प्रिया ॥ पत्नी कुर्यादिहापि स्यान्गान्दीश्राद्धं पुरेव तु । नावतंत इदं कर्म प्रतिगर्भमिति स्थितिः’ इति । इदमत्र शुद्धम्—
 ‘वीणागाथिनां संग्रास्ति सोमं राजानं संग्रायेतामिति—सोमो नो राजावतु मातुषीः प्रजा निषिष्टचक्राऽस्माविति यां नदीमुपव-
 सिता भवन्ति गङ्गाण्यथ बुद्ध्या जीवपत्न्यो जीवप्रजा यद्यदुपदिशेद्युस्तत्कुर्याद्वृषमो दक्षिणा’ इति । अन्वार्थः—‘वीणा च गाथा च
 वीणागाथे ते ययोस्तां तथोक्ता । वीणादितादिनिग्रत्ययः । तौ संग्रालि संग्रप्यति । किमिति । सोमं राजानं संग्रायेतामिति ।
 तौ च ग्रंथिना एतां गाथां गायत इत्याह । असावित्यस्य स्थाने यस्या नद्याः समीपे वसन्ति तस्या नाम आमचणविभवया वृषात्तां
 निषिष्टचक्रा गङ्गे इति । एवंगुणयुक्ता गङ्गाण्यो यद्यद्र्युस्तचक्रार्थम् । ग्रंथं दत्त्वा स्विष्टकृदादिदोमत्रेयं समापयेत् । वृषमो गौरासे-

पाठ्यो—१ सोमो नो राजाऽप्यनु मानुषोः प्रजा भिषिष्ठचक्रं नुदमन्त्रा, यानेति, वृष्णा, वेणो इति चक्रा एतस्यानन्तरं नद्या नाम हेयम् ।

चनसमर्थत्वं दक्षिणां दद्यात् । अस्मिन्कर्मणि स्वयमेव कर्ता । कुतः । 'अस्य मे पुत्रकामायै' इति मन्त्रलिङ्गात् । कस्मै तर्हि दक्षिणा ।
 अग्नौ यधास्ति सः । तदभावे संनिहितेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः । कर्माद्वित्यादक्षिणानाम् । अत्र भगवान्—'सोमं राजानमित्यादि त्रैयेण
 त्रेपितौ द्विजौ । ऋचं सोमो न इत्याद्यां गायेतां सह वीणया ॥ ततः सोमो न इत्यादे ऋचोऽन्ते नित्यसंयुतात् । निविष्टचक्रा इत्यस्मात्प-
 दात् समनन्तरम् ॥ तौ दंषती महानद्या यस्या विषयवासिनौ । तन्नाम संयुधन्वं च वदेतां गायकौ द्विजौ ॥ निविष्टचक्राकावेरीत्ये-
 वमादि निर्वर्धनम् ॥ यदि तत्समनाधीतं त्रिजपेक्षामृचं तदा । अप्सानन्तरं कुर्यादुपरिष्ठात्तनं विधिम् ॥ ब्राह्मण्यो जीवपक्षयश्च जीव-
 पुरा ययोधिकाः । यथद्वेदयुस्तत्तच्च कुर्यादद्यात्तथा ह्यपम् ॥ त्रिदुषे द्विजमुत्थाय ब्राह्मणान्भोजयेच्चतः' इति ॥ सायणीये जातू-
 कर्ण्यः—'सीमन्तोन्नयनं कुर्याद्य कुर्यात्पुंसं यदि । पुंसं प्राग्निर्बर्त्य ततः सीमन्तमुन्नयेत्' इति । कालदीपभाष्ये—'सीम-
 न्त्वकाले संप्राप्ते लङ्घने पुंसचे यदि । स्वकाले षलवत्यत्र सीमन्तेऽस्यापि संप्रवः' इति । स्मृतिभास्करे—'मृतो देशान्तरगतो
 भर्ता येत्संस्कृतेः पुरा । देवरो वा गुरुर्वापि यंस्यो वापि समाचरेत्' इति ॥ अकृतसीमन्तायाः प्रसवे विशेषमाह सत्य-
 व्रतः—'स्त्री यत्कृतसीमन्ता प्रमृयेत कथंचन । गृहीतपुत्रा विधिवत्पुनः संस्कारमर्हति' इति । गार्ग्येपि—'यदि सीमन्ततः
 पूर्वं प्रमृता चेत्तु भामिनी । तदग्नीं पेटके गर्भं स्वाप्य संस्कारमाचरेत्' इति ॥ अत्र निष्ठुचे सीमन्ते तद्दिने तद्गृहे भोक्तुः
 द्रायश्चित्तमुच्यते पाराशरप्रायश्चित्तकाण्डे—'ब्रह्मोदने च सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा । जातथादे नवभ्रादे भुक्त्वा चान्द्रायणं

चरेत्' इति । अत्र त्रयोदशान्यं कर्माधानाद्यद्भुतं ज्ञेयं सोमयाहचर्यात् । अग्निधाने तु—'अराहवे जपेन्मयं शतवारं न संशयः । नीमन्ते च यदा शुक्रे घृन्त्यते किलिपाचदा' इति ॥

अधेदानीमस्मिन्कर्मणि विनियुक्तमन्त्राणामर्थः ॥ धाता ददात्विति—धाता विधाता प्राचीं प्राक्कालम्भा जीवातुं जीवनाय पर्याप्तं अक्षितां क्षयरहितां रसि धनं दाशुषे हविःप्रदात्रे महं ददातु । ययं देवस्य द्योतनात्मकस्य वाजिनीवतः हविलेक्षणमभं गजं तद्वत् प्रसा वाजिनीं तद्वत् धातुः सुमतिं भक्तेः पुनः प्रहास्यिकां बुद्धिं धीमहि अभिध्यायेम ॥ धाता प्रजानामिति—उत अपि न अयमेव धाता सर्वज्ञा प्रजानां रायो धनस्य ईशे ईष्टे । धातैव इदं विश्वं भुवनं जगान् । अन्तर्भावितप्यर्थो जनिः । जन-यामास । धातय रुष्टीः प्रजाः अनिमिया अनिमिषेण चक्षुषा अभिचष्टे अभिपश्यति तस्मै धात्र इत् धात्र एव इदं द्युतवत् इव्यं हे मदीया कृतिजः, जुहोत जुहुत ॥ राफामहमिति—यौगमास्यधिष्ठात्री देवता राका । अहं सुदवां स्वाहानां राकां सुदुती सुस्तुत्या शोभनत्वा तुत्या इवे आदयामि । मा नः अस्माकं स्तुतिं शृणोतु सुमना सीभाग्ययुक्ता । सा च त्वना इदमेव बोधतु बुध्य-ताम् । तदनन्तरं अपः । अप इति कर्मनाम । तत् सीमन्तोन्नयनलक्षणं कर्म अन्विद्यमानया मूच्या मूचीस्थानीयया शुद्धा सीव्यतु छिद्राधिष्ठानेन तुष्टु करोतु । तदनन्तरं शतदायं बहूनां दातारं उक्थ्वं उक्थवन्तं वीरं समर्थं पुत्रं ददातु ॥ यास्ते राके इति । हे राके, यास्त्वदीयाः सुमतयः अनुग्रहात्मिका जुदयः सुपेक्षसः सुरूपाः सन्ति । याभिः दाशुषे हविःप्रदात्रे यजमानाय चक्षुनि धनानि ददासि ताभिर्मतिभिः हे सुमने, सुमनाः सहस्रस्रोतं बहुविधं गोपं रराण ददत तं अथ नोऽस्मादुपायमहि उपागच्छ ॥

नेजमेपेति—स्कन्दग्रहेऽन्यतम हे नेजमेग, तं हि गर्भस्य दूषकः । अतःकारणात्त्वं शरापत परागच्छ । यद्यवश्यं त्वया आगन्तव्यं तर्हि सुपुत्रः सन् पुनरापत शोभनं पुत्रं गृहीत्वा पुनरागच्छ । आगत्य च मे पुत्रकाभावै पुत्रकाभाय अस्य अस्यां नार्यायां यः पुमान्गर्भस्तिष्ठति तं गर्भं आपेक्षायस्तस्य ॥ यथेयमिति—महरी महती इयं पृथिवी उत्तमा सती यथा गर्भं आदधे यथा क्षितिः द्युलोके निषिक्तं दृष्टिलक्षणं रेनो गृहीत्वा सस्यलक्षणं गर्भं दधाति तथा तं गर्भं दशमे मासि मृतवे प्रसोतुं प्रसयाय गर्भं आधेहि धारय ॥ विष्णोः श्रेष्ठेनेति—विष्णोः श्रेष्ठेन रूपेण युक्तं पुमांसं पुत्रान् पुत्रं अस्यां नार्यां गवीन्यां । गवीनीति स्त्रीणां वीर्यस्या- निधानम् । तस्यां दशमे मासि मृतवे प्रसोतुमाधेहि ॥ प्रजापते इति मन्त्रब्रह्मे व्याख्यायते ॥ इति मन्त्रार्थः ॥

अथ सीमन्तोन्नयनप्रयोगः । गर्भमावापेक्षया आयुक्ते चतुर्योदी मासे शुक्लपक्षे प्रागभिहिते तिर्यो दिवा चन्द्रमसाधिष्ठितस्य सूर्यादेः पुनश्चन्द्रस्य मध्यमपादद्वये पक्ष्याः सीमन्तकर्म करिष्यन्पतिः पूर्वपुनान्द्रहस्यजिनमपकफलपुग्मपुताबुद्बुन्धरस्तवकी तदभावेऽन्यस्तवकी वा त्रिशुलवर्णां शुलर्ली त्रीणि कुदापिञ्जलानि च संपाद्य प्रागुक्तयद्रहयक्षमाभ्युदयिकं च कृत्वा आचार्यः परेष्टुः त्रातरनुष्ठाय मङ्गलानां परिहिताहवसोयुगलामलंकृतां पत्नीमासन उपवेश्य पुण्याहवाचनानन्तरं देशकालावनूप मम पक्ष्या गर्भाभिगृदिपरिपन्थिपिदितकथिरत्रियालक्ष्मीभूतराक्षसीभूतराक्षसकलसीभाग्यमूलभूतमहालक्ष्मीसमावेशनद्वारा श्रीपरमे- श्वरप्रीत्यर्थं स्त्रीसंस्कारलक्षणं सीमन्तोन्नयनाख्यं कर्म करिष्य इति संकल्प्य चतुर् कृतकौतुकबन्धाम्बितामीष्टदेवतां विधाय शोभने मुहूर्ते आपातनार्थि प्रतिष्ठाप्य समिद्ध्यमादाय पुनर्देशकालौ निर्दिश्य अथ करिष्यमाणे सीमन्तोन्नयनहोमे देवतापरिब्रह्मार्थमित्या-

दिचक्षुषीं प्राज्येनेत्यस्य सुस्ता धातारं धातारं विष्णुं विष्णुं प्रजापतिं चैताः प्रधानदेवता आव्येन शेषेण स्थिष्ट-
कृतमित्यादिपूर्ववद्वत्ता समिह्रयमावाधाथ परिसमूहनादिरियेचनान्तं कृता प्रत्यगग्रेः स्वस्य दक्षिणतः प्राग्ग्रीवमुत्तरलोमकमान-
वृहमजिनमालीर्यं प्रागुक्तवदुदगग्रेः श्रोत्रणपात्रासुनौ मणीताग्यपात्रे इध्मावर्हिणी क्रमादासाद्य पवित्रकरणाद्याज्यसंस्कारान्ते तस्मि-
न्नजिने तामाचान्तसलिलां यवीं प्राशुलीयुषेषस्य तथा पाणिना स्पृष्टः सन्निधाधानाद्याज्यभागान्तं कृता । धाता ददातु दाशुय इति
मन्त्रद्वयस्य हिरण्यगर्भो धाता आद्याजुष्टुर्दिलीयात्रिष्टुप् । धाता ददातु दाशुये प्रार्ची जीवानुमर्धिताप् । वयं देवस्य धीमहि सुमति
व्याजिर्नयितुः स्वाहा । धात्र इदं० । धाता प्रदानमुत राय इदं धातेदं विष्णुं भुवर्नं जवान । धाता कृष्टीरर्निमिषामिचंष्टे धात्र इद्व्यं
धुतवज्जुहोतुस्वाहा । धात्र इदं० । राकामहमिति मन्त्रद्वयस्य गृत्समदो राकजगती । राकामहं सुहर्वा सुष्टुवी हुवे द्रुणोतु नः मुभगा
शोचतु त्मना । सीव्युतपः सूच्याच्छिद्यमानया ददातु वीरं शतदायमुक्त्यं स्वाहा । राकाया इदं० । यास्ते राके सुमर्त्यः सुपर्गन्तो
याभिर्दिदति दाशुये बर्मनि । तामिनीं अद्य सुमना उपार्गहि सहस्रपोषं सुभगे रराणास्वाहा । राकाया इदं० । नेजमेपेति तिसृणां
तद्यविष्णुरनुष्टुप् । नेजमेपु परापत० यद्येयं पृथिवी० विष्णोः श्रेष्ठेन० । विष्णव इदं । प्रजापते हिरण्यगर्भः प्रजापतिस्त्रिष्टुप् ।
प्रजोयिते न त्वेवता० प्रजापतय इदं० । एतैरष्टभिर्मन्त्रैरष्टाद्याज्याहुतीर्हिता यस्याः पयिमतः प्राशुस्तास्तिष्ठथफलशुभ्यान्वितमोदु-
म्बरस्तवकदयं त्रिशुलां शुलतीं कुम्भाङ्कुरत्रयं च पाणिनैकीकृत्य गृहीत्वा गन्धूलेन पल्याः केशललाटयोः संचिमारभ्य मूर्धमदेद्या-
धया सीमन्तरेखा भवति तथा मूर्धुरः स्वगेमिति मन्त्रं प्रत्युत्थयनमुच्चारयन् विधत्तुर्वा केशान्पृथक्कृत्य यथाचारं सगोधुमामुदन्व-

रफलमालां उत्कण्ठे निधाय वीणागायिनौ द्विजौ सोमं राजानं संगायेतामिति प्रेषयेत् । तौ च वीणागायिनौ सोमो नो राजावतु मातुपीः प्रजा निविष्टचक्रा कावेरीति संनिहितनदीनाम् संयुञ्जन्त्युच्चारयन्तौ वीणां गाययेताम् । सामगानापरिज्ञाने इमं मन्त्रं त्रिःपठेताम् । सतो यतो स्थिष्टकृदादिहोमदोषं समाप्य ब्रह्मणे दक्षिणां द्रुपदं ब्रह्मणोऽमात्रे ब्राह्मणाय विदुषे दद्या पतिपुत्रव-
तीमिदं द्वाभ्याणीभिरुपदिष्टमाचारं च कारयित्वा कर्मान्ते कर्तव्यं स्थलिवाचनं पूर्ववत्कुर्यात् ॥ इति नृसिंहीये प्रयोगपरिज्ञाते पो-
तुशकर्मकाण्डे सीमन्तोन्नयनम् ॥

अथ विष्णुबलिप्रकरणम् । नमामि बलितस्तुष्टं हरिं प्रह्लाददैवतम् । अथर्विप्राणनिर्वाणप्रयोगपरमौपधम् ॥ अथे-
दानीं विष्णुबलिप्रधीयते । तस्य सावत्कालप्रमाणमाहाधत्वायनाचार्यः—‘तथा विष्णुबलिषापि सप्तवज्रेस्तु पुष्टये ।
प्रतिगर्भं बलिः कार्यः सीमन्तश्च प्रशस्यते ॥ अकृते च भवरोपः कृते पुष्टिं सन्दृजति । गर्भवाधानिष्टस्यर्धं सुलभृत्यार्धमेव च ॥
महादोषापनुत्पर्यं बलिः कार्यो यथाविधि’ इति ॥ तत्र तिथ्यादिविधिरुच्यते । श्रीधरीये—‘रोहिण्यां वा वैष्णवे पूर्वपक्षे
द्वादश्यां वा सप्तमे वा तिथौ च । मध्ये षाढः पूर्वभागे न रात्रौ विष्णोः पूजां कारयेद्गर्भपुष्ट्यै’ इति ॥ अत्र मासविधिस्तु—
‘मासेऽष्टमे विष्णुनलं च कुर्यात्’ इति पूर्वमेवाभिहितः । तथाच वसिष्ठः—‘मास्य (से)ष्टमे च गर्भस्य कुर्याद्विष्णोर्वलिक्रियाम् ।
श्रवणे चैव रोहिण्यां पुष्ट्यै चैव भवस्यते ॥ द्वितीया सप्तमी चैव द्वादशी च शुभा तिथिः । शुभग्रहोदयाः श्रेष्ठालेपां च दिक्वसा
अपि ॥ पापाख्यायारिगाः श्रेष्ठा नेष्टाः सर्वेऽष्टमस्त्रिताः’ इति ॥ बुद्धगार्ग्यश्चाह—‘गर्भपुष्ट्यै विष्णुमासे विष्णुपूजां विधानतः ।

शुभान्तरगतः कुर्याद्विद्यतोऽथ गमान्वितः ॥ नान्यथा गर्भयुद्धिः स्यादित्युवाच चतुर्मुखाः । पीताम्बरं कृष्णवर्णं शङ्खचक्रगदाध-
रम् । पट्टावामिनं विष्णुं मृतकुम्भे विन्यसेत्ततः ॥ विष्णोश्च रूपं कनकेन कृत्वा तल्लिङ्गमन्त्रेण सुवर्णपुष्पैः । वस्त्रावतर्गुलधूप-
दीर्घनिवेपथ्यामृतकलैश्च सम्पद ॥ एवं पूजां प्रकुर्वीत गर्भणां रक्षणाय च । ब्राह्मणाय प्रदद्यात् प्रतिमां वज्रसंयुताम्' इति ॥ आध-
त्तायनाचार्यः—'वज्रेत्सर्वकर्मणि विपत्त्यत्यरनं वने । चन्द्राष्टमे च यत्नेन वधनाशुभ्यये तथा ॥ अनमीष्टो भवेत्तिष्यक्षेचदा श्रवणेन
या । मापियनैर्मतादित्सर्वं यदेवेन या दिजः ॥ एतर्क्षश्च सीमन्तो वलिश्चापि विधीयते । प्राजापत्यमस्त्योष्णाधिष्ण्यैर्यापि त्यसंभवे' ॥
व्ययो द्वादशचन्द्रः । आचार्यः—'वलिः प्रवस्यते सम्यग्विधत्तार्याय क्रियावताम् । सौ तु सन्महलत्वात् दम्पती अहताम्बरौ ॥
भवेतां पूर्वदिचे नान्दीधाद्वादवत्तया । ब्राह्मणेऽग्निं समाधाय सुमुहूर्ते गृहेऽथवा ॥ घृतेर्दुलाज्यभागान्तं स्पष्टिले चाचयेद्वरिम् ।
पञ्चम्यं धाम्निकृत्यं वा समभ्यर्च्य निवेद्य च ॥ अग्रेर्दक्षिणतः कुर्यात्स्पष्टिले यजनं हरेः ॥ विनास्पष्टिलयोगेन केचिज्जुहति च
द्विजाः । आगपार्क्षेनैव वरुणा वस्यमाणैर्दुनेत्यतिः ॥ अतोदेवा इति चहं तस्मिन्नावाविधितम् । पश्चिर्विष्णोर्दुकाधिध दद्यामिः
गतमिर्दुनेन् ॥ संवामित्यष्टभिर्क्षिप्रश्रुतुर्दशमिरेव च । परइत्यथ मूक्तेन पौरुषेण विषक्षणः ॥ हुनेदादावयान्ते वा विष्णुर्योनि-
मिति विनिः । चतुःपष्टिभिरमेन हुनेदेवं यलौ हरेः ॥ अग्रेः प्रागुचरे भागे लिप्त्वा गां गोमयेन तु । सितेन स्वप्ता कुर्याच्चतुरत्नं
चतुःपदम् ॥ तथा चतुःपष्टिपदं कृत्वा स्पष्टं यथाविधि । चतुरदुलमानेन श्रतिप्रति ततो वलिम् ॥ निर्गन्त्यादिषु तेव्यञ्जस्तान्मन्त्रै-
र्विकिरेद्वलिम् । पिष्टमेकं च नम्रद्ये दद्यादग्नौ च विष्णवे ॥ नमो नारायणमेति वाराधं मन्त्रमुचरेत् । दंपती प्राशयेतां च

पृथग्विपण्डित्यं शुभम् ॥ स्वयं कर्ताचरेत्कर्म पत्न्या स्पृष्ट इति द्विजः । ततः स्विष्टकृतं हुत्वा होमशेषं समापयेत् ॥ दक्षिणां गुरवे दत्त्वा भुञ्जीताथ द्विजैः सह । बलिरेवं प्रकर्तव्यः प्रतिगर्भं द्विजातिना' इति ॥—'वैष्णवो ह्यष्टमो मासो विष्णुर्गर्भस्य देवता । पल्लिं च तूष्णीं वा कुर्याद्गर्भस्य परिपुष्टये' इति ॥

अथ विष्णुबलिप्रयोगः । गर्भाष्टमे मासि पूर्वशुद्धपत्नीं स्नात्वा धृताहवसाससचलंकृत्वा भवेताम् । ततः पतिः प्रागुक्तग्रहयज्ञमाभ्युदयिकं च कृत्वा परेशुः पुण्याहवाचनानन्तरं गर्भिण्या मम धर्मपत्न्याः गर्भस्य निर्वाधपरिपोषणपूर्वकमुत्तमवृत्तिसिद्ध्यर्थं गर्भोद्दिदेव-वाञ्छीविष्णुप्रीतिकामोऽहं विष्णुबलिनाम कर्म करिष्य इतिसंकल्प्य प्रागुक्तलक्षणे मुहूर्ते शुदाह्मणे गृहे वा प्रागुक्तविधिना स्वगण्डले औपासनाग्निं प्रतिष्ठाप्य । पुनर्देशकालीं निर्दिश्य अद्य करिष्यमाणे विष्णुबलिहोमे देवतापरिग्रहार्थमित्यादिचक्षुषी आज्येनेत्यन्त-मुक्त्वा विष्णुं प्रधानदेवतां चतुःपट्यारं चरुद्रव्येण शोषेण स्विष्टकृतमित्यादि प्राग्बहुक्तान्वाचाय परिसमूहनाद्याज्ये दर्भप्रद्वय-क्षेपणान्नं कृत्वा सिद्धाश्रमभिसमीपे निधाय तेन सहाज्यं त्रिःपर्यधिकृत्वा अग्नेर्दक्षिणभागे स्वगण्डलं भोमयेनोपलिप्य तत्र स्वस्तिकं वा परमं वा रजसा विलिख्य तत्र मनोहरं सुशुद्धं पुण्यजलैरापूरितं स्रजवेष्टितं नवं सूक्तलघं संस्थाप्य तदुपरि नवं वस्त्रमास्तीर्य सौवर्णीं धृतपीताम्बरशङ्खचक्रगदापद्मां विष्णुप्रतिमां कलशोपरि संस्थाप्य अतोदेवा इति तृचा सुवर्णपुष्पगुग्गुलूपदीपफलपुस्तनैवेद्यपुतपोढ-शोपचारैः संपूज्य पुनर्वधासनमासित्वा पत्न्या पाणिना स्पृष्टः सन् अवदानधर्मेण चरुयवदाय सुचा चतुःपटिमन्त्रैर्धत्तुः पटिमाहुती-र्जुहुयात् । तत्र मन्त्राः—अतो देवा इति पठ्यत्वंस्य मेधातिथिर्विष्णुर्गायत्री । अतो देवा० ऋ० ६ । विष्णोर्नुकमिति सप्तदशर्चस्य

मूक्तसौच्यो दीर्घवमा विष्णुस्त्रिष्टुप् द्वितीयावृत्तीये जगत्सौ । विष्णोर्नु कं चर्योणि० १७ । संवामित्यष्टर्चस्य मूक्तस्य भरद्वाजो विष्णुरिष्टुप् । संवो कर्मणा० ८ । परोमात्रवेति चतुर्दशर्चस्य वसिष्ठो विष्णुस्त्रिष्टुप् । परो मात्रया तुर्वा० १४ । सहस्रशीर्षेति पौंड्रर्चस्य मूक्तस्य नारायणः पुरुषोऽनुष्टुबन्त्या त्रिष्टुप् । सहस्रशीर्षा पुरुषः० १६ । विष्णुर्योनिमिति तिसृणां सप्त विष्णुरनुष्टुप् । विष्णुर्योनिं कल्पयतु० ३ । अत्र सर्वत्र विष्णव इदं नममेत्युपेक्ष्यत्यागः । अनन्तरमपेरीशान्यां सर्वतोद्वात्रिंशदङ्गुलपरिमितं स्पण्डिलं गोमयनोपालिप्य सितेन रजसा चतुरस्रमारचय्य तन्मध्ये प्रागुदगायतरेखाद्वयलेखनेन चतुरस्रमण्डलचतुष्टयं संपाद्य तस्योपरि रेखाद्वयस्य पार्श्वयोः प्रत्येकं रेखात्रयसंख्यया प्राभायनाः षडुदगायताश्च पद्मरेखाः परस्परं चतुर्जुलान्तरालमालिख्य तत्र निष्पद्येत्तु चतुःषष्टिपदेषु नैऋतपदगदिक्रमेण प्रथमं धात्वावृत्तौ ततोऽनन्तरास्वप्यावृत्तिषु प्रागुक्तचतुःषष्टिमन्त्रैः स्वाहान्तीथतुःषष्टिपदेषु प्रादक्षिण्येन बलिदद्यात् सर्वत्र विष्णव इदं नममेत्युद्दिश्य त्यक्त्वा दंपतीं दृश्यगन्त्रीयाताम् । ततः पतिः पत्न्या स्पृष्टः सन् भ्रिष्टादरादिहोमश्रेयं समाप्य गवत्प्रतिमां दक्षिणां च गुरवे दत्त्वा कर्मान्ते सल्लिवाचनं पूर्ववत्कृत्वा ब्राह्मणान्भोजयित्वा स्वयमपि भुञ्जीत ॥ इति श्रीशृङ्गिहोमे प्रयोगपरिजाते षोडशकर्मकाण्डे विष्णुवलिप्रकरणम् ॥

अथ गर्भिणीधर्माः । लक्ष्मीशृङ्गिहोमवतः कीर्तिखिलोपयगर्भिणी नूनम् । नोचेदिदं क्वं स्यात्पाण्डित्यं गर्भधारणापालम् ॥ अपेक्षान्ती प्रसन्नाष्टर्भिणीधर्मा उच्यन्ते । तत्र पात्रे दितिमाह कदरपः—‘नावस्करेणुषविशेन्युमलोत्सवलादिषु ।

जलं च नावगाहेत शून्यगारं च वर्जयेत् ॥ बल्मीकं नाधितिष्ठेत् नचोद्विष्टमना भवेत् । विलिखेन्न नर्तुर्भूमिं नाङ्गारेण न भसना ॥
 न दुपाङ्गारभसासिकपालेषु समाविशेत् । चर्जयेत्कलहं लोकैर्गर्गमङ्गं तथैव च ॥ न युक्तेकेत्री तिष्ठेत् नाशुचिः स्यात्कदाचन ।
 न शयितोच्चरशिरा नचैवाधःशिराः क्वचित् ॥ न वस्त्रहीना नोद्विष्टा नचोद्ग्रीष्मरक्षारिणी । नामङ्गल्यं घटेद्वायवं नच हास्याचिका
 भवेत् ॥ कुर्याच्छुशुरयोर्नित्यं पूजां माङ्गल्यतत्परा । तिष्ठेत्प्रपन्नवदना मर्तुः प्रियहिते रता ॥ संव्यायां नेन भोक्तव्यं गर्भिण्या
 हि प्रयत्नतः । न स्यात्तव्यं न भन्तव्यं वृक्षमूलेषु सर्वदा ॥ न द्रव्यानां सदा तिष्ठेत्तुङ्गाछायां विवर्जयेत् । सर्वोपधीभिः कोष्णेन
 वारिणा लानमाचरेत् ॥ कृतरक्षा शुभूषा च पास्तुपूजनतत्परा । दानशीला तृतीयायां पर्वत्यां भक्तिभाचरेत् ॥ गर्भिणी कुञ्ज-
 राधादिवाहं हर्म्याधिरोहणम् । व्यायामं क्षीघ्रगमनं शकटारोहणं त्यजेत् ॥ शोकं रक्तविमोहं च साध्यसं कुक्षुटाननम् । व्यव-
 सायं दिवास्वापं रात्रौ जागरणं त्यजेत् ॥ पतित्रता भवेन्नारी विशेषेण तु गर्भिणी । अतिधारं तु नाश्रीयादत्यम्लमतिभोजनम् ।
 अत्युष्णमतिशीतं च गुर्वाहारं परित्यजेत् ॥ यस्तु तस्या भवेत्पुत्रः स्थिरायुर्बृद्धसंमतः । अन्यथा गर्भपतनं साचामोति न संशयः
 इति ॥ ॥ कपिलसंहितायां तु—‘माताय गर्भगुप्त्यर्थं सालिकाहारसंयुता । सदाचारा धर्मशीला सन्नतैर्देवतार्चनैः ॥ नाति-
 प्रावस्तु घृज्जीत नातिमध्यंदिने तथा । संव्याकाले तु नाश्रीयाथाकञ्छा वर्तयेत्सदा ॥ नोच्छिष्टा नैव मलिना न प्रावृत्तसुरासती ।

पाठा०—१ नाधिराहेत् । २ नर्तनं विलिखेदुक्षि । ३ न चार्द्धावरणाश्रिनी ।

नारोहेत्यरं चाद्यं द्मशानं नेधवेत्सती ॥ नोचरेषु नदीनां न दृष्टानास्तेहल्कदा । न सुक्तकेशी नाभ्याक्ता भवेद्भर्तवती सती ।
 नोच्छिष्टा नच संभ्रामु तर्धव विषमस्यले ॥ नाथः द्रुयीत विभ्रमो दद्याद्रक्त्यनुसारतः ॥ स्वेष्टवस्तुसुगन्धानि ताम्बूलं चाष्टमङ्गलम् ।
 तृतीयनासे हृष्माण्डफलं दद्यान्मनोहरम् ॥ दद्यात्सुवासिनीभ्योऽपि लभेत्ताम्रः सुदाक्षिणः । गर्भसंरक्षणार्थाय न कुर्यान्निरुक्त-
 नम् ॥ हरिद्रां कर्णपत्रं च गुडो जीरक एव च । लाजाय लवणं पुष्पं फलमित्यष्टमङ्गलम् ॥ मूत्रमवक्षेण संवेष्ट्य गन्धपुष्पाक्षतादिभिः ।
 अभ्यर्ण्यकं विधानेन द्वांषा द्विजयराय वा ॥ सुवासिनीभ्यो वृतेषां यथालाभं प्रदीयते । शुक्या फलं फलं गद्वा बहूनि सुखसिद्धये ॥
 माने वृगीये ताभ्यर्च्य दयादीडिमसुचमम् । चतुर्थे मातुलिङ्गं च नारिकेलं च पञ्चमे । षष्ठे तु पनसं चूतं सप्तमे मासि चाष्टमे ॥
 लिङ्गं नवमे मासि कदलीफलशुण्डकम् । सर्वदा सर्वमासेषु प्रदत्तं कदलीफलम् ॥ एवं दानेन नारीणां संततिप्रतियन्धकाः । नवय-
 न्नि संततिं शुद्धां पाप्मानि शुभकर्मभिः” इति ॥ ॥ मार्कण्डेयपुराणेपि—‘गर्भः स्त्रीणां तथा न्यस्तः कलिलः स्वात्सुदारुणः ।
 मया रक्षा गदा कार्या नित्यं शौचनिषेवणात् ॥ त्रसिद्रुमत्रलिखनाच्छलमान्यानुधारणात् । विशुद्धगेहवसनादनायासाच्च वै द्विज ॥
 परितरयते तौ तु विरूपविकृता द्विज । तौ तु दृष्टादिपरिस्वाश्रकाराम्भोधिस्तथौ ॥ गर्भिण्यां परिश्रुति तौ कुरुतः पादपात्रिषु ।
 अतो न दृष्टं नवाङ्गि प्रकारं च पयोनिधिम् । परिक्षां वा समाक्रामेद्वला गर्भधारिणी ॥ गर्भहन्तुः सुतो विभो मोहिनी चापि
 कल्पका । प्रविश्य गर्भं हन्त्येको भुक्तं मेहयते परा ॥ जायन्ते मेहनादस्याः सर्पमण्डूकच्छपाः । सरीसृपाणि चान्यानि पुरीषमथ

वा पुनः ॥ इदञ्छायायिता रात्रावयवापि चतुण्यथे । अश्नानक्तशूमिष्टासुचरीयविवर्जिताम् ॥ निद्राहीनां निशीघ्रोत्थां प्रवि-
शेतामिमां स्त्रियम्' इति ॥ ६३ ॥ अत्र गर्भिण्या यात्राप्राप्तौ मासनिश्चयमाह बृहस्पतिः—'चतुर्थे मासि पष्ठे वाप्यष्टमे गर्भिणी
यदा । योत्रा नित्यं विवर्ज्या स्वात्पाषाणे तु विशेषतः' इति । इति गर्भिणीधर्माः ॥ ६३ ॥ अथ गर्भिणीपतिधर्माः—गर्भिण्या
यदभिच्छिन्नं तत्पतिना दातव्यम् । अन्यथा दोषश्रवणात् । तदाह याज्ञवल्क्यः—'दोहदस्त्राग्रदानेन गर्भो दोषमवाप्नुयात् । वैरूप्यं
निधेनं चापि तस्मात्कायं स्त्रियाः प्रियम्' इति । संग्रहेपि—'गर्भिणीवाञ्छितद्रव्यं तस्यै दद्याद्यथोचितम् । सूते चिरायुर्न पुत्रमन्यया
दोषमर्हति' इति । आचार्यस्तु—'घपनं मेयुर्न तीर्थं वर्जयेद्गर्भिणीपतिः । श्राद्धं च सप्तमाभ्यासादूर्ध्वं चान्यच्च वेदवत्' इति । श्राद्धं
श्राद्धमोजनमित्यर्थः । अन्यन्तु श्रवानुगमनादि । तदुक्तं कालविधानन्याख्यायाम्—'क्षौरं श्रवानुगमनं न स्वकर्तव्यं च युद्धं च
वास्तुकरणं सतिदूरगमनम् । उद्राहमन्युषिजलपनोपयोगमायुःक्षयं भवति गर्भिणिकापतीनाम् ॥ क्षौरं च सागरलानं न कुर्याद्ग-
र्भिणीपतिः । कृतगान्यादि चेतस्त्राः प्रजा भवति न पुत्रम्' इति ॥ इति गर्भिणीपतिधर्माः ॥

सृतिकागृहनिर्माणविधिः । अवलम्बेऽम्बुजाक्षस्य पदाम्बुजयुगं परम् । यस्य रक्षःसभाशाला संभवे सृतिकागृहम् ॥
अथेदानीं प्रसङ्गात्सृतिकागृहनिर्माणविधिरभिधीयते । स्मृतिभास्करे गर्गः—'वारेऽनुकूले राशी तु रिफुद्गोपादिवर्जिते ।
स्वानुकूलदिशि प्रोक्तं चतुर्दिशः भवति' ॥ रत्नकोशेषि—'आसन्नवसवे मासि कुर्यान्निव विशेषतः । तद्वत्प्रसवकाले स्यादिति शास्त्र-

पाठः—१ म्रिय विवर्जयेतामापादे (धामाने) तु विशेषतः । २ मरणे मासि ।

विनिश्चयः' इति । सूतिकागृहनिर्माणविधिमाह वसिष्ठः—'ऐन्द्रे तु विश्रमस्थानमाधेय्यां पचनालयम् । यान्यायां शयनस्थानं
नन्दत्वां सूतिकागृहम् ॥ वारुण्यां भोजनगृहं वायव्यां पशुमन्दिरम् । कौवेर्यां तु धनस्थानमैशान्यां देवतालम्' इति । सूतिकागृहप्रवे-
शकालमाह ज्योतिर्वसिष्ठः—'अथातः संप्रवक्ष्यामि सूतिकागृहवेदनम् । [मासे तु नवमे प्राप्ते पूर्वषष्ठे शुभे दिने । प्रमृत्तिसंभवे
काले मघ एव प्रवेशयेत् । रोहिण्येन्दुचरणौष्येणु स्थानीचारुणयोरपि । पुनर्वसु सुष्यहल्लघनिष्ठाच्युत्तरासु च ॥ मंत्रे त्वाष्ट्रे तथाश्चिन्मां मू-
ति कायाः प्रवेदनम् ।] मत्स्यार्चनाद्यौ मृत्युब इद्विपुल्यायुरीप्सितम् ॥ मृत्युब मरणं पित्रोर्मरणं च वतास्त्रिषु । मेपादिक्रमक्षौ विद्यारमृति-
कागारवेदने ॥ ग्रहास्तुहले राश्यां तु रिफमष्टाष्टवजिते । सर्वे बाध शुभाः केन्द्रे पापाश्च विपढायनाः ॥ शुभांशे शुभदृष्टे तु
मृत्तिकावेदनं शुभम्' इति ॥ ॐ ॥ सूतिकागृहप्रवेशविध्यादि पद्मपुराणे—विष्णुधर्मोत्तरखण्डे परशुरामं प्रत्याह पुष्करः—
'प्रविशेन्मृत्तिकासंज्ञं कृतरक्षं समंततः । सुभूर्गो निर्मितं रम्यं वास्तुविद्याविद्यारदैः ॥ प्राग्द्वारमुत्तरद्वारमथवा सुदृढं शुभम् । देवानां
प्राद्वारानां च गत्वा कृत्वा च पूजनम् ॥ विप्रपुण्याहज्यन्देन शल्लवाधारवेण च । प्रमृता बहवस्तत्र तथा क्लेशसहाश्च याः ॥ इद्या
विश्वमनीयाश्च प्रविशेयुः स्त्रियश्च तत् । तात्रास्तुल्यैर्नैवेद्यैस्तत्रैवमुपचारेयत् ॥ आहारैश्च विहरिष्य प्रमवाय सुखं द्विजाः । एरण्डमूल-
शूर्णेन मधूनेन तर्पेय ताम् । मुखप्रभवनार्थाय पधात्कांश्च विनिक्षिपेत्' इति ॥ इति श्रीनृसिंहीशे प्रयोगपारिजाते षोडशकर्मकाण्डे
सूतिकागृहनिर्माणविधिः ॥

अथ गर्भोत्पत्तिप्रवर्धनप्रसवप्रकरणम् । लक्ष्मीवक्षोजचञ्चदुगुणमस्मणितं यस्य वक्षो मनोत्रं दंष्ट्रास्त्र्यंशुजालैः किस-
लयकुसुममग्नान्तिकृतसंचकास्ति । उच्यन्ते कूटसिंहं सकलसुरवरैः सेव्यमानं दयालुं तं नत्वा गर्भपृश्निप्रसवसरणयः सर्व-
सौधान्यभूमिन् ॥ अथ प्रसङ्गाद्भोत्पत्तिप्रवर्धनप्रसवप्रकार उच्यते याज्ञवल्क्येन । तत्र तावद्रजस्सारमनः प्ररीरग्रहण-
प्रकारमाह—[निःसरन्ति यथा लोहपिण्डोत्पन्नाः स्फुल्लिङ्गकाः । सकाशांदात्मनस्तद्रदात्मानः प्रभवन्ति हि ॥ तत्रात्मा हि
सर्वं किञ्चित्कार्यं किञ्चित्समायतः । करोति किञ्चिदभ्यासघर्मोद्यमयात्मकम् ॥ निमित्तमधरः कर्तुं यो हि ब्रह्मा गुणी वशी ।
अजः शरीरग्रहणात्स जात इति कीर्त्यते ।]—भर्गोदौ च यथाकाशं वायुं ज्योतिर्जलं महीम् । सृजत्येकोत्तरगुणं तथादत्ते भव-
न्मयि ॥ सर्गादाविति—सृष्टिसमये स परमात्मा यथाकाशादीन्—शब्दस्पर्शगुणं वायुं, शब्दस्पर्शरूपगुणं
तेजः, शब्दस्पर्शरूपरसवदुदकं, शब्दस्पर्शरूपरसगन्धगुणां तमती इत्युत्तरगुणान्सृजति । आत्मा जीवतामापन्नो भवन्नुत्पद्यमानोपि
स्वशरीररम्भकत्वेन तादृशपादेषु गृह्णाति ॥ कथं प्ररीरारम्भकत्वं पृथिव्यादीनामप्यत आह—‘आहुत्याप्यायते मूर्यः मूर्पाद्बुधिरथो-
पधीः । तदन्तरसरूपेण शुक्रतमसि गच्छति’ ॥ आहुत्या इति—यजमानैः प्रक्षिप्तबाहुत्या पुरोडाशादिरसेनाप्यायते मूर्यः ।
मूर्याश्च कालवशेन परिपक्वादाभ्यादिद्वीरसाद्बुधिर्यमनं च । तत्राद्यं सेवितं सद्बुधिरादिक्रमेण शुक्र-
शोणितमायमापयते ॥ ततः किमिल्यत आह—‘स्त्रीपुंसयोश्च संयोगे विशुद्धं लुक्शोणितं । पञ्चधावत्स्वयं पटु आदत्ते सुगपत्प्रभुः’ ॥

स्त्रीपुंययोरिति—ऋतुवेलायां स्त्रीपुंससंयोगं शुकं च गोणितं च शुक्रशोणितं तस्मिन्स्पर्शसंयुक्ते विशुद्धवातपित्तश्लेष्माद्यग्र-
न्थिषु मूत्रदुग्दीपग्रन्थिरंगोन्योऽन्यीजानीति स्मृत्यन्वरोक्तदोषरहितेषु स्थिता पञ्चधातुन्यथिव्यादियच्चमहाभूतानि शरीरारम्भकतया
मयं पञ्चभिद्वातुरात्मा ग्रन्थुः शरीरारम्भकरणदृष्टकर्मयोगित्वा समर्थो युगपदादत्तै भोगायतनत्वेन स्वीकरोति । तथाच शरीरकै-
'स्त्रीपुंययोरौ महत्संशुद्धं शुकं कलणमेव भूतानां सह गुणैश्च सत्त्वत्वस्वभोगिः सह वायुना ग्रैर्यमाणं गर्भोदये तिष्ठती'ति ॥—
'इन्द्रियाणि मनः प्राणो ज्ञानमायुःसुरं धृतिः । धारणा प्रेरणा दुःखमिच्छाङ्कार एवच ॥ प्रयत्न आकृतिर्वर्णः स्वरद्वेषो भवामर्षो ।
तत्सत्तदात्मकं सर्वमनादेरादिमिच्छतः' ॥ इन्द्रियाणीति—इन्द्रियाणि ज्ञानकर्मैन्द्रियाणि वक्ष्यमाणानि मनयोभयसाधारणं प्राणो-
ऽपानौ व्यान उदानः समान इत्येवं पञ्चदृष्टिभेदः शरीरो वायुः कालत्रियेषागन्धिस्पर्शजीवनं आयुः सुरं निर्धृतिः धृतिश्चित्तर्घर्ष
धारणा प्रज्ञा मेधा प्रेरणं ज्ञानकर्मैन्द्रियाणामधिष्ठातृत्वं दुःखमुद्वेगः अहंकारोऽहंकृतिः प्रयत्नः कृतिः आकृतिराकारः वर्णो गौरादिः
स्वयः पङ्कगान्धारादिः द्वेषो घृणं भवः पुत्रपत्यादिभयः अभवत्ताद्विपर्ययः तस्यानादेरात्मनो नित्यस्यादिमिच्छतः शरीरं लिष्टृक्षमा-
णस्तर्गमेतदिन्द्रियादिरुमात्मजनितं प्राग्भवीयकर्मजन्यमित्यर्थः ॥ संयुक्तशोणितशुक्रस्य कायरूपपरिणमो रुममाह—'प्रथमे मासि
संश्लेषभूतो धातुविमूर्च्छतः । मास्युत्वं च द्वितीयं तु तृतीयेऽङ्गानि वै ततः' ॥ प्रथमे मासीति—प्रथमे मासि संश्लेषभूतो
द्रवरूपतो प्राप्त एतागतिष्ठते न कठिनतया परिणमते । द्वितीयमास्युत्वं ईप्सकठिनमांसपिण्डरूपो भवति । अयमभिप्रायः—को-
ष्ठपरमनठन्दहनाभ्यामित्यत्र कारणमाह ग्राह्ये—'कर्म्ममिमयो गर्भं माये तु जलसंस्थितिः । वायुना तेन मार्सेण तेन गर्भो न

पच्यते' इति । प्रतिदिनमुच्छोष्यमाणशुक्रवः संपर्कोपादितव्रीधूलमेवं जालं त्रिंशद्दिनैः काठिन्यमापद्यत इति । तथाच श्रुतिः—
 'द्वितीये शीतोष्णानिलैरभितप्यमानो भूतसंघातो धनो जायते' इति । तृतीये तु मासे अङ्गरिन्द्रियैश्च संयुतो भवति ॥—'आका-
 शाद्वायवैर् सौक्ष्म्यं शब्दं श्रोत्रे बलादिकम् । वायोश्च स्पर्शनं चेष्टां व्यूहत्वं रौह्यमेव च ॥ पितातु दर्शनं भक्तिमोक्षं रूपं प्रका-
 शनम् । रसातु रसनं शैल्यं स्नेहकंदं समार्दवम् ॥ भूतैर्मन्त्रं तथा प्राणं गौरवं मूर्तिमेव च । आत्मा गृह्णात्यजः सर्वं तृतीये स्पन्दते ततः' ॥
 आकाशादिति—आत्मा गृह्णातीति सर्वत्र संबध्यते । गगनाल्लाघवं लघिमानं क्रियोपयोगिनं सूक्ष्मेक्षिकां शब्दं श्रवणेन्द्रियं बलं दालय-
 आदिग्रहणान्मुपिरलं विविकतां च । 'आकाशाच्छब्दं श्रोत्रं विविकतां सर्वान्समूहांबे'ति गर्भोपनिषदि दर्शनात् । पवनात्स्पर्श-
 निद्रियं चेष्टां गमनागमनादिकात् । व्यूहनमन्त्रानां विविचं प्रसारणं रौह्यं कर्कशत्वं शब्दं स्पर्शं च पिताचेजसोदर्शनं बहुरिन्द्रियं
 पक्तिं सुक्तस्याहारस्य पचनं औष्ण्यं स्पर्शनमङ्गानां रूपं द्यामत्तादि प्रकाशतां प्राजिष्णुतां संतापमर्पणादि च । 'शौर्यामर्पतैस्त्वय-
 पत्न्यौष्ण्यप्राजिष्णुतासंतापवर्णरूपेन्द्रियाणि वैजसानी'ति गर्भोपनिषदि दर्शनात् । एवं रसादुदकाद्रसनेन्द्रियं शैल्यमङ्गानां स्नेहं लि-
 ग्धत्वं मृदुलं संवृत्तिं कंदं आर्द्रतां भूमेर्मन्त्रं घ्राणेन्द्रियं गरिमाणं मूर्तिच सर्वमेतत्परमार्थतो जन्मरहितोऽप्यात्मा तृतीये मासि गृह्णाति ।
 ततश्चतुर्थे मासि स्पन्दते चलति । तथाश्चतुर्थे मासि चलनादावभिप्रायं करोति ॥ किंच—'दोहदस्त्राप्रदानेन गर्भो
 दोपमवाप्नुयात् । वैरूप्यं मरणं चापि तस्मात्कार्यं स्त्रियाः प्रियम्' ॥ दोहदस्त्रेति—गर्भस्यैकं हृदयं गर्भिण्याद्यापरमिति द्विहृदया ग-
 र्भिणी तया यदभिलपितं तदोहदं तस्याप्रदानेन गर्भो विरूपतारूपं मरणरूपं वा दोषं ग्रामोति । तस्मादोपपरिहारार्थं गर्भपुष्ट्यर्थं च

गर्भिण्या श्रिया यदभिलषितं तत्संपादनीयम् । तथाच श्रूयते—‘द्विहृदयां नारीं दौहिदिनीमाचक्षते तदभिलषितं दद्याद्दीर्यवन्तं चिरायुषं पुत्रं जनयती’ति । तथा व्यायामादिकमपि गर्भग्रहणप्रभृति तथा परिहरणीयम्—‘ततःप्रभृति व्यायामव्यवसायनिर्हरणदिव्यास्वापरा-
 त्रिजागरणशोरुभययानारोहणवेगधारणकुसुदासनशोणितमोक्षणानि परिहरेत्’ इति तर्जवाभिधानम् । गर्भग्रहणं च श्रमादिभिलि-
 ङ्गैरवगन्व्यम्—‘मयोगृहीतगर्भायाः श्रमो म्लानिः पिपासा सखियस्यन्दनं शुक्रशोणितयोरनुबन्धः स्फुरणं च योन्याः’ इत्यादि
 तर्जनीकम् ॥ किंच—‘भ्येयं चतुर्थं तद्वानां पञ्चमे शोणितोद्भवः । षष्ठे बलस्य वर्णस्य नखरोमास्त्रिसंभवः’ ॥ स्वैर्यमिति—तृतीये
 मासि प्रादुर्भूतस्नाह्नसंप्लव्यं चतुर्थेमासि स्वयं व्येमा भवति । पञ्चमे लोहितस्योद्भव उत्पत्तिः । षष्ठे बलवर्णकररुहोम्प्यां संभवः ॥—
 ‘अतर्धतन्व्यपुक्तश्च नाडीन्नायुदिरायुतः । मसमे चाष्टमे वैव तस्यांमस्तृतिमानपि’ ॥ अत इति—अमा पूर्वोक्तगर्भः सप्तमे मासि
 मनगा चेन्नया युक्तो नाडीभिर्वायुवाहिनीभिः न्नायुभिरस्त्रिवन्धनैः शिराभिर्वातपित्तसंस्पृवाहिनीभिर्नाडीभिश्च संयुक्तः । तथा
 अष्टमे मासि तचा मांसेन स्पृष्ट्या च युक्तो भवति ॥ किंच—‘पुनर्धात्रीं पुनर्गर्भमोजस्तस्य प्रधावति । अष्टमे मासतो गर्भो जातः
 प्राणैरियुग्यते’ ॥ पुनरिति—तस्याष्टममासिकस्य गर्भस्य ओजः कथन विशेषो धात्रीं च पुनः पुनः शीघ्रं गच्छति । अतोऽष्टमे मासि
 जातो गर्भः प्राणैरियुग्यते । अनेनोजःस्थितिरैव जीपनहेतुरिति दर्शयति । ओजःस्वरूपं च स्पृष्ट्यन्तरे दर्शितम् ‘हृदि तिष्ठति यच्छुद्ध-
 मीपद्रक्तं नपीतकम् । ओजः घृहीरे संस्थानं तच्चाश्वाद्याग्रमुन्धति’ इति ॥ किंच—नवमे दशमे वापि प्रबलः मृतिमार्तः । निःन्या-
 सेन याग इव यश्चन्द्रिऽत्रेण मज्जतः’ ॥ नवमे इति—एवं कञ्चगण्यग्नुरादिषट्पिण्योऽन्त्रेन्द्रियो नवमे दशमे वर, अपिचन्द्रान्यमे-

ऽष्टमे वा जीरत्यायासादिदोषवशात्प्रबलमूतिहेतुप्रमङ्गनेरितत्वाच्चस्थिचर्मादिविभिर्गितवपुः श्वख छिद्रेष्व मूढमसुपिरेण सज्वरो
 दुःसहदुःखाभिभूयमानो निःसार्यत इति ॥ ॐ ॥ आसन्नप्रसवस्य गर्भस्य स्थितिः मार्केण्डेयपुराणे—‘क्रामन्ति मुक्तपीतानि
 स्त्रीणां गर्भोदरे तथा । तेनाप्यायितदेहस्तु जन्तुर्वृद्धिमुपति वै ॥ स्मृतितन्त्रं प्रयात्यत्र याह्यसंस्कारभूमिजम् । ततो निर्वेदमायाति
 पीड्यमानस्ततस्ततः ॥ पुनर्नैवं चरिष्यामि निर्मुक्तो मातृकोदरात् । मदा तथा यतिष्यामि गर्भं नाप्याम्यहं यथा ॥ इति चिन्त-
 यते स्मृता आत्मदुःखशतानि च । यानि पूर्वानुभूतानि देवभूतात्पञ्चानि वै ॥ ततः कालवशाज्जन्तुः परिजर्तत्यधोमुखः । नवमे
 दशमे चापि आयुः संजायते ततः ॥ निष्क्रम्यते च विलपयथा दुःखानिपीडितः । निष्क्रान्तबोधरात्मूर्छामसखां प्रतिपद्यते ॥
 ग्रामोति चेतनां चार्त्तां बाधुस्पर्शसमन्वितः । ततस्तं वैष्णवी माया समाकामति मोहिनी ॥ तथा विमोहितधार्त्तां ज्ञानअंशमवा-
 प्यते । अष्टहानो बालमात्रं ततो जन्तुः प्रपद्यते’ इति ॥ ॥ एतद्गर्भस्थितिप्रकारो विष्णुचर्मोत्तरे—‘जरायुर्बद्धे देहे
 मूर्ध्नि बद्धाजलिः सदा । मध्ये लीबस्तु धामे स्त्रीदक्षिणे पुरुषस्तथा ॥ तिष्ठत्युदरभागे तु शृष्टस्यानिष्ठपुस्तथा’ इति ॥ ॐ ॥ प्रस-
 वनिर्वन्धे कर्तव्यमुक्तमृद्विधाने—‘ग्रामन्दिनेत्यमूयन्त्यां जपेद्गर्भविमोचनीम् । इन्द्रं च मनसा ध्यायेद्यारी गर्भं प्रमुञ्चति’ इति ।
 अन्यच्च—‘विजिहीर्षं वनस्पते तदिदं व्यायनं स्मृतम् । यथायवयेत्तदिदं जपन् ॥ स्त्रियं गर्भप्रमूढां वा पाय-
 येदनुमञ्चितम् । उदकं पाययेत्तेन गर्भस्तु व्यवते सुरगम्’ इति ॥ इति श्रीनृसिंहीये प्रयोगपारिजाते षोडशकर्मकाण्डे गर्भोत्पत्ति-
 ग्रन्थेनप्रसवप्रकरणम् ॥

अथ जातरुमग्रकरणम् । नमस्तस्यै नृसिंहाय यस्य जन्ममहोत्सवः । सद्यः स्वर्गवधूवर्गकारावन्धविमोचनः ॥ अथे-
दानीं जातरुमविधिरभिधीयते । तत्र वसिष्ठः—‘जानमात्रे कुमारे तु मुखमसावलोभयेत् । पिता ऋणाद्विमुच्येत पुत्रस्य मूल-
दशमान्’ ॥ तथा कालिकविधानेऽप्युक्तम्—‘पुत्रारण्येकल सुतस्य जीवतः पिता विमुच्येत यदा तदर्णतः’ इति । तथाचैतरेय-
ब्राह्मणम्—‘ऋणयन्मिन्संपत्समृतत्वं च गच्छति । पिता पुत्रस्य जातस्य पश्येवेक्षीयतो मुखम्’ इति । संवर्तः—‘जाते पुत्रे
पितुः ज्ञानं मर्चलं तु निधीयते’ इति । नग शीतलोदकेन कर्तव्यम् । तथाच जायालिः—‘कुर्यान्नैमित्तिकं ज्ञानं शीताद्भिः
राम्यपेय न’ इति । एतद्रात्रायपि कार्यम् । तदाह वसिष्ठः—‘पुत्रजन्मनि यज्ञे च तथा सक्रमणे रवेः । राहोश्च दर्शने ज्ञानं
प्रदानं मान्यया निदि’ इति । तथाच हेमाद्रौ व्यासः—‘रात्रौ ज्ञानं न कुर्वीत दानं चैव विशेषतः । नैमित्तिकं तु कुर्वीत
ज्ञानं दानं च रात्रिषु ॥ पुत्रजन्मनि यात्रायां शय्यायां दानमक्षयम्’ इति । एतच्च तत्काले सूतकान्तरनिमित्तागौचान्तरसंनि-
यते मर्यापि कर्तव्यम् । तदाह प्रजापतिः—‘भूतके तु ममृत्पत्रे पुत्रजन्म यदा मवेत् । कर्तुंस्तारुलिकी द्युद्धिः पूर्वाशीचे-
न जुजति’ इति । ज्योतिर्वसिष्ठस्तु—‘शुक्ला जातं पिता पुत्रं मर्चलं ज्ञानमाचरेत् । उत्तराभिमुखो भूत्वा नद्यां वै देवदातके’ ।
इति । रात्रौ तदारादिगमनानां विशेषमाह सांख्यायनः—‘दिवा यदाहृतं तोयं कृत्वा मर्णयुतं तु तत् । रात्रौ ज्ञाने तु
मंजने ग्रासदनलमनिर्ज’ इति ॥६॥ जातरुमर्चनमाह वसुः—‘ग्राह्याभिर्गर्भान्शुभां जातरुमि विधीयते’ इति । वर्धनं छेदनम् ।
जापापेति—‘ग्राह्याभिरप्यनन्तरायां जातरुमक्रिया विज्ञेः । याता मर्चलमन्दुः सितगन्मादिपूरितः’ इति । गर्गस्तु—‘जात-

भारकृमारस्य जातकर्म विधीयते । स्वन्यग्राश्रितः पूर्वं नाभिकर्तनतोऽपि च ॥ एष्यतीतेषु कालेषु शुभयोगे शुभोदये । जातकर्मक्रियां
 कुर्यान्नुत्रापुःपरिवृद्धये' इति । अत्र जैमिनिः—'यवन्न छिद्यते नालं तावन्नामोति मृतकम् । छिन्ने नाले ततः पश्चात्पूतकं तु
 विधीयते' ॥ जायसिः—'जन्मनोऽनन्तरं कार्य जातकर्म यथाविधि । दैवादतीतकालं चेदतीते मृतके भवेत् ॥ अञ्जिअनामो
 कर्तव्यं श्राद्धं च पुनजन्मनि । आशीचोपरमे कार्यमयया निवतात्मभिः' इति ॥ ६३ ॥ अग्राभ्युदयिकं श्राद्धं हेन्ना कर्तव्यमि-
 त्पुरतं व्यासेन—'अस्माभावे द्विजाभावे प्रवासे पुनजन्मनि । हेन्ना श्राद्धं प्रकुर्वीत यस्य भार्या रजस्वला ॥ जातश्राद्धं न दद्यात्
 पक्षाग्रं ब्राह्मणेऽपि । यस्माच्चान्द्राय(णे)षाच्छुद्धिस्तेषां भनति नान्यथा' इति । आचार्यः—'जाते कुमारं तं दद्यात् स्नातानीय
 गुरुन्पिता । नान्दीश्राद्धायसाने तु जातकर्म समाचरेत्' इति । गुरुन्ब्राह्मणान् ॥ तत्र कारिका—'जाते सुते पिता कुर्यान्नान्दी-
 श्राद्धं विधानतः । जातकर्म ततः कुर्यादन्यैरालम्बनान्पुरा ॥ एकस्मिन्भाजने सर्पिर्मधु चैव समानयेत् । अवष्टुप्य हिरण्येन संसृजे-
 र्द्ववा यथा ॥ हिरण्येन कुमारं तं प्राशयेन्मधुसर्पिणी । ग्रते ददामिमणेण मातुरुत्सर्गसंस्थितम्' इति । इदमत्र गृह्यम्—'कुमार
 ज्ञानं पुरान्मरालम्भात्सर्पिर्मधुनी हिरण्यनिकाषं हिरण्येन प्राशयेत्—ग्रते ददामि मधुनो घृतस्य वेदं सवित्रा प्रमूले मयोनम् ।
 आयुष्मान्गुप्तो देवताभिः शतं जीव शरदो लोके अस्मिन्' इति । अस्यार्थः—इदं जातकर्म । कुमारग्रहणं कुमारनिघृष्यर्थम् । ननु
 कुमारोऽपि भवत्येव जातकर्म । कुतः । वक्ष्यते आद्यैव कुमारो इति । उच्यते—प्रवासादागतस्य विहितं कर्माऽदृता भवति न
 जातकर्म अनन्तरत्वात् । एवमेकं । अन्ये पुनरादृतव कुमारो इत्येतदुभयार्धमिति वदन्ति । एतेन कुमारोऽपि जातकर्म भवति ।

मनुनाप्युक्तम्—‘अभिषिक्ता तु कार्येयं स्त्रीणामावृद्धेपतः’ इति । तर्हि कुमारग्रहणं कथम् । अधिकारार्थम् । ‘अष्टमे वर्षे ब्राह्मणमु-
पनये’ दित्युपनयनं कुमारस्यैव यथा स्यान्न कुमार्या इति । ननु ब्राह्मणमिति पुल्लिङ्गनिर्देशादेव स्त्रिया न भविष्यति । न जातिनिर्देशे
लिङ्गमविचक्षितम् । यथा ब्राह्मणो न हन्तव्य इति ब्राह्मण्यसि न हन्यते एवमत्रापि स्त्रियाः प्रसज्येत तन्निवृत्त्यर्थं कुमारग्रहणमिति ।
ज्ञानग्रहणमप्यपित्तरार्थम् । ‘गोदानं पोडजे वर्षे’ इति जन्मतः प्रथुति पोडजे वर्षे यथा स्यादुपनयनप्रथुति माभूदिति । पुरा पूर्व-
मित्यर्थः । अन्यग्रहणमनधिकृतालम्भनात्प्रार्थनं कर्तव्यमित्येवमर्थम् । सर्पिर्मधुनी हिरण्येन निष्कापयति ते हिरण्यसंस्पृष्टे हिरण्येन
प्रागुच्येत् मातुरूपस्य आसीनं प्रते ददामीति मन्त्रेण इति ॥ अधिकृतालम्भनात्प्रार्थनमित्याहार्थः—‘कैवर्त्तादिस्त्रियो मुखत्वा
पितुरन्यस्तु तच्छिशुः । न स्मरन्त्यः पुरा तावज्जातकृत्यादिति स्थितिः’ इति । अत्र भगवान्—‘जातं कुमारं जननादन्यसंस्पर्शनात्पुरा ।
त्वापयित्वाङ्गमारीष्य प्राप्सुखं चोषवैक्य तम् ॥ मानतो विपमे कृत्वा संसृज्य मधुसर्पिणी ।—सर्पिर्मधुनी मानतो विपमतया मिश्रीकृत्य
प्राशयेदिति व्याख्येयम् । तत्साम्ये विपमायग्रमङ्गात् ॥ सित्वा शिलायां तन्निव सुवर्णं बहुशः कपत् । मधुसर्पिःसुवर्णानि
मिश्रीकृत्वाथ शिलिकीम् ॥ प्रतेददामि मधुनो घृतसेत्वादिकामृचम् । उन्मत्ता तः सुवर्णेन तेनैव प्राशयेच्छिशुम्’ इति ।
कारिका—‘हिरण्यं दक्षिणे कर्णे निधायैतामृचं जपेत् । मेधां त इति सन्धे च निधायैतामृचं जपेत्’ इति । इदमत्र शुद्धम्—
‘कर्णयोरुपरि निधाय मेधाजननं जपति—मेधां तं देवः संविता मेधां देवी मरसती । मेधां तं अध्विनो देवाचार्यन्तो पुष्कर-
सर्पा’ इति । अस्मार्थः—अस्य कर्णयोर्हिरण्यं निधाय मेधाजननं जपति मेधां त इति । उपग्रहणं तस्य मुखसमीपे आत्मनो

मुतं निधाय जपार्थम् । मेधाजननमित्यस्य मन्त्रस्य व्याख्या चैवम् । सऋन्मन्त्रः पर्यायेणोपनिधानमित्येके । अन्ये मन्त्रावृत्ति-
 मिच्छन्ति इति । अत्र भगवान्—‘ततः प्रक्षाल्य तत्स्वर्णं शिशोः कर्णे तु दक्षिणे । पूर्वं निधाय सव्येऽपि निधाय समनन्त-
 रम् ॥ आत्मनो मूलमप्यस्य नीत्वा मूलमभीषतः । मेघायुर्जन्महेतुत्वान्मेधाजननसंज्ञितम् ॥ मेधां ते देव इत्याद्यं खिलमब्जं
 सऋज्वेत्’ इति । कारिका—‘ऋक्त्रयेणास्य युगपदंसावभिमृशेदय । प्रथमाश्मामवेतीन्द्रश्रेष्ठानीत्यपरा तथा ॥ तृतीयाऽस्मे
 प्रयन्थीति कुमार्याः स्यादमन्त्रकम्’ इति । इदमन्त्र एवम्—‘अंसाधमिमृशत्यश्मा भव परशुर्भव हिरण्यमस्तुतं भव ।
 वेदो यं पुत्रमाभासि न जीव शरदः क्षतमितीन्द्रश्रेष्ठानि द्रविणानि धेनुस्ते प्रयन्धि मधवष्टुजीपिभिति च’ इति । अस्वार्थः—‘स्तन-
 पाक्षोर्मध्यत्रदेशोऽग्नः । अत्र बहवो विप्रतिपन्नाः । तत्रैके सऋन्मन्त्रेणांसाभिमर्शनमिच्छन्ति द्वार्याभिमर्शनवत् । ननु युक्तस्तत्र सऋ-
 न्मन्त्रः द्विवचनयुक्तस्तान्मन्त्रस्य । इह लेख्यचनयुक्तः अत आहृत्या भाव्यम् । नैतदेवम् । नराणांसायुष्येते किं तर्हि कुमारः स र्थक-
 स्तम्भाभ्रातृनिरिति । अन्ये मन्त्रविभागमिच्छन्ति । अश्मामवेत्यनेन दक्षिणमंसमभिमृशेत् । इन्द्रश्रेष्ठानि अस्मे प्रयन्थीत्येताभ्यां
 गव्यमिति । कथं पुनर्मन्त्रविभागो ज्ञानः । मध्ये दतिरुणात् । नहि क्वचिन्मन्त्रमध्ये इतिकरणं पठन्ति । अपरे त्वाहुः—सऋदेव
 त्रयो मन्त्रा वक्तव्याः न च मन्त्रविभागः पृथगभिमर्शश्च । द्वार्याभिमर्शने तद्युवयत्वात्पृथगभिमर्शः । इह तु ज्ञायते—युगपदंसा
 स्पष्टम् । यत्पुनरुक्तमिविकरणादिति, तत्र ब्रूमः—अन्यत्रापि मन्त्रमध्ये इतिकारः पठ्यते, यथा ‘आसीद सदनं स्वमासीद सदनं
 स्वमिति माहिंसीदेव मेरित’ इति । अयमेव नः पक्षोऽभिप्रेतः । यस्य त्रयाणामन्यतमः पक्षोऽभिप्रेतस्तस्यापि कुर्येतो न दोषः

मर्त्यां गमकृतादिति प्राप्यकारः । तत्रैके मन्त्रविभागः श्रेयानित्याहुः इतिकारात् । नन्यन्यत्रापि विद्यत इत्युक्तं तत्रापि विभाग एव । किमुत्पत्तयतीति चेदपि निधाय माहिंसीरित्यभिमतचेत् । कुत एतत् । आनन्तर्ययोगात् । नन्विडायां दृश्यते 'इविषुषान्तामिति ताम्बिषुषहूत' इति । अनर्थको भगवान् । इतिकारो मन्त्रस्य मध्ये दृश्या न पठ्यत इति वयं नमः । इडायां तु मर्त्यरुद्रेण इतिकारः पुष्करपद्मे तामिमन्त्रणे इतिकारो दृश्येति, तदन्तत् । भगवता भाष्यकारेण यः पक्षः परिगृहीतः स एव सम्यक् । अन्यत्रापि मन्त्रमध्ये इतिकारदर्शनात् । 'नमो यत्र निर्पीदसीत्यमुं माहिंसीरयुं माहिंसीरिति चे'ति । तेन नीन्यत्रान्तरुदस्ता युगपदेवोभानमौ संस्पृशेदिति सिद्धम् । भगवानपि—'मन्त्रमस्माभवेत्याद्यमुक्त्वायां युगपच्छिद्योः । शृष्ट्वा तथेन्द्रश्रेष्ठानि द्रविणान्यादिकानृचम् ॥ अमे प्रयन्धीत्याद्यां च तपित्वांसौ पुनः स्पृशेत् । इदं कर्म कुमार्याश्च नमं कार्य-ममन्त्रम्' इति ॥ अत्र मयुसर्यः मयुर्णपात्रादेः प्रयोजनमाहाचार्यः—'गर्भोन्मुपानदोपाणामपमुत्स्ये शिशुं पिता । प्राशयेन्म-धूना मांथं मान्यं हेमरसं शुभम् ॥ स्वर्णेन कर्णयोर्धुमे स्पर्शनादेन तच्छिद्योः । मन्त्रथवणयोगफलं स्याच्च दुर्वीसतः शुचिः ॥ मन्त्रालम्भनमानेण शुचिः स्यान्मलत्रागमः (तः) । रक्षापुषोर्विद्वद्ध्यर्थमाब्रिजति पिता सुतम् ॥ तत्रचाम सरेत्तस्य लनं माताथ पाययेत् । प्रारजानकर्मणो यस्मात्तलनपानं न द्रवसते' इति । इदमपि कर्म होमपूर्वकं कुर्यात् । तथा चाग्निमुत्प्रकरणे दृष्टिकृता नारायणेनोक्तवान् । अत्र गृहम्—'अग्निरिन्द्रः प्रजापतिर्विधेदेवा ब्रह्मेत्यनादेऽग्ने' इति । यत्र होमस्यानादेऽग्नेः कर्मणश्चानादेऽग्न-प्रजा देवता होनव्याः जातकर्मोद् । तर्हि तथा रोहणेपि स्यात् । एवंतर्हन्यथा व्याख्यास्यामः—यत्र होमश्चोद्यते न मन्त्रश्चोद्यते चोल्-

कर्मादी नैके कांचनेति पक्षे तत्रैताभ्यो देवताभ्यो जुहोति यत्रानादेश इतीयमेव व्याख्या साध्वी । मन्त्रप्रकरणत्वात् । तेन जातकर्मादी न होमोऽस्ति । अन्ये तु पूर्वोक्तदोषपरिहारेण वर्णयन्ति । यत्र परस्वाद्ये होमत्रयोद्यते स्वशास्त्रे तु कर्ममात्रं तत्रैता देवता भवन्तीति । क । ज्ञानकर्मादाविति ॥ अत्र यत्परिशिष्टम्—‘अथ जातकर्म कुमारे जाते पुरान्यैरालम्भादभिरिन्द्रः प्रजापति-
 विश्वेदेवा ब्रह्मेत्यनादेशदेवताभ्यो हुत्वा प्राक्सिष्टकृतः सर्पिर्मधुप्राशनादि कारयेत्’ इति ॥ अत्र स्मृतिरूपेणाहाचार्यः—‘अना-
 देशाहुतीहुता जातकर्म प्रशस्यते । कौपीनकानां चान्येषां विना वा तत्प्रवर्तते’ इति । मगवानयि—‘केचित्सहोमकमिदं कर्म-
 च्छन्ति मनीषिणः । तत्राकृता पुरस्तन्मनादेशाहुतीस्ततः ॥ हुत्वाभिरिन्द्र इत्यादेर्देवतापञ्चकस्य च । पश्चात्कर्मैदमाचर्य ततः
 स्रिष्टकृदादिकम् ॥ उपरिष्टात्तनं तत्रं कुर्वीरंश्च यथाक्रमम्’ इति ॥ ६६ ॥ अत्राग्निनिर्णय उच्यते । तत्र संग्रहकारः—‘जात-
 कर्मादिसिद्ध्यर्थं यो व्याहृतिमिराहृतः । सोऽग्निः पौरुष इत्युक्तः द्यालभिलोकिस्तथा’ इति । अत्र परित्तरणं नित्यम् । ‘अना-
 दिद्यान्यहोमेषु नत्र नित्या परित्स्तिः’ इति परिभाषावचनात् ॥ ६७ ॥ अथ पुत्रजननकाले दानविशेष उच्यते । वराहपुराणे—
 ‘यावत्कालं सुते जाते न नाडी छिद्यते नृष । चन्द्रश्रयोपरागेण तमाहुः समये समम्’ इति ॥ हारीतेनाप्युक्तम्—‘जाते कुमारे
 पितृणाममोदात्पुण्यं तदहस्तस्मात्तिलपूर्णानि पात्राणि सहिरण्यानि ब्राह्मणमाहूय पितृभ्यः स्वाधुर्यात्प्रजापतये चैभति ॥ हेमाद्रौ
 शङ्खः—‘पिता पितामहश्चैव तैश्च प्रपितामहः । भूयस्तत्रैव जायन्ते तदहर्वेदयन्ति च ॥ तस्मात्स दिवसः पुण्यः पितृणां प्रीति-
 वर्धनः’ इति ॥ ब्रह्मपुराणे—देवाश्च पितरश्चैव पुत्रे जाते द्विजन्मनाम् । जायान्ति तस्मात्तदहः पुण्यं पूज्यं च सर्वदा ॥ तत्र

दद्यान्गुरणं च भूमिं गां तुरगं रथम् । छत्रं छात्रं च माल्यं च शयनं चासनं गृहम् ॥ तत्र प्रतिग्रहीतारं प्रत्याह व्यासः—
 'जाते कुमारं तदहः कामं कुर्यात्प्रतिग्रहम् । हिरण्यधान्यगोवस्त्रतिलाद्य मनुसर्पिणाम्' इति ॥ वृद्धयात्रवत्वयः—'कुमारजन्म-
 दिवसे विप्रः कार्यः प्रतिग्रहः । हिरण्यभूषणाद्यादिवान्यत्रय्यासनादिषु ॥ तत्र सर्वं प्रतिग्रहं पकाश्रं तु विवर्जयेत् । यो भक्षयति
 तन्मोक्षोत्तिष्ठान्द्राण्यं चरेत् ॥ मृतकेऽपि मकृत्याये न दोषो मत्तुर्वर्तिन्' इति ॥ एतदावश्यकमित्याह ध्यायनाचार्यः—
 'पूर्वा मृते वा पतिते संप्ले वा विदेशगे । तद्गोत्रेण श्रेष्ठेन कार्यः पुंसवनादयः ॥ दीक्षान्ते दीक्षितो भर्ता जातकुल्यादिकं
 चरेत् । पुंसवदीनि कर्मणि प्रीणि श्रेष्ठेन कारयेत् ॥ अकृतेऽन्यकृते कर्मण्यपत्सु स्वास्थ्यमागतः । शर्नवर्षाक्षयबापयैव पुत्रकर्मो-
 चरेत् ॥ रोगादितस्तु तत्काले स्पृशन्नन्येन कारयेत् । यावत्स्वास्थ्यं भवेत्तावन्मावरेजावकक्रियाम्' इति । धीधरीये नसिष्ठः—
 'इन्द्रा गोभूहिरण्यादि तत्रो लयं निरीक्षयेत् । लभ्यमेव प्रशंसन्ति ज्योतिःशास्त्रविदो जनाः ॥ अरिक्तपाणिर्देवज्ञाच्छृणुवात्पुत्र-
 जन्मनि' इति । शृणुयान् जन्मकालीनजातकफलमित्यर्थः ॥

जातकफलानि । लग्नस्य पञ्चाङ्गप्रधानत्वात्तावत्पञ्चाङ्गफलमुच्यते । तत्र जन्मतिथिफलम्—'कृताभिहोत्रमासीनं दधवन्
 मुनिपुंगवम् । चित्तयेनोपसंगम्य कस्यपः परिपृच्छति ॥ कस्यां तिथौ नरो जातः कथं विन्धाच्छुभाशुभम् । चारनसत्रयोगे च तथैव
 करणैर्नपि च' ॥ व्यवनः—'सापु सापु महातेजो गुणवन्परिपृच्छति । तत्सर्वं कथयिष्यामि पञ्चाङ्गफलजातकम् ॥ यस्मैरुरपि

न ज्ञातं मुनिभिश्च विशेषतः । तव स्नेहेन हे वत्स कथयामि शृणुष्व हि ॥ जातो नरः प्रतिपदि त्रिदिनं च त्रिमासकम् । तेजते च महातेजाः सै वर्षादीतिमायुषः ॥ चपलोऽप्यतिनिष्ठोऽप्यथिवाक्प्राणजानुकः । जलप्रमाणनिपुणो बहुभाषणतत्परः १ द्वितीयायां नरो जातः सदा सत्यव्रतो भवेत् । जनानन्दकरस्त्यागी स्वर्कर्मनिरतः सदा २ तृतीयायां नरो जातस्त्रीलोलध कृती बलः । व्रतोपचामनिरतो मूर्खो चादी जटान्वितः ३ चतुर्थ्यां तु नरो जातो लुब्धः पिशुनवाग्भवेत् । षण्डः साहसिकः क्रूरधलचित्तः शठान्वितः ४ पञ्चम्यां तु नरो जातो दीर्घायुध तथा भवेत् । महामतिः स्थिरः शूरः सत्यवादी जितेन्द्रियः ५ षष्ठ्यां चैव महा- तेजा प्रणालितधिरस्तनुः । स्त्रीलोलुपोऽतिसुमगो विद्याकीर्तिपरो भवेत् ६ सप्तम्यां तु नरो जातो दक्षिण्यगुणवान्भवेत् । गुरुदेवपरर्षेय सदाचारो दृढव्रतः ७ अष्टम्यां तु नरो जातः स्वदारनिरतो भवेत् । बहुभाषोऽतिचपलश्चलचित्तोऽतिनिष्ठुरः ८ नवम्यां तु नरो जातः स्त्रीहितः शान्तो भवेत् । शुचिरत्यन्तसुभगश्चलचित्तो महाभक्तिः ९ जातो नरो दशम्यां तु लोक- व्यापारकोविदः । फलपशास्त्रेषु कुशलः सत्यवादी दृढव्रतः १० एकादश्यां नरो जातो दुराचारोऽतिदुःसहः । सुभगो रतिलुब्धश्च यत्नमोजनतत्परः ११ द्वादश्यां तु नरो जातो ज्ञानवान्स्त्रीजितः सुधीः । व्रतोपवासनिरतो ब्रह्मशुर्मतिमान्भवेत् १२ त्रयोदश्यां नरो जातः सिद्धिदः सर्वकर्मसु । शुद्धिमान्ध्याधिनिर्मुक्तः सदा बन्धुरतो भवेत् १३ चतुर्दश्यां नरो जातः सुतोऽत्यन्तसुदुःसहः । परदाररतः क्रूरधलचित्तः सदा भवेत् १४ पूर्णिमायां नरो जातः पूर्णोङ्गः सुन्दरो भवेत् । सदा दृष्टमनाः शान्तः सुभगोऽति-

युगान्वितः १५ अमांषां तु नरो जात इन्द्रियार्थतः सुखी । चपलो बलहीनश्च बहुभीतिसमाकुलः १६ ॥ इति तिथिफलानि ॥ ॐ ॥ अथ जन्मवारफलानि—‘अल्पकृत्रिममूर्तिश्च मूर्खः पदुमतस्तथा । क्षात्रवृचिः सुलप्य मधुपिक्वलकालिमा ॥ सिरः प्रचण्डः शूद्रश्च रक्तः श्यामवतलुः शुचिः । पिचाधिकोऽतिचतुरो जायते मूर्खवासरे १ सौम्यः कान्तोऽतिमधुरो गदाङ्गोऽतिकृशस्तनौ । मूश्मकुञ्चितफेणश्च प्रज्ञावान्मुषयान्भवेत् ॥ अकालपलितो जातः स्थिरालसः सुषुप्तिमान् । हर्षाधिकः प्रियवचा बृद्धस्त्रीरतिबल्लभः । सोमचारं नरो जातः सर्वदा क्षयदृष्टिमान् २ हस्यकायोऽतिमौरश्च पृथुवदाः सुषुप्तिमान् । शूरः पदुमतिर्धैव क्रोवनः स्फुटयाश्च धमी । क्षात्रवृत्तिसमाधुक्तो जायते मौमवासरे ३ श्यामवर्णः सुगौरश्च कान्तिमान्स्फुटवाक्सुधीः । विदोपात्मकभूयिष्ठो जायते सौम्यवासरे ४ निपुणो विद्वत्तिः शूली पादौ चैव तथा फरौ । कृशावनतिचापत्स्यो जायते गुरुवासरे ५ शुक्लान्वरधरः शान्तः कृष्णकृत्रिममूर्धजः । प्रच्छन्नकार्यः सुमतिर्जातः शुक्रस्य वासरे ६ दीनः कृशतलुः स्तब्धो दीर्घालस्यो दुरासदः । चातात्मको नीचबुद्धिर्मूर्खः स्थूलनखतचः ॥ रजोदुर्वलहेतुश्च मलिनधावलम्बलः । रीद्रः क्रोधपरो नित्यं जातश्च शनिवासरे ७ ॥ इति वार-फलानि ॥ ॐ ॥ अथ जन्मनक्षत्रफलानि—‘अथातः संग्रहस्यामि नक्षत्राणां फलं शृणु । साधु काम्यप तत्त्वेन यथोवाच प्रजा-पतिः ॥ अधिन्यूने च जातस्तु आतुरो निधुरो भवेत् । विचित्रः कारणद्वय कलहे विजयी सुधीः १ भरण्यूने तु संजातो नरो वैदग्ध्यप्रणाहितः । सुखहीनो दस्त्रिश्च मातृतामो परित्यजेत् २ कृत्तिकायां नरो जातः स्त्रीबन्धुरहितस्ततः । सुताड्यः सुभगश्चैव सुखतौभाग्यवर्धनः ३ रोहिण्यां तु नरो जातो देवब्राह्मणतत्परः । छन्दोर्लोकतत्त्वज्ञः स्वामिभक्तो दृढव्रतः ४ सत्ययान्युचिर्ध-

मंत्रस्त्यागभोगसमन्वितः । तेजस्वी चपलो योगी जातः सान्मृगशीर्षके ५ मृदुः स्थिरमतिः शूरस्त्यागोपाजितवित्तवान् । रोगी
 शोक्रभयः क्रोपी आर्द्रायां जनने भवेत् ६ प्रजानान्पुणवान्संपत्तिविग्रहकारकः । अतीव स्फुटवागुत्तः पुनर्वक्षां नरो भवेत्
 धनरान्समुदाराढ्यो दृढचिचः सुलोचनः । स्त्रीषु यष्टमरूपाढ्यो भवेत्पुण्ये तु जन्मनि ८ क्रूरः साहसिकः क्रुद्धो मर्त्याङ्गो वान-
 रधलः । तथा कौटिल्यकर्मा च आश्लेषायां नरो भवेत् ९ गम्भीरोऽतिरतः सौख्ये गम्भीरोदारसत्त्ववान् । माहः शुचिस्तथा
 त्यागी जनने वै मध्याह्नु च १० कन्दर्पनस्त्रीषु रतः सुभगः सुष्टुः स्थिरः । दृग्गोचरे महामीरुः फल्गुन्यां जनने नरः
 ११ धनधान्याखतरन्तः लीचो मानी सुलोचनः । स्थिरः शाल्वे धने लुब्धो जनने चोषरासु च १२ स्थिरकायोऽद्भुतवचाः
 सुशीलश्च सदा नरः । गन्धर्वयन्महारीतो हस्तर्धे जनने नरः १३ नीचोऽतिमीरुः क्षुधवांश्चित्ते बहुसमाकुलः । दुर्वलो रतिवै-
 रस्यो जनने चित्रसङ्क्षे १४ नीतिज्ञो वाक्यनिस्तो हास्यशास्त्रविशारदः । शान्तचिन्तः प्रसन्नश्च स्वात्मा वै जनने नरः
 १५ मलिनश्च नर्लसुक्तः परदाररतः शुठः । विग्रही चन्धुरहिनो विद्याप्रायां तु जन्मनि १६ युवतीरतिसत्तश्च प्रगल्भोऽतिमुवर्ण-
 यान् । अलसो दीनचित्तश्च जनने चानुराधने १७ व्यायामी रणशूरश्च नित्यं ब्राह्मणतत्परः । विरुपातोऽतिगुणाढ्यश्च ज्येष्ठे
 ज्येष्ठतमासुयात् १८ मृदुयागतिशूरश्च चंलचित्तो गुणप्रियः । हिंस्रो विधासहन्ता च मूलर्धे जननाभरः १९ चौरद्वचिर्द्व-
 यादम्भः क्रोधनो द्रव्यवान्गुणी । असत्स्वधादी दक्षश्च पूर्वापाठे प्रजन्मनः २० ब्रह्मांशी कूटभेदश्च व्यायामी च नरप्रियः ।
 सुसितोऽतिचलर्धश्च उच्चराणाढजन्मनः २१ संगीतनृत्यकुशलः सत्यवादी स्थिराद्ययः । शास्त्रपुण्यकथाश्वादी अथवे जन-

नाश्रतः २२ दुर्जयः शोकरहितो वहाशी च महाश्रुतः । वृद्धासुरौ मदा त्राता धनिष्ठाजनने नरः २३ यज्ञावान्क्रोधेनो
 वीरः प्रचण्डोऽतिप्रगल्भवान् । स्वदेहालनरतो जनने श्रुतवारके २४ गुह्यदेवतमन्त्रश्च मदाचारो महामतिः । विवादर-
 हितो मानी पूर्वाभाद्रपदे नरः २५ क्षयशुद्धिजनो मेहे नीतिमान्यद्भुर्बहुतः । पिचाहुरः सदास्त्य उचराभाद्रसंभवः २६ निष्ठु-
 रोऽतिदुराचारो रूपवान्जोधवाक्सरः । स्वतचः सर्वकार्येषु पौण्यमेजननाश्रतः २७ ॥ इति नक्षत्रफलानि ॥ ॐ ॥ अथ
 जन्मयोगफलानि—‘अथातः संप्रवक्ष्यामि योगानां चैव जातकम् । शृणु कञ्चय सन्वेन नराणां च शुभाशुभम् ॥ कान्तो
 चन्द्रजन्तुलीपु गृहदारतः सलः । स्वतश्चः सर्वकार्येषु विष्कम्भे जने नरः १ मार्गश्रुचिः प्रियावाचः सुभगोऽतिगुणान्वितः ।
 प्रगल्भो मनसा तुष्टः सुस्मिरः श्रीतिजन्मवान् २ नीतिष्ठः सत्यचित्तश्च सुधरलणतत्परः । आयुष्यके नरो जात आयुष्मान् जायते
 धृषम् ३ वाक्यश्रुतो धनी मानी निपुणः प्रियवाचसुधीः । गन्धप्रियोऽतिसुभगः सौभाग्ये जननाश्रतः ४ मतिमांश्च गुणाट्यश्च
 शोचाचारधृतः सुखी । शोभने च नरो जातः सर्वकार्येषु निर्मलः ५ परापवादी शूरश्च मत्स्यहीनः सदास्त्यः । परदारतः फानी
 अतिगण्डप्रजन्मनः ६ सुखीलो गुणवान्मोगी वन्धुपुत्रकलप्रवान् । धर्मव्यातिरतो योगी सुकर्मणि नरो भवेत् ७ सुभगो
 वामपतिः श्रीमान्ताम्यः कानी च पण्डितः । परायतो धनार्थी च धृतियोगे यज्ञायते ८ शूलयोगे भवेत्कोपी तेजस्वी कलहप्रियः ।
 चतुरधैव धनवान्प्रलयान्प्रभुसैवकः ९ वाचालको महासत्सो दाम्भिभो मदगर्वितः । भोपो वाचालको गण्डे नरो जातः ममाहितः
 १० महामतिः स्मिरः शूरः सलवादी वितेन्द्रियः । वृद्धियोगे नरो जातो वृद्धिकामी मदा भवेत् ११ ध्रुवकार्यः मदा कर्तो

अश्रुदैश्च विवर्जितः । द्रुवयोगे नरो जातो ह्रुववाक्यो महामतिः १२ मूर्खो मलिनचित्तश्च भ्रमोद्घाटनकौतुकः । निष्ठुरोऽतिमहा-
 योगी व्यापाते च प्रजन्मनः १३ कुलटः सौख्यसंपन्नो दृढवाक्यो महामतिः । श्रूणोन्मानसो धृष्टो हर्षणे जननाश्ररः १४
 सुशुद्धः ससत्संपन्नो बुद्धिमेधागुणान्वितः । तेजस्वी च स्थिरमतिर्विघ्नयोगे प्रजन्मनः १५ भोक्तारो धनवन्तश्च जयिनः सत्य-
 वान्निहाराः । सुसिद्धाः सर्वकार्येषु सिद्धयोगे प्रजन्मनः १६ अस्थिरः सत्तरहितो मित्रवञ्जनतत्परः । असत्यपात्री मूर्खश्च जनने
 व्यतिपातके १७ वचसामधिपः शूरो मित्रवांश्च सुबुद्धिमात्र । आढ्यः सत्ययुतस्त्यागी नरो जातो वरीपके १८ दीनद्विचि-
 त्तुराचारो लुब्धः साहसिकश्चलः । मलिनो मदयुक्तश्च परिप्रे च प्रजन्मनः १९ गौरः शुभाङ्गो नियतः शान्तचित्तः प्रगल्भबाहू ।
 दारपुत्रार्थनिर्युक्तः शिष्ययोगे प्रजन्मनः २० प्रसन्नो मतिमान्वीरः सर्वव्यापारकोविदः । सुचारित्रो नीतिवादी सिद्धयोगे प्रजन्मनः
 २१ विविधव्ययशीलश्च स्वामिभक्तो महामतिः । वृष्रियो भिन्नदारश्च सुसाध्यः साध्यजन्गनि २२ सुभगो धार्मिकः शूरः
 शान्तात्मा च सुनिर्मलः । प्रणतप्रियकारी च शुभयोगे प्रजन्मनः २३ सत्यवारसुभतिः कान्तः ख्यातिमाप्नीतिपारगः । कला-
 शास्त्रेषु कुशलः दुरुयोगे प्रजन्मनः २४ प्रियवाक्यो महासत्त्वो ब्रह्मज्ञो ब्राह्मणप्रियः । प्रगल्भो निर्मलमतिर्विघ्नयोगे प्रजन्मनः २५
 द्रव्यगान्धुमहात्यागी राजसैश्च गुणैर्पूतः । भोभैश्चर्ययुतः कामी ऐन्द्रयोगे प्रजन्मनः २६ लुब्धः पिशुनचित्तश्च घट्टुभापणतत्परः ।
 अधुवश्चलचित्तश्च वैपृत्तौ च प्रजन्मनः २७ ॥ इति योगफलानि ॥ ६३ ॥ अथ जन्मकरणफलानि—‘मत्तस्तीव्रमदो जारः सुस-
 वान्मथानवर्जितः । करणे च चवे जातः सैनापत्यवलेखरः १ सुपीरः सुभगः स्वप्नी वलशीलरतः सुपी । भालवे यो नरो जातो

बालकर्मरतः सदा २ प्राग्जन्मप्रोधाधीरथ कौतुकानन्दवर्धनः । पापकर्मरतः शोकी कालवे जन्मान्तरः ३ सारिकः सत्यसंपन्नः
 स्थिरधण्डः प्रतापवान् । तपसा मानसे हृद्यो जायते तैतिले नरः ४ चित्रविन्मणिमान्दक्षो दुर्वलो बहुभाषणः । धपलोप्रतरो
 जन्तुर्जातो वै गरले नरः ५ नानापुण्यपिण्डपन्नो वणिकर्मोपजचिकः । चणिवाल्ये नरो जातो वणिग्दृशिः मदा भवेत् ६ शूरः
 साहविकथण्डः पापकर्मरतश्चलः । प्रच्छन्नः सर्वकार्येषु विष्णाल्ये च प्रजन्मनः ७ मदा योगरतः शान्तः सदाचारो महामतिः ।
 शकुनाल्ये नरो जातः सर्वदेवरतः सुरी ८ त्रिकालजानकुशलः क्षीणात्मा क्षणदुःखरुत् । सर्वशास्त्रसमाल्लो बहुभाषी
 बलान्वितः ९ ग्राह्यो वाग्मी च दीर्घायुश्चतुष्पादे च जायते । सर्वकालेषु विलयातो धीमान्कोपरतः सदा । छन्नपापः स्वतन्त्रश्च
 करणे नागसंज्ञिते १० मलिनो मदयुक्तश्च पिशुनधातिनिष्ठुरः ॥ विग्रही चन्द्ररहितः किंस्तुमे च प्रजन्मनः ११ इति
 करणफलानि ॥ इति जन्मतिविचारार्थयोगकरणफलानि ॥

अथ जन्मराशिफलानि—‘कृशाङ्गः क्षीप्रगः कामी क्रुद्धः शूरोऽह्वनाश्रियः । वेष्टामित्रः सुरती सान्तो मेघे जातो भवेन्नरः
 १ क्षमी केशसहः भूतः श्लेष्मलः सुभगः सुधीः । श्रियकन्यस्तथोत्साही जातधन्ने ह्ये स्थिते २ सुव्रतः सुभयो दक्षो गीतनृत्यरतः
 सुधीः । शास्त्रज्ञो मृदुभाषी स्वाचन्द्रे मिथुनराशिगे ३ देवज्ञः प्रचुराचारश्लेषोऽज्ञानरतः सुधीः । स्त्रीविव्रितो व्ययी कामी कर्कटे
 जायते नरः ४ पिङ्गलाक्षो विद्यालाभः क्रोधी शूरो रणश्रियः । आत्मज्ञश्च रतिद्वेषी गर्वितः मिहजो नरः ५ सत्यवांस्तु कला-
 भ्यामी धर्मिष्ठः शास्त्रपारगः । अल्पकन्यस्तथा कामी कन्यायां परदेशगः ६ कृशाङ्गश्च धनी वाग्मी कृपणः कथयिकृपी ।

भक्तो देवद्विजातीनां मेधावी स्त्रीजिवो घटे ७ वृत्तजङ्घः सुवेपथ्व राजपूज्यः प्रगल्बवान् । क्रूरात्मा छत्रपापथ विक्रमी दृष्टिको-
दये ८ स्थूलदन्ताधरग्रीवः कुञ्जजङ्घः कुन्तली सुधीः । कान्यकर्तु धनुर्जातः प्रगल्भो घामिकः शुचिः ९ विस्तीर्णहृत्कटीकामः
शीतालुः सुमगोऽलसः । घृणी सत्पाधिको मानी निजदाररतो मृगे १० दीर्घग्रीवो निरालस्यो दीर्घाङ्गो रागसंयुतः । परदाररतः
पापी प्रहृष्टश्च घटोद्भवः ११ हुङ्गनासो बृहच्छीर्षश्चातुर्द्विः स्त्रियाः प्रियः । पण्डितो घनभोगी स्याज्जनाश्रयरतो ह्ये १२
इति जन्मराशिफलानि ॥ ६७ ॥ अथ जन्मलग्नफलानि—‘मेघलग्नोदये जातधण्डो मानी सुदुःसहः । क्रोधी स्वजनहन्ता च
विक्रमी परयत्सलः १ दृष्टलग्नोदये जातो धर्मिष्ठो गुरुवत्सलः । गुणी कान्तो घनी लुब्धः शूरः सर्वजनप्रियः २ मियुनोदय-
संजातो क्षानी मजनवत्सलः । योगी भोगी तथा स्वागी दीर्घसूत्रो विमर्शकः ३ कर्कलप्रोदये जातो धर्मिष्ठो गुरुवत्सलः ।
मृष्टाभयानसंभोगी भाग्यवान्स्वजनप्रियः ४ सिंहलग्नोदये जातो भोगी तत्त्ववियर्शकः । स्वत्योदरोऽल्पपुत्रश्च सत्त्वाढ्यो रणवि-
क्रमः ५ कन्यालग्नोदये जातो नानाशाल्वविशारदः । सौभाग्यगुणसंयुक्तः सुन्दरो रतिवत्सलः ६ तुलालप्रोदये जातः सुधीः
सत्कर्मजीविकः । विद्वान्स्त्वकलाभिज्ञो द्रव्याढ्यो बलवर्जितः ७ अलिलप्रोदये जातः शौर्यवान्दुष्टमानसः । विज्ञानज्ञानवेत्ता च
सुद्वेपी विग्रही सुधीः ८ धनुर्लग्नोदये जातो भतिमान्धनवान्सुधीः । कलाविद्याप्रधानो हि प्राज्ञो नृत्येषु कोविदः ९ मृगलग्नोदये जातो
नीचकर्मा बहुभ्रमः । लुब्धोऽलसः शठो दीनः स्वकार्येषु कुतोद्यमः १० कुम्भलग्नोदये जातबलविचः सुहृत्प्रियः । परदाररतो

नित्यं मृदुकायौ महामतिः ११ मीनलघोदये जातः प्रजुरो रत्नकाञ्चनः । अल्पकामोऽतिदक्षश्च दीर्घकालविविक्तकः १२ इति जन्मलग्नफलानि ॥ ६३ ॥ अथ जन्मनवांशफलानि—‘दीनः पापी विरोधी च दुष्टधारगुणान्वितः । पिशुनो व्यसनामक्त-
धारश्च प्रथमांशके १ धीरो भक्तः सदा हृष्टस्यागवान्गुणयन्त्रुलः । रतिप्रियः स्त्रीषु रत्नो जायते द्रुपमांशके २ नानाशास्त्र-
फलाभिज्ञः प्रवक्ता गुणवत्सलः । धामंष्टः सत्यवर्णीरस्तुलीयांशे नरो भवेत् ३ ग्रन्थनकार्यः सुभतिर्नीतिमान्गुणसंयुतः । गृह-
दाररतो नित्यं कर्तुंशे जायते नरः ४ भोगसाभोग्यसंपन्नः रूपाविमान्सुन्दरः सुधीः । चिरायुः पुत्रवाञ्छिव सिंहांशे जायते नरः
५ बहुमायः क्लृप्तपथ स्त्रीजितो विकलेन्द्रियः । प्रमादी पिशुनो लुब्धः कन्यांशे जायते नरः ६ शूरः कान्तो महोत्साही मति-
मान्सत्यसंयुतः । प्रवक्ता दृढवैरश्च तुलांशे जायते नरः ७ शूरः क्रुद्धः क्लेशसहः फलकामी बह्वुप्रबः । दरिद्रो मत्सरग्रस्तो वृद्धि-
कांशे प्रजायते ८ ध्वजप्रतिः सुचारित्रः साहसी चण्डविक्रमः । धर्मकर्मरतः श्रीमांशांशे जायते नरः ९ रोगवानटनो दक्षो
भोग्युदारगुणान्वितः । अपकारयुतो नित्यं मकरांशे प्रजायते १० निस्वः पापस्तः क्रोधी फलाश्लाघविचक्षणः । शठचित्तो गुणा-
लब्धश्चुम्भांशे जायते नरः ११ प्रबालमौक्तिकादीनां मणीनां चार्जनप्रियः । मानी सर्वजनैः पूज्यो मीनांशे जायते नरः १२
इत्यंशफलानि ॥ इति जन्मराशिजन्मलग्नजन्मनवांशफलानि ॥

अथ तिथिगण्डान्त उच्यते । नवनीतारिष्टे—‘पूर्णातिथीनां तिष्ठणां तथान्ते’ इति । पञ्चमीदशमीपञ्चदश्यः पूर्णोः तासा-
मन्तिमे द्वे घटिके गण्डान्तः । तथाच घन्तिष्ठः—‘पञ्चम्यां पञ्चदश्यां च दशम्यामन्तिमे घटी । द्वे द्वे च घटिकान्त्यादौ

गण्डान्मिति कथ्यते' ॥ ६३ ॥ अथ पित्रोरेकनक्षत्रदोषः—'यदेकताराग्रभास्तु कन्याः पुत्राश्च ते स्युः पितुरन्तकाराः' इति—
 पित्रोरेकनक्षत्रजाताः कन्याः पुत्राश्च पित्रोर्मरणरूपा भवन्ति ॥ तथाह देवकीर्तिः—'गदेकस्मिन्धण्ये जायन्ते दुहितरोऽथवा
 पुत्राः । पितुरन्तरूपा स्तेनो यद्यपरे श्रीतिरतुला स्यात्' इति ॥ छगुस्त्वाह—'पितृजन्मनि ये जातास्तो हन्युश्च तथा पितृन् ।
 मातृजन्मनि या जाता मातृणां पातिकाः स्त्रियः' इति ॥ वसिष्ठस्तु—'पित्रोस्तु जन्मकर्मर्क्षजातस्तु पितृमातृद्वयम् । जन्मर्क्षान्ते च
 सद्यमे जाताः गघो मृतिप्रदाः ॥ पितुः शुभग्रहदोषो मासे वार्षेऽथवा पुनः' इति ॥ होरासारेण—'पितृजन्माष्टमे जातस्तदीये
 लग्नकन्दपि वा । तत्रैव पितृकार्याणि पितृश्रेष्ठो भवेत्सुतः' इति ॥ ग्रहकाद्वितग्रहयुक्तनक्षत्रे जातस्यारिष्टफलमाह वसिष्ठः—
 'ग्रहकास्तिमनक्षत्रे दक्षपुत्रो भवेन्निष्ठशुः । ग्रहयुक्ते च नक्षत्रे जननाद्रोगपीडितः' इति । इत्येकनक्षत्रजननदोषः ॥ ६४ ॥ अथ
 ज्येष्ठानक्षत्रजननफलम् । ग्रहयामले—'ज्येष्ठादी जननीमाता द्वितीये जननीपिता । तृतीये जननीभ्राता स्वयं माता षट्-
 र्धकम् ॥ आन्मानं पञ्चमे दन्ति षष्ठं गोत्रधयो भवेत् । मसमे चोभयकुलं ज्येष्ठभ्रातरमष्टमे । नवमे यशुरं दन्ति सर्वं दन्ति दशांश-
 फम्' इति । इति ज्येष्ठाफलम् ॥ ६५ ॥ अथ मूलनक्षत्रजननफलम् । नवनीतारिष्टव्याख्याने वसिष्ठः—'मूलर्क्षे जायमानस्य
 परित्यागो विधीयते । अष्टवर्षमतिक्रम्य पिता पुत्रं निरीक्षेत् । पूर्वं दर्शनमात्रेण पितुर्मरणमादिशेत्' इति ॥ मनुरपि—'अमुक्त-
 मूलजातस्य परित्यागो विधीयते । अदर्शनाद्वापि पितुः सप्त तिष्ठेत्समाष्टकम् ॥ मूलस्य ग्रथमे पादे पितुर्नाशो विधीयते । द्वितीयांशे
 तथा मातृस्वर्तये धनदानिरुत् ॥ कुलशोकापहयान्त्ये धनवान्पुण्यवान्भवेत् । निरामयो राजपूज्यः प्रवक्ता च सुखी भवेत् ॥

दुमारीमप्यट्ठुर्न उपोष्यशी तयादिशेत् । व्यत्ययेन फलं ज्ञेयमाशेषामु च मूलनद् ॥ अशुक्तमूलसंभवं परित्यजेत्तु बालकं ममाष्टकं पितायमा न तन्मुखं विलोकयेत् । तदाद्यपादके पिता विपद्यते जनन्यथो धनधयी तृतीयव्यथुर्थजः शुभावहः ॥ प्रतीपमन्त्यपादनः फलं तदेव मार्पमे तदुत्पदोपग्रान्तवे विधेयमत्र शान्तिकम् ॥ ॐ ॥ अशुक्तमूलस्य लक्षणं केचिदन्यथाहुः—‘ज्येष्ठान्ते घटिकका चेन्मूलादौ घटिकादयम् । अशुक्तमूलमित्याहुस्तत्र जातं शिशुं त्यजेत्’ इति ॥ नमनीतारिष्टे—‘यदुर्पटी मूलमयाध्विनादौ गण्डान्तमन्ते च फणीन्द्रोप्ये’ इति ॥ देवरातः—‘रेवत्याध्विनयोर्मध्ये मध्ये नै मार्पेयपोः । तथेन्द्रमूलयोर्मध्ये गण्डान्तो हि विधीयते ॥ गण्डान्तस्य प्रमाणं हि घटिकानां चतुष्टयम् । आधनाढ्यां तु ज्ञानस्य पिता मरणमाहुयात् ॥ द्वितीयायां तथा माता तृतीयायामधान्यः । चतुर्थ्यां जायमानस्तु हन्ति आतृन् संशयः ॥ ज्येष्ठारं गतिमार्पोन्तमूलमयाध्विनादिषु । नान्यथतस्तौ गण्डान्तो यो जातः स कुलान्तकः’ ॥ इति मूलनक्षत्रविषयम् ॥

अथ चन्द्रलग्नयुक्तलग्नदोष उच्यते—‘पित्रोर्मृतिर्हस्तयमग्निपादे पितुश्च पूर्वं जलपुष्पयोश्च । ताम्राद्ययोः सात्पितृमातृ-
नाशगन्धोदये मातृगोर्ध्वमाद्ये’ ।—हस्तभरण्योस्त्वृतीयपादे चन्द्रलग्ने जातः शुभग्रहदृष्टिरहिते सति मातापितरौ हन्ति । पुष्पपू-
गापादयोः प्रथमपादे चन्द्रोदये शुभग्रहदृष्टिरहिते सति ज्ञातस्तु पितरं हन्यात् । चित्रायां प्रथमपादद्वये चन्द्रलग्ने शुभग्रहदृष्टिर-
हिते सति मातापितरौ हन्ति । पूर्वोक्तगुनीनक्षत्रस्य प्रथमपादे चन्द्रलग्ने शुभग्रहदृष्टिरहिते सति जातो मातरं हन्ति ॥ अगस्त्योपि—
‘ताप्रे न तिष्ये च तथैव तौयं रुन्याकूलीरोदयचापलग्ने । शुभग्रहः पश्यति चेन्न हन्यात्पितृश्च मातृश्च सुतं च मातुलम्’ इति । भृगुः—

‘तदाद्यपादयोर्यग्ये मातरं च जिषामिति’ । ‘चन्द्रोदये पुष्यजलार्धजातो निहन्ति तातं जननीं सपुत्राम् । पुष्ये जलार्धे पितृमातृ-
पुत्रतन्मातुलान्दन्ति पदक्रमेण’ इति ।-पुष्ये कर्कलये पूर्वाषाढे घनुलीये जातः पितरं हन्ति । कन्या तु मातरम् । अथवा पुष्य-
पूर्वाषाढयोर्जातस्तु चतुर्षु पादेषु चन्द्रोदयकाले जातः क्रमात्पितृमातृसमातुलान् शुभग्रहदृष्टिहिते सति हन्ति ॥ अरिष्टाष्टके-
त्युक्तम्—‘पूर्वाषाढयपुष्ययोः पदयदाचातस्य मातुः क्रमात्पुत्रस्यापि च मातुलस्य च मृतिः पीडाकरं जातयोः’ इति ॥ रत्न-
कोशे—‘नक्षत्रेष्विन्दुयुक्तेषु जावानां यत्फलं स्मृतम् । तत्तदेव ममादेश्यं तेषु लग्नगतेष्वपि’ इति ॥ बृहत्स्यतिरपि—‘स्वजन्म-
काले चन्द्रः स्थावराजगृहप्रभादपि । गुरुर्नक्षत्रे विपत्रालेष्वपवादविनाशिकम् ॥ तयोरष्टमश्रे जीवः प्रत्यरे वा प्रयाति चेत् । दोषा-
पतादान्सयम्य दोषानेव समर्थयेत् ॥ यस्य लग्नार्धजन्मर्धी गुरोः सप्तमपञ्चमौ । तृतीये चास्य दोषाणामपवादविनाशनः ॥ यस्य
लग्नस्य अन्तर्गते रविर्भिषदि वा स्थितः । प्रत्यरे वा वधे वापि दोषाणामपवादवान्’ इति ॥ भरद्वाजध्याह—‘नरस्य जन्मनक्षत्रं
तदा चन्द्रर्क्षमेव च । तयोर्वलयुजोः स्यातां जातस्य तु द्युभाद्युभौ’ इति ॥ इति चन्द्रलग्नपुक्तनक्षत्रदोषः ॥ ॐ ॥ अथ राशि-
दोष उच्यते—‘भवन्ति पुंसः समराशिजन्माः समानशीला विपमे विरुद्धाः’ इति ।—अत्र समानशब्देन राशीद्वैक्यमुपलक्ष्यते ।
विपमशब्देन द्युभिराशयः पष्ठाष्टमराश्वयध । तेषु जाताः यथासंख्यं एकशीला विरुद्धशीलाश्च भवन्ति ॥ तथाह देवकीर्तिः—‘यदि
कन्याः पुत्रा वा समर्धजन्मा भवन्ति समशीलाः । विपमे भवन्ति विपमा नरस्य सर्वेषु कार्येषु’ इति । इति राशिदोषः ॥ ॐ ॥
अथ विष्टपादिषोडशदोषाः । वसिष्ठः—‘विष्टां दारिद्र्यमानचेष्टे कूलिकेन्द्रस्य वैकुण्ठम् । यमघण्टे फले तद् स्याद्रिक्तायां

पण्डतामिषान् ॥ व्यनीपानेऽद्गहीनः स्यात्परिषे मृतिमादिशेत् । वैधृतौ पितृहानिः स्याद्येन्दुदाबन्धतां ब्रजेत् ॥ श्रूले समूलनाशः
 स्यात्कुन्दनाशोऽन्यथे भवेत् । विपरीतप्रसूतौ तु नाभिनालप्रवेष्टने ॥ राष्ट्रस नृपतेश्च खस्यापि च विनाशकः । अधिकान्ने च
 हीने च संस्थयोरुभयोरपि ॥ पर्षण्यपि प्रयूतां च सर्वाणिष्टभयप्रदः । तद्वत्सदन्तजातश्च पादजातस्तथैव च ॥ तस्माच्छान्तिं प्रकुर्वीत
 ग्रहाणां शूरेतनाम् । देवजं पूजयेच्च ज्ञान्त्या शान्तिर्भविष्यति' इति ॥ ॐ ॥ विष्टयादिलक्षणं संग्रहे—'कृणो तृतीया
 दशमी च गत्री तत्पत्तमी भूतदिवा च विष्टिः । एकादशीनक्तमथतुर्थी शुक्लाष्टमी पूर्णदिवा च विष्टिः' ॥—कृणपक्षे तृतीया-
 दशम्योः रात्रौ विष्टिर्भवति । मङ्गमीचतुर्दश्यादिवा विष्टिः । शुरुपक्षे चतुर्थ्येकादश्योः रात्रौ विष्टिः । अष्टमीर्पार्णमास्योर्दिवा-
 विष्टिः ॥ इति ॥ ॐ ॥ अथ कुलिङ्गलक्षणम्—'अहःप्रमाणं पशुधां विभज्य तद्वारपस्य प्रथमोऽन्त्यभागः । शेषाः पञ्चशः
 क्रमशोऽपि तेषाः श्वमेस्तु भागं कुलिङ्गं वदन्ति ॥ शन्यंशः कुलिको ज्ञेयो गुर्वंशो यमघण्टकः । अर्धप्रहरः सौम्यांशो ह्यर्धांशः
 कालसंज्ञकः' ॥—चारस्याहःप्रमाणमष्टधा विभज्य तत्र प्रथमान्त्यभागी वाराधियस्यांशौ । शेषाः क्रमेण तत्तद्वर्धांशा भवन्ति ।
 यः शन्यंशः स कुलिको भवति । यो बृहस्पत्यंशः स यमघण्टो भवति । यः सौम्यांशः सोऽर्धप्रहरसंज्ञकः । य आदित्यांशः स
 कालसंज्ञकः । रिक्तेति चतुर्थान्वयीचतुर्दश्यो रिक्ताः ॥ ॐ ॥ अन्धनक्षत्रलक्षणसुकं धीपतिना—'अन्धभं तदतु मन्दलोचनं
 मन्थलोचनमतः सुलोचनम् । रोहिणीप्रमृतिभिश्चतुर्विधं साभिजिच्च गणयेत्पुनःपुनः' इति ।—रोहिणीपुण्योचराविशाद्यापूर्वा-
 पादानुत्तमिष हरेत्तती एनानि ग्रामनक्षत्राण्यन्यानि । व्यतीपातादयः ग्रसिदाः ॥ ॐ ॥ अथ लग्नगणनान्त उच्यते । नवनीता-

रिष्टे—‘पूर्णतिथीनां तिसृणां तथान्तो मीनेऽलिकव्योर्नचमो नवांशः । मेपे च कण्ठीरवधन्विनोश्च गण्डान्त आद्यो नवमस्तथांशः’ ॥—तिथिगण्डान्तः पूर्वमेवोक्तः । मीनद्विकर्कटेऽपि चरमो नवांशः । मेपसिंहधनुषामाद्यो नवांशश्च गण्डान्तः ॥ तयोक्तं वसिष्ठेन—‘मीनालिकर्कटान्त्याश्च मेपधन्विमृगाधिपे । नवांश आदिमखैव राशिगण्डान्त ईरितः’ ॥ ॐ ॥ अर्धयां गण्डान्तानां फलम्—‘तिथ्युक्षगण्डे पितृमातृनामो लभे तु संधौ तनयस्य नाशः । सर्वेषु नो जीयति हन्ति वंशं जीवन्पुनः स्याद्बहुवारणाश्वः’ ॥—तिथिगण्डे नक्षत्रगण्डे च जातो मातापित्रोर्भूतिकृत् । राशिगण्डे जातः आत्मघातको भवति वंशं च हन्ति । जीवति च बहुवारणाश्वो भवति । इति गण्डान्तफलम् ॥ ॐ ॥ अथ विषयटिकासु जातस्य दोषमाह वसिष्ठः—‘विषांशकण्ठे चन्द्रे जातो यमपुरं व्रजेत् । आदित्यांश्च पितृमृत्युधन्वांश्च मातुरेव च ॥ भौमांश्च मातुलस्यैव सौरांश्च भ्रातुरेव च । अन्यांश्च विषसंस्पृष्टे जातस्य मरणं भवेत् ॥ ॐ ॥ सर्वेषु गण्डान्तेषु शुभग्रहदृष्टियजितेषु अरिष्टं भवतीत्युक्तं नवनीतारिष्टे—‘तिथ्युक्षराश्वंगदिवानिधाने जातस्य रिष्टं शुभदृष्टिहीने’ ।—तिथ्यन्ते नक्षत्रान्ते राश्यन्ते अंशान्ते निधाने दिनान्ते शुभदृष्टिहीने सति जातस्य रिष्टं भवति ॥ नृसिंहस्त्वाह—‘स्वर्गे मिथमे स्त्रोचे शुभयुक्ते शुभेक्षिते । गण्डान्तदोषमुद्धृतं सद्य एव व्यपोहति’ इति ॥ इति विषयदीदोषः पञ्चाङ्गफलं च ॥

अथ जननलभफलं ग्रहयन्त्राङ्कयति । तदुक्तं नवनीतारिष्टे—‘तावाभ्यक्तमोदरभातुलाश्च मातामहस्तातपिता च मृतुः । मूर्खादिखेटाः क्रमशः यदिष्टास्त्रिकोणास्तेऽपि च तान्निहन्तुः’ इति ।—मूर्खादयः अन्यन्ता ग्रहाः क्रमात्पितृमातृमातुलमातामह-

पितामहदण्डेक्षिता भवेयुः । ते सर्वे लग्नतत्त्वमनवमतस्तत्तत्संज्ञानुरूपान्हन्त्युः ॥ अत्र वसिष्ठः—‘लग्नाल्पव्यमसंस्था गुरुवि-
मितचन्द्रमोसिताः क्रमशः । मातृजनकं च जनकं पितृजनकं भावरं सुलंहन्त्युः’ ॥ शृगुश्चाह—‘अर्कः सौरिः कुजधन्द्रः पञ्चमस्थाः
प्रभृतिषु । पितरं मातरं आवृतस्मानं च जिघांसति ॥ सारोद्धि रात्रौ पितरः पितृव्यस्तत्पापयोगाहु पितृव्यनाशः ।’—दिवा-
जातस्य नारीरिः पितृव्यः । रात्रिजातस्य रविः पितृव्यः ॥ तदाह देवकीर्तिः—‘दिवसे मातापितरां शुक्रविश्वशिखी निद्यावां च ।
मातृभगिनी पितृव्यो विपर्ययात्कीर्तिता यदनैः’ ।—तस्मात्पितृव्यसंज्ञको ग्रहः पापयुक्तेत्यपितृव्यनाशको भवति । एवं सर्वेश्व
गोजनीयम् । अत्र जननलभं चन्द्रलभं च सम्पत्परीक्षणाय ॥ तथाच भरद्वाजः—‘चन्द्रलभं स्त्रीरं स्वाह्वयं स्थात्याणासंशि-
तम् । ते उभे संपरीक्ष्येय कर्तव्यं श्रेय इच्छता’ इति ॥

अथ तावन्निससतिर्जनमलप्रयोगा उच्यन्ते—‘क्षोभार्कभूवृत्तयामा व्ययस्था मातापितृभ्रातृसुताभिहन्त्युः’ ।—‘लभाम्नादश-
स्त्रिता रविशशिकुनर्जनधराः क्रमात् पितृमातृभ्रातृसुताभिहन्त्युः ॥ बसिष्ठस्तु—‘द्रादशे मन्दसूयौ च क्षीणचन्द्रश्च सप्तमे ।
पितुर्मरणदाः मघः शुभदष्टे त्रिषष्टके’ । श्रुतस्तु—‘उदयादष्टमे मन्दो नाश्वेदचिरात्सुतम् । पितरं भास्करो हन्यान्मातरं
द्विसर्दधितिः’ ॥ १ ॥ ‘सप्ताष्टमस्तरदुर्गजन्या सार्धं सुतो नश्यति पापदष्टे’ ।—‘लभ्यात्सप्तमाष्टमस्थः पापग्रहैर्दष्टे लभे जातो
जनन्या गृह म्रियते । शुभग्रहदष्टे सति त्रयोवर्षाभिर्भवति ॥ तथाच देवकीर्तिः—‘लभ्यात्सप्ताष्टमगैः पार्षदष्टे यदा तदा लभे ।
मरणं स्तान्दशुभाग्रोः शुभदष्टिभेद्रेयेयाधिः’ ॥ २ ॥ ‘व्ययस्थितेऽर्के रुचिरे चतुर्थे चन्द्रे कृते नश्यति या सगर्भा’ ।—‘द्रादश-

श्रितेऽर्कं धीणचन्द्रे भौमे चतुर्थे सति सा सगर्भा भ्रियते ॥ ३ ॥ 'लघे कुजेऽर्के सरगे निपेके श्रवणे मात्रा सह गर्भमृत्युः' ।
 जन्मलग्नगते भौमे सप्तमगते सूर्ये जातो मात्रा सह श्रवणे भ्रियते ॥ ४ ॥ 'घनव्ययैरशुर्भेध तद्वत्कूरेद्विर्तः सौम्यदशा विही-
 नैः' ।-द्वितीयद्वादशगताः पापाः शुभैरदष्टाः पार्ष्णदेष्येच्छवणे सहस्रतां जमनीं हन्युः ॥ ५ ॥ 'ग्रस्तौ रवीन्दु तनुगी सपापी
 कुजोऽष्टमे भावसुनात्यपाय' ।-क्रूरग्रहसहिते ग्रहणयुते चन्द्रे वा आदित्येया लग्नगते सति अष्टमगते कुजे च जनन्याः क्षिणोश्च श्रवणे
 मृतिः स्यात् ॥ ६ ॥ 'जीवेत्सवित्री भ्रियते च स्रुतः क्रूरेषु षट्द्वादशेणु मृत्याय' ।-क्रूरेषु षट्द्वादशेणु सत्तु भावा जीवेत्
 मनुर्नश्येत् ॥ ७ ॥ 'राहुर्बलिष्ठो मनपञ्चमस्यः क्रूरेण दष्टः पितृहेति कैचित्' ।-ग्रहणकालप्रभृति पण्मासपर्यन्तं बलिष्ठो राहुः
 जमनकाले लभ्रात्पञ्चमनवमस्यः क्रूरेण दष्टधेत्पितरं हन्ति । सोऽपि चतुर्थगतयेत् पुत्रं हन्यात् । केतुरप्येवमेव करोति ॥ तथाच
 वसिष्ठः—'राहुश्चतुर्थगः स्रुतं पितरं नवमस्थितः । हन्यात्केन्युध तद्वत्सात्पापदष्टो दिवत्रये' ॥ ८ ॥ 'चन्द्रे नमःस्ये द्वियुके च
 पापे शुके सरे स्यात्सकुलस्य हन्ता' ।-लभ्रादशमस्ये चन्द्रे पापे च चतुर्थगते शुके मसमगते जातः स्रकुलस्य हन्ता भवति ॥ ९ ॥
 'सप्ताष्टलग्नव्ययगे शशाङ्के क्रूरेण युक्ते शुभदृष्टिहीने । सौम्यैर्विहीनेषु च कण्डकेषु कृतान्तदंष्ट्रान्तरगः प्रभूतः' ।-सप्तमा-
 ष्टमलग्नद्वादशगेऽप्यन्यतमयुक्ते चन्द्रे क्रूरग्रहयुक्ते शुभदृष्टिहीने सति केन्द्रेषु शुभग्रहरहितेषु तदा जातः सद्यो भ्रियते ॥ १० ॥
 'पूर्वापरार्धे यदि पापसाम्याश्चक्रस्य चैवभ्रम्यति कीटलगे' ।-लघोदितभागतुल्यचतुर्थसंख्यादिमभागास्तृतीयद्वितीयलग्नद्वादशैका-
 दशराश्वयः लभ्रादुदितभागतुल्यदशमराश्वन्तिमभागाश्च चक्रस्य पूर्वार्धम् । लघोदितभागतुल्यदशमराश्व्यादिगतभागाश्च नवमाष्ट-

यामपष्टपञ्चमरात्रयश्च तथानुदितमागतुल्यचतुर्थराश्यपरगागाश्च चक्रस्थापराधम् । तत्र चक्रस्य पूर्वार्धे सर्वे पापाः अपराधे शुभाश्च
यदि नदा दृष्टिके जातो त्रियते ॥ ११ ॥ 'समन्वयेवेला यदि चन्द्रहोरा पापाश्च राश्यन्तगता विपत्त्ये' ।—समन्वयेवेला तु अर्धो-
समपादाश्च नक्षत्रदर्शनावधाना पथिममन्ध्या । नक्षत्रादर्शनसमयादारभ्य सूर्योदयावसाना श्रातःसन्ध्या । इति निगदितसायं
श्रातःनक्षत्रावेलायां चन्द्रहोरा इति । मेपाद्योजरादिष्वपराधं दृष्टमादियुगमराशिषु पूर्वार्धं चन्द्रस्य होरा इति । तदानीं पापग्रहाश्च
राश्यन्तनवमभागगता यदि नदा जातः सद्यो त्रियते ॥ १२ ॥ 'कैन्द्रेषु सर्वेषु च चन्द्रपार्ष्ण्येकेषु जातो यमलोकमेति । धूनाष्ट-
लपान्मसि पापमध्ये चन्द्रे मृतिर्दुर्बलसाम्यदृष्टे' ।—सप्ताष्टलप्रचतुर्थेऽप्यन्यतमस्थाने पापग्रहयमश्चगते चन्द्रे दुर्बलैः शुभग्रहैः पार्ष्णी
दृष्टे मति जातः मयो त्रियते ॥ १३ ॥ 'धीणेन्दुलगे मृतिकण्टकश्रेः पार्ष्णिनाशाय शुभरदृष्टे' ।—शुभग्रहैरदृष्टे क्षीणचन्द्रोदययुक्ते
लगे तति ऋषमकैन्द्रगतेः पापग्रहैर्दुर्बल्युर्मचति ॥ १४ ॥ 'पार्ष्णी विलप्रसरयोः पृथक्स्थावेकस्य चन्द्रे मृतिरुग्रदृष्ट्या' ।—सममलप्रयो-
रन्यतमयुक्ते चन्द्रे प्रत्येकमवस्थितौ पार्ष्णी यदि स्यातां तदा चन्द्रः पापवीक्षितश्चेज्जातं हन्ति ॥ १५ ॥ 'रिष्के कुजेन्दौ दृष्टिलप्र-
सम्याः पापा विनाशाय शुभरकैन्द्रेः' ।—द्वादशगते क्षीणे चन्द्रे कैन्द्रवर्जितस्थानगतैः शुभैरष्टमोदयलप्रगताः पापाः विनाशाय मच-
न्ति ॥ १६ ॥ 'लप्राष्टधर्मन्यस्युताः शलाङ्कभीमार्कमन्दा गुरुणा न दृष्टाः' ।—जन्मलप्राष्टमनयप्रद्वादशस्थिताः क्रमेण चन्द्रकु-
बेनानुमन्दगुरुदृष्टिर्दक्षिणाश्रेत्युनं हन्युः ॥ १७ ॥ 'पापास्त्रिकोणाष्टमगा असाम्याश्चन्द्रे तनौ भासति वा क्षपाय' ।—चन्द्रे सूर्ये वा
लप्रगते मति शुभप्रदक्षीणरहिताः पञ्चमाष्टमनवमस्थिताः पापाः मरणाय मवन्ति ॥ देवकीर्तिः—'लगे चन्द्रेऽर्के वा पापाश्चा-

द्यत्रिकोणकेन्द्रेषु । साम्यरदृष्टमिथाः सद्योमरणाय कीर्तिता यवर्नः' इति ॥ १८ ॥ 'पापोऽष्टगः केन्द्रगतो न जीवो नाशाय लभे तपने
 दानी वा' ।—लघादष्टमगते पापग्रहे जीववर्जिते शन्युदये मूर्योदये वा जातो त्रियते ॥ १९ ॥ 'गुरो विकेन्द्रे निधने च पापे
 चन्द्रे कुजे वा मरणाय केन्द्रे' ।—केन्द्ररहिते गुरौ चन्द्रे कुजे वा केन्द्रगते सति अष्टमगतः पापो जातं हन्यात् ॥ २० ॥ 'केन्द्र-
 त्रिकोणेज्यशुभैः शुभैश्च यष्टाष्टरिफे सृतिरफलमे' ।—केन्द्रत्रिकोणसंज्ञेषु यष्टराशिषु स्थितः पापः यष्टाष्टमद्वादशगतैः शुभैश्च मूर्यो-
 दयलभजातो त्रियते ॥ २१ ॥ 'द्वेष्माणजामित्रगतेऽतिपापो लभे दशद्वय निहन्ति सद्यः' ।—जननकाले द्वेष्माणराशेः सप्तमराशि-
 स्थिते पापग्रहे तथा लभे स्थितः दशद्वयः सद्यो जातं हन्ति ॥ २२ ॥ 'ग्रहाः समीपुर्बहवोऽष्टमे च मासं तु जीवेद्दिनमसकं वा' ।—
 लघादष्टमव्याने बहवो ग्रहास्तिष्ठन्ति चेत्तदा जानो मासं सप्तरात्रं वा जीवेत् ॥ २३ ॥ 'भीमो विलो भृगुजश्च केन्द्रे त्रियेत होरां
 पुनरागते तु' ।—लभे भीमः केन्द्रे शुक्रश्च यदा तिष्ठतस्तदा जातस्य भीमे पुनर्तन्मरणाग्निगते सति सृतिः स्यात् ॥ २४ ॥ 'लघ्वत्रिकोणे
 गुरुरस्य केन्द्रे तिष्ठन्विलोभेशकुजः क्षयाय' ।—मेपे वा दृधिके वा लग्नगते तस्मात्पञ्चमे गुरुस्तिष्ठति तस्माद्गुरुस्थितराशेः केन्द्रस्थितो
 लघाधिपतिर्भीमो जातं हन्ति ॥ २५ ॥ 'त्रिकोणलयास्तमृतिव्ययस्थाः क्षीणेन्पुत्रुक्ता मरणाय पापाः' ।—पञ्चमनयमलप्रसप्तमा-
 ष्टमद्वादशस्थिताः क्षीणचन्द्रद्रुताः पापग्रहाः पापग्रहाः शुभैर्न दृष्टा न युता वा जातं हन्युः ॥ तथाच कपिष्ठलः—'तुलमदननवा-
 न्त्यलग्नरन्ध्रेष्वशुभयुतो मरणाय गीतरदिमः । भृगुसुतशशिपुत्रदेवपूज्यैर्द्यदि बलिभिर्न युतोऽवलोकितो वा ॥ पापेक्षितो हन्ति
 तु षोडशाहाष्टमे शुनिः पापयुनस्तु मामात' ।—लग्नस्थितो मन्दः पापेक्षितः सन् षोडशाहाज्ज्ञातं हन्ति । पापयुतश्चेन्मामाद्वन्ति ।

पापेक्षुण्योपरहितो येषेण हन्ति ॥ तथाच देवकीर्तिः—‘मारयति षोडशाहाच्छनैश्चरः पापघ्नीक्षितो लो । संपुक्तो मासेन तु वर्षा-
जातं तु मारयति’ इति ॥ २६ ॥ ‘विलयद्रेकाणनचांयनाथा निमन्त्वरिस्थाः स्थितराशिसंख्यैः । लयाधिषोऽब्दैश्च दृकाणनाथो मासे-
नचांशधिपतिर्दिनेभ’ ।—जम्बलयाधिपतिः पृष्ठगतधेत्तन्यध्यमवतराशिसंख्याकैर्नैर्जातं हन्ति । द्रेकाणेशोऽपि पृष्ठगतधेत्तदा तद्वा-
शिसंख्याकैर्नैर्जातं हन्ति । अंशेशो जननकाले पृष्ठगतधेत्तदा तद्वाशिसंख्याकैर्नैर्जातं हन्ति ॥ २७ ॥ ‘केतुद्वयोल्लाशनिपात-
पाताः पथान्मुहूर्ते फणिरुद्रसंज्ञे’ ।—अर्कोदवाद्रितीयमुहूर्तः सर्पसंज्ञः, प्रथमो रुद्रसंज्ञः तयोरन्यतरसिन्मुहूर्ते व्योम्नि पूर्वं धूमकेतुः
पथादुल्काऽशनिपातधण्डवापुर्वा दृष्टाधेत्तदा जातो नस्येत् ॥ २८ ॥ ‘मीनर्क्षजसेन्दुरवी तृतीये व्याच्युद्रमो जीवति स त्रिरात्रम् ।
तृतीयवारे रविरेकराग्रं नन्द्रेऽर्क्षयुक्ते दशमस्थिते वा’ ।—मीनलज्जजतस्य तृतीयस्थाने चन्द्रादित्यौ स्थितौ चेत्तदा व्याच्युद्रमो भवति ।
अथवा मीनलज्जजतस्य जम्बतरायास्त्वृतीये रविः स्थितेऽथ तथा चन्द्रेऽर्क्षयुक्ते लयादशमस्थिते वा सति एकरात्रं जीवति ॥ २९ ॥
‘मव्यापनज्ये चतुरस्रेणैव पापेषु रोगी दशरात्रजीवी’ ।—सन्ध्यसंज्ञके मेपादिपट्टे स्थितेषु पापेषु लयाचतुर्थस्थानगतेषु सत्सु तथा
अपमव्यसंज्ञके तुलादिपट्टे स्थितेषु पापेषु लयादष्टमस्थानगतेषु सत्सु जातस्य रोगो भवति । स च दशरात्रजीवी ॥ ३० ॥ तथाह
देवकीर्तिः—‘चतुरस्रगताः पापा यामदक्षिणतो यदा । तदासौ व्याधिमाप्नोति दशरात्रं तु जीवति’ इति ॥ ३१ ॥ ‘सव्ये त्रिकोणे
तपनः दशराद्रौ वाग्मे तदा द्वादशमासजीवी’ ।—यदा सव्ये मेपादिपट्टे स्थितो रविलयात्पञ्चमनवस्थानयोरन्यतरस्थाने तिष्ठति
तथा वाग्मे तुलादिगदिपट्टे चन्द्रस्तिष्ठति तदा जातो द्वादशरात्रजीवी स्यात् ॥ ३२ ॥ ‘चन्द्रे त्रिकोणे चतुरस्रेऽर्क्षे दुर्व्योधिना

जीवति स त्रिराव्रम्' ॥—यदा लग्नात्पञ्चमनवमगन्धर्वाष्टमगतौ रविस्तदा जातो दुर्व्योषिना युक्तश्चिरात्रं जीवति ॥ ३३ ॥
 'चन्द्रे चतुर्थे तपने च यष्टे सव्याधिरष्टादशवासरान्तः' ।—लग्नाच्चतुर्थगते चन्द्रे पष्टमते मूर्धे जातो व्याधिसहितोऽष्टादशवासरजीवी
 भवति ॥ ३४ ॥ 'होराष्टमस्ये कुजमन्दच्छे यूर्ये सरोगस्तु विपद्यते च' ।—भौमशनिनिरीक्षिते लग्नादष्टमगते मूर्धे जातो व्याधिसहितो
 त्रिपद्यते ॥ ३५ ॥ 'क्रूरास्त्रयः शुक्रगृहाष्टमस्या निग्नन्ति मासाष्टुष्वेव जातम्' ।—लग्नादष्टमगता रविभौमसाराः शुक्रशेनयोस्तुलाष्टमयोः
 स्थिताथेज्जातं मासेन निग्नन्ति ॥ ३६ ॥ 'यसिन्नुदे त्वभ्युदितस्तु केतुस्तसिन्मृतो त्रियते द्विमासात्' ।—यसिन्नाथौ केतुस्तित्ति
 तसिन्जातो द्वादशमासान्निप्रयते ॥ ३७ ॥ 'आनुर्नमस्यः कुजमन्दराथौ निवृन्ति सद्यो षड्गुपापदष्टः' ।—लग्नादशमस्थितः मूर्यः कुजमन्दरा-
 थिषु मेपयधिकमकरकुम्भेषु स्थितौ षड्गुपापदष्टेत्तदा जातो त्रियते ॥ ३८ ॥ 'शूरेक्षितः क्षीणजशी तनुस्यो हन्त्येव सुयसा क्रियगोक्क-
 लीरान्' ।—मेपदुपभक्तैटव्यतिरिक्तराशिस्यो लग्नगतः क्षीणचन्द्रः क्रूरदष्टेज्जातं हन्ति ॥ ३९ ॥ 'पष्ठाष्टगा वक्रितपापदष्टा हन्त्युः शुभा
 मासि शुभैरदष्टाः' ।—वक्रितपापदष्टाः शुभैर्ग्रीहैरदष्टाः लग्नात्पष्ठाष्टमव्ययगताः शुभा जातं मासेन म्रन्ति ॥ ४० ॥ 'होरापतिः पाप-
 जितः सरस्यो मासेन तं मारयति प्रमृतम्' ।—लग्नात्सप्तमगतः शुभग्रहो लग्नाधिपतिः पापेन जितः सन् जातं मासेन मारयति
 ॥ ४१ ॥ युद्धलक्षणमुक्तं पराधरेण—'दिवसकरेणात्तमयः समागमः शीतरक्षिसहितानाम् । भौमादीनां युद्धं निगद्यतेऽन्योन्यसु-
 क्तानाम्' इति ॥ देयकीर्तिस्तु—'वर्षान्मारयति शशी पष्ठाष्टमसंस्थितो विलयर्क्षीत् । सद्यः क्रूरदष्टः सौम्यैर्द्वेष्टोऽष्टमासैर्वा । अधुमैः
 शुर्मथ द्यो वर्षचतुष्केण निदिग्धेदन्वम्' इति ॥ ४२ ॥ 'वकी कुजर्थे अनिरारदष्टः पष्ठाष्टकेन्द्रे मृतिह्रद्विवर्षान्' ।—लग्नात्पष्ठाष्टमकेन्द्रेषु

चित्तो वक्रगतः ननिर्मपशुधिरुयोरन्यतरमिन्मिथतो वलिना कुजेन दृष्टो जातं द्विवर्षाद्वन्ति ॥ ४३ ॥ गुरुः कुजक्षेऽष्टमगस्त्रियर्षा-
दशुक्रदृष्टः शशिपापदृष्टः' ।-लघादष्टमस्यो गुरुर्मपशुधिरुयोरन्यतमस्यः शुक्रदृष्टिरहितधन्त्रेण पापैश्च दृष्टशेषातं त्रिवर्षाद्वन्ति
॥ ४४ ॥ 'लघेश्वरादष्टगतः कृमेन्दुदृष्टशिरर्षादशुर्भविर्मीम्यैः' ।-लघाधिपायिष्टिरागेरष्टमगतः शुभैरदृष्टः अशुभदृष्टियुक्तः क्षी-
पान्द्रो जातं वर्षत्रयेण हन्ति ॥ ४५ ॥ 'श्रीर्षाकिदृष्टः सहितोऽपि केन्द्रे नष्टः शशी हन्ति चतुर्भिर्बुधैः' ।-केन्द्रस्थितो नष्टचन्द्रो
भीमशनिभ्यां दृष्टो युक्तो वा जातं चतुर्भिर्बुधैर्हन्ति ॥ ४६ ॥ 'सौम्ये कुलारेऽष्टरिपुण्ययस्ये र्षपयुतुर्भित्तिरिन्दुदृष्टे' ।-कर्मदृक्-
मिथे चन्द्रेण निरीक्षिते बुधे लघात्पष्ठाष्टमद्वाद्यगते जातोऽब्दचतुष्केण म्रियते ॥ ४७ ॥ 'अदस्यदृष्ट्यांशगर्भोम्व्यपार्पेलमे च
राहुर्यदि पञ्चमर्षः' ।-अदस्यदृष्ट्यांशगाः 'नूर्याष्टिविधश्चरुद्राष्टतिथ्यांशः' इति चन्द्रादीनां दृष्ट्यादस्यभागा उक्ताः तत्र म्बीयाट-
स्यभागगतेषु शुभग्रहेषु च स्त्रीयादस्यभागन्यतिरिक्तदस्यभागगतेषु तदा राहुलगतशेषजातः पञ्चवर्षम्रियते ॥ ४८ ॥
'परुधर्गधन्त्रकुजार्कनीयस्तर्धेन मूर्याक्षितिलेन्दुमन्दः' ।-एकराशिमगतैश्चन्द्रकुजार्कनीयैः पञ्चभिर्वर्षम्रियते ॥ ४९ ॥ 'अर्केन्दुराशौ
धृगुजः पटब्ददैन्यः पट्टान्त्यमन्तश्च सौम्यैः' ।-लघात्पष्ठाष्टमद्वाद्यगतः शुक्रः अर्केन्दुराशिभूते सिंहे कर्मके च स्थितः शुभग्रहैर्विहित-
शेषजातं पञ्चवर्षहन्ति ॥ ५० ॥ 'लगे दृगणा निगलादिपक्षिपाशान्निताः स्वामिभिरव्यदृष्टाः । क्रूरश्रिता मार्गकराः प्रमृता
संस्मरः सप्तमिरेव मलयम्' ।-अत्र निगलेति मकरस्य प्रथमो द्रेफाणः कर्मके द्वितीयवर्तीयां बुधिके प्रथमद्वितीयो मीनस्यान्त्य-
द्रेफाणश्च मर्षाः सिंहकृमयोः प्रथमो मिथुनतुल्ययोर्मध्यमो च पक्षिद्रेफाणा । मेषस्य प्रथमो द्रेफाणः पञ्चसंज्ञकः । जननलघात्रे-

कणाः निगल-मर्प-पक्षि-पाशभृताः स्वराश्रयधिपग्रहेरदृष्टाः पापग्रहयुक्ताश्चेतदा जातस्य सप्तवर्षभृतिर्भवति ॥ ५१ ॥ 'सपापलभ्रे
 विचले सरस्ये चन्द्रे मृतिः सप्तमु गुर्वदृष्टे' ।-रविक्वजग्रनेश्वरयुक्ते लग्नेसति क्षीणचन्द्रे जीवदष्टिरहिते सप्तमस्ये सति च जातः सप्त-
 वर्षभ्रियते ॥ ५२ ॥ 'दृष्टं विहाय स्थिरलग्नसंस्थे राहो सराब्देर्धृतिरुग्रदृष्टे' ।-दृष्यतिरिक्तस्थिरराहो लग्नभूते पापदृष्टे राहधि-
 श्रिते च तदा जातः समाब्देर्भ्रियते ॥ ५३ ॥ 'उग्रः सुतलैरथवा मृत्तियैः क्षीणेन्दुलग्ने मृत्तिरष्टवर्षः' ।-क्षीणेन्दौ लग्नगते चतु-
 र्धनैरष्टमगतैर्वी पापैर्जातोऽष्टवर्षभ्रियते ॥ ५४ ॥ 'भौमे विलग्रे यदि वा शुक्राङ्के मूर्ये सरस्ये मृत्तिरष्टवर्षः' ।-भौमे चन्द्रे वा लग्नगते
 मूर्ये सप्तमगते सति तदा जातस्याष्टवर्षान्धृत्युर्मवति ॥ ५५ ॥ 'द्यूने रवावद्यपतिः सराहुधन्त्रेऽष्टवर्षादष्टुर्मेधिते च' ।-लग्नात्सप्त-
 मगते मूर्ये चन्द्रे पापदृष्टे सति नवांशाधिपो राहुसहिते जातमष्टवर्षं हन्ति ॥ ५६ ॥ 'जन्माधिपोऽर्कः सद्यनिर्धृतिभ्यः शुक्रेक्षितो
 राशिमिताब्दमृत्युः' ।-जन्मलग्ने सिंहे सति तदधिपः मूर्यः धनिसहितः शुक्रदृष्टोऽष्टमगतश्चेत्जातमष्टवर्षं हन्ति ॥ ५७ ॥ 'चन्द्रांशके
 लग्नपतिस्तु पापधन्द्राभ्यये दूरदद्या नवाब्दात्' ।-लग्नाधिपः पापधन्द्रलग्नाद्वादशस्थानगतश्चेत्जातं नवाब्देर्हन्ति ॥ ५८ ॥ 'पापे-
 क्षिते केन्द्रगते ध्रुजङ्गे मृतिर्वशाब्दाद्गत पोऽशाब्दात्' ।-लग्नकेन्द्रे पापेक्षितो राहुर्व्यदा तिष्ठति तदा जातं दशाब्दात्सोऽष्टाब्दाद्वा
 हन्ति ॥ ५९ ॥ 'राहुः सरस्यो रविचन्द्रदृष्टः शुभ्ररदृष्टोऽन्तर्कद्वर्षात्' ।-लग्नात्सप्तमगतधन्द्ररविभ्यां दृष्टः शुभग्रहेरदृष्टो राहुर्दो-
 दशाब्दाजातं हन्ति ॥ ६० ॥ 'दद्यात्कमादात्मसहोत्थबन्धुश्वाल्पार्थम्यगदेवमत्री । मूर्च्छाः सवेदाः प्रकृतिः शतं च रात्रिधश्च
 पटिः लग्नुणा इतीत्यम्' ।-लग्नाचृतीयचतुर्थपञ्चमसप्तमनवमकादशस्थानगते जीवे सति क्रमेणैकविंशतिचत्वारिंशदेकविंशतिः शतं

पतारिद्यत्ताष्टिद्विष्यद्वर्षाणि जीवेत् ॥ देवकीर्तिः—‘एवं सर्वप्रयत्नेन जायमानस्य देहिनिः । होराशास्त्रेषु केन्द्राणि चिन्तनीयानि तपया ॥ चिन्तयेज्जायमानस्य स्थानं रात्रिषु नित्यशः । बृहस्पतिर्दृष्टां जीवस्तथा नित्यं बृहस्पतिः’ इति ॥ ६१ ॥ ‘एकांशकस्यो यमभूमिर्जा चेन्माना परित्यज्यत एव जातः’ ।—असवकाले शनिकुजावेकांशस्यो यदि तदा जातो मात्रा परित्यज्यते । अथवा यदा लग्नाहर्गमकादशस्यो शनिकुजा तदा मात्रा परित्यज्यते ॥ तदाह देवकीर्तिः—‘क्रियते पापैर्दृष्टे दशिनि विलम्बे कुजेऽस्तमे लक्ष्मः । लग्नात्लग्नाभगनयोर्वसुधासुतमन्दचोरेव’ इति ॥ ६२ ॥ ‘तोमः सरे वक्रयमौ विक्रोणे त्यक्तोऽम्बया जीवति जीव- ह्ये’ ।—लग्नात्लग्नमन्त्रे विक्रोणमतयोः कुजशनैश्चरयोः जातो मात्रा परित्यज्यते । तत्र गुरुः पश्यति चेदीर्घजीवी स्यात् ॥ ६३ ॥—‘जीवार्कचन्द्रा निचये यदि स्युः युतो विलग्रात्स परेण जातः । लग्ने शनौ लग्नादशकशुक्राः शुभैरदृष्टाश्च तदान्यजातः’ ।—जन्मकाले लग्नादुपचयसंज्ञकेषु त्रिषदशमैकादशस्थानेषु गुरुरविवचन्द्रास्तिष्ठन्ति तदा परेण जातः । लग्ने शनौ स्थिते लग्नादशक- शुक्राश्च शुभग्रहा यदा न पश्यति तदापि परेण जात इति वदन्ति ॥ ६४ ॥ ‘कुजः शनिर्वा व्ययगोऽक्षिहन्ति वामं कुजो दक्षिण- मग्निं मीरिः’ ।—अयमकाले लग्नाद्वादशमतः शनिः दक्षिणं नयनं हन्ति । तत्रस्यः कुजो वामं नयनं हन्ति ॥ ६५ ॥ ‘व्यये रीन्द् युगपत्पृथग्या नेत्रे हरेतामपस्यमव्ये । पदछिद्रगाथापि हरन्ति पापाः सव्यं रिपौ दक्षिणमष्टमे च’ ।—लग्नाद्वादशस्थितौ रीन्द् युगपदेदुमे नेत्रे हरेताम् । लग्नाष्टमगाः पापा दक्षिणमग्निं घ्नन्ति । त एव पष्ठमतावेद्वामं घ्नन्ति ॥ ६६ ॥ ‘चक्रो धने भेषधनेऽर्क इन्दुः फले व्यये मन्दगतिस्तदान्धः’ ।—लग्नाद्विरीयस्यः कुजः अष्टमव्यो रविः पष्टमव्यन्दः द्वादशस्यः शनिः यदा तदा

जातोऽन्धः स्यात् ॥ ६७ ॥ 'पृष्ठाष्टमे दृष्टिहरः सपापधन्द्रोऽपि तद्वत्कफवातपिचैः' ।-लयात्पृष्ठेऽष्टमे वा पापयुक्तधन्द्रः कफवा-
तपिचयोगैर्दृष्टिं हन्ति ॥ ६८ ॥ 'लम्बाष्टमे सौरियुतोऽपि चन्द्रो दृष्टिं हरेच्छेभ्मविकारोगैः' ।-जननलयादष्टमे सौरियुतधन्द्रः
संभ्रमविकारयोगैर्दृष्टिं हरेत् ॥ ६९ ॥ 'युक्ता ग्रहा दक्षिणवामभागे चिह्नं विद्वद्भुजमत्र पापाः' ।-जननलमे दृष्ट्यादृष्टपराशिपु
पदसु पापा मिलिताश्चेदक्षिणवामभागे ग्रहं विद्वद्भुः ॥७०॥ 'त्रिलामलमेपु खशी सपापः कर्मापहः पापदृष्टा तु सद्यः' ।-लम्बा-
तृतीयैकादशेषु सपापः खशी पापदृष्टेत्कर्णं हन्ति ॥ ७१ ॥ 'क्रूरद्विती पञ्चमधर्मसंस्थौ पापौ विषयः श्रवणोपपातम्' ।-पञ्चम-
नवमराशौ पापौ क्रूरद्विती चेत् श्रवणोपपातं कृत्वः ॥ ७२ ॥ 'सर्वं सुतर्कं नयमेऽयसव्यं शुभं शुभार्थे शुभदर्शनेन' ।-लम्बा-
स्पञ्चमस्यः पापः क्रूरदृष्टेत्सव्यं कर्णं हरेत् । ननमस्यः पापः क्रूरग्रहदृष्टेर्दक्षिणं कर्णं हरेत् ॥ इपकर्कटादिषु शुभराशिषु स्थित-
योस्तयोरेव पापग्रहयोः दृढदर्शने सति कर्णेषाया नास्ति ॥ ७३ ॥ इति लघुयोगास्त्रिसप्ततिः ॥

अथाष्टादश चन्द्रयोगा उच्यन्ते—'क्रूरान्तरेऽर्कः शुभैर्दृष्टो हन्याच्छरी वा जननीं सगर्भाय' ।-क्रूरग्रहमध्यगतः शुभैश्च
दृष्टधन्द्रः सगर्भा जननीं हन्यात् । शेषास्तर्कयोगे वक्ष्यन्ते ॥१॥ 'यत्र स्थितस्तत्र यमारदृष्टधन्द्रः स्त्रियं हन्ति शुभैर्दृष्टः' ।-
यस्मिन्नाशौ शनिमीमाभ्यां दृष्टः शुभैर्दृष्टधन्द्रस्तिष्ठति सतु पुनस्तद्राशिं यदा ग्रामोति तदा जननीं हन्यात् ॥ २ ॥ देव-
कीर्तिः—'यत्रस्यस्तत्रस्यो रुधिराद्वर्शनैश्चरेद्वितथन्त्रः । जननीमृत्युं कुर्यान्नतु सौम्यनिरीक्षितः सद्यः' इति ॥ ३ ॥ 'नवाष्टम-
प्तान्यवमे दृष्टाद्वास्तस्यैऽपि पापाः सुतगावृष्ट्युः' ।-चन्द्रयुक्तराशेर्नवाष्टसप्तमान्यतमस्थानमताः सर्वे पापग्रहाः सुतजनयोर्मृ-

त्युरुरा भवन्ति ॥ ४ ॥ 'चन्द्रात्सरे मातृवपाय पापाः सोमाद्रविर्वा दृश्ये सपापः' ।-चन्द्रयुक्तराशेः सप्तमगताः पापाः मा-
तरे हन्त्युः । सोमादिति । सोमयुक्तराशेर्देयसं यतः पापयुक्तो रविर्मातृर्मरणाय भवति ॥ ५ ॥ 'इन्दोस्त्रिकोणे रविजो निशायां
शुक्रात्कुजो ग्राहनि पापदष्टः । मातृविषाताय कुजाकिमध्ये लघ्वे शशी मातृहरोऽष्टमेऽर्के' ।-चन्द्रयुक्तराशेः पञ्चमनवमयोरन्यत-
रस्मिन् शुनिल्लिप्यति तदा रात्रौ प्रमृतिधेन्मातृर्मरणाय भवति । अथवा यदि कुजश्चर्नधरयोर्मध्यगतो भूत्वा चन्द्रो लघ्वे तिष्ठति
तदाष्टमस्यो रविधेज्जननीमृत्युं कुर्यात् । शेषस्तु शुक्रयोगे वक्ष्यते ॥ ६ ॥ 'जन्माष्टपदद्वादशसप्तमस्यैः क्रूरैस्तु माता त्रियते स-
पुत्रा' ।-जन्माष्टपदद्वादशसप्तमस्यैः क्रूरैः माता पुत्रेण सह त्रियते ॥ ७ ॥ 'जन्माष्टमयूनगतेषु तेषु जीवैस्तुतल्लज्जनी यिन-
म्येत्' ।-प्रमृतिफाले जन्माष्टमसप्तमगतेषु पापेषु जातः सुतो जीवेत् । माता त्रियते ॥ ८ ॥ 'रिपुस्तराष्टव्ययजन्ममस्थाः पापाः पुन-
र्मातुलमृत्युदाः स्युः' ।-प्रमृतिफाले सप्तमपष्टाष्टमद्वादशजन्मगताः पापग्रहा मातुलमृत्युदा भवन्ति ॥ ९ ॥ 'यत्र स्थितस्तत्र पुनः
समेतमन्द्रो विपत्त्यै रविर्भीममध्ये' ।-रविर्भीममध्ये भूत्वा चन्द्रो यत्र राशी स्थितस्तमेव राशिं चन्द्रे पुनः प्राप्ते सति स
त्रियते ॥ १० ॥ 'नरैर्लघ्वेऽर्ककुजाकिदष्टधन्द्रः पुनस्तत्रगतो निहन्ति' ।-नरराक्षिर्नरर्षे मिथुनकन्यातुलाकुम्भेव्यन्यवमेऽर्के कु-
जाकिदष्टे चन्द्रे स्थिते सति तदा जातः पुनस्तद्राशिं चन्द्रो यदा प्राप्नोति तदा त्रियते ॥ ११ ॥ क्रूरैर्युतो राहुरवेद्यते चेत्क्षी-
णेन्दुमत्पैर्दिवसैः स नश्येत्' ।-शुक्रग्रहयुक्तो राहुर्यदा क्षीणचन्द्रं पश्येत्तदा जातोऽप्यैर्दिवसैर्नश्येत् ॥ १२ ॥ 'जामित्रगी भीम-
रक्षी ग्रहाद्वाद्रोगाद्वयः सप्तदिनं च जीवेत्' ।-शुक्राह्वयुक्तराशेः सप्तमराशिस्थाने भीमादित्यौ स्थितौ चेद्यावत्स्य रोगः स्यात् । स

सप्तदिनं जीवेत् ॥ १३ ॥ 'रवौ स्थिते चन्द्रमसस्त्रिकोणे व्याधिं गतो विंशतिवासरान्तात्' ।—चन्द्रयुक्तराशेः पञ्चमनवमयो-
रन्यतरास्तिन्स्थिते रवौ जातो विंशतिवासरान्तः जीवति ॥ १४ ॥ 'एकस्यैव चन्द्रकुजार्कजीवेत्तथैव जीवद्वितिजेन्दुमन्दैः' ।—एक-
राशित्तयैश्चन्द्रकुजार्कजीवैर्वा तथैव जीवद्वितिजेन्दुमन्दैर्वा पञ्चभिर्वैषम्रियते ॥ १५ ॥ तथाच देवकीर्तिः—'रविचन्द्रभौमगुरुनिः-
कुजगुरुसौरीन्दुमिस्तथैकस्थः । रविशशिमौमशशङ्कैर्मरणं स्रष्टु पञ्चभिर्वैषम्रियते' इति ॥ १६ ॥ 'मेपादिभेषु क्रमशोऽष्टनन्दद्वाविंश-
तिधाकृतिभूतचन्द्राः । वेदास्त्योर्विंशधृतिर्नस्वाध मूर्च्छां विधो मृत्युकराश्च भागाः । तद्भागसंस्थः प्रतिराशिचन्द्रस्तत्संख्यवर्षमेर-
णाय स्रनोः' ।—असन्नकाले मेयस्याष्टमे भागे मृपथस्य नवमे भागे मिथुनस्य द्वाविंशे भागे कर्कटस्य द्वाविंशे भागे सिंहस्य पञ्चमे
भागे कन्यायाः प्रथमे भागे तुलायाश्चतुर्थभागे ध्रुविकस्य त्रयोविंशे भागे धनुषथाष्टादशे भागे मकरस्य विंशे भागे कुम्भस्यैकविंशे
भागे मीनस्य दशमे भागे च स्थितः क्रूरपुक्तेक्षितश्चन्द्रस्तत्तद्भागसमसंख्यैरब्दैर्जातं हन्ति ॥ १७ ॥ 'कुजार्कदृष्टः स्वसुतर्धसंस्थः
सौम्यैरदृष्टश्च दृशी नवाब्दात्' ।—जुषक्षेत्रभूते मिथुने कन्यायां स्थितः कुजरविभ्यां दृष्टः शुभग्रहैरदृष्टश्चन्द्रो नवाब्दान्मारयति
॥ १८ ॥ इति चन्द्रयोगा अष्टादश ॥

अथ चन्द्रेण शुक्रफालारिष्ट उच्यते—'वस्तिग्रहस्थानगते दृष्टाङ्के जन्मागते वा तनुमागते वा । समग्रवीर्ये बहुपापदृष्टे
वर्षात्परं मृत्युरनुक्तकाले' ॥—पूर्वोक्तेषु सुवहारिष्टयोगेषु कर्षारिष्टनवनारिष्टयोगेषु च यो ग्रहो बलवान् यस्यिन्नाशो तिष्ठति पुन-
स्तस्मिन्नाशो समग्रवीर्यश्चन्द्रः पापग्रहदृष्टः सन् यदा ग्रामोति तदा मरणमिति वक्तव्यम् । अथवा वादृश्यश्चन्द्रो लघ्वराशिं यदा

प्राप्नोति तदा मरणमिति वक्तव्यम् । अथवा तादृशधन्द्रः कर्कटराशिं यदा प्राप्नोति तदा मरणमिति । सर्वत्र वत्सरात्परमिति वेदितव्यम् ॥ ॐ ॥ अथ लग्नचन्द्रयोगा उच्यन्ते । 'लग्नाच्छशाद्बृहस्पतीये पापा यदि स्युः सहजप्रणाशः' ।-जन्मलग्ना-
गन्धर्वाद्वा दृतीयाद्वा चहवः पापग्रहाः स्विता यदि तदा आरुणां मरणं भवति ॥ १ ॥ तथाह यसिष्ठः—'आरुस्थाने यदि क्रूरा भ्रातृगमन्ति न संशयः । क्रूरेदिताः क्षणादन्युः शुभरष्टेऽष्टवत्सरात् ॥ लग्नचन्द्रो निरीक्षन्ते क्रूराः शुभमिविलिताः ।
पितृमरणदाः प्रोक्ता न केन्द्रे देवपूजिते' इति ॥ सुसिंहस्तु—'लग्नादष्टमं चन्द्रं लग्नं चन्द्रात्तथाष्टमम् । नूतग्रहा निरीक्षन्ते जातस्य मृतिचूचकाः' इति । 'चन्द्रोदयेष्वा मृतिपटव्यस्यो मृदावधो राशिसमस्तु वपः' ।-चन्द्रलग्नाधिपतिर्जन्मलग्नाधिपतिश्च
लग्नादष्टमे षष्ठे द्वादशे वा स्विता भानान्तर्गतौ यदा तदा जातस्य तस्यत्यानराशिसमस्तस्यैवैषेवधो भवति ॥ २ ॥ 'इन्दुं वि-
लग्नं च गुरुर्न पश्येद्यद्वा र्कयुक्तं शुशिनं च जीवः । परेण जातं प्रयदन्ति सन्तधन्त्रेण पापे दिननाथयुक्ते' ।-जन्मलग्नं चन्द्रलग्नं
न यदा गुरुर्न पश्येत्तदा जातजातमाहुः । अथवा रविपुक्तं चन्द्रं गुरुर्न पश्येत्तदापि जातं जातजातमाहुः । अथवा रविसहिते
चन्द्रे पापग्रहयुक्ते सति तदापि परजातं यदन्ति ॥ ३ ॥ 'होरेक्षजनेक्षणवाक्षनायाः मूर्धोपगाः कैश्चन मृत्युरब्दैः' ।-जन्मलग्न-
नाथयन्त्रलग्ननाथो नवांशनाथश्च मूर्धेण महिता यदि तदा जातं कतिपयैरब्दैर्मरिष्यन्ति ॥ ४ ॥ 'लग्नाद्विधोर्वा नवयुद्धिराशिं गते
शनी क्षमयुतेऽपि तदन्' ।-मातापित्रिरिष्टयोगेण जन्मलग्नाच्चन्द्रलग्नाद्वा पञ्चमे नवमे वा क्रूरयुक्ते क्षनैधरे च स्थिते सति जातस्य
मृतिर्भवति ॥ ५ ॥ इति लग्नचन्द्रयोगाः ॥ ॐ ॥ अथादित्ययोगा उच्यन्ते—'सूरान्तरेऽर्कः शुभदेरदृष्टो हन्याच्छशी वा

जननीं सगर्भाय' ।-जननलप्रकाले यत्र कुत्र वा रविः पापमध्यगतः शुभैरष्टथेत्सगर्भो जननीं हन्यात् ॥ १ ॥ 'सूर्याष्टमे भौम-
 यमौ तु युक्तौ सौम्यैरष्टौ पितुरत्ययाव' ।-सूर्ययुक्तराशेरष्टमस्थाने शुभग्रहद्विपरिहृती भौमशूनैश्चरी स्थितौ चेत्तदा जातः पितरं
 हन्ति ॥ २ ॥ 'भौमार्कद्वयोऽहनि मध्यगो वा साभ्यां युतो वा सविता विष्टमः' ।-जदिजातस्य भौमशूनैश्चरेक्षितो वा तयो-
 र्मध्यगतौ वा ताभ्यां युतो वा रविः पितृभ्यो भवति ॥ ३ ॥ 'ऋरेण युक्तश्चराशिसंस्तारं रविर्हन्ति विषान्दुष्टलैः' ।-प्रस-
 वकाले मेपादिचरराशिगतः ऋरब्रह्मयुक्तो रविर्बिषशूलैस्तातं हन्ति ॥ ४ ॥ 'सूर्यधरक्षेऽहनि भौमदष्टो विदेशयातं पितरं व्य-
 नक्ति' ।-दिवाजातस्य भौमदष्टधरराशिगतः सूर्यः पितरं देशान्तरगतं व्यनक्ति ॥ ५ ॥ 'स्थिरराशौ प्रजावो
 यः पिता तस्य गृहे स्थितः । चरराशौ प्रजातस्य पिता दूरदिशि स्थितः ॥ उभयत्र प्रजातस्य ग्रामान्ते तु पिता स्थितः । रवि-
 राशिं प्रकृत्यैव फलमेवमुदाहृतम्' इति ॥-यत्र स्थितस्तत्र यमारष्टः श्रावजन्मनस्तावविनाशकोऽर्कः' ।-सूर्यो यत्र तिष्ठति तत्र
 राशौ मन्दभौमाभ्यां दष्टो युक्तो वा रविश्चेज्जन्मतः प्राक्पितृशोको भवति ॥ ६ ॥ 'युक्तः शुभैर्भौमयमान्वितोऽर्कः स्याद्येत्पिता
 तस्य पिता च नष्टः' ।-शुभग्रहैर्मुक्तो भौमशनिभ्यां युक्तो रविः पितरं पितामहं च हन्ति ॥ ७ ॥ 'पापक्षणी सूर्यविधू त्रिकोणे
 पापौ पितुर्न्यनरोगदौ तौ ।-पापक्षणाविति । कृष्णपक्षे कर्कराशिः पापयुक्तं बुधे कन्यामिथुने मन्दकुजयोः क्षेत्राणि च पा-
 पक्षणी तेषु गतौ सूर्यविधू मगतः सूर्याल्पजन्मनवगतौ पापग्रहौ पितुर्न्यनरोगदौ स्याताम् ॥ ८ ॥ इत्यष्टादित्ययोगाः ॥३३॥
 अथ सौम्ययोगा उच्यन्ते—'सौम्यैरष्टो रविचन्द्रयुक्तो बुधो दिनस्त्येव हि रुद्रवपः' ।-जननकाले यत्रत्रस्थितो बुधः र-

धिना चन्द्रमया च युक्तः गोम्यैः शुभग्रहैरदृष्टो रविचन्द्राभ्यां युक्तो बुधो जातमेकादशार्द्धहन्ति ॥ इति शुभयोगः ॥ ॥ अथ शुक्रयोगोऽप्यन्ते—‘अत्रैव चन्द्रं प्रविहाय शुक्रं पापान्तरस्ये स्त्रियते सगर्भा’ ।—अत्रैव चन्द्रं प्रविहायेति चन्द्रयोगे व्याख्या-
तम् । जननकाले यत्र दृष्टं वा शुक्रः पापग्रहयोर्मध्यगतः शुभैरदृष्टैस्त्वगर्भां हन्यात् ॥ १ ॥ ‘शुक्राद्रविः पञ्चमगः समन्दो मन्देक्षितो वा मरणाय मल्लुः’ ।—शुक्रात्पञ्चमग्नस्यो रविः मन्देन निरीक्षितो युक्तो वा मातरं हन्ति ॥ २ ॥ ‘शुक्रात्कुजो याहनि पापदृष्ट’ इति । यदा शुक्रात्पञ्चमग्नयोऽन्यतरमिन्पापयुक्तः कुजस्तिष्ठति तदा दिवाग्रमृतिर्धेन्मातरं हन्यादिति शेषः ॥ ३ ॥ तदाह देवकीर्तिः—‘चन्द्रात्रिकोणराक्षी रविजो मातुर्वपं दिशति रात्रौ । शुक्रस्तथैव दिवसे औमः पापेन संदृष्टः’ इति ॥ इति शुक्रयोगागम्यः ॥ ॐ ॥ अप धनियोगोऽप्यन्ते—‘शुक्रदुष्टो निशि चैवरस्यो मन्दो विवेशं गत एव तातः । शुभैरस्यो निशि रक्तयुक्तो यत्किं ज्वलीतं पितरं विदेदो’ ।—रात्रौ जातस्य चरराशितः शनिः भीमदृष्टेऽपि तातं देशान्तरस्यो भवति । अत्रैव योगे भीममहितयेऽज्ञातस्य पितरं देद्यान्तरे मृतं सूचयति ॥ इति धनियोगौ ॥

अथ तर्पणग्रहानुष्कारिकालाऽप्यन्ते—‘मृगार्थिकानामयनान्मुहूर्तादिनाहिमासार्धतदर्धवर्षात्’ ।—मातापित्रिरिष्टयोगेज्व-
रिष्टकारको ग्रहः मृगार्थेऽप्यन्यागम्यमरणं लक्ष्यते । चन्द्रधेयाडीभ्याम् । भीमयोर्दिवसाद्युधेहिमासादुत्थेन्मासाच्छुक्रधेत्पक्षाच्छ-
निर्दृष्टान्तरणं लक्ष्यते इति ॥ तदाह देवकीर्तिः—‘अयनक्षणादिवसर्तुगमस्तदर्धशरदो दिनेऽद्यावत्’ इति ॥ तथाह क-
पिलः—‘अयनक्षणादमर्तमो मासोऽथं च ममाथ मास्कराव्’ इति ॥ ‘लग्नाद्ब्रह्माधिष्ठितराशिंसंयानिभः स्वकालैरपि वा दिने-

श्नात्—मातापित्राद्यरिष्टयोगेष्वरिष्टकारको ग्रहो लयाद्यावति राशौ तिष्ठति तद्राशिसंख्यायुगितैरयनादिकालैर्व्यक्तिकरो भवति ।
‘यावत्समोऽरिष्टकरो विलग्राचावत्समायासदिर्नैर्युतिर्वो’—मातापित्रारिष्टयोगेष्वरिष्टकरो यत्र तिष्ठति तत्संख्याकैर्वर्षमोसैर्दिनैर्वो भूतिः
स्यात् । इति सर्वग्रहादुक्त्वारिष्टकालाः ॥ ॥

अथ स्त्रीजातफलं होरासारे—‘स्त्रीपुंसयोः समानं योगादिदशाफलं च पूर्वोक्तम् । यद्यदयोग्यं स्त्रीणां तत्तत्सर्वं वदे-
त्स्थनाथेषु ॥ वैधर्ष्यं निधनगृहे पतिसौभाग्यं सुखं च जामिने । सौन्दर्यं लग्नगृहे विचिन्तयेत्पुत्रसंपदं नवमे ॥ एषु स्थानेषु
पुताः सौम्याः शुभदा फलान्विता ज्ञेयाः । क्रूरास्तु नेष्टफलदा भवनेश्विलक्षिताः सदा चिन्त्यम् ॥ पुरुषार्थे पुरुषार्थो लगेन्द्रोः
पापयुक्तयोजिता । पुरुषाकृतिशीलयुता भर्तुरयोग्याऽसमंजसा कन्या ॥ समराशौ समभागे लगेन्द्रोः स्त्री गुणान्विता कन्या । सौ-
म्ययुते दृष्टे वा शुभगा साध्वी सुविख्याता ॥ लगेन्द्रोर्गो पलवान् तस्य त्रिंशत्शकैः फलं वाच्यम् । त्रिंशद्देशो पलवान् त-
त्त्रोक्तानि फलानि सम्यगापान्ति ॥ भौमार्थे भौमांशे कन्या श्रुतिस्त्रिका गुणैर्हीना । मन्दांशस्थाः प्रेव्या दुःशीला बहुविधा-
नारी ॥ पुत्रवती जीवांशे बहुव्ययार्था पतिग्रता कन्या । सौम्यांशे बहुमाया प्रलिनाचारात्पश्यतिः स्यात् ॥ कन्याजनने कन्या
शुक्रांशे जारभोगसंतुष्टा । सितभवने भौमांशे दुष्टा फलहन्त्रिया पतिद्वेष्या ॥ मन्दांशे च पुनर्भूतप्रज्ञा रोगसंप्रुता नित्यम् ।
रूपाश्विना गुणाढ्या जीवांशे भर्तृपुत्रसंतुष्टा ॥ सौम्यांशे कुचरिशा काव्यकलागेयवाद्यसंतुष्टा । शुक्रांशे भोगवती विदग्धदयिता
जगत्प्रियाख्याता ॥ पापयुते चलहीने त्रिंशद्देशेनैव पुष्टवलमेति । बुधभवने भौमांशे कन्या जारत्रियात्पुत्रा स्यात् ॥ मन्दांशे

श्रीमस्य मृतप्रजा धान्ययुक्ता स्यात् । सान्नी पतिप्रिया वा जीवांशे क्षेत्रमुद्रजीवे च ॥ सौम्यांशे तु कलाङ्ग पशुधनभोगा-
 न्विता तु शुक्रांशे । अनियवने भोगांशे खल्बन्दा कामिनी विनष्टसुता । मन्दांशे पतिहीना कुच्छ्रायेनोपजीवनं लभते ॥ अल्प-
 सुता शीणायुर्जीवांशे शिल्पिनी पुषसांशे । धन्या मृतप्रजा वा शुक्रांशे स्त्री सुसुप्तकामा वा ॥ आचाटा रविमवने कुज-
 भागे जारिणी विदेशरता । कुमला रुशा दरिद्रा मन्दांशे आरवहृमा श्रेया ॥ पुरुषायति जीवांशे सौम्यांशे कामचारिणी कु-
 लटा । कुपितप्रियात्सुता शुक्रांशे नित्यनिरोगिणी भवति ॥ जीवर्धे भोगांशे कन्यापरिचारिणी सुविख्याता । सौरांशे सुद-
 रिद्रा कन्याजननी स्वतन्त्रनिरता स्यात् ॥ जीवांशे तु घनालया सौम्यांशे लोकपूजिता ललना । पुत्रवती शुक्रांशे सद्गुणयुक्ता पति-
 त्वा सान्नी ॥ मन्दर्धे भोगांशे दासी कुलटा मृतप्रजा कन्या । मन्दर्धे मन्दांशे नीचा चारित्रदुर्भगा वनिता ॥ भर्तृप्रिया च सु-
 भगा जीवार्धेऽनेकनामविरयाता ॥ भग्नत्वा च कुलटा बहुभाया सोमजसांशे । शुक्रांशे प्रसुप्तीला बन्ध्या चारित्रलोचना व-
 निता । निर्धाद्यरुफलमेवं वक्तव्यं देवविद्भिन्नयलायाः ॥ चन्द्रार्कस्फुटयोगात्रिंशद्यफलं विनिर्दिशेत्तस्याम् । लघ्नेन्दोर्योगवशा-
 धिर्धानफलं विनिर्दिशेदधवा ॥ शुद्धेऽस्ते दुर्गले यस्याः पापग्रहनिरीक्षिते । सौम्यग्रहदद्या हीने भर्ता कायुरूपे भवेत् ॥ पुष्ये
 मन्दपुतेऽस्ते च पतिः क्षीनसमो भवेत् । धन्या वा दुर्भगा वापि सा च नित्यं प्रवासिनी ॥ सप्तमे चरराशौ च तदीशे चरभो-
 ग्रहे । भर्ता प्रवासशीलः स्वात्स्न्यभे सगृहे भवेत् ॥ अस्तगेऽर्के पापष्टे तथोत्पृष्टा भवेत्स्वयम् । सप्तमस्ये कुले तद्वदाल्ये सा
 विषया भवेत् ॥ भर्ता क्रोपपरो वापि सान्योन्यमृतिमाप्नुयात् ॥ मन्दे सप्तमराधिस्ये तथा शत्रुनिरीक्षिते । कन्यैव विधवा भूत्वा रा-

जानमधिगच्छति ॥ घृते शुभाशुभैर्युक्ते पुनर्भूः सा भविष्यति । अस्तगावारमन्दो चेत्यापक्षे विषया भवेत् । मासि वर्षेऽथवा राशौ
 भ्रान्ता गौरिच गच्छति । बलहीनेऽस्तगे पापे सौम्यखेटानिरीक्षिते ॥ भर्गो विद्युज्यते नारी नीचारिस्ते च वैरिणी । अन्योन्यांदां
 सितारौ बेजारासक्ता भवेद्वधूः । तदैव सप्तमे चन्द्रे दुवारी पतिनासह । मन्दारार्कविलस्यौ द्यशिशुनौ यदा तदा । वन्या
 मनति सा नारी पञ्चमे पाषण्डयुते ॥ अस्तराश्वंशगे मौमे सूर्यजिह्वाश्वेऽपि वा । सीरे कुजे क्रमादृष्टे व्याधियोनश्च दुर्मगा ॥
 अस्तार्धे शुभदृष्टे च शुभसांशे शुभेक्षिते । चारुश्रोणी त्रिषा मर्तुर्विद्युमा च भवेद्वधूः ॥ चन्द्रेऽस्ते स्वांशगे स्वर्षे सदुत्तरवशः पतिः ।
 मीनेऽस्ते स्वांशकथेन स्त्रीलोलो निर्धनः पतिः ॥ सौम्येस्ते स्वांशकक्षेत्रे मर्ता विद्वान्भवेत्सुखी । जीवेऽस्ते स्वांशकक्षेत्रे गुणवा-
 न्निजितेन्द्रियः ॥ शुक्रेस्ते स्वांशकक्षेत्रे क्रान्तोऽस्या भाग्यवान्मुसी । मन्देस्ते स्वांशकक्षेत्रे दृढो मूर्खो भवेत्पतिः ॥ एवं सप्तमरा-
 शिव्यैर्ग्रहैर्नृणां वदेत्फलम् । अस्तराश्वेः फलं प्रोक्तं लग्नराश्वेः फलं तथा । फले भवति दंपत्योर्बहुयोगफलाद्भवेत् ॥ सौम्यश्वेऽश्वो-
 दये चन्द्रे सार्धं शुक्रेण सा वधूः । सुखी पितापतिद्वेष्टी नित्यमस्थिरचारिणी । चन्द्रश्वो यदि लग्नस्यौ कलाढ्या द्रक्षयादिनी । शुक्रश्वो
 यदि लग्नस्यौ सौम्यस्याने कुलाब्जता । चान्द्रिचन्द्रसितालये राहुसौम्यगुणैर्युता । जीवो लग्नेऽतिसंपन्ना पुत्रवित्तसुखदा । क्षेत्रोऽश्व-
 संस्थिता लग्ने अशुभास्ते शुभप्रदाः । श्वरेऽष्टमे च विषया पापक्षेत्रे विशेषतः । निषनेशांसकपतेर्दशायां निधयं भवेत् । सौम्ये-
 दमम्ये कन्याया भर्तुः द्रागेव सा सति । पापसौम्ययुते वसिन्समकाले तयोर्गृतिः । बलारलं तयोर्ज्ञेयं पुरुषेण विज्ञानता ॥ भा-
 ग्यस्याने स्थिते सौम्ये सपापेऽष्टेऽपि वा । भर्तुपुनसुतैः सार्धं दीर्घं कालं च जीयति ॥ घनुः कर्कियमे लगे भर्तुपुनादिदुःखदा ।

पापा न तिष्ठन्ति चेत्तदा जातस्य परमायुर्भवति ॥ 'शुद्धेष्टमे कर्मेतल्यसंस्थौ शयाद्विषीवौ गुरुभार्गवी वा । पापेन केन्द्रे न हतसि-
कोणे जागो नरः स्वादजरोपमायुः' ।-कर्कटे चन्द्रगुरु वा गुरुशुक्रौ वा विष्टवः अष्टमे शुद्धे सति केन्द्रत्रिकोणेण पापग्रहरहितेषु
मत्सु तदा जातो नरः परमायुर्भवति ॥ 'कुलीरगौ पूर्णशशाङ्कजीवी लगे चतुर्थे दशमे भवेताम् । धर्मस्थितौ शुक्रयुधौ च शेषाः
लामसिपष्ठव्यमितं तदायुः' ।-कर्कटकराग्रिस्थौ पूर्णचन्द्रहरस्पती लगे चतुर्थे दशमे वा स्थितौ चैत्रवमे शुक्रयुधौ वा स्थितौ चैत्रिय-
र्गुणादशेषु पापग्रहास्तिष्ठन्ति चेत्तदा जातस्यामितायुर्भवति ॥ इति लग्नारिष्टमङ्गाः ॥

अथ चन्द्रारिष्टमङ्गाः—'केन्द्रे शतायुर्भुजे गुरौ वा रिष्टं च चन्द्रग्रहणं विनश्येत्' ।-लग्नारिकेन्द्रे गुरौ वा शुक्रे वा तिष्ठति
मति जालः शतायुर्भवति । चन्द्रकृत्वारिष्टं च निहतं भवति ॥ 'एको यली जन्मपतिर्निहन्ति षट्ः शुभैश्चन्द्रकृतं च रिष्टम्' ।-यली ज-
न्मपतिरेकः शुभैरेष्टधेदरिष्टं हन्ति ॥ 'सर्वग्रहैरेष्टतनुर्हिमांशुरायुर्ममाणो विनिहन्त्यरिष्टम् । स्वायुष्यभागे सुहृदंशके वा रिष्टं शशीहन्ति
च शुक्रदृष्टः ॥' संपूर्णचन्द्रः सर्वग्रहदृष्टधेदरिष्टं हन्ति । अथवा स्वस्य परमोचै वृषमस्य वृत्तीये भागे मित्रांशे वा स्थितचन्द्रः शुक्रेण
दृष्टधेदरिष्टं हन्ति ॥ 'पदलस्रन्ध्रे शशिनस्तु सौम्यः पापैरभिथ्रश्च निहन्त्यरिष्टं । युक्तस्तु सौम्यविनिहन्त्यरिष्टं चन्द्रः शुभव्यंशगतस्त-
थैव ॥' चन्द्रात्पष्ठे वा मतमे वा अष्टमे वा स्थितः शुभग्रहः पापैर्युक्तस्तरदृष्टश्च धेदरिष्टं हन्ति । अथवा, पञ्चकुत्र वा राशौ स्थित-
चन्द्रः शुभग्रहैर्युक्तधेदरिष्टं हन्ति । अथवा शुभग्रहद्रेकाणस्थितचन्द्रः अरिष्टं हन्ति ॥ 'चन्द्रः शुभद्वादशभागो वा राशीशदृष्टः शुभ-
राशिगो वा । क्रूरर्धगो वा भवनेष्टदृष्टो नान्येक्षितो हन्ति समस्तारिष्टम्' ।-शुभद्वादशांशं स्थितचन्द्रः अन्यैरदृष्टधेदरिष्टं हन्ति ।

तथा शुभराशौ स्मितचन्द्रः नद्राग्न्याधिपतिना दृष्टः अन्यैरदृष्टेदरिष्टं हन्ति । तथा क्रूरराशौ स्थितोऽपि तद्राश्याधिपतिना दृष्टः अन्यैरदृष्टेदरिष्टं हन्ति ॥ 'जन्माधिपो भिन्नुभेक्षितो वा सर्वेक्षितो जन्मपतिलनौ वा । होरेथरस्योपचये अशी वारिष्टं पृथक्चन्द्र-
 ठत्तं निहन्ति' ।-जन्मलम्नाधिपतिः भिन्नुभेक्षितचन्द्रकृतारिष्टं हन्ति । सोपि सर्वेक्षितः लग्ने स्थितश्चन्द्रकृतारिष्टं हन्ति । लग्ना-
 धिपस्तोपचये स्थितः द्यशी सकृतारिष्टं हन्ति ॥ 'चन्द्राब्दये शुभशुभौ वा लग्ने पापा गुरुव्योम्नि वा रिष्टवाद्यः । कृष्णे विवा-
 केचिदि गुरुपक्षे रक्षेच्छशी तं रिपुलभ्योपि' ।-चन्द्राद्ययस्याने शुक्रपुत्रौ विष्टतयेदरिष्टनाशो भवति । तथा चन्द्रादेकादशे पापा-
 स्तिष्ठन्ति येतदारिष्टनाशो भवति । चन्द्राद्ययस्याने गुरुस्तिष्ठति येतदारिष्टनाशो भवति । कृष्णपक्षे दिवाजातस्य लग्नात्पञ्चाष्टम-
 व्योपि चन्द्रः सकृतारिष्टं हन्ति । तथा गुरुपक्षे रात्रागपि ॥ 'स्वोषे स्वर्गे सुहृदां च वर्गे सौम्येक्षितोऽसन्निरयुक्तदृष्टः । दृश्योऽ-
 प्यदृश्यः सुहृदां रिपूणां पूर्णः द्यशी हन्ति च सर्वरिष्टम्' ।-स्वोषे वा स्वर्गे वा भिन्नवर्गे वा स्थितः शुभग्रहैरीक्षितः अशुभग्रहैर-
 युक्तः अदृष्ट्य भिन्नग्रहैर्दृष्टः रिपुग्रहैरदृष्टः पूर्णद्यशी सर्वारिष्टं हन्ति ॥ 'संपूर्ण इन्दुगुरुशुक्रयुक्तः परैरदृष्टः स्वगृहे स्ववर्गे । स पञ्चम-
 व्योपि गुराग्य मातुः पितृय तद्वत्प्रभु भास्करोपि' ॥-स्वराशौ वा स्वोषे वा स्थितः पूर्णचन्द्रः क्रूरग्रहैर्दृष्टः गुरुणा वा शुक्रेण वा युक्त-
 क्षेत्रपञ्चमव्योपि साकृतारिष्टं हन्ति । तथा भास्करोऽपि पितुः सुप्राग्य भवति ॥ 'दिवा सिताकौ निशि चन्द्रमन्दौ युग्मोजसंस्थौ
 जननौ च नातम् । संरक्तौ व्यत्ययतस्तदन्तौ पितृव्यामातृपसुरक्षकौ तौ' ॥-दिवाजातस्य शुक्राकौ मातृपितृग्रहौ चन्द्रमन्दौ मातृ-
 पत्यपितृव्यसंश्रुतौ भवतः । तथाच रात्रिजातस्य चन्द्रमन्दौ मातृपितृग्रहौ सिताकौ मातृपत्यपितृव्यसंश्रुतौ । तौ युग्मजस्यौ

चेन्मातृपितृमातृवृद्धपितृव्याणां अरिष्टं निग्रहः ॥ 'कूरेक्षितो वा परिविष्टसेष्टः क्षीर्पोदयस्याः सकलग्रहा वा । जयी शुभः सौम्य-
निरीक्षितो वा योगव्रयं हन्यसितं च रिष्टम्' ॥—कूरेक्षितोऽपि जन्मपतिः परितो ग्रहीरावेष्टितधेनारिष्टं भवेत् । क्षीर्पोदयस्या इति
सर्वग्रहाः क्षीर्पोदयसंज्ञकेषु मिथुनसिंहकन्यातुलाष्टमिषु भिषकुन्मेषु स्थिताधेदरिष्टं मन्ति । जयी शुभ इति । युदे जयी जन्मपतिः क्षी-
म्यनिरीक्षितधेनारिष्टं हन्ति ॥ इति चन्द्रारिष्टभङ्गाः ॥

अथ अनफादियोगा उच्यन्ते—'शुभप्रदा ये सनफादियोगा निग्रन्त्यरिष्टं ग्रहो यदि स्युः' ।—जन्मकाले शुभप्रदाः अ-
नफादियोगा बहवस्तिष्ठन्ति धेदरिष्टं निग्रन्ति ॥ ॐ ॥ अनफादियोगलक्षणशुक्तं कपिष्ठलेन—'हित्वाकं सुनफानफादुरुधुराः
स्यान्त्योभयर्थग्रहैः क्षीतांगोः कथितोऽन्यथा तु बहुभिः केमदुमो नेप्यते' ।—यदा चन्द्राद्वितीये कुजादिपञ्चग्रहेष्वन्यतमस्तिष्ठति चे-
त्तदा सुनफाल्यो योगो भवति । चन्द्राद्वाद्दशेऽपि कुजादिपञ्चग्रहेष्वन्यतमस्तिष्ठति चेदनफाल्यो योगो भवति । चन्द्राद्वितीये
द्वादशे च तेऽन्यतमस्तिष्ठति चेदुरुधुराल्यो योगो भवति । अन्यथा तु केमदुमो भवति स नेष्टः ॥ लघुजातकेऽपि—'रवि-
वर्जं द्वादशगैरनफा चन्द्राद्वितीयः सुनफा । उभयस्थितेर्दुरुधुरा केमदुमसंज्ञितोऽन्यथा भवति' इति । ध्रुतकीर्तिस्तु—'व-
न्द्रचतुर्थः सुनफा दशमस्थः कीर्तिनाऽनफा विहगः । उभयस्थितेर्दुरुधुरा केमदुमसंज्ञितोऽन्यस्तु' ॥ इति अनफादियोगाः ॥ ॐ ॥
अथ चन्द्रादियोगा उच्यन्ते—'सौम्ये खरारिनिघनेऽधिभोग इन्दोस्तस्मिन् भूपसन्निवक्षितिपालजन्म । संपन्नसौख्यविभवा
हृतशत्रवश्च दीर्घायुषो विगतारोगमयाश्च जाताः' ॥—चन्द्रात्सप्तमपष्ठमेऽन्यतमे शुभदृष्टपतिशुकेष्वन्यतमस्तिष्ठति चेत्तदा अधि-

योगो भवति । तस्मिञ्जातस्य फलं यथाक्रमं—चमूषः सचिवः क्षितिपालो भवति । अवशिष्टांशेन तद्गुणा उक्ताः ॥ १ ॥ ‘ल-
प्रादतीव ययुमान्यसुमान्यश्चाद्भुतात्म्यग्रहैस्त्वचनोपगतैः समस्तैः’ ।—जननलग्नादुपचयसंक्षिप्तेषु त्रिपटदशकादेशेषु बुधजीवसिता-
स्तिष्ठन्ति चेत्तदातीव ययुमान्भवति । चन्द्रादुपचयेष्वेते तिष्ठन्ति चेदसुमान्भवति । एते योगाश्चन्द्रे प्रवले फलान्ति ननु दुर्बले ॥
तथाच होरासारे—‘चन्द्रः क्षीणबलः सादनफादिफलं न सम्यगायाति’ इति । इति चन्द्रादियोगाः ॥ ६६ ॥ अथ वाश्या-
दियोगा उच्यन्ते फल्याणयर्मणा—‘दूर्वाद्ययर्गवाशी द्वितीयगैश्चन्द्रवर्जितैर्वैशी । उभयसितैर्गहैर्द्रुमयचरीनामको योगः’ इति ।
अस्यार्थः—दूर्वाद्वादशान्याने भौमादिपञ्चाग्रहैर्व्यन्यतमस्तिष्ठति चेत्तदा वाशीयोगो भवति । तस्माद्वितीयेष्वन्यतमस्तिष्ठति चेत्तदा
वैशीयोगो भवति । तस्माद्वितीयद्वादशयोर्यद्वास्तिष्ठन्ति चेत्तदा उभयचरीयोगो भवति । इति वाश्यादियोगाः ॥

अथ लग्नाधियोगा उच्यन्ते दृढयवनेन—‘लग्नात्पुष्टमदाएमे यदि शुभाः पार्ष्ण युक्तेक्षिता मन्त्री दण्डपतिः क्षितेरधिपतिः
स्त्रीणां पट्टनां पतिः । दीर्घायुर्गदवन्तितो ब्रितभयो लग्नाधियोगे स्थिते सच्छीलो भवनाधिराजकथितो जातः पुमान्सील्यमाहू’
इति । अस्यार्थः—लग्नात्पुष्टमदाएत्यनेषु शुभाः पार्ष्ण युक्तेक्षितास्तिष्ठन्ति चेत्तदा लग्नाधियोगो भवति । तत्र जातः क्रमा-
न्मन्त्री दण्डपतिः क्षितेरधिपतिः स्त्रीणां पट्टनां पतिर्मवति । अवशिष्टांशेन तद्गुणा उक्ताः । इति लग्नाधियोगाः ॥ ६७ ॥ अथ
रुचकादिपञ्चयोगाः । होरासारे—‘स्वोचस्वज्ञेयमर्तवैलिभिः केन्द्रागतैः कुजादीन्व । रुचको मद्रो हंसो मालज्यः द्यश इमे महा-
योगाः’ इति । अस्यार्थः—स्वोचस्वज्ञेयगता पलिष्ठा भौमबुधबृहस्पतिशुक्रशनिभराः केन्द्रस्थानेषु तिष्ठन्ति चेत्तदा क्रमादुचकमद्र-

इंसमालन्यशशाङ्कसंज्ञका योगा भवन्ति ॥ इति रुचकादियोगाः ॥ ॐ ॥ अथ गजकेसरियोगः—‘किं कुर्वन्ति ग्रहाः सर्वे लग्नेन्द्रे दृहस्यन्तौ । गजयूथसहस्राणि निहन्त्येकोऽपि केसरी’ ॥ ॐ ॥ अथ राजयोगादीनाह कपिष्ठलः—‘सोचस्वत्रिकोण-गर्भलिप्युक्त्याद्यैर्भूतिवंशजा नरेन्द्राः । पञ्चादिमित्यवशजाता हीनैः सहितान भूपालाः’ इति । अस्वार्थः—सौम्यस्वक्षेत्रलत्रिको-पौषु बलिष्ठा ग्रहाराध्यास्तिष्ठन्ति चेत्तदा राजवंशजातस्तु राजा भवति । पञ्चाद्यास्तिष्ठन्ति चेदन्यवंशजातो राजा भवति । ते ग्रहा नीचादिग्रहैः सहितान्नेद्राजा न भवति । एते योगा भाववशाद्द्रष्टव्याः ॥ तदाह श्रीपतिः—‘भाषप्रवृत्तौ हि फलप्रवृत्तिः पूर्ण फलं भाषसर्माशकेषु । हासः क्रमान्द्रावविरामकाले फलस्य नाशः कथितो धुनीन्द्रैः’ इति । एतज्जन्मादिषु द्रष्टव्यम् ॥ तथाच स एव—‘जन्मप्रपाणव्रतबन्धनौलराजाभिषेकादिफलग्रहेषु । एवं हि भावाः परिकल्पनीयास्तैरेव योगोत्थफलानि तस्मात्’ इति ॥ इति रिष्टमङ्गयोगाः समाप्ताः ॥

अथ ग्रहाणां बलाबलं विचिन्त्य फलं कल्पनीयमित्युच्यते । नवनीतारिष्टे—‘येन ग्रहेण प्रबलेन योगादुद्ध्या च माता-पितृसृष्टुरुक्तः । तस्मान्नयाते पितृमातृक्षेपे स्वस्थानगे वा मृतिरुग्रदृष्ट्या’ । इत्युक्त्वा तेषां ग्रहाणां बलक्षापनार्थं बलाभ्यायो व-स्यते ॥ ॐ ॥ अथ तावद्राश्यादिवलमुच्यते शिवगुप्तेन—‘श्रोक्तो राशिर्बलवांस्तस्माच्च बलाम्बिता भवेद्धोरा । होराया त्रे-काणो त्रेकाणादंशको बलवान् ॥ अंशाद्वादशभागस्तस्मान्निश्चयतः परं मागः । तस्माद्भागछिन्ना लिप्तातो भेद इष्टोऽत्र’ इति ॥ नवनीतारिष्टे—‘लभं च लभस्थनचांशकं च चन्द्रं च चन्द्रस्थनचांशकं च । जीवालयराशिसिद्धिगं च लभं बलाद्विचिन्त्यं परमं

वलिष्टम्' इति ॥ ६३ ॥ अथ कालविशेषेण रात्रिवलमाह संग्रहकारः—'सिंहाद्या दिवसवलाः कुम्भधराद्या निशासु त्रल-
यन्तः । उत्तममध्यविवलाः केन्द्रपणापोहिसोपगताः' इति । अत्यार्यः—सिंहाद्याः पद्माद्ययो दिवसवलाः । कुम्भाद्याः पद्मा-
द्ययो रात्रिवलाः । केन्द्रगता उत्तमवलाः । पणपरगता मध्यमवलाः । आपोक्लिमगता विवलाः ॥ ६४ ॥ पणफरापोक्लिम-
लक्षणमुक्तम्—'केन्द्रादनन्तरो रात्रिरुक्तः पणफरो शुभैः । तदनन्तररात्रिस्तु आपोक्लिम उदाहृतः' इति ॥ बराहमिहिरस्तु—
'गोत्राधिक्रान्तिमिथुनाः मधुगा निशाद्याः पृष्ठोदया विमिथुनाः कथितास्त एव । शीर्षोदया दिनवलाश्च भवन्ति शेषा लग्नं स-
मेत्युभयतः पृथुरोमयुग्मम्' इति । अत्यार्यः—दृष्यमेपपधुःकर्कटमिथुनमकराः पद्माद्ययो, रात्रिवलाः । मिथुनरहितास्त एव
पञ्चराद्ययः पृष्ठोदयसंज्ञा भवन्ति । शेषा मिथुनकन्यातुलाशुधिककुम्भमीना दिवापला भवन्ति । मीनवर्जिताः पद्माद्ययः शीर्षो-
दयसंज्ञा भवन्ति । पृथुरोमयुग्मसंज्ञो मीनस्तु उपयतः पृष्ठतः शीर्षतश्च समेत्युदेतीति ॥ ६५ ॥ अथ ग्रहाणां नैसर्गिकबलम्—
'मन्दारसाम्यबापतिसितचन्द्रार्का यथोत्तरं बलिनः । नैसर्गिकबलमेतद्वलसाम्येऽप्यधिरूपितार्थम्' इति । शिवगुप्तस्तु—
'सौर्येलवाङ्गीयलमाच महीमुतः ससुरिष्टः । क्षितिमूर्धनोर्धगुतनयस्तसादपि शीतगोः पुत्रः ॥ चन्द्रो बुधाद्रलीयांश्चन्द्राब
बलान्वितः सदस्त्राद्युः । तसादध्यधिकबलो लयोऽयं पूर्वमायाति ॥ एको द्वां ब्रह्मो वा समागता ये तु चारयोगेन । संचिन्त्य
बलं तेषां फलं वदेत्सर्वकार्येषु' इति । इति नैसर्गिकबलम् ॥ ६६ ॥ अथ स्थानवलमुच्यते शिवगुप्तेन—'मित्रक्षेत्रे शोभे स्व-
मिन्मराने म्यरे धिमेने वा । म्देक्षणे स्थांते म्दिने च बलान्विताः सर्वे' इति ॥ ६७ ॥ मित्रक्षेत्रलक्षणमुच्यते च्यवेनेन—

‘जीवो जीवयुयौ सितेन्दुतनयौ व्यर्का विभौमाः क्रमाद्वीन्द्रर्का विबुजेन्द्रिनाथ सुहृदः केर्णाचिदेवं मतम्’ इति । अस्यार्थः—अ-
र्कस्य जीवो मित्रम् । चन्द्रस्य जीवयुयौ मित्रे । भौमस्य शुक्रयुयौ मित्रे । बुधस्य सूर्यव्यतिरिक्ता ग्रहा मित्राणि । गुरोर्भौमव्य-
तिरिक्ताः । शुक्रस्य सूर्येन्दुव्यतिरिक्ताः । शनेः कुजेन्दुव्यतिरिक्ता ग्रहाः मित्राणि । सर्वत्रावशिष्टाग्रहाः शत्रवः इति मन्त-
व्यम् ॥ तथाच बृहस्पतिः—‘गुरुर्गुरुशौ शुक्रश्चैव व्याराव्य वीन्द्रिनाः । व्यर्केन्द्रवनिजाः सर्वे सुहृदो रिपवः परे’ इति ।
एतन्नसर्गिफलमित्रत्वम् ॥ ६६ ॥ तात्कालिकमित्रग्रहा उच्यन्ते जातकोदये—‘मूलत्रिकोणधीधर्मस्यान्त्यबन्धुतदुच्चगाः ।
नैसर्गिकाथ चारेण सुहृदो यवनोदिताः’ इति । अस्यार्थः—आदित्यस्य मूलत्रिकोणं सिंहराशिः । तदपेक्षया पञ्चमनवमद्वितीय-
द्वादशचतुर्थतदुच्चरूपधनुर्मेषकन्याकर्कटवृश्चिकेषु तत्कालस्थितो ग्रहः आदित्यस्य मित्रं भवति । स तु बृहस्पतिर्बेदधिमित्रं भवति ।
एतेषु पदेषु स्थानेषु बृहस्पतिव्यतिरिक्तशुक्रग्रहास्तिष्ठन्ति चेत्समा भवन्ति । नैसर्गिकशत्रवो यथोक्तस्थानेष्वनवस्थिताबेदधिशत्रवो
भवन्ति । एवं चन्द्रादीनामपि योजनीयम् ॥ अत्र तारतम्यफलमाह श्रीपतिः—‘स्त्रोबे रूपं चरणरहितं स्वत्रिकोणे स्वमेऽर्धे
नागाशानां त्रयमधिमुहुरेहगे मित्रमेऽङ्घ्रिः । अतोऽष्टानां समगृहगते भूपभागोऽरिगेहे दन्तांशः स्यादधिरिपुगृहे नीचमे शून्यमेव’
इति ॥ अस्यार्थः—आदित्यादिग्रहाणां मेपादिस्त्रोचरादिषु तदंशेषु संपूर्णफलम् । स्वस्वमूलत्रिकोणेषु सिंहवृषमादिषु पादोर्न
फलम् । स्वस्वमेष्टु स्वक्षेत्रेषु सिंहकर्कटादिषु अर्धं फलम् । अधिमित्रक्षेत्रे पूर्णफलमष्टमांशत्रयम् । मित्रमे मित्रक्षेत्रे अङ्घ्रिः रूपच-
तुर्थांशो भवति । समगृहगते तु अष्टमांशो भवति । अरिगृहे षोडशांशको भवति । अधिशत्रुगृहे द्वादशचतुर्थांशो भवति । नी-

चमे 'फलमेव नास्तीति ॥ ॐ ॥ उचलक्षणमुच्यते वराहमिहिरेण—'अलवृषभसृगान्नाकुलीरा श्रपवणिगी च दिवाकरादि-
तुङ्गाः । दशदिशिमनुयुक्तिशीन्द्रियांशस्तिनवकविंशतिभिश्च तेऽस्तनीचाः' इति । अस्यार्थः—सूर्यस्य मेष उच्चम् । तस्मिन्दशमभा-
गोऽस्त्युच्यम् । शुक्रस्य मीन उच्यम् । तस्मिन्सप्तविंशतिमो भागोऽस्त्युच्यम् । तस्मिन्विंशतिमो भागोऽस्त्युच्यम् । सूर्यो-
दिग्रहाणां मेषाद्युग्रास्यपेक्षया सप्तपराशयो नीचाः । तत्राव्यत्युच्चांशसंख्यांशाधातिनीचा इति ॥ ॐ ॥ स्वस्मिन्भयन इति ।
तत्र वराहमिहिरः—'दितिजस्तितासाम्यचन्द्ररविसौम्यसितावनिजाः । सूर्यगुरुमन्दसौरिगुरवश्च गृहांशकपाः' इति । अस्यार्थः—
मेषादिराशीनामेते ग्रहाः क्रमादधिपतयो भवन्ति । तदंशकानामपि चैते भवन्ति ॥ ॐ ॥ सके त्रिकोणे इति । तत्र वराहमि-
हिरः—'तिहो वृषः प्रथमपृष्ठहयाङ्गुलीकुम्भात्रिकोणभवनानि भवन्ति धर्यात्' इति । अत्र विशेषः—आदित्यादिग्रहाणां
सिंहादिराशयो यथासंभवपृष्ठमूलत्रिकोणसंख्येतरूपा भवन्ति । तत्र तत्तद्भागसंख्योच्यते सारावल्याम्—'विंशतिभागाः सिंहे
त्रिकोणमपरे स्वर्गहर्मकस्य । उचं भागव्रितयं वृष इन्द्रेः स्वात्रिकोणमपरेऽद्याः ॥ द्वादशभागा मेषे त्रिकोणमपरे स्वर्गं तु भीमस्य ।
उचकलं कन्यायां युषस्य तुङ्गांशकैः सदा चिन्त्यम् ॥ परतस्त्रिकोणजातं पञ्चमिर्दशः स्वरास्त्रिजं परतः' इति । अस्यार्थः—बु-
धस्य उच्चांशाः प्रथमतः पञ्चदश । अनन्तरं त्रिकोणांशाः पञ्च । ततः स्वर्गत्रांशा दशेति ॥ तथाचोक्तम्—'इत्योचं तिथि-
भिस्त्रिकोणमिष्टुभिः शिष्टैर्लवैः स्वात्सवम्' इति । 'दशमिर्मागीः सूर्येस्त्रिकोणमपरे स्वर्गं नवं चापे । शुक्रस्य तु त्रिकोणं तिथयो
चैके परे सरादिभ्य' इति ।—शुक्रस्य तुलायां त्रिकोणभागाः पञ्चदश स्वर्गत्राभागाः पञ्चदशेति ॥ 'कुम्भे त्रिकोणमिष्टुमे रविजस्य

रवेर्यथा सिंहे' इति । एवं तत्तदंशान्विचार्य फलं कल्पनीयम् ॥ स्वद्रेकाण इति । मेपादिराशेऽपि विभक्तस्य त्रयो भागा द्रे-
 काणसंज्ञाः । तत्र लग्नाधिपतिः ग्रयमांशस्याधीशो भवति ॥ तथाचोक्तं बराहमिहिरेण—'द्रेकाणाः स्युः स्वभवनसुतत्रि-
 कोणाधिपानाम्' इति । स्यांश इति—अंशाधिपतयः पूर्वमेयोक्तास्तत्र गणनाक्रमः—'अजमृगतौलिचन्द्रभवननादिनवांशविधिः'
 इति । स्वदिन इति—आदित्यादिग्रहाणामादित्यादिवाराः स्वस्ववाराः प्रसिद्धाः ॥ ६६ ॥ अयेक्षणवलम्—'उच्चस्यो रविमुक्तले-
 जस्यी रस्मिमानतिशयेन । यः पश्यति ग्रहेन्द्रं तत्सेक्षणमन्यथा न स्यात्' इति । ईक्षणलक्षणं विवाहप्रकरणेऽस्माभिर्बोध्यते ॥ ६७ ॥
 अथोजगुग्मरागिस्थग्रहफलम्—'ओजःस्थिताः पुमांसः शुक्लेऽहनि सूरिभिः समाख्याताः । युग्मभवनेषु कृष्णे यक्षे निशि
 योपितो बलिनः' इति । अस्यार्थः—मेपादिषडोजराशित्वाः पुंग्रहाः शुक्लपक्षे अहनि बलिनः । वृषभादिषट् पुग्मराशित्वाः स्त्री-
 ग्रहाः कृष्णपक्षे रात्रौ बलिन इति ॥ ६८ ॥ पुमादिग्रहलक्षणमुक्तं सारायत्याम्—'पुंग्रहाः सूर्यमौभार्याः स्त्रीग्रहौ शशिमा-
 र्गवी । नपुंसकौ शनिशुक्रौ शिरोमात्रो विपुंतदः' इति ॥ ६९ ॥ अथ फालवलम्—'बलिनो रविपुंरुसौरा दिवसे चन्द्रात्मजो
 निशि दिवा च । रात्रौ शेषाः प्रवलाः सौम्याः शुक्लेऽधमाः कृष्णे' इति । अस्यार्थः—आदित्यबृहस्पतिशनिधरा दिवसे बलिनः ।
 शुभो दिवा रात्रौ च बलवान् । शेषाथन्द्रभौमशुक्रा रात्रौ बलवन्तः । सौम्याः पुण्यग्रहाः अधीणचन्द्रशुभशुक्राः शुक्लपक्षे बल-
 वन्तः । अधमाः पापग्रहाः आदित्यश्रीणचन्द्रभौमशनिधरराहवः कृष्णपक्षे बलवन्त इति ॥

अथायनचेष्टादिसर्चबलान्युच्यन्ते शिवगुप्तेन—'उदगयने मृगराशौ पूर्वाह्ने दिवसमध्यभागे च । बलवान्सहस्ररभिर्विक्षे-

पतो मेपमर्गः' । आदित्यबलमेतत् ॥ 'उदगयनेऽद्धि निशायां दक्षिणमयनमाश्रितः शिशिररश्मिः । वृषमस्थितश्च बलवान्कर्कटक-
 न्नोऽपि विद्येयः ॥ ग्रसिपत्यूर्वदद्याहं मध्यबलः क्षीतगुः सिद्धे पक्षे । संपूर्णबलः पूर्णः कृष्णस्य तु पञ्चमीं यावत् ॥ श्रेष्ठेऽप्यहः शु-
 वीर्यान्त्रिचयने हीनमण्डलत्वेन । सौम्यैरदक्षमानः पापैरभिधीक्षितश्चैव ॥ अपलः प्रवेद्यकाले मध्यबलो मध्यमाश्रितो ज्ञेयः ।
 रागपन्तो बलपुक्तः पूर्णः स्थानेषु सर्वेषु ॥ उत्तरपथप्रयातः प्रदक्षिणं धामतो ग्रहेन्द्राणाम् । सौम्ययुतो बृहो वा स्निग्धश्च मला-
 न्नितधन्द्रः' । चन्द्रस्य बलमेतत् ॥ 'निर्जितश्चतुर्वक्त्रलोचस्वी मकरकुम्भमीनेषु । याम्यायने च बलवान्रात्रौ च धरासुतः श्रेष्ठः' ।
 कुजस्य बलमेतत् ॥ 'रविपुक्तः सप्तत्रेण दक्षिणेऽग्न्यनुत्तरायणे सौम्यः । रात्रौ दिवा च बलवानुक्षाणां मध्यगथापि ॥ आदावतिपल-
 पुक्तो हीनरलो मध्यमाश्रितश्चैव । भवनापसानवर्ती मध्यबलश्चन्द्रजो ज्ञेयः' । बुधस्य बलमेतत् ॥ 'जीवः स्वक्षेत्रगतो वृषिकराक्षी
 तु कर्कटव्यधः । रात्रापक्तबुधगयने विजयी च समागमे बलवान् ॥ रात्रिमुखे मध्यबलः संपूर्णबलश्च मध्यमं यातः । राक्षयन्ते बल-
 हीनः गुरुरागपुरोहितः श्रेष्ठः' ॥ जीवस्य बलमेतत् ॥ 'विकपट्टमण्डलगतस्त्रिकोणगः स्वगृहसंनिविष्टश्च । मीनस्थोऽन्तरमार्ग-
 न्नोऽर्कपिपुक्तश्च भृगुमृदुः' ॥ अस्यार्थः—त्रिपट्टमण्डलगत इति । भरण्यादीनि चत्वारि नक्षत्राणि आर्द्रादीनि चत्वारि नक्षत्राणि
 मयादीनि पञ्चनक्षत्राणि ज्येष्ठादीनि पञ्चनक्षत्राणि धनिष्ठादीनि पञ्चनक्षत्राणि । एवं पञ्चमण्डलकल्पना । एषु त्रिपट्टमण्डलेषु गतः शुक्रो
 चलनानित्यर्थः । त्रिकोणगतः मूलत्रिकोणभूततुलाराशित्यः ॥ तथाचोक्तं बृहज्जाते—'सिद्धो वृषः प्रथमपट्टद्वयाङ्गवौलिकु-
 म्भमात्रिकोणमरुगानि भवन्ति मर्यात' इति ।—स्वगृहसंनिविष्टः म्यक्षेत्रगतः मीनस्थो मीनराशिरगतः अन्तरमार्गस्थः मध्यमवीथि-

चारी अर्कविद्युक्तोऽनस्तंगतः ॥ शुक्रस्य बलमेतत् ॥ 'कृष्णे निशि चक्रगतः स्वशृङ्खलादक्षिणायनगतश्च । उदितश्च मन्दगामी जि-
 तशत्रुश्चायि विज्ञेयः ॥ सौरिर्वली गृहादौ मध्ये प्रबलोऽबलोऽन्त्यभागे च । सर्वस्थानेषु रयेर्भवनस्य बलान्निर्तोऽभिहितः' । मन्द-
 बलमेतत् ॥ ॐ ॥ अथ केन्द्रबलं संग्रहे—'उदये बुधगुरुमनुजा बलिनो मध्ये चतुष्पदार्ककुजाः । हिदुकेऽम्बुगामिशिनि भू-
 शुध शेषास्तथास्तमये' । अस्यार्थः—उदयस्थितौ बुधगुरु मनुजराशयश्च ते तु मिथुनकन्यातुलापार्धघटाः ते सर्वे उदयलमे
 बलवन्तः । मध्ये दशमस्थाने चतुष्पादराशयः ते तु मेषशृषमसिंहबन्धिवपार्ष्णिमरुपूर्णां आदित्यमीमाश्च बलवन्तः । हिदुके
 चतुर्थस्थाने अम्बुगामिराशयः ते तु कर्कटमीनमकरपार्श्वः ते च शशिशृगू च बलवन्तः । शेषास्तथास्तमये शेषाः शनिराहू सरी-
 सपराधिश्च सप्त ऋधिकः ते सर्वे अस्तमये सप्तमे बलवन्तः । एवं बलशुक्तम् । शिवगुप्तस्तु—'मेषशृषमसिंहकुम्भे लग्नगते भारुते
 बलवान् । तेजैव कर्मदेशे विज्ञेयोऽन्यत्र बलहीनः' । एवमादित्यस्य केन्द्रबलशुक्तम् । 'प्रात्येयशुभिषुने कन्यायां चैव लग्नयो
 बलवान् । पन्विहपार्धे प्रथमे जातिगतश्च विज्ञेयः ॥ श्रुपराधिसंनिविष्टपार्धे पश्चिमे च कर्मस्थः । कर्कटकमकरयोरपि विजयी
 च समागमे बलवान्' । एवं चन्द्रस्य केन्द्रबलम् ॥ 'प्राक्पश्चः क्षितिसुदुर्बलान्वितः कुम्भराशिना सार्धं । कर्कटशृङ्खिकयोरविपत्तिः
 स्थानमाश्रितोऽभिहितः ॥ शृगपूर्वार्धकमिषुने कर्मणि पश्चादयस्य पाताले । निरुपहते ततिवीर्णे बलान्वितः स्वत्रिकोणे च' ॥ प्रा-
 क्पश्चो लग्नं प्राप्तः अविपत्तिः सप्तमस्थानम् । एवं मीमस्य केन्द्रबलम् ॥ 'लग्ने जीवांशगतः कर्मणि सूर्यारयोर्बलवान् । शुक्रेन्द्रोः
 पाताले जूके सौरिर्नवांशके भ्रस्तु' । जूकः सप्तमः । एवं बुधस्य केन्द्रबलम् ॥ 'शुर्गासिंहकर्कटशृङ्खिकमत्स्यतुलाचापभृत्सु पूर्वस्थः ।

मिहृष्टपात्रचतुर्धरशुश्रूषणीनेषु पर्वन्ते ॥ कर्किणि पातालगतं नलगाडीवोऽनलोऽन्यत्र । एवं जीवस्य केन्द्रगलम् ॥ 'सिंहाज-
 दुग्धमौषिपिण्ड लघ्नस्यो मार्गः स्वराज्ञौ च । चापधराचरणो वृथित्वाज्ञौ च पत्नीस्यः ॥ ह्यपयार्थमृगाधिपयुधिष्णुनीनेषु कर्म-
 देश्वर्यः । पलनान्तितो जितारिर्गुणपथार्थं च हिदुरुच्यः' ।--कौषिपिण्डिकः । चापधराचरणो धनुषः पूर्वभागः । पत्नीस्यः सप्तम-
 न्यः । एवं युक्तस्य केन्द्रगलम् ॥ 'कुम्भतुलापरयुक्तः प्राच्यादिषु मूर्धनो नलवान् । मेपूरणे च सिंहे शृणोदयसंक्षितेऽस्तमुपयते' ।
 प्राच्या लगे ॥ ॐ ॥ शृणोदयराशयश्च--'गोवाधिरुक्किमिथुनाः सप्तमा निशास्याः शृणोदया विमिथुनाः कथितास्त एव'
 इति । एवं मन्दस्य केन्द्रगलम् ॥ एवं केन्द्राणां पलाचलं यदति संग्रहकारः--'मेपूरणद्विदुक्ताभ्यां चलरत्नपूर्वं ततोऽपरं विव-
 लम् । होरापुष्यगुरुपतिमिर्दष्टा तत्रैव युक्ता वा' ॥ मेपूरणं दशमम् । हिदुरुक् चतुर्थम् । उदयादिदशमचतुर्थीं पुगपद्रलिनीं चेह-
 श्मो चलरात्र चतुर्थीं दुर्गलम् । होरा लग्नम् । गुरुपुष्यपतिमिर्दष्टा युक्ता वा पूर्णगलाः । एकेन दृष्टा दुर्बलेति यावत् । एवं
 राश्योर्गुणपदलापलकल्पना लग्नकल्पना च ॥ एवं ग्रहाणां सर्वगलानि चिमुदय फलं योजनीयमिह नवनीतारिष्टकारः--
 'दिग्स्थानकालादिगुणगलानि रिष्टगतद्वन्द्वरूपोर्विमुदय । यस्याधिकं तत्फलमेव योज्यं समानतायामपि रिष्टमेव' इति । अस्या-
 र्थः--एवं ग्रहाणां दिग्स्थानकालादिगलानि पृथग्विचार्यारिष्टकारक्यहलारिष्टभञ्जक्यहस्य च गलं शूर्तौक्तप्रकारेण मन्मन्त्रिचार्य
 मन्मन्त्राचार्यमन्त्रि तत्फलमेव योज्यम् । उभयोर्गलममानतायां मलामप्यरिष्टमेव गतति । तन्मासजनकालेऽरिष्टकारकप्रदान्ति-
 गार्थं तेनैव ग्रान्त्यर्थं 'पदेमादिन्मर्षोन्' ॥ तदुक्तं नवनीतारिष्टे--'विप्रप्रमत्तादादिजैर्यनाभ्यो गोवृद्धिरप्यप्यस्वरयान्यपदानम् ।

तीर्थाभिषेको ग्रहपञ्चकसिर्धवादिस्था च निहन्यरिष्टम्' इति । एवं प्राप्ते तत्तदरिष्टप्रतिपदोक्तशान्तिः कर्तव्या । तत्प्रकारस्तु नामकरणग्ररूपेण यक्ष्यते ॥

अथ जातकर्मसम्प्राणामर्थः ।—प्रतेयदरामीति—हे कुमार, ते तुभ्यं मयोनां इविलक्षणधनवतां मध्ये सविद्या प्रसूतं मयुनो घृतस्य वेदं लोकं प्रवदामि । देवताभिर्गुप्तो रक्षितस्तमायुष्मान्भूलाऽस्मिँल्लोकं शतं शरदो जीव ॥ मेधां ते इति—हे कुमार, ते तुभ्यं देवो द्योतनात्मकः सविता मेधामादधातु । तथा सरस्वती देवी मेधामादधातु । तथा पुष्करस्रजौ पुष्करमालिनौ अधिनौ देवौ ते मेधामाधत्ताम् । दधातेः परस्मैपदाद्धोऽटि प्रथमपुरुषद्विवचनम् ॥ अश्मा भवेति—हे कुमार, अश्मा अश्मेव दृढो भव । परशुरिष दुरासदो भव । अस्तुतं अविस्तृतं हिरण्यं भव । हे कुमार, त्वं पुत्रनामा वेदो धनमसि । वै प्रसिद्धार्थः । स त्वं शतं शरदो जीव ॥ इन्द्रश्रेष्ठानीति—हे इन्द्र, श्रेष्ठानि प्रशस्तानि सुवर्णानि असे असभ्यं धेहि देहि । दक्षस्य देहिकासुष्मिककर्मसु यो दक्षस्तस्य स्थितिं चैतन्यं सामर्थ्यं तथा सुभगत्वं सीमाग्यं तथा स्वीणां पोषं तथा तनूनां आवयोर्दंपत्योः पुत्रस्य च शरीराणां अरिष्टमहिंसां तथा वाचः स्वाद्यानं स्यादुतां तथा अह्नां सुदिनत्वं च धेहि ॥ अस्मे प्रयन्धीति—हे मघवन् धनवभिन्द्र, सजीविन् अभिपुतात्सोमादवच्छिष्टं यद्वीपं तद्वन् हे इन्द्र, त्वं विश्ववारस्य सर्वेषां वरणीयस्य धुरेः प्रभृतस्य रायः धनस्य । सर्वत्र कर्मणि पृष्टी । एवंविधं धनं असे असभ्यं प्रयन्धि प्रयच्छ । किंच असे अस्माकं जीवसे जीवितुं शतं शरदो धाः धेहि । शिभिन् शिभ्रं अनुनासिकं हिरण्मयी वा रज्जुः तद्वन् हे इन्द्र, शश्वतः बहून् वीरान्पुत्रान् असे असभ्यं धेहि देहि । इति मन्त्रार्थः ॥

अथ जातकर्मप्रयोगः । पुत्रे जातमात्रे पिता तस्य मृतममलोभ्य नद्यादादुदञ्चुतः सर्वैलं खानं कृत्वा रात्रौ चेद्दिवाहृतशीतो-
दकं व्यर्जयुतं कृत्वा जलसंनिधौ स्थापात् । तदञ्चकानुजोदेकं वा स्थापात् । एवं यथाधिकारं स्नात्वा आचम्य सितचन्दनमा-
लाभिरलंकृतः प्राङ्मुखोऽदनादकृतस्तन्वपानमन्यैरसृष्टं प्रक्षालितमलं कुमार मातुस्तत्तत्रैव प्राञ्चुतमुपवेद्य ब्राह्मणैः सह पुण्याह-
वाचनं कृत्वा देशकालौ निर्दिश्य मम कुमारस्य गर्भान्मुपानजनितसकलदोषनिर्हणायुर्धामिष्टिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं जातकर्म
करिष्ये इति संकल्प्य प्रागुक्तदाम्भ्युदयिकं हिरण्येन विधाय कथाहृत्या लोकिकाग्रिं विधिवत्प्रतिष्ठाप्य देशकालौ संकीर्त्य अस्मिन्
जातकर्महोमे देवतापरिग्रहार्थमन्वाधानं करिष्य इत्यादिचक्षुषी आर्घ्येनेत्यन्तमुत्तरा अग्रि इन्द्रं प्रजापतिं विश्वान्देवान् ब्रह्माणमा-
गेन श्रेयेण स्मिष्टकृतमित्यादि सद्यो यस्य इत्यन्तमुत्त्वान्वाधाय परितस्मूहनापाज्यभागान् कृत्वा प्रधानदेवताश्चतुर्थ्यन्तनाममन्त्रेण
दुत्तोरैवत्यागी दुर्यात् । ततो मधुसर्पिणी मानतो विपमत्वा मिश्रीकृत्य तच्छिलावले क्षिप्वा तत्र सुवर्णं संस्पृष्ट्व यथा भवति
तथा संस्पृश्य एतन्मिन्मानने निधाय तेनैव हिरण्येन—श्रेते ददामि मधुनो घृतस्य वेदं सवित्रा प्रयूतं मयोन्याम् । आयुष्मान्नुतो देव-
ताभिः द्युर्गं जीपं शरदो लोकं अग्निम् ॥ इति मन्त्रेण कुमारं पापयित्वा तदिदं प्रक्षाल्य कुमारस्य दक्षिणकर्णे निधाय तन्मृत्तस-
मीये मृदुगमाधाय—मेधा ते देवः भविता मेधां देवी सरस्वती । मेधां ते अश्विनो देवागधर्वां पुष्करस्रजौ ॥ इत्येतां मेधाजनना-
निधानाभूतं त्रित्वा पुनस्तदेव हिरण्यं मध्ये कर्णे निर्धार्यतामृचमेव त्रपित्वा त्रिशोऽस्मात्रयिसृजति—अस्मा भद्र परशुर्भद्र हिरण्यम-
मृतं मर । पेदो वै पुत्रनामाभि स जीव शरदः शतम् ॥ इति मन्त्रेण । इन्द्रश्रेष्ठानि गृह्तमद इन्द्रसिद्धिम् । इन्द्र श्रेष्ठानि त्रिभिर्नात्रि घेष्टि

सन्ते' इति ॥ मार्कण्डेयः—'रक्षणीया तथा पृष्ठी निश्चा तत्र विद्येपतः । रात्रौ जागरणं कार्यं जन्मदानां तथा वलिः ॥ पुरुषाः शुभ्रहस्ताश्च मृत्युर्गीर्तिश्च योषितः । रात्रौ जागरणं कुर्तुं शक्यां चैनं मृतके' इति ॥ नारदः—'जन्मनात्मसमे चास्ति मृत्युरायाति चान्तः । तस्मिन् चैव रक्षेयं कर्तव्यायुर्विदुदये ॥ भाषास्ते पूज्य विद्येशमपूषश्च पृथग्विधेः' इति ॥ ॐ ॥ अथ पञ्चायुधामरणधारणमुक्तं श्रीधरीये—'जातस्य पञ्चमदिने शुभदे सुहर्ते पञ्चायुधामरणधारणमिष्टमाहुः । नाभिप्रदेशपरिलम्बि त्वर्णमूत्रं प्रोक्तं शिशोर्ग्रहनिवारणकैश्च युक्तम्' ॥ अत्यार्यः—जातस्य जन्मनश्चात्पञ्चमनक्षत्रे पञ्चमदिने वा पञ्चायुधामरणधारणं पञ्चायुधमन्वितमामरणं ब्राह्मचर्यगदाशार्ङ्गनन्दकानां पञ्चायुधानां प्रसिद्धेः पञ्चायुधमिति कथितम् । अत्र शिशोरिति सामान्येन कथनात्पुमारस्य कुमार्याश्च पञ्चायुधामरणं धार्यमिति । तथोक्तं बृहस्पतिना—'जन्मतः पञ्चतारायां याते चन्द्रे शिशुं पिता । भूपदेद्रूपणैः सर्वैः पञ्चायुधसमन्वितैः ॥ विद्येपात्कन्यकायाश्च कर्तव्यं मङ्गलेन च । पुंसः सायुधमाकल्पमायुःश्रीकान्तिदं शिशोः' इति ॥ ॐ ॥ अत्र न्यतिरेकेण सूक्तिकागृहस्थापनीयान्युक्तानि । मार्कण्डेयपुराणे—'अत्यम्युहीने च तथा विधूमे सूक्तिकागृहे । अदीपनात्सुसुप्तले भूतिसर्पपवर्जिते ॥ अनुग्रविद्यं सा जातमपहृत्यात्मसंभयम् । क्षणप्रसपिनी चालं तत्रैवोत्सृजते द्विज ॥ सा जातद्वारिणी नाम गुणोरा पिशिताशुना । तस्मात्संरक्षणं कार्यं यत्नतः सूक्तिकागृहे' ॥ इति श्रीनृसिंहरीये प्रयोगपरिज्ञाते योडशकर्मकाण्डे जन्मनतिथ्यादिकृत्यनिर्णयः ॥

अथ प्रसङ्गात्सूक्तिकानां नियमा उपपन्ते । चन्द्रिकायां जाचादिः—'संख्यां पञ्चमहायज्ञाचैत्यिकं स्मृतिकर्म च । तन्मध्ये

ह्यपयेनैषां दद्याहान्ते पुनःक्रिया ॥ पञ्चमहायज्ञसाहचर्याच्चैत्यिकञ्चन्देनाद्य नित्यश्चाद्वसुच्यते । स्मृतिकर्म स्मृत्युक्तं कर्म देवतार्च-
 नादिकं सन्मन्त्रे आशीचमन्त्रे ह्यपयेनैषां दद्याहान्ते आशीचावसाने पुनःक्रिया पूर्ववददुष्टानम् । संध्यां
 त्यजेदित्येतन्मन्त्रोच्चारणविशिष्टसंध्याभिप्रायेणोक्तं नतु संध्यामात्राभिप्रायेण । तदाह पुलस्त्यः—‘संध्यामिति बहं होमं यावज्जीवं
 समाचरेत् । न त्यजेत्सूतके वापि त्यजन्गच्छेदयो द्विजः ॥ सूतके सूतके चैव संध्यात्मं समाचरेत् । मनसोच्चारयेन्मन्त्रान्प्राणा-
 यामाहूते द्विजः’ इति । अस्मार्थः—प्राणायाममन्त्रव्यतिरिक्तमन्त्रान्मनसोच्चारयेत् । प्राणायाममन्त्रास्तु मनसापि नोच्चारयेत् ।
 अमन्त्रहमेव नाणायामं कुर्यादिति यावत् । ‘मनसोच्चारयेन्मन्त्राच्च’ इत्येतद्वल्लिप्रक्षेपमन्त्रव्यतिरिक्तविषयम् ॥ यदाह पैडीनसिः—
 ‘सूतके नाविश्याज्जलिं प्रक्षिप्य प्रदक्षिणं कृता सूर्यं ध्यायन्मस्तुर्योदिति । संध्याविधावुक्तन्यायित्रीमन्त्रेह पुनर्वचनं मनसो-
 न्नायनिरूप्यधर्मम् । तेन सावित्रीमन्त्रोच्चारणं याचिव कर्तव्यम्’ इति ॥ भरद्वाजोऽपि—‘सूतके सूतके कुर्यात्प्राणायाममन्त्रकम् ।
 तथा मार्जनमन्त्रास्तु मनसोच्चार्य भार्गवेत् ॥ गायत्री सम्पुञ्चार्य सूर्योपाख्यं निवेदयेत् । मार्जनं तु नवा कुर्यादुपस्थानं न चैव
 हि’ इति ॥ ॥ विष्णुरप्याशीचैर्बर्ज्यकर्माण्यहा—‘आशीचैर्होमदानप्रतिग्रहस्याध्याया निवर्तन्ते नाशीचैर्कस्यचिदन्नमश्नीयान्’
 इति । होमोऽत्र वैधदेवोऽभिप्रेतः ।—‘चिश्रो दद्याहसामीव वैधदेवविवर्जितः । पञ्चयज्ञविधानं तु न कुर्यान्मृतिजन्मनोः’ इति
 संयत्तेन विशेषाभिधानात् ॥ वैधदेवाभिप्राये ब्रह्मेनापि—‘दानं प्रतिग्रहो होमः स्वाध्यायः पितृकर्म च । प्रेतपिण्डक्रियावर्ज-
 माशीचैर्विनिवर्तते’ इति । पितृकर्ममाधास्यादिकम् । नच होम इति मासान्योक्तेरग्निहोत्रीपामनहोमादिकमपि निवर्तनीय-

मिदं नृदनीयम् । अत आह याज्ञवल्क्यः—‘वैतानोपासनाः कार्यास्त्रिधाश्च श्रुतिचोदिताः’ इति । वैताना गार्हपत्यादिवह्नि-
माध्याः ‘यावज्जीवमग्निदोत्रं जुहोति’ ‘यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत’ इत्यादि श्रुतिचोदिताः कार्याः । तथा गृह्याग्नि-
माध्या ‘अपामनादिक्ताः कार्याः क्रियाश्च श्रुतिचोदिताः’ इति वैतानगार्हपत्यादिब्रह्मिषाध्या औपासनहोमपार्ष्णियालीपाका-
द्याध त्रियाः कार्या इत्यर्थः ॥ अत्र विशेषमाह हारीतः—‘कर्म वैतानिकं कार्यं त्वानोपस्पर्शनात्सव्यम्’ इति । आशौ-
चमाप्त्यनन्तरं त्वासान्म्य वैतानिकं कर्माग्निहोत्रादिकं तत्तत्काले स्वयं कुर्यादित्यर्थः । नच धर्मायोग्यलक्षणे आशौचे स्थिते
कथं वैतानिके कर्मणि स्वयं कुर्यादिति विधिर्बदत इति वाच्यम् । यतो विधिवलादेव कर्मयोग्यतामस्तीत्यर्थाद्गम्यते ।
तदुक्तं गोभिलेन—‘अग्निहोत्रस्य होमार्थं शुद्धिस्तात्कालिकी भवेत् । पञ्चयज्ञाच्च कुर्यात् ह्यशुद्धः पुनरेव सः’ इति ।
अग्निहोत्रादिकर्मणि यथाशौचे कर्तव्यमिति विधिरस्ति तत्र तात्कालिकी शुद्धिः । कर्मसंकल्पात्पूर्वक्षणमारभ्य कर्मोपवर्गपर्यन्तं
कर्मयोग्यतलक्षणा वेदितव्या । यत्र पुनः पञ्चयज्ञादग्नाशौचे कर्तव्यमिति विधिर्नास्ति तत्र शुद्धिज्ञापकविध्यभावात्कर्मयोग्य-
तापेक्ष्यार्थः । एवं विधिज्ञापितकर्मयोग्यत्वे सत्यपि यो न करोति तस्य सत्यप्यधिकारे कर्मत्यागदोषोऽस्तीत्येवावगन्वव्यम् । अतएव
मरीचिः—‘दृष्टं च पूर्णमासं च कर्म वैतानिकं च यत् । श्रुतेऽपि त्वबन्मोहात्प्रायश्चित्तीयते द्विवः’ इति । वैतानिकग्रहणं
स्मार्तशास्त्राशौचे विहितस्य कर्मण उपलक्षणार्थम् । अतएव जातूकर्ण्यः—‘श्रुते कं तु सश्रुत्यश्चे स्मार्तं कर्म कथं भवेत् । पिण्डयज्ञं
नवं होममसगोत्रेण कारयेत्’ इति । पिण्डयज्ञः पिण्डपितृयज्ञः । चरुः पार्ष्णियालीपाकः । होमः प्रतिदिनमौपासनहोमः ।
कारयेदिति विधिवलात्स्मार्तं कर्मणि त्वागात्सकर्मण्येव धर्मयोग्यतलक्षणा शुद्धिर्नैतत्त्रेति गम्यते । अतएव बृहस्पतिः—‘श्रुते

मृतके चैव अशक्तौ आदयोऽने । प्रवासादिनिमित्तेषु हावयेन्न हावयेत्' इति । न हापयेन्न त्यजेदित्यर्थः । तथाच जावालिः—
 'जन्मद्वान्योर्विनान्यत्र कर्मत्यागो न विद्यते । आलाभो केवलो होमः कार्यं एवान्यगोत्रजैः' इति । आलाभो होम औपासनाख्यः
 सोऽन्यगोत्रजैः कार्यं इति नियमाद्वैतानिकाग्री क्रियमाणो होमोऽग्निहोत्रादिरन्यगोत्रजैः कार्यः स्वयं वा कुर्यादिति गम्यते । यस्तु
 स्मृत्यन्तरे—'वर्जयेत्सूतके कर्म नित्यर्नमित्तिकादिकम् । आहिताग्नेः सदा शुद्धिः सद्य एव विधीयते' इति । तत्र पूर्वार्थमाशौचे-
 ऽकर्तव्यत्वेनाभिहितमित्यर्नमित्तिकाविषयम् । उत्तरार्थं तु कर्तव्यत्वेनाभिहितवैतानिकविषयमित्यवगन्तव्यम् । 'एवमेवाशौचे
 नित्यानि निवर्तेरन्यैतानवर्जम्' इति पैठीनसिबस्यस्य विषयो बोद्धव्यः । श्रौतानां सार्वानां च कान्यानामाशौचे त्याग एव ।
 प्रतिप्रसयविध्यमावात् । श्रौतानामप्यग्निहोत्रादीनां ग्रथमारम्भात्प्रागाशीचे त्याग एव । प्रतिप्रसयविधीनां ग्रथमारम्भोत्तरकाला-
 नुष्ठयाग्निहोत्रादिविषयत्वास्तद्यः शौचमित्यनुष्ठौ काम्ये क्वचित्प्रतिप्रसयार्थमाह पुलस्त्यः—'साभिहत्यक्षुपस्पृश्य राहुग्रस्ते
 दियाकरे । सत्रयर्मग्रदृप्तस्य दानकर्मफलपिणः' इति । अस्वार्थः—दानकर्मसाध्यफलकामिनोपि संनिहिततीर्थविशेषे लात्ता
 दाने प्रदृप्तस्य सद्यः शौचम् । अन्नसत्रजन्ययर्मग्रदृप्तस्य तदानफलार्थिनोपि सद्यःशौचमिति । नैमित्तिके क्वचित्प्रतिप्रसयार्थमाह
 बृहस्पतिः—'कन्यायिवाहे संक्रान्ती मृतकं न कदाचन' इति । नैमित्तिककाम्येष्वपि क्वचित्प्रतिप्रसयार्थमाह जमदग्निः—
 'मृतके मृतके वापि जाह्नव्याः सलिले स्थितः । नाभिमात्रे जले स्थिता कुर्यादानजपादिकम्' इति । नित्यं नैमित्तिकं काम्यम-
 पीति शेषः । यस्तु मार्केण्डेयवचनम्—'नित्यस्य कर्मणो हानि न कुर्यात् कदाचन । तस्य तकरणे बाधः केवलं मृतिजन्मसु'

इति । तदार्थाच्च श्रुतिपद्येन मिद्विवाग्रिहोत्रादिनित्यकर्मशानिविषयम् । तथात्वे 'नित्यानि निर्वर्तेरनैवानवर्ज'मिति पूर्वोक्तयचनवि-
रोधारचेः । तदपि तेनैवोक्तम्—'दद्याहं ब्राह्मणस्तिष्ठेद्दानहोमादिवर्जितः । क्षत्रियो द्वादद्याहं च वैश्यो मासार्धमेव च ॥
शूद्रा मासमाभीत मित्रकर्मविचर्जितः' इति, तद्वयोवस्थाप्रयुक्ताद्यसंपूर्णाश्रयकालानामप्युपलक्षणार्थम् । यत्तु हारीतेनोक्तम्—
'तनस्त्वेकादशदिने यज्ञः स्वाध्याय एव च । प्रवर्तन्ते क्रियाध्वता इत्येतन्मैत्रिरश्रयीत्' । तत्रायेकादशदिन इत्येतदार्थाचान्त्य-
दिनान्तगदिनोपलक्षणार्थम् ॥

आशौचापवादः । नम्रचारिणं प्रत्याह कात्यायनः—'न त्यजेत्सूतके कर्म ब्रह्मचारी स्वयं क्वचित्' इति । गृहस्थवदस्य
युगरुभानादित्यभिप्रायः । मायवीये पराशरव्याख्यायां—'नित्यमत्रप्रदस्यापि कृच्छ्रचान्द्रापणादिषु । ग्रथमे (प्रवृत्ते) कृच्छ्र-
होमादौ ब्राह्मणादिषु भोजने ॥ गृहीतनियमस्यापि न सादन्यस्य कस्यचित् । निमज्जितेषु विधेयु प्रारब्धे श्राद्धकर्मणि ॥ निम-
ज्जितस्य विप्रस्य व्याध्यायनितस्य च । देहे पितृषु तिष्ठत्सु नाशौचं विधत्ते क्वचित्' इति । याज्ञवल्क्यः—'अस्त्विजां दीक्षितानां
च यज्ञियं कर्म श्रुतम् । सत्रिप्रतिब्रह्मचारिदातृब्रह्मविदां तथा ॥ दाने विवाहे यज्ञे च संग्रामे देशविप्रत्वे । आपद्यपि च कष्टायो
नयःशौचं विधीयते' इति । अङ्गिराः—'राज्यनाशस्तु येन स्वादिना राक्षः स्वमण्डले । प्रयासतश्च संग्रामे होमे प्रस्थानिके
मति ॥ मन्त्रादितर्पणे चापि यज्ञानां शान्तिकर्मणि । गोमूत्रलादौ वैश्यानां कृषिमालालयेऽपि ॥ आशौचं न भवेद्धोके सर्व-
त्रान्यत्र विधत्ते' इति । कर्मप्रदीपेपि—'मृतकादौ ममृत्यत्वे स्मार्तं कर्म न किञ्चन । अनारब्धे भवेदेतत्प्रारब्धे नास्ति मृतकम्'

इति । इति मृतकानां कर्मनिर्णयः ॥ ६३ ॥ अधैषां शुद्धिकाला उच्यन्ते । अग्निस्तृती—‘पुंजन्मनि सपिण्डानां दशाहाच्यु-
द्विरिष्यते । अष्टादशोदकानां च एकाहं मृतके कचित् ॥ स्त्रीजन्मनि सपिण्डानां सोदकानां त्र्यहाच्युच्चिः । स्त्रीषु त्रिपुरुषं द्वेयं
मपिण्डत्वं द्विजोत्तमः’ इति ॥ ६४ ॥ सपिण्डानां लक्षणं तत्रैयोक्तम्—‘लेपभाज्यतुर्याधाः पित्राधाः पिण्डभागिनः । एको-
दशान्ततथोर्ध्वं निर्दिष्टाः सप्तपुरुषात्’ इति । एकाहं मृतके कचिदिति यदुक्तं तद्वृत्त्याध्यायविषयं तदपि कलौ न कार्यम् ।
‘पुंजन्माप्यायमापेक्षमपसंकोचनं तथा’ इति कलिगर्भेषु निषिद्धत्वात् । अयं मृतकम् ॥ ६५ ॥ अथ सृत्तिकाया आशौचनिष्ठ-
चित्काल उच्यते । चन्द्रिकायां पारस्करः—‘द्विजातेः मृतिका या स्वात्सा दशाहेन शुद्ध्यति । त्रयोदशेऽह्नि संप्राप्ते शुद्धा
शुष्पस्य संशयम्’ इति । एवं च मृतिकाया अस्त्यग्निः सरणानुरूपमाद्यौ च युगमात्रपरिहरणादिहेतुभूतं द्विजातिषु दशदिवसपर्यन्तं
शुद्धजातिषु द्वादशदिवसपर्यन्तं अल्पाद्यौ च मरुत्स्यत्वादिहेतुभूतं द्विजात्युक्तदशाहादुपरि मासपर्यन्तं दानादिकर्मनिधिकारलक्षणं
द्विजातिषु शुजन्म्यां विंशतिरात्रपर्यन्तं स्त्रीजन्म्यां मासपर्यन्तं नियतमित्सवगन्तव्यम्’ इति । इति मृतिकानां शुद्धिकालः ॥

अथ पुत्रकामेष्टिः । लक्ष्मीनृसिंह भगवन्पुरुकुलतिलकेन पुत्रकामेष्टया । इष्टो मनसि सुहृष्टस्तुष्टवै तस्यैव पुत्रकामार्थः ॥
अथ प्रमङ्गात्पुत्रकामेष्टिरभिधीयते—‘क्षणमभिनसंनयस्यमृतत्वं च गच्छति । पिता पुत्रस्य ज्ञातस्य पत्न्येवैजीवतो मुखम्’ इत्या-
दिश्रवणातिप्रवर्णापाकरणार्थं पुत्रोत्पादनं कर्तव्यम् । तत्पूर्वजन्मकृतकर्मवशादलभ्यं चेत्कर्मविपाकरूपा पुत्रकामेष्टिः कर्तव्या ।

तथाच उदस्यतिः—‘अनर्गळो भवेन्नाशो न स्वर्गोऽपुनकस्य च । न मोक्षोऽपुनकस्य श्वाभाऽपुनस्य परा गतिः । तस्मात्सुपुनस-
 ज्ञात्रे यनेन पुनस्यः मुधीः’ इति ॥ पुनकामेष्टिविधानमाह कारिकाकारः—‘अनाहिताधिरेचेमं कुर्यात्क्राम्यचरं तथा । परि-
 मेपमपयेन्तन्वाधानादि पूर्वम् ॥ अग्रेये पुत्रिणे त्वेति पुनकामस्तु निर्वेपेत् । अग्रेये पुत्रिणे स्वाहेत्येतेन जुहुयाच्चरम्’ इति ।
 अत्र भगवान्—‘यस्य ज्ञाताः प्रसीयेरन्पुना नैव भवन्ति च । ऋतुकाले दिने पष्ठे दंपती समलंकृता ॥ कृत्याभ्युदयिकं आह्वं
 म्मस्तिराचनपूर्वकम् । पूर्णपात्रनिधानान्तपुलेपादि पूर्ववत् ॥ श्वेतायाः श्वेतनत्साया गोः क्षीरेण चरं पवेत् । कृत्वाल्पभागप-
 येन्तमाग्न्यस्योत्पन्ननादिकम् ॥ जुहुयात्पायसं तत्र ऋग्भिः पञ्चदशाहुतीः । प्रजावत्सृक्तपञ्चर्गिर्जायपुनस्य पञ्चभिः ॥ नेजमेये-
 तितिग्रभिः गोमो धेनुचक्रया । ईद्वत्तसृचा चैव ततः स्विष्टकृदादिकम् । [अपश्यं त्वेति मन्त्राभ्यां होमशेषं च दंपती ।
 प्रासयेत्त आचम्य दंपती नाभिमालयेत् ॥ पिसङ्कनृष्टिमित्यूचा तदुभायमिमम्य च । प्रायश्चित्तादिसकलं होमशेषं समापयेत् ।
 सनमां दक्षिणार्थाय गो दद्यात्तु पवस्तिनीम् ॥ पुनार्थमाचरेद्दानं विप्रेभ्यो हेमवत्सपम् । राज्यास्तु पश्चिमेयामे श्ववीतां दर्मे-
 संस्तरं ॥ मनसा चतुर्होतारमनुदुत्वोमिति पुनम् । उपगम्य ततः पत्नीं व्यवेयाच्च यथाविधि । एवमुत्पादितः पुनो न लुप्येत कदा-
 चन’ इति । प्रजापतीपुनारुण्यमूक्तमथा आते गर्भो योनिमित्तादि देवकृतं ब्राह्मणं कल्पभानमित्यन्ता दक्षमन्त्रा अनवल्लोभनमक-
 रणे द्रष्टव्याः । शेषाः प्रसिदाः । चतुर्होत्रमथास्तु—‘पृथिवी होता । द्यौरध्वर्युः । रुद्रोऽजीव । बृहस्पतिरुपवृक्ता । वाचस्पते

ना चो वीर्येण । संभृततमे नार्यत्यते । यत्नमानाय चार्यम् । आसुवस्कर्त्तसे । वाचस्पतिः तोमं पिबति । जलनदिन्द्रभिन्द्रियाय
 म्नाहो' इति ॥ ६३ ॥ पुनर्विधानान्तराणि ऋग्विधानस्यान्याह स एव—'सहस्रशीर्षमृक्तं च सर्वकामफलप्रदम् । वेदगर्भ-
 धरीरेण न न नारायणं स्मृतम् ॥ अलेन्द्ररूपर्जन्या अत्र मृक्ते व्यवस्थिताः । अत्रस्यैव द्रष्टव्यं जगत्स्यावर्जगमम् ॥ शुक्लपक्षे
 शुभे नारे पुं(यु)नक्षत्रे सुगोचरे । द्वादश्यां पुत्रकामाय नरं (हृषं) कुर्वीत वैष्णवम् ॥ दंपत्योरुपवासः स्यादेकादश्यां सुरा-
 लये । ऋग्भिः षोडशभिः सम्यगर्चयित्वा जनार्दनम् ॥ दद्यात्पुरुषमृक्तेन यः पुष्पाण्यप एव वा । अर्पितं सालगदिदं तेन सर्वं
 यमनरम् ॥ चरुं पुरुषमृक्तेन श्रपयेत्पुत्रकाम्यया । प्रभुयार्द्राण्येवं पुत्रमचिरात्संवतिस्रमम् ॥ समिधोऽथस्थवृक्षस्य हुताग्नौ जुहुया-
 र्गुनः । उपम्याने दृतागस्त ध्यायेच्च मधुमदनम् ॥ हविर्होमं ततः कुर्यात्प्रत्यूषं वाम्यतः शुचिः । मृक्तेन जुहुयादाज्यं हविःक्षेपं
 न पूर्वतम् ॥ अत्र हविःक्षेपं च पूर्वमिति हविःक्षेपेण पूर्ववत्सिद्धद्वौमं कुर्यादित्यर्थः । हविःक्षेपं नमस्कृत्य नारी नारायणं प्रति ।
 मधयित्वा हविःक्षेपं लब्ध्वाग्नीः संनिदित्थपाम् ॥ ततः कृत्वा द्विजः कर्म कर्तव्यं द्विजतर्पणम् । यां द्वितीयां निवर्तेत या च
 गर्भं न विन्दति ॥ अग्रा मृतगुना या या च कन्याः प्रसूयते । क्षिप्रं सा जनयेत्पुत्रमृष्यशुक्लौ यथाप्रवीत्' इति पुरुषसूक्त-
 रत्नः ॥ ६४ ॥ अन्यथ—'यथा गर्भः प्रमीवेत वनाग्नी जुहुयाद्विधिः । ब्रह्मणाग्निः संविदान इत्याज्येन यथाविधि ॥ आज्य-
 नोपेण चाम्यज्य गर्भिणी प्रसवेपि च । विधेवेदाज्यक्षेपं तु जीर्गस्तथाः प्रजायते' इति ॥ अन्यथ—'उरोष्ट इति मृक्तेन चोपति-
 धेच्छतशतम् । प्रजानामो यजेप्रित्यं चरुणापि यत्नतः ॥ उपहृत्योषहारं च क्षिप्तं शुद्धीत वाम्यतः । उच्छिष्टं च प्रदातव्यं

मार्गायै पुनर्मिच्छता ॥ धेन्याः मरुत्तस्तावाः पयसा माधयेच्चरन् ॥ अनुत्सां प्रजामाशु लभते नात्र संशयः' इति ॥ ॐ ॥
 अपरूपाण्याह स एव—'यतो देवानां युक्तं तु ज्ययुतं विष्णुमन्दिरे । मृतपुत्रोऽनपत्यो वा सुपुत्रं सर्वथा लभेत् ॥ आमनीषा
 जपेद्दणं पद्रुकन्या लभेदपदि । सुपुत्रं लभते पत्राभ्ययुतं विष्णुमन्दिरे ॥ तथोदृषा जपेत्सुक्तं वन्द्या लक्षं द्विवालयै । आयुष्यवन्तं
 पुत्रं च मातृवन्तं प्रययते ॥ सुषुं दृष्ट्वापि या गर्भं न शुक्लीयाद्वयोनित्वा । विष्णुर्योनिमिति त्वेतद्योनिं स्पृष्ट्वा ततो जपेत्'
 इति ॥ आह च व्यासः—'सुदर्शनं महामन्त्रं शुषिर्भूता समाहितः । नित्यमष्टोत्तरशतं जपन्पुत्रं लभेत्सुखम्' इति ॥ ॐ ॥ अथौ-
 पधिरूपाण्युच्यन्ते । श्रीपरीये व्यासः—'अङ्गोलमूलरक्तं तु चूर्णीकृत्वा गुडेन युक् । काकाण्डमितमश्रीयात्पुत्रिणी च भवि-
 स्यति' इति ॥ चमिष्ठध्याह—'उत्तमं कर्षिकामूलं पेपयित्वा पयः पिबेत् । पापसाधं समश्रीयात्पुत्रिणी सहसा भवेत्' इति ॥
 गौतमग्र—'जीवद्रवाहुरं (?) शूल पेपयित्वा पयः पिबेत् । देवोप्यत्र कृतो दोषो विनश्यति सुतं लभेत्' इति ॥ सुद्वलध्व—
 यद्रात्रं निम्नरीजं च लभ्येन पयसा पिबेत् । पुत्रं ग्रस्यते नारी देवदोषं विमुञ्चति' इति ॥ ॐ ॥ अथ तीर्थरूपाणि । तत्र पराशरः—
 'महातीर्थं महायोगे महानयनुसंगमे । पलायस्य दलात्स्नानं कुर्यात्पुत्रसुताधिनी' ॥ देवलध्व—'पलायदशसहस्रात्स्नानाविधेन दलं
 प्रति । स्नापयेत्सपत्निं एकादश्यां प्रजाधिनी' इति ॥ इति श्रीमत्सिद्दीये ग्रयोग्यपरिजाते षोडशकर्मकाण्डे पुत्रकामेष्टिप्रकरणम् ॥

अथ पुत्रप्रतिग्रहः । कृपापरवन्नो लोकैः श्रीनृसिंह निगद्यसे । युक्तं तत्कातरं शत्रोः पुत्रं पर्यग्रहीर्यतः ॥ एवमुक्त-
 पुत्रकामेष्ट्यादिनाप्यजातपुत्रस्य पुत्रपरिग्रहविधिरभिधीयते—'नाऽपुत्रस्य लोकोऽस्ति' इति श्रवणात्, चिप्युरप्याह—'पुत्रेण

लोकाञ्जयति पौत्रेणानन्त्यमश्रुते । अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रह्मस्याप्नोति विष्टम् ॥ पौत्रदौहित्रयोर्लोकं विशेषो नोपलक्ष्यते । परलोकं
 मनुत्रेन संतारयति पौत्रवत् इति । तस्मादपुत्रेण पुत्रपरिग्रहः कर्तव्यः ॥ पुत्रप्रतिग्रहप्रकारः शौनकेन प्रदर्शितः—‘शौनकोऽहं
 ग्रन्थस्यामि पुत्रसंग्रहमुत्तमम् । अपुत्रो मृतपुत्रो वा पुत्रार्थं सपुत्रोऽप्य च ॥ चाससी कुण्डले दत्त्वा उष्णीषं चाहुलीयकम् । आदाय धर्मसं-
 युक्तं वैष्णवं वेदपारमम् ॥ बर्हिः कुशमयं चैव पलाशं चैध्ममेव च । एतान्याहुत्य चन्धूश्च ज्ञातीनाहूय सप्तमः ॥ वन्द्यूनत्वेन संभोज्य
 ब्राह्मणांश्च विज्ञेयतः । अन्याधानादि यत्तन्त्रं कृताज्योत्पन्ननादिकम् ॥ दातुः समर्थं गत्वा तु पुत्रं देहीति याचयेत् । दाने समर्थो
 दद्याद् वैपज्ञेनेति पञ्चभिः ॥ देवस्य सेति मन्त्रेण हस्ताभ्यां परिगृह्य तम् । अङ्गादङ्गेत्यृचं जप्त्वा आघ्राय त्रिशुमूर्धनि ॥ बलादि-
 मिरलेकृत्य छत्रछायासमन्वितः । नृत्यगीतिश्च पायीश्च स्वस्तिशब्देन संयुतः ॥ शुद्धमध्ये तमादाय चरुं कृत्वा विधानतः । यस्त्वा
 हुवेत्यृचा धैव तुभ्यमग्रेत्यृचैकया ॥ सोमोऽहं ददित्येताभिः श्रत्यृचं पञ्चमिस्तथा । स्विष्टकृदादिहोमं च कृत्वा शेषं समापयेत् ॥
 ब्राह्मणानां सपिण्डेषु कर्तव्यः पुनर्संग्रहः । तदभावे सगोत्रो वा अन्यत्र तु न कारयेत् ॥ क्षत्रियाणां सजाती वा गुरुगोत्रमवोपि
 वा । वैश्यानां वैश्यजात्यां तु शूद्राणां शूद्रजानिषु ॥ मर्वेयां चैव जातीनां ज्ञातिष्वेव च नान्यतः । दौहित्रं भागिनयं वा शूद्राणां
 च पतिर्यदि ॥ नैकपुत्रेण कर्तव्यं पुत्रदानं कदाचन । बहुपुत्रेण कर्तव्यं पुत्रदानं च यत्नतः ॥ दक्षिणां गुरवे दत्त्वा यथाशक्ति
 द्विजोत्तमः । नृपो राष्ट्रार्थमेवासि वैश्यो वित्तस्य तु त्रयम् ॥ शूद्रः सर्वस्वमेवापि स्रक्षकश्चेद्यथावलम् इति ॥ हेमाद्री व-
 सिष्ठस्तु—‘शुक्रशोगितसंभयः पुरुषो मातापितृनिमिचकलसाचस्य प्रदानविक्रयपरित्यागेषु मातापितरौ प्रभवतो नत्वेकं पुत्रं

दद्यान्प्रतिगृहीयाद्वा त हि त्रापने पुरुषः । नतु स्त्री पुत्रं दद्यात्प्रतिगृहीयाद्वा न्यत्राजुज्ञानाद्भर्तुः । पुत्रं प्रतिगृहीष्यन् वन्धूनाहूय राजानि पापेय निवेदनमञ्चे व्याहृतिभिर्मुलाददूरयान्धवं संनिष्ठयेव ग्रविगृहीयात् । संदेहे चोत्पद्ये दूरयान्धवं शुद्रमित्र स्थापयेद्विश्रायते मेरेन सहस्रायत इति तन्मिथेयप्रतिगृहीते तत औरसः पुत्र उत्पद्येत स चतुर्थभागभ्राणी स्यात् इति । अस्यार्धः— वन्धून्त्ययान्यनाद् । राजानि चापेय राजोनुज्ञां प्राप्य । निवेदनं गृहं तस्य मध्ये लोकिकमेवाग्नि स्थापयित्वा आज्यभागानन्तरं ज्योत्स्नामलाभिर्व्याहृतिभिराज्याहुतिचतुष्टयं हुत्वा जयानभ्यासानान्नाप्रभृतः सर्वत्रायधिशं महाव्याहृतीञ्च हुत्वा स्निष्ठकृदादिप्रणीतानिमोक्तान्तं विधाय ब्रह्मणे ब्राह्मणेभ्यश्च दक्षिणां प्रदाय पुत्रं प्रतिगृहीयात् । अदूरयान्धवं अदूरचासौ यान्धवश्चादूरे यान्धवः । अयमर्थः— द्रव्यं तानत्सतिसंमये संनिहितो वन्धुरेय पुत्रीकार्यः । तदभावे व्यवहितो वन्धुः तदभावे वन्धुव्यतिरिक्तोपि । संदेहे चोत्पद्ये इति वस्यमाणत्वान् । संदेहोऽत्र कुलशीलादिविषयः सच वन्धुव्यतिरिक्ते एव संभवति । वन्धुसंनिष्ठे समीपयान्धवत्वेन विदिनामिजनमित्यर्थः । संदेहे तु दूरयान्धवं बहुविदूरेदयवर्तिनमासंदेहनिष्ठतेः स्थापयेत् । अत्र हेतुत्वेन युतिसुपम्यन्यति— 'निद्रायते मेरेन सहस्रायत' इति । एकेन पुत्रेण बहुभूषणं स्थापते तस्मात्प्रतिगृह्णापि पुत्रमर्जयेदित्यर्थ इति । इति श्रीवृत्तिर्हये प्रयोगप्रारिजाते षोडशकर्मकाण्डे पुत्रप्रतिग्रहप्रकरणम् ॥

अप नामकरणम् । दूरीभवन्ति दुरितान्यपयान्ति पापाः प्रादुर्गवन्ति विभवाः परमाः सुदृष्टाः । संपद्यते च सुखसंपदयेति मोहः धीमद्युसिद्ध तत्र नामजपक्रियातः ॥ अथेदानीं नामकरणविधिरभिधीयते । तत्र तावच्चिध्यादिविधिमाह

वसिष्ठः—‘दशमे द्वादशे चाहि नामकर्म विधीयते । ततः परं विधानोक्तं चारनध्वराशिषु’ ॥ मनुरपि—‘नामधेयं दशम्यां तु द्वादश्यां वास्य कारयेत् । पुण्ये त्रिंशो सुहृते च नक्षत्रे वा गुणान्विते’ ॥ प्राप्तकालेपि नियधमाह गर्गः—‘व्यतीपाते च संक्रान्तीं प्रहणे बधुनानपि । श्राद्धं विना शुभं नैव प्राप्तकालेऽपि मानवः’ ॥ अन्यथा—‘अमासंक्रान्तिविध्यादौ प्राप्तकालेऽपि नाचरेत्’ ॥ व्यासः—‘नामधेयं दशम्यां तु केचिदिच्छन्ति मृत्युः । द्वादश्यामाहुरन्ये तु मासे पूजं तथापरे ॥ अष्टादशेऽहनि तथा वदन्त्यन्ये मनीषिणः’ इति । रुद्रपरिशिष्टे—‘जन्मादशरात्रे व्युष्टं पररात्रं संवत्सरेऽपि वा नामकरणम्’ इति । इदंच नामकरणं त्रैविणिकलाधारणम् ॥ तदाह मनुः—‘नामधेयं दशम्यां तु द्वादश्यां वा त्रिजन्मनाम् । पुण्ये त्रिंशो सुहृते वा नक्षत्रे वा गुणान्विते’ इति ॥ नारदस्तु शूद्राणामप्यस्तीत्याह—‘जन्मतो दशमे वापि द्वादशे वापि तत्पुनः । विप्राणां नामकर्म स्यादाश्रायान्तेषु क्षेपयोः ॥ शूद्राणामपि चैवं स्यात्सतां नामसतामपि । केचिन्नाम सतां ग्राहुरेकविंशदिने शुभे ॥ काले नाम प्रयोक्तव्यं तद्विप्रैः स्वलिवाच्यं च ॥ प्राप्तकाले सतिक्रान्ते नाम स्याच्छास्त्रचोदिते’ इति ॥ दृढदशे दशमे वापि जन्मतो दिवसे शुभे । षोडशे विंशती चैव द्वाविंशे वर्णतः क्रमात् ॥ तथाच महाभारते—‘द्वादशे षोडशे विंशे द्वाविंशे क्रमतो दिने । नाम कार्यं द्विजार्तीनां त्रयस्य दशमेषि वा’ इति ॥ ॥ एतदुक्तकालातिक्रमे शास्त्रचोदिते कर्तव्यमित्युक्तं सच कालः श्रीधरीयदाक्षितेन पथा प्रतिपाद्यते—‘नामकर्म दशमेऽथवाहनि द्वादशे शुचिषु वा विधीयते । स्त्रोचमित्रमवनेषु सद्बह-
स्त्राद्यर्थेऽपि विलोकिताः शुभाः’ । अत्राहनीति दिवसविधानेन नामवर्त्मणि गुरुशुक्रमृदुतदेषो नास्तीत्युच्यते ॥ तथाच दृढ-

स्पतिः—‘यस्यां क्रियायां गर्वोक्तः कालो मार्गर्दिनरपि । तस्यां न दोषो मूढत्वे चक्रत्वे जीवशुक्रयोः’ ॥ सुहृत्संग्रहे विशेष उक्तः—‘पूर्वोक्तः श्रेष्ठ इत्युक्तो मन्वाहो मध्यमः स्मृतः । अपराहं च रात्रिं च ब्रजेवैत्रामकर्मणि’ इति ॥ ज्योतिर्नृसिंहोपि—‘मायां दृष्टयोगे च दानिभूमिजवारयोः । रिक्तापर्वाष्टमीविधिक्षिप्तुमेषु विशेषतः । एतद्वर्षेयुते काले रात्रायपि न कारयेत्’ ॥ ज्योत्स्नारार्थं लग्नगोचरगणि लग्नविधिश्चोच्यते । स्रोणमित्रेत्युत्तरश्लोके ‘राशौ स्थिरे चोभये’ इति वक्ष्यमाणस्रोणमित्रभयनगताः शुभग्रहाः स्योगमित्रमननर्गताः शुभग्रहैर्नरीक्षिताः राशेभ्यः स्विताह्वराशेभ्यः नामकर्मणि शुभग्रहाः । तथाच बृहस्पतिः—‘शुभांशे शुभमीधायां शुभशेने शुभोदये । शुभवारे च पद्मे शुभानां नाम संपदे ॥ राश्वयथ स्थिराः श्रेष्ठा द्विस्वभावाः शुर्भर्जिताः । श्रेष्ठा नैशानथा शेषा यदप्युक्तशुर्भर्जिताः ॥ स्रोचत्यपदुर्गयुतग्रहाणां लग्नेऽथवा वीक्षितयुक्तराशौ । शुभग्रहाणां च विद्येपत्तश्च नामानुकीर्तिं शुभदां यदन्ति’ ॥ अथ नक्षत्रादिनिर्णयः—‘भिन्नादित्यमयोत्तरायतभिन्नात्स्वातीथनिष्ठान्युत्तम्राजेष्टाभिषाशाङ्कुर्पोष्यदिनठत्पुण्येषु राशौ स्थिते । छिद्रां पञ्चदशीं विहाय नवमीं शुद्धेऽष्टमे मार्गवज्राचार्यामृतपादभागदिवसे नामानि कुर्याच्छिन्नोः’ ॥ मित्रोऽन्तगथा । आदित्यः पुनर्वसुः । अन्धुतः श्रवणः । प्रालेशो रोहिणी । श्रद्धाङ्को मृगशिरः । दिनकृद्भस्तः । शेषाणि प्रसिद्धानि । एषु नक्षत्रेषु मित्रोर्नामानि कुर्यादिति संवध्यते ॥ तदुक्तं विधिरत्ने—‘आदित्यतिथ्यश्रवणश्रविष्ठाः पूषा निरिधिः पयनोपि मित्रः । इतलो मषाद्यो वक्ष्यथ मूलं व्रीण्युत्तराण्याहुरुहनि नास्ति’ ॥ बृहस्पतिश्चाह—‘अ्युत्तरामु श्रविष्ठायां रेवतीहस्तयोरपि । मूढगारुपुण्येषु श्रविष्ठादित्ययोरपि ॥ मैत्रवाजिमयोः स्वातिरोहिण्येन्दवभेषु च । कुर्यान्नामाक्रियां वि-

दानाद्युःश्रीकान्तिवृद्धये' इति । राशौ स्थिरे वृषभसिंहवृश्चिकभूमेषु ॥ अथ तिथिनिर्णयः—छिद्रामित्यादि । चतुर्थीपष्टचष्टमी-
 द्वादशीचतुर्दशशुक्लद्राः । एताश्च पञ्चदशीं नवमीं चेति सप्ततिथीन्निहाय शेषास्तिययो नामकर्मणि विहिताः । 'युग्माश्च तिथयः
 सर्वा अजयमतिथीन्विना । पञ्चच्छिद्रा इति श्रेयाः सर्वकर्मसु गहिवाः' इति । अजो द्वितीया । षमी दशमी । तथा नृसिंहः—
 'छिद्रारूपाः पर्वा नवमीं हिला शेषाः शुभाधहाः । शुकुन्धार्दीनि विष्टि च नामकर्मणि वर्जयेत्' ॥ नारदः—'शुभनक्षत्रयोगेषु
 शुभेषु शुभमीरितम् । अशुभेष्वशुभं विद्याभ्रामकर्मणि मानये ॥ अथ लग्नगोचरमाह—शुद्धेऽष्टम इति । लग्नादष्टमे
 ग्रहरहिते इत्यर्थः । तथाह नृसिंहः—'लग्नाद्येऽष्टमे सर्वे अशुभा नामकर्मणि । केन्द्रत्रिकोणगाः सौम्या व्यये सर्वेष्वशोभनाः'
 इति ॥ अथ वाराङ्गकथिधिमाह—भार्गवः शुक्रः । शो शुभः । आचार्यो युद्धस्पतिः । अमृतपादः शुद्धी ।
 एषां चतुर्णामंशकेषु दिवसेषु नामकर्म कार्यम् । तथाह वसिष्ठः—'युपेन्दुसितजीवानामंशके दिवसोदये । द्रेकाणे कालहोरायां
 नामकर्म प्रजस्यते' ॥ कालनिर्णये—'शुभकारे च पङ्क्तिं शुभानां नाम संपदे । पापानां वारवर्गाध निन्दिता नामकर्मणि' इति ।
 अत्र शिथोरिति नामादीनां देवालयाग्रमादीनामपलक्षणम् । तदाह संप्रदकारः—'देवालयाग्राधानां वृक्षाणां वापिकूपयोः ।
 सर्वोपकरणानां च चिह्नानां योषितां नृणाम् ॥ कन्यादीनां कवीनां च पथादीनां विदेषतः । राजप्रासादस्तंक्षानां नामकर्म
 विधिप्यते' ॥ गर्गस्तु—'मासनाग्र गुरोर्नाम द्वात्राक्षलक्ष्य वै पिता । कृष्णोऽन्तोऽप्युतधक्त्री वैकुण्ठोऽप्य जनार्दनः ॥ उपेन्द्रो
 यज्ञपुरुषो वासुदेवस्तथा हरिः । योगीश्वः शुण्डरीकाक्षो मासनागान्यनुक्रमात् ॥ तन्मासनाम प्रथमं दद्यात्संबोध्य चैव हि' ॥

अत्र मनुः—‘मातृत्वं ब्राह्मणस्य सात्त्विकप्रियस्य यलान्वितम् । वैश्वस्य धनसंयुक्तं शूद्रस्य तु जुगुप्सितम् ॥ शर्मवद्ब्राह्मणस्य स्वाद्रातो राजगमन्वितम् । वैश्वस्य पुष्टिसंयुक्तं शूद्रस्य प्रेप्यसंयुतम्’ ॥ व्यासः—‘शर्मेति ब्राह्मणस्योक्तं चमेति क्षत्रियस्य तु । गुप्तदासान्गम् नाम प्रशस्तं वैश्यशूद्रयोः’ ॥ यमः—‘शर्मदेवय विप्रस्य वर्म राज्ञा च भूशुभः । गुप्तो दासश्च वैश्यस्य दासः शूद्रस्य फारयेत्’ । नामान्विति शेषः ॥ अत्राहाधलायनाचार्यः—‘चतुरशरं शूकरं वा नामकर्मणि शस्यते । नाम पैतामहं शस्ते यादृशं वा द्विजन्मसु ॥ द्वादशेऽहनि कार्या साध्नामकर्मक्रिया शुभा । शूकोक्तविधिना विप्रैरुच्यते शुभेति या ॥ शर्मन्तं ब्राह्मणस्योक्तं यर्मन्तं क्षत्रियस्य तु । गुप्तदासपदे स्वातापुमयोवैश्यशूद्रयोः’ ॥ अत्रोपपत्तिमाह—‘तपसा ब्रह्मचर्येण दमेन च शर्मेन च । जगतां शर्मदानेन दार्मान्तं ब्राह्मणे भवेत् ॥ तापत्रयादतिबलाजगत्संवहतीति यत् । तस्मात्सर्वसमो धीरे यर्मन्तं क्षत्रिये भवेत् ॥ कालेकाले घनं दत्त्वा सर्वगोपायतीति यत् । तस्माद्वैश्वस्य नामतदुत्तान्तमभिधीयते ॥ द्विजान्शुश्रूषया नित्यं शूद्रस्तोपयतीति यत् । तस्मात्तस्य च दामसं तत्तत्क्षीणां तथा तथा’ ॥ अत्र मनुः—‘क्षीणां च सुखमक्रूरं विस्पष्टार्थं मनोहरम् । मातृत्वं दीयन्गोन्तमाशीरिदाभिधानयद्’ ॥ सायणीये—‘नार्यहीनं न चात्राखं नापशब्दयुतं तथा । नामकृत्यं न जुगुप्स्ये नाम कुर्यान्मनोहरम् ॥ नातिदीर्घं न कुत्सार्यं नातिगुर्वधरान्वितम् । सुखोच्चारयुतं नाम कुर्याद्विग्रहो गुरुः’ ॥ कपिलसंहितायाम्—‘ए-मादशोक्ति विधिरन्नाम कुर्यात्कुलोन्नितम् । देवतानां विज्ञेयेण पित्रोर्नाम च शस्यते ॥ नैव कायं त्रयादीनां नाम जीवनेहेतुतः । पूजं परम्य वर्णस्य हीनस्यापि न धारयेत्’ इति । कारिका—‘द्वादश्यां नामकरणं नान्दीश्रोद्धे कृते भवेत् । अनन्तरं दशम्यादेः

यद्वा नाम्नः कृतिर्भवेत् ॥ अनन्तरं आतर्कमानन्तरं वेत्यर्थः । पुंसां युग्माक्षराणि स्युर्विपरीतानि योषिताम् । पक्षो घोषवदित्या-
 दिरेवकारादनाहतः ॥ स्वस्त्यस्मै देवदत्ताय ध्येति ब्राह्मणान्वदेत् । नामाभिवादनीयं च गुप्तमामोञ्जिवन्धनात्' इति । कुर्यादिति
 शेषः । इदमत्र शुद्धम्—'नाम चासौ दधुर्घोषवदाद्यन्तरन्तस्त्वमभिनिष्ठानान्तं ह्यक्षरं चतुरक्षरं वा ह्यक्षरं प्रतिष्ठाकामश्चतुरक्षरं ब्रह्म-
 वर्चसकामो पुग्मान्येव पुंसामयुजानि स्त्रीणामभिवादनीयं च समीक्षेत तन्मातापितरौ विद्यातामोपनयनात्' इति । अस्यार्थः—
 दधुरिति बहुवचननिर्देशादिपता माता ब्रान्धवाथ समुदिता नाम दधुः कुर्युरित्यर्थः । नामकरणस्याचार्येण कालान्तरानुक्तेर्ज्ञातकर्मो-
 नन्तरं कार्यमित्येके । अन्ये शास्त्रान्तरोक्तः कालो ब्राह्म इत्याहुः । उक्तं च मनुना—'नामधेयं दशम्वारं तु द्वादश्यां चापि कार-
 येत् । पुण्ये तिथौ मुहूर्ते वा नक्षत्रे वा गुणान्विते' इति । कीदृग्लक्षणं तन्नामोत्पाद-घोषवदिति । वर्गानां प्रथमद्वितीया ऊग्मा-
 णश्च हकारवर्जमघोषवन्तः शिष्टा घोषवन्तः त आदौ यस्य तत्तथोक्तम् । अन्तर्मध्येऽन्तस्मां यस्य तच्चथोक्तम् । यकारादयश्चतस्रो-
 ऽन्तम्याः । अभिमिष्ठानो वितर्जनीयः सोऽन्ते यस्य तत्तथोक्तं अक्षरं स्वरव्यञ्जनात्मकम् । अकारादयो द्वादश स्वराः शिष्टं व्यञ्जनम्
 द्वे अक्षरे यस्य तत् ह्यक्षरं व्यञ्जनद्वयपरिमितं चतुरक्षरं वा उक्तलक्षणं नाम कुर्युः—रुद्रः देवः भवः भवनाथः देवदत्तः नागदेवः
 रुद्रदत्तः इत्येवंलक्षणानि नामानि भवन्ति । ब्यक्षरं चतुरक्षरं वेति यदुक्तं तत्काम्यमपीत्याह—ब्यक्षरं प्रतिष्ठाकामश्चतुरक्षरं ब्रह्मवर्चस-
 काम इति । प्रतिष्ठाञ्जलवर्चसे कुमारस्य, तत्संस्कारत्वात् । न कर्तुः । अथवा युग्मानि तेव पुंसां भित्ति । पुग्मानि पुग्माक्षराणि पुंसां
 नामधेयानि भवन्ति । एवकारोऽवधारणार्थः । कथं युग्ममेवादिशेत् न पूर्वणि लक्षणानीति । तेन शिवदत्तः नागदत्तः देवस्वामी वसु-

धर्मा रुद्रः जनार्दनः देवयोषः पुरंदरः विष्णुश्चैवत्यादि सिद्धम् । अयुजानि स्त्रीणां स्त्रीणां नामानि भवन्ति—सुभद्रा मावित्री सत्यदा वसुदा इत्यादि । एवं सांव्यवहारिकं नाम कृत्वा अभिवादनीयं च कार्यमित्याह—अभिवादनीयं चेत्यादि । येन नामा उपनीतोऽभिवादयते तच्च समीक्षितं कुर्यादित्यर्थः । तच्च मातापितरावेव विधातामोपनयनात् । उपनीतस्य साचक्षते अनेन नामाभिवादयत्येति ॥ अत्र भगवान्—‘शिशोर्नामाथ पित्रादिदक्षमे द्वादशेऽहि वा । कुर्याच्चहा गुणैर्युक्ते नक्षत्रे गुरुणे शिशोः ॥ इदमार्याः कुमारस्य नामास्य विदधाम्यहम् । इति विज्ञापितैर्वित्रीर्विद्विज्जिः पुनोदितः ॥ नाम घोषयदादित्वाद्युक्तलक्षणसंयुतम् । पुण्ये गृहर्ते चालस्य विधेयं वेदपारगैः ॥ ब्राह्मणैः मार्धमारभ्य पूर्वं पुण्याहवाचनम् । तत्र पुण्याहपर्यन्तं यथाविधि ममाप्य च ॥ स्वस्तिपर्यायमध्ये तु नामधेयं विधित्सितम् । चतुर्थ्यन्तसुदीर्घादौ पिता तन्नामकर्मणः । स्वस्तीत्यादि शुक्लन्तं भवत्यदभुदीरयेत् ॥ यत्कारणं चतुर्थ्यन्तं चालनामोक्तिपूर्वकम् ॥ स्वस्तीत्येव प्रतिग्रथस्य सर्वेऽपि द्विवैः । सह मन्त्रमुदीर्घादौ पिता तन्नामकर्मणः । पुण्याहदोषं तत्सर्वं यथाविधि समाधुयात् ॥ येन नामोपनीतोऽौ करिष्यत्यभिवादनम् । तच्चालिष्वेव समये कर्तासौ नामकर्मणः । अभिवादननामैदमस्तेत्यालोच्यते तदा । उपांशु निर्दिशेत्तत्र ज्ञानीपुर्यथा परे ॥ तच्च नामोपनयने स्मरेतां पितरौ शिशोः’ इति । केचिदिदमपि कर्म सदोमकमिति श्रुते तत्पक्षे होमप्रकारमाह स एव—‘अथापि होमवत्यखे जातकर्मवदादितः । पुरस्तात्तन्मार्च्यः कृताऽनादेयब्राह्मणीः ॥ तत्तत्तेनेह पुण्याहप्रकारेण यथापरम् । नामाभीप्सितमादाय ततः स्विष्टकृदादिकम् ।

उपरिष्ठान्तं तत्रं कुर्यान्नैव यथाक्रमम् ॥ कुमार्याथेदमखिलं कर्म कुर्यादिसच्चक्रम् । पुंसां युग्माक्षरं नाम स्यात्स्त्रीणामयुगक्षरम् ।
यत्किञ्चिद्वाय पित्रादेर्नाम दद्याद्यथेष्टतः' इति ॥

अथ नामकरणप्रयोगः । जन्मदिनापेक्षया दशमे द्वादशाहे चान्यस्मिन्वानुष्ठले दिने द्विशोर्नामकर्म करिष्यन्प्राप्त्यानाहूय
स्वस्तिनाचनमुपक्रम्य पूर्वोक्तवत्पुण्याहवाचनं कृत्वा करिष्यमाणं नाम चतुर्थ्यन्तमुच्चार्य तस्मै नाम्ने सस्ति भवन्तो भुवन्स्वित्युक्त्या
तैश्च ब्राह्मणैरेतन्नाम्ने स्वस्तीति प्रत्युक्ते पुनरेवं द्विपारमुक्त्वा पुण्याहशेषं समाप्य प्राप्त्यानाप्रति 'इदमार्याः कुमारस्य नामास्य विद-
धान्यहे' इति विमान्य तदनुष्ठानमादाय देवकाली निर्दिश्य अस्य शिशोराधुरभिमृष्टदिव्यवहारासिद्धिद्वारा श्रीप० नामकर्म करिष्य
इति संकल्प्य तदावौ ग्रहयस्मान्मुदयिके कृत्वा जातकर्मपदनादेशदेवताभ्यः प्रधानहोमान्तं कृत्वा चैत्रमासादिक्रमेण मार्गशीर्षादि-
क्रमेण वा यथाचार प्रागुक्तकृष्यादिनामानि परिगणय्य क्रमप्राप्ततज्जन्ममासार्धेनामानि प्रथमं कृत्वा पुंसो युग्माक्षरं द्वैवं पैतामहं
वा नाम कृत्वा ततोऽभिवादनीयं नाम यथावर्णं द्यौर्म-पर्म-गुप्त-दासा-न्यतमपदान्तमुपांशु कुर्यात् । तच्चामौक्षीयन्धनात्पितरौ
स्मरेताम् । ततः पिता देवताभ्यो ब्राह्मणेभ्यश्च नमस्कृत्य स्विष्टकृदादिहोमशेषं समाप्य कर्मन्ते कर्तव्यं स्वस्तिवाचनं पूर्ववत्कृत्वा
ब्राह्मणान्भोजयीत । कुमार्याथेदयुग्माक्षरं कुर्यात् । इदमार्याः कुमारस्येत्यत्र कुमार्या इत्यूहः कार्यः । अभिवादनीयनामयर्जमित-
रत्तयं समानम् ॥ इति श्रीशृंगिहीये प्रयोगपारिजाते षोडशकर्मकाण्डे नामकरणप्रकरणम् ॥

अथ जननगान्तयः ॥ नृसिंह युष्मत्पदपद्मसेवाप्रसादमासाद्य सुतान्प्रसूते । त्यागं च भोगं च विमुत्त्वक्षानं सीभाग्य-

लाभं पृथुदान्तिगान्ती ॥ अधोक्तस्य नामकर्मणो दुष्टगन्धत्रतिथिलज्जातानां शान्तिहोमपुरःसरं कर्तव्यत्वात्तत्प्रतिपदो-
क्तगान्तयो वक्ष्यन्ते । तत्र तावत्तर्वारिष्टशान्तिसाधारणत्वद्रोमुखप्रसवशान्तिकर्मादौ वक्ष्यते । तत्र गर्गः—‘ग्रणिपत्य रविं
वक्ष्ये ग्रायाधित्तमनुसरन् । मर्वारिष्टविनाशाय यदुक्तं ज्योतिषाण्ये ॥ मार्त्ररिष्टे पित्ररिष्टे आत्मारिष्टे तथैव च । प्रायश्चित्तं तदा कुर्या-
न्नत्तदोपस्य गान्तये ॥ पूषाधिर्नोर्गुरां सार्षपयाचित्रेन्द्रभूलकं । अक्षेप्येतेषु जातस्य कुर्याद्रोजननं तथा ॥ जन्मर्षे वा त्रिजन्मर्षे शुभे
वारं शुभे दिने । कृत्याभ्यद्रादिकं सर्वं गृहालंकारपूर्वकम् ॥ गोमयेनोपलिप्याय गृहसंस्नानभागके । पङ्कजं कर्णिकायुक्तं रजोभिः
श्वेतचर्गकैः ॥ ग्रीहीत्तत्र विनिक्षिप्य यथाविधानुसारतः । नवग्रहं तु तन्मध्ये रक्तयक्षं प्रसारयेत् ॥ स्थापयित्वा शिशुं तत्र पुनः
मूत्रेण वेष्टयेत् । प्राथम्येन गणपतिपादं तिलगर्भेन गन्धैः शिशुम् ॥ गोमुखं दर्शयित्वा पुनर्जातं तु गोमुखात् । विष्णुर्योनीति मूक्तेन
गव्येन स्नापयिच्छिशुम् ॥ गवामङ्गेषुमन्त्रेण गवामङ्गेषु संस्पृशेत् । विष्णोः श्रेष्ठेन मन्त्रेण गोप्रसूतं तु बालकम् ॥ आचार्यस्तं समा-
दाय पश्चान्नात्रे ददेत्पिता ॥ माता जपन्यभागस्थं शिशुमानीय तन्मुखात् । ततः पित्रे तदा दद्यात्ततो मात्रे प्रदापयेत् ॥ यक्षे
व्याप्य पिताऽस्याय पुत्रस्य मुखमीक्षयेत् । गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सपिंधं संयुतम् । आपोहिष्ठादिभिर्भैरभिषिञ्चेत्ततः शिशुम् ।
मूर्ध्नि चाग्राप गत्पुत्रं तन्मन्त्रेण तदा पिता ॥ अङ्गादङ्गात्संभवसि हृदयादधि जायसे । आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः
शतम् ॥ मूर्ध्नि निरुचप्राप्य तं शिशुं स्नापयेत्ततः । पुण्याहं वाचयेत्पश्चाद्वाङ्मनैर्वेदपारमैः ॥ दरिद्रायाय विप्राय तां गां चाभ्यर्च्ये

१ विमरिष्टे शुभदिने मार्त्ररिष्टे गर्ग्येन च ।

दापयेत् । गोवस्त्रस्वर्णधान्यादि दद्यादकर्णदितः क्रमात् ॥ यथाशक्ति धनं दद्याद्ब्राह्मणेभ्यस्तदा पिता । ततो होमं प्रकुर्वीत स्वस्व-
शाखोक्तमार्गतः ॥ उल्लेखनादिकं कृत्वा आज्यभागान्तमाचरेत् । गृहसंस्थानदिग्भागे धान्योपरि शुभं घटम् । पञ्चगव्यं घटे स्थाप्य
तिलांस्तत्र विनिक्षिपेत् ॥ क्षीरद्रुमकषायांश्च पञ्चरत्नानि निक्षिपेत् । वस्त्रयुग्मं च संस्थाप्य गन्धादिभिरधार्चयेत् ॥ विष्णुं वरुण-
मभ्यर्च्य प्रतिमायां विधानतः । यतश्चन्द्रादिभिर्बन्धैः कुम्भं स्पृष्ट्वाभिमन्त्रयेत् ॥ दधिमध्वाज्ययुक्तेन होमं कुर्याद्विधानतः । चरुणेति
श्लेषः । आपोहिष्ठेति तिस्रभिरप्सु मे नोम इत्यपि । तद्विष्णोरिति मन्त्रेण अक्षीभ्यामिति सूक्ततः ॥ अग्निभराभिः प्रत्यूचमष्टावि-
श्रुतिसंलपया । अशक्तधाष्टसंख्या वा दधिमध्वाज्यसंयुतम् । आदित्यादिग्रहाणां च होमं कुर्यात्समन्त्रकम्' इति ॥ इति शौनकीये
गोमुखप्रसवशान्तिः ॥

अथ कृष्णचतुर्दशीजननशान्तिः ॥—'मन्दरस्थं सुखासीनं गर्गं सुनिवरं शुभम् । नमस्कृत्वा तु पप्रच्छ शौनको मुनिपुंगवः ॥
शान्तिकर्माणि सर्वाणि सप्तो जानाम्यहं पुरा । अपुना श्रोतुमिच्छामि कृष्णपक्षचतुर्दशीम् ॥ दिवा वा यदि वा रात्रौ प्रसूतेः
किं फलं वद ॥ गर्गः—कृष्णपक्षे चतुर्दश्यां प्रसूतेः पविर्षं फलम् । चतुर्दशीं च पद्मागां कुर्यादादौ शुभं स्मृतम् ॥ द्वितीये
पितरं हन्ति तृतीये मातरं तथा । चतुर्थे मातुलं हन्ति पञ्चमे वंशनाशनम् ॥ षष्ठे तु धनहानिः स्वादात्मनो वंशनाशनम् ।
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन शान्तिं कुर्याद्विधानतः ॥ आचार्यं चरेवेद्वीमान्ब्रुवदारसमन्वितम् । स्वकर्मनिरतं शान्तं श्रोत्रियं वेदपारगम् ॥
सर्वालंकारसंयुक्तं सर्वलक्षणसंयुतम् । ब्राह्मणानुलितजैव स्नातिवाचनपूर्वकम् ॥ स्त्रोऽधिदेवता तस्याः कर्षमात्रसुवर्णतः । तदर्धर्धेन

संस्कारप्र.

जननशां.

॥ १६७ ॥

चा रुर्याद्विचाराद्यविमर्शितः ॥ प्रतिमां कारयेच्छोः सर्गलक्षणसंयुताम् । उपभे च समासीनं वरदाभगवपाणिनम् ॥ शुद्धस्फटिक-
 संकाशं येतयात्याम्बरान्विनयम् । त्रैयम्भेण मन्त्रेण पूजां कुर्याद्विधानतः ॥ व्यापयेच्चतुरः दुर्म्भाद्यतुर्दिक्षु यथानुक्रमम् । पुण्यतीर्थज-
 लोपेतान्धान्यस्योपरि विन्यसेत् ॥ तन्मान्ये स्थापयेत्कुम्भं शतच्छिद्रमभ्यन्तितम् । सप्तसृष्टपञ्चरत्नानि पञ्चतन्त्रपद्मपद्मनाम् ॥ पञ्चधान्यं
 सुवर्णं च तन्मन्त्रैर्निक्षिपेत् । श्रुतीपधानि निक्षिप्य श्वेतवस्त्रैश्च वेष्टयेत् ॥ मुरमीणि च पुष्पाणि श्येतानि परिवेष्टयेत् ॥ सर्वे समुद्राः
 सारितल्लीर्धानि जलदा नदाः । आयान्तु यजमानस्य दुरितक्षयकारकाः ॥ आवाह्य वारुणैर्भस्त्रनेन च विधानतः । इमं मे वरुणे-
 त्वनया तत्त्वायामीत्पृच्छा तथा ॥ त्वं नो अग्रहत्यन्नया स त्वं न इति मन्त्रतः । आयेयकुम्भमारभ्य पूजां कुर्याद्विधानक्रमम् ॥
 आनोभद्राः मूर्त्तकं च भद्राजग्रेष्ठ मूर्त्तकम् । जस्ता गुरुपमूर्त्तं च रुद्रद्राय क्रमाज्जपेत् ॥ ईश्वरस्याभिषेकं च ब्रह्मपूजां च कारयेत् ।
 पूजाकर्म सुनिर्गत्य होमं कुर्याद्विधानतः ॥ शुद्धसिद्धानदिग्भागे कुण्डं कुर्यान्मनोहरम् । विस्तारायामग्रातं च अरतिद्वयस्त-
 नितम् ॥ कुण्डकुण्डं परित्यज्य समन्ताद्गुलं क्रमात् । मेघलोच्छ्रापविस्तारैश्चतुस्त्रिंशद्गुलोच्छ्रितम् ॥ पश्चिमे मन्त्रमागे तु योनिं
 रुर्याद्विधानतः । योनिं षडङ्गुलिं तिर्यग्द्वादशङ्गुल्लिदैर्धिकां ॥ अक्षत्यदलसंकाशां किञ्चिद्विघ्नापतां शुभां । कुर्यादाधारपर्यन्तं
 शृगुश्लोक्तविधानतः ॥ समिदाज्यचर्त्स्नं तिलमापांश्च सर्पिः । अक्षत्यज्जलपालाञ्चसमिद्धिः सादिदैः शुभैः ॥ अष्टोत्तरसहस्रं वा
 अष्टोत्तरशतं तु वा । अष्टाविंशतिर्मेतैश्च होमं कुर्यात्पृथक् पृथक् ॥ त्रैयम्भेण मन्त्रेण तिलान्व्याहृतिभिः क्रमात् । ग्रहा अपि च

होतव्या अत्यदुक्तविधानतः ॥ एवं क्रमेण होतव्यं होमद्वयं समापयेत् । सर्वोत्कारयुक्तानां त्रयाणामभिषेचनम् ॥ चतुर्भिः कलशै-
रद्भिर्दत्तुम्भसमन्वितम् । घृताग्नराणि धृत्वाथ कुर्यादाज्याबलोरुनम् ॥ पूर्णाद्रुतिं च जुहुयाद्यजमानः समाहितः । तत्पुनर्ब परया
भक्त्या ईश्वराय निवेदयेत् ॥ सर्वोत्कारसंयुक्तां सवत्पां गां पयस्विनीम् । प्रतिमां च स्रगुग्मं च आचार्याय निवेदयेत् ॥ अन्येषां
चैव सर्वेषां कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् । तस्मादनेन विधिना विपश्चाद्यविबर्जितः ॥ एवं यः कुरुते शान्तिं सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
मर्धान्कामाननामोति चिरजीवी सुखी भवेत्' इति ॥ इत्युत्तरगार्ग्योक्तकृष्णचतुर्दशीजननशान्तिः ॥

अथ सिनीयालीजननशान्तिः ॥—'सिनीयाल्यां ग्रन्थता स्वाद्यस्य मार्वापशुस्तथा । गजाश्वमहिषी चैव शंक्रत्वापि शिष्ये हरेत् ॥
ये सन्ति मरुलाधान्ये स्यप्रसादोपजीविनः । वर्जयेत्तानशेषांस्तु पशुपक्षिमृगादिकान् ॥ कुहूप्रभृतिरत्यर्थं सर्वदोषकरी महत् । यस्य
प्रभृतिरेतेषां तस्यापुनर्ननाशनम् ॥ मर्वेण्डमस्तत्र दोषस्तु प्रनलो भवेत् । शान्तिं विना विशेषेण परित्यागो विधीयते । परित्यागात्तत्र
शान्तिं कुर्याद्वीमान्विचक्षणः' ॥—परित्यागादिति स्वच्छलोपे पञ्चमी । परित्यागं कृतेत्यर्थः । तत्फलं तरक्षणार्थेन पुनरेवानुपालने ।
न त्वजैस्पण्डितो मोहादध्यादज्ञानतोऽपि वा ॥ तद्योगं नाशयेत्किञ्चित्सर्वं वा नाशमभ्युते । कल्पोक्तशान्तिः कर्तव्या शीघ्रं दोषाप-
शुत्तये ॥ रुद्रः द्यक्रध पितरः पूण्याः स्युर्देवताः क्रमात् ॥ कर्ममात्रसुवर्णेन तदर्धार्धेन वा पुनः । अथवा शान्तितः कुर्याद्विपश्चा-
त्यविबर्जितः ॥ प्रतिमां कारयेन्लभोभ्यतुर्लजसमन्विताम् । त्रिगूलपद्मवरदामयहस्तां यथाक्रमम् ॥ शेतवर्णां शेतपुष्पां शेतवस्त्रां

शृपे स्थिताम् । त्रैयम्बकेण मन्त्रेण पूजां कुर्याद्यथाविधि ॥ इन्द्रधनुर्भुजो वज्राङ्गुलचापासिसावकः । रक्तवर्णो भगालहो यतइन्द्रे-
तिमन्त्रतः ॥ पितरः कृष्णवर्णाश्च चतुर्हस्ता विमानगाः । यष्टयश्चतुर्भुजकण्डलभयसौव धारिणः ॥ येसत्यासश्च मन्त्रेण पूजां
कुर्याद्यथाविधि ॥ आग्नेयीं दिक्षमारभ्य कुम्भाङ्कोणेण विन्यसेत् । तन्मध्ये स्थापयेत्कुम्भं द्रुतच्छिद्रसमन्वितम् ॥ तन्मध्ये पञ्चगव्या-
होत्तचन्मन्त्रं निक्षिपेत् । कल्योक्तशान्तिं विधिरत्कुप्यान्धीघ्नं स्वशक्तिः ॥ गोदानं वस्त्रदानं च सुवर्णं चोर्वरां शुभाम् । दशदा-
नानि चोक्तानि धीरमाण्यं गुहं तथा । आभ्यायेक्षणमेतानि तत्तन्मन्त्रेण कारयेत् ॥ गर्भिदाज्यचक्रद्रव्यैस्तिलमपैश्च सर्पैः ।
अथन्याग्रधूपालाघनमिन्द्रिः सादिरैरपि । अष्टोत्तरशतं सुखं प्रत्येकं शुश्रूषात्ततः । त्रैयम्बकेण मन्त्रेण तिलान्पाद्वृत्तिभिः पुनः ॥
चतुर्भिः कलर्घ्यैर्द्रुतं द्रुतद्रुम्भसमन्वितम् । शान्तिवत्कलशं कार्यमभियेकं च कारयेत् ॥ पितृमातृशिशूनां च अभिषिञ्चेत्तु वारुणीः ।
गुरुभ्यामभियेकं च कुर्याद्भ्रातृजनभोजनम् ॥ अन्येषां चैन सर्वेषां ब्राह्मणानां च तर्पणम् । यथाशक्त्यनुसारेण दिजयाचनपूर्वकम् । इति ॥
इत्युत्तरगार्ग्योक्ता सिनीधालीजननशान्तिः ॥

अथ दर्शनान्तिः ॥—‘अथातो दर्शजातानां मातापित्रोर्दक्षिता । तदोपपरिहारार्थं शान्तिं वक्ष्यामि नारदः ॥ पुण्याहं
वाचयित्वाहो क्रतुसंस्तवपूर्वकम् । कुण्डं वा स्थाण्डिलं कुर्यात्तदेवे स्थापयेद्वटम् ॥ तद्वृक्षे निक्षिपेद्रव्यं दधिधीरघृतादिकम् ।
न्यग्रोधोदुम्बराथत्थाः मन्त्रतो निच्यकृत्तथा ॥ एतेषां वृक्षमूलानां लगदीन्यहोत्रांस्तथा । पञ्चरत्नानि निक्षिप्य वस्त्रयुग्मेन वेष्टयेत् ॥

मर्त्यं समुद्राः० ॥ आपोहिष्ठेतिष्टिभिः कयानस्तिष्ठतिष्ठथा । यात्केचेदमृत्वा चैव समुद्रज्येष्ठा इत्यपि ॥ अभिमज्जोदकं पश्चादग्नेः
 पूर्वप्रदंनके । हारिद्रं रक्तकं चैव कृष्णं खेतं च नीलकम् ॥ एतेषां तद्दुर्लभैव सर्वतोभद्रमुदरेत् ॥ दर्शस्य देवतायाश्च कुर्मोत्सर्ग-
 स्वरूपकम् । प्रतिमां स्पर्णजां नित्यं राज्ञां साधनां तथा ॥ सर्वतोभद्रमध्ये च स्यागयेद्दर्शदेवताम् । ग्रहवर्णं वस्त्रयुग्मं तद्वर्णं
 गन्धपुष्परुम् । आप्यायव्यति मन्त्रेण मविता पश्चात्तथा ॥ उपचारः समाराध्य ततो होमं समाचरेत् । ततो वह्निं प्रतिष्ठाप्य
 ऋतुसंरूपपनीहजम् ॥ आपुरारोग्यसिद्धये सर्वारिष्टप्रधान्तये । पुत्रस्य दर्शजननदोषनिर्हरणाय च ॥ मातापित्रोः शिशोश्चैव
 गन्धारिष्टप्रधान्तये । नेपायायुःश्रियं चैव शान्तिहोमं करोम्यहम् ॥ समिधश्च चरुद्रव्यं क्रमेण जुहुयाद्भृतम् । हुनेत्सविष्टमबेण
 गोमोषेणुं च मन्त्रतः ॥ एतमन्त्रैश्च प्रत्येकं हुनेदष्टोत्तरं गुहम् । दर्शस्य देवताहोममष्टाविंशतिसंख्यया ॥ होममेवं च कृत्वाथ
 निध्याचाराभिषेचनम् । श्रीमृक्कायुष्यमृक्ते च समुद्रज्येष्ठा इति क्रमाद् ॥ घृतमन्त्ररामिकं मातापित्रोः शिशोस्तथा । ततः स्विष्ट-
 कृदादि स्यादोभोगं समापयेत् ॥ हिरण्यं रजतं चैव कृष्णां धेनुं सदशिष्याम् । अन्येभ्योऽपि यथाशक्ति दातव्या दक्षिणा तथा ॥
 प्रातःप्रातःभोजयेत्तत्र कारयेत्स्यन्तिनाचनम् इति ॥ इति नारदोक्ता दर्शजननशान्तिः ॥

अथ मूलनक्षत्रजननशान्तिः ॥—‘अथतः संश्रयस्याभि मूलजातहिताय च । मातापित्रोर्धनस्यापि कुलजातिहिताय च ॥
 त्यागो वा मूलजातस्य स्यादष्टाष्टान्नदर्शनम् । अशुक्तमूलजातानां परित्यागो विधीयते ॥ जदर्थनाद्यापि पितुः स तु तिष्ठेत्समा-
 ष्टकम् । एवं च दुहितुर्मेयं मूलजातफलं युधिः ॥—ग्रन्थान्तरेषु कान्यायाः फलमन्यथाहुः—‘न चाला इहन्ति मूलक्षेत्रं पितरं मातरं

तथा । मूलजा यशुरं हन्ति न्यालजा च तदक्षनाम् ॥ माहेन्द्रजाग्रजं हन्ति देवरं तु द्विदेवजा । शान्तिर्वा पुष्कला स्याचेत्तर्हि
 दोषो न कस्यचित् ॥ मुख्यकालं ग्रहस्यामि शान्तिर्होमस्य यवतः । जातस्य द्वादशाहे वा जन्मर्ले वा शुभे-दिने ॥ समाष्टमे
 द्वादशाहे कुर्याद्वा शान्तिमादरात् । यदेव शान्तिर्कं कुर्यात्कर्म तत्र प्रचक्ष्यहे ॥ सुसमे पुण्यदेशे तु मष्टपं कारयेद्बुधः । पुण्यभि-
 र्मन्थितैर्लोचैः शोक्षितायां क्षितौ ततः ॥ तत्रोदकुम्भं मुशङ्गं रक्तं जगन्निवर्जितम् । वस्त्रावगुण्ठितं कुर्यात्पूरयेत्तीर्थवारिणा ॥
 तत्रेहोममायुक्तं पृतपल्लवसंयुतम् । स्वस्तिसोपरि विन्यस्य सखीरदुमपल्लवैः ॥ द्रोणव्रीहींश्च निक्षिप्य ऐशाने च निधापयेत् ।
 पञ्चरत्नानि निक्षिप्य सर्वायुधिसमन्वितम् । अचितं गन्धपुष्पाद्यैः श्रीरुद्रं च स्पृशन्जपेत् ॥ पठद्ब्रह्मसंहितं सम्यक्तं जपेद्बुद्धसंन्यया ।
 पादुयो रुद्रमूर्तैर्वा छन्दोगो रुद्रसामगः ॥ एकादशाष्टत्रिंशत्संस्तपया शक्तितो जपेत् । तत्राप्रतिरयं सूक्तं शतस्त्रासुवाककम् ॥
 रधामन्वं तथा पुण्यं रक्षोभं च स्पृशन्जपेत् । त्रैयम्बकं जपेत्सम्यगष्टोत्तरसहस्रकम् ॥ एकवारं तथा जापी पावमानीः स्पृशन्ज-
 पेत् । कुम्भप्रयं च संस्थाप्य द्वयं वा तदलाभतः ॥ श्रीरुद्रसंस्कृतम् च सर्वमन्त्राभिमन्त्रितम् । अथान्यं च शुभं कुम्भं पूर्वोक्तैर्ल-
 क्षणीयुतम् । चतुःशतवर्णं कुर्यात्पूरयेत्तीर्थवारिणा । वस्त्रावगुण्ठितं कुर्यात्पूरयेत्तीर्थवारिणा । पञ्चरत्नसमायुक्तमाभ्रपल्लवसंयुतम् ॥
 गजाश्चरथ्यावलीकसंगमाद्भद्रगोकुलात् । राजद्वारप्रदेशाच्च मृदमानीय निक्षिपेत् ॥ कुम्भस्य नैर्ऋते देशे होमदेशं प्रकल्पयेत् ।
 गोमयालोपिते देशे कुर्यात्स्वण्डिलमुत्तमम् ॥ कृताग्निमुखपर्यन्तमुल्लेखादि स्वशास्त्रया । पूर्णपात्रनिधानान्तं कृत्वा पूजां समाचरेत् ॥

पाठा०—१ मापयेद्वीति कुम्भमिति । २ तमेसूक्तानि तत्र तु ।

नक्षत्रदेवतारूपं सुवर्णेन प्रयवतः । निष्कमात्रेण वार्धेन पादेनाथ स्वशक्तिः ॥ प्रतिमां लक्षणेनकां कारयित्वा विचक्षणः । यद्वा
मूल्यं गुणार्णसा स्थापयित्वा प्रपूजयेत् ॥ सुवर्णं गर्वदेवत्वं सर्वदेवात्मकोऽनलः । सर्वदेवात्मको विप्रः सर्वदेवमयो हरिः ॥ संस्म-
रेन्निर्र्कतिं इयामं मुद्रुतं नरवाहनम् । रक्षोधिपं खड्गहस्तं दिव्याभरणभूषितम् ॥ प्रतिमापूजनार्थं च वखयुग्मं प्रकल्पयेत् । पङ्कजं
कायेभ्रमो रक्ताभैर्ग्रीहीतङ्गुलैः । चतुर्विंशदलोपेतं शुक्लं कर्णिकान्वितम् ॥ तस्योपरि न्यसेत्पात्रं स्वर्णं वा रौप्यमृन्मयम् ।
शुद्धपत्रेण संच्छाद्य तत्र मूलानि निक्षिपेत् ॥—मूलानि शतमूलानि । तदलाभे तु—विप्युक्तान्ना सहदेवी तुलसी च शतावरी ।
मूलानीमानि गृहीयान्छतालाभे विशेषतः ॥ स्थापयेत्कर्णिकामध्ये वस्त्रगन्धाद्यलंकृतम् । क्वचं हेमजलोपेतं कुङ्कुमीपधिसंयुतम् ॥
कुम्भोपरि न्यसेद्विहान्मूलनक्षत्रदेवताम् । अविग्रत्वाधिदेवौ च दक्षिणोत्तरदेवयोः ॥ अधिदेवं यजेदादौ ज्येष्ठानक्षत्रदेवताम् । निर्र्कतिं
पूजयेन्मध्ये मूलनक्षत्रदेवतम् ॥ पञ्चाग्रत्यधिदेवं तु पूर्वाषाढाधिदेवताम् । ऐन्द्रादीशानपर्यन्तं चतुर्विंशतितारकाः ॥ उच्चराषाढ-
क्रादादि अष्टराधान्तमन्ययेत् । स्वस्वमन्त्रस्तथा चापि नामभिर्वा प्रपूजयेत् ॥ खलिहोक्तः स्वमन्त्रं प्रधानव्रितयं यजेत् । पञ्चानु-
तेन संस्त्राप्याराहनादिभिरन्ययेत् ॥ उपचारैः षोडशभिर्विहया पञ्चोपचारकैः । रक्तचन्द्रनगन्धाद्यैः पुष्पैः कृष्णामितादिभिः ॥ मेघ-
शृङ्गादिभूषणं घृतदीपस्तर्धं च । सुरापोलिर्गन्धमाद्यैर्नवेरोदनादिभिः ॥ मत्स्यमोमसुरादीनि ब्राह्मणानां विवर्जयेत् । सुरास्थाने
प्रदातव्यं क्षीरं मन्थयमिश्रितम् ॥ पाथसं लवणोपेतं भागस्थाने प्रकल्पयेत् ॥ उक्तगन्धाजलाभे तु यथालाभे समर्पयेत् । पुष्पान्तं
तु तमम्यर्च्यं होमं कुर्यापयोदिनम् ॥ निर्गपप्रोक्षणादीनि चरोः कुर्याद्यथाविधि । कुम्भाभिमन्त्रणं कुर्यादक्षिणेन करेण तु ॥

म्रुधुमः । पापसेन त्रयोदशादृतीर्हुता आज्येन महाव्याहतीर्हुता व्याहृतिभिस्त्रिलिङ्गीन्हीन्हाययेत् ।] हुत्वा म्रिष्टकृतं पश्चात्प्रायश्चित्तं
 त्प्रापयेत् ॥ आचार्यो यजमानो ना अग्नौ पूर्णाहुतिं कुनेत् । समुद्रादूर्मिमृक्तेन ग्राजापत्यक्रुचा तथा ॥ पूर्णादूर्मिमृक्तेन एनैः
 पूर्णाहुतिं कुनेत् । एवं पूर्णाहुतिं हुत्वा होमशेषं समापयेत् ॥ अभिषेकविधिं गृह्ये सर्गाचार्यैरुदीरितम् । भद्रासनोपविष्टस्य यज-
 मानस्य ऋत्विजः । दारपुत्रममेतस्य कुर्युः सर्वेऽभिषेचनम् ॥ अक्षीभ्यामिति सूक्तेन पात्रमानीभिरेन च । आपोद्विष्टतिनत्रभिराप-
 ङ्गाग्रयेन च । महस्त्राश्वत्थेनापि देयस्सतेति मन्त्रैः ॥ योमौ यजधरो देवो महेन्द्रो गजराहनः । मूलजातश्चिशोर्दोषं माता-
 पित्रोर्व्यपोहतु ॥ योसौ क्षत्तिधरो देवो हुतशुश्रूषयाहनः । सप्तजिह्व देवोऽग्निर्मूलदोषं व्यपोहतु ॥ योसौ दण्डधरो देवो यमो
 महिषवाहनः । मूलजातश्चिशोर्दोषं व्यपोहतु यमः सदा ॥ योमौ रात्रधरो देवो निर्मन्ती राक्षसाधिपः । प्रक्षामयतु मूलोत्थं दोषं
 गण्डान्तसंमनम् ॥ योसौ पाशधरो देवो वरुणश्च जलेश्वरः । नक्रयाहः प्रचेतादो मूलोत्थानं व्यपोहतु ॥ योसौ देवो जगत्प्राणो
 मारतो वृगवाहनः । प्रक्षामयतु मूलोत्थं दोषं गालस्य शान्तिदः ॥ योमौ निधियतिर्देवो गदामृदाजिनाहनः । मातापित्रोः शिशो-
 र्धनं मूलदोषं व्यपोहतु ॥ योसौ पशुपतिर्देवः पिनाकी वृषवाहनः । आश्लेषामूलगण्डान्तदोषमाशु व्यपोहतु ॥ चित्रेदाः क्षेप्यो
 दुर्गा लोकपाला नमग्रहाः । सर्वदोषप्रशमनं सर्वं कुर्वन्तु शान्तिदाः ॥ तन्मन्त्रोत्तरमिषेकं तु सर्वदोषोपशान्तिदम् । सर्वकामप्रदं
 दिव्यं मङ्गलानां च मङ्गलम् ॥ यस्मान्तरितकुम्भान्मां पश्चात्तु आपयेदुधः ॥ ततः शुक्राम्बरधरः शुक्रमात्वातुलेपनः । यजमानो
 दक्षिणामितोपयेदक्षिणादिकान् ॥ घेनुं पयसिनीं दद्यादाचार्याय गवत्सक्राम् । निर्मृतिप्रतिमां वसं कुम्भं हेम च दापयेत् ॥

ग्रहाभ्यंस्वप्रतिमालत्तद्रोभूथ दापयेत् । श्रीरुद्रजापिने देयः कृष्णोऽनन्नाग्रयवतः ॥ तत्कुम्भवस्त्रप्रतिमालसमं दद्यात्प्रयत्नतः ।
 इतरेभ्योऽपि विप्रैः शक्त्या दद्याच्च दक्षिणाम् ॥ उक्तालाभे ततो दद्यादाचार्यवस्त्रकलिजाम् । तत्तन्मूल्यं प्रदातव्यं शक्त्या वाथ
 प्रदापयेत् ॥ आचार्याय च यदर्थं तदर्थं वस्त्रणोऽर्धमृत्विग्भ्यश्च तदर्थकम् ॥ गृहीयादाशिपस्तेभ्यः प्रण-
 म्याथ क्षमापयेत् ॥ दद्यादन्नं पायसादि ब्राह्मणान्मोजयेच्छतम् । अलाभे सति पञ्चाशदशकं तदलाभतः ॥ सर्वधान्तेष्वपठनं
 ब्राह्मणैराशिपलथा । गृही क्षमापयेद्विडाभिरर्कतिः प्रीयतामिति ॥ विधाने चरितेऽसिस्तु ततः शान्तिर्मवेदुवम् ॥ गण्डान्तेऽप्येवं
 कर्तव्यं पुण्याय तद्वदेन तु । समाप्तं ब्राह्मणे कुर्याद्वा शान्तिपादरात् ॥ इत्युक्तं मनुना सम्पद्भूलजातहिताय च । मातापित्रोर्ध-
 नस्यापि वन्धुशोकोपशान्तये' इति ॥ इति मनुभोक्तमूलनक्षत्रजननशान्तिः ॥

अथारुपयाजननशान्तिः ॥—'आरुपयां तु ज्ञानानां शान्तिं वक्ष्याम्यशेषतः । ज्ञानस्य ब्राह्मणेऽथ शान्तिर्होमं समा-
 चरेत् ॥ अर्तभये तु जन्मशै अन्यस्मिन्वा शुभे दिने । स्नातोऽभ्यङ्गादिभिस्तस्मिन्वरेद्वसिगादिस्तान् ॥ विभवे पञ्च कुम्भास्तु
 द्वयं वा तदलाभतः । दैवताभ्यापने चैकमेकं रुद्राभिभञ्जणे । मूलार्धोक्तप्रकारेण कुम्भे निक्षिप्य पूजयेत् ॥ गोमयालेपिते देशे
 घातार्घ्यः परितोमिति । पङ्कजं कारयेत्तत्र चतुर्विंशदलान्वितम् ॥ तण्डुलैः कारयेद्यद्वा रक्तपीतसितसितैः । कणिकायां न्यसेद्वीमा-
 न्भ्यापयेत्तेषु कुम्भकम् ॥ आकलशेषित्यनया कलशस्थापनं शुभम् । इममेवमेवमन्त्रेण पूरयेत्पीर्यगरिणा ॥ कुम्भं च वस्त्रगन्धार्घ्यस्त-
 तन्मन्त्रैः प्रपूजयेत् । याः कलिनीरित्यनया क्षिपेद्वन्यापथादिकम् ॥ कुम्भोपरिस्थपाने तु आरुपयाप्रतिमां यजेत् । निष्कनिकार्षेपा-

देवां शारयिता सशक्तितः ॥ तत्तत्पूजोक्तनक्षत्रे दक्षिणोचरन्नोर्यजेत् ॥ ऐन्द्रादीद्यानपर्यन्तमन्वदृशाणि पूजयेत् । मूलोक्तेन विधानेन कुम्भबोरमिमघषणम् ॥ खं वा खद्रुम्भे तु पूर्ववच्छेषमाचरेत् । नमोऽस्तुल्येभ्यः पूजामन्त्र इतीरितः ॥ सर्पों रक्तलि-
नेत्रश्च द्विभुजः पीतवस्त्रकः । फलकासिचरस्त्रीस्थो दिव्याभरणभूषितः ॥ एवं ध्यात्वा ततोऽभ्यर्च्य होमकर्म समाचरेत् । कर्तुः
शारोक्तमार्गेण आचार्यस्नायवाचरेत् ॥ अवेभ्याद्यानपर्यन्तमुपलेपादि पूर्ववत् । छन्दोगा बहुचार्यैव तथान्ये तैत्तिरीयकाः । अग्नि-
स्नार्यमक्षेपं तु ऋतुर्गृहोक्तमार्गातः ॥ होमं कुर्याद्विद्येपेण आचार्यो ब्राह्मणैः सह । समिदाज्यचरुन्हुता गायत्र्याष्टशतं क्रमात् ।
गायत्र्या स्त्रिएकद्वयोमं होमशेषं समापयेत् ॥ दारपुत्रसमेतस्य यजमानस्य पूर्ववत् । अभिषिञ्चेत्तथाचार्यः क्षत्रिग्भिः सहितस्ततः ॥
अभिमन्त्रितकुम्भाद्विरभिषेचनमाचरेत् । तथा पौराणमन्त्रैश्च षड्वैरभिषेचयेत् ॥ आसेपान्नश्चवातस्य मातापित्रोर्धनस्य च ।
आवृणोति कुलस्थानां दोषं सर्वं व्यपोहति ॥ योसौ त्रागीश्वरो नाम अयिर्वैवो बृहस्पतिः । मातापित्रोः शिशोर्धनं गण्डान्तं च
व्यपोहति ॥ पितरः सर्वभूतानां रक्षन्तु पितरः तदा । सर्पनक्षत्रवातस्य विचं च श्रुतिबान्धवान् । एवं कृतेऽभिषेके तु सर्वशा-
न्तिर्भवेद्बुधम् ॥ ततः शुक्लाम्बरधरो यजमानः सुभूषितः । दक्षिणामिस्ततो विप्रान्मूलवक्ष्यपूजयेत् । भुक्तयज्यश्च विप्रेभ्यः स्त्रीकु-
र्यादादिपौ गृही ॥ इत्युक्तेन विधानेन सर्वारिष्टं व्यपोहति । सर्वकामार्थसिद्धिश्च वेदोक्तपुर्भविष्यति ॥ इत्युक्तं वेदशास्त्रार्थ-
सारभागमचोदितम् । मानवानां हितार्थाय मनुना सार्वकामिकम् ॥ अर्थमन्त्रः—सर्पावीद्य नमस्तुभ्यं नामानां च गणाधिप ।

गृहणाध्यं मया दत्तं सर्वोरिष्टशान्तये ॥ मूलनक्षत्रवत्कुर्यात्सर्पगण्डे स्नामताः । इति ॥ इति मानवसंहितायामाश्लेषा-
नक्षत्रजननशान्तिः ॥ ११ ॥

अथ ज्येष्ठानक्षत्रजननशान्तिः ॥—‘मुखासीनं मुनिश्रेष्ठं भगं मुनिगणान्वितम् । कृताञ्जलिपुटो भूत्वा परिपन्नच्छ शौनकः ॥
ज्येष्ठानक्षत्रसंभूतगण्डदोषविनिर्णयम् । तस्य शान्तिविधानं च वद मे मुनिसन्म ॥ शौनकस्य वचः श्रुत्वा प्रत्युवाच महाशुनिः ॥ दृष्टु
शौनक यत्नेन गण्डदोषविनिर्णयम् । तस्य शान्तिविधानं च यथावत्कथयाम्यहम् ॥ सटिकैका च मित्रान्ते ज्येष्ठादौ घटिकाद्वयम् ।
तयोः संधिरिति ज्ञेयः शिशुगण्डः समीरितः ॥ प्रथमे च द्वितीये च ज्येष्ठर्क्षे च तृतीयेके । पादत्रये जातनरो ज्येष्ठेष्वत्र प्रजायते ॥ ज्ये-
ष्ठान्त्यपादजानस्तु पितुः तस्य विनाशनः । जायते नात्र संदेहो दशाहाभ्यन्तरे त्रया ॥ ज्येष्ठर्क्षे कन्यका जाता हन्ति शीघ्रं धवाप्रजम् ।
तच्छान्तिं तस्य चक्ष्यामि गण्डदोषग्रशान्तये ॥ सुदिने शुभनक्षत्रे चन्द्रतारापलान्विते । भूतकान्ते तथा कुर्याज्येष्ठाद्यान्ति विधानतः ॥
यज्जान्दुशधरं देवर्मरावतगजान्वितम् । कुर्याच्छिषीपतिं रम्यं देवेन्द्रं सुरनायकम् ॥ कर्ममात्रसुवर्णेन कर्पाधिनाथ पादतः । तद्विधानेन
शुर्वीति विनाशार्थं न कारयेत् ॥ शालितण्डुलसंपूर्णं कुम्भसोपरि पूजयेत् । इन्द्रायेन्दो मरुतत इति मन्त्रेण वाग्यतः ॥ गन्धपुष्पैर्धू-
पदीपैर्नानाभक्ष्यनिवेदनः । पूजयेद्विधिना विप्रलोकपालगणान्वितम् । रक्तवस्त्रद्रव्योपेतं पूजयेत्सुरनायकम् ॥ तत्र संस्थापयेत्कुम्भो-
श्रुर्दिक्षु विदोषतः । पुण्योदकसमाधुक्तान्वस्त्रपुग्माभिर्वेष्टितान् ॥ तन्मध्ये स्थापयेत्कुम्भं शतच्छिद्रसमन्वितम् । कुम्भेयु विन्यसेद्दी-
मान्पञ्चगव्यं ममभकम् ॥ पञ्चामृतं पञ्चरत्नं मृषिकाः सप्तसंस्थकाः । पञ्चवृक्षकपायांश्च पञ्चपल्लवकांस्तथा ॥ सुवर्णं कुशदूर्वाश्च

शतां पचिमपि क्षिपेत् । पूजयेद्दक्षार्णवैः कुम्भान्धीमान्प्रयत्नतः ॥ तंनोऽग्रे जपेदादौ स तंनोपि द्वितीयकम् । समुद्रज्योष्ठा
 इति चेर्ममे गङ्गे चतुर्थकम् ॥ पूजयेद्दक्षपुष्पाद्यैश्चतुरः कलशानपि । जपं कुर्याः प्रयत्नेन मन्त्रैरेभिर्द्विजोचमाः ॥ आनोभद्रा जपेदादौ
 भद्रा अयोर्द्वितीयकम् । तृतीये पुरुषसूक्तं च कटुद्राय चतुर्थकम् ॥ आचार्यो मूलमन्त्रेण जपं कुर्याद्विशेषतः । इन्द्रसूक्तं रुद्रजाप्यं जपे-
 न्मृत्युञ्जयं ततः । इत्थं संपूज्य देवेन्द्रं परमं कुम्भसंस्थितम् । सुसंकल्पविधानेन होमकर्म ततश्चरेत् ॥ समिद्धिर्ब्रह्मबृहत्स शतम-
 द्योत्तरं तथा । सर्पिणा चरुणा चैव मूलमन्त्रेण वाग्यतः ॥ हुनेक्षाप्यं च तेनैव यतइन्द्र भवेति च । तिलान्न्याहुतिभिर्हुत्वा शतमद्यो-
 त्तं पृथक् ॥ भार्याग्निशुसमोपेतं यत्नमानं विशेषतः । अभिषेकं प्रकुर्वीत मूर्तैर्योरुणसंज्ञितैः ॥ समुद्रज्योष्ठादिमन्त्रैरिममे वरुणेति च ।
 द्यौः शान्तीत्यादिभिर्मन्त्रैरभिषेकं समाचरेत् ॥ अभिषेके निवृत्ते तु यत्नमातः समाहितः । शुक्लाम्बराणि धृत्वाय कुर्या-
 दाज्यावलोकनम् ॥ हस्तपेक्षिमन्त्रेण चित्रं तच्चक्षुरेव च । देवतापुरतः स्थिता भूपदीपनिवेदनम् । दद्यादाचमनं मम्यस्ताम्बूलार्घ्यं
 तर्प्य च ॥ नमस्ते सुरनाथाय नमस्तुभ्यं शचीपते । गृहाणार्घ्यं भवा दत्तं गण्डदोषप्रशान्तये ॥ कार्यं यत्पूजकादीनां कारितं
 यत्फलं शुभम् । लब्ध्वा तु तत्फलं सर्वं देवेन्द्राय समर्पयेत् ॥ आचार्याय च गां दद्यात्सुशीलां च पयस्विनीम् । रक्तवर्णां वस्त्र-
 पुतां सर्वालंकारभूषिताम् ॥ वस्त्रपुग्मविधानां च प्रतिमां च सदक्षिणाम् ॥ यक्षगन्धर्वसिद्धैश्च पूजितोसि शचीपते । दामेनानेन
 देवेश गण्डदोषं विनाशय ॥ अष्टोत्तरशतं तत्र कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् । तेभ्योपि दक्षिणां दद्यात्प्रणिपत्य क्षमापेयत् ॥ इमां कृत्वा
 ज्येष्ठाद्यान्ति यथाविध्युक्तमर्गतः । गण्डदोषं विनिर्जित आशुष्मान्वाच्यते नरः ॥ इत्युक्तं शुद्धगाम्भेण शौनकाय विशेषतः ।

उपेष्टानक्षत्रसंभूतगण्डदोषप्रशान्तये ॥ अज्ञानाद्वाधया ज्ञानाहंकृत्यात्साधनस्य च । यन्मृनमतिरिक्तं वा तत्सर्वं धन्तुमर्हसि' इति ॥
इति धृदगाग्योक्त्युपेष्टानक्षत्रजननशान्तिः ॥

अथैकनक्षत्रजननशान्तिः ॥—'एकस्मिन्नेव नक्षत्रे आत्रोर्वा पितृपुत्रयोः । प्रमृतिश्चेत्तयोर्भृत्युर्भवेदेकस्य निधयः ॥ शौन-
कौहं व्रतस्यामि नक्षत्रस्य शान्तिकम् । मातृनक्षत्रजातस्य मात्ररिष्टं तथैव च ॥ पितृनक्षत्रजातस्य पितरिष्टं भवेद्भुवम् । तन्न-
क्षत्रे पादयुक्तं तत्र जातं मिथुं त्यजेत् ॥ तस्य नक्षत्रजातस्य न श्रोतव्यो ध्वनिः पितुः । जातस्य द्वादशाहे तु जन्मर्क्षे वा शुभे
दिने ॥ गोमृत्प्रग्नवं कुर्याद्देवानं च ततः परम् । सर्वोरिष्टविनाशाय गोमृत्प्रसवो भवेत् ॥ अथातः संप्रवक्ष्यामि शान्तिकर्म
विधानतः । गृहस्थशानदिग्भागे होमवेद्यं प्रकल्पयेत् ॥ तस्मादीशानदिग्भागे गोमयालेपिते शुभे । व्रीहिराशि च निक्षिप्य स्थाप-
येदग्र्यां षट् ॥ आचार्यं वरयेत्तत्र शान्तिकर्मणि कौविदम् । पुण्याहं वाचयित्वा तु नवग्रहपुरःसरम् ॥ कुम्भद्वयं च निक्षिप्य
पूरयेद्विर्मलोदकम् । पञ्चगव्यं पञ्चरत्नं पञ्चतमपञ्च पट्टयान् ॥ कुशकूचं च निक्षिप्य मृदीपधिविधानतः । तदक्षदेवतासूपां प्रतिमां
कारयेद्युयः ॥ निष्कमाग्रसुवर्णेन पादेनाप्य सशक्तिः । प्रतिमां कारयित्वा च यजमानस्तु श्रुतिजा ॥ धान्योपरि न्यसेत्पात्रं वस्त्रं-
युग्मेन वेष्टयेत् । तद्वध्न्योक्तमन्त्रेण अर्चयेत्कलशोपरि ॥ उपचारः गोद्वयमिर्जयेत्तद्विह्वल्यकम् । त्रैयम्बकेन मन्त्रेण रुद्रकुम्भं स्पृशन्ज-
पेत् ॥ कुम्भस्य पश्चिमे देशे स्पष्टिले समलंकृते । अन्वाधानादिकं कर्म आञ्चयमागन्तमाचरेत् ॥ तद्वध्न्योक्तमन्त्रेण समिदाज्यचल-
न्मुनेत् । अष्टोत्तरसहस्रं तु अष्टोत्तरशतं तु वा ॥ मृत्युंजयेन मन्त्रेण तिलमष्टोत्तरं शतम् । गायत्र्या च हुत्वेत्तत्र पूर्वार्धे शतसंख्यया ॥

अष्टाविंशतिमशो वा होमं कुर्याद्विधानतः । ततः स्विष्टकृतं हुत्वा होमशेषं समापयेत् ॥ मद्रासनीपविष्टस्य अभिषेकं समाचरेत् ।
 आचार्यो मूलमन्त्रेण ऋत्विग्भिः सह मन्त्रयेत् ॥ आयोद्विष्टेति सूक्तेन अर्धाभ्यामिति सूक्ततः । तत्र सत्रोक्तमन्त्रेण पावमानीभिरेव च ॥
 समुद्रज्येष्ठा इत्यादिमन्त्रैर्धैवाभिषेचयेत् । अभिषेकाहुतं ब्रह्ममाचार्याय निवेदयेत् ॥ आचार्याय च गां दद्यात्सुदीलां च पयस्वि-
 नीम् । अत्रोपकरणं सर्वसगचार्याय निवेदयेत् ॥ इति शान्तिं न कुर्याद्विष्णुमासान्मृत्युमाहुयात् । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन शान्तिं कुर्या-
 दयथाविधि ॥ ब्राह्मणान्भोजयेत्पश्चादाशिषो वाचयेत्ततः ॥ इति शौनकीये एकनक्षत्रजननशान्तिः ॥

अथ नक्षत्रगण्डान्तजननशान्तिः ॥—‘अश्विनीमघमूलादौ त्रिपदूनपनादिकाः । रेवतीसर्पशक्रान्ते मासाश्च ऋतुसायकाः ॥
 अश्विनीमघमूलादौ नादिकाद्विजयं तथा । रेवतीसर्पशक्रान्ते नादिकाद्विजयं तथा ॥ अधिनीमघमूलानां पूर्वार्धे वाधते पिता ।
 पूषाद्विजयपार्श्वे जननी वाच्यते शिशोः ॥ पितृमघ दिवाजातो रात्रिजातस्तु मातृहा । आत्महा संध्ययोर्जातो नास्ति गण्डे
 निरामयः ॥ सर्वेषां गण्डजातानां परित्यागो विधीयते । वर्जयेद्दर्शनं तानं तत्र पाण्यासिकं भवेत् ॥ तस्य शान्तिं प्रवक्ष्यामि
 सोममन्त्रेण भक्तियान् । कांक्षपात्रं प्रकुर्यात् पलैः षोडशभिर्नवम् ॥ अष्टाभिश्च चतुर्भिर्वा द्वाभ्यां वा शोभनं तथा । तन्मध्ये
 पापसं शङ्खे नयनीतेन पूरिते ॥ राजतं चन्द्रगर्चेत सितपुष्पमहस्रकैः । दैवज्ञः क्षौमवासास्तु शुक्रमाल्याम्बराञ्चितः ॥
 गोमोऽहमिति संपिन्त्य पूर्वां कुर्याद्विजयः । जपेत्साहस्रकं मन्त्रं श्रद्धयानः समाहितः ॥ आप्यायस्वेति मन्त्रेण पूजां कुर्यात्समा-

हितः । दद्याद् दक्षिणामिथां गण्डदोषप्रशान्तये ॥ शुक्रं वा ईश्वरं चैव ताम्रपात्रसमन्वितम् । गण्डदोषोपशान्त्यर्थं दद्याद्देवदेवि-
शुचिः' इति ॥ इति नक्षत्रगण्डान्तजननशान्तिः ॥

अथ तिथ्यादिगण्डान्तजननशान्तिः ॥—'अयुक्तेतरजातस्य सूतकान्तदिनेऽथवा । शान्तिं शुभेऽहि वा कुर्यात्तावत्पुत्रं
न लोकेयेत् ॥ तिथिगण्डे त्वनर्द्राहं नाशये चेत्तुल्यते । काञ्चनं तत्रगण्डे तु गण्डदोषो विनश्यति ॥ आयभागे पितुर्गण्डे
प्रयाणामिरेचनम् । इतरत्र शिशोर्मातुरभिपेकं च कारयेत् ॥ उपरे तिलपात्रं स्यात्पुत्रे गोदानमुच्यते । अजाप्रदानं त्वाष्ट्रे च
पूर्वापादे च काञ्चनम् ॥ उत्तरातिथ्यचित्रासु पूर्वापादोऽथवा च । कुर्याच्छान्तिं प्रयत्नेन नक्षत्राकारकं शुभः ॥ सुवर्णेन तदर्धेन
ययानिजानुमारतः । नक्षत्राभिपेते रूपं कृत्वा वस्त्रद्रव्यान्वितम् । वरुणस्त्वार्यं कार्यं स्वस्तिवाचनपूर्वकम् ॥ शतौपथानि रत्नानि
मृत्परपट्टसंयुतम् । पूजान्ते ममिदं ब्राह्मण्यर्घ्यं तिलयैवैलया ॥ ततः पूर्णाहुतिं कृत्वा वेदाध्यायिकुटुम्बिने । उत्तराप्रथमे पादे
तिलपात्रं तर्पणं च ॥ तिथे तु मां सप्तमां च सुशीलां च पयस्विनीम् । अजां चित्रासु वै दद्यात्पूर्वापादे तु काञ्चनम् ॥ यवाश्च
नीहिनापांश्च तिलमुद्रान्प्रदापयेत् । यथाविश्वानुसारेण कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् ॥ पितुरायुष्यवृत्त्यर्थं शान्तिं तत्र समाचरेत् ॥ एवं
हुत्वा गम्परा शान्तिकर्तुं समाहितः । न दोषलिप्यते नूनं पञ्चपत्रमिवाभ्यममा ॥ आयुरारोग्यसैख्यं संग्रामोति दिनेदिने ।
स्वस्थान्यममृद्भि च पुत्रपौत्रममृदिमान्' इति ॥ इत्युत्तरगाम्योक्ततिथ्यादिगण्डान्तजननशान्तिः ॥

केपु दिनधयादिमर्चगण्डान्तशान्तिः ॥—'अथातः संप्रवक्ष्यामि जन्मकाले विशेषतः । गण्डान्तानां च नामानि महादोषक-

राणि च ॥ दिनद्यौ व्यतीपाते व्याघाते विष्टिर्नष्टी । शूले गण्डेऽतिगण्डे च परिधे यमवण्टके ॥ कालगण्डे मृत्युयोगे दग्ध्ययोगे मुदारुणे । तस्मिन्गण्डदिने यमो यमतिर्यदि जायते ॥ अतिदोषकरी ग्रीका तत्र पाययुते सति । विचार्य तत्र देवज्ञं शान्तिं कुर्याद्यथाविधि ॥ यजनं देवतानां च ग्रहाणां चैव ब्रूवन् ॥ दीपं शिवालये मत्स्या द्युतेन परिकल्पयेत् ॥ अभिषेकं शंकराय अभ्यर्च्य प्रदक्षिणम् । आयुर्दृष्टिकरं कार्यं सर्वारिपविनाशनम् ॥ गुरुदेवतविप्राणां पूजनं गोत्रवर्धनम् । शुष्टयायुस्तुष्टिसिद्धयर्थं ममीष्टफलमिदमे ॥ सर्वारिष्टहरार्थाय ग्रहयज्ञं समाचरेत् ॥ शिवाय विधिवद्भक्त्या दीपदानं करोति यः । अखण्डं गोष्टुतेनैव स वै मृत्युं जयेन्नरः ॥ विष्णुमूर्तिं महापुण्यामथर्च्यं श्रीकरं तथा । प्रदक्षिणं नरो मत्स्या कृत्वा मृत्युजयं जपेत् ॥ सर्वसंपत्समृद्धयर्थं नित्यं कल्याणवृद्धये । अभीष्टफलसिद्धयर्थं कुर्याद्वाङ्मनमोजनम् ॥ अभिषेकं शिषे शान्तिं कृत्वा मत्स्या नरोत्तमः । अकालमृत्युं निर्जित्य दीर्घायुर्जायते नरः ॥ गणपत्यं पुरुषभूक्तं सौरं मृत्युजयं शुभम् । शान्तिजाप्यं रुद्रजाप्यं कृत्वा मृत्युं जयी भवेत् ॥ मूले पा सार्वगण्डे वा कुर्यादेतानि यत्नतः । आयुर्दृष्टिकरार्थाय गण्डदोषप्रशान्तये' इति ॥ इत्युत्तरगार्ग्योक्ता सर्वगण्डान्जननशान्तिः ॥

अथ वैधृतिव्यतीपातसंक्रान्त्यादिजननशान्तिः ॥—'अथातः संप्रवक्ष्यामि शौनकः शान्तिमुत्तमाम् ॥ वैधृती च व्यतीपाते महादोषोऽभिजायते ॥ कुमारजन्यकाले तु व्यतीपातश्च वैधृतिः । संक्रमश्च रवेस्तत्र जातो दारिद्र्यकारकः ॥ दारिद्र्यं च महादुःखं व्यापिपीडां महद्भयम् । अश्रियं मृत्युमाप्नोति नाव कार्या विचारणा ॥ स्त्रीणां च ओकदुःखं च सर्वनाशकरो भवेत् । शान्तिर्वा पुष्कला कार्या तत्र दोषविनाशिनी ॥ गोमुखप्रसवं कुर्याज्जान्ति चापि प्रयवतः । जपाभिषेकदानानि होमानपि विशेषतः ॥

नवग्रहमसं कुर्यात्तस्य दोषप्रशान्तये । ग्रथं गोशुश्राजन्त ततः द्यान्ति समाचरेत् ॥ शुद्धस्य पूर्वदिग्भागे गोमयेनोपलिप्य च ।
अलंकृते शुद्धदेशे ग्रीहिराशिं प्ररुत्पयेत् ॥ पञ्चद्रोणमितं धान्यं तदर्धं तण्डुलं तथा । तदर्धं तु तिलैः कुर्यादन्योन्योपरि कल्पयेत् ॥
द्रव्यधितयराज्ञां तु अष्टपत्रं लिखेद्बुधः । शुभाहं वाचयित्वा च आचार्यं वृणुयात्पुरा ॥ आचारवन्तं धर्मज्ञं कुलीनं च कुटुम्बिनम् ।
मन्त्रतन्त्रार्थतत्त्वज्ञं द्यान्तिकर्मणि कोविदम् ॥ पञ्चाङ्गभूषणं दद्यात्पट्टवस्त्राङ्गुलीयकम् । राशौ प्रतिष्ठितं कुम्भमव्रजं तुमनोहरम् ॥
सीर्योदकेन संपूर्णं समृद्धीपथिपङ्कजम् । सगन्धं गन्धरुजं च वस्त्रयुग्मेन वेष्टयेत् ॥ (तस्योपरि न्यसेत्पात्रं मूत्रमवक्षेण संयुतम् ।)
प्रतिमां स्थापयेद्दीमान्ताधिप्रत्यधिदेवताम् । चन्द्रादीत्याकृती पार्श्वे मध्ये त्रैलोक्यमर्चयेत् ॥ एवमेव ज्येष्ठीपातशान्तौ संक्रमणस्य
तु । भानोरुत्तरतो रुद्रमग्निं दक्षिणतो यजेत् ॥ निष्कृमात्रेण वार्येन पादेनापि स्वयत्कृतः । प्रतिमां कारयेद्दीमांस्तत्तच्छृङ्खल-
क्षिताम् ॥ प्रतिमापूजनार्थाय वस्त्रयुग्मेन वेष्टयेत् ॥ अधिर्देवं भवेत्सूर्यधन्वः प्रत्यधिदेवता । तत्तद्व्याहृतिपूर्वेण तत्तन्मन्त्रेण
पूजयेत् ॥ त्रैयम्बकेण मन्त्रेण प्रधानप्रतिमां यजेत् । उत्सूर्ये इति मन्त्रेण सूर्यपूजां समाचरेत् ॥ (आप्यायत्येति मन्त्रेण
सोमपूजां समाचरेत् ।) उपचारः षोडशभिर्व्यङ्गा पञ्चोपचारकैः । अर्चयेद्गन्धपुष्पाद्यैः फलनैवेद्यमर्चयेत् ॥ मृत्युञ्जयेन मन्त्रेण
प्रधानप्रतिमां यजेत् । अष्टोत्तरसहस्रं वा अष्टोत्तरशतं तु वा । अष्टाविंशतिधा वापि प्रजप्याथ स्वयत्कृतः ॥ सर्व-
सौरं प्रजप्याथ सोमार्थं सोममन्त्रतः । जानीमेद्रेति मूक्तं च मद्राजमेव मूक्तकम् ॥ जपेथ पौरुषं मूक्तं त्रैयम्बकमतः परम् ।
कुम्भं सृष्ट्वा गृहदिक्षु जपं कुर्यात्सर्वातिजः ॥ कुम्भस्य पश्चिमे देशे स्वण्डिलेऽग्निं प्ररुत्पयेत् । स्वगृहोक्तविधानेन कारयेत्संस्कृतानलम् ॥

श्रेयम्प्रेरणे मध्येन मयिदाज्यचरुन्दुनेत् । अष्टोत्तरसहस्रं वा अष्टोत्तरशतं तु वा । अष्टाविंशतिं वा कुर्यात्स्वशुश्रुतयनुसारतः ॥
 शुभं जनेन मध्येन तिलहोमं समाचरेत् । ततः खिष्टकृतं-दुत्ता अभियेकं समाचरेत् ॥ समुद्रज्वेष्टामृक्तेन आपोहिष्ठावृत्तेन वा ।
 अधीभ्यामिति सूक्तेन पावमानीधिरैव च ॥ अयम्वक्त्रेण उत्सूर्यं आप्यायस्वेतिमजतः । मुरास्त्वामिति मन्त्रेण अभियेकं समाचरेत् ॥
 अभियेकानुनं यन्माचार्याय प्रदापयेत् । श्वेतवस्त्रधरो भूत्वा भूषणार्घ्यैर्लंकृतः । यजमानः स्त्रिया युक्त आज्यावेक्षणमाचरेत् ॥
 आचार्यं पूजयेत्पमाद्वसहेमादुलीयकः । गोदानं वस्त्रदानं च स्वर्णदानं विशेषतः । प्रच्छादनपटं दद्यात्ततः शान्तिर्भविष्यति ॥
 जापक्रमेभ्यो प्रात्रणेभ्यो दक्षिणाभिध तोषयेत् । दीनान्धकृष्णादिभ्यः श्रद्धाद्भूरिदक्षिणाम् ॥ ब्राह्मणान्शतसंख्याकान्मृष्टाचैर्भो-
 जयंगतः । वन्धुभिः सह झुञ्जीत यथाविधानुसारतः ॥ एवं वा कुरुते मर्त्यो न स दुःखमवाप्नुयात् । आयुरारोग्यमैश्वर्यं माता-
 पित्रोः शिशोरपि ॥ सर्वदुःखनिवृत्तिः स्वात्पुत्रपौत्रप्रवर्धनम् । सर्वान्कामानवाप्नोति सुखी भूत्वा चिरं वसेत् इति ॥ इति शौनकीये
 वैश्वतिष्यनीपातसंक्रान्तिजननशान्तिः ॥

अथ प्रहणजननशान्तिः ॥—‘ग्रहे चन्द्रस्य मूर्यस्य प्रसूतिर्यदि जायते । व्याधिपीडा तदा स्त्रीणामादौ तु ऋतुदर्शनात् ॥ इत्थं
 संजायते यस्त तस्या मृत्युर्न संशयः । व्याधिपीडा च दारिद्र्यं शोकश्च कलहो भवेत् ॥ [शान्तिं तेषां प्रवक्ष्यामि नराणां हितका-
 म्यसा । यन्मिदृशे विशेषेण ग्रहणं संश्रयायते ॥ तद्व्याधिषते रूपं सुवर्णेन प्रकल्पयेत् । यथाशक्यनुसारेण विचक्षात्यं न कारयेत् ॥]
 मूर्यग्रहे मूर्यरूपं गुर्वर्णेन व्यशक्तितः । चन्द्रं चन्द्रग्रहे धीमात्राजनेन विशेषतः ॥ राहुरूपं प्रकृवीत नागेनेव विचक्षणः । नागेन

मीसेन । युचां देशे प्रयत्नेन गोमयेन ग्रलेपयेत् ॥ तस्योपरि न्यसेदीमानवखं सुशोभनम् । त्रयाणां चैव रूपाणां स्थापनं तत्र
 सारयेत् ॥ रक्ताक्षतं रक्तगन्धं रक्तपुष्पाभ्वरादिकम् । मूर्धग्रहे प्रदातव्यं मूर्धेप्रीतिकराय च ॥ श्वेतखं श्वेतमाल्यं श्वेतगन्धाक्षता-
 दिकम् । चन्द्रग्रहे प्रदातव्यं चन्द्रप्रीतिकराय च ॥ राहवे चैव दातव्यं कृष्णपुष्पाभ्वरादिकम् । दद्यान्नक्षत्रनाथाय श्वेतगन्धानु-
 लेपनम् ॥ मूर्धं संपूजयेद्दीप्तामाकृष्णेनेति मन्त्रतः । चन्द्रग्रहे तथा सम्यवाप्यायसेति मन्त्रतः ॥ स्वर्मानोरिति मन्त्रेण राहुं यन्त्रेण पूज-
 येत् । एनं संपूजयेद्दीप्तामन्ममिन्द्रिधान्सेमनैः ॥ चन्द्रग्रहे च पालाशैः समिन्द्रिर्जुह्याक्षरः । दूर्वाभिर्जुह्यादीमाग्राहोः संप्रीणनाय
 च ॥ नमिन्द्रिर्जुह्याय जुह्याहुधः । आज्येन चक्षणा चैव तिलैश्च जुह्यात्ततः ॥ पञ्चगव्यैः पञ्चरत्नैः पञ्चसक्पञ्चपञ्चवैः ।
 जलैरापधिरत्नैश्च सहितः कलत्रोज्ज्वलः ॥ अभियेकं प्रकुर्वीत यजमानः प्रयत्नतः । मूर्धवर्षणसंभूतरापोद्दिष्टादिभिस्त्रिभिः । इमं-
 मेगङ्गे परतत्तत्त्रयायामीति मन्त्रतः ॥ अभियेके निरुत्ते तु यजमानः समाहितः । आचार्यं पूजयेत्पश्चात्सुशान्तो विजितेन्द्रियः ॥
 तस्मै दद्यात्प्रपत्नेन भक्त्या प्रतिष्ठतित्रयम् । दक्षिणाभिश्च संयुक्तं यथाशक्त्यनुसारतः ॥ ब्राह्मणान्भोजयित्वा तु प्रणिपत्य क्षमा-
 पयेत् । तेभ्योपि दक्षिणां दद्याद्यजमानः समाहितः ॥ अनेन विधिना शान्तिं कृत्वा सम्यग्विशेषतः । अकालमृत्युं द्योक्तं च
 व्याधिपीडां च नाशुयात् ॥ मौल्यं सौमन्यं नित्यं सौभाग्यं च लभेन्नरः ॥ इत्थं ब्रह्मजजातानां सर्वोरिष्टविनाशनम् । कथितं
 मार्गवेष्णापि दीनकाय महात्मने' इति ॥ इति दीनकीये ब्रह्मजननशान्तिः ॥

अथ विषघटिकाजननशान्तिः ॥—वृद्धगार्ग्यः—'विषमांडांशु संजातः, पितृमातृधनात्मनाम् । नाशकृद्विषशस्त्राद्यैः कुरे

लप्रेऽष्टमेऽपि वा । तदोपपरिहारार्थं शान्तिकर्म समाचरेत् । रुद्रो यमोऽग्निर्मृत्युश्च देवताः परिकीर्तिताः ॥ सुवर्णेन यथाशक्ति त-
प्तदधणसंधुताः । प्रतिमाः कारयिताथ आढर्कैर्वाहिभिः स्यले ॥ स्वर्णदले परिकल्प्याय कुम्भमौपचिसंयुतम् । बलैः संपूर्णं संस्थाप्य
मृदादि मक्षिपेत्ततः ॥ चतुद्वयेन संवेष्ट्य पञ्चरत्नानि निक्षिपेत् । कुम्भोपरि तु संस्थाप्य चतस्रः प्रतिमास्ततः ॥ तत्तन्मन्त्रैश्च संपूज्य
गन्धपुष्पोपहारैः । ऋद्रुद्रादौ मन्त्रेण यमायसोममित्यथ ॥ अग्निर्मूर्धेति मन्त्रेण परंमृत्यो इतितथ । एतद्यतुर्भिर्मन्त्रैश्च क्रमादचक्षुनेचतः ॥
ममिगन्धुतद्रव्यैः प्रत्येकं च यथाक्रमम् ॥ ऋसिग्मिष्य सहाचार्यो हुनेदष्टसहस्रकम् । अष्टोत्तरश्रुतं वाय अष्टाविंशतिमेव वा ॥
ततस्त्रिंशद्भुतेषां तन्मन्त्रैश्च फल्यविद् । ततोऽभिषेचयेद्देव मन्त्रैः पौराणिकैः क्रमात् ॥ प्रीयतां भगवानीशः पिनाकी सर्वतोमुखः ।
तत्र मूर्तिप्रदानेन नमस्तामीष्टदो भव ॥ इंपत्नीनो यमः कालो दण्डहस्तः प्रसन्नधीः । रक्तदण्डपाशभृत्कृष्णो महिषस्थः शिवं कुरु ॥
पितृभूदमयुर्केदयान्तः पित्राधाराणोऽल्लभः । छागस्थः साधमयश्च सप्ताचिः शक्तिधारकः । एवं मूर्तिप्रदानेन मम पापं विना-
शय ॥ दंप्रारुरालवदनो नीलाञ्जनसमाकृतिः । रुक्मरङ्गासिग्दापाणिर्धृत्युमां पातु सर्वदा ॥ दानमेवंविधैर्मन्त्रैर्यथाचिचि
ममाहितः । गोभूदित्प्यरक्षश्च आचार्य पूजयेत्तुधीः । एवं कृते विधानेन निष्करोपः प्रक्षाम्यति' इति ॥ इति वृद्धगाम्योक्त-
विषयटिकाजननशान्तिः ॥

अथ यमलजननशान्तिः । तत्र कारिका—'अथ यस्य वषूगोर्वा जनयेच्चैयमौ वतः । स मरुद्भयंरं कुर्यात्पूर्णाहुतिमथापि वा'
इति । अत्र तालणम्—'तदादुर्य आहिताभिर्यस्य मार्वा गौर्वा यमौ जनयेत्ता तत्र प्रायश्चित्तिरिति सोऽग्रये मरुत्सते त्रयोदश-

कपालं पुरोडाशं निर्वपेत्तस्य याज्यानुवाक्ये मरुतो यस्याहि क्षयेराहवेदचरमा अहेवेत्याहुतिं चाहवनीये जुहुयादग्नये मरुतते स्यादेति मा तत्र प्रापधितिः' इति । कात्यायनयज्ञेषु — 'अथातो यमलविधिं व्याख्यास्यामो यस्य भार्या गौर्दासी बडवा वा विकृतिं जनयेत्तदा शान्तिं कुर्यात्पूर्णे दशोहे स्वास्तिवाचनं चतुर्णां क्षीरवृक्षाणामभत्यवटोदुम्बरप्लक्ष्वाणां कपायेण देवदारुगौरसर्पपैर्हिरेण्यसहितदर्पाङ्गुरैश्च यश्चपलैर्बः पुण्योर्दक्षश्चाष्टौ फलदानसंपूज्य वस्त्रगन्धाक्षतैस्तानलंकृत्य त्रयोपचारैः संपूज्य दम्पती स्नापयेदापोहिष्ठेति तिष्ठभिः शंनोदेर्वीरिति यज्ञिः समुद्रज्येष्ठा इति चतस्रभिः स्नापयित्वालंकृत्य तौ दंपती दर्भपूजयेद्वेत्तत आचार्यो मारुतस्थालीपाकं भ्रपयित्वा इभ्माधानाद्याज्यभागान्ते कृत्वा अग्नये स्वाहा पवमानाय० मरुग्नः० मृत्युवै० अक्षणे स्वाहा मृत्युजयाय अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा इत्यादिभिर्हुत्वा स्विष्टकृदादिदोमक्षेपं समापयेत्' इति ॥ इति कात्यायनोक्तयमलजननशान्तिः ॥

अथ प्रसवैकृतजननशान्तिविधिः ॥ — 'अफालप्रसवा नार्यः कालातीतप्रजास्तथा विकृतप्रसवाद्यैव धूमप्रसवनास्तथा ॥ अमानुपांश्च रण्डांश्च अज्ञातव्यज्जनांस्तथा । हीनाङ्गानधिकान्नांश्च जनयन्ति यदि स्त्रियः ॥ पशवः पक्षिणश्चैव तथैव च सरीसृपाः । विनाशं तस्य देशस्य कुलस्य च विनिर्दिशेत् ॥ निर्वातयेत्ताम्रपतिः खराघ्रात् स्त्रियश्च पूज्याश्च सप्तो दिजेन्द्राः । चिकित्सनैर्ग्राक्षण-तर्पणैश्च ततोऽस्य शान्तिं समुपैति पापात्' इति ॥ इति प्रसवैकृतजननशान्तिः ॥

अथ सदन्तजननशान्तिः ॥ — तत्र पद्मपुराणे विष्णुधर्मोत्तरखण्डे परशुरामं प्रत्याह पुष्करः — 'दन्तजन्मनि पालानां लक्षणं तन्निरोध मे । उपरि प्रथमं यस्य जायन्ते च शिशोर्द्विजाः ॥ द्विजा दन्ताः । दन्तैर्वा सह यस्य स्यालन्म भार्गवसत्तम ।

बालं स्निहं वाच न्योदेत्प्रानयेत् वा ॥ तत्र शान्तिं प्रवक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु । गजशृणुगतं चालं तैस्तथा स्थापयेद्विजः ॥ गदकादे तु भर्गवः काञ्चने तु वरामने । तदभावे गजभावे । सर्वोपधेः सर्वगन्धर्वीजैः पुण्यः फलेस्तथा ॥ पञ्चगव्येन रत्नैश्च दध्निष्कादिषु वागेव ॥ आलीपाकेन याज्ञारं पूजेत्तदनन्तरम् । सप्ताहं चात्र कर्तव्यं तथा ब्राह्मणमोजनम् ॥ अष्टमेऽहनि चिप्राणां नवा देसा च दक्षिणा । काञ्चनं रत्नं गां च सुवं चात्मानमेव वा ॥ दन्तजन्मनि सामान्ये शृणु स्थानमतः परम् । भद्रास्तने निवेतनं पूर्णं मूलकर्मस्तथा ॥ सर्वोपधेः सर्ववीजैः सर्वगन्धर्वैश्च च । स्थापयेत्पूजायेचात्र वह्निं सोमं समीरणम् ॥ समीरणो वायुः । पर्यन्ताग नया म्यातान्देवदेवं च केशवम् ॥ एतेषामेव जुहुयाद्भृतमयौ यथाविधि । ब्राह्मणानां च दातव्या यथा-
नग्नया दक्षिणा ॥ नतः व्यलं कृतं बालमासने तूषयेद्येत् । पूज्याश्च विधिना नार्यो ब्राह्मणाः सुहृदस्तथा' इति ॥ इति पञ्च-
गुणोक्तसदन्तजननशान्तिः ॥

अथ पञ्चमारिष्टजननशान्तिविधिरभिधीयते—'जातस्य पञ्चमे लघे मूर्खादिग्रहसंस्थिते । पित्रादीनामरिष्टं तु कुर्वन्ति च यथाक्रमम् ॥ रविश्च पितरं हन्ति मातरं च शूनी तथा । आतरं भूमिपुत्रस्तु मातुलं चन्द्रजस्तथा ॥ गुरुर्मोतामहं तद्भद्रशुस्तद्वत्पितृ-
तानहम् । शूनी राहुः क्षिपुं हन्ति क्षिप्ती आतरमेव च ॥ तदोषपरिहाराय श्रान्तिं वक्ष्याम्यक्षेपतः ॥ जातस्य द्वादश्राहे वा जन्मर्क्षे रा तुभे दिने । म्यस्त्यादिग्रहचनं कृत्वा आनार्यं वरयेत्ततः ॥ गृहसंशानदिग्रहाग्ने गोमयेनोपलिप्य च । त्रीर्होस्तत्र विनिक्षिप्य यथा-
रिषाऽनुगातः ॥ तन्मोपरि न्यसेन्नुष्मन् अन्नं सन्तुवेष्टितम् । आकलत्रेऽध्वित्यनया कलशव्यापनं भवेत् ॥ शुद्धोदकेन संपूर्य नदी-

मावाहयेत्ततः । पञ्चगव्यं यश्चरत् पञ्चत्वक्पञ्चपट्टवान् ॥ सर्वांगयीः सर्वसृदस्तत्तन्मन्त्रेण निक्षिपेत् । तत्तद्वर्णमयं वस्त्रं कुम्भो-
परि निधाय च । प्रपानसार्धमानेन अभिप्रत्यधिदेवते ॥ अधिप्रत्यधिदेवते च दक्षिणोत्तरपार्श्वयोः । ग्रहातिथ्योक्तमार्गेण आवाहन-
पुरःसरम् । उपचारैः षोडशमित्तत्तन्मन्त्रैर्यथाचिधि ॥ श्रीमूक्तं रुद्रमूक्तं च ग्रहनशान्दपुष्टान् जपेत् । अष्टोत्तरशतं कुर्यादष्टाविंश-
तिमेव वा । ततो होमं प्रकुर्यात् आचार्यो ब्राह्मणैः सह । स्वयंभोक्तविधानेन कुर्यादभिमुखं ततः ॥ तत्तत्समिद्धिध्वर्वाज्यैरेष्टोत्तरशतं
हुनेत् । अष्टोत्तरसहस्रं वा अष्टाविंशतिमेव वा ॥ होमशेषं समाप्याथ अभिषेकं तु कारयेत् । मातापित्रोः क्षिप्रौघैव आचार्यो ब्राह्मणैः
सह ॥ ग्रहमन्त्रैः समुद्राद्यैः पावमानीभिरेव च । श्रीमूक्तेन पुराणोक्तैरभिषेकं तु कारयेत् । ततः द्युलाम्बरधरः द्युलमादयानु-
लेपनः । आचार्यं पूजयेत्स्वध्यात्यतिमां धत्तसंयुताम् । दद्यात्सदक्षिणां गां च आषाढ्यां च अदापयेत् । सत्विजोऽपि यथाशक्ति दक्षि-
णाभिः प्रतोपयेत् । नाभ्यङ्गान्भोजयेत्स्वध्यात्स्य भुञ्जीत वन्युभिः ॥ एवं शान्तिं प्रकुर्यात् तस्य दोषो विनश्यति । सर्वारिष्टविनाशः
स्माद्वेदोक्तायुर्भविष्यति' इति ॥ इति मनुष्योक्तपञ्चमारिष्टजननशान्तिः ॥

अथ पुण्यपूर्वापादयोर्जननशान्तिरुच्यते—सुखासीनं सुमिश्रेष्टं गर्गं मुनिगणान्वितम् । कृताञ्जलिपुटो भूत्वा परिपत्रच्छ
शौनकः ॥ पुण्यतोयर्क्षसंपूतगण्डदोषविनिर्णयम् । तस्य शान्तिं विधानं च वद मे मुनिसत्तम ॥ शौनकस्य वचः श्रुत्वा प्रत्युवाच
महामुनिः । वृद्धगार्ग्यः—शृणु शौनक यत्नेन गण्डदोषविनिर्णयम् । शान्तिकर्मविधानं च यथावत्कथयाम्यहम् ॥ चन्द्रोदये
पुण्यजलर्क्षजातो निहन्ति तातं जगतीं सपुत्राम् । पुत्र्ये जलर्क्षे पिष्टमाष्टपुनतन्मातुलं हन्ति पदक्रमेण' ॥ अगस्त्यः—'ताप्रे च

तिष्ये च तथा च तोये कन्या उलीरोदयचापलग्रे । शुभग्रहः पश्यति चेन्न हन्यात्पितृंश्च मातृंश्च सुतं च मातुलम्' ॥ वसिष्ठः—'पुण्ये
 रुतं रुतं चारे जलांश्च पितृभृत्युके । पुनो जातो यदि मयेन्मातरं स विधांसति ॥ पूर्वोपादे च पुण्ये च पितरं मातरं सुतम् । मातुलं च
 तथा हन्यात्प्रथमायंश्रवः क्रमात् ॥ अययोगे ऋष्टिने विष्टिमृत्तिसंयुते । गण्डव्याघातशूले च परिये चार्धपूर्वके ॥ चन्द्राष्टके नैघने
 च तत्र विष्टिगमन्यते । चलमान्जायते दोषलिप्यतोयसमुद्भवे ॥ शान्तिं तस्य प्रदश्यामि गण्डदोषप्रशान्तये ॥ सुदिने शुभन-
 धने चन्द्रतारागलान्विते । मृतकान्ते तथा कुर्यात्तिष्यतोयर्क्षग्राहिकम् ॥ सुराचार्य पीतवर्णं चतुर्भुजसमन्वितम् । कमण्डल्वक्ष-
 म्नाढ्यो यददाभयपाणिरासाम् ॥ कुर्यात्प्रतिष्ठति रम्यां देवपूज्यदृहस्तेः । कर्मभानुसुवर्णेन कर्पाधेनाय वा पुनः । तदर्धेनाथ वा
 कुर्याद्विनाशार्त्तं न कारयेत् ॥ कुर्यादेवं विधानेन जलगण्डे च शोनक । वरुणं श्वेतवर्णं च द्विभुजं नक्रवाहनम् । कमण्डलुधरं देवं
 कुर्यात्प्रतिष्ठति ततः ॥ आचार्यं वेदशास्त्रज्ञं मदाचारसमन्वितम् । जितेन्द्रियं सपत्नीकं शान्तं शान्तकुटुम्बिनम् ॥ शान्तिकर्मविधानं
 दैतनं संपत्तिं च । आहूय पूजयेद्दीमान् सप्तमास्यानुलेपनैः ॥ ततस्तु चतुरो विप्रान्वेदेवेदाङ्गपारगान् । सुरुपान्श्रोत्रियान्दान्तान्शुशा-
 न्तान्जितेन्द्रियान् । अर्चयेद्रन्यमास्यायाम् स्नाभरणकृत्वा ॥ शालितण्डुलमध्ये तु पद्मसोपरि पूजयेत् । दृढस्तेति मन्त्रेण पूजयेत्प्रयत्नो
 द्विजः ॥ गन्धपुष्पैर्धूपदीपनार्द्रापसमन्वितैः । पीतवस्त्रद्वयोपेतं पूजयेद्विधिना ततः ॥ तत्र संस्थापयेत्कुम्भमांशुतुर्दिशु विशेषतः ।
 दिग्पालप्रतिमां रुर्यासयाविषानुमारतः ॥ पुण्योदकममायुक्तान्वस्रमात्सर्वैर्वभूषितान् । कुम्भेषु विन्यसेद्दीमान्पञ्चगव्यं समञ्चकम् ॥
 पञ्चाभ्युदयं पञ्चरत्नं मुनिरुतः मत्सर्गयथा । पञ्चशृङ्गराभाणि पञ्चपट्टकान्ताया ॥ सुवर्णकुण्डदूर्वाद्य सर्वापय्यादि निश्चिपेत् ।

पूजयेद्वारुणेः मूर्तैः कुम्भान्मूर्धान्नयत्नतः ॥ आनीमद्रा भवेदादौ भद्राश्वे द्वितीयकम् । तृतीयं पुरुषगूढं च कद्रुद्राय चतुर्थ-
 कम् ॥ पूजयेद्युध पुष्पाद्यध्वजतरो वेदपारगाः । जपं कुर्यात् प्रयत्नेन मन्त्रेभ्यः प्रथमपृथक् ॥ आचार्यो मूलमन्त्रेण जपं कुर्यात्प्रय-
 त्ततः । इत्थं संपूज्य देवेभ्यं वरुणं वा यथाक्रमम् ॥ अथत्यष्टसंभूतैः दशमष्टोत्तरं हुनेत् । दशमष्टोत्तरं हुनेत् । दशमष्टोत्तरं हुनेत् ॥
 निलज्ज्यादतिभिर्धैव हुनेदष्टोत्तरं शतम् ॥ गृहस्य पूर्वदिग्भागे उत्तरस्यामथापि वा । मण्डपं कारयेद्विद्रांस्तोरणाद्यैः सुशोभितम् ॥ गृह-
 वाथ प्रकुर्यात् शान्तिरूपं विधानतः । होमार्थं कारयेत्कुण्डं स्थण्डिलं वा विचक्षणः ॥ सर्वशान्तिकरायैव तत्र होमं समाचरेत् ॥ गृहस्पते
 परिदीप्यत्यस्य मन्त्रस्याग्रतिरथऋषिः बहस्पतिर्देवता त्रिष्टुप्छन्दः । गृहस्पते परिदीवारथेन रक्षोहा मित्रा अपुषार्थमानः । प्रभुञ्जन्त्सेनाः
 प्रभुणो गुधा जयेन्मृग्यार्कमेध्यविता रथोनाम् । कुङ्कुमगन्धः सरोरुहपुष्पं । पूर्वोपादर्धगण्डे तु समिद्धिर्ब्रह्मवृक्षकैः । चरुणा पायसे-
 नैव तिलज्ज्यादतिभिर्हुनेन् ॥ आपोहिष्टेत्यस्य सिन्धुद्वीप आपोगायत्री । आपोहिष्टा ० १ चन्दनगन्धः कङ्कारपुष्पं । ततः स्विष्टकृ-
 दार्धं च होमदोषं समाचरेत् । एवं होमे समाप्ते तु आचार्यः गुप्तमाहितः । गुप्तं कल्प्य विधानेन कुम्भस्यैर्वारुणोदकैः । भार्यादिशु-
 मनेनस्य यजमानस्य ऋतुजः । अभिषेकं प्रकुर्यात् मूर्कवारुणसंयुतः । समुद्रज्येष्ठादिभिर्मन्त्रैरापोहिष्टादिभिस्तथा । द्यौः शान्ते-
 त्यादिभिर्मन्त्रैरभिषेकं समाचरेत् ॥ अभिषेकगमाप्तां तु यजमानः समाहितः । शुक्लाम्बराणि धृत्वाथ कुर्यादागधाधलोकनम् ॥ देवस्य
 पुरतः स्थित्वा भूषद्वीपनिवेदनम् । दत्ताचाचमनं सम्यग्ताम्रमूलान्तं तथैव च ॥ नमस्तेस्तु सुराचार्य नमस्तुभ्यं गृहस्पते । गृहाणाध्वं
 मया दत्तं गण्डदोषप्रशान्तये ॥ नमस्तेस्तु जलाधीश नमस्तुभ्यं प्रपेतसे । गृहाणाध्वं मया दत्तं गण्डदोषप्रशान्तये ॥ आचार्येणालिंगादीथ

कारितं यत्फलं शुभम् । लब्ध्वा तु तत्फलं तत्र इज्याय च समर्पयेत् ॥ आचार्योय च गां दद्यात्सुशीलां च पयसिनीम् । श्वेत-
पर्णां यशद्वृतां गन्धमाल्यैर्विभूषिताम् ॥ पितृगण्डे विशेषेण दक्षिणाभिध संयुताम् । गण्डेऽन्यत्र प्रकुर्वीत स्वर्णदानं स्वशक्तिः ॥
अन्येषां ब्राह्मणानां च आपकानां तथैव च । यथाशक्ति प्रदातव्यं विचक्षात्रं न कारयेत् ॥ यस्वदानं धान्यदानं स्वर्णदानं तथैव
च । अयःपिण्डं च कार्ष्णसं दद्यादानीं कारयेत् ॥ देवेन्द्रार्घ्यः सदान्नैः पूजितस्त्वं गृहस्पते । दानेनानेन देवेज्य गण्डदोषं विना-
शय । इति गृहस्पतिश्रुतिमादानम् ॥ ॥ जलाधीनं नमस्तुभ्यं पूजितो नक्रवाहन । दानेनानेन तुष्टस्त्वं गण्डदोषं विनाशय ॥
इत्यब्धेयताश्रुतिमादानम् ॥ ॥ इत्थं कृत्वा विधानेन कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् । गण्डदोषं विनिर्जित्य स आयुष्मान्मवेक्षरः ॥ इत्युक्तं
बृहद्गार्ग्येण शौनकाय महात्मने । त्रिप्यतोयर्थे संभूतगण्डदोषप्रशान्तिकम् ॥ अज्ञानाज्ज्ञानतो वापि वैकुल्याच्छुन्दतस्तथा । यद्वयून-
मतिरिक्तं वा तत्सर्वं क्षन्तुमर्हसि ॥ इति बृहद्गार्ग्योक्तपुष्पपूर्वापादानक्षत्रजननशान्तिः ॥

अथ चित्रानक्षत्रजननशान्तिविधिरुच्यते—‘चित्रानक्षत्रजातानामरिष्टं च पदक्रमात् ॥ पितृश्च मातुश्च पितामहस्य च
धनस्य च ॥ वदोपपरिवारार्थं शान्तिं वक्ष्यामि नारद ॥ गोमूत्रग्रसं कुर्याद्ब्रह्मशान्तिमतः परम् । सर्वोरिष्टनिवृत्त्यर्थं दद्यादानीं
यथाविधि ॥ गृहसंशानदिग्भागे दद्यान्मयं च निक्षिपेत् । कुम्भस्य स्थापनं कुर्याद्वस्त्रेण परिवेष्टयेत् ॥ गृहसंशानदिग्भागे मण्डपं
कारयेत्ततः । चतुर्दशतमायुक्तं निगध्वजपताकम् ॥ गोमयेनोपलिप्याथ स्थाण्डिलं परिकल्पयेत् । संकल्पं च ततः कृत्वा प्राणा-
यामपुनःसरम् ॥ आचार्यं परयेदादौ श्रोत्रिणं वेदपुत्रगम् । ऋत्विजो ययेत्पद्याच्छ्रोत्रियांश्च कुड्मिनः ॥ पुण्याहवाचनं कृत्वा

तिना—‘रोहिण्युत्तरमं स्थिरं गिरिशूलन्द्रोणं दारुणं क्षिप्रं चाग्निदिनेशुप्यमनेन्द्राधी तु भाधारणम् । उग्रं पूर्वमेषान्तकं
 दृदुदुगताग्रान्तमनं चरा विष्णुस्थातिशतोद्भवसदितयः कुर्युः स्वसंब्राफलम्’ इति । इति खट्वारोहणम् ॥ ॥ ॥ अथ दुग्ध-
 पानविधिरभिधीयते श्रीधरीये—‘एकत्रिंशे वासरे वा द्वितीये जन्मर्षे वा शुद्धलयेऽनुकूले । शक्ते क्षीरं संनिदध्याच्छिञ्जतां
 पके घात्री दृग्यपूर्वां विधाय’ ॥ अथमर्थः—जातस्य जन्मदिवसादेकत्रिंशदिवसे तदलामे द्वितीये जन्मनक्षत्रे पयःपानं कारयि-
 न्यम् । तथाह नृसिंहः—‘एकत्रिंशदिने चैव पयः शक्तेन पाययेत् । अन्धश्रान्ननक्षत्रदिनोदवराशिषु ॥ नक्षत्रे मासि संपूर्णे
 जातर्षे तु विग्रेषतः । मासान्ते दुग्धपानं स्यात्पथारकाले सुशोभने ॥ उत्तरात्रयहस्तां च तार्द्रवैजववासयाः । पूपाश्विनी
 मया म्याती वारुणादितिजीवभम् ॥ रोहिण्येन्दयमेन्द्राय दुग्धपानं शिशोः शुभाः । पष्ठी दर्शाष्टमी रिक्ता वज्र्यां विष्टिः
 म्भिराणि च । वज्र्यास्त्वशुभयोगाश्च कृष्णे चान्स्यत्रिकं विना ॥ अयोमुक्षानि वज्र्याणि मीनाजालिगृहाणि च । जीव-
 शुक्रैर्नृनाम्यानां वारा षण्णोदयेक्षणः ॥ शुभानां राशयः श्रेष्ठा विद्रोपाच्छुभकर्मणि । अयारिभ्रातृगाः पापा विशेषेण शुभाः शिशोः ॥
 पूर्वोक्ते वापि मन्त्राहे कुर्याद्रात्रीं विवर्त्तयेत् । योगिनीराहुर्द्वारादिमुलं चैव विवर्त्तयेत्’ ॥ इति दुग्धपानम् ॥ ॥ ॥ स्थिरयो-
 गिनीलक्षणम्—‘शतमेतन्मृदुताशनरक्षणां यमजलेऽसमीरणञ्छलिनाम् । दिशि भुवि क्रमशः परिवर्त्तते सिततिथिप्रयमादिषु
 योगिनी’ ॥ एतत्स्थिरयोगिनीलक्षणम् ॥ अथ चरयोगिनीलक्षणम्—‘इन्द्रवायुयमग्निलिपाशिनो वद्विवैश्वणरक्षसां क्रमात् ।
 अर्धयाममनुवागरादितो दिक्षु संक्रमति योगिनी चरा’ इति ॥ ॥ अथ राहुलक्षणम्—‘गुरुमान्योर्वेसित्याच्यामिन्दो शुके
 च दक्षिणे । कालराहुः कुजे ग्रत्यशुचरे बुधमन्दयोः’ इति ॥ ॥ अथ रुद्रलक्षणम्—‘हरिमोमवहिरक्षसयमवरुणानिलहरा-

लयेत्येवम् । उदयादि भ्रमति सदा घटिका रुद्रो महाप्रबलः' इति ॥ अभ्युदयार्थिनामयं रुद्रः पृथ्वतः स्वाप्य इत्याहुः—
'घृतेषु मदिपकुट्टमहगजाजयुदेषु विजयरुद्रः । रुद्रः प्रहगतोऽसावद्भगतो ह्यत्र भङ्गदो भवति' इति । एतत्फलं योगिनी-
राक्षोरपि द्रष्टव्यम् ।—'चन्द्रे मद्रुणसंयुक्ते शुभप्रददशा युते । स्योचमित्रस्यवर्गस्ये शुकं शक्तिबलान्विते ॥ पारावतगते वापि सुरे-
भारगतेषु वा । ऐरावतगते वापि दुग्धपानं शुभायहम्' इति ॥ ६७ ॥ अथ पारायतादिलक्षणं व्युत्क्रमेणोक्तं वसिष्ठेन—'च-
तुर्भिः पञ्चभिः पट्टिभिर्नगंश्च शुभान्वितैः । ऐरावतः पारान्तः सुरेशः पुष्करः क्रमात्' इति । अत्र षट्पुर्णित्याविलम्बहोरादि-
पदार्गमथ्ये शुभान्वितैः शुभप्रदहान्वितैरित्यर्थः ॥ इति योगिनीलक्षणम् ॥ ६८ ॥ अथ कर्णवैधनविधिः । श्रीधरीये—'मासे पष्ठे
मसमे वाष्टमे वा वैध्या कर्णौ द्वादशे पोडशेऽङ्गि । मध्ये वारुः पूर्वभागे न रात्रौ नक्षत्रे द्वे द्वे विधी वर्जयित्वा' । अस्वार्थः—
जातस्य जन्मदिपयाद्द्वादशे पोडशे वा दिवसे पष्ठे सप्तमेऽष्टमे वा मासि शिशोः कर्णौ वैध्या ॥ तथाच दृष्टस्पतिः—'जन्मतो
दशमे याति द्वादशे पाय पोडशे । मसमे मासि वा कुर्यादष्टमे मासि वा पुनः' ॥ गर्गः—'मासे पष्ठे सप्तमे वाप्यष्टमे मासि
वत्सरे । कर्णवैधं प्रशंसन्ति पुष्टायाः श्रीविष्टदये' ॥ कारिका—'कृत्तिकापूर्वमासे वा चैत्रे वा फाल्गुनेषु वा । कर्णवैधं प्रशंसन्ति
शुक्लपक्षे शुभे दिने ॥ सुनक्षत्रे शुभे चन्द्रे सुखे शीर्षोदये शुभे । दिने छिद्रव्यतीपातविष्टिविष्टिवाञ्जिते ॥ शिशोरजातदन्तस्य मातु-
रुत्तमङ्गमर्पिणः । सद्यं च वैषयेतरुणं मृत्वा द्विगणमत्रया ॥ हस्ताग्निनीलातिपुनर्वसू च तिष्येन्दुचित्राहरिरेवतीषु । चन्द्रानुसूले
शुक्लशुभनारे रुणी तु वैष्वावमले चलत्रे' ॥ ६९ ॥ अत्र जन्ममासं निषेधति न्यासः—'यो जन्ममासे क्षुरकर्म धात्रां कर्णस्य वैधं

शुक्ले तु मोहात् । नूनं स रोगी धनपुत्रनाञ्जं शप्नोति मृदो वधवन्धनानि ॥ अहः पूर्वभागे मन्यभागे वा कर्णौ वैश्वौ ननु रात्रौ ।
नधनद्रव्ययुक्तं तिथिद्रव्ययुक्तेद्धि च संवेः ग्रामपथाद्वर्त्येत् ॥ तथाह बृहस्पतिः—‘तन्मित्रारे तिथी वारे द्वेद्रे युक्ते न शोभने ।
संध्योर्दयोः पुरा पथादिनानि शुभनारयोः ॥ पूर्वद्वे सुमक्षस्तं स्यादपरान्नं न शोभनम्’ ॥ अगस्त्यथाह—‘द्वयोश्च संध्ययोरुल्लेगे न
क्षुर्यारुर्गवधनम् । रात्रात्रपि तथा लग्ननक्षत्रतिथिसंधिषु । कर्णवेधं न कुर्वन्ति क्षुर्यग्नैच्छेदनं भवेत्’ इति ॥ ॥ अथ नक्ष-
त्रादयोऽभिधीयन्ते—‘हरिहरकरचिनासाम्यपोष्णोत्तरार्यादितिषुषु घटालीसिंहवर्जं विलग्रे । शशिशुभगुरुक्राव्यानां दिने पर्न-
रिक्तारहिततिथिषु बुद्धे नैपने कर्णवेधः’ ॥ अस्यार्थः—श्रज्जपादिषु द्वादशसु नक्षत्रेषु कर्णौ वैश्वौ ॥ तथाह बृहस्पतिः—
‘सीग्यात्रार्यादित्युत्तराहस्तचिनाथ विष्णुभम् । श्रविष्ठा रेवती चंय शुभाः स्युः कर्णवेधने’ ॥ ॥ अथ राशयोऽभिधीयन्ते—
घटालीति । एभिस्तिष्ठभिर्नक्षत्रेषु कर्णवेधः स्यात् । तथाह बृहस्पतिः—‘धियाः श्रेष्ठाधरा निन्याः मन्थमाथोभये स्मृताः ।
मप्यने शेषिताः सर्वे शुभाः स्युः कर्णवेधने’ ॥ नारदश्च—‘पृषमे मिथुने मीने कुलीरे कन्यकासु च । तुलाचापे तु कुर्वन्ति
कर्णवेधं शुनद्वये ॥ मेषश्च मकरार्धेन मव्यमी गुरुचोदिती । सिंहशुभिकम्भश्च मध्यसादपि वज्रिताः’ इति ॥ ॥ अथ वारा
विधीयन्ते—शशीति । चन्द्रगुरुशुक्राणां वारेषु कर्णवेधः कार्यः ॥ तथाह बृहस्पतिः—‘मन्दाराकांशवारास्तु वज्रयोः स्युः
कर्णवेधने । गुरुशुक्रेन्दुजेन्दूनां पूज्या वारांशभेदयाः’ ॥ ॥ अथ तिथिविधिः—पर्वेति । पर्वदेन रिक्ताभिश्च वज्रितासु
तिथिषु कर्णवेधः कार्यः ॥ तथाह बृहस्पतिः—‘एकदशत्यष्टमीपर्वेरिक्तान्वर्याः शुभागहाः । शिष्टाश्च तिथयः सर्वः कृष्णे

चान्त्यग्रिकं विना ॥ शुक्रन्यादीनि विष्टिं च विशेषेण विवर्जयेत् । शुभयोगेषु सर्वेषु कर्णवेषः शुभावहः' इति ॥ अथ
 लग्नगोचरमाह—शुद्धे नैधन इति । नैधनमष्टमं तस्मिन्सर्वग्रहरहिते कर्णवेषः कार्यः ॥ तथाह बृहस्पतिः—'रन्ध्रारिव्ययगो
 नेष्टो गुरुः त्रिष्टेणु शोभनः । [शुभो रन्ध्रगतः सौम्यो नष्टः शेषेषु शोभनः ॥] सप्ताष्टमगतः शुको न शुभोऽन्यत्र शोभनः ।
 नन्द्रो द्वित्रिपुलकीषु धर्मरूपगतः शुभः' ॥ सुतः पञ्चमः । धर्मो नवमः । कर्म दशमः । शेषाः प्रसिद्धाः ॥—'त्रिपुलकायगताः
 पापाः शुभाः शुभाः कर्णस्य वेषने । अष्टमस्या ग्रहाः सर्वे नेष्टाः स्तुः कर्णवेषने' इति । संग्रहे—'सुनक्षत्रे शुभे चन्द्रे सुखे क्षीर्षोदये
 शुभे । दिनच्छिद्रव्यतीपातविष्टिदृष्टिवर्जिते ॥ शिशोरजातदन्तस्य मातुरुत्सङ्गसर्पिणः । सौचिको वेषयेत्कर्णौ मूढ्या द्विगुणमू-
 द्रया' ॥ सुषोधेपि—'घातकुम्भमयी मूची वेषने तु शुभप्रदा । राजती वाचसी चापि यथाविमचतः शुभा ॥ शुभूमी प्राङ्गणे
 रम्ये शुची देशेऽग्नये रवी । संनिधी वेषयेत्कर्णौ स्त्रीपुंसोर्वामदधिर्णौ ॥ क्रमेण पूर्वं वेध्यौ द्वौ शिशोरायुःसुखप्रदौ' ॥ अर्णवे-
 प्युक्तम्—'शुद्धमृदसमापुक्तताम्रमूच्याथ वेषयेत् । वेधानृतीयनक्षत्रे क्षालयेदुष्णचरिणा ॥ रोपणार्थं सुशुद्धं नाल(?) संपत्तिमाहु-
 यात् । एवं छिन्ने च भिक्षे च हित्वा योग्यानि योजयेत्' इति ॥ विष्णुधर्मोत्तरे परशुरामं प्रत्याह पुष्करः—'शिशोरेषाय
 कर्तव्यं कर्णवेषं यथा शृणु । पूर्वोक्ते पूजनं कृत्वा केशवस्य हरस्य च ॥ ब्रह्मण्यन्द्रसूर्योभ्यां दिगीधानां तथैव च । नासत्ययोः
 सरसस्य आक्षणाणां गवां तथा ॥ गुरुणां मण्डनं कृत्वा तत्र दत्त्वा वरासनम् । अथोपवेद्येचत्र धात्रीं शुक्लाम्यराष्ट्रताम् ॥ अलं-
 कृतां तदुत्सङ्गे पालं संस्थाप्य पूजितम् । कर्णौ तु निधलं तस्य अलङ्ककरसाङ्गितौ ॥ विध्वेदेवं कृते छिन्द्रे सकृदेवात्र लाधवात् ।

प्राग्दक्षिणे कुमारस्य भिषग्व्यामे तु गोपितः । शिक्षोर्विवर्धनं कार्यं यावदाभरणक्षमम् ॥ कर्णवेधादिने विप्राः सांवत्सरचिकित्सकाः । पूज्याश्च विधिवर्च्यः गुह्यदध तथा द्वितैः' इति ॥ अत्र पुरुषकर्णग्रन्थद्विविधये विशेषमाह हेमाद्रौ देवलः—'कर्णरन्त्रे रविच्छाया न विशेषद्रजन्मनः । तं दृष्ट्वा विलयं यान्ति पुण्यौषाश्च पुरातनाः' ॥ तस्य प्रमाणान्तरं प्रसङ्गेनाह दशहः—'अद्भु-
ष्टमात्रविधौ कर्णां न भवतो यदि । तस्मै धादं न दातव्यं दद्याच्चैदासुरं भवेत्' इति ॥ अत्र लम्बकर्णनिषेधमाह शाल-
ङ्कायनः—'अविद्वर्णैर्बहुक्तं लम्बकर्णैस्तथैव च । दग्धकर्णैस्तु यद्भुक्तं तदं रक्षांसि गच्छति' ॥ तत्प्रमाणमाह गोभिलः—
'हनुमूलादघः कर्णां लम्बो तु परिकीर्तितौ । गद्गुलो व्यङ्गुलो शूलौ तेन दातातयोऽत्रवीट्' इति कर्णवेधः ॥ इति श्रीनृसिंहिये
प्रयोगपारिजाते षोडशकर्मकाण्डे सद्गुरोर्हण-दुग्धपान-कर्णवेधनप्रकरणम् ॥

अथ निष्क्रमणम् । निजमक्तपरित्राणे निर्माय वपुरद्भुतम् । निष्क्रान्ताय मणिसलम्भान्निर्भिद्य महसे नमः ॥ अथ
निष्क्रमणविधिरभिधीयते । तत्साकरणे प्रत्ययायं करणेऽभ्युदयं चाह बृहस्पतिः—'अथातः संप्रवक्ष्यामि उपनिष्क्रमणं
क्षिणोः । अत्र निष्क्रमणं नाम गृहात्प्रत्ययनिर्गमः ॥ अकृतायां क्रियायां स्वादायुःश्रीनाम्नं क्षिणोः । कृते संप्रदिदृद्धिः स्वाहा-
युर्मर्धनेमेव च' इति ॥ अत्र मासादिनिर्णय उच्यते—'मासे तृतीये दिवसे दिनेशं क्षिणुं चतुर्थे अश्विनं च पंचमम् । विलोक-
यित्वात्रविधियुक्ते काले गृहात्रिष्क्रमणं विदध्यात्' ॥ अस्वार्थः—तृतीयमासे जन्मदिवसे चालं दिनेशं दर्शयित्वा सावने चतुर्थे मासि
अश्विनं च दर्शयित्वा अत्रविधियुक्ते काले गृहात्रिष्क्रमणं विदध्यात् ॥ अत्राह यमः—'तृतीये मासि कर्तव्यमहः मृत्यस्य दर्श-

नम् । उपनिष्क्रमणं कुर्याच्चतुर्थे मासि सावने' इति ॥ तत्र नक्षत्रादिनिर्णय उच्यते गृहर्तृसंग्रहे—'चत्वार्यार्यम्णाविश्वार्धास्ति-
 स्रोऽहिर्मुह्यमाद्रिपुः । मैत्रमादित्यपुष्यौ च रोहिणी च शुभावदाः ॥ चत्वार्यार्यम्णः उत्तरादिचतुष्टयम् । अर्यम्णा इत्यत्र सलोपश्ला-
 न्दनम् । विश्वर्शीनित्सः उत्तराषाढादित्रयम् । अहिर्बुध्न्यमाषित्सः उत्तरामाद्रादित्रयम् । मैत्रमतुराधा । आदित्यः पुनर्वसुः ॥—
 'पूर्वपक्षः हुमः प्रोक्तः कृष्णे चान्त्यात्रिकं विना । रिक्तापञ्चमष्टमीदर्शद्वादशीश्च विवर्जयेत् ॥ वर्ज्यास्त्वशुभयोगाः स्युर्विष्टिश्च
 शशुनादि न । घटालिमेषा वर्ज्याः स्युस्तथैवापोदुस्तानि च ॥ सतां तु वारवर्गाश्च शुभदास्तदयास्तथा । चान्द्रं सर्वं विषज्यं
 स्यात्सर्वं तस्या विनाशदाः ॥ केन्द्रत्रिस्त्रोणगाः सौम्याः पापाः पष्टत्रिलाभगाः । उपनिष्क्रमणे शस्ता मातुलो वा वहेच्छिशुम्'
 इति ॥ फारिफा—'चतुर्थे मासि पुण्यक्षं गृहे निष्क्रमणं भवेत् । स्नातं स्वलंकृतं चाभिहितस्वस्त्ययनं शिशुम् ॥ आदाय गेहाभिष्क्रम्य
 गच्छेयुर्देवतालम् । अभ्यर्च्य देवतां सम्यगाश्रितो वाचयेदथ ॥ कृत्वा प्रदक्षिणं गेहमानयन्ति ततः स्वकम् । मातृप्यसृष्टृहं
 गत्वा मातुलादिगृहं नयेत् ॥ तदाधीर्षचनायैः स्नादीर्यायुरभिनिन्दितः । जयन्तस्य मतेनाथे लिखितः शिशुनिष्क्रमः' इति
 अभिहितस्वस्त्ययनं कृतपुण्याहवाचनम् ॥ अत्र गृहपरिशिष्टम्—'एवं निष्क्रमणं चतुर्थे मासापूर्वमाणपक्षे पुण्ये नक्षत्रे स्वस्ति-
 वाचयित्वा स्विष्टकृतः प्रागसुक्ताणालंकृतं कुमारमादाय देवतायतनमेत्य देवतामुपाहारेणाभ्यर्च्योश्रितो वाचयित्वायतनं प्रदक्षिणं
 परीत्य गृहभियात्संनन्धिनो वा गृहं नीतानयेदेवंब्रह्मश्रानादात्रषीच्छायामनादिष्टदेवता यष्टव्या इति' । इत्याश्रालायनगृहपरि-
 शिष्टे ग्रथनोऽध्यायः ॥ अत्र स्पृष्टिरूपेणाह्वार्यः—'चतुर्थे मासि कार्यं स्थादुपनिष्क्रमणं शिशोः । पष्ठे वा देवतास्थानमभि-

यादादाय तं शिशुम् ॥ प्रत्यक्षैः कृत्रिमैर्वामलंकृत्य शिशुं पिता । नयेदाक्त्यर्कः सम्यग्देवतायतनं गृहात् ॥ अभ्यर्च्य देवतामूर्तिं पञ्चवोपपुरःसरम् । भोजयित्वा द्विजान्गोहे स्वस्तिवाचनमाचरेत् ॥ द्वाकुन्तं यजपेत्सूक्तं शिशोर्निष्क्रमणे पिता । द्विजाश्चादर्शपूर्णानि मङ्गलानि पुरो नयेत् ॥ दर्पणः पूर्णकलशः कन्याः सुमनसोऽवताः । दीपमाला मञ्जो लाजाः संप्रोक्तं चाष्टमङ्गलम् ॥ सुमनसः पुष्पाणि । 'विचाहे निष्क्रमे कान्ये वृद्धी पूर्ते समागमे । उत्सवेषु च यात्रायां प्रशस्तं चाष्टमङ्गलम्' इति ॥ अत्र भगवान्—'भासे चतुर्थे षष्ठे वा शिशोर्निष्क्रमणं गृहात् । विदधीतास्य पित्रादिर्हितैषी यत्र रक्षकः ॥ पूर्वपदे शिशोर्जन्म नक्षत्राशुगुणे शुभे । नक्षत्रे गुणसंपन्ने विधिनारादिसंयुते ॥ लापयित्वा शिशुं पूर्वं भूषयित्वा ततो द्विजान् । भोजयित्वाय तैस्तुतैः कृतपुण्याहवाचनम् । निर्गम्य गृहादेन नीलायो देवतालम् ॥ ततः प्रदक्षिणं नीत्वा चालं तदेनतालम् । गन्धमाल्यादिभिस्तत्र पूजयित्वाय देवताम् ॥ प्रणम्य च तं चालं ततो देवालयस्थितैः । विद्वद्भिर्ब्राह्मणैराक्षीर्वादाद्यैरभिनन्दितम् । परिगृह्य ततः स्थानाश्रिष्क्रम्य शिशुं ततः । मातुलादेः समासभग्न्योः प्राण्य मन्दिरम् ॥ तत्रोपाहारदानादीराक्षीर्भिश्चातिलालितम् । कुमारं परिगृह्येनं प्रापयेत्स्वगृहं ततः' इति ॥ अत्र विशेषमाह श्रीधरीये बृहस्पतिः—'अलंकृतं शिशुं सम्यगभ्यर्च्य च शुभाक्षतैः । स्वस्तिवाच्य समालुढवाहनं निर्नयेद्गृहात् ॥ मातुलो वा वहेन्नत्र निर्वाहिनशिशुं स्वयम् । शिशुना सह मित्राणि धान्यना निर्वयुस्तदा ॥ सर्वे इन्दुभिर्घोषैश्च वाद्यशब्दसमन्वितैः । चतुरस्रे शुभे देशे गोमयेनोपलेपिते । धान्यपुञ्जे समासीनं पीठे चालमथापि वा ॥ अर्चयेद्गन्धपुष्पादीस्तस्य मूर्तिं ललाटेन । अस्य

पाठा०—१ निर्मनुष्य एवमस्यम् ।

रक्षां ततः कृत्वा मृतसंजीविनीं जपेत् ॥ तत्रार्चयेद्बृहदेशानं भूतेशानं तथैव च । भर्ष्येर्विचित्रैः सफलैः शिशूनभ्यर्वयेदुधः' इति ॥ विष्णुधर्मोत्तरे परशुरामं प्रत्याह पुष्करः—'चतुर्थे मासि कर्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं गृहात् । दिगीशानां दिशां तत्र तथा चन्द्रार्कयोर्द्विजः । पूजनं वासुदेवस्य गगनस्य च कारयेत् ॥ ततः स्वर्लंकृता धात्री चालमादाय पूजितम् । बहिर्निष्कासयेद्ब्रह्मच्छुष्ण्याहनिस्त्रयैः । ततस्तत्र जपेन्मन्त्रं यं सं राम निबोध मे ॥—चन्द्रार्कयोर्दिगीशानां दिशां च गगनस्य च । निक्षेपार्थमिमं दधि तेजुं रक्षन्तु सर्वदा ॥ अप्रभणं प्रभवं वा दिवा रात्रावयापि वा । रक्षन्तु सततं सर्वे देवाः शक्रपुरोगमाः ॥ स्त्रीणामविधवानां च द्विजानां सुहृदां तथा । तदा तु पूजा कर्तव्या गीतनृत्योत्सवम्' इति ॥

अथ निष्क्रमणप्रयोगः ॥ जननादिवृत्तीये मासि जन्माहे शुभलमे शिशुना सूर्यदर्शनं कारयित्वा चतुर्थे मासि प्रागुक्तधत्तिव्यादिकं विचार्य भार्यापुत्रयुतोऽभ्यङ्गलातो ममास्य कुमारस्यायुःश्रीवृद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं निष्क्रमणार्ह्यं कर्म करिष्ये इति संकल्प्य तदङ्गस्तिवाचनाभ्युदयिके ग्रहयज्ञं च प्रागुक्तवत्कृत्वा इन्द्राप्रियमनिकर्तितिवरुणवायुकुबेरेशानानां प्राच्यादिदिशां चन्द्रार्कवासुदेवगगनानां च यथाक्रमं पूर्वा कृत्वा ब्राह्मणान्भोजयित्वा तैः स्वस्त्ययने वाषयित्वा सार्यसंख्यादिकं कृत्वा शिशुं सुवर्णभरणैः कृत्रिमाभरणैर्वा यथाशक्यलंकृत्य लौकिकाणि प्रतिष्ठाप्य जातकर्मवदनादेशदेवताभ्यो हुत्वा शिशुनाऽग्निचन्द्रधेनूनां दर्शनं कारयित्वा वाहनेन मातुलेन धान्या वा शिशुं वाहयित्वा भार्यापुत्रवद्ब्राह्मणज्ञातिवान्धवपुरन्ध्रीगणदर्पणपूर्णकलशधुक्तकन्यागन्धपुष्पहरिद्राक्षतदीपमालाच्वनलाजमङ्गलवाद्योपयुक्तशकुन्तादिसुमङ्गलसूक्तपठनपुरःसरं गृहाद्बहिर्गत्वा मध्यमुदीरयेत् । सच

चतुर्व्यादिरिक्तातिथीचिंहाय शिष्टेषु शुभमतिव्याटिषु अब्दपूर्वो वसुवारणवल्लभग्रहान्निचार्ये तत्र भौमवलं विदोषेण विचार्ये पृथिव्यां वालमुपवेशयेदिति ॥ तत्रेति कर्तव्यतामाह न एव—‘बराहं पूजयेदेवं पृथिवीं च तथा द्विजः । पूजनं पूर्ववत्कृत्वा गुरुदेवद्विजन्मनाम् ॥ भूभागमुपलिप्स्याथ कृत्वा तत्र तु मङ्गलम् । शङ्खपुष्पाहश्चन्दनभूमौ तद्गुपवेशयेत् ॥ अत्र शङ्खवचनं सर्ववाद्योपलक्षणार्थम् । एतदुक्तं भवति—पूर्वोक्तवत्स्वलिवाचनं कृत्वा मङ्गलतूर्वादिधनैः क्रियमाणे वालं धरण्यामुपवेशयेदिति । तत्र मात्रमाह स एव—मन्त्रधान भवेद्राम तं मे निगदितः शृणु ।—रक्षेनं वसुधे देवि सदा सर्वगतं शुभे । आयुःप्रमाणं सकलं निक्षिपस्व हरिप्रिये ॥ अचिरादायुपल्लस्य ये केशित्परिपन्थिनः । जीवितारोग्यवित्तेषु निर्देहस्वाचिरेण तान् ॥ धारिण्यशेषभूतानां मातस्त्वमधिका हसि । अजरा चाग्रमेया च सर्वभूतनमस्कृते ॥ समेवाशेषजगतां प्रतिष्ठा चाथ यो हसि । कुमारं पाहि मातस्त्वं ब्रह्मा तदनुमन्यताम्’ इति ॥ ततः किं कर्तव्यमित्यत आह स एव—‘तस्योपवेशनं कृत्वा भूमौ ब्राह्मणभोजनम् । तत्र कृत्वा ततः कुर्मादुत्सवं पूर्वषड्विजः’ इति । उत्सवो नीराजनादिः । एतत्कुमार्या जप्युपलक्षणार्थं तथा प्रकृतत्वाद्बालरक्षणत्वाच्चेति ॥ इति वालोपवेशनविधिः ॥

अथान्नप्राशनप्रकरणम् ॥ जयन्तु जगदुद्धारसुमुखा नृहरेर्नखाः । प्रागभूत्प्राशनं येषां प्रत्यर्थिप्राणवायुभिः ॥ अथेदानीमन्नप्राशनचिधिरभिधीयते ॥ तत्र तावत्कालनिर्णय उच्यते श्रीधरीये—‘व्योमेन्द्रियेन्दौ दिवसे प्रष्टुद्वे पश्चात्स्थिते बालनवाचमुक्तिः । राष्ट्रेन्दुसंख्यात्परतस्तु शुभे मानेन सौरेण वदन्ति तज्ज्ञाः’ इति ॥ तत्रैतदुक्तं भवति—जन्मदिवसादारभ्य पञ्चाशदुत्तरशतदिने प्रष्टुद्वे गते सति ततः पश्चात्स्थिते काले प्रथमपक्षे बालनवान्नमुक्तिः कार्यी । खाष्ट्रेन्दुसंख्यादिति ।

जन्मदिवसादशीत्युत्तरदातदिनादर्चार्हः । ततः परतस्तु सौरमानेन युगे व्यष्टमे दशमे द्वादशे वा मासेऽव्यष्टिः स्यात् । तथाच
बृहस्पतिः—‘पञ्चाशद्विंशतिभ्यामथ्यात्रिंशत्पञ्चदश । अवगिगोचमा शुक्तिर्मासिन्येऽप्येवयूचिरे’ इति ॥ नारदस्तु पष्ठमपि
सौरैर्णोक्तवान् ।—‘जन्मतो मासि षष्ठे स्वात्सौरैर्णोत्तममनन्दम् । संत्सरे वा संपूर्णे कैचिदिच्छन्ति पण्डिताः’ ॥ विधिरले—‘वा-
लाभमोजनविधौ गुरुशुक्रमौढ्यं मासप्रभुक्तमशुभं त्रिमासदोषः । नास्त्वेव सावनविधाविद मासि षष्ठे युगे च मासि परतः शुभ-
चन्द्रपक्षे’ ॥ बालान्नृक्तिरित्यत्र बालेति पुंशब्दप्रयोगात्कन्यकानामन्नप्राशने न शुग्ममासविविरित्युक्तं भवति । तासां विशेषद-
र्शनात् । तथाह धीरपतिः—‘षष्ठे मासे प्राशने दारकाणामन्यसित्तरुन्यकानां विधेयम्’ । ललुथाह—‘षष्ठे मासि विधेयं पुंनोऽन्नं
तु स्त्रियोऽन्यसिन्’ । अत्रान्यस्मिन्नित्यनेन सप्तममासो गृह्यते पञ्चमस्य त्रसप्ताभावात् । नारदोक्तेन नवममासविधिनापि कन्यका-
शुक्तिरुपलक्ष्यते । स्त्रीणां विषये प्रायेण कर्मस्युग्मप्राधान्यप्रयोगात् ॥ अतएवाह गर्ग्यः—‘नरसाध्याशने शुग्मं स्त्रीणां चाप्राशनेऽयु-
जम्’ इति । [तथाच माधवीये—‘मासस्तद्वननादिकोऽर्कगतिवः षष्ठेऽष्टमे वा शुभः कथित्यामनसंक्षितो निगदितः सान्यं तयो-
क्तवम् । बालस्य प्रथमावमोजनविधौ’ इति । वसिष्ठः—‘युग्मेषु मासेषु च षष्ठमासात्संवत्सरे वा नियतं त्रिधुनाम् । अयुग्ममासेषु
च कन्यकानां नवाश्रसंप्राशनमिष्टमेवत्’ ॥ बृहस्पतिः—‘मासि षष्ठेऽव्य सौरैण दशमे दशमेऽपि वा । द्वादशे वा परं विधाद्युग्मेषु
त्रिधुजन्मतः’ इति] ॥ अथ नक्षत्रादिनिर्णयः । धीरवीये—‘आदित्यतिथ्यवशुसाम्यकरानिलाधिनित्वालविष्णुवरुणोत्तरपाण्या-
मित्राः । बालाश्रमोजनविधौ दशमे त्रिदुद्धे छिद्रां निहान नवमीं तिथयः शुभाः स्युः’ इति । एतानि षोडशमश्रवाणि बालाश्रमाश्रने

शुभदानि । तथाह बृहस्पतिः—‘षोष्णादितीन्द्रहस्ताधिताष्टवायव्यवैष्णवाः । रोहिणीमैत्रिप्याथ वरुणश्चोत्तराश्रयम् । श्रविष्ठा
 तारका क्षेत्राः षोडशान्नाश्रयने शुभाः’ । ज्योतिरर्णवे—‘जन्मर्क्षं स्त्रीधर्यं विन्यात्कर्मर्क्षं चापि सौख्यकृत् । आधानर्क्षं च बालानां
 भोजनं रोगनाशनम्’ इति ॥ विधिरलेपि—‘अन्नप्राप्तनकार्ये तु जन्ममं मृत्युदं भवेत् । शुभं कर्मर्क्षमाधानं विवाहे चाभ्यो-
 जने’ इति । ज्योतिरर्णवे—‘संपत्साधनमित्रेषु क्षेत्रे परममित्रमे । भोजयेच्छुभमृष्ट्यर्थं कर्ममाधानर्क्षयोरपि ॥ क्षेत्रर्क्षं वर्जिता जन्म-
 विपत्प्रत्यर्जनधनाः । जन्मर्क्षं वर्जयेद्विद्रान्मिश्रोपेण विनाशकृत्’ इति । [माधवीये—‘आद्ये जन्मनि नव्यश्रुक्तिवसनालंकारपुण्यै-
 र्विना सर्वं कर्म शुभाशुभं परिहरेच्छुक्तिं नवां चार्कमे । हितान्यद्गविधिं निषेधसहितं शीरं च छिष्टं शुभं कार्यं वैवश्रुयन्ति के-
 विदपयो जन्मर्क्षयोरन्ययोः’] । नृसिंहस्तु—‘जन्मर्क्षं च दिने श्रेष्ठे मित्राणां न च भोजयेत् । उभयोः शुभदं प्रोक्तं कर्माधानर्क्ष-
 योरपि’ इति ॥ ॐ ॥ जन्मभादीनां स्वरूपमुक्तं संग्रहे—‘जन्ममं जन्मनक्षत्रं दशमं कर्मसंज्ञितम् । एकौनविंशमाधानं त्रयोविंशं
 विनाशमम्’ इति । दशमे विंशद्वद्वत्तत्तत्र व्याख्यायते ॥ ॥ अथ तिथयोऽभिधीयन्ते—छिद्रामित्यादिना । छिद्राः द्वितीया-
 दशमीव्यतिरिक्ता युग्मतितथयः । तथोक्तं कालनिर्णये—‘युग्माश्च तिथयः सर्वा अजयमतिथी विना । पक्षच्छिद्रा इति ज्ञेयाः’
 इति । ताश्च नक्षमी च विहाय शेषास्तिथयो बालाश्रयभोजने शुभदाः । तथाच नारदः—‘पक्षयोरुभयोरुक्तं कृण्ये बाल्यत्रिकं
 विना । औजाश्च तिथयः श्रेष्ठा नक्षमीपर्ववर्जिताः ॥ युग्मेषु दशमी प्रोक्ता द्वितीया चाद्यभोजने’ ॥ वसिष्ठश्चाह—‘विष्टिं च नक्षमी
 चैव पक्षच्छिद्रां तथैव च । वर्जयेत्सर्वपक्षेन शुक्तिमान्भोजनद्वये’ ॥ ‘पक्षच्छिद्रापवादमाह नारदः—‘वर्जितास्तपि भोक्तव्यं चन्द्रे

मित्रनवांशने' इति ॥ ॥ अथ वारादयो विधीयन्ते—'वारांश्चक्राय गुरुशुक्रशुनीन्दुजानां मेपालिमीनरहितानि शुभानि भानि । भुक्तौ शिशोः शुभकराः परिहृत्य सौम्यं मौमं सितं नवमनैषनसप्तमेपु' । अत्र शुदीत्यनेन कृष्णपद्मान्त्यव्यंशव्यतिरिक्तं काले चन्द्रवार उच्यते । अस्मिन्काले तस्य निषिद्धतात् । तथाच नारदः—'बुधशुक्रगुरुणां तु वारा वालाशने शुभाः । चन्द्रवारं प्रशंसन्ति कृष्णे चान्तरात्रिकं विना ॥ अर्कोद्भारकमन्दानां वाराद्यापि शुभप्रदाः । यदा वाराधिपल्लिष्टेलोचमित्रगृहे तथा ॥ गुरुणा यलिना चापि वीक्षितश्च प्रलान्धितः' । यस्मिष्टश्च—'जीवसौम्यसितानां तु द्रेक्षाणवियसांशकाः । वालाञ्चक्राशने शस्ता न चन्द्रा-
कीर्त्तनासृजाय' इति ॥ असृक् मौमः ॥ ॥ अथ राक्षयोऽभिधीयन्ते—[मेपालिमीनवर्जितानि नव श्रेष्ठाणि वालाञ्चक्राशने शुभानि । शुक्तिपु रागयोऽयं शुभदा वीणाधरो मध्यमो मीनः सद्ब्रह्मसंगमेक्षणयुतो ब्राह्मोऽन्यथा निन्दितः । कीटाजायशुमी युतायशुमदैः सुखानि च' । अयोधुवानीति मर्याधिष्ठितराशय उच्यन्ते । तथाच संग्रहे—'मर्याधिष्ठितराशयुपक्रमतपाधत्तिर्यगूर्ध्वमनाः इति ॥ अयं लग्नमोचरमाह—'शुक्ताधित्यादिना । पूर्वश्लोके दक्षमे विशुद्धे इत्यनेन लग्नाञ्चक्राष्टमसप्तमेपु क्रमेण स्थितं गुधं मौमं सितं च वर्जयित्वा शेषाः शुभदा भवन्ति । तथाच गृहस्पतिः—'शुक्रारज्ञाः क्रमाद्याताः सप्तमाष्टमचर्ममे । भोज्ययोक्तोर्नवे त्वेते स-
र्वा भरणप्रदाः ॥ अनुक्तोऽपि च यत्स्थाने स्थितो वीनचलो ब्रह्मः । मित्रलघुः स्वर्गं वा स्वतन्त्रे जातिशोभनः । दक्षमे विशुद्ध इति ।

सर्वग्रहरहित इत्यर्थः । तथोक्त्यर्थे—‘दशमस्यान्ग्रहान्सर्वोन्वर्जयेन्मतिमाकरः । अक्षप्राशनकृत्षु मृत्युलेशमयावहान्’ इति ।
 मुहूर्तसंग्रहे—‘गुप्तशुक्रेनजीवाः स्युर्व्ययलघायाकेन्द्रगाः । शुभांशे शीतगुर्भोक्तुर्दशुरायुः धियं शुभायु’ इति । इनः सूर्यः ॥ ॐ ॥
 अर्थकेन श्लोकेनाष्टमलघ्ननिषिद्धकर्मण्य्याह—‘निधनभवनलघे भोजनं पीष्टिकानि शितिपतिकुलसेवां सांपरायनयोगम् । रय-
 तुरगजेन्द्रारोहणं शस्त्रशिलासपि शुभकरमन्यद्वर्जयेज्जीवितार्थी’ इति । अस्यार्थः—निधनभवनलघं खलप्रादष्टमलघं तस्य मृत्युरिति
 नाम । तत्तु वधनक्षत्रवत्स्यमावादेव मृत्युकृद्भवति । तस्माद्भोजनादीनि शस्त्राश्वान्तानि कर्मणि अष्टमराशी जीवितार्थं पुरुषो
 वर्जयेत् । अन्यदपि शुभकरं कर्म तत्र वर्जयेदित्यभिप्रायः ॥ करिका—‘अयं पुण्येऽहि पष्टे तु मासेऽन्नप्राशनं भवेत् । कृत्वाभ्यु-
 दयिकं श्राद्धं दधिमध्वाज्यसंपुतम् ॥ अन्नं तं प्राशयेदन्नपत इत्यादिमन्त्रतः । आज्ञतैत्तिरमांसानां प्राशनं कामयोगतः । [कामयो-
 गेन वाजादिपशोक्तं प्राशयेद्विजः ।] अमन्त्रकमिदं कुर्यात्प्राशनं योषितामिति’ इति ॥ इदमन्नं गृह्यम्—‘पष्टे मासश्चप्राशनमाज-
 मश्रायकामस्तैत्तिरं ब्रह्मवर्चसकामो घृतीदनं तेजस्कामो दधिमधुपुतमिश्रमन्नं प्राशयेत्—अन्नपतेऽन्नस्य नो देवानमीपस्य ह्यग्निमः ।
 य प्रदातारं तारिष ऊर्जं नो धेहि द्विपदे चतुष्पदे इत्याद्वैव कुर्यात्’ इति । अस्यार्थः—जन्मप्रभृति पष्टे मासि न गर्भप्रभृति ।
 नावाधिकारात् । तत्रान्नप्राशनं नाम कर्म कार्यम् । अजस्येदमावम् । तैत्तिरसाहर्चार्थान्मांसस्याच ग्रहणं न क्षीरदधिघृतानाम् ।
 त्तिचिरेतिदं तैत्तिरम् । आज्ञतैत्तिरयोर्व्यञ्जनत्वेनोपदेशो नाद्यत्वेन । तथा लोके प्रसिद्धत्वात् । तेनाचमपि सिद्धम् । घृतसंस्कृत
 ओदनो घृतीदनः । कृतः । ओदनग्रहणात् । यदि हि घृतमिश्रोऽभिप्रेतः स्यात् घृतं तेजस्काम इत्येवावश्यम् । यतश्च पूर्ववद्व्यञ्ज-

नन्देनाद्यनपि निजाल्लेखः । शूने नदीयमि पृनसंके हने पृनसंस्कृतो भवति नतु घृते श्रपणं, विठेदनानुपपत्तेः । अकामसंयोगे
 स्यादितिपममं प्रागपेत् अथपेनेद्वस्त न इति मचेण । अयं मधः सर्वप्राग्नेप्यपि भवति । कुतः । प्राशनसहितत्वान्मन्त्रस्य,
 प्राग्नेयित्वस्य च मन्दिनादावे प्राग्नेयदित्यादि । आरुतव कुमारो इति । कुमार्यास्तमन्त्ररुमन्त्रप्राशनं कार्यमित्यर्थ इति ॥
 अथ गृत्तिरूपेणादायायः—‘षष्ठोऽन्नप्राशनं प्रोक्तं ममे मायुत्तरेऽथ वा । प्रागा चतुर्थं तन्मावत्प्रागापन्नो न संचरेत् ॥ त-
 दिथ दधिकरागयमिभममं तु मच्चरित् । न्यमन्प्राशनान्दुर्गं प्राग्नेयदायुषे पिता ॥ जातकुत्यादिचूडान्तं स्त्रीणां कार्यममन्त्र-
 रम् । दुरात्यं तु पुंरुग्गन्गणीणां गूडाठनायवि’ इति ॥ मार्किण्डेयस्तु—‘देवतापुरतस्तस्य धाद्युत्सङ्गतस्य च । अलंकृ-
 त्वा दान्मन्त्रे पाये च हाधने ॥ कृतप्राशनमपोत्तमद्रादायी बालं गमुत्येतेत्’ इति ॥ अत्र भगवान्—‘जन्मप्रभृति पष्ठे स्या-
 न्नामःप्रप्राशनं त्रिगोः । प्रप्राग्नेद्विनि मीहृते विहिते गोभनेपि च ॥ मुहूर्ते प्राक्षणानधदानाद्यैः परिपूज्य च । पुण्याहं वाचयित्वा
 गन्धपूजापर्वर्तनैः ॥ उपपेदस्यामने दुदं प्रासुरं यस्तमन्त्रिके । अद्वे वादधिमन्त्राज्यमिधमन्त्रे मुतंस्कृतम् । मन्त्रेणान्नपतेऽन्नसो-
 त्यादिना प्राशनंमहत् ॥ यथेष्टं प्राग्नेयत्वग्रान्छोषयेथ मुरं त्रिगोः । इदं कर्म कुमार्याथ सर्वं कार्यममचक्रम्’ इति । अत्र
 होमपथे नरकमं न पयाह—‘होमपथाश्वेऽत्रापि जातकर्मवदाचरेत् । श्रद्धिद्रादं तु पूर्वयुस्तन्मिन्त्रे ममाचरेत् ॥ उचारेद्युस्तु
 राशिगर्हागुहं च यथापिपि । होमोपेद्विगो यत्रानि नतु मन्त्रोपेद्विगमम् । तथानादेशहोमाः स्युरिति सूत्रकृतो मतम् ॥ तत्र
 आह्वित्वानामरुमप्राशननादिषु । होमस्यापि विधानेन मनादेशाहुतीहुतेत्’ इति ॥

अथ जीविकापरीक्षा ॥ जन्तूनां जीविकाः सन्ति बहुधा जन्मकर्मजाः । तत्रागमसंस्थतिर्भूयाद्युसिंह मम जीविका ॥
 अधाक्षप्राशजानन्तरं जीविकापरीक्षा दर्शिता मार्कण्डेयेन—‘अन्नतोऽथ ग्रविन्यस्य शिल्पभाण्डानि सर्वश्राः । शस्त्राणि चैव
 पत्त्राणि ततः पदयेयु लक्षणम् ॥ प्रथमं यत्स्पृशेद्बालत्लेषु भाण्डं स्वयं तदा । जीविका तस्य बालस्य तेनैव च भविष्यति’ इति
 ॥ ॐ ॥ अथ कुमारस्यान्नप्राशनमन्त्रार्थः—अन्नपते अन्नाधिष्ठातर्देव, अन्नस्य । कर्मणि पश्वी । अन्नं नः
 अस्मभ्यं देहि । कीदृशमन्नम् । अन्नमीचस्य आरोग्यफलस्य । शुष्मिणः शुष्मिन्निति बलनाम । तत्करणस्य तद्वतः । उभयत्रापि
 कर्मणि पश्वी । एवंभूतमन्नं च तत्प्रदातारं मां च प्रतारिष्यः प्रकर्षेण वर्धय । किञ्च नोऽस्माकं संपन्निवनो द्विपदे चतुष्पदे ऊर्जमन्नं
 बलं वा चेद्दि इति ॥

अथाक्षप्राशनप्रयोगः ॥ पूर्वोक्ताद्युक्कलतिथ्यादौ यजमानो भार्यापुत्रादिभिः सह महल्लभातो देशकालौ कीर्तयित्वा ममास्य
 कुमारस्य मातुर्गर्भमलक्षालनशुक्लवाद्यन्नस्य चर्चसेतजइन्द्रियायुर्लक्षणफलसिद्धिद्वारा धीपरमेधरप्रीत्यर्थं अन्नप्राशनाख्यं कर्म करिष्य
 इति संकल्प्य तदन्नस्यस्तिवाचनाभ्युदयिके पूर्वोक्तवत्कृत्वा शिशोः कीदृशमन्नं कृत्वा ज्ञातकर्मगङ्गौकिकाप्तिं प्रतिष्ठाप्य अनादेश-
 देवताभ्यो हुत्वा पूजोपहारादिभिरभ्यर्चितस्वामीष्टदेवतस्य पुरतः शुभवस्त्रोपरिस्थितमातुरुत्तङ्गे प्राशुलधुपविष्टस्य शिशोः प्रथमाभ-
 प्राशनं कारयेत् । तत्रायं क्रमः—दधिप्रपुष्ट(धीर)मियमन्नं काञ्चनपात्रे निक्षिप्य । अन्नपत इत्यस्य नलकूचरोऽन्नपतिर्चुहती ।
 अन्नफ्लोऽशस्य नो देहानमीवस्य शुष्मिणः । प्र प्रदातारं तस्मिन् ऊर्जं नो चेद्दि द्विपदे चतुष्पदे ॥ इति मन्त्रेण प्रथमकवलं प्राश-

विता पुनस्तूषीं यथेष्टं भोजयिता मुरं ग्रक्षन्त्य पूर्वोक्तवडीविकां परीह्य स्थिट्टुदादि होमशेषं समाप्य कर्मान्ते कर्तव्यं स्वास्ति-
याननं पूर्णरुता यथाशक्ति त्रादणान्मोक्षयिता तेभ्यो दक्षिणां दत्ताश्रियो वाचयिता स्वयमपि वन्धुभिः सह शुद्धीत ॥ कुमा-
र्योमेत्याग्रनं मन्त्रपत्रं संपं कुर्यात् ॥ इति श्रीनृसिंहये प्रयोगपारिजाते पोटशकर्मकाण्डेऽध्यादानप्रकरणम् ॥

अथ निगुरक्षायिधिः ॥ जगद्रक्षादप्रज्ञ रक्षायुं विलनं जनम् । लक्ष्मीनृसिंह सप्तध्वयीक्षायिक्षिसकण्टकम् ॥ अथ शिशुर-
धायिधिरुच्यते कपिलसंहितायाम्—‘शिशुसंरक्षणार्थाय भूतग्रहनिवारिणीम् । रक्षां संस्थासु कुर्वत निम्बसर्पपृञ्जनैः ॥
फलीरुणसमिधैः करज्जरनलं कृणाम् । वचां द्वारप्रदेशेषु चालग्रहविमुक्तये ॥ वासुदेवो जगन्नाथः पूतनाभञ्जनो हरिः । रक्षतु
तारितो चालं मुञ्च मुञ्च कुमारकम् ॥ कृष्ण रक्ष शिशुं शयन्मधुकटभर्मदन । प्रातःसंगवमध्याह्नसायाह्नेषु च संध्ययोः ॥ महानिधि
सदा त्वं कंसारिणनिपूदन । यक्षरक्षाः पिशाचांश्च ग्रहान्मातृग्रहानपि ॥ बालग्रहान्विशेषेण छिन्धि छिन्धि महाभयाद् । ग्राहि ग्राहि
हरे नित्यं तद्रक्षाभूषितं शिशुम् ॥ इति भस्माभिमन्त्र्यैव भूषयेत्तेन भस्मना । शिरोललाटाघट्टेषु रक्षां कुर्याद्यथाविधि ॥ मन्त्र-
संरक्षणादेष शिशुः संवर्धतेऽन्यहम्’ इति ॥ ॥ अथ यदि बालरुस्य ग्रमादाद्भुवि पतनादिना भीतिरुपजायते तदा पार्थिवः रजः
परिपृष्टा शिशोः शिरः प्रदक्षिणमावर्त्य ‘विष्णुस्ते पूर्वतः पातु’ इत्यादिभिर्मन्त्रै रक्षां कुर्यात् । एष रक्षाविधिः शकटभञ्जने नन्द-
नोपेन भीतोपं शिशुरिति बुद्ध्या यदुनन्दनस्य श्रीकृष्णस्य कृतः ॥ तथाच हरिवंशे—‘नन्दोऽङ्कमेवमारोप्य भूरेणुं परिगृह्य च ।
शिरः प्रदक्षिणं कुर्वन्मन्त्रमेनं जजापह ॥—‘विष्णुस्ते पूर्वतः पातु रक्षो रक्षतु दक्षिणम् । जज्ञा तु पश्चिमे पायाचन्द्रो रक्षतयो-

परम् ॥ उपविष्टं तथा सूर्यः पायाष्वापथ्यं वायुकिः । पायादर्धमघो वत्सं शिष्टाः काष्ठाः समीरणः ॥ स्वस्ति करोतु भगवान्पि-
नाकी दूरभ्रूवजः । गावो रथन्तु सर्वत्र भूगौ पातु सदाशिवः' ॥ एवमुच्चार्य नन्दस्तु कृष्णं पस्पर्थं पाणिना । एष मन्त्रो हि
बालानां रक्षायै परिकल्पितः' इति ॥ ॥ अथ बालस्य दन्तधर्पणदोषपरिहारोपाय उच्यते मार्कण्डेयपुराणे—'दन्ताकृष्टिः
प्रसृतानां बालानां दर्शनस्थितः । करोति संघर्षमिति चिकीर्षुःसहागमम्' ॥ दुःसह इत्यलक्ष्मीभृत्योः पुत्रः । तत्पौत्रो दन्ता-
कृष्टिः । तत्सोपशमनं कार्यं सुप्तस्य सितसर्पयैः । शयनसोपशिक्षितैर्मर्षिव दशनोपरि ॥ सुवर्चलीपधिलानात्तथा सञ्जाल्क्ष्मीर्त-
नात् । उद्वृक्कण्डकलङ्गास्त्रिसौमवत्प्रविधारणात्' इति ॥ इति श्रीनृसिंहयै प्रयोगपारिजाते पौड्यकर्मकाण्डे शिशुरक्षादन्तसरीडो-
पशमनकरणम् ॥

अथानन्दपूर्तिविधिः ॥ अन्दपूर्तिपरिकीर्तितकर्मां बालेष्वप्युपायं सदय त्वम् । श्रीनृसिंह जगतोऽनुगताति कीर्तिभूषण
सहर्षमहार्थीः ॥ अपिच—सर्वतः श्रीशवित्राससत्राविच्छ्रुतसद्रस । सद्रसप्रभुतावास सर्वस्यान्तः पितर्यस ॥ अयमष्टदलपद्म-
बन्धस्लोकः ॥ अथ प्रासैकवर्षस्य शिशोरन्दपूर्तिरभिधीयते श्रीधरीये—'वर्षान्तजन्मदिवसे रविमासशुद्धे संखाप्य शान्तिकर-
कर्म विराय कृता । आबध्य हेमकटिम्बनम आशुद्धे लगे शिञ्जोर्नवतरान्तरयोगमाहुः' इति । अस्यार्थः—सौरपर्यान्ते जन्मदिवसे
'बालं संखाप्य आशुर्द्विकरं कर्म प्रभूतं कृता हेममयकटिम्बनमानघ्य नवतरान्तरधारणं कारयितव्यम् । तथोक्तं विधिरले—
अन्देन सौरेण शिञ्जोः समान्ते गालं तु संखाप्य च जन्मधिष्ण्ये । कृताशुपो दृढिकरं च कर्म तं धारयेच्छान्तिमुवर्णयन्म्' ॥

नृसिंहश्च—‘भारेणाद्यान्जन्मर्धे त्रिंशं संक्षाप्य श्राद्धतः । आद्यश्च हेमसूत्रं तु राक्षसादावनुकूलके ॥ नवशौभाभ्यरादीनि यथाहं
 धारयेनदा । इत्यादिभूतनक्षत्राण्यजादित्योचराणि च ॥ वसुः योणादिती पुष्यवर्जितानि शुभानि तु । रिक्तापर्वाष्टमी चैव कृष्णे
 पान्त्यन्त्रिंशं विना । शक्रुन्यादीनि विष्टिं च वर्ज्या योगाः शुभेतराः ॥ शुभानां चारवर्गाश्च राशयश्च यदुर्विना । श्रेष्ठा नेष्टास्तथा
 श्रेष्ठा भक्तो मध्यमो भवेत् ॥ लग्ने सर्वे शुभाः श्रेष्ठस्तथा केन्द्रत्रिकोणयोः । चन्द्रः शुभप्रदो ज्ञेयो द्वादक्षाष्टमभाविना ॥ पापा-
 विलामपण्मथाः शुभा बह्वस्य धारणे । उचमित्रस्ववर्गेषु शुभे केन्द्रत्रिकोणौ ॥ वत्सवाहनशस्त्रादिभूषणानि सुसंपदः । सद्गुणस्त्रे
 निग्रहानाये कुर्यात्तच्छोभने दिने ॥ नद्यादिगमने चैव तथा देवादिदर्शने । शिशोर्लीलादि चान्यस्तु वस्त्रधारणयज्ञवैत् इति । न
 केवलमादिनश्लोकार्थेन अथमान्द्रूपूर्तिविधिरेवोक्तः किंतु प्रत्यब्दमेवानुष्ठेयो वर्णान्तनक्षत्रविधिरपि दर्शितः ॥ तथाह गार्गः—
 ‘यस्मिन्दिने सवितरि तमश्चन्द्रदिनं भवेत् । प्रत्यब्दान्ते च नक्षत्रे विधिं वक्ष्ये नृणां परम् ॥ तेनायुर्वर्धते नित्यं बलं तेजः सुखं
 तथा । पूर्वं जन्मदिनाद्राशौ कृत्वा कौतुकग्रन्थनम् ॥ कृत्वा द्यान्सुदृढं चैव प्राशयेचाभिषेचयेत् । ग्रहशान्तिं समाल्यैव नक्षत्रादिपु
 पूजनम्’ इति ॥ आदित्यपुराणे—‘सर्वः सजन्मदिवसे स्नातमैल्लचारिभिः । गुरुदेवाग्निविप्राश्च पूजनीयाः प्रयत्नतः ॥ स्नानक्षत्रं
 च पितरस्तथा देवः प्रजापतिः । अतिसंयत्तरं यवास्तर्तव्यश्च महोत्सवः’ इति ॥ ब्रह्मपुराणे बृहस्पतिरिन्द्रमाह—‘प्रतिसंवत्स-
 रास्त्यर्धे वक्ष्ये नृणां विधिं परम् । पूर्वोक्तं चैव जन्मर्धे स्नात्वा नद्यां सुरोत्तम ॥ मध्याह्न्यदधिसंपुक्तदूर्वा मृत्युंजवेन तु । शुद्धयाश्च
 गहनं वा अष्टाविंशतिमाहुतीः ॥ ततोऽपराह्णे संप्राप्ते कृत्वा कौतुकमद्भ्यस्तम् । ग्रहपूजां प्रकुर्वीत नक्षत्राधिपपूजनम् ॥ आयुष्यद्दोमं

कृतस्य श्रोत्रियस्य भोजयेत् । दत्ता गोभूहिरण्यादि तथा स्वर्णादिनिर्मितम् ॥ बध्वाथ कटिसूत्रं च वस्त्रं च परिधापयेत् ।' इति ॥
सावर्णीये—'आवध्य कटिसूत्रं च वासः संपृष्टा नूतनम् । दूर्वाङ्कुरैस्तथान्वेन चरुणापि पिनाकिनम् ॥ आयुष्यहोमं कृत्वा च
तर्पयेत्पितृदेवताः' इति । अथ कटिसूत्रग्रन्थं गृहस्थव्यतिरिक्तविषयम् । गृहस्थस्य निषेधदर्शनात् ॥ तदाह गृहस्थधर्मप्रकरणे
आथलायनाचार्यः—'यत्किञ्चित्कुरुते कर्म वैदिकं वाथ ताभिकम् । कटिबन्धेन संयुक्तं तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥ रौप्यकार्पासि-
कशौभ्रवद्ग्रकृता च वा । वज्रयेत्कर्मकालेषु कार्पासि विप्रो विशेषतः' इति । एवं च सति ब्रह्मचारिणोऽपि कटिसूत्रनिषेधः प्रसज्येत तस्य
कर्माहृतया विषयमानत्वाभावं दोषः । 'कौपीनाब्जद्वन्द्वार्थाय मौड्गी कार्पासिकी द्विजः । संभवे त्रिवृतां तावद्वाससी बाह्वेति च' इति
तैत्तिरीयार्पणोपनयनप्रकरणे सूक्तत्वात् । कार्पासिकी मौड्गी कार्पासिकी रज्जुमित्यर्थः । तनैव गृहो मेखलायांः पृथगुपादानात् ॥ अत्रोक्तं
आयुष्यचरुहोमविधानमाह शौनकः—'आयुष्यहोमं वरुधामि शौनकोऽहं द्विजन्मनाम् । कुर्याद्विजन्मनस्यै विपुत्रे संक्रमे तथा ।
पौर्णमास्यामनायां च ग्रहणे न्यैचन्द्रयोः ॥ स्वातः शुक्लान्तरधरः शुक्लमात्र्यानुलेपनः । अलंकृतः स्वस्तिवाच्य अक्षं दत्त्वा द्विजातये ॥
अथाज्यभागपर्यन्तं हस्तोपलेपनादिकम् । घृतान्नं जुहुयात्सम्यगवदानस्य संपदा ॥ आनोभद्राः क्रतवो यमित्यूचा दशफेन च ।
दमं स्तोममर्हत इर्यूचां पौडशयेन च ॥ एकर्चा आववेदस्या हुत्वा स्विष्टकृतं ततः । होमशेषं समाध्याय ब्राह्मणान्भोजयेत्ततः ॥
स्वस्तिवाच्य द्विजान्भ्यस्तैर्येनं दद्याच्च दक्षिणाम्' इति ॥ इत्यायुष्यहोमः ॥

अथ वर्षविधिरुक्तः संग्रहे-----‘जन्ममासस्य जन्माह जन्मवारन्दुसंयुते । तदलामे ऋतुमात्रे ऋतुद्वयविवर्धनम्’ इति ॥

अन्यत्र—‘तिथिनक्षत्रयोगे सात्त्विके नक्षत्रमात्रेण । अभियेकदिने राज्ञो वर्षद्विद्विः प्रदास्यते ॥ अन्येषां जन्मनक्षत्रे क्षीणायुस्त्व-
न्या भवेत् । प्रत्यहं जन्मदिवसे वर्षद्वयमभियेचनम् ॥ वर्षवित्तायवा कुर्याज्जन्ममासे शुभे दिने । वर्षवृद्धमभियेकादि कर्तव्यम-
चित्तं न तु ॥ अधिके मलिन्दुचे न ऋतव्यमित्यर्थः । कृतमित्यत्र क्रियो विद्वान्नवशुक्लाम्बरादृतः ॥ संनिधौ विष्णुदेवस्य लिप्ते गोम-
यवारिणा । पुण्याहं वाचयित्वा तु गुरुमित्रद्विजोचमैः ॥ माद्वल्यद्वयसंभारसंभृताभितवं घटम् । वक्रविन्मसमाकारं सत्सूत्रैः
परिवेष्टितम् । सरलमालिकान्मोभिः पूरितं सितचन्दनैः । मुतण्डलैः स्त्रिरीभूतं पूतपण्डववस्त्रकम् ॥ राजर्षीं प्रतिमां तत्र मार्क-
ण्डेयमहाश्रुतैः । अथवा पिष्टपीठे तु वैष्टिकीं प्रविर्मां ततः । स्यापयेत्प्रणवेनैव यजेत्कुम्भे जलाधिपम् ॥ वरुणं हंसपृष्ठस्थं दक्षिणे-
नाभयप्रदम् । वामेन नागपाशं तु धारयन्तं स्वरूपिणम् ॥ मौलिनं च महाकायं चिन्तयेच्चमपांपतिम् । एवं संचिन्त्य यत्तणं
मूर्त्तैरक्षयवार्चकैः ॥ सितचन्दनपुष्पीष धूपदीपनिवेदनैः । राजतादृशले पत्रे कर्णिकामध्यसंस्थितम् ॥ सौम्यं कुशासनासीनं कु-
ण्डिकान्नपन्नमालिनम् । सौम्यं सोमकुलोद्भूतं रूपेणाप्रतिमं भुवि ॥ शुक्लवर्णं च तल्लकैः सोमं संचिन्त्येच्छुभम् । पश्चिनीपत्रसंकाशं
वायव्ये गणनायकम् ॥ ग्रहानीशदलाग्रे तु क्षेत्रं चक्षिदिग्दले । मृत्युंजयं स्वाम्येण नैर्कलदलमध्यके ॥ पूर्वोदी सप्ततप्तैव कृत्ति-
कापास्तु तारकाः । उभरापाढानन्तरमभिजित् । शीर्षीस्तथा ततो राक्षीन्धनाम्ना तु समर्चयेत् ॥ तथा नक्षत्रवत् प्रागादौ पूज-
येदित्यर्थः । मेघं धनुर्धरं सिंहं पूर्वतो याम्यग्नौचरे । मकरं शुभं कन्यां पश्चिमे मितुनं घटम् ॥ तुलाधरं चोत्तरस्यामलिं मीनं
च कर्कटम् । पश्च्यादीनचवेद्रातो पूर्वोदिषु यथाक्रमम् ॥ पृष्टीं संपूजयेद्यत्रात्साक्षाद्वा मपरिवारकम् । चर्त्तरामरणेर्दिव्यैः पुण्याधिभ

मनोरमैः ॥ आपुर्दोत्रीश्रतसश्च मादः संपूजयेत्ततः । आपुर्दोत्रीरापुर्दोत्री देवताः । तासां नामान्युचरत्र वक्ष्यन्ते । महाभूतानि
पञ्चैव ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥ मनोबुद्धिरहंकारबन्द्रादित्यौ च देवताः । अद्यत्यामादित्सैतान्संपूज्य प्रार्थयेद्वरम् ॥—‘रत्नगर्भं सुम-
ङ्गस्य चूतपद्मवशोमित । चन्दनाद्यतपुष्पाढ्य पूर्णकुम्भ नमोस्तु ते ॥ आयुःप्रदं महाभाग सोमवंदविवर्धन । महाव्रतं सुनिश्रेष्ठ मा-
र्कण्डेय नमोस्तु ते ॥ मार्कण्डेय महाबाहो सप्तकल्पान्तजीवित । आयुरारोग्यमैश्वर्यमसाकं वरदो भव ॥ नववर्षाद्युपं प्राप्य तपसा
महता पुरा ॥ सप्तकल्पं कृतं येन त आयुर्मे प्रयच्छतु ॥ आयुर्देहि यशो देहि श्रियं देहि तमेव च । पुत्रान्पौत्रान्प्रपौत्राञ्च
देहि मे गणनायक ॥ यष्टीदेवि नमस्तुभ्यं मृत्तिकागृहशायिनि । पूजिता परया भक्त्या दीर्घमायुः प्रयच्छ मे ॥ धियणा वृद्धि-
माता च गौरी च शकपूतना । आपुर्दोत्री भवन्त्येता अद्य जन्मदिने मम ॥ क्षित्यब्बायुवियत्तेजोब्रह्मविष्णुमहेश्वराः । मामेव हि
सदा पान्तु मार्कण्डायुर्भवाभ्यहम् ॥ मनोबुद्धिरहंकारबन्द्रादित्यौ तु देवताः । मामेव हि सदा यान्तु चिरजीवी भवान्यहम् ॥
अथरथामा यलिज्यासौ हनूनांश्च विभीषणः । कृपः परशुरामश्च ससैते चिरजीविनः ॥ ससैतान्यः सरेभित्यं मार्कण्डेयमथापुमम् ।
जीवेश्वर्यशतं सोपि सयव्याधिविवर्जितः ॥ द्रोणपुत्र महाभाग रुद्रतेजःसमृद्धव । भवायुर्षलदो मे तमश्चत्थामनमोस्तु ते ॥ दैत्ये-
न्द्रकुलसंभूत वले दानक्रियारत । प्रपन्नः दुरणं च त्वां दीर्घमायुः प्रयच्छ मे । नारायणांशसंभूत ममाद्य वरदो भव ॥ अञ्जनागर्भ-
संभूत कपीन्द्र सचियोत्तम । रामप्रिय नमस्तुभ्यं हनूमन्नश्च सर्वदा ॥ विभीषण नमस्तुभ्यं रामपादाब्जयूजक । आयुरारोग्यमैश्वर्यं
देहि पीलस्त्यनन्दन ॥ नितेन्द्र भरताचार्य सर्वशास्त्रविशारद । क्षरणं त्वां प्रपन्नोऽसि कृप मां रक्ष सर्वदा ॥ रेणुकेभ्य महावीर्य

कान्तीर्यं कुलान्तक । आयुः प्रयच्छ मे सय जामदग्न्य नमोस्तु ते ॥ एवं संग्राह्यं भक्त्या तान् प्रणमेदण्डवर्द्धितौ । भूमिं दीपं
 वलिं दूर्वां पुष्पं गोरोचनं तथा ॥ दर्पणं दधि सिद्धार्थान्धृतं चासादयेत्कमात् ।—चकारेण सुवर्णमन्त्रं च श्रुचितम् । तयोरुत्तरत्र
 विनियोगदर्शनम् । क्रमादिति वक्ष्यमाणमन्त्रक्रमादित्यर्थः ।—ततो रक्षां च रक्षोघ्नैर्द्रव्यैर्मङ्गलसाधनैः । द्विजाः कुर्वन्तु वेदज्ञा वेद-
 मन्त्रैः शुभाधिनाः ॥ अग्रे समितिमन्त्रेण नानाद्रव्यसमीक्षणम् । युञ्जन्तीति च मन्त्रेण भूमिं रोचनमालिखेत् ॥ तेजोसीति घृतेनैव
 समिन् तेनात्मलोचनम् । दधिकण्यकचा दभा ललाटे तिलकं लिखेत् ॥ दद्याच्छिरसि दूर्वांश्च काण्डान्मन्त्रेण मन्त्रिताः ॥ एते
 तत्रायमगवः सिद्धार्थं शिरसि क्षिपेत् । याः फलिनीकचा सम्यद्द्रुमस्कुर्यात्फलोत्तमम् ॥ क्षिरसि प्रक्षिपेत्पुष्पं श्रीधमेमन्त्रमन्त्रितम् ।
 आठप्पेनेति मन्त्रेण दर्पणे सुखदर्शनम् ॥ ज्योतिरसीत्युचा दीपं भूरसीति ध्रुवं स्पृशेत् । यदावधमृचा स्वर्णं नमस्कुर्यात्कृता-
 अलिः ॥ गन्धरसमलंकारं शृङ्गीयात्तदनन्तरम् । दूर्वां तितां तितां निम्बरोचनां वेणुरोचनाम् । न्यग्रोधशृङ्गसिद्धार्थान्पञ्चरत्नानि
 वै यतः ॥ एभिः संवत्सरग्रन्थिबन्धनं समुदाहृतम् । ग्रन्थिवन्धं च कर्तव्यं दीर्घायुतेतिमन्त्रतः ॥ वर्षपृष्टदेरपूर्वत्वादाशीर्वादमन-
 न्तरम् । देवस्य ता मरुसत्या अधिनवतर्जुचापरः ॥ आपुष्यमितिमृक्तेन नतदशांस्तनन्तरम् । एभिर्मन्त्रैश्च संमन्त्र्य शान्तिसगरख-
 ण्डिकाम् । मर्दुदं सततं सेत्सं दद्याच्छिरसि सादरम् ॥ एमी रक्षाकर्म्मचैर्वन्मर्शं योजमिरयितः । रक्षोभूतपिशाचेभ्यो भयं तस्य
 न जायते । सुवर्णं शुभमानं च गुरवे देयमादरात् ॥ शतमानप्रार्थना—‘शुभमानं शुतायुस्तं शुतवीर्यः श्रुतेन्द्रियः । अथस्त्वां

पाठा०—१ पुर दीपं वलं दूर्वाः । २ शालिपात्कषण्डिकाम् । ३ तस्य दत्वात् ।

संप्रयन्त्यामि जगमायुः प्रयन्तु मे' इति ॥ ॐ ॥ शतमानविधिविशेष उक्तो ब्रह्माण्डपुराणे—'गव्येन भूमिं शकृता जलेन
 पालिष्य मज्जे नितरुणदुल्लभ । मरोरुहं केसरभूषणाढ्यं सकर्णिकं चाष्टदलं विलिख्य ॥ तस्मिन्हिरण्यं शतमानमात्रं निधाय तत्सो-
 परि संनिचिन्त्य । ब्रह्माणमीशं रुमतासनम्बभारार्थ्य गन्धादिविरादरेण ॥ विग्रं तथा वेदविदं विचिन्त्य संचिन्त्य शुद्ध्या तु सम-
 र्चयित्वा । दद्यान्मुरणं शतमानप्रभैः संप्रीयताभारमभूरित्युदीर्य ॥ योऽसौ दानं शतमानं हिरण्यं दद्यादायुः सर्वमेवैति चोक्तम् ।
 अतः कुर्यान्भारदत्तमरुढा नित्ये भारे हासने शुक्तिनो वा' इति ॥ मृष्टार्थमोजयेद्विद्वान्गुरुस्वजनबान्धवान् ॥—ब्रह्मा जन्मदिने
 ध्रियं परिहृन्नाभोत्पत्नीशं त्रियं मत्स्याभोचयत्तत्तिलांश्च दत्ततो दीर्घं भवेज्जीवितम् । सकृन्पुनरदति यस्तु तस्य विपदो यान्ति
 प्रणानं विरादुल्ले यस्तु तिलाभिर्न न तु भवेज्जन्मान्तरे पण्डितः ॥ एवं संपूजयेद्यस्तु मार्कण्डेयं महासुनिम् । जरासमुद्भवं दुःश-
 पिपगतादिसंभनम् ॥ विजित्य नियतं कालमपमृत्युं मुदाब्जम् । परमायुरयामोति तर्बपायाविचर्चितः' इति ॥ इति चर्यद्विग्र-
 योगः ॥ ॐ ॥ अध मयिष्यपुराणोक्तकुमुदादिपूजा—'कुमुदा माधवी गौरी रुद्राणी पार्वती सुभा । काली सरस्वती च न सा-
 वित्री ब्रह्मणः प्रिया ॥ मती संज्ञा तथा मेधा तृष्टिः शुक्तिस्तर्पणं च । नृपदिग्भपरित्राणा जीयन्तीत्येव षोडश ॥ सुवासिनीस्तु
 तत्प्रीतिं गन्धमार्त्त्यं च पूजयेत् । शूर्पेन्वयो षोडशसु भक्ष्यादि शक्तिपेदुधः ॥ तत्संख्याकैश्च शूर्पैस्तु ब्रह्मपाप्मान्छादयेत्तथा । ता-
 भ्यन्तर्गते दयालानि च न यथाक्रमम् ॥ ग्रीयन्तां कुमुदाद्या मे बालप्राणविचर्चनाः । बलेन यद्यस्ता शुद्ध्या सहायुर्वर्धयन्तु मे ।
 प्रयच्छन्तु मदारोग्यं सौख्यं सौभाग्यमेव च' इति ॥ ॐ ॥ अय योगविशेषेण फलविशेष उक्तः मुदीपिकायाम्—'जन्म-

धैर्ययुक्ता यदि जन्ममार्गे यस्य ध्रुवं जन्मतिथिर्भवेत् । सवन्ति विद्वत्सु समेषु यावत्सुहृत्सु सन्मानमुत्थानि तस्य' ॥ शान्तिः शुद्ध-
दीपिकायाम्—'कृतान्तकृजयोर्वीरे यस्य जन्मदिनं भवेत् । जन्मर्क्षयोगे संग्राते विज्ञस्तस्य एदे पदे' । कृतान्तः शान्तिः ॥ अत्र
जन्ममार्गे फलव्यमाह—व्यासः—'यो जन्ममार्गे श्रुत्कर्म वाचां कर्णस्य वेधं कुस्तेऽतिमोहात् । नूनं स रोगी घनपुत्रनाशं प्राप्नोति
नूनं पयन्यनानि' इति ॥

अथ पर्वोपनमयोगः ॥ यर्पान्तजन्मदिवसे पूर्वोद्धाध्यन्व लाता शुलाम्बरधरो यथाविभवमलंकृतः सोत्तरच्छदे भद्रपीठासन
उपविश्य स्वस्तिनाचनद्रव्याण्यास्ताद्य मुमुक्षुर्भेत्यादिकमुन्वा संकल्पं कुर्यात् । तत्रायं क्रमः—देशकालो संकीर्त्य समाब्दपूर्तिदिवसे
आयुर्गमिश्रिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरीत्यर्थं ग्रहयज्ञदूर्वाहोमायुष्यचरुहोमार्कण्डेयादिपूजाकर्म करिष्यमाणः तद्दक्षमङ्कुरार्षणं कौतुकग्रन्थनं
च कर्तुं तदादीं शुद्धिदृष्ट्यभ्युदयसिद्धये स्वस्तिपुण्याहवाचनं करिष्येति संकल्प्य पुण्याहशेषं समाप्य अङ्कुरार्षणं कौतुकग्रन्थं ग्रहयज्ञं च
पूर्वोक्तप्रकारेण कृत्वा गृहसंश्रानदिग्भागे शुद्धस्थलं गोमयेनोपलिप्य रत्नयष्टि रुयालंकृणं कारयित्वा तत्र जन्मनक्षत्राधिदेवतां जन्म-
नक्षत्रं अद्रिप्रासादिपितृन् प्रजापतिं च तच्छष्टिर्गम्यैरुत्तरसंस्वमात्राद्य आसनाधुपचारान्कृत्वा आयुष्यचरुहोमाङ्कुरार्थं यथाशक्त्यर्थं
ब्राम्मणाय दत्त्वाचार्यं धृषुयात् । तत आचार्यो दूर्वाहोमायुष्यचरुहोमौ तच्चेन कुर्यात् । यथा—उपलेपनाद्यभिप्रतिष्ठापनाभिर्भूति-
ध्यानान्तं कृत्वा पुनर्देशकालो निर्दिश्य समिद्धयभादाय नक्षत्रे राशौ जातस्वाम्युक्तनामधेयस्यायुरभिष्टिद्धिद्वारा श्रीप० श्रीत्यर्थमनयो-
र्दूर्वाहोमायुष्यचरुहोमयोर्देवतापरिग्रहार्थमन्याधानं करिष्ये इत्यादिचक्षुषी आब्जेनेत्यन्तमुन्वा प्रधानदेवतां मृत्युञ्जयमशोचरसहस्रा-

शोचतश्चाष्टादिगलन्यतमसंख्याकदधिपपुष्टताक्तदूर्वाद्रव्येण अम्यकमन्त्रेण विश्वान्देवान्दशवारं अग्निं षोडशवारं अग्निं जातवेद-
 समेकवारं चरुद्रव्येण शेषेण स्थिरकृतमित्यादि सधो यस्य इत्यन्तगुस्ता व्याहृत्या समिद्धयमप्रावाधायोद्देशत्यागौ कृत्वा परिस-
 मृहनापाज्ये दूर्माग्रद्वयक्षेपणान्तं कृत्वा सिद्धाभ्रमितमीपे निधायज्येन सह सदर्शनं त्रिःपर्यधिकृत्वा तदुल्लुक्कमपासापः स्पृष्ट्वाज्यो-
 द्धाननादिद्रुवसंमार्जनान्तं कृत्वा अन्नं पात्रान्तरे निधायप्राग्विधित्वाभिवायौदगुह्वास्वागयाज्ययोर्मध्ये नीलाज्यादक्षिणत आसाद्य
 पुनरप्यभिषार्पाभ्यलंकरणाद्याज्यभागान्तं कृत्वा आश्वदधिमधूनेकसिन्धात्रे आसिच्य तेनाक्ता दूर्वाः संकल्पितसंख्याया मृत्युंजय-
 अम्यकमन्त्रेण छुहृयात् । मन्त्रस्तु—अम्यकमित्यस्य वसिष्ठो मृत्युंजयोऽनुष्टुप् । ॐ जूं सः अम्यकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्ध-
 नम् । उर्वारुकमिव बर्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतास्त्याहा सः जूं ॐ मृत्युंजयायेदं नमम इति । तत आपुण्यचक्रहोमं कुर्यात् । तत्र
 मन्त्राः—आनोभद्रा इति दशर्चस्य नृक्तस्य राहूगणो गोतमो विश्वेदेवाः पञ्चाद्याः सप्तमी च जगत्स्यः पृष्ठी विराट् अपृम्याघास्तिस्त्र-
 खिद्रुमः । आनो भद्राः कर्तव्यो भंतु ० १० विधेम्यो देवेभ्य इदं इति सर्वत्रोद्देशत्यागां कुर्यात् । इमं स्तोममिति षोडशर्चस्य सूक्त-
 स्यान्निरमः कुत्सोमिः आद्याधर्तदंश जगत्स्यः अन्त्ये द्वे त्रिष्टुर्मा । पूर्वोदया इत्याद्यास्त्रयः पादा देवदेवत्वाः तन्नो मित्र इत्यर्धर्चो लि-
 ङ्गोक्तदेवतः (मित्रावरुणादिति सिधुयिषीष्टुदेवस्योमिर्वा) इमं स्तोममर्हति जातवेदसे ० १६ अग्नय इदं ० । जातवेदसे मारी-
 चः कश्यपो जातवेदा अत्रिखिद्रुप् । जातवेदमे ० १ अग्नय इदं ० । एभिः सप्तविंशतिभिर्मन्त्रैर्वदानपरेण हुत्वा तत्तदेवताभ्य इदं नम-
 मेत्युद्दिश्य त्वस्ता स्थिरकृददिहोमशेषं समापयेत् ॥ इति वर्षष्टद्विप्रयोगः ॥ ॥ अथ मार्कण्डेयपूजा । ततो यजमानः उप-

लिप्ते रत्नरट्टिरुचानुराजिते विष्णुमंनिहितप्रदेजे उपविश्य देशकालौ संकीर्त्य ममान्दपूर्तिदिचसे स्थानसम्यश्रूवाप्तिग्रहनक्षत्रराशि-
 दिरपालनेनपालप्रीत्यविमर्गैर्यथार्थसिद्धिप्रसूतयुजराधातपित्तस्येन्द्रवरोगादिसर्ववाधाविवर्जितपरमायुःश्राप्तिद्वारा श्रीपर० चन्द्र-
 गदितगारुण्डेयपूजां करिष्य इति संकल्प्य स्वाण्डिलोपरि नवमृद्वेष्टितं दृढं मृग्यवं रक्तवर्णं कलशं समत्वं स्थापयेत् । तत्र मन्त्राः—
 आरुलनेपित्यस्य वियामित्रः पयमानः सोमो गायत्री । आरुलनेपु० । इममेगज इत्यस्य सिन्धुशित्तैयमेवो नदीस्तुतिर्जगती ।
 इमं मे गतं० । अनेन पुण्यजलेन पूरयित्वा नवमृद्वेण वस्त्रयुग्मेन चावेष्ट्य । उद्धृत्यासि वराहेण कृप्येन क्षतबाहुना । मृत्तिकै-
 हन मे पापं यन्मया दुष्कृतं कृतम् । इति मन्त्रेण सप्तमृद्वी नवपर्यन्तधातूय प्रक्षिप्य । स्वतिमीम इत्यस्य वैश्वामित्रो रेषुः पयमानः
 गोमो जगती । कुर्यात् भीमो ईषुमस्तविष्यया शुक्ले शिक्षानो हरिणी बिचक्षणः । आ योनिं सोमः सुकृतं निर्पदति गन्धयुी लग्न-
 पति निर्गिगन्धयी ॥ अनेन न्यग्रोषाभ्यात्यग्नजन्मूचूतदृक्षलचः । प्रयोगेन्नेपित्यस्य वसिष्ठो विश्वेदेवास्त्रिष्टुप् । प्रवो यज्ञेपु देव-
 यन्तो अर्गुन्वाता नमोभिः पृथिवी इषव्यं । येषां ब्रह्माण्यसमानि विश्वा विष्मिन्विदन्ति वनिनो न शाखाः । अनेन तेषां पण्ड-
 वान्० । गायत्र्या विचामित्रः सविता गायत्री । तत्संवि० अनेन गोमृद्वम् । गन्धद्वारामित्यस्यानन्दकंदयः श्रीरुद्रुप् । गन्ध-
 द्वारा० । अनेन गोमयं । आप्यायलागोतमः पयमानः सोमो गायत्री । आप्यायस्व० । अनेन गोक्षीरं । दधिक्राव्या इत्यस्य वामदेवो
 दधिक्रागातुष्टुप् । दधिक्राव्या० । अनेन दधि । घृतंगिमिक्षे इत्यस्य श्रुत्समद इध्माद्यास्त्रिष्टुप् । पुत्रं विमिये० इति घृतं । सहि-
 त्मानीत्यस्य द्यावाचः मयिता गायत्री । सहित्त्वानि० । अनेन नवत्वानि । या ओषधीरित्यस्याथर्वणो भिषगोषचयोऽनुष्टुप् । या

श्रोतृधीः० । इति गुर्नापथानि दशमूलानि वा तदलाभे सुवर्णं वा । गन्धद्वारागमिति गन्धं । आर्यनेते परार्यणे = इत्यक्षतान्बुष्पाणि च निदिष्य अष्टदलपद्माद्वितरजतपीठकुशासनासीनां कुण्डिकाजपमालाधारिणीं राजतीं मार्कण्डेयप्रतिमां च संपाद्य कुम्भोपरि नव-
वग्रमाण्डाय तदुपरि रजतपीठं निधाय तत्र मार्कण्डेयप्रतिमां प्रणवेन संस्थाप्य कुम्भे वरुणपूर्जां कुर्यात् । तत्रायं क्रमः। वरुणं हंस-
पृष्ठभं दक्षिणेनाभयप्रदम् । धामेन नागपाशं च धारयन्तं मुरुषियम् । मौलिनं च महाकायमर्पणं वरुणं संचिन्त्यावाह्य नाम-
मन्त्रेणागनायुपचारान्कृत्वा वरुणमूक्तानि ज्ञेयेत् । न्यस्याद्यक्ताचन्येन पाठयेत् । ततो रजतपीठमध्यस्थप्रतिमायां मार्कण्डेयमावाह-
येत् । तत्रायं क्रमः—राजताष्टदलपत्रे कर्णिकामध्ये संस्थितं सोमकुलोद्भवं कुशासनासीनं कुण्डिकाजपमालिनं मार्कण्डेयमावाह्य ।
[तत्रैव शुद्धवर्णं गोमं चानात्र] दलेषु क्रमेण गणनायकादिदेवताः प्रणवपूर्वकं चतुर्थीविभक्त्याग्निमतनमोन्तैस्तत्त्वभ्राममन्नैरावाहयेत् ।
यथा शपथ्यपश्चदले पश्यनसंकाशाय गणनायकाय नमः । ईशानदले आदित्याय सोमायाङ्गास्त्रकाय शुभाय बृहस्पतये शुक्राय
गर्जनभगय गहये रेतुभ्यो नमः । आग्नेयदले क्षेत्रपालाय नमः । नैऋत्यदले मृत्युञ्जयाय नमः । पूर्वदले कृषिकासंपान्तसप्तनक्षत्राणि ।
हरिकाम्भ्यो नमः रोहिण्यं मृगशीर्षाय आर्द्राय पुनर्वसुभ्यां पुष्याय आश्लेषाभ्यः । दक्षिणदले मघाविशाखातान्तमसनक्षत्राणि । मघाभ्यः
पूर्वाफल्गुनीभ्यां उत्तराफल्गुनीभ्यां इत्याय चित्राय स्वास्ते विशाखाभ्यां । पश्चिमदले अनुराधाघभिजित्सहितश्रवणान्तसप्तन-
क्षत्राणि । अनुराधाभ्यः ज्येष्ठाय मूलाय पूर्वाषाढेभ्यः अभिव्रिते श्रवणाय । उत्तरदले धनिष्ठाभरण्यन्तसप्तनक्ष-
त्राणि । श्रविष्ठाभ्यः जनभिपजे पूर्वाभाद्रपदाभ्यः उत्तराभाद्रपदाभ्यः रेवत्यै अधिभ्यां भरणीभ्यां । पुनश्च पूर्वदले राशीन्

मेयाय निहाय घटुगे । दक्षिणदले वृषभाय कन्यायै मकराय । पश्चिमदले मिथुनाय तुलायै कुम्भाय । उत्तरदले कर्काटकाय वृश्चि-
काय मीनाय । एवमेता देवता आवाह्य । पञ्चनाहो पञ्चादिदेवताः मातुः सपरिवारा आवाहयेत् । तत्रायं क्रमः—प्रथमतः
पूर्वभागे षष्ठीदेवतायै । आग्नेये विष्णवायै इन्द्रभात्रे गौर्यै अरुणतनूयै इति चतस्रो देवताः । दक्षिणदले गौर्यै पञ्चार्थै शुक्लै मेधायै
गाविभ्यै चित्तवार्यै जवार्यै देवतेनार्यै स्वधार्यै स्वाहार्यै इति दशलोकमावः । नैऋते श्रुतिभ्यै अग्नयः तेजसे वायवे आकाशाय इति
पञ्चभूतानि । पश्चिमे ब्रह्मणे विष्णवे महेश्वराय इति तिस्रो देवताः । वायव्ये मनसे बुद्धये अहंकाराय इति त्रीन् । उत्तरे चन्द्रमसे
आदित्याय च द्वे । ऐशाने अश्वत्थाम्ने बलये व्यासाय हनुमते विभीषणाय कृपाय परशुरामाय चेति सप्त चिरंजीवदेवताः । एवं
देवता आयास मार्कण्डेयादिपरशुरामान्तदेवता आत्मनादियोदशोपचारैः संपूज्य कृताञ्जलिः सन् प्रार्थयेत् । तत्र मन्त्राः—रत्नगर्भे
सुमनस्य चूतपद्मवर्णमिव । चन्दनाक्षतपुष्पाढ्य पूर्णकुम्भ नमोस्तु ते ॥ इति कुम्भम् ।—आयुःश्रद्धा महाभाग सोमवंशविषर्धन ।
महान्त मुनिश्रेष्ठ मार्कण्डेय नमोस्तु ते ॥ मार्कण्डेय महाशहो सप्तकल्पान्तजीवित । आयुरारोग्यमैश्वर्यमस्माकं वरदो भव ॥ नवव-
र्णायुषं प्राप्य तपत्वा महता पुता । सप्तकल्पं कृतं येन आयुष्य मे स यच्छतु ॥ इति मार्कण्डेयम् ।—आयुर्देहि यशो देहि त्रिपं देहि तमेव
च । पुत्रान्पौत्रान्पौत्रान् च देहि मे गणनायक ॥ इति गणपतिम् ।—षष्ठीदेवि नमस्तुभ्यं मृत्तिकागृहशायिनि । पूजिते परया भक्त्या
दीर्यमायुः प्रयच्छ मे ॥ इति षष्ठीदेवीम् ।—विषणा वृद्धमाता च गौरी च शकपूतना । आयुर्दीभ्यो भवन्तेता अद्य जन्मदिने मम ॥
इत्यायुर्दानीः ।—क्षित्स्वायुवियं चोन्नतविष्णुमहेश्वराः । मामेव हि सदा पान्तु मार्कण्डेयो भवाम्यहम् ॥ इति पञ्चभूतानि

अत्रविष्णुमहेश्वरांश्च ।—मनोयुद्धिरदंकारधन्द्रादित्यौ तु देवताः । भामेव हि सदा पान्तु चिरजीवी भवाम्यहम् ॥ इति मनोयुद्ध-
 रंकारधन्द्रादित्यौ च ।—द्रोणपुत्र महाभाग रुद्रतेजःतमुद्भव । भवाय ब्रह्मदो मे त्वमथत्थामभमोस्तु ते ॥ इत्यथत्थामभमानम् ।—दे-
 त्येन्द्रकुलरीभूत वत्से दानक्रियान्त । प्रपन्नः शरणं त्वां च दीर्यमायुः प्रयच्छ मे ॥ इति वलिम् ।—सांप्रतं वै यद्भविष्यदतीतज्ञा-
 नन्यमिन् । नागयणोऽतर्तभूत ममाद्य चरदो भव ॥ इति व्यासम् ।—अञ्जनागर्भसंभूत कपीन्द्र सचिवोत्तम । रामत्रिय नम-
 स्तुभ्यं हनूमच्छत्रु र्गर्षदा ॥ इति हनूमन्तम् ।—विभीषण नमस्तुभ्यं रामपादाञ्जपूजक । आयुरारोग्यमश्वर्यं देहि पौलस्त्यनन्दन ॥
 इति विभीषणम् ।—द्विजेन्द्र भारताचार्यं मर्यादाविशारद । शरणं त्वां प्रपन्नोऽस्मि कृप मां रथ सर्वदा ॥ इति कृपम् ।—रैणुकैय
 महावीर्यं फातर्वीर्यकुलान्तक । आयुः प्रयच्छ मे राम जामदग्न्य नमोस्तु ते ॥ इति परशुरामम् । एवमेता देवताः तं प्रार्थय म-
 निर्युक्तं दण्डग्रन्थम्य ग्रहयत्तकुम्भे मार्कण्डेयपूजाकृम्भजलमासिच्य तत्रत्यकिञ्चिज्जलं प्राशयेत् । ततो देवज्ञाः शुभार्थिनो ब्रा-
 ह्मणान्मन्त्रमीपे यजमानस्य ग्रहयत्ताज्जामिनेकं कृत्वा रक्षां कुर्युः । तत्रायं क्रमः—दीपं फलं दूर्वां पुष्पं गोरोचनं दर्पणं दधि सि-
 द्धार्यान् दूतं गुहणं अन्नं च यथाश्रमं प्राशंस्यमुत्तरसंख्यं चास्नाय यजमानेनाग्रे तमिति मन्त्रेणासादितद्रव्यसमीक्षणं कारयित्वा
 युजान्ति नो० इति मन्त्रेण पूर्वोपादितगोरोचनेन यजमानस्य मूर्ध्नि संलिय तेजोसीति मन्त्रेणावृत्त्या तद्यक्षुषीं अङ्गुल्या दधि-
 क्राव्या इति मन्त्रेण दग्धा ललाटे तिलकं कृत्वा कण्ठात्कण्ठादिति मन्त्रेणामिमधित्वां दूर्वां अग्निसि निक्षिप्य एते रुद्रा वसव इति
 मन्त्रेण मिद्वार्थान्निगमि प्रक्षिप्य याःकलिनीरिति यजमानेन फलनमस्कारं कारयित्वा श्रीयने इति मन्त्रेणामिमधित्वं पुष्पं शिरोगे

प्रक्षिप्य आरुण्येनेति मन्त्रेण दर्पणे शुद्धदर्शनं ज्योतिरसीति दीपसमीक्षणं भूतसि श्रेष्ठो रश्मीनां प्राणपाः प्राणं मे पाहि हति
भूमिस्पर्शनं यद्वाभ्रमित्यूचा सुवर्णनमस्कारं अन्नपतेऽवलेति मन्त्रेणान्नमस्कारं च कारयित्वा रक्षोभूतप्रेतपिशाचनां मयनिवृ-
त्त्यर्थं पिनासितदूषाः निग्नपत्राणि गोरोचनं न्यग्रोषपल्लवाञ्च सिद्धार्योन्पञ्चरत्नानि च शुद्धवस्त्रे निक्षिप्य ग्रन्थि कृत्वा दीर्घायुर्व्येति
मन्त्रेण तस्य दक्षिणहस्ते पञ्चा अरुणिष्ठतान्स्पर्शान्युभयशतपद्यतान्पृहीत्वा देवस्यत्वेति मन्त्रेण सरस्वत्यनीतिमन्त्रेण अक्षिनावर्तति
मन्त्रेण आपूप्य पर्वस्यमिति मूकेन नतदक्षांसीति मन्त्रेण च तानश्रुतान्निमित्तमभ्य सदारस्य तस्य शिरसि प्रतिमन्त्रं मन्त्रान्ते प्रक्षिपेयुः ।
ततो यजमानो गुरवे श्रुतमानसुगुणं विधिवदधात् । तत्रायं क्रमः—देवकालौ संकीर्त्येयम् दीर्घाशुःप्रासिद्धारा श्रीपरमेश्वरश्रीत्यर्थं
ज्ञानमानदत्तं करिष्य इति संकल्प्य शुभस्वर्लं गोमयेनोपलिप्य तत्र सितासिततण्डुलान्यक्षिप्य तन्मन्त्रेऽष्टदलं यत्नं बिलिख्य वसि-
न्यथाशक्ति श्रुतमानहिरण्यं निषाय तत्र कमलासनं ब्रह्माणमायाह पोडशोपचारैरभ्यर्च्य तथा गुरुभूतं विप्रं ब्रह्मयुक्त्वा समभ्यर्च्य
दधात् । श्रुतमान श्रुताशुस्तं श्रुतवीर्यः श्रुतेन्द्रियः । अतस्तां संग्रहयिष्ये श्रुतमायुः प्रवच्छ मे ॥ इति मन्त्रेण श्रुतमानं संग्राह्यं
मग्नधातुतं कुशपुष्पोदकं गृहीत्वा वामहस्तेन श्रुतमानं स्पृशन् अमुक्कगोत्रोमुक्कशर्माहममुक्कगोत्रायासुक्कशर्पणे ब्राह्मणोपदे श्रुतमान-
सुगुणमर्चिर्दत्तत्वं श्रुतायुःकामस्तुभ्यं संग्रहदे न भवेति दत्त्वा विचित्रदक्षिणां दत्त्वा यथाशक्ति गोभूतलिहिरण्यदानादिकं कृत्वा आ-
चार्याय मारुण्डेयप्रतिमां मदक्षिणां दत्त्वा माहूर्निकाभिहिते मुहूर्ते नववस्त्रगन्धमाल्यादि धृत्वा मुवासिनीभिर्निराजितविग्रहो
ब्राह्मणान्निषो गृहीत्वा कुशुद्रादिपूजां कुर्यात् ॥ तत्रायं क्रमः—देवकालौ संकीर्त्येयं प्रथममब्दपूर्तिदिवसे आयुरभिबुद्धियद्यः-

पुष्टमोत्तरयसुदरमौभाग्यप्रसिद्धसरा श्रीप० कुमुदादिपूजां करिष्ये इति संकल्प्य षोडशसंख्याकाः सुवासिनीः शुभासनेषूपवेश्य-
 कुमुदा माथरी गौरी रुद्राणी पार्वती उमा काली सरस्वती सवित्री ब्रह्मप्रिया सती मेधा द्रुष्टिः पुष्टिः नृपटिग्भपरित्राणा जी-
 वन्ती इति षोडशसंख्याकाः देवनास्तास्यास्त गन्धमाल्यादिभिरभ्यर्च्य धूपदीपौषहारान्कुला षोडशसु नवशूर्पेषु यथाशक्तिसंपा-
 दितमहस्यादीन्प्रक्षिप्यान्त्यशूर्पस्तान्युपायनान्याच्छाद्य कुमुदादिस्वरूपाभ्यः संप्रददे नममेति ताभ्यो दत्त्वा—ग्रीयन्तां ह्रुमुदाद्याश्च
 गालप्राणविरर्पनाः । गलेन यद्यगा पुष्ट्या सहायुर्वर्धयन्तु मे । प्रयच्छन्तु सदारोग्यं सौख्यं सौभाग्यमेव च ॥ इति संप्राप्त्यै क-
 मोन्ते कर्तव्यं स्थित्तिनाचनं पूर्णवत्कृताचार्योद्दिभ्यो यथाशक्ति दक्षिणां दत्त्वा तान्भोजयित्वा तेभ्य आशियो गृहीत्वा ताभ्यमस्कृत्य
 ग्रहदेवता गुरुंश्च तंपूज्य नमस्कृत्य न्ययं हृष्टमना वन्द्युभिः सह तिलसक्तुपूर्वकं शुक्ला ब्रह्मचारी दिनशेषं नयेत् ॥ इति श्रीनृसिं-
 ह्नीये प्रयोगपारिजाते षोडशकर्मकाण्डे अब्दपूर्तिप्रकरणम् ।

अथ जन्मनधप्रकर्तव्यविधिः । जन्मदिवसप्रसङ्गाज्जन्मनधप्रो कर्तव्यविधिरभिधीयते । तत्र भगवान्दौनकः—‘अथ
 न्यजन्मनधोत्रं स्नातः शुद्धाम्बरो नृपः । छतर्कांतुक्रमन्धश्च सर्वाभरणभूषितः ॥ नक्षत्रदेवतापूजां कुर्यादुत्तममन्त्रितः । आचार्येणैव
 होतव्यो होमः गर्वेत्र भूपतेः ॥ व्यण्डिलाधाय्यभागान्तं कृत्वा सर्वं यथाक्रमम् । दूर्वा घृताका जुहुयादष्टोत्तरशताद्भूतीः ॥ यदे-
 पतार्कं नद्यंत्रं मन्त्रस्तदेवतः स्यूतः । ततः स्विष्टकृदादिं च होमशेषं समापयेत् ॥ गोधृष्टिरण्यवस्त्राघ्राज्जोद्विजान्पूजयेद्युयः । तस्मि-
 न्नक्षत्रं गर्वेत्र देवतायतनानि च ॥ गडुःप्रितान्सर्पगर्णान्गोचयेच्चपृषतिलतः । द्विजान्सर्पानथाभ्यर्च्य तस्मिन्नहनि कारयेत् ॥ तुष्टा-

निति शेषः । पूजयित्वा विधानेन पूजनीयान्स्वाम्भवाञ्च ॥ न हि सात्त्विकं भूतानि तदहस्तु विक्षेपतः । गर्वं समाचरन्नाजा सुखी भवति सर्वदा' इति ॥ ॐ ॥ अत्रापेक्षितनक्षत्रदेवतास्तन्मन्त्रांश्च स एवाह—'श्रीनकोऽहं प्रवक्ष्यामि होमं नक्षत्रसंक्षितम् । आपुरारोग्यसिद्धयर्थं दिवानां मायितात्मनाम् ॥ अन्वाधानादिकं कृत्वा आज्यभागवसानकम् ॥ अग्निः प्रजायतिः सोमो रुद्रोऽदितिर्हृदस्पतिः । सर्पश्च पितरो भगोद्यार्यमा सवितापि च ॥ सप्त वायुस्तथेन्द्राग्नी मित्र इन्द्रोऽथ निर्ऋतिः । आपश्च विश्वेदेवाश्च ब्रह्मा विष्णुर्भुवस्तथा ॥ वरुणोऽजंकपर्ध्वं अहिर्बुध्नस्तथैव च । पूषाधिर्नो यमश्चैव अष्टाविंशतिरीरिताः ॥ मन्त्रास्तथैषां कथ्यन्ते नक्षत्राणां यथानुक्रमम् ॥ अग्नयेऽप्यग्निर्मूचेति प्रजापत्यं प्रजापतेः । सं मोमासीति सोमाय प्रवःषान्तं रुद्राय च ॥ अष्टिर्विप्रांरदित्वाश्च चार्हस्वस्यं बृहस्पतेः । केतुं कृण्वंश्च सर्वेभ्यः पित्र्ये आहंषित्वनिति ॥ अश्वधरा इत्यर्षम्यो शनोर्देवीभगाय च । सवितापथातात्सवित्रे त्वष्ट्रे लघारमग्रजाय ॥ नायउन्मथेरियान्ये इन्द्राभ्योर्गीर्भरेय च । मित्रं वयं च मित्राय इन्द्राय प्रससादिये ॥ उदीरतां निर्ऋतये आग्नौ अस्मानपां तथा । विश्वेदेवाश्च विश्वेभ्यो ब्रह्मजज्ञेति ब्रह्मणे ॥ विष्वक्वे तद्विप्रास्तथ उरुषावेदिति वासवे । इमं मे वरुणायेति शनोर्देवी अजंकपात् ॥ अहिर्बुध्न्यदेवतायै अहिर्बुध्न्यउतनःशृणोतु । पूषेमाजाशेति पूष्ये अश्विभ्यामधिनेति च ॥ यमायष्टुतनद्विर्मन्त्रेण तु यमाय च । समिदाज्यचरूणां च अष्टाविंशतिमाहुतीः ॥ स्वर्गस्य देवतायै तु होमं कुर्यादतन्निवृतः । मासिमासि कृतावृत्तां वत्सरे वत्सरे तथा ॥ मृज्जामितेति पञ्चित्र सोमेनादित्या वलिनः । ततः सिद्धकृद्वाद्ये-

पाठा०—१ एतेषामुक्तमन्त्राणां छन्दोर्भासितं मूलमथानुबन्धनान्तात्पर्यलोचनीयम् ।

नदोमशेषं समापयेत् ॥ दद्याद्विरुध्यं घेनुं च आचार्याय प्रयत्नतः । ब्राह्मणान्मोजयेत्पश्चात्सर्वकामार्थसिद्धये' इति ॥६३॥ विष्णु-
धर्मोत्तरे पुनरं प्रत्याह परशुरामः—'स्नानमन्यत्समाचक्ष्य भगवन्पुष्टिवर्धनम् । न तृप्तिमधिगच्छामि तव वाग्मनृतं पिवन् ॥
पुनरुक्तः—जन्मनक्षत्रगे सोमे सर्वाप्यधिसमन्वितम् । कुम्भं तु पूजितं कृत्वा स्नानं चैव कारयेत् ॥ स्नातैवाश्वयेदेवं वासुदेवं
जगत्पतिम् । नक्षत्रदेवतां चन्द्रनक्षत्रं वरुणं तथा ॥ बाहनायुधपीठाद्यं छत्रं संपूजयेत्तथा । यथोक्तदेवताल्लिङ्गमन्त्रैश्च जुहुयाद्वृत्तम् ॥
शक्त्या च दक्षिणा देया ब्राह्मणेभ्यो मृगूषम ॥ ततोऽनुलिप्तमुरमिः स्वामी विविधभूषणः । तिरुन्मनुजशार्दूल हविष्याधी जितेन्द्रियः ॥
उपनारां विनाप्येतत्स्नानं पुष्टिप्रदं तथा । अलक्ष्मीक्षमनं धन्यं कलिदुःखदनाशनम् ॥ सर्वव्याधिहरं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ।
मातृव्यानं च जगतां जन्मताराभिधीयेत् ॥ चन्द्ररूपी च भगवान्पिता विष्णुः प्रकीर्तितः । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन जन्मनक्षत्रसंस्थितम् ।
भक्त्या संपूजयेद्यन्त्रं जन्मार्थं च विदोषतः ॥ पूजां सदा चन्द्रमसस्तु कृत्वा जन्मर्षसंस्पृष्ट भृगुप्रधान । कामानवाप्नोति नरस्तु
नर्वाङ्मुरी तथा स्याद्वृषि नष्टपाप्मा ॥ एकमासि द्विजन्मर्षे अन्यर्षे जन्म चाचरेत् । तस्मिन्नक्षत्रगुण्डे तु अन्यक्षणे समाचरेत् ॥
उदयव्यापिजन्मर्षे तस्माद्ब्राह्मं तु जन्मतः । संगव्यापिजन्मर्षे तच्च जन्म वरं शुभम् ॥ आयुष्यहोमं कृत्वा च दिगीशानर्चयेद्बुधः ।
देवाश्च वैदिकान्विप्रान्गुल्वन्धून्मुहजनम् । प्रणम्य पूजयेद्विप्रान्मन्थमाल्यानुलेपनैः ॥ नगाम्बरचरो भूत्वा युक्तः स्रग्धस्त्रभूषणैः ।
गुरुरग्रणामं कृत्वा च राजा च महिषीमखः ॥ निगलेभ्यो विसृज्याथ मनुजान्निर्गलैर्हृताम् । अन्यानि पुण्यकर्मोपि प्रकुर्वीत यथा-
विधि ॥ पापकर्म न कुरीत यस्माच्छतगुणं भवेत् ॥६४॥ अत्र पार्वणश्राद्धमपि कर्तव्यम् । तथाच चन्द्रिकायां मनुः—'प्रहणे

च च्यतीपाते नवसस्रे समागते । जन्मर्धे ग्रहपीडायां श्राद्धं पार्वणवज्रवेत्' इति ॥ ॐ ॥ अथ जन्मनर्धत्रे सौरचारादियोगे
श्रान्तिविशेष उक्तः शुद्धदीपिकायाम्—'सौरारयोर्दिनयुते देवयुगे च काञ्चनम् । जन्मर्धे च यदि स्वातां मनोदुःखप्रदायकः ॥
तस्य सर्वापधिलानं गुरुविप्रसुरार्चनम् । मृता मांसी वचा कुण्डं दौलेयं रजनीद्रयम् । श्रुताचम्यकमुल्लाघ सर्वापधिगणः स्मृतः ॥
यस्य जन्मर्धमासाय रविसंक्रमणं भवेत् । तन्मासाभ्यन्तरे तस्य रोमकंदो धनकुलः ॥ तगरसरोरुहयत्रे रजनीसिद्धार्थलोघसंयुक्ते ।
स्नानं जन्मनिःकले रविसंक्रान्तौ नृणां शुभदम्' इति ।

अथ जन्मनक्षत्रदिवसकृत्यप्रयोगः । यजमानः कृतनित्यक्रियो गृहसंशानदिग्भागे गोमयोपलिप्ते रङ्गवह्निकयानुरञ्जिते
शुद्धस्थले नवमवर्णं मनोहरं शुशुद्धं धूम्रवेष्टितं शुद्धं मृण्मयकलदाभाकलशेष्यमिति मन्त्रेण संस्थाप्य गङ्गादिजलपूरणाद्यभिमन्त्रणान्तं
कृत्वा तेनोदकेन स्नात्वा शुक्लाभ्यरयो यथाविभवमलंकृतसोपारच्छदे मद्रपीठासने उपविश्य स्वस्तिवाचनद्रव्याण्यासाय प्राणा-
नापम्य सुमुखध्वत्सादिकमुनार्यं देयकालौ संकीर्त्य मम जन्मनक्षत्रदिवसे ग्रहमङ्गं वासुदेवाद्विपूजां दूर्वाहोममायुज्यचरुहोमं च
कर्तुं तदादौ शुद्धिदृष्ट्यभ्युदयसिद्धिद्वारा श्रीय० स्वस्तिपुण्याहवाचनं करिष्य इति संकल्प्य कृत्वाङ्कुरार्पणं कौतुकमन्थं ग्रहयज्ञं च
पूर्वोक्तप्रकारेण कृत्वा वासुदेवाद्विपूजां कुर्यात् । तत्रायं क्रमः—प्रथमो जगत्पतिं वासुदेवं जन्मनक्षत्राधिदेवतां चन्द्रजन्मनक्षत्रं
चरणं चैताः पञ्चदेवताः स्वर्णिले वत्तनाममंत्रावाह्य आसनाद्युपचारान्कृत्वा चाहनाद्युधयोऽच्छत्राणि संपूज्य आपुष्यचरुहोमाङ्गभूतं
यथादृष्ट्यन्त्रं ब्राह्मणाय दत्त्वा होमं कुर्यात् । अथवा स्वस्तिनामकानाचार्येण कारयेत् । तत्र क्रमः—आचार्यो देवकालौ संकीर्त्य

यजमानस्यामुक्तशत्रेऽमुकराशौ जातंस्यामुक्तनामधेयस्यायुरभिष्टुद्धिद्वारा श्रीप० तस्य जन्मर्थे वासुदेवादिपञ्चदेवतानामाज्यहोमं क-
ल्योक्तविधिना दूर्योधोममायुष्यहोमं च तत्रेण करिष्यामीति संकल्योपलेपनाद्यभिप्रतिष्ठापनान्तं कर्म कृत्वाप्तिं ध्यात्वा पुनर्देशका-
लां संकीर्त्यास्य यजमानस्य जन्मक्षत्रादिवसे वासुदेवादिपञ्चदेवतानामाज्यहोमदूर्वाहोमायुष्यचरुहोमेषु देयतापरिग्रहार्थमित्यादि
ब्रह्मप्री आज्येनेत्यन्तमुक्त्वा वासुदेवं नक्षत्राधिपं चन्द्रं जन्मनक्षत्रं यक्ष्णं र्चिताः पञ्चदेवताः अष्टोत्तरशताष्टाविंशत्यष्टसंख्यान्यतमसं-
ख्याकाऽयद्रव्येण जन्मनक्षत्राधिदेवतापष्टोत्तरशतवारं घृताक्तदूर्वाद्रव्येण विश्वान्देवान्दशवारमग्निं षोडशवारं अग्निं जातवेदसं चैकवारं
बभूवद्रव्येण श्रेयेण स्निष्टकृतमित्यादि तद्यो यद्वय इत्यन्तमुक्त्वा समिद्रयं व्याहृत्याग्रावाधाय गरिसमूहनाद्याज्ये दर्भाग्रद्वयक्षेपणान्तं
कृत्या सिद्धान्तमग्निसमीपे निधायाग्रावधिधित्याभिधायोदगुद्रास्याग्राज्ययोर्मध्ये नीत्वाग्रादक्षिणत आसाद्य पुनरग्निचारणाद्याज्यमा-
गान्तं कृत्वा ॐ जगत्पतये वासुदेवाय स्वाहेति मन्त्रेण वासुदेवं तत्रजन्मनक्षत्राधिपं आप्यायस्व समेधुते इति सोमं पूर्वोक्तजन्मनक्षत्रं
इमं मे यरुणेति मन्त्रेण यरुणं चोदित्यान्वाधानसंख्यया आज्यं कृत्वा तत्पदेवताभ्य उदित्य त्वक्त्वा । पूर्वोक्तजन्मनक्षत्राधिदेवता-
मन्त्रेणाष्टोत्तरशतवारं घृताक्तदूर्वाकुटीर्हृत्या उदित्यागं कृत्वा । आनोभद्रा इति दक्षर्चस्य सूक्तस्य राहूगणो गोतमो विद्येदेवाः पञ्चाद्याः
मत्तमी च जगत्सः पृष्टी विराट्स्थाना अष्टस्यापासिस्तस्त्रिष्टुभः । आनोभद्राः ० १० विद्येभ्योदेवेभ्य इदं नममेत्पुद्गेशत्यागो कृ-
यात् । इमं लोममिति षोडशर्चस्य सूक्तस्याङ्गिरसः कृत्सोमिरावाधत्तुर्दशजगत्स्योऽन्त्ये द्वे त्रिष्टुभौ पूर्वोदेवा भवत्विति त्रयः पादा देव-
देवत्याः तत्रो मित्रइत्यर्धेचो मित्रावग्न्यादिति सिन्धुपृथिवीधुदेवत्योऽग्निर्वा जगती अन्ये द्वे त्रिष्टुभौ । इमं स्तोममर्हते ० १६ अग्नय

इदं न सम । जातवेदसे मारीचः कश्यपो जातवेदा अभिशिष्टुर् १ । जातवेदसे० १ अग्नय इदं० । एभिः सप्तविंशतिमत्रैरवदानधर्मेण हुत्वोद्दिश्य त्वस्या मिष्टकृदादिहोमशेषं समापयेत् । ततो यजमानः इन्द्रादिलोकपालान्स्थण्डिले तच्चव्याममत्रैरावासासनायु-
पधारान्कुर्यात् । अग्राचार्यं प्रालिङ्ग्यः सह ग्रहयज्ञाङ्गमिवेकं कुर्यात् । ततो यजमानः श्वेताहृतवस्त्रं धृत्या गन्धमादयादिभिरलं-
कृतो नीराजितचिग्रहो ग्रहदेवतागुरुस्वमस्कृत्य कर्मान्ते कर्तव्यस्यास्तिवाचनं पूर्ववत्कृत्याचार्यादिभ्यो यथाशक्ति दक्षिणां दत्त्वा
तान्मोजयित्वा तेभ्य आशिषो गृहीत्वा ताग्रमस्कृत्य घन्धुभिः सह श्रुञ्जीत् ॥ इति श्रीनृसिंहीये प्रयोगपारिजाते षोडशकर्मकाण्डे
जन्मनक्षत्रकर्तव्यविधिसहितमन्त्रपूर्तिप्रकरणम् ॥

अथ चूडाकर्मप्रकरणम् ॥ त्रयीयुवतिमस्तकःकुण्डुरासुक्तामर्णि त्रिलोकपरिरक्षणक्षमधुरीणरक्षामणिम् । प्रपन्नज-
नमानसप्रियवितीर्णचिन्तामर्णि नृसिंहमहमाश्रये निखिलदेवचूडामणिम् ॥ अवेदानीमुद्देशक्रमप्रासश्चडाकरणविधिर-
भिधीयते । तत्र तायत्फालनिर्णयमाह मनुः—‘चूडाकर्म द्विजातीनां सर्वपापेभ्यः खन्मतः । प्रथमेऽब्दे तृतीये वा कर्तव्यं स्मृ-
तिचोदनात्’ ॥ यमस्तु—‘ततः संवत्सरे पूर्णं चूडाकर्म विधीयते । द्वितीये वा तृतीये वा कर्तव्यं स्मृतिचोदनात्’ ॥ कारिका—
‘तृतीये वत्सरे चीलं कूर्वातासोऽसरापये । शुलपक्षे शुभर्षे तु कृताश्वदयिकं तथा ॥ यथान्वयं वा केषांचिदुपनीत्या सहेच्यते ।
त्वस्यादिवाचनेत्पूर्वमृद्धिपूर्तेषु कर्मसु ॥ एतस्मिन्नेव काले स्वाद्वतस्वातोपनायनम् । अन्यत्रापि विवाहः स्यादिति सूत्रकृतो मतम्’
इति ॥ अत्राह पशुसन्निव्यः—‘जाताधिकाराजन्मादितृतीयेऽब्दे तु चौलकम् । यादृशः कुलधर्मः स्वात्तादृशं चौलकर्म वा ॥

आयेन्दे कुर्वते केचित्पञ्चमेऽन्ये द्वितीयके । उपनीत्या सहैवेति विकल्पः कुलधर्मतः' इति । इन्द्रगत्र गृह्यम्—'तृतीये वषे चोलं
 ययाह्लयमं वा' इति । अस्यार्थः—कुलधर्मोपदिष्टे वा काले चोलं कार्यम् । अन्यग्रथुति तृतीये वषे वा कार्यमिति व्ययस्थितवि-
 कल्पः । केपापिदुपनयनेन सह सर्वत इति ॥ अत्र स्मृतिरूपेणाहार्थः—'तृतीये पञ्चमे वान्दे चोलकर्म प्रशस्यते । प्राग्वा
 सप्ते सप्तमे वा सहोपनयनेन वा' इति ॥ अत्र भगवान्—'वषे तृतीये वालस्य चोलकर्म समाचरेत् । अथवा पूर्वपुरुषसमाचार-
 पश्यान्नवेत् ॥ तदोत्तरायणे पक्षे तुल्ले मीहर्तसंमते । नक्षत्रगुणसंपन्ने सुहर्ते च समाचरेत्' इति ॥ श्रीधरीये—'वषे तृतीयेऽप्यथ
 पञ्चमेन्दे गतत्रिभागे प्रवदन्ति वीलम् । उदग्गतेऽर्के गुरुशुक्रतेजःप्रकाशिते व्योम्नि च शुक्लपक्षे' । अस्यार्थः—'तृतीये पञ्चमे वा
 वषे प्राप्ते चोलं वदन्ति । तथाह कश्यपः—'जन्मक्षीर्णां चतुर्विंशत्परतथोलमाचरेत् । अथवा पञ्चमे वषे सायनेनैव योजयेत्' ॥
 चूहस्पतिस्तु—'तृतीयेऽपि शिशोर्गर्भाजन्मतो वा विशेषतः । पञ्चमे सप्तमे वापि स्त्रियाः पुंसोऽथवा समम्' । अत्र जन्मतो
 गर्भतमेत्येषमभयविधिर्बुल्यगौणात्मक इत्याहुः । तथाच नारदः—'जन्मतस्तु तृतीयेन्दे श्रेष्ठमिच्छन्ति पण्डिताः । पञ्चमे स-
 त्ते वषे जन्मतो मध्यमं भवेत् ॥ अधमं गर्मतः स्यात् दशमैकादशे तु वा' इति । गतत्रिभागे इत्यनेन मतान्तर-
 मुच्यते—'तृतीये पञ्चमे वा वषे गतत्रिभागे कर्तव्यमिति । तथाह नृसिंहः—'तृतीये पञ्चमे वषे गतभागे तृतीयके । आदौ
 चोलं प्रकृतव्यमिति केचित्प्रचक्षते' इति ॥ ॥ अथायनमाह श्रीपतिः—'शिशिरपूर्वमुत्रयमृचरं ह्ययनमाहुरहश्च तदामरम् ।
 भवति दक्षिणमन्यदुत्रयं निगदिता रजनी मरुतां च सा' ॥ देवरातश्च—'उचरं देवभागः स्नादक्षिणं याम्यमुच्यते । देवभागं

गते मूर्धे चूडाकर्म समाचरेत् ॥ अयने चोचरे साम्यं दक्षिणे तक्षुमावहम्' इति ॥ अथ राक्षनिर्णयः ज्योतिरर्णवे—'मकरे गर्वसंपत्तिः दुग्धमः संतानकारकः । मीने मासि सदा सौख्यं भवे सर्वार्थसाधनम् ॥ चित्रं वृषभे विद्यान्मिथुने वंशवृद्धिकृत् । कर्कटे रदुरोगितं मित्रे नष्टप्रजो भवेत् ॥ पृष्ठे कुलक्षयं विन्यासुलायां देहनाशनम् । दृष्टिके चन्धुनाशः स्वादित्तनाशस्तु कार्मुके' इति ॥ अथ गुरुशुक्रमादे निषेधमाह—गुरुशुक्रलोवः प्रकाशिते ज्योतीति । तथाह दृष्टस्पतिः—'उत्तरायणने सूर्ये वि-
शेषात्साम्यगोलत्वे । अधिमासस्तु निन्द्यः स्वात्संत्सर्पोहस्सवी तथा ॥ गुरुशुक्रौ न दृश्येते यदातिस्फुटमभ्यरे । चालदृक्काहयः कालार्गले निन्द्यस्त्वोर्द्वयोः' इति ॥ अथ जन्ममासं निषेधति न्यासः—'यो जन्ममासे क्षुरकर्म यात्रां कर्णस्य वैधं कुरुतेऽति-
मोहम् । नूनं न रोगी घनपुननाशं प्राप्नोति मृदो वधनन्धनानि' इति ॥ अथ पक्षनिर्णयः—क्षुलपक्षे इति । तथाह दृष्ट-
स्पतिः—'क्षुलपक्षे दुग्धं प्रोक्तं चालं ठुण्णे शुभेतरत् । अशुभोऽन्त्यनिशगः स्वात्कृष्णपक्षे त्रिधाकृते' इति ॥ अथ नक्षत्राणि
निधीयन्ते—'आदित्यसौम्यबभ्रुपुष्पवपीष्णतिप्यत्ताम्राक्षिचण्डकिरणेषु दिवा प्रशस्तम् । स्वातीविधातृवरुणोचरभानि मर्यान्या-
दुदिगाम्यथ नच धुरकर्म कार्यम्' । चण्डकिरणो हस्तः । अत्र पूर्वार्धेनोचमानि नक्षत्राणि दिवाविधियोच्यते । एषु नवसु नक्ष-
त्रेषु चालमतिप्रशस्तम् । तथाह दृष्टस्पतिः—'हस्ताक्षिचिष्णुपीष्णाथ श्रविष्ठादित्यपुष्पमम् । सौम्यचित्रे नवक्षत्रे उत्तमा नय
तारकाः' इति । दिवाप्रशस्तमित्यनेन चालकर्मणो दिग्म कर्तव्यतामाह । तथाच नारदः—'वरुणां यत्रनं पुंसः सीमन्तः क-
र्णवधम् । नामकर्मक्रिया चालं विद्यारम्भोपनायने ॥ दिवाक्रार्थाणि चान्यानि कर्तव्यानि दिवेन हि' इति । [तथाच माघ-

वीये—‘कृषि बीजपापं नरेन्द्रामिषेकं सविद्या गृहारम्भदेवप्रतिष्ठा । क्रियाः सप्त चौलादिका नामधेयक्रियां च क्षपायां न कु-
 र्वन्नि मन्तः’ इति] ॥ मध्यमनक्षत्राण्यह—स्वातीति । एतानि पञ्चध्वजाणि चौले मध्यमानि । शिष्टानि द्वादशनक्षत्राण्यधमा-
 नीत्यर्थोन्निगदम् । तथाह दृढस्यतिः—‘व्रीण्युत्तराणि वायव्यं रोहिणी वारुणं तथा । धौरे पण्मध्यमाः ग्रीक्ताः शेषा द्वादश
 गार्हताः ॥ संपदि क्षेममे मित्रे मायके मेऽतिमित्रमे । धौरकर्म प्रशस्तं स्याच्छेभर्नाद्गतं विधी ॥ आर्घ्योशो विपदि त्वाज्यः
 प्रत्यरे नरमोऽशुभः । वषे त्याज्यस्तृतीयोद्यः शेषांशु अतिदोभनाः ॥ जन्माष्टमे विधी याते धौरमायुःक्षमाय च । तस्माधन्द्रो-
 ऽष्टमो वर्ग्यः सर्वथा धुरकर्मणि ॥ वैनाशिकारूपनक्षत्रे अष्टाशीत्यंघकं विना । शिष्टांशुः शुभदाः सर्वे जन्मनीन्दुगतांश्चकात् ॥
 जन्मार्धं कर्मनक्षत्रमाधानधं च वर्जयेत् । सर्वथा धौरकर्माद्यं कृतं चेद्गुप्ततां व्रजेत्’ इति । कर्मनक्षत्रं दक्षमम् ॥ आधाननक्षत्रमेको-
 नविद्यम् । उक्तं चार्णये—‘जन्मश्रेये धार्किदिवाक्कारवारेऽधिमासे सितजीवमोढ्ये । पक्षद्वये पूर्वनिशादिनान्ते धौरं यदि स्याच्छु-
 क्ताशुहेतुः’ इति । अत्र वसिष्ठः—‘मित्रे परममित्रे च क्षेमे संपदि सायकं । आयुष्ये कर्म कुर्वीत प्रशस्ते दिवसे त्वय ॥ नियते
 जन्मनक्षत्रे वैमाने षन्द्रमोष्टमे । विपत्करे वषे धौरं प्रत्यरे च विवर्जयेत्’ इति ॥ अथ सिध्यादयोऽभिधीयन्ते—‘पक्षपट्नीप्र-
 तिपदमिधयध रिक्ता वर्ग्याः श्रग्नाद्गुरुलमोमजभार्गबाणाम् । वारांशुकीदयविलोकनमिष्टमाद्रुः धौरे तु कर्मणि न शौकमुदासि-
 न्ताये’ । धौरे कर्मणीति । पञ्चपट्नीप्रतिपदः श्रसिद्धाः । रिक्ताश्चतुर्थीनवमीचतुर्दस्यः चौले वर्जनीयाः । तथाह वसिष्ठः—‘पक्ष-
 निउद्रां च नरमीमासां पञ्चदशीं तथा । हिता तु तिथयः गर्वाः प्रशस्ताः क्षुरकर्मणि ॥ द्वित्रिपञ्चमसप्तम्यामेकादस्यां तथैव च ।

दशुम्यां च त्रयोदश्यां स्रपं क्षीर विज्ञानता' इति । नृसिंहश्चाह—'पञ्चष्टमी चतुर्धा च नगमी च चतुर्दशी । अदशी दशैश्वर्ये-
न प्रतिपद्य निन्दिताः ॥ शकुन्तादीनि विष्टिं च चतुर्दशीरर्कमणि' इति ॥ अथ वारा विधीयन्ते—शुद्धादिति । एषां चतुर्णां
वारांशुस्तोदयाश्च निरीक्षणं च मर्म क्षीरे शुभमाहुः । तथाह वसिष्ठः—'स्वेत्तारकस्यैव मर्मपुत्रस्य वैर हि । निन्दिता दिग्माः
क्षीरे शेषाः कार्यकराः शुभाः' ॥ शशाङ्कगुरुसोमज्ञे इत्यत्र शशाङ्कः शुक्लपञ्चचन्द्रः । सोमज्ञ इत्यनेन शुभसंयुक्तो नृप इति विगच्छि-
तम् । तथाह बृहस्पतिः—'पापग्रहाणां वारांशा निन्दिताः शुभकर्मणि । शुभग्रहाणां गरास्तु पूजिता ग्रहण्ये मतम् ॥ मोमपारः
सिते पक्षे कृष्णपक्षे विगर्हितः । शुभवारोऽशुभः प्रोक्तः पापग्रहयुते युधे ॥ पापग्रहेषु वाराया विप्राणां तु शुभा रवेः । क्षत्रियाणां
धर्माद्भूतोर्दिशद्राणां शनैः शुभाः' ॥ अत्रोक्तः शनिवारविधिः सदैव्यशुद्रविषय इत्याह नारदः—'द्रव्याणां रवेर्युक्ते रि-
प्राणां तु विधेयतः । यमस्य क्षत्रियाणां तु गनेस्तद्वैश्यशूद्रयोः' इति ॥ माघमीये—'क्षीरेऽपि चोलविहितः समयः समानः
श्रेष्ठा द्विजस्य च स्वेच्छदयांशवराः । इन्द्रोः स्त्रियः क्षितिपतेः क्षितिक्स सौरोर्दिशद्रयोरुन्नतसो न शुभास्तु शर्वे' इति ॥ अथ-
राक्षयोऽभिधीयन्ते—'कर्म्यक्षनामिथुनमीनतुल्येनक्राः पूज्याः क्रियालिहरिचापधरा जघन्याः । तेऽपि स्ववीर्यशुभहृदियुता
विधेयार्थाले घटः शुभयुतोऽपि निषिद्ध एव' ॥ कर्की रुक्मटः । अन्नना कन्या । उक्षा वृषभः । नक्रो मकरः । क्षेपाः प्रसिद्धाः ।
क्रियो मेघः । अलिर्दधिकः । हरिः सिंहः । चापधरो धनुः । एते चत्वारो राक्षयार्थाले निषिद्धाः । एतेपि चत्वारः स्ववीर्ययुताः ।
रीपं पलं । तत्र राक्षसीनां शुभग्रहयोगात्संप्रयते । ततः स्ववीर्ययुताः शुभग्रहहृदियुक्ताश्चोदधेया इति । शुभस्तु शुभग्रहयुक्तोपि

नैस्तकारप्र.

चूडाकर्म.

निषिद्ध एव । तथाह वसिष्ठः—‘दृषमश्च कुलीरश्च यमः कन्या तुलाघरः । मकरश्चैव मीनश्च क्षुरकर्मणि पूजिताः ॥ मेये दुःखी
 शुगेन्द्रे च दृष्टिके व्यमनं महत् । राजनाथा च धनुषि शुभयुक्ते न दुष्यति ॥ विषयखलैर्धोरैः पीड्यते मरणान्वितः । धौरे
 मत्स्यो पदे लगे शुभयुक्ते प्रशस्यते’ इति । [तथाच माधवीये—‘चौलविधौ व्यसनं मुभराजे रोगभयं क्रियकीटघटेषु । धन्विनि
 राजभयं शुभयुक्तौ षापहरी च शुभौ विधुरन्ये] ॥ अथ लभानुकूल्यं भृगुराह—‘कृपि प्रयाणं धौरं च विषाहं प्राशनं तथा ।
 शिशोर्यस्य च पानं च लम्बराजौ शुभं भवेत् । जन्मलगे शुभं धौरं मध्ये चर्ज्यं व्ययेऽष्टमे’ इति । गर्गस्तु—‘जन्मराशुदये पठे
 द्वादशे निधने तथा । शुशुलेने च मीने च धौरं नैव प्रकाशयेत्’ इति ॥ अत्र विशेषमाह संप्रहकारः—‘कर्तुः पशुं त्यजेच्छामं
 धौरोद्गाहगतीर्विना । मृतिं व्ययं च सर्वत्र एकमिमांषिपादते’ इति ॥ अथ लभगोचरमाह—‘सर्वेऽष्टमे न शुभदाः शुभदं वदन्ति
 केचिरिमेन सितदिवाकरमौममन्दाः । कुर्वन्ति दारभयनेऽप्यशुभानि चोले स्थाचक्षुषुदन्तनरुतकर्मसु सर्वमेवम्’ ॥ लभ्राष्टमे सर्व-
 ग्रहा न शुभदाः । तद्योक्तं ज्योतिषार्णवे—‘रातं चोले ब्रतं नाम नृपाणामभिषेचनम् । अन्यत्क्षौरेण युक्तं चाशुद्धे रन्ध्रे न
 न्नाशयेत्’ ॥ मतान्तरमाह—‘शुभदं वदन्ति केचित्सितमिति । तथाह बृहस्पतिः—‘अष्टमस्या ग्रहाः सर्वे नष्टाः शुक्रविक्रिस्ताः ।
 शुक्रस्तु निधने धौरे सर्वसंप्रदः शिशोः’ इति ॥ ॥ अत्राष्टमगतग्रहदोषाणामपवादवचनान्याह बृहस्पतिः—‘लभ्राद-
 षमराशीशः केन्द्राः शुभगीक्षिताः । यद्यप्यष्टमगशोक्तं दोषमाशु व्यपोहति ॥ रन्ध्रेऽथः स्वांशयः स्योचलक्षेत्रोपचयर्षगः । अष्टम-
 शयः दोषोऽयं त्रिन्वपति न संशयः’ इति । नारदः—‘लभ्राष्टमेऽशयोर्मध्ये तत्रेव चलसंयुते । अस्तगे नीचगणेशे वा निधनेऽपि

दुग्धो ग्रहः" इति ॥ ॥ अथ सप्तमष्टहस्थितानां शुक्रदिवाकरमन्दयोगानां दोषमाह—सितदिवाकरेत्यादि । तथाह व-
मिष्टः—'जामिंयं भास्करे धौरे मृत्युः स्वाद्भिजे तथा । शुक्रं सौख्यविनाशः स्वान्मन्दभाम्यं शनैश्चरे ॥ त्रिपटायगताः पापाः
धुरकर्मणि पूजिताः । शेषेषु निन्दिताः शोक्ताः स्योऽवर्गवलादृते ॥ तस्मात्सम्बन्धरीत्यैव कर्तव्यं धौरमायुषम्' इति । [माध-
वीये—'गेणं लग्नतः स्तोति दिनच्छत्रान्मृतिं भूमिजलापं शीतकरो दिवाकस्तुतर्थांलं विनाशं शिशोः । ते शुक्रेण युताः शशा-
ङ्करहिता मृत्युप्रदाः सप्तमे सर्वेऽप्यष्टमा न ज्ञातु शुभदाः शुक्रोऽत्र संपत्प्रदः' ॥] अथ चौलयोगानाह बृहस्पतिः—'यथो-
क्तकालाभाये तु यथालाभं बलैः शुभः । योगो दोषहरः कुर्यादोषाणामपवाहनम् ॥ अथात्र योगं वक्ष्यामि दुर्लभे प्रोक्तलक्षणै ।
ग्रहं नदोषसंगतत्वं लयी दिने ॥ त्रिकोणे केन्द्रगे वापि सत्कर्मनिरते विधौ । गुरुर्वीतिबलः प्रोक्तः धौरयोगः शुभावहः ॥
गुरुर्धुगुर्वा चन्द्रो वा शुर्माश्लो चलान्वितः । तथोपचयगो लग्नार्क्षरयोगः शुभावहः ॥ लग्नेन्दुराशिर्गौ द्वौ द्वौ भवनाययुते-
क्षितौ । भवेत्कश्चिद्वली तत्र चूडायोगोऽयमुत्तमः ॥ मीने शुक्रं च लग्नस्ये भवनाधी चतुष्टये । गुरौ चायेऽथवा योगः शुभदः
धुरकर्मणि ॥ षटे सशुक्रं लग्नस्ये बुधे व्ययगते रवी । त्रिकोणगे गुरौ चन्द्रे चूडायोगोऽयमुत्तमः ॥ मीनमेपचये लग्ने ससिते भव-
गे रवी । बुधोदये वा योगाः स्वभूटाकर्मणि पूजिताः ॥ यमे कर्कणि सिंहे च ससिते मृगुने बुधे । रवी भवे न्यये वापि योगः
धौरे शुभावहः ॥ भवज्ययोदये भातुपुशुका यदि स्थिताः । चन्द्रे शुर्माश्लगे केन्द्रे चूडायोगः शुभावहः ॥ त्रिपटायगताः पापाः
दुग्धाः केन्द्रत्रिकोणगाः । एको द्वौ वा यथालाभं चूडायोगः शुभावहः ॥ अनिष्टस्थानगो यः स्वाद्भजे लग्नेऽवर्गक्षितः । गुरुणा

चलिना ह्यो गदीष्टस्थानगो भवेत्' इति ॥ एतस्मिन्नुक्तकालेपि सिंहस्थे गुरो चौलकर्म न कार्यमित्याह गर्गः—'न गुरो मिहाराधिव्ये सिंहांशकगतोऽथवा । क्षीरगन्धं न कुर्वीत विवाहं गृहकर्म वा' इति । तदेतन्नर्मदोत्तरविषयमित्याह ग्रन्थान्तरे—'न-र्मदोत्तरदेहे तु मिहव्ये देवमग्निनि । शुभकर्म न कुर्वीत निषेधो नास्ति दक्षिणे' इति ॥

अथ मातरि गर्भिण्यां चौलनिषेधः—अन्तर्द्वी येन्माता सदा शिशोचौलकर्म न कार्यम् । तदाह गर्गः—'पुत्रचूडाकृतौ माता यदि वा गर्भिणी भवेत् । शस्त्रेण मृत्युमाप्नोति तस्मात्क्षीरं विवर्जयेत्' इति । ज्योतिर्नारदः—'मूलोर्मातरि गर्भिण्यां चू-डाकर्म न कारयेत् । पञ्चाब्दस्यागयोर्न तु गर्भिण्यामपि फारयेत् ॥ यदि गर्भविपत्तिः स्थाच्छिञ्चोर्वा मरणं भवेत् । सक्षोपनीत्या कुर्याद्येत्तदा दोषो न विद्यते' इति ॥ ॐ ॥ तत्र तावदप्यादिनिर्णयमाह चौलकारिकाकारः—'चौलकर्मोपनयने विवाह-प्रयत्नास्तथा । प्रतानि स्नानमित्येषां लोकिकाग्निरिति स्थितिः ॥ पूर्णपात्रनिधानान्कमुपलेपादि पूर्ववत् । क्षीदिपूर्णं शराचं स्याद्यद-पूर्णं तथापरम् ॥ मापपूर्णं तथापरस्वाचित्पूर्णं तथापरम् । एतानि च शरावाणि न्यसेदुत्तरतोऽनलात् ॥ कुमारो मातुरुत्सङ्ग आसीत् प्रत्यग्यविर्भुजः । तथान इहमन्यसिन्धुरावे गोमयं क्षिपेत् ॥ क्षमीपर्णानि चान्यसिन्द्रे स्तो मातुः समीपतः । मातुर्दक्षिणतो ब्रह्मा सप्त मस्र च मस्र च ॥ कुक्षपिङ्गुलिकानां तु गृहीलातोऽथवा पिता । कुर्यादाधारपर्यन्तमाज्यसेकादिपूर्ववत् ॥ इदमादिविवाहान्तं नैवेद्या-वाज्यभागकौ । अमज्यायूपितिस्रभिः प्रजापतेन इत्युवा । सुवेणाज्याहुर्वीर्जुला शीतोष्णपक्वदानयेत् । पश्चात्स्थिता कुमारस्य शीता उज्याय वा अपः । पाणिभ्यां मात्रनेऽन्यसिन्धुगपधिमयेदथ ॥ उप्येन वाय उदकेनेहीत्येतेन तद्भवेत् । एकदेशं गृहीतालो नव-

नीनं न ये नतः ॥ दग्धोद्वप्यमुपादत्ते नास्ति चेन्नगनीतकम् । श्रद्धाक्षिणं कुमारस्य क्षिरस्थिः क्लृपयेदयम् ॥ आरभ्य वामतः कर्णप्रेटेऽग्रा-
न्तेन्दनं भवेत् । स्वागेनददितिः केशान्वपत्तित्वादिभक्ततः ॥ निदध्यादोषे त्रापलेनमित्यस्य दक्षिणे । केदुपदे कुमारस्य तदग्रं
तदग्रग्रयम् ॥ पिञ्जलेषु क्षुर न्यस्य स्याधिते मनमित्ययम् । अत्रपीडयतीत्यर्थः क्षुरस्ताम्रमयो भवेत् ॥ येनावपदिति शिष्याच्छिष्या-
न्वाग्नरात्तदुच्चात् । एकीकृत्य शमीपर्णस्ताम्रमात्रे प्रयच्छति ॥ छेदनं तु सफेदानां पिञ्जूलानां भवेदिह । निदधाति च मा माता
गानानइहगोमये ॥ पूर्वपक्षगुपिञ्जूलनिषानादि सनं भवेत् । येन धावेति मन्त्रोयं द्वितीये छेदने भवेत् ॥ तृतीये च चतुर्थे च
पिञ्जलादि मम भवेत् । तृतीये येन भूयश्च चतुर्थे छेदनं निभिः ॥ एवमेवोचरे पक्षे त्रिरेव छेदनं भवेत् । यत्सुरेणेति मन्त्रेण
भुरपारां निमादय ॥ आरभ्याग्रत आमूलग्रदेखान्तं निमार्जनम् । शीवोष्णाभिरिति ग्रैयेणानुष्वास्य च नापितम् ॥ शिराया अपि च क-
तेन्यान्तस्य मन्त्रपिसंरपया । नतः स्निग्धकृदादि स्यात्कुमार्यं स्यादमन्त्रकम् ॥ व्रीह्यादिपूर्णान्येतानि नापिताय प्रयच्छति' इति ॥
॥ अथ क्षुरनिषये विनयेपमाह पशुरुक्षिप्यः—'क्षुरस्य मित्यं लांहालाचाप्रस्तायेद लांहायीः । गृह्यान्तरेषु चक्षुषु क्षुरस्ताम्रमयो यतः'
इति ॥ ॥ इदमत्र चीलादिविद्याहान्तकर्मसाधारणं गृह्यम्—'तृतीये इयं चीलं यथाकुलधर्मं वोचरतोऽग्रीहीहियमपातिलानां
पृथग्पूर्णशराणां निदधाति पथात्कारयिष्यमाणो मातुरुपस्य आनइह गोमयं नवे शरावे शमीपर्णांति चोपनिहितानि भवन्ति
मातुः पिता दक्षिणत एकरिगतिदुग्गपिञ्जूलान्यादाय ब्रह्मा वेतानि धारयेत्पथात्कारयिष्यमाणसावधाय शीतोष्णा अपः समानीयो-
ष्येन वाप उदरं नदीति नामां गृहीत्वा नमनीतं दधिद्रव्यान्ना प्रदक्षिणं त्रिरक्षिरुन्दत्यादितिः केशान्वपत्ताप उन्दन्तु वच्यस इति

दक्षिणे केशपक्षे त्रीणि त्रीणि कुशपिञ्जूलान्यध्यात्माग्राणि निदधाति—ओषधे प्रायस्त्वेनं स्वधिते मैनं हिंसीरिति निष्पीड्य लोहेन धुरेण ग्रच्छिन्नानि—येनाद्यपत्सधिवा धुरेण सोमस्य राज्ञो वरुणस्य विद्वान् । तेन ब्रह्मणो वपतेदमस्याधुम्भान्जरदारिर्धयासादिति ग्रच्छिद्य ग्रच्छिद्य प्रागग्रान्दर्मान्शमीपणं: सह मात्रे प्रयच्छति तानाननुहे गोमये निदधाति—येन धाता शुहस्पतेरग्रेरिन्द्रस्य चायुषे वपत् । तेन त आयुषे वपामि सुश्लोम्याय स्वस्त्य इति द्वितीयं—येन भूयधरात्वां ज्योक्त पश्याति मूर्यम् । तेन त आयुषे वपामि सुश्लोम्याय स्वस्त्य इति तृतीयं सर्वमैवेधतुर्यमेषमुत्तरवस्त्रिः क्षुरतेजो निमृजेत्—यत्क्षुरेण मर्चयता सुपेक्षसा यन्ना वयसि केशाच्च । शुन्धिद्विरो मास्यायुः प्रमोपीरिति नापितं शिष्याच्छीतोष्णाभिरद्भिस्त्वर्थं कुर्याणोऽधुण्वन्हुवलीकुर्विति ययाकुलधर्मं केशवेशान्कारयेदायुतेव कु-
मार्पि' इति ॥ अस्वार्थः—उदगयनेति । अनेन चीलकर्मादीनां कालो विधीयते । उदग्यदा गच्छत्यादित्यस्तदुदगयनं तथा लोकमसिद्धेः । आपूर्यमाणस्य चन्द्रमसः यः पक्षस्तथोक्तः स हि मासस्य पक्षस्य च कर्ता । अथवा आपूर्यमाणव्रातौ पक्षश्च आपूर्यमाणपक्षः । स हि चन्द्ररश्मिभिरापूर्यते । शुक्लपक्ष इत्यर्थः । ज्योतिःशास्त्राद्विरुद्धं कल्याणं नक्षत्रम् । चीलकर्मसि चीलस्यैव संज्ञान्तरम् । ननु नृतादेशानामप्यं काल इष्यते । स कथं प्राप्नोति । उपनयनातिदेशात् । तर्ह्यन गोदानग्रहणमपार्थक्यं चीलातिदेशात् । उच्यते—
गमावर्तनार्थं गोदानग्रहणम् । 'गौदानिकं कर्म कुर्वीते'ति कर्मग्रहणं यथा कर्मणोऽन्यनियमं वागवमनादिकं निरतयति तथा कालमपि नि-

१ यद्यप्यत्र शुक्राग्रयमाप्यायकता १७ सप्तपत्नेन चूडाएव नष्टिरोपन्यस्ताऽवापि शुक्राग्रयमाप्यायकता 'उदगयन आपूर्यमाणव्राते कल्याणे नक्षत्रे' इति अनुब-
न्धिः कामाचार्यादिनिवादान्तरसम्बन्धकाराऽऽस्तादादावन सन्निवरेण अद्वैतान्वयवदितमेव धृत्वा करणवर्णितव्यमिति सगृहीतेति हेनम् ।

यत्नेन । तस्माद्रोदानग्रहणम्, यत्र गोदानगन्धोऽप्यस्ति तत्रापि यथा स्यात् । तर्हि समावर्तनग्रहणेव कार्यम् । उच्यते—लाघवात् गोदानग्रहणम् । एकं आचार्योः सर्वमिन्कले विवाहमिच्छन्ति गोदगवनादिनियमस्तेषां कोऽभिप्रायः । दोषश्रवणात् 'ऋतुमत्यां हि तिष्ठन्त्यां दोषः पितृमृच्छती'ति । अन्ये च लौकिका दोषाः समुत्पद्यन्ते । तेषां ग्रहणं किमर्थम् । विवाहस्थानन्तरस्य तेषां प्राप्त्यर्थमिति चेत् । तच्च । दर्शनात्सर्वेषां स्युः, यदयं 'विवाहे चतुर्थी'मित्याह । उच्यते—तेषां संयन्धिन्योऽन्तर्धत्तिन्य एता आहु-
तयो भवन्ति नतु तेभ्यः पूर्वं भयन्तीत्येवमर्थं तेषां ग्रहणम् । तर्हि पुरस्ताद्ग्रहणमपार्थक्यम् । न । प्रयोजनमुपरिष्ठाद्वक्ष्यामः । संख्यादर्चनं किमर्थम् । तत्रैके मुखते—यत्र परिमाणवचनं प्रत्युचग्रहणं वा नास्ति 'धाता ददातु दाशुष इति द्वाभ्या'मित्यादौ नत्र कथं प्रत्यादेशहोमः स्या-दिति । तदसत् । 'एकमन्त्राणि कर्माणी'ति न्यायात् । अपिच स्वाहाकारान्तेर्मन्त्रैरिति प्रतिमन्त्रं स्वाहाकारः प्राप्तः मन्त्रप्रदानार्थः, नच तमतिक्रम्य होतव्यमिति युक्तं यत्कुमस्त विद्यमानायां गतौ । तेन सर्वत्र प्रत्युचमेव होम इति सिद्धम् । का पुनरस्य गतिः । तत्रैके नियमार्थमित्याहुः । तस्य स्यपक्षेऽपि कथं चतस्र एव स्युर्न यवश्च इति । कथं प्रयोगः । एकैकस्मा ऋचोन्ते एकैका आहुतिरिति । तदप्यसत् । प्राधान्येनाहुतिविधिप्रकरणसादाहुतिसमुच्चय एव न मन्त्रसमु-
च्चयः । किमर्थं तर्हीदम्, नियमार्थमेव चतस्र एव स्युरिति । तेनाज्यभागौ न भवतः । तर्हि शिष्टेऽपि न स्यात् । न । पुर-
स्ताद्विषयमार्थं हि पुरस्ताद्ग्रहणं कृतम् । आधारौ तु स एव यनाहुतिस्तात् । आज्यग्रहणं परित्स्तरणविकल्पार्थम् । चतस्रभिः चत-
स्रगामेन हि सूत्रं व्याहृतिसंज्ञा कृता । व्याहृतिभिश्च भूः स्वाहेत्यादिभिः । एकं आचार्यो ऋगाहुतीनां व्याहृत्याहुतीनां च

ससुखयमिच्छन्ति तेनाष्टाबाज्यादुत्तयः । नैके कांचन । एके आचार्याः कामप्याहुतिं नेच्छन्ति । नैके इत्येव वक्तव्ये कांचनग्रह-
 णश्रुताहुतीनां न्याहृत्याहुतीनां चायं प्रतिपेयो यथा स्वात् अन्यास्ताहुतयो होतव्या इत्येवमर्थम् । किंशब्दस्य सर्वनामत्वात्स-
 र्वनाम्नां च प्रकृतपरामर्शित्वात् तेनानादेशादुत्तयः सिद्धाः । अत्र संशयः पूर्वस्य वाच उतोत्कर्ष इति । उत्कर्ष इति ब्रूमां, अस-
 मानजातित्वात् । समानजातेरेव हि वायो विहितः, एष समानजातिचर्म इति तच्छब्दचोदिवश्च समानजातिर्मवति, यथा—‘अथ
 सामिधेय्यस्ताः सामिधेय्यः’ इति । अत्रच तच्छब्दचोदितत्वाच्च वायोऽपित्कर्षः । यथा ‘प्रतिप्रस्थाता वाजिनं हृतीयः’ इत्यत्रा-
 भीप्रस्त्रोत्कर्षस्तद्वद्वापि । अपिच संख्यानिर्दिष्टो न पूर्वं वाधते । यत्र तु वाधते तत्र स्यान्ग्रहणं करोति । यथा—‘हृतीयाहुति-
 स्थाने महानवम्’ इति । तस्मादुत्कर्ष इति सिद्धम् ॥ ॥ अथ चोत्तरश्रुत्यर्थः—कुलधर्मोपदिष्टे वा काले चोत्तरं कार्यम्, जन्म-
 श्रुति तृतीयं वर्षं वा कार्यमिति व्यवस्थितविकल्पः । केयोचिदुपनयनेन सह सर्वत इति । प्रणीताप्रणयनोत्तरकाले उत्तरतोमेवर्षादि-
 यवमापतिलैः पृथग्पूर्णाणि शरावाणि निदधाति स्थापयति । पृथग्ग्रहणं द्रव्यभेदायं पृथक्पूरयित्वा निदध्यादिति । अन्यथा समा-
 सोपदेशान्मिथितानां पूरणं स्यात्, यथा—‘सर्पिर्मधुनी हिरण्यनिकायं’ इत्यत्र मिथितानां प्राशनम् । अथवा सत्यपि समासोपदेशे
 यथा—‘कामं तु ग्रीहियपतिलं’ रित्यत्रैकं भवति एकेन कृतार्थत्वात्, एवमिहाप्येकं द्रव्यं प्रसज्येत तत्रिष्टस्यर्थं पृथग्ग्रहणम् । कथम् ।
 पृथग्पूतानां सर्वेषां द्रव्याणां पूर्णेशरावाणि निर्धीयेरश्रिति । अत्रेः यश्चत्कारिष्यमाणः कुमारः, तत्पशुकं हि चोत्तरं, एवंच कृत्वा
 संस्कारकर्मसु व्याप्यपरिहारेषु कार्येषु कुमारोऽन्तरात्तम इति दक्षितं भवति । मातृरूपस्य उत्सङ्गे आत्ते । आनङ्गं गोमयं नवे शरावे

उपनिहितं भरति । शमीपर्णानि चान्यसिन्धेन शरावे उपनिहितानि भवन्ति । मातुर्दक्षिणतः पिता दक्षविंशतिकुशपिञ्जलान्यादाय आन्ते । मातुर्ग्रहणं मातुःमकाशदक्षिणतो यथा स्यादग्नेर्दक्षिणतो माभूदिति । एतानि कुशपिञ्जलानि त्रैलोक्यं वा धारयेद्यदिति सः । आपारान्तं कृत्वा पूर्वोक्ता आहुतीर्हृत्वा कुमारस्य पश्चिमदेशे स्थिता शीघ्रमुदकमुष्णं चोदकमुष्णं पाणिभ्यां गृहीत्वा अन्यसिन्धेनो युगपदभिनयति उष्णेनेति मन्त्रेण । समित्येकीभावे । ननु दक्षिणाङ्गकारितया भाव्यं, कथमुष्णं पाणिभ्यामिति । उच्यते-अनियमे प्राप्ते नियमार्था सा परिभाषा ननु दक्षिणाङ्गविधायिका । तासांमपानेकदेशं गृहीत्वा नवनीतं च गृहीत्वा तदभावे दधिद्रव्यं वा गृहीत्वा दक्षिणं शिरसि रुन्दति रुन्दयति मन्त्रेण । मन्वाद्युचिरुक्ता । तासांग्रहणं समानीतानां ग्रहणार्थम् । इतरथा ममानपनस्य शीतोष्णामिरद्विरन्तर्यमित्यत्र कृतार्थत्वात्तासांग्रहणेश्वर न स्यात्, गृहीत्वेत्यस्य च नवनीतेनैव संन्यः स्यात्, तस्मिन्नु सति आपो नित्याः नवनीतदधिद्रव्ययोश्च विकल्पः सिध्यति । दक्षिणे इति । दक्षिणग्रहणं वित्यष्टार्थम् । तस्मिन्नेकापक्षे प्रीणिनीणि कुशपिञ्जलानि कुमारस्याभ्यात्माग्राणि स्थापयति मन्त्रेण । वीप्सा बह्वर्था । स्थापिते इति । अनेन मन्त्रेण लोहेन क्षुरेण तानि कुशपिञ्जलानि निष्पीडयति । तेषु क्षुरं स्थापयतीत्यर्थः । लोके क्षुरो लोह एव प्रसिद्धः । अतोत्र तस्याऽव्यावृत्त्याऽङ्गोह-शब्दनामं वर्तते, शास्त्रान्तरे विहितत्वात् । लोके लोहशब्दार्थं रजतादिष्वपि वर्तते अत्र तु ताग्रे । तथा दृष्टत्वात् । प्रच्छिद्येति । ततोऽनेन मन्त्रेण तेनैव क्षुरेण प्रच्छिन्नचि । शोऽन्येकः । अनभिप्राय इत्यर्थः । अन्ये क्षिप्रार्थे इत्याहुः । प्रच्छिद्यप्रच्छिद्येति वीप्सा दिव्यचनं यो यत्र धर्म उपदिश्यते स सर्वेषु छेदेषु यथा स्यादिति । प्रागग्रान्कृत्वा शमीपर्णैः सहैकीकृत्य माने प्रयच्छति

ददाति । तानसावानदुहे गोमये निदधाति स्थापयति । नात्र प्रागग्रतानियमः । संख्यावचनं मन्वान्तरप्रदर्शनार्थं मन्त्रमध्येपीति-
 कारो विद्यत इत्युक्तम् । कुशपिञ्जूलनिधानस्यान्यात्मविधानार्थं मवितुमर्हति । अभ्यासस्य त्रीणि त्रीणि वीप्सयैव सिद्धत्वात्
 सर्वस्त्रिभिर्मन्त्रैश्चतुर्वारं छिनत्ति । यथा दक्षिणे केशपक्षे एवमुत्तरेषु केशपक्षेऽत्र कुर्यान्निः । त्रिरिति परिसंख्येयं उत्तरे केशपक्षे
 त्रिरेव न चतुर्थमिति । ततः क्षुरधारां त्रिनिमृज्ज्जेषोधयेन्मन्त्रेण यत्क्षुरेणेति । निमार्जनमवमार्जनम् । ‘न्यवी विनिग्रहार्थीया’
 वितिरचनात् । नापितं क्षिल्पितं क्षिप्त्वास्त्रेपयेत् प्रैषेण, स्त्रीतोष्णाभिरित्यादिना प्रैषेण प्रेषयेत् । कुशलीकरणवचनं विपरीतलक्षणया
 घापने वर्तते येन विहितो यं मुण्डयति । इति द्वि श्रूयते ‘एकशिल्पिस्त्रिशिल्पः पञ्चद्विखो वा’ इति बोधायनः । पूर्वशिल्पः परशिल्प
 इति कुलधर्माः । तेषु यो यस्य कुलधर्मस्तदुत्तरोधेन तस्य केन्द्रनिवेशान्केन्द्रसंनिवेशान्कारयेत् । वेपानित्यविपाठे स एवार्थः । ततः
 स्थिष्टकुदादिहोमक्षेपं समापयेत् । आशुता अमन्त्रकमित्यर्थः । कुतः येनान्यत्र आशुतेत्युक्त्वा तूष्णीमित्याह ‘अपरया द्वारा नित्य-
 याऽऽशुता सदोद्वार्ये चामिमृश्य तूष्णीं प्रतिप्रत्नयेन्ती’ति । नैतदेवम् । एवकारोऽश्रवधारणार्थः, आशुत् तन्त्रमेव भवति न मन्त्र
 इति । तेनाशुतेत्यस्य तूष्णीमित्ययमर्थ इति सिद्धम् । एवंवेरीयः अमन्त्रकं होमः प्राप्नोति । इष्टमेव । न एतदिति केचिदाहुः ।
 अन्ये होमो न भवतीत्याहुः । अमन्त्रकस्य होमस्य कश्चिदप्यष्टत्वात् । ननु ‘तूष्णीं द्वितीयेऽभयत्रे’त्यत्र दृष्ट इति शङ्का न कार्या ।
 तत्रापि प्रज्ञापतये स्वाहेति मन्त्रोस्त्येवेति ॥ ॥ अथ त्रीणादिशरावस्थापने कारणमाह स्मृतिरूपेणान्यार्थः—‘अच्छेद्यत्वाद-
 एकानानोपधीनां दिनातिभिः । निषाय तत्र पात्राणि त्रीणादीनां चतुस्तथा ॥ केशानां सहजातानामोपधितं निगद्यते । एतां

गुप्तो छेदीति वीजं दद्यान्मरेच्छा' इति ॥ श्रीतोष्णोदकग्रहणे कारणमाह स एव—'भूमेरौष्ण्याच्च शैत्याच्च निखिली-
 गण्यान्निद्र । यर्पन्ते परिपच्यन्ते पावकस्य जलस्य च ॥ इति यसाचतस्तावदुष्णेनेत्युच्यन्मनुष्य । उष्णं शीतोदेकं सिचला केद्यमूले
 पिनोन्दति' इति ॥ दधिद्रव्योपादाने फलमाह स एव—'पालस्य चोद्विध्यर्थमेप्यष्टोम्नां च शुद्धये । ग्रदक्षिणं त्रिरुन्दति दधि-
 द्रव्येन गच्छिरः ॥ व्यपितेर्भाषपीनां च प्रशंसार्थमुदाहृतः । ओषधेरिति मन्त्रोप्यं स्वरक्षार्थं च गद्यते ॥ लोम्नां संच्छेदनादायुः
 क्षीयते तद्विरुद्धये । मन्त्राः प्रव्याहृता येनारपदित्यादयस्तथा ॥ शुभीमिर्दमैपिङ्गुर्लर्मिश्रयित्वा शिरोरुहान् । छिनत्ति प्रतिमन्त्रेण
 तामो दण्डपलसिद्धये' इति ॥ कुमाररीचिपये विशेषमाह स एव—'हुतकृत्यं तु पुंवत्सात्कीर्णां चूडाकुतावापि' इति ॥ अत्र भ-
 गवान्गौनरुः—'पूर्वेपुताभ्युदयिकं श्राद्धं कृत्वा परेऽहनि । स्नातं चालमलंकृत्य पुण्याहं वाचयेद्विलैः ॥ ततः कौतुकमापथ्यं द्रुहूतं
 शोभनेज्जलम् । प्रतिष्ठाप्योत्तरे तस्मादूर्ध्वमांसंस्तीर्य तेप्यथ ॥ नूतनानि शरावाणि चत्वारि व्रीहिभिर्भियैः । मापैस्तिलैश्च प्रत्येकं
 पुरितान्येतद्वाः क्रमाद् ॥ प्रारसं संप्रसादयेत्तत्र गवालोमे तु तत्सामं । व्रीहिभिः पूरयेत्पात्रं प्रत्यग्देहे ततोऽनलात् ॥ सन्ध्येत्तरे
 पालकृतः गमीरे जतनी शिशोः । जङ्घन विभ्रती पुत्रमांसीत प्राञ्जुरी सती ॥ तस्याः पुरस्तादथैव पश्चादानन्दुहं दृक्कुद् । अस्पृ-
 द्धमि निन्यस्त गुरावे मादयेत्ततः ॥ शुभीपर्णानि चान्यसिन्धुरावे न्यस्य भूतले । तत्रैव सादयेद्देहे शकृत्पात्रस्य पार्श्वतः ॥ ततः
 कुनागस्य पिता हन्ते विभ्रल्लुङ्गादुरान् । एकविंशतिमासीत शिशोर्मातुश्च दक्षिणे ॥ पितुरन्यो भवेच्चाय पक्षेऽसिञ्चौलकृततः ।

पाठा०—१ भगवैज्जन्मद्वयो सती ।

अतस्तेन हि यो विप्रो धारयेद्वा कुशाङ्कुरान् ॥ असिन्यहो गितंवास्तु कर्तो चोलस्य कर्मणः । अत्रैव रामये कुर्यात्तुरस्यापि परि-
 ग्रहम् ॥ अन्वाधानाद्यन्याजनिधानान्तं पुरस्तनम् । तत्रं कृत्वा निपण्णेन दक्षिणे विशुनात्मनः ॥ अन्वारब्धो विधायेध्मनिभा-
 नादित्रु शेपितम् । पुनः कृत्वा माज्यभागो प्रधानाहुतिमाचरेत् ॥ तत्राप्रआयूपीत्सार्धहुता मश्रैस्त्रिभिः पुनः । प्रजापतेनलहृचा
 व्याहृतिव्रितयेन च ॥ व्यस्तेमादीं समस्तेन क्रमेण जुहुयादथ । बालस्य प्रत्यगासित्वा झीतोष्णे वारिणी पृथक् । पात्रद्वयस्ये
 आसित्के हस्ताभ्यामन्यमाजने । उष्णेनवायवित्यादिमन्त्रेण स्याप्य सत्पुनः ॥ नयनीतेन दग्धा वा संमिश्रीकृत्य पाणिना । समा-
 दायावितिः केशान्यपसित्यादिमन्त्रतः ॥ शिरोऽस्य चामरुर्णान्तमारभ्य त्रिः प्रदक्षिणम् । उन्देत्यत्पुन्दनं मन्त्रं पुनः पुनरुदीरयेत् ।
 दक्षिणे केशपक्षेऽथ बालस्य ग्रीन्कुशाङ्कुरान् । बालाभिमुखपर्यन्तान्पठित्वा मन्त्रमोषधे । ग्रायसैनमिति न्यसेदन्पोन्यस्मात्पृथक्कृतान् ॥
 उद्यार्थं मन्त्रं स्थधिते मन्त्रं हिंमीरिति क्षुरम् । संधाय साङ्कुरैः केशैस्तयेनावपदादिकम् ॥ यथासदितिपर्यन्तं मन्त्रमुद्यार्थं खलिकम् ।
 प्रच्छिद्य तान्छमीपर्णः संयोज्य च कुशाङ्कुरान् ॥ केशान्ग्रान्स्तनान्बालस्य तस्य मातुः करे न्यसेत् ॥ साच ताभिहितान्सर्वान्छ-
 ल्यानङ्गैः सह ॥ अनेन विधिना कुर्याद्वितीयं केशचन्तनम् । मन्त्रस्तु येन धातादिः कन्तनेनैव गम्यते ॥ पुनस्तथैव कुर्वीत तृतीयं
 केशचन्तनम् । मन्त्रस्तु येनभूयथ तन्त्रं पूर्ववदाचरेत् ॥ पूर्वोक्तमन्त्रव्रितयं क्रमेणोपसमाचरेत् । चतुर्थ्यङ्कन्तनं कुर्यात्साधधानमत-
 न्द्रितः ॥ एवमुत्तरतः केशपक्षेपि छेदनत्रयम् । कुर्यादादित आरभ्य न चतुर्थं समाचरेत् ॥ मन्त्रं तु यत्तुरेणेति प्रक्रान्तं समुदीर्ये तु ।
 क्षुरस्य धाराप्रपरि प्रारभ्याचः परामृशेत् ॥ मन्त्रं झीतोष्णाभिरिति प्रक्रान्तं समुदीर्ये च । चप्पारमनुक्षिप्येनं मन्त्रार्थं चावचोष-

येत् ॥ वस्त्राय तौर्यः शीतोष्णः पूर्वसेकावशेषितैः । बालस्य सकलान्केयानाद्रीकृत्याद्रपाणिना । वंश्याचारक्रमोपेतां शिखां कृत्वा
 ययंन्दिरः ॥ अथोक्तेकं द्वातं तमुपवेश्य यथापुरा । आरभ्य स्विष्टकृदोमधूर्ध्वतचं समाचरेत्' इति ॥ ॐ ॥ एतच्चौलहो-
 मेऽग्निनिर्णयमाह कारिकाकारः—'चौलक्रमोपनयने विवाहग्रथमास्तथा । त्रताविस्त्रानमित्येते लोकिकायाविति स्थितिः' इति ॥
 जाग्रथलायनाचार्यस्तु स्मार्तामौ कुर्यादित्याह—गर्मपुंसवत्सीमन्तवलयबौलनिष्कृती । काम्यांश्च कुर्यात्स्मार्ताग्राधुत्सर्गोपाकृती च
 ये' इति । स्मार्ताभिरीपासनाग्निः । अनयोर्विरोधे आचार्योक्तः ग्रावल्याचेनोक्तीरित्यापासनाग्रावेव होमः कर्तव्यः ॥ ॐ ॥
 अत्र चूडा नूतणान्तानाममीपां संस्काराणां फलमाह याज्ञवल्क्यः—'एवमेनः क्षमं याति वीजमर्भसमुद्भवम्' इति ॥ ॐ ॥
 चूडाकर्मदिने तद्वहे भोक्तुः प्रायश्चित्तमुच्यते पराशरप्रायश्चित्तकाण्डे—'निर्दृते बृडहोमे तु ग्राङ्गामकरणाचया । चरेत्सांतपतं
 शुभत्वा जातकर्मणि चैव हि ॥ अतोऽन्येषु तु शुभसाधनं संस्कारेषु द्विवोक्तमः । नियोगादुपवासेन शुद्धते निम्बभोजनात्' इति ॥

अथास्तिन्कर्मणि विनियुक्तमन्त्राणामर्थः कथ्यते ॥ अत्र आर्यपीति—हे अग्ने, आर्यं पितृ पवसे रक्ष । ऊर्जं बलं इष्टमन्नं
 च नः अलभ्य आहुव अभ्यनुजानीहि । दुष्कृतो दुर्भिक्षादिकं असादारे दूरे ग्राधस्व पीडय ॥ अग्निर्ऋषिरिति—ऋषिः स-
 र्वस्य द्रष्टा पवमानः श्रोत्रयिता पाञ्चजन्यः—मियादपञ्चमाधत्तारो वर्णाः पञ्चवनास्तेभ्यो हितः—पुरोहितः पूर्वस्यां दिशि आहव-
 नीपारम्भना निदितः वत्सानीयः एवंभूतो योऽग्निः महागर्गं महाधनं महागृहं वा तमग्निं ईषहे यानामहे ॥ अग्ने पत्रस्वेति—हे

असे, स्वपाः सुकर्मो तं सुवीर्यं शोभनवीर्यं वर्चः दीप्तिं मयि पोषं पुष्टिं दधत् असे अस्मभ्यं रयिं घनं पयस्य देहि ॥ प्रजापत इति—हे प्रजापते, तत् तत्तोऽन्यः कश्चिदपि विश्वा विश्वानि एतानि वा तानि जातानि उत्पन्नानि न परिवधूय न परिगृह्णाति तदन्यः परियग्रहीतुं न कश्चिदपि शक्नोऽस्ति । अतः यत्कामाः वयं ते तुभ्यं जुहुमः सदभिलषितं नः अस्माकमस्तु भवतु । वयं रयीणां घनानां पतयः स्याम ॥ तुष्पेन धारययिषि—हे वायो, तुष्पेन उदकेन उष्णमुदकं गृहीत्वा एहि आगच्छ ॥ अदितिः फेसानिति—अदितिर्वैद्यमाता अस्या माणवकस्य केद्वान्वयतु केद्वानधिष्ठितिं तदर्थं तां आपः उन्दन्तु । उन्दी लेदने । शिरः लेदयन्तु । वर्चसे दीप्तये कुमारोऽयं तेजसी स्वादिति ॥ ओषधे त्रायसैनमिति—हे ओषधे वहिरास्मिके, एनं माणवकं त्रायस्य रक्ष । हे स्वधिते, एनं माणवकं माहिंसीः मावधीः ॥ येनायपदिति—विद्वान्धुरकर्मणि कुशलः सविता येन क्षुरेण सोमस्य रात्रिः वरुणस्य च शिरः वपत् तेन तादृशेन क्षुरेण हे ब्रह्माणः, इदमस्य माणवकस्य शिरो वपत वपने मां प्रयुग्मम् । पुष्पदलुक्षया अहं वषामि । वपने सति यथा कुमारोऽयमायुष्मात् जरदष्टिः जीर्णवृद्धः असत् मनति ॥ येन धातेति—धाता आदित्यानानामन्यतमः सः येन क्षुरेण वृहस्पतेः अग्नेः इन्द्रस्य च आयुषे चित्जीवनाय आवपत् वपनमनरोद् तेन क्षुरेण आयुषे आयुषो वर्धनाय सुश्रोत्रयाय शोभनकीर्तिमन्त्राय स्वस्तये अविनाशाय ते तव केद्वान्वपामि ॥ येन भूयधेति—येन क्षुरेण उत्तोऽयं माणवकः भूयो भूयिष्ठं चराति लेद । चरेत् आं एवं ज्योर् दीर्घकालं मयं पश्यामि लेद । पश्येत् तेनेत्यादि पूर्ववत् ॥ यत्क्षुरेणेति—हे क्षुराभिदेव, वप्ता तं यत् यदा तीक्ष्णतात् मर्चयता भर्त्सयता सुपेशता मूल्येण उञ्जलेन क्षुरेण स्वात्म-

भूतेन केद्यान्वपसि तदा अस्मा शिरः मा छिन्धि । अस्यायुध मा प्रमोषीः । वपनस्य स्वतो मङ्गलतादेवं श्राययते । शुन्धीति पाठे अस्मा शिरः शुद्धं कुरु ॥ श्रीतोण्याभिरिति—हे नापित, श्रीतोण्याभिर्मिलित्वाभिरग्निः अवयवं अपांशयोजनं रुदनरूपं कुर्वाणः अक्षुण्णम् माणवकमलदायम् कुशलीकुरु कुशलवान्भूता संवपेत्यर्थः ॥

अथ बूडाकर्णप्रयोगः ॥ प्रायुक्ते तृतीयादौ षष्ठे उदगयने द्युरूपक्षे प्रागभिहितप्रशस्ततिथिवारनक्षत्रयुते काले शुभे सुहृते कुमारस्य बालकर्म करिष्यन्कर्त्ता पूर्वेषुः सस्तिवाचनपूर्वकं नान्दीश्राद्धं ग्रहयज्ञं च पूर्वोक्तविधिना विधाय तदहरेच वा कृतमङ्गल-
ज्ञानं कुमारमलंकृत्य ब्राह्मणैः सह पुण्याहं वाचयित्वा अङ्कुरार्पणं कौतुकवन्धनं च कृत्वा देशकालकथनपूर्वकं ममास्य कुमारस्य धी-
जगर्भसमुद्भवमनोनिवर्हणपलायुर्वचोयदोभिदृष्टिद्वारा धीप० चोलाख्यं कर्म करिष्य इति संकल्प्य स्थण्डिलोल्लेखनादिशकलनिरस-
नान्तं कर्म कृत्वा शुभमुहूर्ते औपासनाग्निं प्रतिष्ठाप्य प्रयोध्वाग्निं ध्यात्वा पुनर्देशकालौ संकीर्त्य मवा क्रियमाणे चैलहोमकर्मणि देव-
तापरिग्रहार्थमन्याधानं करिष्ये । अस्मिन्ननाहितेप्राविष्टाद्याधारावाज्येनेत्यन्तं प्राग्यदुपस्था अग्निं पवमानं त्रिः प्रज्वापति चाज्येन दो-
पेणाग्निं स्निग्धठवमित्याद्युपस्था समिद्धयमग्रावाधाय सीमन्तोक्तरीत्या पूर्णपात्रनिधानान्तं पुरस्तनं तन्वमनुष्ठाय उदगभेरास्तीर्णेपु
दग्मेपु त्रीहियवमापतिलैः पृथक्पृथक्पूरितानि नवानि चत्वारि शरावाणि क्रमेणैकैकशः प्राक्संस्पर्शमासादयेत् । ततो माता प्रत्यग-
भेरास्तीनसा कर्तुर्दक्षिणतः कुमारमुत्तरे दधती प्राप्नुय्यासीत् । ततो यजमानो मातुः समीपे पुरस्तादग्नेः पश्चादस्पृष्टभूम्यान् इहश-
कृत्तरापं समीपरात्रं च निदध्यात् । ततो ब्रह्मेकविंशतिकुशङ्काङ्कुरान्दधानो मातुर्दक्षिणतो निवसेत् । ततः कुमारैयान्त्रारन्ध्रः कर्त्तव्यो

पुरस्तत् तच्च माचारान्तं कृत्वा । अत्र आयुष्यपीति तिसृणां शतं वैखानसा अग्निः पवमानो गायत्री । ग्रथानाज्यहोमेवि० ॥ अत्र आयुष्य-
 पवसु आसुवोर्जमिषं च नः । आरे चाधस्य दृच्छुनो स्वाहा ॥ १ ॥ अग्निरग्निः पवमानः पार्थ्वजन्मः
 परोदितः । तमीमहे महागव्यं स्वाहा ॥ २ ॥ अष्टे पर्वस्य स्वर्षा असे बर्चः सुवीर्यम् । दधद्र्यं मयि पोषं स्वाहा ॥ ३ ॥ प्रजापते
 हिरण्यगर्भः प्रजापतिलिष्टुप् । प्रजापते न तदेतान्यन्यो विद्या ज्ञातानि परि- वा बभूव । यत्कामास्ते शुद्धमलत्रो अस्तु वयं स्याम
 पतयो रयीणां स्वाहा ॥ ४ ॥ प्रजापण्य इदं नमम । इति चतुर्थीमाहुतिं कृत्वा सर्वत्रोदेशत्यागी कृत्वा । शीतमृग्यं गोमे वारिणी
 पात्राभ्यां पृथगानीय कुमारस्य पश्चिमदेशे स्थित्वा तदुदकद्रवमन्धसिन्धात्रे दक्षिणसंख्यपाणिभ्यां उज्येन वाय उदकेनेहीति मन्त्रेण
 पुण्यपत्रिणीय तदेकदेशं गृहीत्वा नवनीतेन दधिघ्न्येन वा मिश्रयित्वा कुमारस्य वामकर्णदेशमारम्य प्रदक्षिण-अदितिः केशान्व-
 पत्वाय उदन्तु बर्षसे इति मन्त्रं प्रतिक्लेशनमावर्तयन् शिरस्त्रिवारं क्लेशयित्वा स्वहस्तास्थितेषु ब्रह्महस्तास्थितेषु वा एकविंशतिकुशाङ्कुरेषु
 त्रीनङ्कुरानादाय कुमारामिदुरतं पश्चिमाम्नांकुत्वा-ओपधे प्रायस्तेनम् । इति मन्त्रेण दक्षिणकेशभागे निधाय । तैप्पङ्कुरेषु ताग्रमयं
 धुरं-स्वधिते मैनं हिंसीः । इति निधाय ।-येनावपत्सविता धुरेण सोमस्य राज्ञो वरुणस्य विद्वान् । तेन ब्रह्माणो वपतेदमस्यायु-
 प्मान्शरदष्टिर्यथासत् । इति मन्त्रेण सकेद्यान्कुशाङ्कुरांश्छित्त्वा कुशाग्रान्प्रागग्रान्कृत्वा स्वमीपर्णेशरावाञ्छमीपर्णाभ्यादाय तैः सह-
 कीकृत्य मातुः करं दद्यात् । साय तान्सकेशशमीपर्णकुशाङ्कुरानानङ्गहे गोमये निदध्यात् । एवं द्वितीयादिछेदनेषु कुशाङ्कुरत्रय-
 निधानादिसमन्त्रकं कर्तव्यम् । मन्त्रस्तु-येन धाता बृहस्पतेरग्रेरिन्द्रस्य चायुषे वपत् । तेन त आयुषे वपामि शुश्लोक्वाय स्व-

मये । इति द्वितीयच्छेदने ।—येन भूयधरात्सां ज्योत्क पद्याति मूर्यम् । तेन त आधुपे यपाभि सुक्षोभ्याय स्वस्तये । इति तृतीयच्छेदने । चतुर्थच्छेदने तु—येनायपत्० येन घाता० येन भूयधेति त्रयोपि मन्त्राः । एवं दक्षिणकेशभागे चलारि छेदनानि हस्तोत्तरकेशभागेऽप्यनया रीत्या धीणि छेदनान्यादित आरभ्य मन्त्रत्रयेण कृता । क्षुरधारो—यत्क्षुरेण मर्चयता सुपेशसा वस्त्रा परति केन्नात् । दुर्गि क्षिरो मास्याधुः प्रमोषीः । इति मन्त्रेणाग्रत आरभ्य आमूलमवसृज्य नापितमाहूय—शीतोष्णाभिरद्विरवर्धे कर्मणोऽनुपन्दुशलीकुरु । इति प्रयेणाबुञ्जाल तं प्रति प्रणार्यं चावयोच्य तेन नापितेन पूर्वसेकावक्षिष्टाभिः शीतोष्णाभिरद्विरार्द्रपाणिनाद्रीठस्य यथाकुलधर्मपुरुषस्त्वश्विपुं कुमारं स्नापयित्वा पूर्ववेन्मातुर्वस्तुं ऽवस्थाप्य स्विष्टकृदादिहोमशेषं समाप्य तच्च व्रीह्यादिपात्रगतुष्टयं नापिताय दद्यात् । कर्मान्ते स्वस्तिवाचनं पूर्ववत् । एतत्सर्वं कुमार्या होममन्दरेणामन्त्रकं होमस्तु समध्वक इति ॥ इति धीनृत्सिद्धौ प्रयोगपारिजाते षोडशकर्मकाण्डे चूडारूपप्रकरणम् ॥

अथाधरान्यासविधिः ॥ नामाक्षराणि भवतो नरसिंह भृङ्गो नाकौकसाममृत्तसेवनसोपह्रासीः (?) । आस्वादयत्यविकलं मनसा रसज्ञा विज्ञानया घृतयुगग्रयंससंज्ञा (?) ॥ अथेदानीमवसरग्रासत्वाद्दक्षाराम्भविधिरभिधीयते । मार्कण्डेयः—‘ग्रास्ते तु पञ्चमे एवं अग्रमुक्ते जनादने । यष्टीं प्रतिपदं चैव वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ॥ पर्वोष्टम्पौ तथा रिक्ता सौरभौमदिनं तथा । एवं सुनिश्चिते काले विचारम्भं तु कारयेत् ॥ पूजयित्वा हस्तिं लक्ष्मीं दुर्गां चैव विज्येयवः’ इति ॥ श्रीधरीये—‘उदङ्गते माम्भति पञ्चमेन्द्रे ग्राप्तेऽधरस्त्रीकृत्तं शिञ्जुनाम् । सरस्वतीं विम्रिनायकं च गुडोदनाद्यैरभिपूज्य कुर्यात्’ ॥ अत्यार्थः—

१ पदसिद्धे न यथावदनुष्ठेयते ।

शिशुभिः पञ्चमे वर्षे प्राप्ते उदगयनेऽथरस्वीकरणं कर्तव्यम् ॥ तत्र नक्षत्रादिशुद्धिः—‘हस्तादित्यसमीरपौष्णपुरजिन्मिन्माधि-
 चित्राच्युतेव्याराकर्णिकेदिनोदयादिरहिते राशौ स्थिरे वोभये । पक्षे पूर्णनिशाकरे प्रतिपदं पक्षपक्षमीं द्वादशीं हित्वा चाष्टमशुद्धिभाजि
 भवने प्रोक्ताधरस्वीकृतिः ॥ सूगादिपञ्चस्यपि मेषु मूले हस्तादिके च त्रितयेऽधिनीपु । पूर्वार्धे च श्रवणत्रये च विद्यासमार-
 म्यसुशान्ति सिद्धम्’ इति ॥ विधिरणे—‘पालस्य पञ्चमे वर्षे प्राप्ते भानौ मृगादिके । आरभेताक्षरं तत्र शुभकाले ययोदितम् ॥
 हस्तादित्यमरुचित्रारौद्रपौष्णमैष्यज्यम् । श्रवणं च प्रसिद्धं स्यादक्षरग्रहणे शिशोः ॥ प्रतिपत्पष्ठीरिक्तात्र पर्वाष्टम्यौ विवर्जयेत् ।
 द्वादशीनि तु सौम्यानि करणानि विशेषतः । शुक्लप्यादीनि विष्टिं च वर्जयेत्सर्वदा द्विजः ॥ शुक्लबसन्वतीपातव्याघातपरिधान्विता ।
 गण्डातिगण्डविष्कम्भमर्षभृतीनिवरे शुभाः ॥ गुरुश्रेन्द्रर्कशुक्राणां चारवर्गेदयाः शुभाः ॥ सिराः श्रेष्ठाश्वरा निन्द्या मध्यमाधोमये
 स्मृताः । त्रिपढायगताः पापाः शुभाः केन्द्रत्रिकोणगाः ॥ चन्द्रताराफलं यीक्ष्य अक्षरग्रहणं शिशोः । सरस्वतीं गणेशं च मृग-
 कारं गुरुं तथा । पूजयित्वा यथान्यायं पात्रस्थे तण्डुले लिखेत् ॥ प्राशुखो गुरुरासीनो वरुणाभिमुखः शिशुः । अङ्गुष्ठानामि-
 काभ्यां तु चतुर्थ्यन्तेष्टदेवताम् ॥ अंकारमादितः शब्दमुच्चारयेवाधराणि च ॥ ततः प्रभृत्यनध्यायान्वर्जनीयान्विवर्जयेत् । चतुर्द-
 श्यष्टमीपर्वदिनानि प्रतिपदिनम्’ इति ॥—‘सारस्वतादयो योगाः स्वाध्यायप्रकरणे बह्यन्ते । लग्नमपि सधित्तरं विद्याहप्रकरणेऽभि-
 धास्यते । इत्यष्टुक्तकाले शुभे सुहृते सरस्वतीविनावकगुरुस्संपूज्याधराणि स्वीकुर्यात् । नृसिंहः—‘वाचं गणपतिं चैव गुरुं

पथाद्यथाक्रमम् । आददीत गुरोर्विंशं वारुण्यभिमुखः शिशुः' इति ॥ ॥ पूजाप्रकारमाह गर्गः—स्वात्मा शुचौ समे देशे गो-
नर्ममानुपलिप्य गैः कृतं स्पष्टितं कृत्वा पलायञ्चासुरा मृदं द्युनिता तस्यां सरस्वतीमावाहयेत् । नमः श्रीसुवनमातः सर्ववाङ्मय-
रूपे आगन्तागच्छ इति । [तथा पात्रे तण्डुलोपरि सरस्वतीं गणेशं वृत्तकारं गुरुं च विलिख्यावाहयेत्] । ततः प्रणवेन पाद्यमर्घ्य-
मानगनीयं गन्धपुष्पाद्यतूपदीपपापसमुद्दीर्घनैवेद्यसमर्पणमस्कारप्रदक्षिणपुष्पाञ्जल्यन्वां पूजां कृत्वा गुरुं शक्तितो पत्तालंकारा-
दिभिः पूजयित्वा मनांसिः प्रदक्षिणीकृत्यामिवाप्य प्रणवपूर्वकमस्तरमारमेत् ॥ इति श्रीनृसिंहीये प्रयोगपरिजातेऽक्षरग्रहणविधिः ॥

अथानुपनीतधर्माः ॥ त्वत्संनिधानं मनसा दधानो यः कश्चिदेवोपनयक्रियायान् । लक्ष्मीनृसिंहापरधा दृष्ट्वा स्वाद्य-
धोपनीतोऽप्यनुपेतधर्मा ॥ अथेदानीं प्रसंगादनुपनीतधर्माः कथ्यन्ते । स्मृतिचन्द्रिकायां गौतमः—'प्रागुपनयनात्का-
मचारकामनादकामभङ्गाः' इति । कामचार इच्छागतिः । कामनादोऽक्षीलादिभाषणम् । कामभङ्गः पदुपितादिभक्षणम् । एतेषु
प्रागुपनयनाच्च दोष इत्यभिप्रायः । तथाच विष्णुपुराणम्—'अस्याभस्ये तथापेये वाच्यावाच्ये तथावृते । असिन्काले न
दोषः स्यात्स्य यागश्रोपनीयते' इति । एतन्न महापातकव्यतिरिक्तविषयम् । तथाच स्मृत्यन्तरे—'स्वात्कामचारमक्षोक्तिर्महत्तः पात-
कारणं' इति । महापातके तु पित्रादिभिः प्रायश्चित्तं कर्तव्यमित्युच्यते पराशरप्रायश्चित्तकाण्डे जातृकुर्येन—'अनुपे-
तस्तु यो विप्रो मर्षं मोहात्स्विच्यदि । तस्य कृच्छ्रत्रयं कार्यं पित्रा आत्रा तथैव च' इति । अन्यस्तु—'दैवदेवं पुरोडाशमग्निमध्ये
च यज्जुनम् । प्रमादाच्छिशुरारुर्पन्मात्रा रक्ष्यः श्रवकतः' इति ॥ आचारविषये आह वसिष्ठः—'नलस्य विद्यते कर्म किंचिदा-
माञ्जिनन्धनात् । दृष्ट्वा शूद्रसमस्ताज्यावदेदेन जायते' इति । गौतमोऽपि—'यथोपपादमृगपुरीषो भवति न तस्याचमनकल्पो

विद्यते न तस्योदच्युरो दिवारात्रौ दक्षिणामिमुख इत्यादयो नियमाः' इति ॥ अस्पृश्यस्पर्शने आहोपसम्बन्धः—'अव-
 प्राशनात्प्रयता भवन्त्यासंवत्सरात्प्रयता इत्येके यावता दिव्यो न प्रजानीयुरोपनयनादित्यपरे' इति । तथापि तेषां शुद्धन्तरमाह
 गौतमः—'अन्यत्रापामार्जनप्रधाननोक्षणेभ्यो न तस्य स्पर्शनादौ शीचम्' इति । अपामार्जनमग्निर्मर्जनम् । स्मृतिदीपिका-
 याम्—'त्रिशोरभ्युक्षणं श्रोतं बालस्याचमनं स्मृतम् । स्वसलादित्संस्पर्शं स्वाभयेन कुमारके' इति ॥ तेषां लक्षणं तत्रैवोक्तम्—
 'प्रारचूडाकरणादालः प्रागजयादनाच्छिद्युः । कुमारकस्तु विक्षेपो यावन्मौञ्जीनिबन्धनम्' इति । कृतचौलमपि नाग्निहोत्रे नियु-
 क्यतात् । तदाह गौतमः—'नत्वेनमग्निहवनयोर्निपुड्यात्' इति । तस्य मन्त्रहीनत्वादित्यभिप्रायः । मनुरपि—'नैव कन्या न
 पुवर्तिर्नाल्पविद्यो न कालिन्धः । होता स्वादग्निहोत्रस्य नातों नासंस्कृतस्तथा' इति ॥ नच मन्त्रान्प्राहयित्वा विनियोज्य इत्याह
 गौतमः—'न प्रज्ञामिव्याहारयेदन्यत्र स्वधानिनयनात्' इति । मनुरपि—'नक्षस्तिन्विषये कर्म किंविदानौञ्जिवन्धनात् । ना-
 भिन्याहारयेद्ब्रह्म स्वधानिनयनात्' इति ॥ ॐ ॥ अथ बालपितृधर्मान्परशुरामं प्रत्याह पुंरुतरो विष्णुधर्मोत्तरे—'अपश्यं
 न च बालानो तेषां गर्भं च पश्यताम् । प्रार्थितं बालकानां च दातव्यं स्वादितं तथा ॥ बालानां प्रार्थितं दत्त्वा नक्षलोके मही-
 यते । बालकाधानुनेयाः स्पर्धर्मकामैः तदा नरैः ॥ तेषां भोज्यप्रदानेन गोदानफलमाप्नुयात् । तेषां क्रीडनकं दत्त्वा मोदते नन्दते
 वने ॥ आह्लादयन्ति सततं यस्मात्स्पर्शेन बालकाः । दीर्गम्यं महदामोति यत्र यत्राभिजायते ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन बालानग्रे तु

पाठा०—१ तथा मार्गं च पश्यताम् ।

मोजयेत् ॥ अथुक्तस्तु मालेपुनचाश्रीनात्कदान्न । यन्न दद्यान्न चाश्रीयात्कदाचिदपि वत्समम्' इति ॥ इति श्रीनृसिंहीये श्रयोगपा-
रिनाम्नौ गोडगुरुमहाण्डे अनुपनीतधर्मप्रकरणम् ॥

अथोपनयनप्रकरणम् ॥ त्रैलोक्यरूपरुण्डरुनिराकरणप्रवीणश्छादिसिण्डितकरः कुहनापदुर्यः । पित्रा कृतोपनयनो धृत-
यामनादयः पापादिरण्यरुरिपुर्नरसिंहदेवः ॥ अपिच—उपनीतियनीतिविनीतिकरी मगबन्सुरसिंह नृसिंह विभो ।
मरणं प्रवर्णं परिणन्तरि ते चरणं ग्ररणं मुरणन्ति सुराः ॥ अथोपनयनविधिरभिधीयते । तत्र कारिका—'ब्राह्मणस्योप-
नयनमुक्ते काले भवेदप्य । कलाश्वदुदयिकं श्राद्धं परेषुपरेऽहनि' इति । अस्यार्थः—चौलानन्तरं ब्राह्मणस्य गृहकारणोक्ते काले
जन्माघष्टमाध्यादा उपनयनं भवेत् । ननु कः पुनरुपनयनश्रद्धान्धः । उच्यते—उपनयनमिति रूढ्या कर्मनामधेयमिति भरद्वाजः ।
तदुक्तम्—'उपनयनस्य यत्कर्त्तव्यं विधायं तदुद्गारितम्' इति । तथा संग्रहकारोपि—'दीर्घं छन्दोबुरोवेन स्वाधिकस्तद्वितोऽपि
वा । ईर्ष्यानिर्गन्तां युग्योऽयमीपनायनिको विधिः' इति । ताविभ्याः प्राणमुपनयनमिति । तदाह कात्यायनः—'गायत्र्या
प्राग्रणमुपनयीत' इति । येन रालु संस्कारेण धदुराचार्यसमीपं नीयते तदुपनयनम् । करणसाधनमिदम् । अथ गुर्वोदिसमीपनी-
तिरुपनयनमिति भावसाधनं त्रेति भारुचिः । हरदत्तस्तु—'पितृकुलादिविद्यदाचार्यकुलप्रापणं शिष्योरुपनयनमिति प्रणीतयात् ।
शुग्णा गुम्बहर्ते कृमारमुत्पत्तिरीक्षणमुपनयनमिति परिसिष्टकाराः । तदुक्तम्—'ज्योतिर्विदुक्तसमये कुमारमुत्पदर्थेनम् । उपानयं

तु तं प्रादुर्योगिकस्तत्त्वदर्शिनः' इति । इदमेव द्वितीयजन्मेत्याह याज्ञवल्क्यः—'मातुर्गदग्रे जायन्ते द्वितीयं मौञ्जिवन्ध-
 नात् । ब्राह्मणक्षत्रियविशस्तस्यादेते द्विजातयः' इति । इदमेव ब्रह्मजन्मेत्याह मनुः—'तत्र यद्रहजन्म स्थान्मौञ्जीवन्यनचिह्नि-
 तम् । न तस्य माता सावित्री पिता चाचार्य उच्यते' इति । एतदुपनयनं ब्राह्मणादीनां गृहोक्तेषु कालेषु कर्तव्यम् ॥ इदमत्र
 गृह्यम्—'अष्टमे वर्षे ब्राह्मणमुपनयेद्रम्याष्टमे वैकादशे क्षत्रियं द्वादशे वैश्यमापोढशास्त्राखणस्थानतीतः काल आह्वाविशात्क्षत्रिय-
 स्थाचतुर्विधाद्वैश्यस्यात ऊर्ध्वं पतितसावित्रीका भवन्ति नैनामुपनयेन्नाध्यापयेन्न याजयंशैर्मिथ्यवहरेयुः' इति ॥ अत्यार्थमाह ना-
 रायणः—'जन्मप्रभृत्यष्टमे वर्षे ब्राह्मणमुपनयेत् । कुमारमिति वर्तते । तत्र कुमारीनिष्ठस्वयंमित्युक्तम् । गर्भग्रभृत्यष्टमे वोपनयेत् ।
 जन्मप्रभृति गर्भग्रभृति वा एकादशे वर्षे क्षत्रियमुपनयेत् । जन्मप्रभृति गर्भग्रभृति वा द्वादशे वर्षे वैश्यमुपनयेत् । पोढशत्रयर्पयेन्ते
 ब्राह्मणस्योपनयनफालोऽतीतो न भवति । पोढशद्वाविंशचतुर्विंशपर्यन्तेव्यनुपनीताधेत्पतितसावित्रीका भवन्ति । संज्ञायाः प्रयो-
 जनं पतितसावित्रीक उद्बालकव्रतं चरेदिति । अत ऊर्ध्वमिति वचनं पूर्वमग्नेर्वाकारा अभिविधाविति ज्ञापनार्थम् । नैनामुपनये-
 दिति । अचीर्णप्रायधिनिति शेषः । उपनयनप्रतिषेधादेव सर्वत्र प्रतिषेधे सिद्धे यदि केनचिद्धोभादज्ञानादोपनीताः स्युस्तथापि
 नैबोचराणि कर्माणि पतितसावित्रीकाणां कुर्यादिति सर्वेषां पाठः क्रियते । जाताधिकाराजनकालादारभ्याष्टममुच्यते । कुमार-
 मित्यधिकाराश्च स्त्रीणामुपनयनं भवति । तदाह यद्गुरुशिष्यः—'जाताधिकाराजन्मादावष्टमेऽब्दे भवेदिदम् । कुमारोपनयनेधापि
 न स्त्रीणामिदमुच्यते' इति । स्त्रीणामुपनयनं तु विवाह एवेत्याह मनुः—'वैवाहिको विधिः स्त्रीणामौपनयनिकः स्मृतः । प-

नितेया गुरौ सेना गृहस्थाभिपतिक्रिया' इति । ब्राह्मणग्रहणं चात्र अद्रादिनिवृत्त्यर्थम् । यथाह हरदत्तः—'विशेषो वक्ष्यते यन्मादिह क्षत्रियवैश्ययोः । ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या इति बोधायनादिभिः । उक्तानामनुलोमानामप्यत्र ग्रहणं मतम्' इति । हरदत्तलु—उपनयेदिति परसैषद्वययोगोऽध्येतृणां प्रयादत्तपतित इत्याह । यदाह एवभाष्ये सर्वतत्रस्वतत्रो हरदत्तः—'परमेपपादोऽयमध्यैतृणां प्रमादजः । आचार्यकरणे यस्मात्प्रामोलेवात्मनेपदयु' इति । अपरे पुनराचार्यकरणमत्राविवक्षितं, किंतहि गमीपानयनमिति परमैपदं निर्वहन्ति । तदुक्तम्—'गुरोर्ग्रतानां वेदस्य यमस्य नियमस्य च । देवतानां समीपं वा येनासौ नीयते द्विजः' इति । गर्भाष्टमे वा वर्षे ब्राह्मणमुपनयेत् । यस्मिन्वर्षे गर्भो भूत्वा शेते स गर्भ इति हरदत्तः । गर्भसहचरितोऽन्दोऽनेनोन्यत इति भारुचिः । सोऽष्टमो यथेति गृह्णीहिः । पृष्टीसमासस्य पूरणप्रत्ययान्तेन निषेधात् । एकादशे क्षत्रियं प्रकरणाद्गर्भादिंकादशे वेति गम्यते । द्वादशे वैश्यमित्यत्रापि गर्भाद्द्वादशे वेत्यवगन्तव्यम् ॥ अनुकल्पानाह—आपोऽथाद्वाह्यगस्यानतीतः कालः । आह्वयमत्राभिषिद्यौ वर्तते अतर्क्यमित्यत्राभिधानात् । आह्वाविद्यात्सधियस्याच्चतुर्विधाद्वैश्यस्य वद्यप्यनतीतः काल इत्युक्तस्तथापि मुख्यकालाद्धर्म्य करणे प्रापयितुं भवति । अतर्क्यमिति । अतः षोडशादिभ्यो वर्षेभ्य ऊर्ध्वमेयामकृतप्रायश्चित्तानां साधिम्यपि कारो नास्ति । अतएव नैनानुपनयेदित्यादिनिषेधः । अत्रोपनयननिषेधादेव सर्वप्रतिषेधे सिद्धे—रागछोभाङ्गयादह्नानादा येनचिदुपनीतस्यापि नाध्यापनादीनि कर्तव्यानीति सर्वेषां प्रतिषेधः । एतच्च सर्वप्रायश्चित्ते सति भवति । सर्वप्रायश्चित्तं तु पतितसावित्रीकसोऽलम्बताचरणम् ॥ ॐ ॥ उद्दालकव्रतमाह वसिष्ठः—'पतितसावित्रीक उद्दालकव्रतं चरेद्द्वौ मासौ या-

वकेन नर्तयेन्मासं पयसार्धमासमामिक्षयाष्टरात्रं घृतेन षड्रात्रमयाचितेन त्रिरात्रमन्मथोऽहोरात्रमुपवासोऽथभेषावभृथं वा गच्छेद्रा-
 त्यस्तोमेन वा यजेत' इति ॥ आमिक्षालक्षणं—'आमिक्षा सा श्रितोष्णे या क्षीरे स्वादधियोगतः' इति । अत ऊर्ध्वं सर्वकर्माहं
 पृथेति । यास्यपल्वयोपि—'यथोद्भवपवाणं च पियेन्मासद्वयं प्रति । पयः पिथेदेकमासमाभिधां चार्धमासकम् ॥ पियेदृतं चा-
 ष्टरात्रं निषापट्टमयाचितम् । तत्रत्रिरात्रमन्मथस्तहोरात्रमुपोपणम्' इति । आपस्त्वन्वस्तु—'अतिक्रान्ते सावित्र्याः काले ऋतुं
 त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्यं चरेदथोपनयनं ततः संवत्सरमुदकोपस्पर्शनमथाध्याप्यः' इति । तस्य पितुः प्रायश्चित्तमुक्तं कपिलसंहिता-
 याम्—'यदि कालो क्षतिक्रान्तो निमित्तैश्च दुरासदैः । कालातिपञ्चिजनितदोषनिष्कृतिमादितः ॥ कुर्यादिति शेषः । पिता-
 विद्वदनुज्ञातो विधिवद्रजश्चर्षणम् । उपोष्य प्राशयेदादौ ततश्चाब्दं व्रतं चरेत् ॥ गायत्रीं च जपेच्छ्रमधिकारग्रसिद्धये' इति ॥
 अत्राचार्यः स्मृतिरूपेणाह—'गर्भोष्टमेऽष्टमे घाब्दे पञ्चमे सप्तमेऽपि वा । द्विजलं प्राप्नुयाद्विप्रो वर्षे त्वेकादशे नृपः ॥ वैश्यश्च
 द्वादशे वर्षे चित्राणां पौबजोऽवधिः । द्विजसप्रापणे राज्ञां द्वाविंशब्दोऽवधिः स्मृतः ॥ वैश्यस्य च चतुर्विंशत्यय एते द्विजातयः ।
 अत ऊर्ध्वं पतन्त्येते द्विजलं प्राप्नुयुर्गदि ॥ मन्त्रकर्मपरिश्रष्टा यासन्ति प्रात्ययमिह । मन्त्रयोन्यर्थसंबन्धस्तैर्न कार्यः कथंचन ॥
 शिशेन धर्मनिष्ठेन शुभकर्म प्रयत्नतः । ये द्विजलं गताः कालानतीत्योक्ताद्विजातयः । ते तदेषस्य निर्वृत्त्यै चरयुर्निष्कृतिं युधाः ॥
 गर्वा दानेन भूम्या वा प्रज्ञापत्यययेण वा । चान्द्रायणेन वा शुद्धास्ते भवन्तीह सत्तमाः ॥ नातीयाद्वाक्षणः कालं द्विजत्वाप्त्यै य
 ईरितः । अत्यापन्नोऽपि वा हीनो गृहणचरणादिभिः ॥ अप्यष्टमस्थानगताच्छब्दयिता द्रुतादिभिः । तत्काल एवोपनेयः पित्रा

पुत्रः प्रयत्नतः' इति ॥ ॐ ॥ काम्योपनयनकालमुद्यता आह—'जन्मतः पञ्चमे वर्षे ब्राह्मणस्योपनायनम् । राह्यस्तु षष्ठे वैश्यस्य सप्तमे तु पलायिनः' इति । मनुः—'ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे । राज्ञो बलार्थिनः षष्ठे वैश्यस्याथार्थिनोऽष्टमे' इति । यस्मिद्योपि—'कुमारस्याष्टमे वर्षे गर्भाद्या जन्ममस्तथा । ब्रह्मवर्चसकामस्तु नित्यं विप्रो विशेषतः ॥ अब्राधकामो नवमे धीरुत्तमो दशरत्नरे । एकादशे सन्नकामो द्वादशे पुष्टिकामरुः ॥ आपोऽब्जाब्जात्सर्वेषामनतीतो महापदि । अतिपोडशिको विप्रो नौपनेयः फदाचन ॥ क्षत्रियो विंशतेर्नोर्ध्वं न पैशयः पञ्चविंशकाव' इति । संग्रहे—'सप्तमे षाष्टमे वर्षे नवमे दशमे तथा । एकादशे द्वादशे पा धुपनेया द्विजातयः ॥ ब्रह्मवर्चसमायुष्यं तेजोऽन्नाद्यं तथेन्द्रियम् । पशून्कामयमाना वै ग्रामुर्वन्ति यथाक्रमम्' इति ॥ अङ्गिराः—'षष्ठे तथा द्वादशे च राज्ञो द्वादशलायुषोः । ईजायुषोस्तु वैश्यस्य षाष्टमे च चतुर्दशे' इति । ईजा कृष्यादिविपया चेष्ट ॥ ॐ ॥

अयं गुरुपलविचारः । अत्र गोचरेण गुरुपलं विचार्य कर्तव्यमित्युच्यते श्रीधरीये—'उक्तर्तौ गर्भाष्टमाद्युक्तवर्षे विप्रादीनामुच्यते मीक्षित्रन्धः । अर्थापत्तीधर्मपुत्राख्यसंस्थे स्याद्वाग्नीशे जन्मचन्द्रर्क्षयोध' इति । अतुर्निर्णयस्तूतत्र वक्ष्यते । चर्षाणि प्राग्गोक्तानि जन्मचन्द्रार्थयोरित्यत्र । अक्षयन्दो राक्षी यवति । सच जन्मचन्द्रयोरुभयत्र संवच्यते जन्मराशिचन्द्रराशिश्चेति । अत्र जन्मगुण्डस्य पूर्वोक्त्या तस्य ग्राधान्यं विवक्षितम् । तथाह भरद्वाजः—'चन्द्रलङ्गं शरीरं स्याद्व्यं सान्द्राण्यसंमितम् । ते उभे संपरीक्ष्यैव कर्तव्यं श्रेय इच्छता' इति । युतस्य जन्मचन्द्रलङ्गयोरर्थापत्तीधर्मपुत्राख्यसंस्थे द्वितीयेकादशसप्तमनचमपञ्चमराशिषु

रागीन्द्रो स्थिते सति मौञ्जीबन्धनं स्यात् । शिष्टेषु सप्तसु स्थानेषु जीवे स्थिते न अस्त्विति । तदाह नारदः—‘जन्मआवृत्तयोर्यो-
 रिमृत्युकर्मण्ये गुरौ । मृत्युपतकरोगाथ रिपुः अस्त्वितिर्धृतिः । सुरापितं च विज्ञेयं क्रमादेतत्फलं शिशोः’ इति ॥ बृहस्प-
 तिश्चाह—‘एवं शुभेन्द्रे देवेभ्यो जन्मकर्मव्ययारिभिः । दृवीबन्धुरन्ध्रैश्च विनान्यत्र शुभप्रदः’ इति ॥ श्रीपतिस्तु—‘श्लोके
 स्वमित्रे सगृहे त्रिकोणे जीवे गते बहुपनीतिकाले । शिशोः सहोत्थे चतुरस्रजन्मकर्मन्त्यषष्ठेऽपि शुभं वदन्ति’ इति । बृहस्पति-
 श्चाह—‘क्षपचापकुलीरस्मो जीवोऽप्यशुभगोचरः । अतिसोमनतां दद्याद्विवाहोपनयादिषु’ इति । लल्लस्तु—‘नीचशत्रुगृहे परा-
 जिते वृत्रशत्रुसचिवेऽथवा दृगौ । यस्य मौञ्जरज्जना निषध्यते स युतिस्मृतिमग्नक्रियोज्जितः’ । एवं विष्टेऽस्मिन्पक्षे स्यादिति
 सत्तामात्रार्थसूचकेन क्रियापदेन नियतो वर्णोवधिः प्रयतो भवति श्रुतेर्वलवत्त्वात् । तथाच नारदः—‘द्विजन्मवर्षकाले प्राक्प्रोक्ते
 वर्षे गुरौ यदि । गते विरोधं वर्षं स्यात्प्रलपच्छ्रुतिचोदनात् ॥ गुरोर्गतिः स्मृतिप्रोक्ता विवला हि श्रुतेः स्मृतिः’ इति । तस्मा-
 द्रर्माष्टमे वर्षे प्राप्ते ग्रहदोषस्य शान्तिं कृत्वा मौञ्जीबन्धनं कर्तव्यम्, गुरुगतेरागन्तुकत्वात् । तथाह बृहस्पतिः—‘अशुभेऽब्दे ग्रहाः
 सर्वे शुभगोचरगा यदि । शान्त्यभावाच्छमं नैव यात्यन्दः कालमृत्युवत् ॥ अथर्वणप्रदिष्टाः स्युः शतं सैकं तु मृत्यवः । एकस्तेषां
 स कालः स्यादन्येऽध्यागन्तवो नृणाम् ॥ आगन्तवो महाशान्त्या शान्तिं यान्ति हि मृत्यवः । न कालसंज्ञिभ्यो मृत्युर्योयाच्छान्त्या
 शमं भलात् ॥ तस्माद्गृहेभ्यः कालत्वादली संवत्सरः स्मृतः । शान्तिर्ग्रहाणां कर्तव्या न तु संवत्सरस्य च’ इति । एतच्छान्तिर्वि-
 वाहप्रकरणे वक्ष्यते ॥ अत्र भगवान्—‘शुद्धाष्टमादौ सूत्रोक्तवत्सरे दोषवर्जिते । लग्नद्वयस्यापि वक्ष्ये शुभस्थानस्थिते गुरौ । तथो

तरायणे नैव गुरुरप्येव गलन्ति । न तत्र गुणसंपन्ने सिधियासमन्विते । शुद्धते बहुमोदूर्तविहिते दोषवर्जिते' इति । कुर्यादिति
 श्रेयः ॥ ॥ उपायननिर्णयः—अयनादिप्रतिपदभेदगणनापूर्वमाणपक्ष इत्यादियाधारणपक्षं चोले व्याख्यातम् । वृद्धवसिष्ठोपि—
 'विप्रस्य धनियस्यापि मौञ्जी स्वादुतरायणे । दक्षिणे तु विद्यां कुर्यान्नानध्याये न संक्रमे' इति । श्रीधरीये ज्योतिर्नृसिं-
 होपि—'उत्तरायणे गृये कृतं ज्यं सौपनायनम्' इति ॥ ॥ अथर्तुमासनिर्णयः । तत्रापस्तम्बः—'वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत
 ग्रीष्मे राजन्यं शरदि वैश्वम्' इति । श्रीधरीये गर्गः—'विप्रं वसन्ते क्षितिपं निदाये वैश्यं घनान्ते व्रतिनं विद्व्यात्' इति । वृद्धव-
 सिष्ठः—'पगन्तर्गर्गश्चासौ ग्रीष्मः शुक्रशुची तथा । इषोर्जो च शर्यान्द्रा मासाः श्रौतादिकर्मणि' इति । शुक्रशुची ज्येष्ठापादौ ।
 इषोर्गोराशयपूजकार्तिकौ । श्रूयते हि—'मर्षुषु मार्षवश्च वार्सन्तिकानुतू' इति ॥ अत्रानुकल्पानाह वृद्धगर्गः—'मीनमेवौ रवि-
 र्मासद्वगन्तान्तरदिप्यते । दृष्टुगमदृष्टमौ ग्रीष्मोऽनन्तरं च ऋतुः शरत्' इति । पराहमिहिरस्तु—'माषश्च फाल्गुनयैव वसन्तऋतु-
 रित्यते । मधुव माषवध्यापि मुख्यो द्वेघायमुच्यते ॥ माषादिषु च मासेषु मेरुलावन्वनं स्थियोः' इति । श्रीधरीये माषादिपञ्चकं
 त्रैगर्गिरुमाधारणमित्युक्तं—'भाषादि शुक्रान्तिरुपञ्चमासाः साधारणा वा सकलद्विजानाम्' इति ॥ ॥ अत्र ज्येष्ठमासे ज्येष्ठ-
 दुष्टोपनयनं निषेधति गर्गः—'ज्येष्ठमासे विशेषेण सर्वज्येष्ठस्य चैव हि । उपनीतस्य पुत्रस्य ब्रह्मं मृत्युरेव च' इति ॥ ॥ ज-
 न्ममासे सर्वेषामुपनयनं निषेधति संग्रहकारः—'विदाहे चोपनयने जन्ममासं विवर्जयेत् । विशेषाजन्मपक्षं तु वसिष्ठाद्यैरुदा-
 हृतम्' इति ॥ ॥ अथ पक्षनिर्णयः । कालविधाने—'शुक्ले पक्षे निर्मले शीतमानौ शुक्रं वीवे चान्वरे दृश्यमाने । शालाधीशे

शक्तियुक्तेऽनुहले राक्षस्रक्षे स्थाच्छिशोर्मोक्षिचन्धः' इति । अत्र शुक्ले पक्ष इत्यनेन प्रथमपक्षस्य प्राधान्यमुच्यते । तदाह बृह-
स्पतिः—'शुक्लपक्षः शुभः प्रोक्तः कृष्णश्रान्त्यधिकं विना' इति । अयमेव पक्षो देवानां दिवाभाग इत्युच्यते । तदाह वरसः—
'पूर्वाह्नः पूर्वपक्षश्च उत्तरायणमेव च । देवानामप्यहमेति दिवसो निर्मलस्तथा' इति । निर्मले शीतभानावित्यनेन कुमारस्य चन्द्र-
मलप्राधान्यमुच्यते । तदुक्तं लहेन—'उपनयनं विप्राणां गोदानविवाहमह्नलादीनि । कुर्याद्वलवति चन्द्रे जीवे भानी च नियमेन'
इति । शुके जीवे चान्तरे इत्यमान इति । गुरुशुक्रयोरनस्तमितयोरवालपृद्धयोः सतोरित्यर्थः । तदाह बृहस्पतिः—'भृगो-
रङ्गिरसो मोह्ये कर्तव्यं नोपनायनम् । तयोर्वात्ये च यार्धनयेऽधियासे दक्षिणायने' इति । भृगुः शुक्रः । अङ्गिरा शुभः ॥ शाखा-
धीशे शक्तियुक्ते इति । शाखा क्रगादयः तदधीया गुरुसितर्मांमशनैश्चराः । तदाह नारदः—'ऋषेदाधिपतिर्जीवो यजुर्वेदाधिपः
सितः । सामवेदाधिपो भौमः सौम्यसौरी तथर्वणः' इति । एतेषां मध्ये निजेशाधिपे शक्तियुक्ते सति केन्द्रगते तदीयदिवसे वोप-
नयनं कर्तव्यम् । तदाह लङ्घः—'शाखाधीशे बलवति केन्द्रगते वा तदीयदिवसे वा' इति । श्रीपतिराह—'शाखाधिपे बलनि
केन्द्रगतेऽथवास्त वापि वोपनयनं गदितं दिजानाम् । नीचस्थिते रिपुगृहे च पराजिते च जीवे भृगो धुतिविधिः स्मृतिकर्महीनः'
इति । [माधवीये—'वर्णेशे बलनि द्वितीयजननं त्रैवर्णिकानां शुभं सर्वेषामपि वीर्यशालिषु तथा जीवेत्यतीक्ष्णांशुने । शाखास्वा-
भिनि केन्द्रगे बलयुते वारे च तस्योचमे तसिन्धीणबले तथा सुरुगौ शुके च तन्नेष्यते' इति ।] अर्णवेपि—'शाखाधिपे दुरुष्यगृहेण
युक्ते कुर्यादिने चाप्युपनायनाख्यम् । तद्वत्कुलेषु विविधेशयुके समस्तसंपत्तिमुत्पानि च स्युः' इति । कुलेशो जात्यधिपतिः । तदुक्तं-

मर्णये—‘त्राग्रणस्य गुरुः प्रोक्तो नृपस्य ज्योतिषां पतिः । बुधो वैश्वस्य शूद्रस्य सुखदः शीतदीधितिः’ इति ॥ ॥ अथ रा-
 द्यानुकूल्यमाह—राश्यादशो स्वाच्छिद्योभोक्षिन्वच इति । वासुन्धः समुच्चये । अनुकूले राश्यावित्यनेन शिशोर्जन्मलघुचन्द्रलघुयो-
 रनुकूले राशौ भोक्षिन्वचः स्तब्ध इति प्रतिपाद्यते । यथाह भरद्वाजः—‘जन्मचन्द्रसंमेषस्य मैत्रमेकाधिपत्यम् । तुङ्गं चापि
 द्रुमं विद्यादयुर्न रिपुनीचम् ॥ अव्यष्टमारिरिष्कलं क्षेत्रेणसोक्तलक्षणाः । शुभैर्दृष्टाश्च युक्ता वा कर्मणां शुभदा नृणाम्’ इति ।
 अरिः पृष्ठः । रिष्को द्वादशः । शस्त्र इत्यत्राप्यनुकूले इत्यनुवर्तते । शिशोरनुकूले नक्षत्रे मौज्जीवन्धनं सादित्यन्वयः । तदाह
 पसिष्ठः—‘सप्तपञ्चमचन्द्राष्टसप्तविंशतिभेदेषु च । वैनाशिके त्रिजन्मार्धे नेष्टं तेषूपनायनम्’ इति । विधिसंग्रहे—‘प्रथमान्त्यतृती-
 याद्या विपत्त्यन्तरनैपत्ने । वर्जनीया विशेषेण नाशुभोपनये विपत्’ इति । विधिरित्येपि—‘चन्द्राष्टमं विनाशार्धं सप्तविंशतिभं तथा ।
 अन्येषु शुभकार्येषु निषेधा सहितानि तु ॥ वर्ज्यान्येतानि शेषाणि शुभानि शुभकर्मसु’ इति ॥ ॥ सप्तविंशतिनक्षत्रनिषेधविषये
 विशेष उच्यते—‘जन्मार्धात्पूर्वनक्षत्रं सप्तविंशतिभं भवेत् । सर्वकर्मविनाशः स्याच्चन्द्रो व्ययमतो यदि ॥ सप्तविंशतिनक्षत्रमेकरा-
 श्मिमन्वितम् । सर्वेषु शुभदं प्रोक्तं विवाहोपनयादिषु’ इति ॥ ॥ अथ तिथिनिर्णयः । बृहस्पतिः—‘द्वितीया पञ्चमी पृष्ठी
 सप्तमी दशमी तथा । तयोदशी तृतीया च शुक्ले श्रेष्ठाः प्रचोदिताः ॥ द्वादशेकादशी चैव मध्यमौ च तिथी विना । मध्यमी च
 प्रदग्मन्ति वन्द्रे तु यत्संयुते ॥ कृष्णे चैव त्रयोदश्याः स्युस्तियथोपनायने’ इति । ज्योतिर्नृसिंहः—‘तृतीया पञ्चमी पृष्ठी द्वि-
 तीया चापि सप्तमी । पक्षमोरुमयोर्धैव विशेषेण तु प्रजिताः ॥ धर्मकामौ सिते पक्षे कृष्णे च प्रथमा तथा । कृष्णत्रयोदशी केचि-

दिन्दन्ति मृगयस्तथा ॥ द्वादशैकादशी चैव मध्येमे तु प्रचक्षते' इति ॥ अथ वज्र्यास्त्रिययः संग्रहे—'रिक्तापष्टीपर्वतिथीरन-
ध्यायांध वर्जयेत्' इति । अनध्यायाचित्याधैमिचिकांश्च । तेषां स्वल्पमनध्यायप्रकरणे वक्ष्यामः । अपरांरक्तं—'गोटे चन्द्रेऽष्टमे
शुक्ले निरंशे चैव भास्करे । कर्तव्यं नोपनयनं नानध्याये गलग्रहे' इति ॥३॥ निरंशलक्षणम्—'राशेः प्रथमभागस्थो निरंशः सूर्य
उच्यते' इति ॥ ३॥ गलग्रहस्त्रिययः—'त्रयोदशीचतुर्कं तु सप्तम्यादित्रयं तथा । चतुर्थी चैव संश्लोका ह्यष्टायेते गलग्रहाः'
इति ॥ ३॥ अत्र नैमित्तिकानध्यायेषु कचित्प्रतिप्रसयमाह भरद्वाजः—'या चैत्रवैशाखसिवा तृतीया मासे च सप्तम्यथ
फाल्गुनस्य । कृष्णे द्वितीयोपनये प्रक्षस्ताः प्रोक्ता भरद्वाजमुनीन्द्रमुल्लेख्ये' इति ॥ ३॥ गलग्रहापवादमाह सप्त्य—'विनर्तुना
वसन्तेन कृष्णपक्षे गलग्रहे । उपनीतस्सनध्याये पुनः संस्कारमर्हति' इति ॥ अथ धारनिर्णयः नारदः—'गुरुशुक्रबुधानां
तु धाराः श्रेष्ठतमाः स्मृताः । मध्यमः सोमवारस्तु सूर्यवारश्च मध्यमः ॥ वारी मन्दारयोर्वज्र्यो कृष्णे वज्र्यो निशापतेः । अस्तंगतस्य
सौम्यस्य वारी वज्र्यो द्विजन्मनि' इति । द्विजन्मनि उपनयने । वराहमिहिरस्तु—'गुरोः कबेलोहितस्य मिहिरस्य च वासराः ।
सग्यशुः सामार्थवर्णां शस्ताः सूर्यतवन्धने' इति । लोहितोज्झारकः । मिहिरः सूर्यः । आह बृहस्पतिः—'ग्रहधानां गुरोर्वारी
यशुर्वेदश्रुपां कवेः । सामगानां धरामृतुरथर्वविदुषां रविः' इति । नृसिंहश्चाह—'जीवभार्गवसौम्यानां धारयर्गोदियांश्चकान् ।
ईश्वरं च प्रशंसन्ति चान्द्रं सर्वं च मध्यमम्' इति । अत्रांशकशब्दो नखवांशेषु वर्तते अतो गुरुशुक्रबुक्रांशकेनोपनयनं कर्तव्यम् ।
तदुक्तम्—'सूर्याशक्युते चन्द्रे शस्रजीवी यविष्यति । कृष्णे स्वांशे निशानाथे प्रतिपिद्धस्य सेवकः ॥ सिते पक्षे विधां स्वांशे सो-

मपः सान्छिद्युर्बुधः । भौमस्यांशे निगानाथे ह्यभिशक्तो मवेददुः ॥ बुधांश्चकणते चन्द्रे द्विजन्मनि वटोः शुभम् । अनस्तगे बुधे
 वेदविद्वान्स्याच्छासपारगः ॥ गुरोरंशगतो चन्द्रे द्विजन्मनि वटोः शुभम् । आयुर्वर्षक्षानयद्वादि जीवः शास्त्रार्थविधतः ॥ शुक्रांश-
 कणते चन्द्रे द्विजानां तु द्विजन्मनि । वेदवेदाङ्गशास्त्रार्थज्ञानायुःश्रीविचर्यनम् ॥ चन्द्रे जनैश्वरांशस्थे दुर्दृष्टः पापकृद्दुः । यद्यं-
 शेभ्यः स्वर्गलो त्रिगुणं त्रिगुणं फलम्' इति ॥ ६३ ॥ एवं नवांशकगणनाक्रम उच्यते—'मेपसिहधनुषि स्रजादयत्तौलिङ्गम्-
 मिथुने तुलादयः । फल्गुश्रावणयुगे मृगादयो मीनकन्यूलिषु कर्कटादयः' इति । अत्रोचरादिदशनक्षत्रेषु चन्द्रे दृष्टांशस्थितेपि
 दोषो नास्तीत्याह वसिष्ठः—'उचरादिलिष्टपूषनायनं हस्तमश्विनरोहिणीषु च । ताम्रवातवपुनर्वसुष्वपि भ्रेष्टमप्यष्टभभागभे-
 विषां' इति ॥ अथ नक्षत्रनिर्णयः बृहस्पतिः—'त्रिपूचरेषु रोहिण्यां हस्ते मंत्रे च वासवे । ताम्रे सौम्यपुनर्वस्योः प्र-
 शस्तं तापनायनम्' इति । मेत्रमनुराधा । वासवं घनिष्ठा । ताम्रं चित्रा । सौम्यं मृगशिरः ॥ अथ मध्यमानि—'वारुणे वै-
 प्लावे पुन्ये वायव्ये प्रोष्ठपद्यपि । अश्विन्यां पदसु भेषूक्तं मध्यमं चैव पौष्णभे' इति । वारुणं क्षतमिषक् । वैष्णवं श्रवणः ।
 वायव्यं स्नाती । प्रोष्ठपदा उचराभाद्रपदा । पौष्णं रेवती ॥ अथ वन्यानि—'कृत्तिकाभरणीमूलज्येष्ठाद्रासु विद्यालयाः । पूर्वा-
 न्ये च मार्गश्रे न कुर्यादौपनायनम्' । सार्वधर्माशेषा ॥ अथ विशेषमाह नृसिंहः—'रोद्रे श्रैवद्विजः कुर्याद्विष्णवे वैष्णवस्तथा ।
 वासवश्रे सवर्णश्च वारुणे कुण्डगोलकौ' इति । रोद्रमाद्रौ ॥ अथ योगनिर्णयो सुहृत्संग्रहे—'व्याघातं परिक्षं वज्रं व्य-
 नीपातं च वैधृतिम् । गण्डातिगण्डौ शूलं च विष्कम्भं चैव बर्बेयत् ॥ शिष्टेषु चैव योगेषु प्रशस्तं क्षोपनायनम्' इति । वज्रवै-

व्यपि विशेषमाह श्रीपतिः—‘सवैद्यतिस्तु व्यतिपातनामा सर्वोऽप्यनिष्टः परिषस्य चार्धम् । तिस्रस्तु योगे प्रथमे सवज्जे व्या-
घातसंज्ञे नवपञ्च श्रूले । गण्डतिगण्डे च गण्डेव नाट्यः शुभेषु कार्येषु विचर्जनीयाः’ इति ॥ अथ करणनिर्णयः—‘व्या-
दीनां तु पट्टं स्यादुपनाये सुषूजितम् । शकुन्यादीनि विष्टि च नर्जयेसु विशेषतः’ इति ॥

अथ लग्ननिर्णयः । धीधरीये—‘जडत्वं मेपलग्नं स्याद्विद्वान्श्रीमान्बुधोदये । नृगुणमलग्नं क्षानी स्यात्सपण्डितश्च कर्कटे ॥ बहु-
शिल्पो हरेर्लेभे पण्डितः कन्यकोदये । तुलोदये वणिग्जीवी बुधिके काण्डपृष्ठभृत् ॥ सर्वैः संपूज्यते चापे मकरे शूद्रतां प्रजेत् ।
नृपप्रेम्यो घटे लग्ने वेदवाख्यार्थविज्ञप्ते ॥ असत्फलग्रदे राजावपि लग्ने शुभेक्षिते । शुभशुक्लेऽथवा तेषां शुभमेव फलं विदुः’ इति ॥
अथ ग्रहोदये विशेषफलनिर्णयः । नृसिंहः—‘शुरुशुकोदये सत्तमनलस्य बुधस्य च । पूर्वपक्षे विधोः शूलं नेतरोषां द्विजन्मनि ॥
जीरोदये तु धज्वा स्यादीर्घायुर्धनवान्महान् । सितोदये महाक्षानी विषवानायुषी गुणी ॥ उपनीतो समादेयमेवं ग्रहयथात्क-
लम्’ इति ॥ बृहस्पतिध्याह—‘उपनीतो रवेर्लेभे हन्यते भूपते रुपा । तेन दृष्टे युते लग्ने बहुरोगी द्विजो नवेत्’ इति ॥ तत्र
बृहलक्षणाश्रुतं बृहज्जातके—‘त्रिदशत्रिकोणचतुरस्रसप्तमानवलोकयन्ति चरणाभिबुद्धितः । रविचामरोदयवधिराः पौरे च ये क्र-
मगो भवन्ति किल वीक्षणेऽयिकाः’ इति ॥ श्रमिगुरुकुबा इतरे च ग्रहास्तृतीयदशमस्याने पाददृष्ट्या, त्रिकोणसंज्ञके नवपञ्चमेऽर्धे-
दृष्ट्या, चतुरस्रसंज्ञिते चतुर्पादमे त्रिपाददृष्ट्या, सप्तमे तु संपूर्णदृष्ट्यावलोकयन्तीत्यर्थः ॥ योजराजीये—‘पश्येच्चिक्मये सीरि-
क्षिकोणे पूर्णमङ्गिराः । सरे ज्ञेन्द्रर्कमृगवाचमुरले कुजः किल’ इति ॥ [पादैकदष्टिर्नवमे तृतीये द्विपाददृष्टिर्नवपञ्चमे च । त्रि-

पाददृष्टिश्चतुरष्टमे च संपूर्णदृष्टिः समसप्तमे तु] इति ॥ ॥ अथ ग्रहाणां लग्नादिद्वादशस्थानफलमुच्यते—‘द्वितीयेऽर्के घनैर्ही-
नस्तृतीये च गुप्ती, पटुः । चतुर्थे देहनाशः स्वात्पञ्चमे ज्ञाननाशनम् ॥ षष्ठे शुश्रुविनाशः स्वात्सप्तमे व्याधिदो रविः । अष्टमे
मृत्युदो भानुर्नगमे वित्तनाशनः ॥ दशमे विजयारोग्यदातायुष्यप्रदो भवेत् । द्वादशे वित्तनाशाय शितो भानुर्विलग्नतः ॥ एवम्
फलं षट्दोर्दपाद्भानुर्पानाप झीतगोः । औपनायनिके काले शिशोर्जन्मोपनायने ॥ चन्द्रोदयेऽभिदशः स्वात्स्वयरोगी सितेतर ।
सिते पक्षे षट्मः स्वाद्धर्मयाम्यक्षकृतसुखी ॥ द्वितीये शान्तिदयन्द्रस्तृतीये भोगसौख्यदः । अर्जवं च चतुर्थस्यः पञ्चमे शुभदो
भवेत् ॥ व्याधिप्रदोऽथ षष्ठे स्वात्तृतीतिदः सप्तमे स्थितः । अष्टमे व्याधितयन्द्रो नवमे घर्मदः शिशोः ॥ दशमेऽतीव पूज्यत्वं मो-
दमेकादशे दाशी । द्वादशेऽतिप्रमादं च कुर्याच्छिष्याद्विजन्मनि ॥ भूमिपुत्रोदये सद्यो मृत्युः स्वाच्छकृतः शिशोः । वैवर्ष्यदः कु-
जोऽर्थन्यः मील्यं भ्रातृगतश्च सः ॥ अङ्गनापं चतुर्थस्यः पञ्चमेऽप्यापदं ददत् । दृष्टिं षष्ठे कुजो दद्यात्सप्तमेऽवज्ञदः कुजः ॥ व्याधिं
मृत्युं कुजो मृत्योर्न शोकं च नवमं गतः । दशमे भयदो मौगो भवेत्सर्वशुभप्रदः ॥ द्वादशे हानिदो नृणामौपनायनिकर्षितः । बुधः
सर्वर्धगः सौख्यशुद्धिविषान्वितं शिशुम् । शास्त्रार्थपारगं कुर्याद्विना षष्ठाष्टमौ सदा ॥ सर्वत्र शुभकृजीवः पुत्रारोग्याशुपे सदा ।
शास्त्रार्थपारगं कुर्यान्निष्ठशोरष्टारिमे विना ॥ शुक्रश्च सर्वभावस्थः सर्वसंपत्समृद्धिदः । षष्ठाष्टमस्यरान्मुखसा शिशोर्लघ्याद्विजन्मनि ॥
अर्कस्त्वबोदये दीर्घराभिदश्लोऽतिपातकः । द्वितीये भास्करिर्हानिं तृतीये सर्वसंपदः ॥ रोगितां च चतुर्थस्यः पञ्चमे मूढतां दानिः ।
षष्ठे सत्तं रुक्ताञ्जलं सप्तमे रोगदो भवेत् ॥ अष्टमे मरणं दद्यान्नवमे च विपत्त्यदः । केयुं च दशमे मन्दः सौख्यमाये व्यये व्य-

धम् ॥ राहूदये तु दीनाङ्गो महाकुलविनाशनः । द्वितीये मोक्षदो राहुस्तृतीये लाभदः शिशोः ॥ चतुर्थे अंशदो देशात्पञ्चमे
 चोरभाजदः । पष्ठे सर्वधिक् ग्रहः आस्रतः सप्तमे शिशोः ॥ अष्टमे तु विषान्मृत्युर्नयमे विबलं तथा । दशमे पापिनं क्रूरं भवे
 कुर्यान्महासुखम् ॥ व्यये अंशं शिशोर्लघादौपनायनिकात्सदा ॥ केतुदये तु कुप्पी स्वादुरागसमीपतः । पापग्रहेक्षिते लग्ने जीविताधी
 न कारयेत् ॥ चन्द्रश्च पापदृष्टेन्मूढत्वं संश्रयच्छति । अष्टमस्थानाद्वाहन्सर्वान्सदा नेच्छन्ति पण्डिताः ॥ विना स्वतुङ्गस्वर्सादिवर्गस्थान्-
 लिनो ग्रहान् । एवं भावफलं प्रोक्तं ग्रहाणां लग्नराशितः ॥ इष्टानिष्टफलं वज्रिन्वालाया प्रसन्नारिणः । अनिष्टस्थानगा एते स्वापबाधैः
 शुभं फलम् । दद्युस्ते गदितं शस्त्रे पितामहसुखोदिते ॥ अनिष्टस्थानगोप्यत्र ग्रहः कोपि न दोषकृत् । शुभदृष्टियुतः प्राणी शुभ-
 वर्गे यदि स्थितः' इति ॥ ६३ ॥ अथानिष्टानाह स एष—'विद्यां प्राप्तां नाशयेवां मन्दभीमी द्वितीयगौ । अन्योन्यमयवा दृष्टौ
 द्वादशस्यौ तु बन्धदौ ॥ अर्कं लघाद्ययर्धस्वं यदि भीमो निरीक्षते । बलवानचिरादन्धं गुहं च विबलधिरात् ॥ व्ययस्वं रविमा-
 र्किर्वां स्वदृष्ट्या यदि पश्यति । शिष्यविद्यां हरेत्प्राणी विबलो रोगदः शिशोः ॥ पापाः पार्ष्वकुता दृष्टाः शुभदृष्टिविवर्जिताः । पापं
 शिशोः प्रयच्छन्ति विपरीते सुदोमनम् ॥ चन्द्रश्च शुभसंष्टः पापदृष्टिविवर्जितः । शुभमेव फलं दद्याद्विपरीते तथेतत्' इति ॥
 ॥ ६४ ॥ शुभयोगानाह दृष्टस्पतिः—'चन्द्रार्धं व्यये वापि तर्धयोगयतो ग्रहाः । सुनफाप्यनफा चैव योगा दुरुधुराः शुभाः ॥
 चन्द्रात्सारिरिन्ध्रेषु यथैकस्मिन्शुभग्रहे । स्थितेऽवियोगसंज्ञः स्वाच्छुभयोगो दिव्यमनि ॥ मीने स्वांशगते लग्ने दृष्टे तच्चकला बुधे ।
 सर्वेपि तुङ्गाः शुभदाः शुभयोगो दिव्यमनि ॥—तच्चकला पञ्चविंशनितमी लिप्ता । जीवेन्दु कर्कगे लग्ने सितज्ञौ मेपगे रवौ । दृषां-

नेज्ज्ये त्रिगुणायै काले कुर्याद्विजन्म तत् ॥ अनिष्टस्थानगो यद्य तस्य चाष्टकवर्मके । तद्युक्तराशिर्विदुषः सोऽसौ दोषं न वच्छति ॥
 एते शुभप्रदा योगा द्वितीये जन्मनीरिताः । सत्साध्यतन्त्रदोषेषु शुभं दद्युर्नैर्वैलः ॥ ययोरुक्तकालदर्लभ्याद्योगान्वचमि शुभप्र-
 दान् । द्विजन्मकालसंभूतदोषाणां कलमाश्रयान् ॥ केन्द्रे त्रिकोणे वा जीवे भानौ शुक्लेऽथवा न्यये । द्वितीये ज्ञे शुभो योगो द्वि-
 ज्ञानां शोपनायने ॥ लग्नायंभ्रातृमे शुके जीवो चान्योऽय कष्टके । त्रिपङ्केकादशे पापे न कोप्यष्टमगो यदि ॥ गुरौ केन्द्रे मवे
 भानौ चन्द्रे शुभननांशके । शुभप्रदहृदा युक्तः शुभराग्युदयो यदि ॥ भृगौ मीने वृषे चापे जीवे केन्द्रत्रिकोणने । कर्कषापक्षप-
 म्येऽभिन्नयोगः शुभप्रदोदये ॥ दशमायोदयान्याताः शुक्रभान्विन्दुजाः क्रमात् । चन्द्रे शुभनवांशस्थे योगः स्वादौपनायने ॥ युधा-
 र्कशुक्राः कर्मापलप्रमाः क्रमशो वली । चन्द्रः शुभांशगो योगो द्विजन्मनि शुभोदये ॥ मेपगोर्कटकान्याता भानुशुक्रेन्दवः क्र-
 मात् । यमोदये भवेयोगो द्विजोपनयने शुभः ॥ यमो मिथुनम् । जीवे शुक्लेऽथवा मीने लग्ने मवगते रवौ । न्यये कर्मणि वा सौम्ये
 शुभयोगो द्विजन्मनि ॥ दोषे चलविहीने च गुणे बहुचलैर्युते । अपमादचलैर्दोषिग्रह्वंसो भावगे शुभे' इति ॥ एतद्ब्रह्मणां बला-
 वलं जातकर्मप्रकरणोक्तं द्रष्टव्यम् । एवं सम्यग्विचार्यैव काले निर्दोषतां गते । कृत्वोपवीतः शिष्यः स्वादीर्घायुः सर्वयज्ञकृत् ॥
 देवतां सम्यगभ्यर्च्य पुरः क्लृप्तभूषणैः । वस्त्रगोभूतैर्मूर्त्यैर्यथाशक्ति न वञ्चयेत्' इति । यद्यपि सर्वेषु शुभलक्षणेषु परिहरणीया
 एकार्थिदन्तिमहादोषा इहापि परिहर्तुं निरूपणमर्हन्ति तथापि पाणिग्रहणे प्रतिपादयिष्यन्त इति नाकारि तेषामत्र निरूपणम् ॥
 इति लग्ननिर्णयः ॥

एवमुपनयनं शोधयित्वा यथोक्तलक्षणधाचार्यः पूर्वद्युःकर्तव्यं कर्म कुर्वीत ॥ ६३ ॥ आचार्यलक्षणमाह भगवान्—
‘कुमारस्योपनयनं शुताभिजनवृत्तवान् । तपसा धृतनिःशेषपाप्मा कुर्याद्विजोचमः’ इति ॥ आपस्तम्बोऽपि—‘तमसो वा एष
तमः प्रविशति यमविद्यानुपनयते यथाविद्वानिति हि ब्राह्मणम्’ इति । अर्थः—यथा कश्चित्तमसः सकाशात्तम एव प्रविष्टो न
किञ्चिज्ज्ञानाति एवमेवैष यं माणवकमविद्यानुपनयते तथा यथाविद्यानुपनयते इत्यपेक्षितम् । यत्र स्वयमविद्वान्सन्नुपनयते सोऽपि तमस्त
एव तमः प्रविशति । अस्मिन्नर्थे ब्राह्मणमपि भवति । किंपुनस्तत् । ‘तस्मिन्निजनिविद्यासमुदेतं समाहितं संस्कर्तारमीप्सेत्’ इति ।
व्यासोऽपि—‘वेदैकनिष्ठं धर्मज्ञं कुलीनं श्रोत्रियं शुचिम् । स्वशास्त्रालम्बनालस्यं विप्रं कर्तारमीप्सति’ इति । कर्तारमुपनयनकर्तारम्
॥ ६४ ॥ श्रोत्रियस्तु ब्रह्मपुराणेऽभिहितः—‘जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्काराद्विज उच्यते । विद्यया याति विप्रत्वं त्रिभिः श्रो-
त्रिय उच्यते’ इति ॥ ६५ ॥ अधोपनेदनाह गर्गः—‘पिता पितृमहो आत्मा ह्यतयो गोत्रजोऽग्रजः । उपानयेऽधिकारी स्यात्पू-
र्याभावे परः परः’ इति ॥ ६६ ॥ अधोपनेयाः—ये नाम द्वादशविधाः पुत्रास्ते सर्वे संस्कारमर्हन्ति ॥ ६७ ॥ द्वादशविधपुत्रलक्षण-
माह धातृयलक्ष्यः—‘औरसो धर्मपत्नीजस्तत्समः पुत्रिकासुतः । क्षेत्रजः क्षेत्रजावस्तु सगोत्रेणेतरेण वा ॥ गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो
गृहजः ॥ सुतः स्तवः । कानीनः कन्यकाजातो मातामहसुतो भतः ॥ अश्वत्थार्या धृतार्या वा जातः पीनर्मवः स्मृतः । दधान्माता
पिता वा यं स पुत्रो दत्तको भवेत् ॥ क्रीवस्तु वाम्भ्यां विक्रीतः कृत्रिमः स्यात्स्यं कृतः । दत्तान्मातुः स्वयं दत्तो गर्भेविद्यः स-
होदजः । उत्पद्यो गृह्यते यः स्यादुपलब्धो भवेत्स तु’ इति ॥ ६८ ॥ औरसलक्षणं मनुः—‘स्वक्षेत्रसंस्कृतायां तु स्वयमुत्पादयेद्वि

यम् । तमारां विजानीयात्पुत्रं ग्राधमकल्पिरम्' इति ॥ ॐ ॥ पुत्रिकासुतलक्षणम्—'अपुत्रोऽनेन विधिना सुतां कुर्यात् पुत्रि-
 काय् । यदयत्नं भवेदस्यां तन्मम स्वास्वधाम्' इति ॥ ॐ ॥ क्षेत्रजलक्षणम्—'यत्तत्पुत्रः प्रमीतस्य क्षेत्रस्य व्याधितस्य वा ।
 म्यधर्मेण नियुक्तायां स पुत्रः क्षेत्रजः स्मृतः' इति । तत्पुत्रश्चेदनेन भार्योच्यते ॥ ॐ ॥ गूढजलक्षणम्—'उत्पद्यते गृहे यस्य न विज्ञा-
 पेत् फलं नः । म्यगृहे गूढ उत्पद्यतस्य स्वापस्य तत्पुत्रः' इति ॥ ॐ ॥ कानीनलक्षणम् । बौधायनः—'असंस्कृतमनसिष्टशामुप-
 गच्छेत्तस्यां यो जातः स कानीनः' इति ॥ ॐ ॥ पौनर्भयलक्षणम् । मनुः—'या पत्या वा परित्यक्ता विधवा वा स्वयेच्छया । उत्पा-
 दयेत्पुनर्भूता स पौनर्भय उच्यते' इति ॥ दत्तः क्रीतश्च स्पष्टौ ॥ ॐ ॥ कुत्रिमलक्षणम्—'सदृशं तु प्रकुर्याद्यं गुणदोषविचक्षणम् ।
 पुत्रं पुत्रगुणपूर्वकं स विद्येयस्तु कृत्रिमः' इति ॥ ॐ ॥ स्वयं दत्तलक्षणम्—'भातापितृविहीनो यस्यक्तो वा सावकारणात् ।
 आत्मानं स्वधर्मेपस्तु स्वयंदत्तः स उच्यते' इति । स्वर्धयेदयाद् ॥ ॐ ॥ गर्भेचित्ररूपसहोदलक्षणम्—'गर्भे यस्मिन्सति विभ्रं
 परिणयनं स्रिवाः क्रियते स गर्भेचित्रः सहोदजा गर्भेण सह परिणीतित्यर्थः । छान्दसं हसतम् ॥ ॐ ॥ अपविद्धलक्षणम्—
 'भातापितृभ्यामुत्सृष्टं तयोस्मन्तरेण वा । यं पुत्रं परिगृहीयादयविद्धः स उच्यते' इति । तत्र शङ्खः—'एते द्वादश पुत्राश्च संस्कार्याः
 स्युर्द्विजातयः' इति ॥ ॐ ॥ पण्डवधिरादीनामप्युपनयनमुक्तं ब्रह्मपुराणे—'ब्राह्मणां ब्राह्मणाजातो ब्राह्मणः स इति श्रुतिः ।
 तस्माच्च पण्डवधिरकुन्जवामनपद्भु ॥ बडगद्गदरोभार्तशुष्कान्नविकलादिषु । भक्तोन्मत्तेषु मुकेषु शयनस्थे निरिन्द्रिये ॥ ध्यस्तपुस्तेषु
 चेतोऽसंस्काराः स्युर्धर्मोपपितम् ॥ भक्तोन्मत्तो न संस्कार्याविति केचित्प्रचक्षते । कर्मलनविकाराच्च पालित्यं नास्ति चेतयोः ॥

तदपत्यं च संस्कार्यमपरे लाङ्गुन्यथा । संस्कारमन्त्रहोमदीन्करोत्याचार्य एव तु ॥ उपनेयांश्च विधिवदाचार्यः स्वसमीपतः । आनीयात्रिसमीपं वा सावित्रीं स्पृश्य वा जपेत् ॥ कन्यास्त्रीकरणान्दन्यत्सर्वं विधेयं कारयेत् । एवमेव द्विजैर्जीतो संस्कार्यो कुण्डगोलका' इति । इत्युपनेयाः ॥

अर्धकोदरोपनयननिर्णयः । तत्र भृशुः—'गर्भाद्यसंस्कृतस्यापि कर्तव्यं चोपनायनम् । प्रायश्चित्तं तु पूर्वेषां नोपनायनिकस्य तु । श्रौतस्मार्तोपिकारी स्थावौपनायनिकं विना' इति ॥ ॐ ॥ प्रायश्चित्तप्रकारं भगवानाह—'आरभ्यायानमाचौलात्कालातीते तु कर्मणाम् । व्याहृत्याज्यं सुसंस्कृत्य हुत्वा कर्म यथाक्रमम् ॥ एतेष्वेकैरुलोपेऽपि पादकुच्छं समाचरेत् । चूडायामर्धकुच्छं स्थादापदि त्वेवमीरितम् । अनापदि तु सर्वत्र द्विगुणं द्विगुणं चरेत्' इति ॥ कात्यायनोपि—'छुप्ते कर्मणि सर्वत्र प्रायश्चित्तं विधीयते । प्रायश्चित्ते कृते पञ्चाष्टुप्तं कर्म समाचरेत् ॥ तंनः सतंन इत्याभ्यामिमं मेल्येरुया रुचा । येते शुभमयाध्याभ्यासुदुत्तमयुचाहुतीः ॥ हुत्वा पृथक्पृथक्पादमर्धं चौले समाचरेत् । स्त्रीणामप्येवमेव स्थाज्जावायाऽमश्रिका क्रिया' इति ॥ ॐ ॥ प्राजापत्यकुच्छरूपमाह मनुः—'अ्यहं प्रातःप्यहं सायं अ्यहमद्यादयाचितम् । अ्यहं परं च नाभीयात्प्राजापत्यं प्रकीर्तितम्' इति । एकमक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च । उपवासेन चैकेन पादकुच्छं प्रकीर्तितम्' इति । एतदशक्तौ तत्प्रात्याभ्यासेन गवादिकं दद्यात् ।—प्राजापत्ये तु गामेकां तिस्रो वा श्वत्सपेक्षया । गामेकां पादकुच्छं तु दद्याच्चैव विचक्षणः ॥ गवामलामे निष्कं स्थासदर्थं पादमेवच' इति ॥ इति संस्कारातिपत्तिप्रायश्चित्तम् ॥ ॐ ॥ अथ यथाकालमाचरितेषु चौलान्तेषु कर्मस्वाचार्यकुमा-

रयोरुपनेतृयोपनेयत्वाधिकारसिद्धयै प्रत्येकं कृच्छ्रयथाचरितव्यम् । तदाह दृढविष्णुः—‘कृच्छ्रत्रयं चोपनेता त्रीन्कृच्छ्रांश्च यदुभये’ इति ॥ आचार्यस्य विशेष उच्यते—‘सावित्रीमन्त्रसेदग्निं पवित्राणि च संसरन् । सहस्रं द्वादशाख्यं च सावित्रीं च अवेदुषः ॥ स्वाधितारार्थमेवास्याः प्रथानार्थं हि तस्मैतम्’ इति ॥

एवमाचरितकृच्छ्रोपयमाचार्यः पूर्वेषु उपनयनसंभारान्संविश्यात् । तत्रादौ परिधानार्थमहतं शुद्धं कापायं वा वासः,—प्रावरणार्थं चापरं वस्त्रं कृष्णानिनं वा, कौपीनं तदन्धनमूत्रं उपवीतं मेखलां दण्डं कमण्डलुं च यथोक्तलक्षणानेतान्संपाद्य स्वास्ति-चाग्नं प्रहयत्तमान्मुदयिकं च कुर्यात् । तदाह भगवान्—‘पूर्वेषु रेव सकलान्संभारांश्च यथोचिताम् । संभृत्याभ्युदयश्राद्धमपि कु-र्याद्यथाविधि’ इति । अत्रापिशब्देन स्वास्तिपाचनप्रद्वयज्ञो समुचीयेते । अनयोः शुभकर्मोदौ करणीयत्वं तत्प्रकरण एव प्रत्यपादि ।—‘मन्त्रादौ परिपानार्थं कल्पयेन्नवस्त्रम् । शिरोवगुण्ठनं चैव नयमन्यत्प्रकल्पयेत् ॥ शिरोवगुण्ठनमत्र प्रावरणस्यानीयम् । यथोक्त-मनिनं चापि कल्पयेदवगुण्ठनम् । उपवीतं च संपाद्य तथा कृष्णमृगाजिनम् ॥ यथोक्तो मेखलां दण्डं यथोक्तं च प्रकल्पयेत् । एवं संभृत्य संभारान्पूर्वेषु यथोचितान्’ इति ॥ आचार्यः—‘क्रमशश्चाजिनादीनि निश्वापानं जलस्य च । कौपीनाच्छादनाथोप-मार्ङ्गी कार्पात्तिकी द्विनः ॥ संभवे शिष्टां तावदाससी चाहरेत्पुरा’ इति । अतएव हि ग्रन्थशूत्रोपदेशाद्ब्रह्मचारिणः कौपीनधारण-मपि प्रतीयते । यदाचार्य एव वदति मेघाजने—‘वाससी ते स्वगुरवे मेघाजननकर्मणि । दद्यात्तावत्प्रभृत्यैव कौपीनेन स वर्तयेत् ॥ प्राग्वादशब्दाद्भक्तिनो वासो न निम्बुस्त्विति । केचिदाद्गुह्येति । केचिदाद्गुह्याच्च मृत्युः ॥ कौपीनमात्रा वर्तन्ते य-

धान्ये मन्त्रचारिणः' इति ॥६३॥ अत्र परिधानीयादिलक्षणमाह गृह्यकारः—‘अहतेन वाससा संवीतमैजेयेन वाजिनेन ब्राह्मणे रौरवेण क्षत्रियमाजेन वैश्यं यदि वासांसि वसीरन् रक्तानि वसीरन् कापायं ब्राह्मणो माञ्जिष्ठं श्ववियो हारिद्रं वैश्यः’ इति ॥ अस्यार्थः—अत्राहतेन घामया संगीतमैजेयेन वाऽजिनैरेनेति वासोऽजिनयोर्विकल्पः उभयोरपि प्रावरणार्थत्वात् । एनत्वावत्साधारणम् । यदाजिनं प्रावरणं तदा ब्राह्मणक्षत्रियविशां यथाक्रममैजेयरौरवाज्ञान्यजिनानि भवन्तीत्यर्थः । एणी विन्दुरहिता मृगी । तस्याः संबन्धयेषम् । एणीग्रब्दाद्गुरुप्रत्ययः । रुक्विन्दुमान्मृगः । अबलछागः । यदि वासांसि वसीरन्नित्यादिव्यवहितकल्पनया वाक्यमेतद्व्याख्येयमिति । वामांसि वसीरन्नित्येको विधिः । यदि रक्तानि वसीरन् कापायं ब्राह्मण इत्यादिद्वितीयः । अत्र प्रथमवाक्येन वामांसि वसीरन्प्रश्नुरिति परिधानं विधीयते अपेक्षितत्वात् । द्वितीयेन तु द्रव्यान्तरापादितवर्णान्तराणि च वासांसि यदि वसीरन् तदा क्लृप्तं ब्राह्मण इत्यादि प्रतिश्रुतं परिधानवर्णविशेषो विधीयते । शुक्रस्य वर्णान्तरापादितसंब रगशब्दार्थत्वात् । यदाह काशिकाट्टचित्तिकारः—‘शुक्रस्य वर्णान्तरापादनमिह रज्जरर्थः’ इति । स्मर्यते च पराशरस्मृतितिव्याख्याने मनुना—‘काष्ण्णैरौरवरास्तानि चर्मणि ब्रह्मचारिणः । वसीरन्ब्राह्मणेषु आणखौभाविकानि च’ इति । अत्र कुष्णादीनां चर्मोष्णचरीयाणीति व्याख्यातम् । शङ्कोपि—‘कुष्णरुक्ताजिनान्युच्चरीयाणी’ति । वसिष्ठोपि—‘कुष्णाजिनमुच्चरीये ब्राह्मणस्य रौरवं राजन्यस्य गव्यं वल्गाजिनं वा वैश्यस्य’ इति । तथाच पारस्करः—‘ऐणमजिनमुच्चरीयं ब्राह्मणस्य रौरवं चास्ते जा वैश्यस्य सर्वेषां वा गव्यं दाणादीन्युच्चरीयाणि’ इति । अत्रापस्तम्बः—‘वासांसि आणखौभाविकानि काषायकं चैके वस्त्रमपदिशन्ति ब्राह्मणस्य

माङ्गिष्ठं रात्र्यस्य हारिद्रं वैश्यस्य' इति । अत्र चसिष्ठः—'श्रुतमहत्तं कार्पासं वामो ब्राह्मणस्य माङ्गिष्ठं क्षौमं क्षत्रियस्य पीतं कौ-
शेयं वैश्यस्य' इति ॥ ॐ ॥ अहतवन्धलक्षणमुक्तं प्रचेतसा—'इष्टद्वैतं नवं श्वेतं सदशं यत्र धारितम् । अहतं तद्विजानीया-
त्सर्वैरुक्तं पातनम्' इति ॥ ॐ ॥ अथ मेरुलालक्षणम् । अत्र शुद्धम्—'तेषां मेरुला मौञ्जी ब्राह्मणस्य धनुर्व्या क्षत्रियस्यानी-
र्यस्य' इति । अस्यार्थः—शुद्धास्तृणविशेषास्तत्कृता मेरुला मौञ्जी । धनुर्व्या धनुषोऽवनमनाय ब्राह्मा मौर्वी । अविलर्णी-
युल्लङ्घ्यमभिः कृता आनी । तेषां ब्राह्मणक्षत्रियविधां क्रमेण मौञ्जी मौर्वी आनी च मेरुला भवतीत्यर्थः । अत्र मौञ्जी ब्राह्मण-
स्यैव धनुर्व्या क्षत्रियस्य आनी वैश्यस्येति नियम उक्तः । उक्तमेरुलाभावे कुशादिमयी वा मेरुला ब्राह्मा । तथाच यमः—'एता-
मामप्यभावे तु कुशाश्मन्तकैः । मेरुला त्रिवृता कार्या ग्रन्थिर्न केन वा त्रिवृत्' इति । मनुः—'मौञ्जी त्रिवृत्समा क्षुण्या
कार्या विप्रस्य मेरुला' इति । आचार्योपि—'त्रिवृता मेरुला कार्या त्रिवारं स्यात्समावृता । तद्वन्धयद्वयः कार्योः पञ्च वा सप्त
वा पुनः ॥ वेदनयेणाधुनोऽहमिति मन्येत स द्विजः । तद्वन्धयस्तद्वानि तद्रहस्यानि संसरेत्' इति ॥ ॐ ॥ अथ दण्डलक्ष-
णम् । अत्र शुद्धम्—'तेषां दण्डाः पालाशो ब्राह्मणस्यौदुम्बरः क्षत्रियस्य वैद्यस्य केशसंमितो ब्राह्मणस्य ललाटसंमितः क्ष-
त्रियस्य घ्राणसंमितो वैश्यस्य सर्वे वा सर्वेषाम्' इति । अस्यार्थः—तेषां ब्राह्मणक्षत्रियविधां पालाशौदुम्बरैर्यथाः क्रमेण मूर्ध्वल-
लाटघ्राणप्रमाणाः सतचोऽनग्रिदृषिता नृणामनुदेवका दण्डा भवन्तीत्यर्थः । तदाह मनुः—'ऋजस्ते तु सर्वे स्फुरणाः नोन्म्य-
दर्शनाः । अनुदेगररा नृणां सतचोऽनग्रिदृषिताः' इति । सर्वे वा सर्वेषां उक्ताधानुक्ताश्च दण्डा भवन्ति । तथाच गौतमः—'य-

त्रियाः यन्पाय' इति । आपस्तम्बस्तु—'अवार्धा दण्डा इत्यवर्णसंयोगेनैक' उपदिशन्ति' इत्याह ।

अधोपवीतलक्षणम् । तत्र प्रथमं निर्माणप्रकारो निरूप्यते । देवलः—'ग्रामाधिक्यस्य संख्याय णणवत्यहुलीषु तत् । तान्प्रिगुणितं मृतं प्रक्षालयान्त्रिलङ्गकैश्चिभिः ॥—आपोहिष्ठादयोऽन्त्रिलङ्गकाः । देवागारेऽथवा गोष्ठे नद्यां यान्यत्र वा शुची ॥ सा-
नित्या त्रिगुणं कुर्यान्नरम्नं तु सद्भवेत् । नित्वाभत्यादियग्राहृदृष्टेऽन्यतमस्य तु । चप्रीयात्सहि जीवंतु (१) पितृभ्यो नम इत्यथ ॥
अमन्त्रात्रेष्टिन्ये सात्पितृणां वृत्तिदं हि तत् ॥ [निस्ताडयेत्करतले देवानां तृप्तिदं हि तत्] । सव्ये मृदं मृहीत्वास्मिन्थापयेद्भूरिति
तुरम् ॥ पत्रं पुष्पं फलं वापि व्याहृतिभिः प्रतिक्षिपेत् । अभिमन्त्र्याथ भूरभिधेति वृत्तत्रयं त्रिभिः' ॥ तत्र मन्त्रः—'भूरभिधं पु-
त्रिरी शु मां च । नीरथं लोकान्मनस्मरं च । प्रजापतिस्त्वासादयतु । तयां देवतयाद्भिरुद्रवासीद ॥ भुवो वापुं यान्तरिक्षं च
मां च । नीरथं लोकान्मनस्मरं च । प्रजापतिस्त्वासादयतु । तथा देवतयाद्भिरुद्रवासीद ॥ सर्वरादित्वं च दिवं च मां च ।
नीरथं लोकान्मनस्मरं च । प्रजापतिस्त्वासादयतु । तथा देवतयाद्भिरुद्रवासीद' ॥ इति । 'हरित्रक्षेत्रेभ्यश्च प्रणम्य विदधात्यथ ।
यनोपनीतमित्यादि न्यात्रत्या वापि धारयेत्' ॥ श्रुतितन्तु देयताभेदमाह स एव—'ओं ऋरः प्रथमस्तन्तुर्द्वितीयोऽमित्तथैव च । तृ-
तीयो भगदेवत्यधतुर्थः सौमदेवतः ॥ पञ्चमः पितृदेवतः षष्ठ्यैव प्रजापतिः । सप्तमो वसुदेवस्यो धर्मधाष्टम एव च ॥ नवमः सर्व-
देवत इत्येता नव देवताः' इति । आह पितामहः—'य एतन्नाभिजानाति ब्रह्मयुगसमुद्भवम् । वेदोक्तं निष्कलं तस्य स्नानदान-
जपादिकम् ॥ ज्ञातृणो यो न जानाति ब्रह्मयुगस्य संस्थितिम् । महान्तं ब्रह्मते भारं यदुर्गौरिव सर्वदा' इति । स्मृत्तिसारे—'यज्ञा-

न्यः परमात्मा य उच्यते यैव होतृभिः । उपवीतं ततोऽसेदं तस्माद्यज्ञोपवीतकम्' इति । आचार्यस्तु—'यो ज्ञातृनेययोरैरस्य-
मविज्ञानन्दिदोत्तमः । न त्वेदेदात्मनः गूढं ब्राह्मं ब्रह्मविनिर्मितम् ॥ सिद्धधुरेक एवाग्रे समासीनः द्विवः स्वयम् । दृष्ट्वा गुणमयीं
मायां गूढरूपाभिः प्रकृतोत् ॥ तथा तदात्मकं विष्णुं दृष्ट्वा पालं दिवौकसात् । स्वयं ब्रह्मामनदुद्रो रुद्रं स्थास्य क्षयाय सः ॥ ज्ञाना-
त्मकेन हरिणा ब्रह्मेत्यस्मिन्निधयेऽग्नये । तत्पूजयन्पूजनीतत्तद्ब्रह्मभूयमिति स्मृतम् ॥ यज्ञेन योपवीतत्वाद्यज्ञमूत्रं चिदुद्युधाः । तदाज्ञया
कृतताम्रं ब्रह्मणा ब्रह्मगूढरूपम् ॥ तानहोकास्वयो वेदास्त्रयो वेदास्त्रयोऽग्नयः । शिःस्यष्टास्रस्यो वर्णास्त्रिदशसूत्रं समाश्रयन् ॥ तद्वन्थि-
माश्रयत्ताम्रसिमानो नादतंयुतः । तद्वन्ध्यग्रं च सावित्री वेदमाता शिःस्रजाया ॥ एवं द्वादशदेयत्वं ब्रह्मसूत्रं द्विजन्मनाम् । ब्रह्माग्रे
कल्पयामाग वेदाहोणामनुत्तमम् ॥ येनासे धृतमात्रेण ब्रह्मभूतेण ते द्विजाः । भवन्ति ब्राह्मणा नाम वेदाहोत्रं प्रयस्त्रिह ॥ यावत्प्र-
भृति नामसे ब्रह्मगूढं दिवस्य तु । गुरुः प्रविष्टापयति कालप्रभृति संयतः ॥ तावत्प्रभृति तस्यैव पिताचार्यः स उच्यते । माता च
तस्य मायिनी द्वितीयं जन्म चोच्यते ॥ आकूटेस्तत्रमाणं स्वादीर्षतन्तुस्थितं तथा । कनिष्ठान्गुलवत्स्थूलं तदर्थं वा त्रिवृच्छुभम् ॥
आयुर्हरत्सनिहस्रमतिदीपं तपोहरम् । यशोहरमतिस्थूलमतिमूढम् घनापहम् ॥ पवित्रं परमं शुक्लमायुष्यं च त्रिपावहम् । ओजस्यं
नञ्जन्यसं त्रयगूढं यचोदितम्' इति ॥ फात्यायनः—'पृष्टदेवो च धृतिं यद्विन्दते कटिम् । तद्वार्यमुपवीतं स्वाभ्रा-
तिलम्नं न चोन्निग्रहम्' इति ॥ यसिष्ठः—'नाभेरूर्ध्वमनायुष्यमधोनाभेस्तपःक्षयः । तस्माच्चाभिसमं कुर्यादुपवीतं विचक्षणः'

पाठा—१ स्स्थान्य । २ प्रकृत्यन्ति विधि । ३ शुद्धमायुष्यं ।

इति । वर्णभेदेन द्रव्यभेदमाह मनुः—‘कार्पासियुपवीतं स्याद्विप्रस्रोतं च त्रिवृतं । शृणुस्त्वग्रणं राज्ञो वैश्यस्याविकम्बजम्’ इति । त्रिवृत्प्रवृत्तिमिति यावत् । देवलस्तु—‘कार्पासवौमगोचालशणवल्कलवृणादिकम् । सदा संभावितं धार्ययुपवीतं द्विजातिभिः ॥ कार्पासकं मयाद्रघान्दुचिक्षेत्रविशोधितम् । त्रिवृतं तु तथा नार्यो ब्राह्मण्या मृक्कं कृतम्’ इति । शृगुः—‘त्रिवृदूर्ध्ववृतं कार्यं तन्तुत्रयन्मोचनम् । त्रिवृतं चोपवीतं स्वात्तस्यैको ग्रन्थिरिष्यते’ इति ॥ उपवीतधारणसंख्यामाह स एव—‘उपवीतं षटोरेकं द्वे तथेतरयोः स्यूते । एकमेव यतीनां स्यादिति शस्त्रस्य निश्चयः’ इति । गृहस्थस्य नित्योपवीतविषयमेतत् बहुषु कामध्वजपात् । तथाह देवलः—‘ग्रहानि बाहुष्कामस्य’ इति । ‘ब्रह्मयज्ञेऽपसन्वये’ स्थिते यज्ञोपवीतिता सव्ये कण्ठस्थे च निषी-
तता’ इति । अत्र श्रुतिः—‘दक्षिणं शुद्धमुर्ध्वेऽप्युत्ते सव्यमिति यज्ञोपवीतमेतदेव विपरितं प्राचीनाश्रितं संवीतं मानुषम्’ इति । स्यूतिसारे—‘छेदं विनाशे वा स्वातः कल्पया निमित्तं शुभम् । विधवाद्याभिरथवा मूत्रं शुद्धीत वै शुचि’ इति ॥ इत्युपवीतलक्ष-
णम् । इति संपारसंभरणम् ॥

अथापरेणुःकृतम् । तत्र कारिका—‘कृतलानमलंकुर्यादाश्रितो वाचयेद्य । मुक्तभोज्यस्य शिरसो वपनं खानमेव च ॥ एवंभूतं कुमारं तमवस्थाप्यान्तिके ततः । ज्योतिःशस्त्रविदुक्ते तु मुहूर्ते शोभने ततः ॥ आज्यसंस्कारपर्यन्तमुपलेपादिपूर्ववत् । परिधानं भवेदस्य वाससंवाहनेन तु ॥ भवेत्प्रावरणं वासः कृष्णालिनमप्यापि वा । एवंभूतं कुमारं तं कुर्याद्यज्ञोपवीतिनम् ॥ आचा-

न्नुत्तरेणाग्नं यज्ञपात्राणि चानयेत् । अन्तरेणाग्निमात्मानं दक्षिणे तूर्णवेद्ययेत् ॥ चर्हिंरास्तरणादि स्थातुस्त्वसंमार्जनान्तकम् । सम-
न्यारब्ध एतस्मिन्ब्रह्मचारिण्यथेतरः ॥ कुर्यादाधारपर्यन्तं चौलोक्ताज्याहुतीरपि । अत्राज्यभागौ नैवेद्यावित्युक्तं पूर्वमेव तु ॥ अग्ने-
रुत्तरतस्त्रिष्टोदाचार्यः प्राञ्जुलस्ततः । अकुर्वन्मात्मनोज्ञेयं व्यवायं गच्छतीतरः ॥ आचार्यस्य पुरस्तात् तिष्ठेत्प्रत्यक्षुलस्ततः । अन्य-
थायस्तु संस्कारकर्मस्त्रिभुमारयोः ॥ ब्रह्मचारिण आचार्यः पूरयेद्भ्रिज्जलिम् । आचार्यस्याञ्जलिं तन्यः पूरयेद्देवतो गुरुः ॥
तत्तत्तत्तुर्गुणीत्यस्य निनीयाञ्जलमञ्जलौ । अथक्षारयतीत्यर्थः स्वेन पूर्णं तमञ्जलिम् ॥ देवस्यतेति गृह्णीयात्पाणिं साङ्कुष्ठमस्य तु ।
असीत्सानेऽस्य नाम स्यादेवबुधतरयोरपि' इति ॥ जयन्तस्स्याह—'असाविति यदस्थाने संबुद्ध्या चास्य निर्दिशेत् । आभिवादनिकं
नाम नतु सांख्यवहारिरुम्' इति । अपूर्णपादि तद्वत्स्यादन्यो मन्त्रः कुर्यादे । सविताते हस्तमित्संपूर्णपादि तथा भवेत् ॥ हस्तग्रहे
तु मन्त्रोऽयमग्निराचार्य इत्यथ । आचार्यो देवसवितरित्युक्ता रविभीक्षयेत् ॥ कस्येति परिदायनं ब्रह्माधिपतये ततः । युवास्वर्ध-
र्चयः कुर्यात्माशुलं दक्षिणाश्रुतम् ॥ अस्योपर्यसयोः सखा पाणी कृत्वा हृदि स्थयेत् । तं धीरासोऽर्धतः कुर्याद्ब्रह्मचार्यहृनेक्षणम् ॥
पर्युहनचर्चयेत्तदुत्तरार्थमिति बुधन् । अत्र पर्युहनं नालीत्याह हेतुं च दृष्टिकृत् ॥ तूर्णीं समिधमाध्यादग्नौ प्रादेशसंमिताम् । एत-
यर्चायवा दध्यादग्नये समिधं तिति ॥ स्थृष्टाग्निं तेजसामेति त्रिःसंमार्ष्टिं ततो मुखम् । ब्रह्मस्य हस्तमनलमुपस्थदधावमाद्वर्धय ॥
ब्रह्मस्य पूर्ववत्स्थृष्टा तृतीयमवमार्यथ । ओष्ठां विलोमकौ कृत्वा संवृतौ तथिमार्जनम् ॥ उपस्थाप मयीत्यादि यद्भिर्मन्त्रैरतः
परम् । ज्ञान्याच्य दक्षिणं पादावाचार्यस्योपगृह्य च ॥ नाभ्राभिवादनीयेन शिरः स्वस्यावनम्य च । अधीहीत्यादिकं श्रियं ब्रह्मचारी

त्रीत्यथ ॥ नम्रचारिण आचार्यः परिधानीयवाससा । पाणिभ्यामात्मनस्तस्य पाणी गृह्णात्यतः परम् ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः पूर्वा
 तु सावित्री वाचयेदथ । पादंपादं च सावित्र्याः स्वयमुग्रताय वाचयेत् ॥ ततस्त्वर्ध्वं चर्चयेत् सर्वा तामथ वाचयेत् । एवं यस्तुम-
 ग्क्तयेत् यथाशक्ति वाचयेत् ॥ स्वापयेद्धृत्समीपे तु ममेत्युर्ध्वं कुलिं करम् । आग्रध्य मेखलां दद्याद्दण्डं चालोक्य मानतः ॥
 आदिशेद्ब्रह्मचर्यं च सांग्रतं ब्रह्मचार्यसि । अपोश्नानेति मृगदावृत्तमाचमनं कुत ॥ कर्म कुर्विति संध्यादि विहितौपासनादिकम् ।
 दिवा ना स्नाप्तीरित्यस्य दिना निद्रां न कुर्विति ॥ आचार्योधीन इत्यस्य मयानुज्ञात एव सन् । अद्यान यद्वा कर्मन्यस्सर्वं च
 मदनुजया ॥ मन्त्रराशिमधीप्य तं ब्राह्मणानि समाहितः । प्रैपार्थमेवमुग्रताय कालमेकं च निर्दिशेत् ॥ परियेचनपर्यन्तं क्षुर्यात्स्त्रि-
 दृष्टदादिकम्' इति ॥ इदमग्र गृह्यम्—'अलंकृतं कुमारं कुशलीकृतक्षिरसं (क्षुत्तवन्त) महतेन वाससा संवीतम्' इति ।
 अस्वार्धः—अत्र कुमारविकारे पुनः कुमारवचनं उपनीतपूर्वस्य पुनरुपनयनशङ्का माभूदिति व्याख्यातुम् । कुशलीकरणं यप-
 नम् । तथाशिपो नाचयेत् । ततो भोज्यं तु युक्तवतः कुमारस्य क्षिरसो धपनं स्नानं च भवेदिति ॥ अत्र गृह्यम्—'समन्वारब्धे
 द्रुलोचरतोषेः प्राप्नुत आचार्योऽनतिष्ठते पुरस्तात्प्रत्यन्तुत इतरः अपामञ्जली पूरयित्वा तत्सवितुर्गुणीमह इति पूर्णेनास्य पूर्णमवक्षार-
 पत्यप आसिष्य—देवस्य ता सवितुः प्रमयेधिनोर्गङ्गाभ्यां पूज्यो हस्ताभ्यां हस्तं गृह्णाम्यमाधिति तस्य पाणिना पाणि साद्रुष्टं दृष्टी-
 यात्—सधिता ते हन्तमग्रमीदमाधिति द्वितीयं अग्निराचार्यस्तथाभाधिति तृतीयं आदित्यमीधयेत्—देवसधितरेष सै ब्रह्मचारी तं गोपाय
 गमामृतेत्साचार्यः—कस्य ब्रह्मचार्यसि त्राणस्य ब्रह्मचार्यसि कस्ताकमुपनयते काय ता परिददामीति—युवासुवासाः परिरीत आगादि-

त्यर्चनं प्रदक्षिणमावर्तयेत् तस्याध्यसौ पाणी कृत्वा हृदयदेशमस्यालयेतोत्तरेण अग्निं परिसमुत्सृज्य ब्रह्मचारी तूष्णीं समिधमादध्याचूर्ण्य
 वे ग्राज्जापत्यं प्राजापत्यो ब्रह्मचारी भवतीति विज्ञायते । मन्वेण हँक्ते-अग्रये समिधमाहापं वृद्धवे जातवेदसे । तया तमग्ने वर्धस्व
 समिधा ब्रह्मणा वयं स्यादेति स समिधमाधायाधिमुपस्पृश्य मुरं निमार्ष्टि विस्तेजसा या समनग्नीति तेजसा क्षेवात्मानं समनक्ती-
 ति विज्ञायते । मयि मेधां मयि प्रजां मयि मयीन्द्र इन्द्रियं दधातु । मयि मेधां मयि
 प्रजां मयि मूर्धो भ्राजो दधातु । यत्ते अग्ने तेजस्तेनाहं तेजस्वी भूयासं । यत्ते अग्ने वर्चस्तेनाहं वर्चस्वी भूयासं । यत्ते अग्ने हरस्तेनाहं
 हरस्वी भूयासं । इत्युपस्थाप्य जान्याच्योपसंगृह्य प्रधादधीहि भोः सावित्री भोऽनुब्रूहीति तस्य वाससा पाणिभ्यां च पाणी संगृह्य
 सावित्रीमन्याह पञ्चोर्ध्वर्ष्यः नमं यथाशक्ति वाचयीत हृदयदेशेऽस्योर्ध्वान्हुलिं पाणिमुपदधाति-मम व्रते हृदयं ते दधामि मम
 चित्तमतु चित्तं ते अस्तु । मम वाचयेऽक्रवलो ह्रपस्य वृहस्पतिष्ठा नियुनक्तु ममाम् । इति मेरुलामापय्य दण्डं प्रदाय ब्रह्मचर्यमा-
 विदोत्-ब्रह्मचार्यस्सोऽन्नान कर्म कुरु दिवा मात्याप्सीराचार्यार्थिनो वेदमधीप्स्येति द्वादशवर्षाणि वेदग्रन्थचर्यं ब्रह्मणान्तं वा सायंप्रा-
 तर्भिश्चेत् सायं प्रातःसमिधमादध्यात् इति ॥ अस्मार्थः-आज्यस्य घर्हिष्पासादनान्तं कृत्वा समन्यारम्ये ब्रह्मचारिणि इध्माधानाद्या-
 चारान्तं कृत्वा पूर्वोक्तान्याहुतीर्दुतोत्तरतोऽग्नेः प्राश्रुय आचार्योऽवतिष्ठते । ब्रह्मचारी तु तीर्थेन प्रविश्य आचार्यस्य दक्षिणत उप-
 विशेत् । तीर्थं नाम श्रणीतानां पवित्रो देयः । सर्वत्र तीर्थेनैव प्रविश्य कर्म कुर्यात् । आचार्यस्य पुरस्तात्पत्यन्वुजो ब्रह्मचारी
 अवतिष्ठते । अपामुभयोरञ्जली पूरयित्वा स्वस्य पूर्वेनाञ्जलिनास्य पूर्णमाञ्जलिमन्यधारयति-तत्सचित्तुर्दुर्णीमह इति मन्वेण । ब्रह्मचा-

रिणोऽञ्जलागल्मनोऽञ्जलिमशारयतीत्यर्थः । ततो देवस्येति मन्त्रेण तस्य पार्श्वे साहुष्ठं गृह्णीयात् । आचार्याञ्जलिमर्थोदन्यः पूरयति । अत्रासिच्येति चचनं कथम् । आचार्योऽवधारणं कुर्यान्न कुमारइत्येवमर्थम् । इतरथा पूर्णेनास्य पूर्णमवधारयतीत्युक्ते कथं कस्याञ्जलिमशारयतीति संदेहः स्यात् । आसिच्येति तुच्यमानतात्प्रत्ययस्य 'समानकर्तृकयोः पूर्वकाले' इति समानकर्तृविहितत्वाद्यः पार्श्वे पृष्ठाति सोऽगसिञ्चेदित्यगम्यते । तेनाचार्योऽवधारयतीति सिद्धम् । असावित्यस्य स्थाने संबुद्ध्या ब्रह्मचारिणाम् ब्रूयात् । द्वितीयं तृतीयमिति संख्यावचनं प्रथमहलग्रहणप्रतिपादितापः पूरणाद्यञ्जल्योरवधारणादिक्रमविशिष्टधर्मप्राप्त्यर्थम् । हस्तग्रहेतु मन्त्रभेद इति मन्त्रएण्डान्निग्राहः । आचार्यस्ततो ब्रह्मचारिणमादित्यमीक्षयेन्मन्त्रेण । आचार्यग्रहणं ध्यापनार्थं अन्यत्रेक्षणे ब्रह्मचारिणो मन्त्रो नाचार्यस्येति । तेनादित्यमीक्षयेन्मन्त्रस्य सा चक्षुषा प्रतीक्षे इत्यत्र ब्रह्मचारिणो मन्त्रः सिद्धः । जपेदिति शेषः । मन्त्रलिङ्गात् । प्रजापतये ब्रह्मचारी प्रदीयते तेनाचार्यस्थायं मन्त्रः । पुत्रेत्यर्थचनेन ब्रह्मचारिणं प्रदक्षिणमावर्तयेत् । एनमिति वचनं कथम् । आवर्तयितुर्मन्त्रः साक्षावर्त्यमानो भूयात्कुमारइत्येवमर्थम् । अर्धचंग्रहणमृद्धिबृत्त्यर्थम् । इतरथा 'ऋचं पादग्रहणे' इति ऋक् स्यात् । तत्सेति । अधीत्युपरिभागे । ब्रह्मचारिणोऽगयोरुपरि स्थस्य पाणी कृत्वा तस्य हृदयसमीपं स्पृशेदुत्तरार्धेन । अभिमिति । अत्र परिसमूहनपचनमनर्थकम् । संस्ठवतादयेः । उच्यते—सायंग्रातः यमिदाधाने परिसमूहनपर्युक्षणे यथा स्वातामिति परिसमूहनवचनम् । अतस्तु परिसमूहनाद्यहंतं तस्मिन्नेवाग्नौ ब्रह्मचारी तूर्णं मभिधमादध्यात् । ब्रह्मचारिवचनमाचार्यनिवृत्त्यर्थम् । यस्मान्न यत्प्राजापत्यं तत्तूर्णीम् । ब्रह्मचारीच प्राजापत्य इति श्रूयते तस्मात्तूर्णीं समिधमादध्यादिति । अत्र श्रुतिरपि—'यत्तूर्णीं तत्प्राजापत्यं'

इति । मन्त्रेणैति । एके मन्त्रेण ममिदाधानमिच्छन्ति । हस्त्यद्वोऽमिमन्त्रज्ञापनार्थः । अनेन पूर्वस्य शुक्लाकृष्टलोपुमयोस्तुल्यतं सिद्धम् । अन्नगारी समिधमायायामिमुपस्पृश्य मृतं निमाष्टि मन्त्रेण त्रिः । मन्त्राष्टिचिरुक्ता । सग्रहणं समिधो वा जपेद्वैत्यत्र वक्ष्यमाणविधिर्माभूत् । ममिद्व्रह्मणमुपेतरेये पक्षयोरुत्तरो विधिर्यथा स्यादिति । आधायग्रहणं सायंग्रातः समिधमादध्यादित्यापि यथा स्यात् । शुक्लाकर्पः ऋपम् । अग्न्युपस्पृशन्नमपि त्रिः स्यादिति । मयीति । उपस्थानं नाम मन्त्रार्थसरणपूर्वकं ग्रणतियुक्तमुपस्थानम् । एवं पश्चिर्मन्त्ररूपस्याय इक्षिणं ज्ञान्याच्य विधिरदुपसंगृह्य आचार्यं श्रूयादधीहीति प्रवेण । तत्प्रेति । तस्य ब्रह्मचारिणः परिहितेन वाससा प्रावरणस्यानित्यत्वात्स्यस्य पाणिभ्यां तत्तल पाणी गृहीत्वा सावित्रीमन्वाह । पथेति । स्वयं पादंगादमुक्त्वा तेन वाचयति । यदि ब्रह्मचारी पादंगादं पतुं न शक्नोति ततस्तेन यथाशक्तं पाचयति । एवमर्धचंद्रः । एवं सर्वाग्र । हृदयमिति । ब्रह्मचारिणो हृदयसमीपे स्वस्य पाणिमूर्ध्नांशुलिपुपदधाति स्थापयति मन्त्रेण । मेरुलामिति । ततो मेरुलामावध्य दण्डं प्रदाय ब्रह्मचर्यमादिशेत् । इत्थमादिशेदित्याह-ब्रह्मचारीति । इदानीं ब्रह्मचर्यमिति । अतः अपोशान-सूत्रपुरीषादौ शास्त्रविहितमाचमनं कुर्वित्यर्थः । कर्म कुरु-यच्छाल-विहितं कर्म संध्योपामनादि । दिवा ना स्वाप्सीरिति दद्याद्यनग्रतिषेधः । आचार्याधीनो नित्यं भव । वेदमधीत्य वेदाध्ययनं कुरु । ब्राह्मणेति । वेदस्य ब्रह्मचर्यं वेदब्रह्मचर्यम् । वेदग्रहणं कवम् । वेदमाग्रस्यायं कालनियमः स्यादिति । मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम् । तेन महानाश्रयादीनां व्रतानामूर्ध्वं ब्राह्मणवर्षभ्यस्त्वयः संवत्सराः स्युः । एवंच कुलोपनयनप्रभृति षोडशे वर्षे गोदानं मिदम् । वेदग्रहणादयमर्थो लब्धः । एवमेकै । अन्ये तु जन्मप्रभृति षोडशे वर्षे गोदानम् । महानाश्रयादीनां च व्रतानां ब्राह्मण-

चर्येणान्मोहमिच्छन्ति महानाश्यादीनामपि चेदकदेशसादिति । पूर्वस्मिन्शे यदा संवत्सरं व्रतचर्यां तदा सप्तदशे गोदानं स्यात् ।
 गम्यादयमेव पशुः श्रेयान् । वेदग्रहणं कथम् । एकैकस्य वेदस्य द्वादशवर्षाणि वेदब्रह्मचर्यं स्यादिति । तेन द्वयोश्चतुर्विंशतिः त्रयाणां
 पदत्रिंशद् चतुर्णामष्टान्तारिद्युत् । ग्रहणान्तं चेति वेदग्रहणान्तं चाब्रह्मचर्यं भवति त्रार्ग्वर्चं वा द्वादशभ्यः । एवं ब्रुवता त्रिविधं ज्ञानं
 प्रदर्शितं भवति—विद्याज्ञानं व्रतज्ञानं विद्याव्रतज्ञानमिति । यस्तु त्रार्ग्वद्ब्रह्मचर्येभ्यो वेदमधीत्य ज्ञाति स विद्याज्ञातकः । यः पुनर्ब्रा-
 ह्मचर्यं कृताजन्मर्षनिविद्यः ज्ञाति स व्रतज्ञातकः । यस्तु पुनर्ब्राह्मचर्यं कृत्वा अधीतवेदः ज्ञाति स विद्याव्रत-
 ज्ञातकः । तनु 'विद्यान्ते गुरुमर्थेन निमग्न्य ज्ञानमि'ति वक्ष्यति अतः कथं व्रतज्ञानस्य संभवः । उच्यते—विद्यान्त इति न विद्यापरि-
 नमासी ज्ञानं शोधने किंनहि विद्याया अन्ते न मध्ये । तेन व्रतज्ञातकोपि मध्यमुत्सृज्यान्तमारण्यकमधीत्य ज्ञायात् । रहस्ये चारण्यकं
 प्राधान्येन ज्ञाननिमित्तं चोद्यते 'नेदमनधीयन्ज्ञातको भवती'त्यादिना । ततः स्विष्टकृदादिहोमशेषं समापयेदिति ॥ ॥ अब्राह्मचर्यः
 स्मृतिरूपेणाह—'फालादि पूर्वमुदितं यथोपनयने द्विजाः । विशेषं तत्र यस्यामि विकल्पस्य च निर्णये ॥ संस्कृतार्ज्यं यथा-
 न्यायं वर्धयि स्याप्य पशिमै । मुवसंभार्जनं कृत्वा कुर्याद्यज्ञोपवीतिनम् ॥ ऋष्यादि सर्वं विज्ञाय तन्मन्त्रविन्मन्त्रप्रयोः । यज्ञोपवीत-
 मन्त्रेण कुर्याद्यज्ञोपवीतिनम् ॥ ब्रह्मा साधयन्नम्रस्य मुनिर्गायत्रमीरितम् । छन्दः प्रजापतिर्देव ओंकारोऽप्यथवा त्रिधृत् ॥ यज्ञोपवीतं
 परमं पवित्रं प्रजापतेर्पत्न्यहजं पुरस्तात् । आयुष्यमभ्यं प्रतिष्ठुञ्च शुभ्रं यज्ञोपवीतं बलमस्तु तेजः ॥ एतेन बह्वृचोप्यग्नेरुदकृतिष्ठन्त-
 मर्षतम् । प्राप्सुरं प्राध्नुणस्लिष्ट-कुर्याद्यज्ञोपवीतिनम् ॥ अत्र यज्ञोपवीतधारणानन्तरं मेखलाजिनदण्डधारणपूर्वकं होममाह
 सपव—'आचार्येणाजिनादीनि दानव्यानि स्थितस्य वै । ब्रह्मध्वजप्रदानान्ते ग्राध्नुवस्य स्थितस्य तु ॥ आचम्य मेखलां दद्यादजिनं

दृष्टये च । मम्यमानमयित्वा तमन्तरेणान्ययायतः ॥ आगत्य प्राञ्जुवासीनं स्पृशन्द्दोमं समाचरेत् । तच्छस्मलक्षितेनैव व्रतिना हृत्येऽनलः ॥ गृहते चापि मावित्री तवाक्रां च दीयते । संधार्यते चाममासेर्दण्डादि व्रतमन्तारिणा ॥ आदेशकालक्षरणाश्रुक्तं गुणे मयैव तत् । तान्त्रप्रयुति न त्याज्यान्पेतानीत्यासमाप्तिवः ॥ व्रती स्याद्व्रतिनो नित्यमित्याकाङ्क्षितक्षेपतः । तस्मात्सूत्रप्रदानेन ग्राह्यान्पेतानि धीमता इति ॥ अग्रनार्यः स्वयं गृहे हृदयस्पर्शनानन्तरं मेखलादण्डधारणमुक्तवान्, स एव च स्मृतिलेखेण यज्ञोपवीतधारणानन्तरं होमात्पूर्वं मेखलाजिनदण्डधारणमुक्तवान् । अत्रैककृत्यक्रयोः कल्पस्मृत्योः प्रमाणभूतयोर्विरोधे सति कालपविकल्पो द्रष्टव्यः । तथाच स एव परिभाषायामाह—‘तत्राशुक्तं विज्ञेयं च विकल्पं च समासतः’ इति । अत्र न्यायविद आहुः—‘गर्गव्याख्याविरुक्त्यानां द्वयमिष्टं प्रयोजनम् । पूर्वत्रापरितोषो वा विषयन्याप्तिरेव वा’ इति ॥ अथाञ्जलिक्षारणादौ कारणमाह मएष—‘शुचिलक्षिते तस्य सावित्रीग्रहणे गुरुः । अनिमज्ज यथा वारि सिञ्चत्येव तदञ्जली ॥ एवं त्रिवारं शिष्यस्य हस्तं गृह्णाति देशिकः । तस्योध्य पादकं तान्त्रसौदात्कृत्य गुरुस्तदा ॥ हस्तं गृह्णाति शिष्यस्य मन्त्रैः क्षिप्यतसिद्वये । सूर्यात्मा देशिको भूत्वा पादकात्मा च संयतः ॥ शिष्योऽसीति च संज्ञेय्य शृण्वन्व्रमिति निर्दिशेत् ॥ कर्मसाक्षिब्रह्मादित्सं तर्पयेतां यथोक्तयत् ॥ सर्वज्ञतानां भगवान्मूर्त्योऽधिपतिरीश्वरः । कालकर्मगुणानां च तन्मातं तर्पयेच्चदा ॥ ततो व्रतानां पतये ददाति स्वये ब्रह्म ॥ रवेः संमाननार्थाय रक्षार्थं तद्वटोरपि ॥ अमामर्थ्याचमाहर्तुमात्मनस्तं गुरुः पुनः । ददाति मन्त्रबद्धं व्रतानां पतये पुनः ॥ प्रजापतये

मूर्त्याय द्वाभ्यां दत्त इति श्रवन् । गृहीत्वैवांसयोः शिष्यं समालभ्यात्मसात्करोत् ॥ कुर्वन्त्येवात्मसात्सन्तः सर्वान्पूर्वसुखस्यितान् ।
 तन्मासूर्वसुरं कृत्वा गृहीयान्छिष्यमेव तम् ॥ गुरोरेवैः प्रधानतात्प्रागर्थो जुहुयाद्ब्रह्मः । ततो गुहं नमस्कुर्यादधीप्स्वेत्यभिवाञ्छि-
 तम् ॥ नारदः कस्यचिद्भूयादिति शान्तिविदो मत्तम् । तस्माद्विद्यार्थं गृहीति गृच्छेदाचार्यमादरात्' इति ॥ अत्र सावित्रीग्रहणे
 प्रमाञ्जलि करणमुक्तं तेनैव—'आदौ वेदान्विनिष्पन्नान्त्वमुखेभ्यश्चतुर्भुजः । गृहीतवान्सपाणिभ्यां यथोपस्थे निधाय तौ ॥ तथा
 मृग्यादयः सर्वे येन्ये विमाध मत्तमाः । तावत्प्रभृति कुर्वन्ति वेदसाध्यायकर्मणि ॥ उचानं वामपाणिं तु प्राञ्चुखं दक्षिणं तथा ।
 पाण्योः पृष्ठं दृढं कुर्यादधुलीभिः परस्परम् ॥ अङ्गुष्ठौ च हठीकृत्य क्रियते या तथाञ्जलिः । सा ब्रह्मणा कृतलात्प्राग्ब्रह्माञ्जलिरिति
 स्यूता ॥ वेदारम्भे विशेषेण समाधौ च प्रयुज्यते । प्रह्वयते च कार्यो स्यात्सावित्र्या ग्रहणे भुजम्' इति ॥ अनन्तरं कर्तव्यमाह
 मयम्—'मायिध्यास्तु प्रदानान्ते दद्यात्तस्मै प्रतान्गुहः । तद्बद्धार्थोद्गुलिं हस्तं कृत्वा दक्षिणमात्मनः ॥ सावित्रीग्रहणे कल्पो ब्रत-
 संधारणाहुगेः । भवेत्तु नान्यथा कल्पः शिष्यः प्रागकृतव्रतः ॥ वेदमाता द्विजैः श्रवया यथावधारितव्रतैः । सर्वं तस्माद्गुरुत्तमै
 ददाति त्रतमात्मनः' इति ॥ अत्राजिनदण्डधारणे कारणमाह सपृव—'व्रतिनां ब्रह्मसिद्ध्यर्थं मृगजिनमिहेज्यते । मेखला च
 पवित्रं च रक्षा शुद्धार्थमेव च ॥ अदान्तं दमयित्वा मां मार्गे संस्थापयन्त्ययम् । दण्डः करे स्थितो यसात्तस्माद्रक्ष यतो भयम् ॥ इति
 नित्यं न विमृशन्त्ययन्दण्डं करे स्थितम् । स्वधर्मं न त्यजेद्वीमान्विधर्मणि न चाश्रयेत् ॥ अदान्तं दमयन्दण्डो मार्गे संस्थापयेन्न-
 रान् । चतुराश्रमिणां हस्ते करोति वसति सदा ॥ विधर्मं त्यजतां नित्यं स्वधर्मं चरतामिह । दण्डो भोगाय रक्षायै स्वर्गाय च

भवेदिह ॥ स्वर्गं त्यजतां नित्यं परधर्माप्रवर्तिनाम् । दण्डो नाशाय भवति नरकावासुखाय च ॥ असत्कर्मकृतां दण्डः स्वमृश्यैव पतिष्यति । सत्कर्म चरतां नित्यं योगक्षेमाय कल्पते ॥ चतुर्णामाश्रमाणां च दण्डधारणमिष्यते । त एते नियता नित्यं संयताः स्युः प्रयत्नतः ॥ द्वितीयजननः सिद्धिं वाससा त्रियते द्विजः । गर्भस्योद्वेगकृतेण तस्माच्चक्रियते सदा ॥ ऊर्ध्वं निष्क्रमणं यावन्नावजन्मास्य वै यथा । तथा यज्ञोपवीतस्य धारणं वै द्विजन्यनाम् ॥ तस्माच्चवद्विजानां तु चिह्नान्येवानि भाग्यः' इति । अत्राचार्योक्ताभिवादनप्रकारं ब्रह्मचारिधर्मं कथयिष्यामः ॥

अत्र भगवान्—'अपरेद्युः कृतत्वानभूषणस्यस्तिवाचनम् । कृतकौतुकवन्धं च कुमारं कृतभोजनम् । उमोत्तमाङ्गं भूयोपि स्नात-
मात्मसमीपतः ॥ संनिधाप्य गुरुः पुण्ये स्मृतं पुरतस्तनम् । तत्रं कृताज्यसंस्कारपर्यन्तमवधानतः ॥ अथोत्थाय गुरुव्रह्मः पश्चा-
स्तिस्ना तु भाणवम् । शश्वरुं समवस्थाप्य परिचाप्यैकमन्त्रम् ॥ अधास्य दक्षिणकरं किञ्चिदूर्ध्वं प्रसारितम् । स्थापयित्वा द्वि-
तीयेन वाससा वाडजिनेन वा ॥ अवगुप्य ततस्तस्य करसाग्रेऽवगुण्ठिते । निक्षिप्य ब्रह्ममूत्रं तु विर्तंस्त्याधः प्रसार्य च ॥ वामांसे
न्यापयित्वैव तथा कृष्णमृगान्निम् । शिरोधगुण्ठमुपरि निक्षिप्योपनिधाय च ॥ ततः द्वास्त्रोक्तविधिना यज्ञेनाचमयेदपः । आच्य-
न्तवन्तमाज्यादिपद्माङ्गादुचरेण तम् ॥ नीत्वा भाणवमाचार्यो बहिं चात्मानमन्तरा । गमयित्वात्मनः पार्श्वे दक्षिणे चोपवेश्य तम् ।
परिब्राधानमारभ्यानूयाजस्थापनावधि ॥ तत्रं कृत्वा ततस्तेन संस्पृष्टः पाणिना गुरुः । इधमाधानादिकं श्रेयमाज्यभागाहुतीविना ॥

पुरस्ताच्चमाचार्यः प्रधानादुत्तिमाचरेत् ॥ अत्रआर्यपिचेत्यार्यबोधोमः कृतः पुरा ॥ तैरेव मन्त्रैरायि जुहुयात्ताननुसरन् । हुतै-
वमुत्तरायाचार्यो यद्देवचरतोऽन्तिके ॥ प्रदेशे प्राशुसुस्त्रिष्टोत्रिष्योप्युत्थाय वह्निना । व्यवधानं परिहरन्गताचार्यस्त पूर्वतः ॥ आ-
चार्याभिमुखः स्थित्वा षट्षेत्स्वयमञ्जलिम् । निदधाति तमप्यन्यो वारिणा पूरयेचतः ॥ तत्सावितुर्दृणीमहे वयमित्याद्युचानया । शि-
ष्याञ्जलीं स्वाञ्जलित्वमवत्सार्योदिकं गुरुः ॥ शिष्याञ्जलित्वाधायोऽवधार्य स्नेन पाणिना ॥ देवस्यवेति गृह्णामीत्यन्तं यजुर्बर्दीर्य
तु ॥ शर्मन्तं नाम संवृज्या निर्दिश्य च बटोः पुनः । साद्रुष्टं दक्षिणं पाणिं गृह्णीयात्स्वेन पाणिना । एवमेव पुनः कुर्यादञ्जल्योः
पूरणादिकम् । हस्ताग्रहणपर्यन्तं कर्म हस्तपरिग्रहे । तत्तन्मन्त्रैस्तु सचितेत्यादि स्थादितरत्समम् ॥ पुनश्च पूर्ववत्कुर्यादञ्जल्योः पूर-
णादिकम् । मन्त्रस्तत्राधिराचार्यस्तवेत्यादिः परिग्रहे । विपत्तेऽश्वोऽन्यदखिलं तत्रं पूर्ववदाचरेत् ॥ मन्त्रेण देवसवितरेष तेत्यादिना
गुरुः । आदित्यमीक्षयेच्छिष्यमथोभावपि पूर्ववत् ॥ तिष्ठेतामुत्तरेणाग्निमन्योन्याभिमुखौ तवः । धात्रे परिददाम्येनमिति संकल्पपूर्व-
कम् । कस्यग्रहमादिकं मन्त्रं ददाम्यन्तं गुरुर्जपेत् ॥ युवासुवासा इत्याद्यं मन्त्रार्थचमुदीर्य तम् । प्रदक्षिणमुपाचर्य प्रापयेत्प्राशुखं
यदुम् ॥ अश्वोपपरि तवसाभ्यां पाणी कृतारमनौ गुरुः । तंधीरासः कवय उग्रयन्तीत्याद्यमुत्तरम् । अर्धचंद्रमुक्त्वोरोदेष्टं हस्ताभ्यां
गुगपत्पृथेत् ॥ ततः पूर्ववदासीत् गुरुः शिष्योपि चात्यना । व्यवधानं परिहरन्नेर्गतान्तिकं गुरोः ॥ आसित्वा दक्षिणे तस्य
वर्ति परिसमुद्य च । तूष्णीं समिधमादध्यात्प्राशुखो यदि वामये ॥ इत्यादिकं खिलं मन्त्रं स्याहेत्यन्तमुदीर्य तु । आदध्यादेवमाधाय

कुर्यात् । तथाह संग्रहकारः—‘विवाहे वाक्यी जिह्वा मध्यमा यशुकर्मसु । उचरा चोपनयने दक्षिणा पितृकर्मसु ॥
 प्राचीना सर्वकामेषु आप्रेयी शान्तिकर्मसु । ऐश्वर्यानी चोत्रकार्येषु एतद्वेदोक्तस्य लक्षणम्’ इति ॥ ६३ ॥ अथ यज्ञोपवी-
 तधारणमौशीबन्धनमन्त्रान्माणवकेन साचयेदित्याह षोडशयनः—‘शुक्लवन्तं वापितशिरसं क्वातं वद्वशिरसं यज्ञोपवीतं
 प्रतिशुश्रून्वाचयति यज्ञोपवीतं परममित्यादि’ इति ॥ ६४ ॥ मौशीबन्धने मन्त्रमाहापस्तम्बः—‘अथैतां मौजीं मेखलां
 त्रिद्वितां त्रिःप्रदक्षिणमुत्तराभ्यां परिरिपयति’ । उत्तराभ्यां इयं दुरुकेति ऋग्व्याम् । षोडशयनोपि—‘अथैतां मौजीमेखलां
 त्रिद्वितां त्रिःप्रदक्षिणं परित्यजन्वरचयति मौर्धज्यां राजन्यं आवीयूत्रं वैश्यं सर्वानिव वा मौजी इयं दुरुक्तात्परिवायमाना
 चर्चं बरुधं पुनती न आगात् । प्राणापानाभ्यां चलमामरन्ती त्रिया देवानां सुभगा मेखलेयम् ॥ ऋतस्य गोप्त्री
 कपतः परस्वी मती रद्धः सहमाना अरातीः । सा नः समन्तमनुपरीहि भद्रया भर्तारले मेखले सा रिपाम ॥ इति ग्रन्थि करोति
 प्राणाणां ग्रन्थिरसि नाविंसंस इति नाभिदेशे’ इति ॥ आथडायनाचार्यस्तु—‘त्रिद्विता मेखला कार्या त्रिवारं स्वात्समावृता ।
 सङ्ख्येयपत्रपः कार्याः पञ्च वा सप्त वा पुनः ॥ वेदत्रयेणावृतोऽहमिति मन्येत स द्विजः । तद्वन्धयस्तदङ्गानि तद्रहस्यानि संसरेत्’
 इति ॥ इति होमप्रकरणम् ॥ ६५ ॥ अथ भिक्षुचारणम् । तत्र कारिका—‘अप्रत्याख्यायिनं पूर्वे याचेद्विक्षां भवानिति । भववीति
 भवन्त्याथेदप्रत्याख्यायिनी यदि ॥ वीलाघत्र समालब्धं गुरवे वनिवेदयेत् । अहःशेषं ततस्तिष्ठेत्सायं संध्यापुपास्य च’ इति ॥ इद-
 मत्र एवम्—‘अनत्याख्यायिनमग्रे मिश्रेताऽप्रत्याख्यायिनीं वा भवान्निगृह्णां ददातित्यनुप्रवचनीयमिति वा तदाचार्याय वेदवीत

तिष्ठेदहःशेषम्' इति । अस्यार्थः—अयं नियमोऽनुग्रहचनीयमैशे । कुतः । अनुग्रहचनीये मयान्निष्ठां ददाति त्रैलोक्यमन्त्रात् । स्त्री-
 निष्ठाचेदुपपन्नमेव भरती ददासि नृपात्तद्व्यवसायार्थं निवेद्य तस्मिन्निष्ठं तच्छिष्टं तावन्तं कालं तिष्ठेदासनादि न कुर्यात् ॥
 निष्ठाप्रसारनमैवोक्तः—'भवत्पूर्वां ब्राह्मणो भिक्षां याचेत मयदन्त्यां वैश्यः' इति ॥ अत्र मनुः—'मय-
 त्पूवं चरेद्भिक्षुपनीतो द्विलोचनः । मयन्मध्यं तु राजन्यो वैश्यस्तु भवदुचरम्' इति ॥ अत्राचार्यः स्मृतिरूपेणाह—'अ-
 ग्रत्याग्न्यापिनी नारीमग्रत्याख्यायिनं नरम् । ब्रह्मोदनार्थं विप्रार्थं सुशुद्रान्याचयेत्तदा ॥ पात्रे गृहीता संपाद्य भिक्षामाहृत्य तत्स-
 पम् । निवेद्य गुरवे हत्वा प्रैषं शुला समापयेत् ॥ आचारान्संविनिर्दिश्य भवेदाचार्यतो गुरोः । प्रैषेण प्रेषयेत्तस्माच्छिज्यं गृह्यो-
 क्तनर्त्तना ॥ दिनशेषं नयेत्तिष्ठन्प्रैषमृतिं तु ग्रती । सावित्र्यां संग्रह्यार्थं विष्णुत्रोत्सर्जनादहो' इति ॥ अत्र भगवान्—'ब्रह्म-
 चारी नियारम्भे दृष्टञ्जलौदनं चरम् । द्विलान्भोजयितुं पश्चाद्रज्यं भिक्षेत चान्वेषान् ॥ अग्रत्यास्पायितः पुंसः स्त्रियो चा तादृशीः
 पुनः । भिक्षेत पानहस्तः सन्प्राप्य ग्राप्य तदन्विकम् ॥ अग्रे भिक्षेत जननीमग्रत्याख्यायिनीं च या । पश्चात्पितरमन्येऽपि ये च स्युर्भो-
 न्यनास्ततः ॥ अत्र प्रकारो भिक्षामित्युक्त्वा पूर्वं ततः परम् । भवान्ददाति प्रयात्सरूपं प्रति भिक्षणे । स्त्रियं तु भिक्षां भवती
 ददाति त्वभिपाचयेत् । तन्मयं विद्याप्य गुरवे तत्प्राप्यैव अभिवाद्य च । तत्संनिधावचलस्तिष्ठेदादिवत्तथात्' इति ॥ इति भिक्षाचरणम् ॥
 ॥६॥ अयोपनयनदिने माध्याह्नसंध्यानिर्णयः । तत्र कारिका—'कर्म कुर्विति सन्ध्यादि विहितापासनं कुरु । दिवा माध्याह्नी-

रित्यस्य दिवा निद्रा न कुर्विति' । अत्र संध्याश्रन्देन कालत्रयकर्तव्यसन्ध्योच्यते । अतः कालप्राप्तं भार्यदिनसंध्यादिकं कुरु । दिवा निद्रां न कुर्विति प्रार्थः । तथाच जैमिनिः—'यान्द्रह्योपदेशं तु तावत्संध्यादिकं न च । ततो मध्याह्नसंध्यादि सर्वं कर्म समाचरेत्' इति । येषु चचनान्तरम्—'उपायनेहि कर्तव्यं सायंसंधेरुपासनम् । आरमेद्रह्यथज्ञं तु मध्याह्ने ॥ परेहनि' इति, तदेतच्छास्त्रा-
न्तरविषयम् । ब्रह्मयज्ञस्य प्रतिप्रसवस्थुत्यभावादपराह्मप्रभृति सावित्रेव कर्तव्यम् । तथाच साय- 'अनुपाकृतवेदस्य कर्तव्यो ब्रह्मय-
ज्ञकः । वेदस्थाने तु सावित्री गृह्णते तत्समा भवेत्' । अत्र पृढाचारतो व्यवस्था द्रष्टव्या । इत्युपनयनविने माध्याह्निकसंध्यानिर्णयः ॥

अथानुप्रवचनीयहोमः । तत्र कारिका—'पूर्णपात्रनिधानान्वहपलेपादि पूर्ववत् । विप्राणां भोजनावालं तूष्णीं निर्वाज्य या-
चितम् । तूष्णीं प्रोक्ष्यावधातादिश्रपणान्तं करोत्यथ । आचार्याय शृतः स्थालीपाकस्त्विति निवेदयेत् ॥ अन्यारब्धो गुरुः कुर्यादाधा-
रान्तमतः परम् । अत्राज्यभागौ नैवेद्यावित्युक्तं पूर्वमेव तु ॥ चर्वोद्भूतिप्रयं हुता सदसस्पतिमित्यूषा । नचा तत्सचितुस्तद्दृष्ट-
पिन्य इति मन्त्रतः ॥ कुर्यात्सिष्टकृदायधेनान्येन द्विजभोजनम् । अस्माशक्तौ करोत्यन्यः श्रपणान्तमिति स्थितिः ॥ द्विजान्भुक्त-
वत्तौ वेदसमाप्तिं वाचयेदथ । क्षारादिवर्ज्यमश्रीयाद्ब्रह्मचारी दिनत्रयम् । शयीताथश्चतुर्येति मेधाजननमाचरेत् ॥ यद्वा द्वादशरात्रं
साहस्रतमन्दमथापि वा । तदा तदन्त एवेदं मेधाजननमाचरेत्' इति । इदमत्र शुद्धम्—'अस्तमिते ब्रह्मादनमनुप्रवचनीयं श्रपयि-
त्वाचार्याय वेदयीताचार्यः समन्वारब्धे जुहुयात्सदसस्पतिमद्भुतमिति सावित्र्या द्वितीयं यधात्किंचात ऊर्ध्वमनूक्तं स्यादपिभ्यस्तृतीयं
सौविष्टकृतं चतुर्थं त्राग्रणान्भोजयित्वा वेदसमाप्तिं वाचयीतातऊर्ध्वमक्षारालवणाशी ब्रह्मचार्यधःशायी चिरान्नं द्वादशरात्रं संवत्सरं

वा चरितत्रयाय मेधाजननं करोति' इति । अस्वार्थः—ब्रह्मभोजनार्थमोदनं ब्रह्मोदनम् । अथ यन्त्रे ग्राहणप्राप्तः । "इदं स्तव्यं तपो ब्रह्म द्रष्टा विद्मः प्रजापतिः" इत्यादिधानात् । तेन ब्राह्मणभोजनविधानमस्य प्राप्त एव चरोम्येति । अनुग्रहमभिमित्तमनुग्रहवचनीयम् । पारुष्यविधानेन ब्रह्मचार्यनुग्रहवचनीयं श्रवणविद्याचार्याय निवेदयेत्—श्रुतः स्वाक्षेपाक इति । ततः गमन्यारब्धे ब्रह्मचारिणि इधमाधानाद्याचारान्तं कृत्वा अनया जुहुयात् । सावित्र्येति तत्सवितुर्गण्यमित्येता प्रसिद्धा । द्वितीयाग्रहणपुरुषार्थम् । यत्किंचात ऊर्ध्वमित्यादि । अत्र सावित्र्यनुकृति कृत्वा सावित्र्या द्वितीयं जुहोति । अत ऊर्ध्वमपि महानाङ्गयादित्रयेषु आगणान्ते ऽनुग्रहवचनीयहोमः कार्यः । तत्र सावित्र्याः स्थाने महानाङ्गीभ्यः स्वाहा महावताय स्वाहा उपनिषदे स्वाहा इत्येवं द्वितीयं जुहोति-अन्यत्समानमिति । द्वितीयग्रहणं महानाङ्गयादिनामधेयेन होमार्थम् । इतरथा मन्त्रेण होमे क्रियमाणे प्रतिमन्त्रं व्याहाकारः प्राप्तः स्वात्स च प्रदानार्थं इति कृत्वा अनेका आहुतयः स्युस्तत्रोत्तरास्तां द्वितीयत्वं न स्वात्तसाद्वितीयग्रहणम् । ऋषिभ्यस्तृतीयमिति । तृतीयवचनस्युपिभ्य इत्यस्य विधायकत्वं निगल्य मन्त्रसङ्गापनार्थं तेन ऋषिभ्यः स्वाहेति जुहोति । संख्यावचनं नियमार्थं चतुर्थमेव न पष्टमिति । तेनाग्राज्यभागौ न भवतः तयोः सवोरिदं हि षष्ठं सादिति । तत्रात्र सदसस्पतिमित्युक्ता प्रथमाहुतिः तत्सवितुरिति द्वितीया ऋषिभ्यः स्वाहेति तृतीया स्विष्टकृच्छुर्थी । ततः प्रायश्चित्तादिहोमशेषः । संस्थापनान्तं कृत्वा ततो बहुवशिष्टाद्येन ब्राह्मणान्गुहं च भोजयित्वा वेदसमाप्तिं भवन्तो ब्रुवन्ति वाचयेत् । ते च वेदसमाप्तिरस्ति त्र्युः । अत ऊर्ध्वमित्यवधि वचनमितः—प्राग्वधारणभोजनादिनियमो याग्यदिति । तेन शुक्रान्त उपनयनमित्यपि सूच्यते । ब्रह्मचारिवचनमाचार्यनिवृत्त्यर्थम् । चरितत्र-

स्वायेतिरचनं यतस्य मेधाजननेन संगन्धार्थम् । तेन यद्योपनयने मेधाजननमस्ति तथैव त्रतचर्यानुप्रवचनीयहोमाविति सिद्धम् ।
 पुनरुपनयने तु मेधाजननाभावाद्भूतचर्यानुप्रवचनीयावावर्तेते इति ॥ अत्राचार्यः स्मृतिरूपेणाप्याह—‘मैक्षं लब्धं दिवा य-
 चत्प्यालीपाकं निरुप्य च । हुत्वा द्विजान्मोजयित्वा मुञ्जीयाद्य द्विजः स्वयम् ॥ उपास्य विधिवत्सन्ध्यां हुत्वाहुत्वाहुतीं निशि ।—
 द्रुताद्रुतेति वीप्साग्रचने नित्यभूतमभिषं हुत्वा अनुप्रवचनीयं जुहुयादित्यर्थम् । अथःश्रयीत स्वयंथ त्रती स्याद्भस्तरावधि ॥ द्वाद-
 शार्द्धं विरागं वा तदन्ते गुरणात्मनः । कारयेद्विधिना कर्म मेधाजननसंक्षिप्तम्’ इति ॥ अत्र भगवान्—‘सायंसंध्याविधिं कृत्वा
 अयोपनयनानले । आधाय समिषे पूर्वं ततोऽन्वाधामपूर्वकम् ॥ पूर्णपात्रनिधानान्तं तत्रं कृत्वा पुरस्तनम् । ततो लब्धं च यद्भैक्षं
 द्विजान्मोजयितुं तथा ॥ होमं च कर्तुं पर्याप्तं पृथक्कृत्य निरुप्य च । चकं पचेत्सर्वथैव पक्तुं स्थाल्यां न शक्नुयात् ॥ तदा तदर्थं त-
 द्गन्धुः ऋधित्तत्त्वमाचरेत् । अथ विज्ञापयेच्छिष्यः शृणुतो ब्रह्मोदनधरुः ॥ अनुप्रवचनीयो चेत्याचार्यस्तदनन्तरम् । आज्यसं-
 स्कारमारन्यान्पूजाजन्यापनारधि । तत्रं कृत्वाय शिष्येण स्पृष्टः श्रेषं पुरस्तनम् ॥ इध्याधानादिकं तत्रभाव्यभागद्वयं विना । त-
 तोऽग्रदानधर्मोपानादाय च हविः शुचिः ॥ सदसस्पतिमद्भुतं त्रियमित्यापूचाहुतिम् । अनन्तरं तु सावित्र्या द्वितीयाहुतिमाचरेत् ॥
 पश्चारभिभ्यः न्याहेति तृतीयाहुतिमाचरेत् । चतुर्थं सिष्टरुद्धोर्मं कृतोर्ध्वं तत्रमाचरेत् ॥ होमावशिष्टमभ्रं च ब्राह्मणान्मोजयेदय ।
 सुक्करत्रिद्विजैर्दमभास्ति याचयेदपि ॥ धृयाद्विजान्गुरुर्देसमाप्तिं वदतेति तान् । समाप्तिरस्तिति धृयुस्तेपि वेदपदात्परम् ॥ अत-
 ऊर्ध्वं हविष्पाशी विरागं ब्रह्मनर्षयान् । अथःशायी च वर्तेत गुरोर्ध्विचं प्रसादयेत् ॥ एवं द्वादशरात्रं वा चर्तवाब्दमथापि वा ।

श्रुत्या चापेक्षया कृत्वाः स्याद्व्रते ब्रह्मचारिणः ॥ एवं कृतव्रतस्यास्य चतुर्थे दिवसे गुरुः । त्रयोदशे वाब्दान्ते वा मेघाजननमाचरेत्' इति । इत्यनुप्रवचनीयहोमः ॥

अयोपनयनमन्त्रार्थः कथ्यते । तत्र वस्त्रपरिधाने युवंवस्त्रापीति—हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ, युवं युवां पीवसा पीवसानि अच्छिद्राणि वस्त्राणि आच्छादनयोभ्यानि वासांसि वसाथे आच्छादयथः । यद्वा पीवसा स्थूलेन प्रभूतेन तेजसा वस्त्राणि दधाथे अबच्छिन्नानि वस्त्राणीयानि तानि तेजांसि धारयेय इत्यर्थः । किंच युवोः सर्गाः सृष्टयः अच्छिद्राः अच्छिन्नाः मन्तवः मननीयाश्च । इः चकारार्थः । युवां विश्वा विद्यानि सर्वाणि अनृतानि असत्यानि पापानि अवातिरतं नाशयतम् । मित्रावरुणा मित्रावरुणौ ऋतेन सत्यभूतेन तत्साधनेन यज्ञेन वा सचेथे संगच्छेथे ॥ ॥ यज्ञोपवीतमन्त्रो ब्रह्मोपनिषदि दृश्यते । यज्ञोपवीतमिति—यज्ञस्य यज्ञस्वरूपस्य विष्णोः परमात्मनः उप समीपे वीतं विविचमागतं जीवस्वरूपं परममुत्कृष्टं पवित्रं सर्वपावनं प्रजापतेः प्रजानां पालयितुः संनधीति शेषः । यत्सर्वव्यवहारकारणत्वेन प्रसिद्धं सत्त्वं देहेन्द्रियादिभिः सहोत्पन्नं पुरस्तात् पूर्वं अनादीति यावत् । आयुष्यं आयुष्यवत् अर्घ्यं श्रेष्ठम् शुभ्रं उज्ज्वलं कर्तृत्वादिविद्युक्तमित्यर्थः । एवंविधं त्वं प्रतिशुभ्रं अविद्यादिभ्यो मोक्षय । यदि चैतन्यो जीवमावस्तिष्ठति तस्य मोक्षं कुरु । यस्मादिदं यज्ञोपवीतं हृदये त्रैवर्णिकैर्योग्यमाणं तस्मात्कार्पो समुत्तममपि चलं वीर्यवत् श्रौतसार्तकर्मानुष्ठानफलप्रदानसामर्थ्यवत् अस्तु भवतु । तेजः ब्रह्मवर्चसं भूयात् ॥ एतदुक्तं भवति—यास्मपि यज्ञोपवीतं यज्ञोपवीतसामीप्यादेव रूपं कर्तृत्वादिविष्णुक्तं मोक्षयोग्यं हृदयकमलस्थं देवकालपरिच्छेदशून्यं चैतन्यैकरसे वर्त-

मानं मूल्यं यज्ञोपवीतं भवति ॥ ॥ अग्न्यायुं पिपवस इत्यादयस्त्रयो गन्धाः प्रजापतेन त्वदेतानीति च चीले व्याख्याताः ॥
 तत्सधितुर्गुणीमह इति—स्तोतारो वयं यगस्य भजनीयस्य देवस्य द्योतनात्मकस्य सवितुः भोजनं भोगयोग्यं अतएव श्रेष्ठं ग्रन्थस्य
 सर्वधातमं सर्वेषां धातुतमं सर्वभोगप्रदमित्यर्थः । तुरं शत्रूणां हिंसकं धनेन शत्रुहननस्य द्रव्यत्वात् । एतादृशं यद्वनं धीमहि
 धारयामः उपयोगं करवामः तद्वनं शुणीमहे प्रार्थयामहे ॥ देवस्य त्वेति—देवस्य सवितुः प्रसवे अनुज्ञाने सति तां तव हस्तं
 अग्निनोर्षाद्गुण्यां अग्निदेवतास्वरूपस्य मम पादुभ्यां पूषस्य रूपस्य च मम हस्ताभ्यां गृह्णामि । असाविति संयुध्या
 माणवकनाम्नग्रहणम् ॥ ॥ सचिता ते इति—सवितुर्लपोऽहं ते तव हस्तं गृह्णामि । असौ यज्ञदत्तः ॥ ॥ अग्निरिति—
 आचार्यस्थानीयोऽग्निः तव हस्तं गृह्णातीति शेषः ॥ ॥ देव सवितरिति—देव द्योतनात्मक, सवितः सर्वेपायुत्पादक, एष ब्रह्म-
 चारी ते रक्ष्यः । अतस्तं गोपाय । स मामृतं मरणं भागात् ॥ ॥ कस्य ब्रह्मचार्यसीति—कस्य ब्रह्मणः ब्रह्मचार्यसि । प्राणस्य
 आत्मनः ब्रह्मचार्यसि । कः ब्रह्मा कं ब्रह्मत्वं ताम्रपुनयते मम कुलं प्रापयति । अतः काय ब्रह्मणे त्वा तां परिददामि ॥ ॥
 युवास्तुवासा इति—युवा ब्रह्मचारिधर्मेण आत्मना सह मिश्रितः सुवासाः द्यौतवासाः कृष्णाजिनादिना परिवीतः सन् ब्रह्म-
 चर्याश्रमभागात् गच्छति । स उ सच जायमानः द्वितीयं जन्म गच्छन् श्रेयान् विद्यादिना ब्रह्मलो भवति । तं कुमारं धीरासः
 धीराः व्यवस्थितप्रज्ञाः कवयो मेधाविनः मनसा स्वाद्यः सुषु ध्यायन्तः देवयन्तः देवान्यष्टुमिच्छन्तः उद्ययन्ति उच्छिज्जं कुर्व-
 न्ति ॥ ॥ अग्नये समिधमिति—अहं बृहते महते जातवेदसे जातधनाय जातप्रज्ञाय वा अग्नये समिधमाह्वयं आहरम् । भो अग्ने,

तं तथा समिधा गर्धस्य दीप्यस्य । वयं ब्रह्मणा वेदेन वधिपीयहि । स्वाहाशब्दः प्रदानार्थः ॥ ॥ तेजसा मेति—हे अग्ने, यत् ते तेजः तेन तेजसा मा मां समनञ्चि संयुक्तं करोमि ॥ ॥ मयि मेधामिति—मधीति पद्मिर्गन्धर्वरूपस्थीयमानोऽग्निः मयि मेधां प्रजां तेजश्च दधातु । इन्द्रश्च मयि मेधादिकं इन्द्रियं च दधातु । सूर्यश्च मयि मेधादिकं आजो दीप्तिं च दधातु । हे अग्ने, यत्ते तव संगन्धि तेजः तेन अहं तेजस्वी भूयासं मम तेजोपि सादृश्यमस्तु । एतेनोचरे व्याख्याते ॥ ॥ विभूतिधारणे मन्त्रः मानसलोके इति—हे रुद्र, नः अस्माकं लोके पुत्रादिविषये, तनये पौत्रादौ, आर्यौ पुत्रपौत्रव्यतिरिक्तोऽसदीयो वो यो मनुष्य-स्तस्मिन्, गोपु पक्षादिषु, अश्वेषु मा रीरिपः हिंसां मा कृवाः । हे रुद्र, तं धीशान् शूरान् नोऽसदीयान् भामितः कुद्धः सन् मायधीः माहिंसीः । वयं च हविष्मन्तः सन्तः सदमित् सर्वदेव ता तां हवामहे आह्वयामः ॥ ॥ श्रियायुपमिति—यद्रस जमदग्नेः श्रियायुपं त्रिवारमपमृत्युमपहरन्त्यायुपमित्युच्यते । तथा कस्यपस्य अगस्त्यस्य देवानां च अपमृत्युं परिहरद्यद्भस्म श्रियायु-पमिति प्रसिद्धं तद्रस मे ममापि अपमृत्युं परिहरतु । तं परिहृत्य द्युतायुपं सावितृवत् वर्षजीवनकारणं अस्तु भवतु ॥ ॥ अधी-हिभोरिति—भो आचार्य, सावित्रीं अधीहि अधीष्व । भो आचार्य, अधीत्य मामनुग्रहि इति माणवको ब्रूयान् ॥ ॥ तस्स-चितुरिति—यः सविता नः अस्माकं धियः धर्मादिविषयबुद्धीः प्रचोदयात् प्रेरयेत् तद्वरेण्यं वरणीयं देवस्य सवितुः भगः पाप-मज्जनं तेलोभयं रूपं वयं धीमहि ध्यायामः ॥ ॥ मम व्रत इति—हे माणवक, मम व्रते वेदोक्तव्यापारे ते हृदयं व्यापारं दधामि स्थापयामि । मयापास्तत्वापापरो यथा भवति तथा क्लेशेभि । मम पितृं मन्यनः ते चित्तमनु अनुसरदस्तु । एवं एकव्रतः एकसं-

कल्पस्तं मम यानं जुपस्य सेवस्य । इत्थं बृहस्पतिः ता त्वां महं नियुनक्तु मद्भ्ये स्थापयतु ॥ इयं दुरुक्तादिति—इयं मीड्डी दुरुक्तात् विभक्तिकन्यत्ययः दुरुक्तानि परिवापमाना सर्वतो नाशयन्ती वस्त्यं चरणीयं शुभं गृहं पुनती शोधयन्ती नः अस्मान् आगात् आगच्छतु । प्राणापानाभ्यां बलं सामर्थ्यं आभरन्ती आहरन्ती देवानां प्रिया इयं मेरुला सुभगा सीभाग्ययुक्ता भवतु ॥ ॥ ऋतस्य गोप्त्रीति—ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा गोप्त्री रक्षित्री तपसः परस्पी पातेरेतद्रूपम् तपसः प्रकर्षेण पात्री रक्षित्री प्रती रक्षः रक्षसां हननं कुर्वती अरातीः वृत्तजातीः सहमाना अभिमवन्ती एवंभूता या सा त्वं नः अस्मान् समन्ते अनुपरीहि आनुपूर्व्येण परिगच्छ । हे मेरुले, मद्रया मङ्गलया त्वया रक्षिताः ते भर्तारः त्वां विभ्राणाः वयं मा रिपाम हिं-
सिता माभूम ॥ ॥ अनुप्रवंचनीये । सदसस्पतिमिति—सदो यज्ञगृहं तस्य पतिं अद्भुतं प्रभावेण महान्तं इन्द्रस्य त्रियं काम्यं सर्वेषां कर्मनीयं एवंविधमग्निं सति धनं मेधां च अयाशिषं याचे ॥ ॥ साचित्री व्याख्याता ॥ सौविष्टकृतमप्यग्निमुले व्याख्यातम् ॥ इति मन्त्रार्थः ॥

अधोपनयनप्रयोगः ॥ प्रागुक्ते काले उपनिनीयुराचार्यः पूर्वेषुर्वतोः परिधानार्थं शुक्लमीपद्मौतं नवं सदृशं परेणाधृतं वस्त्र-
मृत्तरीयार्थं, पूर्गेकलक्षणं कापार्थं वस्त्रं च कृष्णाग्निं वा, पूर्वोक्तविधानेन कृतं यज्ञोपवीतं, तथा मुञ्जवृणनिर्मितां मेरुलां,
पालाशमण्डपं सीम्यदर्शनं वटोः केव्यसंमितं साग्रं दण्डं, कौपीनं, त्रिभुतं तद्वन्यनमूत्रं, मिश्रापात्रं, जलपात्रं च संपाद्य कुमारैण
सह भद्रासने उपविश्य प्राणानायम्य देवकालो निर्दिश्य । ततः स्वस्थोपनेतृत्वाविकारसिद्ध्यर्थं कृच्छ्रत्रयमाचर्य द्वादशसहस्रगायत्रीं

चान्यस्य कुमारेणापि कामचारकायवादकामयक्षणविदोषापनोदार्थं कृच्छ्रयं कारयित्वा [यथा कुमारः—अशेषं हेपरिपत्, मदीयां विज्ञापनामवधार्य यथा समर्पितामिमां दक्षिणां स्वीकृत्य मम जननीस्तन्यपानश्च द्राक्षस्तन्यपानसञ्जातीवविजातीयसहचरक्रीडा-संलापानियतपुनरुपरीयोत्सर्जनवचत्कालशौचाभावप्रभृतीनामपाकरणार्थं पूर्वसंस्कारकालातिक्रमदोषापनोदनार्थं च प्रायश्चित्तं मिथिल्योपत्ता मामदुपुद्गणेति वदेत् । परिपदपि दक्षिणां गृहीत्वा तच्छक्तितत्त्वमेव प्रतिनिमिचं पादकृच्छ्राद्यन्यतममुपदिश्य कारयेत्] मेमास कुमारस्य द्विजत्वसिद्धिद्वारा श्रीप० उपनयनाख्यं कर्म करिष्ये । तदङ्गभूतस्वस्तिनाचनमङ्कुरार्षणं श्रद्धयङ्गं नान्दीश्राद्धं च प्रागुक्तविधिना संकल्पपूर्वकं विदधीत ॥ ॥ अथापरेद्युराचार्यः कृतनित्यक्रियः कृतमङ्गलखानं कुमारमलंकृत्यशिशो वाचयित्वा प्रागानायम्य देशकालौ संकीर्त्तये मम कुमारस्य द्विजत्वसिद्ध्या गायन्पुण्ड्रेण कर्तुं तत्राच्यार्द्रभूतं वपनादिकर्म करिष्यामीति संकल्प्य पूर्वोक्तपत्तनौतुकन्दनमागम्य मात्रासह भोज्यार्थं भोजयित्वा वपनक्षाने च कारयित्वा यद्विशिरमलंकृतं कुमारं मौहूर्तिकाभिहिते प्रागुक्तचतसर्वाङ्गुल्ले मुहूर्तं स्वसमीपमानीय [मङ्गलपद्यपाठपूर्वकं] भुक्तं सम्पदनिरीक्षेत ॥ तत्रोपलेपनाद्यभिप्रतिष्ठान्तं कर्म प्रागुक्तविधिना विधाय तमिद्वयमादाय देशकालौ संकीर्त्त्या स्वकुमारस्य क्रियमाण उपनयनहोमखन्दे कर्मणि देवतापरिग्रहार्यमन्त्राधानं करिष्ये । अस्मिन्ननादितेग्रावित्याधापारावाज्येनेत्यन्तमुक्त्वा अग्निपत्रमानं रेग्निः प्रजापति चाज्येन शेषेण स्थिरकृतमित्यादि तथो यस्य इत्यन्तमुक्त्वा न्याहृत्यादावाधयोदेशत्यागौ कृत्वा परिसमूहनाद्यान्धसंस्कारान्तं प्रागुक्तमन्त्रुपर्यन्तं । अथाचार्य उत्था-

याधेः पद्यादवस्थाय कुमारं प्राशुस्तगवस्थाया कौपीनार्थं त्रिवृतं कार्पाससूत्रमावध्य कौपीनं धारयित्वा द्वितीयजन्मसिद्ध्यर्थमुत्त्वप्रति-
 निधिभूतमहत्तं शुलं दासः कापायं वा परिधाप्य अन्येन शुलकवलेण कृष्णाजिनेन वा प्रावारेयेत् । तत्र मन्त्रः—युवंवस्त्राणि दीर्घ-
 तमा मिश्रावरूपां त्रिष्टुप् प्रासोधारणेवि० । युवं वस्त्राणि पीयूषा वसाये युवोरच्छिद्रा मन्त्वो इ सर्गाः । अर्वातिरतमर्नुतानि विश्वे
 ऋतेन मिश्रावरूपा सचेये ॥ इति मन्त्रेण बलं धारयित्वा । ततो द्विजलसिद्ध्यर्थं यज्ञोपवीतं समर्प्य धारयेत् । यज्ञोपवीतमित्यस्य पर-
 ब्रह्मपरमात्मा त्रिष्टुप् यज्ञोपवीतधारणेवि० । यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं ब्रह्मापतेर्यत्सहजं पुरस्तात् । आशुप्यमर्प्य प्रतिमुञ्च शुभ्रं यज्ञो-
 पवीतं पलमस्तु तैजः ॥ इति मन्त्रं वाचयित्वा रुद्रक्षिणबाहुमुद्धार्योपवीतं धारयित्वा । [तथा मित्रस्य चक्षुर्वामदेवोऽजिनं त्रिष्टुप् ।
 अजिनधारणेवि० । मित्रस्य चक्षुर्धरुणं बलीवस्तेजो यशस्वि स्वविरं समिद्धम् । अनाहनसं वसनं जरिष्णु परीदं वाज्यजिनं दधत्स ॥]
 इत्यजिनं धारयित्वा । कुमारमात्मनोऽग्रे मध्येन यक्षपात्रोत्तरभागं गमयित्वा तत्र विधिवदाचमय्य पुनस्तीर्थेन तथैवानीय स्वद-
 क्षिणस उपवेश्य दक्षिणस्तरणाद्यापारान्तं कृत्वा ब्रह्मचारिणा दक्षिणहस्तेन स्पृष्टः सन् । अग्रजायंतीति तिस्र्यां शतं वैरागता अ-
 ग्निः पयमानो नापत्री । उपनयनप्रधानाज्यहोमेवि० । अग्रजायंतिः १ । अग्निर्ऋषिः २ । अग्रे पर्वसू० ३ । अग्रयेपवमाना-
 येदं० । ब्रह्मापतेरिहिरण्यगर्भः ब्रह्मापतिस्त्रिष्टुप् । उपनयनप्र० । ब्रह्मापते न त्वेदता० । ब्रह्मापते इदं० ४ । इति चालोक्तैश्चतुर्भिर्मन्त्रै-
 ररुचरनागे श्वतस्त आज्याहुतीर्हुत्नोपेक्षत्यागौ कृत्वा । अथाचार्य उत्तरतोऽग्नेः प्राशुसस्तिष्ठेत् । कुमारोप्यभ्याचार्ययोर्मध्येन गत्वाचा-

पाठा०—१ गमन्या एजकृत्वो मन्त्रितानिरदि प्रोक्षितमुपवीत धारयेत् ।

र्यस्य पुरस्तादभिमुखस्तिष्ठेत् । तत आचार्यः संवत्सरा मूर्यात्मा पावकात्माच सन् कुमारस्य शुचित्वसिद्ध्यर्थं सवितृदेवताव्रतस्पर्धं चा-
 ज्ञालिधारणं कुर्यात् । तत्रायं क्रमः—बलयात्रोदकेन शिव्याञ्जलिमापूर्य स्वस्थाञ्जलिमन्येन पूरयित्वा । तत्सवितृदृणीमह इत्यस्य
 श्यापाशः सवितानुष्टुप् । अवधारणेवि० । तत्सवितृदृणीमहे वयं देवसु भोजनम् । श्रेष्ठं सर्वधर्मम् तुरं भगस्य धीमहि ॥ अनेन
 मन्त्रेण स्वाञ्जलिसोदकं शिव्याञ्जल्युदके आसित्य तज्जलं कुमारञ्जलिर्निवावधारयेत् । तत आचार्यः शिष्यत्वसिद्ध्यर्थं घटोर्हस्तं
 गृहीयात् । तत्र मन्त्रः—देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेधिर्नोर्गोदुर्भ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां हस्तं गृह्णाम्यश्रुकर्मन् इति कुमारस्याभिवादनिर्कं
 नाम शर्मान्तं संयुज्या निर्दिश्य दक्षिणपाणिना कुमारस्य साङ्गुष्ठं दक्षिणपाणिं गृहीत्वा पुनरपि पूर्ववत्पूरयित्वावधारयेत् । अत्र
 सविता ते हस्तमग्रमीत् अश्रुकर्मन् इति पूर्ववत्पूरयित्वावधारयेत् । पुनः पूर्ववत्पूरयित्वावधारयेत् । अभिराचार्यस्तब
 असुखकर्मन् इति पूर्वपन्नाम निर्दिश्य हस्तं गृहीयात् । ततः संरक्षणार्थं व्रतपतय आदित्याय वन्दुं ददामीति मनसा सारन्दधात् ।
 तत्रायं रुमः—ब्रह्मचारिणासह निष्कन्य-देव सवितरेय ते ब्रह्मचारी तं गोपाय स मामृतेत्पुचार्ये ब्रह्मचारिणमादित्यमीसयेत् ।
 ततस्तादुभावपि पूर्वयदुत्तरतोऽयेरन्योन्याभिसुखौ तिष्ठेताम् । अवाचार्यः कस्य ब्रह्मचार्यसि प्राणस्य ब्रह्मचार्यसि कस्त्याकमुपनयते
 फ्राय त्वा परिददामि इति मन्त्रं जपन्कुमारं ग्रन्थापस्ये मनमा समर्प्य । युवासुवासा इत्यर्थचमुचरन्प्रदक्षिणं तमावर्त्य । युवासु-
 वासा इत्यस्य कौशिको विद्याभिधो यूपसिष्टुप् । पूर्वार्धचंस्य कुमारग्रदक्षिणावर्तने उत्तरार्धचंस्य पाणिभ्यां वदुदयालम्बने वि० ।
 शुभं सुवासाः परिधीत आगतास उ श्रेयोन्मवति वार्यमानः । इत्यावर्त्य स्वक्लं कर्तुं वन्दुं मन्त्रवद्वहीयात् । यथा—कुमारांसयोरु-

परि म्प्राणी गमयिता । तं पीरयः कन्य उर्चयन्ति म्वाध्योऽु मर्नसा देवयन्तः । इत्युत्तरमर्धर्चमुच्चार्य तद्दृढयदेशं सकृत्पा-
णिभ्यां स्पृशेत् । ततः पूर्वमदाचार्यः कुमारमात्मानमग्निचान्वरेणानीय प्रत्यग्ग्रेः स्वयमासिता स्वस्य दक्षिणतस्तमुपवेद्ययेत् । अथ
कुमारः परिसमूहनपर्युक्षणे कृत्वा । अग्रेये समिधमित्यस्य हिरण्यगर्भोऽग्निस्त्रिष्टुप् । समिदाधानेदि० । अग्रेये समिधमाहर्षं बृहते
जातवेदसे । तया समग्रे पर्येण्य समिधा ब्रह्मणा वयं स्वाहा । इत्यनेन मन्त्रेण समिधमाधाय अग्नयइदं० इत्युद्देश्यत्यागी कृत्वा ।
ततोऽग्निं दक्षिणपाणिना स्पृष्ट्वा । तेजसा मा समनन्मि । इति मन्त्रेण संवृतोष्ट्रवयसुलभवाङ्मिसृज्य पाणिं प्रक्षाल्य पुनरप्येवमेव
स्पृष्ट्वा तेनैव मन्त्रेण सुखमननृज्य पुनश्च तथैव कृत्वा । ततस्त्रिष्टुप्प्रणतिमुद्रां कृत्वा । मयिमेधाभिति वण्णां हिरण्यगर्भोऽग्निरिन्द्रः
मूर्यः पूर्वमयाणामासुरीगापरीछन्दः उत्तरमयाणामासुरीभुरिगापरीछन्दः । अग्न्युपस्थानेचिनिनियोगः । मयि मेधां मयि प्रजां
मय्यग्निस्तेजो दद्यातु । मयि मेधां मयि प्रजां मयीन्द्र इन्द्रियं दद्यातु । मयि मेधां मयि प्रजां मयीं ब्राह्मो दद्यातु ।
यत्ते अग्रे तेजलेनाहं तेजस्वी भूयासम् । यत्ते अग्रे वर्चस्तेनाहं वर्चस्वी भूयासम् । यत्ते अग्रे इरक्तेनाहं हरस्वी भूयासम् ॥
इति पञ्चमैरग्निमुपपन्थाय । मानस्तोक इत्यस्य कुत्सो रुद्रो जगती । विश्वतिग्रहणेवि० । मा नस्तोके तनये मानं आयौ मा नो
गोषु मानो अथेषु रीरिषः । वीरान्मानो रुद्र मामितो वर्धीर्हविर्धन्तुः सद्भूमिर्वा हवामहे ॥ इत्यनेन भस्मादाय यथाचारं ।
व्यायुपं जमदग्नेः ललाटे । कश्यपस्य व्यायुपं कण्ठे । अणस्त्यस्य व्यायुपं नाभौ । धेद्वानो व्यायुपं दक्षिणोसे । तन्मे
जस्तु व्यायुपं वामांसे । सर्वमस्तु यथायुपं शिरसि । इति धृता [पुनः परिसमूहनपर्युक्षणे कृत्वा कृताञ्जलिस्त्रिष्टुप् अञ्चमे

सस्त्र मे यज्ञेयं च ते नमस्य । यत्ते न्यूनं तस्यै त उपयचेतिरिक्तं तस्यै ते नमः । अययेनमः उल्लेखस्ति । श्रद्धां मेधां यशः प्रज्ञां विद्यां बुद्धिं श्रियं वलम् । आपुष्पं तेज आरोम्यं देहि मे हव्यवाहन ॥ इत्युपस्थाप ।] आचार्याभिमुखो भूत्वा दक्षिणं जानुं भूतले निधाय पाणिभ्यां यथासम्बद्धक्षिणं श्रोत्रे संस्पृश्य व्यत्यस्तपाभिर्गृत्वा आचार्यस्य सम्बद्धक्षिणपादौ जानुप्रभृति पादपर्यन्तं स्पृष्ट्वा अमुकगोत्रोऽयुक्तमार्गं भो अभिवादये इत्यभिवादनिकं नामोच्चारयन्शिरोवनतिपूर्वकमभिवाद्य । आचार्येण आयुष्मान्भव सौम्यदेवदत्त ३ इति प्रागुक्ताशीर्वादो विनयावनतो भूत्वा सारिज्या उपदेशं वाञ्छन् अधीहि भोः सारिणी भोः अनुनूदहि इत्याचार्यं प्रत्युक्त्वा चारुपाणिमुत्तानीकृत्य दक्षिणपाणिं न्यस्तुत्सीकृत्य संधाय पाणिशृष्ठमदुलीयादुष्टो च दृढीकृत्य कृतम्रजाञ्जलिं दक्षिणाङ्गे निक्षिप्य तत्पार्षत् आसीत् । अथाचार्यस्तदञ्जलिं तत्परिधानीयवाससा आच्छाद्य स्वपाणिभ्यां तदञ्जलिं परिगृह्य प्रणम्या हृत्तिपूर्वकं सारिणी प्रथमं पादशः स्वयमुपत्वा वाचयेत् ततोऽर्धचंद्रस्ततः सर्वोम् । एवं ग्रहणाश्रक्तौ यथाशक्ति स्वयमुपत्वा वाचयेत् । प्रणम्य परब्रह्मऋषिः परमात्मादेवता देवीनायनीछन्दः न्याहृतिमश्रुत्वा प्रजापतिः प्रजापतिर्देवीवृद्धी गायत्र्या विद्यामित्रः सवितागायत्री । उपनयनेत्रि० । ॐ भूर्भुवःसः तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात् । एवंत्रिः । प्राचेपा-मेत्ससाश्रुपिः सोमो देवता त्रिष्टुप्छन्दः मेखलाधारपेवि० । प्राचेपामां वृद्धतो मांदयन्ति प्रवातेवा इरिंजे वर्यवानाः । सोम-क्षेत्र मीजवतसं भुक्षो त्रिमीर्वको वाग्निर्महोमच्छात् ॥ इयं दुरुक्तात्यरिगधमाना दुर्मं वरुवं शुनती न आगात् । प्राणापानाभ्यां नलभामरन्ती प्रिया देवानां सुमगा मेखलेयम् ॥ इति मन्त्रं गानवकेन वाचयन् त्रिःपरित्रीय । ऋतस गोप्त्री तपसः परस्पी प्रती

रक्षः सहमाना अरातीः । सा नः समन्तमनुपरीदि धद्रया भर्तारस्तो मेखले मा रिषाय ॥ इति परिनीतां मेखलामनुमन्त्रयित्वा ।
 प्राणानां ग्रन्थिरसि मा विस्रंसीः । इति मन्त्रं वाचयन् नाभिप्रदेशे ग्रन्थित्रयं कुर्यात् । ततो वटुः सरहस्याङ्गसहितवेदत्रयेणाहुतो-
 हमिति भावयेत् । ततो माणवकाय तूर्णीं दण्डं दद्यात् । माणवकस्तु दण्डं गृहीत्वा—अदान्तं दमयित्वा मां मार्गे संस्थापयन्स्त्र-
 यम् । दण्डः करे स्थितो यस्मान्माद्रक्ष यतो भयम् । इति मन्त्रार्थविमर्शपूर्वकं मन्त्रमुच्चारयेत् । तत आचार्यः कुमारस्य
 कर्तव्यमाचारमादिशेत् । तत्रायं क्रमः—इदानीं ब्रह्मचार्यसि । एतत्प्रभृति मूत्रोत्सर्जनदौ शुद्धयर्थमाचमनं कुरु । संध्योपास-
 नादि विहितं कर्म कुरु । दिवा निद्रां मा कुरु । आचार्यभूतात्सदनुज्ञया मन्त्रराशिमुपधीन्व । सायं प्रातर्भिक्षस्य । सायंप्रातः समि-
 धमाधेहि । द्वादशवर्षाणि वेदग्रहणान्तं वा ब्रह्मचर्यं कुरु । इति निर्दिश्य । ततः स्विष्टकृदादि होमशेषं समाप्याभिमा मेधाजननाद-
 भिरक्षत् तत्रैव सायंप्रातःसमिद्धोमं कुर्यात् । ततो ब्रह्मचारी अनुग्रहचरणीयहोमार्थं ब्राह्मणमोजनार्थं च तण्डुलभिक्षां याचेत् ।
 तत्रायं क्रमः—भिक्षापात्रमावाप्य प्रथमं मातरं भवती भिक्षां ददातु । ततः पितरं भवान्भिक्षां ददातु । इति मन्त्रमुत्तरत्वेन मातु-
 प्यत्सारं स्वमग्निनीमन्यानपि यान्धवांधाप्रत्याख्यायिनो याचयित्वा तद्याचितद्रव्यमाचार्याय निवेद्य । माध्याह्निकसंध्यं विधिवदु-
 पास्य गुरुसंनिधावेषाचपलस्तिष्ठग्रहः शेषं मौनीभवन्शीत्वा वन्दितसायंसंध्योऽग्रेरन्तिकमागत्यासीनः प्राणानाचम्य सायं समिद्धा-

पाठा—१ नयोत्तरते वषट्पदाने मय उक्तः । स्वस्तिव इत्यस्य स्वस्त्ववेवो विधेवेवास्तिष्टुष्टु । इष्टदुर्नेति० । स्वस्तिना सिमीलामुचिना मां स्मृतिं ब्रुजे-
 दिदितरुर्वर्णे । स्मृतिं पुनं जन्तुतो दद्यातु यः स्वस्तिं धार्यापुष्टिंवी सुवेचुर्ना ॥ इति ।

धानं करिष्य इति संकल्प्य तस्मिन्वागौ परिममूहनपर्युद्युषो कृत्वा प्रागुक्तनत्सभिधमाधाय त्रिमुष्टमवमृज्य प्रागुक्तपञ्चत्रि-
मुष्टम्याय मानन्तोक्त इत्यादिना भग्मादाय पूर्वचचत्स्थानेषु धृत्वा पुनः परिसमूहनपर्युद्युषो कृत्वा ओचम इत्यादिनोपतिष्ठेत् ॥

अनुग्रगचर्चनीयहोमः । अथ स्वासीनः पुनः प्राणानायम्य उपनयनाद्भूतमनुग्रगचर्चनीयहोमं करिष्ये इति संकल्प्य । अप-
रुचिष्यमाणेऽनुग्रगचर्चनीयहोमे देयतापरिग्रहार्थेन्यग्धानं करिष्ये । असिन्नन्याहितेयावित्याद्याधारावाज्येनेत्यन्तमुत्ता । सदसस्पतिं
मयितारं कृषीन् एताः प्रधानदेवताश्चन्द्रध्वेण श्रेयेणाग्निस्त्रिष्टकृतमित्यादि सद्यो यस्य इत्यन्तमुत्ता भूर्भुवःस्वः स्वाहेति समिद्धयम-
प्रागधाय परिममूहनादिप्रणीताप्रणयनान्तं कृत्वा मिथ्याद्रव्यं चतुरधतुरो मुष्टिस्तृप्त्वा देयतावयस्य विप्रमोजनस्य च पर्याप्तं नि-
रूप्य श्रोत्र्यारहत्य दिःफलीकृत्य ग्रन्थालय अपयित्वा शृतः स्वालीपाक इत्याचार्याय निवेदयेत् । वटोरेवं करणाशक्तौ तद्वन्धुना-
त्येन वा कारयेत् । एतमाचार्यो ब्रह्मचारिणा नियेदितस्तेन पाणिना स्पृष्टः सत्पाधारान्तं कर्म कृत्वाऽवदानधर्मेणावदाय । सदस-
स्पतिमित्यस्य मेधाविधिः सदसस्पतिर्गायत्री । अनुग्रगचर्चनीयप्रधानं । सदसस्पतिमर्द्धुतं श्रियमिन्द्रसु काम्यम् । सति मेधामे-
यासिप्तं व्याहर्तुं । तदमस्त्वय इदं० । तत्सवितुरित्यस्य विद्याभिन्नः सविता गायत्री । तत्सवितुर्वरेण्यं० । सविन्नइदं० । त्रिभिः-
न्याहा क्रपिन्त्यइदं० इति यथाक्रमं कृत्वा सिष्टकृदादिहोमश्रेणं समाप्य तदवशिष्टाद्येन श्रवरात्राख्यानमोजपित्वा तैर्वेदसमाप्तिं
वाचयेत् । ततो ब्रह्मचारी अक्षरालगणमन्त्रं श्रुत्वाचः श्रुयीत् । एवं मेधाजननपर्यन्तं गुरुं प्रसादयन्वर्तेत । एष प्रयोगः स्वस्थकाल-
कृतपूर्वसंस्कारसंस्कृतविषयः । असंस्कृतविषयस्तन्यते ॥

गर्भोधानाद्यतीतसंस्कारप्रायश्चित्तम् ॥ उपनयनात्पूर्वदिवसे चटुनासह मङ्गललातः प्राणानायम्य तिथ्यादिसंकीर्त्य ममकु-
मारस्य गर्भोधानपुंसवनसीमन्तविष्णुचलित्वातकर्मनामकरणनिक्रमणाच्चाश्विनचौलकर्मोन्तानां नवसंस्काराणां कालातिपत्तिदोष-
प्राप्यधित्तद्वारा धीप० प्रायश्चित्तहोमं करिष्ये इति संस्तव्य उपलेपनाथाज्यं संस्तुत्याधारान्तं कृत्वा अतीतकर्मसंख्यया भूर्भुवः स्वः स्वा-
हेति मन्त्रेणाग्याष्टुतीर्हुता स्त्रिएकृदादिहोमद्वेपं समाप्य चोलव्यतिरिक्तानां कर्मणां प्रमावादकृतानां प्रत्येकं पादकृच्छ्रं चोलस्यार्ध-
कृच्छ्रं, बुद्धिदूरकारणे तु चोलव्यतिरिक्तानां प्रत्येकमर्धकृच्छ्रं चोलस्यैककृच्छ्रं यदुना कारयेत् । अद्यत्नो तु प्रत्याज्ञायत्वेनोक्त-
गोदान-गहस्ततिलहोम-वद्यसहस्रगायत्रीवप-द्वादशप्राद्वणभोजनादिव्यत्यतमप्रायश्चित्तं कारयित्वा अतीतानि जातकर्मवीनि कृत्वा
पूर्वांक्तिप्रकारेणोपनयनसम्पन्नं समाचरेत् । उपनयनकर्मणासह चोलकरणपक्षे पूर्वेषुः संस्कारद्वयं संकीर्त्य युगपत्स्वस्तिवाचनग्रहयज्ञ-
नान्दीश्राद्धादीनि कृत्वा परेषुर्मेद्वललानादि व्रीक्षादिपात्रेष्वप्युपदानान्तं पूर्वोक्तवचौलमयोगं कृत्वा पुनर्लिध्यदिकं संकीर्त्य
उपनयनसंस्तुत्याद्यनुप्रवचनीयहोमान्तं सर्वं कुर्यात् ॥ इति दृष्टिसिद्ध्ये प्रयोगपारिजाते षोडशकर्मकाण्डे उपनयनप्रयोगः ॥

अथ मेधाजननम् ॥ लक्ष्मीनृत्तिसिंहभजनं मेधाजननं जनेषु संपन्नम् । वर्धनमपुनर्भवत्तं निर्भरदुरितप्रसङ्गनिर्दहनम् ॥
अथ मेधाजननविधिरभिधीयते । तत्र तायत्कारणमुक्तं संग्रहे—‘वेदग्रहणमार्थयुक्तमेधा तु जायते । येन तन्मेधाजननं
कर्मोपदिशति व्ययम्’ इति ॥ मेधास्वरूपमाहाय्यलायनाचार्यः—‘या सावित्री जगद्धात्री सैव मेधास्वरूपिणी । मेधाप्रसि-
द्धये पूरणा प्रियासिद्धिमसीप्सता’ इति । तत्र कारिका—‘आग्नेयी दक्षिणा प्रत्यम्दक्षिणा निन्दिता दिव्यः । अनिन्दितायाप्रत्यम्दक्षिणा

पलाद्यं शास्त्रवर्जितम् ॥ तदभावे सञ्चापं वा कुशस्तम्भमथापि वा । त्रिःप्रदक्षिणमुदकुम्भेन तं बद्धम् ॥ आचार्यो वा-
चयेन्मयं सुथयः सुथया इति । तत्रैव मेरुलादीनि व्युदस्थान्यानि धारयेत्' इति ॥ इदमत्र गृह्यम्—'अनिन्दितायां दिश्येकमूलं
पलाद्यं कुशस्तम्भं वा पलाद्यापचारे प्रदक्षिणमुदकुम्भेन त्रिःपरिपिञ्चन्तं वाचयति—सुथयः सुथवा असि यथा तं सुथयः सुथवा अ-
सेधं मां सुथयः सौभ्रवदं कुरु । यथा तं देवानो यज्ञस्य निधिपोस्त्रेवमहं मनुष्याणां वेदस्य निधिपो भूवासय' इति । अस्मार्थः—
इदं मेधाजननं तिस्रो दिशो निन्दिताः दक्षिणा प्राग्दक्षिणेति । अन्याः सर्वा अनिन्दिताः । तस्यां दिश्येकमूलं
पलाद्यं । कुशस्तम्भं वा पलाङ्गमावे । प्रदक्षिणमुदकुम्भेन त्रिःपरिपिञ्चन्तं ब्रह्मचारिणं वाचयति—सुथय इति मन्त्रम् । एकमूल-
मेकद्यापमित्यर्थः । पुनः पलाद्यग्रहणमेकमूलस्याप्युपलक्षणम् । तस्याप्यभावे कुञ्जस्तम्भं परिपिञ्चेदिति ॥ अत्राचार्यः स्मृतिरूपे-
णाह—'कुर्यान्निमेरुलां वेदिं सर्वतो द्वादशाहुलाम् । शुचीं प्रागुत्तरे भागे तस्यां मेघां समर्चयेत् ॥ पलाद्याशाखां तन्मध्ये प-
त्राङ्कुरसमन्विताम् । आद्रं वाप्य कुञ्जस्तम्भं समूलं स्थापयेद्गुरुः ॥ मेधामाधात्वा मतिमान्मेधायै नम इत्यथ । गन्धपुष्पव्याक्षतैः सम्पन्नधूपदी-
पादिभिः पुरा ॥ इष्ट्वा निवेदेदेदं सक्तुमिच्छं संपावकम् । समोदकं निवेद्यान्नं पुनश्चाभ्यर्च्य पूर्णवत् ॥ ग्रणस्य तस्यै मेधायै त्रती-
निःसारयेज्जलम् । उद्यरन्तुश्रुमोमन्नं जलं शृङ्गा प्रदक्षिणम् । संश्राब्धतां नमस्कृत्य तथा कुर्यात्पुनः पुनः ॥ एवं त्रिवारमावर्त्य
दण्डालिनकमण्डलून् । वेद्यां निक्षिप्य च क्षाला वाससी च विनिक्षिपेत् ॥ मेरुलां चोपवीतं च धूलान्यानि विनिक्षिपेत् । वाससी

ते ध्यगुरो मेधाजननकर्मणि ॥ दद्यात्तावत्प्रभृत्येव कौपीनेन श्रवतेयेत् । पुण्याहवाचनं कृत्वा ब्राह्मणांश्चापि भोजयेत् ॥ तमाव-
 हति मा मेधा मेधाजननकर्मणः । तत्तर्तन्यं ग्रयमेन व्रतस्य च समाप्ते' इति ॥ अत्र भगवान्—'स्ववासापेक्षयाप्रेयी दिशं
 यात्वां च नैर्ऋतिम् । दर्जपित्त दिशो निन्धास्तिस्त्रोऽन्यत्वां विदिशि स्थितम् ॥ पलाशं प्राप्य तत्रास्य मेधाजननमाचरेत् । तत्रैक-
 मूलमित्येव पलाशस्य विशेषणात् ॥ मूलप्रभृत्येवोद्धतग्राहमेदसमन्वितम् । सर्वथा यस्यकस्यापि पलाशस्य लसंमवे ॥ कुशस्तम्ब-
 मुरागम्य तं दुग्ममिनराणि च । प्रदक्षिणं त्रिःपरितः सिञ्चन्तं ब्रह्मचारिणम् । वाचयेन्मन्त्रमाचार्यः सुश्रवः सुश्रवा असि ॥ इ-
 त्तरमादिकं भूयानमन्तमयधानतः । प्रतिप्रदक्षिणं मन्त्रमप्यभ्याचर्त्य वाचयेत् ॥ ततः पूर्वधृतं वल्लमेरलाद्यलिलं घटुः । पलाशमूले
 संन्यन्य नानान्यन्यानि धारयेत् ॥ शृहान्प्रतीयाहुर्नाथैः समर्त्तर्वेन्पुभिः सह । पथि स्वस्त्यपनागमभ्रान्यदे'पुर्वान्वधाः सह ॥ अग्रतोऽस्य
 नयेयुने वारिधारं च संतताम् । ततः गन्मङ्गलैर्द्विपैः पूर्णकुम्भादिभिर्युतः । प्रापयेद्बृहमाचार्यः पुण्याहं वाचयेद्विजैः' इति ॥

अथैतन्मन्त्रार्थः । सुश्रवः सुश्रवा असीति—भो सुश्रवः पलाश, तं सुश्रवा असि श्रोभनस्य ब्रह्मवादस्य श्रोताऽसि । तं यथा
 सुश्रवा अपि पदं नां मीश्रतसं श्रोभनस्य ब्रह्मवादस्य श्रोतारं मुकीर्तिं वा कुरु । यथा तं देवानां संबन्धिनो यज्ञस्य निधिपोऽसि
 यन्न निधेः पाल्मोमि परमहं मगुण्याणां संगन्धिनो वेदस्य निधिपो भूयानम् इति ॥

अथ मेधाजननप्रयोगः ॥ प्रागुक्तक्रमेण चरितव्रतस्य ब्रह्मचारिणो मेधासिद्धयै आचार्यधतुर्धदिवसे मेधाजननं कर्म कु-
 र्यात् । तत्रायं क्रमः—प्रत्यग्राप्यव्योदप्रागुदरपूर्वोत्पतमस्त्रादिदिशि आरगमजितं पलाशं तदमात्रे मन्त्रारं वा तदभावे कुशस्तम्बं

चा तद्भावे न्यगृहसंज्ञानभागे सर्वतो द्वादशदुलां त्रिमेखलां वेदिं कृत्वा तस्यां पलाशकुसुमनितामाद्रौ पलाशशालां समूला-
 द्रुमुन्मन्ने वा प्रतिष्ठाप्य ब्रह्मचारिणान्वाच्यः संकल्पपूर्वकं पूजां कुर्यात् । तत्रायं क्रमः—तिथ्यादिकं संकीर्त्य मम कुमारस्यो-
 पनयनत्रयमासि वेदग्रहणसामर्थ्यलक्षणमेवास्तिदिद्वारा श्रीप० मेधापरनामकसावित्रीपूजां करिष्य इति संकल्प्य तत्र मेधाधिपनम्
 इति नाममन्त्रेणावाहनादुपचारान्कृत्वा यावत्सक्तुमोदकमिश्रमञ्जं निवेद्य पुनश्च पूर्ववद्भ्यर्च्य ब्रह्मचारिणा प्रणमय्य एवं शुद्धजल-
 पात्रौर्केन—सुश्रवः सुश्रवः असि यथा त्वं सुश्रवः सुश्रवा अस्त्वं मां सुश्रवः सौश्रवसं कुरु । यथा त्वं देवानां ब्रह्मस्य निधि-
 पोत्सवमहं मनुष्याणां वेदस्य निधिपो भूयासम्' इति मञ्जं वाचयन्बहुना प्रदक्षिणं कुर्वता जलसेचनं कारयित्वा प्रणमय्य एवंपुन-
 द्विपारं कारयेत् । ततो ब्रह्मचारी स्नात्वा नवान्यक्षोपवीतानिनेखलादण्डान्पूर्ववत्समञ्चं धृत्वा पुराणानि वेद्यां विमृश्य पूर्वधृत-
 वाससी गुरवेदत्ताविधिवत्स्तिवाचनं कृत्वा ब्राह्मणान्भोजयेत् ॥ इति श्रीनृसिंहीये प्रयोगपारिजाते पोट्टशकर्मकाण्डे मेधाजननम् ॥

अथ पुनरुपनयनम् ॥ अहःसंहतिहननं पुनरुपनयनं परेऽनुमन्यन्ते । लक्ष्मीनृसिंहमननं मन्येऽहं हन्त नित्यमान-
 न्दम् ॥ अथ पुनरुपनयनविधिरभिधीयते । तत्र कारिका—'वेदान्तरमधीक्ष्य ऋग्वेदं येत्वधीयते । उपनीतिरियं तेषामलं-
 करणवर्जिता ॥ तदेतदुपनीतस्य प्रायश्चित्तमिदं भवेत् । कृताकृतं च वपनं मेधाजननमेव च ॥ मेधाजननसद्भावे ब्रतचर्या
 भवेदिह । अनुग्रहचर्चनीयश्च तद्रभावे द्वयं नच ॥ परिदानं न कार्यं स्वाभिमानान्तरं त्विदम् । पूर्वस्था वाचयेत्स्थाने तत्सवितु-
 रूर्णीमदे ॥ त्रिदेवानां दिग्भारायाचाचार्योपात्तमुत्तये । भणितोऽत्र विद्येपोऽयं समानमितरद्भवेत्' इति ॥ इदमत्र गृह्यम्—'अ-

नुपेतपूर्वस्याथोपेतपूर्वस्य कृताकृतं केदापनं मेधाजननं चानिरुक्तं परिदानं कालश्च तत्सवितुर्दृष्टीमह इति सावित्रीम्' इति । अ-
 स्वार्यः—एतदुपनयनविधानमनुपेतपूर्वस्य । उत्तरविचक्षेदेदमारभ्यते । अथानन्तरमुपेतपूर्वस्य विक्षेपं वह्न्यामः । कृताकृतमिति
 वन्ते । परिदानमनुक्तमिति । न भगतीत्यर्थः । कालयोदययनादिनिरुक्तः । पूर्वस्याः सावित्र्याः स्थाने एनां सावित्रीं प्रयु-
 ज्जीत । प्रायश्चित्तत्वेन पुनरुपनयनप्राप्तां एवं कुर्यादिति । अथोपेतपूर्वस्येत्यत्र हरदत्तस्तु—'अथानन्तरं वेदान्तरे उपेतपूर्वो य
 इमे वेदमध्येतुमिच्छति तस्योपनयने विक्षेपो वह्न्यते' एवं सुवन्तेतज्ज्ञापयति तेन प्रकारेण प्रतिवेदमुपनयनं कर्तव्यमिति । अन्येतु
 मठरुहणमुपनयनं सर्ववेदार्थमिति मन्यन्ते । तथाहापस्तम्बः—'सर्वेभ्यो वेदेभ्यः सावित्र्यनूच्यत इति हि ब्राह्मणम्' इति ॥
 अत्रानार्यः न्युतिरूपेणाह—'अर्च्युणां मामगानामृचमध्येतुमिच्छताम् । क्रिया सात्परिदानान्ता दीक्षादि न विधीयते ॥ ब्र-
 ह्मदेन च मेधारी दीक्षा च न विधीयते । ऋचमध्येतुऋमानां दीक्षामिच्छन्ति केचन ॥ कृता क्रियास्तु दानान्ता द्विजानामन्य-
 वेदिनाम् । ब्रह्मोदनर्तनं न स्यात्सावित्र्याः स्थान इष्यते ॥ पुनर्मार्जनसावित्री ऋपिस्थाने ब्रताभिधा । उत्तरायणकालादिनियतिर्न
 विधीयते ॥ निष्कृत्यर्चोपनयने चालंकारश्च सुनत' इति ॥ यदाह भगवान्—'यो वेदान्तरमध्येतुं तत्प्रविधिना ततः । कृतो-
 पनयनोऽधीत्य तं वेदं मरुतं द्विजः ॥ द्वितीयमिममृवेदमध्येतुमभियान्छ्या । एतद्रुक्षोक्तविधिना पुनरप्युपनीयते ॥ केशानां
 रपनं तस्य न क्रियेत क्रियेत वा । मेधाजननस्मार्गपि विक्षेपं च कृताकृतम् । कर्तव्यपक्षाश्रयेण मेधाजननकर्मणः । ब्रह्मोदमस्य हो-

मस्य विराद्यादिव्रतं तथा । कस्य ब्रह्मादिमयेण परिदानं च नेष्यते । तयोदगयनादिश्च कालो नापेक्ष्यतेऽथ तु ॥ तत्सर्वितुष्टुणी-
महे ययमित्येवमादिक्ता । अग्न्यावित्री परिग्राह्या यद्यदन्यत्समीक्षितम् ॥ अन्योपनयने तच्चदलंकारविवर्जितम् । इहापि सर्वं कुर्वीते-
त्युपनीतः पुनर्मेवेत्' इति ॥ ॐ ॥ अथ पुनरुपनयनस्य विभिन्नान्तराण्युच्यन्ते यराक्षरप्रायश्चित्तकाण्डे—'अजिनं मेखला
दण्डो भेषजचर्पा व्रतानि च । नियतन्ते द्विज्जातीनां पुनःसंस्कारकर्मणि' इति । आह मनुः—'अज्ञानात्प्राप्त्य विष्णूयं सुरासंस्पृ-
ष्टमेव च । पुनःसंस्कारमर्हन्ति त्रयो वर्णा विजातयः' इति । विष्णुरपि—'विश्राहप्राप्तकुटुम्बगोमांसशक्नेषु सर्वेष्वेव द्विजा-
नीनां प्रायश्चित्तान्ते पुनःसंस्कारं कुर्यात्' इति । ज्ञातातपस्तु—'तदुनं गृज्वा पलाण्डं च तथा शुनाम् । उष्ट्रमातुपके-
भाचराममीक्षीरभोजनात् ॥ उपानयं पुनः कुर्यात्तप्तकृच्छ्रं चरेन्मुहुः' इति । यमोपि—'भृशुरो यदपाने च कृते गोमल्लण्डपि
पा । तप्तकृच्छ्रपरिक्लिष्टो मौञ्जीहोमेन शुष्यति' इति । अन्यथ—'चण्डालाग्रं दिलो भुक्त्वा सम्यक्त्वान्द्रायणं चरेत् । बुद्धिपूर्वं तु
कृत्राण्यं पुनःसंस्कारमर्हति' इति । संग्रहे—'जीवन्यादि समागच्छेद्भुक्तकुम्भे निमज्ज्य च । उद्धृत्य क्षापयित्वास्य जातकर्मोदि
कारयेत्' इति । स्मृतिचन्द्रिकायां बोधायनस्तु—'सिन्धुसौवीरसौमार्गालथा प्रत्यन्तयासिनः । अद्भुतवृक्षकल्लिङ्गाश्च गत्वा सौ-
स्कारमर्हति' ॥—प्रत्यन्तो म्लेच्छदेवः । 'प्रत्यन्तो म्लेच्छदेवः स्यात्' इत्यभिधानात् । हिमवत्कौशिक्षां विन्ध्यं पारं पञ्चस्य पश्चि-
मम् । तीर्थयात्रांविना गत्वा पुनःसंस्कारमर्हति' इति । आदित्यपुराणेपि—'सौराष्ट्रसिन्धुसौवीरानावन्त्यं दक्षिणापथम् । एता-
न्देवान्द्विजो गत्वा पुनःसंस्कारमर्हति ॥ विष्णुव्रतमथदुष्कारं प्राजापत्यं समाचरेत् । पञ्चगव्यं च कुर्यात् खाद्या पीत्या शुचिर्भवेत्'

इति । एतद्य प्राजापत्यं चरित्वा पञ्चात्पञ्चगव्येन स्नानं कृत्वा पञ्चगव्यं श्राद्धाय शुद्धो भवतीति । एतत्पुनःसंस्कारात्प्रागेव कर्तव्यम् ।
‘प्रायश्चित्तान्ते पुनःसंस्कारं कुर्यात्’ इति विष्णुवचनात् ॥ तथा विशेषमाह कश्यपः—‘चीर्णप्रायश्चित्ताः प्राच्यामुदीच्यां वा दिशि
गत्वा यत्र ग्रामपथानां शुब्दो न श्रूयते तस्मिन्देशेऽपि प्रज्वाल्य ब्रह्मासनमासीर्य प्राक्षणीतेन विधिना पुनःसंस्कारमर्हन्ति’ इति ।
पराशरस्तु—‘अजिनं मेखलां दण्डो भक्षचर्यव्रतानि च । निवर्तन्ते द्विजातीनां पुनःसंस्कारकर्मणि’ इत्याह । अत्रालिनादिवद्रूप-
नमपि नियतं । तदाह विष्णुः—‘सर्वेष्वेतेषु द्विजातीनां प्रायश्चित्तान्ते भूयःसंस्कारं कुर्याद्रूपनदण्डमेखलाभक्षचर्यव्रतानि पुनः-
संस्कारकर्मणि वर्जनीयानि व्रतानि साम्यप्राजापत्यादीनि महानाभ्यादीनि वा इति ॥ इति श्रीचतुर्विंशतीये प्रयोगपारिजाते पौड्यकर्म-
काण्डे पुनरुपनयनम् ॥

अथ ब्रह्मचारिधर्माः ॥ स ब्रह्मचारिधर्मः स खलु भवेदेव गृहिषु गण्यतरः । स तु यत्तिपतिषु वरेण्यो यो भवति
नृमिह भवति वट्टभक्तिः ॥ अथ ब्रह्मचारिधर्मा निरूप्यन्ते । तत्र मनुः—‘उपनीय गुरुः शिष्यं शिक्षयेच्छीषमादितः ।
आचारमधिकांशं च संव्योपासनमेव च’ इति । यमस्तु—‘मेखलामजिनं दण्डमृषवीतं च नित्यशः । कौपीनं कटिमूत्रं च ब्रह्म-
चारी तु धारयेत् ॥ अग्नीन्यनं भक्षचर्यमथःशय्यां गुरोर्हितम् । आसमावर्तनात्कुर्यात्कृतोपनयनो द्विजः’ इति ॥ अत्रोपाकरण-
पर्यन्तं गायत्र्या ब्रह्मयज्ञः कर्तव्य इत्याह कारिका—‘उपाकरणपर्यन्तं सावित्र्या ब्रह्मयज्ञकम्’ इति ॥ आध्यायनाचा-
यंस्तु—‘अजनाभ्यसुनक्षीद्रगन्धपुष्पाद्यतान्त्रती । वर्जयेत्पादुकच्छत्रयानोष्णीपरथादिकान् ॥ न शयीचान्तरिक्षे तु नाशुची न

परः मह । नचासीत् न नम्रश्च नालीकं विमृषाद्वली ॥—नालीकं नारिकेलकण्डलुम् । मनसापि नचोद्धृष्ट्या गुरोराज्ञा कथं-
 नन् । गुरुवद्विरुपसीषु तत्पुत्रादिषु सर्वदा ॥ प्रत्यक्षे वा परोक्षे वा चरेत् प्रथमाश्रमी । वेदोदितव्रतादन्यान्व्रतान्सर्वान्न संचरेत् ॥
 न स्वापात्मवर्गीयेषु न युष्मदीयादितत्ततः । भिक्षुमाहृत्य सुखीयात्सायं श्रातगुरो वसन् । तदाज्ञया त्रिपवर्णं स्थापीत च सदा
 शुचिः ॥ त्रती नोपवसेद्ग्राह्यु पित्रोः संसितयोर्भ्रते । देवर्षिपितृभूजां च कुर्याद्वा गुर्वनुज्ञया ॥ अच्छिन्नान्धारयेन्नित्यं दण्डाजि-
 नकण्डलम् । यममययिन्ने च मेखलां च गुरो वसन् ॥ छिन्नेन्वेतेषु संगृह्य नवान्यन्यानि च द्विजः । विधिना सुप्रशस्तेषां
 छिन्नान्यप्यु विनियुजयेत् ॥ छिन्नेन्वेतेषु दुष्टेषु ग्राह्णान्याधारणात्थजेत् । त्यागात्प्राग्बिभृषादन्यत्यायश्चितीयते त्यजन् ॥—ग्राह्णा-
 न्याधारणादिति अन्येषां नयानां आधारणादिति ज्ञेयम् ॥ त्ववसेतांश्चरतामेषां दिनमात्रं द्विजन्मनाम् । कृच्छ्रेण तेषां शुद्धिः स्वा-
 न्मान्यथा ग्रामचारिणाम्' इति ॥ अत्र विदोषमाह भरद्वाजः—'कृष्णसारङ्गचस्त्रानामजिनं क्रमशः स्मृतम् । विप्रक्षत्रियवैश्यानां
 वदूनां धारणाव च ॥ स्वस्योपवीतमानेन कृत्वा स्वस्योक्तकर्मणि । उपवीतं यथादोधसुपवीतेन धारयेत् ॥ निर्लोभं प्राक्तनं दद्रे
 प्राणिभिर्मूर्ध्निनादिभिः । उपपुक्तं धृतं दग्धमचार्यमजिनं स्मृतम् ॥ यक्षोपवीतं संधार्यमजिनेन सहामिश्रम् । विनाजिनं न संधार्य
 जानता मद्रचारिणा' इति । आश्रयायनाचार्यस्तु—'ग्रामादाह्वयवा स्वमे विसर्गे रेतसो द्विजः । त्रती शुद्धति कृच्छ्रेण त्रिरात्रो-
 पोपणेन वा ॥ स्वेच्छया त्यजतो रेतो म्रियुनं वा प्रकुर्वतः । ग्राजापत्येन चीर्णेन जपेन च क्षुचिर्भवेत् ॥ युरत्या गृह्यतकाद्यन्नं
 मत्वा विप्ररूपदं जपेत् । अमत्या तु दिनं जग्वा तदा गर्हान्पुरोदितान् ॥ न ग्रावमृतके सातां मातापित्रोर्भृत्येर्भ्रते । प्रतिनद्योत्स-

वालोरुः आद्याग्रं च न शस्यते ॥ न यक्षयेच्च ताम्बूलमय मीथुनमेव च । बर्जयेद्धुनं लाजान्मायापूषादिकान्त्रयी ॥ चरिता चतुरो
 वेदांगीन्द्रावेकमयापि वा ॥ तर्पयेद्दक्षिणाभिस्तु गुहं भक्त्या विचक्षणः । अन्नं पित्रादिवन्भुज्यः समाह्वयाथवा परात् ॥ राजभ्यो
 वा गुहं मम्यक्तोपयेत्माचको ग्रती ।-त्रतान्तरे संस्थितयोः पित्रोः कुर्याच्चदीरितः । आसमाप्य क्रियाः सर्वोः शिरः संवत्सरा-
 वधि । तयोः पितृन्वे संग्राते पश्चादेव समापयेत् ॥ सङ्गतं व्रतवान्विप्रो विधिबहुश्चोदितः ॥ गुर्वज्ञा व्रतिभिः कार्यो पूजामक्ति-
 पुरस्कृतैः' इति ॥ याज्ञवल्क्येयि—'मथुमांसाञ्जनोच्छिद्यशुक्लस्त्रीग्राणहिंसनम् । दर्पणालोकनास्त्रीलपरिवादान्विवर्जयेत्' ॥ मनु-
 रपि—'वर्जयेन्मधु मांसं च गन्धमाल्यरमस्त्रियः । शुक्लानि चैव सर्वाणि प्राणिनां चैव हिंसनम् ॥ अभ्यङ्गमञ्जनं चाङ्गणोरुपान-
 च्छन्नपारणम् । कामं क्रोधं च लोभं च नर्तनं गीतपादनम् । घृतं च जलवाटं च परित्राटं तथादुतम् ॥ स्त्रीणां च प्रेक्षणाल-
 म्ममधुपपाते परस्व च । एकः शयीन सर्वत्र न रेतः स्कन्दयेत्कणित्' इति ॥ यमः—'खट्वासनं च शयनं बर्जयेदन्तथावनम् ।
 व्यपेदेरुः कुशेऽप्येव न रेतः स्कन्दयेत्कणित्' ॥ कौर्मि—'नादज्ञं चैव वीक्षेत नाचरेदन्तथावनम् । गुरुच्छिद्यं भेषजायं प्रयुज्जीव
 न कामताः । एतन् व्याधिमहित्यं वेदितव्यं नचान्यथा' इति ॥ ॐ ॥ वैद्योपदिष्टं मधुमांसादिकं तु गुरोरुच्छिद्यं कृत्वा
 प्राधीयात् । तथाच पसिष्ठः—'चरेयाधी यथाकामं गुरोरुच्छिद्यं कृत्वा भेषजायं सर्वं प्राधीयादि'ति । व्याधिमत्ता न भवती-
 त्पथः । तथाच बृहस्पतिः—'अष्टौ तान्यव्रतग्रामिन् द्वापो मूलं घृतं पयः । द्वित्रिर्वाहणकाम्या च गुरोर्वचनमौपधम्' ॥ उच्छिद्यं
 गुरुग्न्यतिरिक्तम्य वज्र्यम् । तथाह वसिष्ठः—'उच्छिद्यमगुरोरभोज्यम्' इति । अगुरोरभोज्यमित्यनेन गुरोरुच्छिद्यं भोज्यमिति गृह-

चितम् ॥ आपस्तम्बस्तु—‘नितुर्ज्येष्ठप्रातुश्चोच्छिष्टं भोज्यम्’ इति । गुरुपुत्राद्युच्छिष्टं न भोक्तव्यम् । तदाह मनुः—‘उन्मर्दनं तु गात्राणां स्नापनोच्छिष्टभोजने । न कुर्याद्गुरुषु तस्य पादयोश्चायनेजनम् ॥ अम्यञ्जनं स्नापनं च मावोत्सादनमेव च । गुरुपत्न्या न नार्याणि केजानां च प्रसाधनम्’ इति ॥ ॐ ॥ मातापित्रोर्बिपत्तावपि ब्रह्मचारिणः दद्यात्तद्विद्वत्क्रियायां मंत्रैः—‘मातृगुरो विपत्रे तु ब्रह्मचार्येपि यः सुतः । स त्रयस्त्रिंशद्विपत्तयः ॥ तेनाक्षीचं न कर्तव्यं संध्या चैव न तुम्यति । अपि कार्यं च कर्तव्यं सार्ययातथ नित्यतः’ इति । कालायनोपि—‘न त्यजेत्सर्वकर्म ब्रह्मचारी स्वयं कश्चित्’ इति ॥ ॐ ॥ अथ भिक्षाचरणम् ॥ तत्र व्यासः—‘ब्राह्मणक्षत्रियविश्वधरेषु भिक्षमन्वहम् । सजातीयगृहेष्वेव सार्वधार्णिकमेव वा ॥—मानसं पणिकमापद्विषयम् । अतएव भविष्यत्पुराणे दर्शितम्—‘चतुर्वर्ण्यं चरेद्भिक्षमलामे कुरुनन्दन’ इति ॥ ॐ ॥ आपद्यपि न शूद्रपक्वान्नं गृहीयात् । तदाह अङ्गिराः—‘आममेवाददीतासादृशानां वैकराश्रकम् । आमं पूयति संस्कारे धर्मं तेभ्यः प्रयच्छताम् ॥ तन्मादात्मं गृहीतव्यं शूद्रादप्याङ्गिरोऽन्नवीत्’ इति । एतदप्यापद्विषयम् ॥ ॐ ॥ शूद्रान्नोपजीवने दोषमाह पराशरः—‘यस्तु वेदमर्षीयानः शूद्राभ्युपजीवति । शूद्रो वेदफलं याति शूद्रत्वं तोऽपि गच्छति’ इति । अन्यच्च—‘शूद्राद्येनोदरस्येन ब्राह्मणो म्रियते यदि । निरालम्बो वेदवेदी धर्मज्ञोऽप्य षडङ्गयित् ॥ चतुर्वेदपि यो विप्रः स श्रेतो जायते नरः’ इति ॥ ॐ ॥ अनापद्यपि सजातीयेभ्यः प्रसासेभ्य एव भिक्षमाहरेत् । तदाह मनुः—‘वेदयज्ञैरहीनानां प्रशस्तानां स्वकर्मणि । ब्रह्मचार्याहरेद्भक्षं गृहिभ्यः प्रयतोऽन्नदम्’ इति । उक्तेषु फेषु चिदपवादमाह सण्ड—‘गुरोः कुले न भिक्षेत न क्षातिकुलवन्धुषु । अलामे तन्ययोगेहानां पूज

पूरं परिधयेत् ॥ मयं वापि चरेद्भ्रमं श्रुतं क्तानामसंभवे । नियम्य ग्रयतो वाचमभिधत्वांस्तु वर्जयेत् ॥ तच्च भैक्षं भोजनपर्या-
 संगव कर्तव्यम् । तदाह यमः—‘आहारमात्रादधिकं न कचिद्भक्षमाहरेत् । युज्यते स्तेयदेहेण कामतोऽपिक्रमाहरन् ॥ उद-
 रुग्मं गुमनगो गोशठम्बुचिकारुजान् । आहरेद्याजदर्यानि भैक्षं चाहरदधरेत्’ इति ॥ ॐ ॥ निषिद्धभैक्षमाहात्रिः—‘हस्तदद्या
 तु या शिक्षा लज्जं व्यञ्जनानि च । भुक्त्वा तशुचिनां भान्ति दात्ता स्वर्गं न गच्छति ॥ माधूकरीयमादाय धाद्राणेभ्यः प्रयच्छति ।
 न यति नरकं पौरं भोक्ता भुञ्जति किल्बिषम् ॥ तस्माद्योषहरेर्ज्ञेयमतिरिक्तं कदाचन’ इति ॥ स्मृतिसंग्रहे—‘प्रलचारी तु
 भैक्षमभ्युत्तिष्ठेत् न समाचरेत् । अशक्तौ निरुनेद्भूमाप्यु पापे प्रवेशयेत्’ ॥ आहृतं भैक्षं गुरवे निदेद्य सुखीत । तथाच
 गौतमः—‘निनेय गुरवे भिक्षां भुञ्जीतासंनिधौ गुरोः । तद्वार्योपुत्रतत्रलचारिभ्य इति चान्वहम्’ ॥ याज्ञवल्क्योपि—‘कृता-
 विकार्यो भुञ्जीत चाग्यतो गुरेनुग्रहा । आपोद्यनक्रिवापूर्वं संस्तुत्याभमकुत्सयन्’ ॥ ॐ ॥ संस्काराश्च हारीतेन दर्शिताः—
 ‘भैक्षमेव हि पर्यविठतमादित्वदर्शितं दुरे निवेदितमनुज्ञातममृतसंमितं शत्रुर्यदश्नाति प्रलचारी ब्रह्मसिद्धिमयामोति’ इति ॥ ॐ ॥
 एकाज्ञनिषेधमाह मनुः—‘भक्षेण वर्तयेन्नित्यं नैकाश्रायी भवेद्ब्रतौ । भक्षेण व्रतिनो वृत्तिरुपवाससमा स्युता ॥ व्रते वा देवदेवस्य
 विभ्ये कर्मण्यमधयन् । काममभ्यर्धितोऽश्रीयाद्ब्रतमस न तुष्यते’ ॥ अकरणे प्रत्ययायमाह मनुः—‘अकृत्वा भैक्षचरणमसमिध्य
 न पापकम् । अन्तस्तुरः सप्तरात्रमन्वर्षीर्जिज्ञातं चरेत्’ इति ॥ इति भिक्षाचरणविचारः ॥

अयामभिकार्यम् । तत्र कारिका—‘अभिकार्यं च भिक्षायाः प्राग्वर्चं वा तदिष्यते । पर्युहन्तोक्षणे स्वातामादावन्ते च क-

भेनः' ॥ यनुरपि—'दूरादाहृत्य समिधः संनिदध्याद्विद्वामसि । सायं प्रातश्च जुहुयाच्चाभिरयिमतन्द्रितः' । विहायसि अन्तरिक्षे ॥३॥ समिदाहरणमाह वैजयापः—'पुरास्तमयात्यागुदीचीं दिशं गत्वा अहिंसचारण्यान्समिधमाहरेदार्द्रामन्त्राद्यकामः शुष्कां चक्षवर्चस्राम उभयीमुख्यरामः' इति ॥ ३३ ॥ समितुक्षणमाह कालायनः—'नाहुष्टादधिका कार्या ममित्स्थूलतया कृ-
न्ति । न विपुक्ता तथा वै न सकीटा न पाटिता ॥ प्रादेशामाधिक्यनूना तथा न स्वादिशसिद्धा । नातिपूर्वा नातियमा हो-
नेयु तु विज्ञानता ॥ विक्षीर्णा विदला हस्ता यक्रा समुपिरा कृष्णा । दीर्घा स्थूला पुणैर्दृष्टा कर्मसिद्धिविनाशिका' इति ॥ समि-
न्त्रियम उक्तो यायुगुराणे—'मालावयः समिधः कार्याः एतद्विषयलक्षणाः । शमीरोहितकाश्चत्थालदलामेकैवेतसां' इति ॥ ३४ ॥
अभिकार्याकरणे प्रत्ययायमाह हारीतः—'पुरा जग्राह चै मृत्युर्हिसयन्ब्रह्मचारिणम् । अग्निलं मोचयामास तस्मात्परिचरेद्वि तम् ॥
ब्रह्मचारी यदा तन्मायादध्यात्समिधो नहि । शृङ्गीयाचं तदा मृत्युरादध्यात्समिधस्तवः' इति ॥ ३५ ॥ अभिकार्याकरणे प्रायश्चि-
त्तमुक्तमृगिधधाने—'मानलोकं जपेन्मन्त्रं शतसंख्यं त्रिबालये । अधिकार्यं विना शुद्धे न पापं ब्रह्मचारिणः' इति ॥ इत्यभिका-
र्यविधिः ॥ ३६ ॥ जयाभिवादनविधिः । तत्र कालमाह यमः—'ततोऽभिवादेद्बुद्धानभिकार्यादनन्तरम्' इति ॥ तत्प्रकार-
माहाचार्यः—'वामं वामेन संस्पृश्य दक्षिणेन तु दक्षिणम् । हस्तेन कर्णं हस्ताभ्यां गुल्फणमभिवादनम् ॥ वामोपरि करं कृत्वा
दक्षिणं नाम चोर्ध्वम् । जानुग्रथति पादान्तगारभ्यापदयोर्नयेत्' इति ॥ एतच्च प्रत्युत्थाय कर्तव्यम् । तदाहापस्तम्बः—'ऊर्ध्वं
प्राणा सुत्कामन्ति यूनः स्वविर आगते । प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान्प्रतिपद्यते' ॥ विष्णुः—'स्निष्याणामाश्रिपं दद्यात्पा-

दोषग्रहे गुरुः । सृष्ट्या कर्णौ च विदुषां मूर्खाणां त्वेकपाणिना' ॥ अत्रिः—'दक्षिणं पाणिमुद्धृत्य प्रकाममभिवादयेत् । श्रोत्रे-
धेव्यञ्जलिः कार्यः पादोपग्रहेण गुरोः' ॥ अत्र ब्राह्मणसमावायेऽभिवादनप्रकारमाह मनुः—'लौकिकं वैदिकं वापि तथाध्या-
न्मिरुमेव वा । आददीत यतो क्षानं सं पूर्वमभिवादयेत् ॥ नामधेयस्य चे केचिदभिवादं न जानते । तान्ब्रह्मोऽहमिति ब्रूयात्स्त्रियः
नर्नन्तर्धेन च' इति ॥ ॥ यः पुनर्जानन्नप्याक्षिपं न करोति तस्य दोषो भविष्यपुराणे दर्शितः—'अभिवादे कृते यस्तु न
करोत्यभिसादनम् । आक्षिपं वा न कुर्वते स याति नरकं ध्रुवम्' इति ॥ तस्य फलविशेषमाह मनुः—'अभिवादनशीलस्य नि-
त्वं ब्रह्मोपसेविनः । चत्वारि तस्य वर्धन्ते आयुः प्रजा यशो बलम्' इति ॥ इत्यभिवादनविधिः ॥ ॐ ॥ अथ ब्रह्मचर्यकालमाह
याज्ञवल्क्यः—'प्रतिपदं ब्रह्मचर्यं द्वादशाब्दानि पञ्च वा । ब्रह्माणान्तिकमित्येके केशान्तं चैव षोडशे ॥—केशान्तं गौदानिकम् ।
नेदानभीत्य बेंदी वा वेदं नापि यथाक्रमम् । अविमुक्तब्रह्मचर्यो लक्षण्यां स्त्रियमुद्धरेत्' इति ॥ इत्युपकुर्वाणधर्माः ॥

अथ नैष्ठिकधर्माः ॥ निष्ठुरा निष्ठिता येन येन श्रेष्ठाः प्रतिष्ठिताः । सुरज्येष्ठादिकं ज्येष्ठं श्रीश्रेष्ठं तमुपाश्रये ॥ अथ
नैष्ठिकधर्मा उच्यन्ते । तत्र याज्ञवल्क्यः—'नैष्ठिको ब्रह्मचारी तु बसेदाचार्यसंनिधौ । तदभावेऽस्य जनयेत्पत्न्यां वैश्वानरेपि
वा' इति । मत्तुरपि—'यदि यात्यन्ततः कालो रोचते स्वगुरोः कुले । शुक्तं परिषरेदेनमाशरीरविमोक्षणात् ॥ आचार्यं तु खलु
श्रेते गुरुपुत्रे गुणान्विते । गुरुदारे सपिण्डे वा गुरुगृह्णित्तिमाचरेत् ॥ एतेऽप्यविद्यमानेषु स्थानासनविहारवान् । प्रयुञ्जानोऽग्नि-
शुश्रूषां सादयेदहमात्मनः ॥ स्थानासनविहारव्ययेन स्थानोपवेशगमनवानित्यर्थः । एतच्च सङ्घत्तब्राह्मणशुर्बादि-

पिपयम् । तदुक्तं तेनैव—‘ब्रह्मणे च गुंरां शिव्ये नासमात्यन्तिकं चरेत् । ब्रह्मणे चाप्यनूचाने काङ्क्षन्त्यतिमनुत्तमाम्’ इति ।
 वसिष्ठोऽपि—‘ब्रह्मचर्यं चरं द्वीमानाथरारिविगोद्यणात् । आचार्यं तु सप्त ऋते अग्निं परिचरेत्स्वयम्’ ॥—संयतवारु चतुर्थपपाट-
 मकालर्भभाषी सुर्वपीनो नद्राअलिशिरो गुहं गच्छन्तमगुच्छेदरासीनयुपतिष्ठेच्छुयानधेदारीताहूताध्यायी सर्वलब्धनियेदी
 सदानपनदन्तयशालनाभ्यसुनरजी व्यानामनशीलित्तिरहोभ्युपेयादपः इति । अहनि त्रिपवणस्त्रायी स्यादित्यर्थः ॥ ग्रन्थान्तत-
 रेतु—‘ब्रह्मयूनाधमालदण्डकोपीनकुण्डिकामोक्षीमेखलाधारणं सकृद्धोलनमसकृदवगाहनमुभयकालमग्निहोत्रसंध्योपासनमल्लुप्तलोमके-
 नूनगरसंगन्धमाद्यलैहाभ्युन्नयेपातंकारच्छत्रोपानद्राहनारोहणायापनयिचिकित्साज्योतिषलक्षणवास्तुविद्यामङ्गलपौष्टिकशान्तिक-
 गान्धनसंयन्धशिल्पसूत्रनकाररुर्मयेदमक्षीद्रव्यमनयान्यपरिच्छेदनशास्त्रघृतव्यवहारपरिहाउप्रणयद्रुहकविस्सापनविडम्बनविपादो-
 लुरुचरिन्दनारोदनपादोद्वर्तनं चैतानि वज्र्यानि ॥ दक्षस्त्यग्निकार्वविधिमाह—‘यज्ञिवां समिधमाहृत्य संमार्जनोपलपनोद्धो-
 धनममूहनसमिन्धनपर्यग्निकरणपरिक्रमोपस्थापनहोमस्तोत्रनमस्कारादिभिरग्निं परिचरेन्नाग्निमधितिष्ठेन्न पत्रां कर्षेन्न दुखेनोपघमे-
 न्नापभ्राग्निं न युगपद्दारयेन्नाजीर्णमुक्तो नातिरिभ्यो दद्यान्नेन्धनान्यभ्यादध्यान्न मिष्टीचेद्विविधविधानहविःक्षेपरात्रेयरहरभि-
 मिन्धेदामप्य गच्छेद्राहृत्य निवेदेदेत्’ इति ॥ एवमुपकुर्वतः फलमाह मनुः—‘आसमाप्तेः शरीरस्य यस्तु शुश्रूषते गुरुम् । स
 गच्छेत्सुखा मित्रो नृपणः सन्न आश्रयम्’ ॥ याज्ञवल्क्योपि—‘अनेन विधिना देहं साधयन्निजितेन्द्रियः । ब्रह्मलोकमवाप्नोति
 न (देही) चैहानाप्ले पुनः’ ॥ इति नैष्ठिकधर्माः ॥

व्रतोपहतित्रायधित्तम् । एवमुपकुर्वतो नैष्ठिकस्य च धर्मानुभवा तयोर्व्रतोपहतौ विशेषप्रायश्चित्तं संशुद्धोच्यते ।
 तत्र ज्ञातातपः—‘ब्रह्मचारी तु योऽश्रीयान्मधु मांसं तथैव च । ग्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रं मौञ्जीहोमेन शुद्ध्यति ॥ भिक्षाशनमकृत्वा यः
 स्वस्थो रोरुभ्रमयन्नुते । अस्नात्वा चैव यो भुङ्क्ते गायत्र्यष्टशतं जपेत् ॥ दिवा स्वपिति यः स्वस्थो ब्रह्मचारी कथंचन । छात्वा सूर्य
 समभ्यर्च्य गायत्र्यष्टशतं जपेत् ॥ मृतकान्नं नवधाढं मासिकान्नं तथैव च । ब्रह्मचारी तु योऽश्रीयात्रिरात्रेणैव शुद्ध्यति’ इति ।
 अग्निवधाने—‘एकोदिष्टे ब्रह्मचारी प्रजपेत्पुनिरुन्मिः । पादं भुङ्क्ते लक्षसंख्यां मुच्यते किल्बिषाचवः ॥ अरिष्टेभिर्जपेत्पादं पो-
 ल्लो भोजयेद्यदि । पश्चाद्युतं ब्रह्मचारी जले वा कल्मषं नहि ॥ तस्योमिन्द्रो जपेत्पादं द्युपोत्सर्गे च भोजयेत् । शिवालये ब्रह्मचारी
 त्र्ययुतं वैभ्र द्रुण्डुतम् ॥ अग्न्योजिष्टपादं च न्यूने भुङ्क्ते जले यदा । त्र्ययुतं चेद्ब्रह्मचारी तदा पापास्त्यमुच्यते ॥ अविधिः प्रजपे-
 त्पादं सपिण्डी भोजयेद्यदा । त्र्ययुतं च ब्रह्मचारी नरकान्मुच्यते तदा ॥ धर्मासमन्तान्मन्त्रं च शतवारं यदा वदा । वतलोपे ब्रह्म-
 चारी भुक्तिकाले न किञ्चिदप्यम्’ इति ॥ ॥ पराशरप्रायश्चित्तकाण्डे बृहद्यमस्तु—‘मासिकादिषु योऽश्रीयादसमाप्तव्रतो द्विजः ।
 त्रिरात्रमुपवासोऽत्र प्रायश्चित्तं विधीयते ॥ ग्राणायामद्वतं कृत्वा घृतं ग्राभ्य विमुद्ध्यति’ । इदमज्ञानविषयम् ॥ ॥ ज्ञानपूर्व-
 के तु सप्तवाह—‘मधु मांसं च योऽश्रीयाच्छ्राद्धं सूतकमेव वा । ग्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रं व्रतशेषं समापयेत्’ इति ॥ ॥ अनु-
 तप्रायश्चित्तमाह गर्गः—‘त्रिरात्रमेकरात्रं वा ब्रह्मचर्यानुते चरेत्’ इति ॥ ॥ स्त्रीसहस्रदोषप्रायश्चित्तमाह याज्ञवल्क्यः—
 ‘अनकीर्णी भवेद्भक्ता ब्रह्मचारी तु योषितम् । गर्दभं समुपालभ्य नैर्ऋतं स विमुद्ध्यति’ इति ॥ मयुरपि—‘अवकीर्णी तु कामेन

गर्दयेन चतुष्पथे । म्यालीपाकविधानेन यज्वं च निर्कृती दिक्षम्' इति ॥ श्रातातापस्तु—'ब्रह्मचारी तु यो गच्छेत्स्त्रियं कामेन पी-
डितः । प्राजापत्यं चरेत्त्रियमन्धयेकमतन्द्रितः ॥ निर्वपेच्च पुरोडाशं ब्रह्मचारी तु पर्वणि । मन्त्रैः शाकलहोमीयैश्चावाज्यं च
दोमयेत् ॥ ॐ ॥ मयुनमष्टाङ्गमित्याह दक्षः—'ब्रह्मचर्यं सदा रक्षेदष्टधा धारणं पृथक् । स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभा-
गम् ॥ स्तूत्योऽध्यवसायश्च क्रियानिर्गृतिरेव च ॥ ऐतन्मयुनमष्टाङ्गं ग्रवदन्ति मनीषिणः । विपरीतं ब्रह्मचर्यमेतदेवाष्टलक्षणम् ॥
नष्टं भयतीति शेषः । न ध्यातव्यं न गन्तव्यं न श्रोतव्यं कथंचन । एतैः सर्वैः सुनिष्पद्यो यतिर्भवति नान्यथा' इति ॥ ॐ ॥
शुना दष्टस्य प्रायश्चित्तमाह पराशरः—'ब्रह्मचारी शुना दष्टरूपं सायं पयः पिबेत् । गृहस्थस्तु द्विरात्रं वाय्वेकाहं धामिहोत्र-
यान् ॥ नानेकृत्यं तु दष्टस्य तदेतद्विगुणं भवेत् । स्वादेतद्विगुणं यक्ते मत्स्यं च चतुर्गुणम्' इति ॥ ॐ ॥ एतत्प्रायश्चित्तं नै-
ष्ठिकेन द्विगुणं कर्तव्यमित्याह हारीतः—'उपकुर्व्यस्तु यः कुर्यात्कामतोऽक्कामतोऽपि वा । तदेतद्विगुणं कुर्वाद्ब्रह्मचारी तु नैष्ठिकः'
इति ॥ श्रातातापस्तु—'आल्लो नैष्ठिकं धर्मं यस्तु प्रच्यवते पुनः । प्रायश्चित्तं न तस्मात्ति येन शुद्धो भवेत्तु सः' इति ॥ ॐ ॥
नैर्ऋतयागः । स्तूत्यर्थसारे—'तत्रोपकुर्वणो नैष्ठिकश्च त्रैवर्णिकब्रह्मचारी त्रियं यत्ताडवकीर्णी भवति । तत्र गुरुतल्पे तत्समे च
गुरुतल्पप्रायश्चित्तमुक्तम् । ततोऽन्यस्त्रियं गत्वा सनिर्ऋतिदैवतेनैकाग्रदर्शनेन रक्षोदैवतेन वा शुनारण्येन चतुष्पथे रात्री लौकिकामो
आभलापनशुनश्रेणेश्चाजिनमूर्ध्वालं परिधाय त्रिपवणस्त्रापी लोहितपात्रं सक्कर्माचक्ष्वाणः सप्तगृहमैसाधी नैवाराची वत्स-

रेण शुद्धेत् । पद्याशक्तौ पाकयज्ञतन्त्रेण निर्देति निरूप्य पक्ता—कामायस्थाहा निर्देत्येस्थाहा रक्षोभ्यःस्थाहा इति हुता होमशेषं
 समाप्य अब्दव्रतं चरित्वा शुद्धेत् । इदं वार्षिकव्रतं अथोत्रियब्राह्मणपत्न्यां वैश्यपत्न्यां वा होयम् । गुणवत्यां क्ष-
 त्रियायां श्रोत्रियपत्न्यां द्विवार्षिकम् । गुणवत्यां श्रोत्रियब्राह्मणपत्न्यां त्रैवार्षिकम् । अमत्यावकीर्णीं वार्षिकस्थाने ब्रह्महत्याव्रतं प-
 ण्मासं चरित्वासाधरेत् । अत्यन्तव्यभिचारिकामु शूद्रभार्यासु सचेलं क्वात्तोदकुम्भं दद्यात् । वैश्यायां चतुर्थकालादारो ब्राह्मणा-
 न्मोजयेत् यवसमारं च गोभ्यो दद्यात् । क्षत्रियायां गिराजोपोषितो घृतकुम्भं दद्यात् । ब्राह्मण्यां पञ्चोत्रोपोषितो गां दद्यात् ।
 स्त्रीसङ्गं विना मत्या रेतो विदुज्य नैर्मतयज्ञमात्रं कुर्यात् । दिवात्यन्ते चैवम् ॥३॥ छुच्छूचान्द्रायणादिव्यधितिष्ठतो ब्रह्मचा-
 रिणो रेतःस्कन्दनं घेत्नएव नैर्मतयागः । स्वप्ने रेतःस्कन्दने ब्रह्मचारी ह्यात्तार्कमभ्यर्च्य पुनर्मांमतिन्द्रियमित्यायूचौ विजयेत् ।
 ब्रह्मचारीतनातुरो गुरुतरकार्यव्यग्रतया सप्तरात्रं गुरुशुश्रूषादेर्मसस्याभिकार्येस्य वा लोपे—कामावकीर्णोऽस्यपकीर्णोऽस्ति कामकामाय-
 स्थाहा । कामाभिदुग्धोऽस्म्यभिदुग्धोऽसि कामकामायस्थाहा इत्याज्याहुवी हुता—संमासिञ्चन्तु मरुतः समिन्द्रः संबृहस्पतिः । सं-
 मायमग्निः सिञ्चतादुपाच घलेन च इत्यनेनाग्निमुपतिष्ठेत् । अव्यग्रतया लोपेऽवकीर्णिग्रतम् ॥३॥ उपनयनानन्तरं व्रतमध्ये यज्ञो-
 पवीतनाशे पत्वं वा सूत्रान्तरं वा घृता—मनोज्योतिर्जुषतामज्यं विच्छिन्नं यज्ञश्चसमिमे दद्यात् । बृहस्पतिस्तनुतामिमं नो विक्षे-
 देवा इह मादयन्ताम् ॥ त्रयस्त्रिंशद्वातन्तर्विद्यो ये विवर्तिरे य इमं यज्ञश्चस्वधया मर्दन्ते । तेषां छिन्नं प्रत्येतद्वाग्निं स्थाहा घृमो देवो-
 अप्येतु ॥ इत्येताभ्यां मनोलिङ्गकाभ्यां द्वे । तमग्ने त्रवणा असि देव आ मर्त्येभ्या । तं यज्ञेष्वीड्यः ॥ यद्वो द्रव्यं प्रभिन्नामे व्रतानि

विदुषां देवा अर्चयन्तः । अग्निष्टद्विष्टुमापृणाति विद्वान्धेभिर्दिवोऽनुभिः कल्पयति ॥ इत्येताभ्यां त्रललिङ्गकाभ्यां च द्वे । एवं चनस आग्यादुतीर्त्वा यज्ञोपवीतं विधिपद्वयेत् ॥३३॥ असद्वैद्यभोजनेऽभ्युदितेऽस्त्रमिमे ग्रथाने दिवास्त्रमे नमस्वीदग्ने नमस्ये स्मशानाक्रमणे हयाधारोहणे पूजातिश्रम्येऽग्निकार्यलोपे चेतर्मन्त्रेव जुहुयात् । मणिवासोऽगवादीनां प्रतिग्रहे गायत्र्या अष्टोत्तरसहस्रं जपेत् । आनरत्नमद्वयग्रीवपशुसरीसृपादिप्राणिवधे कृष्णान्धहोमः । यज्ञोपवीतं विना यज्ञोपवीतमन्यथा धृत्वा वा विष्णुमूर्तोन्मज्जने दिवाभोजने वा गायत्र्या अष्टोत्तरसहस्रेण नवप्राणायामश्च शुद्धिः । उदकपाने त्रिःप्राणायामाः । नक्तं भक्षणे पट्-प्राणायामाः । यज्ञोपवीतमेतल्लज्जिनदण्डानां लोपे शुर्धनुजान्मो व्याहृतिहोमं पट्प्राणायामांश्च कृत्वा पुनर्यथोक्तबद्धारयेत् । जीर्णानि सत्यज्याणु निक्षिपेत् । संध्यग्निकार्यलोपे त्रासा गायत्र्या अष्टोत्तरसहस्रजपः । भिक्षादनमकृत्वा स्वस्थैकाद्याशनेऽष्टोत्तरसहस्रजपः । गुरुशुभ्रयादिलोपेऽष्टोत्तरसहस्रजपः । मध्यमेध्यमांसादिभक्षणे कृच्छ्रम् । अभ्यासे द्विगुणं पुनः संस्कारश्च । वैद्यार्थे गुरुच्छिष्टं मन्त्रादि भक्षयेत् । ततो नीरुजो हंसः शुचिपदित्यादित्यमुपतिष्ठेत् । गुरोरनुज्ञाविधातादिप्रतिहृतमाचर्चमाणः पुनर्यत्नेन गुरं प्रणम्य पादहन्त्रं क्षुर्यादिति ॥ इति ब्रह्मचारिणो विशेषप्रायश्चित्तानि । साधारणानि तु प्रायश्चित्तकाण्डे वक्ष्यन्ते ॥ इति श्रीवृ-
त्तिदीपे श्रयोगपारिजाते षोडशतर्ककाण्डे ब्रह्मचारिधर्मप्रकरणम् ॥

अथोपनयनप्रतिपन्धे निर्णयः ।—‘नान्दीश्रद्धे कृते पश्चादुदरपाताग्रिवृष्टिषु । यत्तत्कादिनिमित्तेषु न कुर्यान्मौलिवन्ध-
नम् ॥ प्रचेताः—‘यस्य माद्वलिकं कार्यं तस्य माता रजस्रला । तदा न तत्प्रकर्तव्यमायुःक्षयकरं हि तत्’ ॥ ज्योतिःसारे—

‘उदाहृतनृडागु माता यदि रज्ज्वला । तदा न मङ्गलं कार्यं शुद्धो कार्यं शुभेप्सुभिः ॥ प्रारम्भात्प्राग्विवाहस्य माता यदि रज्ज्वला । निरुन्निम्नस्य स्नान्या सहलथुतिचोदनाव् ॥ नान्दीश्राद्धे कृते पद्याद्धोर्माता रज्ज्वला । मौञ्जीयन्धं न कुर्वीत गार्ग्यस्य रचने यथा’ ॥ प्रयोगसारावल्यां गार्ग्यः—‘मातृणां भोजनात्पूर्वं मावाऽस्तृश्या भवेद्यदि । तदा कर्म न कुर्वीत यावद्भोजन-संगता’ इति ॥ पदार्थिनस्मर्ते—‘मात्रा सहैव शुञ्जीयाद्भुजं माता रज्ज्वला । प्रतयन्धः प्रयत्नः स्यादित्याह भगवान्यमः ॥ ना-न्दीश्राद्धे कृते पद्यान्कन्यमाता रज्ज्वला । कन्यादानं पिता कुर्यादित्याहिरमभाषितम् ॥ नान्दीश्राद्धे कृते यस्य भवेद्भार्या रज-ज्वला । निगदे नैव दोषः स्यादोषः स्यान्मौञ्जिन्यने’ ॥ आचार्यः—‘करोत्यन्यस्य चेद्यस्तु व्रतवन्धं विनोरसम् । भार्या तस्य न दोषः स्यादुर्विणी या रज्ज्वला ॥ धर्माथं कुरुते विप्रो गर्भरज्ज्वलसोरित्याह स्मृतिसंग्रहः ॥ अथो-पनयनादे तु मूहतांशोत्तरादथ । मात्रा सहैव शुञ्जीयाडिवाहे भार्यया सह’ ॥ इत्युपनयनप्रतिबन्धविषयो निर्णयः ॥

अथोपाकरणप्रकरणम् ॥ भगवन्तमादिदेवं भजत प्रह्लादभारग्यपरिपाकम् । सगुणवति सत्क्रियैषं सरणमुपाकर्मे पैदमिव यस्य ॥ अधोपाकरणविधिरभिधीयते ॥ तत्र कारिका—‘अध्यायानामुपाकर्मे श्रावण्यां श्रवणेन तु । तन्मासे हृन्मयुक्तायां पञ्चम्यां ना तदिष्यते ॥ अष्टम्योपधवस्तस्मिन्मासे तु न भवन्ति चेत् । तदा भाद्रपदे मासि श्रवणेन करोति तत्’ इति । इदमत्र एवम्—‘अथातोऽध्यायोपाकरणमोषधीनां प्रादुर्भवि श्रवणेन श्रावणस्य पञ्चम्यां हस्तेन वा’ इति । अस्यार्थः—अध्यायानामप्यायस्तस्योपाकरणं प्रारम्भो येन कर्मणा तदध्यायोपाकरणम् । अथशब्दो हेतुर्थः । तस्माद्ब्रह्मयज्ञो नित्यः । अध्या-

योपाकरणं ग्रम् इति । तस्य कालमाह—ओषधीनामिति । श्रावणस्य मासस्य श्रावणेन कर्तव्यम् । ओषधीनां श्रादुर्भाव इति वचनं यदा श्रावणमासे श्रादुर्भावो न स्यात्तदा माद्रपदे श्रावणेन कर्तव्यमित्येवमर्थम् । बृहस्पत्ये कर्मापकर्षशृङ्खला नास्ति । यदा भाद्रपद उत्कर्षे भरति तदापि कर्मोत्कर्षशृङ्खला नैव कार्या । ‘तद्वागिक्कमित्याचथत्’ इति वक्ष्यमाणसमाख्याबलात् । वर्षासु क्रियत इति वार्तिकम् । श्रावणभाद्रपदौ हि वर्षर्तुः । श्रावणे श्रादुर्भावमाये कर्माकरणाश्रद्धाव्यनैनव निरस्ता । श्रावणेनेति श्रावणेन युक्ते काल इत्यर्थः । ‘नक्षत्रेण युक्तः कालः’ इत्यणि ‘लुचविशेषे’ इत्यस्य लुप् । ‘नक्षत्रे च लुपि’ इति तस्य सप्तम्यर्थे तृतीया । नक्षत्रशब्देऽपि सर्वत्रैव योज्यम् । पञ्चम्यामिति । अत्रापि श्रावणस्येति संग्रह्यते । मध्यगतस्य विशेषाभावात्प्रयोजनव[चन]त्वाच्च । श्रावणस्य नामस्य पञ्चमी यदा हस्तेन युज्यते तदा वेत्यर्थः । एवं च कालत्रयमुक्तं भवति’ इति ॥ अत्र भगवान्—‘अथातः श्रावणे मासि श्रावणर्क्षयुते दिने । श्रावण्यां श्रावणे मासि पञ्चम्यां हस्तसंयुते ॥ दिवसे विदर्यतिवदुपाकर्मे यथोदितम् । अध्यायोपाकृतिं कुर्यात्तदौपासनवह्निना’ इति ॥ अत्रोक्तश्रावणमन्त्रे राण्डे विशेषमाह व्यासः—‘धनिष्ठासंयुते कुर्याच्छ्रावण्यां तर्मे यज्ञवेत् । तत्कर्म मफलं क्षेयप्रुपाकरणसंक्षिप्तम् ॥ श्रावणेन तु तत्कर्म सुचरापादसंयुते । संवत्सरकृतोऽध्यापस्तत्क्षणादेव नश्यति’ इति । अत्र याज्ञवल्क्यादिभिः केवलायाः श्रावण्याः पञ्चम्याश्च यद्ग्रहणं कृतं तदन्यद्धारिविषयम् । तदुक्तं स्मृतिमहर्षिणे—‘यदि साच्छात्रं पर्वे ग्रहसंक्रान्तिदूषितम् । स्यादुपाकरणं शुलपञ्चम्यां श्रावणस्य तु’ ॥ एतच्च राजमनेयिविषयम् । तथाच तत्रैव—‘संक्रान्तिर्ग्रहणं चापि पौर्णमास्यां यदा यवेत् । उपाकृतिस्तु पञ्चम्यां कार्या याजसनेयिभिः’ इत्यादि । अत्र

विशेषमाह गर्गः—‘पर्वण्यौदधिकं कुर्युः श्रावण्यां तीचिरीयकाः । वल्लुचाः श्रवणे कुर्युर्ग्रहसंक्रान्तिवर्जिते’ इति । (उदयज्यापि यर्गं पिण्वक्षुं घटिकाद्वयम् ॥ तत्कर्म सफलं ज्ञेयं तस्य शुण्यं तनन्तकम्) ॥ अत्र कालविशेषमाह दृढमनुः—‘अथार्धरात्रादर्वा-
कैवहः संक्रम एव वा । नोपाकर्म तदा कुर्याच्छ्रावण्यां श्रवणेन वा’ इति ॥ कालायनोपि—‘अर्धरात्रादधस्ताच्चैत्संक्रान्तिर्ग्र-
हो तदा । उपाकर्म न कुर्यात् परतश्चेन्न दोषकृत्’ इति ॥ अगुस्तु—‘मृते राज्ञि रात्रे वा परवक्रादिपीडिते । अनुसरीजेऽना-
दृष्टां नोपाकुर्याद्विवक्षणाः’ इति । वसिष्ठोपि—‘अनुसरीजे नृपतो विनष्टे मृते राष्ट्रसमाकुले च । उत्सर्वनोपाकरणे न
कार्यं ग्रहान्दुर्ग्यां गुरुत्वायां’ इति । गुरुगुराचित्यर्थः । यजु वचनम्—‘वेदोपाकरणे ग्रासे कुलीरस्य दिवाकरे । उपाकर्म न कर्तव्यं
कर्तव्यं सिंहयुक्तके’ इति । एतदेवान्तरविषयम् । तथाच बृहस्पतिः—‘नर्मदोनरदेशे तु कर्तव्यं सिंहयुक्तके । कर्कटे संस्थिते
मानादुपादुपागु दक्षिणे’ इति । एतत्सर्वं विचार्य श्रावणभाद्रपदयोरन्यतरस्मिन्नुक्तविने कर्तव्यम् । तदुक्तं स्पृत्यन्तरे—‘श्रवणादौ
घटिकाचतुष्टयाभिजिन्मन्त्रांशयत्नं वा । श्रवणखण्डे सति—‘धनिष्ठासंयुतं ग्राहं नोचरापाढसंयुतम्’ इति । हस्तनक्षत्रं वा अयोगपर्याप्तं
ग्राहम् । मृतकादिविप्रसंभवे ओषध्युत्पत्त्यभावे च श्रावणभाद्रपदयोरैकस्मिन्दिने ग्रहसंक्रान्तिवर्जिते कार्यम् । कर्मणो न लोपो
नोत्कर्षश्च’ इति । (अत्र विशेषमाह ऋष्यशृङ्गः—‘दृष्टहरासु नोत्कर्षधतम्यु युगादिषु । उपाकर्म महापञ्चोरेतदिष्टं दृषादिषु’ ॥
अन्यदपि—‘उत्कर्षः कालदृष्टौ स्थादुपाकर्मोदिकर्मणाम् । अभिषेकेऽन्दचूडौ च नैवोत्कर्षो युगादिषु’ । इति) यस्तु सायणीये

व्याग्नचनम्—धातणस्य तु मासस्य पूर्णमासां द्विजन्मनाम् । आपाख्यां ग्रीष्मपक्षां च चैदोपाकरणं स्मृतम्' इति । तदेतच्छा-
सान्तरविषयम् । आश्वलायनानां तु 'तद्वर्षिकमित्याचक्षते' इति शृङ्गोक्तसमाख्याबलात्तेषां चर्यतोर्वेदोपाकर्म कर्तव्यमिति । यत्पुन-
र्मानुवचनम्—'शुक्ते मृदेऽप्युपाकृत्य विद्यावित्तविनाशनम् । आयुः क्षयमवाप्नोति तस्मात्तद्वर्षिकं कर्तव्यम्' इति ॥ कश्चिदप्येवम्—'गृह-
शुक्रतिरोधानं चर्जयेच्छ्रुतिचोदनात् । इत्याह भगवानग्निः श्रावणं तु विदोषतः' इति । एतत्प्रथमोपाकर्मविषयम् । तथोक्तं संग्रहे—
'गुरुभार्गवयोर्मौल्ये शाल्ये वा चार्धेकेऽपि वा । तथाधिमाससंस्पर्णमलमासादिषु द्विल ॥ प्रथमोपाकृतिर्न स्यात्कृतं कर्म विनाशकृत्'
इति । स्मृतिसारसमुद्येयि—'यज्ञोपनीतं कर्तव्यं धातये गुरुशुक्रयोः । मौल्येऽपि चार्धके बाल्ये नित्यपत्कर्म चोदितम्' ॥
स्मृतिभास्करेपि—'चण्डोद्योर्मण्डले ग्राप्ते यदि शुक्रपृष्टहस्पती । सर्वकर्मनिवृत्तिः स्यान्नित्यं नैमित्तिकं विना' ॥ स्मृत्यन्त-
रेपि—'नित्यं नैमित्तिके जप्ये होमे यज्ञक्रियासु च । उपाकर्मणि चोत्सर्गे ग्रहवेधो न विद्यते' इति ॥ ४४३ ॥ एतदधिमासे न कर्त-
व्यमित्याह चन्द्रिकायां ज्योतिःपराशरः—'उपाकर्म तथोत्सर्गप्रसवाहोत्सवाद्युक्ताः । मासबृद्धौ परे कार्यो बनेयित्वा तु पौतृकम्'
इति । उत्तरे मासि कार्यं इत्यर्थः । प्रसवाहोत्सवशब्देन जातेतिव्य गृह्यते । एतच्च मध्याह्नादूर्ध्वमेव कर्तव्यम् । तथाचोक्तं हे-
माद्रौ—'उपाकर्मपराद्धे स्यादुत्सर्गः श्रावरेव तु' इति । गोभिलेपि—'अध्यायानामुपाकर्म कुर्यात्कालेऽपराह्णे । पूर्वार्धे तु
विस्पर्गः स्यादिति वेदविदो विदुः' इति । एवमुक्तप्रकारेण कालं विज्ञाय कर्म कर्तव्यम् ॥ तत्र कारिका—'कर्मद्वयमिदं केचिद्धौ-
किंकाशौ प्रकृते । आग्न्यसंस्कारपर्यन्तमुपलेपादि पूर्ववत् ॥ आग्नेय दधिसक्तूनां पर्यधिकरणं भवेत् । उत्पृतयात्रमाज्यं चेत्तेषां त्रिः

प्रोक्षणं भवेत् ॥ इध्याभिधारणान्तं स्वादाज्यस्योद्धासनादिकम् । अन्वारब्धो गुरुः शिष्यैः स्वयमेव न सन्ति चेत् ॥ कुर्वताथाज्यभा-
 गान्तभिः प्राथानादि पूर्ववत् । इहाज्यभागौ नित्यौ स्वस्त्यैवोत्सर्जनेषु तौ ॥ हुताज्यं नवभिर्गन्धैः सावित्र्याद्यैस्ततः परम् । हुताज्य-
 दानधर्म्येण तान्सक्तून् दधिसंयुतान् ॥ हुताग्निमीळ इत्यादिर्मन्त्रैर्विधत्तिभिः क्रमात् ॥ शाकलानां समानीब इत्युच्यन्त्याहुतिर्भवेत् ।
 शाकलानां तु तच्छंयोरित्युच्यन्त्याहुतिर्भवेत् ॥ अथ स्विष्टकृतं हुता दधिसक्तून् स्वयं शिष्याः प्राश्याचम्य
 ततः परम् ॥ परित्तरणदर्भैर्लरन्तर्दधति तेऽञ्जलीन् । अन्येन सेचयितापस्ताभिः कुर्वन्ति मार्जनम् ॥ पश्चादग्नेस्तु दर्भेषु प्राग-
 ग्नेषूपविश्य च । आसिच्यायः शराधादौ दर्भांस्तत्र विधाय च ॥ प्रागग्रदर्भगर्भाल्ले कुरुर्ब्रह्माञ्जलीनय । सन्वाहति जपन्त्युच्चैः सा-
 वित्री ब्रह्मपज्ञवत् ॥ त्रिरभ्यसेयुरेकारं व्याहृतीध्याय कर्मणि । अभिमीळ इदं सूक्तमनुवाकमथापि वा । आरमेत ऋणं वापि
 सन्वाच्यान्वाचयेद्गुरुः । प्रापयिषादि सकलं होमशेषं समापयेत् ॥ अनध्यापान्त्सृतां सिद्धान्परिहृत्य लघीयते । यस्तत्पूर्वमधीतेऽसौ
 प्रारमेत ह्यग्नेऽहनि ॥ समावृत्तोऽप्यधीयानो मयुर्मांसादि वर्जयेत् । ऋतुद्धातोपगमनं समावृत्तस्य मन्वते ॥ अत आरम्य पणमासा-
 विपमेन लघीयते' इति । अत्र ब्रह्मयज्ञवदित्यतिदेशादभ्यासो गायत्र्याः पच्छोऽर्धचक्षोऽनवानमिति क्रमेण भवति । तथा ब्रह्मयज्ञ-
 सृष्टे इत्तिकृता वृतीयवचनद्वयाकरणेपि पच्छोर्धचक्षोऽनवानं विर्भूयादित्येवमर्थमिति समर्थित'मिति । इदमत्र गृह्यम्—'आज्य-
 भागी हुताज्याहुतीर्जुहुयात्—सावित्र्यै ब्रह्मणे श्रद्धायै मेधायै प्रज्ञायै धारणायै सदस्सप्तवयेऽनुमतये छन्दोभ्य ऋषिभ्यः स्वाहेत्यथ
 दधिसक्तून् द्रुहोल्याग्निमीळे पुरोहितमित्येका कुपुष्मकस्तदन्ववीदावदंस्तं शकुने भद्रमाचद गुणाना जमदग्निना घामन्ते विश्वमधिश्चितं

गन्नानो यज्ञं यज्ञियाः मुशमि यो नः स्तो अरणः श्रुतिचक्षु विचक्षात्रो याहि मस्तसखा यचे राजच्छृतं हविरिति द्रुचाः समा-
नीच आहतिरित्का तच्छंयोरारुणीमह इत्येकाधेयमाणोऽध्याप्यन्वारब्ध एताभ्यो देवताभ्यो हुता सौविष्टकृतं हुता दधि-
मक्तृन्प्राश्य ततो मार्जनमपरेणाग्निं ग्राह्येण दध्नेषुषविश्वोदपात्रे दर्भान्कृता ब्रह्माञ्जलिक्तो जपेदोपूर्वा व्याहृतीः सावित्रीं च त्रि-
रभ्यस्य वेदादिमारमेत्तथोत्सर्गेण पमासानर्थापीत समावृत्तो ब्रह्मचारिकल्पेन यथान्यायमितरे जायोपेयेत्येकं प्राजापत्यं तद्वार्षिक-
मित्येतदाचक्षते' इति । अस्यार्थः—आज्येति । आज्यभागवचनं नित्यार्थम् । द्रव्यानां देवादेयाज्ये सिद्धे आज्याहुतिवचनमुत्सर्गेज्ये-
तानाज्येनैव जुहुयाद्भागेनेत्येवमर्थम् परित्तरणविकल्पस्यासंभवात् । जुहुयादिति वचनात्स्वाहाकारान्ताः सावित्र्येत्याहेति नवाज्याहु-
तीर्जुहुयात् । अथेति दधिमक्तृन् दधिमिथान्सक्तृनित्यर्थः । मन्त्रानाह—अग्नीति । एकाग्रहणं कृपुम्भकादिवद्बुचनिवृत्त्यर्थम् । कृपु-
म्भकादयो नव द्रुचाः । समानीय इत्यग्रैकाग्रहणं दृचानन्तरमियमेवका न वक्ष्यमाणेत्येवमर्थम् । तच्छंयोरित्यत्र चैकाग्रहणं दृचान-
नारमियमेवका न पूर्वत्वमर्थम् । एवमनयोर्विकल्पः । काकलसमाभ्रायस्य वाक्कलसमाभ्रायस्य चेदमेव सूत्रं गृह्यं चेत्यर्थेदुप्रसि-
द्धम् । तत्र ताकलानां समानीय इत्येवा भवति तत्संहितान्यत्वात् । वाक्कलानां तु तच्छंयोरित्येवा भवति तत्संहितान्यत्वादित्येवं
विनिवेशो युक्त इति । अध्याप्यः अध्यापयितव्यरित्यर्थः । अध्याप्यन्वारब्ध इत्येतावतैव सिद्धे अध्येष्यमाण इति वचनमध्याप्याभावे-
ऽप्यध्येष्यमाणः स्वयमेव कुर्यादित्येवमर्थम् । 'वर्षसु छन्दस्युपाकृत्याधीयीरन्' इति श्रुतेः । षष्ठ्यां हस्तेन वाऽध्येष्यमाणोऽध्याप्यैर-
न्वारब्ध आज्यमार्गा हुता । आज्याहुतीर्जुहुयादित्वेव वक्तव्ये एताभ्यो देवताभ्यो हुतेति वचनं सावित्र्यादीनां नवानां अग्निमीडे इत्यादि

निजनेन देवनाग्रहेण ग्रहणार्थम् । किं हि एताभ्यो देवताभ्योऽन्वेन दुता एता देवता इत्यत्र स्विष्टकृद्वचनं व्याख्यातं प्राक्त । दधि-
 मत्तु-रचनमाज्यनिवृत्त्यर्थम् । परित्तरणैरञ्जलिमन्त्रार्थाप आसेचयते तन्मार्जनम् । प्राशनादि वेदारम्भणान्तं शिष्याणामपि कार्यम् ।
 पश्चादग्नेः प्रागग्रूपविद्यन्ति । तत्र द्युरावादाद्बुद्धकमासिच्य सत्र दूर्वाभिदध्यात् । ततो ब्रह्मास्तिकृतो जपेत् । स्वयं शिष्यैः सह
 भन्ति चेत् । जपतिचोदनायां गृह्यकर्मण्युपांशुतमनित्यमिति आपयिष्यामः । तस्मादुचैरेव जपेत् । अध्यापनविरोधाच्च ।
 अंभूरी इत्यादि पूर्वमौकारं ततस्तिस्रो व्याह्वीः समस्तास्ततः सावित्रीमेवप्रयं त्रिरभ्यस्य वेदाविमर्शिका इत्यारभ्य सूक्तमनुपाकं
 वा आरमेत । चण्डः प्रणव्याह्वीनामभ्यासार्थः । अथ सर्वप्रायश्चित्तादि समापयेत् । अत्र एतेनेत्यभावात् कृत्वा
 कर्मातिद्वेष्टः । वेदारम्भणमावमतिदिश्यते । एताभ्यो देवताभ्योऽन्वेन हुतेति च प्रधानद्वेष्टः । तेन प्राशनमार्जने उत्सर्जने न
 भयत इति सिद्धम् । पण्डासानधीयीतेतिवचनमुपाकृत्य नियमेन पण्डासानधीयीत नोपरमेदित्येवमर्थम् । समावृत्तो ब्रह्मचारिक-
 त्वेन ब्रह्मचारिधर्मेत्यर्थः । स्वाध्यायकाले ये विहिता धर्मा मधुमांसस्त्रीगमनखट्वाशयनदियाशयनादिष्वर्जनादयस्तैर्युक्तोऽधी-
 यीत । समावृत्तस्य मेललादयस्तु न भवन्ति अस्वाध्यायधर्मलात् । यथान्यायमिदरे । इतरे ब्रह्मचारिण इत्यर्थः । अस्मिन्नध्ययने ब्रह्म-
 चारिणामपि प्रवृत्त्यर्थमिदम् । इतरथा समावृत्तानामेवेति शङ्का स्यात् । जायोपेयेत्येके । समावृत्तो जायां गच्छेदित्येक आहुः । ब्र-
 तायेव गच्छेन्नानुतापित्याह । प्राजापत्यं तद् । तद्रमं प्रजापतित्सिद्धये कार्यम् । प्रवोत्पत्त्यर्थमित्यर्थः । तदर्थं कार्यं नानुतावि-
 त्यर्थः । ऋतुगमनं सर्वथा कार्यमेवेति तेषामभिप्रायः । अकरणे दोषश्रवणात् ।—‘ऋतुस्त्रातां तु यो भार्या संनिधौ नोपगच्छति ।

पोरायां भृणहत्यायां युज्यन्ते नात्र संशयः' इति । वार्षिकमेतदाचक्षते एतदुपाकरणमित्यर्थः । आचक्षत इति श्रुत्वा वैदिकीयं संज्ञा न पारिभाषिकीति दर्शयति । अन्वर्थसंज्ञा चेयमिति दर्शितं प्राप्ति । अत्र भगवान्—'कृत्वा पुरस्तनं तच्च प्रणीतासादनाराधि । आज्यसंस्कारपर्यन्तान्वान्वाजस्यापनावधि ॥ तच्च कृत्वा ततोऽध्याप्यैरन्वारव्यः समाचरेत् ॥ इध्माधानादिकं कुर्यात्पुरस्ताच्च यथाचिचि ॥ आज्ययथागाधिहारव्यं होतव्यं न कृमकृतौ । सावित्र्यै ब्रह्मण इति प्रक्रम्य पठितैः क्रमात् ॥ कुर्यान्मन्त्रैश्चतुर्भ्यन्तैः पूर्वमाज्याहुतीर्नैव । अथावदाय जुहुयादधितत्तत्तन्नुचादितः ॥ अधिमीळे पुरोहितं यज्ञस्येति ऋचैकपा । कुपुम्भकस्तदित्यार्धयुतोर्क्तर्नर्मिद्विचः ॥ या ऋचोऽष्टादशान्नात्वा नवमण्डलमोचराः । तामिः सर्वाभिरैकैकामुशार्य जुहुयात्क्रमात् ॥ कुपुम्भकमदग्रनीत्त्वममेधुमिरेव च । आवदंस्तं च सोमस्य गुणाना जयदधिना ॥ तांस्तमे सदमियाच धामन्ते विश्वमित्यपि । अयोध्यमिध गन्तान्तांस्तमे प्रथमस्तथा ॥ योनस्वोऽग्निवरः पथात्प्रतिचक्ष्व विचक्ष्वच । याचिदन्यद्विभ्रंसत आग्ने याहि मरुत्सरा ॥ स्वादिष्टयामदिष्टया यमेराजन्तृतं हविः । अग्नेष्टुहन्नित्येतामिदग्निभरष्टादशाहुतीः ॥ क्रमेणानेन विधिवद्विधाय दविसकुमिः । गारुत्यवाफलाचार्यसंहिताद्वितयान्तिमे ॥ ऋचां समानीव इति तच्छ्रमोपेति ये श्रुते । ताभ्यां यथाक्रमं हुत्वा स्विष्टकृद्धोममाणोन् ॥ दधिमत्तून्त्ययं ग्राश्व शिष्यांथापि तवः परम् । ग्राश्वयेदप आचम्य कुरुः सर्वेऽपि मार्जनेम् ॥ परित्तरणदर्भोणामथस्तात्रिदितैऽजला । अपामासेचनं यत्तन्मार्जनं संप्रचक्षते ॥ ततोऽज्येः पथिमे देशे ग्राफूलकशसंयुते । कृत्वा जलाज्जालं पूर्वमार्सति ग्राश्वगो गुरुः ॥ यस्याजत्यन्तराविष्टदर्भग्राण्युदमाजने । निदधीताथ शिष्याश्च तथासीरन्यथा गुरुः ॥ जपित्वा सरुदोपूर्वाः

गमन्ता व्याहृतीर्गुरुः । व्रणपापां च सावित्री गच्छुधारयेत्ततः । पञ्चाङ्गेदादिमारभ्य अध्यायं गृह्णन्त्येव वा । ऋचं वाधीत्य तत्सर्वं
 श्रित्व्यानाच्चापयेत्ततः ॥ अनुयाजप्रहरणादुपरिष्ठाचनं विधिम् । ययोक्तमार्चयेदेव उपाकर्मविधिं क्रमात्' इति । इदमपि कर्माभ्युद-
 विक्तभाद्रपूर्यकं कुर्यात् । दृद्धिश्चाद्भ्रकरणे षोडशकर्मसंस्काराः श्रवणाकर्मोदयश्च श्रौतानि दृद्धिश्चाद्विषय इत्याहुरिति दृष्टिच्छ्रुता
 नारायणेनोक्ततात् ॥ अथाचार्यः स्युस्तिरूपेणाह—'कार्यमभ्युदयश्चाद्भ्रं श्रौते स्मार्ते च कर्मणि' इति । स्मृतिभामत्यां दृढत्वचेता
 अपि—'भवेदुपाकृतिः पौर्णमास्यां पूर्वाह्ण एव तु । ब्राह्मणान्भोजयेन्नत्र पितृनुदिश्य देवताः' इति । एतत्प्रकारस्तु दृद्धिश्चाद्भ्रम-
 करणेऽप्यामिरुक्तः । जप्रेतिकर्तव्यताविशेष उक्तो भविव्योत्तरपुराणे—'संप्राप्ते श्रावणस्यास्य पौर्णमास्यामिनोदये । स्नानं कुर्यात्
 मतिमान्द्युतिस्मृतिविधानतः ॥ ततो देवान्पिर्वंध्रं तर्पयेत्प्रथमाम्भसा । उपाकर्मणि चैवोक्तदृष्टीणां चैव तर्पणम् ॥ कुर्वीत ब्राह्मणः
 श्राद्धं वेदानुदिश्य शक्तिः' इति । काष्ण्णीजिनिस्तु—'उपाकर्मणि चोत्सर्गं यथाकालं समेत्य च । ऋषीन्दर्भमयान्छ्रुत्वा
 पूजयेत्तर्पयेत्ततः' इति । योधायनोपि—'पूजयित्वा यथाशक्ति तर्पयेच्च समुद्धरद् । गौतमादीन्ऋषीन्स्याप्य कृत्वा दर्भमयान्पुनः । पू-
 जयित्वा यथाशक्ति तर्पयेद्दशमुद्धरन्' इति । स्मृतिभामत्यां व्यासस्तु—'विष्टरं सप्तभिर्देभिर्दशानुलदैर्षिकम् । चतुरश्रुलमग्रं
 स्याद्भ्रान्धिरैराहुलितया ॥ प्रदक्षिणभ्रमं कृत्वा ऋषीनावाह्य पूजयेत् । ऋषीणामर्चनं सर्वं कर्तव्यं च निर्वीतिना ॥ आसने पाष-
 ण्यं च स्नानं पञ्चामृतैः पृथक् । बहोपवीतगन्धांश्च पुष्पाण्याभरणानि च ॥ धूपदीपवलीन्दत्वा नत्वा स्तुताश्रुतोदकैः । तर्पे-
 यित्वा यथान्यायं गृहोक्तविधिना ततः ॥ एताभ्यः सर्पिणा हुत्वा सक्तुभिर्वाहिभिः कृतैः । गायत्र्या तिलहोमं तु कुर्याद्याहृतिभिश्च

रा' इति । अत्र मनुश्रायनानन्तरं यज्ञोपवीतहोमं कृत्वा विप्रेभ्योऽपि हत्वा मयं च धारयेत् । तथाच काण्वर्जजिनिः—'वेदा-
रम्भजतः पूर्वं मनुश्रायनतः परम् । नययज्ञोपवीतानि दद्याद् धारयेत्ततः' इति । एतद्वानुश्रायणं होमस्योपलक्षणार्थम् । तथाच
शास्त्रपः—'कृत्वा यज्ञोपवीतानि नयानि पशुधाधिप । हुताग्नौ गुरवे दत्त्वा पितृभ्यो धारयेत्स्वयम्' । स्वयमत्रतोषि—'यज्ञोपवी-
तानि नयानि कृत्वा तदुक्तमन्त्रेण हुनेदधात्री । स्वयं च देवात्मपितृभ्य इत्थं दद्यात्स्वयं धार्यमिति प्रसिद्धम्' । तस्मात्फलमुक्तं
यायुपुराणे—'उपाकर्मणि विप्रेभ्यो दद्याद्यज्ञोपवीतम् । आयुष्मान्धारयेत् तेन कर्मणा मानसो भुवि' इति । वेदोपाकरणविषये
विशिष्टपमाह व्यासः—'दर्भातनो दर्भकरः प्राशुतो वाष्पुदक्षुतः । उपक्रमेत् वेदान्वा वेदौ वा वेदमेव वा ॥ प्रणयं ग्राह्यं प्र-
युञ्जीत व्याहृतीः प्रणयं ततः । पृच्छोर्ध्वचंगः क्षिरसा सावित्रीमनुवाच्य च ॥ उपक्रमेच्चो मन्त्रानादौ च ब्राह्मणं ततः । तथो-
पनिषदं तत्त्वं रहस्याभ्यसि शक्तिवः ॥ अधीत्य प्रणवं चोगत्वा भूमिं स्पृष्ट्वा जले स्पृशेत् । नमस्कृत्वा ततो देवानुपवीध्वैव गुरुनपि'
इति । अत्र नित्याभ्यसने विशेषपमाह मनुः—'अतः परं तु छन्दांसि शुठे तु नियतः पठेत् । वेदाङ्गानि रहस्यं च कृष्णपक्षे
तु संपठेत्' । कूर्मपुराणे—'छन्दांस्पर्ध्वं रहस्यं च शुरुपक्षे तु वै द्विवः । वेदाङ्गानि पुराणानि कृष्णपक्षे तु मानवः' इति ।
अत्र नक्षचारिण्यस्ये विशेष उक्तः कालादर्श—'गोक्षीयज्ञोपवीते च नवदण्डं च धारयेत् । कटिमूत्रं चैव नवं नववस्त्रं च धार-
येत्' इति । ग्रन्थान्तरे—'दण्डाजिनोपवीतानि मेरुलां कटिमूत्रकम् । दृष्टोपाकरणं कृत्वा ततः स्वाध्यायमाचरेत् ॥ पुराणानि वि-
मृश्याप पुनः पुनरपक्रमेद्' इति ॥ स्थितिभागत्वां व्यासः—'उपवीतं नवं यस्य कटिमूत्रं च मेरुलाम् । धारयेदजिनं दण्डं

पुगानान्यपु निक्षिपेत्' । एतदुपाकर्म गृहस्थास्यावश्यकमित्याह व्यासः—'वेदत्रयानि कृत्वा विप्रो यदुद्वहेत्तदा । अपीयीत गृहस्थोपि नियमाद्भक्त्यारित्' इति । एतद्वन्नन्यानामुपलक्षणार्थम् । तथाच गोभिलः—'उपाकर्मोत्सर्जनं च वनस्थानामपी-
ष्यते । धाणाभ्यापनान्मृदादिनां नमस्चारिणाम्' इति । अस्य फलमाह कात्यायनः—'मृत्युर्द्धं यदुपाकर्म सोत्सर्गं विधिनि-
श्चिनः । म्रियते छन्दर्गो तेन पुनराप्यायने भवेत् ॥ अयातयामिच्छन्दोभिर्मर्यत्कर्म क्रियते द्विजः । क्रीडमानैरपि सदा तत्तेषां सिद्धि-
कारणम्' इति । उपाकरणकरणे प्रत्यवायमाह सपृथ—'उत्सर्जने च वेदानामुपाकरणकर्म च । अकृत्वा वेदजप्येन फलं
नाप्नोति मानवः' इति ।

अथाम्बिकर्मणि विनियुक्तमन्त्राणामर्थः कथ्यते ॥ अग्निमीळइति—अग्निमहमीळे 'ईळ स्तुतां' स्तौमि । पुरोहितं पूर्वस्थां
दिग्गहादग्नीपात्मना निहितं । यज्जल देवम् दीव्यतिरैश्वर्यकर्मा ईश्वरं । न केवलं देवमेव किं तर्हि यद्वत्स ऋत्विजं होतारं च 'अग्निं
देवानां होता' होता आदाता । यद्वा अग्निः देवानां होता तदधिष्ठाता होता इत्युच्यते । रत्नघातमे अतिशयेन रत्नानां धातारम् ॥ ॥
कुपुम्भरु इति—'कुपुम्भः क्षेप' इति कस्कादिषु पठ्यते । तमांसि कुपुम्भ्यति क्षिपतीति कुपुम्भकः । 'णुल्लूचौ' इति णुल्लू मरुता-
रणान्दमः । गिरेर्द्वयगिरिः प्रवर्तमानकः । स्वार्धिकः कः । उद्यन्नेन कुपुम्भकस्तद्वर्षीत् । किं तत् । इधिकस्य विपकीटकस्य विपं
अस्मि निर्गिर्यमिति । अवय्व हे शुधिक, ते तव विपं अस्मि निर्गिर्यमकिंचित्करं भवसिद्धि ॥ ॥ त्वमग्ने शुभिरिति—हे अग्ने,
शुभिः दीप्तिभिः इत्थंभूतस्तमेव । तामाद्युशुधणिः आद्य शुचा दीप्त्या धुणिः क्षीणयिता तमसां । तमेव चाद्यो जायसे वैद्युतात्मना ।

तोमराग्रमनः परि पञ्चम्यर्थानुराद्री । अस्मान्तरेण घृष्यमाणदग्धमनः त्वं जायसे उत्पद्यसे । दध्वते च 'योऽग्धमनोरन्तराग्निं लज्जाने'ति तमेव नेनेज्योऽपि दाग्नरूपेण जायसे । तमेव ओषधीभ्यः द्वावंधादिभ्यो जायसे । एवं त्वं तवस्ततो जायसे नृणां नृपते इत्येतानानेनार्यः । शुचिर्दीप्तः ॥ ॥ जावदंस्त्वमिति—हे शकुने, आवदन् आमिसुख्येन वदन् त्वं भद्रं कल्याणमावद । अथवा तृष्णां निःशब्दनातीनः नोऽभ्याक्रुपरि सुमतिं शोभनां मतिं अनुग्रहात्मिकां बुद्धिं, अथवा सुमतिं शोभनां स्तुतिं चि-
 क्तिद्धि जानीहि । रुंरिर्यया रुर्करिः कृकराल्यः पक्षी स यथा वदति तथा यस्तुमुत्पतत्यदसि । वयं च ते प्रसादाद्विदधे यज्ञे दृ-
 हन् महायं स्तोत्रं गृह्यं च सुवीराः सुपुत्रा भूला वदेम वदितुं लभेमहि ॥ ॥ सोमस्यमेति—हे अग्ने, त्वं मा मां सोमस्य सो-
 मयागम्य तप्तं दृद्धि वक्षि यह प्रापय । यथा मे सोमयागः रुद्धि वहति तथा कुरु । नहि इविषां चोढार आहवनीयादिमग्निं च-
 रुधं लोढयेत्तिद् । कुरु । क्रूरदेवतात्स्योऽग्निः प्रार्थ्यते । विदधे यज्ञे यजर्ध्यं यष्टुं यागवृत्तये वग्निं कुरु । अहं च दीपत् दीप्यमानो
 भूला देवां अहं अहोहमीत्यर्थे । देवानग्निं देगानुरिदम्य अद्रिं द्वाबाणं युञ्जे युनज्मि लोढयेत्तिद् । अमिपवे व्यापारयाणि ।
 हे नग्ने, त्वं च शमाये चं सुतं आप्यते प्राप्यते येन तत्र यज्ञे तन्वं तदीयां तनुं त्वं जुपस्य । अन्तर्गीवित्तण्यर्थः । जोपय अस्मा-
 मिर्दग्धविधिः प्रीणय ॥ ॥ गृणानेति—जमदग्निनाम्ना ऋषिणा गृणाना । न्यत्ययेनार्यं कर्मणि कर्तृग्रत्ययः । गीर्यमाणो स्तु-
 यमानो पुनः हे मित्रारुणां, ऋतस्य योनौ यवस्य स्वावेवेवात्ये सीदतं उपविशतम् । उपविश्य च गोमं पातं पिवतं । ऋतावृथा ऋ-
 तस्य गत्यस्य गृष्टुदक्त्वा इया वर्षयितवते ॥ ॥ त्पां हवाम इति—हे अग्ने, मदमित् सदैव देवासो देवाः समन्यवः । मन्द्युरिति

श्रोतॄणां । इदं चित्तविकारसाम्यादभिनिवेशे द्रष्टव्यः । साभिनिवेशः तान् 'पर्याप्तो भूत्वा देवमरति 'ऋ गतो' हविर्भृहीत्या
 देवाग्र्यति गन्तारं न्येरिरे नैर्ऋतवन्तः प्रवर्तितवन्तः । हि प्रसिद्धौ । एवंतेत्यसिद्धं 'विद्येदेवाः शाल्नमा यथेह' इत्यादौ । इति प्रकारे ।
 उक्तप्रकारेण ठला ऋतुना कर्मणा हविर्धानलक्षणेन न्येरिरे । अमर्त्यं अमरणधर्माणं आदेवमागतं आदेवं देवत्वं प्राप्तं च । 'जन
 जनने' अन्तर्भारितप्यर्थः । लोप्यप्यपुरुषवचनपत्ययः । जनत प्रयेतसं प्ररुष्टज्ञानं च जनत । नर्षकेमेवालं किंतिहं विश्वमादेवं
 जनत प्रयेतसं । विश्वमिति विशेषेण विवक्षया पुनर्वचनम् ॥ ॥ धामन्त इति—हे मूर्ख, ते तव धामन् धामनि स्थाने मण्ड-
 लालये विध्वं भुवनं उदकनामैतत् उदकमधिधितं । अधिः सप्तम्यर्थानुवादी । रक्षिमिराहृत्य स्थापितं श्रितं भवति । तथा अन्तः-
 तमुदे ममुद्र इत्यन्तरितनाम । अन्तरिक्षस्य मध्ये रक्षिमिर्मेषेषु विरुष्टं शृतं भवति । तथा आयुषि आयवो मनुष्याः तस्यैव सकार
 उपजनः पृथगे सप्तमी ज्ञातावैरुचनम् । आयूनां मनुष्याणां हृदि हृदयसमीपवर्तिन्युदरे अन्तः श्रितं भैर्षविरुष्टं मनुष्यैः पा-
 नीयादिलेणोपयुक्तं तत्र श्रितं भवति । एवं भेषोदकस्य गतिस्तदायत्ता । वयं च तत्प्रसादात्तामामपामनीके समूहे । संप्रामना-
 मैतत् । तमिथे संकुले य उर्मिस्तदङ्गस्तं मधुमन्तं मधुसादुशुकं ते उक्तेन प्रकारेण भूतं अस्याम अश्रुवीमहि प्राप्नुयाम ॥ ॥ अ-
 वोप्यग्निरिति—अर्धकषाययत्प्रसिध्यर्थं यच्चच्छब्दावध्याहार्यौ । सौऽग्निर्योचि योऽग्निर्योच्यते उदीच्यते समिधा पालाश्या आ-
 हुतिधारणार्थं जनानाम् । विभक्तिव्यत्ययः । जनैरग्निर्योच्यते । कदा । आयतीमुपासं प्रत्युपस्युदितायां धेनुमिव यथा धेनुमायती
 प्रति वत्सो युध्यते तद्वत्तस्याग्नेर्मानवः रस्मयः नाकमच्छ स्वर्गं प्रसिद्यते प्रसरन्ति । प्रशब्दः पादपूरणे द्विर्वचनम् । अत्र दृष्टान्तः ।

यदा उज्जिहानाः यया उपसं यदा इति महन्नाम उज्जिहाना इति पक्षिनाम । 'ओहाइतौ' उज्जिहते उत्पतन्ति प्रवयेति शाखाभिधानम् । यया रुधस्त्वोवां आयां महान्तः पक्षिणः प्रसरन्ति प्रसर्यन्ति तद्वत् ॥ ६६ ॥ गन्ता न इति—हे यज्ञियाः यज्ञार्हाः मस्तः, नः अस्माकं यदं गन्त । केवलोलप्ते गच्छतिराङ्पूर्वस्वार्थे द्रष्टव्यः । आगच्छत । सुशमि शमीति कर्मनाम क्रियाविशेषणम् । इदं शोभनं गतिर्कर्म यथा भवति तथा आगत । आगत्य च श्रोत दृष्टुल इवं स्तुतिं अरस एवया मस्त । उभयत्र पक्ष्यां दुह । युष्माभिरेव यत्रादपनीता रससः एव मस्तो यत्रयागन्तेति एतया मस्त मरक्षः रक्षोरहितः अतश्चागन्तेति वा । किंच ज्येष्ठसो न पूर्वतामः यथा अतिशयेन दृढाः हिमवद्वद्वयः पर्वता उद्धृताः व्योमनि एवं यूवं तस्य हृदये वर्तमानस्य शत्रोः रविं निर्देशः (?) । तस्य मम शत्रोः प्रवेतसं प्रकृष्टद्वानस्य महन्चोर्वा यज्ञस्य दुर्यतयः दुर्धराः स्यात् भवत । निन्दः निन्दिताः मम शत्रुमाक्रम्य तस्य पूर्वतनुर्दुर्धराभूताः स्यात् भवतेति ॥ ॥ त्वंशम इति—'अपिं देवानां मनोता तस्मिन् देवां मनांस्योतानि' इति हि ब्राह्मणं । ओतानीति पेन् 'तन्तुसंताने' इति आङ्पूर्वस्य रूपम् । देवानां मनांसि पक्षिभिर्युल्येन संवतानि सततं मनसा देवैर्विविरानयनाधिभिः ध्यातः त मनोता मनोतद्वद्वसाञ्छन्दसः वीसं च । हे मनोतारूप तं, अस्माः धियः अस्म कर्मणः श्रौतस्मार्तलक्षणस्य त्रयमौ होता अभयः । तयाधिष्ठितो मानुषो होता प्रवर्तते । तं सीं सीमिद्वद्वयोर्वा । तमेव च हे श्रमन् वयितः, 'अथो प्रास्तादुतिः सम्प' गिति न्यायेन अकृणोः क्तोपि । दुरीरितु दुष्टं दुरमिभवं सहः द्रुलं विश्वस्यै सहसे । पक्ष्यर्थे चतुर्थ्यौ । सहशब्दे च मनुषो दुह । सर्वस्य सहस्यतो रसः प्रमृतेः सहर्घ्यं अभिभवाय बलवतः ॥ यो नः स्व इति—यः पुंस्वः नोऽस्मान् स्वः इतिः अरणाः

अन्माव्यरणो रममाणः अत्रियमाणः यत्र निष्टाः स्नेह्यो निर्गतः परं निर्भासति तं स्वं परं च सर्वे देवाः धूर्वन्तु हिंसन्तु ब्रह्म मन्त्रः । मम तु धर्मं तनुत्राणं अन्तरं व्यचधायकं च भवतु । ब्रह्मरूपेण वर्मणा वेष्टितं मा कुत्रवो हिंसिषुः ॥ ॥ अग्निं नर इति—कलिलो मनुष्याः दीधितिभिः रदिमभिः स्वाद्गुल्लिगताभिः अरण्योः अरणीभ्यां हस्तच्युती । तृतीयैकवचनस्य पूर्वसवर्णः । हस्तच्युत्या हस्तयोगतागतस्येण व्यापारेण जनयन्त जनयन्ति । प्रशस्तं अद्गुलिभिराकर्षणं रक्षया अन्वी शुहीत्या हस्तयोगतागतस्येण व्यापारेणारणिभ्यां प्रशस्तमग्निं जनयन्त । किंच दूरेऽद्यमाहवनीयम् । स हि गार्हपत्यो दूरे दृश्यते । दृश्यते गार्हपत्यं अथर्षु दक्षिणाग्निं । दृश्यते चाप्यथर्षेति दक्षिणाग्निं प्रवासोपस्थाने दक्षिणमथर्षेपितुं मे गोपायेति कर्ष्यादिरयं मन्त्रः ॥ ॥ प्रतिचक्ष्वेति—हे सोम, प्रतिचक्ष्व प्रतिश्रुहि रथांसि भरतस्य । विचक्ष्व विलुपं च श्रुहि कुटिलानि वचनानि । इन्द्रश्च हे सोम त्वं च आपृतम् । रक्षोभ्यो वयं वधसाधनं वज्रमस्यतं क्षिपतम् । अश्वानि च यातुमग्राः यातवो रथः स्वबान्धवजापतः तद्गज्यत्सैषुकेभ्यो रक्षोभ्यस्तानुविश्य यधमद्यनिमस्यतमिति ॥ ॥ माचिदन्यदिति—कसिजो कुवते । विच्छन्द एवार्धे । मयि चान्यत्किंचिदपि विद्मसत । विधांसिर्यानुपादे । शंसनं वचनमात्रं । नच स्तुतिरेव अन्यत्किंचिदपि वोचत । हे सखायः कसिजः, मा रिपण्यत रिप्यति हिंसाकर्मा । इन्द्रस्त अन्यत्र व्यापारेणात्मानं मा हिंसिष्ट । हिंसा च तत्रैव क्षिप्यते । तर्हि किं कुर्मः । इन्द्रमिस्तोता इन्द्रमेव स्तुत दूषणं वपितारं तथा तद् सर्वं संभूय गुते सोमे । उद्रावग्रत्येवदुक्तं । स्वुतिहिं तेषां कर्म । अथ होतारं प्रति । वीप्सालोपो

द्रष्टव्यः । मुद्गराया उपपानि नृस्राणि दुंसत ॥ ॥ आग्ने याहीति—हे अग्ने, मरुत्सखा मरुत् सखा यस्य स त्वं आयाहि ।
 रुद्रेभिः रुद्रपुत्रैः मरुद्भिः सह सोमपीतवे सोमपानाय आयाहि । सोमर्थाः सोमग्रेर्मम सुष्ठुतिष्ठुष क्षोभनायाः स्तुतेरनन्तरं पीसा
 य मादयस्तात्मानं सर्वात्मानं स्वर्गरे । सःशब्दः सर्वपर्यायः । सर्वे नराः क्षातिग्यजमाना अस्मिन्निति स्वर्गरो यज्ञस्तस्मिन् ॥ ॥
 स्वादिष्टयेति—स्वादिष्टया अतिशयेन स्वापया मदिष्टया अतिशयेन मदकुर्या धारया पवत्य शुद्धं कुरु । सोमः लतात्मकः,
 इन्द्राय पातवे इन्द्रस्य पानार्थं सुतः अस्माभिः अभिपुतः सन् ॥ ॥ यत्ते राज्ञश्चिन्ति—कश्यपो हि दुर्मिक्षे वृत्तिकर्षितो यथा
 कपाच विषया वर्तित्वा सुमिक्षे प्राप्ते सोमेनायष्ट । तस्य सोमो नाम राज्ञा पापवृत्तादजिजीवसि तं कश्यपः प्रार्थ-
 यते । हे राजन् तोम, यत्ते अस्माभिः शृतं इभिः पायसादेनैव परिषेपयन्त्या कयाचिदित्यापस्तम्बः तदभिप्रायमेतत् । तेन हविषा
 नोऽम्मान् अभिरथ । त्वत्प्रसादायातातीव । अरातिशब्दः शत्रुत्ववाचकः शत्रुभाववानिति मत्वर्थोऽनुसंधेयः । अरातित्ववान् अरा-
 तिरित्यर्थः । नः अस्मान् मा तारीन् मातिक्रामन् । सोच मा उचपादपूरणः । सोच नः अस्माकं 'रुजार्यानां भाववचनानां'मिति
 कर्मणि षष्ठी । किञ्चन किमपि रोगजातं नागमत् 'अम रोगे' रुग्णतां माकार्षीत् । हे इन्द्र, 'इन्दी केन्द्रे' केन्दतः सोमोऽभिरक्षतु
 केन्दयेति इन्द्रादीनामर्याय परितस्तत्र परितः क्षर । अस्माकं पापवृत्तिं माजीगणः ॥ ॥ अग्ने वृहन्मिति—अर्थानुगुणधाद्वितीये पादे
 न्याख्यारभ्यते । तमस्तो रात्रेर्निर्वगन्तान् निष्क्रान्तः रात्रावनुपशान्तः । ततो निर्गतोऽग्निज्व्योतिषा स्वेन तेजसा युक्तः उपसामग्रे
 उदये पृथग्भूता अगन् गार्हपत्यात्यणीत आदवनीषदेवमागमत् । आगत्य च वृहत् ऊर्ध्वो अस्मात् प्रज्वलितः ज्वालाल-

रूपेणोन्नीतिष्ठति । स्थिता च कर्मार्थं जातः समिद्धः खट्वः शोभनाद्गः भानुना खेन तेजसा रुद्रतात्यन्तदीप्तिन विश्वा विश्वानि
 तन्नाति यज्ञगृहाणि अग्राः । पुरुषव्यत्ययः । अग्रात् पूरयति य एवं करोति तस्मै स्वाहा ॥ ॥ समानी व इति—आकृतिरभि-
 प्रायः । वो पुष्पाकमाकृतिः समानी अस्तु । परस्परतो विभिन्नाभिप्राया माभूत् । वो हृदयान्यन्तःकरणानि समानानि सन्तु यदे-
 कस्य हृदयं संकल्पयति तदेधान्यस्य संकल्पयतु । मन इत्यात्मा तदपि वः समानमस्तु यादृश एकस्यात्मा तादृश एवान्यस्यास्तु य-
 पासति वः पुष्पाकं सर्वमेव तुलह शुभु सहैव असति स्यान्न किञ्चित्पृथक् तथा वः आकृत्यादयः समानाः सन्तु । इयं शाक-
 लानामन्त्या । घाष्कलानां तच्छंयोरिति—दंयोर्ममार्थाय तद्वयं आकृणीमहे । किंवद्गतुं यद्याय । पश्यथैव चतुर्थी । यस्य गातुं
 गमनं प्राप्तुं गातुं यद्वपतेयं यद्वपतेयं मम खर्गे गमनाय । किञ्च देवी देवैः कृता खलिरविनाशिता नोऽस्तु । मानुषेभ्यश्च नः ख-
 लिरस्तु । देवाश्च मनुष्याश्च खल्लि नः विद्यन्तु । इदं च मेपवं सर्वस्य मेपजभूतं अस्माभिः कृतं कर्मोर्ध्वं जिगातु देवान्प्रति
 गच्छतु । नोऽस्माकं संगन्धिने द्विपदे पुनर्पौत्रादिकाय धमस्तु । चतुष्पदे च गवादिकाय धमस्तु । इति मन्त्रार्थः ॥

अथोपाकरणप्रयोगः ॥ आचार्यः प्रागुक्तलवणे काले उपाकर्मकरिष्यमाणो नवोपनीतश्चिप्यादिभिः सह स्नात्वा कृतनित्य-
 क्रियो मध्याह्नादुपरि गृहिः शुचौ देशे गृहे वा प्राणानायम्य देयकालौ संकीर्त्य एषां नचग्रहणाधिकारसिद्धि-
 द्वारा, मम इतरेषां चोत्सृष्टानां वेदानां पुनर्ग्रहणपूर्वकमाध्यायनद्वारा श्रीपरमे० उपाकरणारूपं कर्म करिष्ये इति संकल्प्य । तद-
 न्नसस्तिनाचनं नान्दीधादं च संकल्पपूर्वकं पूर्वोक्तविधिना कारयेत् । जीवत्पितृकस्य तत्पित्रैव कार्यम् । ततः स्वयं निर्वीतीश्रुत्वा

भोगमादिमत्तभूमीनचनेत् । तत्कमस्तत्सर्वज्ञप्रबोधे वक्ष्यते । ततः उपवीटीमूला समिद्धयमादाय पुनर्देवकालौ निर्दिश्य असिद्धुपा-
 रणहोमे देवतापरिग्रहार्थमनाधानं करिष्ये अग्निग्रन्थाद्वितेप्रावित्यादि चक्षुषी आज्येनेत्यन्तमुक्त्वा । सावित्रीं ब्रह्माणं श्रद्धां मेधां
 प्रज्ञां धारणां मदमस्मतिं अनुमतिं छन्दोऽस्थूयीन् एताः प्रधानदेवता आज्येन । अग्निं अष्टगम्यार्थान् अग्निं ब्रह्मन्तं अग्निं मित्रावरुणौ
 अग्निं अयः अग्निं मरुतः अग्निं विश्वान्देवान् अग्निं इन्द्रासौमी इन्द्रं अग्रायस्तः पवमानसोमं पवमानसोमं अग्निं संज्ञानं एताः प्र-
 धानदेवताः दधिमुक्तुद्रव्येण क्षेपेणाग्निसिष्टकृतमिभ्रमसंहनेन रुद्रं यज्ञोपवीतेन परमात्मानं अयासमग्निमित्यादि सद्योयक्ष्य इत्यन्त-
 मुरता समिद्धयमन्नावाधायोद्देश्यार्णां कृत्वा परिसमूहनाद्याज्ये दर्भाग्रद्वयक्षेपणान्तं कृत्वा धवणाकर्मोक्तपुण्डरीत्या प्रीहितण्डुलै-
 र्चनगोभूर्मर्वा कृतपिष्टरूपमकूटदुधपात्रे निक्षिप्य गोदभा संयोज्य वत्पात्रमग्निसमीपे संस्थाप्याज्येन सह दधिसक्तूनां पर्यभिकरणं
 कृत्वाज्योद्धाननाद्यान्यभगान्तं कृत्वा । सावित्रीं स्वाहा सावित्रीं स्वाहा ब्रह्मणे स्वाहा ब्रह्मणे स्वाहा श्रद्धाया इदं० ।
 मेधायै स्वाहा मेधाया इदं० । प्रज्ञायै स्वाहा प्रज्ञाया इदं० । धारणायै स्वाहा धारणाया इदं० । सदसस्पतये स्वाहा सदसस्पतय इदं० । अनुम-
 तयै स्वाहा अनुमतय इदं० । छन्दोभ्यः स्वाहा छन्दोभ्यः स्वाहा इति नवाहुतीराज्येन हुत्वा यवालिक्रमुद्दिश्य त्यजत्वा ।
 अनदानयमेन दधिमस्तरदायाम्नादिर्निशतिदेवताभ्यो जुहुयात् । तत्र मन्त्राः—अग्निमीळे वैश्वामित्रो मधुच्छन्दा अग्निर्गायत्री ।
 उपाकरणप्रधानदधिमुक्तुद्रोमेवि० । अग्निमीळे पुरोहितं यजुष्यं देवमुत्तिजम् । होतारं रत्नघर्तमुं स्वाहा ॥ अग्नय इदं० ॥ १ ॥
 कुण्डम् कलदगस्त्योगृणामूर्वा अनुष्टुप् । उपा० । कुण्डमुक्तुद्रववीहिरेः प्रवर्तमानकः । बुधिकस्थारुसं विपमरुतं बुधिक ते विपं

स्वाहा । अमृणसूर्येभ्य इदं ॥ २ ॥ तमगे श्रीनक्तो गृत्समदोऽग्निर्वज्रगती उपा० । तमग्निं द्युभिस्त्वमार्द्युशुक्लशिस्त्वमप्यस्त्वमश्मन्-
 स्परि । तं वनेभ्यस्त्वमोषधीभ्यस्त्वं नृणां नृपते जायसे द्युचिः स्वाहा । अग्रयइदं ॥ ३ ॥ आवदन्गृत्समदः शकुन्तो जगती
 उपा० । आयदुस्त्वं शकुने भद्रमार्चद तूष्णीमासीनः सुमतिं चिच्छिदि नः । यदुत्पतन्वदसि कर्कुरिथया बृहददेम विदधे सुवीराः
 व्याहा । शकुन्तायेदं ॥ ४ ॥ सोमस्य मा गाधिनो विचामित्रोयिस्त्रिष्टुप् उपा० । सोमस्य मा तुवसुं वक्ष्यन्ते वीर्यं चकर्थं विदधे
 पञ्चर्ष्ये । दुष्यञ्छा दीपयुजे अद्रिं शमये अग्रे तुन्वं छुपस्य स्वाहा । अग्रयइदं ॥ ५ ॥ गृणानामार्गवो जमदग्निमित्रावरुणौ
 नायत्री उपा० । गृणाना जमदग्निना योनायुतस्य सीदतम् । पातं सोममृतायुषा स्वाहा । मित्रावरुणाभ्यामिदं ॥ ६ ॥ सांख्ये
 गोतमो वामदेवोमिरिषी उपा० । स्वां ख्ये सप्तमिस्तमन्यवो देवास्तो देवमरुतिं न्येरिर इति क्रत्वा न्येरिरे । अर्मत्यं यजतु मत्स्येया
 देवमार्देयं जनतु प्रचेतसं विधुमार्देयं जनतु प्रचेतसं स्वाहा । अग्रयइदं ॥ ७ ॥ धामन्ते गोतमो वामदेव आपोजगती उपा० ।
 धामन्ते विभुं छर्वनुमर्धिश्रितमन्तःसमुद्रे ह्य १ न्तरायुषि । अपामनीकिं सप्तिथे य आभृतस्तमभ्याम् मधुमन्तं त ऊर्मिं स्वाहा । अ-
 ग्रयइदं ॥ ८ ॥ अग्नोभ्याग्नेयो युधमहिष्ठिराग्निरिष्टुप् उपा० । अबोध्यग्निः सुमिषा जनानां प्रतिवेत्तुमिषायतीमुपासम् । युधा इव
 प्रवृषामुग्रिहानाः प्रभानवः सिंसते नाकुमच्छ स्वाहा । अग्रयइदं ॥ ९ ॥ गन्ता न अग्नेय एवयामरुन्महतोतिजगती उपा० ।
 गन्तानो यज्ञं यक्षियाः सुवग्निं श्रोता हवमरुध एवया मरुत् । ज्येष्ठास्तो न पर्वतास्तो ज्योमनि युगं तस्य प्रचेतसुः स्वातं दुधर्तवो
 निदः स्वाहा । मरुत्यइदं ॥ १० ॥ तं ख्ये वारहेस्पत्यो भारद्वाजोयिस्त्रिष्टुप् उपा० । तं ख्ये प्रथमो मनोतास्यायियो अर्धवो

दम्य होतु । तं गीं वृषवच्छणेर्दुष्टरिति महो विच्यसे सहस्रे सहस्रैस्साह । अग्नयहदं० ॥ ११ ॥ यो नः स्वः पायुर्भारद्वाजो विधे-
देवा अनुदुष् उप० । यो नः स्यो अरुणो यच्च निष्टयो लिषासति । देवास्तं सर्वं धुवन्तु ब्रह्मवर्षं ममान्तरं स्वाहा । विधेभ्योदेवे-
भ्यहदं० ॥ १२ ॥ अग्निनरो मेनावरुणिसिद्धोभिर्विराट् उप० । अग्निं नरो वीर्धितिभिररण्योर्हस्तच्युतो जनयन्त् प्रभूतस्त्व । कु-
ट्टं गृहपतिमयुं स्वाहा । अग्नयहदं० ॥ १३ ॥ प्रतिपत्स्वमेवावरुणिर्वसिष्ठ इन्द्रासोभावनुदुष् उप० । अतिचक्षन् विचुक्ष्येन्द्रश्च
मोम जागृतम् । रक्षोभ्यो बुधर्मस्तमुराग्निं यातुमस्यः स्वाहा । इन्द्रासोभाग्याभिदं० ॥ १४ ॥ माचित्काण्यः प्रगाथ इन्द्रो वृहती
उपा० । माचिदुन्यद्विर्गस्तु सस्वाधो मा रिपण्यत । इन्द्रमितल्लोता वृषं सचा सुते मुहुर्कृथा च शंसतुस्वाहा । इन्द्रायेदं० ॥ १५ ॥
आग्ने याहि काण्यः सीमरिरग्रामरुतोऽनुदुष् उप० । आग्ने याहि मरुत्सगा रुद्रेभिः सोमपीतये । सोमर्या उप सुदुति मावयस्व
समीरे स्वाहा । अग्रामरुद्वहदं० ॥ १६ ॥ स्वादिष्टया मधुच्छन्दाः पवमानः मोमो गायत्री उपा० । स्वादिष्टयुर मदिष्टया पर्वस्व सोम धा-
रेया । इन्द्राय पातये सुतः स्वाहा । पवमानायसोमायेदं० ॥ १७ ॥ यत्ते राजन्मारीचः कश्यपः पवमानः सोमः पंक्तिः उपा० ।
यत्ते राजन्पृथुं इवित्तेन सोमामिरिध नः । अराती वा मा नस्तारीन्योचनः किंचुना मयदिन्द्रयिन्द्रो परित्स्व स्वाहा । पवमानाय-
सोमायेदं० ॥ १८ ॥ अग्नेष्टव्रातायस्वितोमिस्त्रिदुष् उप० । अग्ने वृहदुपसामूर्ध्वो अस्याधिर्जगन्वान्तर्मसो ज्योतिषागात् । अभि-
मोचिना रुदतास्वह आजातो विद्या सचान्यग्राः स्वाहा । अग्नयहदं० ॥ १९ ॥ समानीचः संवननः संज्ञानमनुदुष् उप० । समानी
च आहतिः समाना हदपाणि वः । समानर्मस्तु चो मनो यथा वः सुसुहासति स्वाहा । संज्ञानायेदं० ॥ २० ॥ एतैर्विद्वत्सिमन्त्रै-

राहुतीर्दुस्रोदिश्यत्यक्ता दधिसकुशेषेण स्विष्टकृतं हुत्वा । रुद्राय स्वाहाऽद्यैदं० रक्षुंग्रह्य । तत आचार्यः शिष्याश्रमनादन्य-
 य दधिसक्तून्प्राप्त्याचम्य पूर्वपदुपविश्य यज्ञोपवीतहोमदानधारणानि कुर्युः । तत्रायं क्रमः—यज्ञोपवीतमित्यस्य परब्रह्मपरमात्मा
 त्रिष्टुप् यज्ञोपवीतहोमे० । अनेन मन्त्रेणाचार्यो यज्ञोपवीतं हुत्वा परमात्मन इदं नममेत्युद्दिश्य त्यजता । प्राचीनागीती अग्निशुष्पाक-
 भीणि मम समस्तपितृप्रीत्यर्थं यज्ञोपवीतदानं करिष्य इति संकल्प्य पितृपितामहप्रपितापदेभ्यः सप्तरीकैभ्यः मातामहमावृषिता-
 मब्रूमातृप्रपितामहेभ्यः सप्तरीकैभ्यः पितृव्यादिसर्वपितृभ्यः सप्तरीकैभ्यो यज्ञोपवीतं स्वयानममेति प्रत्येकं दद्यात् । जीनरिपता
 चैदाभ्युदयिकप्रकरणोक्तमावृतामहवर्गाभ्यां दद्यात् । मातरि जीयन्त्यां मातामहायैव दद्यात् । एवं दानकाले प्रतिग्रहमकुरु-
 न्दत्त्वा स्वयं च तन्मन्त्रेण धारयेत् एवमिदरे । तत आचार्योऽग्निष्काले ब्रह्मधारिणा क्रमेण नवरुदिर्युक्तीपीनयत्त्रयमौपवीताजिन-
 मेखलादण्डांश्च धारयित्वा पुराणानि जले निक्षिपेत् । तत आचार्यः इतरेचोत्तरपरित्तरणदर्मानपापपलादञ्जलिं निधाय अन्येनापः
 सैषयित्वा तामिरद्विर्मज्जयेयुः । ततः सर्वः सहाचार्यः प्रत्यगन्नेः प्रागग्रमास्तीर्णेषु दर्भेषूपविश्य शरायाद्युदरुपात्रे दर्भोन्निक्षिप्य
 दर्भगर्भन्नज्जालिं कृत्वा पूर्वमौकारं ततः समस्तव्याहृतिं गमत्रीं पृच्छेऽर्धर्चशोऽनवानमुर्धेस्त्रिरुपारपन् शिष्यानपि तथा वाच-
 यित्वा । विदुवत्सीविमन्नस्य अग्निर्मक्षिपिः वरुणो देवता विदुषुच्छन्दः । विदुदसि विष मे पाप्मानमृतात्सत्यमुपैमि । अंशिरः यधुपी ना-
 सिके श्रोत्रे हृदयमालम्ब्य प्रणवस्य पत्रजलक्षपिः परमात्मा देवता देवीगायत्रीच्छन्दः । व्याहृतीनां परमेष्ठीप्रजापतिः प्रजापतिर्दृ-
 हती । गायत्र्या विधाभिन्नः सविता गायत्री उषाकरजेवि० । अंभूर्युवः स्वः तत्सन्वितुर्बरेणं० इति गायत्री पृच्छेऽर्धर्चः सर्वोमिति

त्रिन्त्रता । अग्निमीष्टे पुरोहितं० इति मूक्तं । अग्निं देवानामवमो विष्णुः परमः इति ब्राह्मणम् । एष पन्था एतत्कर्त्तुं । अथातः संहिताया उपनिषद् । विदगमयन्विदा । महान्तस्य पञ्चविंशति सामिधेयः इति पञ्चारण्यकम् । इषे तोर्ने ला इति यजुरादिम् । अत्र आपादि वीतये इति सामादिम् । खंनो देवीरभिष्टये इत्यथर्वणादिम् । अथैतस्य समाग्रायस्य इति सूत्रम् । समाग्रायः समा-
ग्रातः इति निरुक्तम् । मयस्मत्तज्जनलगसमितम् इति छन्दः । गौः । ग्मा । इति निषण्डम् । पञ्चसंवत्सरमयं इति ज्यौतिषम् । अथ शिधा प्रक्ष्यामि इति शिक्षाम् । वृद्धिरादेच इति व्याकरणं । यदिन्द्रो दाक्षराज्ञे० । योगीश्वर याज्ञवल्क्यम् । नारायणं नमस्कृत्य । अथातो धर्मविनासा इति पूर्वमीमासाभूतं अथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्युत्तरमीमासाभूतं च क्रमाद्ब्रुवन्वाचयित्वा तच्छंयोरार्धुणीमहे० नमो-
न्रक्षणइति परियाणीया निर्वाचयित्वा यथाचार त्रिव्यैः सहोत्थाय संज्ञानमुलनायदत् ओमित्युक्त्वा वृष्टिरसि पुन मे पाप्मानमृता-
त्मस्यमुपागाम् उपाठ्वा वे वेदा इत्युच्चार्य पुनः शिष्यैः सहोपविश्य भूमिं स्पृष्ट्वा जलं संस्पृश्य अग्निं गौतमादिसप्तग्न्याचार्योदीन-
मस्कृत्य प्रायश्चित्तादि होमश्रेयं समाप्य कर्मश्रतर्पणं कृत्वा वेदानुदिश्य ब्राह्मणान्भोजयेत् ॥ इति श्रीमच्छ्रुतिहोत्रे प्रयोगपारिजाते
षोडशकर्मशास्त्रे उपाकरणप्रकरणम् ॥

अथाध्ययनविधिः ॥ अब्यादव्याजरूपया सोऽयं व्याजनृकेसरी । यन्नामनिगमाधीतिरिधेतार्थसमर्थिनी ॥ अथेदानी-
मध्ययनविधिरभिधीयते ॥ तत्र तावदेदप्रश्नसामाह याज्ञवल्क्यः—‘यज्ञानां तपसां चैव श्रुमानां चैव कर्मणाम् । वेद एव
त्रिचार्तानां निःश्रेयसकरः परः ॥ य ये ऋतुमधीयीत यस्य तस्याष्टुयात्फलम्’ इति । स्पृतिसारसमुच्चये—‘वेदो यस्य शरीरस्यो

न स पापेन लिप्यते । वेदात्मा स तु विज्ञेयः शरीरं किं प्रयोजनम् ॥ वेदाधराणि यावन्ति पठितानि द्विजातिभिः । तावन्ति
हरिनाम्नानि कीर्तितानि न संशयः ॥ यस्य वेदश्च वेदो च विच्छिद्येते विपूलयम् । स वै दुर्बालो नाम सर्वकर्मबहिष्कृतः ॥ नित्यं
नैमित्तिकं क्षाम्यं यथान्यत्कर्म वेदिकम् । अनधीतस्य विप्रस्य सर्वं भवति निष्फलम् ॥ अनधीतो द्विजो यस्तु शास्त्राणि न ब्रह्म-
न्यपि । क्षणोति ब्राह्मणो नाशे नरकं स प्रपद्यते ॥ तेन द्विजस्यसिद्ध्यर्थं ब्राह्मत्वस्य निवृत्त्यर्थे । कर्मधिकारसिद्ध्यर्थं किञ्चिद्वा वेदम-
भ्यसेत् ॥ नाधीतवेदो यो विप्र आचारेभ्यः प्रवर्तते । न चात्र फलमामोति यथा शूद्रस्तथैव सः ॥ आचारनष्टं धर्मिष्ठमपि विष्णु-
परायणम् । त्वजेदन्यजबच्छीघ्रं तं कदाचन नालपेत् ॥ तस्याभयाननिष्ठस्तु त्रिराश्रयतमाचरेत् । ततः कर्माणि कुर्वीत स्वाचार-
त्यप्रसिद्धये ॥ अनधीतस्य विप्रस्य पुत्रो बाध्ययनान्वितः । शूद्रपुत्रः स विज्ञेयो न वेदफलप्रयुते ॥ अनधीत्य द्विजो वेदमन्यत्र
कुर्वते श्रमम् । स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः ॥ श्रुतिरपि—‘यस्मिन्वाज सखिविद’मिति । ‘अनभ्यासाच्च वेदानामाचारस्य
च लङ्घनात् । आलस्यादन्यदोपाय मृत्युविश्राज्जिधासति’ इति । तस्माद्ब्राह्मणेन वेदोऽप्येतज्यः ॥ मनुस्तु अत्राक्षणादप्यैतज्य-
मित्याह—‘अत्राक्षणादव्ययनमापत्काले विधीयते । अनुव्रज्यापि शुश्रूषा यावदध्ययनं गुरोः’ इति ॥ तस्य वेदस्य स्वरूपमाह
वसिष्ठः—‘पारंपर्यागतो येषां वेदः सपरिशुद्धिः । तच्छास्त्रं कर्म कुर्वीत तच्छास्त्राभ्ययनं तथा ॥ यः सञ्ज्ञासु परित्यज्य पा-
रथाभयिगच्छति । स शूद्रवद्वहिष्कार्यः सर्वकर्मसु साधुभिः ॥ न ज्ञातु परशास्त्रोक्तं शुभः कर्म सभाचरेत् । आचरन्परशास्त्रोक्तं
शस्त्रारण्डः प्रकीर्तितः ॥ स्त्रीयश्चासौच्छ्रिता येन ब्रह्म तेनोद्भिन्नं परम् । ब्रह्मैव स विज्ञेयः सन्निहितं विगर्हितः ॥ अधीत्य

शालायात्समीपं परशारां ततः पठेत् । यच्छाखीयेस्तु संस्कारैः संस्कृतो ब्राह्मणो भवेत् । तच्छाखाध्ययनं कुर्यान्न तेन पतितो भवेत्' इति । अत्र शालाध्ययनं धर्मशास्त्रादीनामुपलक्षणार्थम् । तथाच व्यासः—'धर्मशास्त्रं तु विज्ञेयं मुन्दशास्त्रं तदेव च । पुगलानीतिहासाद्ये तद्याख्यानानि यानि च । महारमणां च चरितं श्रोतव्यं नित्यमेव हि' इति ॥ एतदध्ययनमुपाकर्म कृत्वा कर्तव्यमित्याहाचार्यः—'नमोमते नभसो वा ससुपाकृत्य शास्त्रम् । द्विजवन्दनं साधीपीत मासान्पञ्चापैर्षुदानं' इति । शारवत् पूर्वोक्तगुणवत् ॥

अथ तिव्यादिनिर्णयः । अत्रोपाकृत्येदादिग्राम्भे तिव्यादिविशेष उच्यते । श्रीघरीये—'रिक्ताष्टमीपञ्चदशी तिविद्वा त्रयोदशी सप्तमिका च मध्या । विद्यागमे विस्तिप्तमग्निणां स्युर्वारोदया मध्यममिन्दुमान्बोः' । चतुर्थीनवमीचतुर्दश्यो रिक्ताः द्वेपाः प्रसिद्धाः । एताः पञ्च तिययो विद्यारम्भे निषिद्धाः । श्रवोदशीसप्तम्यौ मध्यमे । श्रिष्टाः शुभावहा इति वाक्यशेषः ॥ त-
थाच दृहस्पतिः—'प्रथमा च द्वितीया च तृतीया पञ्चमी तथा । दशमी द्वादशी चैव एकादश्यः सुपूजिताः' इति । त्रयो-
दशीसप्तम्योर्विधिपमाह—'त्रयोदशी सप्तमी च कदाचिच्छुभदे तिथी । यदा चन्द्रो पुषाजीवसितेक्षितः' इति ॥ अथ
वाराः—विस्तिप्तमग्निनामिति । विद् बुधः । सिवः शुक्रः । मन्वी गुरुः । एषां त्रयाणां वारवर्गोदयाः शुक्ताः । इन्दुमान्बोर्वारोदया
मध्यमाः । अन्येषां वारोदया वर्ज्या इति वाक्यशेषः । तथाह दृहस्पतिः—'वारवर्गोदया वर्ज्या दर्शने चाकिंभीमयोः ।
मध्यमौ रविशीतांशोः श्रेयणासुत्तमाः स्मृताः' इति । चन्द्रमान्बोस्तु वारोदयाः कालविशेषग्राह्या इत्याह बसिष्ठः—'दि-

संस्कारम्.

अध्ययन.

॥२५७॥

वसांशोदया वज्र्या यत्नेन कुजसौरयोः । श्रेष्ठाः शुक्रज्जीवानां मध्यमाद्यन्द्रसूर्ययोः ॥ रविवारे च पूर्वोक्ते विद्यारम्भो विधीयते ।
 चन्द्रवारोऽपराह्णे च विद्या शुक्लं विधीयते । रात्रौ तु वर्जयेद्विलं संध्योश्च विशेषतः' इति । किंच-विद्यागमे पिरिसतमञ्जिणां
 स्यु'रित्यत्र प्रशस्तत्वेन पठितस्य बुधस्य वारादयो विमलकरा इत्याह मार्कण्डेयः—'चन्द्रे च चन्द्रतनये च शुभं च सर्वं
 विभो भवेद्वनिले रविले विमलः' इति ॥ अत्र निषिद्धेऽपि वारेषु विद्याविशेषारम्भे ग्राह्यतामाह नृसिंहः—'सर्वे वेदाश्च
 शास्त्राणि चाक्षरं धूर्यवासरे । कामशास्त्रं महातत्रं रोगतत्रं वेदमेव च ॥ अङ्गशास्त्रं भिषकशास्त्रं चान्द्रेहि सततं लभेत् । शूद्रशास्त्रं
 कुलमेव रणवादादिशास्त्रकम् । अल्लसल्लप्रयोगं च कुजवारांश्चकोदये ॥ योगशास्त्रं महातत्रमद्वैतब्रह्मनैष्ठिकम् । गीतं चाद्यं च नृत्यं
 च कामशास्त्रं च सौम्यकै ॥ सर्ववेदान्मण्डलानि जीववारे समारमेत् । मङ्गलं नृत्यवादित्रं श्रीकामं श्रीप्रतिष्ठितम् ॥ पूजाङ्गवेदवे-
 दार्थमारमेच्छुक्रवासरे । शुभं वाध्यशुभं वापि न स्मरेच्छास्त्रमर्कजे ॥ विद्यारम्भो यदि स्यात्तु मन्दवारांश्चकोदये । पुराणमपि
 नाशाय नराणां तु न संशयः' इति ॥ अथ नक्षत्राणि विधीयन्ते—'हस्ताद्यशुक्रथ्रवणतिथ्यसमीरमित्रादितिथिपुरजिन्मृग-
 लाञ्छनेषु । शस्तोत्तराकमलसंभयपौष्णमेषु मन्वा ध्रुतिस्मृतिसमावर्गतिर्द्विजानाम्' । हस्तादिषु दशसु मृगशीर्षान्तेषु नक्षत्रेषु ध्रुति-
 स्मृत्याद्यवगतिः शुक्ला । श्रुणुरारोहिणीरेवतीषु मध्यमा । तथाह ध्रुहस्पतिः—'वाराद्यतस्रः सौम्याद्या विद्यारम्भे चतुर्मुख ॥
 त्रीण्युत्तराणि पौष्णं च रोहिणी मध्यमानि च । श्लेषाणि भानि वर्ज्यानि विद्यारम्भे शुभेषुभिः' इति । अत्र विद्याशब्दो वेदविद्या-
 स्वेव वर्तते । विद्याविशेषारम्भे नक्षत्रान्तरविधानात् । तथाच बृहस्पतिः—'ग्रत्वेकमेकतो वक्ष्ये च्चवारेऽवहितः शृणु ।

मेर्मादिनटश्रांशेषु नाट्ये सासुद्रिस्तद्वये ॥ कौटिल्यश्रुतिस्मदाने वेदशान्तिक आरभेत् । मण्डे महानसे खड्गे कृते दुरगवारणे ॥
 शारंगान्पाते विरोधे च रौद्रनिष्योत्तरास्त्रयः । पोष्णत्रयणरोहिण्यः सौम्यमायू च शोमनाः ॥ मैत्रं कुकुटशास्त्रे स्यादायुर्वेदे गजाश्वयोः ।
 नयोरारोहणे चैव पूषभानि शुभानि च ॥ अधिनी चाश्वविद्यायां गजविद्यासु शोभनम् । ताम्रं चित्रकविद्यासु स्वाती मैत्रपुन-
 र्वम् ॥ गजानां जन्मभं सौम्यं पुमान्पुष्ये परेद्रना । हयानां वारुणाश्विनौ स्त्रीपुंसोर्जन्मभे वरे ॥ अर्थशास्त्रेषु वैशाखात्रितयं पौ-
 ण्यमेव च । अधिनी रोहिणी सौम्यं पुष्यं हस्तादिपञ्चकम् ॥ ज्योतिराघश्रावणां स्वाती हस्तपुनर्वम् । पौष्णं तिव्याधिनी मूलबा-
 रुणाः स्युः सुपूजिताः ॥ चारुणं योगश्रावणेषु समरेष्विन्द्रभं शुभम् । हस्तस्वात्यश्रिसौम्याः स्युरायुर्वेदे सुपूजिताः ॥ वासवो रेवती
 मीन्या रोहिणी त्रिप्यर्मेदम् । पुनर्वसुश्च हस्तश्च शब्दशास्त्रे सुपूजिताः ॥ गणिते रेवती हस्तपञ्चतिष्यार्द्रवासवाः । ज्योतिःशाल्वे
 निमित्ते च रोहिणीगारुणौ शुभौ ॥ आदित्यनेप्यगस्वातीतिष्यहस्ताश्विचारुणाः । त्रीण्युचरा रोहिणी च हार्थशाल्वे सुपूजिताः ॥
 नक्षत्रविद्यासु सर्वाणि नक्षत्राणि शुभानि च । शिवागमे शुभान्याहुः क्षिप्रमिश्राणि तान्यपि ॥ ततो विष्णुगगमे शाल्वे चारः सा-
 धारजः सृष्टः । विषयास्त्रसुतायोगा वासनश्चतस्रपूजिताः ॥ सर्वे शंसन्ति सुख्यत्वं दृष्टारे ब्रह्मणा पुरा । ध्रुवाणि सर्वशाल्वेषु सर्व-
 साधारणान्यपि ॥ नृदूनि सर्वविद्यासु सर्वज्ञानेषु तान्यपि । नैष्यवं सुप्रशंसन्ति मायाचीर्योर्दिकेतवे । शंसन्ति सर्वमान्याहुर्ज्यो-
 तिःशारवाविरोधतः' इति ॥ ॥ अथ लग्नानि विधीयन्ते—'वेदारम्भे द्विस्वभावा विशिष्टा मध्याः प्रोक्ता ये चरा राशयश्च ।
 शुद्धो राशिः मत्तमश्चन्द्रवारे कुर्वात्याजः सर्वविद्यात्ममाप्तिम्' ॥ मिथुनकन्याघनुर्मीना द्विस्वभावाः एते राशयो वेदविद्यारम्भेषु

प्रशस्ताः । मेपकर्कटतुलामकराधरा रात्रयो मध्यमाः । अवशिष्टाः स्थिरा वर्ज्या इति । तथाह बृहस्पतिः—‘चरस्थिरद्विखभावा मध्यमाधमपूर्जिताः । शुभपुक्तेषु द्येषु सर्वे पूज्यतमा ब्रह्माः’ इति । राशिः लग्नस्य सप्तमो राशिः शुद्धः पापैः शुभैश्च रहितः शुभः स्यात् ॥ अथ लग्नगोचरमाह । तथाच बृहस्पतिः—‘त्रिषडायगताः पापास्तिक्रान्ते कण्टके शुभाः । विचारम्भेषु पूज्याः स्युः पञ्चमे पापवर्जिते ॥ कण्टके केन्द्रे । सप्तमस्याः शुभाः सर्वे पूज्याः पापविधर्जिताः । विशेषादुदिताः सौम्याः पापसंयोगवर्जिताः’ इति । ग्रन्थान्तरे—‘न कोऽपि सप्तमे पूज्यः शुभः कुर्येऽपि वा यदि । लग्नात्सप्तमराशौ तु वर्जनीयो विशेषतः’ इति ॥ अथ प्रारम्भतिथिविधिसम्प्रदायप्रसङ्गात्प्रसिद्धिमप्याह—‘चन्द्रवार इति । सर्वविधानां समापनं चन्द्रवारेऽपराह्णे कुर्यात् । तथाह पसिष्ठः—‘पूर्वाह्णे वाय मध्यह्णे विचारम्भो विशिष्यते । अपराह्णे चन्द्रवारे विद्याश्रुक्तिर्विधीयते’ इति ॥ अथ सारस्वतयोगः । तत्र बृहस्पतिः—‘विचारम्भेषु सर्वेषु शस्त्रं सारस्वतं तदा । तस्मात्प्रवक्ष्यते सम्यग्योगः सारस्वतादयः ॥ इत्थे शुधांशके युक्ता यदि भान्विन्दुसोमजाः । सोमवारे रवौ लग्ने योगः सारस्वतो भवेत् ॥ इत्थे शुधांशकस्यौ चैद्दुधेन्दू लग्नगौ तदा । शुधवारे दृष्टर्तेऽस्मि योगः सारस्वतादयः ॥ अत्युच्चस्ते बुधे लग्ने पार्थीनान्त्सत्रिभागके । भानौ तत्सौम्यवारेण योगो जागीश्वरादयः ॥ पार्थी नाम कन्या । इन्द्रर्क्षद्विने कारनाथे लग्ने शुधांशके । इत्थे च भक्ता क्षेते योगाः सारस्वतादयः ॥ वर्गोत्तमस्ये वे लग्ने लीके चोमयराशिने । गुरुशुक्रबुधाः केन्द्रे योगः सारस्वतादयः’ इति ॥ अथ विचारम्भप्रकार उच्यते । सुहृत्संश्रये—‘सरस्वती च संपूज्य गणनायं तथैवच । गुरुभूजां ततः कृता विद्याः सर्वाः समागते’ । स्मृत्यर्थसारे—‘उदययने शुक्लपक्षे

शुभेदनि स्वाध्यायं प्रारभेरन् पूर्वीह गणेशं संरक्षतीं गरुडमन्त्रमिदं देवतां गुरुं च संपूज्य ब्रह्मचारी विप्रशुवासिनीरभ्यर्च्योशिणो गृहीता ब्रह्मवयस्यैर्भोग्यारवमाणः प्रणवव्याहृतिसहितां सावित्रीमुक्त्वा प्रणवपूर्वकं स्वाध्यायं प्रारभ्य किञ्चिदधीत्य प्रणवेन विरामोऽस्तिरस्युरता भूमिं स्पृष्ट्वा गुरुद्विधाभ्येयुः । ततोऽपरेषुः प्रमृतिं प्रत्यहं गणेशादीन् गुरुं च नत्वा प्रणवेन प्रारम्भं समाप्तिं च कुर्यादिति ॥६॥ अन्नाध्ययननिमित्तेन कर्तव्यमाह लघुव्यासः—‘कृतसाममप्यधीयीत मागेंणोक्तेन धर्मतः । न तैव चतुरो वेदानन्याये कदाचन’ इति ॥६॥ तत्र नियमा उक्ताः स्मृतिमत्तार्याम्—‘अध्येयमाणस्तावान्तो यथाशास्त्रमुदञ्जुखः । ब्रह्मारम्भेऽयसाने च प्रणमेद्विधिवदुक्तम् ॥ कुशानास्तीर्य पूर्वार्थानासीत् प्राप्नुवो गुरुः । तस्य दक्षिणतः शिष्य उपविष्ट उदञ्जुखः ॥ अङ्कारपूर्विकास्तिष्ठो महाव्याहृतयोऽव्ययाः । त्रिषदा चैव गायत्री विज्ञेया ब्रह्मणो मुखम् ॥ ब्रह्मणो मुखं वेदारम्भ इत्यर्थः । ब्रह्मणः प्रणवं कुर्यादादानन्ते च सर्वदा । स्रवत्यनोऽर्च्यं पूर्वं परस्ताच्च विधीर्यते ॥ तत्रापीयीत वेदं तु वीक्षमाणो गुरोर्मुखम् । अन्तर्गर्भमयवा पादं पदार्धमेव वा ॥ शुक्लाति योऽननुद्गातः पुरस्तात्परतो द्विजः । स ब्रह्मसेयकृत्योक्तो नरकं प्रसिपद्यते ॥ अनध्यायेष्वधीतं यद्यद्यद्वत्स संनिधी । प्रतिग्रहनिमित्तं च नरकाय तदुच्यते’ इति ॥ कूर्मपुराणे व्यासः—‘एवं दण्डादिभिर्मुक्तः शौचाचारसमन्वितः । आहूतोऽध्ययनं कुर्याद्ब्रह्मणो गुरोर्मुखम् ॥ नित्यमुद्यतपाणिः स्वात्संघ्याचारसुसंयतः । आस्यतामिति चोक्तः सत्रासीताभिमुखो गुरोः ॥ प्रतिश्रवणसंगाये श्रयानो न समाचरेत् । आसने च न झुज्जीत न तिष्ठन्न पराञ्जुखः ॥ नीच-शुभ्यामनं चास्य सर्वदा शुशंसनिधी । गुरोस्तु चक्षुर्विपये न यथेष्टासनो भवेत् ॥ नोदाहरेदस्य नाम परोक्षमपि केवलम् । न चै-

वास्यानुष्ठयीति गतिभाये न चेष्टिवम् ॥ गुरोर्ध्वं परीवादो निन्दा वापि प्रवर्तते । कर्णौ तत्र पिघातव्यौ गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः ॥
 दूरस्थो नाचंयेदेनं न कुब्धो नान्तिके स्त्रियाः । नचैवासोक्षरं वृथास्ति ते नासीत संनिधौ ॥ उदकुम्भं कुशान्पुष्पं समिधोऽव्याहरे-
 त्यदा । मार्जनं लेपनं नित्यमङ्गणानां समाचरेत् ॥ नास्त्र निर्मास्यद्ययने पादुकोपानहावपि । आक्रामेदरासनं चास्य छायादीन्वे-
 कदाचन ॥ आहरेदन्तफाष्ठादीहृद्यं चासौ निवेदयेत् । अनाष्टच्छद्य न गन्तव्यं भवेत्प्रियहि ते रयः ॥ न पादौ सारयेदस्य संनि-
 धौ न कदाचन । जृम्भितं हसितं चैव कण्ठप्रावरणं तथा ॥ वर्जयेत्संनिधौ नित्यमवस्कोटनमेव च । कावं लोभं मयं निद्रां गी-
 तनादिप्रनतंगम् ॥ घृतं जलपरीषादं क्षीरैश्चालम्ब्यन्तादिकम् । परोपपार्तं देश्युग्यं प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥ उदकुम्भं सुमनसो गोघ्रा-
 ठन्युत्तिकां कुशान् । आहरेयावदर्पानि नैर्धं बाहरद्वारेत् ॥ घृतं च लवणं सर्वं वर्ज्यं पशुपितं च यत् । अदुत्यदर्शी सततं भवे-
 द्रीतादिनिःस्पृहः ॥ नादद्यं चैव वीक्षेत नाचरेदन्तचावनम् । एकान्तमग्न्युचिस्त्रीभिः अद्राक्षेरपि भाषणम् ॥ आचम्य संपतो-
 नित्यमर्धपीथं पुदस्युरः । उपसंगृह्य तत्पादौ वीक्ष्यमाणो गुरोर्मुखम् ॥ अधीष्व भो इति वृथाद्विरामोऽस्त्विति चारमेत् । प्राक्छ-
 नेऽगमासीनः परित्रिभेव पावितः ॥ प्राणायामैस्त्रिभिः पूतस्त ओंकारमारभेत् । ब्रह्मणः प्रणये कुर्यादन्ते च विधिवद्विजः ॥
 दुर्गादिध्ययनं नित्यं ब्रह्माञ्जलिष्ठवः सिरः । सर्वपात्रेव भूतानां वेदब्रह्मः । अधीयीताप्यृचं नित्यं ब्राह्मण्याश्चव-
 तेऽन्यथा ॥ सेष्मात्तरस्य छायायां शान्तमलेर्मधुकुल्य च । कदाचिदपि नाध्यायः कोविदारकपित्तयोः ॥ अन्तःशुक्लते ग्रामे
 रागनम्य च संनिधौ । अनध्याये रुध्यमाने समवाये जनस्य च ॥ यावदेहेऽनुलिप्तस्य स्नेहो गन्धस्य तिष्ठति । विप्रस्य विदग्धो देहे

तावद्वय न कीर्तयेत्' इति ॥ यमोपि—'ओंकारं प्रथमं कृत्वा ततो ब्रह्म प्रवर्तयेत् । ओंकारं च पुनः कृत्वा भूमिं स्पृष्ट्वा विरा-
मयेत् । अन्यथा विपरीतं स्याद्ब्रह्म तत्रात्र संशयः' इति ॥ आश्वलायनाचार्योपि—'दक्षान्वर्जानुरासीत भूमावभिमुखो गुरोः ।
कम्पयेच्च शिरः किञ्चिच्च कुक्षो न च भस्मरी । गुरुणापि सहासीत शिलाफलकनौपु च । सहसैव समुत्थितेदुरोगमने द्विजः' ॥
स्मृतिसंग्रहे—'न यान्तो न विरिक्तश्च नार्जीणीं न चतुष्ये । न रीठन्यस्तपादश्च न देवायतने तथा ॥ न रथ्यायां नोदकान्ते
क्षुर्यादध्ययनं द्विजः । नार्जीनीयं श्मशानान्ते ग्रामान्ते गोब्रजे तथा । वसिता भैथुनं वासः आदिकं प्रतिगृह्य च' ॥ मनुः—'शयानः
प्रीढपादश्च कृत्वा चैषावसस्थिकाम् । नार्जीनीतामिषं जग्ध्वा सूतकाभ्राघमेव च ॥ न विवादेन कलहेन सेवायां न संगरे । उदके
मध्यरात्रे च विष्णूये च विसर्जिते ॥ उच्छिष्टे श्राद्धशुक्लौ च मनसापि न चिन्तयेत्' ॥ स्मृतिसारे—'सर्वकुस्तिस्तगन्धेषु परिवेषे
समायु च । अन्यङ्गे स्नानकाले च महास्नेहेऽतिकम्पने ॥ गोविप्ररोदने सर्वश्राद्धेषु श्राद्धपङ्क्तिषु । शमशाने शूद्रसंपर्के चाण्डाला-
दिनिदर्शने । रोदने व्याकुले देशे जपस्थाने महालये । महोत्पातेषु च तथा स्वाध्यायं सर्ववेदुधः' ॥ धर्मोद्घोते—'फलान्यप-
स्त्रितान्मभस्यान्यदन्यन्श्रादिकं भवेत् । प्रतिगृह्याप्यनध्याय इति बोधायनोऽब्रवीत्' ॥ यमः—'आगतं चातिथिं दृष्ट्वा नार्जीनीतैव
बुद्धिमान् । अभ्यनुज्ञापिते तस्मिन्नथेतत्त्वं प्रयत्नतः ॥ गुरो चैवाप्युपासीत स्वाध्यायार्थं समाहितः । आहूतश्चाप्यर्जीयत लब्धं
चाम्ने निवेदयेत् ॥ द्वांचाचारयता तत्र कार्यं द्युश्रृणुषं गुरोः । त्रतानि चरता ब्राह्मो वेदश्च कृतबुद्धिना' ॥ आह नारदः—
'योऽहंसि ऋणान्नीतः मन्मानान्मरणादिच । राक्षसीभ्य इव स्त्रीभ्यः स विद्यायधिगच्छति ॥ यूतं मुक्तकथुभूया नादकासक्तिरेव

च । श्रियमन्त्री च निद्रा च विद्याविभक्तराणि पद ॥ पुस्तकप्रत्ययाधीतं नाधीतं गुरुसंनिधौ । राजते न सभामध्ये आरगर्भे इव
 स्त्रियाः' ॥ मनुः—'नाविस्पष्टप्रधीयत न शूद्रजनसंनिधौ । न निद्रान्ते परिश्रान्तो ब्रह्माधीत्य पुनः स्वपेत्' ॥६३॥ शूद्राब्रह्ममपि
 निषिद्धमित्याह पराशरः—'शूद्राश्रतत्पुष्टस्य हवीयानस्य नित्यशः । जपतो शुद्धतो वापि गतिरुर्ध्वो न विपत्ते' इति ॥६४॥ अत्रा-
 धिज्ञानपर्यन्तमध्ययनं कर्तव्यमित्याह व्यासः—'न वेदपाठमात्रेण संतुष्टो वै भवेद्विजः । पाठमात्रायत्सयी तु पक्के गौरिय
 सीदति ॥ मन्त्रार्थज्ञो जपजप्यं तर्कमाध्ययनं द्विजः । सर्वलोकावबोधोति नरकं तु विपर्यये ॥ योऽधीत्य विधिगद्रेदं वेदार्थं न
 विचारयेत् । स मानवः शूद्रसमः पात्रतां न प्रपद्यते ॥ वेदस्याध्ययनं सर्वं धर्मशास्त्रस्य चैव हि । अजानतोऽर्थं तत्सर्वं तुपाणां
 कण्डनं यथा ॥ यथा पशुमर्गरादी न तस्य रुमते फलम् । द्विजस्तथार्थानमिहो न वेदफलमश्नुते ॥ वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो यत्र ह्यु-
 नाधर्मे वसेत् । इहैव लोके तिष्ठन्स ब्रह्मलोकाय कल्पते' इति ॥ धर्मसारमुधानिधौ—'तपोविदोऽपि विधिर्नैव विधिचोदितैः ।
 वेदः कृत्तोऽधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मना' इति ॥६५॥ अथ कृत्स्नवेदरध्ययनं कर्तुमशक्तस्यैकदेशाध्ययनमप्यनुजानाति
 पराशरः—'अप्रिकार्यात्परिश्रष्टाः संध्योपासनवर्जिताः । वेदार्थिगानधीयानाः सर्वे ते शृपलाः स्मृताः ॥ तस्मादुपत्यमीतेन ब्राह्म-
 णेन विदोऽपतः । अध्येतव्योऽप्येकदेशो यदि सगो न शक्यते' इति ॥

अत्र मन्दमत्यादिदोषादध्ययने अशक्त्येत्तस्य कर्मविपाकरूपजपाद्युच्यन्ते ऋग्विधाने—'वागिन्द्रियप्रभूदस्तु यो वि-
 द्वात्र विनामते । इन्द्रिपर्यायन्यथावद्वा यो न वेधि कथंचन ॥ विद्या चाधिगता यस्य प्रपश्येत पुनः पुनः । तत्सर्वरीरिति

जपन्निपां संग्रतिपद्यते ॥ एषद्रूपो जपेन्मन्त्रं शतवारं दिनेदिने । अन्विषुद्धिर्न शास्त्रेषु याथातथ्यं हि दृश्यते ॥ यातेकाकुलपेन्मन्त्रं शतवारं दिने दिने । विपरीतं च शास्त्रेषु यथार्थं दृश्यते तदा ॥ सुतः सोमो जपेन्मन्त्रं शतवारं दिनेदिने । अन्यथार्थं च शास्त्रेषु यथार्थं दृश्यते तदा ॥ कथानभिप्रमन्त्रं च शतवारं दिनेदिने । व्यासोक्तस्तु पुराणार्थो यथार्थं दृश्यते तदा ॥ अहेलमानोमन्त्रं च दिनेप्रति जपेच्छतम् । शास्त्रेषु संशयो नास्ति विद्यालः सर्वथा भवेत् ॥ प्रत्यसौ प्रजपेन्मन्त्रं शतवारं दिनेदिने । महद्वाक्येषु विधायो ह्यविधायो न सर्वथा ॥ य एमेनं जपेन्मन्त्रं शतवारं दिनेदिने । स्मृत्यर्थेनान्यथादुद्धिर्नार्थं पश्यति द्विजः ॥ ओष्ठापि-
पानामन्त्रं न जपेद्द्वयं दिनं प्रति । बान्देवी मातृका तस्य लिङ्गात्रे वर्तते सदा ॥ ओष्ठामन्त्रेण जुहुयाद्विद्याश्रीस्तत्कुले स्थिते । त्रिमधु-
चाष्टगाहन् प्रतिवर्षं तु फाल्गुने ॥ भन्नाभिप्रो जपेन्मन्त्रं शतवारं दिनेदिने । अविद्या न स्पृशेत्सत्त्वं विद्यया सह तिष्ठति ॥ अहं-
मनुर्जपेन्मन्त्रं शतं धाम्ना दिनं प्रति । त्रिकालज्ञानसिद्धिं च सर्वथा लभते द्विजः' इति । इति मन्दमतिसाधयिषम् ॥

अथ गुरुकुलयासप्रकारः । एवमधीयानस्य गुरुकुलवृत्तिप्रकार उच्यते । तत्र न्यासः—‘जवन्यदायी पूर्वं स्यादुत्पायी गुणयेम्मनि । यष सिप्येण कर्तव्यं यष दारोत वा पुनः ॥ कृत्यमित्येव तत्सर्वं कृत्वा तिष्ठेत्तु पार्यवः । किंकरः सर्वकारी च सर्व-
कर्मसु श्रोविदः ॥ अशुक्तवति नाश्रीयादपीतवति नो विवेत् । न तिष्ठति तयासीत नासुप्ते प्रत्येचथा’ ॥ विध्यामित्रः—‘तद्वा-
र्गोपुत्रवोर्ध्व घृदानां कर्मशालिनाम् । युथूपा सर्वदा कार्यो षण्मासादिभिरेव च’ ॥ आह याज्ञवल्क्यः—‘गुरुणापध्यविशेषो
वेदनिन्दा मुहुरपः । ब्रह्महत्यासमं ज्ञेयमधीतस्य च नाश्वनम्’ इति ॥ आचार्यः—‘आक्रोशप्रेक्षणदीनि गुरो कृत्वा ततो प्रती ।

ठूला तदीरिवान्सर्वान्यथाच्छीघ्रं प्रसादयेत् ॥ पाराशरायश्चित्तकाण्डे तु—‘गुरुं संकृत्य हुंकृत्य विप्रं निर्जित्य वादतः ।
 अरण्ये निर्जिते देशे भवति ब्रह्मराक्षसः’ ॥६॥ तस्य प्रायश्चित्तमाह चोपायनः—‘वादेन ब्राह्मणं जित्वा प्रायश्चित्तविधित्तया ।
 त्रिरात्रोपोषितः स्नात्वा मणिपल्य क्षुमापयेत्’ इति ॥ ६॥ शुश्रूषायाः फलमाह तुर्देवलवोधायनौ—‘यथा खनन्बनित्रेण नरो
 कार्यधिगच्छति । एवं गुरुगतां विद्यां शुश्रूषुरधिगच्छति’ इति ॥ अकरणे दोषमाह यमः—‘यथान्नं विपत्संयुक्तं विपं बाभेन
 संयुतम् । तादृशं सादशुश्रूषोर्ब्रह्मार्थीव न संशयः’ इति ॥ अत्रोपायान्तरमाह नारदः—‘गुरुशुश्रूषया विद्या युष्कलेन धनेन वा ।
 अथवा विद्यया विद्या चतुर्थं नोपलभ्यते’ इति । इत्यधीयानस्य धर्मोः ॥ ६॥ अथाध्यापकधर्माः । तत्र यमः—‘सततं प्रा-
 तरुत्थाय दन्तधावनपूर्वकम् । स्नात्वा हुत्वाच शिष्येभ्यः कुर्यादध्ययनं नरः’ ॥ अनुरवि—‘अध्येष्यमाणस्तु गुरोर्नित्यं काल-
 मतन्द्रितः । अधीग्न भो इति ब्रूयाद्विराभोस्तिषति वाचयेत् ॥ ६॥ अत्र शिक्षाप्रकारमाह स एव मनुः—‘भार्या पुत्रश्च दासश्च
 शिष्यो ब्राता च भोदरः । प्राप्तापरधास्ताड्याः स्यू रज्जा वेणुदलेन वा’ ॥ आह गौतमः—‘अशक्तौ रज्जुवेणुदलाभ्यां सनु-
 तनुभ्या’मिति । ताडयेदिति शेषः । तच्च शिरसि न कार्यं ॥ तथाच मनुः—‘पृष्ठवस्तु शरीरस्य नोत्तमाङ्गे कथंश्चन । अतोऽन्यत्र
 प्रहरता प्राप्तं स्थाचोरकिस्त्वियम्’ ॥ हस्तादिना निग्रत्राज्ञः शास्त्र इत्याह गौतमः—‘हस्तादिना निग्रन् राज्ञा शास्त्र’ इति ॥
 एवमाचारसंपन्नशिष्यस्य ज्ञानाप्रदाने विशेषः कूर्मपुराणे—‘एवमाचारसंपन्नमात्मचतन्तपदाभिभक्तम् । वेदमध्यापयेद्धर्मं पुरा-
 णाङ्गानि नित्यम् ॥ संवत्सरोपिते शिष्ये गुरुर्ज्ञानमनिर्दिशन् । हरते दुष्कृतं तस्य शिष्यस्य वसतो गुरुः’ इति ॥ अत्र विवेक्षप-

माह तदुल्लासः—‘वेदविग्रावनात्तेन वरं मौनं समाश्रितम् । वेदविग्रावनाद्विश्रो नरकं यात्यधोमुखम् ॥ ॐ ॥ वेदविग्रावनस्य लक्ष्णं विष्णुस्तमाह यमः—‘योऽर्थी मां द्विजो दद्यात्तठैषवापिधानतः । अनध्याये च तत्प्राहुर्वेदविग्रावनं बुधाः’ इति ॥ याज्ञ-
यल्स्यः—‘कृतज्ञोऽद्रोहिमेषावी शुचिः कृत्योऽनम्यकः । अध्याप्य धर्मतः साधुः कृत्या प्रज्ञानवित्तदः’ । कृत्यो नीरोगः । अनम्यकः दोषनापिष्कृत्यशीलः । ननु अर्थदोष्याप्य इति न संगच्छते भुतकाध्ययनार्थापनयोः प्रायश्चित्तसंरणात् । तथाच पारागारप्रायश्चित्तकाण्डे हारितः—‘भुतकाध्यापनं कृता भुतकाध्ययनं कृता । अनुयोगप्रदानेन श्रित्यर्थास्तु विवेदिति ॥ या-
वरुमिति दोषः । ईदम् । भुतिसंख्यपूर्वकमध्यापनं प्रतिपिदं नेतरत् । तस्य वृत्तिहेतुतेनाविरोधात् । अतएव मनुः—‘धर्मार्थी यत्र न स्वातां शुश्रूषा यापि तद्विधा । तत्र विद्या न वक्तव्या उर्म वीजमिशोपरे’ । यमोपि—‘धर्मार्थी यत्र न स्वातां न शुश्रूषा-
धनागमौ । पिपसा सह मर्तव्यं न विद्यामृपरे वपेत्’ इति ॥ ॐ ॥ मनुस्तु ज्ञानदोऽध्याप्य इत्याह—‘आचार्यपुत्रः शुश्रूषा-
नदो पार्मिकः शुचिः । आश्रः दक्तोऽर्धदः साधुस्तध्याप्यः साधु धर्मतः इति ॥ ॐ ॥ असूयकादयो नाध्याप्या इत्याह वि-
श्वेद—विद्या ह वै ब्राह्मणप्राज्ञागम गोपाय मा श्वेदधिष्टहमसि । असूयकायान्नवेऽयताय न मां ब्रूया वीर्यवती तथा स्वा’मिति ।
विष्णुस्तु—‘नापरीक्षितं याजयेन्नाध्यापयेत्योपनयेत् । अधर्मेण च यः प्राह पश्चादर्थेण वृच्छति । तयोरन्यतरः द्वेति विद्वेपं वा-
धिगच्छति’ इति ॥

पात्रा. — १ योऽपी धीमादिद्विजो । २ भुतकाध्ययनतत्प्राप्यपनयोः ।

अग्राध्ययने वर्णोच्चारप्रकार उच्यते पाणिनीयशिक्षायाम्—‘अय शिक्षां प्रवक्ष्यामि पाणिनीयं मतं यथा । शास्त्रानुपूर्वं तद्विधाद्य-
 थोक्तं लोकोद्देश्योः ॥ प्रसिद्धमपि श्रन्दार्थमविज्ञातमबुद्धिभिः । पुनर्व्यक्तीकरिष्यामि वाचउच्चारणे विधिम् ॥ त्रिःपष्टिश्चतुःपष्टिर्वा
 वर्णाः शम्भयते मताः । प्राकृते संस्कृते चापि स्वयं प्रोक्ताः स्वयंयुवा ॥ स्वरा विशतिरेकश्च स्पर्शानां पञ्चविंशतिः । यादयश्च
 स्मृता दृष्टौ चत्वारश्च यमाः स्मृताः ॥ अञ्जुस्वारो विमर्गश्च ऋक्ऋषौ चापि पराश्रितौ । दुःस्पृष्टेति विधेयो लृकारः प्रुत एव च ॥ १ ॥
 आत्मा दुष्टा ममेत्याथान्मनो युक्ते विवक्षया । मनः कायाग्निमाहन्ति स गेरयति मारुतम् ॥ मारुतस्तूरसि चरन्मन्द्रं जनयति
 व्यरम् । प्रातःमननयोगं तं छन्दो गाययमाश्रितम् ॥ कण्ठे माध्यंदिनपुणं मध्यमं त्रैपुमानुबम् । तार तार्तीयसवनं शीर्षण्यं जाग-
 तानुगम् ॥ गोर्दार्णो मूर्धन्यमिहलो वफमापद्य मारुतः । वर्णोज्जनयते तेषां विभागः पञ्चधा स्मृतः ॥ स्वरवः कालतः स्वानात्म-
 यन्त्रानुप्रदानवः । इति वर्णनिदः प्राहुर्निपुणं तथिनोधत ॥ २ ॥ उदाचश्चानुदाचश्च स्वरितश्च स्वरात्वरयः । ह्रस्वो दीर्घः प्रुत इति
 कालतो नियमा अचि ॥ उदाचो निपादगान्यारानुदात्त ऋपभधैवती । स्वरितग्रभधा होते पङ्कमव्यमपञ्चमाः ॥ अष्टौ स्वानानि
 वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा । जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासिकोष्ठी च तालु च ॥ ओभाक्श्च विष्टुश्चिश्च शपसा रेफ एन च । जिह्वा-
 मूलमुपध्मा च गतिरष्टविधोष्मणः ॥ यद्योमानग्रसंधानमुकारादिपर पदम् । स्वरान्तं तारुशं विद्याद्यदन्यद्यक्तमूष्मणः ॥ ३ ॥
 हकार पञ्चमर्त्युक्तमन्तस्याभिश्च संपुतम् । औरसं तं विजानीयात्कण्ठ्यमादूरसंयुतम् ॥ कण्ठ्या वहाविचुयशास्तालव्या ओष्ठजादुष्टू ।
 स्युर्मूर्धन्या ऋदुरपा दन्त्या त्वलमाः स्मृताः ॥ जिह्वामूले तु कृः श्रोक्तो दन्त्योऽब्रवः स्मृतो बुधः । एदे तु कण्ठतालव्या ओऔ

कण्ठोष्ठौ स्मृतौ ॥ अर्धमात्रा तु कण्ठ्या स्यादेकारकारयोर्भवेत् । ओकारौकारयोर्मात्रा तयोर्विवृतसंयुतम् ॥ संयुतं मात्रिकं द्वयं विद्युतं तु द्विमात्रिकम् । घोषा वा संयुताः सर्वे अघोषा विद्युताः स्मृताः ॥ ४ ॥ खराणामृच्छणां चैव विद्युतं करणं स्मृतम् । तेभ्योऽपि विद्युतवेडां ताभ्यामंघौ तथैव च ॥ अनुस्वारयमानो च नासिका स्थानमुच्यते । अघोषगवाह्य विज्ञेया आधयस्थान-
मागिनः ॥ अलाघुर्वणानियोगो दन्त्यधृत्वस्वराननु । अनुस्वारस्तु कर्तव्यो नित्यं होः उपसेषु च ॥ अनुस्वारे विद्युत्यां तु वि-
रामे चाक्षरद्वये । द्विरोष्मौ तु विगृहीयाद्यर्धकारपञ्चारयोः । व्याघ्री यथा हरेत्पुत्रान्दंष्ट्राभ्यां न च पीडयेत् । मीता पतनमे-
दाभ्यां न ददण्यग्रयोजयेत् ॥ ५ ॥ यथा सौराष्ट्रिका नारी तर्कं इत्यभिप्रायते । एवं रज्जाः प्रयोक्तव्याः खेअरौ इव खेदया ॥ रज्ज्वर्णा
प्रयुज्जीरको ग्रसेत्तूष्पेक्षरम् । दीर्घस्वरं विप्रयुज्जीयात्पञ्चाश्रित्यमाचरेत् ॥ हृदये चैकमात्रस्त्वर्थमात्रस्तु मूर्धनि । नासिकायां
तथार्थं च रज्ज्वर्णं द्विमात्रता ॥ हृदयादुत्करं तिष्ठन्काशेन समनुस्वरन् । मार्दवं च द्विमात्रं च जघन्वौ इति निर्दर्शनम् ॥ मध्ये
तु कम्पयेत्कम्पमुनौ पार्श्वौ समौ भवेत् । सरलं कम्पयेत्कम्पं रथीवेति निर्दर्शनम् ॥ एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या नाव्यक्ता न च पी-
डिताः । सम्पन्वर्णप्रयोगेन ब्रह्मलोके महीयते ॥ गीती शीघ्री क्षिरःकम्पी यथा लिखितपाठकः । अनर्थज्ञोऽल्पकण्ठश्च पठेते पाठ-
कापमाः ॥ माधुर्यमक्षरव्यक्तिः पदच्छेदस्तु सुस्वरः । धैर्यं लयसमत्वं च पठेते पाठकागुणाः ॥ ६ ॥ अङ्कितं मीतमुद्धृतमव्यक्त-
मनुनासिकम् । फाकस्वरं क्षिरसिगतं तथा स्थानविवर्जितम् ॥ उपांशु दण्डं त्रिरितं निरलं विलम्बितं गृह्णितं प्रगीतम् । निष्पी-
डितं ब्रह्मपदाक्षरं च यदेव दानं न तु साधुनास्यम् । प्रातः पठेन्नित्यमुरःस्थितेन स्वरेण शार्दूलस्तोपयेन । मध्यंदिने कण्ठगतेन चैव

चक्राहतं तूजिततर्जिमेन । तारं तु विद्यात्सन्नं तृतीयं शिरोगतं तच्च सदा प्रयोज्यम् । मयूरहंसान्यभृतस्वराणां तुल्येन नादेन
 शिरःस्थितेन ॥ ७ ॥ अचोऽस्पृष्टा यणस्तेष्वेवमस्पृष्टाः श्वरः स्मृताः । श्लेषाः स्पृष्टा हलः प्रोक्ता निचोधानुप्रदानतः । यमोनु-
 नासिकानभो नादिनो ह्रस्वः स्मृताः । ईषच्चादायनं जञ्च श्यासिनस्तु रफादयः । ईषच्च्चासायरो विद्याद्गोघोमेतत्प्रचक्षते ।
 दादीपुत्रः पाणिनिना येनेदं व्यापितं श्रुति ॥ छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कत्योऽय पठ्यते । ज्योतिषामयनं चक्षु-
 निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ॥ शिशा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् । तस्मात्सामधीत्यैव ब्रह्मलोकं महीयते ॥ ८ ॥ उदा-
 णमाग्याति प्रोऽहुलीनां प्रदेशिनीमूलनिषिष्टमूर्धा । उपान्तमध्ये स्वरितं धृतं च कनिष्ठिकायामनुदात्तमेव ॥ उदात्तं प्रदेशिनीं
 विपालत्रयं मध्यतोऽहुलिम् । निहतं तु कनिष्ठिकायां स्वरितोपकनिष्ठिकाम् ॥ अन्तोदात्तमापुदात्तमुदात्तमनुदात्तं नीचस्वरितम् ।
 मध्योदात्तं स्वरितं मुदात्तं व्युदात्तमिति नवपदश्रव्या ॥ अग्निः सोमः प्ररो वीर्यं हविषां स्वर्गहस्पतिरिन्द्रावृहस्पती । अग्निरित्य-
 न्तोदात्तं सोम इत्यापुदात्तं वृहस्पदात्तं वीर्यं नीचस्वरितम् ॥ हविषां मध्योदात्तं स्वरिति स्वरितम् । वृहस्पतिरिति
 मुदात्तमिन्द्रावृहस्पती इति व्युदात्तम् ॥ अनुदात्तो हृदि हेयो मूर्धनुदात्त उदाहृतः । स्वरितः कर्णमूलीयः सर्वोऽस्य प्रचयः स्मृतः
 ॥ ९ ॥ चापस्तु वदते मात्रां द्विभात्रं त्वेन वायमः । श्रिष्टी रीति त्रिभात्रं तु नकुलस्सर्भमात्रकम् ॥ कुतीर्योदागतं दग्धमपवर्णं
 न भक्षितम् । न तस्य पाठे मोक्षोऽस्ति पापाहेरिण किल्बिषात् ॥ सुतीर्योदागतं व्यक्तं स्वास्त्रायं सुच्यवस्थितम् । सुस्वरेण सुवर्णेण
 त्रयुक्तं ब्रह्म राजते ॥ मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा भिद्य्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह । स चाग्न्यो यजमानं दिनलि यथेन्द्रशत्रुः

मग्नोऽपराधात् ॥ अवशरं हनायुष्यं विन्वरं न्याषिपीडितम् । अधता श्रद्धारूपेण वन्नं पतति मल्लके ॥ हस्तदीनं तु योऽधीते स्व-
रत्नचिन्तितम् । मग्न्यदुःसायमिदं गयो वियोगिमयिगच्छति ॥ हस्तेन वेदं योऽधीते स्वरवर्णार्थसंयुतम् । क्रम्यजुःसामभिः पूतो
ब्रह्मलोके महीयते ॥ १० ॥ शंकरः श्रांकरौ श्रादादाक्षीपुत्राय धीमते । वाक्येभ्यः समाहृत्य देव्यो वाचमिति स्थितिः ॥ येनाथ-
स्तामाप्तापमधिगम्य महेसरात् । कृत्वां व्याकरणं श्रोतुं तन्म पाणिनये नमः ॥ येन धौता गिरः पुंदां विमलैः शब्दवतरिभिः ।
तमभानानलं भिन्नं तन्म पाणिनये नमः ॥ अज्ञानान्धस्य लोकस्य ज्ञानाञ्जनशलाकया । चक्षुरुन्मीलितं येन तस्मै पाणिनये नमः ॥
त्रिनयनमभिमुखनिःश्रुतामिमां य इह पठेत्प्रयतन् तदा द्विजः । स भवति धनवान्यप्यष्टपुत्रकीर्तिमानतुलं च सुखं समश्नुते दिवीति
दिवीत्योम् ॥ अप्यदिधामागमोदात्तश्च हकारं स्वरानां यथामीत्यचोऽसृष्टोदात्तं चापस्तु शंकर एकादश ॥ इत्यध्यापकधर्माः ॥

अपानध्यायाः । तत्र फारिका—‘अनध्यायान्स्मृतौ सिद्धान्परिहृत्य लषीयते’ इति । आचार्योपि—‘नाध्यापयेदन-
ध्याये नापीयीत च सत्तमः । द्विविधौ चाप्यनध्यायी स्मृता वैदिकतात्रिकी ॥ अष्टम्योश्च चतुर्दशयोः पंचदश्योश्च मृतके । द्वावे
प्रतिपदोर्यत्र मवेनत्र महोत्तवे ॥ रोगे शुद्धे विषादे च मृतो पथि निशीयके । नाभीशीताशुचिश्चापि नास्त्रातश्च न तन्म्रितः ॥
उपाकर्तुमणि चोत्तमं ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः । विराट् स्यादनध्यायो मृते नृपसुरानपि ॥ फाल्गुन्यां पौर्णमास्यादि चैत्र्या च ज्येष्ठ-
शिष्यते । अनध्यायस्तथापाटनं श्रावण्यां कार्तिके तथा ॥ तथैव मार्गशीर्षस्य पौर्णमास्यां न संचरेत् । अश्विन्याः पतने कृत्वे भूमे-
र्दाहे पुरस्य च ॥ मृगशिरसर्पमाज्जीरनकुलदेव्य दन्तिनः । अन्तरागमने चोष्टुराणां च ज्येष्ठं स्मृतम् ॥ पताकातोऽरणादधोऽथयान-

जलाग्निनाम् । मृकोन्मषादिशूद्राणां चान्तरा गमने ब्रह्मम् ॥ नारीणामपि सर्वासां गवां चैवान्तरागमे । अहोरात्रमनध्यायो
गर्वने रात्रिसंमये ॥ भूगर्वने च रात्रौ वाऽपररात्रे दिनं स्पृशम् ॥ दिनं तृणयसंध्यायामनस्त्रां चान्तरागमे ॥ पक्षिमण्डकगोधासु
नराणां चान्तरागमे । दिने दिवसशेषस्य रात्र्यां सञ्जाद्य तद्भवेत् ॥ अष्टगालखरोद्राणां श्रोत्रियागमनेऽप्यग्नि । आचार्यशिव्य-
दोर्मध्ये अन्तरालं सत्येतिहासि ॥ द्वावस्तिमात्रं सच्छिव्य आराभेदिष्टभोज्यम् । तात्कालिको ह्यनध्यायस्तान्मूलस्य च मध्ये ॥ आद्रे नि-
मग्नितो यस्तु ह्यनस्ता नाच्ययनं श्रेयम् । करिष्यंश्च तथा विप्रः प्राग्भिप्राणां विसर्जनम् ॥ एते प्रोक्तास्सनध्याया वैदिकास्ताम्रिका-
स्तथा । प्रवर्तन्तेऽटमीव्रन्तैश्चतुर्दश्याश्च केनैतैः ॥ विपुत्राद्विजये वैद्यमयनद्विजये तथा । न पठेत्पाठयेद्दीमान्पुराणान्यपि सप्तमः ॥
अष्टम्यां च चतुर्दश्यां आपदस्तमिनो रक्षिः । दिनक्षेपमनध्यायं वैदिकं परिक्रीर्तितम् ॥ तपोदिते दिवसरात्री तत्कालमुदिते तपोः ।
प्रतिपद्यां च संक्रान्तां तत्कालमस्तिलासु च ॥ नभोनमस्तयोः कृण्वे मातशोक्तिविनं स्पृशम् । न सप्तम्यामधीपीत ब्रयोदश्यां त-
थोभयोः ॥ तदा त्रयोदशी यावत्प्रादूर्निशीधासिस्थिर्भवेत् । प्राक्कदम्बोऽपरान्तान्तादधीपीत न च द्विजः । सप्तम्यां च त्रयोदश्याम-
धीराभ्यूननाडिका । अदोपमत्र कुर्वीत तृतीया नयनाडिका ॥ अष्टम्यां च चतुर्दश्यां प्रतिपद्यां च दर्जयेत् । धर्मशास्त्रं पुराणं च
शास्त्रं तात्कालिकं बुधः ॥ विभिन्निवासु कुर्वीत सप्तम्यादिषु श्वशुरः । पुराणान्यसनादीनि पञ्चदश्याश्च वा न वा ॥ अमावास्याप्र-
तिपदोर्न सतर्तव्यं कदापन । नान्द्वारागमने दोषः पुराणादिषु विद्यते । न श्रुयते च तत्काले घृतं प्राश्यायकाऽभ्यसेत् इति । स्पृ-
तिचन्द्रिकायां तु—'नीयमानं शवं एष्टा महीलं वा द्विजोचमः । अकालगर्जनदादौ च पर्वतश्रीचक्रादिषु ॥ अनध्यायं बुधः

कुर्यादुपरगादिकेभ्यः' इति । द्वारीतोषिं—'श्रुतिपत्सु चतुर्दशोरष्टम्यां पर्वणोर्द्वयोः । श्रोनध्याये च श्रव्यां नाधीयीत कदा-
चन' । स्मृत्यन्तरे—'प्रदोषे तु त्रयोदश्यां नाध्येषं श्रुतिपत्त्वभि' इति ॥ ६३ ॥ अथ प्रदोषनिर्णयः—'पृथी च द्वादशी चैव
अर्धरात्र्यूननाडिका । प्रदोषे नवधीयीत तृतीया नवनाडिका' । अर्धरात्रोननाडिका अर्धरात्राद्धटिकेकयोमेत्यर्थः । अत्र नैमि-
त्तिकप्रदोषमाहापस्तम्बः—'श्रावण्यां पूर्णिमास्यामध्यायशुक्लमासं प्रदोषे नाधीयीते'ति । प्रदोषः पूर्वरात्रः । तथाच गङ्गाः—
'अध्यायानामुपाकर्तुं श्रावण्यां श्रवणेन वा । यावन्मासे पूर्वरात्रे नाधीयीत कदाचन' इति । नारदः—'अयने विषुवे चैव श्रा-
यने पौषने हरेः । अनध्यायस्तु कर्तव्यो मन्वादिषु युगादिषु' इति ॥ ६४ ॥ मन्वादयो मत्स्यपुराणेऽभिहिताः—'आश्वपुष्यशुक्ल-
नवमी कार्तिकी द्वादशी सिता । तृतीया चैत्रमासस्य तथा माद्रपदस्य च ॥ फाल्गुनस्य समावास्या पीपस्विकादशी सिता । आपा-
दस्यापि दशमी माघमासस्य सप्तमी ॥ श्रावणस्याष्टमी कृष्णा आपादस्यापि पूर्णिमा । कार्तिकी फाल्गुनी चैत्री ज्येष्ठे पञ्चदशी
सिता । मन्वन्तरादयर्धेते इत्यस्याद्यकारकाः' ॥ ६५ ॥ युगादयो विष्णुपुराणे दर्शिताः—'वैशाखमासस्य सिता तृतीया नवम्यसौ
कार्तिकशुक्लपक्षे । नभस्समानस्य च कृष्णपक्षे त्रयोदशी पञ्चदशी च माघे ॥ उषाकर्मणि चोत्सर्गे त्रिरात्रं क्षणं स्मृतम् । अष्टकादु
तद्दोषाप्रमृत्तान्तासु च रात्रिषु ॥ मार्गशीर्षे तथा पौषे माघमासे तथैव च । फाल्गुने मासि राजेन्द्र कृष्णपक्षे च सप्तमी ॥ अष्टमी
नभमी चैव त्रैयास्तिस्रोऽष्टका इति' । गौतमस्तु—'कार्तिकी फाल्गुन्यापादीर्षाणीमासीतिस्रोऽष्टकास्तत्र त्रिरात्रम्' इति । मत्स्य-
पुराणे—'मेघाश्रमद्वयोदश्यां सप्तम्यां च विशेषतः । चतुर्थ्यां च प्रदोषेषु न सरेच च कीर्तयेत्' ॥ ६६ ॥ खण्डतिथिविषये निर्णय

उच्यते स्मृतिरत्नावल्याम्—‘चतुर्दश्यां यदा पूर्वं प्रागस्तादृश्यते रवेः । अनध्यायं प्रकुर्वीत त्रयोदश्यां तु धर्मवित् ॥ अमृतधे-
 दनध्यायस्तत्राच्येके न कुर्वते । संदेहेऽपि तनध्यायं मन्यन्ते च द्विजोचयाः’ इति ॥ तत्प्रमाणमुक्तं स्मृतिसारे—‘उदयेऽस्तमये वापि
 सुहर्तत्रयगामि यत् । तद्दिनं सदहोराग्रमनध्यायं विदुर्बुधाः’ इति ॥ ६३ ॥ नैमित्तिकानध्यायानाह मनुः—‘विद्युत्स्तनितवर्षेषु
 महोत्कानां च संज्ञे । आकालिकमनध्यायमेतेषु मनुप्रवीच’ ॥ स्तनितं मेघगर्जितम् ॥ स्मृतिरत्नावल्यां तु—‘अनूराधर्धमारभ्य
 पौष्णर्षेणो नास्करः । यावन्नरति वै तावदकालं मुनयो विदुः ॥ कालवृष्टी तु सत्कालमकालेषु त्रिरात्रकम् । अतिमात्राथवा वृष्टि-
 नार्धीपीत दिनत्रयम् । तयोस्तु द्विदिनं चैव वृष्टिमात्रे दिनं स्मृतम् ॥ मेघे च वृषमे चैव वृणाग्राश्रयवते जलम् । अत ऊर्ध्वं द्वि-
 पादे तु वृणप्रच्यवनं स्मृतम् ॥ एतदाकालिकं विद्याच्छेपं तात्कालिकं विदुः’ । वृणप्रच्यवनं वृणप्रवाहः । उदकायां चाकालि-
 कमेव । तथाचापस्तम्बः—‘उत्काशामग्न्युत्पाते च सर्वासां विद्यानामाकालिकम्’ इति ॥ मनुः—‘चौरैरुपहृते ग्रामे संप्रामे धाप्य-
 कालिके । आकालिकमनध्यायं विद्यास्तर्वाद्भूतेषु च’ ॥ अद्भुतेषु लघिरादिष्विति यावत् ॥ ६४ ॥ तथाच वसिष्ठः—उपलक्षधिरपांस्तु-
 वर्षेष्व्वाफालिकम्’ इति ॥ यदा तु विद्युदादित्रयं युगपदुत्पद्यते तदा ब्रह्ममनध्यायमाह गौतमः—‘वर्षे विद्युत्स्तनयिबुसंनिपाते
 ब्रह्ममनध्यायः’ ॥ स्मृत्यन्तरेऽपि—‘विद्युद्भर्जितवृष्टीनां संनिपातो यदा भवेत् । कालवृष्टौ च तत्कालमकाले तु त्रिरात्रकम्’
 इति । आपस्तम्बोऽपि—‘विद्युत्स्तनयिबूनां वृष्टेऽथ संनिपाते ब्रह्ममनध्यायः’ । भरद्वाजोऽपि—‘अप्सुत्पाते च वर्षे च ग्रामेऽनध्यायनं
 भवेत् । आकालिकं त्रिरात्रं तु सविद्युत्स्तनयिबुके ॥ प्रादुष्कृतेष्वग्निषु तु विद्युत्स्तनितनिम्बने । सज्योतिः स्वादनध्यायः शेषे

रात्रौ यथा दिता' । श्रातःसंस्थायां निमिचोत्पादे सज्योतिर्योपचात्रदेवानध्यायः । अपरक्षां तु यावच्चक्षत्राणि तावदेव । शेषे इतर-
 रात्रौ यथा दितानध्यायस्तथा रात्रावपीत्यर्थः ॥ हारीतस्तु—'सायंसंध्यास्तनिते रात्रौ नाधीयीरन् रात्रःसंध्यास्तनिते सहोरात्रम्'
 इति । मनुः—'निर्गते भूमिचलने ज्योतिषां चोपसर्जने । एतानामालिकाग्निद्यादनध्यायान्धुतावपि ॥ निर्गत आन्तरालिको
 न्ननिविजेपः । ज्योतिषां चोपसर्जनं चन्द्रसूर्ययोः परितेपः । आपस्तम्बोपि—'संध्यागर्जितनिर्घातभूकम्पोल्कानिपातने । समाप्य
 वेदं पुनिग्रमहोरात्रं नतः पठेत्' । पुनिग्रमहोरात्रम् । मनुः—'प्रतिपृष्टा द्विजो वेदानेकोदिष्टस्य केतनम् । ज्यहं तु पजयेद्वज्र
 राहो रात्रुभ्यस्तत्' । पञ्चनं निमज्जणम् । ब्रह्मोपि—'राहुदर्शने शक्रध्वजपतने आचार्यपतने त्रिरात्रम्'इति । वसिष्ठोपि—'आ-
 चार्यशिव्यपुत्रमार्गस्यहोरात्रमृत्विग्नधुत्वं'इति । एतेषु मृतेऽप्यित्यर्थः । कूर्मपुराणेपि—'समानविधे तु मृते तथा सग्रहचारिणि ।
 आप्तार्ये रंसिते वापि त्रिरात्रं क्षणं स्पृशतम्' । याज्ञवल्क्यः—'ज्यहं त्रेतेष्वनध्यायः शिव्यसिंशुस्वन्धुषु । उपाकर्मणि चोत्सर्गे
 म्यद्यात्ताश्रोत्रिये तथा ॥ संध्यागर्जितनिर्घातभूकम्पोल्कानिपातने । समाप्य वेदं पुनिग्रमारण्यकमधीत्य च ॥ पशुमण्डकनकुला-
 जादिभोजार्जसृपर्कः । कृतान्तरे सहोरात्रं दृक्प्राते तथोच्यते' इति ॥६७॥ अत्र पशुमण्डूकादीनां योषिदन्तरागमने प्रायश्चित्त-
 विज्ञेय उक्तो पराशरप्रायश्चित्तकाण्डे यमेन—'सर्पस्य नकुलस्याथ अजामार्जयोस्तथा । मृषकस्य तथोष्टस्य मण्डकस्य च यो-
 पितः ॥ पुरुषसंलक्ष्णापि शुनोऽश्वस्य सारस्य च । अन्तरागमने सद्यः प्रायश्चित्तमिदं शृणु ॥ त्रिरात्रप्रपुषासथ त्रिरात्रं चाभियेच-
 नम् । ग्रामान्तरं वा गन्तव्यं जानुभ्यां नात्र संशयः' इति ॥६८॥ अथ तात्कालिकाः—'शत्रोष्ट्रगर्दभोत्तक्रुसायवीणादिनित्यने ।

अमेध्यश्वश्रुद्रान्त्यमशानपतितान्तिके ॥ देशेऽश्रुचावात्मानि च विद्युस्तन्निवसंयुवे । सुस्ताद्रैपाणिरभ्योन्तरधरात्रेऽतिमाश्रते ॥
 पांशुवर्षे दिक्षां दाहे संध्यानीहारभीतिषु । चावतः पूतिगन्धे च क्षिष्टे च गृहयागते ॥ खरोद्गयानहस्त्यश्रुष्टिरौहिणके ध्रुके । स-
 त्रिंशद्वत्तन्ध्यायानेतोस्तत्कालिकांश्चिदुः' इति ॥ ॐ ॥ एवमुक्तानध्यायकालपठने दोष उक्तः कूर्मपुराणे—'छिद्राण्येतानि
 विप्राणां देवनध्यायाः प्रक्रीर्तिताः । हिंसन्ति राक्षसास्तेषु तस्मादेतान्निवर्जयेत्' । स्मृतिसारेपि—'अनध्यायेन्वध्ययनं प्रज्ञामाप्नुः
 प्रजां श्रियम् । प्रलबीजं स्वकं तेजो निवृण्वति यमः स्वयम्' इति । इत्यनध्यायाः ॥ ॐ ॥ अपानध्यायापवादः । तत्र
 मनुः—'वेदोपाकरणे चैव स्वाध्याये चैव नैत्यके । न निरोधस्त्यनध्यायो होमतत्रजपेषु च' । वेदोपाकरणानि अङ्गानि । स्मृति-
 रत्नावल्याम्—'अल्पं जपेद्वदनध्याये पूर्वप्यल्पतरं जपेत् । नित्ये जपे तथाङ्गे च ऋतौ पारायणेऽपि च ॥ नानध्यायोऽस्ति वेदानां
 प्रहणे ग्राहणे स्मृतः । देवतार्चनमन्त्राणां नानध्यायः स्मृतस्तथा ॥ नानध्याये जपेद्देवान्क्रांश्चैव विशेषतः । पौरुषं पापमानं च
 गृहीतनियमादते' इति । स्मृत्यर्थसारे—'चतुर्दश्यष्टमीपूर्वप्रतिपद्वर्जितेषु तु । वेदाङ्गन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राणि बाध्यसेत्' । धर्मो-
 द्योते—'सौराणां रुद्रमन्त्राणां पैतृकाणां च नैत्यके । जपहोमादिकार्येषु नानध्यायो न काम्यके' । कूर्मपुराणेपि—'नैत्यके नास्त्य-
 नध्यायः संध्योपासन एव च । उपाकर्मणि चोत्सर्गे होममन्त्रेषु चैव हि ॥ एकासृचमयैकां वा यजुः सामाथवा पुनः । अष्टकास्व-
 प्यधीयीत माश्रते चातिवायति ॥ अनध्यायश्च नाङ्गेषु नेतिहासपुराणयोः । न धर्मशास्त्रेष्वन्येषु सर्वोपेतानि वर्जयेत् ॥ एष धर्मः
 समासेन कीर्तितो ब्रह्मचारिणाम् । ब्रह्मणाभिहितः पूर्वमृषीणां भाषितात्मनाम् ॥ अधीयीत सदाकालं ब्रह्मविद्यां समाहितः ।

संस्कारम्.

अदसजनं.

1126411

मायिनी अनुन्द्रीयं येदन्तर्नाथ विद्येयतः ॥ अभ्यसेत्सततं युक्तो मम्मखानपरायणः' इत्यनध्यायापवादः ॥ इति श्रीगुर्सिद्दीये

अयोत्सर्जनकरणम् । नमस्तस्मै नृसिंहाय यत्परिग्रहसूः पुमान् । जगद्गृहीतः संत्यक्तो यदुत्सर्जनभूः पुनः ॥ अये-
दानीमध्यमनोत्सर्जनविधिरभिधीयते । तत्र कारिका—‘अध्यायोत्सर्जनं माध्यां पौर्णमासां विधीयते । ग्रामाद्विद्विर्विके-
स्यादुपलेपादि पूर्वम् ॥ गृहपकं समीपेऽग्नेर्निघायाज्यमधिश्रेयम् । संस्कार्यं सक्तुवचानं शान्तिकर्मणि चात्र च । नवाज्याहुतिप-
र्यन्तमुपाकरणं त्रयेत् । शुहोति गृहसिदान्ममुपाकरणवचतः ॥ अभ्येन स्विष्टकृद्धोमो न ततः ग्रास्यनमर्जने । वैदाद्यारम्भणं कृत्वा
शिष्टं कर्म ममापयेत् ॥ अथ तीरमपां गत्वा क्लात्वाचम्य यथाविधि । साविभ्याद्या नचाप्याद्या देवतास्तर्पयेदथ ॥ सावित्रीं सर्पयाम्यग्निं
तर्पयामीति नर्पयेत् । जपन्तस्त्वग्निमीढादिमन्त्रैस्तर्पणमवब्रवीत् ॥ ब्रह्मयज्ञाद्भुक्तं यत्तर्पणं स्यादिहापि च । अत आरभ्य पणमासान्पडञ्जानि
सर्पयते । शुक्ले वेदमधीयानः कृष्णेऽङ्गानीति केचन । कर्मद्वयमिदं केचिद्धौक्तिकादौ प्रकुर्वते’ इति । इदमत्र गृह्यम्—‘मध्यमा-
ह्मसायामेताभ्यो देवताभ्योऽन्नेन हुत्वा सोविष्टकृतं हुत्वापोऽभ्यवयन्त्येता एव देवतास्तर्पयन्त्याचार्यान्ृषीन्विद्वेधैतदुत्सर्जनम्’ इति ।
असार्धः—मध्यमाह्मसा ग्रहणं पण्मासोपलक्षणाधर्मम् । तेन तस्याः समीपे माध्यां पौर्णमास्यामित्यर्थः । आसन्नान्तरे चैव दृश्यते
एताभ्यो हुत्वा सावित्र्यादिभ्य आन्यमिति अग्निमीढादिभ्योऽन्नेन हुत्वा । स्यात्पौर्णमास्यग्रहणमकृत्वाऽन्नेनिति यदवब्रवीत् तेन गृहसिद्धान्तं
ग्राह्यमिति दर्शयति । ततः स्विष्टकृत्तवो वेदारम्भणं ततो होमश्रेष्ठं समाप्य अपोऽभ्यवयन्ति । अवगाहन्त इत्यर्थः । एता एव देवता

इत्यादि । खाला सावित्र्याद्या नव अग्न्याद्याश्च विशतिर्देवतास्तर्पयन्तीत्यर्थः । ऋग्देवता आविश्य तर्पयेयुः । द्वितीयान्तं तर्पयामीत्ये-
कोनत्रिंशद्गन्मानि कृत्वा तर्पयेयुः । आचार्यानित्यादि । यच्च ब्रह्मयज्ञाहं तर्पणश्रुतं तदज्ञतेनापि कार्यमित्यर्थः । चक्षुब्धो
देवतातर्पणसमुच्चयार्थः । तेन प्रजापत्याद्या अपि तर्प्याः । देवतास्तर्पयतीत्यत्र देवताग्रहणमत्रापि तर्पणार्थम् । क्रमश्च तर्प-
णोक्तः । घृतदुत्सर्जनमित्यस्यैवं संज्ञा । ततः पण्मासान्पठन्नन्यधीयीत । पण्मासानधीयीतेत्यारभ्य एवमन्ता धर्मग्रहणाध्ययन
एवेत्याहुरेके । अन्येऽप्यधौपेणेत्याहुरिति ॥ अत्र स्मृतिरूपेणाहोचार्थः—‘समाप्य पूर्णमासां तु छन्दांस्युत्सृज्य शास्त्रवित् । अङ्गानि
धर्मशास्त्राणि पुराणानि समभ्यसेत्’ इति ॥ अत्र भगवान्—‘पूर्णमासी तु या मार्चा तस्यामुत्सर्जनं भवेत् । तत्र ग्रामाञ्छिभूते
शुचौ देशे मनोरमे ॥ विवित्ते स्थण्डिलं कृत्वा तत्रोष्ठेऽग्रमपूर्वकम् । पुरस्तत्रं विधायान्यसंस्कारान्तं यथाविधि ॥ पश्चादन्नं गृहे
पक्वं पृथुकृतान्नपभाजने । तत्र समावधिश्चित्य तनस्वमभिवार्य च ॥ उत्तरत्रायतार्याग्नेः पुनरप्यभिवार्य च । प्रत्यगग्नेर्निधायान्य-
भाजनस्य समीपतः ॥ ततः परिध्याधानादि तत्रशेषं समाचरेत् । कृत्स्नोपाकर्मवदिहाप्याज्यमागवविस्रन् । सावित्र्याविनव-
भ्यश्च विधायान्याहुतीर्नव ॥ ततोऽग्निं जुहुयादग्निभरधिमीले शुरोहितम् । इत्याद्याभिरुपाकर्मविहिताभिर्यथाक्रमम् ॥ तर्पयित्वाथ
पित्रादीन्पितृनपि च तर्पयेत् । स्वयं च कुर्याच्छिष्यांश्च कारयेत्तर्पणं सिद्धम् । इत्युत्सर्जननामेदं कर्मोच्चार्यसमीरितम्’ इति ॥ अत्रा-
ध्ययनविषये आह मनुः—‘अतः परं तु छन्दांसि श्रुतेषु नियतः पठेत् । वेदाङ्गानि रहस्यं च कृष्णपक्षेषु संपठेत्’ । कूर्मपुरा-
णेपि—‘छन्दांस्यूर्ध्वं रहस्यं च शुरुपक्षेषु मानवः’ इति । यत्तु मनुराह—‘वौषे तु

छन्दगां कुर्याद्विह्वलम्भं द्विजः । मायमाश्रय वा ग्राप्ते पृथङ्नि ग्रयमेऽहनि' इति । याज्ञवल्क्योपि—'पौषमासस्य रोहिण्यमष्ट-
रायामथापि वा । जलान्ते छन्दगां कुर्यादुत्सर्गं विधिवद्विजः' । तदेतच्छास्त्रान्तरविषयम् । आश्वलायनानां स्वगृहे पण्मासान्तं विहि-
तमात् ॥ ३३॥ उक्तकालालामेऽनुकल्पकालमाह स्युत्तिसारसमुपयकारः—'उत्सर्जनं पौषमासे उपाकर्मदिनेषु या' इति ॥ ३३॥
उत्सर्जने पर्जन्यसूक्तजपविचारः—'अग्रे केचित्पर्जन्यजपं कुर्वन्ति तदनुपपन्नम् । उत्सर्जनाङ्गत्वेन तथा वचनादर्शनात् । वैदानु-
सृत्य उपाकर्मविना वेदोच्चारणस्यानधिकाराच्च । तर्हि—'समायर्पणमास्यां तु छन्दांस्युत्सृज्य शास्त्रवित् । अङ्गानि धर्मशास्त्राणि
पुराणानि ममभ्यसेत्' । इत्याचार्यवचनेनार्थादुत्सर्जनोपाकर्मणोर्मध्ये पण्मासपर्यन्तमनध्यायत्वेन स्वाध्यायपठनस्य नियेधावगमात् ।
तर्हि संध्यायन्दनादां वेदमन्त्रोच्चारणेष्वनधिकारः स्यादिति चेत् । न । अनध्यायेपि नित्यकर्मोक्तमन्त्रपठनस्य नियेधाभावात् । तथाचोक्तं
मनुना—'वेदोपकरणे चैव स्वाध्याये चैव नैत्यके । न विरोधोऽस्त्यनध्याये होममन्त्रजपेषु च' इति । वेदोपकरणानि वेदाङ्गानि ।
अस्तुनाम नित्यकर्मणामनुकाललादस्वध्यायकलेन कर्तव्यश्राद्धादिनिमित्तकर्मसु । उपद्रवपरिहारेण कर्तव्यराक्षोभेष्वपि काम्य-
कर्मसु वेदमन्त्रोच्चारणे नाधिकारः स्यादिति चेत् । तेषु कर्मसु शास्त्रपूर्वकत्वेन वेदमन्त्रोच्चारणाधिकारसिद्धेः । अत्र तु पर्जन्य-
जपे तथाविधश्राद्धादर्शनाच्च कर्तव्यमित्यलमतिप्रसङ्गेन ॥

अयोत्सर्जनप्रयोगः ॥ आचार्यः प्राणुक्तादिने उपाकर्मदिने वा पूर्वोक्ते ग्रामाद्विधिविक्ते समे देशे शिष्यैः सहः स्यासीनः
प्राणानायम्य वेद्यरालं कथयिष्यात् । मय शिष्याणां चाधीतवेदानामाप्यायनद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थमधीतानां छन्दसास्तत्सर्ज-

नाल्प्यं कर्म करिष्य इति संकल्प्य तदङ्गस्वस्तिवाचनं विधिवद्विदध्यात् । उपाकर्म्मविने एवोत्सर्जनकरणपक्षे उत्सर्जनोपाकर-
 णाल्लये कर्मणी करिष्य इति संकल्प्य तदङ्गस्वस्तिवाचनं विधाय ऋषीनर्चयेत् । तत्रायं क्रमः—द्रादशकुलप्रमाणकान्सप्त-
 दर्मान्युद्गीता अग्रतश्चतुरङ्गलं विहाय मध्ये एकाङ्कुलप्रमाणं प्रदक्षिणं ग्रन्थि कृत्वा तन्कूर्चमीशानभागे द्वाद्वस्त्रोपरि निधाय शि-
 व्यादिभिः सह निवीतीभूत्वा सत्र गौतमादिसप्तऋषीनाम्ना षोडशोपचारिरभ्यर्च्य तेषामर्च्यं दध्यात् । तत्र उपवीती पूर्ववदुपले-
 पाद्यग्निप्रतिष्ठापनान्तं कर्म कृत्वा समिद्धयमादस्य पुनर्दक्षकालौ निर्दिश्य अस्मिन्नुत्सर्जनहोमे देयतापरिग्रहार्थमन्वाधानं क-
 रिये । अस्मिन्नग्नाहिते प्राविश्यादिकथुषी आज्येनेत्यन्वमुक्त्वा । सावित्रीं ब्रह्माणं श्रद्धां मेधां धारणां सदसस्पतिं अनु-
 मतिं छन्दोऽस्युषीनाज्येन । अग्निं अपेक्ष्यसूर्यान् अग्निं शक्रान्तं अग्निं मित्रावरुणौ अग्निं अपः अग्निं मरुतः अग्निं विश्वान्देवान् अग्निं
 इन्द्रात्सोमो इन्द्रं अग्रामरुतः पवमानसोमं पवमानसोमं अग्निं संज्ञानं एताधकद्रव्येण । श्वेणस्त्रिष्टुक्तमित्यादिसर्चोयस्य इत्यन्त-
 द्रुकत्वा समिद्धयमग्रावाधायोदेशत्वागौ कृत्वा परिसमूहनायाज्ये दर्भाग्निद्रव्यप्रक्षेपणान्तं कृत्वा सिद्धाभ्रमग्निसमीपे निधाय तेनैव
 सद्वाज्यं त्रिःपर्यपि कृत्वाज्योद्वाप्तनादिषु वसंभार्जनान्तं कृत्वाग्नें पात्रान्तरे पृथक्त्वाप्रावधित्य सुवेणामिधायोद्गुह्यास्याज्यादक्षि-
 णतो प्रक्षिप्यासाद्य पुनरभियारणाध्याग्न्यभागात्तं कृत्वा । सावित्र्येस्वाहा अग्रजेस्वाहा अर्द्धायेस्वाहा मेधायेस्वाहा प्रक्षयिस्वाहा धा-
 रणायैस्वाहा सदसस्पतयेस्वाहा अनुमतेयेस्वाहा छन्दोभ्यःस्वाहा इति नवाहुतीराज्येन हुत्वा यथालिङ्गमुचिभ्यत्यक्त्वा । अब-

पाठा०—१ उपलब्धेष्वपि सप्तगणितानामन्योश्चैव सूर्ये सूर्ये अगस्त्य सूर्योऽष्टाष्ट सूर्यायेद इति, तथा योनः ॥ इति मन्त्रे च त्रिवेदेवस्थाने नमः
 पात्रुर्वर्माशुष्टु ५ ४ मर्मण २९ इति पाठ उपलब्धते तथैव चाज्यचहितप्रयमन्तोपाकरणेषु तत्र यद्वदक्षिणरहनीयम् ।

दानपर्येण वरुमयदाय अग्र्यादिर्विप्रतिदेवताभ्यो जुहुयात् । तत्र भन्नाः—अग्निगीलेमपुच्छन्दा अग्निर्गावत्री उत्सर्जनप्रधानचरु-
होमेरि० ॥ कुरुमरुन्दरगस्त्योऽभुण्ययार्ग्रनुष्टुप् । समप्रेगृत्समदोऽविर्जगती । आवदन् गृत्समदः श्रुन्तो जगती । सोमसमा-
चिग्रान्मित्रोऽमित्रिष्टुप् । गृणानामार्गवो जमदशिमित्रायरूणी गायत्री । तंलमे वाईस्पत्यो भारद्वाजोपिरष्टी । धामन्ते गीतमो-
रामदेन आपो जगती । अवोऽव्योत्रेयो युषमचिष्टिरावशिसिष्टुप् । गन्तान एवयामरुन्मास्तोतिजगती । तंलमेवाईस्पत्यो मरद्वा-
जोऽमित्रिष्टुप् । यो नःस्तः पायुर्मोरद्वाजो विखेदेवा अनुष्टुप् । अग्निरो मैत्रावरुणिवसिष्टोमित्रिर्विराद् । प्रतिचक्षुर्मैत्रावरुणिवसिष्टइ-
न्द्रानोमावनुष्टुप् । माचित्काण्यः प्रगाय इन्द्रो बृहती । आग्नेयाहिक्काण्यः सोभरिरग्रामस्तोऽनुष्टुप् । स्वादिष्टयामधुच्छन्दाः पवमा-
नःमोमो गायत्री । यत्तेराजन्मारीचः फक्षयः पवमानःसोमःपक्तिः । अग्रेष्टहवास्पस्त्रितोमिश्रिष्टुप् । समानीचः संयननः संन्ना-
नमनुष्टुप् । एतर्विप्रतिमर्चदुत्ता सिष्टहृतं हुलोदिभ्य त्यन्ता सर्वः सह त्रत्यग्रेः ग्रागग्रमास्तीर्णेपु दर्मेष्टूपविश्य ग्रावाबाधुदफपात्रे
दर्भोमिश्रिष्टिष्य दर्भगर्भेनद्राऽल्लि कृता पूर्वमोकारं गायत्री पञ्चोर्ध्वमोऽजवानमुबैः त्रिरुचरन् शिष्यानापि तथा वाचयिता अग्नि-
मीष्टइतिगुक्तं । इत्येतोर्जेतेति यजुरादि । अग्रआयाद्विधीतव इति साधादि । छनोदेवीरभिष्टव इत्यधर्वादि । अग्निर्वेदयानाभिति ब्राह्म-
णादि । अथ महाव्रतं । एष पन्था एतत्कर्म्म । अथातः संहिताया उपनिषत् । विदामचवन्विदा महाव्रतस्य पंचविंशतिं सामिधेन्यः इति
पथारण्यकम् । अथेतस्य समाम्नायसेति यजुम् । समाम्नायः समास्नातः इति निरुक्तम् । मयसतजमनलगसंभितं इति छन्दः ।
गाः ग्मा इति त्रिष्टुम् । पञ्चतंवत्तरमिति ज्योतिषम् । अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामीति शिक्षाम् । वृद्धिरादेच् इति व्याकरणम् ।

यदिन्द्रो दधुराज्ञे । योगीश्वरं याज्ञवल्क्यम् । नारायणं नमस्कृत्य । अथातो घर्मलिजासेति पूर्वमीमांसामूत्रं । अथातो ब्रह्मलिजा-
सेत्युत्तरमीमांसामूत्रं च क्रमाद्बुधन्वाचयित्वा । तच्छंभोराष्टुणीमेहे इत्युच्यम् । नमोब्रह्मण इति परिधानीयां त्रिवोचयित्वा । अथाचा-
र्यैः शिष्यैः महोत्थाय संज्ञानमृगना षड्च ओमित्युक्त्वा उत्सृष्टा ये वेदाः इत्युच्चार्य पुनः शिष्यैः सहोपविश्य भूमिं स्पृष्ट्वा जलं
संसृज्याग्निं गौतमादिमत्सर्ष्याचार्योदीक्ष्य नमस्कृत्य प्रायश्चित्तादिदोमशेषं समाप्योदकतीरं गत्वा स्नात्वाचम्य सावित्र्याविदेवतास्तर्प-
येत् । तन्नायं क्रमः—निरीर्वाभूत्वा सावित्रीं तर्पयामि ब्रह्माणं० श्रद्धां० मेधां० प्रज्ञां० धारणां० सदसस्पतिं० अनुमतिं० छन्दा-
स्पृषीन्० ॥ अग्निं तर्पयामि अप्सृणमूर्पन्० अग्निं० ब्रह्मन्तं० अग्निं० मित्रावरुणौ० अग्निं० अयः० अग्निं० मरुतः० अग्निं० विश्वान्दे-
वान्० अग्निं० इन्द्राग्नेमौ० इन्द्रं० अग्रामरुतः० पयमानमोमं० अग्निं० संज्ञानं० ॥ इति क्रमेण तर्पयित्वा ब्रह्म-
यगाम्नदेवर्ष्याचार्यपितृवृन्तस्तर्प्यार्ण्यस्य कर्मश्चरार्पणं कृत्वा वेदानुद्दिश्य ब्राह्मणान्मोजयेत् ॥ इति श्रीनृसिंहरीये त्रयोगपारिजाते
षोडशकर्मकाण्डे उत्सर्जनप्रकरणम् ॥

महानाश्यादिभ्रतत्रयप्रकरणम् ॥ नमो लक्ष्मीसनाथाय नरपञ्चाननात्मने । यस्यासीदेवतासंघपालनं परमव्रतम् ॥
अपेदानीं महानाश्यादिभ्रतत्रयविधिरभिधीयते । तत्राहाथलायनाचार्यः—‘प्रथमं स्नान्महानाश्री द्वितीयं स्नान्महाव्रतम् ।
तृतीयं स्नादुपनिषद्भोदानाख्यं ततः परम् । क्रिया व्रतानां कार्याः सूर्यथाग्नोक्तं महा द्विजैः’ इति । तत्र तावत्तिथिनिर्णय उ-
च्यते धीचरीये नृसिंहेन—‘तिथिनक्षत्रवारान्श्रवणोदयनिरीक्षणम् । चौलवत्सर्वमारुह्यतं सगोदानव्रतेषु च ॥ व्रतानां चरणं लेवं

हस्ता गाने ममाचरेत् । द्विजानां त्रतवन्धस्तु स्वाध्यायेषु प्रव्रजते ॥ रिक्ताविष्टिविवर्जेषु महानात्रिकमेव च । चूडाकर्गवदन्यस्य त्रतवन्धस्य कालिरूपं ॥ महानात्रिकमिलनेन महान्तोपनिषद्ब्रतगोदानव्रतानि गृह्यन्त इति । कारिका—‘महानात्र्यादि कर्तव्यं तत्तत्काले त्रतवन्धम् । उक्तकाले ददात्म्यन्तं वाचनाद्युपनीतिगत् ॥ नवां मौर्जी नवं दण्डं दद्यात्सिष्टकृदाद्यथ । संवत्सरं चरेदेवं पूर्णेन्द्रे सूत्ररायणे ॥ शुक्लरक्षे नहिश्रांमाक्षिपिकं देक्षमेत्य च । पूर्णपात्रनिधानान्वमुपलेपादि पूर्ववत् ॥ स्वस्यालं भुक्तये तूष्णीं निरूप्य प्रोक्ष्य तत्र च । तिलनोप्य पचेत्पफमाधार्याय निवेदयेत् ॥ पृच्छति त्रतलोपांस्तु दत्ते प्रतिवचस्यथ । बह्वो ब्रतलोपाधे-
गुनरागतेयेद्व्रतम् ॥ लोपेध्यापत्प्रयुक्तेषु पुनरावर्तयेद्व्रतम् । तेनान्वारब्ध आचार्य इभ्याधानादि पूर्ववत् ॥ हुत्वाऽऽमावभिरित्यादि मन्त्रधर्मादुत्तीरय ॥ ततः सिष्टकृतोऽव्येन्द्रेण भूमी निधाय च । एतमित्याधयानान्तमाह प्रैषयतः परम् ॥ भुक्तवन्तं तमाचान्तं जलपूर्णाञ्जलिं नतः । तं त्रतानां त्रतेत्यादि भुक्तवन्तं दिवाकरम् ॥ उपस्थाप्याथ कुर्वीत मीलिताक्षथ वाग्यतः । त्रिःप्रदक्षिण-
मादेश्च वाग्यमा समुत्तं क्षिरः ॥ उपर्तकमात्रमित्यादि प्रैषं सिष्टकृदाद्यथ । आग्नेयकेभ्य इतरञ्छयनासनभोजनम् ॥ अकुर्वन्नेक-
रात्रं तु नक्षत्रादी नयेदथ । परीक्षान्यां निधायास्याद्युदगमेस्तृणेषु तु ॥ ईक्षानग्रेषूपविशेद्वीक्षमाणस्तु तां दिशम् ।-परः अन्यो नक्षत्रादी अस्यादीत्वनादिशब्देनोदकपूर्णं मण्डल्यमभवत्तत्तर्था गृह्यन्ते ।-शिष्योपि स्वयंप्रैषं प्रक्षालयाम्नाचार्यां प्रदक्षिणम् । कृत्वा-
चार्यस्य संगृह्य पादौ तेषु वृजेषु तु ॥ ईद्वमानो दिदं प्रत्यन्दक्षिणामुपविश्य च । स्वेन शृष्टेन तत्पुष्टं संदधाति ततः परम् ॥ मनसा च महानात्रीर्भोजनुत्तीति तं गुरुम् । पृच्छेच्चदहन्त्यश्चान्त्रतलोपांस्ततो गुरुः ॥ स्वयं संमीलनं कुर्वन्महानात्रीर्नृचो गुरुः ।

त्रिःपुरीषपदान्युपगता तस्योष्णीषं विमोचयेत् ॥ ईक्षवेदर्कमीधुनं मित्रस्येति द्वयेन तु । मर्सभारा दिन्नो वीक्ष्य मित्रस्य त इति-
 तथ ॥ मित्रस्येति तृतीयेन पुनरगदित्यमीधयेत् । उक्त्वा चागदकेत्यादि मन्त्रान्धूमिषुपस्त्वेषु ॥ अनुप्रवचनीयश्च कार्योऽयं मेद-
 उच्यते । महानाग्नीभ्यः स्याहेति सावित्र्याः ध्यान इष्यते ॥ महानाग्नीवतं ओक्कं महानमयोन्पते । पूर्ववद्वत आदिष्टे संवत्सर-
 मिदं चरेत् ॥ पूर्णं संवत्सरे देशे पिबिक्त उपविश्य च । ब्राह्मणः श्रावयेदेतन्महान्तमलः परम् ॥ अनुप्रवचनीयान्तं कुर्यादिके-
 सणादिकम् । महान्नायव्याहेति सावित्र्याः ध्यान इष्यते ॥ पूर्ववद्वत आदिष्टे चरेदब्दमिदं व्रतम् । श्रावयितोपनिषदमादित्यावेक्षणा-
 दिकम् ॥ अत्रोपनिषदेत्याह सावित्र्याः ध्यान इष्यते' इति ॥ इदमत्र गृह्यम्—'एतेन वापनादिपरिदानान्तं व्रतादेशेन व्याख्या-
 तम्' इति । अस्यार्थः—व्रतादेशेन वदम्यामिर्व्योख्यातं संवत्सरान्तं चारयित्वा व्रतमनुषुज्य इति संवत्सरमादिदेशेदिति च तथाप्येतेन
 प्रकारेण वापनादि परिदानान्तं कर्म कार्यमित्यर्थः । वापनादिग्रहणमलंकारनिवृत्त्यर्थम् । कायं ता परिददामीत्येतत्परिदानम् ।
 परिदानान्तवचनमुपरितननचनिवृत्त्यर्थम् । इदमत्र सूत्रम्—'एतदिदं ब्रह्मचारिणमनिराकृतिनं संवत्सरायमं चारयित्वा व्रतम-
 अनुषुज्यानुकरोतिने व्रतूयादुजरमहर्भहानाग्नीरग्र उदगयने पूर्वपक्षे श्रोष्यन्वहिर्गोमात्प्यालीपाके विलमिधं श्रपयित्वाचार्याय वैदयीत
 विदिने व्रतसंशयान्पृष्ट्वा लघुमाश्रायेदग्निरागताः स्युरन्यारब्धे जुहुयात् । अग्नयमिधरति प्रविष्ट ऋषीणां पुत्रो अचिराज एव । तस्मै
 जुहोमि इविषां पुतेन भादुवानां मोमुहद्वागधेयं मो अम्याकं मोमुहद्वागधेयं स्याह । या निरर्थं निपुर्धतेदं विधरणीइति । तां तां युतस्य
 धारया युवे संवत्सर्नीमहं स्याह । यस्मै ता काम कामीय वृणं सुआर्च्यनामहे ! तमुष्मभ्यं कार्यं दत्ताधेदं तं पुत्रं विनुस्साह । अयं नो अत्रि-

णामध्यायस्तैष्यादयीतपूर्वाणामयीतपूर्वाणामिति ॥ अस्यार्थः—एतदिति । अग्रे यान्येतानि महावतवर्जितानि तत्पर्यन्तान्यनुक्रान्ता-
 न्यहानि तानि यत्राक्रमणमव्याप्यनेन तदर्थज्ञानेन च विदित्वा तेषामक्षमेकाहाहीनसत्राणां सत्राभावं च यो वेद स एवैतद्विदित्यु-
 न्यते । ब्रह्मचारिग्रहणं यो ब्रह्मचारी विद्यां समाप्य खानं कर्तुं न शक्नोति पञ्चाह्लादशुचिर्षण्यभ्ययनं कुर्वन्नपि न किञ्चिद्गृहीतुं शक्नोति
 तमपि ब्रह्मचारिणमनेन द्विदमपि एतानि व्रतानि ग्राहयित्वा एतान्वेदभागानध्याप्याध्वमं स्वसामर्थ्यामुगुणं प्रवेष्टुं शिक्षतेत्येवम-
 र्थम् । अनिराकृतिनमनुत्पृष्टाभ्ययनं एवंविधं ब्रह्मचारिणं व्रतं ग्राहयित्वा संबत्सरावमकालं चारयित्वा तस्मै ब्रह्मचारिणेऽनुक्रोशने
 सर्वभूतदयापते आत्मगुणयुक्ताय उत्तरमहर्मेहानाक्षीर्षयान् । व्रथमं प्रयादित्यर्थः । अहरविकारे पुनरहर्ग्रहणस्यैवं प्रयोजनं तदह-
 र्विधापकं वेदभागानामर्थीयममपर्यन्तमनुष्ठानयोग्यं ग्राहयितव्यमिति । उत्तरमहरितिवचनात्पूर्वमहरधिकं दधितम् । उत्तरशब्दस्य
 पूर्वविधत्वादेव प्राप्ते इवमहर्मेहानाक्षीरग्र इति महायतानुवचनात्पूर्वं महानाक्षीभ्यो व्रतादेशनादिभावणान्तं कृत्वा अनन्तरसंयत्सरे
 महाव्रतं ग्राहयितव्यं ततोऽनन्तरे संवत्सरे उपनिषदिति क्रमः । महानाक्ष्यो नाम ऋचः । उदगिति । उदगयने शुक्लपक्षे गुरुमुखान-
 न्महानाक्षीः शोण्यम् ब्रह्मचारी ग्रामाद्वहिर्निष्क्रम्य शुची देशे होव्यन्धर्मण पार्षणीयेन विषानेन तिलमिश्रं स्थालीपाकं नवभ्यो
 देवताभ्यस्तृप्तिं निर्वोपशोक्षणे कृत्वा श्रपयेत् । तत्र आचार्याय वेदयीतं विज्ञापयेत् । विदिते शृतः स्थालीपाक इत्यवगते व्रत-
 संशयान्न्यतापराधान्पृच्छेत् । ते हि प्रष्टाः लघुमात्रात्कारणाल्पचिनिभिचादायदा कारितायेदमावशिरित्यादिभिर्बुद्धयः । न मा-
 मथित्तान्तरं कर्तव्यम् । लघुमात्राद्येदिति पाठे लघुमात्रा चैव भवति व्रतापराध इत्यर्थः । अथचेत्कामकृता महान्ध व्रतापराधाः

गुरुप्रमाणं प्रयुक्तिप्रारणं बुद्धिपूर्वं वा करोत्यपराधान् तदनुसृत्यं प्रायश्चित्तं कारयित्वा पुनर्नवमादिभ्यः ततः संवत्सरे पूर्णे एव आव-
 येत् । विदितइति वचनं शून्यः स्थालीपाक इति विदितएव व्रतसंख्ये प्रश्नप्रवृत्त्यर्थम् । अन्यस्तीनेन व्रतचारिणान्धारब्ध आचार्यो
 बुद्ध्यान् । अथावगिरित्वेवमादिभिरश्वत्र पठितमर्च्यैर्वाहतिमिदम् । पृथगिति समस्तव्याहृतिनिवृत्त्यर्थम् । हुतेति वचनमेतैर्बौद्धेयुसा
 म्पिष्टकृतेऽवदाय तमहुत्वं निधाय श्रूयारसंप्रभित्येवमर्थम् । एवं स्थालीपाकं सर्वमश्नानेत्ययं संश्रयः । अश्नान् संवत्सरेऽर्थः ।
 ततश्चरुणं एवमभीषात् मल्लचारी । युक्तवन्त्वमिति वचनाच्च केवलमश्नने संश्रय एव किंतुश्चानमपि कर्तव्यमेवेत्येवमर्थम् ।
 उपन्यासयेदिति उपतिष्ठत्वादित्यमिति श्रूयादित्यर्थम् । ततो व्रतचार्यैः पूर्णाञ्जलिर्मन्त्रेणादित्यमुपतिष्ठेत् । समाप्यवचमुप-
 शानमग्रं समाप्यानन्तरमग्निं संगीत्य वाचं गच्छेत् न कालविक्षेपं कुर्यादित्येवमर्थम् । वाग्यमनं कुर्यात्सिद्धेय काले आचार्येण
 मह गमवापीभवेत् तं कालं मनसा ध्यायन्वाग्यमनं कुर्यात् । अयं काल इत्याह एकरात्रमिति । एकरात्रं कालमेवासीत् । तदनन्तरे
 दिपते आचार्येणसह समवायं गमिष्यामीति ध्यायेत् । कुतः । अध्यायोपपादनात् । अध्यायः स्वाध्यायः महानास्त्रीमन्त्र इत्यर्थः ।
 ततोऽपपादनात् । उपपादनं श्रम्यमुपेत्य तस्य स्वाध्यायस्य पादनं स्विध्यमुपपादायाध्यापनमित्यर्थः । एतदुक्तं भवति—एकरात्राध्ययेन
 महानास्त्रीरप्येतुं शक्नोति स एकरात्रमध्ययनाद्वाग्यमनं कुर्यादिति । त्रिरात्रं वा नित्याध्यायं त्रिरात्रं चैवमासीत् । यो नित्या-
 ध्यायेनाप्येतुं शक्नोति आध्यायोऽध्ययनं नित्यं संततं वा । एतदुक्तं भवति—यो बहुभिरैवाहोभिरप्येतुं शक्नोति स त्रिरात्रमेवा-
 मित्ता चतुर्ष्वह्न्यान्चार्येण समवायं गच्छेदित्यर्थः । यः कालो व्रतचारिणा संकल्पितस्तमेव कालं प्रतिपद्यमान आचार्योऽहतेन

चागमा ब्रह्मचारिणः शिरो मुखेन सहितं त्रिःप्रदक्षिणं वेष्टयित्वा बद्धा यथा न तद्भासः पतति तथोपायं कृत्वा ब्रूयात् । एतं
 स्मृतमिति संकल्पितप्रदर्शनार्थत्वात् एकरात्रकालमेवभूतोऽल्पपन् त्रिरात्रकालमिति चेति तं कालमल्पवासीत । यः संकल्पितकाल
 क्षमिन्काले मर्यदा अल्पपन्वेष्ट्यचारी । सतो गुरुः स्थिरकृदादिहोमशेषं समापयेद् । अनुवस्वभाजः बद्धा आचार्याय वेदवी-
 तेति श्लेषः । एकरात्रपक्षे द्वितीये त्रिरात्रपक्षे चतुर्थे दिवसे आचार्येऽनुवस्यति सति बहिर्यामादपरराजितायां दिशि शुचौ देवे जि-
 प्यस्य ब्रह्मचारी उल्लेखनादि कृत्वात्रिं प्रतिप्राप्य तस्योत्तरतोऽन्मादीभिधाय तस्यैव प्रत्यगुदग्यो देवस्तस्मिन्वत्सतरीं धत्वा । अस्तंभ-
 वण इति यस्मिन्देहे महानाक्रयाः शब्दं सम्यक् शृणोति वत्सतरीं तस्मिन्नेव यध्वैत्यर्थः । एतावत्कर्म ब्रह्मचारी कश्चित्करोति ।
 एतानति ठ्वा आचार्याय वेदयीत । तत आचार्योऽग्नेः पथात्यागग्रेषु तृणेषु तां दिशमभिमुखं समीक्षमाणः सन्नुपविशेदिति । ब्रह्म-
 चारी ईक्षमाणः ब्रह्मचारी मुखगगान्धरीरगर्वाच्च लेपान्शोधयित्वा अधिमाचार्यं च प्रदक्षिणीकृत्य गुरुमभिवाद्य तस्य पृष्ठतस्तस्यै-
 वासनदर्भाणां मूलेष्वेव नैर्नतीं दिशमभिममीक्षमाण उपविशेत् । पृष्ठेन पृष्ठं संधाय ब्रूयान्महानाग्नीर्भो अनुब्रूहीति । पृष्ठं
 नाम शरीरस्य बहिःप्रदेशः । ब्रह्मचारी स्वपृष्ठदेशेन आचार्यस्य पृष्ठदेशं संधाय मनसैव मन्त्रं ब्रूयात् महानाग्नीर्भो अनुब्रूहीति ।
 पुनः—पदास्त्रिः । तस्मिन्नपि काले आचार्यः पुनर्ब्रतसंग्रयान्पृष्ठाऽनुक्रोशिनोऽनुतापिने थदधानस्य संवीक्ष्यैवाक्षिणी अनुब्रूयात् ।
 तसुरीपपदाः पुरीपपदैः एवाहोर्नवाक्षाग्रे इत्यादिगिर्नपदैः सहित्वा महानाग्नीर्विदामववन्निदागातुमित्येवमाद्यास्तृतीयारण्यक-
 स्थान्ते समाश्रिताः पुनर्नपदैः ननपुरीपपदान्निष्ठाः सर्वास्त्रिनन्यः । अथ क्षिप्यस्थोष्णीपं विप्रुश्चेदित्यर्थः । ब्रतलोपे पूर्ववत्प्रायाश्चित्तं

कारयितव्यम् । आदि-समीक्षे । समीक्षे इत्यत्र इति काराध्याहारेण सूत्रच्छेदः । तथाचाभ्यां मन्वाभ्यां ब्रह्मचारिणमीक्षयेदित्यर्थः । मन्वेय गिच्यत्सपः । गुरुरादित्यमुपतिष्ठत्या आदित्यमीक्षस्व सर्वमन्त्रानेत्यादिश्रेयं ब्रूयात् । मित्र-भाराः । असिप्रभृतिसंभारः सहिता द्विष्टः मत्संभाराः । मित्रसंत्वेन मन्त्रेण ब्रह्मचारी ईक्षेत । पुनः—कृच्छति । गुरुणा पुनरादित्यमीक्षेत्स्वत्वेन मित्रसत्वाच्चक्षुषेत्स्वेन मन्त्रेण पुनरादित्यमीक्षेत ब्रह्मचारीत्यर्थः । किमिमे मन्त्राः आचार्यस्त उत शिष्यस्त उतोभयोरित्याशङ्क्याह । 'ईक्षणेकं दिशं मन्त्रा ब्रह्मचारिण एव लि'ति । श्रुतिं वेति गतः । समा-यज्ञं । यदिदं महानाज्यध्ययनं सविधिकमुक्तं तत्समाप्योत्तरयोरपि महा-व्रतोपनिषदाख्योर्व्रतमनुयुज्य श्रावणान्तरं महानाज्जीव्रतेन समानरूपं कर्तव्यम् । अयमेतयोर्विक्षेपः पूर्वस्मात् संभारवर्जमिति । संभारो नाम श्रोष्यन्त्रादिग्रामादित्यारभ्य मित्रसत्त्वा चक्षुषेत्वेत्यर्थः । एतदुक्तं भवति—महाव्रतोपनिषदाख्ययो-व्रतमनुयुज्य संवत्सरादूर्ध्वमुदगयने पूर्वपक्षे ग्रामाद्बहिर्गत्वा श्रावणान्तमेव कर्तव्यं नान्यद्वोमादीति । एष धर्मः एषएव महाव्रतो-पनिषद्ब्रह्मयोर्वेदभागयोरध्ययनविधिः । व्रतमनुयुज्य संवत्सरावर्म चारयितोदगयने पूर्वपक्षे ग्रामाद्बहिर्गत्वाचार्यसफाशाभिः शुक्ला-नुप्रवचनीयं च कृत्वा व्रतोऽध्ययनं कर्तव्यमिति । एतदनयोरध्ययने संपादनीयमित्यर्थः । आचार्य-यदेकः । अयमपि विद्येपो महाव्रतोपनिषदौरध्ययने भवति । यदेकोऽधीयीत शिष्यस्तदाचार्यवद्भूत्वाधीयीत । यथाचार्योऽपराजितो दिग्गमिसमीक्षमाणो ब्रूयात् । एवमेकमिच्छिष्यस्तामेव दिग्गमिमिच्छोऽधीयीत । यदि द्वौ बहवो वा तदा नायं नियम आदरणीयः । अतएव तज्ज्ञायने एकौ द्वौ बहवो वापीयीरिति । अध्ययन एवायं नियमः श्रावणे सेकदेह एव । त्तादेऽग्रनादेरनुप्रवचनीयान्तस्य संस्कारस्य तयसिद्धौ प्रमाणाभावात्कृत्युन्यनध्यायः ॥ एषो महानाज्यादीनामध्ययनकाल उच्यते—श्रावणमात्र एव कृत्वा पूर्वमन-

धीतवन्तो ये तेषामयं कालः । फाल्गुनमासमारभ्य श्रावण्याः पूर्णिमास्या यः कालः स तेषामध्ययनकालः ।—तैव्या—अपूर्-
चोणां । येधेतपूराः तस्मिन्कालेऽधीयीरन् तैपीपूर्णमासी पूर्वाचधिः श्रावणीपूर्णमासी पराचधिर्गख कालस्य स काल इत्यर्थः इति ॥
अत्राचार्यः स्मृतिरूपेणाप्याह—‘सर्वत्र धपनं शस्तं तद्भूतेषूपनीतिवद् । वापनादिप्रदानान्तं कृत्वा कर्म व्रतेषु च ॥ तद्भूतं
वर्षमात्रं च चरत्येति विनिर्दिशेद् । चरिष्यामीति शिष्यस्तु व्रतं मास्तीव्रते गुरुः ॥ दिवा व्रतमीदनं कृत्वा चरेत्संयत्सरं व्रतम् ।
देवतापूजनं गत्वा नदीतीरमथापि वा ॥ क्षेत्रं वनं वा वृक्षाद्यं प्रथमं श्रावयेद्ब्रतम् । उक्तावैता महानाड्याः क्रियाः सम्यक्प्रयापि
न’ इति ॥ ॥ कृत्तरात्रकरणे कारणमाह सण्व—‘प्रोक्षणान्ते तिलाग्निसाया तण्डुलः श्रपयेधकम् । तुप्यन्ति कृत्तरात्रेन महाना-
ड्युक्तदेवताः’ इति ॥ ॥ सर्वहविःशेषभोजने कारणमाह सण्व—‘आत्मनो यत्तु पर्याप्तं हविः संश्रययेद्विजः । तावदेव महा-
नाड्यां भुज्या तत्र न शेषयेद् ॥ प्रत्तिनो भुक्तशिष्टान्नं भोक्तुं नार्हति कथन । सुशुद्धत्वाद्यतस्तस्मात्सर्वमश्नाति हि स्वयम्’ इति ॥ ॥
अञ्जलिसेचने कारणमाह सण्व—‘स्वेयं तपतेस्तस्यै व्रतस्य परिपूतये । श्रुत्वापामञ्जलिं पूर्णं शिष्यः सिञ्चति मन्त्रयत् ॥ गु-
रुव तन्मह ब्रूयान्मन्त्रं भानोः कृताञ्जलिः । संमीलनं धाम्यमनं शिष्यः कुर्यात्ततः परम्’ इति ॥ ॥ संमीलनादौ कारणमाह स-
ण्व—‘अलोऽप्यालोकेनेनासीदभाष्याणां च भाषणात् । तदेषस्यापतुस्वर्थं मीनं संमीलनं भवेत् ॥ कर्तव्यत्वात्मान्महानाड्यां मीन-
स्याब्दं द्विजातिनः । दुष्टदर्शनवर्जत्वादशक्तत्वाच्च वत्सरम् ॥ एकरात्रं त्रिरात्रं वा शयोक्तव्यप्रसिद्धये । तस्मात्संमीलनं कार्यं तथा
वारयपनं तदा’ ॥ ॥ समुत्पत्तिरोवेष्टने कारणमाह सण्व—‘व्रतादेशाहः प्रमृति श्रवणान्तं यदा शुचिः । कण्ठादृष्ट्वै समश्रित्य

वमन्ति प्रतिनं सुराः ॥ वेदान्वसन्ति वयवो रुद्राः श्रोत्रे च चक्षुषी । आदित्या नासिका द्वारे वषट्कारश्च तत्तथा ॥ व्रतिनो
 गाग्रजं तोयं पातुकामा इमे सुराः । त्रयस्त्रिंशद्दमन्त्येव महानाड्वाः प्रभावतः ॥ तेषां संव्राणनार्थाय वेदत्रयमनुस्मरन् । अहते-
 नाम्परेण त्रिर्दण्डैरुत्तममुखं स्मृतः । दर्शनादहितानां च दुष्टानामिह विभ्र्यति ॥ वस्त्रादयः सुरालसाच्छिरसो वैष्टनं भवेत् । शुश्रूषा-
 सिद्धये तस्य गुरोरादौ महर्षयः । आत्मनो यापनार्थं च चक्रिरेऽनुग्रहं महत् ॥ ॥ संमीलनादौ फलविशेषमाह स एव—‘संमी-
 लने वाग्यमनमुष्णीपेण च वेष्टनम् । एकरात्रं त्रिरात्रं वा तद्गतान्ते चरेदिति ॥ सुराणां मानवृत्त्यर्थं तथा कुर्वन्ति हि द्विजाः ।
 व्रतस्य श्रमणेनैव देवानां स त्रियो भवेत् । तथा संवत्सरं सर्वमनुकृत्यात्ययति तुम् । त्रिरात्रं चैकरात्रं वा यत्तत्कार्यमिति स्थितिः ।
 एवंभूतोऽस्य फलं भवेति गुरुणोदितः’ इति ॥ ॥ अथावन्तरकर्तव्यमाह स एव—‘संध्यात्रयं यथाभूतः कुर्यान्नान्यत्तु किंचन ।
 एकरात्रं त्रिरात्रं वा नयेदुपविशन्निद्रजः ॥ न क्षयीत न चोत्तिष्ठेदेते संध्यायमादृतः । अर्धरात्र्यां व्यतीतायां संध्यामात्रमुपास्य च ।
 तथाभूतत्वाद नैव कुर्यात्स्नानादिकाः क्रियाः’ इति ॥ ॥ वत्सतरीवन्धने कारणमाह स एव—‘रक्तां वत्सतरीं तावत्सुस्तरूपं
 त्रिहापनीम् । पापव्यां दिशि यमीत महानाड्वा अस्तंथवे ॥ श्रेष्ठत्वात् पञ्चतो र्वा रक्ता वत्सतरी मता । देवानां सुप्रियत्वाच्च
 गुरुपताद्विगपते ॥ योगिनो मुनयः शान्ताः पिशङ्गा ऊर्ध्वरेतसः ॥ शुद्धाभाश्चित्य तां वस्तुभिश्चन्द्येवासमासितः ॥ पञ्चिभो-
 दतममुद्रं गिरिनिर्मात्रा प्रमञ्जनः । प्रमञ्जनाश्रयः श्रीमान्नसत्यमरसंश्रयः ॥ नानाचर्यार्थेभ्यो तस्मिन्वायुः पुरवरोत्तमे । जगत्प्राणो

वमत्येव भुवनाह्लादकारकः ॥ तस्मिन्वसन्ति मुनयो योगसिद्धा गहौजसः । योगशास्त्रग्रन्थेभ्यः पितृभ्या नाम योगिनः ॥ तेषां क-
 थितवानादौ वायुर्वायव्यमुत्तमम् । पुराणं शिवदं साक्षाच्छिमाहात्म्यसूत्रकम् ॥ तेषां श्रोतुं महानाम्नीत्रतिनं द्रष्टुमेव च । आया-
 सन्ति महात्मानस्तद्गीताऽर्च्यरेतसः ॥ विश्रामार्थं प्रनम्रति तेषां यत्सवरीं द्विजः । तस्यां दिशि त्रते तस्मिन् तस्यामश्रवणे तदा ॥
 अश्रव्यत्वान्महानाड्याः स्त्रीमिश्राणि तथा यदा । असंश्रवे वां वम्रति शुभ्रां यत्सवरीं द्विजः ॥ नेच्छन्ति वामृते वस्तु किंचिदन्य-
 दिहासनम् । सुशुद्धताद्राशुभृतास्ते शुद्धा ब्रह्मचारिणः ॥ तामन्ते गुरवे दद्याद्रक्ताभावे सितगणि च । दूरस्थिता अपि शुक्ला तस्य दा-
 सन्ति वाञ्छिते' इति ॥ ॥ महानाम्नीपठनकाले गुरुशिष्ययोरन्योन्यपृष्ठभागसंधाने कारणमाह सख्य—'ततोऽपराजिताद्यायां
 विधायार्थि यथाविधि । पर्युभयान्तं तत्प्रत्यक्षत्वेनपूषपिद्येष्टुः ॥ सुखवासः समुत्सार्ये सुखं प्रश्नान्य वारिषा । अग्निप्रदक्षिणीकृत्य
 गुरुं चैनाग्निनादयेत् ॥ पृष्टेन पृष्ठं संधाय गुरोरात्मन एव च । ईक्षन्नुपविशेदाद्यां राक्षसीं संयतः स्थितः ॥ सुप्रिया च प्रतिष्ठा
 च देवानामपराजिता । आद्यां तामसुरा वीरा यवन्ते हर्तुमोजसा ॥ सुप्रिया च प्रतिष्ठा च दैत्यानां नैर्ऋती च विद् ॥ तामीक्षमाण
 आसीत् संकृण्वानो गुरुदिवम् । देवाद्य ऋषयश्चास्यां दिश्येते निरसन्ति हि । श्रोतुकामा महानाम्नीर्भीताः संचकितास्तथा ॥
 तेषां संराणनार्थाय असुराणां तथैव च । तेनाग्निना दहन्वीक्षन्वासीताद्यां च नैर्ऋतीम् ॥ मृतकल्पा न कुर्यन्ति निश्चेष्टा व्रंतिने-
 क्षिताः । निर्गर्भा बाधितुं देवा न शक्ताः स्युः सुरेतराः ॥ देवान्प्रागुत्तरायास्थानीक्षन्संथाययेदुरुः । मानयन्निव तान्मत्तया त-
 नृस्यै प्रियतस्तदा ॥ अन्तरेण समायातुं केचिदिच्छन्ति राक्षसाः । तावच्चद्रवल्बन्धयन्तुरा गुरुशिष्ययोः । तेषां निरसनार्थेण सं-

पीपीतात्र पधियान्' इति ॥ ॥ अतलोपग्रन्थादौ कारणमाह सएव—'वसित्वा अतपूर्वस त्रतिनो नान्यथा कुतम् । ख्यापनादनु-
तादेन दोषः संदीयते कृतः ॥ यस्मात्तस्मात्स्वगुरुणा पुष्टे लोपेन तप्यते । रवेः सर्वोत्पत्तकलातु ते च पश्चिमतः स्थिताः ॥ असुरा दिवि
भूर्मा न विचरन्ति स्वमायया । एवं ज्ञात्वा चरेत्कर्म कारणीनीह विचमः ॥ श्रौतान्सातार्थाथ मित्रांश्च क्षुर्यात्तत्फलसिद्धये । रुहस्य-
मम्यद्भुतोक्तं पञ्चविंशतिरूपमायु' इति । उक्तमिति शेषः ॥ अत्र हविःश्रपणे विशेषमाह सएव—'हविरेकार्थपर्याप्तं विहितं
सत्र फर्मेणि । प्रद्रादने तु विहितं हविः सम्यक् द्विपूरणम्' इति ॥ अत्र भगवान्—'अयोदगयने शुक्लपक्षे शोभनतारके । वैदत्र-
तानि चत्वारि विदधीत यथाविधि ॥ तेषामाद्यं महानास्त्रीश्रवणं तदनन्तरम् । महाव्रतं ततः पञ्चाद्वेदुपनिषद्गतम् ॥ ततो गोदा-
नमित्येवं कार्याभ्येतान्यनुक्रमत् । तत्रादितो महानास्त्रीश्रवणे विधिरुच्यते ॥ तत्र प्रथममाचार्यः शिष्याय व्रतमादिशेत् । फर्मो-
पनयने श्रोक्तं यत्पूर्वं वपनादिकम् ॥ परिदानान्तमेवतु व्रतादेशनमीरितम् । तस्य व्रतस्यानुष्ठानं पूर्णवत्सरमादिशेत् ॥ ततः संव-
त्सरे पूर्णे संव्राते चोत्तरायणे । पूर्वपक्षे प्रदत्ते च नक्षत्रेऽसौ गुरोर्भूत्वात् ॥ ऋचः ओष्यन्महानास्त्रीग्रामाभिष्क्रम्य शोभने ।
शुद्धदेवौ चणं पयसा आचार्याय निवेदयेत् ॥ अतलोपानथाचार्यः शिष्यं पृच्छेत्स चेददेत् ॥ शिष्यो मया महान्लोपो व्रते तु कृत
इत्ययं ॥ आचार्यस्तदुपकान्तं तन्नामस्थानमन्यितम् । फर्ममध्ये तु तस्यैव अतलोपनिमित्तकम् ॥ प्रायश्चित्तं विधायैवं कारयित्वोचितं
तथा । ततोऽस्य परिशुद्धस्य पुनरात्म्य पूर्ववत् ॥ वत्सरं व्रतमादिश्य तथैवानुष्ठितं व्रतम् । बुध्या चासौ महानास्त्रीरनुब्रूयाद्यथा-
मिति ॥ ययसा गुरुणा पुष्टो अतलोपं वदेन्मया । अतलोपः कृतोऽव्यस्तु ॥ चापत्कारणादिति ॥ तदा तपनुद्यमेनमाचार्यः

कल्पितं च तम् । अतलोपयनादह्य शेषं प्रक्रान्तकर्मणः ॥ अनुष्ठाय महानाङ्गीरनुबहुं कृतोद्यमः । आज्यसंस्कारपर्यन्तान्याज-
 स्थापनावधि ॥ कर्म कृत्वाथ संस्पृष्टस्तेनैध्याधानपूर्वकम् । शेषं कृत्वा पुरस्तत्रमवदाय पुनश्चरोः ॥ अप्रावत्रिधरत्वादर्थैर्भ्रैर्हुला
 पकादुतीः । ततो व्याहृतिमिव्यस्तरूपाभिस्तिष्ठ आहुतीः ॥ कृत्वा ततोऽवदाधानं किंचित्स्तिष्ठकृते सुचि । तन्निधायानलामृत्य-
 वसमास्तीर्णिं तु बर्हिषि ॥ ततः शिष्यं गुरुर्गृह्यादुतशिशिमिं चरम् । सर्वं भुङ्क्वेति भुङ्गीव सोप्यशेषं चरं शनैः ॥ भुक्तवन्तमपां पूर्ण-
 भञ्जलिं दधतं स्थितम् । तदुपस्थापयेच्छिष्यं तं प्रवानां व्रतादिना ॥ मन्त्रेण तेन राध्यासमित्यन्वेन विद्याकरम् । द्यूयात्सयं च तन्मन्त्रं
 गुरुः शिष्यं च वाचयेत् ॥ उपस्थापयमादित्यं सावयेद्भक्षचार्येण । नेत्रे निमील्य वाचं च नियच्छेदवधानतः ॥ आचार्योप्यथ
 शिष्यस्य वामशङ्खप्रदेशतः । आरभ्य नववक्षेण मुखयुक्तं च तन्त्रिः ॥ वामशङ्खप्रदेशो ललाटव्यामभागः । 'शङ्खो निर्धौ लला-
 टास्त्रिंश कर्णौ' इत्यभिधानात् । प्रदक्षिणं त्रिरावेष्य वदेच्चैनमिदं वचः । एकरात्रं त्रिरात्रं वा तमेवंभूतवेपयुक् ॥ आसीनः स्वाप-
 णीनश्च ममाभ्यासो वसेरिति । द्वात्त्रयं यो विकल्पः स्यात्कालयोर्ब्रह्मचारिणः ॥ गुरुस्तमनुशिश्यैव ततः स्विष्टकृदरादिकम् । उप-
 रिष्ठात्तनं तत्रमाचरेद्यथाविधि ॥ ततः शिष्योपि कर्तव्यमितरश्रोत्रनादिकम् । अहुर्वाणो गुरोः पार्श्वं हस्तुवत्वासीत वाग्यतः ॥
 अपरेष्टुधतुर्यं वा दिवसे प्रयतो गुरुः । अनुवक्ष्यन्महानाङ्गीः स्वागारोपयया दिशम् ॥ पूर्वोत्तरामनुप्राप्तौ देशे ग्रामाद्वहिर्भवेत् ।
 शुद्धे देवालये तत्र कृत्वा स्पष्टिलमादितः ॥ असिमन्मानमापूर्णसलिलं च कण्ठदलुम् । न्यस्य वत्सतरीं चध्ना तस्याग्नेः प्रत्यशु-
 चरे ॥ ततोभेः प्रत्यगास्तीर्य दर्शान्नाशुतराधकान् ॥ तेवासीत गुरुः पश्यन्नागुदीचीं दिशं ततः ॥ शिष्योपि उपलेपादीन्प्रमृज्या-

चम्य चोदकम् । कृत्वा गुरोऽयं वेदश्च प्रदक्षिणमथो गुरुम् ॥ अभिवाद्य गुरोः प्रत्यग्दक्षिणे तस्य प्रष्टुतः । तस्यैवासनदर्माणां मूले-
 त्वेन च नैर्दक्षतिम् ॥ विलोस्य दिग्गमासिता ततः प्रष्टुन चात्मनः । आचार्यस्य च संयोज्य वचनं मनसा ततः ॥ उदीरयेन्महाना-
 म्नीर्भो शनित्वेयमादिकम् । ब्रूहीत्यन्तमथाचार्यो ज्ञात्वा कालप्रमाणतः ॥ वचनं तेन शिष्येण प्रोक्तमभ्युक्षणादिकम् । पृष्ट्वा च प्रतलो-
 पानामेनं गौरयलापयम् ॥ अल्पेन प्रतलोपेन संततं चाहुकं च । तृतीयारण्यकस्थान्ते समान्नातास्तु या ऋचः ॥ विदामय-
 यन्विदराणातुमित्युपक्रमसंयुताः । ता महानाड्य इत्कुक्ताः पुरीषपदसंज्ञकः ॥ एवाज्ञेवादिभिः सार्यं संमीलितविलोचनः । त्रि-
 नृत्याय शिष्यस्य मृष्टिं वासो विवेष्टितम् ॥ उन्मुच्य स्वयमाचार्यो मित्रस्य त्वादिमन्त्रतः । मन्त्रद्वयेन शिष्यं तमादित्यमभिधादयेत् ॥
 अथास्यादमप्रवृत्तिभिः संभारं संहिता विद्मः । मित्रस्यसारादिकं मन्त्रमृच्छतित्येवमन्त्रकम् ॥ वाचयित्वा पुनश्चार्कमीक्षयेदयं ता-
 पुर्गौ । जपिता मन्त्रसंघातं क्रमेणाप्रहङ्गादिकम् ॥ भवइत्येवमन्त्रान्तं संस्पृशेतां च भूतले । अथ शिष्यस्तमाचार्यमनुज्ञाप्य यथा-
 पुरम् ॥ अनुग्रनचनीयार्थं मिथिला गुरवे च तत् । मिथालब्धं निवेद्यास्मै चतं पवत्वा यथाविधि ॥ आवेदयेच्च तत्पदं चतं तस्मै
 यथापुनः । गुरुयाथाग्यसंस्कारमनुपक्रम्य यथोदितम् ॥ अनूयाजनिधानान्तं तन्त्रं कृत्वा ततः परम् । इधमाधानादि शिष्येण स्पृष्टः
 कृत्वा पुरस्तनम् ॥ तत्रश्रेष्ठं यथान्यायमवदाय चतं ततः । चतस्रोऽष्टाद्वितीः कुर्याद्यथा ब्रह्मादने पुरा ॥ ब्रह्मादनेन ब्रह्मापि होम-
 मन्त्रोः स्पृशेत् तु । महानाम्नीर्भ्य इत्सेष द्वितीयो मन्त्र इष्यते ॥ अथोपरिष्टाच्चतं च यथाविधि समापयेत् । महाव्रतेऽपि प्रथमं व्रता-

देशनमाचरेत् । पूर्णेऽब्दे विजने शुद्धे देशे ग्रामाद्दिर्भवेत् । प्राकूलदर्भेष्वसीनं प्राशुखं संयतं गुरुम् ॥ शिष्योऽभिवाद्य
 प्रथमं श्रोतुफामो महाव्रतम् । यो इत्युक्ता प्रथमत आचार्यं तदनन्तरम् ॥ अनुव्रहीति वचनं याचिता तत्समीपतः । आसीत्
 प्राशुतः दान्तः प्राकूले दर्भसंस्तरे ॥ प्रार्थितस्त्रितनुब्रूयादरचार्योऽयं महाव्रतम् । इन्द्रोपक्रमसंयुक्तां प्रथमारण्यकधुतिम् ॥ मित्र-
 सत्तादिभिर्मित्रैः पूर्वपचार्यकमीक्षयेत् । जपिता मन्त्रसंयतमुभावप्रकलादिकम् ॥ गुरुशिष्यौ स्पृशेतां वै यथापूर्वं महीवलम् । अनु-
 प्रवचनीयं च पूर्वपशुदुयादय ॥ महाव्रतायस्त्राहेति द्वितीयो मन्त्र इष्यते । प्रवादेशनपूर्वं यत्कृतं कर्म महाव्रतम् ॥ सकलं तदनुष्ठेयं
 तथैवोपनिपद्यते । अत्रोपनिपदं भोस्तन्मनुगृहीति याचितः ॥ आचार्योऽथात इत्याद्यां तृतीयारण्यकधुतिम् । त्रिरनूच्योपनिपदं पूर्व-
 वद्यार्कमीक्षयेत् ॥ अत्रोपनिपदेस्त्राहेत्यनुप्रवचनीयके । द्वितीयो होममन्त्रः स्यादन्यत्सर्वं यथापुरा ॥ अत्र मौक्षीवण्डा-
 दिदु विशेष उच्यते पराशरेण—‘यद्यस्य विहितं कर्म यत्पूजं या य मेखला । यो दण्डो यच्च वसनं तत्तदस्य व्रतेष्वपि’
 इति ॥ अत्र संवत्सरमध्ये व्रतलोपे प्रायश्चित्तमाहात्रिः—‘मिता आता परो वापि प्राजापत्यत्रयं चरेत् । महापगास्तु
 संस्त्राप्य पाहि नोऽन्नआहुतीः । पञ्चगव्यमिदमज्ञातव्रतलोपे कृते सति’ इति ॥

अथेदानीं महानास्त्युक्तमन्त्राणामर्थः कथ्यते ॥ ॥ अग्नावभिरिति । ऋषीणां पुत्रः भृगवादीनां पुत्रलैराहितः अघिरत्नः
 अधिकं दीप्तः एष देवतात्मकोऽग्निः अग्नौ अद्गारात्मके प्रविष्टश्चरति तस्मै देवाय अग्नये घृतेन घृतलक्षणेन हविषा जुहोमि । क-
 र्मेणि तृतीया । घृतलक्षणं हविर्विदमाभि । अग्निं देवानां भागधेयं यो यस्य भागः तं या गोमुहत् पुग्धं माकार्षीत् विविक्तमेव
 ददातु । यो अस्माकमित्यत्र मा उ अस्माकमिति पदच्छेदः । उ इवार्थे । अस्माकं च देवैर्दत्तं भागधेयं मामोमुहत् विविक्तमेव ददातु ॥

॥ या तिरर्धीति—संरापनीनाम चाग्नेचता सा धूरित्यन्वे । हे संराधनि, या तं तिरथी तिर्यग्भूतासती निपद्यते । पुरुषव्यत्ययः । निपद्यते श्रेणे अहं विपयणी सर्वभूतस्य विधायिनीत्यनया बुद्ध्या इति श्रुतिपक्षे । वाक्पक्षे तु विधारणं निवारणं होमविप्रकारिणो निवारयिनीत्यनया बुद्ध्या तेषामप्रवेशाय यज्ञशृङ्गारदेशे तिर्यग्भूता श्रेणे संराधनी तां ता द्यूतस्य धारया उपल्लरणाभिपारणरूपया संराधनीमहं यजे ॥ ॥ यस्यै तया काम कामायेति—हे सम्राट् संदीप्तकाम, कामोऽमिलापः अमिलपितकामाधिप, हविषा यन्मै कामाय यस्यामिलपितस्य सिद्धये वयं तया त्वां यवायहे तं काममसभ्यं दत्त्वा अथ अनन्तरं इदं द्यूतमुपल्लग्नादिपारणलक्षणं यरुणा संदृक्तं विव ॥ ॥ अयं नो जयिरिति—अयमयिनो अस्माकं यरिवः धनं कुणोतु ददातु । अयमेनाभिर्न्ययः संग्रामकारिणः द्यून्मन्त्रमिन्दन्यकरणेण विदारयन् अस्माकं पुरः एतु श्रेणे गच्छतु । अयमेव च शूद्रनस्मदीयान्जयतु । जईपाणः अत्ययं हृष्यमाणः । अयमेव च बालसाली संग्रामे शूद्राणां यावमन्नं धनं वा जयतु जित्वाऽसभ्यं ददातु ॥ ॥ असूयन्ता इति । अयूपन्ती चानुमती च मध्यमस्थाने देवते ताभ्यां स्थाहा । प्रदाये स्थाहा । प्रदाता इन्द्रः अभ्युदयेष्टौ दर्शनात् । प्रदावृत्त्ययुगविशिष्टायेन्द्राय स्थाहा ॥ ॥ त्वं प्रतानां व्रतपतिरिति—हे आदित्य, त्वं सर्वेषां व्रतानां व्रतपतिः पालयिता असि भरसि । त्वत्प्रसादान्महानाक्षीरच्येतुमिदं व्रतं चरिष्यामि । तच्छक्यं तददुष्टातुं शक्नुयाम् । तेन चानुष्ठितेन शक्यं महानाक्षीरच्येतुं शक्नुयाम् । तेन पापीतेन चेदभागेन राध्यासं सिद्धार्थो श्रूयासम् ॥ ॥ मित्रस्येति—हे मित्र आदित्य, मित्रस्य मित्रभावितस्य मम चन्द्रया अहं प्रतीक्षे अभिभूतं पश्यामि । एतेनोचरं यदुर्व्याख्यातम् । समीक्षे सम्प्रगीक्षणे करोमि ॥ ॥ मित्रस्य च इति—

हे दिव्यः, मित्रस्य भग्नं चक्षुषा प्रतिपश्यामि । मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रतिपश्यामि । हे आदित्य, त्वं
मित्रस्य मित्रभावितास्य भग्नं चक्षुषा प्रतिपश्यामि । योऽस्मान्दृष्टिं यं च वयं द्रिष्यमां चक्षुषो हेती ऋच्छत्विति । अस्मदीयं हेतिरायुधं
चक्षुषोर्गोलस्योः प्रदेशे ऋच्छतु ग्राप्नोतु । भूमिष्वपस्पृशेत् ॥ ॥ अग्न इत्येति—हे अग्ने, त्वत्प्रसादादिष्वा भूमिर्भूयसादित्यस्या-
हारः । नमस्ते इत्वा मे भूयादित्यादराभिमिदम् । मन्त्रकृत्यो मन्त्रद्रष्टुः मन्त्रपतिभ्यः मन्त्राणामभ्ययनाभ्यापनद्वारेण पालयितुभ्य
ऋषिभ्यो नमः । देवेभ्यो नमो योस्तु । हे सरस्वति, सरासि अस्यां सन्तीति सरोवती । सकारच्छान्दसः । सरस्वती तस्याः संगो-
धनं हे सरस्वति, सुसूलीका सुसु दापयितुस्वभावा त्वं नोऽस्मभ्यं संतमा अतिशयेन सुराकरी भव । वयं च ते तव संदधि । पञ्च-
म्यर्थे सप्तमी । संदधाः संदर्शनाद् मा न्वोम । विपूर्वस्यावर्गेत्यर्थस्य लङि उपमरदुवचने रूपमिदम् । ओंकारच्छान्दसः । विगता माभून्
सर्वदा तव संदर्शनमेवास्तु ॥ ॥ भद्रं कर्णेभिरिति—हे देवाः, वयं कर्णेभिः 'बहुलं छन्दसी'ति मित देवभावाः । कर्णैः
श्रोत्रेन्द्रियैः भद्रमेव शृणुयाम । अक्षभिः 'छन्दस्यापि दृश्यते' इत्यनब् । अक्षभिः चक्षुरिन्द्रियैः भद्रमेव पश्येम । हे यजत्राः या-
गेन यदृष्याः, युष्मान् तुष्टुर्वासाः स्तुवन्तो वयं सिरैः दृढैरङ्गैः करचरणादिभिरवयवैस्तनूभिः शरीरैः समुपेताः सन्तः देयहितं
देवेन प्रज्ञापतिना मनुष्येभ्यो हितं दत्तं षोडशाधिकशतं वर्षाणामजीविगदिति छान्दोग्यदर्शनात् षोडशाधिकशतमायुः तद्वक्षेन
व्यशुवीमहि ॥ ॥ न न इन्द्राग्नी इति—इन्द्राग्नी नोऽस्मभ्यं अवोभिः रक्षणैः न भवतां दुराकरी स्याताम् । रातहव्या यज-
मानेन दत्तहव्यो इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ च नोऽस्मभ्यं शं दान्त्ये भवेताम् । इन्द्रासोमावपि नः शं दान्त्ये सुविद्याय कल्याणाय

च भवेताम् । शं शान्त्यै त्रयोः सुताय च । पुनरुक्तिरादरार्थो । अथवा शं श्रमनहेतुकं सुखं योः विषययोगनिमित्तकं सुख-
मित्युपनुरक्तिः । तस्मै भवेताम् । इन्द्रापूर्णा इन्द्रापूर्णावपि धावसातो अन्नादिलाभे शं भवेताम् ॥ ॥ स्तुपे जनमिति—हे मदी-
यान्तरात्मन्, तं जतं श्रुतिद्वारेण सर्वस्य जनयितारं 'अथौ प्रास्तादुतिः सन्यक्' इत्यादिदर्शनात् । सुत्रतं सुकर्माणं सुसंकल्पं वा
य एवविधमग्निं नय्यतीमिः अन्यैरप्युक्तपूर्वभिर्गीर्भिः स्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिः । लोढर्ये लट् । स्तुहि पुरुषव्यत्ययो या । अन्तरारम-
भूतोऽहं स्तुपे स्तौमि । न केवलमग्निं स्तौमि किन्तु सुम्रयन्ता सुन्नमिति सुखनाम । सुखं भक्तेभ्य इच्छन्तौ मिश्रावरुणाद्यपि
स्तौमि । सुधन्नासः क्षत्रं धनं बलं वा सुधनाः सुबला वा वरुणो मित्रोऽग्निश्च ते त्रयः आगमन्तु मवीर्यं यज्ञमागच्छन्तु । आगत्य
च इदं यत्र स्थिताः सन्तः अस्माभिः कृतं स्तोत्रं श्रुवन्तु शृण्वन्तु ॥ ॥ कया नश्चित्र इति—यामदेव आगमनविलम्बना-
दिन्द्रं प्रति परिदेवयते । चित्रः चायनीयः सदाष्टधः भक्तानां सदा वर्धयिता स्वयं वा सदाष्टधः सदायर्धमानः सुखस्तुत्यत्वेन
सदा बन्धुः एवं विलम्बमानः तन् कया ऊत्सा केन संतर्पयेन नः अस्मात् आशुबत् अभिमुखीमवेत् । श्चिष्टया । श्चिष्टशब्दः
प्रज्ञानत्पर्यायेण पठितः । प्रज्ञावत्तमया प्रज्ञानसहितमनुष्ठीयमानया हृता वर्तनया च अभिमुखो भवेत् ॥ ॥ कस्त्वेति—इय-
मपि परिदेवनेन । मंहिष्ठः पूजनीयः सत्यः सत्यभूतः मदानां मदयितृणां मध्ये एको मदकरः अन्यसः सोमस्य रसः दृढाचिद्
दृढान्यपि वतु यस्मिन् दानूणां धनानि आस्ते आसमन्ताद्भुजे । हे इन्द्र, तां मत्सत् मादयेत् ॥ ॥ अभीपु ण इति—अभि सु
इत्युपमर्गयोः मयासीत्यनेन संवन्धः । हे इन्द्र, वरिषणां स्तोत्राणां अतएव सखीनां नोऽस्माकं श्रुतसंख्याकैः ऊतिभिः पालनैः अ-

विता रक्षिता अभिस्तु भवति अभिमुख्येन सुप्तु भव ॥ ॥ खोना पृथिवीति—हे पृथिवि, तं खोना सुप्तकरी भव । अनुक्षरा-
कक्षराः कष्टफटापाणादयः ते न विद्यन्ते यस्यां सा अनुक्षरा निवेशनी नृणां सविशनयोग्या त्वं नोऽस्माकं समग्रः प्रथमं प्र-
ख्यातिः तद्युक्तं धर्मं सुखं यच्छ प्रयच्छ ॥ इति मन्त्रार्थः ॥

अथ महानास्त्रीप्रयोगः ॥ जन्मप्रभृति त्रयोदशे वर्षे प्रागुक्तोदगपनादिकाले महानास्त्रीग्रतं कुर्यात् । तत्रायं क्रमः—पू-
र्वेष्टुराचार्यो ब्रह्मचारिणा सह दुष्कृतः कृतनित्यक्रियः प्राणानायम्य तिव्यादिसंकीर्त्य इमं ब्रह्मचारिणं महानास्त्रीरभ्यापयिष्य-
माणस्तदादौ महानास्त्रीव्रतसिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरीत्यर्थं होमं कर्तुं तदङ्गस्वस्तिवाचनादुरार्षणप्रदयज्ञाभ्युदयिकश्राद्धानि करिष्य
इति संकल्प्य पूर्वोक्तनृत्तानि कृत्वा परेष्टुर्वर्षनक्षत्राने च कारयित्वा यद्वशितं ब्रह्मचारिणं प्रागुक्तवत्सर्वाद्रुद्धले सुहृते स्वस्य दक्षिणत
उपवेश्य विधिवत्कीर्तुकसूत्रमावध्य संकल्पपूर्वकमुपलेपनाद्यग्निप्रतिष्ठापनान्तं कर्म प्रागुक्तविधिना विधाय समिद्धयमाश्रय तिव्या-
दिकमुद्यार्थं अस्म ब्रह्मचारिणो महानास्त्रीव्रतान्नभूतं होमं कर्तुं देवतापरिग्रहार्थमन्वाधानं करिष्ये । अस्मिन्नन्वाहितेप्रावित्याद्याधा-
रावाज्येनेत्यन्तमुक्त्वा । त्रिरग्निं पञ्चमानं ब्रह्मपतिं चाज्येन शेषेण स्विष्टकृतमित्यादि सद्योयस्य इत्यन्तमुक्त्वा व्याहृत्याभ्रावाधायो-
द्देशस्थानीं कृत्वा परिसमूहनाद्याज्यसंस्कारपर्यन्तं प्रागुक्तवत्कुर्यात् । अथाचार्य उत्स्थायाथेः पश्चादवस्थाय ब्रह्मचारिणं प्राक्षुजमव-
स्थाप्य कौपीनार्थं त्रिदृतं कार्पासमूत्रमानघ्य कौपीनं धारयित्वा युवं वस्त्राणीति मन्त्राष्टक्याऽदृतं शुक्रवातः परिधाप्यान्वेन कापाय-
यक्षेण प्राक्षुणुयात् । ततो यज्ञोपवीतं समञ्चं धारयित्वा । तत आत्मनोऽज्येन यज्ञपात्रोत्तरभागं गमयित्वा तत्र तं विधिवदा-

चमय्य पूर्ववदानीयोपवेश्य ततो नहिंष्यात्यासादनाघमलंकरणान्तं कर्म कृत्वा ब्रह्मचारिणा दक्षिणहस्तेन स्पृष्टः सन्नाधारान्तं
 कृतराग्यभागरत्नपद्मआंगुपीत्यादिभिश्चतुर्भिर्भैत्रवत्स आल्याहुतीर्बुहुयात् । एषामृषिच्छन्दोदेवताशौल एवोक्ताः । अनन्तरमाचार्य
 उत्तरतोभेः प्राप्सुरस्तिष्ठेत् नक्षत्रार्घ्येषाचार्याभ्योर्भेष्ये गत्वाचार्यस्य पुरस्तादभिमुखास्तिष्ठेत् । तत आचार्यः संयतात्मा सूर्यात्मा
 पात्रकात्मा सन् तस्य शुचित्वसिद्ध्यर्थं सविन्देवतादस्यर्थमञ्जलिधारणं कुर्यात् । तत्रायं क्रमः—जलपात्रोदकेन शिष्याञ्जलिमापूर्य
 ततः स्वसाञ्जलिमन्येन पूरयित्वा तत्सविन्दुर्दृणीमह इत्यस्य श्यावाश्रयः सविता त्रिष्टुप् । अनेन मन्त्रेण स्वाञ्जलिसोदकं शिष्याञ्ज-
 ल्युदके आसिच्य तज्जलं नदोरञ्जलिनैषावधारयेत् । तत आचार्यो पदोर्हस्तग्रहणं कुर्यात् । तत्र मन्त्रः—देवस्य त्वा सवितुः प्र-
 सयेऽश्विनोर्नाहुभ्यां पूष्णोहस्ताभ्यां हस्तं शुक्लाम्यमुकशर्मश्रिति यदोराभिवादनिकं नाम शर्मोन्नं संबुद्ध्या यजुरन्ते निर्विंद्य दक्षिणेन
 पाणिना यदोः साह्रुष्टं दक्षिणं पाणिं गृहीत्वा । पुनरपि पूर्ववदुदकपूरणाविकृत्वा । सविता ते हस्तमग्रमीदिति मन्त्रान्ते पूर्ववज्जडु-
 नाम निर्विंद्य हस्तं गृहीत्वा । पुनरपि पूर्ववत्पूरयित्वा अभिराचार्यस्तथेति मन्त्रान्ते पूर्ववत्प्राय निर्विंद्य हस्तं गृहीयात् । ततो
 यदोः संरक्षणार्थं नवपत्रये आदित्याय ऋद्धं ददामीति मनसा स्मरन्द्वात् । तत्रायं क्रमः—ब्रह्मचारिणा सह निष्क्रम्य—देव स-
 वितरेष ते ब्रह्मचारी तं गोपाय स मागृतेत्युच्चार्य ब्रह्मचारिणमादित्यमीथयेत् । ततस्ताम्रमावपि पूर्ववदुत्तरतोभेरन्योन्याभिमुखौ
 तिष्ठताम् । ॥ आचार्यः कृत्वा ब्रह्मचार्यसि प्राणस्य ब्रह्मचार्यसि कस्त्वाक्शुपनयते काय त्वा परिददामीति मन्त्रं जपन् ऋद्धं प्रजा-
 पतये रक्षणार्थं मनसा समर्च्य पूर्ववदुपविश्य इयंदुरुक्तादिति मन्त्रेण मेरुलामानभ्य पूर्ववत् अदान्तंमन्त्रेण दण्डं प्रदाय पुराणानि

यत्प्रोपवीतादीनि जले निक्षिप्य स्निग्धकृदादिदोमशेषं समापयेत् ॥ अनन्तरं गुरुमहानाम्नीत्रतं संवत्सरं चरेत् ब्रह्मचारिणंप्रति व-
 देत् । त चरिष्यामीत्युक्त्वा संवत्सरपर्यन्तं केशग्रमश्रुलोमनखधारणभिक्षाचरणादित्रतं पूर्ववचरेत् । ततः पूर्णे संवत्सरे उत्तरा-
 यणे शुक्लपक्षे ब्रह्मचारी गुरुपुराणमहानाम्नीः शोष्यन् ब्राम्हद्विधिविक्तं शुचिदेवं देवालयदिकं गच्छेत् । तत्र गुरुस्तिथ्यादिकं
 संकीर्त्य अष्ट ब्रह्मचारिणो महानाम्नीश्रवणाङ्गभूतव्रतपरिपूर्तिद्वारा धीपरः तद्ब्रह्मेणं कर्तुमुपलक्षणादिकर्म करिष्य इति संकल्प्य
 ज्येष्ठशुक्लपक्षेष्टपुनःप्रतिष्ठापनान्नं कर्म कृत्वा । पुनस्तिथ्यादिकं संकीर्त्यासिन्धोमे देयतापरिग्रहार्थमन्वाधानं करिष्य इत्यादि च-
 शुपी आजयेनेत्यन्तमुनस्ता अभिं संराधनीं कामं अग्रिमन्वन्तीमनुमीत प्रदातारं अभिं वायुं सूर्यं कृतराश्रय्येण क्षेपेण स्निग्धकृतमि-
 त्यादि सयौयस्य इत्यन्याथाय परिसमूहनादिपूर्णपात्रनिधानान्तं कर्म कुर्यात् । ततो ब्रह्मचारी स्थालीपाकविधानेन होमायात्मभो-
 जनाय च पर्याप्तास्तण्डूलाश्रयभ्यो देवताभ्यस्तूष्णीं निरुध्य तथैव ग्रीह्य महानाम्नीदेवताग्रीत्यर्थं तत्र स्तिलाभिक्षिप्य थपयित्वा-
 चार्याय शृतः स्थालीपाक इति विज्ञापयीत । तत आचार्यो ब्रह्मचारिणं व्रतलोपान्पृच्छेत् । ततो ब्रह्मचारिणा व्रतलोपे उक्त्यमाने
 तस्य गौरवलापयं विचार्य गुरु वेदत्रोक्तप्रायश्चित्तं कारयित्वा पुनः संवत्सरं व्रतमादिशेत् । लघु चेत्प्रायश्चित्तमेव कारयित्वा शुचि-
 भूतेनान्नारब्ध आचार्यं अग्न्यसंस्कारायाज्यभागान्तं कृत्वा अवदानयमेन चरुमवदाय अष्टाचधिरित्यादिभिरैकश्रुत्योक्तैः पणभै-
 र्यस्ताभिर्य्यादितिमिथ नचगृहीर्तेद्रुपात् । तत्र मन्त्राः—अष्टावधिरति श्रविष्ट ऋषीणां पुत्रो अधिराज एषः । तस्मै जुहोमि
 दक्षिणा घृतेन मा देवानां गोमुहन्नागपेयं मो असाकं गोमुहन्नागपेयं स्वाहा । अग्नय इदं० । या तिरथी निपद्यतेऽहं विघरणी

इति । तौ तत्र गृहस्य धारया यजे संराधनीमहं स्वाहा । संराधन्या इदं० । यस्यै त्वा काम कामाय वयं सम्राड्वजामहे । तम-
 मभ्यं तामं दशराधेदं त्वं पूतं पित्र स्वाहा । कामायेदं० । अयं नो अग्निर्वरिचः कृणोत्वयं मृगः पुर एतु प्रमिन्दन् । अयं शत्रून्जयतु
 सर्वेणोऽयं वाजे जपतु वाजमाता स्वाहा । अग्रय इदं० । अमृयन्त्वै चानुमत्यै स्वाहा । अमृयन्त्वै चानुमत्या इदं । प्रदात्रे स्वाहा
 प्रदान इदं० । भूः स्वाहा अग्रय इदं० । भुवः स्वाहा वायव इदं० । स्वाः स्वाहा मर्यायेदं नममेति नवमर्चेर्दुत्या स्विष्टकृदर्थं तु चि
 परुगयदाय तौ यद्विपि निधाय प्रद्वचारिणमेतं खालीपाकं सर्वमशानेति ग्रैपं द्रूयात् । सच सर्वं चक्रमस्मीयात् । आचार्यो भुक्तवन्तं
 प्रमग्गारिणं प्रति यवपतिमादित्यं यवपरिपूतये उपलिष्टसेति ग्रैपं द्रूयात् । ततो ब्रह्मचार्येभिः पूर्णाञ्जलिं त्वं यतानां यवपतिरसि
 प्रते चरिष्यामि तच्छक्रेयं तेन शक्रेयं तेन राध्यासमिति यवेणादित्यमुपतिष्ठमानः सिञ्चेत् । ततः आचार्योऽनेन मन्त्रेण कृताञ्जलि-
 मादित्यमुपस्थापयेद् । तत आचार्योऽजालोऽयालोकनासंभाप्यसंभाषणदोषनिवृत्त्यर्थं ब्रह्मचारिणाश्विसंमीलनं वाग्यमनं च कारयित्वा
 त्रयसिंशदेवताप्रीत्सर्पं वेदग्रयमनुसरन् अहतेन वाससा ब्रह्मचारिणो मुखसहितं शिरो वामकर्णप्रदेशमारभ्य त्रिःप्रदक्षिणं वेष्टयित्वा
 यथा न तद्वामः एतति तथा वक्ष्या एकतत्रं त्रिरात्रं वा एकभूतोऽस्यपम्भवेति ग्रैपमुपत्वा स्विष्टकृदादिहोमशेषं समापयेत् । ब्रह्म-
 चारी तत्राप्यं कर्तव्यं संध्यावन्दनादितरत्नज्ञानभोजनादिकर्म कुर्वाणस्तं कालं नयेत् । तत एकपराधनयनपक्षे द्वितीयदिवसे त्रिरा-
 त्रनयनपक्षे चतुर्थदिवसे ग्रामादहिरपरजितायां दिशि स्त्रीसंचाररहिते शुची देशे अन्यो ब्रह्मचारी अग्निस्यण्डिलादुत्तरतोऽस्ति क-
 मण्डलुमभ्मानं च निधाय तत्प्रत्यशुदन्देक्षे महानास्त्रीसंश्रवणस्थले पिशङ्गनाम्नां योगिनामाथयार्थं रम्यां रक्तयर्णां द्विदशयनीं वत्सवरीं

तद्गोमये श्वेतो वा गन्धाचार्योय निवेदयेत् । तत आचार्यः स्वण्डिलोहोखनादि पर्युषणान्तमग्निप्रतिष्ठापनं कृत्वा तत्पश्चिमे प्राग-
ग्रेण वृणोषेजानव्यान्दंशान्संमानयन्निव तदभिमुख उपविशेत् । ततः शिष्यो वेष्टितवस्त्रं किञ्चित्प्रसार्य सुखं प्रक्षाल्य कण्ठलानं कृत्वा
आचम्य अग्निमाचार्यं च प्रदक्षिणीकृत्य गुरुमभिवाद्य तस्मात्सप्तदर्भमूलैश्चैव नैर्ऋतिस्थानान् राक्षसाग्निरीक्षणम् निर्दहन् तदग्नि-
मुख उपविश्य रक्षामान्तरागमननिर्हरणार्थं स्वपृष्ठमाचार्यपृष्ठेन सह संवाय मनसा महानाग्नीर्षो अनुग्रहीति गुरुं ब्रूयात् । ततो
गुरुः कालप्रमाणेन तदुक्तं त्रैपं प्रारब्धा पुनस्तदहस्तरुप्रभ्रतलोषान्पृष्ट्वाऽनुतापिने श्रद्धधानाय शिष्याय स्वयमक्षिणी संमीलय ॥ विदा
मपवन्विदा गतुमनुशंसिषो दिद्युः । शिक्षा शचीनां पते पूर्वाणां पुरुवसो ॥ आभिष्टुमभिष्टिभिः प्रथेवन प्रथेतय । इन्द्रधुञ्जापन
इय एवाहि शक्रः ॥ राये वाजाय वसिष्ठः शविष्ठ वञ्चिचूञ्जसे । मंहिष्ठ वञ्चिचूञ्जसे । मंहिष्ठ वञ्चिचूञ्जसे । विदा रायः सुवीर्यं ध्रुवो
वाजानां पतिर्ययौञ्जतु । मंहिष्ठ वञ्चिचूञ्जसे यः शविष्ठः शूराणाम् ॥ यो मंहिष्ठो मघोनां चिकित्सो अभिनो नय । इन्द्रो विदे तसु-
स्तुये वशीहि शक्रः ॥ तमूतये इवामहे जेतारमपराजितम् । स नः पर्यदतिद्विषः क्रतुश्छन्द आतं बृहत् ॥ इन्द्रं धनस्य सातये इवा-
महे जेतारमपराजितम् । स नः पर्यदतिद्विषः स नः पर्यदतिद्विषः ॥ पूर्वस्य यत्ते अत्रिबः सुन्न आधेहि नो वसो । पूर्विः शविष्ठ शस्यत
इत्रो हि शक्रः ॥ नूनं तत्रंभ्यं सन्यसे प्रभोजनस्य वृत्रहन् । समन्वेषु ब्रवामहे शूरो यो गोषु गच्छति सरसा सुशेवो अद्वयाः ॥ एषा
धोर्नवाक्षमा ३६ । एषा ह्येववाहि विष्णा ३७ । एषा ह्येववाहि पूषा ३८ । एषा ह्येववाहि देवाः । एषाहि शक्रो
वशीहि शक्रो वशौञ्जतु । आयो मन्याय मन्यव उपो मन्याय मन्यवे उपेहि विथव ॥ विदामघवन्विदो ३९ ॥ विदामघवन्वि-

लया नवम्यन एवादेवनाहारा इत्यादि नवपुरीषपदानि च त्रिवारं ब्रूयात् । शिष्योपि त्रिवारं पठेत् । ततः शिष्यस्य शिरोवेष्टं-
नमुन्युद्यादित्यमीधयेति वदेत् । ततो ब्रह्मचारी मित्रस्य ता चक्षुषा प्रतीक्षे मित्रस्य त्वा चक्षुषा समीक्षे इति मन्त्रद्वयेनादित्या-
वेष्टां कुर्यात् । ततोऽम्नादिसंभारः ग्रहिता दिक्षो मित्रस्य त्वा चक्षुषानुवीक्ष्य इति मन्त्रेणैवेत् । पुनरादित्यमीधवेत्युक्ते मित्रस्य त्वा
चक्षुषा प्रतिपश्यामि योऽम्नान्देष्टि यं न वयं द्विभ्रमस्तं चक्षुषोर्हन्ती श्रच्छतिपति मन्त्रेणादित्यमीधवेत् । ततोऽग्रइकेल्याघमिर्मन्त्रैश्चक्षुष्यप-
सृष्टेव । तत्र मन्त्राः—अग्रइका नमइका नमःप्रतिभ्यो मन्त्रकृद्भ्यो मन्त्रपतिभ्यो नमो वो अस्तु देवेभ्यः श्रिया नः दंतमा भव
मुमृच्छीका भरस्यती मा वे व्योम संदग्धि । भद्रं कर्णइत्यस्य राहूगणो गीतमो विश्वेदेवास्त्रिष्टुप् । शं इन्द्राग्नीत्यस्य वसिष्ठो विश्वेदेवा-
स्त्रिष्टुप् । स्तुपेन्नमिस्तस्य ऋजिथो विश्वेदेवास्त्रिष्टुप् । कयानधिन्न इति तृचस्य वामदेव इन्द्रो गायत्री । खोनापृथिवीत्यस्य मेधा-
स्त्रिष्टुप् । त्रिष्टुप् । तत्राद्यं क्रमः—देवकालो निर्दिश्य यम महानात्राध्ययनाङ्गभूतमनुग्रवचनीयहोमं करिष्य इति संकल्प्य उल्लेखनाद्य-
प्रतिष्ठापनान्तं कृत्वा पुनर्देवकालो निर्दिश्य अस्मिन्ननुग्रवचनीयहोमे देवतापरिग्रहार्थमन्याधानं करिष्य इत्याद्याधारात्राज्येनेत्यन्त-
गुरता नमसस्सति महानात्रीः ऋषीन् प्रधानदेवताभ्यर्च्येण शेषेण स्मिदकृतमित्यादि सद्यो यस्य इत्यन्तमुक्त्वा समिद्धयमभावाधा-
योदेवत्यागी कृत्वा परिममूहनादिपूर्णेपात्रमिधानान्तं कृत्वा तद्वैश्यतण्डुलांश्चतुरथतरो मुष्टौस्तृण्यो देवतात्रयस्य विप्रद्वयभोजनाय
च निगम्य तथैव श्रोक्ष्य यपयित्वा द्युतोऽनुग्रवचनीय इत्याचार्योपनिवेदयेत् । ततः शिष्येण सह दक्षिणेन पाणिनान्वास्तव्य आचार्य

आज्यसंस्कारायायारान्तं कृत्वाज्यभागवर्जमवदानधर्मेण चरुभवदाय सदसस्पतिग्रह्णुमिति मन्त्रेण ग्रथमाहुतिं महानाग्नीभ्यः-
स्वाहेति द्वितीयां ऋषिभ्यः स्वाहेति तृतीयामेव माहुतीर्हुत्वा खिएकृदादिहोमशेषं समाप्य कर्मान्ते कर्तव्यं स्वस्तिवाचनं पूर्ववत्कृत्वा
ग्राह्यगान्भोजयित्वा वेदनमाप्तिरस्त्विति भवन्तो ब्रुवन्त्विति यदेव । तेषां वेदसमाप्तिरस्त्वितिप्रसिद्धयुरिति । इति महानाग्नीयतम् ॥

अथ महाव्रतत्रययोगः—आचार्यः पूर्वषडुदगयनादिकाले स्वस्तिवाचनादिहोमशेषसमाप्तियर्थं महानाग्नीयतवत्कृत्वा संवत्सर-
रप्यर्चनं महाव्रतमाचरेति ब्रह्मचारिणं प्रति प्रैषयुक्त्वा तेन संवत्सरव्रते आचरिते ग्रामाह्निर्गत्वा शुचौ देशे प्रागग्रेषु दर्भेषु प्राञ्जुल
उपविश्य शिष्येण विधिवदभिवादनपूर्वकं महाव्रतं भो अनुग्रहीति याचनिकवृत्त्योक्तं ब्रह्मचारिणं प्राञ्जुल उपविश्य अथ महाव्र-
तमित्याद्यारण्यकं त्रिर्न्यात् । अथ महाव्रतम् । इन्द्रो वै वृषं हत्वा महानभवधन्महानभवचन्महाव्रतस्य महाव्रतत्वम् । द्वे
यत्स्यात् आज्ये कुर्यादिति द्वेक आहुरेकमिति त्वेव स्थितम् । ग्रवो देवायायय इति रादिकामः । विशोविशो वो अतिथिमिति पुष्टि-
कामः । पुष्टिं विद्मः पुष्टिमान्मयतीति । अतिथिमिति पदं भवति नैतत्कुर्यादित्वादुरीधरोऽतिथिरेवेति चरितोः । तदुह-
स्माह कुर्यादेव यो वै भवति यः श्रेष्ठतामश्नुते स वा अतिथिर्भवति । नवा असन्तमातिभ्यायायाद्विद्यन्ते । तस्मादु काममेव तत्कुर्यात् ।
यद्येतत्तदुयदिगन्म घृष्टदत्तममित्येवं त्वं प्रथमं कुर्यात् । एतद्वा अहरीप्सन्तः संवत्सरमासते त आगच्छन्ति । त एतैऽनुपुष्टीर्पाणस्त्रय-
स्त्वृचा भवन्ति । ब्रह्म वै गायत्री यागनुष्टुप् ब्रह्मणैवैतद्वाचं संदधाति ॥ अवोध्यधिः सपिधा जनानामिति कीर्तिकामः । होता
जनिष्ट चैव न इति प्रजापशुक्रमः ॥ ततो ब्रह्मचारी तथैव त्रिवारमुपत्वा पूर्ववन्मन्त्रद्वयेनादित्यावेधुणं कुर्यात् । ततो गुरुशिष्या-

चन्द्रादिभिर्मन्त्रैर्मिषुपश्येताम् । ततः शिष्यस्तु दिवा ब्रह्मोदनं गत्वा आचार्याणि निवेदयेत् । ततः आचार्यो महाना-
म्नीभ्यः ब्राह्मेत्यस्य स्थाने महान्ताय स्वाहेति योजयित्वा सर्वमनुप्रवचनीयं कुर्यात् । आचार्याभावे शिष्यः स्वयमेव महाग्रन्ताध्यय-
नादिकं कुर्यात् ॥ इति महान्तप्रयोगः ॥

अथोपनिषद्ब्रतप्रयोगः । आचार्यः पूर्ववत्स्त्वस्त्रिवाचनादिहोमोपसमाप्तिपर्यन्तं कृत्वा संवत्सरपर्यन्तमुपनिषद्ब्रतमाचरेति शि-
ष्यप्रत्युत्तरा शिष्यस्तदा संवत्सरं ग्रतं चरित्वा ब्राह्मद्वहिर्गत्वा । अथातः संहिताया उपनिषत् । शुचिर्वा पूर्वस्त्वपम् । द्यौचत्तरस्त्वपम् ।
वायुः संहितेति माण्डूक्यः । आकाशः संहितेत्यस्य माध्व्यो वेदयांचक्रे । सहाविपरिद्वितोमेऽनेन मेऽस्य पुत्रे न समगादिति ।
ममाने न तत्परिद्वितो मेन इत्यागत्यः । समानं होतुञ्चयति वायुश्चाकाशश्च । इत्यधिर्देवत्वमथाध्यात्मम् । बान्पूर्वस्त्वपम् । मन उत्तर-
स्त्वपम् । प्राणः संहितेति श्रूतवीरो माण्डूक्यः । अथ हास्य पुत्र आह ज्येष्ठो मनः पूर्वस्त्वपम् । वागुत्तरस्त्वपम् । मनसा वा अग्रे संक-
ल्पयत्यथ वाचा व्याहरति तस्मान्न एव पूर्वस्त्वपम् । वागुत्तरस्त्वपम् । प्राणस्त्वेव संहितेति । समानमेनयोरत्र पितुश्च पुत्रस्य च ।
न एषोऽध्वर्यः पुष्टिवाहनो मनोवाग्प्राणसंहतः । स य एवमेतां संहितां वेद संधीयते प्रजया पशुभिर्यशसा ब्रह्मप्रचर्त्सेन स्वर्गेण
लोकेन सर्वमापुरेति । इति तु माण्डूक्येयानां । इत्यारण्यकं पूर्वमद्रूपात् । ततो ब्रह्मचारी तथैव त्रिवारमुक्त्वा मित्रस्यत्वेत्यादिमन्त्र-
द्रव्येनादित्यवैक्षणं कुर्यात् । ततो गुरुशिष्याग्रद्वेद्यादिभिर्मन्त्रैर्मिषु सृष्टेताम् । ततः शिष्यस्तु दिवा ब्रह्मोदनं योजयित्वा आ-
चार्याप निवेदयेत् । तत आचार्यो महान्ताय स्वाहेति स्थाने उपनिषदे स्वाहेति योजयित्वा सर्वमनुप्रवचनीयं कुर्यात् । आचार्याभावे

श्रिप्यः न्ययेवाध्ययनादिकं कुर्यादिति । इत्युपनिषद्गतप्रयोगः ॥ इति श्रीनृसिंहीये प्रयोगपारिजाते गोडशकर्मकाण्डे महा-
नाक्यादिनतत्रयप्रकरणम् ॥

अथ गौडानिकप्रतप्रकरणम् ॥ गौडानिकं सर्वसुपर्वसेष्यं स्वर्धौकृताखर्वसुरारिवर्गम् । लक्ष्मीपतिं पर्वधुधांशुवक्रं
समुच्यते कूटवर्तिं प्रणम्य ॥ अथ गौडानिकप्रतमभिधीयते । तत्र कारिका—‘गोदानं चालवत्कार्यं पोडशेन्द्रे तदुच्यते ।
अक्षोपवेदानं नास्ति इमधूणां घुण्डनं भवेत् ॥ अदितिः इमधूणि वपलाप उन्दन्तु वचसे । पिङ्गलादिनिधानान्तं इमधूपक्षे भवे-
दिह ॥ निमार्जने विदेशोयं इमधूणीति शिरोमुखम् । छासने नापितस्वार्थं विशेषः प्रप उच्यते ॥ केशश्मधुलोमनखान्मुदक्स-
स्यानि कुर्वन्ति । त्वाला च वाग्यतस्तिष्ठशहःशेर्षं नयेदथ ॥ आदित्येऽस्तमिते वार्चं विसृजेताम्बिके गुरोः । अहं वरं ददामीति
दद्याहोमिधुनं ततः ॥ भ्यःपूर्वतद्भतादेशः संवत्सरमिदं चरेत् । व्रतेष्वेतेषु सर्वेषु प्रसिद्धं केशधारणम्’ इति । इदमत्र एवम्—‘एतेन
गोदानं पोडशे वर्षे केशशब्दे तु इमधुशब्दान्कारयेच्छ्रूणीहोन्दति शुन्धि शिरो मुखं मासायुः प्रमोपीरिति केशश्मधुलोमन-
खान्मुदक्सस्यानि कुर्वन्ति संस्पृश्यामुल्य वाग्यतः स्थिताहःशेषमाचार्यसकाशे वार्चं विसृजेत् वरं ददामीति गोमिधुनं दक्षिणा
संवत्सरमादिशेत्’ इति । अस्वार्थः—एतेन गोदानं व्याख्यातमिति शेषः । एतेनेति कूटलोपदेशः । ॥ विशेषपमाह । पोडशे
वर्षे । तृतीयस्यापवादः । अत्र मातुरूपस्योपवेदानं न भवत्यत्रालतात् । केशशब्दे तिाति जात्येकवचनम् । इमधुशब्दानिति व्यक्तियपरो
निर्देशः । तेन त्रयः शब्दाः—अदितिः केशान्वपतु, वप्ता वपसि केशान्, दक्षिणे केशपक्षे, इति त्रिषु श्मधुशब्दः कार्यः । मन्त्रग-

तस्य इतीयस्य केनानन्दस्वामावादिचिगतस्य ग्रहणम् । तेन दक्षिणस्मथुपश्च इति साधितं भवति । स्मथूणीहोन्दतीति शिरउन्द-
नस्यापवादः । शुन्धीति क्षुरधारानिमावनेयं विद्येयः । केय-प्यति । शीतोष्णाभिरद्रिस्वर्थं कुर्वाणोऽधुण्वन्कुशली केशश्मश्रुलोम-
नगान्मुदवसंस्त्यानि कुर्विति नापितानुशासनम् । आहु-मीति । तव आहुत्य स्नातैत्यर्थः । वाग्यत इत्यमब्रयन् । शित्वेति उप-
पेयनप्रतिपेयः । एषमहःश्रेणं स्थितास्त्वमिते आचार्यसमीपे वरं ददामीति वाचं विष्टजेव । वरद्रव्यमाह । गोमिथुनं दक्षिणा ।
ननु मिथुरयं कथं गोमिथुनसंभवः । उच्यते । ययास्य प्राचरणादिसंभवत्सर्वतस्यापि । संव-शेत् । एवं गोदानं कृत्वा संवत्सरवत-
मादिन्रति यस्याभागेन विधिना राज्ञो व्रतादेशनामुपपत्तेरपरेषुः कार्यमिति । अत्र भगवान्—‘गौदानं नाम यत्प्रोक्तं चतुर्थं
व्रतमस्य तु । महानाभ्यादिभिः साधैर्षीर्वापर्यं तु यियते ॥ अवालताजनन्यङ्गे नियेगोऽप्यस्य नेप्यते । केशश्मश्रुलोमश्मथु-
गुन्दमुदीरयेत् ॥ स्मथूणाभेव सेकोऽत्र न केयानामितीरितम् । केयान्वपत्तित्ववापि स्मथूणीति समीरयेत् ॥ फेद्यपक्षे च कर्तव्यं
स्मथुपक्षे समाचरेत् । क्षुराभिमर्शने मन्त्रे यत्क्षुरेणादिकेचपि ॥ स्मथूणि शुन्धीत्युक्त्याथ क्षिरोयुस्समुदीरयेत् । यः शीतोष्णामिरि-
त्यादिमन्त्रो नापितयासनः ॥ तत्र फेद्यमश्रुलोमनधानीति पदात्परम् । उद्वसंस्थानि कुशलीकुर्वित्येवमुदीरयेत् ॥ ततः स्नाते
नमीपक्षे तस्मिन्निष्कृदादिकम् । उपरिष्ठात्तनं तत्रभाचार्यस्तु समापयेत् ॥ शिष्यः स्नात्वा ततो वाचं नियम्या दिवससधवात् ।
तिष्ठेत्समिति मूर्धं गुरोरन्तिकमागतः ॥ वरं ददामीत्युक्त्वा च गोथूणां गुरवे दिशेत् । असंभवे गोथूपयोर्भिक्षित्वा वा गुरोर्दि-
शेत् ॥ उचरेयुर्गुस्तस्य वत्सरं व्रतमादिशेत् । सर्वसु व्रतचर्वासु प्रसिद्धं केयधारणम्’ इति । स्मृत्तिसंग्रहे—‘जाताधिकाराद्गौदानं

जन्माद्यन्दे तु गोडो । चोलेन च ममान्यातं विधाने तच्च वै भवेत् ॥ गौदानं नाम यत्प्रोक्तं चतुर्थं त्रतमस्य तु । महानाड्या-
त्रिभिः गार्धं पार्श्वपर्यं तु त्रियते ॥ आसिता पश्चिमां संध्यामार्चार्गस्य मभीषतः । अहं वरं ददामीति वाचमेतामुदीरयेत्' इति ॥

अथ प्रयोगः । जन्मप्रभृति गोडोक्षे येषं उद्गयने शुक्लपक्षे चालप्रकरणोक्ततिथ्यादिषु गौदानं नाम कर्म कुर्यात् । तत्रायं
क्रमः—पूर्वेष्टुराचार्यः कृतनित्यक्रियः कृतम्बानं ब्रह्मचारिणं स्रद्धक्षिणत उपवेश्य प्राणानायम्य तिथ्यादि संकीर्त्यास्य ब्रह्मचा-
रिणौ गौदाननतं कर्तुं तदङ्गभूतव्यस्मिन्नाचनानुरार्पणग्रहयज्ञाभ्युदयिकानि करिष्य इति प्रत्येकं संकल्प्य पूर्वोक्तवत्क्रमेण तानि
कृत्वा परेष्टुः कृतनित्यक्रियः कृतनित्यक्रियं ब्रह्मचारिणं पूर्वगदुपवेश्य कौतुकमानस्य पूर्वोक्तमुद्धृतं प्रागुक्तयदुपलेपाद्यभिप्रतिष्ठाप-
नानं कर्म कृत्वा पुनर्दंडकालौ निर्दिश्य भया क्रियमाणे गौदानहोमे देवतापरिब्रह्मार्थमन्वाधानं करिष्ये । दोषं चोत्पद्यत्कृत्वा ।
ततो ब्रह्मचार्यद्वेष्टेः शेषं मानीभनग्रीत्वा यन्दिनमायंसंध्यो गुरोरन्तिकं गत्वा वरं ददामीति गार्धं विसृज्य तस्मा अनङ्गाहं गां च द-
क्षिणां लेभ याचयित्वा दद्यात् । ततः परेष्टुः संतत्सरपर्यन्तं गौदाननतमाचरेत्साचार्योक्तो ब्रह्मचारी संयत्सरपर्यन्तं केशश्मश्रूणि
'हृत्वा पूर्वोक्तनद्रचारिनिर्गमनं गुरुमभीषे नतं चरित्वा कर्मन्ते कर्तव्यं व्यस्मिन्नाचनं पूर्ववत्कुर्यात् । इति श्रीवृत्तिसिद्ध्ये प्रयोगपारि-
जाते गोडगुरुर्महाण्डे गौदाननतप्रकरणम् ॥

अथ ममारतनप्रकरणम् ॥ रमेन तत्र भावनं निखिलकर्मसंभावनं पदान्जयगुणसेवनं सकलसौख्यसंसेवनम् । गुणेषु
परिरर्धनं मयतु कीर्तिमर्पणं नृसिंह मम वर्तनं तत्र कथाममावर्तनम् ॥ अथ समावर्तनविधिभिधीयते । तत्र ता-

परहालविनेपमाह कारिकाकारः—‘वेदव्रतानि चा पारं नीत्वा शुभयभेव वा । त्रतपद्ये तु शब्दार्थमाख्याध्यायने कृते ॥ वि-
द्यान्ते गुरुमाहर्हं क्रमार्थं करवाणि ते । ययर्थमाह तं कृत्वा ततोऽनुज्ञामवाप्य च’ इति । इदमत्र गृह्यम्—‘विद्यान्ते गुरुमर्थेन
निमज्ज्य कृतानुज्ञस्य वा ज्ञानम्’ इति । ज्ञस्यार्थस्तु इचिकृता नारायणेनोपनयनप्रकरणे ब्रह्मचर्यकालोपदेशने स्पष्टीकृतः ॥ अत्र
स्मृतिरूपेणाहार्थः—‘पठित्वा चतुरो वेदाभीष्टौ वैक्रमयापि वा । तोषवेदशिणामिस्तु गुहं मन्त्रस्या चिचक्षणः ॥ धर्मे
पित्रादिन्युभ्यः समाहृत्याथवा परात् । राक्षभ्यो या गुहं सम्यक्तोपयेत्स्वातको व्रती’ इति । अत्र भगवान्—‘अधीत्य वेदद्या-
नाणि कृत्वा वेदव्रतानि च । चरन्तारि गुरवे दक्षा यथाशक्ति च दक्षिणाम् ॥ ततस्तेनाभ्यनुज्ञातः समावर्तनमाचरेत्’ इति ।
संप्रहकारोपि—‘आहरिष्यामि कं तेऽर्थं भवतो वचनादिह । यथोक्तं हि करिष्यामि कृतार्थः स्वां गृहे त्यिति ॥ तेनोक्तं च
तथा कृत्वा ज्ञानं शिष्यः समाचरेत् । अलमर्थेन मे वत्स त्वद्वृत्तेरस्मि तोषितः । गृहाय त्वनुजानामीत्यनुज्ञातोऽपि धा चरेत्’
इति । याज्ञवल्क्योपि—‘गुरवे तु धरं दत्त्वा स्थापीत तदनुज्ञया’ इति । कूर्मपुराणेपि—‘वेदं वेदौ तथा वेदान्येवान्वा च-
तुरो द्विजः । अधीत्य वासिगम्यार्थं ततः स्नायाद्विज्ञोत्तमः’ इति ॥ ६३ ॥ अत्र गुरवे दातव्यो वरो मनुना दर्शितः—
‘अपूतं गुरवे सिन्धिरुपकुर्वीत धर्मवित् । स्नासंस्तु गुरुणाश्रितः श्रमस्या गुर्वर्थमाहरेत् ॥ श्वेवं हिरण्यं गामश्चं छत्रोपानहमन्ततः ।
पान्यं वामांसि शार्कं चा गुरवे प्रीतिमाहरेत्’ इति । अयं वरो गुरुप्रीत्यर्थो न तु विद्यानिष्कार्यार्थः । वेदाश्रयस्य मूल्यासंभ-
वान् ॥ तथाच छन्दोगमुक्तिः—‘यपप्यज्जमा इळामद्भिः परिगृहीतां यनेन पूर्णां दद्यादेतदेव ततो भूयः’ इति । तापनीय-

श्रुतिरपि—‘ममदीपयती भूमिर्दक्षिणार्धं न कल्पते’ इति । हारीतोपि—‘एकगव्यधरं यत्तु गुरुः शिष्ये निवेदयेत् । पृथिव्यां
 नान्ति तद्वज्रं यदहम् तनूनी भवेत्’ इति ॥ अथ समावर्तनार्थं संपाद्यद्रव्याण्याह कारिकाकारः—‘आचार्यायात्मने चैव
 मण्यादीन्युपकल्पयेत् । आचार्यायेव कल्प्यानि न लभेतोभयोर्यदि ॥ कुर्वति स्वयमेवैतरसमावर्तनसंज्ञकम् । प्राप्योदगयनाद्युक्त-
 मुक्तस्तस्ययनः स्वयम्’ इति । इदमत्र युक्तम्—‘अर्थतान्युपकल्पयति समावर्तमानो मर्षि कुण्डले वस्त्रयुगं छत्रमुपानह्युगं दण्डं
 स्रजमुन्मर्दनमनुलेपनाञ्जनमुष्णीपमित्यात्मने चाचार्याय च यद्युभयोर्न विन्देताचार्यायैव’ इति । अत्यार्थः—उपकल्पयतीति
 शब्दोऽयं छान्दनः । समावर्त्यमानः समावर्तनं नाम संस्कारः तेन संस्क्रियमाण इत्यर्थः । अहते वाससी आच्छाद्येत्याद्युत्तरत्र वि-
 नियोगादयोपकल्पने सिद्धे उपकल्पनवचनमात्मने चाचार्याय चैतान्येकादश द्रव्याण्युपकल्पयेदिति विधानार्थम् । यद्युभयोर्न
 विन्देत् तदाचार्यायैव केवलायोपकल्पयेदिति । अत्राचार्यः—‘आत्मने गुरवे च स्वादलाभे गुरवेऽपि वा । मण्याद्युष्णीपपर्यन्तं
 द्रव्याणामुपकल्पनम्’ इति । भगवानपि—‘स समावर्त्यमानस्तु पूर्वमेवोपकल्पयेत् । मण्याद्युष्णीपपर्यन्तान्संभारान्सकलानपि ॥
 गौदानेनातिदिष्टास्फर्मणोऽस्योत्तरायणे । पूर्वपश्चादियोगं च प्रतीत्य स्नेहदाचरेत्’ इति । पूर्वपश्चादीत्यादिशब्देन तिथ्यादयो गृ-
 ह्यन्ते ॥ ॥ अथ तिथ्यादिनिर्णयः । श्रीधरीये—‘शमीद्यादिति सीम्बपीण्णविनकृन्मिजोचरोहिणीगोपिन्देपु शुक्लाङ्कमानु-
 शुक्लचिच्छुक्रांशवारादिषु । रिक्तां पूर्णं तथाष्टमीं प्रतिपदं भेषं च क्रीटं हरिं हिला शुद्धिषुतेऽष्टमेहि विषले कुर्यात्समावर्तनम्’ ॥
 शमीशुः पुष्यः । आदित्यः पुनर्वसुः । सौम्यं मृगशीर्षं । पौष्णं रेवती । दिनकृद्धस्तः । मित्रोऽनूराधा । उत्तराश्रुत्तराणि । रोहिणी

प्रतिष्ठा । गोविन्दः श्रवणः । एतान्येकादशधाणि विहितानि । तथाह वसिष्ठः—‘आदित्यसौम्यमावित्रमत्रित्योत्तरात्रयम् । पौ-
 ष्यधमणरोहिण्यः श्रेष्ठाः स्युः खानरुमणि’ । नृसिंहश्चाह—‘त्रीण्युचराणि मंत्रेन्द्रोहिण्यादित्यपुष्पभाः । हस्तश्रमणपौष्पाश्च
 खानकर्मेणि पूजिताः’ इति ॥ अथ वाराणसादय उच्यन्ते—वशाद्धेति । वशाद्धेति । भानुरादित्यः । गुरुर्बृहस्पतिः ।
 विद् युयः । शुक्रः प्रसिद्धः । एतेषां वाराणसादिषु समावर्तनं कार्यम् । तथाच देवरातः—‘सौम्यानां वराणरेषु शुभाः श्रेष्ठेषु
 वज्रिताः’ इति ॥ अथ तिथयो विधीयन्ते—रिक्तेति । रिक्तास्तिथयश्चतुर्नगमीचतुर्दश्यः । एवं अमावास्यापौर्णमासी । अ-
 एमी प्रतिपद प्रसिद्धे । एताश्च हिता सिदास्तिथयः खाने विहिताः । तथाह देवरातः—‘विच्छिद्रासु विरिक्तासु तिथिषु खान-
 माचरेत्’ इति । अथ राशिपिधिमाह—मेपं च फीटं इति हितेति । मेपश्विरुमिहांस्त्वरत्ना शिष्टा राशयः खाने शुभदाः ।
 तथाह देवरातः—‘नक्षत्रगोपकन्याश्च तौलिमीनीं सुपूजिताः । शुभयुक्ता यदि स्युस्ते श्रेष्ठेषु खानमाचरेत्’ इति । अथ लग्न-
 गोचरमाह—शुद्धियुतेऽष्टम इति । लग्नस्याष्टमे राशौ सर्वग्रहरहिते सति । अदि पिमले पूर्वोद्धे मन्वादे वेति । तथाह देव-
 रातः—‘आषारिआवृणाः पाषाः शुभाः केन्द्रत्रिकोणमाः । अशुभाश्च शुभाश्चैव अष्टमे वज्रिताः सदर ॥ खानं मध्याह्नकाले तु
 होरायां प्रारम्भेच्छुमे । पूर्वार्हे तदभावे तु कुर्यात्खानं यथाविधि’ इति ।—[शौमभानुजगोर्वीरे नक्षत्रे च व्रतोदिते । अत्र ततोक्त-
 कालनियमो नास्ति] ॥ इति तिथ्यादिनिर्णयः ॥ एवं तिथ्यादीन्विचार्य तत्र कर्तव्यविधिमाह कारिकाकारः—‘प्रागु-
 दीर्घां दिवं गच्छेत्तस्यां वै यज्ञियस्य तु । आराधनीधानगां तस्यादिच्छन्ना प्रादंशसंमिताम् ॥ आहत्य ममिधं भूमेरन्यत्र निदधाति

ताम् । दत्त्वा गां भोजयेद्विग्रान्गोदानोक्तं करोत्यथ ॥ स्वात्मा वाग्यत इत्यादि न कार्यमिह कर्मणि । पदान्ब्रूहानि वक्ष्यन्त्र वाच्यं
 ब्राह्मणमिति ॥ मा मां हिंसीरिति ब्रूयाद्यथासमिति चापरम् । तेन मा आपुयेत्येवमूढं मन्त्रद्वयेऽपि च ॥ मा मां आयुरिति सन्य-
 त्तस्य गोदानवच्चवेत् । अग्राज्यमाणो नैवेष्टावित्युक्तं पूर्वमेव तु ॥ करज्जवीजं यत्रैकं पिष्टेनोन्मृज्य तेन तु ॥ घीतोष्णः स्वात् आ-
 चान्तो चहेर्गतान्तिकं पुनः ॥ युवमित्यनया यत्ने आच्छाद्यावर्तयेत्प्रियमा ॥ मन्त्राष्टसिरियं दृष्ट्वा वृषौ नारायणस्य तु ॥ आचम्य चा-
 श्मनस्तेज इत्युच्चात्सत्त्वपनीक्षणम् । एतेनैव तु मन्त्रेण पश्चादखिण्मीक्षणम् ॥ कुण्डले चात्मनस्तेज इति श्रोत्रमलंकुरु । अनेनैव तु
 मन्त्रेण पश्चात्सव्यमलंकुरु ॥ कुहुमाद्यनुलिप्ताभ्यां पाणिभ्यां पूर्वमाननम् । अनुलिप्य तदाङ्गानि पश्चात्प्रलालयेत्करी ॥ अनातो-
 सीति मन्त्रेण यन्नाति गिरसि त्वजम् । सक्तुक्तेन मन्त्रेण देवानामित्युपानहौ । आस्थाय छत्रमादद्यादिवच्छ्रमात्तिमन्त्रतः । गृहीत्वा
 वैष्णवं दण्डं वैष्णुरस्यादिमन्त्रतः ॥ आयुष्यमिति मृक्तेन मणिं कण्ठे प्रबध्य च । सुवर्णमय इष्टोऽत्र मणिरित्याह वृत्तिकृत् ॥ नया-
 म्बरेण संविष्ट्य शिरोधोपानहौ त्यजेत् । आहृत्य समिधं तिष्ठन्नवावाधाय मन्त्रतः ॥ स्मृतं च म इति ब्रूयादस्मृतं च म इत्यथ । तस्यो-
 परि षवेषन्म उभयमन्त्रमित्यपि ॥ द्वादशाप्येवमेवोक्तत्वा यथापाठमथो परम् । मन्त्रेणैवंविधेनाग्नावाहितयो समिध्यथ ॥ उपविश्य
 दशादध्यादन्याः प्रादेशसंमिताः । अश्लेषवैश्वनं ग्राह्यृषिकारः सहेतुकम् ॥ ममाधेदशभिः कुर्वन्त्याहुकारमृगन्ततः । परिवेचन-
 पर्यन्तं कुर्यात्स्विष्टकृदादिकम् इति । इदमन्त्रगुह्यम्—‘समिधं त्वाहरेदपराजितायां दिशि यक्षियस्य वृक्षस्यार्द्रमन्त्राद्यकायः पुष्टिका-
 मस्तेजस्काभो वा ब्रह्मवर्चसकाम उपवाताभुभयीभुभयकाभो वोपरि समिधं कृत्वा गामन्त्रं च ब्राह्मणेभ्यः प्रदाय गौदानिकं कर्म

कुर्यात् आत्मनि मन्त्रान्संनमयेदेकहीतकेन स्त्रीतोष्याभिरग्निः स्नात्वा युवं वस्त्राणि पीवसा वसाथ इत्यहतेन वाससाञ्छाद्याऽश्मनस्ते-
जोसि चतुर्मे पाहीति चक्षुषी आज्ञयीत अश्मनस्तेजोसि श्रोत्रं मे पाहीति कुण्डले आचम्रीत-अनुलेपनेन पाणी ग्रह्णिष्य मुखमग्रे
ब्राह्मणोऽनुलिम्पेत् बाहू राजन्य उदरं वैश्य उपस्थं क्षूळ सरणजीविनोऽनतार्त्तसनातोहं भूयासमिति सज्वमपि धर्मीत न मालोक्तं
मालेति चेद्भूयः सगित्यभियापयीत देवानां प्रतिष्ठे स्तः सर्वतो मा पातमित्युपानहावास्याय दियच्छवासीसि छत्रमादत्ते वेणुरसि
वानस्पत्योसि सर्वतो मा पाहीति वैष्णवं दण्डमायुष्यमिति मूक्तेन दुर्बणमणिं कण्ठे अतिमुच्योष्यीपं कृत्वा तिम्रसमिधमादध्यात् ।
स्युतं निन्दा च विद्या च श्रद्धा ग्राह्या च पञ्चमी । इष्टं दत्तमवीतं च कुवं सत्यं श्रुतं व्रतम् । यदग्रे सेन्द्रस्य सप्रजापतिकस्य सप्त-
पिरुस्य सप्तपिराजन्यस्य सप्तितृक्कस्य सप्तिदराजन्यस्य समनुष्यराजन्यस्य साकाशस्य सातीकाशस्य सानूकाशस्य सप्र-
तीकाशस्य सवेवमनुष्यस्य सगन्धर्वाप्सररुक्कस्य सहारण्यैश्च पशुभिर्गन्धर्वैश्च वन्य आत्मनि व्रतं तन्मे सर्वव्रतमिदमहमेव
सर्वव्रतो भगमि स्नाहेति ममाग्नेवचं इति ग्रन्थुवं समिधोऽभ्यादध्यादिति । अस्यार्थः—समिधंलिति । यज्ञार्हस्य दृढस्य याऽपरा-
जितादिक पूर्वाचरा ततो गृहीत्वा समिधमाहरेत् । यद्विषसेति वचनं दोषार्थेयं समिदिति ज्ञापयितुम् । तेन तिष्ठन्ममिधमादध्या-
दित्यत्र इमां समिधमादध्यादिति सिद्धम् । आर्द्रोमित्यादि स्पष्टम् । अग्रेत्यादि । उपवातां शुष्कामित्यर्थः । उभयीमित्येको भाग
आर्द्रः अपरः शुष्क इत्यर्थः । उपरि समिधमित्यादि । आहवां समिधं उपरि निदध्वान्न यूसी । ततो ब्राह्मणेभ्यो गां दक्षिणां च
दद्यात् । कर्माङ्गत्वेन भोजनं देयम् । ततो गोदानोक्तं कर्मेहाणि कुर्यात् । कर्मप्रहणं कर्मेव कुर्यान्नाश्रुत्य चाग्नय इत्यादिनियमाः

कार्य इत्येवमर्थम् । इदं कर्म स्वयमेव करोति । समावर्त्यमान इत्यधिकारादहवचनाच्चेति । आत्मनि-येत् । मन्त्रानात्मवाचकान्कु-
 र्यादिति । ऊह्याति नृमः । ओषधे द्रापस्य मां स्वधिते मा माहिंसीः । पवतेदमायुष्मान्धरदष्टिर्यथासं । तेन म आयुष इत्यत्र शि-
 रोमुखां मा न आयुः प्रमोपीरिति । एकं-कृत्वा । करञ्जफलस्य यत्रकं बीजं तदेककीतकं सत्येपयित्वा तेनोन्मर्दनं कारयेदिति शेषः ।
 क्षीतोष्णाभिरद्भिः स्नात्वा युवंवस्त्राणिपीपसायसाधे इत्यहते वाससी आच्छाद्य । अश्मनस्तेजोसीति चक्षुषी आज्ञयीत । प्रतिनेत्रं
 मन्त्राष्टस्तिरक्ता द्विवचनस्य देवतापरत्वात् । सव्यं पूर्वमाज्ञयीत ततो दक्षिणं । 'सव्यं हि पूर्वं मनुष्या आजते' इति श्रुतेः । प्रति-
 चक्षुर्मन्त्राष्टुत्तिः । अश्मनस्तेजोसि श्रोत्रं मे पाहीति कुण्डले आवधीत । स्वर्णकुण्डले इत्यर्थः । अत्र दक्षिणं पूर्वं पश्चात्सव्यं मन्त्रा-
 ष्टुत्तिरक्ता । अनुलेपनेन पाणी प्रलिप्य सुखभग्ने द्राक्षभण्डुलिम्पेत् पश्चादपरं गात्रम् । कुतः । अग्रवचनात् । अनुलेपनं कुङ्कु-
 मादि । बाहू राजन्यः अग्रेऽनुलिम्पेत् । उदरं वैश्यः अग्रेऽनुलिम्पेत् । उपसं स्त्री अग्रेऽनुलिम्पेत् । ऊरू सरणजीविनः अग्रेऽनुलि-
 म्पेयुः । ये सरणेन क्षीघ्रगमनेन जीयन्ति दूतास्ते अग्र ऊरूः अनुलिम्पन्तीति हरदत्तः । अयं विधिः सार्वत्रिकः स्त्रीविधानात् ।
 अनातेति मन्त्रेण सजमपि बधीत । अपिनखेत् पिनद्यां कुर्यात् । न मालोक्तां मालाशब्दोक्तां सजं नापिनखेत् । यघेनां मालेति
 ब्रूयुः तत्र स्वगित्यभिधाययीतत्वभीत । देवानां प्रतिष्ठे स्व इति मन्त्रेणोपानहावासाय उपानहौ चर्ममर्त्यां ते आतिष्ठेत् । असकृन्मन्त्रः
 द्विवचनपुक्तत्वान्मन्त्रस्य । तस्यष्टग्रमादत्तं वेपुरसीत्यादिना । आयुष्यमिति सूक्तेन मणिं कण्ठे प्रतिपुच्योग्गीयं कृत्वा तिष्ठन्तस्मि-
 धमादध्यादित्युत्तरेण संवन्धः । सूक्तेनेति सूक्तग्रहणमायुष्यमित्येतावान्मन्त्र इति निवृत्त्यर्थम् । कुतः । शङ्कावाक्यस्य परिपूर्ण-

तत् । आयुष्यमिति । आयुष्काभीयमित्यर्थः । तेन नेत्रमेव इत्यस्य खिलतादिति सूक्तग्रहणं सिद्धम् । मणिः सुवर्णमयः । उष्णीषं कृत्वा अहतेन चातसा क्षिरो वेष्टयेदित्यर्थः । तिष्ठन्—दध्यात् । तिष्ठद्ग्रहणमन्यत्रासीनस्य कर्माणि भवन्तीति ज्ञापनार्थम् । स्पृतं च मे अस्पृतं च मे तस्मै उभयप्रभिमिति द्वादशाधेयमेवोक्त्वा ततो यदग्र इत्यादि यथासूत्रमित्येवमुपदिशन्ति । उपानहौ विसृज्य समिधाधानं कार्यम् । तथाच गौतमः—‘सोपानरुद्र आसनाभिवादनमस्तकारान्वर्जयेत्’ इति देवतानमस्तकारस्यापि तत्प्रतिषेधः किंपुनर्होमादीनाम् । यमाग्नेवचं इत्यत्राखिलस्यापि ग्रहणं भवति । अथैतस्य समाग्रायस्येत्यत्र समाग्रायग्रहणस्य चितानविशेषणसात् । समाग्रायस्य चितान इति कुतः । एतत्सूत्रे खिलानां पाठादिह च प्रतीकग्रहणात् । तस्मादशभिर्होम इति सिद्धम् । प्रस्यूचमिति व्याख्यातम् । सगन्ते स्वादाकारं कुर्वन्नादध्यादित्यर्थः । आदध्यादिति प्रकुलेपि पुनरादध्यादिति वचनं पूर्वस्याधिकारनिवृत्त्यर्थम् । तेनोपविश्यादध्याश्रमं तिष्ठन्ति ॥ स्निष्टकृदादिहोमस्येवं समापयेदिति ॥ अत्र भगवान्—‘मन्त्रान्सनमयेदात्मनीत्युक्ते तत्र कर्मणि । कुर्वीत सयमेवेदं कर्माचार्यान्पश्येत्सकः ॥ विधायान्मुदयथादं पूर्वपुरुषरेहनि । व्रतः ममिथमायाय कुतस्तत्पयनो द्विलैः ॥ यत्नं यद्विपशुस्य स्वभासापेक्षया स्थितिः । प्राणुदीच्यां दिशि भवेत्तस्य च प्राणुदग्भवेत् ॥ या द्याता तदयामेकां छिन्ना समिधमाहरेत् । योऽन्नायकामः पुष्टधीं तेजस्कामोऽपि वा भवेत् ॥ आर्द्रो स छिन्धात्समिधं यस्तिच्छेद्वक्ष्यचंसम् । शुक्लो छिन्धात्स समिधं यस्य तूयकामता ॥ सत्सर्वशुक्लो समिधमाहरेद्दुभयेच्छया । आसागन्धतमां हृत्वा समिधं कामयोगतः ॥ मृत्सर्वत्रजिते देवे निवासोपरि कुत्रापि । दत्तान्नं गां च वित्रेभ्यः कर्म गौदानिकं चरेत् ॥ तत्रोपलेपनाद्याज्य-

भागवत्तु पुरस्तनम् । तत्रं कृत्वाथ गोदानं प्रकृतं चौलकर्मणि ॥ यथोपदिष्टं यत्कर्म तथापि स्वयमाचरेत् । कैशशब्दे अमशुश-
 द्धानित्यादीनवधानतः ॥ एनमित्यस्य शब्दस्य स्थाने माभिति निर्दिष्टेत् । ययस्येत्यभिधातव्ये ममेत्येवमुदीरयेत् ॥ यथासदिति
 वाक्यं च यथासमिति निर्दिष्टेत् । तथाप्युत्सादिकं कर्म गोदानिकमपीह तु ॥ अनुष्ठेयमिति प्राहुराचार्याः कल्पकोविदाः । फलजेन-
 कपीजेन संपिष्टेन फलेन तु ॥ उन्मृज्याहं सतः स्नायान्मित्रैः शीतोष्णवारिभिः । स्नात्वा चैवाधिपार्थस्यो युवंयद्वाणि पीयसा ॥
 इत्याद्यसकृदुच्चार्य ततो वस्त्रपुगं नवम् । असिलोदकमाचम्य गृहीत्वा पाणिनाञ्जनम् ॥ अञ्जनस्तेज इत्यर्थं मन्त्रं पाहीति संस्थि-
 तम् । उपस्नाथ वाममङ्गीत नेत्रं पश्चात्तु दक्षिणम् ॥ तेनैव मन्त्रेणाङ्गीत ततः कर्णे तु दक्षिणे । ओम् नमो पाहिपर्यन्तमश्मनस्तैज-
 आदिकम् । मन्त्रमुक्त्वा क्रमाद्ध्या मणिनदं तु कुण्डलम् । अथानुलेपनालिमपाधिभ्यां ग्रथमं सुखम् ॥ अञ्जलिच्येतराण्यङ्गान्यनुलि-
 प्येतु पथिमम् ॥ ततोऽनार्तास्नानार्तोऽहं भूयासमिति मन्त्रतः ॥ स्रजं च मूर्ध्नि धर्मीयाच्चतु मालेति वां वदेत् । तां स्रजं चेत्य-
 मादेन द्यूमर्मेति केचन ॥ तदैव तां स्रगित्येवमभिधाय द्विजोचमः । ततो मूर्ध्नि च धर्मीयात्स्रजं तामधधानतः ॥ धे देवानां
 प्रतिष्ठेत्वा इत्यादि रिलसंभवम् । मन्त्रं तं सकृदुच्चार्य अध्यारोहेदुपानहौ ॥ पूर्वं दक्षिणपादेन समारोहेदुपानहम् । पश्चात्सर्वेन पादेन
 समारोहेदिति क्रमः ॥ ततश्छत्रं दिवच्छब्रासीति मन्त्रेण धारयेत् । वेणुरस्मादिमन्त्रेण वैणवं दण्डमुदहेत् ॥ मूक्तमायुष्यमित्यार्धं रि-
 लोद्भवमुदीर्य तु । ग्रीवायां मणिमाद्यध्यान्मूर्धनं नववाससा ॥ आवेष्ट्य पश्चात्पादाभ्यामुन्मुच्योपानहौ स्थितः । या पूर्वं दक्षिणा-
 दुक्षाच्छिर्वेका समिदाहृता ॥ विन्यस्तोपरिदेशे तामादाय समिधं करे । स्मृतमित्यादिकं मन्त्रं गृह्णे स्वाहान्तमीरितम् ॥ उच्चार्य

यद्वासादध्यादत्रैतं प्रक्रियेष्यताम् । स्मृतं निन्दा च विद्या चेत्तादिसूत्रक्रमोदितान् ॥ शब्दान्दादश संस्पृश्य मनसा ग्राह्यं ततः परम् । स्मृतं च मे अस्मृतं च मे तन्म उभयव्रतम् ॥ इत्युच्चार्यमेवोक्त्वा निन्दाद्यपि यथाक्रमम् । ततो यदये सेन्द्रसेत्स्याद्यं मन्त्रं पयोदितम् ॥ ब्रह्मो भवामि स्यादेति पर्यन्तं समुदीर्य च । पथात्समिधमादध्याचिष्टुन्नशो विधानतः ॥ समाग्नेवर्च इत्याद्यं नय-
चैन्निह लैलिकम् । दक्षमीयृचमर्वाञ्चमिन्द्रमित्वादिकां क्रमात् ॥ उच्चार्य प्रत्युचं तिसृन्नादध्यात्समिधो दश । अथ प्रत्युचमि-
त्युक्तेः स्वाहान्तरात्पुनरुच तु ॥ श्रगन्ते तमिधं क्षिप्वा पथात्साहेत्युदीरयेत् । उपविश्य ततः कृता स्विष्टकृद्धोमपूर्वकम् । उपरि-
ग्रास्यन् तत्र पुण्याहं वाचयेत्ततः' इति ॥ इति होमविधिः ॥ ॥ तत्रा कर्तव्यमुच्यते । तत्र कारिका—'ततः संकल्पये-
शक्तं न क्षामीत्युत्तराण्यपि' इति । इदमत्र गृह्यम्—'तस्येतानि व्रतानि भवन्ति न नक्तं क्षायान्न नम्रः क्षायान्न नम्रः शयीत
न नम्रा क्षियमीधेतान्यत्र मैथुनाद्वर्षेति न धावेन्न वृक्षमारोहेन्न कृपमवरोहेन्न बाहुभ्यां नर्दी तरेष्व संश्रयमभ्यापयेत्' इति ।
शस्वार्थः—उपदेष्टादेव यते सिद्धे इदं वचनं नक्तं न क्षामीत्येवं संकल्पयेदित्येवमर्थम् । ततश्च नम्रो न क्षामीत्येवमेवोत्तरत्र यो-
ज्यम् । तथाच संग्रहे—'एतानि वक्ष्यमाणानि ब्राह्मणो नियतव्रतः । आशुरीरं व्रतानीह क्रातकस्य भवन्ति च ॥ स्वजायामपि
ममो तु नेष्वेतान्यत्र मैथुनात् । न चान्यत्र प्रसक्तोस्ति मातृतुल्याः परस्त्रियः ॥ अन्यार्थं प्राणसंश्रयाच्चाभ्यापयेत् । अर्थसंश्रया-
भ्यापादने न दोषः । यस्मादिदं श्रूयत इत्यर्थः । वर्षेति न धावेदिति प्रतिषेधः प्राणसंश्रयत्वज्ञापनार्थः । अत्र भगवान्—'न
क्षायान्नकमित्याद्यं विहितं स्वातकत्रतम् । तत्तत्संकल्प्य गुरं तु विधिना गुणमाचरेत्' इति । एतत्समावर्तनं पूर्वोक्तमहानाहुयादिव्रत-

चतुष्टयस्य लोपपक्षे शुभेदिने तानि प्रायश्चित्तपूर्वकं तस्मिन्नेव दिवसे कृत्वा कर्तव्यम् । अधिकारिणा कर्तव्यत्वाद्बचनाच्च । तत्र भगवान् शौनकः—‘व्रतानि विधिवत्कृत्वा स्वशाखाध्ययनं चरेत् । अकृत्वाभ्यस्यते येन स पापी विधिघातकः ॥ ग्रह्येकं कृच्छ्रमेकैकं चरित्वाज्याहुतीः शतम् । हुत्वा चैव तु गायत्र्या स्त्रायादित्याह शौनकः’ इति । व्यासोऽपि—‘वेदव्रतानि कृत्वा तथैवारण्यकव्रतम् । स्वशाखाविहितं सर्वं कृत्वा चेदमुपक्रमेत् ॥ अकृत्वेमानि सर्वाणि वेदो ह्यभ्यस्यते यदि । प्रायश्चित्तानि कृत्वा प्रतान्यपि तथा क्रमेत् ॥ गौदानिकं व्रतं कृत्वा समावर्तनमाचरेत्’ इति ॥ एतत्प्रायश्चित्तमाह देवलः—‘कालातिक्रमणे कुर्यात्प्रायश्चित्तं विधानतः । कृच्छ्रं द्वादशरात्रं तु शुक्ला चाज्याहुतीः शतम् ॥ अष्टाविंशतिमष्टौ वा क्रमात्कुर्याद्व्रतानि हि । व्यत्यये यावदभ्यस्तं वेदं तावत्पुनः पठेत्’ इति । यशु मनुनोक्तम्—‘वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे । त्नातकव्रतलोपे तु प्रायश्चित्तमभोजनम्’ इति, तत्तु शुद्धिपूर्वविषयम् ॥ इति व्रतलोपप्रायश्चित्तम् ॥

अथ ब्रह्मचारिव्रतलोपप्रायश्चित्तम् ॥ एतत्सर्वं शौचादिधर्मलोपप्रायश्चित्ते सति कर्तव्यं, ‘शुचिना कर्म कर्तव्य’मिति घबनात् । तत्र बोधायनः—‘अत्र शौचाचमनसंभ्यागन्दनदर्भभिश्चाग्निकार्यराहित्यशूद्रादिस्पर्शननिन्दितशृङ्गाभभोजनानामक्षयमक्षयपुष्टिभोजनकोपीनकटिस्त्रयज्ञोपवीतमेखलादण्डाञ्जिनविरहदिवास्त्रापछन्नधारणपादुकाद्यारोहणवनमालाधारणोद्वर्तनानुलेपनाञ्जनजलक्रीडाचूतनृत्यगीतवाद्याधभिरतिपासण्डादिसंभाषणव्रतचर्चव्रतलोपादिसक्लदोषपरिहारार्थं व्रतचारी कृच्छ्रव्रतं चरित्वा महाज्याहृतिहोमं कुर्यात् । तत्र प्रथमं व्यस्तसप्तस्तव्याहृतिभिश्चतस्र आज्याहुतीर्हुत्वा महाज्याहृतिहोमः कार्यः ॥ भूरग्रेये च पृथिन्यै च

महतेन स्वाहा । अग्नये पृथिव्यै महत इदं० । अँहुवो वायवे चान्तरिक्षाय च महते च स्वाहा । वायवेन्तरिक्षाय महत इदं० । सुव-
 रादित्याय च दिवे च महते च स्वाहा । आदित्याय दिवे महत इदं० । अँभूर्भुवः सुबधन्त्रमसे च नक्षत्रेभ्यश्च दिग्भ्यश्च महते च स्वाहा ।
 चन्द्रमसे नक्षत्रेभ्यो विग्न्यो महत इदं० । अँपाहि नो अग्रएनसे स्वाहा अग्रय एनस इदं० । अँपाहि नो विश्वेदेदसे स्वाहा । विश्वेदेदस इदं० ।
 अँयज्ञं पाहि विभावतो स्वाहा विभावसव इदं० । अँसर्वं पाहि स्रतक्तो स्वाहा स्रतक्तय इदं० । अँपुनस्तु नो निवर्तस्य पुनरग्र इहा-
 युता । पुनर्नः पाहि विश्वतः स्वाहा । अग्रय इदं० । अँसह रत्या निवर्तस्याग्ने पिन्यस्य धारया । विश्वप्फया विश्वतरूपरि स्वाहा ।
 अग्रय इदं० । पुनव्याहृतिमिहुनेदिति । एतदल्पधर्मलोपे प्रायश्चित्तम् ॥ ॥ धर्मलोपवाहुल्ये प्रायश्चित्तविशेषमाह ऋग्विधान-
 फारः शौनकः—‘तवो विद्या अपेन्मन्त्रं लघं चैव दिवालये । ब्रह्मचारिणो धर्मं च न्यूनं चैत्पूर्णमेव हि’ इति । इति ब्रह्मचारि-
 धर्मलोपे प्रायश्चित्तम् ॥ ॥ एयंविषस्य समावर्तनस्य फलमाह गृहकारः—‘महद्दे भूते स्वातको भवतीति विज्ञायते’ इति ।
 अस्वार्थः—स्वातको हि महद्भूतं श्रूयते । कथं पुनः स्वातकस्य महत्त्वम् । उच्यते—‘एतेधापि मनुष्येभ्य तिर्यग्योनिभिरेव च ।
 गृहस्थः सैव्यते यस्मात्तस्मान्छ्रेष्ठो गृहाश्रमी’ इति स्मृत्यैः ‘यः स्वातकः स भवति महात्’ इति श्रुतेः । ‘पृथिव्यादिपञ्चकवपु-
 कारान्करोति यत् । देवा मनुष्याः पितरः सर्वे चैनं समाश्रिताः । विद्या विद्याधिंनश्चापि शिष्याः शुश्रूषकास्तथा ॥ आहुहि वैद-
 विज्ञानपूर्वं मन्वादयोपि च । स्वातकस्यैव माहात्म्यं महाभूतभयं मतः ॥ यथा मातरमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति जन्तवः । तथा गृह-
 स्वमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति मिथुकाः’ इति स्मृत्यन्तराच्च ॥

अधास्मिन्कर्मणि विनियुक्तमन्त्राणामर्थः कथ्यते ॥ अग्रआयुं पीत्यादयस्त्वयो मन्त्राः प्रजापते गत्व्यदिति च चौले व्याख्या-
 ताः । युवं वल्गाणीति—मन्त्र उपनयने व्याख्यातः ॥ नेत्राखने अस्मनस्तेजोसीति । हे अज्जन, त्वं अश्मनः पात्ररूपस्य पापाणस्य
 संवन्धि तेजः सारोसि । त्वं मे चक्षुः पाहि । चक्षुरित्येकचक्रं द्वयोरप्युपलक्षणम् । चक्षुषी पाहि रक्ष ॥ ॥ कुण्डलधारणे । अश्मनस्ते-
 जोसीति । हे कुण्डल मणिलय, शिलायास्तेजः सारोसि । त्वत्वं मे श्रोत्रं श्रोत्रे पाहि रक्ष ॥ ॥ त्र्यम्बकधारणे । अनातार्यनातार्हं
 भूयासमिति । हे त्र्यम्ब, त्वं अनातार्य असि अदुःखितासि । अहमपि त्वद्वारणादनार्तः सुखी भूयासम् ॥ ॥ उपानदारोहणे ।
 देवानां प्रतिष्ठे त्वः सर्वतो मा पातमिति । हे उपानहो, युवां देवानां स्थानं गन्तुं प्रतिष्ठे प्रस्थानसाधनभूते त्वः भयम् । ते
 युवां सर्वतः कण्टकादिभ्यः मा मां पालं रक्षतम् ॥ ॥ छत्रधारणे । दिवदलन्नासीति—हे छत्र, दिवः आकाशस्य संवन्धिनः
 आवपवर्षादः । छत्रासि आन्डादनमसि ॥ ॥ दण्डधारणे । येणुरसि वाक्स्पत्योसि सर्वतो मा पाहीति—हे दण्ड, त्वं
 येणुरसि तद्विफारो वैणवोसि । वानस्पत्यः वनस्पतिसंवन्ध्यसि । सर्वतो गोसर्पादिभ्यो मा मां पाहि रक्ष ॥ ॥ कण्ठे हिरण्य-
 मणिधारणे । आयुष्यमिति सूक्तम्—आयुष्यं आयुषो निमित्तं वर्षस्व वर्षसो निमित्तं रायस्योपं धनस्य पोषयितुं औद्भिदं उद्भिद्य
 जायत इत्युद्भिदं उद्भिदमेवौद्भिदं वर्षस्वदीप्तिमत् एवंभूतमिदं हिरण्यं जैत्राय जयाय मम इमां तनुं आविद्यतात् आविद्यतु अस्मा-
 नलं करोतु ॥ ॥ उचैर्याजीति—उचैर्भूता वाजिनो यत्र तदुचैर्वाजि उचैर्भूतानामभ्यानां प्रापयितुं । पृतनायाद् पृतनो शत्रुसेनां
 सहते अभिभवतीति पृतनापद् । समामाहं समाभिमवितुं । घनंजयं घनानां जेतुं । तदिदं हिरण्यमेवंभूतं । न चैतावत् किंतु सर्वाः

समस्ताः समग्राः संपूर्णा ऋद्धयः अन्नमस्रधनादिसमृद्धयः अस्मिन् हिरण्ये समाहिताः प्रतिष्ठिताः ॥ शुनमहमिति—अहं हिरण्यस्य शुनं सुखनामवत् सुसुकरं नाम सुवर्णं काञ्चनमित्यादिकं जग्रभ जग्राह । लोढर्थे लिट् । ‘द्व्यहोर्भश्छन्दसि’ इति भः । अहं शुद्धाभि उच्चारयामि । पितुर्नामैव यया पुत्रः पितुर्नामैव लोहात्पुनःपुनः कीर्तयति तद्वत् । तेन मणिरूपेण मां मूर्धत्तवंच मूर्धपदुल्लतलं च अकरं अकरयम् । तथा पूरुषु मनुष्येषु मां प्रियममरवम् । हिरण्यधारणाद्धि पुमान्दीप्यते लोकप्रियश्च भवति ॥ सन्नाजं चेति—हे इन्द्र, या च मे धुवा अनपायिनी अमिष्टिः पुत्रपश्चादिविपया प्रार्थना या च राष्ट्रस्य मुखे लक्ष्मीः तया अनिष्टा लक्ष्म्या च मां सन्नाजं सम्यग् दासः सन्नाह तं विराजं विविधं दीप्तो विराजं तं च । आधिपत्यस्यावाप्तारविशेषवाचको सन्नाहविराडिति शब्दौ । साम्राज्यं भौज्यमित्यादौ दर्शनाद् । संसृज संयोजय ॥ अग्नेः प्रजातमिति—अग्नेः परि प्रजातं सर्पतो निर्गतं यद्विरण्यं तत् मर्त्येष्वनृतं अधिजज्ञे । इह मर्त्यानां हिरण्यस्यामृततलं आनन्दाविर्भावहेतुत्वात् । ‘अमृतं हि वै हिरण्यम्’ इति श्रुतेश्च । अमुनापि अमृततलहेतुत्वाद्विरण्यममृतम् । ‘हिरण्यदा अमृततलं भजन्ते’ इति श्रुतेः । एवमुक्तलक्षणमेतद्विरण्यं यो वेद तत्पतो यो जानाति स इत् स एव एनदहति अस्य योग्यः । एतयो विभक्तिं तस्य जराभृत्युर्भवति जरानाशो भवति । हिरण्यालंकारवान्पुरुषो जराक्रान्तोपि लोके श्रुयेव भवति ॥ यद्वेद राजेति—यद्विरण्यं वरुणादयो विदन्ति तद्विरण्यं मे मम वचसे आपुपे च भवतु ॥ न तद्रथांसीति—रथांसि तद्विरण्यं प्रति न चरन्ति । पिशाचाश्च न चरन्ति । यदेतद्विरण्यं देवानां प्रथमजं ओतो हि दाक्षायणं दाक्षायणी नाम गौरी तत्संवन्धि तया प्रथमं धृतत्वात् । एतादृजं हिरण्यं यो विपतिं स देवेषु

मध्ये आत्मनः दीर्घेयायुः कृणुते । मनुष्येषु मध्ये तयो निभति स एवात्मनो दीर्घायुः कृणुते ॥ आयुष्यमिति पूर्वश्यामृच्युक्त-
तात् ॥ ॥ यदानभ्रमिति—दाशायणात्क्षेत्रजाः सुमनसमानाः । भृश्यादिरयम् । सुमनायमानाः सन्तः शतानीकाय शता-
नीरुनाना मयानितपुनस्तस्य रक्षणार्थं सद्गङ्गेष्वित्यन्याहर्तव्यम् । तदङ्गेषु तद्विरण्यमायमन् आरब्धवन्तः तत् शतशरदाय शतसंभ-
त्तर जीननाय मे अङ्गेषु आनगमि । अथ बन्धने सति आयुष्मान् जरदष्टिः जीर्णयस्यां प्राप्ताः असत् आसत् ॥ ॥ घृतादु-
रुत्तुसमिति—घृतादुरु घृतादपि महत् तस्य हिरण्यलम्ब्यतात् तुल्यं भासकं 'तुल्य भासने' इत्यसादातो क्तप्रत्ययः । अथवा घृता-
दुत्तुसमिति पाठे घृतादपि तुल्यं दीप्तं मयुमतं मय्यादिसंपादकं । घनेन मय्यादीनां संपादयितुं शक्यतात् । धनंजयं शत्रूणां धनानां
जेतुं धरुणं धार्य धारयिष्यु सर्वस्य धारणशीलं एवंभूतं सुवर्णं हे सुवर्ण, सपवान् मम शत्रून् मत्तो निकृष्टांश्च कृण्वत् कुर्वत् दृण-
व दृणक्षि । पथकर्मार्थं दृणरु । मिदं शुम्बरमित्यादी तथादर्शनात् । लोढर्थे लब्ध् हलङ्घादिलोपः । 'बहुलं छन्दस्समाद्योगेपि'
इत्यङ्भाषः । जहीत्यर्थः । महते सौमगाय सौभाग्याय तं मां मम कण्ठे आरोह ॥ ॥ प्रियं मा कुर्विति—हे सुवर्ण, देवेषु धो-
तमानेषु मध्ये सबारणादानाय मा मां प्रियं स्नेहपानं कुरु । तथा रात्रसु मध्ये मां प्रियं मां प्रियं कुरु । विधेयु भूतेषु मां प्रियं कुरु ।
गोत्रेष्विति पाठे मत्संनधिबुलेषु च मां प्रियं कुरु । तदीयया रुचा कान्त्या मयि रुचं घेहि निघेहि ॥ ॥ अर्पञ्चमिति—
अमुतः अमुष्मादिवः अर्पञ्चमभिषुगुमिन्द्रं इवामहे आह्वयामः । यो गोत्रिव पणिभिरपहृतानां देवगवीनां जेता धनजित् शत्रुध-
नानां जेता अश्नजित् अधानां जेता हे हरिवः हरिद्वर्णमवन् इन्द्र, नोऽस्माकं इमं यज्ञं विहवे विविधाज्ञाने सति जुपस्व । अ-

स्मिन्येते ता तां मेदिनं हूयमानानां समिदादीनां रसो मेदः तद्भुतं कुर्मः ॥ ॥ तिष्ठन्समिधभादध्यादित्यत्र मन्त्रः—
 स्यूतं निन्दा च विद्या च श्रद्धा ग्रहा च पञ्चमी । इदं दत्तमधीतं च कृतं सत्यं श्रुतं व्रतम् ॥ स्मृतं च म इति—स्यूतं सद्रस्तु-
 मरणम् अस्यूतं सद्रस्तुस्तरणाभावः । मे मम तदुभयव्रतं भवतु । निन्दा असच्छास्त्रादिषु अनिन्दा सच्छास्त्रादिषु । तन्म इ-
 त्यादि समानम् । विद्या वेदितव्यस्य ज्ञानम् अविद्या अवेदितव्यविषयमज्ञानम् । श्रद्धा कर्तव्यविषया भक्तिः अश्रद्धा निपि-
 द्वाविषयेऽनादरः । ग्रहा प्रकटं ज्ञानमात्मविषयम् अप्रज्ञा तद्विपरीतस्फुरणम् । इदं यागो देवपूजा च अनिष्टं तदन्यथाकर-
 णम् । दत्तं पात्रे दानं अदत्तं अपात्रोपदानम् । अधीतं गुरुमुखादध्ययनं अनधीतं इतरेभ्यः पुस्तकादिना वाच्यपनम् । कृतं
 विहितानुष्ठानं अकृतमविहितानुष्ठानम् । सत्यं यथारथार्थ असत्यं प्राणात्स्वयादिविषये अन्यथावचनम् । श्रुतं सन्ध्यास्त्रयणम्
 अधुतमसच्छास्त्राद्यश्रणम् । प्रतं वेदोक्तानुष्ठानेषु नियमः अव्रतं तदन्वेष्यनियमः ॥ यदस्ये सेन्द्रस्येति—असेन्द्रान्दसो वि-
 तर्जनीयस्य लोपः । सेन्द्रसेत्यायमिविदोषणम् । इन्द्रादिसहितस्त्रागोः । 'तममे व्रतपा असी'त्यादिषु दृष्टं यद्व्रतं तन्म इत्यादि यो-
 जना । तदेन्द्रस्य व्रतं देवानां ग्रीणनम् । प्रजापतेर्व्रतं स्वष्टजगद्विस्तचित्तनम् । ऋषीणां व्रतं तपःसहस्रम् । ऋषिराजन्या यसि-
 ष्ठादयः तैषमपि तत्रैव प्रकर्षः । पितॄणां व्रतं नियतभोक्तृत्वं पितरः श्राद्धादिषु दत्तमेव श्रुजते । पितॄराजन्यो यमः तस्य व्रतं समसम् ।
 समनुभ्यस्य मनुष्याणां व्रतं स्वस्वव्यतिविहितधर्मानुवर्तनम् । मनुष्यराजन्यः राष्ट्राधिपतिः राजन्यस्य व्रतं प्रजापरिपालनमेव ।
 सा सागुस्य आकाशस्य व्रतं अवकाशदानम् । अतीकाशादयः आकाशस्वावान्तरमेदाः । तेषां मेदानामप्यवकाशप्रदानमेव व्रतम् ।

अथवा आकाशाभावे अग्नेः पाटवामानात् । सातीकाशस्य अतीकाशा गवाक्षादयो गृहेषु तत्सहितस्य । सानूकाशस्य अवान्तरगवा-
 क्षासहितस्य । सम्रतीकाशस्य प्रतीकाशसदृशस्य आत्ममहिताम्यन्तरसहितस्य । आहवनीयादिमूर्तिभेदविवक्षयेदं विशेषणम् । सदे-
 यमनुष्येत्यादिविवेक्षणचतुष्टयं स्पष्टम् । द्विविधपशुसाहित्यं हविर्विवक्षया । एवमिन्द्रादिभिः सहितस्याग्नेः यद्वत् यच्च मे आत्मन
 आत्मनि नतं अयाचितप्रतं आचार्येण प्रेषितस्य तदुपयोगिनोऽर्थान्तराहरणादि तत्सर्वं प्रतं एवमहं सर्वत्र उक्तं; सम्रतस्तद्वान् भ-
 रासि । हे अग्ने, तुभ्यं स्वाहा । यत्समिदाधानं तदेवंभूतस्य मम भवलितीदंशब्दार्थः ॥ ॥ दशसमिदाधाने । ममाम्न इति ।
 हे अग्ने, विहवेषु विविधमाह्वयन्ते येषु शूरा इति विहवाः संघ्राप्ताः । अथवा विविधं यागार्थं देवा आह्वयन्ते येष्विति विहवा
 यमालेषु विहवेषु संग्रामेषु यज्ञेषु वा वर्षो दीप्तिः त्वदनुग्रहान्ममास्तु । वयं तु सा इन्धानास्तां समिद्धिर्दीपयन्तो वयं च तां
 तव तन्यं घरीरं पुयेम हविर्भिर्भिर्धयेम । अपिच चतस्रः प्रविशः प्रकृष्टा विशः । लाक्षणिकप्रयोगोऽयं मञ्चाः क्रोशन्तीतिवत् । त-
 द्रव्या जताः मह्यं मदर्थं नमन्तां प्रदीभूता भवन्तु । वयं च अध्यक्षेण ईश्वरेण तया पृतना पृतना जयेम जेतुं समर्था भवेम ॥ ॥
 मम देवा इति—इन्द्रयन्तः इन्द्रेण सहिता भक्तो विष्णुरग्निश्च एते सर्वे देवाः विहवे संग्रामे यज्ञे वा मम सन्तु ममैव साधका
 मनन्तु । तथा मन अन्तरिक्षं उल्लोकं लोमयतेजनेति लोकः प्रक्रावः बहुप्रक्रावस्तमस्तु । अपिच अस्मिन्कामे कामयितव्ये फले
 निमित्तभूते सति वातो वायुः मह्यं पवतां अनुगुणं प्रवातु ॥ ॥ मयि देवा इति—देवाः सर्वे मयि द्रविणं आयलन्तासा-
 मिमुख्येनागमयन्तु । मह्यं ददस्वित्यर्थः । अपिच आशीः आथयणीयं यज्ञफलं मयि अस्तु । देवानां इतिर्हवनं अग्निप्रिति दे-

बह्वतिर्यङ्गः स गच्छस्तु । अपिच दैव्याः देवानां संवन्धिनो दैव्याः होतारः साधु होमनिष्पादकाः मदीया क्रल्लिजः पूर्वोऽन्य-
दीपऋत्विग्भ्यः प्रथमभाविताः सन्तः बहुपन्त देवान्संयजन्तु । वयं च तन्वा दुरीरेण अरिष्टा अहिंसिताः सुवीराश्च स्वाम म-
वेन ॥ ॥ मघं यजन्त्यसि—हे ऋत्विजः, भग्न संयन्धीनि यानि हव्या हवीषि चरुपुरोडाशदीनि सन्ति तर्हिविभंः मघं
मदर्थं यजन्तु वागं कुर्वन्तु । तथा मे मनस आकृतिः संकल्पनमीष्टशर्वनं सा सत्या यथार्थास्तु । कृतमचन किमपि एतः
पापं अहं मानिगां मायासिषम् । अपिच हे विजदेवासः सर्वे देवानोऽस्माकं अधिवोचत विवादादिषु पक्षपातेन ब्रूत ॥ ॥ दैवीः
पशुर्धर्मैरिति—हे पशुर्धर्मैः पदसंख्याकाः उधीः उर्ध्वः देव्यः एताधान्यग्राह्यान्ते 'पम्मोर्चरिहसस्तासि'ति सूत्रे । उरु बहु वि-
त्तीर्णं धनं नोऽस्माकं कृणोत कुरुत । हे विश्वेदेवासः सर्वे देवाः, यूयं च इहासिन्धने प्राप्तव्ये वीर्यञ्च विक्रमयत । यथा त्रयं
तद्वनं लभेमहि तथा वीर्यवन्तो यूयं प्रयतध्वम् । अपिच वयं प्रजया पुत्रादिरूपया माहासहि मापरित्यज्येमहि । सन्तुभिः दुरी-
रैश्च मापरित्यजेमहि । अस्मान्कदाचिदपि पुत्रादयः दुरीरादयश्च मापरित्याहुः । तथा हे राजन्त्वामिन् सोम, द्विपते । पशुर्धर्मं च-
तुर्थी । अग्नीति कुर्वतः दुयोः मा रयाम यथा मा वधं प्राप्नुयाम तथा सं कुरु ॥ ॥ अग्ने मन्मुमिति—हे अग्ने, परेषां शत्रूणां
मन्दुं शोधं प्रतिबुद्धं प्रेषयन् तिरस्कृजन् अदव्यः केनाप्यहिंसितः गोपाः गोपायिता ईदृशस्तं नोऽस्मान् परिपाहि
परितः सर्वतो रक्ष । प्रत्यधः प्रतिनिवर्तमानास्ते शत्रवः निगुतः शुद अव्यक्तेऽव्यक्तेऽव्यक्तं शत्रुं कितरां कुर्वन्तः पुनर्यन्तु स्वकीयं
स्वानं गच्छन्तु । अपिच प्रपुषां प्रभुष्यमानानां एषां शत्रूणां चित्तं ज्ञानसाधनं मनः अगा सह युगपदेव विनेद्य विनश्यतु । प्रत्ये-

कामिप्रायेणैक्यवचनम् ॥ ॥ याता घातणाभिति—शुवनस्य कृतस्य भूतजातस्य घातणां सप्तृणाभिति घाता सप्ता प्रजापतिः
 पातयिता य इन्द्रः प्रातारं सर्वेभ्यो रक्षितारं अभिमातिपाहं अभिमातीनां शत्रूणां साहं सोढारं अभिभित्तिारं तं देवं इन्द्रं अवि-
 त्तार वा स्तौमीति शेषः । उमा उमो अथिना अथिनो वृहस्पतिश्च एतत्प्रसुताः सर्वे देवाः अनुष्ठीयमानमिमं यज्ञं यजमानं च
 न्यर्थाधिकृष्टार्थात्पापात् वान्तु रसन्तु ॥ ॥ उरुव्यचा न इति—उरुव्यचाः विलीर्णव्यापनः महियो महात् पुरुहूतो यहु-
 मियजमानं राहूतः पुरुक्षुः पुरु यहुत् शत्रून् क्षिणोति नाशयतीति पुरुक्षुः । यद्रा बहुभिः कृत्यमानः स्तुयमानः ईदृश इन्द्रः । अ-
 मिन् हवे यज्ञे हवन्तेऽमिन्हवर्षीति हवो यज्ञः तस्मिन्लोऽस्यभ्यं धर्मं सुखं यंसत् यच्छतु ददातु । हे हव्यंश्च हरिद्वर्णोऽस्यो यस्य स
 हव्यंश्चः तस्य संशोधनं हे हव्यंश्च इन्द्र, स तं नोऽस्माकं प्रजाये । द्वितीयार्थे चतुर्थी । प्रजां पुत्रपौत्रादिकां सृज्य सुखय । नः
 अस्मान् मा रीरिपः मा हित्सीः । मा च पराष्टाः अस्तान्मा परित्याक्षीः ॥ ॥ ये नः सपत्ता इति—नोऽस्माकं ये सपत्ताः शत्रवः
 ते अप भवन्तु अपकृष्टा भवन्तु । तान्सपत्रान् इन्द्राग्निभ्यां हविषा सुत्वा च प्रसयाभ्यां अनुगृहीता वयं अपनाधामहे निकृष्टतरं
 विनाशयामः । किंच वसवो रुद्रा आदित्याश्च मा मां उपरि स्पृशं उग्रतपदस्य संस्पृष्टारं सर्वेभ्यः श्रेष्ठं अक्रन् कुर्वन्तु । तथा उ-
 ग्रमुदीर्णं वलं चैवार सर्वस्य ज्ञातारं अधिराजं सर्वेषामधीश्वर च मां अक्रन्कुर्वन्तु ॥ ॥ अर्वाश्चमिन्द्रमिति पूर्वमायुष्यसूक्तान्ते
 व्याख्यातम् ॥ इति समानर्तनमर्थार्थः ॥

अथ समावर्तनप्रयोगः ॥ आचरितपूर्वोक्तब्रह्मचारिनिमग्नचतुष्टयो ब्रह्मचारी पूर्वोक्ततिथ्यादिष्व्याचार्यगृहे समावर्तनं कुर्यात् । ब्रह्मचारिनिमग्नचतुष्टयलोपपक्षे प्रायश्चित्तं कृत्वा शुद्धात्मा सधिदं कर्म कुर्यात् । तत्रायं क्रमः—पूर्वद्युस्तिथ्यादिकं संकीर्त्य मम शौचाचमनादिसर्वब्रह्मचारिनिमग्नलोपपरिहारद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं होमपूर्वकं कृच्छ्रत्रयमाचरिष्ये इति संकल्प्य । [पर्यदग्रे दक्षिणां स्थाप्य ज्येष्ठे हे परित्, मदीयां विद्यापनामवधार्य भया समर्पिताभिमां दक्षिणां स्वीकृत्य भूमोपनयनकाले आचार्योपदिष्टानां यथोक्तशौचाचमनकालध्वस्तोभ्याबन्दनसावित्रीजपाऽग्निकार्यमावृषितृत्रावृत्मातुलाचार्याद्यभिवादनभिक्षाभ्यमोजनगुरुपामनवेदाध्ययनदण्डाजिनधारणादिपूर्वपूर्वसंस्कारकालातिक्रमणदोषपरिहारार्थं नृपवर्धनगीतश्रवणश्रुद्रस्पक्षचण्डालादिसंभाषणपादुकारोहणसहभोजनोच्छिष्टभोजनपर्युपितानभोजनादिनिषिद्धाचरणादिदोषपरिहारार्थं प्रायश्चित्तं निधित्य मामनुगृह्णाणेति वदेत् । परित्पदपि दक्षिणां गृहीत्वा प्रतिनिमित्तं पादकृच्छ्रमाचरेति वदेत् ।] लौकिकानि प्रतिष्ठाप्याख्यहोमधर्मैर्गान्धान्याधानपूर्वकं पूर्वोक्ताष्टादशाज्याहुतीर्हुत्वा कृच्छ्रप्रत्याग्न्यायलेन कल्पितगोदान—सहस्रतिलहोम—दशसहस्रगायत्रीजपादिष्वन्यतमं चरित्वा होमक्षेपं समापयेत् । महानाड्यादिनतलोपपक्षे शुभे दिने प्रत्येकं गायत्र्या शतसंख्याज्याहुतीर्हुत्वा एककृच्छ्रं चरित्वा तद्दिने महानाड्मीत्रं कृत्वा महानाड्मीत्रादिग्रन्थं च कृत्वा गुरवे दक्षिणां दत्त्वा तेनानुज्ञातो मण्याहुण्णीपर्यन्तान्येकादशब्रह्मव्याख्यात्मने आचार्याय च संभृत्य परेद्युः समावर्तनं कुर्यात् । तत्रायं क्रमः—ब्रह्मचारी कृतनित्यक्रियः प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्य मम गृहस्थाद्याश्रमान्तरप्राप्तिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं समावर्तनकर्म करिष्ये इति संकल्प्य । तदङ्गभूतं स्वास्तिराचनाङ्कुरार्पणग्रहयज्ञाभ्युदयिकानि संकल्पपूर्वकं कृत्वा

प्रागुक्तक्षणां समिधमाहृत्योपरि निधाय ब्रह्मचर्यव्रतसंपूर्त्यै ब्राह्मणाय गां दत्त्वा द्विजान्भोजयित्वा विश्वित्कौतुकमावध्य पूर्वो-
 क्तगृह्णते प्रागुक्तदुपलेपनाद्यप्रितिष्ठापनान्तं कर्म कृत्वा । पुनर्देवकालां निर्दिश्य मया किममाणे समावर्तनहोमे देवतापरिग्र-
 हार्थमन्याधानं करिष्ये । अस्मिन्नगृहितेऽब्राह्मणाद्याधारावाज्येनेत्यन्तमुत्साहिं पवमानमग्निं पवमानं प्रजापतिं चैताः
 प्रधानदेवता आग्नेयं अग्निमूर्ध्वसमिधा विश्वान्देवान्दशसमिद्भिः शोपेण स्विष्टकृतमित्यादि सद्यो यक्ष्य इत्यन्तमुक्त्वा समिद्धयम-
 मानाथाय परिगमृद्वनादि पूर्णपात्रनिधानान्तं पुरस्तनं तन्मनुष्ठाप्य । उदगग्रेरस्त्रीर्णेषु दर्भेषु ग्रीहियवमापतिलैः पृथग्पृथक्पूरितानि
 नवानि चत्वारि प्रदानाणि क्रमेणैकैकदाः प्राक्संस्वभासादयेय् । ततः प्रत्यगग्रेरस्त्रीनस्य कर्तुर्दक्षिणतो माता प्राप्नुस्यासीत् ।
 ततः फतो मातुः पुरस्तादग्नेः पश्चादान्दृष्ट्वाच्छरावं शमीपर्णशरावं च निदध्यात् । ततो ब्रह्मैरुर्विद्यतिकुशाङ्कुरान्दधानो मातु-
 र्दक्षिणतो निययेत् । ततो ब्रह्मचारी पुरस्तनं तन्ममाधारान्तं कृत्वा । अमज्जार्गुपीत्यादिमिथतुर्मिर्मन्त्रैराज्याहुतीहुत्वा सर्वत्रोद्देशत्यागं
 कुर्यात् । ततो ब्रह्मा क्षीतमुष्णं चोभे वारिणी पात्राभ्यां पृथगानीय वटोः पश्चिमदेशे स्थित्वा तदुदक्कद्वयमन्यसिन्पात्रे पाणिभ्या-
 मृग्येन वाय उदकेनेहीति मन्त्रेण युगपन्निनीय तदेकैकजं गृहीत्वा नवनीतेन दध्ना या मिथयित्वा वटोर्वामश्मश्रुप्रदेशमारभ्य प्रद-
 क्षिणं । अदितिः इमश्चूणि वपत्वाप उन्दन्तु वर्चसे इति मन्त्रे प्रतिकेदनमावर्तयंस्त्रिवारं इमश्चूण्येव केदयित्वा स्वहस्तस्थितेष्वेकविंशति-
 कुशाङ्कुरेषु त्रीनङ्कुरानादाय दक्षिणमश्रुभागं ब्रह्मचार्यमिष्टुसं पश्चिमाग्रं निदध्यात् । तदा ब्रह्मचारी । ओषधे प्रायस्व मां । इति
 जपेत् । ततो ब्रह्मा तेषाङ्कुरेषु ताम्रमयं क्षुरं निदध्यात् । तदा ब्रह्मचारी । स्वधिते मा मा हिंसीः । येनावपत्सवित्ता क्षुरेण

सोमस्य राज्ञो वरुणस्य विद्वान् । तेन ब्रह्मणो वषटेदंममायुष्यान्वजर्ददृष्टिर्यथासम् । इति जपेत् । ततो ब्रह्मा ब्रह्मचारिणा येनाव-
पदिति मन्त्रमुच्चारयत् सम्मथुफान्शुआङ्कुराद्विहता तान्प्रागग्रान्कृत्वा शरावाच्छमीपर्णान्वादाय तैः राह्वीकृत्य मातुः करे दधात् ।
साच्च माता तानि स्मभ्रूणि शमीपर्णकुञ्जशुआङ्कुरानानङ्गहे गोमये निदध्यात् । एवं द्वितीयादिछेदनेषु कुञ्जशुआङ्कुरवयनिधानादि समन्त्रं
कर्तव्यम् । विशेषस्तु । येनघातेतिमन्त्रेण तेनम इत्युहितेन द्वितीयच्छेदनम् । येनभूषधरात्यामितिमन्त्रेण तेनम इत्युहितेन तृती-
यम् । चतुर्थे तु येनावयदेनघाता येनभूयथेति मन्त्राः । एवं दक्षिणश्मश्रुभागे चत्वारि छेदनानि कृत्वा उत्तरश्मश्रुभा-
गेऽप्यनया रीत्या ग्रीणि छेदनान्यादित आरभ्य मन्त्रत्रयेण कृत्वा । दुरधारां । गच्छुरेण मन्त्रयता सुपेक्षता वप्ता वपसि स्मश्रूणि ।
शुन्धि क्षिरो मूलं माम आयुः प्रमोषीः । इत्यग्रत आरभ्य आमूलमबन्तुय नापितमाहूय शीतोष्णाभिरन्निरवर्यं कुर्वणोऽङ्गुणन्कुशली
केशश्मश्रुलोमनखान्युदक्संस्नानि कुर्वति प्रैषेणानुज्ञास्य तत्प्रेषार्थं चावबोधय । तेन नापितेन पूर्वसेकावशिष्टाभिः शीतोष्णा-
भिरन्निरग्रपाणिनार्द्रकृत्य केदश्मश्रुलोमनखान्युदक्संस्नानि वापयित्वा तच्च व्रीह्यादिपात्रचतुष्टयं नापिताय दधात् । ततः कर-
ज्जयीजपितेन शरीरस्यद्वयं शीतोष्णैस्त्वकैः स्नात्वा द्विराचम्य पुनर्वहेरन्तिकं गत्वा एकं वस्त्रं परिधायान्यद्वलं प्राप्नुयुयात् ।
तत्र मन्त्रः—युवं वक्षाणीत्यसौचध्वो दीर्घतमा मित्रावस्वगौ त्रिष्टुप् । युवं वक्षाणि० । ततो द्विराचम्य पाणिनाञ्जनमादाय । अश्म-
नत्तेजोसि चक्षुर्मे पाहि । इत्यनेन मन्त्रावृत्त्या सव्यदक्षिणचक्षुषी क्रमेणाहता । तथैव । अश्मनत्तेजोसि ओत्रं मे पाहि । इत्य-
नेन कुण्डलान्ध्यां दक्षिणसव्ये ओत्रे बलंकृत्य । कुङ्कुमाद्यनुलिप्ताभ्यां पाणिभ्यां पूर्वं मुत्तममुलिप्य पश्चादितराङ्गान्यनु-

लिप्य करो ग्रथात्प्य । अनावर्तितनातोहं भूयासम् । इत्यनेन शिरसि स्रजं बध्वा । देवानां श्रुतिष्ठे स्वः सर्वतो मा पातम् । इति
 मन्त्रेण चर्ममय्यानुषानहौ दक्षिणसन्ध्याभ्यां पादाभ्यामारुह । दिवच्छासि । इति मन्त्रेण छत्रं धृत्वा । वेणुरसि वानस्पत्योसि
 सर्वतो मा पतहि । इति मन्त्रेण वेणवं दण्डं गृहीत्वा । आयुष्यमिति मूक्तेन सुवर्णमणिं कण्ठे बधीयात् । आयुष्यमिति सूक्तस्य
 सनकसनन्दनसनातनादय ऋषयः हिरण्यं देवता आद्याद्यत्सोऽनुष्टुभः पञ्चमी त्रिष्टुप् पञ्चानुष्टुप् सप्तम्यतिशङ्करी अष्टमीनवम्यौ
 त्रिष्टुभौ दशम्यनुष्टुप् एकादशी जगती । कण्ठे मणिचारणे विनियोगः । आयुष्यं वर्षस्य रावस्योपमौर्जिदम् । इदं हिरण्यं व-
 र्णम् जैत्र्यायाविंशतादिसाम् ॥ उर्ध्वार्धजि घृतनाषाद् संयामाहं धनंजयम् ॥ सर्वाः सर्वग्रा ऋक्षयो हिरण्येऽस्मिन्समाहिताः ॥ शुन-
 म्बहं हिरण्यस्य पितृमर्त्येव जगद्भ ॥ तेन मां मूर्धेत्त्वचमर्करं पुरुषं श्रियम् ॥ सुभ्राजं च विराजं वामिष्टिर्मां च मे ध्रुवा ॥ तृश्मी
 राद्रस्तु या सुते तस्या मार्षिन्द्र संसृज ॥ अग्नेः प्रजातुं परि यद्विरण्यममृतं ज्ञो अग्निं मर्त्येषु ॥ य एनमेष्टु स इवेनदहति जुरा मु-
 त्पुर्मवति यो विमर्ति ॥ १ ॥ यद्वेद राजा वरुणो यदु देवी सरस्वती ॥ इन्द्रो यद्वृद्धा वेद तन्मे वर्षेसु आयुषे ॥ न तद्रक्षांसि न
 विद्याचार्धरन्ति देवानामेजः प्रथमजं स्त्रियुत ॥ यो विमर्ति दाक्षायणा हिरण्यं स देवेषु कृणुते दीर्घमायुः स मनुष्येषु कृणुते
 दीर्घमायुः ॥ युदार्यभन्दाधायणा हिरण्यं जनानीकाय सुमनस्सर्माना ॥ तन्न आर्धशमि श्रुतशार्दुयायुष्मान् जूददृष्टिर्ध्यासत् ॥
 श्रुतादुर्जुं मधुमत्सुवर्णं धनंजयं धरुणं धारयिष्यु ॥ ऋणत्सपत्तादर्धराश्च कुण्वदारोह मां महत्वे सौमगाय ॥ प्रियं मां कुरु देवेषु
 प्रियं राजंशु मा कुरु ॥ प्रियं विदेष्टुगोष्ठ्येषु मार्गं घेहि रुचारुचम् ॥ अभिर्येन विराजति सूर्यो येन विराजति ॥ विराज्येन विराजति

तेनास्मान् ब्रह्मणस्पते विराज समिधं कुरु ॥ इति । अनन्तरसुष्णीयेण प्रादक्षिण्येन शिरः संवेष्ट्य । उपानहौ संत्यज्य उपरिनिहितां समिधं गृहीत्वा तिष्ठन्नेव स्थित्वैवम इत्यादीन्स्वाहान्तान्मन्त्रानुस्ताप्यादध्यात् । स्पृतं चमइत्यस्य प्रजापतिक्रियाः अग्निदेवता अतिश्रुतिश्छन्दः । समिदाधाने० । स्पृतं च मे अस्पृतं च मे तन्म उभयव्रतं । निन्दाच मे अनिन्दाच मे त० । विद्या च मे अविद्या च मे त० । श्रद्धा च मे अश्रद्धा च मे त० । प्रज्ञा च मे अप्रज्ञा च मे त० । इष्टं च मे अनिष्टं च मे त० । दत्तं च मे अदत्तं च मे त० । अधीतं च मे अनधीतं च मे त० । कृतं च मे अकृतं च मे त० । सत्यं च मे असत्यं च मे त० । श्रुतं च मे अश्रुतं च मे त० । व्रतं च मे अव्रतं च मे त० । यदपि तेन्द्रस्य सप्रजापतिकस्य सप्तयिकस्य सप्तपिराजन्त्यस्य सपितृकस्य सपितृराजन्त्यस्य समनुव्यस्य समनुव्यराजन्त्यस्य साकाशस्य सातीकाशस्य सामूलाशस्य सप्रतीकाशस्य सदेवमनुष्यस्य सगन्धर्वाप्सरस्यस्य सहारण्यैश्च पशुभिर्गन्धैश्च यन्म आत्मान आत्मानि व्रतं तन्मे सर्वव्रतमिदमहमग्रे सर्वव्रतो भवामिस्वाहा । अययद्दं नममेत्युदित्यल्लजेत् । अघोषविश्यान्वाः प्रादेशसंमिता दश समिधो ममाग्रेवर्च इत्यनेन मूत्केन प्रष्टृचमन्तोऽभ्यादध्यात् । ममाग्रेवर्च इति दशर्चस्य मूत्कस्य विहव्यो विश्वेदेवास्त्रिष्टुप् अन्त्या जगती समिदाधाने विनियोगः ॥ ममाग्निं त्रचीं विद्वेध्वस्तु वयं त्वेन्वानास्तुन्दं पुषेम् ॥ मलं नमन्तां प्रदिश्वतश्चस्त्ययाध्व-
धेणुं पृतना जयेमस्वाहा ॥ विधेभ्योदेवेभ्य इदं नमः ॥ १ ॥ एवमग्रेपि सर्वत्र ॥ मर्म देवा विद्वेधे सन्तु सर्वे इन्द्रवन्तो मरुतो विष्णु-
रग्निः ॥ ममान्तरिक्षमुलोकमसु महां वातः पयसां कार्ये अस्मिन्स्वाहा ॥ २ ॥ मायं देवा ब्रविष्णुमार्चवन्तां मय्याशीरस्तु मयि देवहूतिः ॥ देव्या होतारिण्युपन्तु पूर्वैर्जटाः श्याम तन्या सुवीराः स्वाहा ॥ ३ ॥ मलं यवन्तु मम गांनि हव्याहूतिः मत्वा मनसो मे अस्तु ॥

एनो मानिर्गा कृतमद्य नाहं विश्वेदेवासो अर्धिवोचता नःस्वाहा ॥ ४ ॥ देवीः पृथुर्वीरु नः कृणोतु विश्वेदेवास इह धीरयध्वम् ॥
 मा ह्रीसहि प्रजया मा तनुभिर्मा रंघाम द्विपते सोमराजन्स्वाहा ॥ ५ ॥ ओम् मन्त्रं त्रतिनुदन्परैषामदन्धो गोपाः परि पाहि न-
 स्त्वम् ॥ प्रत्यञ्जो यन्तु मिश्रतः पुनस्तेऽमैषां चिचं शुश्रूषां विनेशुत्स्वाहा ॥ ६ ॥ धाता धातूणां शुर्वनस्य यस्पतिर्दुवं ज्ञातारंम-
 भिमतिपाहम् ॥ इमं युञ्जस्यिनोभा वृहस्पतिर्दुवाः पान्तु यजमानं न्युर्योत्स्वाहा ॥ ७ ॥ उरुव्यचो नो मद्रियः शर्म यं सपुसि-
 न्हवं पुरुहूतः पुरुधु ॥ स नः प्रजापे हव्यश्च मृळयेन्हु मा नो रीरिषो मा पराद्राःस्वाहा ॥ ८ ॥ ये नः सुपज्ञा अपु ते र्गवन्सि-
 न्द्रामिभ्यामव वाधामहे वान् ॥ वसवो रुद्रा आदित्या उपरि स्पृशे मोग्रं वेत्तारमधिराजमकुन्त्स्वाहा ॥ ९ ॥ अर्वाञ्चमिन्द्रमुद्धतो
 हवामहे यो गोजिह्वनुजिह्वजिघः ॥ इमं नो यज्ञं विद्महे जुषस्यास्य कुन्मो हरियो मेदिर्न त्वास्वाहा ॥ १० ॥ इति दशऋचः । ततः
 स्विष्टठदाविहोमधेयं समापयेत् । ततः स्वावको नक्तं नद्यथ न ह्वामि । नम्रां स्त्रियं नेक्षे । वर्पति न धावामि । इष्टं नारोहामि ।
 रूपं नावरोहामि । प्राणसंश्रयाभाभ्यापयेय इत्येवं संकल्पयेत् । ततः कौपीनं मेरुलां च विष्टज्य कर्मान्ते कर्तव्यं स्वस्तिवाचनं पूर्व-
 बल्लय्यात् ॥ इति श्रीनृसिंहिये प्रयोगपारिजाते पौबधकर्मकाण्डे समावर्तनप्रकरणम् ॥

अथ गुरुकुलनिरुत्तिप्रकारः ॥ अथायसरप्राप्तस्नातकधर्मा निरूप्यन्ते । तत्र तावद्गुरुकुलनिरुत्तिप्रकारमाह कारिका-
 फारः—‘अय शिष्यः समावृत्तो नामोपांशु गुरोर्देत् । उच्चैरुर्ध्वं वदेन्नाम्ना इंदस्याने स्वाभ्यमम् ॥ हे देवदत्त गार्हस्थ्यं वत्स्यामो
 मो इति लय । उपांशु जपति प्राणपानन्योरिति वै ततः ॥ आयन्द्रैरित्युचं चाथ गुरुधीतो जपेदिह । ओंप्रागित्यादिकं मन्त्रं ज-

पिताचार्य एव तु । सूक्तेन च महित्रीणामवोस्ति त्वत्पुण्य तम् । वत्सस्वेत्यनुबानीयादनुज्ञातो यदा पथि ॥ गच्छन्शुणोति वाचयानि
 पक्षिणामप्रियाणि तु । जपेत्कनिकदत्तं देवीं वाचमृचं तथा ॥ शिवादेरप्रियं युता स्तुहि श्रुतमृचं जपेत् । यस्या दिशोऽथवा य-
 स्मात्पुरुषाग्नाग्रतोपि वा ॥ विभेत्युभयतो दीप्तमुत्कं तां दिक्षं क्षिपेत् । मन्त्रेणामयमित्यादि नैतदुत्पुकमस्तति ॥ सर्वतो भयमुत्पन्नं
 न च ज्ञातमतो मरात् । अग्रतो वेति लोकायावाचारात्वं करोत्यथ ॥ शुचिव्याघटभिर्भैर्हुताष्टाज्याहुतीरय । स्थित्वैद्यान्यां ज-
 पेत्स्वास्ति नो भिमीतां तु सप्त वै ॥ पटुचो जपति सन्या यत इन्द्र भयामहे । ततश्च क्षिपेत्कुद्रत्वं होमशेषं समापयेत्' इति । इदमत्र
 गृह्यम्—'गुरवे प्रसन्नयमाणो नाम ग्रमुर्वीतेदं वत्स्यामो भो इत्युषैरुर्ध्वं नात्रः प्राणापानयोरुपांश्चित्यामन्त्रैरिन्द्रहरीमिरिति चातो
 हुद्रो जपति प्राणापानयोरुत्पुण्यत्वात्वा प्रपेदे देवाय सक्त्रे परितदामीत्युचं च समाप्येती ग्राह स्वस्तीति जपित्वा महित्रीणा-
 मित्यनुमन्त्रेणैवमतिष्ठेत्स न कुतश्चिन्नयं भवतीति विज्ञायते वयसामपनोज्ञा वाचः युता कनिकदत्तपुं ग्रमुवाण इति सूक्तं जपे-
 देवीं वाचमजनयन्त देवा इति च स्तुहि श्रुतं गर्तसदं युवानमिति मृगस्य यस्या दिशो विभीषाणस्माद्वा तां दिशमुत्पुकमुभयतः प्रदीप्तं
 वत्ससेन्मग्रे वा प्रसन्नयमालोभ्याभयं मित्रावरुणा मक्षमस्तर्षिणा दधृद्वदन्तं प्रतीत्य माप्रज्ञातारं माप्रतिष्ठां विन्दन्तु मिथो विन्दाना
 उभयं वृत्त्युमिति संसृष्टं धनमुभयं समाकृतमिति ग्रन्थं न्यञ्जं करोति ॥ सर्वतोभयादनाज्ञातादष्टावाप्याहुतीर्षुद्रुपात्पृथिवी वृता सामिना
 वृता तथा धृतया बर्ज्या यस्माद्भयाद्विभेभि तद्वारयेत्साहा । अन्तरिक्षं वृतं तद्वायुना वृतं तेन वृतेन चर्त्रेण यस्माद्भयाद्विभेभि त-
 द्वारयेत्साहा । पौर्यता सादित्वेन वृता तथा उ.ग.ग बर्ज्या यस्माद्भयाद्विभेभि तद्वारयेत्साहा । दिशो वृतास्ताथन्द्रमसा वृता-
 स्ताभिर्वृताभिर्वर्ज्याभिर्यस्माद्भयाद्विभेभि तद्वारयेत्साहा । आपो वृतास्ता वरुणेन वृतास्ताभिर्वृताभिर्वर्ज्याभिर्यस्माद्भयाद्विभेभि तद्वारये-

प्राहा । यज्ञा दृतालाः प्राणेन दृतास्त्वामिर्दृताभिः० । वेदा दृतास्ते छन्दोभिर्दृतास्तेर्द्वैवर्ग्यसाध्रयाद्विभेभिः० । सर्वं दृतं तद्वज्रणा दृतं
 तेन दृतेन वर्गेण यस्माद्० । इति । अयापराजितायां दिव्यवस्त्राय स्वस्त्यायेयं जपति यत्तद्वज्रं भयामह इति मृक्तशेष'मिति ।
 अस्वार्थः—गुरव इति । समादृतः सन् वित्तस्थमाणः शिष्यो गुरोर्नाम ब्रूयात् देवदत्तेति । गुरव इति चतुर्थी पठ्यर्थे । यथा तथा
 स्वाविति इदं च वत्स्यामो भो इति । तत एवं प्रशुचीत इदं शब्दस्य स्थाने आश्रमं निर्दिशेत् । देवदत्त गार्हस्पत्यं वत्स्यामो भो
 इति । उपैरुज्यं मास इति । नाम्न ऊर्जमुर्चयूयात् । गुरोनाम तु उपांश्वेव ब्रूयादित्यर्थः । प्राणापानयोरुपांश्विति । ततः प्राणापा-
 नयोरुत्तरपाना इति मन्त्रं उपांशु ब्रूयाच्छिष्य इत्यर्थः । ननुत्तरत्र वक्ष्यति बृद्धो जपतीति । तस्मादाचार्यस्योपांशुदृष्टवत्तस्याप्युपां-
 श्वेव भविष्यत्यत उपांश्विति न वाच्यम् । उच्यते—अपत्तिवोदनायामुपांशुत्वमनित्यमिति ज्ञापनार्थमिदम् । तेन वेदारम्भेण उच्चैः-
 प्रयोगसिद्धिः । अथवा उच्चैरधिकारनिवृत्त्यर्थमिदम् । वेदारम्भेणैवैस्ते कारणमन्यदप्युक्तमेव । आमन्त्रैरिन्द्रहरिभिरिति । एतांचो-
 पांशु ब्रूयाच्छिष्यः । अतो बृद्धो जपति इत्यादि । अतो बृद्ध आचार्यो जपत्येतौ मन्त्रौ । अतो बृद्धो जपतीति वचनार्थपूर्वं शि-
 ष्योच्येतीति जपतीति विज्ञाप्यते । आमन्त्रैरित्येतामित्यर्थः । समाप्योमित्यादि । अतिसृजेदिति शेषः । समानवचनमा-
 चार्य एव अंग्रामिति मन्त्रं जपेदित्येवमर्थम् । जपित्वा महिषीणामिति मृक्तेन शिष्यमनुमन्त्र्य वत्स्यथेत्यतिसृजेत् । पृथमतिसृष्टस्य
 न कुतश्चिद्भयं भवतीति विज्ञायत इति मन्त्रस्यैवं श्रुतिमूलत्वदर्शनार्था । वया—रोति । वयसामित्यादि । वयांसि पथिणः । अम-
 नोवा अग्रियाः । स्तुहि श्रुतमित्यादि । मृगस्याजमनोवा वानः श्रुत्वा एतां जपेत् । यस्या दिक्षो विभीषायसाह्य विभीषात्पुरुषा-

जितः ॥ आद्रे निमग्नितो गच्छेत्कुर्यात्पदूर्ध्वं च द्विजः । येन केनाप्युपायेन व्रतचर्यां न लोपयेत् ॥ शकलान्शुद्ध्यात्प्रातस्तन्मन्त्रैः
 कार्यदेव च । कुर्याद्यज्ञान्विधियोक्तान्जातको ननु यज्ञभाक्' इति । अत्र बलिं न त्यजेदित्युक्तत्वात् शकलान्शुद्ध्यात्प्रातस्तित्युक्त-
 त्वाप प्रातःकाले संध्यारन्दमानन्तरमाधिकार्यं कृत्वा शकलान्शुद्ध्या सायंकालेऽप्याधिकार्यं कर्तव्यमिति सूचितम् । अभिकार्यविधे-
 रम्मदीयगृहेऽनुक्तत्वात्, अनुक्तमधिरुद्धमन्यतो ग्राह्यमिति न्यायात् शौचायनोक्तिलिख्यते । तथाच—स एष उपनयनात्प्रभृति-
 ष्याहृतिभिः समिद्धिरेष ह्येत आसमावर्तमानासमावर्तनप्रभृत्याज्येन व्याहृतिभिर्जुहुयात् आपाणिग्रहणात् पाणिग्रहणप्रभृति मी-
 हिमिर्पयर्षा इत्तेर्नैकेनाहुवीर्जुहोती'ति ॥ ॐ ॥ अथ दफल्होममध्यास्तैचिरीयारण्यके श्रूयन्ते । देवकृतुत्वेनसोवयर्जनमसिस्वाहा ।
 मनुष्यकृतुत्वेनसोवयर्जनमसिस्वाहा । पिबकृतुत्वेनसोवयर्जनमसिस्वाहा । आत्मकृतुत्वेनसोवयर्जनमसिस्वाहा । अन्यकृतुत्वेनसोवयर्ज-
 नमसिस्वाहा । यदिया च नक्तं चैर्नधकूम तस्यावयर्जनमसिस्वाहा । यत्सुपन्तश्च आर्षतुर्धैर्नधकूम तस्यावयर्जनमसिस्वाहा । यद्विद्वाः
 सभार्यिद्वाःसुर्धैर्नधकूम तस्यावयर्जनमसिस्वाहा । एनस एनसोवयर्जनमसिस्वाहा । यदो देवाधकूम जिहयो गुरु मनसो वा प्रसुती
 देवदेवर्जनम् । अरा प्रायो नोअभिर्दुच्छुनायले तस्मिन्तदेनो वसवो निर्वेतनस्वाहा । इति ॥ ॥ तत्र स्नातकेन वैश्वदेवः कार्य
 इत्याह शौनकः—'वैश्वदेवं शुहस्रस्य प्रातरारम्भणं भवेत् । स्नातकेनापि तत्कार्यं पृथक्पाको गृहे यदि' इति ॥ पुनरन्ये धर्माः
 कूर्मपुराणे दर्शिताः—'यज्ञोपवीतद्वितयं सोदकं च कम्पडलुगम् । छत्रं चोष्णीपममलं पादुके चाक्षुपानहौ ॥ रौक्मे च कुण्डले

वेणुं कृत्तकेशनराः शुचिः । स्वाध्याये नित्यसुकृतः सान्नाहिर्यात्यं च धारयेत् ॥ शुक्लाम्बरधरो नित्यं सुगन्धः प्रियदर्शनः । न जीर्णमलनदासा भवेत्तु विमये सति । न रक्तमुल्लवणं चान्यधृतं वासो न कन्धिकाभू' इति । स्मृत्यन्तरे तु—'ज्ञातः समुद्रहेतुकन्यां प्रज्जेद्वा तदिच्छतः । इनस्यो वा मघेद्विमः सुस्यसो विधिना शुचिः ॥ अनाश्रमी न विष्टेन दिनमेकमपि द्विजः । आधमेण विना तिष्ठन्प्रायश्चिपीचते हि सः' इति ॥ ॐ ॥ अत्रविद्याहार्यं काम्यजप उच्यते ऋग्विधाने—'सुषुम् प्रसपेत्सूक्तमथ सम्यक् शिवालये । व्ययुतं तु जपेत्सूक्तं पण्णासाहभजे नरः' इति ।

अस्तिन्कर्मणि चिन्तियुक्तमन्त्राणामर्थः कथ्यते । तत्र मन्त्ररूपं वाच्यं इदं वत्स्यामो भो इति । हे देवदत्त इतीदमुपांशु, आधर्मं वत्स्यामः इत्युच्यते । वत्स्यामइत्येकस्मिन्वापि बहुवचनम् । प्रातः प्राणापानयोरित्यादिकं मन्त्रमुपांशु शिष्यो बदेक्षपेत् । प्राणापानयोरुत्पत्त्याः तथा प्रपद्ये देवाय सवित्रे परिददामीति । हे सवितः, निमित्तभूतेन तया प्राणापानयोरधिपययोरुत्पत्त्या उरमहत् व्यचा व्यापनं व्याप्तिर्यस्य स उरुव्यचाः । प्राणापानयोर्योगस्य जीवनहेतुत्वादीर्योष्ययानित्यर्थः । तादृशोऽहं त्वां प्रपद्ये प्रप-ओसि । अतएव च सवित्रे प्रेरयित्रे देवाय दुग्धं परिददामि । मामिति शेषः । मां त्वदधीनं करोमीत्यर्थः । ततः आमन्द्रैरिति जपेत् । आमन्द्रैरिति । हे इन्द्र, मन्द्रैः स्थिरगामिभिः मदयिन्मृगिर्वा मयूरोमभिः मयूरोमसदृशरोमयुक्तैः हरिभिरश्वैरुपेतस्त्वमायाहि यज्ञं प्रत्यागच्छ । केचिदपि जनास्ता त्वां मानियमन् ॥ नियच्छन्तु आगमवप्रतिग्रहं मा कुर्वन्तु । प्रतिवन्द्ये दृष्टान्तः । यथा पाणिनः पांशुहस्ताः विगच्छन्तं पथिणं नियच्छन्ति तद्वदत्र । अत्र तु इवार्थः । किंच धन्ये । यथा पान्याः धन्य धन्विनं

पाडा—१ न इतिदेव ।

अभिरुन्धेरन् तं श्रीप्रममिगच्छन्ति । वा यथा पान्थाः धन्व मरुदेशं श्रीप्रमतीत्य गच्छन्ति तद्वत् गमनप्रतिबन्धकारिणो व्यतीत्य
 श्रीप्रमिद्वागच्छ । एतैर्मर्त्यैर्गुरुरपि जपिता ॐ ब्राह्मस्वतीति जपेत् । ॐमित्यनुज्ञा गमनस्य । प्रागिति दिशामुपलक्षणम् । प्रागा-
 दिदु दिक्षु ते स्वस्तीति नृपत ॥ ॥ गच्छतः शिष्यस्यानुगच्छणे महित्रीणामिति सूक्तम् । महित्रीणामिति—श्रीणां त्रयाणां
 मित्रस्वार्थेभ्यो वरुणस्य च शुद्धं दातुं अन्वैर्धर्मितुं वाधितुमशक्यं महि महत् अवो रक्षणमसाकमस्तु ॥ नहीति—
 एतेषां अमाचन गृहेऽपि तेषां वरुणमित्रार्थेभ्यो तदनुगृहीतानां स्तोत्राणां वा अवशंसः अवमनर्थमाशंसमानः रिपुः
 शत्रुः । नहीशे न विनाशयितुमीष्टे । अन्यसु मार्गेषु यत्र यत्र पुरुषा निवार्यन्ते तेषु स्थानेषु शत्रुं निवारयितुं नेष्टे ॥ यस्यै
 पुत्रास इति—अदितेः अदीनायाः देवमातुः पुत्रासः पौत्रादयः यस्यै मर्त्याय मनुष्याय स्तोत्रे अवसं अविच्छिन्नं ज्योतिः
 तैजः जीमसे जीपितुं प्रयच्छन्ति तस्य शत्रुर्नस्त्वित्यर्थः ॥ कनिक्रददिति—कनिक्रदत् पुनःपुनः शब्दायमानः जलुपं जनिष्य-
 माणमर्थं प्रश्रुवाणः मूचयन् कपिञ्जलः अरितेन कर्णधार इव नावं कर्णधारो यथा नावं प्रेरयति तद्वद्वाचं इयति प्रेरयति । हे
 शत्रुने कपिञ्जल, तं सुमङ्गलः ग्रहएकल्याणश्च भवासि । पञ्चमो लकारः । यव । किञ्च काश्चिदभिभाः अभिभवः । त्वा त्वां विद्या
 मर्तासु विदु मा विदत् मा प्राप्नोतु ॥ मा त्वा श्येन इति—हे शकुने, त्वा त्वां श्येनः प्रबलः पक्षिविशेषः मोदधीत् मा हिंसीत् ।
 सुपर्णः गरुडमान् तां मोदधीत् । तथा इषुमान्वाणवान्नीरः शूरः अस्त्रा अस्त्राणां क्षेप्ता धन्वी तां मा विदत् माजानात् । किञ्च
 विन्यां प्रदिशमनु दक्षिणस्यां दिशीत्यर्थः । कनिक्रदत् शब्दं कुर्वन् सुमङ्गलः तं भद्रवादी कल्याणवादीसन् इह अस्मद्विषये मङ्गलं

वद सूचय ॥ अवक्रन्देति—हे शकुने कपिखल, तं गुमहलो भद्रवादी च सन् गृहाणां दक्षिणतः दक्षिणस्यां दिशि अवक्रन्द
शब्दं कुरु । दक्षिणतः शब्दावमानः शकुन्तो यद्गलभूचक्रो भव । नोऽस्माकं स्तेवः तस्करः भेद्यत भेक्षिष्ट भावशंभः अनर्थशंसकोपि
भेक्षिष्ट । वयं च सुवीराः शोभनपुत्राः सन्तः विदधे यस्मै बृहद् भद्रजातं वदेम उधारयाम । स्तुत्यर्थमिति श्रेयः ॥ ॥ प्रदक्षिणि-
दिति—शकुन्त्यः कपिखलाः प्रतुया काले वयोऽजं वदन्तः सूचयन्तो भवन्तः कारवः स्तोनाख्य लोतारो यथा प्रदक्षिणिव
प्रदक्षिणमभिमृणन्ति तद्वत् प्रदक्षिणं नः त्रियमेचामिमृणन्ति अभिवदति । लोडयं लट् । अभिवदन्तु । किंच सामगा इय यथा
सामगाः गानं च स्तोमश्वेत्युमे वाचौ वदन्ति । अथवा गायत्रं च त्रैष्टुभं वेत्युमे सामगानं यथा वदति तथा त्रकुन्तमपि वदतु
अनु राजति च शृण्वतस्तद्वदतुरक्तान्करोति ॥ ॥ उद्गातेवेति—हे शकुने, उद्गातेव यथोद्गाता साय गायति तथा त्वं साम लोत्रं
गायसि गानस्वरं करोषि । अस्मपुत्र इव यथा ब्राह्मणः छन्दांसि शास्त्राणि सवनेषु शंसति तथा काले त्वमपि शंससि सुस्वरं क-
रोषि । पूषेव वाजी सेचनममर्षोऽश्वः क्षिप्रमतीर्षडवाः अपीत्य अभिगम्यं यथा शब्दं करोति तथा त्वमपि वदसि । तस्मात्कारणात्
हे शकुने, नः अस्माकं सर्वतः भद्रं आशद हे शकुने विधतः सर्वतः नः अस्माकं पुण्यं चावद ॥ ॥ आवदंस्त्यमिति—हे श-
कुने, आवदन् शब्दं कुर्यान् तं भद्रमावद तूष्णीमासीनः तूष्णीं तिष्ठन्नपि नोऽस्माकं सुमतिं शोभनमपि चिकिद्दि वध्यन् । यत्
उत्पन्नमदसि तदा कर्करिपया कर्करिर्वाधविशेषः । कर्करिपि वदसि । सुवीराः शोभनपुत्राः वयं विदधे यस्मै बृहत्सूक्तजातं वदेम
उधारयाम । तुभ्यमिति श्रेयः ॥ ॥ देवीं वाचमिति—देवाः आच्यमिच्छाः देवीं वाचं अजनयन्त उत्पादितवन्तः । तां वाचं वि-

धरूपाः सर्वरूपाः न्यक्तवाच्य पञ्चवो वदन्ति तत्पूर्वकत्वाद्वाच्यग्रहचेः । मन्त्रा मदनीया स्तुत्या हर्षयित्री सा वाग्देवी वृष्टिप्रदानेन
 नोऽस्मभ्यमिपमन्नं ऊर्जं पयोघृतादिरसं दुहाना द्यरन्ती धेनुर्धूत्वा अस्माभिः सुष्टुवा सम्यक् अस्मानेतु आगच्छतु वर्षणायोद्युक्ता
 भवतु ॥ ॥ शिवादेरप्रिययचने । स्तुहि धुतमिति—हे मदीय स्तोत्रः, धुतं प्रख्यातं गर्तसदं गर्तो रथः तत्र सीदन्तं धुवानं
 नित्यतकणं मृगं मीमं सिंहवज्रयंकं उपहतुमुषेत्य हन्तारं उग्रं शत्रूणां निपुणं एवंविधं रुद्रं स्तुहि । हे रुद्र, अस्माभिः स्तवानः
 स्तूपमानः सत्त्वज्जिह्वे स्तोत्रे मृक्य मुखय । ते त्वदीयाः सेना असदन्य असद्यतिरिक्तं पुरुषं वा निवपन्तु ॥ ॥ उल्लुमुकप्रत्य-
 सने मन्त्रः—अभयं मित्रावरुणा महाभस्वर्षिणा दात्रून् दहतं प्रवीत्य मा ज्ञातारं मा प्रतिष्ठां विन्दन्तु मिथो मिन्दाना उपयन्तु ।
 अस्वार्थः—मित्रावरुणा हे मित्रावरुणौ, महाभयमस्तु भयं माभूयात् । युवां च शत्रून्प्रतीक्ष्य अभिमुखं गत्वा अर्चिषा प्रदीप्तो-
 ल्लुकादेरर्चिषा दहतं भस्मीकुरुतम् । युवाभ्यां दक्षप्रानास्ते मा ज्ञातारं । जानातिरत्र ज्ञानपूर्वप्रतीकारे वर्तते । ज्ञात्वा प्रतिकर्तारं
 ना विन्दन्तु प्रतिष्ठां च नाविन्दन्तु । मिथः परस्परं मिन्दानाः वध्यधातकभावमाचरन्तः मृत्युमुपयन्तु ॥ ॥ सर्वतो भये
 उत्पन्ने वृथिवीधृतेत्याद्या अष्टावाज्यहोममन्त्राः । तत्र प्रथमः वृथिवी धृतेति—वृथिवी वृता । वृज् वरणे वृणोतीति वृता
 कर्तरि क्तः । सर्वत्र व्याप्ता सा अग्निना वृता सेविता ओम्नस्तस्या अधिपतित्वात् । वज्र्यो वारयिष्या वृतथा तथा यस्माद्वाज्यहो-
 रत्नं विभेमि तद्विमिषं भयं वारयामि । एतेनोत्तरमन्त्रा व्याख्याताः ॥ अन्तारिक्षं धृतमिति—वायुरत्र मलयमस्थानः अन्तरिक्षम-
 धिधिष्ठति वायोरन्तरिक्षाधिपतित्वात् वज्रेण वर्तयित्रा । अन्यत्पूर्ववत् ॥ द्यौर्धृतादित्येनेति—आदित्यो दिवोऽधिष्ठता । अथवा

आदित्यस्य द्यौरधिष्ठात्री । अन्यत्पूर्ववत् ॥ दिव्यो द्युतास्ता इति—अपां वरुणोधिष्ठाता । अन्यत्पूर्ववत् ॥ प्रजा द्युतास्ता इति—प्रजाः प्राणिनः तासां प्राणोधिष्ठाता । श्रेष्ठं पूर्ववत् ॥ वेदा द्युता इति—माषाज्यादीनि छन्दांसि वेदेदा द्युताः । वेद्वरियविभूतिः । अन्यद्राह्यातम् ॥ सर्वं द्युतमिति—ब्रह्मणा जगत्कारणेन परब्रह्मणा । अन्यद्राह्यातम् ॥ स्थित्यैशान्यां जपेत् । स्वस्ति नो मिमीतामिति—अश्विना अश्विनौ नोऽस्यभ्यं स्वस्ति अश्विनाश्वि श्रेष्ठं मिमीतां कुर्वताम् । मगध स्वस्ति श्रेष्ठं मिमीताम् । तथा अदितिर्वेदी स्वस्ति मिमीताम् । अनर्बणः प्रत्यञ्चः पूषा असुरः अश्वप्राणान्तरातीत्यसुरः प्राणानां दाता सत् स्वस्ति दधातु । नोऽस्यभ्यं पावापृथिवी पावापृथिव्यावपि सुचेतुना शोभनेन प्रज्ञानेन विशिष्टं स्वस्ति मिमीताम् ॥ ॥ स्वस्तये वायुमिति—वयं स्वस्तये क्षेमाय वायुं उपव्रवामहे स्तुमः । भुवनस्य पतिः पालकः सर्वलोकजीवनस्य सोमायनतात् तं सोमं स्वस्ति स्वस्तये स्तुमः । सर्वगणं बृहस्पतिं स्वस्तये स्तुमः । आदित्याः अदितेः पुत्राः सर्वे देवाः अरुणादयो द्वादश भानयो नोऽस्माकं स्वस्तये भवन्तु ॥ ॥ विश्वेदेयास इति—विश्वेदेवाः सर्वे देवाः नोऽस्मात् अद्य यागदिने स्वस्तये क्षेमाय अवन्तु । वैभानतः विश्वं एतं नवतीति वैभानतः वसुः सर्वस्य दासयिताभिः ‘अयमेवाग्निर्वैभानत इति द्वाक्कपूणिः’ इति यास्कः । सोमि स्वस्तये अवतु । देवा ऋभवेषि स्वस्तये अवन्तु । रुद्रो दुःखानां द्रावयिता ‘अशुमोद्रावको रुद्रः’ इत्युक्तेः देवेषु जंहसः पतु नः अस्मान् स्वस्ति क्षेमाय पातु ॥ ॥ स्वस्ति मित्रावरुणेति—हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ अद्वेरात्राभिमानिनौ ‘अहं वै मित्रो रात्रिर्विरुणः’ इति द्वास्मजम् । स्वस्ति कुस्तम् । पथ्ये पन्था अन्तरिक्षमार्गः तत्र हिला पन्था तन्मार्गोपिमालिनी एतादृशी रेवती धन-

वति देवि, स्वस्ति कृषि । इन्द्रयाग्रिध प्रत्येकं नोऽस्मभ्यं स्वस्ति कुरु । हे अदिते देवि, नः अस्मभ्यं स्वस्ति कृषि ॥ ॥ स्वस्ति
 पन्थामनुचरेमेति—वयं पन्थां पन्थानं स्वस्ति क्षेममनुचरेम । वयं यथा निरालम्बे मार्गे राक्षसादिभिरनुप-
 द्रुतो संचरतस्तद्वत् । किंच प्रवसन्तो वयं पुनर्ददता अभिमर्तं वस्तु पुनः पुनः दाम्ना अग्नता कालविलम्बनकोपेन अहिंसता जानता
 सरता मदीयधिरकालमसः कोऽयमिति संदेहमकुर्यता उक्तलक्षणेन वन्दुवनेन संगमेमहि संगच्छेमहि ॥ ॥ स्वस्त्ययन-
 मिति—तास्यं तस्यपुत्रं गुरुमन्त्रं । तं कीदृशं । स्वस्त्ययनं क्षेमप्राप्तिहेतुं अरिष्टनेमि रिष्टा हिंसाः वद्विपरीता अरिष्टाः तेषां नेमि
 रक्षकं यथा रथचक्रस्य नेमिः तद्वदिदं महज्जुतं प्रभावतः प्रमाणतश्च महज्जुतं वायसं पक्षिणं देवतानां मध्ये इन्द्रसत्त्वं इन्द्रस्य श्रियं
 अहुरसं रक्षसां हन्तारं बृहद्यज्ञः महाकीर्तिमन्त्रं । तत्र तत्र लिङ्गव्यत्ययदृष्टान्दसः । समस्तु संग्रामेषु प्रयाणेषु वा एवंविधं गुरु-
 त्मन्त्रं नावमिषादहेम आश्रिता मयेम ॥ ॥ अंहोमुचमिति—अंहोमुचमिति तस्मान्नद्वयि आङ्घ्रिस्तं बृहस्पतिं गयं
 च । गयमित्येतन्नामानमात्रेयं तास्यं गुरुमन्त्रं एतावृषीन्स्वस्ति कर्माविभायं । प्रयत्नपणिः उपलक्षणमेतत् । सर्वेन्द्रियैर्नियतोहं
 मनसा वाचा शरणं प्रपद्ये प्रत्येकं श्रयज्ञोऽसि । अतः कारणाश्रोत्साकं सर्वाधेषु बाधास्तलेषु स्वस्ति क्षेममस्तु अमयं चास्तु ॥ ॥
 यत इन्द्रेति—हे इन्द्र, यतो हिंसकात् वयं भयामहे ततो नोऽस्मभ्यममयं कुरु । हे मयवच, शुग्धि यदि शक्तो भवसि नोऽस्म-
 भ्यममयं कर्तुं तत् तर्हि भवतस्तत्र उक्तिभिः तदीयैः रक्षणैः चिद्विषो नोऽसौद्वेष्टुर् विसृजः अस्मद्विस्तकांध जहि ॥ ॥ त्वं हि रा-
 घस्पत इति—हे राघस्पते यन्स्वामिचिन्द्र, तं हि महो महतो राघसः घनस्य क्षमस्य गृहनामैतत् । गृहस्य च वर्धयितासि

रसु । तस्य राधसो गृहस्य विषयः परिचरतः यजमानस्य हे मधवन्, तं तादृशं त्वां निर्घणः गीर्भिः सुतावन्तः अभिपुततोमाः सन्तः इवामहे आइयामः ॥ ॥ इन्द्रस्पर्द्धतेति—अयमिन्द्रः स्पष्ट । स्वर्ग्यवतिर्ज्ञानकर्मा । सर्वस्य ज्ञाता दृष्टहा दृष्टस्य हन्ता परस्माः परं पालयिता नोऽप्याहं वरेण्यः वरणीयः स इन्द्रो नोऽस्मान्नुन्नानिव स्थिरः सन् चरमं पुत्रमिव चरमं पुत्रं यथा माता रक्षति तद्वन् रक्षिषत् रक्षतु । मध्यमं मध्यमपुत्रमिव च रक्षतु । नः अस्मान् पुरः पुरस्तात्पश्चात्पातु ॥ ॥ त्वं नः पश्चादिति—हे इन्द्र, तं नोऽस्मत् पश्चाद्भागात् अधरादधरभागात् । एतदुपरिभागस्योपलक्षणम् । उपरिभागानुचरादुचरभागात् पुरतः पूर्वभागात् किं ण्डुना विधत्तः सर्वस्मात्प्रदेशाधिपाहि । हे इन्द्र, दैव्यं भयं अस्मादस्यत्तः आरे दूरे कृणुहि कुत । तथा अदेवीः आसुरीः हेतीः आयुधानि आरे दूरे प्रयुहि ॥ ॥ अपाद्येति—हे इन्द्र, तं नोऽस्मभ्यं अद्याप्य अस्मिन्दिने जीवनपर्याप्तं दत्त्वा भ्यः भ्यः द्वितीयेऽहनि परं तृतीयेऽहनि च जीवनपर्याप्तं धनं दत्त्वा रास्य रक्षस्व । हे सत्यते सतां पालक, विश्वा च अहा सर्वान्यप्यहानि सर्वेण्यप्यहःसु जरिदन्तलोदन् रक्षिषः रक्षस्ति । तथा दिवा नक्तं च नोऽस्मान्क्षिपः रक्ष ॥ ॥ प्रमञ्जीति—अयं मधवेन्द्रः प्रमञ्जी प्रमञ्जन-शीलः अतएव झरः तुर्बिमधः प्रभूतधनः समिश्रः सम्यग्बिभ्रयिता धनूणां वीर्याग वीर्यकर्तृणाम् । कस्मिन्ति पादपूरणम् । एवं मङ्गा-नुभावो भवति । हे इन्द्र, ते उभा उभावपि बाहू दृष्ट्वा वर्षकौ कामानां वर्षकौ हे शतक्रतो बहुयज्ञ, या यत् वन्वायुधं निमिमि-षतः परिगृहीतवन्तौ । इति मन्त्रार्चः ॥ इति श्रीनृसिंहिये प्रयोगपारिजाते षोडशकर्मकाण्डे स्नातकधर्मनिरूपणम् ॥

अयं विवाहप्रकरणम् ॥ तुल्योभयान्ते गतयोर्हि वृत्स्तुनोरधः पतेद्यद्गुह्यतां भजेदिति । न्यत्यस्तमेतन्मम देशिके मतं
 यद्दर्शनामी गुरु तद्भजेऽहम् ॥ अञ्जामि पञ्चवदनं करिवरदमनस्य यस्य तद्ब्राह्मे । रत्नानि रत्नखनिजान्ययलनीराजनाः
 स्म राजन्ते ॥ अपिच—प्रत्यधिग्रथमानवैत्स्यसुखुट्ठालंकाररत्नाङ्कुरधोतयोसरिदम्बुपूरपरितः प्रक्षालिताङ्घ्रियः । क्षौमोष्ठा-
 सितदीप्तकीर्तिहरणो घाटीषु कौटीचपि श्रीलक्ष्मीनरसिंहदेव भजसे वैवाहिकीं प्रक्रियाम् ॥ अयेदानीं कृतसार्थाभयो-
 धवेदाख्ययननसर्वयेण ब्रह्मचारिणा ऋष्युणापाकरुणानन्तरं क्रमप्राप्तदेवपित्रर्णोपाकरणस्य कर्तव्यत्वात्तत्राधिकारपरि-
 प्रापको विवाहविधिरभिधीयते ॥ श्रूयते हि यथा क्रमः—‘ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य एव वा
 अदृणोपः पुत्री यज्जा ब्रह्मचारिगसी’ इति । अत्र मनुः—‘गुल्लानुमतः ताला समावृणो ययाविधि । उद्बहेत द्विजो भार्या
 सगर्णां लक्षणाभ्यन्तरे’ ॥ दक्षः—‘वेदानधीत्य यजेन पाठतो ज्ञानतस्तथा । समावर्तनपूर्वं तु लक्षणां स्त्रियमुद्बहेत् ॥ अवा-
 ध्रमी न तिष्ठेत् दिनमेकमसि द्विजः । आश्रमेण विना रिष्टम्यायश्चिचीयते हि सः ॥ जपे होमे तथा दाने स्वाध्याये वा रतः
 मदा । नाम्नी कुलमरामेति कुर्वाणोऽप्याश्रमच्युतः’ इति ॥ ॥ अथ कुलविचारः । अत्र प्रथमं तावत्प्राधान्येन कुलं परीक्षेयम् ।
 तत्र गृह्यम्—‘कुलमग्रे परीक्षेत ये मावृतः पितृवञ्चेति ययोक्तं पुरस्तात्’ इति । अत्राग्रचरने समग्रेषु कर्षूरगुणेषु सत्स्यपि कुलमेव
 प्रयानमिति कथयितुं कुलपरीक्षणमाह ये मावृत इति । ये मावृतः पञ्च विद्यादिमन्तः पुरुषाः, ये च पितृतः पञ्चैति कुलं परी-
 क्षेत । यत्र विद्यया तपसा सत्कर्माभिः श्रुतिस्मृतिविविहितमनुष्ठानमनुतिष्ठन्तो मावृतः पञ्च पितृतः पञ्च पुरुषा विद्यन्ते तत्कुलमिति

रातु । तस्य रायसो गृहस्य विषयतः परिचरतः यवमानस्य हे मयवन्, तं तादृजं तां निर्वणः भीभिः सुतावन्तः अभिपुतसोमाः सन्तः हवामहे आह्वयामः ॥ ॥ इन्द्रस्पर्धुतेति—अयमिन्द्रः स्पष्ट । स्पर्धयतिर्ज्ञानकर्मा । सर्वस्य ज्ञाता वृत्रहा वृत्रस्य हन्ता परस्याः परं पालयिष्या नोऽस्माकं वरेण्यः वरणीयाः स इन्द्रो नोऽस्मानुजानिव स्थिरः सन् चरमं पुत्रमिव चरमं पुत्रं यथा माता रक्षति गृहवद् रक्षिष्यत् रक्षतु । मरयमं मध्यमपुत्रमिव च रक्षतु । नः अस्मान् पुरः पुरस्तात्पथात्पातु ॥ ॥ त्वं नः, पश्चादिति—हे इन्द्र, तं नोऽस्मात् पश्चाद्भागत् अधरादपरभागत् । एतदुपरिभागस्योपलक्षणम् । उपरिभागदुचरादुचरभागत् पुरतः पूर्वभागत् किं बहुना विषयतः सर्वमात्मदेवाभिप्राहि । हे इन्द्र, देव्यं भयं अस्मादसत्तः आरे दूरे कृशुहि कुश । तथा जवेवीः आसुरीः हेतीः आयुधानि आरे दूरे प्रशुहि ॥ ॥ अद्याद्येति—हे इन्द्र, तं नोऽस्माभ्यं जवाद्य अस्मिन्दिने जीवनपर्याप्तं दत्त्वा भवः भवः द्विरीयेऽहनि परे दृढीयेऽहनि च जीवनपर्याप्तं यनं दत्त्वा रास्य रक्षस । हे सत्पते सतां पालक, विद्या च अहा सर्वोप्यप्यहा नि सर्वोप्यप्यहः सु जरिवन्तोऽवन् रक्षियः रक्षसि । तथा दिवा नक्तं च नोऽस्मान् रक्षियः रक्ष ॥ ॥ प्रभक्षीति—अयं भववेन्द्रः प्रभक्षी प्रभञ्जन-शीलः जतएव शूरः दुर्वीमयः प्रभूतधनः संमिश्रः सम्यग्भिश्चरिता अत्रूणां वीर्याय वीर्यकरणाय । कमिति पादपूरणम् । एवं महा-तुभावो भवति । हे इन्द्र, ते उभा उभावपि बाहू दृषणा धर्मकौ कामानां वर्षकौ हे जतकलौ बहुयज्ञ, या यन् वज्रायुधं निमिभि-घातुः परिगृहीतवन्तौ । इति मध्वार्यः ॥ इति श्रीनृसिदीये प्रयोगपारिजाते षोडशकर्मकाण्डे स्वातकर्मनिरूपणम् ॥

अथ विद्याहप्रकरणम् ॥ तुलोभयान्ते गतयोहिं वस्तुनोरथः पतेद्यदुल्लां भजेदिति । व्यत्यसमेतन्मम देशिके मतं
 यदूर्ध्वगामी गुरु तद्भजेऽहम् ॥ अथाभि पञ्चवदनं करिवरदमनस्य यस्य तद्वाहे । रत्नानि रत्नखनिजान्यलनीराजनाः
 स्य राजन्ते ॥ अपिच—प्रत्यर्थिप्रथमानन्देत्यमुकुटालंकाररत्नाङ्कुरोत्थोत्तरिदम्बुपुरपरितः प्रक्षालिताद्विद्वयः । क्षौमोच्छा-
 सितदीप्तकीर्तिहरणो धादीपु कौटीष्यपि श्रीलक्ष्मीनरसिंहदेव भजसे वैवाहिकीं प्रक्रियाम् ॥ अयेदानीं कृतसार्थयचो-
 धयेवराध्ययनत्रक्षचर्येण ब्रह्मचारिणा ऋष्युणापाकरणानन्तरं क्रमप्राप्तदेयपित्रर्णापाकरणस्य कर्तव्यत्वात्तत्राधिकारपरि-
 ग्रापको विद्याहविधिरभिधीयते ॥ श्रूयते हि यथा क्रमः—‘व्रक्षचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः ब्रजपा पितृभ्य एव वा
 अनृणो यः पुनी यज्वा ब्रह्मचारिगती’ इति । अत्र मनुः—‘गुरुणानुमतः स्नाता समावृणो ययविधि । उद्धेते द्विजो मायां
 सवर्णां लक्षणान्विताम्’ ॥ दक्षः—‘वेदानधीत्य यज्ञेन पाठतो ज्ञानतस्तथा । समारर्चनपूर्वं तु लक्षण्यां स्त्रियमुद्धेते ॥ अना-
 श्रमी न तिष्ठेत् दिनमेकमपि द्विजः । आश्रमेण विना तिष्ठन्यायश्चिरीयते हि सः ॥ जपे होमे तथा दाने स्वाध्याये वा रतः
 सदा । नासी कलमवाप्नोति कुर्वणोऽप्याश्रमच्युतः’ इति ॥ ॥ अथ कुलविचारः । अत्र प्रथमं तावत्प्राधान्येन कुलं परीक्षेयम् ।
 तत्र गृह्यम्—‘कुलमग्रे परीक्षेत ये मातृतः पितृतथेति यथोक्तं पुरस्तात्’ इति । अत्राप्यश्वनं समग्रेषु वपुर्गुणेषु सत्स्वपि कुलमेव
 प्रधानमिति कथयितुं कुलपरीक्षणमाह ये मानृत इति । ये मातृतः पञ्च विद्यादिमन्तः पुरुषाः, ये च पितृतः पञ्चेति कुलं परी-
 क्षेत । यत्र विद्यया तपसा सत्कर्मभिः शुचिस्मृतिविहितमनुष्ठानमनुतिष्ठन्तो मातृतः पञ्च पितृतः पञ्च पुरुषा विग्रन्ते तत्कुलमिति

यथा पुरस्तादाद्यप्ये कर्मण्युक्तमस्याभिरिति शेषः । एवं च दशगुरुष्वष्टादि कुलमित्युक्तं भवतीति ॥ अत्र भगवान्यौनकः—‘लघ्वाभ्यनुजो गुरुनो द्विजो लक्षणसंयुताम् । बुद्धिशीलयुणोपेतां कन्यकामन्यगोज्ञाम् । आत्मनोऽर्चवर्षां च विबहेद्विधिपूर्वकम्’ इति । मनुस्मृ—‘उत्तमैरुत्तमो नित्यं संगन्धानाचरेत्सह । निनीपुः कुलश्रुत्कर्षयमानवर्षांस्त्यजेत्’ इति ॥ उत्तमानाह स एव—विशुद्धाः कर्मनिर्धेय द्युतिस्त्विति निर्दिशतः । अविशुद्धाश्चर्षयहाकुलसमान्विताः ॥ संतुष्टाः सज्जनहिताः साधवः समदर्शिनः । लोभरागेष्टपामर्षमानमोहविचर्जिताः ॥ अक्रोधनाः सुप्रसादाः कार्योः संचिन्विनः सदा’ इति ॥ अयमानाह—‘ये स्तेनाः पिशुनाः जीरा ये पा नास्तिकतुद्रयः । विकर्मणा च जीवन्तो विकृताकृतयस्तथा ॥ प्रवद्वैराः शूरैरे राजकिल्बिषिणस्तथा । ब्रह्मस्वादनिन्याथ कर्तार्याथ विगर्हिताः ॥ अप्रज्ञा येपु वंशेषु स्त्रीप्रजाप्रसुवस्तथा । पतिभ्यश्च सुराप्यश्च तांश्च यत्नेन वर्जयेत् ॥ महान्त्यपि समृद्धानि गोजाविधनयान्तः । स्त्रीसंग्रहे दृष्टेयानि हेतुतं परिवर्जयेत् ॥ हीनक्रियं निष्पुरुषं निश्चन्दो रोमघातिसम् । स्यामयाव्यपसारिभिर्निर्दुष्टिकुलानि च’ इति ॥ हीनक्रियं विहितक्रियारहितम् । निष्पुरुषं स्त्रीमात्रपरिशेषम् । निश्चन्दः स्वाध्यायहीनम् । रोमघं सर्वाप्यवतलद्वरोमकम् । अर्घसं अञ्जोरोगवत् । अन्त्यानि प्रसिद्धानि ॥ यमोपि—‘चतुर्दशकुलानीमान्यपि पाक्षानि निर्दिशेत् । अनाप्यं ब्राह्मणानामृत्तिजां चैव वर्जयेत् ॥ अत्युच्चकमतिदृष्टमतिवर्णं च वर्जयेत् । हीनाहमतिरिक्ताहमामयाविकुलानि च । भिन्निकुष्ठिकुलादीनां कुर्यादि परिवर्जयेत् । सदाकामकुलं वर्ज्यं रोमघानां च यत्कुलम् । अपसारिकुलं यच्च

पाठा०—१ नवरत्नो । २ नास्तिकतुद्रय । ३ कुलानि । ४ निष्पुरुषि ।

पाण्डुरोगकुलं भवेत्' इति । एतच्च दीनक्रियादिवर्जनं तथाविपत्परिहारार्थम् । 'कुलानुरूपाः प्रजाः संभवन्ती'ति हारीतवचनात् ॥
 अत्र व्यासः—'मातुलान्भजते पुनः कन्यका भजते पितृन् । यथाशीला भवेन्माता तथाशीला भवेच्छुभः' ॥ मनुस्मिन्—'मिथुर्वो
 भजते शीलं मातुर्वोभयमेव वा । न कर्णचन दुर्योनिः प्रकृतिं स्थां नियच्छति' इति ॥ विष्णुः—'अधं पित्रा परीक्षेत मात्रा
 कन्या परीक्षयेत् । वृणाञ्छूभिं परीक्षेत आचारेण कुलं तथा' ॥ ॥ कुलापकर्षकारणमाह मनुः—'शिल्पेन व्यवहारेण शूद्रा-
 पत्न्यं कैवल्यः । गोमिरस्यैव यानैश्च कृप्यारम्भोपसेवया ॥ अयाज्ययाजनैश्च नास्ति रथेन च कर्मणा । कुलान्यकुलतां यान्ति यानि
 हीनानि मन्त्रतः' ॥ ॥ इत्यमादौ कुलं परीक्ष्य ततो लक्षणानि परीक्षितव्यानि । अपरीक्ष्य विषादे दोषव्यवणात् । तदुक्तं
 योधायनेन—'वर्जयेत्सर्वयाभूष्णुराशुमा लक्षणैश्च याः । भर्तुराशुर्हरन्त्येता आलस्यादपरीक्षिताः' इति ॥ ॥ अथ कन्यापरी-
 क्षणम् । इदमत्र एवम्—'सुदिलपशीललक्षणसंपन्नामरोगामुपपच्छेत्' इति । आत्माविरुद्धदृष्टादृष्टसाधनोहापोहकुशलदिदु-
 र्द्विष्येन परस्व मनो रमते तद्वृत्तम् । तदाहापस्तम्भः—'यस्यां मनश्चक्षुषोर्निर्नन्वस्तस्माद्युद्धिः' इति ॥ ॥ लक्षणानि तु
 बाह्याभ्यन्तरभेदेन द्वित्रिधा नि भवन्ति । तत्र बाह्याभ्याह श्रुतातपः—'हंसस्वनां मेघवर्णां मधुपिङ्गललोचनाम् । तादृशीं
 परियेरुन्म्यां गृहस्यः सुरभेधते ॥ मृगाशी मृगगुह्या च मृगशीवा मृगोदरी । हंसरम्यगतिर्नारी राजपत्नी भविष्यति ॥ मृदु-
 माता च या नारी मृदुपादतला सती । नारी कुमुदवर्णाभा राजपत्नी भविष्यति' । मनुः—'अव्यक्ताङ्गी सौम्यनाम्नी हंसनारण-
 गाभिनीम् । वतुलोभकेयदन्तनां मृद्वङ्गीमुदहेत्स्त्रियम् ॥ नोद्वहेत्कपिलां कन्यां नापिताङ्गां न रोमिणीम् । नालोमिकां नाति-

अनेन पुनर्भूष्यवर्तते ॥ तथाच काश्यपः—‘सप्त गौनर्भवा कन्या वर्जयित्वा कुलाधमाः । वाचायुजा मनोदत्ता कृतकौतुक-
मन्त्रा ॥ उदरुस्सर्जिता या च या च पाणिगृहीतिका । अग्निं परिगता या च पुनर्भूषणा च या । इत्येताः काश्यपेनोक्ता
ब्रह्मन्ति कुलमभिषत् ॥ बोधायनोपि—‘वाग्दत्ता मनोदत्ताऽग्निं परिगता सप्तमं पदं नीत्वा गृहीतगर्भां श्रमन्ता चेति सप्तविधा
पुनर्भूतां गृहीत्वा न प्रजां न धर्मं विन्दे’दिति ॥ २ फान्तां—वरचक्षुर्मनसोराहादकारिणी कान्ता । ३ असपिण्डां—समान
एकः पिण्डो यस्याः सा सपिण्डा । सपिण्डा न भवतीत्यसपिण्डा । सपिण्डा च सप्तपुरुषपर्यवसायिनी । तत्रैकः पिण्डदः त्रयः
पिण्डभाजः पितृपितामहप्रपितामहाः । त्रयो लेपभाजो बृद्धप्रपितामहादयः ॥ तथाच भट्टपुराणो—‘लेपभाजब्रह्मदुर्गाद्याः
पिताद्याः पिण्डभगिनः । पिण्डदः सप्तमलेपां सापिण्ड्यं सप्तपुरुषम्’ इति । एतदुक्तं भवति—सप्तानां पुरुषाणामेकपिण्ड-
क्रियानुप्रवेशः सापिण्ड्यहेतुः । तथाच देयदत्तस्य स्वकीयैः पित्रादिभिः पत्न्यैः सह सापिण्ड्यमिति । नन्वेवं सति भ्रातृपि-
तृव्यादिभिः सह सापिण्ड्यं न स्यात् । परिगणने तेष्वनन्वर्थात् । मैवम् । उदेरपदेवर्तमेन क्रियेयस्यात्राधिवक्षितत्वात् ।
देववत्तर्ककर्तृक्रियायां ये देववत्तरेनानुप्रविशन्ति तेषां मध्ये यः कोपि भ्रातृपितृक्रियामप्यनुप्रविशतीत्यस्ति तैः सह सापि-
ण्ड्यम् । एवं च तन्नामर्णामपि भर्तृकर्तृकपिण्डदानक्रियायां सहकर्तृकतात्सापिण्ड्यमिति । तदिदं निर्वापसापिण्ड्यम् । अपरं
पुनरवयवसापिण्ड्यमाहुः । तथाहि—समान एकः पिण्डो देहाद्यवयवो येषां ते सपिण्डाः । तत्र पुत्रस्य साध्वरिपितृदेहाद्यवयवान्वयेन
पित्रा सह सापिण्ड्यं तथा पितामहादिभिरपि पितृद्वारेण तच्छरीरावयवान्वयात् । एवं साधान्यातृशरीरावयवान्वयेन मात्रा

मानमहादिनिरागि मातृदारेण तच्छरीराययान्वयात् । तथा पितृपितृव्यपितृव्यसादिभिरगि पितामहदेहाययवान्वयात् । तथा पत्या गद पत्न्या एकशरीरारम्भकृतया । एवं आतृभार्याणामप्येकशरीरारब्धैः स्वस्वपतिभिः सहैकशरीरारम्भकत्वेन । एवं तत्र मातृशतपरम्परया या एकशरीरान्वयेन सापिण्ड्यं योजनीयम् । उक्तं द्विविधसापिण्ड्यं यस्यां नास्ति सेयमसपिण्डा तामुद्वहेत् । नन्वेवं गति न काप्युदाहः संभवेत्, सर्वत्र मापिण्ड्यस्य कथंचियोजयितुं शक्यत्वात् । विधातृशरीराययवानुत्पेदुर्परिहरत्वात् । 'यद्गुत्वां प्रजाये'ति श्रुतेः । नैष दोषः । अविशेषेण प्राप्तस्य सापिण्ड्यस्य सप्तसु पञ्चसु च पुरुषेषु संकृषितत्वेन तत ऊर्ध्वं सापिण्ड्यनि-
श्रुतेः । तथाच याज्ञवल्क्यः—'पञ्चमात्सप्तमादूर्ध्वं मातृवः पितृवस्तथा' इति । अस्यार्थः—मातृपक्षे पञ्चमात् पितृपक्षे सप्तमा-
तृवमादूर्ध्वं सापिण्ड्यं निरर्तत इत्याद्याहृत्य योजनीयम्' इति । एवंच मनुगीतमपराधरवचनान्यप्येवमेव योजनीयानि । तत्र
'मपिण्डना तु पुरुषे मत्समे विनिवर्तने' इति मनुवचनं, 'सापिण्ड्यनिवृत्तिः सप्तमे पञ्चमे वे'ति गौतमवचनं, उभयत्रापि पञ्चमे
मत्समेनेति मपिण्डना निरर्तत इति योजना । 'पञ्चमी मातृपक्षे तु सप्तमीम् । शुहस्य उद्वहेत् रुम्यां न्यायेन विधिना नृपः'
इति । अत्र पञ्चमीमित्युक्त्याहर्तव्यम् । अन्यथा पञ्चमात्सप्तमादूर्ध्वमिति वचनविरोधात् । 'पञ्चमे सप्तमे चैव येषां वैवाहिकी क्रिया ।
क्रियापरा अपि हि ते गर्भे ते शूद्रतां गताः' इति मरीचिवचनविरोधाच्च । अतएव विष्णुः—'सप्तमात्पञ्चमाद्वा यः कन्यका-
मुद्वहेद्द्विजः । शूद्रजल्बी स निम्नेयः मर्गोनां च नमुद्वहन्' इति । एतदुक्तं भवति—पितृपक्षे कृत्स्न्यमारभ्य तत्पुत्रादिपरिगणनायां

पाञ्च०—इति परापरवचने ।

सूर्यसमप्रथा । विशालनेत्रा रक्तोष्ठी सा कन्या लभते सुखम् ॥ अङ्गुलं कुण्डलं चक्रं यस्याः पाणितले गवेत् । पुत्रं प्रसूयते नारी
 नरेन्द्रं युमनं सुतम् ॥ यस्याः पाणितले रेखा प्राकारं तोरणं तथा । अणि दासकुले जाता राजपत्नी भविष्यति ॥ यस्याश्च
 कुञ्जिताः केशा सुतं च परिण्डलम् । नाभिश्च दक्षिणावर्ता सा नारी श्रीतिमागमयेत् ॥ दीर्घादुल्लिख या नारी दीर्घकेशी च
 या भवेत् । दीर्घमादुरचनोति धनधान्यविवर्धनम् ॥ पद्मेन्द्रीवरमाला च पूर्णकुम्भं च तोरणम् । यस्याः कर्तले छत्रं राजपत्नी
 भविष्यति ॥ कृष्णश्यामा च या नारी गौरवर्णा समप्रभा । स्निग्धाङ्गी लिङ्गनयना सा कन्या लभते सुखम् ॥ यस्याः स्निग्धौ समौ
 पादौ धरण्यां सुप्रतिष्ठितौ । पादौ लक्षणसंपुक्तौ नारी सा सुप्रमेयते' इति ॥ ॥ अथ पद्मिन्यादिलक्षणम् । पद्मिनी चित्रिणी
 चैव शङ्खिनी हस्तिनी तथा । चतस्रो जातयः स्त्रीणां पद्मिनी चोत्तमां विदुः ॥ नीलोत्पलदलश्यामा स्निग्धा चम्पकसुप्रभा ।
 वर्णद्वयेन संपुक्ता सा कन्या पद्मिनी भवेत् ॥ स्निग्धा चम्पकगौरा वा नीलोत्पलदलप्रभा । सुगन्धा च विशालाक्षी निद्रा-
 मोजनदुर्लभा ॥ पूर्वोक्तलक्षणैर्युक्ता सा कन्या पद्मिनी भवेत् । भीतालापयुता चित्रविद्या वा कोकिलसरा । क्षाममध्या स्निग्ध-
 नेत्रा सत्पाहारा च चित्रिणी ॥ चलद्रात्रा क्रोधपरा व्याक्रारा च शङ्खिनी ॥ विशालकर्णा स्वल्पाक्षी स्थूलदेहा पृथुस्तना ।
 वदानी महुनिद्रा च क्रोधशीला च हस्तिनी ॥ उत्तमा पद्मिनी चैव मध्या चित्रिणी तथा । शङ्खिनी चाधमा प्रोक्ता हस्तिनी
 चाधमाधमा' इति ॥ स्मृतिमलर्यामपि—'विशालनेत्रां सुमुखीं स्कन्दभनराहुलिप् । तनुमध्यां गुरुभ्रौर्णे निम्ननाभि सुजहि-

पादा०—१' लभते सुखम् ।

काम् ॥ महाकुलसमुद्भवां सर्वविषयवसुन्दरीम् । आतृयुक्तां सुशीलां च सुपाद्मायुद्धहेस्त्रियम् ॥ महाकुलक्षणमभिहितम्—
‘पुत्रयौनमिवृद्धिश्च शुल्लभ्ययवनसंपदः । पञ्चधान्यादिसंपत्तिः पितृभ्यां पञ्चपूरुषाः ॥ धर्तृभ्योऽथ संपुक्तं तन्महाकुलमुच्यते ।
एवं सुलक्षणे दासा पुमान्धारी समुद्भवेव’ इति ॥

अथ नक्षत्रत्रिदोषोत्पन्नकन्याया लक्षणमुच्यते पतिसंज्ञेन—‘सुरेखवाराजनिता धवाग्रवं द्विदेवताराजनिता तु देवरम् ।
नैऋत्यनोभूतसुतः सुता वा तवाधपादे श्वशुरं निदन्ति ॥ तदन्यथादे जनिता निदन्ति सर्वोत्क्रमेणादिभवा कलत्रम्’ इति ।
युद्धपरिशिष्टे—‘अधोपयजनं लक्ष्म्यो वरो लक्षणवती कन्या यरीयसीमसविण्ढामसर्गोत्रजायविकृत्संभवाधुपयन्ते पितृतः
सप्तपूरुषं सापिण्डं मातुतः पञ्चपूरुषं श्वशुरसाद्विरसथ श्वरं अधिरुगे सगोत्रा एकपिण्डे इतरे दम्पत्योर्मिथः पितृमातृ-
साम्ये विरुद्धसंभवो यथा भायोस्वसुर्द्विहा पितृव्यपत्नीससा चेति । केचिन्मातृगोत्रजां च यजयित्वा तदपत्यमसर्गोत्रं हि
स्यादिति ॥ याज्ञवल्क्योपि—‘१ अनन्यपूर्विकां २ कान्तां ३ अस्तपिण्डां ४ यवीयसीम् । ५ अरोगिणीं ६ आतृमतीं
७ असमानार्पणोत्रजाम्’ इति । अस्वार्थः—१ अनन्यपूर्विकां—यादनेनोपभोगेन वा पुरुषान्तरपूर्विका न भवति सानन्यपूर्विका ।

पाठा०—१ प्रथमान्तराद्वरलक्षणम्—अन्तो गुरु विवाहीनस्तत्पत्न्याः सुपुत्र । इत्यत्र पतित कुलो दीर्घयोग्यपत्नो न सन् ॥ अथ कन्यालक्षणम्—
युद्धां गुरुगणा तदुक्चदन्ता इतनाभ्युत्सवा कृष्णधूनेत्रकेवा श्विरत्तदुत्सवा दीर्घेना विरोभा । तन्मोक्षी सात्पभावा लघुलक्षितवया पामित्रद्वेष्टका सा कन्यो-
द्भविता चेद्विदुन्मृगतिस्तदुपरोभवदा म्नात् । इत्यस्मिन्महालक्षणम् ।

संस्कारप्र०

विवाह०

॥३०७॥

गतमादूर्ध्वं वरपञ्चोर्विराहो न दुष्यति । मातृपक्षे दृष्टस्वभारभ्य तत्पुत्रादिरिगणनायां वरवध्वोर्भाता चेत्यश्वमी भवति तदा
 गयोः मापिण्ड्यनिशुनोर्विराहो न दोषायति । नन्दसपिण्डाभिति न वक्तव्यम् । असमानार्पणोत्रवामित्यनेनैव विवाहनिषेधसिद्धेः ।
 गत्वम् । तथापि—यात्यमपिण्डा भवति सौत्रोदाहकर्मणि प्रशस्तेति वक्तुमुक्तम् । तथाच भट्टः—‘असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा
 न या पितुः । सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि र्भेषुते’ इति । अस्यार्थः—मातुरसपिण्डा या पितुरसगोत्रा चकारादसपिण्डा
 न सा मिथुनगाथे दारकर्मणि द्विजातीनां प्रशस्ता परिगवय इत्यर्थः । नन्वन मातृग्रहणमनर्थकम् । पितृगोत्रसापिण्ड्ययोर्नि-
 षेधेनैव मातृगोत्रमापिण्ड्यनिषेधसिद्धेः दृश्यसपिण्डगोत्रयोरभावात् । ‘एकत्वं सा गता भर्तुः पिण्डे गोत्रे च सूतके । स्वगो-
 त्रादप्यते नारी विराहे सप्तमे पदे’ इति पचनात् । उच्यते—गान्धर्गादिविराहेषु कन्याप्रदानाभावेन पितृगोत्रसापिण्ड्ययोर-
 निवृत्तेः । तथाच मार्कण्डेयपुराणे—‘व्राद्धादिषु विराहेषु यावद्दा कन्यका भवेत् । भर्तृगोत्रेण कर्तव्या तस्याः पिण्डोदक-
 क्रिया ॥ गान्धर्गादिविराहेषु पितृगोत्रेण धर्मवत्’ इति । एवंच ‘स्वगोत्रादप्यते नारी’त्यत्र प्रचाचेदिति द्रष्टव्यम् । अन्यथा गा-
 न्धर्गादिविराहेऽपि सप्तपदानुत्क्रमणसद्भावेनोक्तव्यस्याभावप्रसङ्गात् । तदुक्तं गृह्यपरिशिष्टे—‘गान्धर्वसुरैपैशाचा विवाहा
 राधमाथयाः । पूर्वं परिश्रयात्तेषां पश्चादौषो विधीयते’ इति ॥ ॥ पितृमात्रात्मयान्धवाः पाराशरेण दर्शिताः—‘पितुः
 पितृपुत्रसुः पुत्राः पितुर्मातृपुत्रसुः सुताः । पितुर्मातृपुत्राथ विज्ञेयाः पितृपुत्रसुः पुत्रा मातुर्मातृपुत्रसुः
 सुताः । मातुर्मातृपुत्राथ विज्ञेया मातृपुत्रसुः ॥ आत्ममातृपुत्रसुः पुत्रा आत्ममातृपुत्रसुः सुताः । आत्ममातृपुत्राथ विज्ञेया

आत्मन्यन्यथाः' इति ॥ ॥ मातुलकन्यापरिणयनविचारः ॥ एतेन मातुलसुताविवाहविषयोपे विवादः परास्तः । तथाहि तन्निशेयचनानि । 'मातुलस्य सुतामृद्वा मातृगोत्रां तथैव च । समानप्रवरां चैव द्विजान्द्राण्यणं चरेत्' इत्यादीनि शाता-
तपादीनां चनानि गान्धर्वादि विवाहोदाजतविषयाणि । तत्र सापिण्ड्यनिवृत्तेरभावात् । मातुलसुताविवाहाद्युग्राहकश्रुतिस्मृति-
मदाचारा प्राज्यादिविवाहोदाजतविषयाः । तत्र सापिण्ड्यनिवृत्तेः । श्रुतिस्तु—'आर्याहीन्द्र पृथिविभरीक्षितेभिर्पुत्राभिमं नो भाग-
धेयं जुषन्व । तृतां जहृमर्तुलसेवु योषो भागस्ते पैवृष्यसेयी युषामिव' इति ॥ अस्वार्थः—हे इन्द्र, पृथिविभरीक्षितेभिः स्तुतेर्मर्गि-
नोऽम्माकृमिमं यज्ञमायाहि । आगत्य चास्माभिर्दीयमानं भागधेयं जुषस्व । अतएव यजमानाः तृतां आख्यादिना संस्कृतां
वपां अयदानाख्यां तामुदित्य जहृस्त्यक्तयन्तः । तत्र दृष्टान्तद्वयम् । यथा मातुलस्य योषा दुहिता दीहित्रस्य भागो भजनीया
परिणेतुं योग्या, यथाच पैवृष्यसेयी पात्रस्य भागो भजनीया परिणेतुं तथा अपं ते तव भागो वपाख्य इति ॥ तथा वाजसनेय-
केपि—'तुम्मास्तमानादेय पुरुषादत्ता चापय जायते । तेहिं तृतीये संगच्छावहे' इति । अस्वार्थः—समा-
नादेकम्मात्पुरुषात् अत्ता भोक्ता भार्याया अयश्च भागो भार्यालक्षणश्च जायते जायापतिर्जायत इति यत इति । नन्वेकस्मादुत्पन्नयो-
र्जायापतितेन द्रावभगिन्योरैव जायापतितमुक्तं स्वादित्याश्चक्ष्वाह—तहिं तृतीये पुरुषे इत्यादि । अनेन दीहित्रयोत्रयोर्मतुलदुहि-
तपैवृष्यसेयीपरिणयनमुक्तं भवति । तयोः कृत्स्नमारभ्य तृतीयत्वात् ॥ संगच्छावहे विवहावहे इत्यर्थः । यद्यप्ययमर्थवादस्तथापि

मानान्तरविरोधाभावात्सार्धे ग्रमाणम् । विरोधवचनानां मातृसापिण्डविषयत्वस्य वर्णितत्वात् । तस्मादविरुद्धार्धवादेनानूदित-
त्वात् वृत्तये संगञ्जामहा इत्यत्रापूर्वार्थत्वेन मातृलघुतां विवहेदिति विधिः कल्प्यते । तस्माच्छ्रुतावतुष्टीतोऽयं विवाहः ॥
स्मृतावपि पदत्रयान्तरे—‘वृत्तीयां मातृतः कन्यां वृत्तीयां पितृवत्तथा । विवाहयेन्मनुः प्राह पाराशर्योऽद्विरा यमः’ इति ।
चतुर्विंशतितमते—‘वृत्तीयां वा चतुर्थीं वा पक्षयोरुभयोरपि । विवाहयेन्मनुः प्राह पाराशर्योऽद्विरा यमः’ इति ॥ ॥ अत्र
कलियुगे मातृगोत्रायाः मातृसपिण्डायाश्च परिणयने निषेध उक्तः पराक्षरेण । तत्र युगधर्मे ब्रह्मपुराणवचनम्—‘दीर्घ-
कालं नक्षत्रं धारणं च कर्मण्डलोः । गोत्रान्मातुः सपिण्डास्तु विवाहो गोत्रवत्तथा । नराथमेयौ मयं च कलौ वज्र्यां द्वि-
जातिभिः’ इति ॥ ४ यदीयसीम्—इयसा च न्यूना यदीयसी । तच्च न्यूनतं कन्याविवाहकालकथने कथयिष्यामः ।
५ अरोगिणीम्—अचिकित्सराज्यस्मादिदोऽगरीहिताम् ॥ ६ भ्रातृमतीम्—ज्येष्ठः कनिष्ठो वा भ्राता विद्यते यस्याः सा भ्रातृमती ।
अनेन पुत्रिकाशङ्का व्युदस्यते ॥ ॥ पुत्रिकाफलणविचारः ॥ अतएव मनुः—‘यस्यास्तु न भवेद्दाता न विज्ञायेत वा
पिता । नोपपच्छेत् तां प्राञ्जः पुत्रिकाधर्मशङ्का’ ॥ यस्याः पिता पुत्रिकाकरणाभिप्रायवाक्येति न ज्ञायते तां नोपपच्छेत् ।
एतच्च नैव शङ्क्यम् । तामभ्रातृकामप्युपपच्छेतेत्यभिप्रायः । न विज्ञायेत वा पितेत्युक्तेर्वरेण सह संश्रुतिर्पितृ विनापि पितुः संक-
ल्पमात्रात्कन्या पुत्रिका भवतीति द्रष्टव्यम् । तथाच गौतमः—‘अभिसंधिमात्रास्तुत्रिकेत्येषां तत्संशयं नोपपच्छेद्भ्रातृकामपि’ ।

पाठा०—१ त्रिकेत्येषा कथयत्ये ।

मनुष्ये—‘अपुनोऽनेन विधिना सुतां कुर्वन् पुत्रिकाम् । यदपत्यं भवेदस्यां तन्मम स्यात्सचाकरम्’ इति वरेण सह संप्रतिपत्तौ तु पुत्रिकारूपं स्पष्टमेव विज्ञायते । साच संप्रतिपत्तिर्वसिष्ठेन दर्शिता—‘अप्रावृक्षां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलंकृताम् । अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भविष्यति’ ॥ अयमेव तदानमन्त्रः । अस्याञ्च पुत्रिकाया गान्धर्वादाविव स्वपित्रादिभिः सह मापिन्द्र(स)गोत्राभिदृष्टिः । अतएव लीलाक्षिः—‘मातामहस्य गोत्रेण मातुः पिण्डोदकक्रियाम् । कुर्वन् पुत्रिकापुत्र एवमाह प्रजापतिः’ इति । तदेवमभिहितं पुत्रिकामात्रं क्लृप्तानः पुत्रार्थी प्रावृक्षतीमेवोपयच्छेतेति ॥७॥ असमानार्पणोऽत्र जायते । ऋषेरिद-
मार्पणं प्रररः । गोत्रप्रवर्तकस्य पुनैव्योवर्तको मुनिगण इत्यर्थः । तद्यथा गोत्रप्रवर्तकस्य भरद्वाजस्य व्यावर्तकावज्जिरोचूहस्पती । अत-
एनाज्जित्पत्रार्हस्पत्यभारद्वाजगोत्रमिति प्रयुज्यते । एतन्पुत्राप्युदाहार्यम् । गोत्रं तु वंशपरम्पराप्रसिद्धम् । यस्या वध्वा वरेण ॥१॥
प्रवर्तये गोत्रस्यं च नास्ति सा रघूनिवाहमहति । कचिद्गोत्रभेदेऽपि प्रवर्तक्यमस्ति । यथा—याज्ञवल्क्यपवाधूलमौनमौकानां भिन्न-
गोत्राणां मार्गैरन्तर्द्वयमावेतसेति प्रवरस्यैवयात्, अतस्तत्र विवाहप्रसक्तौ तद्वचच्छेदायासमानार्पेस्तुक्तम् ॥ कचित्प्रवरभेदेऽपि
गोत्रस्यम् । यथा—आज्जित्पत्राभ्यरीपयीननाधेति । मान्याग्रन्थरीपयौवनाधेत्यत्राज्जित्पत्रमान्यावृत्प्रवरभेदेऽपि यौवनाश्वगोत्रमेकम् ।
अतस्तत्र विनाहो माभूदित्यनमानगोत्रग्रहणम् ॥

गोत्रप्रवरनिर्णयः । नञ् निक्षेपमाह सूत्रकारः—‘एत एव ऋषिर्यात्रगरेऽप्यनुवर्तते । तारत्समानगोत्रत्वपन्थञ् शुभ्रगज्जित्पत्रां
गणान्’ इति । गोत्रप्रवर्तकाश्च प्राधान्येनाष्टौ युज्यन्ते । तेषां च बोधायनः—‘१ विश्वामित्रो २ जम-

दग्निर्देवर्षिर्वाजोऽथ ४ गौतमः । ५ अग्निर्देवर्षिसिष्ठः ७ कश्यप इत्येते सप्तऋषयः । मर्षर्षिणा ८ भगस्त्याष्टमानो यदपत्यं तद्रोत्र-
मित्याचक्षते' इति ॥ अत्र संग्रहकारोऽष्टादशगणनाहः—'१ जामदग्न्यो २ वीतहव्यो ३ वैन्यो ४ गुत्समदाहव्यः । ५ वाग्र्यश्चो
६ गौतम्याहव्योपि ॥ भरद्वाजाहव्यः ८ कृषिः ॥ ९ हारीतः १० कृष्णो ११ मौद्रल्यो १२ विरूपो १३ विष्णुवर्धकः । १४ अग्नि-
१५ विद्यामित्रकथ १६ यत्तिष्ठः १७ कश्यपाहव्यः । १८ अगस्त्यश्चेति मुनयो षष्टादशगणाः स्मृताः' ॥ १ जामदग्न्यः—
'जामदग्न्यभतस्तम श्रीरत्नसंयचनाहव्यः । जामवानैर्विसाषणिर्जीविन्तो देवरासकः ॥ वीतर्घ्यश्च शाखाख्यो वैरोहितवटाहव्यः ।
मन्दप्राचीनयोग्यः सादार्ष्टिणेणस्तनूपकः ॥ एतानि भार्गवाख्यानि दशसप्तोचराणि च । जामदग्न्यगणे तस्मिन् विवाहः पर-
स्परम्' ॥ २ वीतहव्यः—'वीतहव्या मौनमौक्तावपि बाधूलसंज्ञकाः । सावेदश्च पठेताति भार्गवाख्यान्वये गणाः । वीतहव्यस्य
नान्योन्यं न कार्यं पाणिपीडनम्' ॥ ३ वैन्यः—'वैन्यः पार्थश्च गोत्रे ब्रे भवतो भार्गवाहकौ । एष वैन्यगणस्तत्र ह्यन्योन्यं न
करग्रहः' ॥ ४ गुत्समदः—'उमे गोत्रे गुत्समदः सौनको भार्गवाहव्यः । गेणे गुत्समदे तस्मिन्नान्योन्यं पाणिपीडनम्' ॥
५ वाग्र्यश्चः—'वाग्र्यश्चो मित्रगुप्तो वै गोत्रे भार्गवनामकः । वाग्र्यश्चस्य गणस्तस्मिन्नुदाहो न परस्परम् ॥ जामदग्न्यादयः पञ्च
गणा भृशगणाः स्मृताः । नवाप्येषां गणानां तु विवाहः स्वापरस्परम्' ॥ ६ गौतमः—'गौतमोऽयास्य औचध्यः कक्षी-
वार्नाशिजस्तथा । बृहदुत्तयो वामदेवो गोत्राणीमानि सप्त च । गौतमस्य गणस्तस्मिन्विवाहो न परस्परम्' । ७ भरद्वाजः—

पात्रा०—१ यन्त्रो गृह्यमन्त्राक्षिन् ।

'भरद्वाजः शुद्धस्तत्रिवेद्य ऊर्जो यमः कृतः । द्यौश्चिरः क्षीरशृङ्गश्च वन्दनश्च बृहस्पतिः । सर्वः सत्वः कपिर्मोतवन्त्सो गार्ग्य-
 शुन्यकी । भरद्वाजगणाः सप्तदश गोत्रमिति स्मृतम् । तस्मिन्परस्परं कार्यं न कन्यापाणिपीडनम् ॥ ८ कपिः—'कपिश्च महवक्षीय
 ऋषयस्त्रीणि केवलम् । अयं कपिमणोऽन्योन्यं तस्मिन्नहि करग्रहः' ॥ ९ हारीतः—'हारीतो यौवनाश्वश्च मान्वाता कुत्स-
 नामकः । पित्रलः शुह्रदग्नी च मौमध्यवननामकः । अम्यरीपो दशैतानि हारीतस्य दश स्मृताः । तस्मिन्परस्परं पाणिग्रहणं
 नहि शोभनम्' ॥ १० कण्वः—'कण्वोऽजमीढ इत्येवं गोत्रे कण्वगणः स्मृतः । तस्मिन्परस्परं पाणिग्रहणं नहि शोभनम्' ॥
 ११ मीनल्यः—'मीनल्यताह्यर्ष्यभाम्यर्षाश्वाक्षीणि गोत्राण्यमूनि हि । मीनल्यस्य गणस्तत्र न मिथः पाणिपीडनम्' ॥ १२ विरूपः—
 'विरूपोऽष्टावर्दिनामा पृषदश्च मीनलः । चत्तारीमानि गोत्राणि विरूपस्य गणः स्मृतः । परस्परं विवाहोऽस्मिन् विधेय इती-
 रितः' ॥ १३ विष्णुष्टुदः—'विष्णुष्टुदः पौरुक्कुरसस्त्रसदस्युः ऋतुस्तथा । यपणो मद्रणारुश्च यादुरायणसंज्ञकः । सात्यकाम्यो-
 पतिर्त्सा च गविः सात्यकितालुकी । नितुदयेति गोत्राणि त्रयोदशमितानि च । विष्णुष्टुदगणस्तस्मिन् विवाहः परस्परम् ।
 गौतमादिगणा अष्टौ यस्तथाङ्गिरसां गणः । तेष्वेवैषां गणानां तु विवाहः स्यात्परस्परम्' ॥ १४ अत्रिः—'तदेतद्गोत्रनवकम-
 विभाष्यार्चनान्तः । न्यावाथो यामरश्च गविष्ठिरधनंजयी । सुमङ्गलिस्त्रिर्धाजवापश्चात्रिणो ह्ययम् । आत्रेयारुणो विवाहाख्यं
 न निषेयं मिथः शुभम्' ॥ १५ विश्वामित्रः—'विश्वामित्रो देवराजो मनुस्तन्तुश्च औल्हकिः । बाहुकिश्चकितोल्हको याज्ञव-
 रायश्च नारदः । शुह्रदग्निः कालत्रयी श्रवलिर्धनुरोहितौ । शालंकायनसावर्ण्यां कामकायनपूरणी । शालावतोऽग्निदेवश्च दमनः

श्रान्तोऽष्टरुः । आयो मधुच्छन्दमद्य देवश्रमपन्नं जयी । शुणः कतः शैशिव्य वारिषाणोऽधर्मणः । मृतुः पनथ धूम्राख्यो जठ-
रस्तं रुग्मेन्यरुः । एकोनचत्वारिंशद्वै विद्यामित्रगणः स्युः । मिथो नैते विवाहाः स्युः सगोत्राः कथिता यतः' ॥ १६ यसिष्ठः—
'यसिष्ठ इन्द्रप्रमद आभरदुसुसंकृती । पराश्वरः पूतिमाथो मैत्रारुणश्चक्रिकी । उपमन्युश्च कौण्डिन्यो गीरवीतस्तथैव च । एकादश
यसिष्ठाः स्युर्न विरासाः परस्परम्' ॥ १७ काश्यपः—'काश्यपश्च तथा वत्सरश्च नैधुवसंकृती । पूतिमापश्च रैध्यश्च तथा द्याण्डिल्य-
द्याण्डिला । देवतयासितं ते दद्या काश्यपसंक्षिप्ताः' ॥ १८ अगस्त्यः—'अगस्त्यदार्ढ्यच्युतकाविधमवाहस्तथैव च । त्रयोऽगस्त्या
मिथो नैते विवाहाः स्युः फदाचन । विद्यामित्रा जामदग्न्या दैनरातविवालिताः । परस्पर विवाहाः स्युः सर्वत्रेति विनिश्चयः ॥

पाठा—१ अष्टदिग्व्य सोमनि विद्यामित्रगणस्युः । एवमिमाणि चान्योच्य न कुर्वीताणि पोडनम् ॥ २ कौण्डिन्य पूतिमापश्च गौरिकीत पराश्वर । मैत्रा-
रुच्य तपिपथ उपमन्युगण स्युः । एकादश यसिष्ठस्य गोत्राण्यन्वित्र दोषद ॥ ३ काश्यपो रैधरीषी च द्याण्डिली देवत्येक्षित । तां कृति पूतिमापश्च वत्सरो मैत्रुवो
दग । गोत्राणि कश्यपगणस्य सोमन्योच्य न दोषद ॥ ४ त्रीत्यगस्त्यो नीतवाहो दार्ढ्यच्युत इति स्युः । एतोऽगस्त्यगणस्तस्मिन् विवाह परस्परम् ॥ जमदग्निगणस्यापि
विधानमगस्त्य च । न देवराजगोत्रेण विवाह स्मारकस्तथापि नि शमित्रगणश्च न । कतकोशिराद्येन चान्योच्य परमिवीर्यनम् ॥ काश्यपेयगणस्यापि
यसिष्ठगण गस्त्य २ । संहृन्निर्द्वीपापान्मां विवाहो न परस्परम् ॥ आत्रेयस्य गणस्यापि विद्यामित्रगणस्य च । परस्परं न कुर्वीत पाणिपीडनसंस्कारान् ॥ अथा
मनोरथुश्च भाल्लो राजपराय । साराभा राजत्तथैव नाहवस्तदनं तरम् ॥ तथापाद्युमय (३) श्रोत्रां सैरुषो राजशेवक । द्यायुडियश्च लौगाक्षित्वर्धवाशारदम्बक ।
एते मन्वेरेत्य प्रतर्बगिज्ञा निधि कदम्बा । मायत्रीयोनिष्वपानग्रीकूल प्रवर्तका । जहर्बसिद्धता राज्ञी कदम्बावमपि स्वयम् । तेषां गोत्रद्वय सुधस्ववा चाखिष्ठ
काश्यप तथा । एवमपि विवाहाः स्युः किञ्चि चेदपि विदुः ॥

विद्याभिया भारद्वाजाः कृतशृंगकद्वीचिरेः । पञ्चिंशत्तन्त्राद्याः स्युरन्योन्यमिति नियमः ॥ विद्याभिया अगम्य भनञ्जयसि-
न्निवाः । मिथो विरासाः सर्वे नैव दोषः कदाचन ॥ काव्यपानां वणिष्ठानां वृत्तिमोच यज्जि । गम्य मंठिना चेतस्यादिराहन्तु
गुमहलः ॥ देवराजानां जामदग्न्यविद्याभिराजं सर्वत्र मिथो विराहः । शुद्धकान्तीश्रिगलां मग्नाजविद्याभिराजं सर्वत्र मिथो वि-
राहः । संहविष्टमिमापानां कव्यपयसिष्ठरजं सर्वत्र विराहः । अनष्टयो ज्ञातिरुन्ना नवयो गजनायः । मीरदिगजनायश्च मैरन्धी-
राजसेरकाः । रन्यानुषिः व्यापुलिङ्गादिन्नोक्तादिशुद्धरकाः । एते यथोदय ज्ञानमिष्टा निजि कल्पयाः । प्रहरमिष्टानां नि-
धिकल्पपानां साव्यपरमिष्टरजं सर्वत्र मिथो विराहः ॥ गतु म्युलन्तरम्—‘मासिर्वी यम्य पो दयालनकल्प्यां न विराहरेत् ।
वक्षोत्रे वल्कले वापि विराहो नैव दोषकृत्’ इति । जन्मगोत्रगामिषिषयम् । ‘गुणेः स्वगोत्रप्रदास नोद्गाताः धर्मोद्गमयोः ।
न्यगोत्राद्यनभिज्ञी च विप्रैराचार्यमोत्रजाः ॥ ग्रासुपरायणकाः सर्वे दृगकथुनकृदयः । गोषडयेव्यनुजदः नृत्तश्रिगयो-
लया ॥ असंप्रदाहुरन्धूनामाचार्यप्रवराः मृन्ताः । पञ्चगामिन्निराहोसि मगोत्रैः गद नेर्यते ॥ ॥ मगोत्रान्निपादे निष्कृतिः ।
ये सगोत्रप्रवरां त्रिपदेदुन्नेयां निष्कृतिरुच्यते । मंमदे—‘मगोत्रो ममानप्रवरां कल्पाः परिलीय प्रजां उन्नाय शुक्रान्नप्रग-
परेत् । प्रजांच चण्डालेषु विनिक्षिपेत् । अस्माकतः प्रजाकायम्लकृन्तम् । प्रजाया भारद्वाजगोत्रान्नमोत्रः । प्रजातुन्यादे नान्द्रा-
यणम् । विराहमाने कृच्छं चरेत् । (मर्मत्र नवान्नेऽष्टोत्तरश्रंगमिदादिदोषः । परित्यक्तां गां जननीं रट्येदिति) ॥ इति प्रवर्गनि-
र्णयः ॥ इत्यमुक्तानि चारलक्षणानि । आभ्यन्तराणि त्वारत्र यत्कल्प्यशान्तरूपेण द्रष्टव्यानि ॥

अथ परलक्ष्णम् । तत्र गृहम्—‘बुद्धिमते कन्यां प्रयच्छेत्’ इति । अत्र बुद्धिमते इति कुलादीनामुपलक्षणार्थम् । तत्र चन्द्रिकायां विष्णुः—‘ब्राह्मणस्य कुलं शालं न वेदाः सपदक्रमाः । कन्यादाने तथा श्राद्धे न विद्या तत्र कारणम्’ इति । कन्यादाने ब्राह्मणस्य कुलप्राप्त्यान्वयप्रतिपादनपरमिदं वचनं ननु लक्ष्णान्तरनिषेधपरम् । अतएव यमः—‘कुलं च शीलं च वयश्च रूपं विद्यां च वित्तं च तत्प्राधान्यां च । एतान्गुणान्सप्त समीक्ष्य देया कन्या बुधैः श्रेयमचिन्तनीयम्’ इति । लैङ्गेयि—‘दातव्या भोत्रियार्यैर ब्राह्मणाय तपस्विने । साक्षादधीतवेदाय विधिना ब्रह्मचारिणे’ । अत्र ब्रह्मचारिण इत्यस्यायमर्थः—अस्त्वलितब्रह्मचर्येणैव प्रथमविवाहः कार्यः । ब्रह्मचर्यस्तल्लिते ‘यो ब्रह्मचारी स्त्रियमुपेयात्स गर्दभं पशुमालभेते’त्यादिना विहितं प्रायश्चित्तं कृत्वा कन्यामुब्रूहेदिति । तदिदमभिसंधायाह याज्ञवल्क्यः—‘अविशुतब्रह्मचर्यो लक्ष्ण्यां स्त्रियमुब्रूहेत्’ इति ॥

अथ सामुद्रिकलक्ष्णम् । समुद्रस्तु सर्वलक्षणपरीक्षातः प्रागायुःपरीक्षा कर्तव्येत्याह—‘पूर्वमायुः परीक्षेत पञ्चाङ्गलक्षणमादिशेत् । आयुर्हीननराणां च लक्ष्णैः किं प्रयोजनम् ॥ वामभागे तु नारीणां दक्षिणे पुरुषस्य तु । निर्दिष्टलक्ष्णैस्तेषां समुद्रवचनं यथा ॥ पञ्चदीपं चतुर्दशं पञ्चमूर्ध्म पटुमवम् । सप्तर्क्तं त्रिगम्भीरं त्रिविलीर्णं प्रशस्यते ॥ बाहुनेयान्तरे चैव जातुर्नोसा तथैवच । स्तनयोरन्तरं चैव पञ्चदीर्घं प्रशस्यते ॥ ग्रीवा प्रवननं शुष्ठं इत्थं बद्धे च शोभने । इत्थानि यस्य चत्वारि पूजामामोति नित्यशः ॥ मूत्रमाण्यदुलिपर्वाणि दन्तकैरनुरालचः । पञ्च सूरमाणि येषां स्युस्ते नरा दीर्घजीविनः ॥ कथः कुक्षिर्धै प्राणश्च स्कन्धवक्षोलला-

पाठा०—१ नर वेदाः पदक्रमाः । २ ‘कुक्षिश्च वक्षश्च प्राणश्च स्कन्धवक्षोलला-’ ।

टिकाः । एतत्सर्वं विनिर्दिष्टमुन्नतं यद् ग्रथयते ॥ नेत्रान्तं रक्तपादं च लघुरोष्ठं च तालुकम् । जिह्वा नखाश्च ते सप्त रक्तवर्णाः
 शुभाचराः ॥ स्वरः सतं च नामिथ त्रिगम्भीरं ग्रथयते । उरः शिरो ललाटं च त्रिविस्तीर्णं ग्रथयते ॥ मृगमर्धं शरीरस्य सर्वं वा
 मृगमुन्नयते । तत्रापि चक्षुषीं श्रेष्ठे प्राणं तु तदनन्तरम् । वर्णात्परस्परः स्नेहः स्नेहात्परस्परः स्वरः । स्वरात्परस्परं सत्त्वं सर्वं प्रतिष्ठि-
 तम् ॥ उरोविशालो धनधान्यभोगी शिरोविशालो वृषपुद्गवः स्यात् । कटीविशालो बहुसुखभोगी विशालपादस्तु धनी सुखी
 स्यात् ॥ चक्षुःस्नेहेन सौभाग्यं वृन्तस्नेहेन भाजनम् । तपः स्नेहेन शय्या स्यात्पादस्नेहेन वाहनम् ॥ अकर्मकठिनौ हस्तौ पादौ
 चाप्यनि कोमलौ । यस्य हस्तौ च पादौ च तस्य राज्यं विनिर्दिशेत् ॥ दीर्घलिङ्गे तु दारिद्र्यं स्पूललिङ्गे च निर्धनम् । कृशलिङ्गे तु
 सौभाग्यं रसलिङ्गे तु भूषतिः ॥ कनिष्ठाङ्गुलिदेशे तु रेखा गच्छति मध्यमा । अविच्छिन्ना तु रेखा स्वावशीत्यायुर्विनिर्दिशेत् ॥
 यनामिकापर्मतिक्रमेद्येत्कनिष्ठिका वर्षशतं च जीवी । समे लघीतिर्विषये तु सप्ततिर्यवार्धहीने यत्तु पष्ठिमादिशेत् ॥ अङ्गुष्ठोदर-
 मध्यस्थो यनो यस्य विराजते । उत्पन्नभोग्यभोगी तु स नरः सुखभाग्यवेत् ॥ रेखाभिर्वह्नुभिः क्लेशमव्याभिर्धनहीनताम् ।
 रक्ताभिर्धनमाप्नोति कृष्णामिर्दुःखितो भवेत् ॥ अतिमेघोऽतितीक्ष्णश्च विक्रमी च सुखी तथा । अतिस्निग्धा च दृष्टिः स्वात्स-
 नरोऽव्याप्तो भवेत् ॥ अङ्गुर्दं कुण्डलं चक्रं यस्य पाणितले भवेत् । तस्य राज्यं विनिर्दिष्टं समुद्रवचनं यथा ॥ मरुत्ये शतं वि-
 जानीयान्मरुते तु सहस्रकम् ॥ यदे कोटिं विजानीयाच्छङ्खे कोटिमहस्रकम् ॥ अतिकृष्णमतिथेयतमतिरक्तं तथैव च । इत्थं वर्णेन
 रोगी च नारदस्य वचो यथा' इति ॥ ॥ उत्पत्तपरिमले पादादिलक्षणमाह वराहमिहिरः—'अस्त्रेदिनौ मृदुतरी कमलो-

संस्कारय.

विवाह.

॥ ३१२ ॥

दत्तायै शिशुदुहती स्नियमाभ्येनरां मुषार्थी । उष्णी क्षिराक्षिरहितौ च नियूहयुक्तौ कूर्मोचतौ च चरणौ मनुजेश्वरस्य' ॥
 अन्त्यार्थः—शिशुदुहती अक्षिरत्नादुली । रुचिताः पार्थनरा ययोः । कूर्मशृङ्खलुचतोपरिभागौ एवंविधौ पादौ नरस्य रात्र्यप्रदावि-
 ल्यर्थः । 'शृङ्गारविरूपणन्दनरौ यक्तौ क्षिरासंहतौ संशुष्कौ क्षिरत्नादुली च चरणौ क्षरिष्यदुःखप्रदौ । मार्गयोल्कटिकौ
 क्तायामदृष्टौ बन्धस्य निष्क्षिप्तिदौ ब्रह्मणो परिदग्धसृक्किल्लौ प्रीतावगम्यारतौ' इति । अन्त्यार्थः—शृङ्गारिकावप्रविलिपीणौ
 भुजानग्रिगर्धौ उल्कटिकौ मध्यादुचतौ मार्गवासकरो दग्धसृक्कावद्विवर्णकान्तिपत्तरी ब्रह्मयथादिपातकातिपातकौ अगम्यस्त्रीगमने
 न प्रीतावपिति ॥ ॥ अत्रानुल्लक्षणमाह समुद्रः—'अदुष्टौ दृगुली वेपां वे नरा भाग्यवर्जिताः । कृशसिक्कितानुष्टा नरा-
 भेदानशीलिनः । चिपिदार्त्तकूर्तर्मपरिदुष्टैरतिनिन्दिताः ॥ यस्य प्रदेक्षिनी दीर्घा अदुष्टं समतिक्रमेत् । स्त्रीभोगं लभते नित्यं पुरुषो
 नाय संश्रयः ॥ कनिष्ठायां तु दीर्घायां मुग्धस्य तु भागिनः । विह्वलैः स्फुटितैः स्थूलैर्नरैर्दोरियभागिनः ॥ ब्रह्महत्याः
 प्रहर्षन्ति दुरूपं हर्षितैर्नराः । मूर्खैरुपचिदंत्तात्रैर्नरैर्भूषतयो मत्ताः' इति ॥ ॥ अथ जहालक्षणमाह पराहभिच्चिरः—'प्रवि-
 रलतनुपरोमजहा विरदकरमतिर्मरौगभिः । उपचिनसमजानवथ भूषा धनरहितास्तु सृगालतुल्यजहाः' इति ॥ ॥ अथ
 यादुलक्षणम्—'विपुलायत्युच्छिन्नांसी क्षिप्तौ तौ बर्हलो च करो । करिफसदक्षल्पावाजादुविलम्बितौ समो पीनी ॥ बाहू दृष्ट्वी-
 नानामधनानां रोमद्वौ हन्यौ' इति ॥ अथ ललाटलक्षणम्—'रेखाः पञ्च ललाटे तु क्षियो वा पुरुषस्य वा । शतवर्षाणि संजीवेद-
 श्वर्यं चाधिगच्छति ॥ अक्षीतिस्तु चतुरेखास्त्रिभुभिः सप्तभिर्भवेत् । दाम्भ्यां पश्चिर्निर्दिष्टा चत्वारिंशच्चैकया ॥ अरेसेन ललाटेन

विद्यदायुर्मवेदिति ॥ विद्युत्सद्यश्च वापि ललाटे यस्य दृश्यते । श्रीयत्सं स्वस्तिकाद्यं वा स भौगेश्वर्यभागभवेत्' इति ॥ ॥
 अथ शिरोलक्षणम्—'यटभूर्पा ध्यानरुचिर्दिग्तकः पाण्डुरदनैस्त्यक्तः । निम्रं तु शिरो महतां बहुनिम्रमनर्थकं भवति' इति ॥ ॥
 अथ केशलक्षणम्—'पर्ककण्वैः स्निग्धैः कृणौराकुञ्चिवैरभिचाग्रैः । द्युभिर्नचातिवहुभिः केशैः सुलभापरेन्द्रो वा' इति ॥ ॥
 अथ मर्गान्नलक्षणम्—'यद्यद्वात्रं लब्धं मांसविहीनं शिरायनद्धं च । तप्तदनिष्टं प्रोक्तं विपरीतमतः दुग्धं सर्वम्' इति ।
 याज्ञवल्क्यः—'एतरेय गुणैर्युक्तः सवर्णः श्रोत्रियो वरः । यन्नात्परीक्षितः पुंस्त्वे युवा भीमाञ्जनप्रियः' इति ॥ ॥ पुंस्त्वप-
 रीक्ष्यप्रकारमाह नारदः—'यस्यास्तु ज्ञवते योजं द्रादि मूत्रं च फेनिलम् । पुमान्स्याल्लक्षणैरेतैर्विपरीतस्तु पण्डुकः' । भीजं दीर्यम्
 द्रादि ध्वनिम् ॥ ॥ एतल्लक्षणपरीक्षणे कारणमाह स एव—'अपत्यार्थं स्त्रियः दृष्टाः स्त्री क्षेत्रं भीजिनो नराः । क्षेत्रं
 भीजवने देयं नापीजः क्षेत्रमर्हति' इति ॥ अत्रान्यान्यपि वर्ज्यान्याह कात्यायनः—'उन्मत्तः पतितः कुप्टी तथा पण्डः सगो-
 व्रजः । चक्षुःश्रोत्रविहीनश्च तथापम्पारदूषितः ॥ दूरत्वानामविधानां मोक्षमार्गानुसारिणाम् । शूराणां निर्धनानां च न देया
 कन्यका दुर्धैः' इति । धर्मिष्ठे—'अस्यासन्धेऽतिदूरे च अत्याढ्ये चातिदुर्धेले । दृचिहीने च मूर्खे च यद्वस्तु कन्या न दीयते' इति ॥
 परागारम्भाय धित्त कण्ठे तु—'कन्यां यच्छति दृढाय नीचाय घनलिप्सया । कुरुष्वाय कुशीलाय स प्रेतो जायते नरः' ॥ ॥
 कन्याशुलकप्रायश्चित्तम्—अथ दारिद्र्यादिना कन्यां दुरत्नेन यो ददति तस्य प्रायश्चित्तमुच्यते ऋत्विधाने—'महत्तत्सोमवर्गे
 च लब्धं वेदिष्णुमन्दिरे । कन्याविक्रयदोषस्तु प्रणश्यति न संशयः' इति ॥

अप परिषेन्नादिनिर्णय उच्यते । तत्र मनुः—‘परिविचिः परिवेत्ता यथा च परिविन्दति । ते सर्वे नरकं यान्ति दा-
व्यान्नरुपश्चमाः ॥ तेषां लक्ष्णमाह स एव—‘दाराभिहोत्रसंयोगं कुरुते योऽग्रजे स्थिते । परिवेत्ता ॥ वित्रेयः परिविचिस्तु
पूर्वजः’ । अग्रजे श्रन्दे स्थिते सतीत्यर्थः ॥ तथाच मनुः—‘अग्रजे ब्रह्मचर्यस्य योऽनुजो दारसंग्रहम् । कुरुते परिवेत्ता स
परिविचिप्रजो भवेत्’ । अग्रजोऽन सोदर्यो विवक्षितः ॥ तथाच गर्गः—‘सोदर्ये तिष्ठति ज्येष्ठे न कुर्यादारसंग्रहम्’ इति ।
गोदर्याभावे तु न दोषः ॥ तथाच शातातपः—‘पितृव्यपुत्राः सापत्नाः परनारीसुतास्तथा । दाराभिहोत्रसंयोगे न दोषः परि-
वेदने’ । सापत्ना अन्यमावृत्ताः । परनारीसुताः क्षेत्रलादयः ॥ यमोपि—‘पितृव्यपुत्रान्सापत्नान्परपुत्रांस्तथैव च । दाराभिहोत्र-
पर्येषु नाधर्मः परिविन्दतः’ इति । परपुत्रा इत्तकनीतादयः ॥ गौतमोपि—‘मित्रोदरे दत्तके च पितृव्यतनयेऽग्रजे । दाराभि-
होत्रसंयोगे न दोषः परिवेदने’ इति ॥ ॥ सोदरस्य विपयेपि कचित्परिवेदने दोषाभावमाह शातातपः—‘क्षीये देशान्त-
रस्ये च पतिते मिथुके तथा । योगशास्त्रामियुक्ते च न दोषः परिवेदने’ । मिथुकः प्रव्रजितः । योगशास्त्रामियुक्तो विरक्तः ॥
जमदग्निरपि—‘काणान्धनधिरन्यप्लपण्डकुष्ठादिपातके । पङ्गी कुञ्जे क्रियाहीने न दोषः परिवेदने’ ॥ कात्यायनोपि—‘देशान्तर-
स्थान्क्षीनांश्च ठपर्णांश्च सहोदरांश्च । वेद्यासंसक्तपतितश्चद्रुल्यान्सरोभिगः ॥ बडम्कान्धनधिरकुञ्जवामनसेलकान् । अतिबुद्धान-
भार्यांश्च कृपितकान्परस्य च ॥ घनघृद्धिप्रसक्तान्ध कामतथारिणस्तथा । कुहकोन्मचचोरांश्च परिविन्दन् दुष्पति’ ॥ खेलको भग्नपादः ।
अमार्यो नैष्ठिकनत्रचारिणः । कामतथारिणः स्वेच्छया विवाहाविद्वेषाः ॥ ॥ ज्येष्ठे देशान्तरगते कालप्रतीक्षामन्तरेण परिवेदने

दोषमाह वसिष्ठः—‘अष्टौ द्वादश वर्षाणि ज्येष्ठश्रातरमन्निविष्टमप्रतीक्षमाणः प्रायश्चित्ती भवति’ इति । अनिविष्टमकृतविवाहम् ॥ स्मृत्यन्तरे तु—‘द्वादशैव तु वर्षाणि ज्यायान्वधर्मार्थयोगतः । न्याय्यः प्रतीक्षितुं आत्रा श्रूयमाणः पुनः पुनः’ इति ॥ ॥ अम्रती-
 ह्यानाह काव्याजिनिः—‘उन्मत्तः कित्तिपी कुष्टी पतितः क्लीब एव च । राज्यस्माभयानी च न न्याय्यः स्यात्प्रतीक्षितुम्’
 इति ॥ ॥ भिक्षोदरविषयं संहितासारावल्यां गर्गेणोक्तम्—‘एकमातृप्रसूतानां पुत्राणां परिवेदने । दोषः स्यात्सर्ववर्णेषु न
 दोषो भिक्षमावृष्टु’ इति ॥ ॥ एकमातृप्रसूतानां स्त्रीणां क्वचित्परिवेदनेपि दोषाभावमाह दृढमनुः—‘विवाहानधिकारः
 स्याद्वैष्टक्या स्थिता यदि । तदकुक्षां विना वापि कनिष्ठामुदहेत्तदा । कालप्रतीक्षणं न स्याद्रजोदृष्टं न दोषभाक्’ इति । अन्यत्सर्वं
 पुनरिवेदनोक्तमनुसंधेयम् ॥ ॥ अत्र परिवेदनादीनां प्रायश्चित्तं पाराशरप्रायश्चित्तकाण्डे—‘परिविचिः परिवेत्ता यथा च प-
 रिविपते । ते सर्वे नरकं यान्ति दातृयाजकपञ्चमाः ॥ द्वौ कुच्छ्रौ परिविचेस्तु कन्यायाः कुच्छ्र एव च । कुच्छ्रातिकुच्छ्रं दातृस्तु
 दाता चान्द्रायणं चरेत्’ इति ॥ नचात्र परिवेदुः प्रायश्चित्तमनुक्तमिति शङ्कनीयम् । परिविचितिशब्देन तस्याप्युपलक्षितत्वात् । अतएव
 यमः ॥ परिविचित्परिवेदोद्वयोः समं प्रायश्चित्तमाह—‘कुच्छ्रौ द्वयोः परिवेदोः कन्यायाः कुच्छ्रमेव च । अतिकुच्छ्रं चरे-
 दाता यथा चान्द्रायणं चरेत्’ इति । प्रायश्चित्ताचरणानन्तरं परिवेत्तेः कर्तव्यमाह वसिष्ठः—‘प्ररिविचिनः कुच्छ्रातिकुच्छ्रं
 चरित्वा तस्मै दत्त्वा पुनर्वेदेतु तु तामेवोपयन्तेवेति । तस्मै दत्त्वा ज्येष्ठाय निवेद्य पुनरुदहेत् ॥ कामित्यपेक्षायामाह—‘तामेवो-

पाठाः—१ कुच्छ्रद्वय परिवेत्तु । २ कुच्छ्रातिकुच्छ्र दनुत्तु ।

परचञ्जेति ॥ अपमेय न्यायो ज्येष्ठरुनियोरुपायनव्युत्क्रमे मगिन्योर्विवाहव्युत्क्रमे चानुसंधेयः ॥ अतएव गौतमः—‘परि-
रिणिपरिवेगुपपर्योहितपर्याधानग्रेदिधिपूषतीनां संयत्सरं श्राद्धं त्रयचर्च’मिति ॥ अग्रेदिधिपूषत्यादौ विशेषो वसिष्ठेनोक्तः—
‘अग्रेदिधिपूषतिः कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा निविशेत् । तथा चोपचञ्जेत् दिधिपूषतिः कृच्छ्रातिकृच्छ्रं चरित्वा तस्मै दत्त्वा पुन-
निविशेत्’ति ॥ अग्रेदिधियादर्लक्षणं देवलेनोक्तम्—‘ज्येष्ठ्यायां यद्यनृदायां कन्यायामुद्धतेऽनुजा । या साग्रेदिधिपूषत्या पूर्णो
तु दिधिपूः स्मृता’ इति । तत्राग्रेदिधिपूषतिर्द्वादशरात्रं कृच्छ्रं श्राद्धापत्वं चरित्वा ज्येष्ठ्यायामन्येनोद्धायां पश्चात्तामेवोद्धहेत् । तां
दिधिपूम् । दिधिपूषतिस्तु कृच्छ्रातिकृच्छ्रं चरित्वा सोढां ज्येष्ठां तस्मै कनीयस्याः पूर्वोद्दि दत्त्वाऽन्यामुद्धहेद्दि’ति । इति
परिवेगादिनिर्णयः ॥

अथ विवाहकालः ॥ अथेदानीमेतच्छृणुलक्षितयोर्यध्वरयोर्विवाहकालप्रमाणमुच्यते । तत्र नारदः—‘पुण्येऽब्दे
जन्मनः ग्रीणां प्रीतिदं पाणिपीडनम् । तथ पुंसामपुण्येभ्ये व्यत्यये नाशने तयोः’ इति ॥ आचार्यस्तु—‘कुलशीलवयोवृत्तल-
पाश्यां नप्रिकां शुभाम् । विधिना तु यरः कन्यामुद्धहेदात्मनः समाप् ॥ सप्तम्या कन्यकानास्त्री श्रेयवी स्यादुभान्विता ।
गामसादशुनर्पायो विग्रेहेदिधिपूषतुमान् ॥ अष्टवर्षा भवेद्ग्रीरी पुनर्गौतमवर्धिनी । पञ्चविंशतिवर्षयस्तां कन्यामुद्धहेत्ततः ॥ रोहिणी
नववर्षा सादनधान्याविगर्धिनी । तामुद्धहेत् भतिमान्सर्वकामार्थसिद्धये ॥ ऊर्ध्वं दद्याद्वाधा कन्या प्राप्नोददर्शनापु सा । गान्धारी

पाशा०—१ विवेकमुद्रिका । २ मुद्रादेरिजः ।

स्थात्समुद्राद्या पिरजीवितुमिच्छुना' इति ॥ यमः—'दद्याद्गुणवते कन्यां नम्रिकामविशङ्कितः' इति ॥ गौतमोऽपि—'ग्रयच्छेन्न-
 भ्रिकां कन्यामृतकालमयादिह । ऋतुमत्यां तु तिष्ठन्त्यां दोषः पितरमृच्छति' इति ॥ नम्रिकालक्षणं स्मृतिभास्करे । तत्र
 पुराणम्—'यावन्न लक्षां जनाति कन्या पुरुषमंनियौ । योन्यादीन्नावगृहेव सवद्भवति नम्रिका' । संग्रहकारोऽपि—'यावन्नैवं
 न यज्ञाति यावत्क्रीडति पांसुभिः । यावदोषं न जानाति तावद्भवति नम्रिका' इति । अमरसिंहस्तु—'गौरी तु नम्रिकाऽनाग-
 तातैवा' इत्याह । उल्लिखितमेवैतद्विज्ञभटेन—मनसा विवाहं प्रतिगुरते प्रत्युद्गच्छतीति गौरी । 'गुरी उद्यमने' । ललते व्रीत्यतीति
 नम्रिका । 'ओलसृजी व्रीडने' । अथ नम्रिकाशब्दो विरुद्धलक्षणया गौर्यां वर्तते । अनागतमार्तवमस्या इत्यनागतार्तवा । अन्द-
 ससवर्षाधिकानां नामानीति । अतएव संवर्तः—'अष्टवर्षा भवेद्गौरी नवमे नम्रिका भवेत् । दशमे कन्यका प्रोक्ता द्वादशे
 वृषली मता' इति । एवंच सत्येषां वचनानामेकवाक्यताङ्गीकृता । आरभ्य जननादर्वागर्तवात्सर्वकालयुक्ता नम्रिका विवाह्या
 भवतीति संपद्यते । गौतम आह—'विवाह्या जननादूर्ध्वं चतुर्थाब्दात्परं स्त्रियः । आदशमाश्वपर्वन्तमारजोदर्शनात्पुरा' इति ।
 'चतुर्थे जननात्पूर्वं न विवाहेति केचन । गौरीव कन्यका भाति चूडादूर्ध्वमिह स्त्रियः' इति । तस्माद्यौलकालादूर्ध्वमारजोदर्शनात्त-
 स्मिन्पालिशानामपि नम्रिकामां यापि क्षीणां विवाह उक्तः—'विशुद्धवैशजां कन्यां सुभगां सुमनोरमाम् । शुद्धां यवीयसीं हृद्या-
 मसमानार्पणोन्नजाम्' इति । विवहेदिति शेषः । कश्यपोऽपि—'पूर्वोक्तलक्षणोपेतां रोषदोषविचर्जिताम् । अष्टाब्दां विवहेत्तां
 तु त्र्यष्टाब्दो वा चरः शुभाम्' इति । भगवान्—'चतुर्होयनकन्यां तु विवहेत्योऽष्टाब्दकः । त्रिशद्वर्षो द्वादशाब्दाकरग्रहणमिव्यते ॥

प्राग्द्वादशान्द्रतुसस्तु द्वादशादिति चापरे । विवाहं न प्रशंसन्ति पुत्रायुष्टिभिच्छ्रवः ॥ विवाहं नैव दुप्यन्ति कलौ तु नियमादिहेति । द्वादशा द्वात्रिंशत्स विवाहनिषेधादिदं वचनमुक्तम् ॥ भरद्वाजगृहो—‘विशाब्दस्य च कर्तव्या सप्ताब्दा कल्पता शुना । त्राल्लियशवेद्वादशाभ्याद्दर्शनं पदसप्तिका स्त्रियम् ॥ वरस्तु विवहेत्याश्वधतुर्विंशत्समस्तथा । हृद्यां तां नववर्षीया दध्नर्पमथापि पा’ इति ॥ यमोपि—‘अथको विगृहेत्याजो ह्यष्टाब्दां विधिपूर्वकम् । चत्वारिंशत्समः कुर्याद्द्वादशाब्दां विशेषतः ॥ तत्राग्रेष्टाब्दिका कन्यामायुः प्रश्नाभिरुद्धये । विपरीतं न कर्तव्यं पुनार्थी नीरुजस्तथा’ इति ॥ अत्र विशेषमाह हेमाद्रायनि—‘नलचर्यं दीर्घकालं तदुक्तत्रतचारणम् । पुनर्विवाहस्य कलौ भवेनाशकरः स्त्रियाः ॥ न कुर्याच्च गवालम्भमशालम्भं च तत्कलौ’ इति । दीर्घकालं ब्रह्मचर्यमियमादीनो निषेधात्स्त्रीणां द्वादशाब्दचतुर्दशाब्दपर्यन्तावधानकालेक्षणनियेधादत ऊर्णं रत्नसलेत्युक्त्या च स्त्रीणां चतुर्वर्षाद्दर्शनं द्वादशाब्दपर्यन्तं तस्मिन्वालिद्याया अपि विवाह उक्तः । अत्र किंचिद्विशेषमाह्यापस्तम्भः—‘सात्पञ्चदशवर्षस्य विवाहस्तस्य रोषितः । त्रिनिवर्षाधिका न्यूनां वरा तां विवहेत्स्त्रियम्’ इति ॥ अङ्गिरा अपि—‘कन्यां वरसुमां न्यूनां विवहेद्विनिवर्षिकाम् । उक्तं तत्सोढशाब्दात्त्राग्निवाहमिदमुच्यते ॥ अपकृष्य ततान्सर्वान्कुर्वन्त्यस्य विचक्षणः । तदिदं नादत्त पूर्वराचार्यः कालमीक्षणात् ॥ कलावनियमत्वेन कर्तव्यमिति चापरे’ इति । वाट्स्य । इत्यादित्रयैर्वरस्य द्वादशाब्दात्प्रागेव विवाहो नादत्तः । तदूर्ध्वं कर्तव्य एवेत्यलमतिप्रसङ्गेन ॥ ‘सप्ताब्दा समकाला या न विवाहा कदाचन । नस्तु द्विनिवर्षादिन्यूनां कन्यां समुद्देहेत्’ इति ॥ ॥ रत्नोदर्येनात्पर विवाहनिषेधवच्छेदवे तन्निषेधाभावात् । अत्र कश्चिद्विशेषोस्ति । अतिरात्रे पोडशिनं

अथैकोदशमूतानां मण्डनमुण्डननिर्णयः संहितासारावल्याम्—‘न मण्डनान्मुण्डनमूर्ध्निषिष्टं न पुन्योर्मण्डनमेकवर्षे । न पुनिरादौ र्मसुतयेऽपि निषादक्रायं द्रुहितुश्च कुर्यात् ॥ यासिष्टे—‘न पुंविवाहोर्ध्वसुतयेऽपि विवाहक्रायं द्रुहितुश्च कुर्यात् । न मण्डनाद्यापि द्वि मुण्डनं च गौर्यकृतायां यदि नाद्रमेदः’ । (नारदः—‘पुनोद्वाहात्परं पुत्रीविवाहोऽपि ऋतुत्रये । न तयोर्नित-
मृदाहानमन्त्रले नान्यमद्रलम्) । गौर्यकृतायामिति विज्ञातसावित्र्ये द्रष्टव्यम् । वदुक्तं स्मृत्यन्तरे—‘कुले ऋतुनयादवर्षात् मण्डनान् त मुण्डनम् । प्रमेष्ठाभिमो नेष्टो न चेष्टं मण्डनत्रयम् ॥ कुले ऋतुनयादवर्षाद् कुर्यान्मण्डनद्वयम् । मण्डनान्मुण्डनं चैव प्रवेद्यान् त निर्गमः ॥ पुनोद्वाहात्परं पुत्रीविवाहोऽपि ऋतुत्रये । अर्चान्तरान्मुण्डनं च नैरुदा मण्डनद्वयम् ॥ ॥ एकदा शोभनद्वयं न कुर्यान्मित्युच्यते मायणीये—‘एरुम्भिन् शोभने वृत्ते द्विशुभं नैव फलयेत् । यदि कुर्यात्प्रसादेन तत्र स्यादशुभं क्षुत्तम् ॥ अर्च-
भेदे मति विवाहोपनयनयोरनिषेध उच्यते संहितासारावल्याम्—‘काल्पने चैमासे तु पुनोद्वाहनिषेध उक्तो नारदेन—प्रत्युद्वाहो कुर्यात् नर्तुत्रयविलम्बनम्’ इति । इत्येकोदशविवाहोपनयननिर्णयः ॥ ॥ अब प्रत्युद्वाहनिषेध उक्तो नारदेन—प्रत्युद्वाहो नैव फलार्थो नैरुम्भे द्रुहितुद्वयम् । नर्चकजातयोः पुंसोरेकत्रये तु कन्यके ॥ नैवं कदाचिदुद्वाहो नैरुदा मुण्डनद्वयम्’ इति ।
अन्वय—‘नैतन्त्रये तु कन्ये दे पुनर्गोरेकत्रययोः । न पुत्रीद्वयमेकस्मै प्रदद्यात् रुदाचन’ ॥ ॥ अथ गुरुसूर्यत्रलम् । अथेदानी-
मुक्तगुणयिष्टयोर्धूवरयोर्विवाहकाले गुरुसूर्यत्रलस्य प्राधान्यात्तद्वलं यत्कुमादौ गुरुचारफलमाह श्रीपतिः—‘यदि

गुरुरतिचारोऽनीन संवत्सरान्ते भवति तदधिमामसे सिंहसंस्थे च जीवे । अतुगतरविरास्ते नीचगे निजिते वा धुपनयनमनिष्टं यज्ञ-
 यात्राविवाहाः' इति ॥ ॥ तत्र सिंहस्थगुरुविषये लछः—'गुरुर्मघायां पुरुषं निहन्ति भाग्ये स्त्रियं दृष्टिं वदन्ति गर्गाः ।
 सिंहस्थ चान्त्योचरपावसंस्तथा स जीवथ सुप्तं निहन्ति ॥ ॥ अस्व देशव्यवस्थामाहागस्त्यः—'सिंहस्थिते देवगुरौ विवाहं
 नेच्छन्ति यात्रां यमुनातटान्ते । कलिङ्गचक्रैर्यथ भागधेयु दोषः प्रयुक्तो न तथान्यदेशे' । तथाच गौतमः—'कण्ठीरयस्थे धिपणे
 विवाहं कुर्याच्च यात्रात्रतगन्धदीप्ताः । गोदावरीं चोचरतोहि दोषो गोदावरीदक्षिणतो न दोषः' । तत्र विशेषपमाह देवलः—'व्रत-
 गन्धनं प्रतिष्ठां विवाहमय मन्दिरप्रवेशं च । यात्रां च याम्यदेशे कुर्यादार्यो न सिंहांशे' । आर्यो बृहस्पतिः ॥ ॥ अथ गुरुशु-
 क्रास्तमयकालनिषेध उच्यते श्रीघरीये लछेन—'अस्तमिते भृगुवनये नारी म्रियते बृहस्पती पुरुषः । दंपत्योः सह मरणं
 पाणिग्रहणोदिते केतौ' । अत्र विशेषपमाहागस्त्यः—'एको मृदो भवेदन्यः स्त्रोषमित्रांशगो यदि । स्वराक्षिमूर्तिगन्धैव मृददोपो
 विनश्यति' । मूर्तिगो लग्नः । बृहस्पतिस्तु—'यदेकस्यापि मृदत्वे शुभकर्म न दोषकृत । द्वयोर्मृदत्वमेवोक्तं दोषदं गुरुशुक्रयोः ॥
 द्विजन्मादिशुभे कार्ये शुक्रमौख्यं न दोषदम् । त्रैवर्णिकानामेवोक्तं दोषदं गुरुशुक्रयोः ॥ क्षत्रियाणां विशेषेण भृत्यानां राजसेवि-
 नाम् । मीढ्यदोषं न पश्येत् दीक्षाणामेव कारयेत्' ॥ नारदः—'अतिपातिषु कार्येषु राज्ञां तत्कर्मकारिणाम् । विवाहादीनि कार्याणि
 मीढ्येऽपि गुरुशुक्रयोः ॥ शान्तिं कृत्वा तथोस्तद्वच्छक्रद्वेन्द्रमधिणोः । होमैर्दानैर्जपैर्वापि तयोरुदितमर्चकैः' इति ॥ तयोः समसप्तके
 निषेध उच्यते बृहस्पतिना—'यदा जीगसितौ चक्रे परस्परनिरीक्षितौ । सप्तमस्थौ तदा दोषो मृदत्वादतिरिच्यते' । अस्व देश-

विभाग उच्यते संग्रहे—‘सप्तदशिर्गुरोः शुक्रं नर्मदोचरतो भवेत् । नर्मदायाम्यभागे तु समदृष्टिर्न विद्यते’ इति ॥ ॥ तयोर्वा लघुद्वारनमियेषः—‘बालः शुक्रो हरेत्कृष्णं क्षीगः शुक्रः पतिं हरेत् । बालो बृहस्पतिः पुंसां क्षीणस्त्रीणां न शोभनः’ इति ॥ तत्र दिनसंख्यामाह नारदः—‘पञ्चात्रागुदितः शुक्रो दशत्रिदिवसाः शिशुः । बृहः पञ्चदिनं पक्षं गुरुः पक्षं तु सर्वतः’ । लङोऽपि—‘पञ्चादभ्युदितो बालो दद्याहं प्रतिदिनप्रयम् । पक्षं बृहस्तु पूर्वं च पञ्चाहं पत्रिमे स्थितः’ इति ॥

अथ गोचरफलमुच्यते नारदेन—‘कन्यकावरयोः सर्वे ग्रहाः शोभनतां गताः । यदि तत्रैव कर्तव्यो विवाहः शुभमिच्छता ॥ विशेषादभरेदस्य गुरो यातेऽङ्गनाविधौ । शुभस्थानगते तस्मिन्नात्र कर्तव्यतामियात् ॥ जन्मविक्रमतोयारिसृष्ट्युक्तमन्यये गुरी । वैषम्यं याति सा कन्या वरस्य विधिरीदृशः’ ॥ विक्रमस्तृतीयः । नृत्युरष्टमः । तर्कः पट्टः । व्ययो द्वादशः ॥ लङ्गाह—‘द्वादशदशमचतुर्थे जन्मनि षष्ठेऽष्टमे तृतीये च । पाणिग्रहणे प्राप्ते जीवे वैधव्ययातोति’ । अत्र विशेषमाह श्रीपतिः—‘लोभे स्वमित्रे लग्ने त्रिकोणे जीवे गते यद्युपनीतिकाले । शिशोः सहोत्थे चतुरस्रजन्म कर्मान्त्यपष्टेऽपि शुभं वदन्ति’ इति । बृहस्पतिश्चाह—‘सपचापकुलीरस्य जीवैज्यशुभगोचरे । अतिशोभनतां दद्याद्विवाहोपनयादिषु’ इति ॥ ॥ तस्य शुभस्थानफलमुच्यते—‘अस्तार्धशुक्रावपःसु जीवे स्त्रोत्रे निवर्धे यदि संस्थिते वा । विवाहकाले रम्येव विष्णू रेमे स भार्या गदितः सर्वव’ । अलः सप्तमः । अर्धो द्वितीयः । पुत्रः पञ्चमः । तपो नवमम् ॥ अत्र बृहस्पतिना विशेष उक्तः—‘कन्यका जन्मलग्नोद्बोद्धाद्यष्टमजन्ममाह । (चतुर्थदशमे जीवो जन्मभ्रातृगतोऽशुभः) । अन्यत्र शुभदो जीवो गंसीवयति सप्तमे ॥ सर्व-

प्रापि शुभं दयादादयान्दात्परं शुभः । पञ्चषष्ठान्दयोरेव शुभगोचरता मता ॥ सप्ताब्दात्पञ्चवर्षेषु स्त्रोत्रसर्षपगतो यदि । अशुभेऽपि शुभं दयाच्छुभदर्शेषु किं पुनः' ॥ दंपत्योर्गुरुपूर्वबलावश्यकत्वमाह मर्गः—'स्त्रीणां गुरुचलं श्रेष्ठं पुरुषाणां रवेर्वलम् । तयोश्चन्द्रचलं श्रेष्ठमिति मर्गेण निश्चितम्' ॥ बृहस्पतिस्तु—'पुंसो भानुस्त्रिषष्टाये क्षनिनीमौ च शोभनी । अन्यत्र क्षान्तिहोमेषु तेना कृता समारभेत् ॥ द्विजन्मकालवत्कृत्वा क्षान्तिं सर्वगते गुरौ । विवाहश्चापि कर्तव्यो गृहस्थाश्रमशोभनः' इति । नारदश्च—'विवाहे पलमायदं दंपत्योर्गुरुपूर्वयोः । न चैस्पृजां प्रकुर्वीत दुष्फलप्रदयोस्तयोः' इति । वासिष्ठ—'यत्रार्कगुर्वोरपि नैधनान्त्यजन्मादिदुःखानगयोर्द्वयोर्वा । एकस्य पूजामपि तत्र कृत्वा पाणिग्रहं कार्यमतः सुसम्यक्' इति ॥

अत्रापेक्षितवृहस्पतिशान्तिरभिधीयते शौनकेन—'कन्यकोद्राहकाले तु आनुकूल्यं न विद्यते । ब्राह्मणस्योपनयने गुरोर्विधिद्रव्यदत्तः ॥ स्तौयर्णेन गुरुं कृत्वा पीतवस्त्रेण वेष्टयेत् । देवान् धवलं कुम्भं घान्योपरि निधाय च ॥ दमनं मधुपुष्पं च तथा पालागमर्पयान् । मांसीगुह्यपामार्गविलग्रीवक्षिणी यच्चा (यता) ॥ सहदेवी हरिकान्ता सर्वोपशिशतावरी । हरिकान्ता विष्णुकान्ता । कृताग्न्यभागपर्यन्तं स्वगात्रोक्तविधानतः ॥ ग्रहोक्तमण्डलेऽभ्यर्च्य पीतपुष्पाधवादिभिः । देवपूजोत्तरे काले ततः कुम्भानुमन्त्रणम् ॥ अथन्यसमिधभाग्यं पायसं सर्षिरन्वितम् । यवत्रीहितिलाः सार्धं मन्त्रेणैव बृहस्पतेः ॥ अष्टोत्तरशतं सर्वं होमश्रेष्ठं समापयेत् । दारपूवगमेतस्य अभिषेकं समानरेत् ॥ कुम्भामिमन्त्रणोक्तञ्च समुद्रज्येष्ठममृततः । प्रतिमां कुम्भवस्त्रे च आचार्यीय प्रदाययेत् ॥ ब्राह्मणान्भोजयेत्पद्याच्छुभदः स्वाद्य संश्रयः' इति । इति शौनकोक्तो बृहस्पतिशान्तिविधिः ॥

अथादित्यागान्तिविधिरभिधीयते तेनैव—‘ब्राह्मणस्योपनयने नानुलोमो भवेद्रविः । तस्य द्यान्ति प्रवक्ष्यामि मन्त्रौपचि-
रिधानतः । अत्रोपनयनग्रहणं विवाहस्याप्युपलक्षणम् । उपनयनात्पूर्वेद्युः कृत्वा पुण्याहवाचनम् । शृहस्येश्वानदिग्भागे गोमये-
नोपलेपयेत् । कुङ्कुमेनोद्दिशेत्पञ्चमष्टपत्रं सकेतरम् । सुवर्णेन रविं कृत्वा द्विभुजं पद्मधारिणम् ॥ कृत्वाज्यभागपर्यन्तं तत्रं कृत्वा तु
पूर्वनम् । पूर्ववत् ग्रहपञ्चवत् ॥ स्वदारोक्तविधानेन आचार्यो होममाचरेत् । आकृष्येनेति मन्त्रेण समिदाज्यचलन्हुनेत् ॥ अष्टो-
त्तरसहस्रं वा शतमदोत्तरं तु वा । तिलव्रीह्यांश्च हुत्वाय होमक्षेपं समापयेत् ॥ दारपुत्रसमेतस्य अभिषेकं समाचरेत् । कुम्भाभि-
मन्त्रणोक्तस्य समुद्रज्येष्ठमन्त्रकः ॥ ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां दद्यादन्येभ्यश्च स्वशक्तितः । प्रतिमां वस्त्रकुम्भं च आचार्यपि प्रदापयेत् ॥
एवं यः कुरुते तस्य सूर्यो दीपान्विनाशयेत्’ इति ॥ इति शौनकोक्तादित्यशान्तिः ॥

अथ पिशातिकूटनिर्णयः । तत्र फारिफा—‘यथोक्तलक्षणां कन्यास्रुक्ते काले समुद्रहेत् । सादारभ्युषिकं श्राद्धं द्वितीये बह्यते
च मत्’ । अस्यार्थः—यथोक्तलक्षणां पूर्वोक्तलक्षणैर्युक्तां ज्योतिःशास्त्रोक्तपिशित्वादिभिर्युक्तां तच्छास्त्रोक्तसफलदोपरहितशुभसु-
हृत् कन्यास्रुद्धेदिति । यदाह भगवान्—‘आत्मनः कन्यकायाश्च जन्मर्षांनुगुणे शुभे । नक्षत्रे गुणसंपन्ने तिथिवारभसंयुते ।
पुण्ये सुहृते कृतीति विधिवद्भिजः’ इति ॥ श्रीधरीये—‘जन्मयोगशुक्लनादिविस्तरे गोचरेण शुभदे नृयोपिन्तोः । संप्रदान-
मग्नये गुणान्विते पाणिपीडनविधिविधीयते’ । अस्वार्थः—‘जन्मयोगेति । दिनकृतादिविशतिकूटान्विचार्य शुकुनं समृद्ध्य शुभदे
तिथ्यादियोगे गोचरेणान्विते संप्रदानकाले नृयोपिनोर्विवाहविधिविधीयत इति ॥ तत्र वसिष्ठः—‘ज्ञातव्या विशतिर्वर्गाः सम्बन्धे-

रनिदा सदा' इति ॥ तन्त्रुणप्रकारमाह बृहस्पतिः—'विवाहसमये प्राप्ते सुखासीनं शुभप्रदम् ॥ दैवशं भक्तितो गत्वा संपू-
 ज्यादी ययानलम् ॥ उदनी नामनी योक्ता संपृच्छेत्यकृदेव तम्' इति ॥ कूटनामान्युन्यन्ते—'दिनं गणं च माहेन्द्रं स्त्रीदीर्घं
 योनिमेव च । राशी राक्षयिषो बन्धं रज्जुर्धाम ते दृश । पुनश्च वर्षकूटं च नाडीकूटमतः परम् । पुनश्च भूतं लिङ्गं च जाति-
 गोत्रगणान्तया । योगिन्यायी च देवं च पुनर्दश विशेषतः' ॥ एतत्कूटविचारप्रकारं उच्यते संग्रहे—'वरस्य जन्मना सत्सर्गं नाम
 नर्या विचिन्तयेत् । ननु नाम्ना वरस्य स्वादङ्गनालम्बयित्वनम् ॥ जन्मना जन्म योज्यं न नाम्ना नामैव योजयेत् । जन्मना नाम नो
 योग्ये पुनन्म स्त्रीषु नाम च' ॥ अथ दिनकूटः—'कन्याविगरक्तान्तं मर्यादे नवसंख्यया । समतारा शुभं चैव दिनकूटः
 मग्नस्यै ॥ जन्मसंपदियत्वेमाः प्रत्यरः साधको वधः । मैत्रं परममैत्रं च जन्मर्षेषु पुनःपुनः । स्त्रियो वै जन्मताराया विप-
 त्प्रत्यरनैयनाः । पर्याये प्रथमे वर्ज्या द्वितीयाद्याश्चतुस्तयः । पादास्त्याग्यास्तृतीये तु सर्वास्ताराः सुखोमनाः' । बृहस्पतिः—
 'आषाढे रिपदारपक्षे प्रत्यरे च चतुर्थे च तृतीयांशे विना श्रेयाः सुखोभनाः' । नारदः—'व्याधिं विपत्करं
 त्रिपालम्भाद्विपदि स्त्रियाः । प्रत्यरे पतिनाशः स्वात्मीतिनाशो धनक्षयः ॥ कर्मधोद्विपदास्पर्शे कर्म किंचित्क्षयं ब्रजेत् । प्रत्यरे
 रिक्तदुःखं स्वादयधे व्याधिना हतिः ॥ आधानाद्विपदास्पर्शे आरोग्यं लभते सदा । प्रत्यरे बहुरोगी स्वादयधे पुष्टिकृद्भवेत्' इति ।
 अस्यापवादः संग्रहे—'स्त्रीदीर्घगणसन्नात्रे दिनं यदि न विद्यते । संश्यापि दिनमस्त्येव चन्द्रतारानलान्विते' ॥ अथैकराशि-
 नधमनिर्णयः—'एकराशौ दिनधने पुंतारा प्रथमा भवेत् । अतीव शोभना प्रोक्ता स्त्रीतारा चेदिनश्यति ॥ भवनद्वययुक्तक्षे

पूरे पुंगो द्रुमावहम् । पथ्यद्भानं तथा स्त्रीणां ज्यत्स्यस्तु विनाशकृत्' इति ॥ तत्र वर्ज्यनक्षत्राण्युक्तानि गर्गेण—'एकराशौ
 द्विनक्षत्रे कृत्तिकायाम्यनुरके । धनिष्ठां शततारा च पुष्यास्त्रे च वर्जयेत्' इति ॥ एकनक्षत्रविषये श्रुतुः—'रोहिण्याद्रौमघे-
 न्द्रापीतिप्यथवणपौष्णभम् । उत्तरा श्रोष्ठवार्धच नक्षत्रैर्येऽपि क्षोगनाः । कालनिर्णयेऽपि—'विशादिकाद्रार्धवणमजेयति-
 प्यान्यतरपूर्वपयाः प्रकृताः । स्त्रीपुंसतारवयपरिग्रहे तु योगा विवर्या इति संगिरन्ते' इति । अन्ये तु—'ज्वैकपान्मित्रयसुद्विदैव-
 प्रमञ्जनान्त्यार्कभुजङ्गमानि । मुकुन्दजीवान्तकञ्जकमानि शुभानि योपितरजन्ममैत्रये' इति । एवं च सति भरणी रोहिणी आर्द्रा
 पुष्यः आश्लेषा मघा हस्तः स्वाती विशाखा अनुराधा ज्येष्ठा श्रवणः धनिष्ठा पूर्वाभाद्रा उत्तराभाद्रा रेवती एतेषु पौषाशनकश्रेषु
 स्त्रीपुंसयोर्नक्षत्रस्यैव शुभं भवतीत्यर्थः । अत्र विशेषमाह संग्रहे—'दंपत्योरेकनक्षत्रं भिन्नपादे' इति । दंपत्योरेकपादे
 तु यपान्ते मरणं द्रुपम्' इति ॥ अथ वधवैनाशिकदुष्टताराः । एव श्रीधरस्ये नारदः—'अग्निसार्पौ वायुसार्पौ चित्राण्यौ
 मेषग्रामयौ । वायुग्राम्यौ वारुणाम्यौ वधवैनाशिके मृतिः ॥ इन्दुग्राम्यावर्कमूलं नैधनं वधनाशिके । ज्येष्ठार्धमणी पौष्णरौद्रौ वैरं
 वधविनाशिके ॥ इन्दुग्रसं श्रुपमघे श्रुपविष्णु सफलता । श्रोणाधिव्याविक्षेपव वेषव्यं युध्यसौम्ययोः' । अग्रे विदाखा ॥ अथ
 वधवैनाशिके शुभतारा उप्यन्ते—'अर्यमाद्रौ भाग्यमैत्रे चित्रातिथ्यौ सुखप्रदौ । हस्तादित्यौ वंशवृद्धिस्तद्भादौ ज्येष्ठवारुणौ ।
 मआजपादौ वैत्राणौ वदुषुत्रत्वमाशुयात् । अश्लवादित्यौ मरुदौ सौख्यमृतिं समश्नुते ॥ पौष्णवैत्रे तु मोगः स्वात्सपन्यूलज्जपादके ।
 आप्यचुन्यौ च संग्रीतिः सौभाग्यं वाम्यतिष्यके ॥ वधवैनाशकयोगे तु फलं कौशिकत्रोदितम्' । नारदः—'वैनाशिकस्तु जन्मक्षौ-

ह्यनिशं विनाशदम् । अष्टाशीत्यंशकस्तत्र जन्मतस्तु विनाशदः' इति । साधवीये—'अष्टाशीतितमोऽंशो यस्मिन्जन्मादि-
गणनया मरति । वैनाशिकं तद्वशं त्यजन्ति कैचित्तमेवंशम्' इति । अस्यापवादमाह दृढस्पतिः—'जन्मकर्मक्षेपार्थो द्वौ
मिथो मित्रे यदा तदा । वैनाशिकांशमोक्षतदोषो भङ्गस्तमाप्नुयात् ॥ जन्मकर्मक्षेपार्थो द्वौ तदंशस्यो यदा तदा । वैनाशिकांशको-
द्धतदोषो भङ्गस्तमाप्नुयान्' इति । अन्यथा मतान्तरम्—'वैनाशांशस्तथाशीत्यजन्मेशौ मित्रभावौ । वैनाशिकांशजो दोषो विना-
शमुपगच्छति' । साधवीये—'जन्मेशकर्मधरमित्रभावः क्षिणोति वैनाशिकदोषमुग्रम्' । इति दिनकूटः ॥ ॥ अथ नाडीकूटः—
'एवमुक्तनक्षत्रयोगे विपरीतेपि नात्मातुल्ये शुभम्' इति । श्रीपतिराह—'अनपतिसुहृत्वं स्वात्तयैकाधिपत्ये यदि भयमवशि-
र्वैर पद्माष्टमेनि । शुभकृदिह विवाहोऽन्योन्यताराविशुद्धौ यदि रतु फणिके स्वात्त नाडीसमाजः' ॥ अथ नाड्या मुखवत्य-
मुच्यते—'नाडीशुद्धिः कन्यारुक्ठमूनं ज्ञेयं तस्माच्चिन्त्येत्पूर्वमेव' इति । सापि त्रेधा विभिद्यते । षतुस्त्रिंशद्विभो-
रताया रुन्त्यायाः क्रमशोऽधिभान् । पक्षिमादिन्दुभात्राडी त्रिचतुःपञ्च पर्वसु ॥ त्रिरंकपक्षे गणयेन्नसंख्यया षत्पारि-
पक्षे अभिजिद्युतानि । उमौ च आरोक्षनरोहिणी तथापरोहि पञ्चाशुल्लिखितं च' इति । तत्फलम्—'सा मध्यनाडी पुरुषं
निहन्ति सत्पार्श्वनाडी रतु कन्यकां च । अस्तत्रपार्श्वयसमागता चेद्वरेण साप्यन्तरिता निधये' इति ॥ तत्र देश-
विभाग उच्यते—'चतुर्नाडी तु वाहीके पाञ्चाले पञ्चनादिका । त्रिनाडी सर्वदेशेषु वर्जनीया विचक्षणैः' ॥ अस्यापवादः—

पाठा०—१ पुराह निर्वाणश्री मध्यदक्षिणामत । शिवाया तु चित्रेण मध्यनाडी विवर्तयेत् । त्रिषण मध्यनाद्या च दक्षलोर्नेव पार्वत्यो । लोत्तनाया
नरन्तर्दिताया न दोषमुग्रदे । पञ्चमे प्रथमाकक्षा द्वितीये पार्श्वमेव च । तृतीये तु व्यवहिता चतुर्थे च गुणवत्ता । इति ।

‘नाडीविचोगे यदि चेद्विवादः करोति वैषम्ययुतां च कन्याम् । स एव माहेन्द्रदिनादियुक्तो राक्षीश्वर्योनीसहितो न दोषः’ । इति नाडीशूटः ॥ ॥ अथ गणशूटः—‘अथी मृगशितो हस्तः स्वाती शुभ्यपुनर्वसु । गेत्रत्रवणरेवत्य एते देवगणाः स्थिताः ॥ भरणी रोहिणी चैर आर्द्रा पूर्वार्द्रं तथा । त्रीण्युत्तराणि चित्रेया मातृपाः परिकीर्तिताः ॥ ज्येष्ठा मूलमघाश्लेषाविशाखासाध्याः पराणाः । कृत्तिका च पनिष्ठा च राक्षसास्तु प्रकीर्तिताः ॥ स्वर्गं चोत्तमं विद्यान्मध्यमं देवमातृपंम् । अधमं राक्षसं देवं मृत्युर्मातृपराक्षमम्’ इति ॥ अस्यापवादः—‘ग्रहमैत्रं च राक्षिश्च विपते मियतं यदि । न गणामावजनितो दोषः कथन विपते’ । इति गणशूटः ॥ ॥ अथ माहेन्द्रशूटः । गर्गः—‘वष्यादीनां चतुःसप्त दशमश्च त्रयोदशः । पोढ्यैकोनविंशश्च द्वाविंशः पञ्चविंशति । एते माहेन्द्रहृदाश्च विवाहे कीर्तिता युधेः’ । अस्यापवादः—‘ग्रहमैत्री च रज्जुश्च स्यातां सख्यगसंमतौ । माहेन्द्रदोषो नास्तीति चाप्यमिन्द्रपुरोधसाः’ । इति माहेन्द्रशूटः ॥ ॥ अथ स्त्रीदीर्घशूटः—‘स्त्रीणां नक्षत्रसारम्य पुनश्चतुर् प्रगण्यते । त्रयोदशार्द्रमृगं स्त्रीदीर्घं बहुलं भवेत्’ । अस्यापवादः—‘स्त्रीदीर्घं यदि बोद्धाहे स्त्रीनाशो भवेति ध्रुवम् । स दोषो नास्ति यदास्ति राक्षीनग्रद्विमित्रता’ । इति स्त्रीदीर्घशूटः ॥ ॥ अथ योनिशूटः—‘अथेभाजफणिद्वयं श्वपृषश्चकोपस्थथा मूषकः भारगुर्गः क्रमदलतोपि महिषी व्याघ्री तथा सौरिभः । व्याघ्रैर्भा मृगमण्डलौ कपिरथो बहुद्रव्यं दानरः सिंहाथी मृगरादपशुश्च करिणी योनिस्तु भानामिषम्’ । अस्वार्थः—‘अश्विशतभिर्यजौ अयौ । मरणीरेवत्स्यौ गजौ । पुष्पकृतिके मेपाजौ । मृगशीर्षिरोहिण्यौ सर्पौ । मूलाद्रे श्वानौ । पुनर्वसांश्छेपे यार्जसौ । मवापूर्वाफल्युन्यौ मूषकौ । उत्तरोचराभाद्रपदे गावौ ।

न्यातीहलौ मद्विज्यौ । चित्राविद्याले व्याप्तौ । ज्येष्ठानुराधे हरिणी । पूर्वाषाढाश्रवणे वानरी । उत्तराषाढाभिजिती नकुलौ ।
 पूर्वाभाद्रपदापनिष्ठे मिहौ । पूर्वफुक्ताः पुराः । पश्चादुक्ताः स्त्रियः ॥ तेषां चैवर्ग उच्यते—‘गोन्यात्रं गजसिंहमध्वमहिपं
 धेनवं च पञ्चरुगं वैरं शानरमेयकं च सुमहत्तद्विडालोन्दुल । लोकानां व्यवहारतोऽन्यदपि च हात्वा प्रयत्नादिदं दंपत्योर्नृपभृ-
 त्स्योरपि सदा वज्रं शुभस्यादिभिः’ । अस्य फलम्—‘एक्योन्यां शुभं विद्याद्विचयोन्यां तु मध्यमम् । अधमं शत्रुयोन्यां
 श्यादुष्टा लोके यदेष्टुयः’ । बृहस्पतिः—‘एक्योन्येषु संपत्तयै दंपत्योः संगमः सदा । मिश्रयोन्येषु मध्यः स्यादरिभावो न
 चेत्तयोः ॥ अरिमाने ऋतोद्वाहः क्षीप्रं मरणमाप्नुयात् । उदासीने ऋतं कर्म समत्वं घनपुत्रकं ॥ महारियोन्येषु कृतं कुलक्षयकरं
 भवेत्’ । अस्यापवादः—‘योनैरभेदेनोद्वाहः कार्यः स तु वियोगदः । राक्षिर्नश्यं च यद्यस्ति कारयेन्नतु दोषमारु’ । इति योनि-
 दृष्टः ॥ ॥ अथ राशिदृष्ट उच्यते । श्रीधरीये—‘एकराशौ सदा प्रीतिरैश्वर्यं समस्तकं । द्विर्दोदशे तु वैधव्यं त्रिकोणे तु प्रजा-
 धयः ॥ पष्ठाष्टके वियोगश्च मरणं कलहस्तथा । त्रिभवे सौख्यसंपत्तिश्चतुर्थदशमे शुभम् ॥ चतुर्थदशमे चैवं त्रिभवं समसप्तकम् ।
 दंपत्योः शुभं ऋधूनं पयसि ग्रहयशुवा ॥ द्विर्दोदशे च मृत्युः स्यादशुद्धोदश ऋद्धिके । तृतीयेकादशे दुःखं सुखमेकादशत्रिके ॥
 चतुर्थदशमे निःस्वै धनं दशगुर्धके । पञ्चमे नममे दानिः सौभाग्यं नवपञ्चमे ॥ पष्ठाष्टके पुत्रनाशः पुत्रलाभोऽष्टपष्टके । सम-
 गते च मातृस्वप्नेरुताशौ तु संपदः’ ॥ बृहस्पतिः—‘एकादशमये चैव दशमे च चतुर्थके । मध्यमो दंपतीयोगो मित्रभावेति-
 नोभनः । वदयराशौ विद्यमाने योगेनं शोभनो भवः’ इति । अत्र ग्राह्यद्विर्दोदशः—‘द्विर्दोदशाः शुभा ह्येवा मीनादौ शुभमरा-

शिशु । मेपापयुग्मराशौ तु निपनं स्यात् संशयः ॥ द्विर्द्विद्वेऽप्यदोषः स्वादंशुकादूरतः क्षियाः । धृत्यंशोऽस्याष्टिरशो वा पुंसोऽशः
 एन्यकाग्रतः । धृतिरष्टादशः । अत्याष्टिः सप्तदशः । 'पञ्चमनगमे शुभदौ मेघहरी कर्कटधिकौ प्रोक्तौ । समसप्तकेऽप्यशुभदौ
 पदाग्निर्हो पाणिपीडने रुदितौ' ॥ अन्यथ—'पक्षे कर्कटे चैव कुम्भे सिंहे तथैवच । परस्परं सप्तमे च वैधव्यं च विनिर्दिशेत्'
 इति ॥ अत्रापपाद् उच्यते श्रीधरीये—'द्विर्द्विद्वे पञ्चनर्धयोगे पष्ठाष्टके राक्षसयोषिष्ठे । एकाधिपत्ये उभयोश्च मैत्रे विवाहयोगे
 शुभद पदन्ति' ॥ अन्यथ—'एतुस्त्रिकोणस्त्रीदीर्घद्विर्द्विद्वद्व्यपठस्तु । राक्षीद्विभ्य च तन्मैत्रं दंपत्योस्तत्सुतापहस्य । राक्षधिये तु
 मित्रत तन्मित्राशौ प्रमुस्तौ । पष्ठाष्टकेपि शुभदं विवाहे गर्गसंमतय' ॥ श्रीधरीये—'मित्रतभावेपि विवाहयोगं, शुभं तु पष्ठाष्ट-
 कमुच्यते च । मेघेण रन्या धनुषां फट्फटान् तौल्या तिमिः कुम्भभृत्वा कुलीरः ॥ सिंहेन नको न्युगेन कौर्पिः पष्ठाष्टके चापि
 शुभाग योगः' । कौर्पिर्द्विधिकः । नारदोपि—'मित्रपष्ठाष्टकं मेघकन्ययोर्धट्टमीनयोः । चापोसयोर्धट्टुकीटभयोः कुम्भकुलीरयोः ।
 पद्मास्तनूगयोः स्त्रीणां तन्मराक्षोः शुभप्रदः' । संग्रहेपि—'कन्यासप्तपद्विधिकर्कटयकराः शुभावहाः प्रोक्ताः । स्रैःस्त्रैष्टमम-
 र्गनरेभिर्विदधीत सुग्रीतिम्' । इति राशिहृदः ॥ । अथ ग्रहमैत्रीहृदः । श्रीधरीये—'मेघवृधिरुपतिर्महीसुतो मार्गचो वृषतु-
 लार्थरश्मरः । योपनस्तु मिथुनाग्रनापतिर्भौस्करिर्भकरकुम्भनावकः ॥ सिंहकर्कटकयोरिजोद्वयो मीनचन्यपतिरिन्द्रपूजितः । जं-
 गुका नवनव न्यवस्थिताः शीनकादिमुनिभिः प्रकीर्तिताः ॥ शूद्रमन्दसितौ समः शशिसुतो मित्राणि शेषा रवेस्तीक्ष्णांशुर्हिमर-
 स्मिन्न सुहृदौ शेषाः सभाः शीतगोः । जीवेन्दुणकराः कुडस्य सुहृदो ज्योतिरः सितार्की समौ मित्रे मूर्धसितौ शुक्ल हिमगुः शूद्रः

समाध्यापरे ॥ सूरैः सौम्यसितावरी रविसुतो मध्यः परे धान्ववाः सोम्यार्का सुहृदौ समौ कुजगुरु शुक्रस्य शेपावरी । शुक्रहौ सुहृदौ
समः सुरगुरुः सौरस्य चान्येऽरयो वे प्रोक्ताः सुहृदस्त्रिकोणभवनात्तेऽर्धौ मया कीर्तिताः । दृष्टस्यतिरपि—‘गुरुगुरुहौ शुक्रहौ
व्यर्का स्वारात्र चीन्द्रिताः । व्यर्केन्द्रवनिजाः सर्वे सुहृदौ रिपवः परे ॥ उत्तमौ मित्रवर्गः स्वात्सममित्रं तु मध्यमम् । कनिष्ठः समवर्गः
स्वाद्वरवर्गस्तु मारणः ॥ कलहः शुभुमित्रत्वे वियोगः समशत्रुतः । जन्मनश्च भर्गेशमित्रता चेच्छुभं तयोः’ । दृष्टस्पतिः—
‘स्त्रीपुंसोर्जन्मनश्च विभागोऽंशयोरपि ॥ वश्यभावे सर्वसंपत्तावको योग उत्तमः ॥ दंपत्योर्जन्मलगाभ्यां यौ ब्रह्मावधिपौ मता ।
तयोः परस्परं मैत्रं सर्वसंपदुपसिता ॥ औदासीन्ये मध्यमं स्वाद्विभावे न शोभनम् । अविभावकतोद्वाहः क्षीघ्रं मरणप्राप्तुयाम् ।
उदासीने कृतं कर्म समलं धनपुत्रके’ ॥ अस्यापवादमाह—‘विवाहमाहुर्ब्रह्मैवमृद्व्यं वियोगदं यद्ययमेव भूयः । स्त्रीदीर्घनाडी-
सहितः सरलः सराधिकेवस्ततं शुभाढ्यः’ । अन्यथा—‘स्त्रीदूरे समसते च सहजाये सुहृददा । धनुः-समं तमं मित्रं मित्रं हि
परमं शुभम्’ । इति ब्रह्मैवमीकृतः ॥ अथ वंश्यकृतः । श्रीधरीये—‘मेये वृथिकसिहो च द्वये कर्कटकंस्तुला । मिथुने कन्य-
कावश्यं कर्कटे चापवृथिकौ ॥ सिंह वश्यं तुला चैन सुपत्न्या मीनको यमः । तौस्थौ वश्यं मृगश्चैव वृथिके कन्यकर्कटी ॥ चापे
मीनमिदं वश्यं मकरं मेपकुन्मकौ । कुम्भे मेपमिदं वश्यं मीने च मकरस्तथा’ ॥ गर्गः—‘सिंहाली कर्किकुंको च कन्यावृथिक-
कर्किकौ । तुलामीनयनौ नक्रकन्ये कर्कटकस्तिभिः ॥ मेपकुंभावलो नक्रो मेपादेर्वश्यराश्वयः । एतानि वश्यकृतानि दंपत्योः सुखसं-
पदे’ । ग्रन्थान्तरेपि—‘विहाय सिंहं खलु मीनजानां वश्यं भवत्येकमलि विहाय । सर्वे विधेया गजराजश्वेरोरन्यस्य विधादपि

लोक्तसिद्धात् ॥ अस्य फलं चार्हस्पत्ये—‘एवं वस्त्रसमायोगे स्त्रीराशेः पुरुषस्य मे । वश्ययोगः शुभः प्रोक्तो दंपत्योः शुभदः स्मृतः ॥’ इत्यराशौ तु दंपत्योः प्रेयश्चो न ज्ञायते । स्वाभिदर्शनकाले च वक्ष्यात्सोदयः शुभः ॥ स्वामिराशेर्गृहे चापि वश्य-
राशिः शुभाग्रहः । मध्यराशिग्रहोऽयं पुरा पचासन्नोदितः’ इति । इति वक्ष्यकृतः ॥ ॥ अथ रज्जुकृतः—‘अश्विन्यादिचतुष्टयं क्रमनशतधूर्यं रुनिष्ठादिकं न्यसेदद्गुलिपर्यभूयति नभस्येभ्यः परं सारकम् । आरोहाक्रमणेऽसरोद्वजविधिं कुर्यात्क्रमोऽयं भरः
पादोरुद्वरकण्ठमूर्धविपया रत्नोरिमा रज्ज्वः’ ॥ अस्य फलम्—‘पादरत्नौ प्रयाणं स्वादूरज्जौ घनश्रयः । उदरे शुभहानिः सारकण्ठरज्जुः
पति हरेत् । दंपत्योर्मरणार्थं शिरोरज्जुदिति स्मृतः’ इति । अस्वापपादः—‘रज्जोरभावे यदि चेद्विवाहः क्रियेत सद्यः स वियो-
गदय । तपसि दृष्टीक्षणांश्चित्तस्तु स्त्रीदीर्घजाडीसहिते न दोषदः ॥ अग्निस्तपरे मध्याह्नेष्टे भूतान्त्ये पादरज्जुकाः । आत्म्यस्तिष्णौ
माग्यमित्रे जलशुभ्री च जालुकाः ॥ अग्नयदित्युत्तरेन्द्राग्नी विद्याजाङ्गी च नाभिकाः । प्रक्षेत्रौ करस्वात्यो मुकुन्दवरुणौ तथा ॥
स्युः कण्ठरत्नमधन्द्रगुणिताः शिरोभिभाः’ इति । इति रज्जुकृतः ॥ ॥ अथ वेचाकृतः—‘अश्विन्यामिमिविरिञ्चा ज्येष्ठामैत्रविदै-
वपयमानाः । त्वादितिगुरुगुणिनो नारायणवैश्वदेवजलमूलम् ॥ पिण्यभगार्धमहस्ताः पौष्णोपान्त्वावैजकपाद्गुणाः । चिच्यन्ति
मविपादं शशिरगुनिनात्तयान्योन्यम् ॥ मूर्ध्नि वैषः पतिं हन्याद्वाङ्गुवैषश्च योपितम् । कुक्षिवैषः सुतं हन्यादुरुवैषश्च घान्धवान् ॥
पादवैषो धनं हन्यात्तप्तात्सर्गान्निकर्षयेत्’ इति । इति वेचाकृतः ॥ ॥ अथ भूतकृतः—‘अश्विन्याद्यास्तु षट्तासां पुनर्व-
स्यादयश्च षट् । इत्यादिपञ्चकं चैव ज्येष्ठावं पञ्चकं तथा । वस्त्रादिपञ्चकं मानां भूतकृतं धरादयः’ इति । धरादयः धृथिन्या-

दिपयभूतानि । 'स्त्रीपुंसोर्जन्मनक्षत्रे एरुयुते शुमानहः । धरातोयेऽतिसंपत्स्याचोपवाच्योस्तु मध्यमः ॥ अधमं वायुभूम्योः
 स्यादग्रितोयेऽयमायनः । दोषभूतेऽध्यमो योगः परस्परसमागमे ॥ द्वेयानि भूतकृटानि दंपत्योस्तु विनाहके' । इति भूतकृटः ॥
 अथ लिङ्गकृटः । गर्गः—'अग्न्याभिविदादित्यहस्ततिष्याभिनीयुताः । प्रोष्ठपादद्वयं चित्रांपुताराश्च प्रकीर्तिताः ॥ वारुणं सौम्य-
 भूले च नपुंसकममादयाः । दोषाः स्त्रियः समारयातास्ताराः स्युर्गुण्य मताः' । बृहस्पतिः—'सार्पाचतुर्कं रौत्रं च याम्यं
 त्साष्ट्रिकं जलम् । विद्येन्दुवामनं पौष्णं स्त्रीलिङ्गं सधुदाहृतम् ॥ सौम्यवारुणमूलानि नपुंसकाद्वयानि च । दोषाः पुंलिङ्गानां याता-
 स्ताराः गृणु अचीपते ॥ स्त्रीनक्षत्रेऽङ्गनाजन्म पुंनक्षत्रे पुमान्यदि । स संयोगः शुभः प्रोक्तो वेचेन्द्रगुण्य मतः ॥ न शुभं विपर्यति तु
 मध्यमं स्त्रीनपुंसकम् । पुंसपुंसकमेवं स्यात्सर्वत्र द्विकयोगतः' । इति लिङ्गकृटः ॥ अथ जगति कृटः—'अग्निनीरौद्रभा-
 ग्यादि पञ्च पञ्च च तारकाः । ततश्चतुर्धतुलारा जातयः पद प्रकीर्तिताः ॥ ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चैवानुलोमज्ञाः ।
 प्रतिबोमाश्च रुज्यन्ते पण्डितैर्नालपथ पद ॥ उत्तमः समजातिः स्यान्मध्यमस्तनुलोमजः । अंथमः प्रतिलोमां स्याच्चण्डालोऽप्य-
 यमायमः' । इति जातिकृटः ॥ अथ वर्णकृटः—'कर्कश्यन्त्यद्वित्रिका विप्राः क्षत्राः सिंहचतुःक्रियाः । नक्रकन्यापृषा
 वैश्याः शूद्रास्त्रीलिप्यदीयमाः ॥ वर्णत्रेष्ठा च या नारी वर्णहीनस्तु यः पुमान् । विवाहमेतयोः कुर्यात्तस्य भार्यो विनश्यति' । इति
 वर्णकृटः ॥ अथ गौत्रकृटः—'मरीचिगोत्रतागः स्युरधिग्यादिचतुष्टयम् । वासिष्ठाः सौम्यताराया आश्लेषाद्यास्तयात्रिणाः ॥
 इग्न्यापाम्नु तयतिनिः स्यात्सुलस्त्यो मैत्रमादयः । पुलहद्वैय विधाया भृगुर्वरुणमादयः ॥ एवं गोत्रेऽथभाद्यास्तु भिन्नगोत्रे शुभं

संस्कारम्.

विवाह.

॥ ३२३ ॥

भवेत् । सगोत्रे सशुभं विद्याद्वोऽनसयोग उत्तमः ॥ वधूवर्यं चैकर्मिणोऽस्वमशुभं भवेत् । भिन्नविगोत्रे शुभदं वरवध्नोर्विवाहकै' ॥ इति गोत्रकृतः ॥ ॥ अथ पश्चिकूटः । वासिष्ठे—'भेरुण्डपिहलक्ष्मकाऋसुकुटानां चर्ही तयाधिशुखमानि गणाश्च पञ्च । त्राणर्तु-पट्टरशरैः क्रमशो विवाहे भिसे गणे कलह एकगणे प्रवृद्धिः' । इति पश्चिकूटः ॥ ॥ अथ योगिनीकूटः—'योगिनीनां तु सप्तानामनीकः सप्ततुल्यकः । एकयोगिनि नक्षत्रे शुभं तारा यदि द्वयोः ॥ भिन्नयोगिनि ताराः स्युर्न शुभोऽयं विशेषतः' । इति योगिनीकूटः ॥ ॥ अथाऽऽयकूटः । गर्गः—'धृजस्य ताराः संप्रोक्ता अधिन्यादिचतुष्टयम् । मौम्याद्यन्धिरयामौ च सर्पाद्याश्च हरी तथा ॥ हस्ताद्याः शुनि चैवं स्यादुपे चेन्द्राभिपूर्वकाः । मूलाद्याः खरताराः सुवर्ष्णवाद्या गजस्य च ॥ पूर्वयोगिष्टपदाद्याः स्युर्नयसस्य नितारकाः । भिन्नायेऽतिशुभं विवादयोये तु विनाशदः ॥ समाये सम एव स्यादपत्योर्वन्मत्तारयोः' । स्वर्गास्त्यश्चमो रिशुरिति पूर्वयज्जेयम् ॥ वासिष्ठे तु—'आद्या धृजाद्याः क्रमशोऽधिपूर्वा तान्यष्टभिर्मेव पुनः पुनः स्युः । त्रैवर्णिकं च त्रितयं च शिष्टं प्रक्षिप, यथा राहु पञ्चमेन' । इत्यायकूटः ॥ ॥ अथ दैवकूटः—'तारेष्वदेवताद्वन्द्वे परस्परमयिताम् । याते विनाशो दंपत्योर्मिन्तारां मुलं भवेत् ॥ दंपत्योर्मिन्तारा तु शुभदा चेद्विवाहकै । देवासुरेश्वतारास्तु दंपत्योर्येदि तारकै । विनाशः स्याद्वयोर्योनि भिन्ने दोषे शुभावहम्' । इत्यादिदश राशिकूटाः ॥ ॥ अथ कूटफलम्—'आयुष्यं दिनशोभने शुभगणे वृद्धिश्च मोनी भियं माहेन्द्रं बहुशुभौघफलदं स्त्रीदीर्घतः सत्सुतः । राशिः स्वात्कुलवृद्धिश्च शुभफलं मैत्रे तु वश्ये रतिर्मादृत्यं बहुशुभं तव भियो चेधे फलं शोपनम्' । अत्रशिष्टानामाष्टानां तत्तत्प्रकरणे फलान्युक्तानि तेषां मध्ये आवश्यककूटानाह वसिष्ठः—'राशिकूटपदधीयस्तु-

हृत्त्वं स्त्रीविदूरगणयोनिमुनाञ्यः । दैवयोगवरगोत्रसमेधाः पाणिपीडनविधौ परिचिन्त्याः ॥ अथ जात्यनुमारकूटाः । गर्गः—
‘ग्रहमेवं द्वितातीनां धराणां गणकूटकम् । वैश्यानां राशिर्कूर्तं च-शूद्राणां योनिरेव च ॥ वर्णकूटादिपदपञ्च मालवैर्दक्षिणात्यकैः ।
पञ्चचत्वारि चोदीन्यैर्गङ्गिर्गङ्गादिसंमतम् । पञ्चपदपञ्चचत्वारि तच्चद्विषु प्रकीर्तिभ्यः’ इति । इति जात्यनुसारकूटनिर्णयः ॥

अथ शकुनविधिरुच्यते—‘सुबन्धुभिः सुविद्वद्भिर्विचार्यैतान्पुनः पुनः । सम्यगालोच्य धमेन कुलवृद्धैः सुसंयतैः’ ॥ एवं
विंशतिश्रदान्-त्रिस्कन्धपरिज्ञातृज्यौतिपदैः स्वाप्तजनैः सम्यक्समचित्तैः कुलवृद्धैश्च सह सम्यग्विचार्य सम्यगालोचितवाक्यं निधि-
त्य ततोऽन्तर्लक्षणज्ञानार्थं निमित्तदर्शनं कर्तव्यमिति । तथाचोक्तं संग्रहे—‘भवानुक्कलं प्रयत्नं प्रसिद्धं लब्ध्वा तु पश्चाद्वा
संपदश्च । ततो निमित्तं शकुनादिभिश्च संपिन्य पश्चाद्वा उद्गृहेत्ताम्’ इति । तस्माद्राभ्यन्तरलक्षणज्ञानार्थं-निमित्तं पश्येत् । तत्र
शुद्धम्—‘दुर्ज्ञेयानि लक्षणान्यष्टौ पिण्डान्कृत्वा ऋतमग्रे प्रथमं जश्च ऋते सत्यं प्रतिष्ठितम् । यदियं कुमारीभिजाता तदियमिह
प्रतिपपत्ता यत्तस्य तदुदयताम् । इति पिण्डानभिमतञ्च कुमारी त्रयादेयामेकं गृह्णापेति क्षेत्राचेदुभयतः सस्याद्वृद्धीयादभवत्यस्याः प्रजा
भविष्यतीति विचारोष्ठात्पञ्चमती वेदिपुरीषाद्रक्षवर्चसिन्यविदासिनो ह्रदात्सर्वसंपन्ना देवनात्किन्तवी चतुष्पथाद्विप्रयाजिनीरि-
णादधन्या नमशानात्पतिमी’ इति । अस्यार्थः—‘उभयतः सस्यात् यस्मिन्क्षेत्रे प्रतिसंवत्सरं द्विवारं सत्यं निष्पद्यते सहभयतः सत्यं
क्षेत्रम् । तदुक्तम्—‘सस्यं क्षेत्रे तु यत्र द्विनिष्पन्नं प्रतिवृत्सरम् । तदिहोभयतः सस्यशब्देनेति प्रचक्षते’ इति । तस्मात्क्षेत्रे तत्र ।
भोष्टं गोस्थानम् । वेदीगताः पांसवो वेदिपुरीषमिति हरदत्तः । अपष्टुचे कर्मणि या वेदिस्तस्याः पुरीषमिति नारायणः । अविदा-

भवेत् । सप्तोत्रे तदनु विद्यादोत्रसंयोग उच्यते ॥ वधूवरर्त्नौ चैकपिगोत्रसमश्रुतं भवेत् । मित्रपिगोत्रे शुभदं वरवदोर्विवाहके' ॥ इति गोत्रकूटः ॥ ॥ अथ पक्षिकूटः । वासिष्ठे—'मेरुण्डपिङ्गलकक्राफसुकुटाना वही तथाथिमुत्तमानि गणाश्च पञ्च । चाण्डोत्त- पट्टछर्यरैः क्रमयो चिराहे मित्रे गणे फलह एकगणे प्रवृद्धिः' । इति पक्षिकूटः ॥ ॥ अथ योगिनीकूटः—'योगिनीनां तु सप्तानामनीकः सप्ततुल्यकः । एतयोनिनि नक्षत्रे शुभं तारा यदि द्वयोः ॥ मित्रयोगिनि ताराः स्युर्न शुभोऽर्थ विशेषतः' । इति योगिनीकूटः ॥ ॥ अथाऽऽयकूटः । गर्गः—'चलस्य ताराः तत्रोक्ता अधिन्यादिचतुष्टयम् । मौन्याद्यन्धिरयात्रां च सर्पाद्याश्च हरी तथा ॥ इस्तायाः शुनि चैवं श्वाहूये चेन्द्राग्निपूर्वकाः । मूलायाः खरताराः स्युर्वज्रवाद्या गजस्य च ॥ पूर्वोत्तोरुपव्याधाः स्युर्वायसस्य तितारकाः । मित्रयेऽस्तिष्टुभं विद्यादयपि तु विनाशदः ॥ समाये तम एत स्यादपत्योर्लन्मतारयोः' । स्ववर्गात्पञ्चमो रिपुरिति पूर्वत्रयैयम् ॥ वासिष्ठे तु—'आया भवाद्याः क्रमशोऽग्निपूर्वा तान्यष्टभिर्मेघ पुनः पुनः स्युः । त्रैवर्णिकं च त्रितयं च शिष्टं प्रष्टेप एषा एतु पञ्चमेन' । इत्यायकूटः ॥ ॥ अथ दैयकूटः—'तारेऽशदेयताहन्त्रे परस्परमभिग्रताम् । याते विनाशो दंपत्योर्मित्रतारा सुखं भवेत् ॥ दंपत्योर्मित्रतारा तु शुभदा चेद्विवाहके । देवास्तुरेततारास्तु दंपत्योर्पदि तारके । विनाशः स्याद्वचोर्चमे मित्रे श्रेणे शुभावहम्' । इत्यादिदश रात्रिकूटाः ॥ ॥ अथ कूटफलम्—'आयुष्य दिनशोधने शुभगणे वृद्धिश्च योनौ प्रियं माहेन्द्रं बहुदुःखीनफलदं तीदीर्घतः सत्सुतः । राशिः स्यात्कुलवृद्धिश्चुम्फलं मैत्रे तु वश्ये रतिर्माङ्गल्यं बहुरजुके तथ मिथो वेधे फलं शोभनम्' । अत्राशिष्टानामाष्टानां तत्तत्प्रकरणे फलान्युक्तानि तेषां मध्ये व्यायश्यककूटानाह वसिष्ठः—'राशिद्वयदधीशुस-

पिण्डेभ्योऽप्युपयुक्तैः प्रथमवत्प्रातः शुभमस्तु चक्राः । कन्यायाः परव्यान्त्रे चत्वारोऽङ्गुलचक्राः ॥ क्षेत्रमुद्रहणे तस्या ऋक्षा संततिर्भवेत् । गोष्ठमुद्रहणे तस्याः संसर्गः साद्रवादिभिः ॥ पशुभिः सुखमुद्रिः स्वात्सर्गवतिः स्वयमेव वा । ब्रह्मवर्चससंपन्ना चेदीमुद्रहणे भवेत् ॥ सर्वसंपत्समुद्रिः स्वादशोप्यद्रमुद्रहणे । शुलमुद्रहणे भूर्त्वा प्रभाजिनी चतुष्पथे ॥ उद्वाहाद्विरग्नयेषा व्यभिचारता भवेत् । दारियोत्पादिनी भर्तुर्भवेद्विरिणमुद्रहणे । स्मृजानमुद्रहणे भर्तुर्मृत्तिहेतुर्भवेद्विषयम् इति ॥

एतदष्टपिण्डनिमित्तलक्षणं परीक्षणं लौकिकविरुद्धमिति हृदि विधाय आदिशयेन निमित्तान्तराण्यप्यनुजानात्माश्व-
लायनाचार्यः स्मृतिरूपेण—‘पितृमातृप्रातृभर्तृ सर्वलक्षणलक्षिताम् । उद्वाहेदष्टपिण्डाचैः कन्यां सम्पत्परीक्षिताम्’ इति । तस्मा-
च्छ्रीचिण्यपुराणादिपुराणानि सम्पत्परीक्षार्थं तत्कथामालोच्य पाणिग्रहणं कुर्यात् ॥ पुराणार्चननिरीक्षणादिलक्षणं शिवरापवर्त्त-
नं किं पुराणं वीक्ष्यं साद्रजनीयं तथैव किम् । प्रथमतः कीदृशः स्मरुल्लङ्घनः कीदृशो भवेत् ॥ कीदृशेषु च कार्येषु कीदृशः पूजकस्तथा ।
पूजा च कीदृशी तन्मैः कार्यो निर्णयदर्शने ॥ इति रामसा वचनं श्रुत्वा ते द्विजसत्तमाः । न वक्तारो वयं राम रोचतां तु पुराण-
रतः । अतस्तद्विजयापी च साभिचित्रव वाचकः ॥ यजुर्वेदी विशेषेण पूजयेत्पुस्तकं सुधीः । श्रीतालपत्रलिखितं देवलिप्यन्यितं शुभम् ॥
प्रतिपेक्षन्ब्रह्मप्रयुगपत्प्रणवाक्षरम् । प्रागूर्ध्वरेखयोस्तस्य रेखयोऽथयोजिना ॥ रेखांका तु भवेदेवमकारस्तस्य पार्थवः । शिरोभागायु-

पाठात्—१ भवेदेवमकारस्तस्य पार्थवः । २ प्रतिपेक्षन्ब्रह्मप्रयुगपत्प्रणवाक्षरम् ।

पञ्चम्य गङ्गोणापःप्रलम्बिनी ॥ आकाशः म हि विन्नेमः पट्टिःकादशरसया । चामो पट्टुःकविन्दुलादिभार इति भीर्तितः ॥ तस्य वाम-
 निगोरेरया लम्बिनी तदुदाहृता । तस्यां तु तमरेरया स्यादन्ते तु स्याद्विजोयो लविन्द्रयवच ऊ । एवमन्यानि
 मर्गण्यज्या सारपाह भारती ॥ लिप्यानयेय लिखितं पुराणं तु प्रणखते । नाहं पापं नैव्यनं च मार्तण्डं नारदेरितम् ॥ मार्कण्डेयमथाग्नेयं
 काणं वामनमेवच । गारुडं लैक्ष्यागपातं स्कान्दं भारत्यं शुर्मिदकम् ॥ तथैव चरितं राम पुराणं ऋषिलं तथा । वाराहं ब्रह्मवैवर्तं
 गरुडेण प्रणखते ॥ लीलं भागवतं दौर्गं भविष्योत्तरमेव च । भविष्यं चोपसंहानि अन्यानि च विनर्जयेत् ॥ निमृच्य पुस्तकै रण्डुं
 पीठे निक्षिप्य तंस्तृते । धीमन्तस्य परः स्नातः क्षुपिरक्रोधनोऽसरः ॥ आदरात्मानमभ्यर्च्य कृत्वा संकल्पमेव च । अङ्कुशं साधसूत्रं च
 पाशं पुनःकमेव च ॥ धारयन्तीं सितां ध्यायेत्प्रमन्नासा नरव्यतीम् । गोक्षीरसदृशकारं त्रिनेत्रं वृषवाहनम् ॥ ब्रह्मचर्यद्वन्द्वं ज्ञान्तं
 शुभान्धरपर शुभम् । हरिणं चाभयं चोर्ध्वनाहुपुग्मं किरीटिनम् ॥ व्यालपाशुद्रां दक्षहस्ते वामहस्ते वरप्रदम् । नानारत्नसुभूषाढ्यं
 गिरिजाश्याम्युपागनम् ॥ षड्भूमिर्भूमिर्भुव्यैः स्तूयमानपदाम्बुजम् । सूर्तिमद्विस्तया देवैः स्तूयमानं पुराणकैः । अन्यैः समस्त-
 लोकैः सचेविगपदाम्बुजम् । ध्यात्वा तं पूजकः सम्यगादीं पूजां समाचरेत् ॥ आपो वा इदमित्येव ऋलक्षस्याभिमन्त्रणम् । तत्स्थं जलं
 यहीता तु पात्रव्यनमिमन्त्रयेत् ॥ ॐ तद्व्येति मन्त्रेण प्रशुतं प्रणवेन तु । आत्मानं सर्वपात्राणि तत आग्रहयेदिति ॥ यद्वागिति
 वृत्तेन भारत्याः पौडगार्चनम् । पुरण्यर्चनं च कुर्वाद्रायज्या वा समर्चयेत् ॥ ॐ नमो भगवतेऽमुकपुराणायेति चार्चयेत् ।
 साण्डादिति हि मन्त्रेण दूर्वाभानीय पूजयेत् ॥ ॐ नमो भगवत्यै दूर्वायै इति ॥ मा लोकरपालपूजा स्यादय कन्यार्चनं मन्त्रेण ।

वत्सरात्यञ्जमादूर्ध्वं दशवर्षादयः शुभा ॥ अनुत्पन्नमतुर्वापि तां प्रयत्नेन पूजयेत् । गन्धपुष्पाक्षतैर्पुष्पदीपताम्बूलभूषणैः ॥ पाठ-
 येदप्यष्टं मन्त्रं पूजकः कन्यकामिमाम् । 'सत्यं ब्रूहि त्रियं ब्रूहि भगवति श्रीसरस्वति नमस्ते नमस्ते' इति । गायत्र्या च कुमारीय
 दूर्वायुग्मं तु फारयेत् ॥ संनिधौ पुस्तकस्थाय सहस्रपरमेत्युवा । दूर्वायुग्मत्रयं दद्यात्तस्या हस्ते विचक्षणः ॥ सापि क्षिपेत्तत्र संधौ
 शलाकात्रयमन तु । विसृज्य तां पुनर्दद्यात्पुष्पाञ्जलिमतन्द्रितः ॥ आदाय शुक्लकं नत्वा देवीं ध्यायेत्समाहितः । विद्वद्भिः प्रेक्षणं
 कुर्याच्छिनाभ्यां नम इत्यय ॥ पञ्चयोर्मन्त्रतः श्लोकः कार्यसिद्धेय मूलकः । पूर्वपत्रे समाप्तिः स्याच्छ्लोकस्य यदि राघव । पद्मान्तरे
 पठेच्छ्लोकं विविच्यार्थमुदीरयेत् ॥ शनैः शनैः पठेत्प्राज्ञो व्याख्याया च शनैः शनैः । तरेह तु न कर्तव्या कुप्यति सरया च गीः ॥
 पटिकायां तु पादः सात्परा स्यात् ततोऽपिका । सरयेच्च च यत्कारं ज्ञातव्यांश्चमनु द्विजः ॥ निधित्य पाठं श्लोकस्य निधित्यार्थ
 च मानसे । प्रदीप्तं तु न चत्कव्यं विषिन्य रपुनन्दन ॥ यदि युक्तमयुक्तं वा श्लोकमन्यं पठेदसौ । पुस्तकस्य स हिलेव पूजकः
 मन्दितो यदि ॥ तत्तयैव हि विज्ञेयं विसंवादो न शस्यते । देवागतो हि स श्लोको देवं हि बलवत्तरम् ॥ उपश्रुतिषु यद्वाक्यं
 नापराधो द्विजस्य तु । विन्यस्तन कर्तव्यो देवस्य कुटिला गतिः ॥ पत्रद्वयविपर्योसे पत्रे चोत्तरचारिणि । तमादेशं तिरस्कृत्य द्वि-
 तीयं तु पठेदथ ॥ ततस्तृतीयं पाठ्यं स्यात्ततः कार्यविवेचनम् । अविस्मर्गान्तपूर्वार्थस्तवर्गेतरपञ्चमः ॥ स्तुतिलिङ्गितः श्लोकः शङ्कुनेषु
 प्रशस्यते । अध्यायानां समाप्तिश्च दृष्टा पत्रं दृष्टा लिपिः ॥ उक्तानुकथनं चैव स्तुयमानं तथैव च ॥ दग्धपत्रं नलिङ्गितं संदिग्धा-

धरमेव च । एतानि शकुने नित्यं वर्जनीयानि पण्डितैः ॥ प्रश्नोऽपि विविधो ज्ञेयो दीप्तश्चान्तप्रकारतः । दीप्तं तु द्विविधं ज्ञेयं
श्रितिव्यतिविनाशयोः ॥ शान्तं च द्विविधं श्वेवं शान्तस्य स्थितिबुद्धितः । तत्र शान्तं प्रशस्तं स्याद्विशिष्टं पूर्वलक्षणीः ॥ यस्यापि
यादृशं योग्यं विशार्यं तादृशं युधेः । धुतिर्नैराश्वपरयोः कार्यनाशः प्रकीर्तितः ॥ विसर्गान्ते तु पूर्वार्थे व्ययायासौ प्रकीर्तितः ।
संकल्पितान्ययामासौ क्षपारस्य समापने ॥ काण्डादेश्य समासौ तु सात्तत्कार्यविनाशनम् । पुराणस्य समासौ तु तद्वैश्वस्य
विपर्ययः ॥ धुते पुल्लरूपते च आहते मल्लकादिके । वक्तावमाननं याति ततः शकुननाशनम् ॥ तस्मादेतादृशे दोषे शकुनं परि-
वर्जयेत् । उपमायां भवेद्राग्न्युपमायां न वस्तुतः ॥ जयसंतानतोऽन्यत्र शृष्टिर्मध्यकलप्रदा । धुतिः प्रशस्ता कुत्रापि गुणवत्स्वादि-
निर्णयः ॥ विगाहे चापिपादाने व्यबहारे कृणौ तथा । यथा यथा स्तुती राम विवादेपि न दूषणम् ॥ अयथाचार्यं स्तुतिर्यत्र तत्र
कार्यं न सिध्यति । अयुद्धार्थे तथा पद्ये पुराणस्यतिदाहने । पलायने देशवाधे व्याधिसंभव एव च ॥ चोराद्यभिभवेऽन्यस्मिन्चोरे
कार्यविनाशनम् । शान्तः स्याद्यदि सत्यञ्च इति श्राहुः पुराविदः ॥ श्रीरामः—अयुद्धार्थं कथं प्रभं पुराणज्ञो वद्विष्यति । अयुद्धांतं
शुभं सम्यक् भोदणामिति निश्चयः ॥ तदुदाश्रयतां पदमर्थथापि विचार्यताम् । भावबोधनमप्यत्र कर्तुमर्हसि पण्डित ॥ श्रीशंभुः—
मधूनि मधुमन्त्राय मधुर्मधुभुजं मधु । मधुनाममनादर्यं विपाणि च विपाणि च ॥ अयुद्धार्थं स्तयं श्लोकः शकुने न हि शक्यस्यते ।
शरैरुत्तरेतोरीरीरारत्नरः ॥ एवं करोति शुद्धात्मा ब्राह्मणैर्नोद्धणोऽतिथिः । भावायुद्धस्तयं श्लोकः शकुने न प्रशस्यते ॥ एवमा-

दीनि पदानि पुराणेषु स्पृत्तम । सन्ति तेषां नच व्याख्या त्रिभिः पाठपरो भवेत् ॥ चक्रुः श्रोतुरवंगुण्यं व्रतेषु नियमेषु च ।
वेदेषु पुराणानि चिन्त्यानि रुचितं त्विति ॥ त्रिरुकादिवद्वादर्थधीर्षवसु चिचारतः । श्लोकार्थं प्रक्रियां चैव विचार्य
परमार्थतः ॥ पलयांस्तत्र द्वि श्लोकः प्रक्रिया च वतो लघुः । दग्धपत्रं दृष्टयायासो दग्धपत्रे विनाश्वनम् ॥ स्यादन्तरितनिर्वाह-
पत्रे कार्यविमृशता । शीर्णपत्रे व्ययः प्रोक्तः प्रणष्टलिपिके तथा ॥ पृथाश्चरे पृथायासः पुनरुक्तौ विसंपदः । उपमाने च तत्कार्यं
सिद्धिपरी न सिध्यति ॥ विलम्बे नार्थसंसिद्धिरस्पष्टे चाक्षरे पुनः । कार्यसंशयमाप्नोति निर्दिष्टदिग्सेविति ॥ नम्रत्ययाभिरीक्षेत पुराणं
प्रत्ययं दृष्ट्वा । सुक्तोच्छिष्टस्तथा नैव निरीक्षेत पुराणकम् ॥ पूर्वस्य दिवसस्याय रात्रौ पूजां विधाय च । प्रातःकाले परेद्युध शकुने
रगुनन्दन ॥ प्रश्नानां वीक्षणं कार्यं सप्तस्कालमप्यापि वा । प्रक्रियादिविक्षेपेण विरोधं शकुने भवेत् ॥ द्युभकार्येषु सर्वेषु प्रेतश्राद्धा-
दिगर्जनम् । दण्डप्रणयनं श्रापे देशनाथा विषयः ॥ रक्षसां दुष्टसत्त्वानां सर्वप्राणिविहिंसनम् । बहूनादेव निर्माणं वमनं वपनं
तथा ॥ श्रापे पीमत्सत्ता रीद्रः स्वप्नमय तथा पुनः । घदादिघूर्णनं भीटा कलहो मरणं तथा ॥ समये मृतवार्ता च समर्थं बन्धुमार-
णम् । शूराणामागमाद्यापि महतां भद्र एवच ॥ दुर्बार्ताश्रयणं चालुश्रुश्रादो द्रुमशतनम् । वारुकुञ्जनिपातादिः श्लोकवाक्श्रवणं
नृणां ॥ एतन्मापास्तथा चाग्न्याः प्रक्रियास्तु विगर्जयेत् । श्रेयःप्राप्तिविचारेषु राजसृष्टिः शुभायहा ॥ श्रद्धानामुभयोरेव शान्तिरप्य-
सिद्ध्यते । किमत्र बहुनोक्तेन ययोग्यं तद्विचारयेत् ॥ सर्वेषु च विचारेषु द्युभकार्यं विचारयेत् । सर्वेषु च पुराणेषु स्कान्दमत्र प्रशस्यते ॥
नीप्यनं केचिदिच्छन्ति रामायणमथापरे । स्तुत्यादिसर्वदोषाणां वैष्णवे नैव दुष्टता ॥ स्कान्दे रामायणे चैव दोषतमपि चालपतः ।

किं पृथयितुं क्षयं वेपथवेनैव केनचिद् ॥ सदाचारविहीनेन पूजितं यदि तत्फलम् । तदाऽऽशुभमिवायाति शुकुनं नैव सिध्यति ॥ मर्वाचारममोयेते आवाहण्डे तथा वृषः(?) इति । तस्माच्छ्रीविष्णुपुराणस्य स्तुतिनिन्दादिदोषरहितलात्तत्पुराणं सदाचारयुक्तेन पुराणविद्वाद्येन पूर्योक्तप्रकारेण सम्यग्भ्यर्च्य शुकुनमलोक्य । तत्प्रभरेण मनः संतोषयुक्तं चेत्तदेव कन्यां निबिडुयाद् । इति पुराणार्चनविधिः ॥

लम्पविचारः । एवं शुकुनं संसृज्य लम्पगुणं विचारयेत् । तथाच—‘जन्मयोगशकुनादिविस्तरेभोचरेण शुभदे नृभोपितोः । संप्रदानमये गुणान्विते पाणिपीठनविधिर्निधीयते’ । अस्यार्थः—गुणान्विते विवाहलम्पे पाणिपीठनं विधेयम् । तत्र लम्पस्य अयनमासादिनिम्नेपापेक्षतात्परिण्य उच्यते । तत्र शुद्धम्—‘तदगधन आपूर्यमाणपथे कल्याणे नक्षत्रे चौलकर्मोपनयनगोदानविवाहाः सार्वकालमेकं विवाहम्’ इति । श्रीघरीयेपि—‘अर्के कर्कटकन्यकाघटपथमुक्तं शुभौ मन्त्रिणि स्त्रीतज्योतिषि शीतरोचिपि बल्लोद्विले विरिक्तं तिथौ । रोहिण्युत्तरेयतीपितृमरुन्मित्रेन्दुदस्तासुरेप्यारार्ककेशवासरादिरहितेष्टृद्वाहकर्मरमेत्’ इति । अस्यार्थः—अर्के नृयं कर्कटकन्यकाघटपथमुक्तं मासि विवाहकर्मरमेदिति । तथोक्तं विधिरत्ने—‘कन्याकुम्भकुलीरगे दिनकरे कुर्यान् पाणिग्रहं शेषाणि प्रयराणि यानि निवरां मासानि पाणिग्रहे’ इति । नारदस्तु—‘माघफाल्गुनैध्यासज्येष्ठमासाः शुभावहाः । मध्यमः कार्तिर्को मार्गशीर्षको निन्दिताः परे ॥ न कदापिदशर्षेण भानोराद्रार्षवेचनात् । विवाहं देवतानां च प्रतिष्ठां चोपनापनम् ॥ अग्रद्वेदो हरीर्केणो यावचावज मङ्गलम् । उत्सवे वासुदेवस्य दिवसे नान्यमङ्गलम्’ इति ॥

अथाद्यगर्भे ज्येष्ठमासनिषेधं श्रीषतिराह—‘जन्ममासि नतु जन्ममे तथा नैव जन्मदिवसेषि कारयेत् । आद्यगर्भेदुहितुः
 सुवत्स वा ज्येष्ठमासि नहि जातु मङ्गलम्’ ॥ रत्नकोशेष्युक्तम्—‘जन्मर्धे जन्मदिवसे जन्ममासे शुभं त्यजेत् । ज्येष्ठमासाद्यगर्भस्य
 शुभं वर्ज्यं स्त्रिया अपि’ इति । संग्रहे—‘विवाहं चोपनयनं जन्ममासे विवर्जयेत् । विशेषाजन्मपक्षं तु वसिष्ठाद्यैरुदाहृतम्’ इति ।
 नारदस्तु—‘जन्ममासे न जन्मर्धे न जन्मदिवसेषि च । नाद्यगर्भसुतस्यात्र दुहितुर्वा करग्रहः’ । अन्यच्च—‘न जन्ममे जन्मदिने
 गृहे वा कुर्याद्विवाहं नच जन्ममासे । ज्येष्ठर्धज्येष्ठसुतान्नानां मिथो विशेषात्रतु शुक्लपक्षे ॥ शौरं विवाहं मृगयां साहसं
 शुद्धमेव च । व्रतपन्धं च वीक्षां च तद्गजाधादिरोदणम् ॥ अध्वानं जलयानं च जन्ममासे विवर्जयेत् ॥ जन्ममासे तथा जन्म-
 दिने जन्मत्रयेषु पा । हूणे वक्षे त्वजैतत्सर्वमन्यवेष्टे शुभावहम् ॥ अन्नप्राशनमुद्राहं व्रतपन्धं च चौलकम् । जन्ममासे विवर्ज्यं
 स्यात्कलिहं मागधे सदा ॥ मेपेडकं मागधे षड्यमापाटे दक्षिणे त्यजेत् । कर्तव्यं घट्टदेशे तु मिथुनेनापि संयुतम् ॥ ब्रवरे
 तु सदा वर्ज्यं फाल्गुने निमिषान्वितम् । मान्यदेशे विवर्ज्यं स्वाद्वसन्ते सर्वमङ्गलम् ॥ निमिषान्वितं मीनसंयुतम् । सर्वमङ्गलं
 कर्तव्यमिति शेषः ॥ फाल्गुने मीनसंयुक्ते त्वजेतसर्वत्र शोभनम् । नर्मदादक्षिणे देशे विवाहाद्विमुक्तम् ॥ जन्ममासे शुभं
 प्रोक्तं बहूनां संमतं सिद्धम् ॥ ज्येष्ठर्धज्येष्ठसुतान्नानां मिथोविशेषात्रतु शुक्लमासे । शुक्लमासे ज्येष्ठमासे । स्त्रीतज्योतिषि शीतरो-
 चिपीत्यनेन शुक्लपक्षो लक्ष्यते । तस्मिन्ननुकूले सति विवाहः कर्तव्यः । तथोक्तम्—‘उपनयनं विप्राणां गोदानविवाहमङ्गलादीनि ।
 कुर्याद्वलनति चन्द्रे जीवे च रत्नां च नियमेन’ इति ॥

अथ चन्द्रतारानलम् । नारदः—‘चन्द्रतारानलैर्युक्ते यदि पाणिग्रहो भवेत् । शुभलग्ने शुभैर्युक्ते तदा युद्धं विनिर्दिशेत्’ ॥ शुक्रपक्षे चन्द्ररत्नप्राधान्यमाह श्रीपतिः—‘शुक्रपक्षे शीतरस्मिर्गलीयात्र प्राधान्यं तारकायास्तु तत्र । शरत्वा शुक्ले विद्यमाने न ज्ञान्ते न सान्त्वं यो गितः क्वापि दृश्य’ ॥ ॥ कृष्णपक्षे तारानलप्राधान्यमाह स एव—‘न एतु बहुलपक्षे शीतरश्मेः प्रमायः ऋषिविभित्तिरिह तारानीर्यमायैः प्रधानम् । अतिपिक्कलशरीरे प्रेषसि ग्रीषिते वा प्रभवति एतु मर्तुः सर्वकार्येषु योपा’ इति । मंत्रहेतु—‘शुक्रादाशुपचयने कृष्णादाशुपचयसिते चन्द्रे । द्वावप्यभीष्टफलदौ पक्षौ स्त्रीणां अशाङ्कललाभात्’ इति ॥ ॐ ॥ उपचयस्थानान्युप्यन्ते—‘रिषु विक्रममेपूरणमभयनान्युपचयप्राधान्यानि’ । रिषुः पष्टम् । विक्रमस्तृतीयम् । मेपूरणं दशमम् । मयभजनमेकादशम् । दोषाण्यपचयस्थानानि । तथाच सत्याचार्यः—‘दशमैकादशपष्टतृतीयसंज्ञानि लग्नजन्मभ्याम् । उपचयमयनानि स्युः दोषाण्युपचयप्राधान्यानि’ इति ॥ ॥ अथ तारानललक्षणम्—‘जन्मसंपद्विपक्षे मयत्वरः साधको वधः । मैत्रं परममैत्रं च जन्म वेति पुनः पुनः’ इति । अत्र विपदादिनक्षत्रदोषापवादाः—‘गली कर्मगतधन्द्रो बलचन्द्रमवीक्षितः । विपत्प्रत्यरपाथर्थाजन्मक्षौत्यदोषदा ॥ जन्मकर्मक्षेनायी द्वौ मिथो मित्रे यदा तदा । वैनाक्षिरक्षेसंयुतदोषा भङ्गं यमुत्तदा’ ॥ संग्रहे—‘जन्मक्षौर्त्स्नैरनखनं सप्तविंशतिगं भवेत् । सर्वकर्मविनाशः स्वाधन्द्रो व्ययगतो यदि ॥ सप्तविंशतिनक्षत्रमेकराशिसमन्वितम् । सर्वेषु शुभदं श्रोतं विवाहोपनयादिषु’ । इति चन्द्रतारानलम् ॥ ॥ अथ लग्नगुण उच्यते नारदीये—‘जामिनशुद्धोक्तविंशन्महा-

पाठाः—१ गु पत्नी । २ भिन्नतत्परिरे ।

दोषविरजिते' इति ॥ ॐ ॥ अथैकविंशन्महादोषाः—'एकविंशतिदोषाणां नामरूपफलानि च । पितामहोक्तं संवीक्ष्य तानि वक्ष्ये समासतः ॥ पञ्चाङ्गशुद्धिरद्वितो दोषस्ताद्यः प्रकीर्तितः । उदयास्तशुद्धिहीनो द्वितीयः स्वर्गसंक्रमः ॥ तृतीयः पापपङ्कजगो मृगुः पद्मः कुजोऽष्टमः । गण्डान्तं कर्तरीरिः फण्डटेन्दुश्च सप्तमः ॥ दंपत्योरष्टमं लयं राशिर्विषयटी तथा । दुर्मुहूर्तो वारदोषः सार्धैरिक्तसमांग्रिभम् ॥ ग्रहणोत्पातमं क्रूरबिद्वंशं क्रूरसंयुतम् । कुनबांशो महापातो वैधृतिधैकविंशतिः' इति ॥

अथ पञ्चाङ्गलक्षणम्—'तिथिवारक्षेयोगानां करणस्य च मेलनम् । पञ्चाङ्गमस्य या शुद्धिः पञ्चशुद्धिरुदाहृता ॥ यस्मिन्पञ्चाङ्गदोषोऽस्ति तस्मिन्लघुं निरर्थकम्' इति । पञ्चाङ्गफलं तु श्रीधराचार्यप्रदर्शितपथानुसारेण लिख्यते ॥ तत्र विधिरूप्यते—विरिक्ते तिथाविति । चतुर्थी नवमी चतुर्दशी च रिक्ताः तद्यतिरिक्ते तिथौ परिणेतव्यमिति । तथाह मनुः—'तिथयः क्षोभनाः सर्वाः प्रोक्ता रिक्ताविवर्जितः' इति । वासिष्ठे तु—'शुक्लद्वितीयादिव एव कृष्णपक्षे दशम्यन्ततयाः शुभाः स्युः । तालपटमस्कन्दगणेशदुर्गाचतुर्दशी चापि तिथिविबर्ज्या' इति ॥ विवाहपटले—'पृथी तथैव नवमी च चतुर्दशी च द्वादश्ययाष्टमतिथिश्च तथा चतुर्थी । आद्यत्रिभागमवशिष्य तु कृष्णपक्षे शेषास्तथा परिहृतास्तिथयो भवन्ति' । अन्यथा—'द्विसौभयोश्च नवमी च चतुर्दशी च कृष्णस्वितामपि च पञ्चदशी चतुर्थीम् । अन्येषु वै तिथिषु लघ्नरत्नं विलोम्य कन्या-ग्रदानमपि शुद्धिदमाहुरन्ये' । विधिरत्रेति—'पञ्चदश्यष्टमीरिक्तावर्ज्याधान्याः शुभाश्च ताः । केचित्कृष्णाष्टमी प्राहुर्विवाहेषु वयोत्यये' । नृसिंहः—'रिक्तापर्वाष्टमीवर्ज्या पूर्णमासी शुभावहा' इति ॥ अथ वर्ज्यास्तिथ्यंशाः । बृहस्पतिस्तु—'घटिकाद्वय-

श्रुतान्ते मागतान्ते च दिनत्रयम् । वर्षान्ते वर्षयेत्पक्षं ग्रहणादिनसप्तकम् ॥ ऋक्षान्ते पुत्रनाशः श्यामासान्ते तु धनक्षयः । वर्षान्ते
 वर्षनाशः स्वाद्ग्रहणे सर्वनाशनम् । इति तिथिनिर्णयः ॥६॥ अथ नक्षत्रविधिः—‘रोहिण्युत्तरेवतीषितृमरुत्पिनेन्दुहस्ताशुरेषु’
 इति । आपुर पूलम् । शेषाणि प्रसिद्धानि । श्लेष्मादक्षनक्षत्रेषु पाणिग्रहणं कर्तव्यम् । तथाच दृढस्पतिः—‘सौम्यपैतृकहस्तात्र
 मंत्रपूलाग्न्यरायनः । नील्युत्तराणि पौष्णं च रोहिणी शोभनप्रदा । अन्याश्च सर्वा बर्ज्याः स्युस्ताराः पाणिग्रहे सदा’ इति ।
 श्रीपतिधाह—‘मूलमंत्रद्वयरोहिणीस्तैः पौष्णमालप्रयोचरान्वितैः । निर्व्ययामिदृग्भिर्मृगीट्यां पाणिपीडनविधिर्विधीयते’ ।
 निर्व्ययपानिः ग्रहानुपह्वयः ॥ ६॥ उपह्वयलक्षणमुच्यते दृढस्पतिना—‘युक्तं युक्तं ग्रहैर्यत्र काङ्क्षितं च त्रिमं भवेत् ।
 दग्धग्न्यालाः तपूनाः स्युः क्रमादेषु इत्यत्राः ॥ पापग्रहणस्यनक्षत्रेषु पूर्वत्र द्रवं ररम् । एतास्तारा विवर्ज्याः स्युः शुभकर्मणि
 सर्वदा ॥ असंख्याता ग्रहा नित्यं दुर्ज्ञेया भानुना ताराः । अतएवार्कसंयुक्तं क्षेत्रं सर्वप्रमाददम् ॥ दग्धक्रमेण यदक्षेत्रं त्रिधत्ता दि-
 र्गस्तु तत्र । पूर्वभागमथापति यथा पृथ्वास्तु नीरदैः ॥ वत्सरेण तदर्धेन तस्मादर्धेन यान्ति ये । मन्दजीवकुर्जदग्धा राशयः पूर्वजं
 गुणम् ॥ उपेनाक्रान्तमं सयः ग्रहति याति दृक्षन्तः । उत्पतिः पीडितास्ताराः पण्मासैः प्रकृतिं ययुः ॥ राहुकेतुविसुक्तं यद्ग्रह-
 चक्रनिपीडितम् । परसरार्धेन युज्येत ग्रहयुद्धतं च भम् ॥ अग्रक्रान्तग्रहयुक्तं सद्यो दोषाग्रपोहति । युक्तं शुभग्रहैर्यत्तच्छुभलं त्रि-
 दिनेर्नयेत् ॥ पञ्चिन्मेऽस्तमयं यान्ति ग्रहास्तद्वं त्रिमासतः । शुद्धलमुपयातीति यजिन् पद्यासनोदितम् ॥ ग्रहनक्षत्रयोर्नेन यदुक्तो
 दोषसंशयः । तदिदं सर्वज्ञार्थेषु शुभेषु परिर्वयेत् ॥ यदुक्तमिदमृष्टेषु तारामु च रणैर्युताः । चापल्यमपरादिले दोषाः शोभन-

तानियुः' ॥ तदपवाद उक्तो वासिष्ठेन—'गन्तव्यविषयं सुखमुक्तं यत्परमहोत्पातविदूषितं यत् । चन्द्रोपभोगादमलं तदानीं शुभेषु कार्येषु शुभप्रदं च' ॥ अन्यच्च—'चन्द्रशुक्रसमायोगादुद्दिष्टं शुभतामियुः । विशेषाच्छुक्रसंयोगाद्बृहदुक्तबृहस्पतेः ॥ ग्रहयुक्ते तु नवत्रे तदेव यदि चन्द्रमाः । तयोर्मध्ये ब्रजेत्पीडां दोषान्सर्वान्व्यपोहति' ॥ अथ जन्मनक्षत्रविचारः । अस्मिन्नानुकूल्यनक्षत्रविधिकथ्यते अर्णवे—'कन्यकाजन्मनक्षत्रे विवाहः क्षेमनो भवेत् । कर्माधानार्थयोश्चैव पुंसो वर्यस्त्रिजन्मसु' इति । शुद्धगर्गः—'स्त्रीणां जन्मद्रपे श्रेष्ठं विवाहे च प्रवस्यते । पतिप्रिया च कल्याणी दीर्घायुश्च सुमङ्गला' । ज्ञातातपस्तु—'कर्माधानार्थयोः पुंसां विवाहे जन्ममं विना । कन्याया जन्ममं श्रेष्ठं विना वाधानकर्ममे' । अन्यच्च—'आधानकर्मक्षमतीव शुलं पैपाहिके जन्मदिनं न पुंसाय । तद्यत्ये श्रेष्ठमथानलाया आधानमं श्रेष्ठमतीव शूलम्' । लङ्केशु—'आधानार्थं शुभं प्रोक्तं दंपत्योः परिणयने । कदाचित्कर्ममं पुंसां न कदाचित्तु जन्ममम् ॥ हितैवं च जन्मकथं द्वे तारे जन्मसंज्ञिते शुभदे । जन्मक्षौडा कन्या नहि एतु भर्तुः शुभा भवति ॥ प्रीतिं च जन्मतारा दंपत्योर्जनयति तरां तारा । फलमथ संज्ञासदृशं जनयति च शंशाङ्क-युक्ता सा' । नृसिंहस्तु—'कर्माधानार्थयोः पुंसां योपितां जन्ममे तथा । विनाहः शुभदः प्रोक्तो बहूनां समं त्विदम्' । अत्र सर्वत्र शुद्धाचारतो व्यवस्थाश्रयणीया । इति नक्षत्रनिर्णयः ॥ ॐ ॥ अथ वारयोगकरणांशादयः—'आराकिकजपासरादिरहितेषु द्वा-दशमार्गमेत' इति । एतेषां वाराधांशोदयात्र वर्जनीया इति । तदाह नृसिंहः—'बुधशुकेन्दुजेन्दूनां वारेषु शुभदं भवेत् ।

प्रमानांशुं श्रेष्ठं यथादि च चिदाहके' । अग्राह लङ्घः—'कृत्स्नहदिनारा न शोभनाः सौरियपहाय । ध्वतिपातविष्टिवैधृति-
नर्गाः शुभदाः कर्णयोगाः' इति । दृढस्पतिः—'शङ्कुन्यादिचतुर्व्यं करणेभ्यः विष्टिषु । कुलिकेयु शुभं वड्यमशुभान्येव
तारयेत् ॥ गुणायुर्नैर्गुण्यमिन्द्रियुन्यादिचतुष्टये । काले नेष्टं शुभं सर्वं कृतं सम्यग्विनश्यति' इति ।

योगत्रिनेयेण रविभौममन्दचाराणां विनेष उच्यते—'रविवारे शुभं सर्वं कर्तव्यं योगतः शुभे । योगान्छुभे कुजे मन्दे
ठगुद्राहादि कारयेत्' इति ॥ अथ तेषां योगा उच्यन्ते—'पौष्णोत्तराणि हस्तश्च मूलश्रवणस्तथाः । सूर्यनारयुता योगा दोष-
हलादलोदराः ॥ मिनाश्विन्यर्ममापूनाचाहिर्दुष्यश्च रोहिणी । भौमवासरेण संयुक्ता योगाः स्युर्दोषचक्षराः' । अहिर्बुध उच्यते
माद्रपदा । दोषपमराः दोषमक्षराः । 'ठसिका रोहिणी स्वाती श्रुततारार्किगाराः । शुभयोगा महादोषैरवादित्यनर्चसः'
इति योगप्रकरणम् ॥

अथ प्रसङ्गाद्योगात्सर्वचारेषु शुभयोगानाह स एव—'दार्हस्पत्यं च सावित्रं नैर्ऋतं सूर्यवारगम् । सर्वेषु शुभकार्येषु शुभाः
स्युः शुभदाः स्मृताः ॥ चित्राश्रवणसौम्याः स्युर्यदि शीतांशुवारगाः । इमे चापि सुधारयोगाः सर्वशोभनशोभनाः ॥ भाद्रपदा-
श्विनी चैव रोहिणी चोत्तराश्रयः । कुजगारेण संयुक्ताः सुधारयोगा दिवीरुसाय ॥ विशाखिमित्रनक्षत्रं बुधवारेण संयुतम् । पञ्च-
मीगमनीयुक्तं सुधारयोगः प्रकीर्तितः ॥ पूर्वाषाढाशुनर्वसो रेवतीसंयुतो यदि । गुरुवारः सुधारयोगस्त्रयोदश्या समायुतः ॥ स्वाती-
श्रवणमित्रभाग्यसहितो यदि नन्दया । शुकवारः सुधारयोगः सर्वैरुर्ध्वेण दोषहा ॥ रोहिणीस्तुवात्मन्याः अत्रिगारेण संयुताः ।

मद्रया महिता योगाः शुभाल्याः शुभरुद्रिदाः ॥ एषु सर्वेषु योगेषु विवाहः शोभनप्रदः । दीर्घमाद्भ्यस्तसंपत्तिर्भेदते पुत्रवृ-
 द्धिभिः' । इति शुभयोगः ॥ ६३ ॥ अथैकेन स्त्रोकेन लग्नविधिमाह—'अष्टालौलियगाङ्गनाघटधनुर्गोकर्किकण्ठीरवा मध्याः
 सौम्यशुक्लालयोर्धनदनाः सर्वे विगाहे हिताः । सौम्याः केन्द्रधमायुजसहिताः पापाक्षिपद्याधगाः पूरयाः शुक्रशुल्ल सुताव-
 शुभवी शुद्धो भवेत्सप्तमः' इति । अस्यार्थः—तौलिस्तुला । यमो मियुनम् । अङ्गना कन्या । एते शल्लाः । वटः कुम्भः ।
 धनुः प्रसिद्धः । गौरवः । कर्कः प्रसिद्धः । कण्ठीरवः सिंहः । एते पञ्च मध्यमा इति ॥ यराहमिहिरेणापि—'क्रिये कुमारि
 परिरक्तपिचा विर्दीनपुत्रा गवि गोवनी च । कुलव्यानन्दकरी दृवीये कुलीरलप्रे कुलटा चुर्यसा ॥ हरी प्रसूता सकुदाश्रये पितुः
 पतिप्रिया च श्वशुरस्य पटके । तुलादिमेधार्यवती तुलाघरे तथाऽलिमे फर्दमबुदिरस्मिरा ॥ धनुषि कुलटा तत्पूर्वार्धे सतीत्यपरे
 शशुर्मुगपटक्षपेयन्यामक्ता जरायुषगच्छति' इति ॥ ॥ अथ लग्नप्रमाणम्—'भीने मेये षतुर्नाल्यधतुः सार्धं दूये घटे ।
 पञ्चपादो मृगे युग्मे पञ्चार्धं घन्त्रिकर्कटे ॥ पञ्चार्धं दृथिके सिंहे पञ्चपादस्तुलाङ्गना' इति । एतत्तु साधारणम् ॥ पन्पाक्षेत्रप्र-
 देशे तु मेपादीनां विचटिकारूपेण विद्वेष उक्तः—'भीने मेये तु गावीरा दूये कुम्भे तु खे नरा । मृगे युग्मे ष
 गवरी कर्के वाये च भूनलः ॥ चौराहा दृथिके सिंहे तुला कन्या च लकला' (?) इति ॥ एवं राशिजं फलमुच्यता ग्रहजं
 फलमाह—'सौम्यशुक्लालयोर्धनदनाः सर्वे विगाहे हिताः' इति । सर्वे राक्षयः शुभयुक्ता ऊर्ध्वमुखा यदि शुभदाः ॥
 ऊर्ध्वोन्नतधनम्—'श्रुर्पाधिष्ठितराशुपक्रमतयाऽथस्तिर्यग्धनानाः' इति । विश्वामित्रिवीये तु—'राशीनामपि सर्वेषां द्विपदा

अथ पुष्कलभाग उच्यते—‘त्रिभुज्रागेषु दंपत्योद्वाहे शुभवर्धनात् । उग्रानां पुष्कलाख्यांश्चान्वह्ये शालानुसारतः ॥
 एकविंशत्यक्तो मेमे शृण्वे च चतुर्दश । यगे सप्तदशांशः स्वात्सल्यमः कर्कटे मतः ॥ एकोनविंशः सिंहे च कन्यायामष्टमोऽंशकः ।
 चतुर्विंशस्तुलायां तु कौर्षे चैव चतुर्दशः । त्रयोविंशो धनुष्ये च मकरे तु चतुर्दशः । एकोनविंशकः कुम्भे मीनैऽंशः सप्तमो भवेत् ॥
 एतैऽंशाः शोभना मेषाः शुभकार्येषु सर्वदा । द्विर्विंशतिर्योतिर्यकैः सर्वशास्त्रार्थवेदिभिः’ इति ॥ ॥ अथामिजिह्वागानाह
 नारदः—‘एकविंशतिमो भागो मेपत्साभिजिदुच्यते । धृपे चतुर्दशो भागो यमे सप्तदशांशकः ॥ भागोऽष्टमः कुलीरे स्वाद्वरेण्डाद-
 शांशकः । कन्यायां वसुभागस्तु चतुर्विंशस्तु तौलिभे ॥ द्वादशो दृधिके भागत्रापे सप्तदशांशकः । अभिजिह्वाय भागः स्वादा-
 कौक्रे चतुर्दशः ॥ कुम्भे पाँदशकांशः स्वान्भीने वसत्रंभो भवेत् । सर्वे दोषा विनश्यन्ति नात्र कार्या विचारणा’ इति ॥ ॥
 अथ शृगुपट्टदोषो नारदीये—‘शृगुपट्टादयो दोषो लघात्पृष्ठगते सिते । उच्ये शुभसंपुके तल्लभं सर्वथा त्यजेत्’ इति ॥ ॥ अय-
 कुजाष्टमदोषस्तत्रैव—‘कुजाष्टमो महादोषो लघादष्टमगे कुजे । शुभत्रययुतं त्वं त्यजेच्चतुष्पके यदि’ । शुभत्रययुतमिति शुभग्रहै-
 युक्तम् ॥ ॥ अथ गण्डान्तदोषस्तत्रैव—‘पूर्णान्दगल्ययोस्तिथ्योः संधिर्वादीद्वयं सदा । गण्डान्तं मृत्युदं जन्मपात्रोद्वाह-
 प्रताविषु’ ॥ ॥ अथ नक्षत्रगण्डान्त उच्यते—‘सौम्येन्द्रपौष्णामान्यणोऽंशाधिकस्तंधयः । तदप्रेष्याद्यपादेषु पादगण्डान्त-
 संधितम् ॥ उग्रं मसंधिव्रितयं गण्डान्तं व्रितयं भवेत् । मृत्युप्रदं जन्मथानविवाहस्वापनादिषु’ ॥ ॥ अथ लुप्तगण्डान्तः—
 ‘कुलीरसिंहयोः कीटचापयोर्भीनमेपयोः । गण्डान्तमन्त्रालं स्वाद्वटिकाधं मृतिप्रदम्’ ॥ ॥ अथ कर्तरीदोषः ॥ नारदीये—

'लघाभिमुत्तयोः पापग्रहयोरुभयस्वयोः । सा कर्तरीति विज्ञेया दंपत्योर्गलकर्तरी- ॥ कर्तरीदोषदुष्टं यल्लभं तत्परिवर्जयेत् । अपि
 सौम्यग्रहैर्युक्तं गुणैः सर्वैः समन्वितम्' । ब्राह्मे—'लघस्यं शुष्कग्रहयोरसाध्वोः सा कर्तरी स्यादलुक्कगत्योः । तावेव शीघ्रो यदि यक्र-
 चारो न कर्तरी चेति प्रियामहोक्तिः ॥ यः कर्तरीनाम महान्तः दोषो लघोद्भवानंशगुणान्तमस्तान् । गुणान्निहन्ति प्रचलानंशेषान्पयाघ्रो
 यथा गोसमिति समस्ताम्' इति । बृहस्पतिस्तु—'कूरग्रहमध्यगते लगे चन्द्रेऽथवा करग्रहणे । ते यमसदनाभिमुखं गमनं बाञ्छन्ति क-
 न्यायाः' । अस्यापवाद उच्यते—'पापयोः कर्तरीकर्जोर्नीचशुभहस्वयोः । यदा चास्तमयो वापि कर्तरी नैव दोषदा' इति ॥
 अथ रिःफपल्लेन्दुदोषः । नारदीये—'पट्टहरिःफगे चन्द्रे लघादोषः स्वसंक्षितः । तल्लभं वर्जयेद्यत्नाजीचशुक्रसमन्वितम् ॥ उच्चगे
 नीचगे वापि मित्रमे शशुरादिने । अपि सर्वगुणोपेतं दंपत्योर्निधनप्रदम्' ॥ अस्यापवादो वासिष्ठे—'जन्मेद्यसृत्पुराशीशौ
 मियो मित्रे यदा तदा । जन्माष्टमस्वचन्द्रोत्थो दोषो मङ्गत्वमामुयात्' ॥ अथ सग्रहदोषः । नारदीये—'शशाङ्के ग्राहसं-
 युक्ते दोषः सग्रहसंक्षितः । तस्मिन्सग्रहदोषे तु विवाहं नैव कारयेत् ॥ सूर्येण संयुते चन्द्रे दारिद्र्यं भवति ह्ययम् । कुजेन मरणं
 न्याधिः सौम्येन सनपत्यता ॥ दीर्घार्ग्यं गुरुणा युक्ते सापत्न्यं भार्गवेण तु । ग्राह्यया सूर्यपुत्रेण राहुणा कलहः सदा ॥ केतुना
 संयुते चन्द्रे नित्यं कष्टं दरिद्रता' । वासिष्ठे—'दारिद्र्यं रविणा कुजेन मरणं सौम्येन न स्युः । यत्रा दीर्घार्ग्यं गुरुणा सितेन
 सहिते चन्द्रेण सापत्न्यकम् । ग्राह्ययाऽर्कमुनेन सेन्दुजगुरौ बाञ्छन्ति केचिच्छुभं सौम्यमृत्पुत्रसद्गतेः शशियुतैर्दर्पयवासः शुभैः' ।
 नारदस्तु—'शुभग्रहयुते चन्द्रे स्वोक्तस्य मित्रराशिने । दोषाय न भवेच्छुभं दंपत्योः श्रेयसे सदा ॥ स्वदेवगः स्वोद्यगो वा मित्र-

संस्कारप्र.

विवाह.

॥ ३३१ ॥

राश्रयः शुभाः । तेषामपि तुलाराशिर्मिश्रं च ग्रहसत्ते' इति ॥ सा तु गुणयुक्ता चेद्वाहोत्याह स एव—'युक्ता च ग्रहसत्-
पत्त्या हीना नैषा ग्रहसत्ते । सप्तहस्वगृहोचक्षैः सूरिसोमजभार्गवैः ॥ संयुक्ता वीक्षिता वापि नान्ययुक्ता न वीक्षिता । होरा
नलनती प्राज्ञा तत्राप्यूर्ध्वमुक्ताः शुभाः' इति । विवाहपटलेऽप्युक्तम्—'कन्यातुलावमयट्टेण विग्रहकर्म श्रेष्ठं तदन्यमनेन्य-
शुभानहं स्यात् । केचित्सशस्त्रमपि तेषु वदन्ति तज्ज्ञा ग्राह्यमायवति तथरभेषु योगात्' इति ॥ नारदस्तु अभिजिह्वमे-
पिपाहः धेवानित्याह—'चतुर्थसमिच्छिममुदयक्षोतु सप्तमम् । गोपूलिकं तदुभयं विवाहे पुत्रपौत्रदम् ॥ श्राच्यानां च कलि-
त्रानां मूल्यं गोपूलिकं स्मृतम् । अभिवित्सर्वदेशेषु मूल्यं दोषविनाशकम् ॥ मध्यंदिनगते भानी मुहूर्तोऽभिजिदाह्वयः ।
नाशपत्यखिलं दोषं पिनाफी त्रिपुरं यथा' इति । अन्यथा—'मध्यंदिनगते भानी सकलं दोषसंचयम् । दहत्येवाभिजिह्वमं तूल-
राशिर्भिवानलाः' इति । इति पञ्चाङ्गशुद्धिः ॥ ॥

अथोदयास्तशुद्धिरुच्यते श्रीधरीये नारदेन—'लघ्वर्गशकौ स्वस्वरातिना वीक्षितौ युतौ । नो चेदन्योन्यपतिना शुभमि-
त्रेण वा तथा ॥ वरस्य मृत्युः स्वाकाभ्यां सप्तसप्तोदयांशकौ । एतौ वीक्षितयुतौ मृत्युर्ध्वराः करग्रहे' । श्रीपतिसु—'उदय-
मग्नपांशः सौम्यदृष्टो युतौ वा न भवति यदि मृत्युः सात्तदानीं वरस्य । परिणयसमये चेदेवमस्तोदयांशः स्वपतिसहितदृष्टो
मृत्युकारी च वृत्त्याः' । वासिष्ठेपि—'दृष्टोदयांशे निजपत्यदृष्टे वरस्य मृत्युस्तदसंयुते वा । अन्तांशकेऽप्येवमदृष्टयुक्ते स्वव्यामिना
नाशयुषेति कन्या' ॥ बृहस्पतिसु—'उदयांशः स्वनाथेन मित्रसौम्येन वा पुनः । प्रेषितो वा तथास्तांशो दंपत्योः पुनपौत्रदः'

इत्युदयास्तशुद्धिः ॥ ॥ अथ संक्रान्तिदोषः । नारदीये—‘त्याज्याः सूर्यस्य संक्रान्तेः पूर्वतः परतः सदा । विवाहादिषु कार्येषु नाढ्यः षोडश षोडश’ ॥ वासिष्ठे—‘विषुवदयनयोर्दिवसत्रयं हरिपदे षडशीतिमुखेपि च । पूर्वतोपि परतोपि संक्रमात्पुण्यफालयटिकास्तु षोडश’ । विषुवदिति मेपतुले । अयनमिति मकरकर्कटी । हरिपद इति वृषसिंहवृश्चिककुम्भाः । षडशीतिमुख इति मिथुनकन्याचतुर्मासाः । अस्य फलम्—‘संक्रान्तिदोषेऽप्यचिरात्ततोऽय उद्वाहपूर्वोऽखिलमङ्गलैषः । लाघासमूहो ज्वलदग्निमध्ये विलीयते यद्वाहरोपकूटः’ इति ॥ ॥ अथ पदार्गशुद्धिः नारदीये—‘विष्वज्जागर्त्मकं लग्नं होरा तस्यार्धपृथपते । लग्नत्रिभागो ब्रेक्काणो नवार्धोऽपि नवार्धकः ॥ द्वादशांशो द्वादशांशस्त्रिंशदंशकः । सिंहेऽर्धोऽर्धः कुलीरेऽर्धः द्वाशी भीमोऽजकीटयोः ॥ ज्योतुष्कान्पयोर्जीवो मीनधन्वोर्धदोक्षयोः । उधना कुम्भेऽपयोः घनिर्भेशा नवार्धपाः’ । क्षपो मकरः ॥ ॥ तत्र नवार्धगणनाक्रमः—‘अजसृग्मर्तौलिचन्द्रभवनार्दिनवांशविधि’रिति ॥ ‘मेपसिंहधनुषेऽप्यजादयस्तीलिङ्गम्भमिषुने तुलादयः । कन्यकाष्टपद्मगे मृगादयो मीनकर्कष्यलिपु कर्कटादयः ॥ अंशका नवनव व्यवस्थिता द्वादश प्रतिगृहं गृहादयः’ इति ॥ ॥ अथ होरेषाः—‘होरेऽर्कन्दोरोजराशौ सममे चन्द्रसूर्ययोः’ इति ॥ ॥ अथ ब्रेक्काणाधिपतयः—‘सुब्रेक्काणा लग्नपञ्चनवराश्रीधराः क्रमात्’ ॥ ॥ अथ द्वादशांशेश्वराः—‘आरभ्य लग्नराशेस्तु द्वादशांशेश्वराः क्रमात्’ ॥ ॥ अथ त्रिंशांशकधिपतयः—‘कुशाकर्कष्यशुक्राणां बाणेऽप्यष्टादिमार्गणाः । मागाः स्युर्विपमे ते तु समराशौ विपर्ययान् । पदार्गः शुभदः श्रेष्ठो विगाहस्थापनादिषु’ । इति पदार्गशुद्धिः ॥ ॥

क्षेत्रगतोऽपि न । पापग्रहयुतघन्द्रः कनोति मरणं तयोः' ॥ ॥ अथाष्टमलघुदोषः । नारदीये—'दंपत्योरष्टमं लघुमष्टमो राशिरैरवा । यदि लघुगतः सोपि दंपत्योर्मरणप्रदः ॥ स्वराशिग्रहयुक्तं तु लग्नं चा शुभसंयुतम् । लग्नं विजयेद्यत्तादंशान्तं तच्च दी-
भराद् ॥ दंपत्योर्द्वादशं लग्नं राशिर्वा यदि लघुगः । अर्थहानिस्तयोर्ब्रह्मचर्यं क्षामिनं त्यजेत् ॥ जन्मराश्वयुद्रमं नैव जन्मलग्नो-
दये शुभम् । तयोवपचयसानं यदि लग्नगतं शुभम् । 'वासिष्ठे—'यस्याष्टमे तदर्थीधरे वा राशौ तदीशे च विलग्नगे वा ।
स नृत्युमाप्नोति यथा मनोजसिनेत्रमालाम्भकरहिनेव' इति ॥ ॥ अन्यच्च—'जन्मोदवर्धोश्चिधने विलग्नो तदीश्वरेणोपगतेऽथवा
साद् । कृतो विवाहो भययुक्तकारी श्रातुं विधातापि न तं समर्थः' ॥ अस्यापवादो बार्हस्पत्य उक्तः—'जन्मेष्टाष्टमलप्रेक्षो
मिथो मित्रे व्यपस्यतौ । जन्मराश्वयुद्रमर्होऽथदोषो नश्यति भाषतः' । कालदीपे—'कृतः पणं त्यजेद्भग्नं क्षौरोद्वाहगतीर्धिना ।
नृति व्यपं च सर्वत्र एकमिनाधिपास्ते' ॥ ॥ अथ विपथटिकादोष उच्यते नारदीये—'सुमार्गणा वेदपक्षाः सुरामा व्योम-
सागराः । बार्ध्चिचन्द्रा ह्यवदक्षाः सुरामा व्योमनाहवः ॥ दिरामाः स्वाग्रयः शून्यदक्षाः कुञ्जरभूमवः । रूपपक्षा व्योमदक्षा
वेदचन्द्राधिपुर्दक्ष ॥ शून्यचन्द्रा वेदचन्द्राः पदपञ्चोऽन्नयीकराः । शून्यदक्षाः शून्यचन्द्रा गजेन्द्रवः ॥ तर्कचन्द्रा
वेदपक्षाः सुरामाश्चाधिमात्क्रमान् । एभ्यः पराश्वतसः स्युर्नोटिका विपसंज्ञिताः ॥ विवाहादिषु कार्येषु विपनाडीर्विचर्जयेत्
इति । अत्यार्थः—सुमार्गणा इति । सुमार्गणाः पञ्चाशद् । वेदपक्षाश्चतुर्विंशतिः । सुरामास्त्रिंशद् । व्योमसागराश्चत्वारिंशद् ।

वार्धचन्द्राद्यतुर्दश । रूपदत्ता एकविंशतिः । सरामास्त्रिंशत् । ज्योम्बाहवो विंशतिः । हिरामा द्वात्रिंशत् । रामयस्त्रिंशत् ।
 शून्यदत्ता विंशतिः । कुञ्जरभूमयः अष्टादश । रूपपत्ता एकविंशतिः । ज्योमदत्ता विंशतिः । वेदचन्द्राद्यतुर्दश । शून्यचन्द्रा दश ।
 वेदचन्द्राद्यतुर्दश । पद्मपञ्चाशत् पञ्चिंशत् । अथीकराद्यतुर्विंशतिः । शून्यदत्ता विंशतिः । शून्यचन्द्रा दश । गजेन्द्रवः
 अष्टादश । तर्कचन्द्राः पौडश । वेदपञ्चाशत्तुर्विंशतिः । सरामास्त्रिंशत् । एभ्यः पराः स्युधतस्तो नाडिकाः विपसंक्षिताः ।
 केबिन्मूलनक्षत्रस्य विंशतिषट्ठिकाभ्य ऊ र्गमपि चतस्रो षट्ठिका वर्जनीया इत्याहुः ॥ ॥ अथ दुर्मुहूर्तदोषः । नारदीये—
 'मास्करादिषु वारेषु ये मुहूर्ताश्च निन्दिताः । विवाहादिषु ते वर्ज्या अपि लंघ्यगुर्भुताः' ॥ ॥ मुहूर्तनामानि श्रीपतिना
 दर्शितानि—'द्वाराहिमित्रपितरो वसुवारिविभ्वे वेधा विधिः क्षतग्रहः पुरुहूतवर्षी । नक्तचरेशरक्षार्णयोमयोनयश्च प्रोक्ता दिने
 दश च पञ्च तथा मुहूर्ताः ॥ निशामुहूर्तो गिरिधानपादार्हिर्भुयपूषाधियमाग्रयश्च । विधावचन्द्रादितिर्जीवविष्णुतिग्मद्युति-
 त्वाग्रसमीरणाश्च' इति ॥ एतेषु त्रिंशन्मुहूर्तेषु द्यारविशेषेण वर्जनीयानाह स एव—'अर्घ्योऽर्कं तुर्विनकिरणे राक्षसत्रय-
 संक्षी पित्राग्नेयौ क्षितिलुतदिने चन्द्रगुनेऽभिजिघ । पित्र्यब्राह्मो भृगुसुतदिने राक्षसाप्यौ च जीवे भौजंगाधौ सवित्तनये वर्जनी-
 या मुहूर्ताः' ॥ ॥ अथ वारदोष उच्यते नारदीये—'निन्दिता वारदोषा ये त्वर्षवारादिषु क्रमात् । अपि सर्वगुणोपेतास्ते वर्ज्याः
 शुभमङ्गले' ॥ ॥ वारदोषलक्षणं संग्रहे—'अहःप्रमाणं वसुधा विभज्य तद्वारपस्य ग्रथमान्यभागी । क्षेपाः पण्डिताः क्रमशोऽपि

नेपाः घृतेस्तु पात्रं कुलिकं धदन्ति ॥ शून्यंयः कुलिको घृतो गुर्वशो यमपण्टकः । अर्धग्रहारः सौम्यांशो ह्यर्कांशः कालसंज्ञकः । अस्यार्धः—गारस्याहःप्रमाणमष्टधा विभजेत् । तत्र प्रथमान्यभागी धाराधिपस्यांशौ । श्रेयाः क्रमेण तत्तद्द्रव्यांश्च भवन्ति । यः शून्यंयः न कुलिको भवति । यो घृहस्पत्यंशः स यमपण्टको भवति । यः सौम्यांशः सोऽर्धग्रहारसंज्ञकः । यस्तादित्यांशः सः सप्ततन्त्रको भवति ॥ एषां फलमुक्तं चार्हस्पत्ये—‘निघनं ग्रहार्थं तु निःसत्त्वं यमपण्टके । कुलिकं सर्वदोषः साद्राश्रायेते न दोषदाः’ । यस्मिन्—‘निघातु धारप्रभया हि दोषास्त्याग्याः सदा कौटुण्यसंज्ञदेव’ इति । त्रियापि, त्याज्यकालप्रमाणमाह मंप्रदफारः—‘अर्धग्रहारकदां तु मध्यमे यमपण्टके । कुलिकेऽन्त्ये विवर्ण्याः सुस्वित्तो द्वे एकनाडिकाः’ इति ॥ अर्धे-कार्गलदोषः—एकार्गलसमाङ्गिभमिति । अस्यार्धः—एकार्गलो नाम सूर्याचन्द्रमसोर्दृष्टिपातः । तत्समाङ्गियुक्तं नक्षत्रं पञ्चयेदिति श्रेयः । अथवा तत्समाङ्गिं पञ्चयेत् । तथाच नारदीये—‘एकार्गलसमाङ्गिश्च सत्र लग्नं विवर्जयेत् । अपि ह्युक्तेज्यसंयुक्तं विपत्संयुक्तदुग्धत्वं’ । श्रीपतिश्च—‘चक्रे तस्मिन्नेकरेखास्थितेन ज्ञेयं विद्धं नूनसृष्टं ग्रहेण । कैश्चिक्काप्युच्यते पादवैधो भानां चिन्त्यं चात्र लज्जादत्तं च’ इति ॥ एतत्स्वरूपस्य सार्जूरिकचक्रेण दर्शनीयत्वात्तत्तद्वर्णं तावदुच्यते—‘एकामूर्ध्वगतां त्रयोदश तथा त्रिवर्गताः व्यापयेद्रेखाश्चक्रमिदं गुंफरमिहितं सार्जूरिकं तत्र तु । व्यापतादिषु मूर्ध्नि भं तु कथितं तत्रैकरेखास्थयोः सूर्याचन्द्रमनोर्मियो निगदिनो एवपाव एकर्गलः’ इति ॥ व्याघातादिषु मूर्ध्निभमिति यदुक्तं तत्र विवरणमुच्यते—‘व्याघातश्रु-लगरिपव्यतिपातपूर्वगण्डातिगण्डकुलित्येषु सर्वेष्वेव । आदित्यचन्द्रापितृसार्पभद्रसमूहमैत्राव्यपुव्यहुरवर्धकिमानि मूर्ध्नि’ इति ।

अस्वार्थः—पूर्वो विष्कम्भः । कुलिशं चक्रः । सुरवर्षकिर्मं चित्रा । श्रेयाः प्रसिद्धाः । एतेषु पूर्वाधिकेषु व्यापातादिषु नवसु योगे-
 प्वन्यतमेन योगेन यथाक्रममपराधिकेषु पुनर्वस्यादिकेषु पुनर्वश्वन्यतमं नक्षत्रं योजयित्वा तन्वक्षत्रं मूर्ध्नि लेखनीयम् । तदा-
 रम्य आदक्षिण्येन सर्वाणि नक्षत्राणि सर्वेषु रेखात्रेषु लेखनीयानि । तत्र मूर्याचन्द्रमन्मौ एकरेखासौ यदा भवेतां तदा मियस्त-
 द्दृष्टिपातजनित एकार्गलदोषो भवेदिति ॥ अथ ग्रहणोत्पातदोषः । नारदीये—‘ग्रहणोत्पातं त्वाग्न्यं मङ्गलेषु ऋतुनयम् ।
 यावच्च राहुणा सुक्ता सुक्तं तदग्न्यकाष्टनत्’ ॥ ॥ ग्रहणात्पुनरतः पश्चाच्च वर्ज्यदिवससंख्यामाह स एव—‘उत्पातग्रहणाद्भू-
 तसाहस्रखिलग्रहे । नाखिले त्रिदिनं नेष्टं नेष्टं तद्भूतुनयम् ॥ ग्रहेऽस्ते त्रिदिनं पूर्वं पश्चाद्भूतोदये तथा । संध्यायां तु त्रि-
 दिनं निःक्षेपे सप्तसप्त च’ । बृहस्पतिस्तु—‘पश्चादेयोपरागे तु दोषः स्यान्नैव पूर्वतः । गृहदाहादयो दोषा यथा स्युर्दहनारप-
 रत्’ ॥ ॥ महोत्पातानाह स एव—‘उत्क्रापाते महापाते महाशनिनिपाते च भूकम्पपरिवेपयोः ॥ ग्रामो-
 त्पाते शिवाशब्दे दुर्निमित्ते न शोभनम् ॥ केतवो यत्र दृश्यन्ते सधूमाये पृथग्द्वयोः । ग्रहाणां ग्रहणे चैव वर्जयेदिनसप्तकम् ॥ युद्धे
 ग्रहाणामग्न्योन्मं निर्धाते वा कुक्कम्पने । भहोत्पातयुतात्कालात्सप्तारं शुभे त्वजेव’ इति ग्रहणोत्पातलक्षणम् ॥ ॥ अथ क्रूरविद्वन-
 क्षत्रदोषः । नारदीये—‘मङ्गलेषु त्यजेत्क्रूरविद्वन् क्रूरसंयुतम् । अपि लक्षं पञ्चगव्यं सुराविन्दुयुतं यथा ॥ पादमेव शुभं विद्वन् शुभं
 कुल्लभम् । क्रूरविद्वद्युतं धिक्पयं निखिलं नैव पादतः ॥ आयेन्यस्यं पदं नाग्यमन्येनाद्यं तु गायते । द्वितीयेन तृतीयं स्यात्तृतीयेन
 द्वितीयकम्’ ॥ क्रूरविद्वन्क्षत्रस्वरूपस्य पञ्चशलाकाचक्रेण प्रदर्शनीयत्वात्तत्रकोट्टारक्रम उच्यते । तत्र श्रीपतिः—‘ऊर्ध्वो

रेणाः पञ्च तिर्यग् स्थिताश्च द्वे द्वे रेखे कोणयोरत्र चक्रे । अग्रेर्धिल्प्यं शंभुकोणे द्वितीये नाभ्यां न्यसेद्भ्रान्त्यतः सामिजिन्ति । नाडी रेणा । अभिजित्स्थानमुच्यते—‘अन्त्ये पादे धंसदेवाहयस्य पिष्णोर्धिल्प्यस्याधपादे चतस्रः । नाड्यो भुक्तिः सामिजित्स्थानं स्यात्तस्ये सेदे रोहिणीनां च पेषः’ । अत्र श्रूयते—‘अभिजिन्नाम नक्षत्रं उपरिष्टादपादानां अधस्ताच्छोणायै । नित्तसंज्ञिता स्यात्तस्ये सेदे रोहिणीनां च पेषः’ । अत्र श्रूयते—‘अभिजिन्नाम नक्षत्रं उपरिष्टादपादानां अधस्ताच्छोणायै । देवायुताः संपत्ता आसन् । ते देवात्तन्मित्रसंज्ञेभ्यजयन् । यदभ्यजयन् तदभिजितोऽभिलिप्समिति । तस्य फलम्—‘यै-
षण्ये दिनान्पयस्य जगदीश्वनोरपत्यध्वयः सौम्यस्यार्धपरिच्युतिः सुरगुरोर्हानिस्तथा दुःमकम् । प्रत्रज्यं भृगुजन्मनः पतिपरित्या-
गात् सारेः दुर्नर्तरीणां गणिकासमेत तमसः फेनोश्च वेधा विधेः’ ॥ ॥ अथ लक्षादोपः । अत्र लक्षादोपस्यापि परिहार्थेनात्तद्वत्सन्नात्तलक्षणमुच्यते । तत्र श्रीपतिः—‘सहस्रं द्वादशगुणरविमरवनीयदुस्तृतीयं शुक्रः पष्ठं चाष्टमकर्मजय
पुत्रतो हनिन रुष्टं लज्जया । पश्चात्सप्तममिन्दुलज्ज नवमं राहुः सितः पञ्चमं द्वाविंशं परिपूर्णमूर्तिरुज्ज्वलः संवाडयेमेतरत्’ इति ॥ ॥
अथ दुर्नर्तरीणां दोषः—‘तुलामिधुनकरन्याशा घनुराद्यर्धसंयुताः । एते नरांशाः शुभदा यदि नान्त्यांशकाः खलु ॥ अन्य-
न्त्यांशाः शुभवरा यदि वर्गोत्तमादयाः । अन्ये नरांशा न ब्राह्मण्यतस्ते कुनवांशकाः ॥ कुनवांशः कुलप्रं यस्याज्यं सर्वगुणा-
न्वितम्’ ॥ ॥ अध वर्गोत्तमात्राः । वराहभिर्हिरः—‘वर्गोत्तमाधराद्विपु पूर्वमध्यात्पर्यन्तगाः शुभकला नवभागसंज्ञाः’
इति । धतिष्ठोपि—‘लयाय सर्वे खलु राक्षयश्च शुभेक्षिता वाच युताः शुभाः स्युः । नवांशकस्तौलिन्दुगुण्युक्त्याधायाधभागश्च
शुभो न नान्ये’ ॥ एतेषां फलमाह ॥ एव—‘द्विमर्तुका मेपनवांशके स्याद्दृगांशके स्यात्पतिशील्युक्ता । घनान्विता पुत्रवती

तृतीये कुलीरकांशे कुलटाप्यजस्रम् ॥ सिंहांशके सा पितृमन्दिरस्था कन्यांशके विचयुता सुशीला । तुलांशके सर्वगुणा संदा
 स्वात्कीटांशके निःस्रतरा विशीला ॥ चापांशकाद्ये शुभदा द्वितीये भागेऽन्यसक्ता मलिना गदाढ्या । निःस्त्रा मृगांशे विगुणा
 घटांशे विभर्तुका योगरता विशीर्णा । मीनांशके भर्तुसुतार्थहीना शुभग्रहैर्धुक्तनिरोधितेषु' इति ॥ अथ महापातवैधृति-
 दोषः । नारदीये—'यस्मिन्दिने महापातस्तरिने वर्जयेच्छुभे । अपि सर्वगुणोपेतं दंपत्योर्दृष्टुदं यतः' । संप्रदेहे तु—'महापातस्य
 नैष्टया यातस्कालं स्थितिर्भवेत् । तावत्कालं त्यजेत्पूर्वं तातस्कालं त्यजेत्परम्' ॥ बृहस्पतिरपि—'महागणितमार्गस्थो न्यतीपातोऽ-
 तिदोषवः । बलबहुणसंपन्नोऽप्यसौ कुलविनाशनः ॥ यत्रयंत्रं पातमध्यस्थ कालस्तत्रक्षत्रं वर्जनीयं समस्तम् । यात्रतावत्पात-
 कालः पुरस्तात्पश्चाद्वर्ज्यं सर्वकार्येषु नूनम्' इति ॥ ॥ एते महादोषा अपरिहार्या इत्याह वसिष्ठः—'लघ्वस्त्रजीवहस्तितप्रजाता
 गुणाः परिष्ठातुमनीश्वरास्तत् । लग्नं महादोषविदूषितं यदुष्टं जनं बन्धुजना यथैव ॥ लग्नाद्यसौम्यग्रहवर्गजा ये गुणाः समस्ता नच
 रक्षितुं तत् । लग्नं महादोषविदूषितं यत्सिद्धार्थयज्ञा इव यावज्जुक्म ॥ भिन्नाधिमिनोश्चगृहांशजाता गुणास्तद्यक्ताः परिरक्षितुं
 तत् । लग्नं महादोषविदूषितं यद्धर्मा यथा धर्मपरं द्विजेन्द्रम् ॥ वर्गोचमांशोन्नचन्द्रजाता गुणाः समुद्धर्तुमिहासमर्थाः । लग्नं
 महादोषविदूषितं यदवाप्य सौम्यग्रहैकेन्द्रजाताः ॥ घनत्रिकोणस्थशुभग्रहोत्था गुणा निर्यास्तदवाप्य सदैव । लग्नं महादोषविदू-
 षितं यद्विधीजिनं यद्वदपत्ययोगाः' । इत्येकविंशतिमहादोषप्रकरणम् ॥

अथैतेषां महादोषाणां मध्ये योगविशेषेण ग्रहगुणविशेषेण च केषांचिद्भङ्गा उच्यन्ते—'वर्गोचमगते' लग्ने ये दोषा

लपसंभवाः । ने नरे विलयं यान्ति ग्रीष्मे कुसरितो यथा ॥ लयांश्चे लप्रसंयुक्ते शुभांश्चे शुभवीक्षिते । समागतः शुभः सौम्यो-
दोषो नश्येत्प्रधानतः ॥ लप्रलयांश्चासंभूतान्त्वलवान्केन्द्रगो गुरुः । मस्ससात्कुरुते दोषान्निन्वनानीन पावकः ॥ उच्यते गुरो-
स्तोऽपि लप्रगो दोषसंचयम् । हन्ति पापान्हरिदिने उपरासप्तवं यथा' इति ॥ अथ दुर्लभादिदोषमङ्गः—'दुर्लभदुर्निभि-
नोरपा दुर्गहतांशजाय ये । ते सर्वे विलयं यान्ति केन्द्रस्थाने रहस्सती' ॥ चार्हस्पत्ये लग्नचन्द्रापचादः—'सगृहविधुगृ-
हस्यः सौम्यभागस्थितो वा गुरुकपचयथातः स्वांशगो वा गलाढ्यः । अपि गुरुतरदोषा यान्ति नाशं ययैव धृतिरपि समशीता पाप-
नाशाय दद्या ॥ उदयमननतोऽरिभ्यायगा दीप्तपापा निजगृहगततीभ्याः प्राग्निनः कष्टरुक्थाः । यदि क्षशिति शुभस्ये कर्मणि
मस्थिते वा निजमुदयगदोषं नाशयेच्छीतरश्मिः' । कष्टरुक्थाः केन्द्रस्थाः ॥ अथ पापांशस्थितचन्द्रदोषमङ्गः—'लया-
तरेन्द्रे त्रिकोणे वा शुभः भ्याने बलान्निहतः । पापांशेनोत्पदोषौषं विजहाति न संशयः ॥ स्वर्गस्यः शुभः केन्द्रे त्रिकोणे वा
स्वतुङ्गः । पिथी पापांशेने दोषान्जहाति ग्लसंयुतः ॥ गुरुः स्वकीयनर्गस्यो बलबांछयकेन्द्रगः । पश्यन्सशूरशीतांशुल्लदोषं
विलयं नयेत् ॥ द्रुग्राहयुतधन्द्रः शुभांशे शुभकर्मकृत् । शुभदृष्टो यदा नाशं त पापोरयं फलं नयेत्' ॥ अथ फर्तरीदो-
षमङ्गः—'यदि युजि सितपक्षे ठण्णपक्षे तथोजे शुभदिनयुतध्यां शोभनांश्चे विधौ च । गतवति बहुदोषाः फर्तरीत्यादयो
ये तपमथ सभियुत्ते पापमृच्छन्ध्रभुः' ॥ अथ विष्टिमङ्गः—'दिना परार्धजा विष्टिः पूरार्धस्था यदा निशि । तदा विष्टिः
शुभायैव कमलामनभाषितम् ॥ एतं प्रतीपगर्त्येन यामेऽपि शुभदा मयेत् । विष्टिलभाषिपैः सौम्यैर्निजांश्चे चलवान्यदि' इति ॥

अथ वारदोषमङ्गः—‘पापग्रहोपि वारेशो लग्नान्त्यायारिविचगः । खवासकथितं दोषं न शुभो वा ग्रयच्छति ॥ पापग्रहोपि वारेशो लग्नान्त्यायारिविचगः । खवासकथितं दोषं न शुभो वा ग्रयच्छति ॥ अथ कुलिकमङ्गः—‘सौ-
तत्राहुधिक्यगः शुमान् । दद्यात्पराविबो वजी शुभकर्मणि वृत्रहन्’ । दुश्चिक्वं तृतीयस्यानम् ॥ ॥ अथ कुलिकमङ्गः—‘सौ-
म्यग्रहेऽथ वारेशो बलाढ्ये लग्नग्रेऽथवा । कुलिकोदयदोषोऽत्र नास्तीति श्रुतिचोदितम्’ इति ॥ ॥ अथ यमघण्टमङ्गः—‘शुभांशे
शुभस्तयस्तः शुभक्रेन्द्रे शुभेक्षितः । लग्नादुपपद्ये चन्द्रे यमघण्टकमाश्रयः’ इति ॥ अन्यथा—‘त्रिकोणे घण्टके वापि शुभस्तोह-
बलाश्रितः । यमघण्टकदोषोऽपि नात्र साचन्द्रमयोः ॥ शुभकर्मणते चन्द्रे शुभांशे शुभवीक्षिते । यमघण्टकसंभूतो दोषो नैवात्र
विद्यते’ ॥ ॥ अथ दुर्मुहूर्तविदोषमङ्गः—‘मुहूर्तपापपङ्गकुनवांशग्रहोदित्यताः । ये दोषास्ताभिहन्त्येव यत्रैकादशगः शशी’ ॥
॥ अथाब्दाविदोषमङ्गः—‘अब्दायनर्तुमातोत्था ये दोषाः पक्षसंभवाः । ते सर्वे विलये यान्ति केन्द्रसंस्थे ग्रहस्पती’ इति ॥ ॥
अथ सर्वदोषमङ्ग उच्यते वार्हस्पत्ये—‘चन्द्रादित्यौ शुभांशस्यौ बलाढ्यौ स्त्रोचगौ यदा । महादोषसमाख्याता दोषा मङ्गं यदु-
त्तदा’ इति । अत्र दोषापवादविषये मूलाचारतो देवाचारतश्च व्यवस्था द्रष्टव्या ॥ ॥ अथ स्वल्पदोषनामानि बृह-
स्पतिः—‘अथातः संग्रहस्यामि दोषाणां रूपलक्षणम् । तथा तेषां बलं चैव यथोवाचाम्बुजासनः ॥ नाशयोगस्तथा मृत्युयोगो
दग्धस्तथैव च । विषदग्धाग्नियोगाश्च ग्रहजन्मसीमेव च ॥ शुक्रदोऽग्रयोगश्च क्षत्रियोगो विषं तथा । गरयोगस्तथा पक्षच्छिद्रं
नक्षत्रलुब्धम् ॥ अपरो धीनिरोधश्च दिनमृत्युस्तथैव च । वारनक्षत्रयोगश्च क्राणान्यर्क्षं तथैव च ॥ विपलप्राख्ययोगश्च पञ्चाकर्कोकि-
स्तथैव च । मासशून्यस्तथा ग्रन्थराशिदिग्दाह एव च ॥ रक्तस्पृणस्तथा पातो व्यतीपातस्तथैव च । दिवा नक्षत्रकाशश्च महाशूल-

स्तथैव च ॥ चन्द्रार्कयोर्भूकम्पः कष्टकः स्यूणसंज्ञकः । अटथग्रहचारश्च ग्रहरक्षिप्तस्यैव च ॥ पापग्रहसुसंयुक्तराशिरित्येवमा-
दयः । दोषाश्च गणिताः सर्वे गुणेभ्यो वलिनः फली ॥ तथापि दोषा नश्यन्ति स्वापवादैर्गुणैरपि । दोषा ये स्वापवादस्तु स्वरू-
पाभावमाप्नुयुः । यथा पापा ययुः सर्वे प्रायश्चिनीरभावताम्' इति ॥ नारदीये—'अनुक्ताः स्वल्पदोषाः स्युर्विद्युन्नीहारवृष्टिभिः ।
प्रत्यर्कपरिपेयेन्द्रचापान्धुवरगर्जितम् ॥ लघोपग्रहपताङ्ग्या मासदग्धादया तिथिः । दग्धलग्रान्धकाणालयाः पञ्चसंज्ञाश्च राशयः ॥
एवमाद्यास्तथैतेषां व्यपस्था क्रियतेऽपुनः ॥ अकारुजा भवत्येते विद्युन्नीहारवृष्टयः । प्रत्यर्कपरिपेयेन्द्रचापाभ्रध्वनयो यदि । दो-
षाय भङ्गलै नूनं न दोषाय च कालजाः' इति । वसिष्ठ आह—'उपग्रहोत्कानिलपातिचर्चं शुभग्रहैर्विद्विद्विद्वितं यत् । विरुद्धयोगेषु
विद्युदनाल्यो दूराद्यथश्च ग्रहजन्मधिष्ण्यम् ॥ ये मासदग्धास्तिययो विलग्रान्यन्धानि शून्यानि च वाचिराणि । तुर्दग्धलभानि सप-
ष्टरूपाण्यालासुरा पण्यनमासतिभ्योः ॥ प्रत्यर्कनीहारभेन्द्रेन्द्रचापविद्युलताभ्रमणाभ्रघोषाः । मरुत्प्रचारः परिवेपकम्पप्रतीन्दु-
दैर्घ्यमयेन्द्रमान्योः ॥ दुर्गारवार्षकमृत्युपातहालाहलोत्पत्तमहीचलाघाः । पतेऽल्पदोषाः क्रमशस्तथैषां देशव्यवस्था क्रियतेऽथ
संभ्यह' इति । तथाह नारदः—'सीराष्ट्रे द्यान्वदेदो च लातिर्भं नियर्जयेत् । कलिङ्गवद्भेदो च पातितं भयुपग्रहम् ॥ वाह्रीके
कुम्भदेवो च नासिन्देदो च दूषणम् ॥ तिययो या मासदग्धा दग्धलग्रानि भान्यपि । मध्यदेशे विषज्जर्षनि न दूष्याणीतिरेषु तु ॥
पहृवन्पकाणलग्रानि मासदृग्याश्च राशयः । गौडमालजयोस्त्याज्या अन्यदेशे न गर्हिताः ॥ दोषदुष्टं सदा कालं तं निमाष्टुं न

ग्रायते । अभिधातुरतो न्यायं दोषाल्पतं गुणोत्कृष्टम् ॥ परित्यज्य महादोषान्दोषयोगुणदोषयोः । गुणाधिकः स्वल्पदोषः स कालो
 ममलप्रदः' इति ॥ अथ सत्पदोषादियङ्गः । तत्रान्यकाणाद्यपवादः वार्हस्पत्ये—'सर्वव्ययगतं भानुमपि पश्येद्वरा-
 गुनः । नोऽन्यतां न गुरोर्दोषाद्यदीन्दुः सत्क्रियारतः' । अन्यत्र—'लघ्वेने बलसंयुक्ते लघार्थव्ययगे त्रिगे । चन्द्रे च शुभकार्यस्ये
 नाचार्योऽन्यत्समाधुपात्' ॥ अथ परिवेषदोषमङ्गः—'कण्टके च शुभस्तिष्ठेत्त्रिकोणे वा बलान्वितः । शुभनर्गेऽपि लघ्रेन्द्रोः
 परिवेषोत्थदोषहा' । कण्टकः केन्द्रम्यानम् । अन्यत्र—'स्वत्रिकोणस्वराशित्वः केन्द्रे चाये च यः शुभः । परिवेषगतं दोषं
 निनाशयति नान्यथा ॥ लग्नकेन्द्रे शुभः स्त्रोत्रे वा बली यदि । चन्द्रश्च शुभकार्यस्यो न दोषः परिवेषतः ॥ मूर्धे दूषितरा-
 गीशः बलप्रे च स्वर्गगः । यदा तदा न दोषाय परिवेषो घनारते' । नारदीये—'बलवान्केन्द्रगो जीनः परिवेषोत्थदो-
 षहा । एकादशव्यः शुक्रचेतलनान्गोऽभ्यनीक्षितः' इति ॥ अथ ग्रहरश्मिदोषमङ्गः—'केन्द्रत्रिकोणगाः सौम्याः स्वर्गस्था बला-
 निनाः । नाशयन्ति तदा दोषान्ग्रहरश्मिगमुत्थितान्' इति ॥ अथ मासशून्यादिदोषमङ्गः—'मासशून्याश्चालासारा राशयो
 गा विगाह्याः । व्यामिनीयुर्ध्वेष्टा युता वा नैन दोषदाः ॥ केन्द्रत्रिकोणयोः सौम्यो बलार्थ स्वर्गगः । मासशून्यकृतं दोषं
 गच्छिग्रत्वं निनाशयेत्' इति ॥ अथ द्रव्ययोगसूत्रयुगोपापवादः—'द्रव्यशून्यसमाख्याय होरास्याभिदद्यायुताः । पल्यद्व-
 र्ष्टा वा युता वा नैन दोषदाः' इति ॥ अथ भूकम्पदोषमङ्गः—'अर्के स्वर्धे च तुल्ये शुभग्रहनिरीक्षिते । भूमिकम्पादयः
 मूर्धदोषा मद्रं पशुमदा' इति ॥ अथ पञ्चमभूमयोगमङ्गः—'शुभयोगोऽर्कचारेण नक्षत्रे सहिते सदा । योगा भूमादयः पञ्च भङ्गे

गन्तुन्ति दोषदाः' इति ॥ ॥ अप कण्टकस्थूणभङ्गः—'भास्कराङ्गारको खोचस्वर्गस्यौ शुभेक्षितौ । कण्टकस्थूणनामापि दोषो गच्छति भद्रताम्' इति ॥ ॥ अथ कण्टकभङ्गः—'बुधे खलुदे वगे वा शुभग्रहनिरीक्षिते । महाकण्टकनामायं दोषो गच्छति भङ्ग-
ताम्' इति ॥ ॥ अयेन्द्रचापादिदोषभङ्गः—'चापोपसूर्यनीहारमेघगर्जनसंभवाः । दोषा नार्था यदुःसर्गे केन्द्रस्थाने दृहस्पतौ' ॥ ॥
॥ अप मासदग्धदोषभङ्गः—'ये दोषा मासदग्धास्त्यास्त्रिदिव्यसमुद्भवाः । ते सर्वे नाशमायान्ति केन्द्रस्थाने दृहस्पतौ' ॥ ॥
अथ दुःस्वानग्रहदोषभङ्गः—'दुःस्वानस्या ग्रहाः क्रूराः पायटेष्टसमुद्भवाः । ते दोषा विलयं यान्ति केन्द्रस्थाने दृहस्पतौ' ॥ ॥
अथोत्पातदोषभङ्गः—'त्रिविधोत्पातवं दोषै हन्ति केन्द्रगतो गुरुः । खानादिगलसंपन्नस्त्रिनेत्रस्त्रिपुरं यथा' ॥ ॥ अथ सर्व-
दोषभङ्गः नारदीये—'दृहस्पतिः केन्द्रगतः शुक्रो वा यदि वा बुधः । एतेषां दोषसंघानां क्रतोत्वेन विनाशनम् ॥ गुरोरे-
होऽपि लग्न्याः सकलं दोषसंगमम् । विनाशयति यमांशुरदितस्त्रिमिर यथा ॥ एकोऽपि लग्नः काव्यो बुधो वा यदि लग्नः ।
माशुपस्त्रिगुल दोषं सुलराग्निमिवानलः ॥ लग्नदोषाश्चन्द्रदोषा दोषाः पञ्चर्षवाध वे । हन्ति तांछग्रगो जीवो मेघसंपमिवानिलः ॥
केन्द्रत्रिकोणगे जीवे शुक्रे वा यदि वा बुधे । दोषा विनाशमायान्ति पाषाणीच हरिस्तुतेः ॥ गुरुर्भवत्रिकोणस्यः सर्वदोषविनाश-
नम् । क्रतेति त्रिगुलं पापं प्रणाम इव शूलिनः' । वासिष्ठे—'स्वदेगः स्वस्य नवांशगो वा शुभग्रहः सौम्यनिरीक्षितो वा । स
खलग्नो यत्र निहन्ति दोषान्यत्राननो यद्वादिमेन्द्रवृन्दम् ॥ उच्चस्थितः सौम्यनवांशगो वा शुभः स्वमित्रेण निरीक्षितो वा । स
केन्द्रगो यत्र निहन्ति दोषान्हरिस्त्विर्यद्वादेशेपपापान् ॥ वर्गोच्चमस्य शुभसेचरसंयुतं वा लग्नं भवेत्त्रिगुलमेवेत्तस्वीक्षितं यत् । तत्स-

र्दोषनिवयं विनिहन्ति सपत्नार्थः सपत्नमद्विसंधमिन् प्रतापात् ॥ बलाधिकः सौम्यनमयो यः कुटुम्बसंस्थो विनिहन्ति दो-
 षम् । तद्विज्ञेयं विष्णुपदाब्जतोयं यथापसंघं शुभवर्गगोषि' । कुटुम्बो द्वितीयस्थानम् । नारदीये—'नाशयत्यखिलान्दोषान्मन्त्रै-
 र्नादयगो रयिः । गङ्गायां स्नानतो भवत्या सर्वपापमिगाचिरात् ॥ उक्तानुक्ताश्च ये दोषास्ताश्चिहन्ति बली गुरुः । केन्द्रसंस्थः
 मितो वापि भुजगान्गरुडो यथा' । इति सर्वदोषापनादः ॥ अथ सर्वदोषापवादापवादः । एवमुक्तेषु दोषापवादेषु सप्तसु के-
 नचिद्ब्रह्मयोगविज्ञेयेण सकलदोषापवादा नश्यन्तीत्याह दृढस्पतिः—'यस्य लग्नार्धचन्द्रार्धौ गुरोः सप्तमपञ्चमौ । द्वतीये वा
 म दोषाणामपनादपिनाशनः ॥ ऋक्षं नक्षत्रम् । यस्य लग्नार्धचन्द्रार्धत्रिविपदि वा स्थितः । प्रत्यरे वा षष्ठे वाऽसौ दोषाणामपवा-
 ददा ॥ यस्य सर्वग्रहाः सन्ति दुःस्थाने गोचरे तथा । दोषापवादा नश्यन्ति दोषास्तत्र बलाधिकः' इति ॥

अथ ग्रहनलविचारः । एवमुक्तप्रकारेण महादोषविरहितं लग्नं सम्यग्विधमृदय ग्रहबलं पश्येत् । तदुक्तं चासिष्टे—
 'गुणाधिकं सत्यविहीनफलं प्राप्ता पिलग्रेद्यनवांशपस्य । बलाबलं खेचरिणां च सम्यग्विचार्य लग्नं प्रयवेदमिदं' । दृढस्प-
 तिस्तु—'तिथिरेरुगुणा वारो द्विगुणस्त्रिगुणं च मम् । योगयत्तुगुणः पञ्चगुणस्तिर्ध्वार्धसंयुक्तः ॥ ततो शुद्धौ बलबांस्तस्मात्पश्ये-
 त्कलाबलम् ॥ शुभेदितयुताः दक्ष्णा उद्वाहेऽरितराद्ययः ॥ पाशालाम्नरपञ्चमे द्विनवमे लग्ने च सौम्यग्रहाः क्रूराः पष्टमताः शुशी
 पनगतः मर्ने त्रिरेकादशे । जामिने ग्रहनर्जिते नच भृगुः शृष्टे कुजधाष्टमे गृष्टाष्टान्त्यशुशी विवाहसमये शेषेषु ते शोयनाः' ॥
 अस्य निरणमाह नृसिंहः—'लग्न्या गुरुशुक्राद्याः शुभाः शेषा विनाशदाः । पाषा द्वितीये नशुभाः सौम्याः सर्वे सुखा-

यदाः ॥ तृतीयव्यानगाः सर्वे सर्वमौख्यप्रदाः सदा । जीवन्मुक्तास्तोयस्याः शुभाः शेषा मृत्तिप्रदाः ॥ पापाः सुतस्था नशुभाः
मौम्याः सर्वे शुभप्रदाः । यष्टे पापप्रदाः श्रेष्ठाः सर्वे दुःखप्रदाः शुभाः ॥ सर्वे सप्तमराशिस्या विद्वेषेण विवर्जिताः । मन्दज्ञार्काः
शुभा रत्ने श्रेष्ठाः सर्वे मृत्तिप्रदाः ॥ धर्मस्याक्षार्कमौमाद्य निन्याः शेषाः शुभावहाः । नभःस्था जीवशुक्रज्ञाः शुभाः शेषा मृत्ति-
प्रदाः ॥ आयव्यानगाः सर्वे विद्वेषेण शुभप्रदाः । व्ययस्थाः शुक्रजीवज्ञाः शुभाः शेषा व्ययप्रदाः ॥ अशुभस्य गृहे चन्द्रस्तस्य
नित्यतमो भवेत् । अशुभाले शुभाः प्रोक्ताः स्तोत्रमित्रस्वर्गगाः' इति ॥ ॥ अथ लक्ष्म्यादिद्वादशभावफलं वसिष्ठः—'सृ-
त्युर्नस्यं यदुपिधपनं प्रातुहानिः प्रजानां व्याधिर्मन्यरतिस्त्रयधनं प्रातुहानिश्चिरायुः । श्रेयोदातिर्भवति हृदयव्याधिरर्यागमश्च
भानां स्त्रीणामविशयस्तु लभभागादिसंस्लं ॥ नाशः संपद्द्रुविषयलोचन्युसंपत्प्रजप्तिः क्षत्तान्मृत्युर्भवति नचिरादीर्यसापहयभावा ।
प्रमग्नसं दृष्टिजननं र्वमनं भोगमास्तनं दास्यं स्त्रीणां सुदिनकिरणे लभभागादिसंस्ले ॥ मृत्युः शोको बहुविधधनं प्रातुदैर
कुशुद्विर्लक्ष्मीप्राप्तिर्भवति मरणं चोभयोर्वयनाशः । स्त्रीणां द्वयं व्यसननिरतिः पुत्रपौत्रार्थसिद्धिर्भीतिभूमेर्बलनि तनये लग्नभावादि-
संस्ले ॥ प्रीतिर्द्विदिः सुगुणनिरतिर्न्युपूजा सुताप्तिर्निर्वपस्यं विनयरहितं तनुत्वागचिन्ता । धर्मं बुद्धिर्भवति धरणीलाम-
मलान्तद्विदर्शनिः स्त्रीणां हिमरुमयुते लग्नभागादिसंस्ले ॥ लक्ष्मीप्राप्तिर्भवति सुयशः प्रीतिरन्योन्यद्विद्विर्ध्याप्तिर्बहुविधभयं चाश्र-
माणां विरक्तिः । पापसक्तिः सुकृतनिरतिर्भूरिजामः सुरेज्ये स्त्रीणां सौख्यं विप्रकृतभयं लग्नभावादिसंस्ले ॥ भोगप्राप्तिर्विविध-
विभयः स्त्रीष्वदिर्भक्त्यं धर्मापिग्यं गतति निषनं सर्वनाशो व्यसुलम् । युद्धप्रीतिर्विद्विधगुणः सर्वसंपत्समृद्धिर्नित्यं स्त्रीणामुश-

नसि तथा लग्नमारादिसंस्थे ॥ स्वच्छन्दतं कदशनरतिर्विष्टभलं विशीलं व्याधिः सुश्रीर्नृत्तिरतिसुखं गर्गपातप्रवृत्तिः । धृतासक्ति-
र्भवति विरहो वैमवं वक्ररोगः स्वर्भानां वा ग्रहविद्युशिशौ लग्नयावादिकेषु ॥ ॥ उक्तानां ग्रहाणां मध्ये आवश्यकग्रहसंख्या-
माह नारदः—‘चन्द्रार्कज्यादयः पञ्च यस्य राक्षेस्तु खेचराः । स्थालच्छुभदं लग्नं चत्वारो वा बलान्विताः’ इति ॥

अथ विवाहयोगा उच्यन्ते—‘यथोक्तफलदुर्लाभे गुणेषु विफलेषु च । दोषापवादाभावेन योगोऽभीष्टप्रदः शुभः । वि-
वाहे शुभवर योगाः कथिताश्चतुराननः ॥ पुये स्वराक्षिणे लग्नेऽनस्तगेऽतिवर्त्युते । विवाहे शुभदो योगो नन्दनामातिशोभनः ॥
शुक्रधातिवर्त्युक्तः स्वराक्षिबदितो यदि । बलिना गुरुणा दृष्टो भद्रो योग उदाहृतः ॥ स्वर्धे भावचलैर्युक्ते जीवे लग्नगते तदा ।
पुये सिते वा केन्द्रस्थे योगो जीवाहयः शुभः ॥ बुधजीवी यदा कापि राशावतियलान्वितौ । ससितावुदितो योगो जीमूलो नाम
शोभनः ॥ शुक्रजीवी यदा लग्ने सहितौ बलिनौ तदा । योगोऽयं स्थावरो नाम विवाहसमर्थे शुभः ॥ यदा शुक्रबुधौ सार्धदु-
दितौ प्रनली तदा । विवाहे शुभदो योगो जयो नामातिशोभनः ॥ यदा ह्यजीवशुक्राश्च सहिता लग्नगास्तदा । बलिनो यदि
योगोऽयं विजयो नाम योगराट् ॥ मानुष्यभोदये दृष्टे शुभैर्वलसमन्वितैः । चन्द्रे शुभकरे तस्मिन्निवाहः शोभनप्रदः ॥ चन्द्रे लग्ने
वीक्षितेन भीमेनार्थसमे स्थिते । इन्द्रावपरिवेष्ये स्तुत्युज्यं शुभं भवेत् ॥ जीवोदये बलैर्विन्द्रे सिते लग्ने रिपी रवी । विवाहे
शुभदो योगो दंपत्योर्द्विदो भवेत् ॥ बलवद्रविर्भागी द्वौ दशमैकादशं गतौ । लग्ने सितज्ञौ प्राणाढ्यौ जीवे पुन्रगते शुभः’ ॥
शुभः पञ्चमस्यानम् । ‘गुरौ बलयुते लग्ने कर्मणीन्दौ शुभे रते । एकादशे रवी शुके दशमेऽजीवशोभनः ॥ लग्नारिकर्मस्तुत्या

प्रदाः ॥ तृतीयव्यानगाः सर्वे मर्मभौव्यप्रदाः सदा । जीवत्तुक्तास्तोयस्याः शुभाः श्रेष्ठा मृत्तिप्रदाः ॥ पापाः सुतस्या नशुभाः
 मीम्यः गर्दे शुभप्रदाः । पष्ठे पापप्रदाः श्रेष्ठाः सर्वे दुःखप्रदाः शुभाः ॥ सर्वे सप्तमराशिस्या विशेषेण विवर्जिताः । मन्दज्ञाकोः
 शुभा रुद्धे ज्ञेयाः सर्वे मृत्तिप्रदाः ॥ धर्मस्या शार्किभोगाथ निन्द्याः श्रेष्ठाः शुभावहाः । नभःस्या जीवशुक्लाः शुभाः श्रेष्ठा मृत्ति-
 प्रदाः ॥ आपव्यानगाः सर्वे विशेषेण शुभप्रदाः । स्वयस्याः शुक्लीवहाः शुभाः श्रेष्ठा व्ययप्रदाः ॥ अशुभस्य गृहे चन्द्रस्तस्य
 निन्दगमौ भवेत् । अशुभान्ते शुभाः श्रेष्ठाः स्तोत्रमित्रस्वर्गगाः इति ॥ ॥ अथ लग्नाविद्वादशमाचक्रं वसिष्ठः—‘सु-
 त्पुनस्त्वं पट्टनिषपनं प्रातुहानिः प्रज्ञानो व्याधिर्मन्यैरतिशयपनं आतुहानिश्चिरात्पुः । श्रेयोहानिर्भवति हृदयव्याधिरर्थगमश्च
 मानां स्त्रीणामतिदुःखजा लग्नाविदित्संख्ये ॥ नाशः संपन्नदुविषयद्योवन्युसंपत्प्रजातिः शस्त्रान्यस्युर्भवति नचिरादीर्वसापठ्यभाधां ।
 प्रतृग्यते दृष्टिजननं धर्मं भोगमाप्त्यं दास्यं स्त्रीणां तुहिनकिरणे लग्नाविदित्संख्ये ॥ मृत्युः शोको बहुविषयनं आतुरैर
 दुःखदिलक्ष्मीप्राप्तिर्भवति मरणं चोभयोर्विदनाशः । स्त्रीणां द्वयं व्यवसनिरतिः पुत्रपौत्रार्थसिद्धिर्भातिभूमेर्वलिनि तनये लग्नाविदि-
 संख्ये ॥ प्रीतिर्द्विः गुणनिरतिर्विष्णुपूजा सुतासिर्निर्षण्यं विनयरहितं तनुत्सागचिन्ता । धर्मं युद्धिर्भवति धरणीलाम-
 प्रत्यन्तद्विद्वानिः स्त्रीणां द्विभक्त्युते लग्नाविदित्संख्ये ॥ लक्ष्मीप्राप्तिर्भवति सुयशः प्रीतिरन्योन्यद्विद्विर्वाचितिर्बहुविषयं चाथ-
 मानां विपत्तिः । पापाशक्तिः मुक्तनिरतिर्भूरिलग्नः सुरज्ये स्त्रीणां सौख्यं रिपुकृतभयं लग्नाविदित्संख्ये ॥ भोगप्राप्तिर्विषय-
 विमरः धीरद्विर्भवन् धर्मोविषयं भवति निषणं सर्वनाशो व्यसुतप ॥ युद्धप्रीतिर्विद्विषयगुणः सर्वसंपत्समृद्धिर्निखं स्त्रीणामुजः

नसि तथा लग्नभावादिसंस्थे ॥ स्वच्छन्दतं कदञ्चनरतिर्वह्मलं निशीलं व्याधिः सुधीर्मृतिरतिसुखं गर्भपातप्रवृत्तिः । घृतासक्ति-
र्भवति विरहो वैभवं वक्ररोगः स्वर्भानौ वा ग्रहविशुद्धिर्वा लग्नभावादिकेषु ॥ ॥ उक्तानां ग्रहाणां मध्ये आवश्यकग्रहसंख्या-
माह नारदः—‘बन्धार्कज्यादयः पञ्च यस्य राशेस्तु संचराः । दृष्टास्तच्छुभदं लग्नं चत्वारो वा बलान्विताः’ इति ॥

अथ विवाहयोगा उच्यन्ते—‘यथोक्तकालदुर्लभे गुणेषु विफलेषु च । दोषापनादामायेन योगोऽभीष्टप्रदः शुभः । वि-
वाहे शुभदा योगाः कथिताश्चतुराननः ॥ पुंशे स्वराशिगे लग्नेऽनस्तगेऽतिर्लघुते । विवाहे शुभदो योगो नन्दनामातिशोभनः ॥
शुक्रवातिर्बल्युक्तः स्वराशिरुक्तो यदि । बलिना गुरुणा दृष्टो भद्रो योग उदाहृतः ॥ स्वर्षे भावनल्युक्ते जीवे लग्नगते तदा ।
पुंशे सिते वा केन्द्रस्य योगो जीवाहयः शुभः ॥ पुष्यजीवौ यदा कापि राशायतिरलान्वितौ । ससितादुदितो योगो जीमूतो नाम
शोभनः ॥ शुक्रजीवौ यदा लग्ने सहितौ बलिनौ तदा । योगोऽयं स्यारो नाम विवाहसमये शुभः ॥ यदा शुक्रपुष्यौ सार्धमु-
दितौ प्रबलौ तदा । विवाहे शुभदो योगो लघो नामातिशोभनः ॥ यदा हजीवशुक्राश्च सहिता लग्नास्तदा । बलिनो यदि
योगोऽयं त्रिज्यो नाम योगराद ॥ मालुप्यभौदये दृष्टे शुभैर्नलसमन्वितैः । चन्द्रे शुभकरे तस्मिन्विवाहः शोभनग्रदः ॥ चन्द्रे लग्ने
वीक्षितेन भौमेनार्यसमे स्थिते । इन्द्रायपरिवेपसे मृत्युपर्व्य शुभं भवेत् ॥ जीवोदये वलैर्विद्वे सिते रन्ध्रे रिपौ रवौ । विवाहे
शुभदो योगो दंपत्योर्द्विदो भवेत् ॥ पलवद्रविर्मौ द्वौ दशमैकादशं गतौ । दृष्टे सितज्ञौ प्राणात्वा जीवे पुनगते शुभः’ ॥
पुनः पञ्चमस्यातम् । ‘शुतौ बलयुते लग्ने कर्मणीन्दौ शुभे रते । एकादशे रवौ शुके दशमेऽजीवशोभनः ॥ लग्नारिकर्ममृत्युस्थ

जीर्णाकृतिरान्निषाः । अन्नाद्भलशुताः सर्वे योगः परिणवे शुभः ॥ त्रिधर्मेकादशस्याद्येदारजीर्णाकृजाः क्रमात् । बलवन्तो विवा-
हस्य योगेयं संपदालयः ॥ शुल्लुकौ यदा लगे चन्द्रे स्वांशमृहं गते । विवाहसमये योगः पुनमाद्भल्यष्टदिदः ॥ गुरुर्धने ह्यशुक्रौ
द्वौ पञ्चमे रिपुभे र्गौ । रलिनो न सरेरत्नधियोगोऽतीव शुभप्रदः ॥ सोमे तृतीयगे मन्दे पृष्ठे वैकादशे स्थिते । दशमे च रवौ
योगो जीवसेनोदये तदा ॥ लग्ने वा दशमस्थौ वा ह्यशुक्रौ वाऽप्यगे रवौ । केन्द्रत्रिकोणगे जीवे योगः शुभकरस्तदा ॥ लग्नगः
शुभदः कश्चिन्निपटायेषु सापकः । मलिनौ तौ शुभकर्तौ योगेयं दोषहा स्वयम् ॥ शुभो वा यदि वा पापो भवेत्केन्द्रे पक्षी शुभः ।
शुभादौ शुभकृष्णन्द्रः शुभदो योगराडयम् ॥ लग्ने तृतीयगृहपष्ठपदगृहेषु जीवो धराजरविबौ अग्निबौ रविश्च । चन्द्रः सितश्च यदि
वीर्ययुतः क्रमेण योगो विवाहसमये ह्युभष्टदिदाता ॥ केन्द्रत्रिकोणमने यदि शोभनकः श्लोचस्ववर्गसहितो बलान्प्रदीप्तः ।
पापस्तथाविधगुणक्षिपडाद्यगंध योगो विवाहसमये बहुपुनदाता ॥ इति विवाहयोगाः ॥

पयमुक्तेषु ग्रहयोगेषुस्तसु षष्टिविधेषु स्थानविशेषेण ग्रहयोगविशेषेण च पूर्वोक्तशुभाशुभफलम-
न्यथा भवतीत्युच्यते । तत्र बृहस्पतिः—‘अग्निष्टानस्योऽप्यतिशुभद एवाशुभगतः शुभांशस्यः सौम्योदितगलहृद्या वा हित-
तनुः । तदानीं चन्द्रोत्तिप्रथितशुभकृषेद्भलपुतः स्वतुङ्गस्वर्षस्यो यदि शुभकरः किं पुनरयम् ॥ ग्रहाः सर्वे लग्नादशुभगदितस्था-
नसहिताः स्वतुङ्गे वा स्वर्षे यदि समियुक्तकृष्णलिनः । तदा तेनैवास्मिन्कथितमखिलं द्युरशुभं भवे युक्ताः प्रोक्तं शुभमपतितरां
दयुरखिलम् ॥ अन्यच्च—‘श्लोचातिशुभमर्गो ये सिष्ठन्त्यशुभदा अपि । तेऽतीव संप्रपच्छन्ति स्वावनीया यवस्वतः ॥ स्वकर्मसो-

छप्रादुपचयगतः यद्यशुभदात्तदा पार्थयुक्तं निश्चितमशुभं नैव समियात् । अनिष्टस्थानस्यैर्दिवसपतिना सद्दिग्धबा विनश्यन्त्य-
 प्रोक्ता विपकुलिक्रदोषाः शुभफलाः ॥ यस्य दोषस्य यः कर्ता स्ववर्गलोचनो यदि । शुभदृष्टः स एवास्व भङ्गं दोषस्य गच्छति' ॥
 श्रीधरीये—'क्रूराङ्काः क्रूरसमागताश्च क्रूरेशिताः क्रूस्फला भवन्ति । नीचोरिगा मूढगताः विलम्बे शुभग्रहा अप्यशुभप्रदाः
 स्युः ॥ लीम्यग्रहसंयुक्तः क्रूरोपि च सौम्यतामेति । सौम्योपि क्रूरयुतः क्रूरो भवतीति शास्त्रविदः ॥ तथैव बलहीनस्य वर्गं क्रूर-
 ग्रहस्य तु । योजयेत्कार्यसिद्ध्यर्थं तर्गं सर्वत्र शुष्यति' इति । तथाच—'अस्तगा नीचगाः शत्रुराशिगाश्च पराजिताः । अशक्ताः
 स्वफलं दातुं दानमश्रोत्रिये' यथा' । बृहस्पतिः—'लीवेन शुक्रेण युवेन या युता होरा बलाद्या शुभकर्मणीन्दोः । तेभ्येव
 नीचारियुद्धाङ्कादिस्त्रितेषु दोषाश्च फलक्षपाय' । अन्यथा—'स्वनीचारिषु वर्गे ये तिष्ठन्ति शुभदा अपि । ते चापि शुभदाः सर्वे
 सर्वत्र शुभकर्मणि ॥ यत्कस्योद्योगतानां तु फलं त्रिगुणितं भवेत् । वर्गोत्तमे स्वराक्षौ च स्वांशकैस्त्रिकोणयोः ॥ गतानां त्रिगुणं
 विधात्स्वद्वौरा रविदीप्तयोः । स्वनीचस्ये च मूढे च तस्यार्धं फलमीरितम् ॥ शत्रुक्षेत्रे स्वभावो न फलं स्यात्तु तदर्थकम्' इति ॥
 अत्र ग्रहाणां पदबलस्वरूपं चन्द्रकर्मस्वरूपं च ज्ञातव्यतया प्रसक्तं । तत्र ग्रहाणां पदबलस्वरूपं जातकर्मप्रकरणेऽस्माभिरुक्तम् ।
 इदानीं चन्द्रस्य पष्टिकर्मण्युच्यन्ते । श्रीधरीये—'प्रवासी तापसः कामी चारः कुशतनूजे । आसीनो नृपतिः श्रीमान्ने-
 नानीः शुभदो हृये ॥ श्रुतो भिक्षुर्दरिद्रश्च बद्धो मूको हतो यमे । ऐन्दवे नृपतिर्जोनी शुद्धो धार्मिकतापसा ॥ सदैवसंभवः श्रीमा-
 न्धीरो विद्वान्जयी हरी । ज्वरातोऽऽस्यः पार्थोने भयः पापेऽरिणा हतः ॥ पार्थोने कन्या । ज्ञानी श्रीमान्शुबोद्धा च परहन्ता गजे

संस्कारप्र.

निचाद.

॥३४१॥

म्लिनः । मग्नगी रिक्तगी मीकः कांसे श्रीमान्दयापरः ॥ कौर्पिर्दुश्चिकः । धुद्रो भोगीश्वरश्चैव नृमांसाक्षी मृतो ह्ये । संभार्यो
त्रिचदो घृतानक्तो राजाभयो मृगे ॥ मुक्तो हीनय भोगीशो निष्ठिमाभ्योन्वितो घटे । भोगी पायसभुधानी गुणवाञ्छुपराद् ह्रपे ॥
नक्षत्रेभ्येन स्वाध्यायः पञ्च च पञ्च च' इति । बृहस्पतिः—'एवं चन्द्रगुणाढ्येषु शुभकर्म समाचरेत् । सर्वे दोषा विनश्यन्ति
विशेषान्यापनादिभिः । प्रभक्ताले गुणचन्द्रः प्रभः शुभफलप्रदः' ॥ इति चन्द्रकर्मणि ॥

अथ जलपत्रविधिः । अघेदानीं लम्बादिविचारस्य सुहृत्तदर्शने घटिकायत्रसंक्रजलपत्रस्यैव ग्राधान्यादादौ ताव-
जलपत्ररूपेणपिधिरभिधीयते । तत्र नारदः—'पण्डुलमिलोत्तोषो द्वादशाहुलमाननम् । कुर्यात्कपालवत्ताम्रपात्रं तद्दशभिः
पर्तैः ॥ पूर्णपटा जलपत्रैः पश्चिर्भजति वांगरात् । मापत्रयं त्र्यम्बकुलं सर्गपृच्छलारुपा ॥ चतुर्भिरहुलैराये तथा सिद्धमति-
मृदुम्' इति । जलपत्रद्रिम्यास्तचिधिमाह स एव—'ताम्रपात्रे जलैः पूर्णे गन्धपुष्पैरलंकृते । तण्डुलस्यै सर्गयुते वस्त्रयुग्मेन चे-
दिते ॥ मण्डलावर्षोदयं वीक्ष्य रवेस्तत्र विनिक्षिपेत् । मन्त्रेणानेन पूर्वोक्तलक्षणं यन्मृत्तमम् ॥ मुख्यं संयंसि यन्त्राणां ब्रह्मणा नि-
र्मितं पुरा । मन भागाय दंपत्योः कालमापनकारणम् ॥ एवं सुलगे दंपत्योः कारयेत्सम्यगीक्षणम् ॥ दिवा वा यदि वा रात्रौ
विचाहदियसे शुभे' इति ॥

अथ लम्पप्रदानुलक्षणं व्यतिरेकेणाह संवर्तः—'अन्यः वित्री च कुन्तरी हीनाङ्गः पण्डुरेव च । महापातकिसंसर्गो निद्रुरः
शरैरेष्टितः ॥ पिपयामनुतः कुद्रो दुःसाचरो नृशंसकः । बहुवादी क्षिप्रवादी स्तेनः प्रभोपलीवकः ॥ मिथ्यावादी कन्दर्यश्च सर्ववर्णेपु

याचरुः । नारायणमभिजघ्न उल्लासादी विरागयुक्तः ॥ कर्ममार्गाग्निधूतश्च सर्ववर्णेषु याचकः । कपटानुगतश्चैव निन्दकश्चोरसंकुलः ॥
 म्रिय्याग्रलापी रोगिष्ठो द्वेषी दीर्घविचारवान् । लग्नप्रदो भवेद्यत्र कुलक्षयकर हि तत्' इति ॥ वसिष्ठः—'स्कन्धत्रयविचारज्ञो
 दोषादोषविचेरुवान् । युटिक्तालाद्यभिन्नश्च श्लाघ्यादी जितेन्द्रियः ॥ पूर्वोक्तदोषरहितः सम्यक्शास्त्रविचारकः' इति ॥
 लसप्रदानक्रम उच्यते श्रीधरीये—'गुणेषु दोषेष्वधिकं विचिन्त्य यदा तु दोषा ग्रहवस्त्यजेषत् । यदा गुणाः सन्ति तदा वि-
 चेयाः सदोपकालाः सगुणाश्च नैह ॥ सदोपकाला एकादशतिमहादोषकालाः । अयस्त्रिकरणाद्यैश्च लिङ्गैर्वित्यादिभिः सदा ॥
 वेद्यक्तालादिभिर्नैव पापयेतरविरोधतः ॥ अपरादादिभिर्नोपयैः सामान्यैर्न विरोधतः ॥ विचार्य सहसा लग्नं प्रदद्यात्तद्विद्वद्वये ।
 सर्वतः सर्वमालोच्य ज्ञानी कालं समादिशेत्' ॥ तल्लक्षणकाललक्षणमुक्तं नारदेन—'स्वस्य सति सुखासीने यावत्स्पन्दति लोच-
 नम् । तस्य त्रिशुचमो प्रागन्तस्परः परिकीर्तितः ॥ तस्माच्छततमो प्रागद्वुटिरित्यभिधीयते । नुटेः सहस्रभागो यो लग्नकालः स
 उच्यते ॥ देवोपि तं न जानाति किं पुनः प्राकृतो जनः । सुकालो वान्यकालो वा पूर्वकर्मवशाच्चवेत् । निमित्तमानं दैवज्ञस्तद्व-
 द्वाग शुभाशुभम्' इति । बृहस्पतिस्तु—'शुभग्रहोदयार्थं वा शुभपङ्क्तिं एव वा । वेदविज्ञानवाग्यं च महान्तः शुभवा गुणाः' ॥
 वेदविज्ञानवाग्यं चेति वेदस्य विज्ञानं येषां ते वेदविज्ञाना वेदवेदाङ्गतत्तत्तथाः तेषां वाक्यं । अथवा विज्ञानन्तीति विज्ञानाः ।
 'कृत्यत्पुटो बहुलम्' इति कर्तरि न्युट् । वेदस्य विज्ञाना वेदविज्ञाना इति स एवार्थः । तेषां वाक्यं तत्समुद्भूतमस्त्वित्येवंरूपमि-
 त्यर्थः । अपिच वेदैर्विश्रयत इति वेदविज्ञानो वेदवेद्यो लक्ष्मीपतिः । बहुलग्रहणात्कर्मणि न्युट् । तस्य लक्ष्मीपतेधरणसरणरूपे

मदमोदितः । अर्सप्राप्त्यो लणह्वेयः स विप्रो दृपलीपतिः' इति । इतिहासोऽपि—'वितुर्गृहे तु या कन्या रजः पश्यत्यसं-
 मृता । गत कन्या दृपलीश्वेया तत्पतिर्दृपलीपतिः' इति ॥ अत्र प्रायश्चित्तपूर्वं परिणयनमाहाचार्यः—'कन्याभृतमतीं शुद्धां
 कृत्वा निच्छतिमात्स्ययान् । स्यात्त कारयित्वा सामुद्रहोदानुसंस्थीः ॥ पिता क्रतुस्त्वपुत्र्यास्तु गणयेदादितः सुधीः । दानावधि
 गृहे यत्नात्पालयेद्य रजोपतीम् ॥ दद्यात्तद्वत्संख्या गाः शक्तः कन्यापिता यदि । दातव्यैकापि निःस्तेन दाने तस्या यथाविधि ॥
 दद्याद्वा ब्राह्मणेभ्योऽन्नमस्तिनिःस्त्रः तदक्षिणम् । तद्वतीतर्तुसंख्येभ्यो वराय प्रतिपादयेत् ॥ उपोष्य त्रिविदिनं कन्या राज्ञी पीत्वा गवां
 पयः । अदृष्टरजसे दद्यात्कन्यायै हस्तभूषणम् ॥ तामुद्रहन्वरास्मापि कृष्माण्डैर्गुह्यमाद्विजः' इति । इति दातुर्निर्णयः ॥

अद्याद्यविधिवियाहर्निर्णयः । एवं दातुर्निर्णयं कृत्वा वियहेत् । स विवाहस्त्वष्टया भवति । तथाच मनुः—'ब्राह्मो देव-
 संधर्षार्पः प्राजापत्यन्तथाऽऽसुरः । गान्धर्वो राजसुधैव पैशाचस्तप्तसो मत्तः' इति । इदमत्र गृह्यम्—'अलंकृत्य कन्यासुदकपूर्वा
 दद्यादेव ब्राह्मो वियाहलस्यां जातो द्वादशावरान्द्रादन्न परान्भुनात्सुमयत् ऋत्विजे पितृते कर्मणि दद्यादलंकृत्य स देवो दद्यावरा-
 न्दद परान्भुनात्सुभयतः सह धर्मं चरत् इति प्राजापत्योऽष्टावरानष्ट परान्भुनात्सुभयतो गोमिथुनं दत्त्वोपयच्छेत् स आर्यः सप्तावरान-
 न्तस्त परान्भुनात्सुभयतो मिथः समयं कृतोपयच्छेत् स गान्धर्वो धनेनोपतोप्योपयच्छेत् स आसुरः सुप्तानां प्रमत्तानां वायवरेत्स पै-
 शाचो हत्ता भित्त्वा च शीर्षाणि रुदन्तीं रुदन्त्यो हरेत्स राजसः' इति । अस्थार्थमाह देवस्वामी—एतेष्वष्टसु विवाहेषु आद्यो ब्रा-
 ह्मणानामेव, प्रतिग्रहातिव्ययोभात् । गान्धर्ववराधसौ धर्मियस्त्वैव, तथा पुराणे दर्शनात् युद्धसंयोगाच्च । आसुरो वैश्यानां, द्रव्यसं-

योगात् । अन्ये त्रयो न नियताः । नेषु वैद्याचो निन्दिनः । तथा च स्मृत्यन्तरम्—‘चतारो ब्राह्मणसाधाः सुता गान्धर्वराक्षसी । राजस्तयाऽगुरो वैश्ये शूद्रे चाऽत्यस्तु गृहीतः’ ॥ अन्यः पैशाचः । तत्र नववस्त्रादिभिरलंकृत्य कन्यां ब्राह्मणमुत्तलक्ष्णमाहूय पादरसुदकपूर्वं दद्यात्स ब्राह्मो विवाहः । तस्यां ब्रह्मविवाहोदायां जातः पुत्र उभयतो मातृवंशे पित्रुवंशे च द्वादशावरानुत्पत्समानान् द्वादश परान्नित्रादीन्मातामहादौश्च पुनातीत्यर्थः । वितते वेतानिके कर्मणि दक्षिणादानकाले नववस्त्रादिभिर्यथाशक्त्यलंकृत्य कन्यामृत्तिजे दक्षिणालेन दद्यात्स दैवो विवाहः । तस्यां जात इति सर्वग्राहुवर्तते । दैवविवाहोदायां जातः पुत्रः उभयतो दद्यापरान्दद्य परान्पुनाति । सह धर्मं चरत इत्युक्ता यत्र कन्या शरीयते स ग्राजापत्यः । यद्यप्यन्येष्वपि विवाहेषु सहधर्माचरणमस्ति तथाप्यत्र यारत्नीवं सहधर्माचरणमेव न मध्ये आश्रमान्तरग्रामिनीपि ह्यन्तरविवाह इति विशेषः । तस्यां जातः पुत्रः उभयतोऽधारानाष्ट परान्पुनाति । यत्र गौ धलीवर्दं च कन्यादाने दत्त्वा ताम्रपयच्छेत् स आर्यः । तस्यां जातः पुत्रः सप्तावरान्सप्त परान्पुनात्युत्तमः । यत्र कन्याकुमारां परस्परं प्रथमतः जार्याजायापती भवावेति प्रच्छन्नतया समयं कृत्वा पश्चादन्पुजनैरभिकाङ्क्षन्ती ययाविधि कृतविवाही त्यातां स गान्धर्वो विवाहः । यत्र कन्याप्रदातारमपेशितधनेन परितोष्य कन्यामुपयच्छेत् स आसुरो विवाहः । यदि गुप्तार्णं प्रदत्तानां रक्षकाणां प्रमादात्कन्यामपहरेत्स पैशाचः । यत्र सहचरैः सहितो इत्वा भित्त्वा च क्षीर्पोणि रुद्रयः पित्रादिभ्यो रुद्रतां कन्यामपहरेत्स राक्षसः । नन्यासुखदाणेषु चिह्निक्रणीयः क्रयप्राप्तताविशेषात् । अतएव काश्यपः—‘कलकीता तु या नारी न सा पत्न्यभिधीयते । न सा दैवे न पित्र्ये च दासी तां कश्यपोऽब्रवीत्’ इति । वदसांग्रतम् ।

गोमिथुनस्य शुल्करूपताभावात् । शुल्कं हि नाम कन्यकाया देशकालानुरोधेन मूल्यतया परिकल्पितं द्रव्यम् । नहि सर्वत्र सर्वदा
 शुल्कस्येयत्तानियमोऽस्ति कन्याश्रये । तस्या देशतः कालतश्च न्यूनाधिकभावदर्शनात् । गोमिथुनं त्रापे सर्वदा सर्वत्रैकरूपमेव ॥ तथा-
 बाह् मनुः—‘आपे गोमिथुनं शुल्कं केचिदराहुर्यैव सत् । अत्यो चापि महान्वापि विरुपस्तावदेव सः’ इति । तस्मादेशकाला-
 भ्यामियत्ताभेदविधुरेण गोमिथुनैर्नैवार्पस्य संपाद्यत्वेन क्रयक्रीतत्ताभावाद्धर्म्य एवार्पः । अतएव देवलः—‘पूर्वं विवाहाश्चत्वारो
 धर्म्यास्तोयप्रधानकाः । अशुल्का ब्राह्मणाहोश्च तारयन्ति द्वयोः कुलम्’ इति ॥ ननुच गान्धर्वादिषु कथं भार्यापतिभावः, तत्र सप्तपद-
 क्रमणभावात् । यदाह यमः—‘नोदकेन विना चाप कन्यायाः पतिरुच्यते । पाणिग्रहणसंस्कारात्पतित्वं सप्तमे पदे’ । इति चेत्,
 उच्यते—गान्धर्वादिषु कन्यास्वीकरणेनात्पथादस्येव विवाहविध्यनुष्ठानम् । तदाह देवलः—‘गान्धर्वादिविवाहेषु पुनर्ववाहितो
 विधिः । कर्तव्यश्च त्रिभिर्वर्षैः समर्धेन तु सामिकः’ इति । समर्थेन चेदशास्त्राभिमेन ॥ एवंपरिश्रितान्तरेपि—‘गान्धर्वादिषु
 शाचा विवाहा राक्षसाश्च ये । पूर्वं परिश्रयस्तेषां पथादोमो विधीयते’ इति । परिश्रयः स्वीकरणम् । अकृते तु होमे न कार्यः परि-
 श्रयः । तदुक्तं वसिष्ठोपायनाभ्याम्—‘यत्नादपहृता कन्या मन्वेर्येदि न संस्कृता । अन्यस्यै विधिवदेया यथा कन्या तथैव
 सा’ इति । अकृते तु होमे प्रायश्चित्तमाह त्रिकाण्डी—‘अधर्म्येषु विवाहेषु ताम्बूलमनुमोदनम् । वाहनं भोजनं चैव धर्जये-
 त्सर्वथा द्विजः ॥ आसुरे तूषवासः स्याद्गान्धर्वं च त्रिरात्रकम् । राक्षसे चैव पश्याचे कार्यं चान्द्रायणं तथा’ इति ॥ अत्र भग-
 वान्—‘कुलीनाय वरिष्ठाय शुक्लीलादिभिर्गुणैः । दिवन्मने समान्छाद्य नववस्त्रेण कन्यकाम् ॥ अलंकृत्य च यदद्यात्सादरं सो-

दत्तं ननः । अयं ब्राह्मो विवाहः स्यादेवमिति वृषवितः ॥ या त्राक्षेण विवाहेन सम्यग्दत्ता कुमारिका । तज्जातः पावयेत्पुत्रो मा-
तापितृकुलोद्भूतान् ॥ दाददद्दादादातीतान्पुत्रान्भावनिनस्तथा । वक्षेण च समाञ्चाद्य भूषयिता च शक्तितः ॥ क्रातिजे कन्यका-
दानं चित्ते यत्र कर्मणि । दैनो नाम विराहोऽसौ ज्ञेयो दैवतसंमतः ॥ दैवोदकन्वकाजातो यातापितृकुलोद्भवान् । दशाबरान्दश
परान्पुनस्तुभपतो नरान् ॥ सदैव धर्मं चरत इति यत्र कुमारिका । प्रदीयते विवाहोऽसौ ग्राजापत्य इति स्मृतः ॥ अन्येष्वपि
पिवाहेषु धर्मस्य चरणं नह । यद्यप्युक्तं तथाप्यत्र विज्ञेयोक्तिर्गृहाथमात् । आश्रमान्तरसंप्राप्तिनिषेधार्थेति गम्यताम् ॥ नचात्र
तस्यां जीवन्त्यां विराहस्य परिग्रहः । आश्रमान्तरयोगो या मृतायां भवतस्तु तौ ॥ ग्राजापत्यविवाहोऽष्टावधुपुत्रः स्वर्गधजान् ।
अष्टारानष्ट परान्पुनास्तुभपतो नरान् ॥ यत्र गोमिषुनं दत्त्वा प्रदावृन्ध्यः कुमारिकाय् । उद्वहेदार्पणमासौ विवाहस्तद्वृषिसंमतः ॥
तस्यां जातः पुनो मातुः पितुश्च कुलसंभगान् । सप्तावरान्सप्त परान्पुनास्तुभपतो नरान् ॥ यत्र कन्यावरौ छत्रं कृत्वा समयमा-
दितः । जायापती भयाचेति पश्चादनुजर्नरपि ॥ अनुज्जाती कुतोदाहौ भवेतां विधिपूर्वकम् । स गान्धर्वो विवाहः स्यात्प्रायः
अत्रियसेपितः ॥ यत्रोपतोष्य रिक्तेनं दावृन्कन्योपगम्यते । आसुरो नाम विवेयो विवाहः स बहिष्कृतः ॥ यस्तु सुमे प्रमत्ते वा
कन्याया रथकै नरः । चौर्यदिपहरेरुक्त्यां पेशाचो नाम तोऽधमः ॥ यस्मिन्बलमुपाश्रित्य सहायैः सह साधकैः । समेत्य कन्यां
चन्पुन्यो रत्निभ्योपि यथागच्छम् ॥ हत्वा भिक्षा च शीर्षाणि स्वः स्वो रुदतीं हरेत् । स राक्षसो विवाहः स्यात्प्रायः क्षत्रियशी-

लिनः' इति ॥ अत्र नास्मादिविवाहेषु उदरुष्टफलमाह मनुः—'ब्राह्मादिषु विवाहेषु चतुर्वर्चानुपूर्वतः । ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रा जायन्ते श्रिट्तमन्त्राः ॥ रूपसत्त्वगुणोपेता धर्मेनन्तो यशस्विनः । पर्याप्तभोगा धर्मिष्ठा जीवन्ति च श्रुतं समाः ॥ इतरेष्ववशिष्टेषु नृशृंगमावृणनादिनः । जायन्ते दुर्निवाहेषु ब्रह्मधर्मद्विषः सुताः' इति ॥ प्रशस्त्विविवाहचतुष्टयेपि तरतमभावमाह बोधायनः—'तेषां चत्वारः पूर्वे ब्राह्मणस्य सैष्यसि पूर्वेः पूर्वेः श्रेयान् इतरेषामुत्तरेचरः पापीयान्' इति । इति विवाहभेदाः ।

अथ कैल्याचरणप्रकारः । पंचमुक्तविवाहभेदेषु नास्त्वविवाहस्य मुख्यत्वं हविर्निधाय तद्विधिं यच्छ्रुमादौ धान्दानरूपकन्यापरिग्रहणनिधिमाह शुब्ररुतः परिशिष्टरूपेण—'कन्यां परिणेष्यमाणो द्वौ चतुरो वा वरान्पितुराप्तान्प्रशस्ताचारकृ-
मणोऽनुधरा ऋजनः सन्तु पन्या इति प्रदिशुयाचे तावतीभिः पुरन्धीभिः सहिता मङ्गलगीततूर्ययोषाभ्यां कन्यागृहमेत्य शुभे पीठानने प्राप्नुयमासीनाया दातृजातिगान्धरोपेतायाः कन्यायाः पाणी फले प्रदाय कन्याणे फाले कन्यां दृणीरन् आसीनाः प्रत्यक्षुराश्व—यमिष्टगोत्रोद्भवापामृष्य प्रपीनापामृष्य पौनापामृष्य पुत्राय श्रुतशीलनाम्ने वराय, वरसगोत्रोद्भवाममृष्य प्रपीनीममृष्य पौनीममृष्य पुत्रीं शुशीलानांजीमिमां कन्यां भार्यासाय दृणीमह इति न्यूयुः । अथवा दाता सभायौ श्रुतिननुसमेतो यथो-
क्तमनूय दृणीरमिति द्रूयादंच त्रिः प्रपुन्य प्रदासामीति चोच्चैस्त्रिदूयादथ ब्राह्मणा उक्तस्यस्त्ययनाः शिवा आपः सन्तु गोमनस्यमस्तु अथतं चारिष्टं चास्तु दीर्घमाधुरस्तु दान्तिः शुष्टिस्तुष्टिश्चास्त्वित्युत्सैतद्वः सत्यमस्त्विति त्रिरनूय समानी च आकृतिः प्रपुमन्वाधियसानस्य सधमिरित्येवं पठेयुः पुरन्त्यः कन्याय कल्याणान्कुलधर्मोपचारान्कुर्युः' इति ॥

संस्कारप्र.

विवाह.

॥३४५॥

अथ धरणे तित्वादिविधियाह श्रीघरीये नारदः—‘पञ्चाङ्गशुद्धिदिवसे चन्द्रताराप्रलान्घिते । विवाहमेऽस्योदये वा क-
न्यावरणमाचरेत् ॥ भूपर्णः फलतामूलगन्धपुष्पावृतादिभिः । शुक्राम्बरो गीतवादीर्विग्राहीर्वचनैः सह ॥ मञ्छेच कन्यकाग्रेहं वरः
प्रणयपूर्वकम् । तदा कुर्यात्स्त्रिया तस्याः प्रदानं ग्रीतिपूर्वकम् ॥ कुलश्रीलभ्योत्पत्तिविधायुताय च । वराय रूपसंपन्नां कन्यां
इयापयिष्यतीम् ॥ संपूज्य शय्यपिता च दत्तं देवीं शुणाश्रयाम् । त्रैलोक्यवल्लभां दिव्यां गन्धमात्याम्बरावृताम् ॥ सर्वलक्षणसं-
पुक्तां मूर्तिमरणभूषिताम् । अन्नार्पणमिमांसाभिर्भोक्तव्यं दिगन्तम् ॥ विलासिनीसहस्रोच्चैः सेव्यमानामहर्निशम् । एवंविधा
कुमारी सा पूजान्ते प्रायेणेदिति ॥ देवीन्द्राणि नमस्तुभ्यं देवेन्द्रश्रियभामिनि । विवाहं भाग्यमारीग्यं पुत्रलभं च देहि मे’ इति ॥

अथ विवाहकालमध्ये आज्ञौचप्राप्तौ विचारः । अथ यथोक्तविधिना कृतत्वात्कान्तकर्मणो यस्य विधिचकृतफ-
न्यावरणमारभ्य विवाहव्रतनिष्पत्तिपर्यन्तं मध्यवर्तिनि काले दीर्घकालाशौचे प्राप्ते तदपोद्याशौचस्य चन्द्रिकाका-
रेण प्रतिपादितमास्तप्रफारोऽत्र निरूप्यते । तत्र याज्ञवल्क्यः—‘ऋत्विजां दीक्षितानां च यद्वियं कर्म कुर्वताम् । मन्त्रिब-
तिनञ्चारिदावुनञ्जविदां तथा ॥ दाने विवाहे यज्ञे च संग्राहे देशसंस्तुवे । आपद्यपि च कदापि यद्यःशौचं विधीयते’ इति । तत्र-
त्विचक्रान्दार्ढ्यो मनुना सिध्यतः—‘आयाधेयं पाक्यग्रानग्निष्टोमादिकाम्भयान् । यः करोति कृतो यस्य स तस्यसिग्निहोच्यते’ इति ।
पूतो वरणेन संस्कृत इत्यर्थः । स च वरणसंस्कारोऽग्राधेयादौ वरणग्रभृति तत्प्रयोगपरिसमाप्तिपर्यन्तमनुवर्तत इति । तदनुवृत्ति-
पर्यन्तमृत्विजां दीर्घकालाशौचमध्येऽपि सद्यःशौचं विधीयत इति संमन्धः । दीक्षितो दीक्षाव्यसंस्कारवान् । सच संस्कारो दीक्ष-

णीयेष्णादिभिरुत्पद्यते अग्रभूयस्त्वानेनचार्पति । तथाच नल्लपुराणम्—‘तद्वद्गृहीतदीधस्य त्रिविधस्य महामहो ! त्वानं त्वत्सुयो या-
 वत्तावत्तस्य न विद्यते’ इति । एतदुक्तं भवति । दीक्षणीयेष्णादिभिरुत्पद्यो दीक्षारयसंस्कारो यावत्तजमाने पढ्यां चानुवर्तते
 यावत्तस्योर्दीर्घकालाद्योचमयेषु तदाद्योचं न विद्यते सद्यःशौचविधानादिति ॥ सन्निवृत्तिदातृश्रव्यानामर्थः संग्रहकारेण द-
 र्शिता—‘सत्री गृहीतनियमो यद्ये दानेपि दक्षितः । चान्द्रायणाद्यनुष्ठावा त्रतीति ब्रह्मचार्यपि ॥ श्राद्धे च कृतसंकल्पो त्रती
 भोक्ता च कीर्तितः । दाता नित्यभनादावा चानप्रस्थोऽत्र कीर्तितः ॥ यद्ये सोमयागादौ । दानेऽप्यंशदाने गृहीतनियमः । कृतसं-
 कल्पः सत्रीत्यनेनोक्तः । यद्ये गृहीतनिरमो दीक्षितो भवति । तथा पुरस्तादुक्तदीधिवद्वत्संनिधानाद्गोनीषर्दन्यायेनान सन्नि-
 वृद्दो दीक्षितावय्वेतरगृहीतनियमे यजमाने वर्तत इति दर्शयितुं यमदावदीधित इत्युक्तम् । त्रतीत्यनेन चान्द्रायणादौ कृतसं-
 कल्पः । तथा त्रतीत्यनेन पिनादिश्राद्धे कृतसंकल्पः पुत्रादिः । भोक्ता भोजनार्थनिमग्नितविशेषोपि कीर्तितः । तयोरेपि त्रतयोग-
 वत्त्वेन त्रतशब्दप्रवृत्तिनिमित्तसञ्ज्ञानात् । यद्यप्युपनीतित्रतिब्रह्मचारिणोपि प्रवृत्तिनिमित्तसञ्ज्ञावेन त्रतशब्दो वर्तते तथापि त्रती ब्रह्म-
 चारीति शब्दसन्निधानाद्गोनीषर्दन्यायेन त्रहचारिष्यतिरिक्तत्रक्षिणुवर्तत इति दर्शयितुं त्रहचारीत्युक्तम् । दावद्वन्द्वेन चानप्रस्थो-
 प्युपदिश्यते । अमाधारणेन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायात् । सर्वेदवदभिसंधायोक्तं—‘दावा नित्यभनादावा चानप्रस्थो न कीर्तितः’
 इति । अनादावा न त्रती गृहीतः । त्रहचारीण त्रहज्ञानसञ्ज्ञानात् । अत्र त्रतिषु त्रतनिवृत्तिपर्यन्तं प्राप्त-

दीर्घकालार्थोपरापेन सद्यःशौचं विधीयते । त्रिजवाद्यादिषु तत्तदाश्रयेषु यात्रतिष्ठतस्त्रावत्सद्यःशौचं प्राप्तदीर्घकालाशौचनाथेन विधीयत इत्यगन्तव्यम् ॥ ननु सतिष्ठन्देनैव यज्ञे च सद्यःशौचं सिद्धं तेन दाने विनाहयज्ञदानयज्ञयोः पुनरनेन विधानं व्यर्थम् । उच्यते—दाने तान्दत्तादन्यत्रापि दानविशेषे कश्चिरसद्यःशौचविधानार्थं पुनर्दानवचनम् । असंकल्पितयज्ञेऽपि कचित्पदःशौचविधानार्थं पुनर्यत्रवचनमिति न वैयर्थ्यम् । तथाच संग्रहकारः—‘दाने विशिष्टे आर्तस्य व्याधिना शुद्धनोच्यते । समित्यदोषि यो यस्तु दातुं हेमादि चाञ्छति । यज्ञे संभृतसंभारः’ इति । व्याधिना आर्तस्य विशिष्टे दाने व्याधिपरिहारायै मृत्युमदिरप्यादिदाने धर्मोपचर्यार्थदाने च शुद्धतोच्यते । सद्यःशौचमुच्यत इत्यर्थः । संभृत-संभार इत्यस्यायंस्तत्पूरितस्त्यवस्थेते ॥ अत्र विवाहादिषु सद्यःशौचं कस्येत्यपेक्षिते वराहपुराणे—‘कन्यादाने च नो भवेत्’ इति । विवाहयिणोः कन्याया लाजहोमादिकर्मणीति कन्यादाने विनाहकर्मणि कन्यायास्तदातुस्तत्परिप्रीहीतुश्चोभयोर्ना-न्वीभ्रादकन्यावरणप्रभृति विनाहसंस्कारनिष्पत्तिपर्यन्तं दातुः संकल्पवरणादाशेषहोमान्तं वधूवरयोश्च दीर्घकालाशौचप्राप्तावपि त-दाशौचं न भवेन्न विद्यते । विनाहृतमिष्पचेरुत्तारोपणादूर्ध्वं तावदातुर्मियम इत्यर्थः । विवाहविययेषु सद्यःशौचविधानादि-त्यर्थः । शेषहोमानामिति कर्तव्यमूनामोचनान्त्वमित्यर्थः । यावद्गतसमापनादित्युक्तत्वात् ॥ अत्र प्रसन्नादाधानादिकर्मणां विशेष-णमाह संवर्तः—‘आयानदीन्यसीमन्तजातनाभाश्चकर्मसु । संकल्पकरणादूर्ध्वमन्तराशौचसंभवे । तत्तत्कर्मसमाप्त्यन्तं कर्तुर्नाशौचमि-ष्यते ॥ पुनर्दानशुक्लश्रानादानालुब्धेदनावधि । नाशौचं विधत्ते ऋतुर्मातुरेव निषीयते’ इति । मातुरेवेत्येवकारश्रवणाच्च पितुः ।

मातुस्तार्त्तान्गपरस्येत्यर्थः । योन्युदरधतमलसंभवात् ॥ व्यासोपि—‘चौलोपनयने चैव संकल्पवर्णात्परम् । व्रते व्रद्धौदनं याय-
द्रापात्तं न विद्यते ॥ तत्पदाचार्यनियमो षट्योः पाठाश्चदर्शनात्’ इति । पाठाश्चदर्शनं पाठाश्चक्षोर्गोचरम् । तेन मेधाजननान्त-
मित्यर्थः । ‘आर्त्तानं यदि संजातमनादृत्य तदाचरेत्’ इत्यत्र आर्त्तानमनादृत्य तच्छुभकर्म समानरेदित्यर्थः । अत्र तरुर्मरमा-
पन्ना इति । ‘ययोनोर्त्तनं विधियत्तरुण्य इति आज्ञाः । संकल्प्य नान्दीश्राद्धं च निर्वर्त्य विधिपूर्वकम् ॥ आरम्भस्तत्समाप्तिं तु
कर्त्तुं कर्म्मभरणम् । कर्मणोन्ना इति श्रोतः पुनः पुण्याहवाचनम् ॥ याचगायत्र नाशीननियमो द्विजभोजनात्’ इति ॥ अस्या-
नुमेयार्थः—‘गर्भोभानर्गुगयनतीमेतजालकर्गेनाभावाद्यनुनकर्म्मसु यथोक्तकर्म नान्दीश्राद्धपूर्वकं करित्ये इत्यादिपुनः पुण्याहपूर्वकं
नरार्त्तभरणपर्यन्तं कर्त्तव्यं तत्राज्ञादोचमनादृत्य कर्म कुर्यादित्यर्थः । एवं नित्यनैमित्तिककर्मस्त्वपि द्वेयम् । बौले च परेषुः
कर्मगमाप्त्यन्तं कर्त्तुं । उपनये तु संकल्पादामर्त्तान्नाम्नं षडुरारमेधाजननान्तं कर्त्तुं । विवाहे कन्यादत्तरेव संकल्पनान्दीश्राद्धाश्चतारो-
पणान्ते षडुरग्योथ कौतुक्यप्रविगर्जनान्नाम् ॥ अत्र कर्त्तृग्राहणात्परस्या अपि ग्रहणम् ॥ । अत्र विशेषमाह स्मृत्यन्तरेऽपि—
‘नरेन्द्राग्निप्रतिनां विवाहोपपन्नमदिष्टु । तद्यःशीनं समाख्यात’मिति । नरेन्द्रस्य कश्चिन्कर्णेण तद्यःशीनमित्येवेति व्रजपुरा-
णम्—‘गग्यनाश्रमु देव स्वादिता रातः गमण्डले । प्रयासतश्च संश्रामे दोमे प्रास्थानिके सति ॥ मन्त्रादितर्पणे चापि प्रजानां
नान्निकर्मणि । गोमण्डनादी नैध्यानां कृत्तिलासयेच्चपि ॥ आर्त्तानं न भवेद्धोके सर्वत्रान्धत्र विद्यते’ इति । अयमर्थः—‘राशः

मृताष्ट्रे येन कर्मणा विना यत्कर्माकारणे प्रजापालनादिराज्यनाशस्तस्मिन्कर्मणुपक्रान्तेषु, तथा प्रयासतः प्रास्थानिके प्रस्थाननिमित्ते नरके होमे प्रस्तुते, तथा मन्त्रादिमिर्मन्त्रचरैः दुः(स्व)ष्ट्यद्वर्तणे प्रस्तुते, उपसर्गेण केशिवानां प्रजानां शान्तिकर्मणि प्रस्तुते, तथा यन्त्रानां लोकाचारसिद्धयोगण्डनारुर्मणि प्रस्तुते, तथा कृष्यादिकर्मायै विनायकादिपूजाकर्मणि च प्रस्तुते, राज्ञो वैश्यानां च आर्यायै दीपकालत्वा न विद्यते, तद्यःशौचविधानात् । अन्यत्र पूर्वोक्तकर्मविषयेभ्योऽन्यत्र वैश्वदेवादि कर्मसु सर्वत्राशौचं विद्यते, तत्र राघःशौचविधानाभावादिति ॥ यत्स्वस्त्रिरोचनम्—‘जनने मरणे चैव शिष्याशौचं न विद्यते । यज्ञे विवाहकाले च देवयोगे तथैव च’ ॥ यद्यः सोमवामादिचैदिकः । देवयोगो मातृकादिदेवताभ्यो लौकिको गणयागः ॥ यदपि पैठीनसिधचनम्—‘पित्राहधर्मयज्ञेऽपि यात्रायां तीर्थकर्मणि । न तत्र मृतकं तद्वत्कर्म यज्ञादि कारयेत्’ ॥ यद्यः ब्रह्मपुराणवचनम्—‘अथ देवप्रतिष्ठायां गणयागादिकर्मणि । श्राद्धे च पितृयज्ञे च कन्यादाने च नो भवेत्’ इति । तान्येवान्युपक्रान्तयज्ञादिविषयाणि वचो-मन्त्राः मद्यःशौचविषयाकामि चेति मन्तव्यम् ॥ अतएव ब्रह्मपुराणे कचिदस्त्रापवाद उक्तः—‘यज्ञार्थं यहुतंभारसंभृत-स्यापि कुत्रचित्’ इति । ‘आशौचं नो भवेदिति पदत्रयमत्रानुपपद्यते । ततश्चायमर्थः—‘यज्ञार्थं संभृतवहुतंभारस्य उपकल्पित-तमज्जयमनाधनपदार्थसाकृतयागसंस्तपस्वाशौचापममादूर्ध्वं यस्मान्तर्गतपर्वकालासंभवेन तस्मिन्वत्सरे करिष्यमाणयज्ञादिक्रम-विषये यागसंस्तपसात्पूर्वधने शुद्धिर्भवतीति । यद्यत्रहणं प्रतिष्ठादेरुपलक्षणार्थम् । अतएव विष्णुः—‘न देवप्रतिष्ठाविवाहयोः पूर्व-संभृतयोः’ इति । देवप्रतिष्ठाविवाहयोः संभृतसंभारयोस्त्वकमात्रायापि तत्कर्तुराशौचं न भवतीत्यर्थः । विशेषवचनात् । एतदुक्तं

ममति—यान्ति काले संश्रुतवदुसंभारधारणं कर्तुं शक्यते तावत्कालमन्ये प्रतिष्ठाद्यङ्गभूतं तत्कालान्तरं यत्र लभ्यते तत्र विषय एतन्मंकल्यात्यागार्थोचाभावा इति । स्मृत्यन्तरेपि—‘यज्ञे संश्रुतसंभारो विवाहे आद्र्कर्मणि’ । संश्रुतसंभार इति सर्वत्र संबध्यते । अस्यापि दीप्यायचनसमानविषयसमवगन्तव्यमिति । स्वल्पसंश्रुतसंभारस्साद्यैव वा कालान्तरे वामिसंकल्पितस्य च संकल्पादूर्ध्व-मेवायभावित्वं न ग्राह्य । यदुसंश्रुतसंभारादित्युक्तत्वात् । तदाह संयतः—‘प्रारंभो चरणं यज्ञे संकल्पो व्रतसन्धयोः । नान्दीमुखं चिराद्वादी आद्र्क पाकपरिक्रिया ॥ दीप्यान्तोऽवश्रयो यज्ञे कङ्कथान्वं वपूवरी । व्रते ब्रह्मौदनं वापळटोः पालाशदर्शनम् ॥ ताव-आशौचमित्याहुः श्राद्धे विप्राद्विशोधनात्’ इति । यधूवरावित्युक्तत्वेन विवाह उपलक्ष्यते । व्रते उपनयने । पालाशदर्शनं पालाश-होमान्तम् । ‘श्राद्धे ह्यर्चविसर्जन’मिति वा पाठः ।

अथ कन्यापरिग्रहविधयः । अत्र विधिवत्कन्यां परिगृह्य वरो यदि केनचित्कारणेन देशान्तरं व्रजेत्तदा किं कर्तव्यमित्याह नारदः—‘परिगृह्य तु यः कन्यां वरो देशान्तरं व्रजेत् । व्रीचतू-स्समतिक्रम्य कन्यान्यं वरयेद्वरम्’ इति । व्रीचतू-यम्मान् । आर्पयिषाहे निर्णयमाह स एव—‘श्रद्धाय शुल्कं गच्छेद्यः कन्यायाः स्वीचनं तथा । धार्या सा वर्षमेकं तु देया-न्यन्मे पिधानतः’ इति । कात्यायनोऽपि—‘अनेकेभ्योऽपि दत्तायामनृदायां तु तत्र वै । पुराऽऽगतश्च सर्वेषां लभते तदिमां सु-नाम् ॥ अयागच्छेत्त चोदायां दत्तं पूर्ववरो हरेत्’ इति । कन्या पूर्वं यस्मै प्रतिश्रुता तस्यामनृदायां स एव तां लभते । अन्येनोदायां तु म्यदत्तं शुल्कमात्रमाहरेत्त कन्यामित्यर्थः । वसिष्ठस्तु—‘अद्विष वाचा दत्तायां श्रियेतादौ वरो यदि । न च ती दंयती स्यातां

कुमारी पितुरेव सा' । यमोपि—'वरपिता तु यः कश्चित्पण्डित्येत्युक्तो यदि । रक्तागमांस्तीनतीला कन्यान्यं वरवेद्वरम्' ॥ रक्तागमो रजोदर्शनम् ॥ यत्तु याज्ञवल्क्येनोक्तम्—'सकृत्प्रदीयते कन्या हरस्तां चोरदण्डभाक्' इति तत्रादुष्टवराभिप्रायम् । तथाच नारदः—'दत्त्वा कान्ताय यः कन्यां वराय न ददाति ताम् । अदुष्टेद्रतो राज्ञा स दण्ड्यवोरदण्डभाक्' इति ॥ अत्र दुष्टशन्देन दण्डुलसं दुःशीलसं चोपलक्ष्यते । नचेदं सामान्यवचनमिति शङ्कनीयम् । ततः स्वयमेवाह याज्ञवल्क्यः—'दत्तामपि हरेत्पूर्वं श्रेयांश्चेद्वर आग्रजेत्' इति । अयमर्थः—यस्यैवाचा दत्ता कन्या ततोऽन्यथेत्कुलवो युणवश्च प्रशस्तवरो लभ्येत तस्यै देया न दुष्टाय पूर्वस्यै वराय प्रतिश्रुत्याप्यप्येतेन संयुक्ताय दद्यादिति । इति कन्यापरिग्रहणविधिः ।

अथ विवाहवेदिकालक्षणम् । अथेदानीं कन्यादाता वाग्दानानन्तरं कन्यादानार्थं विवाहहोमार्थं च विधिवद्विवाहवेदिकां कारयेत् । तद्विधानं नारदेन दर्शितम्—'हलोच्छ्रितां चतुर्हस्तैश्चतुरस्तां समंततः । स्तम्भैश्चतुर्भिः सुस्तम्भानां यामभागे तु सप्तभिः ॥ समष्ट्यां चतुर्दिक्षु सोपानैरतिबोभिताम् । प्रागुदवग्रथणां रम्भास्तम्भहंसयुक्तादिभिः ॥ विचित्रेणाङ्कितैः क्षुम्भैर्विहितैस्तोरणाङ्कितैः । भृङ्गारपुष्पनिकरैर्वर्णकैः समलंकृताम् ॥ विम्राशीर्वचनैः पुण्यस्त्रीभिर्दीपैर्मनोरमाम् । वादिश्वनृत्तनीताद्यैर्हृदयानन्दिनीं शुभाम् । एवंविद्यामारुखेन्मिथुनं साधिवेदिकाम्' इति । इति विवाहवेदिकानिर्माणलक्षणविधिः ।

अथ घरस्य कन्यागृहगमनविधिपरिभाषयते । तत्र कारिका—'अगरेष्टुः कृतस्तम्भोऽद्भुतवस्त्रधरो वरः । अलंकृतः सितच्छत्रो पदातिर्घातिवन्धुभिः ॥ इतो वधूगृहं गत्वा मधुपर्कण पूजितः' इति । अत्र गृहापरिशिष्टम्—'सुखातालंकृतो वरः स्वस्ति-

वाचयिता समाहितः स्वचित्तवर्धनैः पुरन्धीभिर्ज्ञातिवान्यवैरपदातिर्मङ्गलगीततृयोपाभ्यां सन्निधिनो गृहमेत्य' इति । अत्र भग-
वान्—'पुण्ये सुहर्ते कुर्वीत विवाहं विधिबद्धिजः । तत्राभ्युदयिकं श्राद्धं पूर्वद्युर्वोऽपरेदनि ॥ अपरेद्युः कृतज्ञानो धृतधीताम्रर-
ज्यः । भूमितो गन्धमाल्यायैर्वन्दिताभीष्टदेवतः ॥ ब्राह्मणान्भोजयित्वा तैः कृतपुण्याहवाचनः । कृतक्रीतकवन्धव मित्रवान्यव-
संयुतः ॥ यानं यथार्हपाक्य यत्तव्यं च यधूपृष्टम् । तस्य द्वारादहिः म्यिता श्राप्नुतोऽभिमुद्रागतैः । प्रद्रीपपूर्णकुम्भादिपाणि-
विवेनितजनैः । कृताभ्युद्रमनो गेहं प्रविशेत्सह यन्धुभिः' इति ॥ प्रलपुराणे तु—'पूर्वेद्युः स्वस्तिवचनं नान्दीश्राद्धसमान्यतम् ।
अपरेद्युः कृतज्ञानोऽहतवस्त्रवरो वरः ॥ हुक्ता निव्यजिः(?) पूर्वदि उदहेऽग्निं सर्वदा । हुक्ता समुद्रहेत्कन्यां सावित्रीप्रहणे
तथा ॥ उपोषितस्तु तां दद्यादर्थिताय वराय च । क्षीराब्जं सात्तिकादारं हुक्ता कन्यां समुद्रहेत् ॥ भूपणैः फलसाम्बूलैर्गन्धपुष्पा-
धुतादिभिः । शुक्लान्पर्यर्यैर्षोधिर्विप्राशीर्वचनैः सह । गन्धे च कन्यकागेहं वरय स्त्रीपुरस्तरम्' इति ॥ अथ वधूपरभोजन-
विधिः । बोधापनः—'सग्रीं शुक्तवान्प्रनोदपाभिरपदातिर्गता वपुष्पातिभिरतिथिवदचितः स्नातामहतवाससं गन्धाशुलितां
सग्विणीं शुक्तवतीमिषुहतां प्रदत्तां वपूं समीक्षेत्' इति । व्यासोऽपि—'हुक्ता समुद्रहेत्कन्यां सावित्रीप्रहणं तथा । उपोषितस्तु
तां दद्यादर्थिताय द्विजातये' इति ॥ इति कन्याभृंहगमनविधिः ॥

अथ मधुपर्कविधिः ॥ अथेदानीं मयत्तरं वरस्य कन्यादात्रा कर्तव्यमधुपर्कविधिरभिधीयते । तत्र कारिका—'कन्या-
दातृभिरवशे मधुपर्कं योच्यते ॥ वरस्य वस्य वा द्वारा तच्छाखागृह्यचोदितः । मधुपर्कः प्रदातव्यो ह्यन्यथाखेऽपि दातारि ॥

विष्टराधुपुरुषैर्यनमुपवेद्यामने शुचां । अत्रोपकल्पितं पूर्वं विष्टरं त्रिनिवेदयेत् ॥ उत्तराग्रे सहवर्ध्मेत्यसिन्धुयविशेद्वरः । एवमेवे-
 तरेषो न पद्यानां त्रिनिवेदनम् ॥ निवेदितेन पायेन पादौ प्रक्षालयेद्वरः । प्रक्षालयेत्रे विप्राव दक्षिणाद्विंश्रयच्छति । पश्चात्सव्यं
 तु शूद्राय सव्यं पूर्वं प्रयच्छति ॥ गन्धादियुक्तगन्धं च प्रतिशुद्धं निवेदितम् । वेदिताचमनीयापामेकदेशं ततो वरः ॥ उपस्था-
 ज्युतोपस्तरणमसिम्भं पिरेदपः । अनन्तरेण शीघ्रायै पूर्वमाचमनं सिंह ॥ शौचार्थाचमनं कार्वमेवेति ग्राह्युचितकृत् । आनीयमा-
 नमीक्षेत् भित्तलतेतिमन्त्रतः ॥ मधुपर्कमथानीतं पूर्वत्रिनिवेदितम् । देवसलेति मन्त्रेण शुद्धात्यञ्जलिना ततः ॥ मधुवातातृयैर्नैव
 मधुपर्कमवेधते । निदधाति च तत्पात्रं सव्ये पाणावतः परम् ॥ अहुष्टोपकनिष्ठाभ्यामालोञ्च त्रिः प्रदक्षिणम् । वसवस्सादिभि-
 र्भर्षीर्दिक्षु पूर्वोद्विषु क्रमात् ॥ निधुज्याकुल्लिखं तु भूतेभ्यस्तेति मन्त्रतः । त्रिरुद्धं विकल्प्य भूमौ पात्रं निधाय च । ब्राह्म-
 त्सर्गकदेशं तु विराजोदोह इत्यथ ॥ आचम्य पूर्ववत्प्राज्य विराजो दोहमशीय च । आचम्य तद्वत्प्राभीयान्मयि दोह इति लय ॥
 त्रिनियोगं च कुर्वीत शिष्टस्यास्तोक्तमार्गतः । आचम्याथाभृतापीति पिनेदाचमनीयकम् ॥ आचम्याचमनीयान्नु पिनेत्सत्वं यद्यस्ति ।
 आगन्तुः पुनराचामेदय मां त्रिनिवेदिताम् ॥ ततो यरो जपेन्माताख्यानां दुहितेत्युपम ॥ अयो ओमुत्सृजेत्याह प्रपं गामुत्सृजेत च ॥
 गन्धमाल्याभ्यैरैतादृन्द्रूपैः पूजयेद्वरम् इति । इदमत्र शुद्धम्—‘स्तसिजो वृत्ता मधुपर्कभाहरेत्स्नातकायोपस्थिताय राज्ञे चाचार्या-
 यत् सधुरापिदृष्यमातुलानां चैकस्मिन्नात्रे दधनि मध्वानीय सर्पिर्वा मध्वलाभे विष्टरः पायमर्घ्यमाचनीयं मधुपर्कौ नीरित्येतेषां
 त्रिस्तिरैकैकं वेदयन्ते । अहं वर्ध्मं सजातानां विष्टुताभिव मूर्यः । इदं तमधितिष्ठाभि यो मा कथामिदासतीत्युदये विष्टर उपवि-

श्रेदाक्रम्य वा पादौ प्रशालापयीत दक्षिणमग्रे ब्राह्मणाय प्रयच्छेत्सव्यं शूद्राय प्रंशालितपादोऽर्धमञ्जलिना प्रतिगृह्याथाचमनीये-
 नान्वाचामत्यमृतोपस्तरणमसीति मधुपर्कभादियमाणमीक्षेत मित्रस्य त्वा चक्षुषा त्वा चक्षुषा समीक्षे मित्रस्य
 त्वा चक्षुषाऽनुवीक्ष्य इति देवस्य त्वा सवित्रः प्रसवेऽश्विनोर्वाहृभ्यां पूज्यो हस्ताभ्यां प्रतियृज्जामीति तदञ्जलिना प्रतिगृह्य मधुवाता
 प्रतापत इति वृत्तेनावेष्ट्यानामिकया चाक्षुष्टेन च त्रिःप्रदक्षिणमालोक्ष्य वसवस्ता गायत्रेण छन्दसा मक्षयन्त्विति पुरस्ताभिमाष्टि
 चद्रास्ता त्रैदुमेन छन्दसा मक्षयन्त्विति दक्षिणत आदित्यास्ता जागतेन छन्दसा मक्षयन्त्विति पश्चाद्विश्वेसा देवा जानुदुमेन छ-
 न्दसा मक्षयन्त्वित्युत्तरतो भूतेभ्यस्तेति मध्याभिरुष्ट्वा त्रिरुत्क्षिप्य विराजो दोहोसीति प्रथमे प्राभीयात् विराजो दोहमसीयेति
 द्वितीयं मयि दोहः पश्चादै विराज इति तृतीयं न सर्वं न तृप्तिं गच्छेद्राक्षणायोदगुच्छिष्टं ग्रयच्छेदलामेऽप्सु सर्वं वाऽथाचमनीये-
 नान्वाचमत्यमृतापिधानमसीति सत्यं यज्ञः श्रीर्मयि श्रीः श्रयतामिति द्वितीयमाचान्तोदकाय गां वेदयन्ते हस्तो मे पाप्मा
 पाप्मा मे हत इति अपितो हुरवेति फारयिष्यन् मातारुद्राणां दुहिता वसूनामिति जपित्युत्सृज्वेत्युत्सृज्यन् नामांसो मधुपर्को
 भवति भवति' इति । अस्वार्धः—ऋत्विजो इत्सा इतानां च आहरेदद्यादित्यर्थः । उपस्थिताय कृतसमावर्तनाय तस्मिन्नहनि गृ-
 हानभ्यागताय, विवाहाधिने च, राज्ञे अभिषिक्ताय चोपस्थिताय, चक्षुरपिबुज्यमातुलेभ्यो वर्षं वर्षभ्यागतेभ्यश्च । एषां समासेन
 निर्देशस्तदुल्लेखलक्षणापर्ययः । तेन स्नातकाय तदहरेव देयः । 'यज्ञेन पूजयिष्यन्तो भवन्ती'ति वचनात् । विवाहाधिने च । राज्ञे
 तदहरेः, अभ्यागताय वराय, आचार्यादीनां प्रति वत्सरमुपितागतानां शास्त्रान्तरविशेषोपलब्धेः । दधनि—लामे । आनापयतिष्ठन्

संस्कारप्र.

विवाह.

॥३५०॥

तेचनकर्म । आसिन्वेत्यर्थः । सार्पिर्नामघृलाभ इति वचनं मध्वलाभे अयमेव प्रतिनिधिर्भवति नान्यलैलादिरित्येवमर्थम् । अल्पसा-
 दातुः कर्म पूर्णमाह । विष्टरः—म्यवा । विष्टर इत्यासनम् । विष्टरमारभ्यतेषां द्रव्याणां मध्ये एकैकं द्रव्यं त्रिखिनिवेदेति ।
 अत्र न्यमलो विष्टरोविष्टरोविष्टर इति त्रिनिवेदेत्येव । पादार्थमर्घ्याधिमाचमनीयार्थं चोदकं तथोक्तम् । एतेषामिति वचनमेतेषामेव
 त्रिनिवेदनं यथा साद्वोदनस्य माभूदित्येवमर्थम् । भोजनं च देयमिति वक्ष्यामः । श्रुतिर्नामधुपर्कदाने द्वे गती संभवतः—पदा-
 र्धांशुमयः कण्ठादनुगमय इति । तत्र पदार्थानुसमयो नाम सर्वेषां वरणक्रमेण विष्टरं दत्त्वा ततः पाद्यं ततोऽर्घ्यमिति । कण्ठा-
 नुमनयो नाम वरणक्रमेण विष्टरं दत्त्वा ततः पाद्यं ततोऽर्घ्यादीन्येकैकस्त्वैव पूर्वं विष्टरादि गोनिवेदनान्नं समाप्य ततोऽन्यस्य
 सर्वं ततोऽन्यसेति । अप्र प्रतिमहीतुः कर्माह—अहंपर्मेत्यादि मन्त्रेण उत्तराग्रे विष्टर उपविक्षेत् । अथवा पत्र्या मन्त्रेण
 विष्टरमारुन्म्योपविशेत् पत्र्यामाक्रम्य वा विष्टरी एतयोर्विकल्पः । पश्चात्सव्यम् । कुतः । अथैवचनात् । पदौ—प्राय । यदा ब्राह्मणः
 प्रक्षालयिता तदा दक्षिणं पादमग्रे प्रयच्छेत् ततः सव्यम् । यदा शूद्रः प्रक्षालयिता तदा तस्यै सव्यं पादमग्रे प्रयच्छेत् ततो दक्षि-
 णम् । क्षत्रियवैश्यां यदा प्रक्षालयितारी तदा सव्यं वा पूर्वं दक्षिणं वा नास्ति निश्चयः । प्रक्षालापयीतेति रूपसिद्धिश्चिन्त्या । प्र-
 क्षालित—प्रतिगृह्य । प्रक्षालितपादग्रहणमानन्तर्यार्थं प्रक्षालनानन्तरमर्घ्यमेव गृहीत्वादिति । मन्थमाल्यादिसंपुक्तशुद्धकमर्घ्यमि-
 सुच्यते । अथा—सीति । अथशब्दस्सानन्तर्यार्थः अर्घ्यानन्तरमाचमनीयमेवेति । तेन मन्थमाल्यादीनि परिसमाप्ते कर्मणि
 दावन्भ्यानि । आचामतीति उदकं पिबतीत्यर्थः । अत्र ग्रीचार्थमाचमनं न भवति । कुतः । स्मृत्युतः—‘मधुपर्कं च सोमे च अप्सु प्राणा-

हुतीषु च नोच्छिष्टा प्रवन्तीत्युत्तरत्र विधानात् । आचान्तोदकाय गामित्येवमेकं । कुतः । सोमेऽनुच्छिष्टविधानात् ।
 यत्राचमनं न प्रतिषेधति तत्र स्त्रीचार्यमाचमनं भवतीति गम्यते । आचान्तोदकगन्धार्यम् । मधु-तृतीयं । मधुपर्कमादियमाणमा-
 नीयमानमीक्षेत मन्त्रेण । अथ शरो मध्येमार्गमानीषभानं मधुपर्कं मित्रस्यसेति मन्त्रेणायेक्षेत । तत्रस्त्रिनिवेदितं मधुपर्कं देवस्यसेति
 मन्त्रेणाञ्जलिना प्रतिपृक्षीयात् । अनामिकेति । केचिन्मध्यमामाहुः । कुतः । देशेनैव समाल्या नतु तस्या नाम विपतेऽहुष्ठादियत् ।
 अन्येसूपकनिष्ठिकामाहुः । कुतः । कनिष्ठिकया ह्यसौ व्यपदिश्यते नतु तस्या नामास्तीति । आणमाद्विशेषो ज्ञेयः । मधुवाता
 सतायत इति तृतेनावेक्ष्य ततः सव्ये पाणी कृत्वा प्रदक्षिणमालोब्ध्व बसयस्सेति पुरस्तान्निमाष्टिं अङ्गुलिगतं लेपमपनयती-
 त्यर्थः । एवं रुद्रास्त्वा त्रैपुमेनेति दक्षिणतः । आदित्यास्त्वा जागतेनेति पश्चात् । विश्वेत्तादेवाहृत्युचरतो निमृज्य भूतेभ्यस्सेति मन्त्रेण
 मभ्यान्निरुहृक्ष त्रिकरिष्वपीत्यर्थः । ऊर्ध्वं त्रिकरिष्वपीत्युक्तं । ततो भूमौ निधाय पात्रं वि-
 राजोदोहोसीति मन्त्रेण मधुपर्ककंदेशमादाय प्राख्य लौकिकेनोदकेनाचम्य । अत्र शुद्धार्थमाचमनम् । पुनः पूर्ववद्गृहीत्वा विराजो
 दोहमशीयेति मन्त्रेण प्राख्य पूर्ववदाचम्य । पुनः पूर्ववद्गृहीत्वा मयि दोह इति तृतीयमुद्राहं प्राशयेत् । संख्यावचनानि तु सर्वप्रा-
 शुनपक्षे त्रिभिरेव मन्त्रैर्यथा सर्वं प्राशितं भवति तथा प्राश्नीयादित्येवमर्थ इत्येवं भाष्यकारः । अन्ये त्वन्यथा व्याचरन्तुः—भूते-
 भ्यस्सेति मध्यान्निरुहृक्ष विराजो दोहोसीति प्रथममुद्राहं प्राश्नीयात् । विराजो दोहमशीयेति द्वितीयमुद्राहम् । मयि दोह इति
 तृतीयमुद्राहम् । तृतीयवचनं सर्वप्राशनपक्षे तृतीयेन प्राशनेन यथा सर्वं प्राशितं भवति तथा प्राश्नीयादित्येवमर्थम् । पद्याय

विराज इत्यत्र विराज इति पठ्यते । कुतः । पूर्वयोस्तथा दृष्टत्वात् । पद्यायै इत्यपि चतुर्थी षष्ठ्यर्थे । तेन तत्सामानाधिकरण्येऽस्यपि षष्ठ्यर्थे युक्ता नृत्त्यपि तुम् । न सर्वं प्राश्नीयात् तृप्तिं च न गच्छेत् । ब्राह्मणायोच्छिष्टम् । अत्र तृप्तिं पर्याप्तिं च न गच्छेत् । उद्धृतादवशिष्टं मधुपर्कमुद्धृत्यो ब्राह्मणाय प्रयच्छेत् । ब्राह्मणालामेऽष्टु निक्षिपेत् । सर्वं प्राश्नीयात् । अथाचमनीयेनेत्यादि यच्चपूर्वमाचमनीयं निवेदितं तदेकदेशमधुवापिचानमसीति पीत्वा पुनः कर्माङ्गमाचमनं लौकिकेन जलेन । पुनरपि तदेवाचमनीयमेकदेशतो गृहीत्वा तत्त्वं यद्य इति मन्त्रेण पीत्वा पुनः शुष्मार्थमाचमनं कुर्यात् । द्वितीयग्रहणमाचमनीयप्राप्त्यर्थम् । इतरथा मन्त्रस्योचरेण संयन्धः स्यात् । आचान्त इति । आचान्तग्रहणं शौचार्थमाचमनं कृत्वा कर्माङ्गमप्याचमनं कुर्यादित्येवमर्थम् । उदकवचनमाचमनीयमनिष्टत्वर्यम् । तेनाचमने उदकान्तरं भवति ॥ हतो मे याप्सा पाप्मा मे इति मन्त्रं जपित्वा ओङ्कुरेति द्रूयात् । यदि फारपिबन्मारीयिष्यन्भवति तदा च दाता आलमेत । तत्र देवताः प्रागुक्ताः । यष्टुत्सह्यन्यभवति तदा मातारुद्राणामित्येतामृचं जपित्वा ओष्टुत्सजतेति द्रूयात् । नमोऽस्य इति । मधुपर्कार्द्धं भोजनममोऽसं न भवतीत्यर्थः । कुतः । मांसस्य भोजनाङ्गत्वेन लोके प्रसिद्धत्वात् । अनेनाभ्युपायेन भोजनमप्यत्र विहितं भवति । यष्टुकरणपक्षे तन्मासेन भोजनम् । उत्सर्जनपक्षे मांसान्तरेण । अध्यापान्तर्लक्षणाद्यर्थं द्विवचनं महत्कार्यं चेति ॥ ॥ अत्र भगवान्शौनकः—‘मधुना सर्वेषां वापि सुसंपृक्तं भवेदधि । मधुपर्क इति प्राज्ञैर्यज्ञिकैः सोऽभिधीयते ॥ मधुपर्कं तदा दद्याद्ब्राह्मणस्यै वधूपिता । तत्रादावासनं दद्यात्कूर्चं दर्भं त्रिनिर्मितम् ॥ वराय चिष्ट इति धिरुनार्यं यरोऽप्यय । अहं वर्षमसञ्जातानामित्याद्यो खलिकीमृचम् ॥ उचार्योपविशेचसिधुदग्रे तु कूर्चके । अथवाक्रम्य पा-

दाभ्यां कूर्चमासीत् पूर्ववत् ॥ निवेदिताभिः पाद्यमित्यद्विर्भूषणैः । प्रक्षालयेद्भस्मैः दक्षिणं प्रागयोत्तरम् ॥ यरोऽथ लौ-
 किकं तोयमाचम्य त्रिनिवेदितम् । आदायाचमनीयाङ्गं तस्मादुद्धृत्य किञ्चन ॥ असुतोपस्तरणमसीत्युच्चार्यैव तु उत्थितम् । पीत्वा
 शुद्धार्थमाचम्य लौकिकं सलिलं ततः ॥ मधुपर्कप्रवेक्षेत् पूर्ववन्निवेदितम् । आनीयमानं मार्गस्थं मित्रस्येति मन्त्रतः ॥ देवस्य-
 तेति यजुषाञ्जलिना प्रतिगृह्य तम् । मधुवाताऋतायत इत्याद्यं वृचमीरेयेत् ॥ वीक्ष्याञ्जलिसमेवाय तत्पुनर्दक्षिणे तरे । हस्ते नि-
 धायाङ्गुष्ठानामिकाभ्यां च प्रदक्षिणम् । त्रिरालोष्य ततो मध्वैर्वसवस्साविकैश्च तम् । किञ्चित्स्थित्वा प्रतिदिशं ततो मध्याय किञ्चन ॥
 आदाय भूतेभ्यस्तेति मन्त्रमुक्त्वा त्रिरक्षिपेत् । मन्त्रः स्वाक्षेपणस्यापि त्रिरभ्यासं समाचरेत् ॥ ततो विराजो दोहोसीत्याद्यं मन्त्रत्रयं
 क्रमात् । उपस्नास्य मधुपर्कस्य किञ्चित्किञ्चित्पित्त्यवेदय ॥ प्रतिप्राग्ननमाचामेह्यौलौकिकं चापि शुद्धये । न सर्वं प्रपिबेत् तु न दृष्टिमपि
 भावयेत् ॥ मधुपर्कं पीतशिष्टं विप्रायोदयुखस्ततः । प्रदद्याद्वाह्मणालाभे प्रक्षिपेत्सलिलेऽपि तत् । स्वयं पिबेद्वा निःशेषमाचामेच्च
 तथा पुनः ॥ अपिधानमसीत्यन्तममृतेत्यादिकं यजुः । उच्चार्याचमनीयाभ्यःशेषं किञ्चित्पिबेत्पुनः ॥ आचामेच्च यथापूर्वं लौकिकं
 सलिलं ततः ॥ सत्यं यशः श्रीरित्याद्ययजुषाचमनोदकम् । पीत्वा निःशेषमाचामेद्विशुद्धौ लौकिकं जलम् ॥ अथाचान्तोदका-
 यासौ दाता मां त्रिनिवेदयेत् । इत्याऽनले पक्वमिच्छेत्सां गां यदि वरः स्वयम् ॥ ततो हतो मे पाप्मादि यजुषा जपमाचरेत् । प-
 श्चादोऽङ्गुस्तेत्ययं ब्रूयाद्वाऽथ निहासति ॥ तदापि माताऋषाणां दुहितेत्यादिकामृचम् । जन्वोषुस्तज्जतेत्येवं ब्रूयादोऽङ्गुकिपूर्वकम् ।
 दाताय गन्धमान्यादीर्विधिनाभ्यर्चयेद्भस्म । पश्चात्तेन सहायावांस्तद्वन्धूतपि पूजयेत् इति ॥ ॥ तत्र मधुपर्कदानं स्नातका-

दिवरशाखानुसारेण कार्यम् । तथाच शुद्धपरिशिष्टम्—‘वरस्य यत्न या शाला तन्मन्त्रायास्तृणचोदितः । मधुपर्कः प्रदानव्यो
 हान्यशाखेपि दातारि’ इति । मन्वर्तोऽपि—‘आगताय वरायासौ मधुपर्कं प्रकृत्ययेत् । दाताहते विधानेन वरशाखोक्तमार्गतः’
 इति ॥ भारद्वाजोपि—‘कन्यादाता नरं सम्यग्मधुपर्केण पूजयेत् । वरशाखानुसारेण ततः कन्यां प्रदापयेत्’ इति ॥ यन्तु कपर्दि-
 यचनम्—‘जलस्य जलकर्मादि विवाहान्तं पिता चरेत् । पद्यात्साहाभिकारतास्तस्यमेवाध्वरः स्मृतः’ इति । यच्च देयस्यामि-
 यचनं—‘सदाश्रावविधिनाभ्यर्च्य मधुपर्कादिना वरम् । ततः कन्यामलंकृत्य दाता तर्प्यं प्रदापयेत्’ इति च, तद्दान्यवर्वादिविषय-
 मित्याचार्योदिमित्नादृतम् ॥ अत्र विदोपमाहरचार्यः—‘ब्राह्मादिषु विवाहेषु वरशाखोक्तधर्मतः । मधुपर्केण संपूज्य कन्या-
 दाता ततो परम्’ इति । ‘गान्धर्वादिषु यत्नेन मधुपर्कं स्वदास्या । दाता हुर्याद्विधानेन स्वातर्कं विधिनाचयेत्’ इत्यलमिति प्रसङ्गेन ॥
 ॥ अथ पिष्टरक्षणम्—‘कतिमिस्तु भवेद्ब्रह्मा कतिमिर्विष्टरो मतः । पश्चाश्रता भवेद्ब्रह्मा तदर्थेन तु विष्टरः ॥ ऊर्ध्वकेशो भवे-
 द्ब्रह्मा लम्बकेशस्तु विष्टरः । दक्षिणार्तको ब्रह्मा वामावर्तस्तु विष्टरः’ इति ॥ अत्र कलौ श्वालम्भनं निषिद्धमित्युक्तमादि-
 त्यपुराणे—‘कन्यायाः पुनरुद्वाहं ज्येष्ठांशं गोवधं तथा । कलौ पञ्च न कुर्वीत ब्रातृजायो रुक्मण्डलम्’ इति ॥ इति मधुपर्कविधिः ॥

अथ निरीक्षणम् । एवं कृतमधुपर्काय वराय दातव्यकन्याविवाहविधिरभिधीयते । तत्र कारिका—‘सातालंकृतक-
 न्यायाः प्राश्नुर्याः प्रत्यगाननः । इक्षेत तण्डुलस्थाया वरस्तस्य मुखं च ॥ ॥ मुहूर्ते शोभने सम्यक् क्षिपेतां मृतयोर्मिथः ।
 मगुडं जीरकं कन्यां वृणुयादथ तां वरः’ इति ॥ संग्रहे—‘कन्यावरणकाले तु ग्राह्युरीं वरयेद्बधूम् । पथिमासं वरं स्थाप्य

द्रोणमाने तु तण्डुले' इति । शाकलेपि—'प्राचुर्खी वृणुयात्कन्यां गोत्रसंबन्धपूर्वकम् । प्रत्यक्षुतं वरं कृता वृणुयाद्रथपूर्वकम्' ॥
 शात्तातपीये बोधायनः—'प्राचुतं तं वरं कुर्याद्रुणाभिप्लुतं वधूम् । कन्यावरणकाले ॥ दानकाले विपर्ययः ॥ प्राचुतः
 प्रतिगृहीयात्प्राचुतं वरयेद्बरम् । वृणुयाद्रोत्रनामादीर्बल्याभिमुखं स्थिताम्' इत्यादिवचनद्वैविध्यसमवलम्बाच्च स्वगृहविच्छिन्नाचार
 एव प्रामाण्यम् ॥ कारिका—'असावसुकगोधस्य पुनः पौत्रः प्रपौत्रकः । एतद्रोत्राभिमामस्य पुत्री पौत्री च ननुकाम् ॥ वृणेऽहं
 कन्यकां साध्वीं श्रीरूपामित्यतः परम् । वरेणैवं वृतां कन्यां तत्पिता प्रददाति ताम् ॥ पुत्रायास्य च पौत्राय नप्तेऽस्यासुकगो-
 त्रिणे । अस्माअङ्गुफगोत्रस्य पुत्री पौत्री च नन्दुकाम् ॥ श्रीरूपेणा मया दत्ता तुभ्यं श्रीधररूपिणे । इत्युत्सोदकपूर्वां तां दत्ता स्व-
 स्तिपदं वदेत् ॥ वरोऽथ प्रतिगृहीयारस्पृशेत्क इति मन्त्रतः' इति ॥ ॥ अयानुदानम् । अथ्यावदति यद्विकचित्कन्यादाता सतः
 परम् । गोभूहिरण्यदास्यादींस्तस्यै दद्यात्सशक्तिः ॥ अथ गोभूहिरण्यादिना वरपरितोषमावदति करोतीति व्युत्पत्त्या आयहनी
 नाम पारितोषिकी क्रिया । आयहण्यां अपि अध्यावहनीति विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः ॥ ॥ अथाक्षतारोपणम्—'सष्टतं क्षीर-
 मादाय करान्या कन्यकाञ्जली । द्विरमृज्य वरः सिक्तान्शुभ्रान् शाल्यक्षतानथ ॥ गृहीताञ्जलिना तस्या अञ्जली द्विः क्षिपेद्बरः ।
 आदायाञ्जलिनादत्ते तदञ्जल्युपरि स्वयम् ॥ कन्येत्वाद्याक्षिपः पूर्वमुक्त्वा कन्यापिता ततः । कन्यकां प्रतिगृह्णादित्यन्ते क इति
 मन्त्रतः ॥ उपरिस्थाञ्जली पूर्णे हरेत्स्वर्णदिकं ततः । तामेव प्रतिगृह्णाभीत्यन्तं मन्त्रमुदीरेयेत् ॥ अञ्जलिस्थाक्षतान्कन्यामूर्धनि प्रक्षिपे-
 द्बरः । स्वाञ्जलिस्थाधृतान्कन्या वरमूर्धनि निक्षिपेत् ॥ मूर्धक्षेपान्तमेवं स्यात्पुनरुन्मार्जनादिकम् । उन्मार्जनादि द्विः कुर्याद्बरवत्क-

नृणां नरे ॥ कृन्वेत्यादि पिता कुर्याद्वरतन् वरो वदेत्' । वरतन्प्रमित्युपरितनं तन्त्रं प्रतिगृह्णामीति वरो वदेदित्यर्थः ॥ अथ तित्तरुम्—'कृन्वाधिरस्यमान्यस्य गृहीता कौसुमं दलम् । नपूतं धीरसंयुक्तं कुर्याच्चिलकमुत्तमम् ॥ वरः कृन्वाललाटेय कृन्वाच- रधिरस्मजः । पुष्पस्य दलमादाय धीराग्याक्तं धरस्य तु ॥ ललाटे तिलकं कुर्यादीशैवेतन् मिथो मुत्तमम् ॥ ॥ अथ पर- म्परमालारोपणम्—'कण्ठे मियः शुभां मालां दंपती प्राप्तिमुञ्चतः । शीराग्याक्तेन सूत्रेण चुल्लेनैव प्रदक्षिणम् । आवेष्ट्य पादाङ्कु- वृत्तां मृकणा इति मञ्चतः ॥ ऐशान्यादिठुतं मूत्रे पुनः पञ्चानुवेष्टयेत् । हरिद्राधीरसंसिक्तं कृन्वाया दक्षिणे करे ॥ नखोद्वरः पुनः कृन्वापररहन्तेऽथ दक्षिणे । आक्षीर्षिर्नोचयित्वाथ त्रिगुह्यद्रादिषु क्रमात् ॥ नखोद्वहान्गुभयोः प्रासुरी च तवः परम् । देवीं दा- ध्यायणीं नत्वा मर्गसंपन्नदायिनीम् । होमदेजं त्रलेतां तौ परिगृह्य नरे मियः । तदेतत्सूत्रकृद्वक्ति मृतेणोच्चावचा इति' । इदमत्र गुरुरम्—'अथ एतत्प्राच्या जनपदधर्मा ग्रामधर्माश्च तान्निवाहुं प्रतीयाद्यतु समानं तद्वह्यामः' इति । अत्यार्थः—अथशब्दोऽधि- कारार्थः । गृहस्थैर्वदिवाहेऽपि वेदितव्यमिति । एतु—इत्यामः । उच्चावचग्रहणं कथम् । एते जनपदधर्मादयो नानाप्रकाराः क्रियेरन् नैकेन कर्त्तव्यं समुचीयेरिति । जनपदधर्मा दशधर्माः । ग्रामशब्देन नगरमुच्यते । धर्मशब्दादेव द्वितीयानिर्देशे (सति अन्यये) सिद्धे तानितोपचनं कुलधर्मा अपि सार्गा इत्येवमर्थम् । तान् तादृशानित्यर्थः । विराहाधिकारे पुनर्विवाहग्रहणं कृत्स्नेऽपि विवाहे गथा स्युरित्येवमर्थम् । इतरथोपयमनकालादुत्तरकालं विहितत्वादुपयमनेन स्युः । उपयमनं नाम कृन्वायाः स्वीकरणम् । प्रतीया- दिति कुर्यादित्यर्थः । यतु समानं तद्वह्यामः । किमर्थमिदम् । यथान्यान्मुपदेशादेन सर्वत्र भगवन्ति पार्वणादीनि तथेदमपि स्यान्मिय-

मार्यं । तर्हि जनपदादिधर्मिणां च विरोधे सति वक्ष्यमाणधर्मिणां च कुर्यान्न जनपदादिधर्ममिति यद्वक्ष्यामस्त-
 त्सर्वत्र समानमेवेत्यर्थः । केचिदेशेषु सद्यएव व्यवयो दृष्टः । गृह्ये तु ब्रह्मचारिणौ विरात्रमिति ब्रह्मचर्यं विहितं तत्र
 गृह्योक्तमेव कुर्यान्न देशधर्ममिति सिद्धम् । अत्र गृह्यपरिशिष्टम्—‘यदुप्यादे सोचरच्छदे हरितदर्भास्तीर्णं भद्रपीठे प्राशुख उप-
 विशेष्टस्य पुरस्तात्प्राशुर्जी भद्रपीठासीनां सुस्नातामलंकृतामहतवाससं स्रग्विणीं कन्यां पुरस्कृत्य दाता सामास्य उपविशेद्वरं विधि-
 चदन्यर्हयेदथ दक्षिणतः पुरोधा उदशुख उपविश्य मध्ये प्रागग्रोदगब्रान्दर्भानास्तीर्थं तैजसमपां पूर्णं कलशं निधाय ग्रीहियवा-
 नोप्य गन्धादिभिरलंकृत्य पूर्वपद्मवैर्मुखमवस्तीर्योष्णमिर्मन्त्रिभिरभिमन्त्र्य ताभिरग्निः प्रयोजयेदथ दाता पुण्याहादीनि वाच-
 यित्वा शिवा आपः सन्तु सौमनस्यमस्तत्त्वत्वं चारिष्टं चास्तु दीर्घमायुरस्तु शान्तिः पुष्टिस्तुष्टिश्चास्तु तिथिकरणसुहूर्तनक्षत्रसंपद-
 स्त्विच्छुक्ला भार्यादिसमेतः कन्यां प्रगृह्य वत्सगोत्रोत्पन्नाममुप्य प्रपोग्रीममुप्य पोग्रीममुप्य पुत्री सुशीलानाग्रीमिमां कन्यां, चत्तिष्ठ-
 गोत्रोद्भवायामुप्य प्रपौत्रायामुप्य पुत्राय श्रुतशीलनासेऽसौ वराय संप्रददे कन्यां प्रतिगृह्णातु भवानिति बुबन्वरस्य पाणौ
 क्षिरण्यमुपथाय कलशोदकचारामसिञ्चेत् । मनसा प्रजापतिः श्रीयतामिति ब्रूयादथ क्षिरसि पुण्याहाशिषो वाचयित्वा दक्षिणसे क-
 न्यामभिमन्त्र्य क इदं कसा अदात्कामः कामायादात्कामो दाता कामः प्रतिग्रहीता कामं समुद्रमाविश कामेन त्वा प्रतिगृह्णामि
 कामवत्ते शष्टिरसि द्यौस्ता ददातु श्रियिषी प्रतिगृह्णात्विति जपित्वा प्रजापतिमनुस्मृत्य धर्मप्रजासिद्धयर्थं कन्यां प्रतिगृह्णामीति ब्रूया-
 देवं त्रिः प्रगुप्य पुरोधा दानुरारौ प्रति ऋक्स्य हि शुक्वः सन्ति पूर्वीरिति तिस्रो जपितैतद्वः सत्यमस्त्विति ब्रूयात् । अयानयो-

निरीक्षणं स्वलंघने वेदमग्निं मङ्गलगीतनृपे निषेधे पूर्वापरान्वयुञ्जितौ हस्तान्वराशौ शुक्लतण्डुलराशौ कृत्वा मध्ये खास्तिकाङ्कितति-
रस्करिणीं धारयेयुरग्नं पूर्वस्मिनराशौ प्रत्यनुपूर्वां गुडजीरकषणिं कन्यां स्थापयेयुरपरसिन्ध्राधुसं तथाभूतं वरं तौ मनसेष्टदेवतां
ध्यायन्तौ समाहितौ तिष्ठेतां ब्राह्मणाः सूर्यासामिनीधृक् पठेयुः पुरंध्यो मङ्गलगीतौः कुर्युः । अथ ज्योतिर्विंशदिष्टे काले प्रविष्टे सद्य-
स्तिरस्करिणीमुदगपसार्य कन्यानरौ परस्परं गुडजीरकावयकिरन्तौ परस्परं निरीक्षेयाताम् । अत्रावृत्तौ वक्षणापतिर्मां दृढस्पतै ।
इन्द्रापुनर्मां लक्ष्म्यन्धामसं सवितुः सप्त इति तामीक्षमाणो जपत्यपोरचक्षुरपतिभ्येषीति तयेक्ष्यमाणोऽथास्त्रा भुवोर्मध्यं व्याहृति-
मिदंभोगेण परिसृज्य दर्भं निरस्त्राप उपस्पृशेदथ ब्राह्मणा यान्धधाः पुरंध्यस्तावाशौर्मिरभिनन्दयेयुः । अथानयोराद्राक्षतारोप-
णम् । तैजसेन पात्रेण क्षीरमादाय द्यूतमासिच्य पात्रान्तरेणाद्राक्षततण्डुलान् अथ तथास्थितयोर्वधूवरयोर्वर्धनकमेतत्कारयेयुरसृतं
क्षीरमापुष्टुमरिष्टाक्षता अप द्यूतेपामारोपणमिध्यते । वरः प्रक्षालितपाणिर्वध्याः प्रक्षालितेऽञ्जली क्षीरद्यूतं पाणिना द्विरपस्तीर्य
द्विल्लण्डूलानञ्जलिनाचपति यथापूर्वत । ततो द्विरपरिष्टादभिचारयत्सेवं वराञ्जलावन्यस्तण्डुलपूर्णं कुर्यादाता तयोरञ्जलयोर्हिरण्य-
मवदधाति । अथ वरः कन्याञ्जलीं स्वाञ्जलिं धारयेदाता कन्या तारयतु दक्षिणाः पान्तु वधुदेयं चास्तु पुण्यं वर्धेतां शान्तिः पुष्टि-
स्तुष्टिभान्तु तिथिकरणशुद्धतेनक्षनसंपदस्तिस्तुस्ता कन्यामुष्टुत्य तदञ्जल्पक्षतान्नमूर्धन्यारोपयेद्बरोऽपि तन्मूर्धनि स्वाञ्जल्यक्षता-
नारोपयेदेवं निर्वधूपूर्वं वराञ्जलीं वधूल्लण्डुलपूर्णं कुर्याच्चदञ्जलावन्योऽथ समारोपणं कारयेत् ॥ इदानीं दाता वराय गोभूमिदासी-
यानद्यपनावादीनामनुदानं दद्यादथ पुरोधाः कांस्ये पय आसिच्यौदुम्नर्याद्रिया आप्रया सपलाद्यया सहिरण्यपचित्रया सदर्वापल-

वयाभिपिच्छेदन्ल्लिङ्गाभिर्कर्मिपरस्य बधूवरौ स्वस्वेष्वरपुष्पं क्षीरघृतेनाग्राव्य परस्परं तिलकं कुरुतः कण्ठे स्रवं चागुञ्चतः कौतुकस्वयं
 च करे बभ्रीयातामथ पुरोधास्तगोरुचरीबान्तयोः पञ्च पूगफलानि विबाहवतरक्षिणं गणाधिपमनुस्यूत गणानां ता गणपति
 हयामह इत्यातून इन्द्रकुमन्तमिति च बधूवरयोरोचरीयान्तौ च नीललोहितं भवतीति बभ्रीयादथ दाता समार्यो वृद्धाः पुरंघयो-
 आतिबान्धवाश्च क्रमादशीभिर्गर्भसितारोपणं कुरु'रिति ॥ अथ कन्यानिरीक्षणदानादिषु कारिकागृह्यपरिशिष्टयोः क्रमव्यत्यये सति
 सविज्ञेयं गृह्यपरिशिष्टोक्तमेवाधुसंशेयं आचार्येणोक्तत्वात्, 'तथैव लौकिकं वार्यं स्मृतिवाधे परित्यजे'दिति वचनाच्च ॥ ॥ अत्र
 भगवांस्तु—'नानाविधा जानयदा ग्राम्याधोद्राहस्यमेषि । क्रियन्ते लौकिका धर्मास्तेषु सङ्कलपूर्वैः ॥ पूर्वैरनुष्ठितान्कृत्वा कुर्या-
 दारपरिग्रहम् । सर्वसाधारणं कर्तुं यत्तु तावदिदोच्यते ॥ तत्र प्रवेशे कस्मिन्निचन्द्रगुपरिकल्पिते । विष्टरे प्राञ्चुलः सम्यगासित्वा
 चरणौ स्त्रयम् ॥ प्रक्षालयाचम्य च कृतप्राणायामः समाहितः । उपलिप्य तयोद्विष्य स्पण्डिलेऽग्निं निधाय च ॥ पश्चादग्नेः प्रति-
 द्वाप्य पापाणीमस्मनिर्मिताम् ॥ प्रागुत्तरेऽग्नेः संस्थाप्य पूर्णकुम्भमयौ वरः ॥ उत्थाप्य प्राञ्चुलः स्थित्वा प्रत्यगुचरतोऽनलात् । त-
 दानीमात्मना दणं नूतनं वसनद्वयम् ॥ वसित्वाऽऽचान्तसलिले श्रूयितो कुसुमादिभिः । प्रत्यञ्चुलः प्राञ्चुलीं तां स्थितामात्मसमी-
 पतः ॥ कन्यकां प्रतिगृह्णीयाद्दातां पित्रादिभिर्वरः । कन्यादानप्रकारश्च पूर्वोचरित उच्यते ॥ वरस्याभिमुखः स्थित्वा कन्यायाः
 प्रतिपादकः । चतुर्थ्यन्तं वरस्योक्तत्वा नाम तद्रोत्रपूर्वकम् ॥ ततः सहस्रकर्मभ्य इत्युच्चार्य ततः परम् । पादयामीति चोच्चार्य प्रति-
 पूर्वं ततः परम् । वरस्य हस्तेऽसौ दद्यादेवतीर्थेन श्रान्तवीः ॥ तद्यथा गार्ग्यगोत्राय परमेधरशर्मणे । आत्रेयगोत्रप्रभवां पार्वतीं

संस्कारप्र.

विवाह.

॥३५५॥

प्रददाम्यहम् ॥ कन्यां सहस्रकर्म्मण्यः करोति प्रतिपादिताम् । कन्यादाने च कर्मवमाचरन्ति मनीषिणः ॥ विभवागुणुं क्षेत्रं
 गुर्वणं खतादिकम् । सर्वं विदिवाम्येव कलेऽन्यतु सहोदकम् ॥ ततो महलश्चरं च देवताम् । वल्गुः कण्ठप्रदेशे
 स्नानूपाणि सशक्तितः' इति ॥ अत्र नवमूषणधारणे जप्यसक्तमुक्तमृग्विधाने—'आयुष्यमायुर्वर्चस्वं सक्तं दाक्ष्या-
 पणं माह । अलंकारं हिरण्यं वा प्राप्य दाक्षायणो जपेत् ॥ ग्राह्यं स श्रियमाधत्ते बहु चाभ्युपाधुते' इति । अत्र कौतुकवन्धनाभि-
 प्रतिष्ठादी तु शृङ्गपरिशिष्टकारणानकोक्तचारययोर्वितोषे परिशिष्टोक्तमेवानुसंधेयम् । आचार्येणोक्तत्वात् ॥ अत्र तण्डुलमानमाह
 यमः—'आगम तण्डुलप्रसमीक्षितस्यसुखो वधूमि'ति । सृष्टिपक्षस्तु—'द्रोणग्रामेण सिततण्डुलानां चारुण्यं राशौ वरयेत्कुमारीम् ।
 प्रत्यक्षुराः पूर्णद्विगुणं सुलभे वरोवरेण्यं वरयेद्योक्तम्' इति ॥ अथ कन्यादानमधौ वायुपुराणे—'कन्यां कनकसंपन्नां कनका-
 भरणीयुताम् । दास्यामि विष्णवे तुभ्यं तद्वलोकजिगीषया ॥ विर्भरः सर्वदेवताः साक्षिण्यः सर्वदेवताः । इमां कन्यां प्रदास्यामि
 पितृणां वाराण्य च' इति ॥ अथ प्रार्थनमत्रायाह ऋष्यशृङ्गः—'गौरीं कन्यामिमां विप्रयथाशक्ति विभूयिताम् । गोश्राय दर्भेण
 तुभ्यं दत्तां विप्र समाश्रय ॥ कन्ये ममाग्रतो भूयाः कन्ये मे देवि पार्थवोः । कन्ये मे शृङ्गतो भूयास्तद्दानान्मोक्षमाप्नुयात्' इति ॥

॥ अयानुदानान्युच्यन्ते लिङ्गपुराणे—'दासीदासासनावं च भूषणानि गृहं ततः । क्षेत्राणि च धनं चापि तथान्यानि प्रदा-

पयेत्' ॥ ऋग्यसृज्जोषि—'भूमिं गां चैव दासीश्च वसनाग्निं स्वयच्छ्रितः । महिरीर्वाजिनश्चैव दद्यात्सर्वगणीनपि ॥ ततः स्रग्गृह-
विधिना होमाद्यं कर्म कारयेत् । यथाचारं विधेयं हि याज्ञवल्क्यं करकादि च' इति ॥

अथ कन्यादानप्रशंसा प्रसाण्डपुराणे—'कन्यां तु परया भवत्या स्रलंकृत्य प्रयत्नतः । कुलीनाय सुलुपाय गुणह्वाय वि-
शेषतः ॥ कन्यां वरपसाणाय दद्यादेव विधिः स्मृतः' इति ॥ लैङ्गे—'कन्यादानं प्रवक्ष्यामि सर्वदानोत्तमोत्तमम् । यदन्वा सर्वदा-
नानां फलं प्राप्नोति मानवः' । स्मृत्यन्तरे—'यदीदातुश्च भोदातुः कन्यादातुश्च ये रथाः । कन्यादावावातुगाः पश्चात्समं यान्ति
त्रयो रथाः ॥ अपाचितप्रदातुश्च सत्यवादिन एव च । नित्यस्वाध्यायशीलश्च समं यान्ति त्रयोरथाः' । बृहस्पतिः—'सहस्र-
मेव धेनूनां शतं चानड्डहां समम् । दद्यान् इत्समं यानं दद्यान् समो हयः ॥ दक्षवाजिसमा कन्या भूमिदानं च सत्समम् । तस्मा-
त्सर्वप्रयत्नेन कन्यादानं विशिष्यते ॥ अग्निहोत्रादिभिर्मितस्वादीक्षातो ब्राह्मणस्य च । तत्कन्यां विधिवत्त्वा फलमाप्नोति मानवः' ॥
स्कान्दे—'वैवाहिकप्रदानं वा यो ददाति तथा नरः । विमानेन विचित्रेण किङ्किणीजालमालिना ॥ माहेन्द्रभवनं याति दीव्य-
मानोऽप्सरोगणैः' । संवर्तः—'अलंकृत्य मुदा कन्यां भूषणाच्छादनादिभिः । दत्त्वा स्वर्गमवाप्नोति पूज्यते वासवादिभिः ॥ कु-
कुदवाग्धमेधी च प्राणदाता भयेषु च । समं यान्ति रथा वेपा त्रयो वै नात्र संशयः' ॥ सालंकारकन्यादाया कृकुदः—'सत्कृत्यालं-
कृतां कन्यां यो ददाति स कृकुदः' इत्यभिधानात् । 'दातुं भूषितकन्यायां कृकुर्गेतं प्रहावपि' इति वैजयन्तीदीर्घनाथ ॥ बह्निपु-

राणे—‘कन्यां ये तु प्रयच्छन्ति यथाशक्ति खलं कृत्याम् । वसदेव्यां द्विजश्रेष्ठ ब्रह्मलोकं प्रवृजन्ति ते ॥ कृता कन्याप्रदानं च पि-
तरः प्रयितामहाः । विमुक्ताः सर्वपापेभ्यो ब्रह्मलोकं प्रवृजन्ति ते ॥ तिलराशिः कृतो यावद्विवाकरसद्युच्छ्रितः । वर्धन्ते गुह्यते तस्य
तिलराशेस्तु यावता । संशयं लभते सागद्वल्लोकोऽस्य निश्चितः ॥ यावन्ति सन्ति रोमाणि कन्यायाश्च तनौ पुनः । तावद्वर्षसह-
स्राणि लज्जलोकं मदीयते’ ॥ अग्निः—‘वास्तुक्रामिः कृतो राशिर्यावत्सप्तर्षिमण्डलम् । गते वर्षसहस्रे तु लज्जमेकं विशिष्यते । क्षयश्च
दृष्टस्तस्यपि कन्यादाने न विपद्यते’ । संयतेस्तु—‘ज्योतिषोमाविराजानां शतं शतगुणीकृतम् । प्राप्नोति कन्यकां दत्त्वा होयमन्त्रैश्च
संस्कृत्याम्’ इति । इति कन्यादानफलप्रसंगः ॥

अथ दंपतिभ्यां कर्तव्यपूजाविधिः । तत्र कात्यायनः—‘सवर्णायास्तथा पाणि गुहीता विधिवद्भरः । संपूज्य प्रार्थयित्वा
तां दृष्ट्वा देवीं गुणाभयाम् ॥ त्रेलोक्यपद्ममां दिव्यां मन्यमान्यान्मरान्विताम् । सर्वलक्षणसंयुक्तां सर्वाभरणयूपिताम् ॥ अनर्घ्य-
मणिमालाभिर्मानयन्तीं दिगन्तराम् । विलासिनीसहस्रीं चैः सेन्यमानामहर्निशम् ॥ एवंविधां कुमारिं च पूजान्ते प्रार्थयेत्ततः ।
काल्पायनीं पद्मजां च गौरीमेवं प्रपूजयेत्’ इति ॥ अत्र कन्यायाश्चक्राङ्कुरालंकृतिरुक्ता श्रीधरीये—‘कन्यायाः करसंग्र-
होक्तगमये चक्राङ्कुरालंकृतिः’ इति । करसंग्रहो विवाहः तत्समये चक्राङ्कुरालंकृतिः स्वर्णमयलिङ्गाकृतिर्वर्षा । तथाच नृसिंहः—
‘सौम्यांश्चै वरयेत्कन्यां लिङ्गाकारं सुवर्णकम् । कण्ठे संयोजयेदेव पाद्मस्येन सहाङ्गना ॥ विवाहसमये चैवं कृत्वा सत्यतिना व्र-

जेत् । होमशेषं प्रतीति शेषः । वनितानां गले स्नेहे ग्राह्ये शिथिले पुनः । कुला तु पूर्ववत्सद्यो धारयेत्प्रथमोपमम्' इति ॥ ॥
अत्र कन्यामाता कर्मप्रारम्भात्प्राजसला चेत्कन्यादाननिषेध उच्यते माधवीये—'आरम्भात्प्राग्विवाहस्य माता यदि
रजसला । निश्चचित्स्य कर्तव्या सहस्रश्रुतिचोदनात्' इति । इति कन्यादानविधिः ॥

अथ विवाहहोमविधिः । तत्र कारिका—'आत्मनो दक्षिणे पार्श्वे बधूं ताम्रपवेत्रं च । उपलेपादि कुर्वति हविर्धुवस्थाप-
नान्तरम् ॥ पश्चादग्नेः प्रतिष्ठाप्य ह्यदं सोपलामय । उदकुम्भं निधायग्नेः प्रागुदीच्यामवः परम् ॥ आर्याधिभयर्णान्तं स्याद-
न्याधानादि पूर्वकम् । आग्नेन सह लाजानां पर्यग्निकरणं भवेत् ॥ अग्निः प्रोक्ष्णं भवेत्तेषां केवलोत्पवने सति । इध्माभिधारणान्तं
सादाग्न्यसोद्रासनादिकम् ॥ बधूदक्षिणहस्तेन समन्वारण्य एव सन् । कुर्यादधारपर्यन्तं शीलोक्ताज्याहुतित्रयम् ॥ अप्राज्यमागौ
नैवेद्यावित्युक्तं पूर्वमेव तु । इत्ता समर्थमेत्यन्यां प्रजापतिरितीतराय् ॥ अयोधतमुखीं कुर्याद्विजयाऽवनताननाम् । प्राञ्चुल्या उप-
पिष्टायास्तिष्ठन्प्रत्यक्षुरः स्वयम् ॥ उचानेनाथवा नीचेनोचानस्य करस्य तु । अजुष्टादि तु मृद्धीयादृभ्यामीत्सेतया सतः ॥ उप-
स्तृणीत भार्याया अञ्जली प्रीक्षिते वरः । बधून्प्रातायवा आठस्यानो लाजाग्निद्रावपेत् ॥ पञ्चावत्ती वरः स्यादेदञ्जलीं तांस्त्रि-
रारपेत् । वरः शूर्पगतांछाजाननचांधामिपारयेत्' ॥ आठस्थानीयानाह—'आठस्थाने पितृव्यस्य मातुलस्य च यः सुतः । मातृ-
व्यस्यसुनस्तद्वत्पितृव्यस्यसुता अपि ॥ पठत्ययमणं मन्त्रमय पत्नी स्मिता सती । कुर्वन्त्यञ्जल्यविच्छेदमहुत्यग्रैर्जुहोति गान् ॥ हविर्भुजं
सकुम्भं च ह्यद्वलं प्रदक्षिणम् । बधूं परिणयन्यन्नमोहमिति वै जपेत् ॥ इमयस्मानमारोहेत्यनेन प्राञ्चुर्लौ बधूम् । उभाभ्यामपि

पादान्ध्यामरोच एषदं दुःखः ॥ उपस्तृत्यादि वदत्साहस्यदुरोपणान्तकम् । वरुणं न्विति होमोऽञ्जल्युपस्तृत्यादि पूर्ववत् ॥ अस्मा-
 सेपणपर्यन्तं रहनं पूरणं न्विति । प्रजापतिं चतुर्थ्यन्तं स्वाहायुक्तं वरः स्मरेत् ॥ अर्पकेणावशिष्टांस्तानभ्यात्मं जुहुयाद्बधूः । जय-
 नास्ताह वचनं चतुर्थ्यां वरकृत्यकम् ॥ यदि वदे द्रिषे स्वातां देवगर्भादिना ततः । प्रतामुञ्चाभिभन्धेण दक्षिणं तु विमुञ्चति ॥
 ग्रेतोमुद्यामिमन्त्रेण उभरो च विमुञ्चति । शिले वरस्य पदे चेतुष्पीयेव विमुञ्चति ॥ अशुल्कमयतीक्ष्णाने वधूं सप्तपदानि तु । सा-
 चाभ्युद्रमयेत्पूर्वं दक्षिणे वादमात्मनः ॥ इष इत्यादिभिर्मन्त्रैश्चतुर्षुर्गर्भवादिना । सप्तमे क्रमिन्ते तस्याः शिरसी संनिधाय च ॥ तयोः
 दृग्भ्यान्ममा तेन शिरसी अभियिञ्चति । आज्येन त्विष्टहृदोर्गं कृत्वा श्लेषं समापयेत् ॥ होमादारभ्य यच्छेत वाचं इष्ट्वा ह्युवाचि-
 फान् । जीयपनीति मा वाचं विष्टलेष ततः परम्' इति ॥ इदमत्र गृह्यम्—'पश्चाद्वैर्दपदमश्मानं प्रतिष्ठाप्योच्चरपुरस्तादुदकुम्भं
 ममन्वारम्भायां हुता त्रिष्टुप्प्रत्यस्तुष्टः प्राञ्जुल्या आसीनाया गृभ्यासि ते तौत्सरत्ताय हस्तमित्यङ्गुष्ठमेव गृह्णीयाद्यदि कात्सयीत
 पुर्माण एष मे पुता जायेरश्रित्यङ्गुलीरेव त्रीकामो रोमान्ते इत्वं साङ्गुष्ठमुभयकामः प्रदक्षिणमग्निसुदकुम्भं च त्रिः परिणयञ्जपत्यमो-
 हमग्नि मा तं एा तमस्समोहं घोरहं प्रुयिषी तं सामाहन्मुक्तं तावेह विवहावहे । प्रजां प्रजनयावहे संप्रियो रोचिण्य सुमनस्यमानी
 जीयेष धरदः नृवमिति परिणीयपरिणीयान्मानमारोहयति । इममश्मानमारोहाऽमेव तं स्थिर भव । सहस्र दृतनायतोऽमितिष्ट
 दृगन्त्यत इति वध्वङ्गलादुपस्तीर्य प्राजा आवृत्त्वानो वा विलोचनानावपति निर्जोगदृमानां प्रत्यभिषार्य हविरवतं वैपोऽवदानधर्मः-

अर्यमणं तु देवं कन्या अग्निमयक्षत । स इमां देवो अर्यमा प्रेतो मुञ्चातु नाष्टुवः स्वाहा ॥ वरुणं तु देवं कन्या अग्निमयक्षत । स इमां देवो वरुणः प्रेतो मुञ्चातु नाष्टुतः स्वाहा ॥ पूषणं तु देवं कन्या अग्निमयक्षत । स इमां देवः पूषा प्रेतो मुञ्चातु नाष्टुतः स्वाहेत्यविच्छिन्दत्यङ्गलिं सुचेव जुहुयादपरिणीय द्यूपुटेनाभ्यात्मं तूष्णीं चतुर्थमोष्योष्य हैकेलाजान्यरिणयङ्गपत्यधोत्तमे आहुती न संनिपततोऽथासौ शिखे विमुञ्चति यदि कृते भवत ऊर्वास्तुके केशपल्लयोर्वदे भवतः प्रत्नामुञ्चाभि वरुणस्य पाशादित्युचरासु-
 चरयाऽर्धेनामपराजितायां विंशे सप्तपदान्यभ्युत्क्रामयतीष एकपथूर्जे द्विपदी रायस्तोपाय त्रिपदी मायोमन्वाय चतुष्पदी प्र-
 जाभ्यः पञ्चपथुहभ्यः षडपदी सखा सप्तपदी भव सा माभ्युनता भव । पुनान्विन्दावहै यहुंस्ते सन्तु ज्वरदहय इत्युभयोः संनि-
 धाय शिरसी उदकुम्भेनावसिच्य प्राक्षण्याथ दृढाया जीवपत्या जीवप्रजाया अगर एतां रात्रीं वसेद्भुवमरुन्धतीं सप्तसपीनिति
 दृष्ट्वा वाचं विस्मजेत जीवपत्नी भजां विन्देयेति । अत्यार्थः—यथादेयेरिति । अग्निप्रतिष्ठापनोत्तरकालं यथावप्रेर्दपदमदमानं प्र-
 तिष्ठाप्योत्तरपूर्वदेशे उदकपूर्णकलशं स्थापयेत् । ततः आज्यस्य धर्दिपि सादनान्तं कृत्वा । समन्वारब्धायां बध्ना इध्माभ्याधानाधा-
 धारान्तं कृत्वा ॥१॥ पूर्वोक्ता आज्याद्वीरुत्वा । तिष्ठन्मत्स्यशुखः प्राप्नुवत्या आसीनाया अशुष्ठमेव शृङ्गीयात् शुभ्णामीत्युवा सुत-
 कामवेत् । मन्त्रस्तूत्तरयोरपि हस्तग्रहणयोर्भवत्येवायम् । इत्यसिद्धा । अस्मा तत्पुनकः । तेनोभयोः प्रतिष्ठापनं सिद्धम् ।
 एवंवेशेपः—अदमानमारोहयति इत्यत्र पुनकावरोहणं स्यात् । तर्हि अदमग्रहणं तस्यै विक्षेपणं स्यात् ह्यपदमदमानमिति ।

अदम्यपीमित्यर्थः । मृन्मय्यपि हि लोके दृषद्विद्यते । तर्हि पुत्रकप्रतिष्ठापनं न स्यात् । स्वादेव मङ्गलार्थत्वात् । दक्षिणतः पद्भ्युपनिवेद्युत्तरतः पतिरिति श्रास्त्रान्तरे दृष्टम् । सुवेण होमः साधनान्तरागुपदेयात् । एवंभूतो व्यक्तहोमे इत्यनेनैवावस्थाने सिद्धे तिष्ठन्तमिधमादभ्यादित्यन तिष्ठद्ग्रहणं कथम् । अन्यत्रासीनस्य कर्मणि स्युरित्येवमर्थम् । अतोऽत्राप्यासीनता ग्रामोति तन्निष्ठत्वर्यं विष्टद्ग्रहणम् । प्रत्यक्षुत्त इति प्राशुरत्तनिष्ठत्वर्यम् । 'तस्य नित्याः प्राञ्चश्रेष्ठाः' (औ. सू. १।१।८) इत्यनेन प्राशुरत्तये सिद्धे प्राशुग्न्या आसीनाया इति यचनं प्रत्यसुरत्ताधिकारमिष्टत्वर्यम् । आसीनाया इत्येतत्कथम् । इतश्चरं यथा विहितं कर्म तिष्ठन्त्या सादित्येवमर्थम् । 'उचानेनोचानं पाणिं शृङ्गीयानीचनं चोचानं' इति श्रास्त्रान्तरे दृष्टम् । पुत्रशब्दः पुंसि स्त्रियं च स्मृतौ दृष्टः । 'अवृता वा वृता यपि यं विन्देत्तादृशान्त्वृताम् । पौत्री मातामहस्तेन दद्यात्पिण्डं हरेद्वनम्' इति (मनु ९।१३६) पौत्री पितामहस्तेनेति । तेन दद्विद्वेण मातामहः पौत्री भवतीत्यर्थः । लोके च दुहितरि पुत्रशब्दं प्रयुज्जाना दृश्यन्ते—एहि पुत्रेति । मन्त्रे च दृश्यते—पुमांस्ते पुत्रो जायतामिति । तस्मात्पुमांसः पुत्रा इति विशेषणम् । अथवा 'पुनाश्रो नरकाद्यसात्पितरं त्रायते तुनः । तस्मात्पुन इति प्रोक्तः सयमेव स्वयंभुवा' इति (मनुः ९।१३८) । एवंविधः स पुत्रो जायेत न प्रथमप्रकृतिमात्रमित्येवमर्थमुभयोर्ग्रहणम् । अहु—कामः । एतस्मोऽहुमृष्टनिष्ठत्वर्यः । स्त्रीकामो दुहितृकाम इत्यर्थः । रोमान्ते—कामः । उभयकामः पुत्रदुहितृकामः अद्गृष्टालिभिः तद्द हस्तं शृङ्गीयात् । प्रदक्षिणं—श्रुतमिति । अधिसुदकुम्भं च त्रिःप्रदक्षिणं वर्षं परिणयन् जपति अमोहमसीति । उदकुम्भग्रहणमन्येषां यज्ञपात्राणां बहिःकरणार्थमित्येके । अन्ये तु विवाहे यदन्यद्गृष्टं पात्रं अदमा तस्यैव बहिः-

करणार्थमिति । त्रिग्रहणं परिणयनेन संबध्यते उत ज्ञेयम् । अथ ज्ञेयं तर्हि सकृज्ज्ञपः स्यात् । अथ ज्ञेयं तर्हि सकृत्परिणीतिः ।
 पूर्व्वेणेति द्रूमः । कुतः । परिणीयपरिणीयेति तस्य बहुलं दर्शितम् । अपथ परिणयाद्भूमिति कृत्वा यावत्परिणयनमावर्तते । परिणी-
 यपरिणीयेति । वीप्सावचनं सर्वपरिणयनेष्वन्वयमोहणं कारयितव्यमित्येतदर्थम् । अथास्य कर्मणः कः कर्ता । आचार्यः । कुतः ।
 वक्ष्यति—शिरसी उदङ्मुखमेनावसिच्येति । स्यं कर्तृत्वे सति अवसेचनं न शक्यते कर्तुं । तदसत् । वरएव कर्ता । आचार्येण
 ज्ञायं विस्मृतो विवाहं करोति । उदङ्मुखमग्रहणं तु तत्रस्यमुदङ्मुखं लक्षयति । वध्या—व्रणति । ततो वध्वञ्जलादुपस्तीर्यं वध्या आता द्विद्वि-
 र्जीजानावपति । वरो जामदग्न्यक्षेत्रिः । ततः क्षेत्रं प्रत्यभिघार्यावचांश्च प्रत्यभिघारयति । एवमवदायावदाय त्रिमिर्मन्त्रैर्जुहोति ।
 आतृत्थानः पितृव्यपुत्रो मातृलपुत्रश्च । त्रिर्जामदग्न्यानाम् । पञ्चावचित्नामित्यर्थः । प्रत्यवधार्यं हविः । हविःशब्दः क्षेत्रे वर्तते ।
 यथा नात्र हवीपीति । अयं च । अवदानमित्यर्थः । उपस्तरणाभिघारणे कः करोति । आता । कुतः । समानकर्तृत्वनिर्देशात् । तद-
 युक्तम् । यदि क्षत्र आतामिश्रेतः स्यात् वध्याञ्जली आतोपस्तीर्येत्येवावक्ष्यत् । तस्माद्रएव करोति । यदुक्तं समानकर्तृत्वनिर्देशादिति,
 तत्र द्रूमः । असमानकर्तृत्वेपि हि कस्याप्रत्ययो दृश्यते । यथा 'आज्याहुतिं हुत्वा मुख्यं घनं दद्या'दिति होमे ब्रह्मा कर्ता दाने तु
 यजमानः इत्यादिषु पूर्वकालतामात्रमेव विवक्षितं तद्वदत्रापि । एषो—धर्मः । यत्र यत्रावदानमस्ति तत्रतत्रैव धर्मो भवतीत्यर्थः ।
 'मध्यात्पूर्वार्धाच्च हविषोऽवद्यती'त्यादौ । अयमणमित्यादि । को जुहोति । वयूः । कुतः । अविच्छिन्दन्त्यञ्जलमिति स्त्रीलिङ्गनिर्दे-
 शात् । कस्यैते मन्त्राः । वध्याः । कुतः । सा हि जुहोति । मन्त्रलिङ्गाच्च कन्या अधिमथ्यतेति । तदसत् । नहि स्त्रीणां मन्त्रेष्वधिकारो-

स्ति । ननु कथं पत्नीनाचने । तत्र वचनपस्ति । अत्र तु संदिग्धं । तस्माद्भरस्व मन्त्राः । मन्त्रलिङ्गाच्च । स इमां देव इति हि परोक्षनिर्देशः । यदि हि पत्न्याः स्युः स इमां देव इति न स्यात् । यच्चुक्तं सा जुहोतीति तत्र ब्रूमः । अन्यस्यापि मन्त्रो दृश्यते । अध्वर्युर्जुहोति होता ययद्भरुजोतीति । यच्चुक्तं मन्त्रलिङ्गादिति तत्र ब्रूमः । नद्यत्रेयं कन्याभिधीयते । अन्या एव तु कन्याः । यदीयमभिधीयते बहुवचनं नोपपद्येत । तथाभूतश्च प्रत्ययः । तस्माद्भरस्येति सिद्धम् । अपरि—तुर्यं । अप्राप्तनिषेधः किमर्थः । चतुर्थहोमं कृत्वा कथममन्त्रकं परिणयनं स्यादित्येवमर्थमित्येकं । अन्येतु त्रीणि परिणयनान्यान्तर्योगोक्तानि तत्र त्रयो होमाः । तत्र कथं । पूर्वं पूर्वं परिणयनं कृत्वा पश्चाद्भोमः स्यादिति ज्ञापयितुमिति । शूर्पपुटः कोणः । तूर्णवचनं प्रजापतिज्ञापनार्थम् । चतुर्थग्रहणं कथं । एतस्य द्रव्यस्य क्षिष्टकृमस्यैव स एव च कर्ता यथा स्यादिति । तेन च चतुर्जुहोति । ओष्योष्य—जताः । अभिमतार्थज्ञापनार्थो ह-
शब्दः । एकै लानानोष्योष्य यथात्परिणयन्ति । किमिति । तथा सत्युत्तमे आहुती न संनिपतत इति कृत्वा । पूर्वस्मिस्तु पक्षे उत्तमे आहुती संनिपततः । कोऽयं संनिपातो नाम । यदि पूर्वोद्भूतेः क्षिरसि प्रक्षेपः न तर्हि क्वचिदप्यसराविष्यते किं पुनः पूर्व-
स्मिन्पक्षे । अथानन्तर्यं न तर्हसी दोषः पार्वणादौ दृष्टत्वात् । तस्मादयमर्थः । यथोचमे आहुती न संनिपततस्तथा कर्तव्यम् । उत्त-
मयोराहुत्योर्मध्ये परिणयनं कर्तव्यमित्यर्थः । कथं वा न स्यात् । अपरिणीय शूर्पपुटेनाभ्यासमिति अन्यार्थं कृतमपीह मध्ये परि-
णयनं निवर्तयेत् । अथवा पूर्वस्मिन्पक्षे उत्तमे संनिपततः, अत्र तु न संनिपतत इति वदन् अपरिणीयवचनं चतुर्थपरिणयनार्थ-
मित्यसिन्नापि पक्षे पूर्वं परिणयनं कृत्वा पश्चाद्भोमः नचानन्तर्येण होम इति ज्ञापयति । यदित्वनन्तर्येण होमः स्यात् सरोसा-

मेव संनिपातादुत्तरयोरारुह्योः पूर्वसिन्धो संनिपात इति नोपपद्यते । अथास्ते—भवतः । अथशब्द इदानीं स्विष्टकृन्निवृत्त्यर्थः ।
 अस्य अस्या इति वरस निवृत्त्यर्थम् । यदीत्यनित्ये । देशघर्मादिना यदि कृते भवतः । के कृते भवत इत्याह । उर्णा—दिति । प्रत्वा
 मुञ्चामीति दक्षिणां शिलां विमुञ्चति । उत्तरया । प्रेतो मुञ्चामीत्युत्तरां शिलां विमुञ्चति । वरस तु सिद्धे तूष्णीं विमुञ्चति । अथैनां
 इति । अथशब्दः पूर्वेण सुखः । एनां बभूव । अपराजिता प्रायुदीची तत्र सप्तपदान्यभ्युत्कामयति बभूव सप्तभिर्मन्त्रैः । वाक्यस्य
 साक्षात्त्वाद्भावादेव योग्यत्वात्संनिहितत्वाच्च मुत्येकं संबध्यते । यथा रहस्ये उल्लिखामीति शब्दः 'प्राणायत्वापानायत्याव्याना-
 यत्नोल्लिखामि' इत्यन्ते वाक्ये पठितोपि पूर्वत्रापि संबध्यते तद्वदत्रापि । ऐतरेयिभिरप्युक्तं 'भवादि सर्वत्र समानं' इति । तेन इप
 एकपदी भव सा मामनुव्रतामवेति सर्वत्र संबन्धनीयम् । उभयोः—सिन्धु । सप्तमे पदेऽप्युत्कामिते तत्रस्य एवोभयोः शिरसी सं-
 नियाय फेनचिदुदकमुन्ममानाभ्य तत्रस्येनोदकेन शिरसी अबसिञ्चति । अथाज्येन स्विष्टकृतं जुहोति । ब्राह्म—वसेत् । ग्रामान्तर-
 गमने यद्यन्तरा वसतिः स्याच्चदा एवंशुणयुक्तायाः ब्राह्मण्या गृहे अनन्तरां रात्रिं वसेत् । वसति कुर्यादित्यर्थः । स्वग्रामे विवाहश्चे-
 द्वाय विधिः । द्रुव—पेति । समाप्ते होमे रात्रौ द्रुवादीगृष्ट्वा वाचं विमृजेत जीवपत्नी इति मन्त्रेण । इदानीं वाग्विसर्जनविधाना-
 दोभादारभ्य एवावन्तं कालं वाचो नियम इति गम्यते । कस्यायं वाग्विसर्गः । वध्याः । कुतः । मन्त्रलिङ्गात् । तथाहि जीवः
 पतिर्यस्याः सा जीवपत्नी । जीव इति कर्तोरि पचाद्यच् । 'पत्युर्नो यज्ञसंयोगे' 'विभाषा सपूर्वस्य' इति ङीप्रत्ययो नञान्तादेशः ॥
 'हरदत्तस्तु सप्तऋषीनितीत्यत्र इतिशब्दः प्रकारार्थः । तेन शुक्रादीनामपि दर्शनं यथा संभवतीति ॥ अत्र मगयान्शौनकः—

‘अन्यको प्रतिगृह्येवं वरः पूर्ववदासने । तत्रैवोपविद्येत्यथाचां वधूं भातुलादिकः ॥ स्वजनः परिरुद्धाधेरुत्तरणं वरसं तु । पंधिमेन
नया नीत्वा तस्मिन्नेव वरासने ॥ वरस्य दक्षिणे पार्श्वे प्रासुरीशुपवेशयेत् । समाधाय पुरस्तश्चमन्याधानादिकं क्रमात् ॥ प्रणी-
तातादनान्तं तु विधायथ विभावसोः । उदरपूर्वस्थितां ह्यालान्विन्यस्याथाज्यसंस्कृतिम् ॥ प्रक्रम्य कर्माहुयाजनिधानान्तं विधाय
च । ततो वधूकरस्थः कृत्वेध्याधानपूर्वकम् । पुरस्ताच्चक्षणेन वदाज्यमागविवर्जितम् ॥ ततः प्रधानहोमांश्च कुर्यादाज्येन तत्र
तु । पूर्वं कृत्वात्र आरूपांस्त्यार्धैर्मन्त्रैस्त्रिभिः क्रमात् ॥ त्वमर्थमा चतुर्थी च पञ्चमी तु प्रजापते । व्यस्तामिश्च सपस्तामिव्याहृतीभि-
श्चतुष्टयम् ॥ अथोत्थाय परो वज्राः प्रासुरव्याः पुरतः स्तपम् । प्रतीच्यमिषुखं स्तिष्ठन्नासीनाथाः करग्रकम् ॥ दक्षिणं दक्षिणेनैव
पाणिनाहुष्टसंयुतम् । गृभ्णामीति नृचा सम्यग्गृहीत्वोत्थाप्य तां वधूम् ॥ प्रासुरीं समवस्थाप्य क्षालयित्वाय तत्फरी । कारयि-
त्वाञ्जलिं ताभ्यां तस्मिन्नाज्यं सुवेण तु ॥ उपस्तीर्य वरस्तिष्ठेत्परिगृह्य तमञ्जलिम् । तस्यास्तत्राञ्जलीं भ्राता भ्रातृस्थानीय एव वा ॥
शूर्पावञ्जलिनादाय राजांस्तिष्ठन्दिन्द्रावपेत् । पञ्चावती वरः स्वावेत्ततो राज्ञांश्चिरावपेत् ॥ वरोऽयं पूर्वं शूर्पस्योह्याजान्त्रस्यभि-
धार्य तु । अञ्जलिसानयस्यांश्च पश्चात्प्रत्यभिधारयेत् ॥ सर्वत्रैवोऽवदानस्य प्रकारः परिरुद्धताम् । वरोऽथार्धमणं धारयं मन्त्रं पञ्च-
धर्मीयेत् ॥ वधूः स्वाञ्जलिचिच्छेदमकुर्वणा सुवेण तान् । लाजानञ्जलिपार्थेन शुद्धयादवधानतः ॥ एवमेव वधूपार्श्वे गृहीत्वा

पाठाः—१ सर्वत्रैवदानस्य । २ करो वज्र । ३ स्वदानतः ।

पूर्ववद्वरः । अस्मानं वर्जयित्वाभिमुदकुम्भादिसंयुतम् ॥ प्रदक्षिणं परिणयन्वधूमग्रे स्वयं व्रजेत् । अमोऽहमसि सा त्वं चेत्यादिमन्त्र-
 मुदीरयेत् ॥ इममस्मानमिल्याद्यं मन्त्रमुक्त्वा वरो वधूम् । अस्मानमारोच्य पुनर्लावहोमं समाचरेत् ॥ लावहोमे द्वितीयेऽपि पूर्व-
 वत्प्रक्रिया खिला ॥ वरुणं न्वादिको होममन्त्र एव तु विद्यते ॥ पूर्ववत्परिणीयाग्निमस्मानमविरोच्य च । तृतीयमपि लाजानां
 होमं पूर्ववदाचरेत् ॥ मन्त्रोऽत्र पूर्णं न्यादि सर्वमत्र यथाशुभम् । परिणीय तथैवाग्निमश्मानं चाधिरोपयेत् ॥ हुतावशिष्टांश्चा-
 जांस्तु वधूः स्वाभिमुखं ततः । धूर्पणिणीव जुहुयात्पूर्णां निर्वक्षेपतः । तस्मां दूर्णां तु जुह्व्यां वरो ध्यावेत्प्रजापतिम् ॥ ऊर्णा-
 मूत्रेण यद्यस्याः केशपक्ष्म पार्श्वयोः । शिसे यदे तदा प्रत्नामुन्वासीत्याद्युचा तयोः ॥ शिखां दक्षिणपार्श्वस्यां विमुच्योत्तरया
 ऋचा । प्रेतोऽमुन्वास्यादिकया विमुञ्चेदुत्तरां शिखाम् ॥ अथ तां पूर्वपार्श्वेण परिगृह्य वधू वरः । अग्रेः पूर्वोत्तरं देशं नीत्वा तस्याः
 पुरो व्रजेत् ॥ इय एकमदीत्याद्यमुक्त्वा मन्त्रं सपर्यकम् । भवादिपदसंख्यानं ग्रत्येकं योजयेत्पदम् ॥ अथ स्वशिरसा बध्नाः शिरः
 संयोज्य ते उभे । तिथेय उदङ्मुखसलिलेन वरः स्वयम् ॥ ततः पूर्ववदासितां स्विष्टकृद्धोमपूर्वकम् । उपरिष्ठात्तनं तन्त्रं विद-
 धीत यथाविधि ॥ यस्मिन्काले विवाहः स्वाद्रजन्यां यदि वा दिवा । तत्र होममष्टपक्रम्य ग्राग्निवाहसमापनात् । वधूर्वाह्निनियमं
 कृत्वा वर्तेतावहिता सती ॥ निधुचे तु विवाहे तां वधूं ह्रवमरुन्वतीम् । सप्तपार्श्वेधयेत्पञ्चाध्वा वस्तुमशक्तितः ॥ बध्यर्थं जीव-
 पत्न्यादि वारुणं च व्याहरेद्वरः । अथ रथां विवाहाग्नेः कारयित्वा विधानतः ॥ ततोऽभिनन्दन्नासीत बध्ना साधं द्विजातिभिः ।
 क्रियमाणं सहाशीर्भिरध्वतारोपमद्गल्म' इति ॥ एवं रक्षितोऽधिगृह्यवेञ्जनीयहोमादवर्णयितुगतत्रेचदा विवाहहोमः पुनः कार्यः ।

गृहप्रवेद्यहोमानन्तरसमुत्तरेण द्वोमद्वयमपि पुनः कर्तव्यमिति गृहप्रवेद्यहोमयन्त्रे दृष्टिकारेणोक्तं ताजद्वयाप्यनुसंधेयमिति ॥ ॥
 अथ लाजप्रमाणम् । अत्र होम्यलजप्रमाणमुक्तं सिद्धान्तशेखरे—‘कर्ममात्राणि भक्ष्याणि लाजा मुद्रिमिता मताः’ इति ॥ ॥
 अथ होमस्थानानि ॥ एतद्विवाहहोमयन्त्रेः पथिमभागस्त्रिविधायां कुर्यात् । तथाच संग्रहे—‘विवाहे चारुणी लिङ्गा मध्यमा
 यज्ञकर्मसु । उत्तरा चोपनयने दक्षिणा पितृकर्मसु ॥ ग्रासीना सर्वकार्येषु आग्नेयी शान्तिकर्मसु । ईशानी चोपनयनेषु क्षेत्रोत्तरे
 लक्ष्मणम्’ इति ॥ ॥ अथ कन्यादोषदर्शनम् । अत्र कन्यादोषदर्शने विशेषमाह याज्ञवल्क्यः—‘विधिवत्परिगृहीतां
 त्वजेत्कन्यां विगृहीताम् । व्याचितां विप्रदुष्टां वा छानना चोपपादिताम्’ ॥ विप्रदुष्टां प्रकर्षेण दुष्टात् । एतदपि सप्तमपदादर्भाच्च
 मेदितव्यम् । तत्रैव शार्यालोपपत्तेः । अतएव मनुः—‘पाणिग्रहणमन्त्रेस्तु निषत्तं दारलक्ष्णम् । तेषु निष्ठा तु विधेया विद्वद्भिः
 सप्तमे पदे’ इति ॥ ॥ यस्तु कन्याद्रोपमनमिधाय प्रयच्छति स राज्ञा दण्ड्य इत्याह नारदः—‘यस्तु दोषवतीं कन्यामनाख्याय
 प्रयच्छति । तस्य कुर्याद्युषो दण्डं पूर्वसाहसचोदितम्’ इति । पञ्चदशद्वयं सप्तत्यधिकं पूर्वसाहसम् । यस्तु याज्ञवल्क्येनोक्तम्—
 ‘अनाख्याय दददोषं दण्ड्य उत्तमसाहसम्’ इति तदोपभूयस्ताभिग्रायम् । उत्तमसाहसं साक्षीतिष्णसाहसम् ॥ यः पुनरुष्टामेव
 परित्यजति सोऽपि दण्ड्य इत्याह नारदः—‘अतिगृह्य तु यः कन्यामदुष्टासुष्टजेन्द्वरः । विनेयः सोऽप्यकामोपि कन्यां तामेव
 चोदहेत्’ इति । विनेयो दण्ड्यः । दण्डमपि सप्तयाह—‘अदुष्टां अतिगृह्यापि त्वलचुचमसाहसम्’ इति ॥ ॥ कन्यादोषा अपि
 तैनेयोक्ताः—‘दीर्घकुत्तिसत्तरोगार्ता न्यद्रा संसृष्टैर्युना । दुष्टाज्जाहितमाया च कन्यादोषाः प्रकीर्तिताः’ ॥ अन्योन्याभिरुचने

विशेषमाह सपथ—‘नाहुतां दूयेत्कन्यां नाहुष्टं दूयेद्भरतम् । दोयेऽप्यत्र न दोषः स्वादन्योन्यं भज्यते द्वयोः’ इति ॥ अथ विवाहकाले कन्याया ऋतुदर्शने । विवाहकाले कन्या ऋतुमती चेत्तत्राह यज्ञपार्थः—‘विवाहे वितते तन्ने होमकाल उपस्थिते । कन्यां ऋतुमती दृष्ट्वा कथं कुर्वन्ति याक्षिकाः ॥ स्थापयित्वा तु तां कन्यामर्चयित्वा यथाविधि । युञ्जानमाहुतिं हुत्वा ततः कर्मणि योजयेत्’ । युञ्जानः प्रथमं मन इति मन्त्रस्तौत्थिरीयशाखायामभिहितः—‘युञ्जानः प्रथमं मनस्तत्त्वाय सविता धियः । अग्निं ज्योतिर्निचाध्य द्रयिव्या अभ्याभरदि’ति । यद्वा—‘विवाहहोमे प्रक्रान्ते यदि कन्या रजस्वला । निरात्रं दंपती स्यातां दूयश्शव्यासनसिनौ । षतुर्थेऽहनि संस्नातौ तस्मिन्मनौ यथाविधि’ इति । इति विवाहहोमविधिः ।

अथ दृढप्रवेशहोमविधिः । तत्र फारिका—‘उपलेपादिकं कृत्वा विवाहाग्निं समिन्य च । प्राग्ग्रीयमूर्न्लोभाग्नेः प्रत्यगानहुहं भवेत् ॥ आख्यासादनर्पयन्तमन्याधानादि पूर्ववत् । चर्मण्यथोपविष्टायां समन्वारमते पतिः । कृत्वाज्यभागपर्यन्तमिध्माथानादिपूर्ववत् ॥ तस्मिन्मन्त्रादिभिस्तत्त्वथ । पठन्नाज्याहुतीर्हुत्वा स्वाहाकारमुगन्ततः ॥ समञ्जन्तिरस्यूचा प्राश्य दधि तस्यै प्रयच्छति । सा तु प्राप्नाति तत्सूष्मीमय स्निष्टकृदादिकम् ॥ अथाननक्ति हृदयेतयचर्ज्यशेषतः’ इति । इदमत्र गृह्यम्—‘विवाहाग्निमुपसमाधाय पश्चादस्यानहुहं चर्मोत्थीर्य प्राग्ग्रीयमुपरलोम तस्मिन्नुपविष्टायां समन्वारत्वायामानः प्रजां जनयतु प्रजापतिरिति चतसृभिः प्रत्यूचं हुत्वा समञ्जन्तु विधेदेवा इति दत्तः प्राश्य प्रतिप्रयच्छेदाज्यशेषेण वानक्ति हृदये’ इति । अस्वार्थः—अग्निप्रणयनान्तं कृत्वा अग्निगुपममादधाति । समिधः ग्रक्षिप्य प्रज्ज्वलयतीत्यर्थः । ततः पश्चादस्यानहुहं चर्मोत्तृणति प्राग्ग्रीयमुत्त-

रत्नेन ऊर्ध्वतोम । ततोऽन्याधानायाज्यस्य बहिर्भि सादनान्तं कृत्वा तस्मिन् चर्मण्युपविष्टायां समन्वारब्धायां वध्याभिध्माधानाया-
ज्यभागान्ते कृत्वा आनःप्रक्षामिति चतसृभिः प्रत्युचं हुत्वा । ततः समञ्जन्तिव्यूचा दग्ध गुरुदेशं स्वयं ग्राह्य वधौ ग्राशनार्थं शिष्टं
दधि प्रयच्छेत् । सा तु दूष्णीं प्राप्नाति । सकृत्प्रयुक्तस्य मन्त्रसोऽथवप्राञ्ज्यार्थं सादुमवार्यत्वम् । नाविति द्विवचनात् । आज्यशेषेण वा
उभयोर्हृदये अवक्ति तेनैव मन्त्रेण ॥ हृदये अत ऊर्ध्वमिति चिह्नत्वा पाठः कार्यः प्रयुक्तत्वात् । ततः स्विष्टकृदादि समापयेत् । विवाहा-
ग्निग्रहणमन्यनिवृत्त्यर्थं । कथं पुनरन्यामिप्राप्तिश्चक्रे । 'युक्ताणि वक्ष्यामः' (यु० १।१।१) इति हि प्रतिज्ञातम् । उच्यते—दायवि-
भागकालेऽग्निः परिगृह्यते चेदवाप्यन्याग्निः प्रसज्येत तन्निवृत्त्यर्थमिदम् । अपिचान विवाहाग्निग्रहणाश्च विवाहहोममात्रेणाग्नेर्गृह्यल-
सिद्धिः किं तर्हि गृहप्रवेशनीयहोमे कृते । एषद्युमाभ्यां होमान्यां गृह्यत्वसिद्धिर्नैकेनेति ज्ञायते । तेन गृहप्रवेशनीयहोमादयोर्ह-
ृदयोर्पूर्णमासप्राप्ती पार्वणस्वालीपाको न कार्यः । परिचरणहोमस्तु कार्य एव । 'पार्ष्णिग्रहणादि' (यु० १।१।१) इति वचनात् ।
वैश्वदेवं च कार्यमेव तस्याग्निरिषोपविध्यभावात् । तेनाग्निनास्ते होमद्वयं कार्यमिति सिद्धम् । उपसमाधायेति आत्तरणकालोपदे-
शार्थम् । अथवा समानकर्तृत्वसिद्धयर्थं । तेन यत्रोपसमाधानग्रहणं नास्ति तत्रैवोपसमाधानं कुर्यात् । तस्मिन्निति वचनं चर्मोत्त-
रणानन्तरं तत्रान्तरमिति ज्ञापनार्थम् । प्रत्युचग्रहणं कथम् । सगन्ते होमः स्वान्न स्वाहाकारान्त इत्येवमर्थम् । स्वाहाकारं पठन्
बुडुपादित्यर्थः । तेन यत्र प्रत्युचग्रहणं नास्ति तत्र स्वाहाकारं कृत्वा पश्चाद्दोमः कार्यः । आज्यशेषेण वेति सिद्धवदुपदेशादनादेशे

आग्नेन होम इति गम्यत इति ॥ अत्र भगवान्—‘तत्र प्रदेशे कस्मिंश्चिदुपलेपादिपूर्वकम् । विधाय स्वण्डिलं तस्मिन्निवाहामि
 निधाय च ॥ ततोऽग्रे पश्चिमे देशे प्राग्ग्रीवोपरिलोमिकाम् । त्वचमानडुर्ही बध्वाः समास्तीर्यासनक्षमाम् ॥ उपवेश्य वधूं तत्र
 ततोऽन्याधानपूर्वकम् । अनूयाजविधानान्वं पुरस्तात्रं विधाय च ॥ अन्वारब्धस्ततो बध्वा यदिध्यायानपूर्वकम् । पुरस्ताच्चक्षेत्रं
 तद्विधाय शुद्धयाततः ॥ आनःप्रजामित्यादिभिर्भिन्नभिधतस्तस्मिर्द्वैतम् । तत्र प्रत्युचमित्युक्तेर्भोजोक्तावनले हविः । प्रक्षिप्य पश्चात्स्या-
 हेति शब्दं होवा समीरयेत् ॥ ततः समञ्जान्त्यत्यापायुचयुवत्वा सयं दधि । किंचित्प्राश्यावक्षिणं च दधि तां प्राशयेद्बभूम् ॥
 अथवा शुतशिष्टाण्यशेषैर्गवोरसी उभे । समञ्जन्तवनैर्कचो खस्य बध्वा अपि क्रमात् ॥ ततः स्विष्टकृताधूर्ध्वं सत्रं परिसमापयेत्
 इति । इति गृहप्रवेशनीयहोमविधिः ॥ ॥ अथ गृहप्रवेशहोमस्थानविचारः । यद्यप्येव गृहप्रवेशहोमो गृहकारेण प्रयाणविधेर-
 नन्तरमुक्त्वात्सगृह एव कर्तव्य इति प्रतिभाति तथापि श्वशुरगृह एव प्रातुर्गेणाचारदर्शनादिबाहोमानन्तरं तत्रैव गृहप्रवेशसंज्ञको
 होमः कर्तव्यः । ननु शिष्टाचारेण गृहस्य बाधितत्वात्कथं श्वशुरगृहे कर्तव्य इति चेत् । सत्यम् । केनलाचारस्य बाधकत्वेपि स्मृ-
 त्यन्तरागृहीतस्वाचारस्याबाधकत्वोपपत्तेः ॥ तत्र प्रसज्जादाह यन्नुपार्थः—‘अतो नागवलिं कृत्वा रात्रौ संवेद्यनं शुभम्’ इति ।
 संवेद्यनं प्रवेशनम् । अनेन चतुर्थदिवसात्प्राग्गृहप्रवेशमशुभमित्युक्तं भवति । तस्मादेव होमः श्वशुरगृहे कर्तव्यः । अथवा क-
 ल्पभूताधिकरणोक्तन्यायेन गृहस्य प्रागन्यात्तत्रोक्तक्रमेण प्रयाणविधेरनन्तरं स्वगृहे गृहप्रवेशहोमः कर्तव्यः । अत्र देशाचारतो व्य-
 यस्या द्रष्टव्या ॥ ततश्चिरात्रतं चरित्वा विवाहकाले बध्वा परिहितमन्त्रं सूर्याधिकविदे ब्राह्मणाय दत्त्वा प्रतसंपूर्त्यैव ब्राह्मणे-

‘ज्योऽन्नं दद्यात् तैः स्वस्त्ययनं याचयेत् । तथाच कारिका—‘बध्वा विवाहेलायां यत्तत्परिहिताम्बरम् । सत्येनोत्तमितामृतं वेत्ति यः पाठोऽर्पितः ॥ ससौ विप्राय तद्दद्याद्भ्रतान्ते चोत्तमम्बरम् । ब्राह्मणान्मोजयित्वा चानोस्वस्तीत्यथ वाचयेत् । ओस्वस्तीति प्रतिज्जुर्ब्राह्मणास्तेन पूजिताः ॥ दंपत्योस्त आरभ्य गृहवेदीयहोमतः । ऊर्ध्वं त्रिराश्रयथवा द्वादशाहं भवेद्भ्रतम् ॥ अर्धं वा क्षारलवणद्वयं भोजनं भवेत् । अथ सपनं तद्वद्वर्च्यं च वै भवेत्’ इति ॥ इदमन्नं गृह्यम्—‘अत ऊर्ध्वमक्षारलवणशिनौ ब्रह्मचारिणामलंकुर्वाणवधःशपिनौ स्वादां त्रिरात्रं द्वादशरात्रं संवत्सरं वैकृत्तपिर्जायत इति चरितव्रतः सूर्याविदे वधूवत्वं दद्यादन्नं ब्राह्मणेभ्योऽथ स्वस्त्ययनं याचयेत्’ इति । अस्यार्थः—अत ऊर्ध्वमक्षारलवणाग्निनावित्यादि । विवाहादारभ्यैते नियमा भवन्त्युभयोः ‘हृदयिका राजमापा मापा मुद्रा मधुरकाः । लङ्कषाढक्यथ निष्पावात्तिलापाः क्षारसंक्षिताः’ । गृहप्रवेशनीयहोमात्प्रागपि नियमानामिष्टत्वाद्योगविभागः कृतः । उत्तरविधिराह—अत ऊर्ध्वं त्रिरात्रं द्वादशरात्रमिति । अतो गृहप्रवेशनीयहोमादूर्ध्वं त्रिरात्रं द्वादशरात्रं वा संवत्सरं वा नियतौ स्वातामेकपिकल्पः पुत्रो जायत इति कृत्वा । अन्येस्वाहुः ब्रतान्ते एकऋषिः संपद्यते पितृगोत्रं विहाय पत्तिगोत्रं भजत इत्यर्थः । चरितव्रत इत्यादि । ब्रतानन्तरं सूर्याविदे वच्चा उपयमनकाले उपहितं धृतं वस्त्रं दद्यात् । सूर्याया दष्टे मधः सूर्या यथा यथाकपिरिति । साच सत्येनोत्तमितामिति कृतम् । कथं पुनरसौ वेत्ति ।-स्वततो वर्णत इत्यादि । अन्नं ब्राह्मणेभ्य इत्यादि । दद्यादिति शेषः । अथ स्वस्त्ययनमित्यादि । ॐ स्वास्ति ययन्तो ब्रुवन्तिवति । तेच ॐ स्वस्तीति प्रतिज्जुः । अन्नं भगवान्—‘अत ऊर्ध्वं त्रिरात्रं तौ द्वादशाहमपि वा । शक्तिं वीर्यं तथाब्दं वा चरेतां दंपती ब्रतम् ॥ अक्षारलवणाहारौ

भवेतां भूतले तथा । अयीयातां समावेशं न कुर्यातां वपुर्वरी ॥ व्रते समाप्ते वध्या च विवाहसमये घृतम् । वस्त्रं अदद्यात्तत्तस्मै ब्राह्मणाय विपश्चिते ॥ सूर्यानाङ्गीर्कचो वेत्ति शुन्दार्थस्वरतश्च यः । सत्येनोचमितेलाद्यामृचमारभ्य या ऋचः ॥ विहितेति तैत्तिरीयसूत्रतः नेन्द्रमित्याद्युचः पुरा । अयीतास्ता इदोच्यन्ते सूर्याशुन्देन सूरिभिः ॥ ब्राह्मणान्यो जयिता तैः पुण्याहमथ वाचयेत्' इति । आह सत्यप्रतः—'विवाहे दर्पती स्वातां विरात्रं ब्रह्मचारिणी । अवःशुभ्यासिनौ स्वातामधारलवणाशिनौ' इति । इति व्रतविधिः ।

अथ चतुर्विंशत्कर्तव्यम् । अथ चतुर्षु दिवसेषु कर्तव्यताविशेषमाह सप्त—'दर्पती रोहिणीमोमी भूत्वा प्रायमिकं दिने । दाक्षायणीं यजेयातां द्वितीयदिवसेऽपि तौ । पूजयेतां महादेवीं गन्धर्वाप्सरसी च तौ । अग्निसाहे तृतीयेय पूजयेतां च कालि-
काम् ॥ चतुर्थ्यां तौ जयेयातां शोकरिं मानवस्त्रियौ । एवं प्रतिदिनं पूजां कुर्यातां दर्पती तदा ॥ चतुर्विंशतेषु दिवसेष्वथैवेन्द्राक्ष-
गान्वाहून् । वस्त्रहेमादिमुष्टाभतान्मूलादिप्रदानतः ॥ आङ्गीर्कदीर्घद्विषुविधेयतुर्वेदोदितद्विजैः' इति दाक्षायण्यादिपूजाविधिः ।

अथान्तरा सूतसूतके निर्णयः । अथान्तरा सूतकनिर्णय उच्यते ब्रह्मपुराणे—'विवाहयज्ञयोर्मध्ये सूतके सति चान्तरा ! शेषमन्नं परित्यज्य दाक्षन्मोक्तं न स्पृशेत्' इति । शेषमन्नं परित्यज्यमित्येतत्तु भोक्तृगृहव्यतिरिक्तजन्ममरणविषयम् । दाक्षन्मोक्तं न स्पृशेदित्यत्र दोष इति शेषः । अत्राह ऋतुः—'विवाहोत्सवयज्ञेषु तन्तरा सूतयुतके । पूर्वसंकल्पितं द्रव्यं दीयमानं न दुष्यति' इति ॥ अत्र कालनिर्णय उच्यते तत्रैव—'प्रारम्भो वरणं यज्ञे संकटयो व्रतसन्तयोः । भान्दीश्राद्धं विवाहादौ श्राद्धे पाकपरि-
क्रिपा ॥ अङ्कुरार्पणमारभ्य आर्तिज्ये वरणं तथा । आचके सूतके चैव दोग्धस्तन न विद्यते' इति । इति मङ्गलमध्ये सूतके निर्णयः ।

अथ मन्त्रार्थः । अथ विनियुक्तमन्त्राणामर्थः—तत्र मधुपर्कं विष्टोपवेद्यने अहंवर्मेति—विद्युतां विद्योत्तनस्य भावानां ज्योतिषा यथा सूर्यः प्रधानभूतः एवमहं सजातानां चर्म प्रधानभूतः । यः कश्चन मा मां अभिदासति उपक्षययति । अभिदासतीति गिचो रूपम् । इदं तमधिदिष्टामि आक्रम्य स्थितोऽस्मि । अनेन विष्टोपक्रमेण क्षत्रवो नश्यन्ति त्वत्सर्थः ॥ ॥ अमृतोपस्तरण-मसीति—हे अमृत, त्वं मधुपर्कस्य उपस्तरणमसि । यथा पुरोडाशादेराज्यमुपस्तरणं तद्वत् ॥ ॥ मित्रस्य त्वेत्यवेक्षणं मधुपर्कस्य—मित्रस्य मित्रभूतस्य मम चक्षुषा त्वां श्रुतीक्षे प्रतिपश्यामि ॥ देवस्य त्वेत्युपनयने व्याख्यातम् ॥ ॥ मधु वाता इति—वाताः वायवः मधु स्वादु इदं श्रुतायते ऋजमिति कर्मनाम । ऋतं श्रौतसार्तलक्षणं मधुपर्कोऽख्यं कर्म मम भवति नवीच्यते यजमानाय मधु क्षरन्ति क्षरन्तु । सिन्यगो नयः मे मधु क्षरन्ति । लोढर्थे लढ क्षरन्तु । ओषधीः ओषधयश्च नः माध्वीः माध्व्यः सन्तु मधु प्रयच्छन्तु ॥ ॥ मधुनक्तमिति—नक्तं रात्रिः नो मधु देयात् । उत अपिच उपसः मधुमन्तुः सन्तु मधुराः स्युः । पार्थिवं रजः पृथिवीलोकः । रजःश्चन्द्रे लोकायसी 'लोका रजांस्युच्यन्ते' इति । मधु द्यौरस्तु नः पिता सर्वेषां द्यौर्दुलोकपालको मधु मधुमानस्तु ॥ ॥ मधुमान इति—वनस्पतिः सीमाः नो मधुमानस्तु । सूर्यश्च मधुमानस्तु । गावश्च नो माध्वीः मधुदात्र्यो भवन्तु ॥ ॥ निमार्जने वसवस्त्येत्यादि—हे मधु, वसवः अष्टौ वसवः प्रातःसवने त्वा त्वां गायत्रेण छन्दसा भक्षयन्तु । रुद्राः 'एकादश-रुद्राः त्वां मध्यं दिनसवने त्रैष्टुभेन छन्दसा भक्षयन्तु । आदित्याः द्वादशदित्याः त्वां रुतीयसवने जागतेन छन्दसा भक्षयन्तु । वज्रं सवने विधेदेवास्त्या आनुष्टुभेन छन्दसा भक्षयन्तु । यथात्रिंशद्भिरिति श्रुतेभ्यः यस्वरदाः प्रमृतिभ्यः त्वा त्वामहं ददामि ॥

विराजो दोहोऽसि । विराड्ब्रं तस्य त्वंदोहोऽसि सारोऽसि । विराजो दोहमशीयेति अत्रस्थ दोहमशीय अशीयाम् । मयि दोहः
 पद्यायै विराजः मयि प्राप्तो यो विराजो दोहः स पद्यायै पदं स्थानं तत्र मया पद्या तत्स्थानोत्पन्ना शुभादिका प्रजा तस्यै भवतु ॥
 असुतापिधानमसीति । हे मधुपर्क, असुतस्यापिधानं आच्छादनं यत्तदसि । यथा हविर्द्विरवदानानन्तरमभिषारणं तद्वत् । सत्यं
 यशः श्रीर्मयि श्रीः श्रयतां । सत्यं प्रथमा यशो द्वितीया श्रीस्तृतीया ऋचो यजुषि सामानि 'सा हि श्रीरसृता सता'मिति दर्श-
 नादग्न्यशुःसामस्थानीया सत्यादिसरूपा य या श्रीः सा मयि मधुपर्कभक्षणेन श्रयताम् । गां वेदयन्ते—अस्याः यो वधमशु-
 जानाति सः जपति—हृतो मे पाप्मेति—मे पाप्मा पापं हृतोऽस्तु न गौः । पाप्मा मे हत इति पुनर्वचनमादरार्थम् । जपित्वा
 द्रूयात् । ॐ कुरुतेति सामान्यपाप्मी करोतिः प्रकरणाद्विविक्षेपे वर्तते । ॐ हतेत्युक्तं भवति । उत्सर्जनकामस्तु जपति—मातारुद्रा-
 णामिति । रुद्राणां एकादशरुद्राणां माता जननी चमूनां अप्सवर्त्ता दुहिता आदित्यानां द्वादश्यादित्यानां स्वसा सर्वेषां देवानां
 पञ्चभागितात्तस्या अपि आज्यद्वारेण यज्ञसाधनत्वात्तस्या लक्षितलक्षणया देवमात्रादितम् । असुतस्य अनरत्यग्रासिहेतोर्बहुस्य
 नाभिः आज्यद्वारेण प्रधानावयवः यतः कारणादियं गौरेवंविधा अतः कारणात् चिकितुषे चिकितं ज्ञानं तद्वत्ते जनाय प्रभुवोचं
 नुक्षिन्नं प्रक्षेपेण वोचं प्रवर्षीमि । अनागां अनागर्स अदिति अदितिसरूपां इमां गां मारयिष्य मा हत इति जपित्वा द्रूयात्—ॐ उत्स-
 जतेति ॥ ॥ अथ विवाहमध्वार्थः । कन्याप्रतिग्रहमन्त्रः क इदं कस्या अदादिति—कः प्रजापतिः इदं द्रव्यं कस्यै ब्रह्मणे
 अदात् ददाति । अत्र दातृप्रतिग्रहीत्रोः प्रजापतित्वकल्पनया अपरोक्षव्यवहार उक्तः । कामः स्वसंकल्पफलापेक्षा । कामाय

प्रतिग्रहीतुः कामाय अदात् । अतएव कामो दाता काम एव दाता न यजमानः । दानकाम एव प्रतिग्रहीता नाहं, कामस्यैव निमित्तरात् । भो प्रजापते, इतः परं कामं प्रतिगृह्य कामं समुद्रं समुद्रपदं आविश प्रवेक्ष्य । भो ग्राह्यद्रव्य, कामेन सा सां प्रतिगृह्णामि कामेन अर्थमाणोजहं प्रतिगृह्णामि । हे काम, एतत्ते एतद्रूपं ते तत्रैव न मन । त्वं सर्वकारणभूता दृष्टिरसि अतः कारणाद् द्यौः शुस्यानीयो दाता दृष्टिस्वरूपां त्वां ददातु । पृथिवी पृथिवीस्वरूपः प्रतिग्रहीता प्रतिगृह्णातु । दातृप्रणिप्रदीप्तोः परोक्षव्यवहारः ॥ ॥ अग्र आर्यूपीत्यादिमन्त्रचतुष्टयं चौले व्याख्यातम् ॥ त्वमर्थमेति—हे स्वधानम् हविर्लक्षणाश्रमम् अग्ने, त्वं नः यसात्कारणात् कनीनां कन्यकानां अर्थमा दाता भवसि । 'यः सत्तु वै ददाति सौर्धमे'ति श्रुतेः । तस्मात्कारणादुत्तं वैदिकरज्ञातं नाम विमर्षि । यद्यस्मात्कारणात् हे अर्थमसंज्ञक-अग्ने, त्वं दंपती वपूवरौ समनसा समवस्कां कृणोषि करोषि तस्मात्कारणात् सर्वेषां मित्रं नः मित्रमिव स्थितं सुतं सुष्टु निहितं त्वां गोमिर्गोपिर्नारैराग्यादिमिरज्जन्ति कान्तिपुक्तं कुर्वन्ति ॥ ॥ गृभ्यामिति इति—हे स्त्रि, त्वं यथा मया यस्या जरदधिः जरावत्स्यामार्तिर्यस्याः सा जरदधिः असाः तथा ते तव हस्तं सौभगत्वाय सौभाग्याय गृभ्यामि गृह्णामि । भगो अर्थमा सविता पुरंधिः पूषा चैते देवाः गलं सा त्वां गार्हपत्याय गृहस्थाश्रमाय अदुः ॥ ॥ अर्थमणं नु देवमिति—अर्थमणं अर्थमसंज्ञकं देवं योतनात्मकं अग्निं ॥ क्षिप्रं कन्याः अयक्षत इष्टवत्याः । सौर्धमा देवः इमां वधूं इतः पितृकुलात् प्रमुञ्चातु । नासुतः अमुष्मात् सर्वकुलात् न प्रमुञ्चातु । सा मथ्युपासका यथा पितृकुलं न गच्छेत् तथा करोतु । एतेनोचरो व्याख्यातौ ॥ ॥ अमोऽहम-

स्मीति—हे रि, अहं अमोऽसि सामस्थानीयोऽसि । तं सा क्वस्यानीयासि । सा तमसमोहमिति पुनर्वचनमादरार्थम् । द्यौः
दुलोरुस्थानीयोऽहं तं पृथिवी पृथिवीस्थानीया । सामाहं ऋत्वं । तौ आवां आसमन्तादिह विग्रहावहे विवाहं करवावहे । ततः
प्रजां संतानं प्रजमयावहे उत्पादयावहे च । संप्रियौ परस्परं प्रीयमाणौ रोचिष्णू रूपदीप्तादिनान्योन्यसौ रोचमानौ सुमनस-
मानौ सुमनस्कौ द्युतं शरदौ लीयेव जीविनौ भवेव ॥ ॥ इममश्मानमिति—हे वधूः, इममश्मानं द्युतं आरोह । अश्मेव अश्मयत्
तं स्थिरा भव हठा भव । पृतनमृतः योऽनुकामात् सहस्र । पृतन्यतः शानेषमितिष्ठ अभिभूय तिष्ठ वशीकुरु ॥ ॥ प्रतवा सुच्चा-
मीति—हे वधूः, सुक्षेत्रः क्षेत्र इति सुखनाम सुष्ठु सुखयिता सविता केन पायेन त्वा तां अग्रभात् प्रदद्यान् तस्माद्वरणस्य या-
द्यात् अहं त्वां प्रमुञ्चामि । ऋतस्य सत्यस्य योनौ स्वाने सुकृतस्य पुण्यस्य कर्मणो लोके गृहस्थाश्रमे मया पत्या सह कैनाप्यरिष्टां
अहिंसां त्वां दद्यामि स्थापयामि ॥ ॥ प्रेतो मुञ्चामीति—इतः पितृकुलात् त्वामहं प्रमुञ्चामि । नासुतः अमुष्मात् भर्तृकु-
लात् न प्रमुञ्चामि । न केवलं प्रमुञ्चामि किं हि सुयदां अमृतः अमुष्मिन्कुले करं करोमि । मीढुः वर्णितः हे इन्द्र, यथेयं वधूः
सुपुत्रा सुभगा च अतत् भविष्यति तथा कुरु ॥ ॥ इष एकपदीति—एकं पदं अभ्युत्कान्ते यया सा एकपदी त्वं इषे अ-
नाय भव । सा त्वं मामनुग्रहा सा मत्पुत्रकुलत्रता भव । आवां नह्नुवान् विन्दावहे लभावहे । ते च पुत्राः जरदृष्टयः सन्तु ।
जरती जरायुक्ता अष्टिर्येषां ते जरदृष्टयः । अष्टिरायुषो व्याप्तिः ॥ ऊर्जे द्विपदी भवेति—हे पदे अभ्युत्कान्ते यया सा द्विपदी त्वं
ऊर्जे बलाय भव । क्षेत्रं पूर्ववत् ॥ रायस्पोपायेति—प्रीणि पदान्यभ्युत्कान्तानि यया सा त्रिपदी त्वं रायस्पोपाय राः धनं तस्याः

पोषाय । शेषं समानम् ॥ मायोभव्यायेति—मय इति सुखनाम । तज्जावयतीति मयोधुः तस्य भावो मायोभव्यं तस्मै मायोभ-
व्याय तं चतुष्पदी भव । उक्तमन्यद् ॥ प्रजाभ्य इति—प्रजाभ्यः पुत्रादिभ्यः पञ्चपदी भव ॥ ऋतुभ्य इति—ऋतुभ्यः
ऋतुशब्देन तत्रत्या योगा लक्ष्यन्ते तेभ्यः ऋतुभोगेभ्यः तं षट्पदी भव ॥ सखेति—सखा सप्तपदी त्वं सखा भव सखी भव ।
शेषं सर्वत्र समानमिति ॥ जीवपत्नीति—जीवः पतिर्वस्याः सा जीवपत्नी अहं प्रजां संतानाभिष्टुद्धिं विन्देय लभेय इति ॥ ॥
अथ गृह्यवेदान्तप्रार्थः । आ नः प्रजामिति—प्रजापतिर्नः आवयोः प्रजां पुत्रादिकां आजनयतु । अर्यमा आजरसाय जराप-
र्यन्तजीवनाय समनक्तु संगमयतु । हे वधूः, त्वं अदुर्मञ्जलीः अकुत्सितमङ्गली(मना)भूत्वा पतिलोकं पत्युर्मम गृहं आविशु प्रा-
सुहि । नः अस्माकं द्विपदे भृत्यादिकाय शं सुराकरी भव । चतुष्पदे पश्चादिकाय शं सुराकरी भव ॥ अघोरचक्षुरिति—हे वधूः,
तं अघोरचक्षुः अक्षुरष्टिः अपस्मि पत्युर्ममाऽहशी तद्धेतुयुतं कर्माऽकुर्वती एषि वर्षस्य । मम पञ्चभ्यः पानीयादिप्रदानेन शिवा
मुखफरी भव । सुमनाः सुवर्षाभ भव । धीरसुः पुत्राणामेव प्रसवित्री देवकामा देवान्यष्टुमिच्छन्ती स्योना सुखकरी भव ॥ इमां
त्वमिति—हे इन्द्र, मीढुः शृष्ट्युदकैर्भुजः सेक्तः, त्वं इमां वधूं सुपुत्रां शोभनपुत्रां सुभगां च कृणु कुरु । अथास्यां वधूः दश
पुत्रानाभेदि मया आधापय । पतिं गमेकादशं कृधि कुरु ॥ सत्राज्जीति—हे वधूः, यक्षुरे सत्राङ्गी शुश्रूषादिना तत्कृतेन चन्द्रमा-
नेन सम्यक् राजतीति सत्राङ्गी भव । तथा शक्रां अस्मन्मातरि सत्राङ्गी इष्टा भव । ननान्दा पत्युः स्वता तस्यां अधिदेवेषु वरेषु
अधि सयासी भव तत्कृतैर्वैदुमानैर्दम्प्रा भव ॥ समञ्चन्त्विति—नौ जावयोः हृदयानि विधेदेवाः समञ्चन्तु सलोहानि कुर्वन्तु । अपगत-

केश्यानि कृता लौकिकरूढिकेषु विषयेषु प्रकाशयुक्तानि कुर्वन्वित्यर्थः । तथा आपश्च समञ्जान्तु तथा मातरिश्वा नौ हृदयानि संद-
धातु । आवयोः युद्धं परस्परयुक्तां करोवित्यर्थः । धाता च संदधातु । देप्ती फलानां दात्री सरस्वतीत्यर्थः । सा च संद-
धातु । उद्यब्दः पादपूरणार्थः ॥ इति विवाहमन्त्रार्थः ॥

अथ प्रसङ्गात्सत्येनोक्तमित्यादीनामष्टमाष्टकनृतीयाध्यायगतैकोनविंशप्रभृतिनवयर्गणामर्थः संगृह्यते—दशममण्ड-
लगत्तसप्तमेऽनुवाके पदसूक्तानि । तत्र सत्येनेति सप्तचत्वारिंशद्वचं प्रथमं सूक्तं सविष्टुतायाः सूर्याया आर्यम् । सूक्तविनियोगो
लौकिकः ॥ ॥ सत्येनोक्तमिति—सत्येन व्रतणा अनन्तात्मना । ब्रह्मा एतु देवानां मध्ये सत्यभूतः तेनाथः स्थितेन भू-
मिरुचमिता उपरि स्तम्भिता यथा अथो न पतेत्तथा कृता । यद्वा सत्येनानृतप्रतियोगिना धर्मेण भूमिरुचमिता उच्युता फलित्वा
भवतीत्यर्थः । अस्मति सत्ये भूम्यां सखादयो न फलन्ति । तत्रा सूर्येण देवेन द्यौरुचमिता । सूर्यो हि पुस्तानत्वादिवं दधार ।
अतेन यत्नेन आदित्या अदितेः पुत्रा देवास्तिष्ठन्ति यज्ञेन यजमानद्वयेन खत्वाहुत्या देवा उपजीवन्ति । दिविं ध्रुलोर्के सोमो देव-
तानामाप्यायनकारी बह्नीरूपो देवतारूपश्चाधिष्ठितः अधितिष्ठति । इति स्वर्गतिं सोमं सूर्या स्तौति ॥ ॥ सोमेनादित्या इति—
सोमेनादित्या अदितेः पुत्राः इन्द्रादयो बलिनो भवंति येन्द्रवायवादिग्रहपरिग्रहादिति भावः । तथा सोमेन आहुत्यात्मना तौ
इतेन पृथिवी भूमिः मदी महती भवति । आहुत्या वृष्टिदारेण सखादिसंपत्तेः । अथो अपिचायं सोमो नक्षत्राणाम्येषां नक्षं त्रायन्त
इति नक्षत्रा ग्रहचयमसादयः तेषामेपाशुपत्ये सोमो रसात्मक आहितः । यद्वा प्रसिद्धानामेव नक्षत्राणांशुपत्य उपस्थाने ध्रुलोर्के सोम

आदितः । 'तृतीयस्यामितो द्विवि सोम आसीत् गायत्र्याहर'दित्यादिश्रुतेः । देवतारूपसोमपक्षे—सोमेनादित्या देवा यलिनो
चलन्त्यो भवन्ति तस्यैकं कलाशाब्दनाम् । 'अथमां पिबते चक्षिर्द्वितीयां पिबते रवि'रित्यादिश्रुतेः । सोमेन प्रथिमी मही अमृत-
सेकेनीपन्थायामिवृद्धये प्रथिव्या चलचत्वं चन्द्रस्य नक्षत्राणामुपलब्धे स्थितिः प्रसिद्धा ॥ ॥ सोमं मन्यत इति—तं सोमं मन्यते ।
कः । यपिदात् वैधेन कामार्थं प्तिक्त्तिस्तार्थं पीतः सोमो येन । यत् यमित्यर्थः । यं सोममोषधिं ब्रह्मीरूपं संपिपन्ति सामर्थाद्वा-
सायनिकाः । नचस साक्षात्सोमः । तर्हि कः । उच्यते । सोमं हितं मन्यते यं ब्रह्मणः यद्ब्रह्म । ब्रह्मवन्द्यो ब्राह्मणश्चन्द्रपर्यायोऽस्ति 'कुर्वो-
नुचरसि ब्रह्मन् तस्मै माधूया निधिपाय ब्रह्म'भि त्यादिप्रयोगात् । ब्राह्मणा इत्यर्थः । ते च ऋत्विजो यजमानाश्च यागसाधनभूतं संस्कृतं
विदुर्जानन्ति तं तस्यांशं । यद्वा कर्मणि षष्ठी । तं सोमं कथनाभाति कथिदप्ययज्वेति शेषः । यज्वेनं भक्षितुमर्हति नान्य इत्यर्थः ।
एवमोपधिपक्षे । अथ चन्द्रपक्ष उच्यते—तं सोमं मन्यते पवित्रान् पीतवान् पीतसोमो यजमानः यत् यमोपधिरूपं संपिपन्ति अ-
भिपवद्भानमिरुष्यर्वादेवो यजमानाश्च नच स सोमः । फल्गुर्हि । यं ब्रह्माणो ब्राह्मणा अभिक्षा देवक्षा चिदुः कथयन्ति चन्द्रमसम् । 'न त-
स्याभ्राति कथन देवो दवेभ्योऽन्यो मनुष्यादिः देवा अग्रादयो रश्मयो वा । यद्वाहसोमस्यासोमत्वं न निन्दार्ये अपितु इतरस्य स्तुत्या
इति मन्तव्यम् । 'अथदवोऽन्ये गोत्रयेभ्य' इत्यादिवत् । एवमत्र सौम्या उभयथा योज्याः ॥ ॥ आच्छद्विधानैरिति—हे
सोम, आच्छद्विधानैः आच्यदयन्ति विधानानि येषां ते आच्छद्विधानाः वैरुपिणः । तथा वार्देवैः गुपितः स्तानभ्राजाधार्यादिभिः
सप्तभिः सौमपालै रक्षितस्त्वं । 'एते वा अमुष्पिछोके सोमगरवन्' इति ब्राह्मणम् । ब्राह्मणमिच्छुण्वन् अभिपवद्भानां ध्वनिं शृण्व-

क्षेत्र तिष्ठति चेत्तां पार्थिवः पार्थिवो जनः नाश्नाति । नहि दुःखश्चन्द्ररूपः सोमोऽत्रल्यैः पानयोग्यो भवति । 'चन्द्रमा वै सोमो
 देवानामन्नं तं पौर्णमास्याममिषुयन्ति' इति वाजसनेयकम् ॥ ॥ यत्त्वा देवेति—हे देव सोम, यद्यदा सा तां प्रपिबन्त्योप-
 धिरूपं त्रिष्वपि सवनेषु सतोऽनन्तरमेव पुनराप्यायसे । आप्यायस्य समितिं प्रातःसवने सं ते पयांसीत्युत्तरयोः सवनयोरप्यायसे ।
 किंच वायुस्तत्र सोमस्य रक्षिता यथा न शुष्यति तथा । वायुः शोषकः प्रसिद्धो लोके । किंच मासः मास्यते परिमीयत इति
 मामः सोमः एव ममानां संस्मराणामाकृतिः आकर्तो ह्यनज्जेदको भवति । संवत्सरे संवत्सरे वसन्तादिकालेष्वनुष्ठीयमानत्वात्
 'पयन्तेऽसन्त्वं ज्योतिषा यज्जेत' इति ध्रुवेः । यद्वा सोमाधारवनस्यतिविकारग्रहद्वारेण वायुः सोमस्य रक्षिता भवति । 'वायुगोपा
 पनस्पनपः' इति ध्रुवेः । एवं वल्लीरूपमोमपक्षे योजना । चन्द्रपक्षे तु—हे देव सोम, यत् यदा सा तां प्रपिबन्ति रवमयोऽपरं-
 पक्षे ततः अनन्तरमेव पूर्वपक्षे पुनराप्यायसे । वायुश्च सोमस्य तव रक्षिता वाय्वधीनत्वाच्चन्द्रगतेः । किंच समानां संवत्सराणां मासः ।
 पश्यैरुच्यते नैवत् । मामस्य आकृतिः कर्ता सं च । अक्षैकैरुक्लाहासपृद्धिभ्यां हि मासः पूर्यते सैः संवत्सर इति । इत्यष्टमस्य तृतीये
 निचो नर्गः ॥ २० ॥ ॥ रैभ्यासीदिति—आभिः मूर्धा स्वविनाहमस्तौदित्युक्ते । मूर्ध्यासावित्री भूते । रैमी रैभ्यः काधन ऋचः ।
 'रैभीः संगति रेमन्तो वै देवाश्च ऋषयश्च स्वर्गं लोकमायन्' इति ब्राह्मणविहिता रैभ्यः । सा रैमी अनुदेष्ट्यासीत् यजमानवधुवि-
 नोदनापानुदीयमाना वयस्यासीत् । तथा नाराशंसी 'प्रातारत्नम्' इत्यादिसा मनुष्याणां स्तुतयो नाराशंस्यः सा नाराशंसी ।
 न्योगनी उच्यतिः सेनाकर्मा । सा वधूयुध्यण्यं दीयमाना दास्यमवत् । मूर्ध्यायाः भद्रं वासः विचित्रदुर्गलादिरुमपच्छादनयोग्यं

वक्षं गायया परिच्छृतमलंकृतमिति गाथा गीयते इत्यादिब्राह्मणोक्ता गाथा तथा गायया परिच्छृतमस्ति तद्वासोऽभवदिति ॥ ॥
 चिन्तिरा इति—विशिष्टवया उपनर्हणं आः आसीत् चक्षुरभ्यञ्जनं आः आसीत् । तथाहि 'वृत्रस्य रुनीनिका परापतत् । त्रिककुक्षाम
 पर्वतः तेन त्रैकलदेताञ्जनेन सजातीयेन वधूपी अङ्गीत तच्छुखेवाञ्जनमासीत्' इति । द्यौय भूमिश्च कोश आसीत् कोशस्थानीये अ-
 भूताम् । यद्यदा मूर्त्या पतिं स्वकीयं नवभर्तारं सोमं अपात् अगच्छत् तदेधदुष्करणान्यासन् ॥ ॥ स्तोमा आसन्निति—
 मूर्त्याया रयस्य स्तोमाः निवृत्तादयः प्रतिधयः प्रतिधीयन्त इति प्रतिधयः ईपातिर्यगायतकाष्टादयः आसन् । तथा कुरीरं छन्दः अ-
 नसः ओषधोऽभवत् । येनोपलेखे स ओषधः । तादृश्याः मूर्त्याया अग्निना अधिनौ वरावरौ आत्तामिति शेषः । तस्या विचाहे
 पुरोगमः पुरो गन्ता यः पूर्वमेव प्रस्तावार्थं गच्छति तस्स्थानीयोऽग्निरासीत् । 'प्रजापतिर्वै सोमायद्ये दुहितरं प्रायच्छत् मूर्त्यां सा-
 विनौ तस्यै सर्वे देवा वरा आगच्छन्' इत्यादिब्राह्मणम् । अत्रायमभिप्रायः—प्रजापतिः सविता स्वदुहितरं सोमाय प्रायच्छत्
 सोमाय दास्यामीति मनीषामकरोत् । तस्मिन्समये पुत्र्या उपचारार्थं प्रदानान्युक्तान्यभवन् । तथाच सति अग्निनौ प्रजलौ सन्तौ
 आग्निं पुरतो गत्वा वामलमेवामिति । उचरन्नापि 'सोमो वधूपुरमन्त' इत्यादिनायमेवार्थः स्पष्टो भविष्यति । योपादृणीत जेज्ये-
 त्यादिकमुक्तम् ॥ ॥ सोमो वधूपुरिति—सोमो वधूपूर्वपूकामो वरोऽभवत् । तस्मिन्समये अग्निना अधिनौ उभा उभौ वरा
 वरी आस्तां अभूताम् । यद्यदा सर्वो पत्ये शंसन्तीं पतिं काययमानां पर्याप्तयौवनामित्यर्थः । मूर्त्या मनसा सहिताय सोमाय वराय
 सविता तृप्तिवा अददात्त्यादात् वित्तां चकार ॥ ॥ मनो अस्या इति—अस्याः मूर्त्यायाः पत्युर्गृहं गच्छन्त्याः अतो रथो मनः

आसीत् या पतिगृहं तया गच्छामीति मविरलि सा अनः आसीत् । उतापि च तस्य अनसो दौर्धुलोकः छदिः उपर्यपिधानमासीत् ।
 शुकी दीप्ती सूर्याचन्द्रमखनद्वाहो रथस्य वोढारो आस्तां अभवताम् । यद्यदा सूर्या सोमगृहमयात् अगात् । इत्यष्टमस्य तृतीये
 एरुविंशो वर्गः ॥ २१ ॥ ॥ ऋतुसामाभ्यामिति—हे सूर्ये देवि, ते तव ऋतुसामाभ्यामिधानीस्थानाभ्यां अभिहितौ गावौ
 गीव्यानीयौ सूर्याचन्द्रमसौ सामनौ समानौ सन्तौ इतः गच्छतः अनोवाहौ पत्युर्गृहं प्रति गच्छतः । ते सब श्रोत्रं श्रोत्रे इत्यर्थः ।
 रथस्य गुणग्राहिणी श्रोत्रे एव चक्रे आस्तां मनोरूपस्य रथस्य श्रोत्रे चक्रे अभवतामित्यर्थः । दिवि पन्थाध्वराचरः चलाचलः अ-
 त्यन्तं गमनमाधमभूतो मार्गोऽभूत् रथसंचारप्रदेशो दुलोक आसीत् ॥ ॥ शुची ते चक्रे इति—यास्या गच्छत्यास्ते तव
 अनसधक्रे चंक्रमणशीले रथाङ्गे शुची श्रोत्रे आस्तां । व्यानस्तव व्यानो घातुः अक्षः उभयरथच्छिद्रगामिनी या काष्ठा सा च रथस्य
 सर्वं भारं वहति सोऽहो व्यानोऽभूत् । मनस्यं मनोमयं अनः द्रुकं सूर्यापतिं सोमं प्रति प्रयती प्रक्षेपेण गच्छन्ती आरुहत् आल-
 दगती । पतिप्रति जिगमिषोर्मनोरूपस्य रथस्य पत्युर्गुणश्राविणी श्रोत्रे एव चक्रे अभूताम् । व्यानो धारको वायुधेत्यष्टकोऽक्षोभूवि-
 त्यर्थः ॥ ॥ सूर्याया वहतुरिति—सोमाय प्रदिस्तितायाः सूर्यायाः वहतुः कन्याप्रियार्थं दातव्यो गवादिपदार्थो वहतुः सब
 प्रागात् अस्या अपि पूर्वमगच्छत् । यं वहतुं सविता असाः पिता अवाप्तजन्तु अवष्टव्यान् प्रादादित्यर्थः । कदा सागच्छत् कदा
 गच्छति उभयोः काल उच्यते । अथस्तु मथास्त्रित्यर्थः । मयतनश्चेदु सवित्रा दद्या गावः सोमगृहं प्रति हन्यन्ते दण्डैः
 स्नादन्ते त्रेणार्थं । अर्जुन्योः फल्युन्योरित्यर्थः । तयोर्नक्षत्रयोः सवितुः सकाशात् परि सोमगृहं प्रति उल्लते नीयते रथेन ॥ ॥

यदधिना इति—हे अधिना अधिनो, यवदा पृच्छमानो सवितारं ग्रहे आयातं गच्छतम् । केन साधनेन यातं तदुच्यते । त्रि-
चक्रेण चक्रत्रययुक्तेन रथेन । किं पृच्छमानो । सूर्याया बहतुं विवाहमित्यर्थः । तत्तदानीं वां युवां सवितारं प्रति गच्छन्तौ वि-
सर्गे देवाः अन्यजानमनुजातवन्तः । तथा पितरौ पुत्राः अधिनो पुत्रः पूर्णः अष्टणीत धृतवान् ॥ ॥ यदयातमिति—हे शु-
भस्पती उदकस्य स्वागमिनो, यत् यौ अयातं अगच्छतम् । कं प्रति । वरेयं वरुणीयायाः सूर्यायाः सर्वन्धिनं वर्याचितव्यं वा सधि-
तारमित्यर्थः । किमर्थम् । सूर्यायुषणन्तुं वां भवतोः संप्रति इत्यसममिदं एकं चक्रं कृत्वासीद् । पुरा क यौ युवां देवाय दानाय
ग्रहचौ तत्सधुरित्याधिनोर्निघातं पृच्छति । इत्यष्टमस्य तृतीये द्वाविंशो वर्गः ॥ २२ ॥ ॥ हे ते चक्रे इति—अथ स्वयमेव स्वा-
त्मानं प्रति सूर्यां वदति । हे सूर्ये, ते तव द्वे चक्रे गृह्णाते पुरा द्यौ द्वे एव चन्द्रसूर्योत्सर्गकं नतुयां नतुतु विनिर्दिष्टे चक्रे ब्रह्माणो ब्रा-
ह्मणा विदुः । अथैकं चक्रं तृतीयं संवत्सरात्मकं गुहा गुहायां निर्हितं यदस्ति तददातय इत् । एतन्मेधाविनामसु पठितम् । मेधा-
विन एव विदुर्नान्ति ॥ ॥ सूर्यायै देवेभ्य इति—सूर्यायै सूर्यस्य पत्न्यै देवेभ्योऽम्पाविभ्यो मित्राय कृष्णाय च ये च
भूतस्य भूतजातस्य प्रचेतसः सुमतयः अभिमताप्रदा भवन्ति तेभ्यः सर्वेभ्य इदं नमः नमस्कारमकरं करोमि ॥ ॥ पूर्वोपरं
चरत इति—कथितपूर्वं गच्छति सूर्यः अन्यस्तमनुचरति चन्द्रमाः एवं पूर्वोपरं पौर्वापर्येण मां याया स्वप्रधानेन एतौ आदित्य-
चन्द्रौ चरतो गच्छतो दिवि तां शिश्रू । शिश्रुवद्भगज्जायमानलां द्वा शिश्रू इत्युच्येते । शिश्रू सन्तौ कीच्छन्तौ अन्वरिद्धे विहरन्तौ
अध्वरं परियातः यज्ञं प्रति गच्छतः । तयोरेन्य आदित्यो विद्यानि शुवना शुवनानि अमिचष्टेऽभिपश्यति क्रतून्सन्तादीन् । अन्यभ-

न्द्रमाः विदधत् कुर्वन् मासानर्थमासांश्च कुर्वन् पुनः पुनर्जायते । यद्यप्युभयोरपि पुनर्जनिरस्ति तथापि सूर्यस्य सर्वदा प्रवृद्धेः उभ-
 योर्ग्रहो नाभिप्रेतः । चन्द्रस्य तु हासद्यद्विसद्भावात् पुनःपुनर्जायत इत्युक्तिर्युक्ता ‘चन्द्रमा वै जायते पुनः’ इत्यादिश्रुतेषु ॥ नवो
 नव इति—अविमूर्तिनाङ्ग्रेकाहे शुक्लपक्षे चान्द्रमसीष्टितत्र नवोनव इत्येषा याज्या । मूर्तित्व—‘नवो नवो भवति जायमा-
 नन्तरगिर्विषदर्थत’ इति । अयं चन्द्रमा जायमानः प्रतिदिनं जायमान एकैककलाधिर्येनोत्पद्यमानः सन् नवोनवो भवति प्रति-
 दिनं नवननएन भवति । एतत्पूर्वपक्षाद्यभिप्रायम् । तथा अक्षां दिवमानां केतुः प्रक्षापकः प्रतिपदादीनां तिथीनां चन्द्रकलाहास-
 दृज्यधीनत्वात् तादृशचन्द्रमा उपसां प्रभातानामभिप्रेतेति । एतत्कृष्णपक्षान्वाभिप्रायम् । केचनैनं पादं आदित्यदैवतमाहुस्तस्मिन्प-
 क्षेऽक्षां केतुलं उपसामग्रगतिषु । प्रसिद्धेभ्यो देवेभ्यो भागं हविर्भागं विदधाति करोति उभयपक्षान्ते । किं कुर्वन् । आयन् प्रतिदिनं
 हानमृज्या पक्षान्तमभिगच्छन् । एतदर्थमासाभिप्रायम् । चन्द्रमा उक्तलक्षणो देवो दीर्घमायुः तिरते वर्धयति ॥ सुकिंशुक-
 निमिति—सुकिंशुकं तु शीभनं किंशुकपृथ्वनिमितं यथा शुद्धमल्लि द्युलनिमितं विषयरूपं नानारूपं हिरण्यवर्णं हितरंमणीयवर्णं
 हिरण्यालंकारयुक्तं वा सुधुनं सुधुनं सुचक्रं शोभनचक्रोपेतं रथं हे सूर्ये, आरोह । अमृतस्य लोकं स्थानं सुखकरं पत्ये सो-
 माय वहतुं नहनमात्मनः प्रापणं कृषुण कुरुष्व । अत्र निरुक्तं १२।८ द्रष्टव्यम् । इत्यष्टमस्य तृतीये त्रयोविंशो वर्गः ॥ २३ ॥
 ॥ उदीर्च्यत इति—आभिर्वृणां विवाहः स्तूयते—हे विश्वामसो, अतः स्थानात् कन्यासमीपात् उदीर्घं उत्तिष्ठ । एषा कन्या
 पतिरगोहि संजाता अत उदीर्घेति वा अतःशुन्दो योज्यः । विश्वावशुं एतन्नामानं गन्धर्वं नपसा नमस्कारेण गीभिः स्तुति-

मिथ ईडे स्तौमि । यदि एनां विहाय का स्त्रीकरोमीति यदि द्यूरे तर्हि अन्यां पितृपदं पितृकुले स्थितां व्यक्तां जनूतेति परि-
 स्फुटां विगताङ्गनां वा स्तनोद्गमादिराहित्येनाप्रौढामित्यर्थः । स तादृशः पदार्थस्ते सव भागः कल्पितः तस्य तं भागं विद्धि
 जानीहि अनुपा जन्मना लभसेत्यर्थः ॥ ॥ उदीर्ष्वीतो विद्यावसो इति—अवोऽस्माच्छयनात् हे विश्वायसो, कन्या-
 स्तामिन् गन्धर्व, उदीर्ष्व उद्गच्छ । ईरगती आदादिक अनुदाचेत् तस्य लोटि रूपम् । 'विश्रावसुर्नामगन्धर्वः कन्यानामधिपति-
 र्भवः । लभामि तेन कन्यामिति हिमन्चः । तादृश देव, तां नमसा नमस्कारेण ईकामहे स्तुमः । स लभन्यां प्रफण्यं दृढचित्तभ्यां
 कन्यामिच्छ जायां मां पत्या सह पुनः संयुज ॥ ॥ जनूद्वरा इति—हे देवाः, पन्याः पन्थानो मार्गाः अनुद्वराः । ऋक्षरः
 कण्टक उच्यते । कण्टकरीहिता ऋक्षः अकुटिलाश्च सन्तु । येभिर्वैः पथिभिः नोऽस्माकं सखायो धरत्येयिताः वरेयं वरैर्योचित्यं
 मितरंप्रति यन्ति गच्छन्ति ते पन्या इति । किञ्च अर्थमा देवो नोऽस्मान् संनिनीयात् सम्यक्प्रापयेत् । तथा भगो देवः संनिनीयात् ।
 हे देवाः, आसंगतमस्तु पतिकुलमिति श्रेयः । तथा इदं तास्मत्वं जायापत्योर्युगलं सुयममस्तु सुमिषुनमस्तु ॥ ॥ प्रत्यामुञ्चा-
 मीति—पक्ष्या योक्त्रविमोचने प्रत्यामुञ्चामीत्येषा । सूत्रितं च—'अथास्त्रा योक्त्रं विध्वेत्प्रत्या मुञ्चामि वरुणस्य पाद्या'दिति ।
 जालं माणिनं सवित्रा अरितो यरुण आत्मपाशैर्भ्राति तस्मात् वरुणस्य पाद्यात् हे वधूः, 'ता तां प्रमुञ्चामि चेन पाशेन त्वा तां स-
 विता वरुणस्य अरकः सुश्रेवः सुसुखः अग्रमात् वन्धनं कृतवान् । यज्ञाद्गपक्षे पत्नीं योक्त्रेण वज्राति वन्धनस्य वरुणोऽभिमानि अतो
 वरुणपाशात् योक्त्राद् प्रमुञ्चामि । येन योक्त्रेण सविता कर्मणामनुज्ञाता देवः क्रसिक् पाशेनावभात् तं मोचयित्वा च प्रतस्य यज्ञस्य

योनो म्यानें यागंभूमी सुठतल लोके कर्मलेने मूलोके च अरिष्ठां अहिंसितां पुत्रार्थं पत्यासह दद्यामि स्थापयामि ॥ ॥ भेतो
 मुञ्जामीति—इतः पिदङ्गलात्ममुञ्जामि तां । नायुतो मर्तृगृहात्ममुञ्जामि । अयुतो मर्तृगृहे सुवर्दां करं । यथेयं कन्या हे इन्द्र, मीढुः
 सेक्तः, सुपुत्रा मुनंगा मुपुभाग्वा चा सति भवंति तथा कुरु । इत्यष्टमस्य वृत्तीये चतुर्विंशो वर्गः ॥ २४ ॥ ॥ पूषा त्येत
 इति—विश्वानन्तरभाविनि प्रयाणे पूषा सेतो नयतिलनया रथादियानमारोहयेत् । मूत्रितं च—‘पूषा सेतो नयतु इत्यगृहोति
 यानमारोहये’दिति । इत्यगृहं ब्राह्मणः पूषा सा तामितो नयतु प्रापयतु । अश्विना अश्विनौ सा तां रथेन प्रवहतां प्रगमयताम् ।
 गृहान् मर्तृसंन्यनो गच्छ । तं गृहपत्नी यथा असः भवसि गृहस्वामिनी भवसि । वशिनी सर्वेषां गृहगतानां वशं प्रापयित्री प-
 त्युर्नये वर्तमाना वा विदयं पतिगृहं आवदसि आवदसि गृहस्थितं मृत्यादिजनमावद ॥ ॥ इह प्रियमिति—इह प्रियमित्येषा
 वचना गृहप्रवेदिनी । मूत्रितं च—‘इह प्रियं प्रजया ते समृद्धयतामिति गृहं प्रवेद्यये’दिति । हे वधूः ते तव इह्यासिन् पतिकुले प्रियं
 प्रजया सह समृद्धयताम् । अग्निगृहे गार्हपत्याय गृहपतिताय आगृहि शुद्धस्य । एना अनेन पत्या पत्निना सह तन्वं स्वीयं शरीरे
 संसृज्य संसृष्टा मन । अया अय जिनीजीर्णा जायापती पुत्रां विदयं गृहं आवदाथः आभिमुख्येन वदतम् ॥ ॥ नीललोहित-
 मिति—ठत्या अग्निधारामिमानिनी देवता नीललोहितं भवति भीलं च लोहितं च तस्या रूपं भवतीत्यर्थः । सा कृत्या आ-
 गक्तिः आसक्ता अस्यां संनदा न्यज्यते इत्यर्थः । तस्यां कृत्यायापमतायां अस्या वद्या इतय एधन्ते वर्धन्ते । पतिः वन्धेषु
 गन्तारिक्त्य गन्तये ॥ ॥ परा देहीति—आमुल्यं दमलमित्यर्थः । दमलं शरीरमलं शरीरावच्छिद्यस्य मलस्य धारकं वधूं

परां देहि परात्पुत्रं । पुराणाय विचार्य तद्वाच्यो ब्राह्मणेभ्यः कसु धनं विभज्य ग्रयन्तेत्यर्थः । किमर्थं कथूनासः परित्याग इति चेत् ।
 उच्यते—एषा कृत्वा पद्मती पादवतीसती आया भूती भूत्वा पतिं विधत्ते कृत्यात्मनासाग्रेवेद्यात् कृत्या आया भूत्वा विधत्ते
 इत्युपचर्यते । अतस्तत्परित्यागे कृत्यैव त्यक्त्वा यववीत्यर्थः । यदि कथूनासः स्वयं निषचे तदैवेदं भवतीति कथूनासः संस्पर्शनं
 निन्दायुक्तम् ॥ ॥ अथीरा तनूरिति—अत्रापि कथूनामः संस्पर्शनिन्दोच्यते । तनूरस्य संगन्धिनी अथीरा अथीरा भवति ।
 कथं स्वाचेदिति उच्यते—रुद्रती । रुद्रदिति वर्णनात् । दीप्तया अनुया पापया पापरूपया कृत्या यदि युक्तायेतन् ॥
 तदेवाह—पतिः यत् यदि तन्धोषाससा स्वमङ्गमभिविस्तरे परिधातुमिच्छति । इत्यष्टमस्य तृतीये पञ्चविंशो वर्गः ॥ २५ ॥ ये य-
 इति—ये यद्यः चन्द्रं हिरण्यरूपं ग्रहं ये यक्ष्मा व्याधयोऽनुपन्ति प्राप्नुवन्ति जनादन्महिरोगिनः सकाशाद्वा जनात् यमालपाद्
 तान् यक्ष्माश्च पुनर्यन्तु प्रापयन्तु यक्षिणा यक्षाहो देवा इन्द्रादयः । यत् आगताः यसाचे यक्ष्मा आगताः तत्र तान्नयन्तु ॥ ॥
 माषिदन्निति—यः माः प्रयागे माविदन्नित्येषा जप्या । मन्त्रितं च—‘कृत्याणेषु देवदेवतवत्पुत्रेषु मा विदन्वपि पन्थिन इति ज-
 पे’दिति । परिपन्थिनः पर्यन्त्यातारः द्यवतो मा विदन् मा प्रापयन् ये परिपन्थिनो दंपती आसीदन्ति अभिगच्छन्ति । सुगेभिः
 सुगैर्मर्गैः दुर्गं दुःखेन गन्तुं क्षणं दुर्गमं देशमंतीतां अतिगच्छतां । अरातयः अदातारः कृत्रवोऽपद्रान्तु अपगच्छन्तु ॥ ॥ सु-
 मङ्गलीरिति—इयं कपूः सुमङ्गलीः शोभनमङ्गला अतः इयां सर्वे आशीः कर्तारः समेत संगच्छत तां पश्यत च । तां संगताश्च
 दृष्ट्वा अस्या उदायै सौभाग्यं दत्वाय दत्ता अथ अस्तं गृह्णन्मैतद् । स्वस्वसंगन्धिनं गृहं विपरेतन विविधं परागच्छत ॥ ॥ गृहमेत-

दिति—अंनयापि वपूःस्वपरित्यागः प्रतिपाद्यते । एतदसं तृष्टं दाहजनकं तथैव तत्कटुकं तथा अपाष्टवत् अपाष्टमपास्थितमृजीपं
 तद्वत् तथा विषवत् नैतदस्त्रमत्तवे अस्त्रयं अनुपयोग्यं यो नद्या ब्राह्मणः सूर्यो इदानीं प्रस्तुतां देवीं विधातु सम्यग्जानीयात् तद्वत्
 स एव बाधुयं वपूःस्त्रं अर्हति ॥ ॥ आद्यसनमिति—आद्यसनं तुषाधानं तथान्यवर्णं भवति । विशसनं शिरसि निधीयमानं
 नाद्यं दशान्ते निधीयमानं अधिपिरुतं यत्रिषा वासो विकृन्तन्ति तान्याद्यसनादीनि वासांसि स्थितानि सूर्याया रूपानि म-
 वन्ति तानि पश्य । एवंभूतान्याद्यसनादीनि पुरा सूर्यो स्वशरीरे स्थितानि अमङ्गलानि वासांसि विद्यते तानि रूपानि सूर्योविद्वासा
 तु नाक्षर एव तस्मादासतः सकाशात् शुन्यति अपनयति । इत्यष्टमस्य तृतीये पक्षिद्यो वर्गः ॥ २६ ॥ ॥ गृभ्णामि ते इति—
 विनाहे फन्याहस्तग्रहणे गृभ्णामीत्येषा । मृत्रिणं च—‘गृभ्णामि ते सौभागलाय हस्तमित्यद्गुणेव गृह्णीया’दिति । हे बधूः, ते तव
 हस्तं गृभ्णामि गृह्णामि । किमर्थं । सौभागलाय सौभाग्याय । मया पत्या तं यथा जरदष्टिः प्राप्तवार्धवया असःभवसि । भगः अ-
 र्थना मखिता पुरन्धिः पूषा एते देवाः ता तां महं अद्गुः दक्षवन्तः । किमर्थम् । गार्हपत्याय यथाहं गृह्णतिः स्वामिति ॥ ॥ तां
 पूषन्निति—हे पूषन्पूषक एतन्नामक देव, श्रितवमा अत्यन्तमङ्गलभूतां तां आ पूषस्व सर्वतः प्रेरय । यस्यां ऊरो बीजं रेतोल्-
 धुर्णं मनुष्याः वपन्ति आदधते । या नोऽस्माकं उरू उश्वती कामयमाना विभ्रयाते यस्यामूरी उशन्तः कामयमानाः धव्यं शेषं
 सप्तर्षिनयोगं पुरस्त्रजनं ग्रहराम ऊरी व्यञ्जनसंन्यं करवामेत्यर्थः ॥ ॥ तुभ्यमग्रे इति—गन्धर्वोः हे अग्रे, तुभ्ये अग्रे पर्ये-
 वदन् प्रापच्छ्रित्यर्थः । कां । मूर्ध्नाम् । केन सह । बहनुना सह । तं च तां सूर्यो बहनुना सह सोमाय प्रापच्छ्रः तद्वदिदानीमपि

हे अग्ने, पुनः पतिन्योऽस्माभ्यं जावो प्रजया सह दाः देहि ॥ ॥ पुनः पत्नीरिति—पुनः सगृहीतां पत्नीं अग्निः आयुषा वर्चसा च सह अदात् प्रायच्छत् । अस्या अग्निदत्तायाः यः पतिः पुमान् स दीर्घायुः सच्च अरदः अतं संवत्सरदत्तं जीराति जीवतु ॥ ॥ सोमः प्रथम इति—जातां कन्यां सोमः प्रथममावीसच्च विविदे लब्धवान् । गन्धर्वः उत्तरः सन् विविदे । अग्निस्त्वृतीयः पतिः । ते तत्र पथान्मनुष्यजाः पतिः तुरीयश्चतुर्थः । इत्यष्टमस्तृतीये सप्तविंशो वर्गः ॥ २७ ॥ ॥ सोमो दददिति—सोमः गन्धर्वीयं प्रथमं ददत् । गन्धर्वोऽग्नये प्रादात् । अयो अपिच अग्निः इमां कन्यां रयिं चर्न पुत्राय महं अदात् ॥ ॥ इद्वैव स्तमिति—इद्वैव तं इहैवास्मिच्छोकं स्त भवतु । माविषीष्टं मापृथग्भूतं विश्वमायुर्व्यभुतं प्राप्नुतम् । किंच पुत्रैः नम्रभिः पौत्रैः सह स्वेगृहे मोदनानौ भवतमिति श्लेषः ॥ ॥ आ नः प्रजामिति—गृहमेवेदो आनः प्रजां जन्मयित्वाद्यावत्सो होमार्थाः । मृत्रितं च—‘आ नः प्रजा जनयतु प्रजापतिरिति चतस्रभिः प्रत्युचं द्रुते’ति । प्रजापतिर्देवो नोऽस्माकं प्रजामाजनयतु । अयमा च जस्ताय जरार्पयन्तजीविनाय समनच्छु संगमयतु । सा तं अद्रुर्मन्त्रलीः दुर्मन्त्रलरहिता सुमन्त्रली । यद्वा या मङ्गलाचारान्द्रूप-पति सा दुर्मन्त्रली ततोऽन्या अद्रुर्मन्त्रली वादृशी सती पतिलोकं पतिसमीपं आविश प्राप्नुहि । नोऽस्माकं द्विपदे शं भव । तथाच च-तुष्पदे शं भव ॥ ॥ अघोरचक्षुरिति—हे वधूः, तं अघोरचक्षुः क्रोधादभयंकरचक्षुः एषि भव । तथा अपतिमी भव । तथा पशुभ्यः शिवा हितकरी भव । सुमनाः सुवर्चाय भव । वीरसुः पुत्राणां येव प्रसवित्री देवकामा सोना सुलकरी च भव ॥ ॥ इमां त्वमिन्नेति—हे इन्द्र, तं इमां वर्षं सुपुत्रां सुमगां च कृणु कृषि । अस्यां बन्वां दश पुत्रानाधेहि । पतिं एकादशं कृषि ।

दशपुत्राः पतिरेकादशो यथा स्यात्तथा कृषि कण्ड ॥ ॥ सम्राज्ञी इति—हे बधूः, यशुरादिषु तं सम्राज्ञी भव । देवेषु देवैरेवित्यर्थः ॥ ॥ समञ्जन्विति—समञ्जान्तित्वेणा वरस्य दधिप्राप्तने वधूवरयोः हृदयस्पर्शने वा विनियुक्ता । तथाच सूत्रिणं 'समञ्जान्तु विधेदेवा इति इधि आस्य अतिप्रवच्छेदाज्यशेषेण वानक्ति हृदये' इति । विधेदेवाः सर्वे देवा नौ हृदयानि मानसानि समञ्जान्तु सम्यगञ्जान्तु अपगतदुःखादिकेशानि कृत्वा लौकिकवैदिकविषयेषु प्रकाशयुक्तानि कुर्वन्तिनित्यर्थः । आपञ्च समञ्जान्तु । तथा मातरिणा नौ हृदयानि संदधातु । आरयोर्बुद्धीः परस्परानुकूलाः करोतित्यर्थः । धाता च संदधातु । देव्री दात्री फलानां सरस्वतीत्यर्थः । सा च संदधातु संपानं करोतु ॥ २८ ॥ इत्यष्टमस्य तृतीयेऽष्टाविंशो वर्गः ॥”

“अथ प्रसङ्गात् विवाहयुतऋकषा इत्याद्यैतरेयब्राह्मणरगण्डयाज्यार्थः संयुज्यते । (पंचिका ३ खण्डः २३) स्तुतमनुशंसतीति विधिनलेन निष्केतल्यश्वस्य स्तोत्रपूर्वकलाहृदिस्यस्य साम आश्रयत्वेन वृचं विधातुमाख्यायि सामाह—ऋचववा इदमग्रे इति—यदिदमिदानीमृगाभितं सामोभयमेलेनरूपमधीमते तदिदमग्रे मेलनात्पुरा ऋगक्षरपदरूपा प्रथग्भूता साम च गीतिल्लपं पृथग्भूतमित्येनं द्वे अपि पृथगेवास्ता । तयोः परस्परमेलेनयोग्यतां प्रदर्शयितुमस्मिन्नेव सामनाक्यन्तर्भारः श्रद्दश्यते । सामेति नास्ति यदेतत्सेति पूर्वमक्षर तदेवंकं नाम तन्नामवाच्या ऋगासीत् । अम इत्येकं नाम तद्वाच्यं सामासीद । अतो मेलनयोग्यतायां सत्यां सैव ऋह साम प्रत्युपायदत्समीपमागल्योक्तवती—आवाप्तुमे भियुनं यथा भवति तथा संभवाय, तच्च संभवनं प्रजोत्पत्त्यर्थमिति । तदुक्तं साम निराकरोत् सामिनायं चावदत् । अतोऽस्माद्व्यहृद्भिर्भो ज्ञायानभ्यविभो मम सामो महिया तम्यात् 'विवाहश्च विवाहश्च

तुल्ययो'रिति न्यायविरोध इति । ततः साध्या तुल्यत्वसिद्धये ते ऋचौ संयुधयोरेत्य पूर्ववदुक्तमसौ । नचेत्यक्षरद्वयात्मको निपा-
तोऽयिकुन्दरर्थः । ते द्वे ऋचौ प्रत्यपि साम न समवदत संवादमङ्गीकारं नाकरोत् । पुनस्तत्र ऋचस्तिस्त्रयोभूतोपेत्य पूर्ववदुक्तमस्यः ।
तदानीं तामिलिभूमिः समवदत्संभवनं संयोगवकरोत् । यस्मात्संयोगः संभूतलक्षात्सामयुक्ताभिलिख्यभिर्मेग्भिः सामगाः स्तु-
वन्ति यत्ने स्त्रोत्रं कुर्वन्ति । तस्यैव व्याख्यानं लिख्यभिरुक्तावन्तीति । औद्गात्रं कर्म कुर्वन्तीत्यर्थः । अतएव शाखान्तरे श्रूयते—
'पङ्कं साम त्वरे क्रियते स्त्रोत्रियम्' इति । यद्यपि छन्दःसामनामकैः ग्रन्थ एकस्यामृषि सामोत्पन्नं तथाप्युत्तराख्ये ग्रन्थ आम्ना-
तेषु तद्वैषु प्रयोगकाले साम गातव्यम् । तत्र प्रथमापामृषि योनिरूपावां यस्माद्योत्पन्नं छन्दःसामग्रन्थे समाभ्रातं तद्वन्नलोक्तं त-
त्सादृश्येन द्वितीयवृत्तीययोगानं समूहनीयम् । एतदपि शाखान्तरे विहितम्—'यद्योन्मां तदुत्तरयोगीयति' इति । तस्मादौद्गात्रं
कर्म लिख्यभिर्मेग्भिर्निष्पद्यते । यस्मादाख्यानोक्तप्रकारेण लिख्यभिर्मेग्भिः साम संभिलं साम एकस्य मदिमा तुल्यः संयुक्तस्तस्माद्वो-
कैप्येकस्य पुरुषस्य सामस्यानीयस्य षड्यो वाया ऋग्ल्यानीया भवन्ति नतु विपर्ययेणैरुत्साः स्त्रियाः षड्वहः पतयः परस्परैकस्मर्येन
सद्वर्णमाना हस्यन्ते । यस्माद्वहश्चरयदादिरुषा सेरप्रनेन शब्देनाभिधेया साम चामन्नह्देनाभिधेयं सत्यथादुभयं संयुक्तं तत्समाभा-
भवचत्सादेहोभयात्मकस्तुनः सामनाम संपन्नम् ॥ उक्तार्थविद्वदं प्रशंसति—सामन्नभवतीति । ऋक्सामयोरैकत्वचेदिता यः स
सर्वरभ्यर्हितः तद्विहितो भवति ॥ लौकिकरुचान्तोदाहरणेनापि सामखल्यं प्रशंसति—योवा इति । यः पुमान्भूतिर्मय्यं प्रा-
प्नोति यत्र विद्यादुषाम्यां येषुलं प्राप्नोति स सर्गोपि सामन्नभवति येषु स्वकीयत्वबुद्ध्या समदष्टिर्मवति । अन्यथा सर्वे जनास्त-

मसामन्यः पथपातीति निन्दन्ति । अतः सामान्यरूपस्य लोके प्रशस्ततादत्राप्यधरपाठस्य गानस्य चैकत्वेन सामत्वं प्रशस्तमित्यर्थः ॥ नन्वस्तेन सामत्वं निष्केन्यद्वस्त्रे किमायातमित्याशङ्क्य सामसाद्वयेन शस्त्रप्रशंसं दर्शयति—ते वा इति । ते वै स एव वक्ष्यमाणाः क्षत्रावरपाः पञ्चसंख्याका अन्यत्पृथगेव शस्त्ररूपं भूत्वा वर्तन्ते । तथा हिंकारादयः पञ्च सामांशा वैश्वदेवावयवना अन्यत्पृथक्सामरूपे भूत्वा वर्तन्ते च शस्त्रसामनी स्वाहावादयश्च(?) वयवोपेते उमे कल्पेतां स्वव्यापारसमर्थे भवतः । आह्वानः शोसावोमिति मन्त्रः । स्तोत्रिये तु वै प्रथममध्यमोत्तमालिख मन्त्रः । याज्यान्ते पठितव्यो वपट्टारः । तदेतत्पञ्चकं शस्त्ररूपम् । उद्गात्रा पठितव्यः साम आदौ हिमित्येवं शब्दो हिंकारः । प्रस्तोत्रा गान्तव्यः सामावरपाः प्रस्तावः । उद्गात्रा गान्तव्य उद्गीयः । प्रतिहर्त्रा गान्तव्यः प्रतिहारः । अन्ते सर्वगीतव्यो भागो निघनम् । तदेतत्पञ्चकं स्तोत्ररूपम् । अतः सामसाद्वयेन निष्केन्यद्वशस्त्रं प्रशस्तम् ॥ प्रकारान्तरेण प्रशंसति—ते यदिति । यस्मात्सामशस्त्रयोरुक्तप्रकारेण प्रत्येकं पञ्चावयवत्वं संपन्नं तस्मात्पञ्चानां पङ्क्त्या योगादयं यज्ञः पाह्य इत्येवं शस्त्रादिपञ्चोऽपि चतुर्भिः पार्दैर्भुत्वेन च योगात्पाह्यः । अतो यज्ञपाह्यत्वप्रसिद्धिस्तत्वादनत्पशुसाम्याच्च शस्त्रं प्रशस्तम् ॥ पुनः प्रकारान्तरेण प्रशंसति—यद्विति । ‘वशाध्वरा विराडि’ति श्रुत्यन्तराऽशानामध्वराणां समूहो दक्षिणी या विराड्वन्ति तामभिरुक्ष्य पञ्चकद्वयात्मके शस्त्रसामनी समपद्येतां विराट्सदृशो जाते इत्यर्थः । यद्गु यस्मादेव कारणात्संख्यया विराट्साद्वयं तस्मादभिज्ञा एवमाहुः । दशसंख्योपेतायां शस्त्रसामरूपायां विरानि यज्ञो न्यवस्थिन इति ॥ पुनरपि शुद्धस्य पुरुषसाद्वयेन शस्त्रं प्रशंसति—आत्मा वा इति । येन तुचेन सामगाः स्तुवन्ति

संस्कारम्.

पिवाह.

॥३७४॥

ग स्तोत्रियस्तु नो निष्क्रेयस्त्यग्रसस्य प्रारम्भे शंसनीयः । स चात्मा वै गृहस्थशरीरस्थानीय एव स्तोत्रियं च नमनु द्वितीयो
यस्तुनः द्रवस्ते मोक्ष्यपदुरूपः । सच प्रजापुत्रपौत्रादित्यानीयः । येषं धान्या शस्त्रे प्रक्षेपणीया सा पत्नीस्थानीया ।
यः प्रगाथः न पशुव्यानीयः । यन्निविद्वानीयं मूक्तं तद्गृहस्थानीयम् ॥ एतद्वेदनं प्राशंसति—स वा इति । पशुभिश्च
नहिन इति शेषः ॥ (पं. ३ पं. २४) अथ निष्क्रेयस्त्यग्रसभागाः स्वरविशेषाश्च वक्तव्याः । तत्र प्रथमभागं विधत्ते—स्तो-
त्रियमिति । 'अभि लां शूर नोदुमः' (१।३।२२) इत्यस्मिन्त्रगाथे दृष्यं संपाद्य सामगाः स्तुवन्ति सोऽयं स्तोत्रियस्तमादौ शं-
तेत् । तस्य गृहस्थदेहव्यरूपस्य पूर्वमेवोक्तम् ॥ तस्मिन् स्तोत्रिये स्वरविशेषं विधत्ते—तं मध्यमयेति । अत्युचलमतिनीचतं च
यमो यानि नास्ति सा मध्यमा । यामता धनिता देवयजनदेश्याः शृण्वन्ति न तद्वहिर्देशस्थास्तावन्तं धनिं कुर्यात् । तेनात्मा-
नमेव देहमेव संस्फुग्ने ॥ वचान्तरं विधत्ते—अनुरूपमिति । स्तोत्रियेण सदृशस्तुचोऽनुरूपः । सचात्र 'अभित्या पूर्वपीतय इन्द्र-
मोमेभिरागः' इत्येव प्रगाथः । उभयोः प्रगाथयोः समानचन्द्रस्तात्समानदेवतारुतायानुरूपतम् । तस्मिन् दृचं शंसेत् । तस्य च
पुत्रादिप्रजाव्यानीयसानुरूपस्यमपेक्षितं पितापुत्रयोः कुलशीलादिना समानरूपतम् ॥ तस्य धनिविशेषं विधत्ते—स उचैरिति ।
स्तोत्रियभ्यनुरूपधिकं धनिं कुर्यात् । तथा सति स्वसादृषिम् पुत्रादौ संपादितं भवति ॥ ततो यद्वाधानेत्येतस्य धान्यायाः
नागनं विधत्ते—धान्यामिति । पत्नीतं पूर्वमेवोक्तम् ॥ स्वरविशेषं विधत्ते—सा नीचैरिति । अत्यन्वनीचो धनिः कर्तव्यः ॥
होतुरेतदेदनं प्रशंसति—अयतीति । वत्युः प्रतिशूलं च दतीति प्रतिवादिनी तद्विपर्ययेषानु कूलवादिनी भवति ॥ पिवा सुतस्य

संस्कारम्.

विवाह.

॥३७५॥

स्थानभूतं तदेव मण्डलं प्रजापतेरप्यायतनं स्थानम् । आदित्यमण्डले प्रजापत्युपासनस्याभिधानात् । तदेव मण्डलं स्ताराल्यं पार-
 तज्याभावात् ॥ उपसंहरति—ऋओतीति । एकविंशतिसंख्याभिरेताभिऋग्मिरेतं यजमानं समृद्धं करोत्येव । अभ्यासोऽध्या-
 यस्तन्मात्रार्थः ॥ (पं० २ खं० ६) नवमभागमन्त्रा व्याचष्टे—अवध्यगोहं पुरीषगृहनस्थानं पार्थिवं रत्न-
 त्रात्पृथिवीसंन्यमेव रत्नत । अग्नोरध्यगुन्देनौपमयेवोच्यते पुरीषस्य पशुमदित्वस्यौपधिविकारत्वात् । ओपधीनां जेयमेव भूमिः
 प्रतिष्ठाश्रयः । तज्यायासति एनमृगवज्रं स्रक्कीवायामेव प्रतिष्ठायां भूमिरूपायामन्ततः पशुविशसनान्ते प्रतिष्ठापयति ॥ (पं० २
 खं० ४०) यत्नस्थान्ते यज्यां विषत्ते—याज्यया यजतीति । अन्नदन्द्भ्येति जेयं याज्या पूर्वमुक्ता तथा यजति । यागार्थं याज्यां
 पठेत् । याज्याच प्रसिद्धं प्रदानरूपैव । तथाच हविष आदानप्रदाने क्रमेण पुरोनुवाक्यायाज्याधीने शुत्यन्तरे श्रूयेते—‘पुरोनु-
 वाक्यया आदत्ते प्रयच्छति याज्यया’ इति । अतः प्रदानरूपत्वादिदं पुण्यैव लक्ष्मीः । शास्त्रीयतात्पुण्यत्वम् । फलस्य लब्धिर्हेतुत्वाद्वा-
 क्षणस्य दर्शनहेतुत्वाद्वा लक्ष्मीत्वम् । अतो याज्यापाठेन पुण्याया एव लक्ष्म्याः संभावनासंस्कारो भवतः ॥ (पं० ३ खं०
 २९) यथावाञ्च इति । यच्च ये केचिद्वाञ्चो नाभेरर्गाधीने तृतीयस्थानीये देशे वर्तमानाः पाशुगुह्यादयोऽद्याञ्चः प्राणाः अल्पी-
 यांस इति शेषः ॥ तस्मिन्नेव वैश्वदेवगुह्ये द्यावापृथिवीदेवार्कं शृक्तं विषत्ते—द्यावापृथिवीयमिति । इह मनुष्यजन्मनि इय-
 मेव भूमिः प्रतिष्ठा आश्रयः । अग्नौ जन्मान्तरेऽसायेव बुलोकः प्रतिष्ठा आश्रयः । एवं द्यावापृथिव्यायेव प्रसिद्धे यस्मात्तस्मात्तदी-
 यमृक्तसंसेनैनं यजमानं प्रतिष्ठारूपयोर्द्यावापृथिव्योरेवावस्थापयति ॥ (पं० ३ खं० ५०) सूक्तानां द्विदेवतारुतं प्रदो

सति—इन्द्रमिन्द्रेणेति । इन्द्रेण सह इन्द्रं युगं यूता वरणबृहस्पतिविष्णुदेवताः क्रमेण श्रव्यन्ते । इन्द्रं च लोकं स्त्रीपुरुषरूपं मिथुनं साहस्रान्मिथुनादयत्परूपं मिथुनं प्रजायते । ततो इन्द्रशंसनं यजमानस्य प्रजात्यै भवति ॥ वेदनं प्रशंसति—प्रजायत इति । शुक्लिणां यमाणां होमकाणां सुक्तानि विधाव पोतुर्नेष्टुश्च मन्त्रान्तराणि विधवे—अथ ह्येते इति । प्रैपग्रन्थे पञ्चमे सूक्ते होता यक्षदित्यादिकौ द्वितीयाष्टमौ मन्त्रौ पोतुर्द्विष्टुयाजौ, तथा तत्रैव तृतीयनवमौ मन्त्रौ नेष्टुर्द्विष्टुयाजौ इत्येवं चत्वार अतुया-जास्ते मिलित्वा पोतुर्संवन्धाचेष्टुर्संवन्धाश्च पोत्रीया नेष्ट्रीयाश्च मरन्ति । तथा प्रस्थितयाग्याः पोतुस्तिष्ठ ऋचौ नेष्टुश्च तिस्र ऋच इत्येवं पक्षुचो भवन्ति तदेतन्मन्त्रदशकं प्रशंसति—सा विराडित्यादिना । सा पूर्वोक्ता मन्त्रसमष्टिर्दक्षिणी दशसंख्यायुक्ता सती पिरादुच्छन्दः संपद्यते । ‘दशाक्षरा विराद’ इति श्रुत्यन्तरात् । तत्तेन दशसंप्रयोगेण दक्षिण्यां दशसंख्योपेक्षायां विराजि यज्ञमु-त्तिजः प्रतिष्ठापयन्ति ॥ (पं० ४ स्तं० १०) पुनरप्यन्ये द्वे ऋचौ विधवे—मही चौरिति । मही चौरित्येका । तेहीति द्वितीया । उभे जप्युचौ घावापृथिवीदेवताके । ते च घावापृथिव्यौ सर्वेषां प्राणिनामाधारभूते । इह मनुष्यजनमनि इयमेव पृ-थिनी प्राणिनामाश्रयः । अमुन जन्मानन्दरेऽसौ ब्रुलोक आश्रयः । तथासति घावापृथिवीययोर्ऋचोः शंसनेनोभयोरपि प्रतिष्ठा-रूपयोर्लोकयोरेनं यजमानं प्रतिष्ठापयति ॥ (पं० ५ स्तं० १५) धारयन्नित्यस्य पुनः पुनः पठितस्यानुवादेन तदभिप्रायं सदृष्टान्तं दर्शयति—धारयन्धारयन्निति । होताऽग्निन्मूक्ते चतुर्षु पादेषु धारयन्धारयन्निति पुनः पुनः पठित्वा शंसति तस्य सोऽभिप्राय इति सोऽभिधीयते । अन्तः शस्त्रस्थानसानग्रदेशस्तस्य प्रशंसात् प्रकर्षेण संसनाच्छैथिल्यादयं होता निमाय मीति

आप्तवान् । संमनपरिहारार्थं दृष्टान्तोऽभिषीयते । तद्यथा लोके रज्जुं निर्दिमाणः पुरुषः पुनराग्रन्थं पुनःपुनराग्रन्थाग्रन्थं पुनर्निग्रन्थं पुनःपुनर्निग्रन्थनिर्ग्रन्थं तस्या रज्जोरन्तं वस्तीयात् । दीर्घरज्ज्वा अग्रं स्रष्टुं पुनः प्रष्टवः प्रत्याकृष्य वेष्टनं कृत्वा ग्रन्थनं नाम तस्य द्वाभ्यां निर्ग्रन्थनामको दृष्टान्तः । अन्योऽन्यभिषीयते—यथाचा लोके चर्मकार आर्द्रस्य चर्मणः संकोचनिवारणाय भूमौ तरग्रसार्यं दृढमाकृष्य चर्मणोऽन्ते मयूखं छज्जुं चर्मणो धारणाय भूमौ निद्वन्धात् दंडं भूमिश्रविष्टं कुर्यात् । होतुः पुनर्धरत्य-
 चिति शंसनं यदस्ति तदेतत्तादृजं पूर्वोक्तदृष्टान्तसमानं द्रष्टव्यम् । तदेतच्छंसनं यदस्य संतत्यै भवति ॥ ॥ (पं० ६ सं० २६)
 अथ सुनक्षत्र्याविषये कंचिद्विशेषं विधत्ते—दक्षिणा अन्विति । दक्षिणासु नीतासु वा दक्षिणा अतु यथात् सुनक्षत्र्या संतिष्ठते समाप्यते । सुनक्षत्र्याया याग्रूपत्ताद्विषयायाश्चाग्ररूपत्तादन्ततः समाप्तिवेलायामिमं यज्ञमन्त्राद्ये वाचि द्वयोरेवैतयोः प्रतिष्ठापयन्ति प्रतिष्ठितं कुर्वन्ति । अभ्यासोऽध्ययसमाप्त्यर्थः ॥ ॥ (पं० ७ सं० १८) राजसूयकृतावभिषेचनीयास्त्ये कर्मणि यदा राजा-
 भिरिक्तो भवति तदानीं तस्मै राज्ञे तदाख्यानं होता कथयेत् । तत्रैतद्व्यं दर्शयति—हिरण्यकशिपाविति । होता यदोपा-
 ख्यानं कथयति तदानीं हिरण्यकशिपौ सुवर्णनिर्मितमूर्तं निष्पादिते कशिपौ स होतोपविशेत् । तदाख्यानमज्येऽज्यमुध्रं हिरण्य-
 कशिपावासीनो ग्रह्यमाणं प्रतिगरं कुर्यात् । हिरण्यस्य यद्योदितुलाद्यश्चस्तम् । तथासत्येनं राजानं यद्यसैव समृद्धं करोति ॥ ॥
 (पं० ७ सं० २०) स राजा यस्मिन्नेवाहमि दीक्षितुष्टुशुक्तस्तस्याहः पूर्वोक्तकाल एवोद्यन्तमूर्धं गच्छन्तमादित्यमृग्यजुर्व्योमपति-
 ष्टुः । इदं श्रेष्ठमित्युचः प्रतीकं । देवसवितरित्यादिकं यजुषः—देवसवितरिति । हे देव सवितः, देवयज्यायै देवसंवन्धियागार्थं

मे मलं देवयजनं देवोचितयागदेशं ह्रीत्यनेन प्रकारेण प्रक्षालयन् । अक्षोपस्थानं यजुषा याचनमिति व्यवसया द्रष्टव्यम् ॥ राज्ञा याचितस्यादित्यस्य प्रत्युत्तरं संपादयति—स यत्तत्रेति । आदित्यो यद्यदि तत्र तदानीमनेन राज्ञा याचितः सद्युत्तरां यत्र स्वयं तिष्ठति तस्मादनन्तरमायिनीं दिशं प्रति सर्पति सर्पणैर्वीर्येण तद्वदामि इत्येवमुक्त-
रमाह ब्रूते । लोकेऽपि पृष्टः पुरुषो वाचा वा हस्तशिरश्चालनादिनैर्वीर्येण प्रयच्छति तद्वदामि सर्पणमेवोत्तरमस्तु । सर्पण-
स्याभिप्राय औत्तथा ददामीत्यनेन कथितः । ॐ सद्युक्कयद्वीकरोमि तथा तेनैव प्रकारेण देवयजनं ददामि ॥ तामेतां देवयजन-
याचनं प्रशंसति—तस्य हतेति । यः पुमान्शत्रियः स्वयं राजा सन्नेवमृचादित्यमुपस्थापय जजुषा याचयिता ततो देवयजनं नि-
धित्य वीर्येण वीर्यां प्राप्नोति तस्य राज्ञः सन्निधा देवेन असत्स्यानुज्ञातस्य रिष्टिर्दिसा काचन काचिदपि न भवति । न कैवलं हिं-
साराहित्यं किन्तु सरोचरिणीं विनेदिने वर्धमानां श्रियमश्नुते प्राप्नोति । किञ्च प्रजानां सर्वोत्तमैर्धर्मैः ईश्वरत्वं नियमनसामर्थ्यमा-
धिपत्यमधिप्राय पालयितुं तत्तद्योगक्षेमसंपादनमश्नुते प्राप्नोति ॥ (पं० ८ खं० ६) देवास्तु त्वेत्यस्यार्थोऽभि-
र्गायत्र्येत्यादिना स्पष्टीकृतः । उक्तमर्थं भवत्संवादेन द्रवयति—ते एते देवस्तु त्वेति परस्परसहिते कयाचिद्वचा-
भ्यनूच्येते । सेषभृगत्रेरित्यादिका येन गायत्री सेषभृगेः सद्युक्ता सहवासिन्यभवदिति तस्या अचोऽर्थः ॥ क्षत्रियस्यारोहणं प्रशं-
सति—कल्पते ह्येता इति । यः पुमान्स्वयं क्षत्रियः सन्नारोहति एता देवता अद्य स्वयमप्युक्तेन प्रकारेणैतामासन्दीमारोहति
असौ क्षत्रियाय योगक्षेमः कल्पते सिद्ध्यति । अप्राप्तस्य लाभस्य प्राप्तिर्योगः । प्राप्तस्य वस्तुनो रक्षणं क्षेमः । योगसहितः क्षेमो यो-

गक्षेमः । किंचाद्यं क्षत्रिय उत्तरोत्तरिणीं दिनेदिने वर्धमानां धियं प्राप्नोति । तथा सर्वासां प्रजानामैश्वर्यं नियामकतमाधिपत्यम-
चिरकृतेन पालनं च प्राप्नोति ॥ ॥ (पं० ८ खं० १५) अमियेकं विधत्ते—साम्राज्यमिति । अयं क्षत्रियः सर्वेषां राज्ञां मध्ये
श्रेष्ठ्यायाधिपत्यान्तगुणयुक्तो भवेत् । समस्तपक्षाधी देवतः फालतः सर्वव्यापी स्यात् । आऽन्तात्समुद्रतीरपर्यन्तं सार्वभौमत्वं दे-
हव्याप्तिः, आपरार्थत्वं परार्थशब्दाभिधेयफालतसंस्थापर्यन्तं सार्वार्थ्यपत्वं कालव्याप्तिः, एवंविधो भूला समुद्रपर्यन्तायाः पृथिव्या
एकपत्र राजाऽस्तित्यनयेच्छयाचार्यो महामियेकेण तमभिपिञ्चेत् ॥ ॥ (पं० ८ खं० १८) अमियेक्ष्यन्नेतयश्चेत्पुक्तं मन्त्रं दर्शयति—
निपसादेति । पूर्ववद्याख्येयम् । अभिमन्त्रणादूर्ध्वमभियेकप्रकारं दर्शयति—तमेतस्यामिति । इन्द्राभियेकवाक्यवद्वाख्येयम् ॥”

अथ विवाहप्रयोगः ॥ आचार्यगृहे कृतसमावर्तनो वरः स्वगृहं समेत्य प्रागुक्तलक्षणां कन्यां कुलतो गुणतश्च सम्यक्परीक्ष्य
अष्टादशविधजन्मयोगमेकविद्यतिदोषरहितं लग्नं च विचार्य अन्तर्लक्षणज्ञानार्थं विष्णुपुराणोक्तमचनपूर्वकं सम्यङ्निरीक्ष्य तत्प्रभे-
रेव संतोषकरीं कन्यां शुभतिथीं परितृप्तीयात् । तत्रायं क्रमः—युगमान्त्राखणान् तथाविधपुरन्धीभिः सहितान् पितुरात्मान्
प्रशस्ताचारकर्मणः—अनुक्षरा क्रुद्धवः सन्तु पन्था० इति मन्त्रशुभार्थं कन्यागृहं प्रति प्रहिषुयात् । अथवा नारदोक्तरीत्या शुक्राम्बरधरो
वरः स्वयमेव पूर्वोक्तब्राह्मणैराशीर्विचनयुक्तैः पुरन्धीभिर्गन्धपुष्पास्रतताम्बूलैर्गीतवादीश्च सह कन्यागृहं गच्छेत् । ततो ब्राह्मणाः शुभे
पीठासने प्राञ्जल्या आसीनाया दातृदातिवान्धवोपेतायाः कन्यायाः पाणौ फलं प्रदाय वरेण सह प्राञ्जुलमासिता कल्याणे काले
कन्यां दृणीरन् । तत्रायं क्रमः—‘वसिष्ठोत्रोद्भवायाश्च प्रपात्रायाश्च पौत्रायाश्च पुत्राय शुतधीलनाङ्गस्यै वराय । वत्स-

गोत्रोद्भवामग्न्य ग्रणीत्रीमग्न्य पौत्रीमग्न्य पुत्रीं सुशीलानास्त्रीभिर्मां कन्यां भार्याताय वृणीमहे इति ग्र्युः । अथ दाता भार्या-
 ज्ञातिन्युत्तमेतो ययोक्तमन्य वृणीष्वमिति त्रूयात् । एवं पुनर्द्विः प्रयुज्य प्रदास्यामीतिचौचैस्त्रिर्न्यात् । अथ ब्राह्मणा उक्तस्व-
 रत्ययनाः शिवा आपः सन्तु सीमनस्वमस्तु अक्षतं चारिष्टं चास्तु दीर्यमायुरस्तु आन्तिःपुष्टिस्तुष्टिश्चास्तिस्त्युक्ता एतद्वः सत्यम-
 स्तिवति त्रिरनूय । ॐ समानी वु आर्कृषिः समाना हृदयानि वः । समानमस्तु चो मनो यथा वुः सुसहासति । प्रसुगमन्तां धियस्ता-
 नस्व सुक्ष्मणिः इति पठेयुः ॥ ततः कन्यादाता कन्यायाः विवाहसौभाग्याद्यभिवृद्धार्थं दक्षीपूजनं करिष्य इति संकल्प्य शची-
 पूजा कुर्यात् । तत्रायं क्रमः—पानस्थितसिततण्डुलेषु दक्षीमावाहयेत् । तत्र मञ्जौ—त्रैलोक्यवच्छभां दिव्यगन्धमालयाम्भरा-
 न्विताम् । सर्वलक्षणसंयुक्ता सर्वाभरणभूषिताम् ॥ अनर्घ्यमणिमालाभिर्भासयन्ती दिगन्तरम् । विलासिनीसहस्रांघैः सेव्यमानाम-
 हर्निशम् । एवंविधा दक्षीमायाश्च पौत्रशोपचारैरभ्यर्चयेत् । ततः कन्या तां देवी प्रार्थयेत् । तत्र मन्त्रः—देवीन्द्राणि नमस्तुभ्यं
 देवेन्द्रप्रियनामिनि । विवाहं भाग्यमारोग्यं पुनलामं च देहि मे ॥ इति । ततः पुरन्ध्रयो वधूवरयोर्नीराजनादिकुलधर्मन्युयुः ॥

एवं वरः कन्यापरिश्रहणं कृत्वा विवाहदिनात्पूर्वेषुः स्वस्तिवाचवाङ्कुरार्पणग्रहयज्ञान्संकल्पपूर्वकं कुर्यात् । वधूगृहेऽपि कन्यापिता
 कुर्यात् ॥ [अभ्यङ्गलानपूर्वकं माङ्गलिकेष्वमङ्गलतिलकधारणाद्युभयत्र समानम्] तत्र वरस्य संकल्पप्रकारः—कृतनित्यक्रियः प्रा-
 णानापग्न्य देशकाली संकीर्त्य मम देवर्षिपितृर्णापाकरणहेतुभूतधर्मप्रज्जोत्पादनसिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरग्रीत्यर्थं कन्याप्रतिग्रहं कर्तुं
 तदादौ तदङ्गभूतं स्वस्तिवाचनं करिष्ये इत्येवं सर्वत्र संकल्पं कुर्यात् । ततः कन्यापितापि मम कुमार्याः जातकर्मादिसंस्कारैः संस्क-

तायाः अनादिसिद्धश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणविहितविधिचारपरंपराप्राप्तसकलवैदिकलौकिकमन्त्रलाचरणाधिकारसंपादकसुवासिनीतन-
सिद्धिद्वाराशीपर० मत्स्यपुराणोक्तप्रकारेण षोडशमहादानान्वर्तितसालंकृतकन्यादानमनुचरत्र कर्तुं कामः तदादौ वाम्बुदानरूपकं कन्या-
दानमहं करिष्ये तव ब्रूयतस्त्वस्तिवाचनं करिष्ये इत्येवं संकल्पं कुर्यात् । ततो विधियगस्तिना नान्दीश्राद्धं कारयेत् । तत्र संकल्पः—
मम कुमारस्य विवाहकाले पितृवृत्तिद्वारा श्रीपर० नान्दीश्राद्धं करिष्ये इति संकल्प्य कृत्वा । ततो विधिवत्कौतुकमूनं कारयेत् ।
तत्रायं क्रमः—आचार्यो मङ्गलनायनादे कृते पूर्वकृतानुरूपालिकासमीपे दर्भोपरि पूर्णकलशं निधाय तत्समीपे साक्षतकांस्यपात्रं नि-
धाय पञ्चगुणीकृतकार्पासोद्भवं मृतद्वयं निर्माय तण्डुलोपरि निधाय तत्समीपे चरमुपवेश्य ऋत्विग्भिः सह कुम्भोदकं दर्भग्रैः तत्सूत्र-
द्रव्योपरि समञ्जमभिपिञ्चेत् । तत्र मन्त्राः—[ॐ भूर्भुवःस्वः सावित्र्या सगिर्मर्देदादिभित्तया । आपोदिष्ठादिकाब्जिह्वैः शुद्धवत्स्ययम-
र्षेणः ॥ शर्धवत्स्यः सस्तिमत्यः पायमान्यस्तथैव च । रत्नोद्दणं च रात्रिं च कृणुष्वेति तथैव च । तरत्समन्दीपुरुषं विष्णुसूक्तं तथैव च ।
अतो देवा अवन्तिवति परोमात्रा तथैव च । श्रीसूक्तं छिनसंकल्पं वायुसूक्तं तथैव च ।] मुञ्चामितेति सूक्तं च सोनापृथिवी भवेति
च । ब्रविणोदाः सवितेति नवोविद्युन्नयेति च । उल्लङ्घ्यापिङ्गलैर्तेर्मधैरभिषिन्त्य जातवेदस इत्युच्यते सूत्रद्वयं मन्त्राष्टरूपा गन्धेन
लेपयित्वा तत्तत्सूत्रद्वयं शुद्धस्मले प्रज्ञातं निदध्यात् । तस्मिन्नेव दिवसे कन्यादाता स्वआशानुसारेण स्वस्तिवाचनाङ्कुरार्पणग्रहयज्ञना-
न्दीथादानि कृत्वा । कन्यायाः पूर्वसंस्कारातिपचिपद्ये—उपनयनप्रकरणोक्तप्रकारेण प्रायश्चित्तपूर्वकममचक्रान्तं संस्कारान्कुर्यात् ॥

पाठा०—१ विदमर्माकृतो मागो प्रत्यह्ये न इत्येते किन्तु मुषानीकायेन सगृहीतमग्निः ।

अथ जलयन्त्रविधिः ॥ अब ज्योतिषिको रत्नार्थोक्ताभिते अवोदिते वा चक्षुयुग्मेन चेष्टिते स्वर्णयुते शुद्धजलपूरिते तण्डुलो-
परिस्थिते नवकलशे ताग्रमयजलवर्धं समन्त्रकं स्थापयेत् । तत्र मन्त्रः ॥ 'मृत्स्थं तमसि यच्चाणां ब्रह्मणो निर्मितं पुरा । दोषा(भन)
भावाय दंपत्योः कालसाधनकारणम्' इति ॥ इति जलयन्त्रविधिः ॥ अस्य घटनं पूर्वोक्तमवसेयम् ॥

धरस्य वधूणुहृदयमन्त्र ॥ ततो वरः परेषुः कृतनित्यक्रियो विधिवत्स्तुतिवाचनं कारयित्वा ब्राह्मणैः सह सत्तिकाहारं भुजत्वा
इष्टद्वीतं नवं येतं सदृशं परेणापृतं वस्त्रयुग्मं धृत्वा अलंकृतः स्वर्गीष्टदेवतां पित्रादर्धं नमस्कृत्य प्रतोदपाणिर्ध्याविभयमथावि-
मानमारुह्य घृतस्तिच्छन्नः स्वर्धितैर्शोतियान्धर्वैर्मङ्गलतृणैर्मङ्गलसंज्ञकदर्पणपूर्णकलशकन्यापुष्पाधृतदीपमालाचञ्चलजैः शुक्लान्न-
रर्पैः कनिकद-अपनिलयन्ताम् इति सुमङ्गलभूक्तपठनपरिष्ठादणैः पुरन्धीभिश्च सह वधूयुहं गत्वा तद्भारदेशे प्राञ्चुराः स्त्रित्वा
नीराजनपूर्णकुम्भयुक्तैः पुरन्धीजनैः प्रस्थुयानो नीराजितोऽन्तर्गृहं प्रविश्य तत्र सोचरच्छेदं हरितदमर्त्तीर्णं चतुष्पादे भद्रपीठे
प्राञ्चुरा उपविशेत् । ततो दाता तस्य पुरस्तात्प्रत्यक्षदुर्गां मुखाम्तामलंकृतवामहृदवाससं गन्धाञ्जलिमां स्रग्गिणीं भुक्तवतीं कन्यां
तथापिध आसने उपवेश्य तां पुरस्कृत्य सामास्य उपविश्य आगताय धराय तच्छासोक्तविधिना मधुपर्कं कुर्यात् ॥ ॥

अथ मधुपर्कविधिः ॥ तत्रायं क्रमः—पादार्थमर्घ्यार्थमाचमनीयार्थं शुद्धाचमनीयार्थं च जलपात्रचतुष्टयं मधुपर्कयानं गां पञ्च-
विश्रुतिदर्भरवाग्नं वामावर्तेन कृतं विष्टरं च संपाद्य आचम्य प्राणानायम्य देवकाश्रीं संकीर्त्य कन्यागर्भेने गृहमागताय धरायासौ
स्वागताय कन्यादानाङ्गभूतं मधुपर्कं वरशासोक्तविधिना करिष्ये इति संकल्प्य प्रागुक्तलक्षणं दर्भमयं कूर्चं विष्टरो विष्टरो विष्टरो

इति त्रिनिवेद्य आसनार्थं यथाय दद्यात् । वरोमि वसिष्ठमुद्रद्वये कूर्चं अहं वर्णेति मन्त्रमुच्चार्य । अहंवर्णेत्यस्य चामदेवो विष्टरोऽनुष्ठुप् । विष्टरोपवेधानेवि० । अहं वर्णं सत्वातानां विद्युतामिव सूर्यः । इदं तदवितिहासि यो मा कथाभिदासति । इत्युपविश्य ततो दात्रा पादपादंयाद्यमिति त्रिनिवेदितेन तलेन क्रमात् प्रक्षालितदक्षिणसन्ध्यचरणौ लौकिकेनोदकेनाचम्य । पूर्ववत्त्रिनिवेदितमर्घ्यमञ्जलिना प्रतिगृह्य । ततस्त्रिनिवेदिताचमनीयं प्रतिगृह्य तस्यैकदेशं गृहीत्वा अष्टलोपलक्षणमसीति पीत्वा लौकिकरुजलेनाचम्य । मध्येमार्ग-
नीयमानं मधुपर्कं मित्रस्य सा चक्षुषा प्रतीक्ष्य इत्येतेष्वप्य मधुपर्कौ मधुपर्कौ मधुपर्क इति त्रिनिवेदितं मधुपर्कं देवस्य सा सयितुः प्रस्तुत्यैऽधिनोर्बाहुभ्यां पूज्यो हस्ताभ्यां प्रतिगृह्णाति । इत्यञ्जलिना प्रतिगृह्य । मधुवाता ऋतायत इति त्वेनावाप्तुलो वीक्ष्य त-
त्प्राप्तं सन्ध्यहस्ते धृताकुष्ठानामिकाभ्यां मधुपर्कं त्रिः प्रदक्षिणमालोढ्य अङ्गुलिगतं मधुपर्कं यस्या गायत्रेण छन्दसा भक्ष-
यन्तिवति पुरस्तादभिक्षिपेत् । एवं रुद्रास्त्वा त्रैष्टुभेन छन्दसा भक्षयन्तिवति दक्षिणतः । आदित्यास्त्वा जागतेन छन्दसा भक्षय-
न्तिवति पश्चात् । विश्वे सा देवा आनुष्टुभेन छन्दसा भक्षयन्तिवत्युत्तरतः क्षिप्वा । भूतेभ्यस्तेति प्रत्युद्गृह्णं मन्त्रमुच्चारयन्मभ्यानि-
रुद्वा त्रिरक्षिप्य मधुपर्कपात्रं भूमौ निधाय मधुपर्कैकदेशं गृहीत्वा विराजो दोहोसीति ग्राह्य लौकिकेनोदकेनाचम्य । पुनरेक-
देशं गृहीत्वा विराजो दोहमञ्जीयेति द्वितीयं ग्राह्य पूर्ववदाचम्य । पुनः पूर्ववद्गृहीत्वा मयि दोहः पद्यायै विराज इति ग्राह्य पूर्व-
वदाचम्य मधुपर्कदोषमुद्रसुरोऽष्टु निक्षिप्य पूर्ववन्निवेदिताचमनीयौदकमेकदेशतो गृहीत्वा अमृतापिधानमसीति पीत्वा पूर्ववदा-
चम्य पुनराचमनीयजलं गृहीत्वा सत्यं यदाः श्रीर्मयि श्रीः अयतां इति मन्त्रमुच्चार्य निरवशेषमाचमनीयमाचम्य पुनर्लौकिकेनोद-

केन द्विराचम्य । गौर्गौर्गौः इति विनिवेदितां मां मातारुद्राणामित्यस्य मार्गवो जमदग्निर्गोविहिषुप् । माता रुद्राणो दुहित्वा वर्मनां स्वसर्गद्वित्यार्नाममृतस्य नाभिः । प्रजुवोचं चिकित्से जनीयु मागामर्नागामर्दिति वधिष्ट । इति मन्त्रं जपित्वा ओमुत्सजतेत्युक्त्वा विसर्जयेत् । अत्र द्वितीयक्षोषवीतधारणं केचित् । अथ दाता वरं गन्धादिभिरभ्यर्च्य पश्चात्तेन सहगताग्न्यनूतनपि संपूजयेत् । इति मधुपर्कः ॥

अथ जलशुद्धिः ॥ अथोत्तरत्र फर्तव्यकन्यादानाद्यर्थं विनियोज्य जलस्य शुद्धिं कुर्यात् । तत्रायं क्रमः—दक्षिणतः पुरोधा उ-
दस्तुत उपविश्य वपुःपरयोर्मध्ये प्रागग्रोदगग्रान्दर्मानास्तीर्य तैजसं पूर्णकलशं निधाय त्रीह्रियानोप्य गन्धादिभिरलंकृत्य दूर्वा-
पङ्कवैपुलमपलीर्य अलिलङ्गाभिरुक्तिभिरभिमन्त्रयेत् । अथ दत्ता ॐ गुणपाहं भवन्तो भवन्तो भवन्तो भवन्तो भवन्तो ॐ स्वादि
सौमनस्यमस्तु । अक्षतं चारिर्हवास्तु । दीर्घमायुःश्रेयःशान्तिः पुष्टिस्तुष्टिवास्तु । त्रिधिकरणसुहृद्वर्जनशत्रुसंपदस्तु इत्युक्त्या भार्यादिस-
त्तारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं कन्यादानं करिष्य इति संकल्प्य वरं वस्त्रभूषणादिभिर्यथाश्वरस्यलंकृत्य तथा कन्यां चालंकृत्य घरहस्तौ

पाठ०—१ वाह्यारणेन करेणासा कन्यवागागुरपादधिष्णमाणसतसा दादलावदन्नादशण्डानुश्रान्मित्रीषनुंमातमनय भीलस्त्रीनारायणप्रोत्तये नामसिवाहः
 भित्तिना कन्मादान करिण्य इति विदोप सर्वेन प्रदोषामन्येषु ।

द्विरण्यं निधाय सपत्नीक उत्थायोदधुरा एव पूर्वाचिंतकलञ्चं सहलौ गृहीत्वा कन्यां संगृह्य—कन्यां कनकसंयन्तां कनकाभरणै-
र्भूताम् । दास्यामि विष्णवे तुभ्यं ब्रह्मलोकजिगीषया ॥ विग्रंभरः सर्वभूताः सर्वदेवताः । इमां कन्यां प्रदास्यामि पि-
नूणां तारणाय च । इति मन्त्रमुच्चार्य । यत्सगोत्रोद्भवाममुष्य प्रयौत्रीममुष्य पौत्रीममुष्य पुत्रीं सुदीलानाङ्गीभिर्मां श्रीरूपां प्रजाप-
तिदेवताकां कन्यां वसिष्ठगोत्रोद्भवामामुष्य प्रयौत्रयामुष्य पौत्रयामुष्य पुत्राय श्रुतदीलनाम्ने श्रीधररूपिणे वराय तुभ्यं मम
समस्तपितृणां निरतिशयसानन्दबालोक्तास्वादि कन्यादानकल्पोक्तसमग्रकलावाप्तिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीतिकामोहं प्रजासहस्रक-
र्मभ्यः संग्रहं प्रतिगृह्णातु भवानिति तुवन् वरस्व याणादुदकं निषिञ्चन् प्रजापतिः प्रीयतामिति मनसा स्मरन् ॐ स्वस्ती-
त्युक्त्वा—गौरी कन्यामिमां विप्र यथाशक्ति विभूषिताम् । गोत्राय धर्मणे तुभ्यं दत्तां विप्र समाश्रय ॥ कन्ये ममाग्रतो भूयाः
कन्ये मे देवि पार्श्वयोः । कन्ये मे पृष्ठतो भूयास्तद्दानान्मोक्षमाप्नुयाम् । इति प्रार्थयेत् । अथ परः ॐ पुण्याहं भवन्तो ह्यवन्ति-
त्यादि दानवदुस्त्वा तथा प्राद्वर्णैरप्युक्ते ततः कन्यादक्षिणां सममिमृश्य क इदं कन्या अदात्कामः कामायादात्कामो दाता कामः
प्रतिग्रहीता कामं समुद्रमाविद्या कामेन त्वा प्रतिगृह्णामि कामैतत्ते वृष्टिरसि पौंस्त्वा ददासिति जपिता प्रजापतिमनुस्मृत्य धर्मप्रजा-
सिद्धयर्थं कन्यां प्रतिगृह्णामीति ब्रूयात् । पुनरेनं कइदं कस्मा अदादित्यारभ्य प्रतिगृह्णामीत्यन्तं द्विः प्रयुज्य धर्मं चार्थं च कामेच ना-
तिचरितव्येत्युक्ते नातिचरामीति वरो ब्रूयात् । अथ ॐ स्वस्तीति ब्रूयात् । अथ पुरोधा दानवरो पश्यन् क्रतस्य हि शुरुषः सन्ति

पाठाः—१ पञ्चमूला । २ सर्वतो भूता ।

पूर्ववितृचस्य चामदेयोऽथेस्त्रिमुप । ॐ स्तस्य हि शुक्लः सन्ति पूर्वीर्ऋतस्य धीतिर्बुद्धीनादि हन्ति । स्तस्य श्लोको वधिरातर्तद्
 कर्णो बुधानः शुचिर्मान आयोः ॥ स्तस्य इह्य प्रकृषाणि सन्ति ब्रूणि चन्द्रा वरुणे वर्षपि । स्तेनं दीर्घमिपणन्तु पृक्षं स्तेनं गार्ध
 स्तमा विवेशुः ॥ स्तं ये मान स्तमिद्रेनोन्मृतस्य शुष्मस्तुर्या उ गन्धुः । स्तार्यं पृथ्वी बंहुले गभीरे स्तार्यं धेनु परमे दुहाते ॥
 इति तिस्रः ऋचो अपित्वा एतद्दः सत्यं सच्चिदमदास्त्विति नृवाच ॥ ॥ अथ निरीक्षणम् ॥ अथाभ्यां परस्पर मन्त्रवधिराक्षणं कर्तव्यम् ।
 तत्रायं क्रमः—ब्राह्मणाः स्वर्लंकुने चेन्मनि सुमङ्गलगीततूर्यनिधौ कृते पूर्वापरभागयोर्हस्तान्तरालं विहाय प्रत्येकं प्रत्यमितार्द्रसित-
 ण्डुलराशी कृत्वा तन्मध्ये गन्धादिना कृतस्वास्तिकचिह्नं तिरस्करिणीसंज्ञकं वस्त्रमुत्तरदशं ब्राह्मणा धारयेयुः । अथ पूर्वैर्मिन्त्रांशौ प्रत्यश्चुलीं
 शुडजीरकपर्णि कन्या अपरस्मिन्प्राप्तुं तथाभूतं वर स्यायेयुः । तौ वधूवरी मनसेष्टदेवता ध्यायन्तौ समाहितौ तिष्ठेताम् । अथ
 ब्राह्मणाः तूर्यासावित्रीलंकं सत्येनोपभितेति मृतं पठेयुः । पुरभ्यो मङ्गलगीतानि कुर्युः । अथ ज्यौतिषिकेन सुमुहूर्तोस्तु तदेतलमं
 सरानीत्यन्तं चोष्टया यदिष्टे काले सपस्तिरस्करिणीमुदगपसार्य कन्यावरी परस्पर शुडजीरकानवकिन्तौ परस्पर निरीक्षेताम् । ततो
 वरः अत्रावृत्ती वरुणा पतिम्नी दृढस्यते । इन्द्रावृत्तमी ० सुव । इति मन्त्रं जपधिराक्षेत् । अथौरचक्षुरपतिष्येधि शिवा पुशुर्धः सुमनोः सुवर्चाः ।
 वीरसूनुनकामा सुोना शंनो भव द्विष्टे शं वतुष्यदे । इति मन्त्रं कन्ययेक्ष्यमाणो जपित्वा दमत्रिण तस्या शुभोर्म्यं व्याहृतिभिः
 परिमृज्य दर्भं निरस्याप उपशृजेत् । अथ ब्राह्मणाः पुरन्ध्रव्याशीर्वादेरभिनन्दयेयुः ॥ ॥ अथाक्षतारोपणम् ॥ अथ वधूवरावायु-

पाठा०—१ पूर्वराशौ त्र्यशुपु वर वधिमराशौ प्राश्नुकी कन्या शुडजीरकपर्णी उभावस्थाययेयुरिति प्रयोगत्वनकारादय ।

वर्धनरुमसतारोहणं कुर्याताम् । तत्रायं क्रमः—तैजसेन पात्रेण क्षीरमानीय घृतमसिच्य पात्रान्तरेणार्द्रनिवतशुलशालितण्डुला-
नादाय वरः प्रक्षालितपाणिः वन्याः प्रक्षालितेऽञ्जली क्षीरघृतं पाणिना हिरण्यस्तीर्य द्विवारं तण्डुलानोप्य द्विवारं तेनैवाभिधार-
येत् । तत एव धराञ्जलाचन्येन पूरिते दाता तदञ्जल्योः सुवर्णं निधाय वराञ्जलिं कन्याञ्जल्युपरि निधाय दाता कन्या तारयतु
दक्षिणाः पान्तु बहुदेयं चास्तु पुण्यं वर्षतां ग्रान्तिः पुष्टिस्तुष्टिचास्तु सिथिरुणमुहूर्तनक्षत्रसंपदस्तु इत्युचार्य कन्यामुद्धृत्य कन्या-
ञ्जलिसितानक्षतान्वरधूर्धन्यागोपयेत् । ततो वरः स्वाञ्जलिभित्तानक्षतान्कन्याक्षिरसि निक्षिपेत् । एवं पुनर्द्विवारं कुर्यात् । ततः
कन्या वराञ्जलिं हिरण्यस्तीर्य हिल्लण्डुलैरापूर्वं द्विरभिचार्य एवमन्येन कन्याञ्जली पूरिते दाता पूर्ववद्विरण्यं निधाय कन्याञ्जलिं
वराञ्जलीं निधाय पूर्ववत्कन्यातारयत्वित्यादि चास्वपदकमुचार्य चरेण कन्यापूर्य्यसतेषु क्षिप्तेषु स्वयं कन्यामुद्धृत्य वरमूर्धन्या-
गोपयेत् । एवं पुनर्द्विवारं कुर्यात् । अथ वरो धनञ्जलिं पूर्ववदापूर्वं स्वाञ्जलिमन्येन पूरयित्वा पूर्ववदुभौ वधूपूर्वकमारोपये-
ताम् ॥ अथानुदानम् ॥ अथ दाता वराय गोभूदासीयाननुयासनासनादिरुमनुदानं समग्रं सोदकं दद्यात् ॥ तत्र सं-
कल्पः—सिध्यादिक्रमुचार्य एतत्कन्यादानाङ्गभूतान्यनुदानानि ऋरिप्ये इति संकल्प्य । तत्र मन्त्राः—यज्ञसाधनभूता या वि-
धस्वाधप्रणाशिनी । विश्वरूपधरो देवः प्रीयतामनया मया ॥१॥ सर्वसत्त्वाश्वा भूमिर्वरोहेण समुद्धृता । अनन्तसत्स्वरुलदा अतः ग्रान्तिं
प्रयच्छ मे ॥ २ ॥ इयं दासी मया तुभ्यं श्रीवत्स प्रतिपादिता । सदा कर्मकरी भोग्या यथेष्टं भद्रमस्तु ते ॥ ३ ॥ अशून्यं दयनं
नित्यमङ्गतां त्रियमुन्नतिम् । गौमाम्नां देहि मे नित्यं सुध्यादानेन केद्रव ॥ ४ ॥ हिरण्यगर्मसंभूतं गोवर्णं चाहुलीयकम् । सर्वप्रदं

प्रयच्छामि प्रीणातु कमलां पतिः ॥ ५ ॥ क्षीरोदमथने पूर्वमुद्धृतं कुण्डलद्वयम् । त्रिया सह समुद्धृतं दद्यां श्रीः प्रीयतां मम ॥ ६ ॥
 इदं गृहं गृहाण तं सर्वोपस्करसंयुतम् । तव विप्र प्रसादेन ममास्तभिमतं फलम् ॥ ७ ॥ इति ॥ ॥ अथ स्वर्णाभिषेकादि ॥
 ततः पुरोधाः कौस्यपात्रे पूर्वोचितरत्नञ्जलमासिन्धु औदुम्बर्यद्रया ग्राह्या सपलाशया सहिरण्यपवित्रया सकुशदूर्वापङ्कजया
 आपोहिष्ठाघबिलद्रुर्कैर्मन्त्रैर्धूपरात्रमिषिञ्चेत् । अथ वरः स्वशेखरपुष्पमेकमादाय क्षीरघृतेनाग्राह्य कन्याललाटे तिलकं कुर्यात् ।
 सापि स्वशेखरपुष्पमेकमादाय क्षीरघृतेनाग्राह्य धरललाटे तिलकं कृत्वा स्वकण्ठमिततपुष्पमालां वरस्य कण्ठे निदध्यात् । ततो वरः
 स्वरुणललितपुष्पमालां कन्यारुण्ठे निदध्यात् । ततः कन्यावरौ पूर्वकृतकीतुकमूत्रद्वयमादाय पुरोधसा विश्वेचाते सपनद्वयस्य भार्ग-
 वीनेनो विश्वेदेवा जगती । विश्वेत्ता ते सर्वेभ्यु प्रवाच्या या वृकथं मचयन्निन्द्र सुन्यते । पारावतं यत्पुरुसंभूतं वत्सुपाष्टपोः शर-
 भापु ऋषिवन्धवै । अनेन मन्त्रेण कन्या वरस्य दक्षिणहस्ते बध्नीयात् । ततो वरः धिमेजात इत्यस्य कण्वः पयमानः सोमस्त्रिष्टुप् ।
 ध्रिये ज्ञातः ध्रिय आनिरियायु ध्रियं वयो जरितुभ्यो ददाति । ध्रियं वसाना अमृततमयान्मर्वन्ति सुत्यासमिधा मितद्रौ । इति
 मन्त्रेण कन्याया वामहस्ते बध्नीयात् । ततः पुरोधाः श्वर्तजीवेतिह्वाभ्यां बृहत्सामेत्येकया ये यज्ञेनेत्यष्टाभिष्वयम्बकमित्येकयाष्टवे
 रक्षां कुर्यात् । ततो वरः कौतुकदन्धाङ्गभूतमाचार्यो दिभ्यो यथाशक्ति दक्षिणां दद्यात् । ततः पुरोधा विषाहप्रसरक्षणार्थं गणानांत्वा
 गणाधिपमनुस्सृत्य आतून काण्वः कुसीदीन्द्रो गायत्री । आतून इन्द्र ध्रुमन्तं चित्रं ग्रामं संगृभाय । महाहस्ती दक्षिणेन ॥ विद्या हि तां
 तुविह्वलिं तुविदेव्जं तुवीमधम् । तुविमावभर्गोभिः ॥ इति मन्त्रद्वयादृत्त्या तयोक्तरीयान्तयोः पञ्च पञ्च क्रमुकानाचभूयात् । च-

ध्रुवरी विवाहप्रसमाप्तिपर्यन्तं तद्विन्द्वद् न विच्छेदेताम् । ततः पुरोभाः नीललोहितमित्यस्य स्पर्शासावित्रीगूर्यात्रिष्टुप् । ॐ नील-
लोहितं भवति कृत्यासुकिर्ध्वज्यते । एवंन्ते अस्या ज्ञातयः पतिर्वन्धेषु बध्यते ॥ इति मनेन तयोरुत्तरीयग्रन्थिद्व-
याग्रे चावबन्धीयात् । अथ दाता समार्यो वृद्धाः पुरन्द्यो ज्ञातिमान्बन्धाय क्रमादाशीर्निराश्वतारोपणं कुर्युः । ततो वधूवरौ उ-
माम्हेधरौ लक्ष्मीनारायणौ शुचीपुरंदरौ च श्रीमहालक्ष्मीं पार्वतीं अर्च्यौ च प्रणमेताम् । तत्रायं क्रमः—पात्रस्थितसितवण्डुलेषु
धेवतात्रयं क्रमेण षोडशोपचारोर्नाममन्त्रेणाभ्यर्च्य प्रार्थयेताम् । ततो वधूवरौ तिथ्यादिकं संकीर्त्य चतुर्थद्विपसपर्यन्तं विवाहप्रस-
फरिप्यायद्वा इति संकल्प्य तत्र प्रथमदिने रोहिणीसोमौ भूत्वा दाक्षायणीमावाहनादिभिः पूजयेताम् । ततो वरो मङ्गलसूत्रसंज्ञकां कृ-
प्यामणिमालां वधूफण्डे इष्टदेवतां सारन्—माङ्गल्यतन्तुनामेन मर्हजीयनहेतुना । फण्डे बभ्राभि सुभगे सा जीव शरदः शुभम् ॥
इति मन्त्रमुच्चारयन्बन्धीयात् । तदानीमेव वरो वधू वस्त्रभूषणैश्चक्राकारभूषणैश्च । आयुष्यं वर्चस्वं रायस्योयुमोञ्जिदम् । इदं हिरण्यं
वर्चस्वं जैत्र्यायाविशताडिभाम् ॥ उद्यौर्वाजि पृतनुपाद् संभासाहं वर्नज्वयम् । सर्वाः सर्वग्रा क्रदथो हिरण्येस्मिन्सुमार्हिताः ॥
शुभमुहं हिरण्यस्य पितुर्मर्निधं जुगुर्भम् । तेन मां श्रुतैश्चमर्करं पूर्युं श्रियम् ॥ सुभार्जं च विराजं चाभिष्टिर्षो च मे ध्रुवा । लक्ष्मी
राष्ट्रस्य या मृदु तया मर्मिन्द्रं संरज्ज ॥ अग्नेः प्रजालं परि यद्विरण्यममूर्तं यज्ञे अधि मर्त्येषु । य एतदेदं स इदं नददति जरा
मृत्युर्भवति यो विमर्ति ॥ १ ॥ यदेदं राजा वरुणो यदु देवी संरज्जती । इन्द्रो यद्वज्रहा येंदु तन्मे वर्चसं ज्ञायुषे ॥ न तदस्तीति न

पाठा०—१ मङ्गलसूत्रवन्धने चरण्य खतः वस्तुलात् मयःपीनवेष्टोमेति केचित्पठन्ति ।

विज्ञाचार्यरन्ति देवानामोर्जः प्रथमजं ह्येतेषु । यो विभक्तिं दाक्षायणा हिरण्यं स देवेषु कृणुते दीर्घमायुः स मनुष्येषु कृणुते दी-
र्घमायुः ॥ यदावब्रन्दाक्षायणा हिरण्यं श्रुतानीकाय सुमनस्सर्माना । तच्च आर्चयामि श्रुतशारदायार्थुष्यान्जुरदृष्टिर्थासत् ॥ वृत्ता-
दुल्लेसं मधुमत्सुवर्णं धनंजयं धरुणं घारयिष्णु । ऋणकसुपत्नादघरांश्च कृष्णदारोहमां गृह्णते सौमगाय ॥ त्रियं मां कुरु देवेषु भियं
राजंतु मा कुरु ॥ त्रियं विधेयं गोप्येयं मयि धेहि रुचा रुचय ॥ अमिष्येन विराजति मय्यो येन विराजति । विराज्येन विराजति
तेनास्मान्ब्रह्मणस्पते विराज सुमिधं कुरु ॥ इति सूक्तं पठन्भूषयेत् । ततो वधूः मन्त्रलद्रव्यपूर्णान्युपायनानि सुवासिनीभ्यो ल-
भ्यादिदेवतात्रयीत्यै यथाशक्ति दद्यात् ॥

ब्रह्म विवाहहोमः ॥ अथ वधूवरौ सप्तमो वामभागे निर्मितां हस्तोच्छ्रितां समन्वतश्चतुर्हस्तप्रमाणां हंसशुक्रावियुक्तचतुःस्त-
म्भयुक्तमष्टपां चतुर्दिक्षु सोपानयुक्तां प्रागुदकप्रवणां विचित्रकुम्भतोरणमृद्भारपुष्परङ्गवल्लीदीर्घैरलंकृतां वाविब्रनृत्यगीर्तयेन्नोहरा
प्रयुज्यमानाशीर्चनैः स्वचित्पद्मजैर्विविधालंकारयुक्तपुरन्धीभिश्च युक्तां विवाहवेदीमागच्छेताम् । ततो वरः स्वयमासनमध्यास्य
उत्तरदेवस्थितां निपमितवाचं वधूं पश्चिममार्गेणानीय दक्षिणत उपवेश्य प्राणानायम्य देवकालीं संकीर्त्य मम सहधर्मचारिणीसं-
वन्धसंपादनीयौपासनाग्निप्रदणद्वारा श्रीपर० पाणिप्रदणहोमं करिष्य इति संकल्प्य स्थण्डिलोल्लेखनाद्यभिप्रतिष्ठापनान्तं कर्म
कृत्वा प्रत्यगन्नेष्टपदं सोपलां प्रतिष्ठाप्य प्रागुदीच्यासुदकुम्भं धान्यराशेरुपरि निधाय पल्लवैरपिधाय गन्धपुष्पैरलंकृत्य उदगग्रेः सप्त-
तण्डुलराशीनुपकल्प्य समिद्धयमादाय देवकालकथनपूर्वकमस्मिन्विवाहहोमे देवतापरिब्रह्मार्चमन्वाधानं करिष्ये । अस्मिन्नन्वाहिते-

माधित्वाद्यायाराज्येनेत्यन्तमुक्त्वा निरग्निपरमानं अर्यमणं प्रजापतिं चाज्येन अर्यमाग्निं वरुणाग्निं पूषाग्निं प्रजापतिं च लाजद्रव्येण श्रेणेन स्विष्टकृतमित्यायुस्ताऽप्राचाधाय परिसमूहनाद्याग्याधिथयणान्तं पूर्ववत्कृताज्यं लाञ्छिः सह त्रिः पर्यधिकृत्वा आज्योत्पव-
नाद्याचारान्तं कृत्वा बध्वान्धारब्ध अग्न्यायूपीतिसिद्धिभिः त्वमर्यमाभवसीत्यनेन प्रजापतेन स देवतान्यन्य इत्यनेन च पञ्चाग्याहुतीर्हुत्वा
यथा—अग्न्यायूपीति त्रयाणां यन्त्राणां कृतं चैखानसा ऋषयः अग्निः पवमानो देवता गायत्रीच्छुन्द्रः प्रधानाज्यहोमेभिः० अग्नये पन-
मानायेदं । त्वमर्यमा वदुद्युतोमिस्विष्टुष्टु । अर्यम्य इदं । प्रजापते हिरण्यगर्भः प्रजापतिस्विष्टुष्टु । प्रजापतय इदं त्पुदेगत्यागौ कृत्वा
ततः प्रत्यशुखस्तिष्ठन्प्राशुल्या उपविष्टाया वचा उत्तानस्य करस्य अङ्गुष्ठादिप्रदेशमवाप्नुत्येन करेण गृभ्णामित इति मन्त्रेण गृही-
तोत्थापिताया वध्वाः कर्तौ प्रक्षाल्याञ्जलिं कारयित्वा सुवेणाज्यमादयोपतीर्य तद्ध्वानां प्रातृस्थानीयेन वा तिष्ठतां धूर्पस्याञ्जला-
न्धुष्टिपरिमितान्द्विरावाप्य स्वयं पात्रस्थानञ्जलिस्थानम्यभिषार्य अर्यमणं वामदेवोर्यमायुष्टुष्टु । प्रधानलाजहोमेभिः० अर्यमणं नु देवं
कन्या अग्निमयधत् । स इमां देवो अर्यमा प्रेतो मुञ्चातु नामृतः स्वाहा । अर्यम्येभय इदं० ॥ इति मन्त्रमुक्त्वा अविच्छिन्नाञ्जलि-
नाङ्गुल्यग्रहार्पयेत् । ततो द्रपदमुपलं च वर्जयित्वा पूर्णकुम्भसहितमाग्निं । अयोदहमसि सा तं सा त्वमसमोदं द्यौरहं पृथिवी तं सा-
मादृमुक्त्व तावेव विवहावहै । प्रजां प्रजनयावहै सीधियौ रोचिष्य सुमनस्यमानौ जीवेन श्रुतः शतं । इति मन्त्रेण स्वयमग्रे गच्छन्
यन्नासह प्रदक्षिणीकृत्य तां प्राशुर्लो कृत्वा । हंसवमानमारोहाग्नेव तं स्थिरा भव । सहस्र धृतनायतोऽभितिष्ठ धृतन्यतः । इति
मन्त्रेण द्वाभ्यामपि पादान्यां द्रपदमारोप्य । पुनः पूर्ववत्तदञ्जलिमुपस्मीर्य लाजावदानं द्विः कारयित्वाभिषार्य चरणं नु धामदेवो चर-

णोनुष्टुप् । वरुणं तु देवं कन्या अग्निमययव । स इमां देवो वरुणः प्रेतो मुञ्चातु नामृतः स्वाहा । वरुणायाग्रथ इदं० इति मन्त्रेण
 हाययिता पूर्ववद्ब्रह्मसह ब्रह्मविष्णीकृत्यास्मानमारोप्य । पुनरुपस्तीर्य द्विरावाध्यागिचार्य पूषणं चाभदेवः पुषानुष्टुप् । पूषणं
 तु देवं कन्या अग्निमययव । स इमां देवः पूषा प्रेतो मुञ्चातु नामृतः स्वाहा । पूषेग्रथ इदं० । इति मन्त्रमुक्त्वा हावयित्वा पुनः
 पूर्ववत्प्रदक्षिणीकृत्य पुनर्हृदमारोप्य स्वयं प्रजापतये स्वाहेति स्मरन् अवशिष्टाह्वानात्प्रामिमुखं सूर्यकोणेनैव निरवशेषं सदैव हा-
 वयेत् । ततो वधूं परिरुद्धा अग्रेरुदीच्यां सप्ततण्डुलराशिष्वपि इष एकपदी भव सामामनुग्रहा भव । पुत्रान्विन्दार्थं यद्वंस्ते सन्तु
 जगदष्टय इति प्रथमं राशिम् । ऊर्ध्वं द्विपदी भवेत्यादिना द्वितीयम् । रायस्योपायेरयादिना तृतीयम् । मायोमन्वाय चतुष्पदी भवे-
 त्यादि चतुर्थम् । प्रजाभ्यः पञ्चपदी भवेत्यादिना पञ्चमम् । ऋतुभ्यः षट्पदी भवेत्यादिना षष्ठम् । सखा सप्तपदी भवेत्यादिना
 सप्तमं राशिं प्रययगादितः क्रमेणाभ्युत्क्रामयन्सशिरसा वधूशिरः संयोज्य कलशस्वधुदकमादाय प्रथममात्मशिरः पश्चाद्वधूशिरः
 शान्तिरस्त्वित्यादिपञ्चदशमचैरभिषिच्य पूर्ववदास्तित्या आज्येन स्थिरकुदादिहोमशेषं समाप्य पूर्ववद्धोचरीयान्तौ तूष्णीं विस्रस्य
 रात्रौ ध्रुवमरुन्धतीं सप्तऋषींश्च वज्रा सह दृष्ट्वा पुरुषा जीवपत्नी प्रजां विन्देवेति मन्त्रं वाचयेत् । ततो वधूर्वाङ्मनियमं विष्टजेत् ।
 एतदादिविवाहाग्निमभिरक्षेत्र । इति विवाहप्रयोगः ॥

अथ गृहप्रवेशनहोमः—अथैष विवाहो दिवा कृतश्चेदिव होमं कृत्वा विधिवत्सायं संध्याभुषाश्च पूर्वरात्रौ विवाहश्चैव न-
 नाटिकारूपः पूर्वमीपासनं कृत्वा गृहप्रवेशहोमं कुर्यात् । तदुपरि विवाहश्चेत्काल एव विवाहहोमं कृत्वा औपासनकर्मणोऽतीत-

कालत्वात्परेषुः सायमौपासनं कृत्वा शुद्धग्रवेशहोमं कुर्यात् ॥ तत्रायं क्रमः—विवाहायिं प्रज्जाल्य श्राणानायम्य तित्थादिकं संकीर्त्य अस्मिन्विवाहाशौ यथोक्तकाले उक्तद्रव्येषु यथात्मभद्रव्येण यावज्जीवमौपासनं करिष्य इति संकल्प्य वक्ष्यमाणप्रकारेणौपासनं कृत्वा ॥ पुनस्तित्थादिकं संकीर्त्य मम विवाहाभैर्दृष्टत्प्रसिद्धिद्वारा श्रीपरमेस्वरप्रीत्यर्थं शुद्धग्रवेशहोमं करिष्ये । तत्र देवतापरिग्रहार्यमन्वाधानं करिष्ये इति संकल्प्य । अभिन्नव्याहितेग्रावित्यादि चक्षुषी आज्येनेत्यन्वत्पुनरा सूर्यासावित्रीं चतुर्वारिमाज्येन समञ्जान्वित्व मन्त्रेण हृदयाञ्जनं क्षेपेण श्विष्टकृतमित्यादिपूर्वपदुस्तान्वाधाय । ततः प्रत्यगर्थेः म्वदक्षिणदेशे प्राग्गीवमुत्तरलोमानङ्गुहं चर्मन्तीर्य तस्मिन्वधुमुपवेक्ष्य पात्रासादनाद्यभ्यलंकरणान्तं कृत्वा पक्वान्यारव्यःसन्धिःमाधानाद्याज्यभागान्तं कृत्वा । आनःप्रजामिति चतसृणां सूर्यासावित्रीं सूर्यासावित्रीं प्रथमा जगती द्वितीया त्रिष्टुप् तृतीयाचतुर्थ्यावशुभौ शुद्धप्रवेशनप्रधानाज्यहोमेचि० । आनः प्रजां जनयतु प्रजापतिराजसूताय समनगर्यमा । अर्दुर्मङ्गलीः पतिलोरुगार्मिशु शं नो भव द्विपदे शं चतुष्पदेः स्वाहा ॥ सूर्यासावित्र्याह्वदं० ॥ अपोरचक्षुरर्पतिभ्येधि त्रिषा पशुभ्यः सुमनाः सुवचीः । वीरगृद्वक्त्राणां स्योना शं नो भव द्विपदे शं चतुष्पदेः स्वाहा ॥ सूर्या० । इमां तमिन्द्र मीढुः सुपुत्रां सुभर्ता ठशु । दर्शत्वां पुत्रानार्थेहि पतिमेकादशं कृधिस्राहा ॥ सूर्या० ॥ सुभ्राज्ञी यशुरे भव सुभ्राह्मीं शुभ्रां भव । नवान्दरि सुभ्राज्ञीं मन सुभ्राज्ञीं अधि देवपुत्राहा ॥ सूर्या० । एतामिधवस्त्रमिन्नेभिः स्वाहाकारं पठन् चतस्र आज्याहुतीर्दित्वा सर्वत्र सूर्यासावित्र्या इदंनममेत्युदिश्व त्यक्त्या । समञ्जस्तु विधेदेवाः समापो हर्दयानि नी । सं मार्गुरिध्या संघाता समुदेष्टीं दधतु नी ॥ इति मन्त्रेण हुतशिष्टाज्येन स्वस्य वध्नाथ हृदये अङ्गुल्या हस्तं

प्रथम्य स्निग्धकृदगदिहोमद्योयं समाप्य यत्पुत्रवतीभिः सुवासिनीभिर्निराजितविग्रहो ब्राह्मणेभ्य आशिषो गृहीत्वा बध्वा सहस्रभि-
नन्दन्नासीत् । ततो द्वितीयादे चधुवरो अप्सरोगन्धर्वा भूत्वा महादेवीं वृतीयाहे स्वाहागी भूत्वा कालिकां चतुर्थीहे मानवी भूत्वा
शांकीं चावाहनादिभिः संपूजयेताम् । एवं चतुर्षु दिवसेषु वस्त्रहेमदानसहितवहुब्राह्मणभोजनवेदोक्ताशीर्वादपूर्वकं व्रताचरणं कुर्या-
ताम् । तत्र त्रिरात्रं बधुवरो ब्रह्मचारिणावलकुर्वाणानवधःशायिनायक्षारालवणादिनी भूत्वा तिष्ठताम् । ततो वरो व्रताचरणान्ते वि-
वाहकाले बध्वा परिहिताम्बरं मूर्ध्यासंश्लक्ष्मणेनोत्तमितिसूक्तविदे ब्राह्मणाय दत्त्वा व्रतसंपूर्णफलसिद्ध्यर्थं ब्राह्मणान्भोजयित्वा ओं-
स्वस्तीति ताडुस्त्वा पुनरौस्वस्तीति तैर्वाचयेत् । गन्धर्वादिविवाहेष्वेवं कुर्याताम् ॥ इति श्रीमद्युसिंहिणे प्रयोगपारिजाते पौड्य-
कर्मकाण्डे विवाहप्रकरणम् ॥

अथ प्रसङ्गात्पुनर्विवाहविधिरभिधीयते ॥ इत्थं विवाहे कृते पथाद्धर्मं पञ्चाङ्गयुदिरादित्यादिना दृष्टमिति ज्ञातं येतदा
उपोतिःश्रावोक्तकालविशेषे पुनर्विवाहं कुर्यात् । तदाह श्रीधरीये नृसिंहः—‘पुनर्विवाहं वक्ष्यामि दंपत्योः शुभद्विदम् ।
लग्नेन्दुलग्नयोर्दोषे प्रहृत्तारादिसंभवे ॥ अन्येष्वष्टभकालेषु दुष्टयोगादिसंभवे । विवाहे स्वयं दंपत्योराशौचादिसमुद्भवे ॥ अत्राशौ-
चादिशब्देन तद्गृहे मृताशौचोत्पाता युज्यन्ते । वरेणाचरितगुणमृताशौचविषयं वा । अन्यत्र सामान्याशौचे नान्दीश्राद्धादर्थमाशौ-
चानावात् । तस्य दोषस्य शान्त्यर्थं पुनर्विवाहमिष्यते । अनेन चोत्तरं श्रेष्ठं वर्धयेत् विशेषतः ॥ आपादमार्गशीर्षे द्वौ वर्ज्यौ
शेषाः शुभावदाः ॥ विवाहोत्कर्षीतिव्यंशराशिवागदिवर्गजाः । करणं योपसंज्ञानि ग्रहगोचरयोगाः ॥ तस्यैविववाहसमये शुभ-

दात्र तथैव च । पूर्वदि पूर्वरात्रे च विवाहः शुभदो भवेत् ॥ पुनर्विवाहिं तित्थं पूर्वोक्तं मधसंयुतम् । पुनरावर्तयेत्सुमं कन्या-
रणपूर्वम् ॥ नतचर्यं न तत्पुनर्विवाहः समापयेत् ॥ इति पुनर्विवाहः ॥

अथ द्वितीयादिविवाहनिर्णयः । तत्र श्रूयते—‘ससादेको वदीर्जाया विन्दते’ इति । श्रुत्यन्तरमपि—‘तसादेकस्य वद्व्यो
जाया भवन्ति नैकस्ये वद्वः सह पत्यः’ इति आक्षेपः । तद्विषयमाहापस्तम्बः—‘धर्मप्रवासं पत्रे दारे नान्यां पत्नीं कुर्वता-
न्यतराभावे कार्यो प्रागभ्याधानात्’ इति । अस्वार्थः—यदि प्राग्व्यूढा स्त्री धर्मेण प्रजया च संपन्ना तदा नान्यां विवहेत् । अ-
न्यतराभावे अभ्याधानात्प्रागभ्याधानात् । देवपित्रर्षोपाकरणार्थत्वाद्विवाहस्येति । तयाच श्रूयते—‘त्रिभिर्भगवाञ्जायते ब्रह्म-
वर्येण ऋषिभ्यो यद्देन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य एव वा अगुणो यः पुत्री यस्या ब्रह्मचारिणी’ इति । ‘नाऽपुत्रस्य लोकोत्ती’ति
श्रुत्यन्तरं च । स्मृतिश्च—‘अपुनः सपुनर्दत्तान्परिणीय ततः पुनः । परिणीय समुत्पाद्य नोचेदपुनर्दर्शनात् ॥ विरक्तभेदनं
गच्छेत्संन्यासं वा समाभयेत्’ इति ॥ तत्राधिदेवने प्रतीक्षाकालमाह मनुः—‘यन्वाष्टमेऽधिदेवा स्याद्दशमे तु मृतप्रजा ।
एकादशे स्त्रीजननी सद्यस्त्वग्रियवादिनी’ इति । अग्रियवादिनी व्यभिचारिणी । संग्रहे तु—‘अग्रजां दशमे वर्षे स्त्रीप्रजां द्वादशे
त्यजेत् । मृतप्रजां पञ्चदशे सद्यस्त्वग्रियवादिनी’ इति । स्मृतिभास्करे—‘व्याधिता स्त्रीप्रजा पञ्चया उन्मत्ता विगतातना ।
अदुष्टा लभते त्यागं तीर्यतो ननु धर्मातः’ । तीर्यतो योनितः ॥ संहितायां विशेषमाह स एव—‘या रोगिणी स्यादुहिता सं-
पन्ना चैव शीलतः । साजुजाप्याविषेचन्वा नावमान्या तु कर्हिचित्’ इति । स्मृत्यन्तरे तु—‘एषामुत्क्रम्य कामार्थेन्यां लब्धुं

यदीच्छति । समर्थस्तोपयितार्थः पूर्वोद्दामपरां वहेत्' इति । याज्ञवल्क्यस्तु—'आज्ञासंपादिनीं दक्षां वीर्यं प्रियवादिनीम् । स्व-
जन्दाव्यस्तृतीयांशमद्रव्यो भरणं स्त्रियाः' इति । सधनस्य तृतीयांशदानम् । निर्धनस्याश्वनाच्छादनादिना पोषणमित्यर्थः । यातु-
स्तद्रज्यापरितोपात्प्रकारान्तरेण वा निर्गच्छेत्तां प्रत्याह मनुः—'अधिविना तु वा नारी निर्गच्छेद्वृषिणा गृहात् । सा सद्यः
सन्निरोद्धव्या त्याज्या वा कुलसंनिधौ' इति ॥ अत्र ज्येष्ठ्यैव सह धर्मः कर्तव्य इत्याह हेमाद्रौ कात्यायनः—'अग्निशि-
ष्टादिशुश्रूषा बहुभार्यः सवर्णया । कारयेत्तद्बहुत्वं चेज्येष्ठया गहिता न चेत्' । अस्यार्थः—अग्निशुश्रूषा दर्शपूर्णमासादीनि का-
र्यानि । शिष्टशुश्रूषा अतिथ्यभ्यागतादिपूजा । अनेनान्येपि पत्नीसाहित्यसंपादा गृहमेधिभर्मा उपलक्ष्यन्ते । तदेतत्सर्वं सवर्णा-
सवर्णभार्यासमवायवान् सवर्ण्यैव भार्यया कारयेत् । अनेकसवर्णभार्यायुक्तस्तु ज्येष्ठया सवर्णया । यदि सा गहिता न चेत्तर्ह्येव
वया कारयेत् । गहिताब्दोऽत्र घर्मायोग्यत्वोपपादकद्रोषोपलक्षणार्थः । अनेनैवंविधदोषवत्या ज्येष्ठयापि सवर्णया धर्मकार्यं न कार-
येत् किंतु निर्दोषया कनीयसैवेति दक्षितमिति । एतज्येष्ठभार्य्यैव कर्तव्याग्निपरिचरणमाधानकाले सहाधिकृतज्येष्ठभार्याविष-
यम् । आपानोत्तरकालपरिणीतायाः पुनराधानं विना सहाधिकारभावा इति हेमाद्रिणा प्रपञ्चितत्वात् । तदेतत्सर्वं हविर्य-
जुकाण्डे आधानप्रकरणे प्रपञ्चयिष्यामः । सार्वाग्निपरिचरणे ॥ शौनकोकाग्निद्वयसंसर्गविधानेनैव सर्वसामधिकारः । अतः सा-
र्वात्मभिर्णि सर्वासामधिकारोऽस्त्येव । तदग्निद्वयसंसर्गविधानं तौपासनप्रकरणे वक्ष्यते ॥ ॥ तत्र प्रथमपत्नीं प्रशंसति स्मृति-
भाररुने कात्यायनः—'प्रथमा धर्मपत्नी स्वाहितीया रतिवर्धिनी । दृष्टमेवं फलं तत्र नादृष्टमुपपद्यते' इति । अत्र रत्वर्थमपि न

शूद्रां परिगृहीयात् ॥ ॥ अथ हीनजातिपरिणये दोषमाह विष्णुः—‘हीनजातिस्त्रियो मोहादुद्वहन्तो द्विजातयः । कुलान्येव नयन्त्याशु संसत्तानानि शूद्रताम् ॥ दैवमिव्यातिथेयानि उत्पद्यानानि गसा तु । नादन्ति पितृदेयाश्च न च स्वर्गं स गच्छति’ इति ॥ ॥ अथ द्वितीयविवाहदोषास्मिन्निर्णय उच्यते कालोयनेन—‘सदारोऽन्याप्यनुदारानुदोढुं कारणान्तरात् । यदीच्छेदग्निमान्दुर्यन्तं होमोऽस्य विधीयते ॥ स्वायावेव भवेद्वोमो लोकिके न कदाचन’ इति । कुर्वन् होमकर्तृत्वयः । तदेतच्छाखान्तरविषयम् । बहुचरुलपरिशिष्टे तु औषत्सप्तप्रकरणे पूर्वोक्तौ लोकिकाग्रौ वा होमविधानात् द्यौनेकेन लोकिकाग्रौ होमः कर्तव्य इति वक्ष्यमाणसाध पूर्वगृह्याग्रौ लोकिकाग्रौ वा होमः कर्तव्यः ॥ ॥ अथ द्वितीयविवाहे जीवत्पितृकस्य नान्दी ॥ अत्र द्वितीयो परिग्रहीष्वन् जीवत्पितृकोपि दृढिध्यादप्रकरणोक्तरीत्या स्वयमेव नान्दीश्राद्धं कुर्यात् । तथाच तत्रत्यवचनम्—‘नान्दीश्राद्धं पिता कुर्यादराद्ये पाणिग्रहे पुनः । अत ऊर्ध्वं प्रकुर्वीत स्वयमेव तु नान्दिकम्’ इति । तत्र पितृवर्गं विहाय मातृमातामहवर्गयोः कुर्यात् । मातरि जीवन्त्यां मातामहस्यैव कुर्यात् । तस्मिन्नपि जीवति द्वारलोपात्कर्मलोप एव । तान्त्रत्यक्षेण पूजयेदित्यन्ये । सोऽपि तस्मिन्कथेत् स्वस्य पिता मेभ्यो दद्यात्मेभ्यः स्वयमपि दद्यात् । ‘एभ्य एव पिता दद्यात्मेभ्यः कुर्वीत साग्निकः’ इति चसिद्धयचनात् । स्वातिवाचनादुरार्षणप्रदयज्ञाथ स्वयमेव कुर्यात् । इति द्वितीयविवाहनिर्णयः ॥

पाठा०—१ यदुक्तं तत्रागच्छनश्रुत्याग्री कर्तव्यमित्येवं परं ननु सर्वथा लौकिकाग्रौ कर्तव्यमिति । द्यौनेकादलभ्यनाथायाभ्यां शमिद्वयवर्गमित्येः कथितत्वात् ।

अथ तृतीयविवाहनिषेधः । स्मृतिसंग्रहे वैद्वधः—‘ब्रह्मचर्यं समाप्त्यैकां भार्यां यो द्दितयीं तथा । तृतीयां नोदहेद्विप्र इति धर्मकृतो विद्वः’ इति । अत्र तृतीयापरिणयननिषेधो मानुषीविषयः । तदाह मात्स्ये कशयपः—‘अपाकृत्य कणं चार्यं लक्षणां स्त्रियमृद्धहेत् । एकां तु विवृदेवार्थं रत्नार्थमपरां तु वा ॥ तृतीयां मानुषीं नैव चतुर्थीं तु समुद्रहेत् । पुत्रभ्रात्रादिसंयमः कुटुम्बी सामिकोऽजरः । उदहेद्वृत्तिस्त्रिष्वर्थं तृतीयां न कदाचन ॥ मोक्षदज्ञानतो वापि यदि गच्छेत्तु मानुषीम् । नश्यत्येव न संदेहो गार्ग्यस्य वचनं यथा’ इति । अन्यच्च—‘अर्धदत्तरनिमित्तेपि नोदहेन्मानुषीं स्त्रियम् । यष्टुद्रहेत्तृतीयां तु तर्हि सा विधवा भवेत्’ इति तृतीयविवाहनिषेधस्य मानुषीविषयत्वात् । तस्मात्तृतीयोद्वाहदोषनिवृत्तये तदा अर्ककन्यां विधेहेत् । तथाच संग्रहे—‘यष्टुद्रहेत्तृतीयां तु तर्हि सा विधवा भवेत् । चतुर्थीदिविवाहार्थं तृतीयेऽर्कं समुद्रहेत्’ इति ॥ अर्कविवाहविधानमुच्यते संग्रहे—‘आदित्यदिक्ते वापि हस्तर्के वा शनैधरे । शुभे दिने वा पूर्वोक्ते कुर्यादर्कविवाहकम्’ । अत्र देशादिनियमो ब्रह्मपुराणे दर्शितः—‘ग्रामात्प्राच्यामुदीच्यां वा सुप्यफलसंयुतम् । परीक्ष्य यत्नतोऽधस्तात्स्थण्डिलादि यथाविधि’ । व्यासः—‘आलालंकृतवासस्तु रक्तगन्धादिशृणितः । सुपुण्यफलशारादात्ममर्कगुलं समाश्रयेत् ॥ तत्तद्वक्षणसंयुक्तमर्कं संस्थाप्य यत्नतः । अर्ककन्याप्रदानार्थमाचार्यं कल्पयेत्पुरा । अर्कसंनिधिमगत्य ततः स्वस्यादि वाचयेत् ॥ नान्दीश्राद्धं हिरण्येन चाष्टवर्गान्प्रपूजयेत् । पूजयेन्मधुपर्कैण वरं विप्रस्य हस्ततः ॥ यज्ञोपवीतं वस्त्रं च हस्तकर्णदियूगणम् । उष्णीषगन्धमाल्यादि वरायासौ प्रदापयेत् ॥ स्वयात्तोक्तप्रकारेण मधुपर्कं समाचरेत्’ इति । ब्रह्मपुराणे—‘कृत्वाकं पुरतस्तिष्ठन्प्रार्थयेत् द्विजोचमः । त्रिलोकवासिन्स-

प्राथ छायाया सहितो रवे । तृतीयोद्वाहवं दोषं निवारय सुखं कुरु ॥ तवाधरोष्य देवेशं छायाया सहितं रविम् । वक्षिर्मात्यैस्तथा
 गन्धैस्तन्मन्त्रेणैव पूजयेत् । व्यासोपि—‘अर्कं प्रदक्षिणीकुर्वज्येन्मन्त्रमिमं युवः ॥ मम प्रीतिकरी येयं तया सृष्टा पुरातनी ।
 अर्कजा ब्रह्मणा सृष्टा साक्षात्कं प्रतिरक्षतु ॥ पुनः प्रदक्षिणं कुर्यान्पञ्चेणानेन मन्त्रवित् ॥ नमस्ते मङ्गले देवि नमः सवितुरात्मजे ।
 ब्राह्मि मां कृपया देवि पत्नी त्वं म इहागता ॥ ततश्च कन्यावरणं त्रिपूरुषं कुलमुचरेत् । आदित्यः सविता चार्कः पुत्री पौत्री च
 नक्षिका । गोनं काश्यपमित्युक्तं लोके लौकिकमाचरेत् ॥ सुसूतं निरीक्षेत् स्वास्तिगृक्तमुदीरयन् । आक्षीभिः सहितैः कुर्यादाचार्य-
 प्रमुखैर्दिलैः ॥ अथाचार्य समाहूय विधिना संमुखे च ताम् । प्रतिगृह्य ततो होमं गृह्योक्तविधिमाचरेत्’ इति ॥ विधिनेत्याचार्य-
 स्तदानमन्त्रमुच्चार्य दद्यात् । तां प्रतिगृह्णीयादित्यर्थः । तन्मन्त्रो व्यासेन दर्शितः—‘अर्ककन्यासिमां विप्र यथाशक्ति विभूषितान् ।
 गोधाय शर्मणे तुभ्यं दत्त्वां विप्र ममाश्रय’ इति । अजस्यश्वतर्कमणिं कृतकद्वणपूर्वकम् । याऽत्यच्चाटुतं सूत्रं तावदकं प्रवेष्टयेत् ॥
 स्वयादोक्तेन मन्त्रेण गायत्र्या वाधवा जपेत् । पञ्चीकृत्य पुनः सूत्रं स्कन्धे चम्रीत मन्त्रतः ॥ दृढरतामेति मन्त्रेण मूत्ररक्षां प्ररू-
 त्वयेत् । अर्कस्य पुरतः पश्चादक्षिणोचरयोस्तथा ॥ कुम्भाश्च निक्षिपेत्पश्चादधोवादिचतुष्टये । सख्यं प्रतिकुम्भं च त्रिमूत्रेणैव वेष्ट-
 येत् ॥ हरिद्रागन्धसंयुक्तं दूरयेच्छीतलं जलम् । प्रतिकुम्भं महाविष्णुं संपूज्य परमेश्वरम् । पादाधोपदिनिवेधान्तं कुर्यान्नाम्निव
 मन्त्रवित्’ इति ॥ होमस्येतिकर्तव्यता शौनकेन दर्शिता—‘तृतीयेऽस्मिन्निवाहे तु संप्राप्ते पुरुषस्य तु । आर्कं चिनाहं वक्ष्यामि
 शौनकोक्तविधानतः ॥ अर्कसंनिधिमामल्य स्रजं स्वस्त्यादि वाचयेत् । नान्दीथाहं प्रकुर्यात् स्वर्णितलं तृपकस्ययेत् ॥ अर्कमभ्यर्चयेत्

विधिना गन्धपुष्पाक्षतादिभिः । स्वयं चालं कुतस्तद्ब्रह्ममात्म्यादिमृणैः ॥ अर्कलोचरदेशे तु समन्तारब्ध एतया । उद्देखनादिकं कुर्यादवाधरान्तमतः परम् ॥ आज्वाहुरिति च जुहुयात्संगोभिरित्युचैकया । यसौ ता कामत्वाभावेत्येकयर्चा ततः परम् ॥ न्यस्ता-
मिध समस्ताभिर्धूतैः स्निग्धकृतया ॥ परिषेचनपर्यन्तमयाधेत्यादिभिः क्रमान्' इति ॥

अथ प्रयोगः । आचम्य प्राणानायम्य देवकालौ संकीर्त्य मम तृतीयोद्वाहदोषनिवृत्त्यर्थमर्कविवाहहोमं करिष्य इति संकल्प्य तत्र देवतापरिग्रहार्थमित्याधाधारान्तमृन्ता दृढस्पर्शे अग्निं अग्निं वायुं सूर्यं प्रजापतिं चाज्येन श्रेष्ठेण स्निग्धकृतमित्याधाधारान्तं कृत्वा संगोभिरित्यस्याद्विरा ऋषिः दृढस्पर्शित्वेव वा त्रिष्टुप्छन्दः अर्कविवाहीन्द्रभूताज्यहोमेवि० । ३० संगोभिराङ्गिरसो रथमाणो भर्ग इवेर्दसुर्मर्गं निनाय । जने मित्रो न दर्पती अनक्ति दृढस्पर्शे वाजयज्ञं रिंग्वाजी स्वाहा । दृढस्पर्श इदं० । अनेन मन्त्रेणाज्या-
हुतिं हुत्वा यसंतेत्यस्व वामदेयोऽपि त्रिष्टुप् अर्क० । यसौ ता काम कामाय वयं सन्नाज्यजामहे । तमसाम्बं कामं दत्ताधेदं स्वं हृतं पिर स्वाहा । अग्नय इदं० इति । अनेन न्यस्तसमस्तव्यहृतिभिश्च हुत्वा उद्देष्टव्यागौ कृत्वा होमशेषं समापयेत् । अत्र प्रार्थनानम-
न्नादियिज्ञोपमाह न्यायः—'पुनः प्रदक्षिणं कृत्वा मन्त्रमेतमुदाहरेत् ॥ मया कृतमिदं कर्म स्वावरेषु जरायुणा । अर्कोपत्यानि नो
देहि तत्सर्वं धन्तुमर्हसि ॥ इत्युगता शान्तिमृक्कानि जपित्वा विष्टजेत्युनः । गोकुलं दक्षिणो दद्यादाचार्योय च भक्तिः ॥ इत-
रेभ्योऽपि विप्रेभ्यो दक्षिणां चापि शक्तितः । तत्सर्वं गुरवे दद्यादन्ते पुण्याहवाचनम्' इति । अत्र पञ्चमदिवसे कर्तव्यमुक्तं
त्रैलपुराणे—'चतुर्थे दिवसेतीते पूर्ववत्संपूज्य च । विष्टज्य होममग्निं च विधिना मानुषीं पराम् ॥ उद्बहेदन्यथा नैव पुत्रपौ-

त्राविद्युद्विमान् । न पञ्च च मित्राणि मद्गलं च न गच्छति ॥ एवमेव द्वित्र्यष्ट विविधा सम्यगुद्गहेत् । घनधान्यसमृद्धिश्च इच्छा-
शक्तिः परत्र च' इति । इत्यर्कविवाहः ॥ एष द्वितीयादिविवाहः पूर्वपत्नीसद्भावे यथालामकाले कर्तव्यः । सातु मृता चेत्कालवि-
शेषोऽभ्यनुज्ञायते संग्रहे—'ग्रमदामृतिरत्तरादितः पुनरुद्वाहविधिर्निरस्य च । विषमे परिवत्सरे शुभो युगुले चैतु मृतिप्रदो भ-
वेत्' इति ॥ अन्यस्य—'पत्नीवियोगे प्रथमे च वर्षे नो वेद्विवाहः पुनरुद्गहेत् । समे च वर्षे विषमे च मासेषुद्वाहकं साच्छु-
भं प्रशस्तम्' ॥ इति श्रीमध्वसिंहयोगे प्रयोगपारिजाते षोडशकर्मकाण्डे द्वितीयविवाहवृत्तीयविवाहार्कविवाहपुनर्विवाहप्रकरणम् ॥

अौपासनविधिः ॥ उपासको यस्य सुरेश्वरस्य भक्तौयमीसंचनिरासकस्य । उपासनीयत्तमुपैति सोसौ लक्ष्मीनु-
सिंहोऽस्तु मयि प्रसन्नः ॥ किंच—यस्योपासननिपुणा विजयन्ते हन्त देयतानिवहाः । भूयान्मयि प्रसन्नः स्यात्प्रितजनन-
न्युरेप नरसिंहः ॥ अथ विवाहहोमोत्तरकालकर्तव्यौपासनविधिर्भिधीयते ॥ तत्र तावत्प्रारम्भकाल उक्तः कारिका-
याम्—'अथ यस्मिन्विवाहामिहोत्तरकाले तस्य तु । यत्सायं तव आरभ्य बहिं परिचरेत्स्वयम्' इति । स्मृतिरलायल्याम्—
'औपासनं विवाहात्मी कुर्यादत्र न ब्रह्मया । गृहप्रवेशहोमं तु कुर्यादौपासनानले' इति । वसिष्ठोपि—'विनाहोमं निर्नस्ये त-
स्मिन्नौपासनं ततः । प्रवेशहोमं विधिवच्चतो गृहप्रवेशहोमं' इत्यादिबचनैः विनाहोमानन्तरभेदोपासनं कर्तव्यं ततो गृहप्रवेश-
होम इति सिद्धम् ॥ इदमत्र गृह्यम्—'पाणिग्रहणादि गृहं परिचरेत्' इति । अथार्थः—पाणिग्रहणप्रभृति गृहं अग्निं परिचरेत् ।
पाणिग्रहणादिवचनं गृहप्रवेशहोमोत्तरकाले औपासनप्रारम्भशब्दानिबृत्त्यर्थम् । यद्विवाहस्य तत्परिचरणमिति । गृहपरिशिष्टेपि—

‘अथ नित्यौपासनं तस्य सायमारम्भः’ इति । अत्र भगवान्द्यौनकः—‘यसिञ्जति विवाहः स्वात्सायमारभ्य तस्य तु । परिचर्या विवाहाद्येवेदिधीत स्वयं द्विजः ॥ यदि रात्रौ विवाहाद्यिरुत्पन्नः स्याच्चथा सति ॥ उपक्रम्योचराहोऽग्निं सायं परिचरेदमुम्’ इति । संग्रहेऽपि—‘रात्रौ विवाह उत्पन्ने कथं कुर्वन्ति याज्ञिकाः । रात्रावतीतकालधेच्छुःसायं तदुपक्रमः’ इति ॥ तत्प्रमाणकालमाह मुदत्तनभाष्यकारः—‘तस्य चारम्भणं रात्रावेव यदि न च नाढ्यो नातीताः । अतीताद्येत्स्परेषुः सायमग्निहोत्रवेलायामेवार्चन्मः’ इति । पदत्रिंशन्मते—‘त्रिषा विभक्ते निशि पूर्वभागे भवेद्विवाहो यदि तत्र कुर्यात् । औपासनं तत्परतो यदि स्याच्छुः—सायमीपासनहोम इष्टः ॥ दिवा विवाहो यदि चेत्तदानीं विवाहहोमं दिवसे तदेव । औपासनं चास्तमिते विधाय प्रवेशहोमं तु तथा निद्यायाम् ॥ कृत्वाऽयलाया निशि दर्शयित्वा द्युषर्क्षमीपासनमारमेत्’ इति । संध्याभाष्येऽपि—‘आतर्होमः संगवान्तः कालस्तद्भुदिनं तथा । सायमस्तमिते होमः कालस्तु नवनाडिकाः’ इति ॥ अथ होमकर्तृनाह कारिकाकारः—‘आत्मनोऽर्हं भवे पत्नीपुत्रादय इति स्थितिः । अन्ये तु मन्वते पत्नीकुमार्योस्तदहोमकम् ॥ तत्र नास्त्यत्र भगवद्वृत्तिकृच्चनं यथा’ इति ॥ इदमत्र युक्तम्—‘क्षयं पश्यपि वा पुत्रः कुमार्यन्तेयासी वा नित्यानुगृहीतः स्यात्’ इति । अस्यार्थः—पत्नीकुमार्योरहोमकमित्येकं कृतः । स्त्रीणां मन्त्रानधिकारात् । अन्ये तु सहोमकम् । कृतः । नचनात् पत्नीसंनहनवत् । अन्तेयासी शिष्यः । अनुशब्दः परिसन्दस्य स्थाने । नित्यं परिगृहीतः स्यादित्यर्थः । किमुक्तं भवति । यदि विवाहाभिर्नष्टः स्यात् ततो नष्टाहरणप्रायश्चित्तं कृत्वा परिचरेदिति । अथवा आत्मनः पत्न्या वा समीपे कथं नित्यः स्यात् नोभयोरन्यत्र स्थापयितव्य इति । अथवा होमयर्मसोपलेपनादे-

निर्दुस्पर्ययम् । तदपि हि कचग्रहणेन प्राप्नोति परिसमूहनादिवदिति । अत्र भगवान्—‘पत्नी कुमारी पुत्रो वा शिष्यो वापि यथा-
क्रमम् । पूर्वसपूर्वसालाभे विदध्यादुत्तरोत्तरः’ इति । माघवीथे दद्यस्व—‘संध्याकर्मावसाने तु स्वयं होमो विधीयते । स्वयं-
होमे कलं यत्स्यान्नदन्येन न सभ्यते ॥ (होमे यत्फलमुदिष्टं जुहवतः स्वयमेव तु । हवमानं तदन्येन फलमर्थं प्रपद्यते ॥) ऋ-
सिर्पुत्रो गुरुर्ब्राता भागिनेयोऽथ विदपतिः । एतेरेव इतं यद्य तदुतं स्वयमेव तु’ ॥ विदपतिर्जमाता ॥ तत्रापि फलतारतम्य-
माह स एष—‘अन्यैः क्षतहुताद्दोमादेकः शिष्येः क्षतहुताद्दोमादेकः पुत्रहुतो वरम् ॥ पुत्रैः क्षतहुताद्दोमा-
देकोऽध्यात्महुतो वरम्’ इति ॥ अत्र विशेषः कूर्मपुराणे दर्शितः—‘ऋषिश्च पुत्रोऽथवा पत्नी शिष्यो वापि सहोदरः । प्राप्या-
नुतां विशेषेण जुहुवाद्वा यथाविधि’ इति । एतदसिमादिना हवनं पर्वव्यतिरिक्तविषयम् । ‘स्वयं पर्वणि जुहुयादसिमासेक इतर-
काल’मिति द्युञ्जिततात् । ऋषिगादिहोमे दंपतिसंनिधानेन भवितव्यम् । तथाच कात्यायनः—‘असमर्थं तु दंपत्योर्होतव्यं न-
सिंगादिना । द्वयोरप्यसमर्थं तु भवेदुत्तमनर्थकम्’ इति ॥ तदभावे एकतरसंनिधानेनापि भवितव्यमित्युक्तं तत्रैव—‘निक्षिप्यामि
स्वदारैश्च परिकल्पयति न तथा । प्रवसेत्कार्यवान्विप्रो ध्रुवेच न चिरं वसेत्’ इति । स्मृत्यर्थेसारे तु—‘संनिधौ यजमानस्य उद्देश-
स्रागकारणात् । अंसनिधौ तु पत्नी सादृश्यस्तदनुव्रया ॥ उन्मादे प्रसवे चार्ता कुर्वीतानुव्रया विना । नोपवासी प्रयासे स्यात्पत्नी
धारयते व्रतम्’ इति । इति कर्दन्निर्णयः ॥

अथ प्रादुष्करणकालमाह कारिकाकारः । ‘ज्वलयेदपरिक्षेपमिच्छं याते दिवाकरे । पर्वुक्ष्यामि परित्तीर्य पर्वुल च ततः

परम्' इति । इदमत्र गृह्यम्—'वत्साग्निहोत्रेण प्रादुष्करणहोमकालो ज्याख्यातो' इति । अस्मार्थः—उसग्रहणं नियमार्थम् । तस्याग्निहोत्रेण विधिर्भवति नान्येन । तेन पारुष्यवत्त्वं न भवति । तर्हि प्राद्वनादयोऽपि न स्युरित्याशङ्क्याह प्रादुष्करणेति । प्रादुष्करणं नाम अपराद्धे गार्हपत्यं प्रजगत्वेति एवं प्रातर्व्युष्टायामिति चेति । गृह्यपरिशिष्टेपि—'अस्तमित आदित्ये सायमग्नेः प्रादुष्करणमुदिते प्रातरिति । अस्तमितेऽस्तं गच्छति । उदिते उदयं गच्छति ॥ अत्र भगवान्—'अत्रोपयमनाग्निं तमुपलेपादिसंस्कृते । देवे नियमं ज्वलितं कृत्वा परिममुष च ॥ उपसीर्य च पर्युष्य गन्धर्वाः परिपूज्य च' इति ॥ अत्र कालविशेषमाह कालायनः—'गृह्यं तु होलमप्राप्ते पदत्रिंशन्निरिहादुलैः । प्रादुष्करणमग्नीनां प्रातर्भासामदर्शनं' इति । अस्यानुकूलान्कर्तृनाह स्मृतिभास्करे कालायनः—'दुदिता लुपया वापि विहारो न विरुध्यते । निर्लेपनं च पात्राणामुपलेपनमर्चनम्' इति । विहारो विहरणम् । प्रादुष्करणमिति यावत् । एतद्रादुष्करणकालात्यये प्रतिपदोक्तप्रायश्चित्तस्यानुक्तत्वात्समस्तव्याहृतिमन्त्रेणाज्याहुतिः कर्तव्या । तथाच कारिका—'प्रायश्चित्तविशेषेण यत्र नोक्तो भवेद्विधिः । होतव्याज्याहुतित्तत्र पूर्ववत्स्वरितीति' च । इति प्रादुष्करणकालः ॥ अथ होमकालः । तत्राथलायनाचार्यः—'सम्यङ्निम्लोचति रवौ सायं च जुहुयात्तदा । अथ प्रातर्हुतेन श्रित्समुदितेऽर्कं पयाविधि' । विप्रः सार्ताग्निरेगप्रागग्निमानग्निषु त्रिषु । आहिताग्निश्च यज्वा च बहुवो योऽग्निषु त्रिषु ॥ हुनेन्द्राहमनीयेऽन्यस्तग्नेन जुहुयाद्विजः' इति । कालायनोपि—'यावत्सम्यङ् न भाव्यन्ते नमस्तद्व्याणि सर्ववः । लोहितत्वं च नापैति

वावत्सायं तु हूयते' ॥ आह मनुः—'लेखायात्रथ द्ययेत रविमपिस्तु समन्वितः । उदितं तं विजानीयाच्च होमं प्रकल्पयेत्' इति । चन्द्रिकायाम्—'हस्तादूर्ध्वं रविर्यागद्वयं विज्ञानं न गच्छति । तान्दोमविधिः—'पुण्यो नातोऽभ्युदितदोमिनाम्' इति । अत्रिरपि—'उदितेऽस्तमिते भानौ होमकालो विधीयते । विजानीनां त्रयाणां तु तद्वाक्येति गचते' इति ॥ अनुफलपकालमाह सूत्रकारः—'प्रदोषान्तो (सायं) होमकालः संगवान्तः प्रातर्' इति । अस्यार्थः—प्रदोषो नाम रात्रेः पूर्वचतुर्थभागः । प्रदोषस्य अन्तो यस्य स प्रदोषान्त इत्यर्थः । सायंहोमकालः । केवांचित्यञ्चमीपट्टीनाडिके प्रदोषशब्देनोच्यते तदन्तो होमकालः । संगवान्तः प्रातरिति । यस्मिन्काले प्रागो धरतैः सहिता आसते स संगवः कालः । तत्पर्यन्तं प्रातर्होमस्य कालः । केचिदहस्तुतीयो भागः संगव इत्याहुः । तदन्तः संगवान्तः । दधनाडिका इत्यर्थः । अस्तमिते उदिते च विहितो होम एतामति काले क्रियमाणोऽतीतकालो न गचतीति । गृहपरिक्षेपे—'प्रदोषान्तः सायं होमकालः संगवान्तः प्रातर्नात्र तत्रमिष्यते' इति ॥ अत्र प्रदोषसंगवयोर्लक्षणमाहार्च्यः रमृतिरूपेण—'पथादस्तमयात्कालो यो भवेन्नियुहतरुः । स सायंहोमकालश्च प्रदोषान्त उदाहृतः ॥ यस्तु पन्नाडिका कालः पथादेवोदयादयेः । स होमकालो विप्राणां संगवान्त इति स्मृतः' ॥ इति होमकालः ॥ अथ गौणकालातीतप्रायश्चित्तम् । एतद्गौणकालातिक्लमे प्रायश्चित्तमाह सूत्रकारः—'तमतिनीय चतुर्गृहीतमाज्यं जुहुया' इति । अस्यार्थः—पूर्वोक्तप्रदोषसंगवतीतो चेन्मनोऽयोरिति मन्त्रेण चतुर्गृहीताज्यं जुह्यादतीतदोमः कर्तव्यः । एतद्वादिशरात्रपर्यन्तमिति ॥ तथाच गृहपरिक्षेपम्—'नित्यहोममतीत्य मनसस्तथा चतुर्गृहीतं जुहुयाद्वादिशरात्रादूर्ध्वं पुनराधानमेव कुर्या' इति ।

अतीनदोमविधिस्तत्र यक्ष्यते ॥ यत्तु गोभिलश्लोमम्—‘यदि शुद्धेऽग्नौ सायंप्रातर्होमोर्होमं होतारं नाधिगच्छेत् कथं कुर्या-
 दामायमादुतेः प्रातरादुतिर्नित्येलाग्रानरादुतेः सायमादुतिरिति । यत्तु वोधायनवचनम्—‘आसायंकर्मणः प्रातराग्रातः
 मायकर्मणः । आदुतिर्नातिपक्षेण पार्जनं पार्वणान्तरादिति । तदेतच्छान्तरविषयम् ॥ ॥ प्रायश्चित्ताकरणे कृतमन्यकृत-
 मित्याह पुलस्त्यः—‘अकाले यत्कृतं कर्म कालं प्राप्य पुनः क्रिया । कालातीतं तु यत्कुर्यादकृतं तद्विनिर्दिशेत्’ इति । अत्र
 हविस्तपादनापह्नवानमपि होमकाल एव कार्यम् । ‘यो होमकालः सोऽङ्गानां मिल्यापस्तम्बसरणात् । इति कालातीतप्रायश्चित्तम् ॥ ॥
 अथ होमद्रव्यसंस्कारादि । तत्र कारिकाकारः—‘पयःप्रभृतिषु त्वेकं संस्क्रुयादिभिर्होत्रवत् । अलं करोति पुष्पाधिरनलायतनं
 तत्रः ॥ द्रवं हविः क्षुण्णैव पाणिना कठिनं हविः । क्षुद्रयादग्नये स्वाहा सुसमिद्धे हुतागने ॥ ध्यात्वा शृङ्गं चतुर्ध्वन्तं प्रजाप-
 तय इत्यथ । स्वाहाकारेण क्षुद्रयाकृतः परित्यज्यहन्म् ॥ यर्युक्षणं च कुर्वीत प्रातरत्वेवमिच्यते । व्युष्ट्यार्वा ज्वलयेदेनं सायंहोमकृतैः
 शुरा ॥ पयनान्येन वा प्रातस्तैर्नवेत्याह धृषिकृत् । पूर्वमन्नस्तु सूर्याय स्वाहेत्यन्यत्समं भवेत्’ इति । इदमत्र गृह्यम्—‘होम्यं च
 मांगमनं कामं तु ग्रीहियवतिलैरग्नये स्वाहेति सायं क्षुद्रयात्सूर्याय स्वाहेति प्रातस्त्वर्णां द्वितीये उभयत्र’ इति । अस्यार्थः—होम्यं
 नाग्निहोत्रद्रव्येण व्याख्यातम् । पयसा नित्यहोम इत्यादीनि पञ्च मांसवर्जम् । मांसप्रतिषेधाच्छान्तरदृष्टमपि होम्यं भव-
 तैति गम्यते ।—‘पयो दपि यगगृध्र सर्पिरोदनवण्डलाः । सोमो मांसं तथा तैलमापस्तानि दर्शय तु’ इति । येनैव द्रव्येण
 मायं क्षुद्रयात्तैर्न प्रातः प्रतिनिधिरवम् । कःपवचनं पूर्वोक्तागाने कथमेतेषां ग्रहणं स्यादित्येवमर्थम् । त्रीन्नादयश्च प्रत्येकं

साधनानि न मिश्राणि तच्च न्यायतोऽप्यगन्तव्यम् । तूर्णी द्वितीये आहुती जुहोति । तूर्णोऽग्रहणं प्रजापतिध्यानार्थम् । उभयत्र सायं प्रातर्धेत्वर्थः । अग्निं परिसमृद्धा परिलीर्य पर्युक्ष्य होमद्रव्यस्याग्निहोत्रवत्संस्कारं कृत्वा ततोऽग्नये स्वाहेति सायं जुहुयात् । ततः प्रजापतय इति चतुर्थ्यन्ते ऽप्यन्ता स्वाहेत्युपाश्रयता द्वितीयामाहुतिं जुहुयात् । ततः परिसमृद्धनपर्युक्षणे कुर्यादेवं सायम् । प्रातर्होमे तु पूर्वमन्त्रस्याने नूरोयस्वाहेति विदोप इति ॥ एकापरिशिष्टेपि—‘अग्निं परिसमुद्य परिलीर्य पर्युक्ष्य होम्येज्वपकमुत्सृजेनावज्ज्वल्य ग्रीक्ष्य तेनैव त्रिःपरिहृत्योत्सुकं निरस्येत् । पक्रमुदगङ्गारेष्वचिधित्य ग्रीक्ष्योदमुद्रास्य तानङ्गारानतिसृजेदेव होम्यः संस्कारः । पयोदधिसर्पिर्ववागूरोदनं तण्डुलाः सोमसैलभापो ग्रीहयो यवास्तिला इति होम्यानि । तण्डुलाश्च नीवारदयामाफयाधनालानाम् । ग्रीहिशालिषवगोष्ठूभग्नियङ्गयः स्त्रलेपेणापि होतव्याः । तिलाः स्त्रलेपेणैव । अतं चतुःपट्टिर्बोहुतिर्ग्रीहितुल्यानां । तदर्थं सपिल्लयोः । तैलं च तिलज्वलिततसीकुसुम्भानां । येन ग्रथमां देवतां जुहुयात्तेनैव द्वितीयां जुहुयात्तेन च सायं जुहुयात्तेनैव प्रातरिति । अत्र भगवान्—‘अग्निहोत्रवदित्वेतच्छीनक्रेण प्रपञ्चितम् । पुनः पर्युक्ष्य चाङ्गारासुदगरेरपोस च ॥ होम्यानां द्वादशानां तु पकमेतैष्वधिभ्रयेत् । पयो ववागूः सर्पिश्च ओदनं दधि तण्डुलाः । सोमसैलं पयो ग्रीहिवोदशते तिला यवाः ॥ पयसादीनि चत्वारि विदुः पक्वानि याजिकाः ॥ दध्यादीनामपकानां नाधियवणमिष्यते । दर्भेण सर्वं ज्वलयेदपकं पकमेव च ॥ अविधिते सुवेणापः प्रतिपिचिन्वापि च । पुनसिल्लिता तेन परिहृत्यापमृज्य तत् ॥ उदकर्त्यत्रिवोद्रास्याप्यङ्गारानतिसृज्य च ।

अत्रेः पथानृणेन्द्रेण निधाय समिधा सह ॥ तेषामेकं संस्कृतं तु गृहीत्वा सायमग्नये । स्वाहेति मन्त्रमुच्चार्य कुरीत प्रथमाहुतिम् ॥
 श्रावद्वौमे तु द्रव्याय स्वाहेति प्रथमाहुतिम् । विधायोभयतस्सूष्णीं द्वितीयाहुतिमाचरेत् ॥ तत्र प्रजापतिं ध्यायेदुभयत्राप्यविसरन् ।
 मुखेण जुहुयाद्रव्यं सर्पिरादिद्रव्यमात्मकम् ॥ पाणिना दक्षिणेर्नैव जुहुयादन्नतण्डुलौ । एषामलामे द्रव्याणां जुहुयाद्वीहिभिर्विवेः ।
 निलैर्वा निष्ठति कुर्यात्पुनः परिसमूहनम् । पर्युक्षणं चाविस्मृत्य सायं श्रावतितीरितम् इति ॥ ॥ अत्र द्रव्यविशेषेण फलविशेषेण
 उक्तो रुग्निधाने—‘अर्घ्यानोऽन्नसूयुश्च नित्यं वेदपरायणः । तिलैः परिचरन्वर्धि तण्डुलैश्च सुतं लभेत् ॥ अन्नाद्यैर्नीहिभिः कार्यं
 परेधाद्यपमद्भुते’ इति ॥ ॥ अत्र हविर्लेक्षणं तत्परिमाणं च चन्द्रिकायामुक्तम्—‘हविस्तु त्रिविधं द्वेयं कृतं चैव कृताकृतम् ।
 अकृतं च क्रमादेयां लक्षणं सम्यगुच्यते ॥ कृतमोदनसरत्नादि तण्डुलादि कृताकृतम् । ग्रीखादि चाकृतं प्रोक्तमिति हव्यं त्रिधा
 नृपैः ॥ घालिण्यामारुनीसरनीहिणोपूमयावकाः । एतेषां तण्डुला दौम्या घावनालाः प्रियङ्गवः’ इति । अन्यत्तु—‘नीवाराः शालय-
 धासि गोमूमा नीहयो वनाः । स्वरूपेणैव दौम्याः स्युः स्वरूपेण च वै तिलाः ॥ अत्रानुकल्पद्रव्याण्युक्तानि स्मृतिभास्करे—‘य-
 नाभावे तु गोमूमाम्ततो वैशुषवादयः । छन्दोगमन्वनाचैव जुहुयाद्विरत्यवे ॥ फलं वा यज्ञपुक्षस्य तत्पत्रमथ वा जलम्’ इति ॥
 ॥ अथाहुतिपरिमाणमाह बृहस्पतिः—‘प्रत्यथान्ये चतुःपश्चिराद्भुतेः परिकीर्तितम् । तिलानां ॥ तदर्थं स्यात्तण्डुला मीहिभिः
 ममाः’ इति ॥ प्रथमलेक्षणं तु—‘प्रमृतिद्वितयं मानं प्रस्यं मानचतुष्टयं’ इति । चोद्यायनस्तु—‘ग्रीहीणां वा यधानां वा श्रुतमाहु-
 तिरिप्पते’ इति । अगस्त्यसंहितायाम्—‘द्रवद्रव्यस्य मानं स्याद्वारा गोकर्णदीर्घिका’ इति । सिद्धान्तशेखरेपि—‘अन्नं प्राप्त-

समं श्रेयं लोकां शुद्धिं मताः' इति । इति होमद्रव्यसंस्कारः ॥ ॥ अथ समिलक्षणमुक्तं स्मृत्यर्थसारे—'पला-
शसदिशश्चतुर्दशमुदुन्नरजा समित् । अपामार्गैर्कूर्वाश्च कुशात्रेत्यपरे विदुः ॥ सत्तचः समिधः कार्यो ऋजुः स्रग्नाः समास्तथा ।
शस्ता दद्याद्गुलास्तास्तु द्वादशगुलकास्तथा ॥ आश्राः पक्काः समाश्छेद्यास्तर्जन्यहुलिर्वतुलाः । अपाटिताश्चाद्विशाखाः कृमिदोष-
विवर्जिताः ॥ इदग्निर्होमयेत्प्राज्ञः प्राप्नोति विपुलां त्रियम्' इति । अत्राहुतिप्रदेशात्पूर्वं समिधमग्रावादध्यात् । 'जान्वाच्य समि-
धमादध्यात्' इति सूत्रितत्वात् । 'जाहितायां च समिधि प्रदीप्तायां ऋजुलमात्रे जुहुयात्' इति सूत्रकारोक्तेः । आपस्तम्बोपि—
'अष्टुले मूलास्तमिधि जुहोति' इति । भगवानपि—'जान्वाच्य दक्षिणं समिधमाचारोपस्पृशेत्पुनः । अष्टुलमात्रसमिधि प्र-
दीप्ते जुहुयादविः' इति । तत्र कारणं श्रूयते—'सोऽग्निरविभेत् । आहुतयो मात्येप्यन्तीति । स एतां समिधमपश्यत् । तमाधत्त ।
ततो वा अग्रावाहुतयो त्रियन्त । यदेनश्चसमयञ्जत् तत्समिधः समिचम् । समिधमादधाति । समेर्वनं यच्छति । आहुतीनां धृत्यै ।
अथो अग्निर्होत्रमेवैभ्यस्करोति । आहुतीनां प्रतिष्ठित्यै । त्रयसादिनो वदन्ति । यदेकाश्च्यमिधमाचार द्वे आहुती जुहोति । अथे-
कस्तां समिधि द्वितीयामाहुतिं जुहोतीति । यद्वै समिधावादध्यात् । प्रातृष्यमसौ जनयेत् । एकांश्च समिधमाचार । यजुषान्यामाहुतिं
जुहोति । नालै प्रातृष्यं जनयति । आदीप्तायां जुहोति । समिद्धमिव हि त्रयस्वर्चसम् । अथो यथासिद्धिं ज्योतिष्कृत्वा परिवे-
वेष्टि । तादृगेव तत्' इति ॥ ॥ होमकाले उत्तराह्वनप्रकारमाह सूत्रकारः—'उत्तरां तूष्णीं भूयसीमसंस्पृष्टां प्रागुत्तरतो वा
प्राजापतिं मनसा ध्यायन्तूष्णीं होमेषु तर्बजे'ति । तथाच भगवान्—'प्रागुदयुत्तरतो वा प्राजापत्यो च भूयसीम् । ततः प्रजा-

पतिं ध्यायन्साहेति जुहुयादय' इति ॥ तत्र कारणं श्रूयते—'उत्तरावर्ती वै देवा आहुतिगजुहवुः । अवाचीमधुराः । ततो
 देवा अभयन्परासुराः । यं कामयेत वसीयान्स्यामिति । कानीयस्तस्य पूर्वंहृत्वा । उत्तरं श्रूयो जुहुयात् । एषा वा उत्तरावत्या-
 हुतिः । तान् देवा अजुहवुः । ततस्ते भवन्ति' इति ॥ होमकाले हवनस्थानं विज्ञाय होतव्यम् । अविद्याय होमे दोषसंशयात् ।
 अत्र संग्रहकारः—'यत्र काष्ठं तत्र कर्णी हुनेष्वेयाधियुद्धनरः । घूमस्थानं शिरः प्रोक्तं मनोदुःखं भवेदिह ॥ यत्रात्पञ्चलनं नेत्रं यज-
 नानस्य नाशनम् । ममस्थाने तु केयः स्वात्स्थाननाशो घमश्चयः ॥ अङ्गारे नासिकां विन्यान्मनोदुःखं विदुर्बुधाः । यत्र मञ्चलनं
 तत्र जिह्वा चैव प्रकीर्तिता ॥ गजवाजिप्रणादे तु वह्निः शुद्धफलप्रदः' इति । स्पृत्यर्थसारे—'बहुशुष्केन्धने चैव सुसमिद्धे हुता-
 शने । साङ्गारे लेलिहाने च होतव्यं नान्यथा क्वचित् ॥ योऽनर्चिपि जुहोत्यग्नौ व्यङ्गारे चैव मानवः । मन्दाग्निरामयावी च द-
 रिद्रयोपजायते ॥ अग्निः प्रदक्षिणावर्तः फर्दमश्च शुभाग्रहः' इति । अत्र खलु श्रूयते—'अङ्गारा भवन्ति । तेभ्योऽङ्गारेभ्योऽर्चि-
 र्वदेति । प्रजापतिलक्ष्मीभिः । तस्मिन्त्यस्य तथाविधे जुहति । प्रजापतावेवास्याग्निहोत्रं हुतं भवति । अरोऽङ्गारा अध्वुहन्ते । ब्रह्म-
 र्च्यभिः । तस्मिन्त्यस्य तथाविधे जुहति । प्रदग्नेवास्याग्निहोत्रं हुतं भवती'ति ॥ ॥ अथ हवनप्रकारः संग्रहे—'द्रव' हविः
 मुखेनैव पाणिना कठिनं हविः । अहुत्पत्रैर्न होतव्यं न कृत्वाहुलिभेदनम् ॥ अहुत्पुचरपार्धेन होतव्यमिति च स्मृतिः' इति ॥
 ॥ यद्य होमकाले ध्यानविशेषमाहात्रिः—'हृदित्यस्य वियत्तस्य ज्ञातैक्यं तेवसो द्विजः । स्मृत्या हुत्वा च जप्त्वा च सप्तर्षी
 वेदिनीं परेत् ॥ निष्कृत्य च काम्यार्थमनायासकरं बुधः । सप्तर्षी वेदिकां सम्यक्कुर्यात्प्रातर्गृहे वसन्' इति । अत्र प्राप्तारिति

अनुष्ठानकालोपलक्षणार्थम् ॥ ॥ उपस्थानमाह शौनकः—‘परिसमृद्धा च पर्युत्थाप्युपतिष्ठेद्विभुत्वम् । अग्रेः सूक्तेष्वसौधेयं प्रा-
जापत्यैव नित्यशः ॥ अग्निं प्रलापति सायं प्रातः सूर्यं प्रजापतिम् । अग्न्यायुर्विपिष्टाभिर्द्वाभ्यामये तमिष्यथ ॥ सूर्यो न इति मन्त्रेण
शुद्धत्वं च द्वितीयया । तृतीयया चित्रमिति नमोभिन्नस्य चान्यया ॥ प्रजापतेन लह्या तनुं तन्मन्त्रिद्वितीयया । हिरण्यगर्भः सु-
मिति शुपतिष्ठेदुत्ताशनम् ॥ सौर्वैश्वानरीयैर्वा समस्त्रे सति पञ्चभिः । द्विद्वैबल्यं हविष्पान्त्वमिति सूर्यगिदैवतम् । यावज्जीवं
परिवरेदेवमीपाननं शुद्धी ॥ अत्र काम्योपस्थानसृग्विधाने—‘तमग्र इति सूक्तेन शुपतिष्ठेदुत्ताशनम् । अग्रेर्भये तु संग्राप्ते रक्ष-
त्येष हुताशनः’ इत्युपस्थानविधिः ॥ ॥ अथ स्थण्डिललक्षणम्—एतत्परिचरणमायतने स्थण्डिले वाग्निं प्रतिष्ठाप्य कर्तव्यम् ।
‘कुण्डे वा स्थण्डिले वापी’ति पचनात् । तत्रायतननिर्णयः संग्रहे—‘अरलिमात्रमग्न्यर्थं कार्यमायतनं युधैः । विद्याल(?)मात्रमग्नि-
त्येकैतदप्यसाम्तरं(?) भवेत्’ इति । स्थण्डिललक्षणमग्निसुखप्रकरणे द्रष्टव्यम् । अत्र विमेषशुद्धन्दोगपरिशिष्टे—‘यद्यग्निरिध्मा-
द्भविधिं करिष्यन्नौपासनमग्निं निनपेत्पृथिव्याम् । अन्यत्र सर्वेणु स भाण्डवर्ती स्याद्धौकिकः स्थापित एव भूमौ’ इति कैथिदुक्तं तत्पवस-
धादिप्राप्ताहिताग्नियुगं वा ॥ ॥ अथाग्निसंरक्षणविधिः क्रियासारे—‘युसैश्च गोशकृत्पिण्डैरग्निसंरक्षणं स्मृतम् । तुपकेद्या-
स्थिभिः सृष्टो न योग्यो हवनेऽनलः ॥ निषिद्धकाण्डुरमपि चाऽदीपितञ्जलितस्तथे’ति । अदीपितञ्जलितः स्वयञ्जलित इत्यर्थः । युसैः
करीषैः । एतदुक्तविधिनाग्निपरिचरणं कर्तव्यम् । अविधिना कृते दोषस्मरणात् । तथाच संग्रहे—‘स्वाभिप्रायकृते कर्म यत्किञ्चि-
ज्ज्ञानवर्जितम् । क्रीडाकर्म च बालानां तत्सर्वं निष्यज्योजनम्’ इति । चतुर्विंशतिमतेपि—‘हृतं ज्ञानं क्रियाहीनं हतास्त्वज्ञानिनः

क्रियाः । अपश्यच्चन्धको दग्धः पश्यन्नपि च पशुकः' इति ॥ ॥ अथ ह्यमग्रसंसा । तत्राजिराः—'यदधात्काञ्चनं मेहं पृथिवीं च मत्स्यगताम् । तत्सायंश्रान्तर्होमस्य तुल्यं भवति वा नवा' इति । स्मृतिभास्करे हारीतस्तु—'नाग्निहोत्रात्परो घर्मो नाग्निहोत्रात्परं पतः । नाग्निहोत्रात्परं श्रेयो नाग्निहोत्रात्परं यद्यः ॥ नाग्निहोत्रात्परा सिद्धिर्नाग्निहोत्रात्परा गतिः । नाग्निहोत्रात्परं स्थानं नाग्निहोत्रात्परं व्रतम् ॥ आद्या व्याहृतयस्तिस्रः स्वधा स्वाहा नमो वयद् । यस्मैते वेदमनि सदा ब्रह्मलोकः स एव तु' इति । अथाकरणे द्रौपः । तत्राचार्यः—'दारसंग्रहणाच्छ्रैते स्मार्तेऽग्नौ वा द्विजातयः । तौ विना वर्तमानास्तु ब्राह्मणा नामधारकाः ॥ तेऽनर्ह्योः कर्मव्यग्रायाः सदारः पतितोपमाः । अनग्रयस्तस्मादथा विद्वांसोऽपि बहुश्रुताः' इति ॥ पाराशरे गर्गः—'कृतदारो नैव तिष्ठेत्क्षणन्यप्रिना विना । तिष्ठेत् वेद्विजो ग्रात्यस्तथा च पतितो भवेत् ॥ यथा स्थानं यथा भार्यो वेदस्याख्यपनं यथा । तथैवीपासनं दृष्टं न स्थितिरुद्वियोगतः' । शातातपः—'यो हिरा द्वि विवादाग्निं गृहस्य इति मन्यते । अन्नं तत्रा न भोक्तव्यं वृथापाको हि स स्मृतः ॥ वृथापाकस्य शुभ्रानः प्रायश्चित्तं समाचरेत् । प्राप्तायामदत्तं कृत्वा घृतं प्राश्य ततः शुचिः' । भरद्वाजोऽपि—'अपीपामं विना भार्या गच्छेद्यः काममोहितः । तन्मातृगमनं श्लोकमसकृद्ब्रह्महा भवेत्' इति । इति नित्यहोमविधिः ॥ ॥

अथ सूतकादौ प्राप्ते होमविधिः । तत्राचार्यः—'स्मार्तग्निः सूतके श्रावे स्वर्गं न जुहुयाद्विजः । श्रौताग्निस्तु सच्छ्रुत्वा गमाप्तेरा स्वर्गं कृनेत् ॥ स्मार्तान्गिरात्मनोऽप्येपाभ्यावे सूतकादिषु । समारोप्य तदन्ते तु विहृत्य जुहुयात्स्वयम् ॥ अतीताहुतयः सर्वा हुनेन्निष्कृतिपूर्विकाः । घृतेभ्यर्गुर्दीर्घस्तु कार्यो तन्निष्कृतिस्तदा ॥ अतीते द्वादशाहे तु पूर्णाहुत्यष्टकं कृनेत् । प्राश्नासाच ततो होमं

हुताप्यग्निर्विदम्यति' इति ॥ ॥ अयातिपन्नहोमविधिः ॥ तत्र कारिका—'नित्यहोमे सतिक्रान्ते संस्कृत्याज्यं च पूर्ववत् । चतुः-
कृतो गृहीत्याज्यं मनस्यत्या जुहोत्यथ' । अस्यार्थः—जाग्रत्येवानले नित्यहोमातिक्रमणे कालान्तरे आज्यं संस्कृत्य मनोज्योति-
रिति मन्त्रेण चतुर्गृहीतमाज्यं सुचैव हुत्वा अतीतहोमान्गृह्यपृथक् कृत्वा कालहोमं चरेदिति । तथाच भगवान्—'जाग्रत्येवा-
नले होमानतिक्रान्तान्ग्रहूनपि । तदा कृताज्यसंस्कारं ययोक्तविधिना वतः ॥ आज्यं चतुर्गृहीतवत्सुवेण प्रकृतं स्रुचि । उक्त्वा
मन्त्रं मनोज्योतिर्जुपतामिति पूर्णवत् ॥ हुत्वा सकृदतीतांश्च होमान्कृत्वा यथाक्रमम् । यथात्सकालहोमं च विदधीत यथापुरा ॥
प्रायश्चित्तमिदं केचित्प्रतिहोमव्यतिक्रमे' इति । चन्द्रिकायामपि—'कालातीतेषु होमेषु उचरेज्वागतेषु च । कालातीतानि हु-
तैव उत्तराणि समापयेत् ॥ यस्ततीतान्यतिक्रम्य उत्तराणि समापयेत् । न देयानापि च पितृवत्तदविस्मृतिप्रति' इति ॥ अत्रेति-
कर्तव्यतामाहार्थः—'पृथक्पृथगतीतांस्तु हुनेदाहुवयोऽग्निरालः । नित्याग्निहोत्रचद्विप्रः परित्सीर्य प्रतिप्रति' इति । भगवा-
नपि—'अतीतहोमान्कृत्वादौ कालहोमं सक्तशरेत् । प्रतिहोममविस्मृत्य कुर्यात्परिसमूहनम् ॥ पर्युक्षणं वेत्सुक्तोऽयमौपासनविधि-
क्रमः' इति । इत्यतिपन्नहोमविधिः ॥ ॥ अथ समस्यहोमविधिः । अथापन्नस्य कालद्वयहोमासक्तौ दिनहोममनुजानाति
प्रजापतिः—'सार्धप्रातस्तनौ होमाबुभौ सार्धं समसा तु । आपन्नो जुहुयात्तत्र समिदेकाथवा द्वयम् ॥ सार्धहोमस्य मुख्यताचदीयं
तत्रमिष्यते । चतस्र आहुतीः कुर्याच्च द्वे सायमाहुती ॥ द्वे प्रातसाहुती सार्धं होमे चैका समिधादि । समित्कृता द्वितीया चेत्सा
भवेत्प्रातराहुती ॥ द्विः सार्धहोमवन्मृज्याद्विःप्रातर्होमगत्सुचम् । उपस्थानं सकृत्कार्यं श्रेणं प्रकृतिवद्भवेत् ॥ केचिद्दे आहुती

हुत्वा संनिधयेव निमील्य वा । विच्छिद्यैवं तु तौ होमौ कुर्युर्द्वे आहुती ततः ॥ गुर्वापदि समस्यन्ते प्रातः सर्वे कदाचन । यावज्जीव
 समस्यन्ते सर्वः सायमुपक्रमः ॥ प्रातःकालापरवर्गं न तु प्रातरुपक्रमः' इति । शुक्लपरिशिष्टेपि—'सायंप्रातर्होमी सायं वा सम-
 स्तेन तु प्रातःसायं होमौ' इति । अत्र विशेष उक्तः स्मृतिभास्करे—'सर्वयौपवसध्याहे सायंहोमः पृथग्भवेत् । तथैव याज-
 नीयेति प्रातर्होमः पृथग्भवेत्' इति । इति समस्यहोमविधिः ॥ अथ पक्षहोमविधिः । चन्द्रिकायां वैव्याघ्रपादः—'ए-
 केऽप्युदितहोमाः स्युरन्ये तु दिनहोमिनः । अन्येऽनुदितहोमाश्च पक्षहोमास्तथैव च' ॥ अनुपत्तिदिनं ज्ञात्वा होतव्यमित्युक्तं
 तत्रैव—'द्रव्यसौ साग्रिहोत्री यस्त्विच्छादांश्च साम वा । दशव्यो होम एकाहे सायंप्रातः पृथक्पृथक्' इति ॥ पक्षहोमे कारणमाह
 यरीचिः—'शरीरापद्धवेचन मयादातिः प्रजायते । तथान्यास्यपि चापत्सु पक्षहोमो विधीयते ॥ पक्षहोमानयो हुत्वा मध्ये तस्मा-
 निरतंतः । होमं पुनः प्रकुर्यात्तु नचासौ दोषभागभवेत्' इति ॥ अत्र होमप्रकारमाहाचार्यः—'आपद्यः पक्षहोमी स्वात्सर्व-
 होमी च वा द्विजः । अनापन्नस्य तत्रैव ब्राह्मणस्य विधीयते ॥ हुत्वा सायं प्रतिपदि चतुर्दश चतुर्दश । पृथग्गृहीत्वा मन्त्राभ्यां
 द्विराग्न्या पृथग्गृणेत् ॥ द्वितीयायां तथा प्रातर्होमान्तेऽभ्यर्च्य पावकम् । पक्षहोमे श्वरेदेवमग्निमानपि चापदि' इति । अस्यार्थः—
 रोगाद्यापत्प्राप्तौ पक्षहोमं कर्तुं शुक्लपक्षे कृष्णे वा प्रतिपदि इष्टि कृत्वा सायंकाले पर्युधणादि समित्प्रक्षेपणान्तं सकृच्छत्वा आहुति-
 प्रमाणेन होमद्रव्यं चतुर्दश चतुर्दश पृथग्भात्रयोर्गृहीत्वा अग्नये स्वाहेति प्रथमगृहीतं सर्वं हुत्वा प्रजापतये स्वाहेति द्वितीयगृहीतं

पाठा०—१ प्रातःप्रादुर्भिमारभ्य उपभूय प्रातरेव तु । २ प्रातःप्रादुर्भि नैन पुनं सायं समस्यते । इति ।

सर्वं हुता पर्युक्षणाद्युपस्थानान्तमङ्गजातं सकृत्कुर्यात् । एवं द्वितीयार्यां प्रातः । तथाचापस्तम्बः—‘वागावरा ह वै नामऋषयः पुरा
 आसंस्तेऽन्मथश्राम्यश्स्तेऽर्धमासायार्धमासायाग्निहोत्रमजुहवुस्तस्माद्यायानरधर्मेणामयाव्यातोऽध्वन्यापस्तु चार्धमासायार्धमामायाग्नि-
 होत्रं जुहुयात् । यतिपदि सायं चतुर्दशगृहीताभ्युदयत्येका समित्सकृदोमः सकृत्पाणिनिमार्जनश्चकृदुपस्थानमेवं प्रातरेतामग्नि-
 कारः श्रेयः प्रकृति’रिति । एवं सततं पक्षत्रये कृते सति पुनराधानं कर्तव्यम् । तथाचापस्तम्बः—‘पक्षत्रये पुनराधेयमि’ति ।
 सम्यर्थसारे तु—‘एवमापद्रवः पक्षेपले चैवं समाचरेत् । आपचोदनुवर्तेत दीर्घकालं कथंचन ॥ यावज्जीवमविच्छिन्नं पक्षदोमं
 समाचरेत् । आपदेद्यावचित्त्र न पक्षयणनायधिः’ इति । इति पक्षदोमविधिः ॥ ॥ अथ सीमोल्लङ्घने दोषः । तत्र का-
 रिका—‘उदयेऽस्तमये वापि दंपती वेदिनिर्गतौ । आल्लो वा धृतो वाग्निलौकिकः स्यात्तदैव हि’ इति । अत्र भगवान्—‘प्रो-
 पिते तु पत्नौ पत्नी यदि ग्रामान्तरं व्रजेत् । होमकाले यदि ग्रास्ता न सा दोषेण युज्यते’ इति ॥ कात्यायनः—‘विहायाग्नीन्स-
 भार्यदेरसीमासुल्लङ्घय गच्छति । होमकालात्यये तस्य पुनराधानमिष्यते’ इति ॥ चन्द्रिकायां तु—‘अग्रावजुगते यत्र होमका-
 लद्वयं व्रजेत् । उभयोर्विप्रयासे वा लौकिकोऽग्निर्विधीयते’ ॥ अत्र चिरकालप्रवासकारणमस्ति चेत्तत्र—सभार्यः सञ्जातमग्निं स-
 मिधिं वाग्निं तमारोप्य व्रजेत् । इति सीमोल्लङ्घने दोषः ॥ ॥ अथ समारोपणविधिमाह कारिकारः—‘साग्निः प्रयत्नि
 चेत्याणी प्रतयेयात इत्यपि । विप्रेत्याणी ततः काले चाहृत्याग्निं समुद्भूसेत् ॥ कृते पाणिसमारोये नियमानपि मे शृणु । जले
 निमज्ज्य न स्नापान्नोपेयाच्च क्षिप्रं तथा ॥ कृता मृगपुरुषं च चिरं नासीत् पाऽश्रुचिः । समिधं प्रवयेदग्निमयं ते योनिरित्युवा ॥

अग्नौ प्रत्यवरोहेति मन्वेष्टानेन वाद्वनेत् । अनेनैव च पूर्वसिन्धुश्चे चाग्निं ससुच्छुसेत्' इति । भगवानपि—'अथ प्रयाणाद्यापत्सु
 ममरोपणमुच्यते । अरण्यात्मसमित्स्वेव गृहस्थाग्नेर्यथाविधि ॥ अग्नौ प्रज्वलिते गृहो यतपेदरणिद्वयम् । आधत्थीं समिधं वापि
 अयं ते योनिरित्युच्यते ॥ याते अग्ने यद्विद्येति पाणी वा युगपत्तपेत् । आपदेवं समारोप्य ततः प्रत्यवरोहयेत् ॥ अथारण्योः समा-
 रुडमरणीभ्यां मधेत्पुनः । प्रत्यवरोहेत्यनया वाऽस्मारुडं ततः श्वसत् ॥ आत्मारुडाग्निमाध्दध्याह्नौ किकाग्रादृचानया । समिधं तां
 ममाथाप्य काले होमं समाचरेत् ॥ अरण्यात्मसमित्स्वग्निरारुडः संप्रणश्यति । ऊर्ध्वं द्वादशरात्रात्स पुनराधानमर्हति ॥ अर्वाग्निद्व्या-
 दग्रावाग्य षण्डालपतितादिभिः । स्पृष्टो नष्टोऽग्निरारुडो ह्यरण्यात्मसमित्सु यः ॥ अरण्यात्मसमित्सग्निसमारोपविधिः क्रमात् ।
 एषां त्रयाणां पञ्चाणां पूर्वः पूर्वः प्रशस्यते' इति । अत्र विधिवदात्मारुडमग्निं पूर्वोक्तयादुष्करणकाले विधिवत्प्रतिष्ठाप्य प्रत्यवरोहेति
 मन्त्रेण प्रत्यवरोह्य होमकाले विधिवज्जुहुयात् । अकरणे विध्यतिक्रमप्रसङ्गात् ॥ अत्र होमविधिरुक्तः सायणीये—'उपाव-
 रोहणं कृत्वा प्राणायामाननन्तरम् । स्वगृहोक्तप्रकारेण वहेरर्चनमाचरेत् ॥ पवित्रपाणिः पूजात्मा शुक्लाम्बरधरो नरः । अनन्यमा-
 नगो वह्निं जुहुयाद्वि नितेन्द्रियः ॥ द्रुताग्निं सूर्यदेयत्वान्नयेन्मन्त्रान्समाहितः' इति । शेषं पूर्ववत् ॥ अत्राग्निसहितगमना-
 प्रकृतौ पुरूपस्यैव कालनियमपूर्वकं प्रवासमनुजानाति चन्द्रिकायां पैठीनसिः—'प्रस्वलीकृतधर्मस्य पीड्यमानस्य द्रुमुभिः ।
 मामद्वयं प्रवासोस्ति परतोऽज्ञादिनाभिजुत्' इति । मामद्वयस्योपरि अनादिताघेराद्विताग्निवत्प्रवासो नास्तीत्यर्थः ॥ अत्र होमार्थ-
 मृत्विजः परिकल्प्य प्रवतेदित्युक्तं कूर्मपुराणे—'निक्षिप्याग्निं स(स्व)दारेषु परिकल्प्यवर्तिजं तथा । प्रवसेत्कार्यवान्विभ्रो हृष्येव

न चिरं वसेत्' इति । अत्र कार्यवानिति धनार्थी नतु तीर्थार्थी । तथाच सत्यव्रतः—'धनान्यर्जयितुं युक्तः प्रवासो ह्यग्नि-
होत्रिणः । धनैर्यत्सम्भवेदिज्या तीर्थार्थं न न ब्रजेत्' इति ॥ ॥ अथ तीर्थयात्राद्यकरणे कारणमाह स एव—'ब्रह्मा विष्णुः
शिवः सूर्यो गोविन्दप्रपितृदेवताः । अग्निहोत्रगृहे सन्ति व्रततीर्थतपांसि च' इति ॥ ॥ अत्र प्रवासकाले गमनकाले च कार्य-
विशेष उच्यते । तत्र कारिका—'अभयं चोऽभयं मेस्तु मन्त्रेणौपासनं गृही । प्रथमश्रुपतिष्ठेत् ततो ग्रामान्तरं ब्रजेत् ॥' आगत्य
असंवेदधिमनेनैवोपतिष्ठते । गृहा इत्यादिमन्त्रेण गृहानीक्षेत चैतत् ॥ गृहानाहं सुमनस इत्यनेन प्रपद्यते । जपेच वीक्षमा-
णस्तु शिरंशन्ममिति सध' इति । इदमत्र सूत्रम्—'गृहानीक्षेत्वाप्यनाहिताग्निगृहामाविभीतोपगच्छत्स्वासासु च प्रजापत्यं माच-
धोपरीरिषदिति प्रपद्येत गृहानाहं सुमनसः प्रपद्ये वीरगो वीरवतः सुवीरान् । इरां पश्यन्तो घृतमुक्षमाणास्तेऽहं सुमनसः संविद्या-
नीति शिवं शुभं शुभोः शंभोरिति शिरदुवीक्षमाणो विदितमप्यलीकं न तदहं प्रापेयुर्विज्ञायतेऽभयं चोभयं मेऽस्त्वित्येवोपतिष्ठेत् प्रब-
लान्यत्वेत्याह रवर्तेती'ति । अस्सार्धः—वीक्षणं प्रपदनं चानाहिताग्निरपि कुर्यात् । गृहामाचिमीतेतीक्षेत् । गृहानाहमिति प्रपद्येत ।
प्रपद्यमान एवं प्रपद्येत शिवं शुभं शुभोः शंभोरिति शिरदुवीक्षमाणः । अनुवीक्षमाणमनुमन्त्रणं मन्त्रेण प्रकाशनं तत्पुनर्मन्त्रेण विनि-
कृत्तुं न शक्यत इति मन्त्रोपि शिरावर्तते । नदितमित्यादि । अलीकमग्निं । अवगतमप्यग्निं प्रवासादागतस्य तस्मिन् न निवे-
दयेयुः । विज्ञापय इत्यादि । वाक्यद्वयशब्दार्थे । अभयं च इत्यनेन मन्त्रेण प्रवत्सन् प्रवासादागतयाह रवर्तिहोत्रमेवोपतिष्ठेतेति
शुक्तिरेवोपन्यस्ता विज्ञापय इति ॥ ॥ अथ प्रवासादागतस्य कृत्यान्तरमाह गृहकारः—'प्रवासादेत्य युवस्य शिरः परिगृह्य

जयति अद्गादद्गात्संभनसि हृदयादधि जायसे । आत्मा वै पुननामासि स जीव श्रदः श्रुतमिति मूर्धनि निरवघ्रायायूतेव कुमार्थे
 इति । अस्वार्थमाह हरदत्तः—‘यदा पिता प्रोष्य प्रत्यागच्छति तदा पुत्रस्य शिर उभाभ्या हस्ताभ्यां सर्वतो गृहीत्वा मूर्धेनि
 निरपघ्नाणं कृत्वा अद्गादद्गात्संभनसीति क्रचं जपेत् । एतच्च पुत्रेऽपि प्रोव्यागते कर्तव्यं न्यायस्य तुल्यत्वाद् । तथाच सत्यापाढ-
 रुरम्—‘आगतं पुनम्’ इति । कुमार्यो इति पृष्ठवर्धे चतुर्थी । कुमार्योस्तन्मन्त्रं करोति । यदनन्तरमुक्तं प्रनासादेत्येति तस्यायं
 शेष इत्येकं । अतन्तरस्य जातकर्मणोऽपीत्यपर इति । अत्र भगवान्शौनफः—‘दीक्षितान्वर्गवत्तत्र प्रपद्यासनमात्मनः । प्रोष्य का-
 र्दनाग्रेऽग्नौ पुनः प्रत्यागतो गृही ॥ मन्त्रं गृह्णन्मात्रिणीत इत्याद्यं रिपदन्तकम् । जपित्वाथ समीक्षेत बहिर्द्वारस्थितो गृहम् ॥ स-
 गृहानहमित्वादिनञ्चैव प्रविशेद्गृहम् । प्रविश्य तु शिवं श्रमं शंभोः शंभोरित्येव ॥ ईक्षितान्वर्गवत्तत्र प्रपद्यासनमात्मनः ।
 ज्ञेयानुपूतं पुनराणां प्रत्येकं सर्वतः शिरः । पाणिभ्या परिगृह्णाथ निराजिग्रन्त्रयेत्तदा ॥ अद्गादद्गात्संभनसि एवभाषादृचं ततः ।
 त्मारीणां च कर्मदं विदध्यान्मन्त्रवर्जितम्’ इति । इति प्रवासविधिः ॥ ॥ अयौपासनाग्नेः संसर्गादिप्रायश्चित्तम् । एय-
 मनुष्ठितस्याग्ने संसर्गादिदोषश्चेत्तत्रतिपदोक्तप्रायश्चित्तेष्टिरुच्यते । तत्र कारिका—‘संस्पृष्टो यस्य गृह्याग्निरन्यगृह्याग्निना
 यदि । परतर्दिनये कार्थो यद्वा पूर्णाद्भुतिर्भवेत् ॥ अभिरुणी भवेदेव विविचित्तादिको गुणः । श्रवाभिना तु संसर्गे कुर्यात् शु-
 नये चरम् ॥ प्रायश्चित्तफलक्याने पूर्णाद्भुतिरिहेष्यते । निमित्तानन्तर सर्वं प्रायश्चित्तं भवेदिह’ इति । इदमत्र गृह्यम्—‘अथा-
 वेय्य इष्टयो नृतात्तिपत्नौ नृपत्नये साधानाग्निग्रण्यनेऽग्निने कामायागारदाहे दावानलेन च संस्पृष्टेऽग्रये शुचये संसर्जनेऽग्निनान्येन

मिथयेद्विविचये गार्हपत्याहवनीययोर्वित्तये ग्राम्येण संसर्गाय वैबुतेनाप्नुमते' इति ॥ अस्यार्थः—'अयोचरत्र या वस्यन्ते ता अपि देवत्या इष्टय इति वेदितव्यम् । शान्त्यत्र चतुर्थ्यन्तानि तान्यथेगुणवाचकानि । व्रतातिपचौ व्रतपतये । यसिन्कर्मणि यानि चोद्यन्ते व्रतशब्देन धर्मशब्देन वा तत्र तेषामतिपत्तावेवेतिः कार्यो । सामाद्यभिप्रायनेऽभिचर इति । क्षामायागारदाहे । अन्य इति शब्दाभिचरयते । तेन संसर्जने शुचये । मिथयेदिति गार्हपत्यादयः सर्वे । द्वौ परस्परमन्येन वा संष्टयेतां तदा विविचय इष्टिः कार्यो । गार्हपत्याहवनीययोर्वित्तये । ग्राम्येण संसर्गाय ग्राम्यः पचनाग्निः । वैद्युतेनाप्नुमत् इत्यादीतिः । एतत्प्रायश्चित्तं तत्तदपराधे तत्तत्प्रातिपदोक्तं कुर्यात् । तथाच सूत्रम्—'विध्यपराधे प्रायश्चित्ति'रिति । अपिवा प्रायश्चित्तेष्वीनां स्थाने तस्यैतस्यै देवतायै पूर्णाहुतिं शुद्धयादिति चिन्तयते' इति । अस्यार्थः—प्रायश्चित्तरूपे या इष्टयः इष्टिग्रन्थेनोच्यन्ते याथ ब्राह्मणोक्तास्तासामयं धैरु-
क्षिपको विधिरुच्यते । यास्तासामिष्टीनां देवतास्तासामेकैकस्य देवतायै एकैकां पूर्णाहुतिं शुद्धयात् । तत्र पूर्णाहुतिर्नाम द्वादशगृही-
तेनाख्येन भुवं पुरयित्वा यद्धूयते सा पूर्णाहुतिरुच्यते । तत्सुयेण साध्यत्वाच्चदेव सुवपूर्णाहुतिरित्युच्यते । इयं पुनस्तुपक्रान्तदर्श-
पूर्णमासस्य भवति । वर्षोदोममध्येऽपि भवतीत्यन्यत्रेति ॥ इति संसर्गादिदोषप्रायश्चित्तम् ॥ ॥ अथाभिद्वयसंसर्गादित्रिपयः ।
अथाभिद्वयसंसर्गविषये विशेषविधिरुच्यते कारिकान्तरे—'औपासनाग्निद्वयसंगतित्रेदग्निं समारोपणतो विमज्य । पुरा च
होतुर्विविचैयः सात्पथाच्च होतुः पश्चिच्छुचकः सात्' इति । अन्यत्र—'औपासनाग्नियुगलं यदि संगतं स्यादग्निं विमज्य पुरु-
पोऽयं समात्रोप्य' इति । एतत्प्रायश्चित्तं कुर्यादिति शेषः । एतत्प्रायश्चित्तं प्रथमतः कृत्वा अनन्तरं श्राद्धं कृत्वा कर्म कुर्यात् ।

तथाचापस्तम्भः—‘विध्यपराधे विधीयत एकस्मिन्दोषे श्रूयमाणानि ग्राथधित्वानि समभ्युचीयेरन् अर्थान्तरत्वाजपहोमाविज्या च दोषनिर्घातार्थानि भवन्त्यनन्तरं दोषात्कर्तव्यानि हतदोषे पुनः कृत्स्नं कर्म’ति । कुर्यादिति शेषः । एतत्प्रायश्चित्तमभिसम्भावे द्रष्टव्यम् ॥ इत्यपिद्वयसंसर्गादिविषयः ॥

अथ पुनःसंधानम् । नष्टेऽग्नौ तु पुनःसंधानं कर्तव्यम् । तत्र कारिका—‘औपासनोऽनुगच्छेच्चदुपलेपादि पूर्ववत् । आहृत्य श्रोत्रियागारात्प्रक्षिप्य हविश्चेजम् ॥ अन्यस्माद्धोमकालात्स्त्री नाश्रीयाद्यदि वा शुद्दी । पर्युहनादिकं कृत्वा संस्कृत्याज्यं च पूर्णम् ॥ अयाधेत्यनया हुता यथापूर्वं जुहोत्यथ’ इति । इदमत्र शुद्धम्—‘यदि तूपधाम्येतत्पुनर्वसेदित्येकं’ इति । अस्वार्थमाह नारायणः—यदि प्राहुःकरणं काल उद्गहेत् अन्यस्माद्धोमकालात्पुनर्वसेदित्येकं । एकेग्रहणाद्यजमान उपवसेदित्येकं । श्रवः । शास्त्रान्तरदर्शनादिति । हरदत्तस्तेवं व्याचकार—‘यदि रात्रिभिरयग्रुपधाम्येत्यनया उपवासो भवतीत्येकं मन्यन्ते, अन्ये यजमानसः, उभयोरपरे’ इति । अत्राग्न्युत्पत्तिप्रकारस्यानुपवेद्यात्कल्यान्तरमेवेत्यम् । अत्रापस्तम्भः—‘नित्यो धार्योऽनुगतो मन्थ्यः श्रोत्रियागाराद्वाह्वार्यः । उपवासात्थान्यतरस्य भार्यायाः पत्युर्वानुगतेऽपि वोत्तरया नोपवसेत्’ इति । उत्तरया अयाधेत्येतया । संधानं ध्यायुत्पत्तिरप्येवेति । अत्र दंपत्युपवासस्तु होमकालमप्यतिरिक्तकालेऽग्निनाशविषयः । होमकाले सधिनानाशेदयाधेति मन्त्रेण पुनःसंधानं कृत्वा तत्कालदोषं कुर्यादप्यनहिततान् ॥ अयाधेति पुनःसंधानं द्वादशरात्रमेव भवति । तदुक्तं शुद्धपरिशिष्टे—‘अथ पुनराधानमनुगतेऽग्नौ निश्चिदागारादग्नीयोक्तवदुपसमाधाय परिसमृद्ध परित्सीर्य पर्युह्याज्यमृत्पूषाज्यमादायाया-

धाम्ने इत्येकामाहुतिं हुत्वा यथापूर्वं परिचरेदेवमाह्लादशरात्रात्' इति । भगवांस्तु—'यदि काष्ठाद्यभावेन नष्टो वाग्भिर्भवेत्तदा । भस्मापनीयायतनं गोमयेनोपलिप्य तत् ॥ उल्लिख्य चाग्निमादध्यादानीय ओत्रियालयात् । विनाशकालादारभ्य परस्माद्वोमका-
लतः ॥ पूर्वं गृहिण्युपपसेत्तत्र संकल्पपूर्वकम् । होमकाले तु जुहुयाद्यथाकालमिति स्थितिः ॥ गृहिणी यदि रोगाद्यैरुपबस्तुं न शक्नु-
यात् । तदा प्रयोगमाधित्य तैचिरीयप्रकल्पितम् ॥ अग्निं विहित्य काष्ठार्धैरग्निः परिसमुद्य च । परिस्तीर्य च पर्युक्ष्य ततोऽग्नेरुचरे
कुञ्चान् ॥ आस्तीर्य तेषु प्रोक्षिण्या सममामादेत्सुवम् । आज्यपात्रेण संमार्गवृणानि सह सादयेत् ॥ ठला पवित्रमुनयोर्मध्ये ग्रन्थि
प्रकल्प्य च । ततः प्रोक्षणपात्रे तन्निषिच्य सलिलं शुचि ॥ ताभ्यां तूष्णीं विरूप्य पवित्राभ्यां यथाशुभम् । सुबाज्यपात्रे उत्ताने
कृत्वा प्रोक्ष्य त्रिरम्भदा ॥ आज्यस्यात्वां निषिच्यार्ज्यं तस्याधिथयणादिकम् । कृतोद्वास्योचरं वहेस्तिस्तूष्णीमेव तत्पुनः ॥ पुन-
राहारसुत्पूय पवित्राभ्यां ततस्तु ते । पवित्रग्रन्थिसुगुन्ध्य प्रोक्ष्याग्नौ संग्रह्य च ॥ परिपिच्य ततो वह्निं सक्तदेव समंततः । अलं-
कृत्य च दुष्पारैः संमृष्टेन नुयेन तु ॥ आर्ज्यं गृहीत्वाऽप्याध्याग्नेस्सनमीत्येनमादिकम् । मन्त्रमुक्त्वा विधायैकामाहुतिं तदमन्तरम् ।
कुर्वादीपासनं होमं यथापूर्वमतन्निहतः ॥ यद्वास्मच्छास्त्रविहितव्रयोगेणाज्यसंस्कृतिम् । कृत्वा मन्त्रमयाध्याग्नेस्सनमीत्येयमादिकम् ॥
उपत्वा हुत्वा संकल्पशज्जुहुयाद्य यथापुरा' इति । यदेतद्वादशरात्रादवर्णायात्रेतिमन्त्रेण पुनःसंधानमुक्तं सदापदि त्यक्ताभिविषयम् ।
अनापदि तु यथाशक्तिसुवर्णं दत्त्वा विनाहृदग्रवेशहोमपूर्वकं पुनःसंधानं कर्तव्यम् ॥

पुनःसंधानप्रकारः । तत्रापन्नस्थानापन्नस्य च द्वादशरात्राद्ब्रह्म पुनःसंधानमाह कारिकाकारः—'आह्लादशदिनादेव-

मूर्धं विच्छिद्यतेऽनलः । प्रायश्चित्तं तु यत्रोक्तमशित्यागोपपातकं ॥ मनुना तत्प्रकुर्वीत तच्चत्कालानुसारतः ॥ उपलेपादिकं कु-
 यादापारान्तं विराहवत् । विवाहाज्याहुतीर्दत्त्वा लाजहोमो भवेदिह ॥ गृहप्रवेशनीयाश्च द्रुत्वा स्वादृदयाञ्जनम् । परिणीत्यादि
 नास्त्यत्र लाजानावपति स्वयम् ॥ समानतन्त्रकं चेह होमद्वयमिदं भवेत्' इति । इदमत्र गृहपरिशिष्टम्—'अत ऊर्ध्वं विवाहगृहमेवेश-
 होमाभ्यामेकतन्त्राभ्यामादभ्यात्तत्र विवाहाज्याहुतयो लाजानुतयो गृहप्रवेशाहुतयो हृदयाञ्जनं च भवति कर्तव्यं लाजानावपत्येतत्पुन-
 राधानम्' इति । अत ऊर्ध्वं एवमाह्लादशरात्रादिति पूर्वत्र विहितत्वात् । तदाहाचार्यः स्मृतिरूपेण—'प्रायश्चित्तविधानं च कालश्च
 तदतिक्रमे । श्रुते श्रौतस्य गृहे च स्मार्तस्योक्तः पुरा मया ॥ तस्मानुक्तो विशेषश्च विकल्पश्च समासतः । वक्ष्यन्ते होमयोः सम्यक्तत्र-
 तनाधिकारिणः ॥ त्यस्तापन्निरनापन्नो यावत्तापत्प्रभृत्यथ । आहरेद्विधिर्नैवाग्निं द्रव्यैश्चापि तदीरितेः ॥ त्यक्त्वाग्निमापदि स्वस्थो
 द्रुत्वाग्नेनाहुतिं च ताम् । भूतार्घ्यं ह्निमाहृत्य बालयेत्पुत्रवचदा ॥ यदि त्यक्त्वा तनापन्नो दत्त्वा श्रुत्या द्विले यत्तु । विवाहविधि-
 र्नाग्निमाहरेद्यथा पुरा ॥ पाणिग्रहः परिणयश्चात्र धर्ज्यस्तदुद्भवः । गृहवेशोपलारोहौ वर्ज्यां सप्तपदी तथा ॥ स्वयं च जुहुया-
 द्ज्ञानान्यङ्गपारब्धस्तदीरितेः । मन्त्रैः सा यदि वा याचा हुनेदग्निं विवाहवत् ॥ अनन्नन्नविमाहृत्य सार्यं हुत्वा ततश्चरेत्' इति ।
 जत्र भगवान्—'ऊर्ध्वं चाथ विनष्टाग्निर्द्विश्वाहाद्यादि संथ । अहोरात्रानतिक्रमेचदा स्मृतिषु चोदितम् ॥ उपपातकिनो यत्तु
 प्रायश्चित्तं विधाय तत् । पूर्वोक्तेन प्रकारेण विधायाग्निप्रग्रहम्' इति ॥ ॥ अथ मष्टस्य गृहाम्नेः प्रायश्चित्तम् । 'अथ गृहस्य

नष्टम् एषेरानुनयुज्यते । उपोष्य दंपती दत्त्वा होमद्रव्यं द्विजोचये ॥ द्रव्यं किञ्चिदथाशक्तिं ब्राह्मणायहिताग्रये । आदध्यादप-
राद्वेऽग्निमाधानद्रव्यसंनिवितं ॥ लिक्ताः पथपत्रं च वराहविहता च मृद्व् ॥ मृगमासुत्करं चोपवाल्मीकावपशुर्कराः । उदुम्बरा-
ग्निहने पर्णाग्रत्थविंक्ताः । उम्यदुरास्तु विज्ञेया आधानद्रव्यसंघिताः ॥ अग्रापयवन एतानि पुनराधानकर्मणि । निययिषाम-
तामे तु पथालाभं निधापयेत् ॥ उपलिप्योत्तिखेदेतान्संक्रतादीर्घिधाय च । इदं त एकमित्यग्नौ सव्याहृतिकमाहिते ॥ तत्र
ठराग्न्यभागान्तमन्याधानादिकं ततः । चतुर्गृहीतमाग्यं च जुहुयादि यथाक्रमम् ॥ जुहामेव सुवेणीय स्थाल्यामादाय गृह्यते ।
चतुर्गृहीतमाग्यं च चतुर्गृह्य उदाहृतम् ॥ समये सप्रथा असि यो अग्निं देववीतये । तन्तुं तन्वन् तं नो अग्ने सत्वं नो अग्ने सप्त ते ॥
मनोऽग्योतिः पुनस्तेति जुहामाष्टाभिरेव च । नुवेण जुहुयादाग्यं मन्त्रेधाणि यथाक्रमम् । अग्नये पवमानाय अग्नये पावकाय च ॥
अग्नये शुन्ये वापाग्रये पथिकृते ततः । अग्नये तन्तुमत इत्येतेभ्यः पञ्चमाहुतिः ॥ सौविष्टकृतमारभ्य होमक्षेपं समापयेत् । अन-
हान्दशिणा देवा ब्राह्मणायहिताग्रये ॥ नास्तिग्येन विष्टष्टाग्निधीर्णचान्द्रायणग्रतः । अनेनैवाग्निमादध्याचिरोत्सृष्टस्तथैवच' इति ॥

अथ निमृष्टोत्सृष्टाग्नेः प्रायश्चित्तम् । अथ नास्तिक्याद्विष्टष्टाग्नेः प्रमादाद्विष्टष्टाग्नेरालस्याद्विष्टष्टाग्नेश्च कालविशेषेण
प्रायश्चित्तमाह निधादर्शकारः—'कृष्णे मासद्रव्यं चैस्यजशि हुतवहं तथहुत्केऽतिकृच्छस्तत्तद्दे स्यात्पराकस्तदुपरि च पयो मास-
मन्दगिणामम् । नास्तिग्याचत्त्रमादे तसुनियमशतं प्राश्नुगिरात्रात्परं चैत्कुर्वदिक्कोपवासं त्रिदिनमुपवसेद्विंशतेर्लृध्वमन्त्राम् ॥ पष्टे-

सूर्यं तु कच्छः शरद उपरि चेदूसमालसतोऽग्निरस्यक्त्येद्वादद्याहे त्रिदिनमुपवसेद्वादद्याहं तु मासे । मासं चान्देय चान्द्रं तदपि भवति
 सोमायनं चाब्दपुगमं स्वादूर्ध्वं तब्दकच्छः शतु भवति धनी गां च दद्याद्द्विजाय' इति ॥ अस्य श्लोकद्वयस्यार्थः—नास्तिकया-
 द्विदिताभित्यागे मासद्वयपर्यन्तं कच्छः । मासद्वये पूर्णे मासचतुष्टयपर्यन्तमतिकृच्छः । मासचतुष्टये पूर्णे पण्मासपर्यन्तं पराकः ।
 अत ऊर्ध्वमब्दपर्यन्तं मासं पयोऽत्रतम् । अब्दे पूर्णे त्रैमासिकं प्रतं कार्यमिति ॥ तज्जास्तिस्ये प्रमादाद्भित्यागे त्रिरात्रात्प्राक् प्राणा-
 यामग्रतम् । तदूर्ध्वं चेद्विगतिदिनपर्यन्तमेकमुपमासं कुर्यात् । तदूर्ध्वं मासद्वयपर्यन्तं त्रिरात्रमुपवसेत् । तदूर्ध्वमब्दपर्यन्तं प्राजाप-
 तम् । तदूर्ध्वं यथान्यायमित्येतत्प्रमादे ॥ आलक्षेनाभित्यागे द्वादशाहपर्यन्तं त्रिदिनमुपवसेत् । द्वादशाहे पूर्णे मासपर्यन्तं द्वाद-
 शाहम् । मासे पूर्णेऽब्दपर्यन्तं मासमुपमासः पयोऽमक्षणं वा । अब्दादूर्ध्वं द्विवर्षपर्यन्तं चान्द्रम् । तदूर्ध्वं त्र्यब्दपर्यन्तं चान्द्रा-
 यणं सोमायनं च । तदूर्ध्वं सव्यकच्छः । धनिनो गोदानं चेति ॥ पराशरप्रायश्चित्तकाण्डे वसिष्ठः—'योऽग्नीनपविध्येत्स
 कच्छं द्वादशरात्रं शरिता पुनरायानं कारयेत्' इति । मनुरपि—'अग्निहोत्र्यपविद्धाभिर्ब्राह्मणः कामकारतः । चान्द्रायणं चरेन्मासं
 गीरहत्यागमे द्वि तत् ॥ अग्निहोत्र्यपविद्धाग्निर्मिसादूर्ध्वं तु कामतः । कच्छं चान्द्रायणं चैव कुर्यादेवाविचारयन्' इति । द्वा-
 रीतः—'संवत्सरोऽच्छिन्नेऽग्निहोत्रे चान्द्रायणं कृत्वा पुनरादध्यात् । द्विवर्षोच्छिन्ने चान्द्रायणं सोमायनं च कुर्यात् । त्रिवर्षोच्छिन्ने-
 ऽभ्यस्य पुनरादध्यात्' इति । गङ्गोपि—'अभ्युत्सादास्संनस्तरं प्राजापत्यं शरेऽग्रां च दधा'दिति । भारद्वाजः—'द्वादशाहातिक्रमे
 च त्र्यहमुपमासः मामातिक्रमे द्वादद्याहं पयोऽमक्षणं च । संवत्सरातिक्रमे मासोपमास इति । एतत्सर्वमालस्यसदभित्यागविषयतया

यथायोगमूहनीयम् ॥ यत्तु भारद्वाजश्रुतेऽभिहितम्—‘ग्राणाग्रामद्यतमादश्वरात्रं कुर्यादुपवासः स्वादाविंशतिराश्रमम् । अत ऊर्ध्व-
मापष्टिरात्रात्तिस्रो रात्रीरुपवसेदत ऊर्ध्वमासंवत्सरात्प्राजापत्यव्रतं चरेत् । अत ऊर्ध्वं कालगुरुत्वे दीपगुरुत्वं’मिति तत्प्रमादाद-
प्रित्यागविषयम् ॥

अथ नास्तिक्यात्त्यागे ग्रायश्चित्तम् । नास्तिक्यात्त्यागे तु व्याघ्रपादः—‘योऽपि त्यजति नास्तिक्यत्प्राजापत्यं चरे-
द्दिवः । अन्यत्र पुनराधानं दानमन्यत्तथैवच’ इति । ग्राजापत्यस्योपलक्षणत्वात्चागकालस्य गौरवत्तायवास्तुसारेण व्रतान्तराण्यूह-
नीयानि ॥ ततः किं फलं व्यमित्यत आह विधादर्शकारः—‘तत्रायाधेति वह्निर्भयति पुनरिति द्वादश्याहं तथापि होमञ्चेन्प्राप्ति-
तमिन्निति भवति मनोज्योतिषं द्वादशाहे । अग्नेयेष्टिग्रयं वै स्मृतमथ पुनराधानमुद्गाहनीयाद्यद्वायाधेति तत्स्याच्छ्रुतसममिहिता-
धानसंभारालाभे’ । अस्यार्थः—तत्राग्निनाशे द्वादशाहपर्यन्तमयाधेतिमन्त्रेण पुनराधानम् । सति द्वादश्यावहोमे तु द्वादशाहपर्यन्तं म-
नोज्योतिरिति मन्त्रेण चतुर्दशीतमाग्यं जुहुयात् । स्थालीपाके तथैवातिक्रान्ते यदाग्निनाशस्तदा स्वशृण्वविधिवदग्राधानम् । यदेति
पक्षान्तरम् ॥ तत्र संभाराहरणे श्लोकद्वयम्—‘पलाशोदुम्बराश्वत्थश्चामीर्वैकट्याम्बुजम् । वल्मीकोपरचाराहस्पृकोत्खातमुत्तिकाः ॥
शर्कराः सिरुतोद्भूताद्यानिध्वस्ततरुतचः । यथालाभं समाकीर्त्तयामासेत्पि ससुद्धरेत्’ इति । तत्र तावत्कालहोमद्रव्यं दद्यात् ॥
तथापस्तम्बः—‘तत्र यावत्कालहोमस्तावद्द्रव्यं दत्त्वा पुनराधानं’मिति । एतदग्निग्रतिप्रापनकाले पूर्वं संभारनिक्षेपणे कारणं श्रूयते ।
‘यदेवास्या अमेन्यं तदपहन्ति । अपोवोद्यति दान्त्ये । सिकृता निवपति । एतद्वा अग्नेर्वैश्वानरस्य रूपं । रूपेणैव वैश्वानरमवरुन्धे । ऊपां

निरपति । बुष्टिर्ना क्वा प्रजननं यदूपाः । पुष्पाग्रेव प्रजननेऽग्निमाधत्ते । अथो संज्ञान एव । संज्ञानश्चेतत्पशून्पां यदूपाः । धावा-
 पृथिवी सहास्ताम् । ते वियती अवृताम् अस्तेव नौ सह यक्षियमिति । यदमुष्या यक्षियमासीत् । तदस्यामदध्यात् । त ऊपा अ-
 भवत् । यदस्या यक्षियमासीत् । तदमुष्यामदधात् । तददधन्द्रमसि कृष्णमूपां निवपन्नदो ध्यायेत् । घावापृथिव्योरेव यज्ञियेऽग्नि-
 माधत्ते । अपिर्देव्यो निलायत । आपूलं कृता स पृथिवीं प्राविशत् । स ऊती कुर्वाणः पृथिवीमनुसमचरत् । तदाबुक्करीयम-
 भवत् । यदासुक्करीय संमारो भवति । यदेवास्य तत्र न्यक्तम् । तदेवावरुन्धे । ऊर्जं वा एतश्चरसं पृथिव्या उपदीका उदिहन्ति ।
 यद्वल्मीकम् । यद्वल्मीकमपालंभारो भवति । ऊर्जमेव रसं पृथिव्या अवरुन्धे । अथो श्रोत्रमेव । श्रोत्रश्चेतत्पृथिव्या यद्वल्मीकः ।
 अनधिरो भवति य एतं वेद । प्रजापतिः प्रजा असृजत । तासामग्रमपाक्षीयत । ताभ्यः सूदसुपप्राप्तिनत् । ततो वै तासामन्नं नाक्षीयत ।
 यस्य मूदः संमारो भवति । नान्यगृहेऽन्नं क्षीयते । आपो वा इदमग्रे सलिलमासीत् । तेन प्रजापतिरथाम्यत् कथमिदं स्यादिति ।
 सोऽपश्यन्पुष्करपर्णं तिष्ठत् । सोऽमन्यत । अस्ति वै तत् यस्मिन्निदमधितिष्ठतीति । स बराहरूपं कृतोपन्यमजत । स पृथिवीमग्र
 जार्चन् । तस्या उद्धृत्योदमजत । तत्पुष्करपर्णं ग्रथयत् । यदग्रवपत्तत्पृथिव्याः पृथिवीसम् । अधुदा इदमिति तद्वन्पा भूमिसम् । तां
 दिन्नोऽनु यातः समवहत् । ताश्चर्कराभिरदश्दत् । दं वै नोश्नविति । तच्छर्कराणां चर्करसम् । यद्वराहविहत्संभारो भवति । अ-
 सोमेवाश्चम्यद्गारमग्निमाधत्ते । चर्करा भवन्ति धृत्य । अथोऽंताय सरेता अधिराधेय इत्याहुः । आपो वारुणस्य पञ्चय आसन् ।
 वा अग्निरभ्यध्यापन् । ताः समभवत् । तस्य रेतः परापतत् । तदिरण्यमभवत् । यदिरण्यमुपास्यति । स रेतसमेवाग्निमाधत्ते । पुरुष

अग्निनाग्निः समिच्यते तंलगे अग्निना पाहिना अग्रएकया इति तिष्ठगिरस्तीदमधिमन्धनमिति तिष्ठभिरधेनं परिचरेन्मृतामेनेन संस्क्रुर्पादन्यया पुनसदध्यावधायोयं वाग्निं विभज्य तद्भागेन संस्क्रुर्पादेतद्ब्रह्मीनामप्येवमग्निं योजनं कुर्यादग्नौमिथुनं दक्षिणा' इति । भगवाननदि—'अथाप्नोर्गृह्ययोगेन सपत्नीभेदजातयोः । सहाधिकारसिद्धयमहं वक्ष्यामि द्यौनकः ॥ अरोमायुद्धरेकन्यां धर्मलोपमपातरयम् । कृते तत्र विवाहे च व्रतान्ते तु परेहनि ॥ पृथक्स्थण्डिलयोरङ्गं समाधाय यथाविधि । तत्रं कृताज्यभागान्तमन्याधानादिकं ततः ॥ जुहुयात्पूर्वपण्यग्रौ तथान्यारब्ध आहुतीः । अग्निमीळेति मूक्तं नवर्चेन यथोदितम् ॥ समिध्वेनं समा-रोप्य अर्पते पौनिरित्युच्यते । प्रत्यगरोहेत्यनया कमिष्टाग्रौ निधाय ताम् । आज्यभागान्तं तत्रे च कृतारब्ध तदादितः । समन्वारब्ध पताग्नां पत्नीभ्यां जुहुपाहुतम् ॥ चतुर्गृहीतमेताभिर्ऋग्भिः पद्भिर्यथाक्रमम् । अग्रायग्निभरतीत्यग्निनाग्निः समिच्यते ॥ अस्तीदमिति तिष्ठभिः पाहिनाग्रम एकया । ततः स्विष्टकृदारब्ध होमदोषं समापयेत् ॥ गोपुमं दक्षिणां दद्याच्छ्रेत्रियायाहिता-प्रये । पत्न्योरेता यदि मृणा दग्न्त्या तेनैव तां पुनः । आदधीतान्यया सार्धमाधानविधिना शुद्धी' ॥ भर्तुः समीपे जायाया असा-निधौ तु शङ्कया । कृत्वाले विहितं कर्म संसृज्य तु यथाविधि ॥ आरोपितसमिदोगं कृत्वा सांसर्गिकं ततः' इति । इति द्वि-भार्याग्निसंमर्गविधिः ॥

अधौपासनकर्मणि विनियुक्तमन्त्राणामर्थः कथ्यते । प्रत्यवरोहेति—हे जातवेदः अग्ने, तं अस्त्वग्नी प्रत्यवरोह पुनरव-तर । अरुत च नोऽम्मदीयं हव्यं देवेभ्यः पुनर्देह । प्रजानन् नः भक्तान् च हव्यवहनधकारं वा विद्वान् तं हव्यं वह । प्रजो

संनतिं पुष्टिं तत्पुष्टिं रयिं यनमस्मासु चेदि धत्स्व । अथ यजमानाय यजनमनुचाय शंयोश्च भव । शं च युध शंयुः समा-
 हारद्वन्द्वः छान्दसं पुलिङ्गत्तम् । शं विद्यमानानां रोगादीनां शमनं आगामिनां तेषां यवनं पृथकारणम् ॥ ॥ ध्यानार्चनमन्त्रा
 अधिमुत्तरकरणे व्याख्याताः ॥ अन्नजायुंषि पबस इति विस्रश्च चौलप्रकरणे व्याख्याताः ॥ अग्ने त्वं नो अन्तम इति स्र-
 क्तमग्निमुत्तरकरणे व्याख्यातम् ॥ ॥ सूर्यो नो दियस्पात्विति—सूर्यः सर्वग्रहः शोभनरीयो वा देवः विचो धुलोकात् धुलो-
 कर्गिनो नोऽम्मान् पातु रक्षतु । वातो वायुश्चान्तरिक्षात् मन्वस्यानगतात् वायुकादस्मान् रक्षतु । तथा पृथिवीत्सान्निधिय पाथिवेभ्यः
 पृथिव्यां रतमानेभ्यः शशुभ्यो नोऽम्मान् रक्षतु ॥ ॥ उदुत्यमिति—केतवः सूर्याश्चाः यद्वा सूर्यरश्मयः सूर्ये सर्वस्य ग्रहकं
 आदित्यं उद्वहन्ति ऊर्ध्वं वहन्ति । उद्विति षादपूरणे । उक्तं च 'मिवाक्षरेप्पनर्थकाः कमिमिद्वता'मिति । किमर्थं । विश्राय विश्वस्यै
 भूतनाय द्यौः त्रुडुम् । यथा सर्वे जनाः सूर्ये पश्यन्ति तथोर्ध्वं वहन्तीत्यर्थः । कीदृशं सूर्यम् । एवं प्रसिद्धं जातवेदसं जातानां प्राणिनां
 वेदिगार जातमजं जातधनं वा देवं द्योतमानम् । अत्र िरुक्तं—'उद्वहन्ति तं जातवेदसं देवमथाः केतवो रश्मयो वा सर्वेषां
 मूलानां संदर्शनाय सूर्य'मिति । जातवेदसं जातानि वेत्ति जातवेदाः तमित्यर्थः ॥ ॥ चित्रं देवानामिति—देवानां दी-
 व्यन्तीति देवाः रश्मयः तेषां देवजावानामेव वा अनीकं समूहरूपं चित्रं आधर्यकर सूर्यस्य मण्डलमुदगात् उदयाचलं प्राप्तमा-
 सीत् । कीदृशम् । मित्रस्य गणस्ताप्रेथ उपलक्ष्यमेतत् । एतदुपलक्षितानां जनानां चक्षुः प्रकाशकं चक्षुरिन्द्रियस्थानीयं वा । उ-

पात्रा०—१ प्रदक्ष्या : २ गताम् ।

इने स्वाद्रुतनो पीमत्सव इत्याहुः । उच्यते उपासत्यमीमत्सवै । अतिप्रयच्छति । आतिमेवातिप्रयच्छति । अग्निदेवेभ्यो निला-
यत । अग्रे रूपं कृता । सोऽध्वर्युः संवत्सरमतिष्ठत् । तदयस्यस्याध्वर्युतम् । यदायस्यः संभारो भवति । यदेवास्य तत्र न्यक्तम् ।
पदेनारुन्धे । देवा वा ऊर्जं व्यमज्जन्त । तत उदुग्गर उदतिष्ठत् । ऊर्गा उदुग्गरः । यदीदुग्गरः संभारो भवति । ऊर्जमेवाध-
रुन्धे । वृतीयस्यामिनो दिवि सोम आसीत् । तं गायत्र्याहत् । तस्य पर्णमच्छिद्यत् । तत्पर्णोऽभवत् । तत्पर्णस्य पर्णसम् । यस्य
पर्णमयः संभारो भवति । सोमपीयमेवानरुन्धे । देवा नै ब्रह्मण्यदन्त । तत्पर्णं उपाशृणोत् । सुश्रवा नै नाम यत्पर्णमयः सं-
भारो भवति । ब्रह्मण्यमेवानरुन्धे । ब्रह्माण्डतिरिधिमशृजत् । सोऽपिभेत्यध्वर्युतीति । तदध्वर्युः शमावत् । तच्छ्रम्यै दामिलम् ।
यत्तुमीमयः संभारो भवति । श्रान्त्या अग्रदाहाय । अग्रेः शृष्टस्य यतः । विकृष्टं भा आच्छत् । यदैककृतः संभारो भवति ।
ता एवानरुन्धे । सद्दयोऽग्निराधेय इत्याहुः । मस्तोऽद्विरभिमतमयन् । यस्य तान्तस्य हृदयमाच्छिन्दन् । साऽश्चनिरभयन् । यद-
ननिहतस्य ध्रुवस्य संभारो भवति । सद्दयमेवाग्निमाधेय इति । इति पुनःसंधानविधिः ॥

नपापतीऔपासनविधिः । तत्राचार्यः—‘स्मार्तार्धेनाग्निभिर्दग्ध्वा सूतां पत्नीं च तां त्रिभिः । शिष्टार्धेनोद्गृह्णन्त्यां पुनर्बौपा-
ग्निमान्यजेत् ॥ प्राशुद्रादाद्य शिष्टार्धं स्मार्तसाग्रेपर्ययाविधि । शुश्रूषेदप्यपत्नीक इष्टिं कुर्याच्च वा न वा ॥ सायंप्रातर्होमधर्ममर्धाग्रा-
ग्वि संचरेत्’ इति । नस्त्यार्धः—स्मार्तकर्मोनुतिष्ठन् स्वपत्नीसंस्कारे औपासनस्यार्धेन तां संस्कृत्य शिष्टार्धेन पूर्ववदुपासनं कुर्यात्
पुनश्चद्राहकाले तन्मिथ्यार्धेन विराहहोमादिकं कुर्यात् । औचक्यमनुतिष्ठन् स्वपत्नीसंस्कारे त्रिभिर्गव्यत्रिभिः संस्कृत्य पुनश्चद्रा-

हिरण्यगर्भः । तथाच तैत्तिरीयकम्—‘प्रजापतिर्यं हिरण्यगर्भः । प्रजापतेरनु रूपत्वाये’ति । यद्वा हिरण्ययोण्डो गर्भचयसोदरे वर्तते सोमो द्युर्यात्मा हिरण्यगर्भ इत्युच्यते । अग्रे प्रपञ्चोत्पत्तेः प्राक् समवर्तत यायाया अध्यक्षात् सिद्धोः परमात्मनः सकाशात्समजापत् । यद्यपि परमात्मैव हिरण्यगर्भः तथापि तदुपाधिभूतानां वियदादीनां सूक्ष्मभूतानां ब्रह्मण उत्पत्तेस्तदुपलक्षितो न्युत्पन्न उच्यते । स च जातो जातमान एव एकः अद्वितीयः सन् भूतस्य विकारजातस्य ब्रह्माण्डादेः सर्वस्य जगतः पतिरीश्वर आसीत् । न केवलं पतिरासीदेव । अपितु हिरण्यगर्भः पृथिवीं विलीणो घां दिवं उतापिच अस्माभिर्दृश्यमानां पुरोवर्तिनीमिमां भूमिम् । यद्वा पृथिवीत्यन्तरिक्षनाम । अन्तरिक्षं दिवं भूमिं च स दाधार धारयति तस्मै । अथ किञ्चन्दो निर्जोतत्वरूपत्वाद्यजापती वर्तते । यद्वा सुख्यर्थं कामयत इति कः । यद्वा कं सुखं तद्रूपत्वात् क इत्युच्यते । अथवा इन्द्रेण सृष्टः प्रजापतिर्मदीयं महत्त्वं तुभ्यं प्रदायाह कः कीदृशः सामित्युक्तान् । स इन्द्रः प्रत्युच्ये यदिदं प्रवीपि अहं कः स्त्वामिति तदेव सं भवेति । अतः कारणात् क इति प्रजापतिराख्यायते । ‘इन्द्रो वै दृष्टं हत्वा सर्वा विजितीर्विजित्याब्रवीत्प्रजापतिरहमेतदसौ’ इत्यादिकं ब्राह्मणमुत्संध्येम् । यदासौ किञ्चिदन्तदा सर्वनामत्वात्सैभावः सिद्धः । कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । कं प्रजापतिं हविषा पशोर्वेपारूपेण एकरूपात्मात्मकेन पुरोडाशेन वा वयस्मृत्तिजः विधेम परिवरेम । विदधातिः परिचरणकर्मा ॥ ॥ समस्यहोमोपस्थाने हविष्यान्तमिति—‘पान्ते पानीयं सोमात्मकं अनरं जराहितं जुष्टं देवानां प्रियं यद्विदि स्विदि मर्यस्य चेदितरि दिविस्पृशि दिविस्पृष्टेऽप्रानाहुतमभिदुर्तं तस्य सोमात्मकस्य हविषो मर्मेणे मरणाय च धर्मेणे धारणाय च कं सर्वस्य सुखतरमिम-

दये प्राप्य च द्यावापृथिवी द्विवं पृथिवीं अन्तरिक्षं च आप्रा इति स्वकीयेन तेजसा आसगन्तादापूरयन् ईदम्भूतमण्डलान्तर्वर्ती
 मूर्त्ये अन्तर्पामितया सर्वस्य श्रेयः परमात्मा जगतो जंगमस्य तत्पुण्य स्थानस्य आत्मा स्वरूपभूतः । स हि सर्वस्यावरजंगमा-
 रमकस्य कार्यरगस्य कारणं । कारणाय कार्यं नातिरिच्यते । तथाच पारमर्त्यं सूत्रम्—‘तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः’ इति ।
 यद्वा न्यारजंगमात्मकस्य सर्वस्य प्राणिजातस्य जीमात्मा । उदिते हि सूर्ये मृतप्रायं सर्वं जगत्पुनर्येतनयुक्तं सद्रूपं लभ्यते ।
 तथाच श्रूयते—‘द्योसो उपश्रुदेति स सर्वेषां भूमानां प्राणानादायोदेती’ति ॥ ॥ नमो भित्रस्येति—हे ऋत्विजः, दूर्यं
 भित्रस्य वरुणस्य भिन्नारस्यबोधशक्तेः दृष्ट्वै महो महते देवाय द्योतमानाय दूरेदृशे दूरे सन्तमपि पश्यते देवजाताय देवेषु आताय
 केनचिद्विषस्य प्रज्ञातव्यपदेष्टाः । दिवस्सुग्राय दुलोकस्य पुत्रवद्विषाया मूर्याय सूर्यार्थं नमः कृत्वा तद्विहितमृतं यागादिलक्ष्णं कर्म
 तत्पर्यंतं पूजयत शंसत स्तुतिमपि कुरुत । एतावत्सूर्योपस्थानम् ॥ ॥ प्रजापते न त्वदिति चोले व्याख्यातम् ॥ ॥ तन्तुं तन्य-
 त्ति—हे अग्ने, तन्तुं यत् तन्यन् वित्तारयन् रजसः रज्ज्वात्मकस्य लोकस्य मातुं भास्वरमादित्यमन्यहि अनुगच्छ रश्मिद्वारा
 मूर्यमण्डलं प्रविशेत्यर्थः । किंच ज्योतिष्मतः प्रकाशयतः यज्ञस्य पयो गमनमार्गान् । अथवा ज्योतिष्मतः दीप्तिमतः स्वर्गस्य पथो मार्गान्
 देवयानान् रथं पालय । कीदृशान्मार्गान् । विद्या कर्मणा कृतान् संपादितान् । किंच सोऽग्निः बौधुर्वां स्तोत्राणां अपः कर्मनामितत् ।
 क्रियया व्याप्यं कर्म अनुत्थणं अनतिरिक्तं चयत करोतु । स तं मनुर्भव मन्तव्यो भव स्तुलो भवेत्यर्थः । किंच दैव्यं जनं देवसंबंधं
 जनय उत्सादय । आनिगमनयन्तं कुर्वित्यर्थः ॥ ॥ हिरण्यगर्भः समवर्ततेति—हिरण्यगर्भस्य हिरण्यमण्डस्य गर्भभूतः प्रजापति-

भनति ॥ ॥ अमेरात्मसमारोपणे । या ते अग्ने यज्ञिया तन्मूलयेद्यारोहात्मात्मानम् । अच्छाचमूनि कृण्वन्मसे नर्यां पुरुणि ॥ यज्ञो भूत्वा यजमासीद स्वां योनिं । जातवेदी शुन आजायमानः' इति—हे अग्ने, या ते यज्ञिया यज्ञसाधनभूता तनूः मूर्तिः तथा एहि आगच्छ । आगत्य च आरोह आत्मा आत्मभूतः आत्मानं मां तदानीयेवोक्तं 'अहं त्वदस्मि मदसि त्वमेत'दित्यादिश्रुतेः । अच्छा-द्यन्द्ः अग्निदुर्गार्धं । आरोहेत्यनेन संरन्धः । अम्यारोह मां पुरुणि वहूनि नर्यां चुभ्यो हिवाणि तानि वमूनि कृण्वन् ददत् यज्ञो भूत्वा यज्ञस्य साधकौ भूत्वा यज्ञं यजस्व सचिकां स्वां योनिमासीद मयि च विश्व । हे जातवेदः, यदा च त्वामयरोहामि तदा शुभं भवतीति श्रुः शरीरं तवः मम शरीरात् आजायमानः ॥ ॥ अरण्योः समिधि चारोपणे । अयं ते योनिरिति—हे अग्ने, क्र-सियः नसन्तापृती मनः अयं अहुत्या निर्दिश्यमानः पलाशाश्चत्यादिमयः काष्ठविशेषोऽरणिः ते तव योनिरुत्पत्तिस्थानम् । य-तोऽरणेर्जातस्तं अरोचथा अशोभथाः । जानन्, तमरगिरूपकाष्ठविशेषमासीद तस्यामरण्यामारोपितः सन् संनैरन्तर्बेण तिष्ठ । अथा-नन्तरं नोऽस्माकं गिरः स्तुतिलक्षणा वाचः वर्धय । यदा गिरश्चन्द्रेण तद्वन्तो लक्ष्यन्ते । तथा स्तोत्रनस्मान्बर्धय पशुपुत्रादिभिः स-सृद्वाभ्युक्त ॥ इत्योपासनमन्त्रार्थः ॥

अधौपासनप्रयोगः—गुरुदेशे चतुर्दिशत्पुलप्रमाणं षोडशाङ्गुलप्रमाणं वा चतुरस्रं प्रत्येकं चतुरङ्गुलोत्सेधं चतुरङ्गुलवित्सारं मेघपलाशययुक्तमायतनं निर्माय गोमयेनोपलिप्च्योद्विष्य तत्र यथालाभं शिक्तापत्रपत्रादिसंभाराभिक्षिप्य तत्र गृह्णाग्निं पूर्ववत् त्रिष्टाप्य चित्तादितनस्य सायंकालादिमारभ्यापासनं कुर्यात् । तत्रायं क्रमः—यजमानः कुतसंध्यावन्दन आचम्योग्रेः पश्चिमत्

यमि देवात् स्वययाच्चेन प्रपद्यन्त ग्रथयन्ति । तथाच यज्ञः हविर्वित्यानीयं अजरं धर्मं दिवि दिविस्पृश्याहुतं जुष्टमग्नौ तद्धा भरणाय च भारनाय च एतेभ्यः सर्वेभ्यः कर्मभ्यो देवा इममग्निमन्त्रेण प्रपद्यन्तेति ॥ ॥ गीर्णं भुवनमिति—गीर्णं पूर्वं निगीर्णं तम-
गान्धर्हारेण अपगृहं आच्छादितं स्यः सत्तं भुवनमग्नौ यस्मिन्वैश्वानरे जाते उत्पन्ने सत्याविरभवत् आविर्भवति । तस्मात्स वैश्वानर-
स्याग्नेः सत्ये सरिररूपेण देवा इन्द्रादयः पृथिवी भूमिद्य दौध्यान्तरिक्षं चोदक्तामि ओषधीरोपधयधारणयन् पुनरनन्तरम्रीतिं कु-
गवन्त इत्यर्थः ॥ देवेभिर्नियमित इति—यज्ञियेभिः यज्ञाहः देवेभिः देवैरिन्द्रादिभिः जु क्षिप्रं इषितः प्रेषितोहं अजरं जररहितं
बृहन्नं महान्तं अग्निं तं वैश्वानराग्निं स्तोपाणि स्तोप्यामि । यो वैश्वानराग्निर्भानुना सेजसा पृथिवीं भूमिं उतापि चेमां द्यां दिवं चा-
न्तरिक्षं च आततान आतनोसि । तदेष दर्शयति—रोदसी द्यावापृथिव्यापाततानेति विस्तारयतीत्यर्थः ॥ यो होतासी-
दिति—यो वैश्वानराग्निः देवजुष्टो देवैः सेवितः ग्रथमो मुख्यो होतासीत् । यं च वैश्वानराग्निं यजमानेनापृणाना आज्येन समाहुत्वा
ममज्जन्ति जातवेदाः जातग्रमो जातघ्नो वा स वैश्वानरोऽग्निः पतन्नि पतनशीलं पक्षिजातं इतरं गमनशीलं सरीसृपादिकं स्याः
स्याजरं वृतादिरूपं च जगत् । स्यापरं जंगमं च जगदित्यर्थः । श्वाग्रं क्षिप्रमेवाकृणोत् अजनयत् । तथाच यास्कः—‘सपतत्रीत्तरं
जंगमं स्याजरं जंगमं च यत्तद्विधमग्निरकृणोजातवेदाः’ इति ॥ ॥ यज्जातवेद इति—हे जातवेदः जातप्रज्ञाग्ने, यत् यस्त्वं भुव-
नस्य लोक्तस्य मूर्धन् मूर्धनि रोचनेनादित्येन सद अतिष्ठः स्थितयानसि । तं ता वैश्वानराग्निं च मतिभिरर्चयन्नाभिः गीर्भिः स्तुतिभि-
रुत्थैः दुर्गंध अदेय प्रपद्यामहे । हि गताविति घातुः । स वैश्वानरः तं रोदसिग्राः द्यावापृथिव्योः पूरयिता यज्ञियो यज्ञार्हद्वयामवो

भनसि ॥ ॥ जमेरात्मसमारोपणे । या ते जमे यज्ञिया वन्त्वयेवारीहात्मात्मानम् । अञ्जावस्मृनि कृण्वन्बले नर्यां पुरुणि ॥ यज्ञो भूता यत्रमासीद स्यां योनि । जातवेदो ब्रुव आजायमानः' इति—हे अग्ने, या ते यज्ञिया यज्ञसाधनभूता तन्ः मूर्तिः तथा एहि आगच्छ । आगत्य च आरोह आत्मा आत्मभूतः आत्मानं मां तदानीमेवोक्तं 'अहं स्वदस्मि मदसि समेत'दित्यादिश्रुतेः । अञ्जा-
शब्दः अग्निपुरार्थः । आरोहेत्यनेन संवन्धः । अभ्यारोह मां पुरुणि बहूनि नर्यां नृभ्यो हितानि तानि वस्मृनि कृण्वन् वदत् यज्ञो भूता यज्ञस्य साधनो भूता यज्ञं यज्ञस्य सधिकां स्वां योनिमासीद मयि च विश । हे जातवेदः, यदा च त्वामवरोहामि तदा भुवं मनवीति भूः दरीरं स्वतः मम शरीरात् आजायमानः ॥ ॥ अरण्योः समिधि चारोपणे । अयं ते योनिरिति—हे अग्ने, क्र-
तियः यमन्तापृणो मनः त्रयं अहुत्या निर्दिश्यमानः पलाशाभ्रत्यादिययः काष्ठविशेषोऽरणिः ते तव योनिरुत्पत्तित्वानम् । य-
तोऽरण्योर्जातत्वं अरोचथा अशोभथाः । जानद्, तमरगिरूपकाष्ठविशेषमासीद तस्मात्तस्मात्तमारोपितः सन् तं नैरन्तरेण तिष्ठ । अथा-
मन्तरं नोऽस्माकं गिरः स्तुतिलक्षणा याचः वर्धय । यद्वा गिरशब्देन तद्वन्तो लक्ष्यन्ते । तथा स्तोतृनसान्वयर्थं य पशुपुत्रादिभिः स-
दृशान्कुरु ॥ इत्योपासनमन्त्रार्थः ॥

अथोपासनप्रयोगः—शुद्धदेवे चतुर्विंशत्यहुलप्रमाणं षोडशाहुलप्रमाणं वा चतुरस्रं प्रत्येकं चतुरस्रुलोत्सेषं चतुरस्रुलवित्सारं मेगलाग्रयणपुक्तमापतनं निर्माय गोमयेनोषलिष्वोष्ठिल्य तत्र यथालाभं सिकतापत्रपत्रादिसंभाराभिक्षिप्य तत्र गृह्णाग्निं पूर्ववत् प्रतिष्ठाप्य विनाहदिनस्य मायंकालादिभारभ्यापासनं कुर्यात् । तत्रायं क्रमः—यजमानः कृतसंध्यावन्दन आचम्याग्नेः पञ्चमत्

उपविश्य पवित्रे मयस्यं धृता प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्तय संकीर्त्तय श्रौतक्षयद्वारा श्रीपरमेश्वरग्रीत्वयं सायमौपासनं करिष्ये
इति संकल्प्य अन्नमयात्पूर्वकाले प्रज्वलितग्रीवी चसारिशृङ्गेतिमन्त्रेण यज्ञपुरुषस्य मूर्तिं ध्याता सोदकेन पाणिना समन्तात्प्रदक्षिणं
द्विःपरिसृज्य पूर्ववत्परिस्तीर्य पुनः पुनस्त्रिदशकमादाय त्रिःपरिस्त्रय प्रागुदग्ग्राह्यशत्रव्येषु मध्ये प्रक्षालितानाद्रिसिततन्दुलान्
शुद्धपाने निक्षिप्य कृत्वा प्रमोदकरतो निषाय ज्वलता दर्भेणावज्वल्य मोक्ष्य तेनैव त्रिःपर्यग्रेकृता तदुत्सुकं निरस्यापः
सृष्ट्वाग्नेः पथिमतः कृद्धानास्तीर्ये तत्र समिपासह हविर्निषाय विद्यानिन इति श्लाघ्यां गन्धादिभिरभ्यर्च्य दक्षिणं जाम्बाज्य
तत्तत्तमिधे तूष्णीमग्रीं प्रक्षिप्याप उपसृज्य समिपि प्रदीपायां सत्वां विधूमात्पञ्चालाङ्गारेऽग्नौ श्रुतसंख्याकाल्पित्तन्दुलान्, प्रस्थ-
धान्यस्य चतुःपष्टितमभागतन्दुलान्या दक्षिणहलेनादाय सव्यं पाणिं हृदि निधायाहुत्सुचरपार्श्वेन समिन्मूलतो मृदुलप्रदेशे अन्न-
येत्याहेतिगुता तस्या देशान्नदेशे पूर्वाहुतेर्भूयसीमाहुतिं प्रजापतिपदं चतुर्ध्वन्तं मनसा ध्यायन् स्वाहेत्सुचार्यासंस्पृष्टां हुता पूर्वव-
द्रूपविषय परित्तरणं विष्टव्य परिसमूहजपपुरुषेण कृत्वा उपस्थानं कुर्यात् । तत्र मन्त्राः—अथआपूंपीति मन्त्रत्रयस्य श्रुतवैखा-
नमाः पयमानः नोमो गायत्री । अग्नेलंन इति मूक्तस्य गौपायनालीपायना वा वन्द्युः सुवन्द्युः श्रुतवन्द्युर्विप्रपञ्चुरिति क्रमेण
ऋषयः अग्निर्देवता द्विपदाविसाच्छन्दः । प्रजापते हिरण्यगर्भः प्रजापतिस्त्रिष्टुप् । एतैर्मन्त्रैर्विषयदेशे प्रदीभूतः कृताञ्जलिः स्थि-
ताग्निमीधमाण उपस्थाप पुनरुपविश्य न्यूनातिरिक्ताच्छिद्रत्वार्य श्रीविष्णुस्मरणं कृत्वा अनेन होमेन भगवान्श्रीपरमेश्वरः प्रीयता-
मिन्पुष्पाभ्यामग्न्य धृतपवित्रग्रन्थि विषस्य शुद्धदेशे प्रक्षिपेत् ॥ इति सायमौपासनप्रयोगः ॥

एवं प्रातर्कुर्यात्पूर्वं प्रादुर्करणं कृत्वा होमकाले पूर्वाङ्गानि कृत्वा ॐ सूर्याय स्वाहेति पूर्वद्रव्येणैव त्रयमाहुतिं हुत्वा सार्यकालद्वि-
तीयाहुतिवदत्रापि द्वितीयाहुतिं हुत्वा परिसमूहनादिकं कृत्वा उपस्थानं कुर्यात् । तत्र मन्त्राः—सूर्यो न इत्यस्य सूर्यधनुः सूर्यो
गायत्री । उदुत्यमित्यस्य काण्वः प्रस्कण्वः सूर्यो गायत्री । चित्रदेवानामित्यस्याङ्घ्रिरसः कुल्लः सूर्यस्त्रिष्टुप् । नमोमित्रसेत्यस्य सी-
र्षोऽमितयाः सूर्यो जगती । एतैश्चतुर्भिः प्राजापत्यैषोपस्थायाचामेत् । इति प्रातरौपासनप्रयोगः ॥

अथ सूतके होमप्रयोगः । सूतके ऋत्विगाद्यन्यतमेन पूर्वोद्दिष्टद्रव्येण सार्यप्रातर्होमो कुर्यात् । ऋत्विगाद्यन्यतमाभाधे सूत-
कागमनात्पूर्वं होमान्ते वक्ष्यमाणप्रकारेण समारोपणं कृत्वा सूतकनिष्ठचौ लात्वा कुतनित्यक्रियोऽग्निं प्रतिष्ठाप्य तत्समिधं प्रत्यव-
रोहेत्यग्नीं प्रतिक्षिप्य प्राणानायम्य देवकालीं संकीर्त्य ग्रमं मृतकादिना नित्यहोमातिक्रमदोषपरिहारद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं
प्रापयिष्यपूर्वकं नित्यहोमं करिष्ये इति संकल्प्य परिसमूहनादिकं कृत्याग्नेः पथिमतः सपथित्रे पात्रे आज्यमासिच्य समसाङ्गा-
रानायतनादुचरतो बहिःकृत्य तेष्वज्यपात्रं निधाय तृणेनावज्वल्य तत्र दर्माग्रद्वयं निक्षिप्य तेनैव त्रिः पर्यभिक्षुबोव्युक्तं निरस्यापः
स्पृष्ट्वा कर्पभिवोदगुद्रास्साक्षारानविष्टज्य । तस्मिन्नेति मन्त्रस्य हिरण्यस्तपः सविता पुरउष्णिग् आज्योत्पचने चिन्तियोगः । इति
मन्त्रेण सकृत्सूर्षीं द्विः एवं त्रिस्तूप्य पथित्रे प्रोक्ष्याग्नीं ब्रह्मत्याज्यं पथिमतो दर्भेज्यासाद्य सुवादिसंमार्जनं कृत्वा तदोज्यं सुवेषेण
सुचि चतुष्टयीत्वा । मनोज्योतिर्जुपतामाज्यं विच्छिन्नं बलुः समिमं दद्यात् । या इष्टा उपसो निष्ठुचथ ताः संदवाभि हविषा घृतेन

ग्राह्य । इति द्रुत्वा नित्यहोमायं पूर्ववत्तण्डुलान्संस्कृत्य अतीवकालादारभ्य क्रमेण नित्यहोमवत्परिसमूहनादि समित्यक्षेपणान्तं तत्रपूर्वकं डेदं आहुतीं हुत्वा कालहोमं कृत्वा अग्निं मय्यं गजापतिं चोपस्थाप्य परिसमूहनाद्यङ्गजातं सक्तुर्कुर्यात् ॥ इति सूतके होमप्रयोगः ॥ ॥ अप्यापत्कालकर्तव्यः समस्यहोमप्रयोगः । पूर्वं सार्यकालकर्तव्याहुतिद्वयं द्रुत्वा पर्युक्षणादिकं कृत्वा किञ्चित्कालं निमीन्य पुनः पर्युक्षणादिममित्यक्षेपणान्तं कृत्वा श्वः स्रुतव्यप्रातराहुतिद्वयमपकृष्य द्रुत्वा उपस्थानं कुर्यात् । तत्र मन्त्राः—हविष्यान्नामितिपञ्चचंस मूक्तस्य सूर्यन्यान्यामदेच्यः सोमो धैत्रानरोमिस्त्रिष्टुप् । एभिर्मन्त्रैः प्राजापत्यैथोपस्थाप्य पर्युक्षणाद्यङ्गजातं सक्तुर्कुर्यात् । इति ममस्यहोमप्रयोगः ॥ ॥ अथ पक्षहोमप्रयोगः । गुर्वोपदि प्रतिपदोमानन्तरं सार्यकाले समित्यक्षेपणान्तं पूर्याङ्गजातं ठररा आहुतिप्रमाणेन तण्डुलान्याद्यद्वये प्रतिपात्रं चतुर्दशवारं गृहीत्वा होमकाले ग्रथमपात्रस्थांस्तण्डुलान् हस्तेन अग्रये स्वाहेति सन्नोन्मुद्रयात् । पुनः प्राजापत्यायं गृहीत्वा प्राजापतिश्चन्द्रं चतुर्थ्यन्तं मनसा ध्यायन् स्वाहेत्युत्तरत्वा सर्वं द्रुत्वा उपस्थानाद्यङ्गजातं गच्छतृष्टुर्पात् । एवं द्वितीयायां प्रातः समित्यक्षेपणानन्तरं मय्ययिस्वाहेति द्रुत्वा सार्यकालीनोचराहुतिष्वद्वितीयाहुतिं द्रुत्वा उपस्थानाद्यङ्गजातं कुर्यात् । पक्षमध्ये आपत्याप्तायागामिचतुर्दशीपर्यन्तं श्रेयहोमान्कुर्यात् । अत्र पूर्ववदग्निमभिरक्षेत् । तत्रापग्निगुर्वो ए तदिनमारभ्य पूर्वन्त्यायं प्रातर्होमो कुर्यात् ॥ इति पक्षहोमप्रयोगः ॥ ॥ अथ भार्याप्रवासे प्राप्ते कर्तव्यप्रयोगः । कालहोमानन्तरं—अयं ते योनिरित्यस्य गाथिषुत्रो विश्वामित्रोऽग्निरनुष्टुप् । अनेन मन्त्रेण अरणिद्वये समारोपयेत् । अथवा तेनैव मन्त्रेण समिधि आरोपयेत् । अथवा—यस्ते अग्ने यद्विया तन्स्तयेष्वारोहात्मात्मानमच्छावयन्नि कुण्वन्नस्ये नर्यां पुरुषि । यज्ञो भूला

यज्ञमासीद ह्यां योनिं ज्ञातवैदो अथ आ जायमानः । इति मन्त्रेण पाणी प्रताप्य आत्मनि समारोपयेत् । तत्र प्रादु-
रुत्तरकाले अरणिस्मारोपणपक्षे अरणी निर्भन्ध्य प्रत्यवरोह ज्ञातवैदः पुनस्त्वं देवेभ्यो हव्यं वह नः प्रजानन् । प्रजां पुष्टिं
रयिमस्मासु धेक्षथा भव यजमानाय शंयोः । इति मन्त्रेण स्वण्डिलेऽग्निं प्रतिष्ठापयेत् । समित्समारोपणपक्षे श्रोत्रियागारादधिमाहृत्य
स्वण्डिले प्रतिष्ठाप्य प्रत्यवरोहेति मन्त्रेण तां समिधं निदध्यात् । आत्मसमारोपणपक्षे सर्वदा अस्पृश्यस्पर्शेन जलनिमज्जनत्वात् स्त्री-
गमनं चाङ्गुर्वत् मूत्रपुरीषोत्सर्जनकाले शौचमकृत्वा चिरकालमतिष्ठथ होमकाले आत्मसमाल्लङ्घ्यिष्ठुदासरूपेण ग्रत्स्ववेति मन्त्रेण
लौकिकाग्नौ निदध्यात् । एवं यथाधिकारमग्निं प्रतिष्ठाप्य कालद्वये वैककाले वा पूर्वयज्जुह्यात् ॥ इति भार्याप्रयासे प्राप्ते कर्त-
व्यप्रयोगः ॥ ॥ अथ पुरुषप्रयासे कर्तव्यप्रयोगः ॥ होमान्ते पूर्वोक्तमन्त्ररूपेण पुनः प्रवासार्थ—अभयं वोऽभयं
मेऽस्त्येति मन्त्रेणामिमुपस्थाप्य द्विमासमध्यवर्तिकालेष्वन्यतमकालपर्यन्तं प्रवत्समानः ॥ गृहसमीपमागत्य—गृहा मायिमीतोप-
यत्स्वत्येवास्मासु च प्रजयध्वं मा च वो गोपती रिपत् । इति मन्त्रेण गृहं निरीक्ष्य—गृहानहं मुमनसः प्रपद्ये धीरभीर्वीरयतः
सुवीरान् । इरां यदन्तो धृतशुभ्रमाणास्तेष्वहं मुमनाः संनिधानि । इति अन्तर्गृहं प्रविश्य—शिवं शुग्मं शंयोः शंयोः इति पुन-
श्चिरानुवीक्ष्य होमकाल उपस्थानान्तं पूर्ववत्सर्वं कृत्वा—अभयं वोऽभयं मेस्तु इति पुनरग्निसुपतिष्ठेत् । ततो ज्येष्ठपुत्रमुभयभ्यां पा-
णिभ्यां परिरुद्ध—अन्नादह्नात्संगवसि हृदयादधि जायसे । आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम् । इति जपित्वा तस्य
मूर्धानं त्रिराजिघ्रेत् । एवमितरेषामपि पुत्राणां क्रमेण कृत्वा प्रचदुद्धितृणां तृष्णीमेव क्षिर आजिघ्रेत् । एतच्चिरआघ्राणादिकं पु-

येनसि श्रोत्र्यागते भवति ॥ इति पुरुषप्रश्नासौ कर्तव्यप्रयोगः ॥

अथाग्निःसंसर्गादित्रायश्चिञ्चप्रयोगः ॥ स्वशृग्याग्निर्न्यगृह्णाग्निना संस्पृष्टश्चेदग्निं विमज्ज्य उभौ समित्समारोपणं कुर्यात्ताम् ।
ग्नः पूर्वाहोता प्राणानायस्य देशकालौ संकीर्त्य समिद्वयमादायाजसिद्ध्यन्वाहितेऽग्रावित्यादि चक्षुषी आग्नेनेत्यन्तमुक्त्वा अग्नि-
विरिचं प्रधानदेवतां चरुद्रव्येण श्लेषेण स्निष्टकृतमित्यादि तथो यस्य इत्यन्तमुक्त्वा समिद्वयमग्नावाचाप परिसमूहनादि पूर्णपा-
त्रमिधानान्नं कृत्वा पविप्रवति धूर्पे अग्नये विविचये ता जुष्टं निर्वपामीति चतुरो मुष्टीत्रिरूप्य सायद्धारं प्रोक्षणाद्याव्यभायान्तं कृत्वा ।
ॐ अग्नये विविचये स्वाहा इति हुत्वा स्निष्टकृदादिहोमशेषं समापयेत् ॥ अनुपक्रान्तदर्शपूर्णमासश्चेत्—पूर्ववदाग्न्यं संस्कृत्य
सुवेग आदशवारं नृचि गृहीत्वा ॐ अग्नये विविचये स्वाहेति तुत्रैव हुत्वा कालहोमं चरेत् । यथाद्रोवातु ॐ अग्नये पथिकृते स्वा-
हेति जुहुयात् ॥ उपधाग्निना संस्पृष्टश्चेत्—ॐ अग्नयेऽशुचये स्वाहेति जुहुयात् ॥ पचनाग्निना संस्पृष्टश्चेत्—ॐ अग्नये संसर्गाय स्वा-
हेति जुहुयात् ॥ वैद्युतेन संस्पृष्टश्चेत्—ॐ अग्नयेऽपुमते स्वाहेति जुहुयात् । ततः कालहोमं चरेत् ॥

अथ पुनःसंपानप्रयोगः ॥ अथ प्रमादादग्निनाले पुनःसंपानप्रयोगः । यदि प्रमादाद्दृष्ट्वाग्निनाद्यल्लदा होमकालधेद्यज-
मानः त्रिपासह स्नानादिना शुचिर्भूत्वा आयतनस्थितं भस्म सर्वमपनीय तदायतनं गोमयेनोपलिप्य उल्लेखनादिकं कृत्वा यथा-
शक्तिं सिक्तादिसंमाराग्निक्षिप्य श्रोत्रियागारादग्निमाहृत्य व्याहृतिभिर्विधिवद्दग्निं प्रतिष्ठाप्य प्रबोध्य प्राणानायम्य देशकालौ सं-
कीर्त्य ममापदि प्रमादान्नश्लेषेः पुनःसंपानं करिष्ये इति संकल्प्य चत्वारिंशद्वैज्यादिनाग्निं ध्यात्वा परिसमूहनादिकं कृत्वा आग्न्यं

विधिवत्संस्कृत्य अग्नेः पश्चाद्भेषु वदज्यं निषाय सुबं संमृज्य । अयाधेत्यस्य विमदो अवाक्यिः पक्लिः पुनः सं० ३० अयाधग्नेस्वनभि-
 शस्त्रीश्च सत्यमिन्वयमया असि । अयासावयसा कृतोऽयासन्द्व्यमूहिपेऽयानो घेहि भेषजं स्वाहा अग्नये अयस इदं० । इति हुत्वोद्देश-
 त्यागौ कृत्वा तत्कालहोमं पूर्ववत्कुर्यात् ॥ पूर्वो नियमेन होमकालेऽग्निरनुषतयेचदेव पूर्ववत्पुनःसंधानं कृत्वान्यहोमकालपर्यन्तं
 स्त्रियासदानभन्विस्तत्वा कालहोमं कुर्यात् । एवमादिप्रमादादग्निनाशे अभिनाशदिनादारभ्य त्रिरात्रपर्यन्तं प्राणायामशतं द्वादश-
 दिनपर्यन्तमेकदिनोपनास एवं सप्तदिनानुसारिभ्रायधितं कृत्वा अयाधेतिमन्त्रेण पुनःसंधानं कुर्यात् । तद्वादशदिवसानां म-
 ध्येऽप्यनापधालस्यादेककालमपि त्यक्ताग्निर्यथाशक्ति किंचित्सुवर्णदानं । द्वादशदिनपर्यन्तं एकदिनोपवासः । मासद्वयपर्यन्तं त्रिरा-
 त्रमुपवासः । अब्दपर्यन्तं मासं पयोव्रतम् । द्विवर्षपर्यन्तं चान्द्रायणम् । निवर्षपर्यन्तं चान्द्रायणम् । तदूर्ध्वं ज्यब्द-
 कृच्छ्रं धनिनो गौदानं वेति ॥ ॥ एवं प्रमादादालस्यरूपापराधानुसारितचत्कालोक्तमायधितं तत्प्रतिनिधिलपसुवर्णदानादिकं कृत्वा
 पुनःसंधानं कुर्यात् । तत्रायं क्रमः—पूर्वोक्तमग्निं प्रतिष्ठाप्य समिद्धयमांदाय पुनर्देयकाली संकीर्त्य अत्र पुनःसंधानहोमे देव-
 तापरिग्रहार्थमन्वाधानं करिष्ये इत्याद्यापारावाज्येनेत्यन्तमुवत्त्वा त्रिराधियवमानं अर्घ्यमाग्निं प्रजापतिं चाज्येन अर्घ्यमाग्निं वरुणाग्निं
 पूषाग्निं प्रजापतिं च लाजद्रव्येण सूर्याग्निवित्रीं षतुर्ग्रीरमाज्येन श्येण स्थिरकृतमित्यादि सद्योपस्य इत्यन्तमुवत्त्वा समिद्धयममा-
 वायाय परिसमूहनाद्याज्ये दर्भाश्चद्वयद्येषणान्तं कृत्वा आज्येन सह लाजान्पर्यभिःकृतोद्गुद्रासाधारान्तं कृत्वा । अन्नआयूंपीत्या-
 दिमितिभिर्मन्त्रैः समर्पयामाभवसि प्रजापतेनत्वदिति मन्त्रद्वयेन चान्द्रं हुत्वा ॥ ततः प्रस्थालितवभञ्जलौ स्वायमाज्येनोपस्तीर्य घृष्टिपरि-

मिर्तांछान्दिद्वारमोष्य श्रेयमभियार्य अत्रचं चाभिधार्य अर्यमणभित्तिमत्रं पठित्वा तिष्ठन्त्या यच्चा हावयेत् । एवं वरुणं-
नित्यादिमयद्वयेन पृथग्रथग्यावपित्ता अथवा आचार्यस्मृत्युक्तप्रकारेण स्वयमेव कुर्यात् । अवशिष्टोष्ठाब्जान् अर्यकोणेन प्रजा-
पतिं मनना मारन् तथैव हामयित्वा । आनःप्रज्ञां जनयसित्यादिमिश्रतप्तभिः प्रत्यूचमज्ज्वं हुत्वा समञ्जन्तुविश्वेदेवा इति मन्त्रे-
णाग्न्यश्रेणेण सत्स इदयं पत्नीइदयं चाङ्गला स्विष्टकृदाविदोमन्त्रेण समाप्य पूर्वगत्सायमाविहोमं कुर्यात् ॥ इति पुनःसंधानहोमः ॥

अथ नास्तिक्यादिसुष्टस्याग्नेः पुनःसंधानप्रयोगः । यत्प्रधानः संकल्पपूर्वकं सिध्या सहोपोष्य परेष्टुः स्वयं कृतनित्यक्रियः
संक्रन्तपूर्वकं प्रायश्चित्तं कुर्यात् । तत्रायं क्रमः—द्वादशाहपर्यन्तं यथादक्ति सुयर्णदानं । मासद्वयपर्यन्तं कच्छम् । मासचतुष्टय-
पर्यन्तमतिष्ठच्छम् । पण्मासपर्यन्तं पराक्रमम् । अथदपर्यन्तं मासं पयोऽन्नतम् । अथदे पूर्णं श्रेयासिक्रतम् । अत्र सर्वत्र होम्यद्रव्यदानम् ।
एवं कालानुसारि प्रायश्चित्तं चरित्वा अतीतहोमद्रव्यं च द्विजेभ्यो विभज्य दत्त्वा अपराद्धे उपलेपनादि संभारनिधानान्तं कृत्वा
इदं तु एतं पुर एतं एतं तृतीयेन ज्योतिषा संविदस्य । संवेदने तुन्वः आरुणेधि त्रियो देवानां परमे जुनित्रे ॥ इत्यनया व्या-
हृत्या चामिं स्पाण्डिले विधिवत्प्रतिष्ठाप्य । तमिद्वयमादाय पुनर्देवकालौ संकीर्त्य सम नास्तिक्यादिसुष्ट्याग्नेः पुनःसंधानाङ्गभूतम-
न्याधानं करिष्य इति संकल्प्य असिन्नन्वादिप्राविष्ट्याद्याधारात्वाज्येनेत्यन्तमुक्त्वा प्रधानदेवतामधिमष्ट्वारं अग्निपवमानं अग्नि-
पानकं अग्निशुचिं अग्निपथिष्ठतं अग्निस्तनुमन्तं चाज्येन श्रेणेण स्विष्टकृतमित्यादि सद्योगस्य इत्यन्वमुक्त्वा समिद्वयमप्रावाधाय
परिसमूहनाद्याज्यभामान्तं कृत्वा सुवेण सुचि आज्यं चतुर्गृहीत्वा । त्वमग्ने सप्रथा असीत्यस्माग्नेयः सुतंगरोऽग्निर्गर्वाग्नी नास्ति-

यथाद्विसृष्टाग्नेः पुनःसंधानप्रधानाज्यहोमे० । त्वमग्ने सुप्रथा असि जुष्टो होता वरेण्यः । त्वया गुञ्जं विर्तन्वते स्वाहा ॥ अग्रय इदं० ॥
 यो अग्निमित्यस्य काव्यो मेधातिथिरग्निर्गायत्री ॥ यो अग्निं देववीतये हविष्यो जाविवांसति । तस्मै पावकं सुळ्यं स्वाहा ॥ अग्रय
 इदं० ॥ तन्तुं तन्वन्नित्यस्य देवावग्निर्यायत्री । तन्तुं तुन्वन्नरसो भानुमन्विष्टि ज्योतिष्यतः प्रयो रक्ष प्रिया कृतान् । अनुवृणं
 वंयतु जोगुवामपुरे मनुर्मव जूनया दैन्यं जन्म स्वाहा । अग्रय इदं० ॥ त्वंनो अथ इत्यस्याद्विरसो हिरण्यस्तूपोऽभिर्जगती ॥ त्वं नो
 अग्ने तव देव पापुभिर्मघोर्नो रक्ष तुन्वथ वन्य । ज्ञाता लोकस्य तंन्ये गर्वामस्यनिर्मेपुं रक्षमाणस्तव ज्ञते स्वाहा० ॥ अग्रय इदं० ॥
 सत्यंनो अग्न इत्यस्य वामदेवोऽभिचक्यौ विष्टुप् ॥ स त्वं नो अग्नेत्रसो भवोती नर्दिष्ठो अस्मा उपसो व्युष्टौ । अर्च यश्च नो वरुण
 वराणो व्रीहि मृत्कीकं सुहवो न एधि स्वाहा ॥ अग्रय इदं० ॥ सप्तते हिरण्यगर्भोग्निः सप्तधान्यगती । सुप्त ते अग्ने सुमिधः सुप्त
 जिह्वाः सुप्तपयः सुप्त धामं प्रियाणि । सुप्त होत्राः सुप्रथा त्वां यजन्ति सुप्त योनीरारुणस्या यूतेन स्वाहा । अग्रये सप्तवत इदं । मनो-
 ज्योतिर्वामदेवो मनोज्योतिस्त्रिष्टुप् । मनो ज्योतिर्जुषतामाज्यं विच्छिन्नं युक्तस्तमिमं दधातु । या इष्टा उपसो निष्ठुर्बश्च ताः संद-
 धामि हविषा यूतेन स्वाहा ॥ मनसे ज्योतिष इदं० ॥ पुनस्त्वाद्विरण्यमर्भोविभेदेवास्त्रिष्टुप् ॥ पुनस्त्वादित्या शुद्रा वसवः सर्भिन्वता
 पुनर्भ्रमाणो वदुनीययुक्ताः । यूतेन त्वं वदुवो वर्ययस सुत्याः संतु यक्षमानस्य कामाः स्वाहा ॥ विश्वेभ्यो देवेभ्य इदं० ॥ एतै-
 रष्टाभिर्मन्त्रैरष्टवारं यथाक्रमं तथैव सुप्ता शुद्धयात् । ततः सुवेण स्यात्वा आज्यमादाय अग्रये पवमानाय स्वाहा । अग्रये शुचये-
 स्वाहा । अग्रये पथिकृते स्वाहा । अग्रये तन्तुमते स्वाहा । इति पञ्चभिर्मन्त्रैः पञ्चाहुतीर्यथाक्रमं हुत्वा स्त्रिष्टुक्दाविहोमक्षेपं समाप्य ।

आदिनाग्नये अनवाहं दक्षिणां दत्ता पूर्वमत्सायमाविहोमं कुर्यात् ॥ इति प्रयोगः ॥ ॥ अथापत्नीकौपासनप्रयोगः । अर्धोर्ध्वं पूर्वमारुण्ये त्रिपै दत्ता शिष्टार्थाद्यौ पूर्वमत्सायं प्रातर्होमौ कुर्यात् ॥ इति ॥

अथ द्विभार्याभिसंसर्गप्रयोगः । उमान्वी पूर्वोक्तप्रकारेण स्वाण्डिलयोः प्रतिष्ठाप्य ज्येष्ठभार्याभिसमीप उपविश्य प्राणानायन्य देवकालौ संकीर्त्य मम भार्याद्वयाभिसंसर्गद्वारा श्रीपरमेश्वरीत्यर्थं प्रायश्चित्ताज्यहोमं करिष्य इति संकल्प्य परिसमूहनादिमुनसंमार्जनं कृत्वा ज्येष्ठभार्यान्वारुण्यः । अग्निमीढ इति नवर्चस्य सूक्तस्य मधुच्छन्दा अभिर्गायत्री । अग्निद्वयसंसर्गप्रायश्चित्ताज्यहोमे वि० । एवंनेयनिर्मन्त्रैः स्वाहाकारं पठन्मत्सृचं कृत्वा अग्नय इदं० इत्युद्देश्यत्यागी कृत्वा अग्रे त्वं न इति चतसृणां गीपायनालीपापनागा यन्युः दुग्न्धुः क्षुतगन्धुर्निगन्धुर्बेकर्षात्सपयः अग्निर्देयता द्विपदाविरादृच्छन्दः उपस्यानेवि० । इति सूक्तेनाग्निमुपस्थाप्य परिसमूहनादिकं कृत्वा त्वमग्निं अयन्तेपोनिरित्यस्य गाधिपुत्रो विश्वामित्रोऽग्निरनुष्टुप् । अयं ते योनिर्क्रतिय इति मन्त्रेण समिध्यारोप्य तत् उन्नतव्यितकनिष्ठपत्रपद्मिसमीप उपविश्य प्रत्यवरोहजातवेद इति मन्त्रेण तां समिधमग्नीं प्रक्षिप्य प्राणानायन्य देवकालौ निर्दिश्य अग्निमग्निद्वयसंसर्गहोमे देयतापरिग्रहार्थमन्त्राधानं करिष्ये इत्युक्त्वा अस्मिन्नन्वाहिते प्रायश्चित्यादि चक्षुषी आज्येनेत्यन्तस्तुत्वा प्रधानदेवतामग्निं पञ्चरमाज्येन श्लेषेण क्षिप्तकृतमित्यादि सद्यो यक्ष्य इत्यन्तमुक्त्वा समिद्धयमप्राधायाय परिसमूहनाद्याज्यमागान् कृत्योभाभ्यामन्वारुण्यः अयेनाग्निः समिच्यत इत्यस्य क्वाण्यो मेधातिथिरभिर्गायत्री अग्नय इदं० । त्वं श्रेष्ठे अभिनेत्यस्याङ्गिरसो विरूरोऽग्निर्गायत्री अग्नय इदं० । अस्तीदगधिपन्यनमिति त्वस्य विश्वामित्रोऽग्निरनुष्टुप् अन्ये त्रिष्टुभौ अग्नय इदं । पाहि नो अग्न

इत्यस्य प्रगाथो भर्गोऽग्निर्वृद्धी । एतैर्मज्जुल्या शिष्टकृदाविहोमशेषं समाप्य पूर्ववत्संभारवत्यायतने तमग्निं प्रतिष्ठाप्य यथापूर्वं परि-
चरेत् ॥ इत्यग्निद्वयसंसर्गप्रयोगः ॥ इति श्रीनृसिंहीये प्रयोगपारिजाते षोडशकर्मकाण्डे त्रीपासनप्रकरणम् ॥

अथ गृहप्रवेशहोमानन्तरं कर्तव्यप्रतिपदिष्टिविधिः । दृष्टिरिष्टिर्विशिष्टार्थसमष्टिर्यस्य सूर्यते । विष्टवे तं कृपाविष्टं वि-
ष्टरथ्रवसं सुदुः ॥ १ ॥ अयेदानीं गृहप्रवेशहोमानन्तरं कर्तव्यप्रतिपदिष्टिविधिर्भाषीयते । तत्र कारिका—‘अग्नस-
प्तस्य तत्रोष्टेः स्थालीपाकः पुरोच्यते । गृहप्रवेशहोमाद्या पौर्णमास्यागमिष्यति । तस्यां तं प्रारभेतेति दृष्टिकारेण भाषितम्’ इति ।
गृहपरिशिष्टेऽपि—‘अथ पार्वणः स्थालीपाकस्तस्य पौर्णमास्यामारम्भ’ इति । अत्र भगवान्दीनकः—‘पौर्णमासी तु संप्राप्ता या
विवाहादनन्तरम् । ततः प्रक्रम्य कुर्यात् स्थालीपाकं तु पर्वसु ॥ तत्र यद्यप्यमावास्या विवाहानन्तरापतेत् । तथापि पौर्णमास्या-
दिस्थालीपाकक्रिया स्पृता’ इति । बोधायनोऽपि—‘सायंप्रातः क्रियाणां तु सापमारम्भ इष्यते । पौर्णमासस्य दशस्य प्रारम्भः
पौर्णमासतः ॥ चतुर्थीहोममन्त्रे तु प्राप्यते यदि पूर्णिमा । प्रक्रम्य यागः कर्तव्यस्त्वन्वाधानपुरःसरः’ इति ॥ अग्नपुरपत्तेः प्रागन्या-
धानादिसंभवे न यष्टव्यमित्याह जैमिनिः—‘विवाहादध्युष्यैव पौर्णमास्याद्युपक्रमेत् । अन्यत्र सद्यस्कालो वा उपोष्यैव प-
रेहनि’ इति । अनेन वचनजातेन गृहप्रवेशहोमानन्तरं प्राप्तायां पौर्णमास्यामेवाव्यवधानेन प्रथमान्वाधानादिकं कर्तव्यमित्युक्तं,
तत्राभिमासादिप्राप्तावपि तत्कर्म कर्तव्यमित्याहापरार्कं कालादर्शकारः—‘गोभूतिलहिरण्यानां संच्योपासनयोः क्रिया ।
पर्वहोमाद्यग्रयणं सामेरिष्टिय पर्वणः ॥ नित्याग्निहोत्रहोमश्च देवतातिथिपूजनम् । स्नानं च स्नानविधिना चाभक्ष्यायेयवर्जितम् । पार्वणं

न निमित्तस्य नित्यतादुभयत्र च' इति । उभयत्र मलमासे शुद्धमासेऽपीत्यर्थः ॥ यत्तु तस्मिन्नेव यैत्रावरुणीयस्तृणम्—'पार्व-
णेष्टिआप्रपन्नं संज्यौपासनकर्म च । अग्निहोत्रं पाकयज्ञानन्यानापि मलिम्लुचे । कुर्यान्नित्यादिकर्माणि न प्रारम्भमिति स्थितिः'
इति । यदपि गृहस्सत्तिना—'आरम्भो दक्षिणैर्होत्रेऽग्निहोत्रस्य चोदितः । प्रतिष्ठानं च ह्यर्मादेर्भलमासे विवर्जयेत्' इति ॥ संग्र-
हकारेणापि—'उपरागेऽधियासे च यदि प्रथमपर्वणि । तदा मलिम्लुचे पाँये नान्वारम्भमिव्यते ॥ अत्र पाठान्तरम्—'न
तत्रारम्भणं कुर्यान्मीत्ये तु गुरुशुक्रयो'रिति । शुक्रभार्गवयोर्मौल्ये चन्द्रसूर्यग्रहे तथा' इत्यादि । एतद्वचनञ्जलमालसादिना स्व-
कालानुपक्रान्दान्वाधानादिप्रारम्भनिषेधविषयम् । तथाच अपराकं गर्ग आह—'नामकर्म च दर्शेष्टिं यथाकालं समाचरेत् ।
अतिपाते सति तयोः प्रवृत्ते मासि पुण्यमे' इति । तस्मात्कालग्रासप्रथमान्वाधानादिकमविमासाविष्य कर्तव्यमिति सिद्धम् । एतदु-
पक्रान्तानुपक्रान्तविशेषमधिकृत्य पर्यहोमादि मलमासादौ कर्तव्यमेवेति हेमाद्रिणा सशुक्तिकं प्रतिपादितम् । तथाच तत्रत्यदृष्ट-
स्पतिपचनम्—'तित्ये नैमित्तिकं कुर्यात्प्रयतः सन्मलिम्लुचे' इत्यादि । नित्यमापश्यकं तन्मासविशेषनिरपेक्षमेव विहितम् । त-
स्मात्तुरगे कालात्यये निमित्तप्रायश्चित्तमात्रायते । तथाचा—'अप्राये पथिकते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वयेद्यो दक्षेपूर्णेमासयाज्ञी
सन्नमावास्तां वा पौर्णमासीं कातिपादयेद'ति । तथायूतस्य नित्यस्य ग्रहणं नतु नित्यमाश्रय । तेन दक्षेपूर्वेमासाभिदोत्रपञ्चमहाय-
त्रादेरनुष्ठानं मलिम्लुचेऽपि कर्तव्यमित्युक्तं भवति । नित्यादिसोमयागक्रिया मलिम्लुचे मासि न कार्यो । मलिम्लुचमासाति-
क्रमेऽपि वसन्तादिकालस्य सोमयागाङ्गस्थानतिक्रान्तत्वेन प्रायश्चित्तप्राप्तेरसंभवात् । एवं नैमित्तिकस्य गृहदाहचालरोगग्रान्ति-

जातेऽप्यदेर्निमित्तानन्तरकाले कर्तव्यस्य मासान्तरे विहितकाललाभः, तथायुतावश्यकक्रियाविषय एव मलिम्बुचे मासि कुर्यादिति विधानम् । जातेऽप्यदेर्निमित्तकस्यापि विशुरक्षणार्थं निमित्तानन्तरकालमपहाय कालान्तरे कर्तव्यस्य यथा सूतकालमध्ये अनुष्ठानमन्याय्यं तथा मलिम्बुचमासमध्येऽपीति मलिम्बुचेऽननुष्ठानम् । एवं नित्यं नैमिषिकं च विवक्षितम् यस्यातिक्रमे प्राय-
 धित्प्रसक्तिः, यस्य च मासान्तरविहितकालालाभेनावश्यकं मलिम्बुचेऽनुष्ठानं तत्सर्वं मलिम्बुचे कुर्यादिति बार्हस्पत्यवचनस्य ता-
 त्पर्यार्थः प्रत्येतव्यः । तथाच स्मृत्यन्तरम्—‘अनन्यगतिकं नित्यं कुर्यान्नैमिषिकं तथा’ इति । यस्य नित्यस्य मुख्यकालास्ति-
 क्रमे जयन्यस्य कालान्तरस्यानभ्युपगततादित्यन्तलोपप्रायधिपं प्रसज्यते तत्कर्मानन्यगतिकं मलमासेषि कुर्यात् । गृह्यपरिशिष्टा-
 न्तरमपि—‘मलं वदन्ति कालस्य मासं कालविदोऽधिक्म् । नेहेचत्र विदोपेज्यामन्यत्रावश्यकाद्विधेः’ इति । आनश्यकास्तु दर्श-
 पौर्णमासादिविधेरन्यत्र विशेषेज्यां मलमासे नेहेत् नाचरेत् । यस्यां शुद्धे मासि क्रियमाणायां नास्ति विधेर्लोपः सा विधोपेज्या ।
 यथा ‘वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेते’ति वसन्तविहितज्योतिषोपस्य मलमासवैशाखपरित्यागेन शुद्धवैशाखे क्रियमाणस्य वसन्त
 एव कृतत्वान्नास्ति विधेर्लोपः । अनेनानश्यको विधिरधिमामसेऽनुष्ठेय इत्यर्थादुक्तं भवति । उक्तं च साक्षादपि तत्रैव ‘अवपद्मारहो-
 माद्य पर्व चाग्रयणं तथा । मलमासेऽपि कर्तव्यं काम्या इष्टीर्विवर्जयेत्’ इति । अवपद्मारहोमा अग्निहोत्रीपासनवैश्वदेवादयः । पर्व
 दर्शपूर्णमासौ पार्वणस्थालीपाकश्च । आग्रयणमाग्रयणेष्टिः । इति हेमाद्रिप्रतिपादितकालनिर्णयः ॥

अत्र श्रीमद्विद्यारण्यमुनीन्द्रैः कालनिर्णयप्रतिपादितप्रकारः प्रदर्श्यते । तत्र पैठीनसिः—‘श्रौतस्मार्तक्रियाः सर्वो द्वा-

दशे मासि कीर्तिताः । त्रयोदशे तु सर्वांश्चा निष्कला इति कीर्तिताः ॥ तस्मात्त्रयोदशे मासि कुर्याच्चा न कर्वाचन ! कुर्वन्वनर्थमे-
 नाशु तुर्यादात्मविनाशनम्' इति । अत्र निष्कले इत्यभिधानात्फलकामनया प्रवृत्तकर्म निषिध्यत इति गम्यते । तथाच स्मृ-
 तान्तरम्—'इष्टादि सर्वकाम्यं तु मलमासे विवर्तयेत्' इत्यादि । नच सर्वांश्चा इत्यभिधानादित्यनैर्मित्तिकयोरपि निषेधः
 गृह्णीयः ।—'नित्ये नैमित्तिके कुर्यात्प्रयतः स मलिन्दुचै' इति बृहस्पतिप्रचनत् । जाचालिनापि तथैवोक्तम्—'नित्यं
 नैमित्तिकं चैव श्राद्धं कुर्यान्मलिन्दुचै । तिथिनक्षत्रवरोक्तं काम्यं नैव कदाचन' इति । योऽयं मलमासे काम्यनिषेधः सोसावार-
 म्भसमाप्तिविषयः । 'अनूर्यो नाम ये मासा न तेषु मय संप्रताः । प्रतानां चैव यज्ञानामारम्भाश्च समाप्तयः' इत्यारम्भसमाप्त्यो-
 रैवाधिमासे प्रतिषेधात् । आरम्भसमाप्त्योर्भेद्यपत्तिरन्यधिमासेऽपि सदारब्धं काम्यं कर्मानुष्ठेयम् ।—'अधिमासे निषत्तिते क्षेप एव
 विधिक्रमः' इति स्मरणात् । यशु फाठकश्लोके समाप्तिप्रतिप्रसयवचनम्—'प्रवृत्तं मलमासात्प्राकाम्यकर्मासमापितम् । आगते
 मलमासेऽपि तत्समाप्यं न संशयः' इति, तस्मादनमासप्रवृत्तं कृच्छ्रचान्द्रायणादीनसत्रादिविषयम् । आवश्यकं तु यदकाम्यं कर्म
 तन्मलमासेऽप्यनुष्ठेयम् । तद्यथा—'प्रक्रान्तेषु द्विरात्रेषु दिवसेषु तेषु अभिचरतः प्रतिचरतश्च यदि कश्चिद्बालो ब्रह्मक्षराक्षसा-
 दिना गृहेत तदा रक्षोभीष्टिः सद्य एव कर्तव्या । मलमाससमाप्तिप्रतीक्षायां बालादिमरणप्रसङ्गात् । सायेष्टिः काम्यकाल-
 सप्तमे श्रूयते—'अद्यै रक्षोभे पुरोडाशमपानक्रपालं निर्वपेद्यदि रक्षांसि संवेरन्वधिवेन रथोद्गणं स्तेन भागधेयेनोपधावति स एषा-
 माद्रव्यास्तपहन्ती'ति । संवेरन् समवेयुः दृक्षीयुरिति यावत् । उपधावति तावता प्रियेण हनिर्भोगेन तोषयति । अस्माद्रक्षोगृहीता-

दिष्टिकर्ता रक्षांस्तपनयति । तथा तेषु अभिचरतः प्रतिचरतश्च काचिदिष्टिः श्रूयते—‘आमावैष्णवेमेकादशकपालं निर्वपेत्तद-
भिचरन्ति । प्रति चै परस्तादभिचरन्तमभिचरति द्वेद्रे पुरोनुवाक्ये कुर्या’दिति च द्वयोरप्येकैवेष्टिः । अभिचरत एका पुरोनु-
वाक्या प्रतिचरतस्तु द्वेद्रे इति विशेषः । कालविलम्बनप्रतीक्षात्र न संभवति । याधके शत्रौ प्रत्यासजे सति तदेवाभिचारस्य
कर्तव्यत्वात् । प्रतिचारस्यापि सद्यः कालः । एतयैव यजेताभिचार्यमाण इति वर्तमानवाचिधानच्यत्सयान्तेन दृग्भेदेन प्रतिचार-
कर्तुरभिचारसमकालस्तविशेषणत्वात् । एवं प्रबलज्वररोगादिना यदा मृत्युः प्रसक्तस्तदापि सद्यएवेष्टिः कर्तव्या । इष्टिस्तु श्रू-
यते—‘यो मृत्योर्विभीयात्तस्मादेतां प्राजापत्यां द्यतकृष्णलां निर्वपेत्प्राजापतिमेव स्वेन भागधेयेनोपधापति स एवास्मिन्नायुर्दधाति
सर्वमायुरेती’ति । कृष्णालान्मुवर्णशकलानि धवपरिमितानि । तानि च द्यतसंस्थानि यस्यां निर्वापणीयानि सेष्टिः द्यतकृष्णला ।
यदा दृष्टवभायात्सस्यानि द्रुप्यन्ति मलमासद्वागतस्तदा ‘फारीयां दृष्टिकामो यजेते’ति विहितेष्टिर्न कालविलम्बं सहते । एवं
सार्वाग्न्यप्यावयकान्युदाहरणीयानि । नित्यनैमिचिकयोरपि यदनन्यगतिकं तन्मलमासेऽपि कार्यम् । ‘अनन्यगतिकं नित्यं कुर्या-
न्नैमिचिकं तथा’ इयि स्मरणात् । फाठकगृहोपि—‘कुर्यादनन्यगतिकनित्यनैमिचिकौ क्रियाम्’ इति । अनन्यगतिकानि नित्यानि
गृहपरिदिष्टे उदाहृतानि ‘अवपद्गृहोभाध पर्व चाग्रयणं तथा । मलमासेऽपि कर्तव्याः काम्या इष्टीर्विर्वर्जयेत्’ इति । अवपद्गृह-
होमा अग्निहोत्रोपासनवैश्वदेवादयः । पर्व दर्शपूर्णमासौ पार्वणाः स्थालीपाकश्च । दर्शोदीनां नित्यसमकरणे प्रत्यवायश्रवणादय-
गन्तव्यम् । तथाचार्यपिका आयनन्ति—‘यस्याग्निहोत्रमदर्शपूर्णमासमनाग्रयणमतिथिर्वर्जितं च हुतमवैश्वदेवमविधिना हुत-

मासतमोत्साह्य लोकादिहन्सी'ति । गत्यन्तरयुक्तानि तु नित्यानि तत्र वर्ज्यानि । तदुक्तं काठकगृह्यपरिशिष्टे—'सोमयागादि-
रुमाणि नित्यान्यपि मलिन्दुचे । पृष्ठीष्ठाग्रयणधाधानचातुर्मासादिकान्यपि ॥ महालयाष्टकाश्राद्धोषाकर्मोद्यपि कर्म यत् । स्पष्ट-
मायविशेषे स्याद्विहितं वर्जयेन्मले' इति । सोमयागो वसन्ते विहितः तस्य मलमासेऽपि शुद्धमासेऽनुष्ठानासंभवात्सगतिकसम् ।
पृष्ठीष्टिः फल्गुश्राद्धौ प्रसिद्धा । नचाग्रयणस्य समतिक्रान्तिकयोः षड्द्वारणं विरुद्धमिति शङ्कनीयम् । तस्य मलमासेऽपि विकल्पित-
त्वात् । तत्राह पैठीनसिः—'संक्रान्तिरहिते मासि कुर्वादाग्रयणं नवम्' इति । अनन्यगतिकानि नैमित्तिकानि ग्रहणत्मानादीनि ।
तेषां मलमासेऽपि कर्तव्यस्यमाह यमः—'चन्द्रधूर्यग्रहज्जानश्राद्धदानजपादिकम् । कार्यं च मलमासेऽपि नित्यं नैमित्तिकं तथा'
इति । त्रगतिकानि तु नैमित्तिकरूपादीनि जातैष्ठादीनि 'वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्सुत्रे जाते' इति विहिताया इष्टेराद्यौचेऽव-
सिते यथाशुष्ठानं तद्वन्मलमासेऽप्यवसितेऽनुष्ठानं श्रवयलात्सगतिकतम् । अत्रतदुक्तं भवति—ययोक्तरीत्या काम्यमावश्यकं अन-
न्यगतिके नित्ये नैमित्तिके अपि मलमासे कार्ये नेतराणीति ॥ इतीष्टपुपक्रमकालनिर्णयः ॥

अथ प्रतिपत्पर्वसंधिकालनिर्णयः । एवं निश्चिते पर्वराण्डे तत्र यागकालो निर्णीयते । अत्र भगवान्शौनकः—'प्र-
तिपत्पञ्चदशयोर्व्यः संधिः पर्वेति तत्सम्यक् । या तेन युक्ता प्रतिपत्तस्यां कर्मेदमाचरेत्' इति । अत्र श्रुतिः—'संधी यजेते'ति ।
संधेः सूक्ष्मकालात्तत्र कर्मणः साक्षादनुष्ठानासंभवात्तत्पार्श्वद्वयं लक्ष्यते । अतएव 'संधिमभितो यजेते'ति श्रुत्यन्तरम् । काल-
निर्णये घोषायनोऽपि—'शुद्धमलात्संधिकालस्य संधेर्निपय उच्यते । सागीप्यं विषयं ग्राह पूर्वैणाप्यपरेण च' इति । तदप्रमाण-

मुक्तं यज्ञपार्थेन—‘पञ्चदश्याः परः पादः पक्षादेः प्रथमास्त्रयः । कालः पार्वणयोगे खात्तयान्ते तु न विघत’ इति । इन्द्र-
 शातात्तेनानामि—‘पर्वणो यश्चतुर्थांश आधाः प्रतिपदस्त्रयः । यागकालः स विज्ञेयः प्रातरुक्तो मनीषिभिः’ इति । अत्र प्रातरिति
 विशेषणस्तद्व्यर्थोदथादुपरि सुहूर्तत्रयं यागकाल इत्युक्तं भवति । आचार्योऽपि—‘कुर्वन्विष्टिं विजानीयात्पर्वसंधिं विचक्षणः । स
 भवेत्पञ्चदश्यन्ते प्रथमादौ च सर्वदा ॥ पञ्चदश्याश्चतुर्थांशधायाः प्रतिपदस्त्रयः । इष्टिकालो द्विजातीनां होमधाम्निमतां ह्यनः ॥
 प्रतिपद्याश्चतुर्थांशास्त्राग्नेर्वेष्टिं समापयेत् । पञ्चदश्याश्चतुर्थांशे यनादेवं समापयेत्’ इति । तत्र तिथिद्वये चतुर्दश्यामपि प्रात-
 रेयान्वाधानं कर्तव्यमित्याह सपथ—‘पौर्णमासस्य द्वादश्या काम्यादीनां च मानवः । अनुमत्यां च कुडां च पूर्वार्द्धे च प्रय-
 त्ततः ॥ प्रारमेत सिनीवास्यां राकायां प्रातरेव हि’ इति ॥ ॥ सिनीवात्यादीनां लक्षणमाह सपथ—‘दृष्टचन्द्रा सिनी-
 वाली इदौ कृष्णा भवेद्यदा । मष्टचन्द्रा कुहूर्ज्या क्षये पञ्चदशी च सा’ इति । इति पर्वसंधिनिर्णयः ॥ अथ संधिकालवि-
 शेषाद्यागकालविशेष उच्यते गोमिलेन—‘आवर्तनि यदा संधिः पर्वप्रतिपदोर्भवेत् । तदहर्योग इष्येत परतश्चेत्परैऽहनि ॥ पर्व-
 प्रतिपदोः संचिरर्वागावर्तनाद्यदि । तस्मिन्नहनि यद्व्यं पूर्वेष्टुस्तदुपक्रमः ॥ आवर्तनात्परः संधिर्वेदि तस्मिन्नुपक्रमः । परेष्टुरिष्टि-
 रित्येव पर्वद्वयविनिश्चयः’ इति । आवर्तनमहर्भ्यकालः । लौगाक्षिरपि—‘पूर्वार्द्धे याव मध्यार्द्धे यदि पर्व समाप्यते । उपोष्य
 तत्र पूर्वेष्टुस्तदहर्योग इष्यते ॥ अपराह्णेऽथवा रात्रौ यदि पर्व समाप्यते । उपोष्य तस्मिन्नहनि शोभते याग इष्यते’ इति । अत्राय-

राद इति आरतनादुपरितनकाल उच्यते । अत्र हासवृद्धिसमीकरणेन संधिः कल्पनीय इत्याह कालायनः—‘परेहि घ-
 टो या नूनान्तर्धनान्धधिकाश्च याः । तदर्धकृप्या पूर्वमिन्द्रासहृदी प्रकल्पयेत्’ ॥ लौगाक्षिरपि—‘तिथेः परस्मा घटिकाश्च याः
 स्युर्नूनान्तर्धनान्धधिकास्तु तासां । अर्धं नियोग्यं च तथा प्रयोज्यं हासे च वृद्धौ प्रथमं दिने तत्’ इति । अत्यार्थः—पूर्वेषु-
 रमात्रास्त पञ्चदशघटिका परेषुः प्रतिपदपि तावती तदा यथास्मितमेवोपजीव्य संधिर्विहियः । यदातु प्रतिपदः पदघटिकोदयः
 तदा घटिकानयधयोऽमारस्सायां योजनीयः । तस्मिन्योजिते द्वादशघटिकमायास्या भवति तथासत्यावर्तनात्पूर्वं संधिर्भवति ।
 अनेन न्यायेन घटिकात्रयवृद्धौ योजिताधाममायास्याऽष्टावृद्धघटिका भवति । तथासत्यावर्तनादूर्ध्वं संधिर्भवति । तदेवं संधी-
 निगाप तदनुमारेणान्तरधानेष्टी अनुष्टातव्ये इति । यत्तु हेमाद्रौ हारीतयचनम्—‘पूर्वणोऽज्ञे हुरीये तु कर्तव्येष्टिद्विजा-
 तिभिः । द्वितीयासहितं यस्मादूपयन्त्याश्चलायनाः’ । यथाश्चलायनयचनम्—‘द्वितीयामाश्रया वर्ज्या प्रतिपत्सर्वदा द्विनैः ।
 पौडशी वा पञ्चदशी सप्तमी तैर्विशेषतः ॥ प्रतिपत्स्यापि वर्ज्या स्यात्तां सप्तदशाहिका । यदास्तमययुग्मेऽपि प्रतिपद्या तिथिस्तदा ।
 पूर्वोक्तमयवेलायामिष्टिं कृत्वा समापयेत् ॥ यदास्तमययुग्मेपि नच स्यात्प्रतिपत्तिथिः । सेष्टिद्विनैस्तदा कार्णो तस्यामपि विचक्षणः’
 इति । अनेन पचनजातेन पूर्वणो द्वितीयांशेऽपीष्टिः कर्तव्येत्युक्तं भवति । तथाच हेमाद्रौ हारीतयचनम्—‘पूर्वणोऽज्ञे द्वि-
 तीये तु कर्तव्येष्टिद्विजातिभिः । द्वितीयासहितं यस्मादूपयन्त्याश्चलायनाः’ इति । एतद्वचनजातस्यायमभिप्रायः—यद्विधानां
 द्वितीयासहितं प्रतिपदं निषिध्य पूर्वद्वितीयांशादिषु यद्व्यभिच्युक्तं भवति । तदेतत्प्रतिपत्त्ययमांशे यागसमाप्तेरसंपत्वात् यद्वच-
 च-

नविरोधाद्येधणीयम् । अथवा बहुचञ्चलमणोक्तप्रकारेण पञ्चमतालुसारिणामेव तदनुष्ठानमिति योजनीयम् । तथाच ब्राह्म-
णम्—‘पूर्वा पौर्णमासीमुपवसेदिति पञ्चसुत्तरामिति कौपीतकं वा पूर्वा पौर्णमासी साऽनुमतियौत्तरा सा राका’ इति । अस्त्यार्धः
श्रीमद्विद्यारण्यमुनीन्द्रैः स्पष्टीकृतः—खण्डतिथिबन्धाधदा विनश्यते पौर्णमासी तिथिः संवध्यते तदानीमनुमतिसंज्ञा पूर्वा पौ-
र्णमासीमुपोष्य परेद्युर्वेजेतेति सामशाखाप्रवर्तकस्य वैष्णवहर्षमेतत् । उचरां राकासंज्ञां पौर्णमासीमुपोष्य परेद्युर्वेजेतेति क्रमश्चा-
दाप्रवर्तकस्य कौपीतकमहर्षमेतत् । पौर्णमासीन्यायममावास्यायामपि दर्शयति—‘वा पूर्वामावास्या सा सिनीवाली योत्तरा सा
कुहू’ इति । अत्राप्युपवासयागनिर्णये मतभेदः पूर्ववद्रष्टव्यः । अत्र पूर्वोत्तरविभागनिर्णयाय कर्मोपयोगिन्यास्तिथेः स्वरूपं दर्शयति—
‘यां नूर्यः पर्यन्तमियादभ्युदियात्सा तिथिरिति । अमावास्यां पौर्णमासीं वा यां परिप्राप्य घृणोऽस्तमियात् तथा याममिलक्ष्य
नूर्य उदियात् सेयमुदयास्तमयव्यापिनी कर्मोपयुक्ता तिथिः । तादृश्यां तियापुदयास्तमययोर्मध्ये पूर्वोत्तराभ्यां चतुर्दशीप्रतिपद्यां
मिथणे सति पूर्वद्विविध्यं भवति । तस्मिन्द्विविध्ये पूर्वोक्तमतद्वयं द्रष्टव्यमिति ॥ ॥ पूर्वणि समापननिषेधमाह मनुः—‘प्र-
तिपद्यप्रविष्टायां यदि चेष्टिः समाप्यते । पुनः श्रणीय कृत्तेष्टिः कर्तव्या यागविचरैः’ इति । तस्याः प्रतिपदश्चतुर्थोऽंशे यागं
निषिध्यति कात्यायनः—‘न यष्टव्यं चतुर्थेऽंशे यागीः प्रतिपदः कश्चित् । रक्षांसि तद्विलुम्पन्ति धुतिरेषा सनातनी’ इति । आ-
चार्योऽपि—‘यस्य न प्रारभेतेष्टिमन्त्यांशे पूर्वणो द्विजः । प्रतिपदाश्चतुर्थांशोऽष्टाद्वयं न समापयेत् ॥ कृता चाप्यकृतेवेष्टिस्तयोः

स्वाध्याय संशयः । पुनरेवाचरेदिष्टिं शुभेऽहनि यथाविधि' इति ॥ शुभेऽहनि पूर्वसमापनतिथावित्तर्यः । तदाह स एव—'मासस्य परंपर्याणि संशोक्तानि यनीषिभिः । पञ्चम्यौ पञ्चदश्यौ च दशम्यौ राधुदीरिते ॥ त्रतवल्लुधुयादाशु प्रतिपर्वसु यो द्विजः॥ इति ॥ ॥ अस्य प्रतिपचतुर्थाश्विनिपेयस्य प्रतिप्रसयमाह शातासपः—'संधिर्यद्यपराजे स्वाद्यागं प्रातः परेहनि । ह्युर्वीण' प्रतिपन्नागे गतुर्धेऽपि न द्रुप्यति' इति ॥ ॥ अथ सद्यस्कालविधिरुच्यते । तत्र कारिकाकारेण—'सद्यस्कालो भवेद्यद्वा पूर्णमामस्तु पार्वेण' इति । आपस्तम्बोऽपि—'पूर्णमासां लन्वाधानपरित्तरणोपरासाः सद्यो वा सद्यस्कालो यागः सर्वः क्रि-
ग्नौ' इति । तत्तद्वर्णमाह कात्यायनः—'संधियेतसंगचादूर्ध्वं प्रात्पर्यावर्तनाद्रवैः । सा पूर्णमासी विज्ञेया सद्यस्कालविधौ तिथिः' इति ॥ भाष्यार्थसंग्रहकारोऽपि—'अन्याद्विहित्य क्षरणोपरागं पूर्वेद्युरेते खलु पूर्णमास्याम् । आवर्तनात्प्राग्यदि पूर्वसं-
थिल्लंदर यागः कियते गमस्तः' इति । फालादर्थे—'पूर्णमाप्रतिपत्संधिर्यदि संगमन्तरा । आवर्तनं च स्वात्तर्हि सद्यस्कालवि-
धिर्भवेत्' इति ॥ ॥ जमायास्यायामपि सद्यस्कालविधिरुक्तो नारदपुराणे—'मध्याह्नितये स्वाताममायास्या च पूर्णिमा ।
परेद्युरेव मित्रेन्द्राः नदस्कालो विधीयते ॥ पर्वद्वये परेद्युः स्वात्संगमात्परलो यदि । सद्यस्कालं परेद्युः स्वाज्ञेयमेवं तिथिस्तये'
इति ॥ ॥ अथ चिहृतीष्टि कालमाह त्रिकाण्डमण्डनः—'आवर्तनात्प्राग्यदि पूर्वसंधिः कृत्वा तु तस्मिन्प्रकृतिं विकृत्याः ।
गदंर यागः परतो यदि सापत्तिमिच्छत्याः प्रकृतेः परेद्युः' । अस्यार्थः—आवर्तने तवः पुरा वा पूर्वसंधौ तस्मिन्संधिदिने

त्रयं प्रकृतियागं कृत्वा यथादाग्रयणादिविकृतियागः कर्तव्यः । यदा आवर्तनात्परतः संधिस्तदा केवलविकृतियागः संधिदिने स्तन्यः । प्रकृतियागस्तु संधिदिनात्परैर्युगपदेष्ट इति ॥ हेमाद्रायणि—‘आधयोः कल्पयोः कुर्याद्विकृतिं प्रकृतेः पुरा । अन्यत्र विकृतिं तत्र कुर्याच्छुः प्रकृतिर्भवेत्’ इति ॥ इति ॥

अथ पुनरिष्टिकालनिर्णय उच्यते कालनिर्णये आपस्तम्बेन—‘योऽद्वेष्टेऽह्न्यभीष्टेष्टिर्मध्या’ पञ्चदशेऽहनि । चतुर्दशे जय-
न्नेष्टिः पापा सप्तदशेऽहनि’ इति । अस्यार्थः—पूर्वप्रतिपदिनमारभ्य गणनायामागभिप्रतिपद्यदा षोडशविनं भवति तत्रैष्टिरमी-
ष्टोचमा । ततः पूर्वस्मिन्पञ्चदशदिने मध्यमा । ततः पूर्वस्मिन्चतुर्दशदिने जयन्या । तदेवं कालत्रयं विहितम् । उत्तमकालात्षोड-
शदिनादूर्ध्ववर्तिनि सप्तदशदिने प्रतिषिद्धेति ॥ हेमाद्रायणि—‘ऊने पञ्चदशे याज्या षष्ठे याज्या तु षोडशे । ऊने वाभ्यधिके
यापि नेग्मा सप्तदशे कृत्वि’ इति । अत्र षोडशेऽह्न्यभीष्टेष्टिरिति श्लोकस्य चन्द्रिकासारकृता व्याख्याय लिख्यते—इष्टिं न
कुर्यान्नाग्नारमेतेति तथान्नाधानमेव निषिध्यते न यागः । तथातै तिथिद्वद्वौ षष्ठेरनुष्ठानमेव न स्यात् । अतो यजनीयादारभ्य सप्त-
दशेऽहनि औपसत्यं कर्म न कार्यमित्यवगन्तव्यम् । अतएव धोधावनः—‘यद्यौपसत्यं कर्म यजनीयान्नयोदशे । भवेत्सप्तदशे
वापि तत्प्रयत्नेन वर्जयेत्’ इति । ननु च दिनद्वयस्य क्षयबुद्ध्योऽसंभवाच्चयोदशेति सप्तदशे वा कदाचिदौपसत्यसध्यं कर्म न प्राप्त-
मिति कथं निषेधः । उच्यते—यद्यप्राप्तमिह नान्तरिक्षे न द्वितीतिवन्नित्यानुवाद इति सर्वमनघम् । इति पूर्वकालनिर्णयः ॥

एवं पूर्वोक्तं निश्चित्यानीं तत्र कर्तव्यं कर्म निरूप्यते । तत्र गृह्यम्—‘अथ पार्णः म्यालीपाकस्तस्य दर्शपूर्णमासा-
भ्यामुपराग इभ्योऽर्हयोऽ संनहनम्’ इति । अस्यार्थः—अथ यद्व्यो मन्त्रलार्थः । पर्वणि भवः पार्वणः । म्यालीपाकः । इदं तद्विष्कं कर्म निश्चितम् । विराहानन्तरं या पौर्णमासी तस्यास्य ग्रथमप्रारम्भः । तत्सग्रहणं नियमार्थम् ।
नर्ग्योपरागो यथा त्यागदनिर्दिष्टानां याधेदिति । दर्शपूर्णमासाविति कर्मनामधेयम् । उपवास इति दंपत्योरेकमोजनं सर्व-
मिभ्य उभारलरणमपिशितमित्यादयश्च नियमा लक्ष्यन्ते । तथाचापस्तम्बः—‘अमापममाश्चसमाख्येनाश्रीयातां तदभावे दम्ना प-
यगा या’ इति । दर्शपूर्णमासाविति । तत्र इभ्योऽर्हयोऽ संनहनम् ॥ उपवासस्य कारणं श्रूयते—‘तदाहुर्यदर्शपूर्णमासयोरुपव-
मति नहया अग्रं देवा हविरश्वानि तन्मादुपनमत्युत्तमे देवा हविरश्वानि’ इति ॥ तैत्तिरीयब्राह्मणमपि—‘पूर्वद्युरिभ्या-
पहः करोति । यद्यमेवारभ्य गृहीतोपनमति’ इति ॥ तत्रान्याधानकालमाह कारिकाकारः—‘श्रातरौपायनं हुता समिधौ द्वे
निपाय न । अथना तिस्र आदध्याहृतुतं कल्पपूर्णं क्रम’ इति । तथाहापस्तम्बः—‘श्रातरग्निद्वेष्टहुतान्यमाहवनीयं प्रणीयाप्राव-
न्यादयानि’ इति । भगवानपि—‘अग्नि विहृत्य पूर्वद्युलघान्याधानपूर्वक्रम’ । परित्तरग्रथनं पुरस्तात्तत्रमाचरेत्’ इति ॥ पूर्वद्युः
परित्तरणे कारणं श्रूयते—‘उषामिन्द्रो यस्यामये देवता वसन्ति य एवं विद्वानग्निमुपस्तृणाति’ इति । एतत्परित्तरणं सायमौपास-
नहोमानन्तरं कर्तव्यम् । तथाच सायंदोमानन्तरं परित्तरणविधिमाहापस्तम्बः—‘ततः संग्रोष्यति परित्तरणीति परिषत्ताग्नि
परिहितोऽग्निर्विद्यमानं युनक्तु । अपाश्च सायंदोमानं युनक्तु । निष्ठा इमे यजमानस्य सन्तु कामदूषाः । अमुब्राह्मण्येष्टोके

इति गरिस्तरणीमेतामेके समामनन्ति उदगग्रैः प्रागग्रैश्च दग्भरिणि परिस्तुणीयादुदगग्राः प्रागग्राश्च पञ्चास्तुरत्नाचैतत्कृतोपवसति' इति । तत्र कर्तव्यग्रन्तमुच्यते कारिकाकारेण—'शुद्धीयातामहन्त्येव मांसमापादिवर्जितम् । निश्चयश्च शयीयातां दंपती मैथुनं न च' इति ॥ घन्त्रिकायां पुलस्त्यः—'सकृत्पर्वणि सर्पीणि हविष्यं लघुभोजनम् । न सायं सोपवासः स्यात्तैलमिषविवर्जितम्' इति । सांख्यायनोऽपि—'कलहकीतविकीतं प्रहासं बहुमन्थनम् । त्रैयिकं वृथाद्वयं यक्ष्यमाणो विवर्जयेत्' इति ॥ जायान्ति-रपि—'करन्मांश्च कुलित्यांश्च वर्जयेत्कौत्रवांस्तथा । अनृतं बहुमांसां च क्रयं विनश्यमेव च ॥ दन्तशीर्षं च पूर्वेषु र्पागस्यैरानि वर्जयेत् । ममूराल्लघुणं क्षारांश्च कान्कोरदूषकान् । मापान्यधुंभराश्रं च वर्जयेत्पर्वणि द्विजं' इति । एतद्भूतमाषवयकम् । अकरणे प्रायश्चित्तवचनात् ॥ तत्राह कारिकाकारः—'पर्वण्यग्राधुपाते तु कुर्याद्भूतभुते चरुम् । पर्वणि व्रतलोपे तु कुर्याद्भूतपतिं चरुम्' इति । ऋग्विधाने—'यस्य लुम्बेद्रवं मोहाद्बाल्यैर्वा संविद्येत्सह । उपोष्य जुहुयादास्य ताम्रमेसप्रथा असि' इति । इति पर्वणिक-तैव्यविधिः ॥ अथापरेषुः कर्तव्यमाह कारिकाकारः—'अपरेषुर्हुनेत्प्रातः परितस्त्रिः समुह्य च । पाणिना सोदकेनाग्नेः समन्तात्परिसार्जनम् । तत्समूहनमग्नेष्टं जयन्तवचनं यथा ॥ दिक्षु सर्वांश्च दत्तसंस्था शान्त्यादिषु परितस्तुतिः । पवित्रान्तेहिंते शर्पे त्रीद्विमुष्टिषु तदयम् ॥ निर्वपेदयरेलादिमन्त्रेष्वेणावर्तयेत्ततः । निर्वपेदपरं तग्रीपोमाभ्यां लेति मन्त्रतः ॥ उद्धृत्य च चरोरर्धमभिमृ-श्येदसमये । इतीदमग्नीपोमाभ्यामिति तमिमृशेत्परम्' इति । अत्र साधारण्येनोक्ताः शिष्टाः कारिकायादिमुखप्रकरणे लिखिता-

स्तत्रैव द्रष्टव्याः । इदमत्र गृहम्—‘देवताधोपांशुधाजेन्द्रमहेन्द्रवर्चम्’ इति । अस्वार्थः—‘देवताश्च ताभ्यां व्याख्याताः ।
 उपांशुधाजादिर्नर्चम् । तन्ताधिरग्रीपोमौ पौर्णमास्याम् । अग्निरिन्द्राग्नी अमावास्यायाम् ॥ संनहनरहिततादेवेन्द्रमहेन्द्रवर्जमित्युक्तम् ।
 तथाच गृहपरिनिष्ठम्—‘अधिरग्रीपोमौ च पौर्णमास्यां देवते अग्निरिन्द्राग्नी अमावास्यायाम्’ इति । गृहम्—‘काम्या इतराः’
 इति । उक्ताभ्योऽन्या या उपांशुयाजाद्याः देवतास्ताः काम्या भवन्ति । क्रम्ये सति कर्तव्या इत्यर्थः । ‘विष्णुं वृधूपन्यजेते’ ह्ये-
 रमादयः काम्याः । तर्हि सस्य देवतायै इत्यस्य गृहस्य साधारण्यनोक्तताचदप्यस्माभिरग्निसुप्रकरणे लिखितम् ॥ अत्र भग-
 वान्—‘उत्तरत्र दिने हुता ग्रावरोपासनं ततः । तत्परित्तरणार्द्धं प्रणीतासादनान्तकम् ॥ तत्रं पुरस्तनं तत्र समाचर्य यथा-
 विधि ॥ यद्वा तदहरेवैतदन्याधानपुरःसरम् ॥ पुरस्ताच्चमष्टिलमाशरेदयथानवः ॥ चतुर्निर्यापणं कुर्यात्पौर्णमास्यां पुरोमये ।
 निर्गोपमग्रीपोमाभ्यामपि यथास्तमाचरेत् ॥ निरुप्य तत्रये पूर्वममागस्तातिथावपि । इन्द्राग्निभ्यां तु निर्वापं यथात्कुर्वोद्यथा-
 विधि ॥ चतुर्निर्यापणार्द्धं तत्रशेषं पुरस्तनम् । विधाय पूर्ववत्सर्ग-दोमे तु समुपस्थिते ॥ पौर्णमास्यां तु मन्वेण जुहुयात्पूर्वमप्रये—
 स्वाहेत्यधमग्रीपोमाभ्यां स्वाहेति जुहुयात्कमाद् ॥ पूर्वं हुताप्रये स्वाहेत्यमावास्यातिथौ क्रमात् । यथादुदीर्येन्द्राग्निभ्यां स्वाहेति जु-
 हुयात्कमाद् ॥ अग्नौपरिधासन्नं च यथाविधि समापयेत् । हुतशेषं हनिर्यजन्क्षिणा तत्र कीर्तिता’ इति ॥ अत्र सूतकादौ
 प्राप्ते इष्टेः कर्तव्यतामाहाचार्यः—‘तौ चापि स्रतके आचे पर्वणीष्टी महापदि । स्त्रीधर्मिण्यां च भार्याधां न कुर्यातां कदाचन’
 इति । ताविति प्रकरणात् श्रौतसार्त्तकर्मजुष्टतात्ते । स्त्रीधर्मिण्यामिति । स्त्रीधर्मो रत्नः तद्वती स्त्रीधर्मिणी । ‘स्त्रीधर्मिण्यविरात्रेयी’

मलिनी पुष्पवत्यसि' इत्यभिधानात् । एतद्ब्रतग्रहणात्पूर्वकालप्राप्तविषयम् ॥ ब्रतग्रहणे तु कृते यागकर्तव्यता श्रूयते—'यस्य ब्र-
त्येहन्यनलंशुका भवति तमपरुध्य यजेते'ति । अस्यार्थे प्रसङ्गादाह रुद्रदत्तः—'ब्रतार्हमहर्ब्रत्यमहः । तथोपवसथ्यम् । तत्रैव
नतोपदेशात् । तस्मिन्नहनि यदि षष्ठ्यार्थवशादानलंशुका स्पर्शनानर्हो स्यात्तदा तयाविना कुर्यादेव तत्कर्मेत्यर्थः । तद्यथा—पर्वणा ।
दशपूर्णमासाभ्यामिति शेषः । अथवा नतशब्दः कर्मवाची । यथा शिष्टिव्रतमेनेत्यादौ तत्प्रतिनियतमहर्ब्रत्यमहः । तस्मिन्ननलंशु-
कायामपि पक्ष्वां तयाविना कुर्यादेव तत्कर्मेत्यर्थः । पर्वणी दर्शपूर्णमासौ अमावास्यायां पिण्डपितृयज्ञः सार्यप्रातरग्निहोत्रमित्यादि ।
नत्येहन्नितिवचनाद्येतत्प्रनियतं तत्रानलंशुकायां तन्न क्रियते । एतदुक्तं भवति—यस्मिन्काले यदक्रियायां प्रत्यवायः प्रायश्चित्तं ब्रा-
ह्मणेन आपतेदित्यर्थः । स तस्य मुख्यः कालः । तत्र तदनलंशुकायामपि क्रियते । तेन कान्येष्टयः पृच्छुलोमाश्च यस्मिन्पर्वणि अना-
लंशुकां न तस्मिन्क्रियन्त एव । एतस्मिन्यदा प्रक्रान्ता भवन्ति प्रक्रान्तस्य कर्मणस्तत्कालप्रतिनियमादिति । इति सूतकादौ दृष्टिप्रकारः ॥

अथातिपन्नहोमकालः । अत्रातिपन्नहोमं तु सूतकादिनिवृत्तौ कुर्यात् । तत्र कारिका—'स्थालीपाके सत्तिक्रान्ते
यदन्याग्नौ स्थायं यजेत् । स्वाग्नावन्यो यजेयद्वा कार्यः पथिकृतश्चकः' इति । इदमत्र सूत्रम्—'यद्यमावास्यां पौर्णमासी वा-
तीयाद्यदि चान्योन्याग्निषु यजेतं यदिवाऽस्यान्योऽग्निरग्नीन्यपेयाद्यदिवास्याग्निहोत्रं उपावसक्ते इवपि वा निरुक्ते चक्री वा स्या
वा पुरुषो वा विदारमन्तरियाद्यदिवाग्निः प्रमीयेतेष्टिरग्निः पथिकृदि'ति । अत्यर्थः—यद्यमावास्यां पौर्णमासी वा -स्वकाले
अकृतातीयात् अग्न्यस्याग्निषु वा यागं कुर्यात् । अस्याग्निष्वन्यो वा यजेत अस्याग्नीनन्यो वा अग्निर्व्यपेयात् । अथवाऽस्याग्निहो-

प्रद्रव्ये कुशेषूपमादिते दर्शपूर्णमासादिषु वा हविषि निस्त्रे च न्नी रथयुग्मटादि या पुरुषो वा मनुष्यजातिः सर्वाग्नीनां मध्ये चा-
 तिक्रामेत् । अथवा यजमानोऽध्वनि त्रिवेगे यस्मिन्प्राप्ते अग्नय आसते तस्माद्रामादन्तरे त्रिवेगेत्यर्थः । एतेषु निमित्तेष्विष्टिः क-
 तं न्या । अग्निः पथि कृत्स्नाद्, इयं देवताभिः पथि कृद्गुणकः । इयं च निमित्तानन्तरं कर्तव्या । ततो यत्तमर्चं समाप्य समयेष्टिः
 कर्तव्या । दर्शहोमस्य च । दर्शहोमो नित्यहोमः । इष्टिमध्ये तु तदेव तन्मनुष्यजीव्यं तत्रैव यागः कर्तव्यः । प्राणिष्टेरिति वचनं
 पूर्वाया इष्टेः प्रागेनेयं कर्तव्येत्येवमर्थमिति । स्वकाले कृत्वा अतीयादित्यत्र स्वकालशब्देनागामिचतुर्दशीपर्यन्तं कालो विवक्षितः ।
 अनन्तरपर्याणि तु प्राप्ते पथि कृत्स्नपूर्वकमतीतयागं कुर्यात् ॥ तथाह भगवान्—‘स्थालीपाकमतिक्रामेद्यदि तद्यत्र कुत्रचित् । विवसे
 तत्र कर्तव्यमेतत्तु स्मार्तकर्मणः ॥ तत्रापि तदतिक्रामेत्कार्यं पूर्वपनन्तरे । पथि कृद्गोमपूर्वं तु कर्तव्यमवधानतः ॥ चतुर्निर्वैष्णवं तत्र
 पूर्व-पथि कृत्तेऽग्नये । अन्याभ्यो देवताभ्यस्तु चरमं जुहुयात्कृमाद् ॥ अन्ये तु पथि कृद्गोमं स्वतन्त्रं कर्म मे निरे । ते तु कृत्वा पुर-
 त्मन्त्रं प्रणीतामादमान्तकम् ॥ निर्नापप्रोक्षणे कृत्वा चरुः पथि कृत्तेऽग्नये । अथोपरिष्टाजन्त्रं च यथाविधि समाप्य च ॥ अतिक्रान्तं
 च कुर्वीत स्थालीपाकं यथा पुरा’ इति । अस्यार्थः—प्रतिपदि कर्तव्यस्थालीपाकादिक्रमेण आगामिचतुर्दशीपर्यन्तेषु मिथिषु यत्र
 कृत्वा स्थालीपाकः कर्तव्यः । तत्राप्यतिक्रमणे अनन्तरे पूर्वपथेन पथि कृत्स्नपूर्वकमतिपचहोमं कुर्यादिति ॥ । तत्रापि तिथि-
 विशेषमाहार्चायः स्मृतिरूपेण—‘शुभेहमि तु कार्या स्यादिष्टिः पथात्ततः परम् । नातीतैष्टियतुर्दश्यां चतुर्थ्यां मध्य-पञ्चमे ।
 नवम्यां च द्वितीयायां कार्या स्यादुदयस्तथा’ इति । मध्य-पञ्चमे मध्ये पूर्वमध्वे । अष्टम्यामित्यर्थः । पञ्चमे पञ्चमदिवसे पञ्च-

म्यामित्यर्थः । यस्तु चन्द्रिकायायुक्तम्—‘पौर्णमास्यांत्यये हव्यं होता च यदहर्भवेत् । तदहर्भुव्यादेवमावास्यांत्ययेपि च’ इति । हव्यं हविः । होता ऋषिः । अत्र कृतापि पांथिकृतीं विष्णुवीष्टिं चानरी . अतिपञ्चा कार्या ॥ एतदपि यावदन्यस्य पर्वणो न ऋतुः । तस्यातो तु प्रायश्चित्तयेव न पुनरतिपञ्चानुष्ठानम् । अधिकारान्तराविरोधेन पूर्वाधिकारो निवृत्तः । तदुक्तं भाष्यकारेण—‘ततो दस्य पूर्णमासं रा यावदन्यो न पर्वकालः’ इति । तदेतच्छास्त्रान्तरविषयम् । आश्वलायनानां तु अतिपञ्चेष्टिस्त्यन्तग्रहणात् ॥ पर्यवसायतिक्रमणे निर्णयमाह कारिकाकारः—‘उभयातिक्रमे कार्य एकः पौथिकृतश्चरुः । तृतीयाप्रभृतीनां तु पर्वणामतिपातने ॥ पुनराधेयमिच्छन्ति केचिद्दृष्टाविदो जनाः’ इति ॥ अत्राचार्यः स्मृतिरूपेणाह—‘इष्टिप्रवसमायोगात्सार्वाभिः संप्रणश्यति । द्वयोर्योगे तु कार्या स्यादष्टपूर्णादुतिर्घृतेः ॥ वदिष्टीनां समायोगादभिर्नैव प्रणश्यति । औताभ्योस्तु द्वयोर्योगे कार्या कल्पोक्तनिष्कृतिः’ इति ॥ सायणीये प्रजापतिस्तु—‘दर्शश्च पूर्णमासश्च लुप्तोऽथ द्वयमेव वा । पंकासिष्णुकृच्छ्रपादेन द्वयोर्धेन शोधनम्’ इति । इत्यतिपद्येष्टियागविधिः ॥

अथान्वाधानेष्टिमध्ये ग्रहणं भवति चेत्प्रायश्चित्तमाह संप्रहकारः—‘अन्वाधानेष्टिमध्ये तु ग्रहणं चन्द्रमूर्धन्योः । नवोनवो यमादित्याधिने चोदुत्यमुद्रयम्’ इति । एतत्प्रायश्चित्तहोमं निमित्तसमनन्तरमेव कुर्यात् । अन्वाधानेष्टिमध्ये अग्निरनुगतश्चेत्प्रायश्चित्तमाह कारिकाकारः—‘अन्वाधाने कृते वागात्प्रायश्चित्तमुगतो भवेत् । प्रायश्चित्तमिदं कृता पुनरन्वाद्वात्यध’ इति ।

पाठा०—१ स्यात्सवे इत्युद्देशः । २ याविष्टतो भवेत् । ३ इत्ते होमात् ।

उत्तरेदमिति प्रकरणमाहस्याज्यहोमः प्रत्येतव्यः । सोऽपि पुनःसंधानोक्तरीत्या अयात्रेतिमन्वेणाज्याहुति हुत्वनन्तरं कर्तव्य इति ॥
 ॥ अन्याधानेष्टिमध्ये प्रयाणोपपत्तौ प्रायश्चित्तविधिरुच्यते । तत्र कारिका—‘अन्याधाने कृते यागात्प्राज्ञेत्प्रवसते यदि ।
 तुभ्यं ता इत्युक्ता इत्यादिप्रयोगेऽत्र’ इति ॥ अत्र तुभ्यं ता इति मन्त्रहोमस्य कारणं श्रूयते—‘सर्वान्या एषोऽहो कामां-
 न्प्रवेद्ययति । योऽग्नीनन्याथाय त्रतसुपति । स यदनिष्टा प्रयायात् । कामप्रीता एनं कामा नातुप्रथायुः । अतएवा अवीर्यः स्यात् ।
 स जुहुयात् ।—तुभ्यं ता अङ्गिरस्ताम विद्याः सुसितयः दृयह । अये कामाय येमिरे इति कामानेवास्मिन्दधति कामप्रीता एनं
 कामा अनु प्रयान्ति । तेजस्वी वीर्यवान्भवती’ति ॥ अत्र पर्वण्यन्याधानं कृत्वा प्रतिपदि प्रमादादिदृष्टवकरणे तृतीयादिसु
 परिभाषाप्राप्तस्याहतियागं होमपूर्वकं कुर्यात् । तत्रापसम्यः—‘तदिदं सर्वप्रायश्चित्तं सर्वत्र क्रियत इत्याहमरुच्यो यत्र ना-
 ज्ञानं तत्र क्रियेत इत्यालेखन’ इति । एतदहर्पूर्णमासग्रसंगच्छूयते—‘प्रजापतिर्वैश्वानरद्वज्रतामिहोत्रं चाग्निदोमं च पौर्णमासीं
 गोरभ्यं चामारासो चातिरात्रं च नातुदमिमीत यावदग्निहोत्रमासीचानानग्निदोमो यावती पौर्णमासी तावानुबध्यो यावत्समा-
 यासा वागानतिरात्रो य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति यावदग्निहोत्रेनोपासोति तावदुपासोति य एवं विद्वान्पौर्णमासीं यजते याव-
 दुरध्वेनोपासोति तावदुपासोति य एवं विद्वानमावासां यजते यावदतिरात्रेणोपासोति तावदुपासोती’ति । स्मृतिभास्करे चायुपु-
 राणवचनं—‘दशं च पूर्णमासं च ये वहन्ति द्विजातयः । न तेषां पुनरावृत्तिर्ब्रह्मलोकात्कदाचन’ इति ॥ अकरणे दोष उक्त आध्व-
 णिरुद्युतो—‘यस्य चाग्निहोत्रमदहर्पूर्णमासमनाग्रयणमतिशिववित्तं च यदुत्तमैश्वदेवमविधिना हुतमाससमाप्तस्य लोकाभिहनस्ती’ति ।

अस्मिन्कर्मणि विनियुक्तमन्त्राणामर्थोऽग्निमुखंप्रकरणे अस्माभिरुक्तः । प्रायश्चित्ताज्यहोमे तुभ्यं ता अग्निरसम इति-
हे अग्निरसमं अग्निरसां श्रेष्ठाऽग्ने, तुभ्यं विद्याः सर्वास्ताः प्रसिद्धाः मुखितयः प्रजाः कामाश्च आत्मनः कामसिद्ध्यर्थं पृथग्येभिरे-
नियच्छन्ति । इति मन्त्रार्थः ॥

अथ स्थास्त्रीपाकप्रयोगः ॥ प्रागुक्तप्रकारेण तिथ्यादिकं विचार्य पूर्वेषुरन्वाधानदिने स्त्रिया सह ज्ञात्वा कृतनित्यक्रियो वि-
धियत्वास्तरीपासनं हुत्वा प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्य ममोपाचदुस्तिथयःकारा श्रीपरमेस्वरग्रीत्सर्पं पौर्णमासेन यक्ष्ये । तत्र देव-
तापरिग्रहार्थमन्वाधानं करिष्य इति संकल्प्य । समिद्धयं पाणिनादाय अस्मिन्नन्यादितेप्राचित्यादि बहुष्वी आज्येनेत्यन्तमुपला ।
अग्निमग्नीषोमीं च प्रधानदेवतं करद्रव्येण ज्ञेयेण स्विष्टकृतमित्यादि श्लोपश्च इत्यन्तमुपला समिद्धयममायाथायेध्मावाह्वी संनयेत् ।
तत्रार्चं क्रमः । उक्तप्रकारेणाहतेषु हुंदर्मेषु प्रादेशमात्रान्यदग्निद्वर्माणं रजुकरणायं गृहीत्वा प्रादक्षिण्येन तत्र द्वादशदर्भैः संवि-
प्रययतीं रजुं कृत्वा सुनरन्यां रजुमेवं कृत्वा उपयमप्रादक्षिण्येन समस्य पुनरन्यां रजुं कृत्वा प्रादक्षिण्येन त्रिष्टुतं समस्थान्ते प्रद-
क्षिणं अग्निपौकृत्वा तां त्रिष्टुतां रजुमुदगग्रां वितत्य तत्र प्रादेशमात्रान्मुष्टिपरिमितान्दर्भान्निधाय तया चर्हिद्विरावेष्ट्य रजनग्रेण रजु-
मूलं सकृदावेष्ट्य तदग्रशेषं पूर्वमावेष्टितरजुभ्यस्ताग्नीयं परित्स्तरणाद्यर्चदर्भैः सहायतनपश्चाद्भाग उपरि निदध्यात् । ततः पूर्व-
वभिष्टुतां रजुं कृतोदगग्रां वितत्य पलाशशुदिराद्यन्यतमपत्त्रियचक्षुसंभवं द्विप्रोदशममाणं पञ्चदशसमिदरात्मकमिज्यं प्रागप्ये निधाय

तथा सहृदावेष्टु यद्येतेरि निधाय पृथ्वा अग्रावतनालङ्करणं कारयेत् । ततो गन्धादिभिरुभौ स्वयरीरे अलंकृत्य तदिवसे कल-
हन्त्यथियानृतप्रदामरद्रुमापणतौर्योत्रिकादिव्यसनपर्यङ्कयनदन्तधानकरभंसञ्जकदधिमिश्रसकुङ्कुलित्यकोद्रवचणकममृदसंज्ञक-
युक्ताकारणक्रुधारल्लरणमधुमांसमापराचनञ्जं दधिघृतमिश्रं हविष्यान्नं दिवैव सहृदुञ्जीयाताम् । ततो यजमानः सायंहोमानन्तरं
यागदेवतान्द्रमयव्यानार्थमग्निं परिस्तृणीयात् । तत्रायं क्रमः—अथैः सकृदादष्टाङ्गुलपरिमिते देशे ऐवानीं दिशमारभ्य प्रद-
क्षिणं गमन्ताल्मोदेकेन पाणिना त्रिःपरिमृज्य पूर्वमुपरिनिहितान्दीर्घन्योऽश्वदर्मानादाय दशङ्गुलमिते देशे ग्राच्यामुदगैर्देक्षि-
णसां प्राग्रैः प्रतीच्यामुदगैरुत्तरसां प्राग्रैर्दक्षैः परितस्तृणीयात् । पूर्वपाथिमपरिलक्षणंमूलयोरुपरि दक्षिणपरिलक्षणं उत्तरपरि-
स्तरणं तदुदगप्रयोरपलाद्भवति द्वापरिलीर्यं द्वाचारीभूत्वाऽधःशयीत । ततोऽपरेष्टुः प्रावर्द्धोमानन्तरं ब्रह्मासनार्थमग्रेर्दक्षिणतः पात्रा-
मादनापं नोत्तरतः फाँधिर्बर्मान्वागग्रानालीर्यं अग्रेपरजितां दिशमारभ्य त्रिरम्भमा परिसिच्य पात्रासादनं कुर्यात् । तत्रायं
क्रमः—अपेक्ष्यचरभामो पूर्वमस्तीर्णेषु दमेषु चरुव्यालीं श्रोक्षणापात्रं दक्षीं सुनं प्रणीतापात्रं आज्यपात्रं इहमं बहिः शूर्पं कृष्णाजिनं
उत्तरगलं सुगलं च द्रन्वद्य उदगपवणं प्रातर्संस्त्रं न्यग्रिदमासादयेत् । ततः श्रोक्षणापात्रमुत्तानीकृत्य प्रादेशमात्रे स्त्रौत्येन चं समे
पथिने कृत्वा तत्पात्रस्योपरि निधाय शुद्धाभिरद्भिः पूरयित्वा हस्तयोरदुष्टोपकनिष्ठिरुभ्यां तं पवित्रे उदगग्रे असंख्ये गृहीत्वा त्रि-
रुत्पूय पात्राण्युत्तानानि कृत्वा इमं च विसृज्य भर्गोणि पात्राण्युत्तानाभिरद्भिः श्रोक्षेत् । ब्रह्मणः कृत्यम्—ततो यथोक्तलक्ष-
णमग्नानदिशि स्थितं ब्राह्मणमग्निन्कर्मणि नक्षानं तां.ष्टुण इति तत्पाणिं पाणिना गृहीत्वा दृष्टुयात् । ततो ब्रह्मा-दृतोसीत्युक्ता

प्राच्युतो यत्रोपवीत्याचम्य समस्तपाण्यद्भुष्टो भूताग्रैर्णात्रिं परीत्य दक्षिणतं उदस्युतः स्थिता आमनायदर्भेर्भेकं दर्भमनुष्ठानामि-
काभ्यां गृहीत्वा 'निरस्तः परावसुः' इति नैर्केत्यां निरस्वापः स्पृष्ट्वा 'इदमहमर्गामोः मदने सीदामि' इत्युपागमन् उदस्युग पर
वामोरुपरि दक्षिणपादं संस्थाप्योपविश्य गन्धाधुतादिमिरम्यर्चितः मन् 'अहस्यतिर्नत्ता व्रतमगदन् आश्लिष्यते गृहस्यते यज्ञं गोपाय'
इति जपिता सर्वदा यज्ञमना एव चर्तेत । ततो यजमानः अणीतापात्रमग्रेः प्रत्यङ् निषाय तत्र पवित्रे निषाय उन्मृताभिरग्निः पूर-
यित्वा गन्धपुष्पाधुताजिक्षिप्य धृतप्राणो युग्ममममुद्धृत्य अग्रेरुत्तरतो दर्भेण निषाय तं पवित्रे गृहीत्वा अर्धमग्निमिदं मराच्यादयेत् ।
ततः प्रत्यगग्रेः दूर्ध्वं निषाय तत्र पवित्रे निषाय अप्रये सा जुष्टं निर्वापामीति मन्वायुष्या चतुरो मीहिमुष्टीभिरुच्य अर्वापोमाभ्यां
त्वा जुष्टं निर्वापामीति सर्वत्र चतुरो मुष्टीभिरुच्य ते पवित्रे मीहीणामुपरि निषाय उत्पूताभिरग्निर्निर्वापसंग्रया अप्रये सा जुष्टं प्रो-
क्षामि अर्वापोमाभ्यां सा जुष्टं प्रोक्षामीति प्रोक्ष्य प्राग्गीर्वाचोर्भेलोक्षि ठथ्याजिन उन्मृत्तं निषाय तत्र तान्मुगलेन पण्ड्याययात्य
त्रिःकलीकृत्य त्रिःप्रक्षाल्य अविद्रग्धमपहिर्गन्धजिकं दग्नेः दग्नेः सुगृतं वयेत् । ततमे पवित्रे आग्न्यपात्रे निषाय तत्पात्रं पुरताः
संस्थाप्याग्न्यासिष्याग्रेरुत्तरतः स्थितानद्धारान्मन्मनामहायेकद्वपरिन्तरणाठहिनिरुपागम्यव्याली नेप्थपिथित्व जलज्वाद्भोर्बुकेना-
वम्यत्वाहुष्टपर्वमानं प्रक्षालितं दर्भोप्रद्वयमान्ये प्रत्यस्य पुनर्गर्जलता वेनेन दर्भोन्मृकेन चण्णा महाग्नं त्रिःपर्यगृह्णता तदुत्पुक्तम-
पास्त्रापः स्पृष्ट्वा व्यालीं सुवि कर्षन्निरोदगुह्रास्याद्धारान्प्रत्युपापः स्पृष्ट्वा तत्रस्थितमेवाग्न्यं मरितुष्टेभ्यस्य हिरण्यमन्यः मरितापु-

पाठा०—१ गोपमेखसाग्रे—'त यत्त पदि न यत्त पति पदि न मा पदि' इत्युक्तो मन्त्रे वेनग्निप्रक्षिप्तो ऋक् मरिक्त्रेति त्रिगुणनर प्रतीय ।

उष्णिक्त आग्नेोत्पत्तेर्वि० । अस्तवितुष्टा प्रसव उत्पुनरभ्यन्विद्धेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिः । इति मन्त्रेणैकवार द्विस्तृष्णां पवित्राभ्यां प्रायुत्पूय ते पवित्रे अग्निः प्रोक्ष्याद्यौ ग्रहरेत् । ततोऽग्नेः पश्चात्परित्तरणाद्द्विरात्मनोऽग्रतो शुवं प्रोक्ष्य तत्र घृहिः संनहनीं रक्षुमुद्गग्रां वित्तव्य सप्त रहिः प्रागग्रमुद्गपवर्गमविरलमास्तीर्य तत्राज्यपात्रं निधाय सुवादिसंमार्जनं कुर्यात् । तत्रायं क्रमः— दक्षिणेन हस्तेन सुप्तसुरौ गृहीत्वा सव्येन कांश्चिद्दर्भानादाय सहैवाग्नौ प्रताप्य सुवं निधाय दक्षिणेन पाणिना सुप्तस्य विलं दर्भभिः प्रागादिप्रागपरगं त्रिःसंमृग्यापस्तार्भ्यैरेवाभ्यात्मं विलपृष्टं त्रिःसंमृज्य ततो दर्भपात्रं मूलैर्दण्डस्याधस्ताद्विलपृष्टादारभ्य यान-द्रूपरिष्टाद्विलं तावन्निः संमृग्याग्निः प्रोक्ष्य सुवं निष्टव्याज्यस्यात्वा उत्तरतः सुवाऽस्पृष्टं निधायोदकं स्पृष्ट्वा तैरेव दर्भर्षुहं चैवमेव संमृज्य तां सुप्तसोऽस्ततो निधाय दर्भनिक्षिप्तः प्रोक्ष्याग्राज्यनुग्रहरेत् । ततः शृतं चवं सुप्तगृहीतेनाज्येनाभिधायोर्दग्नुद्रास्या-ग्राज्ययोर्भ्ये नीलाग्राज्यदक्षिणतो रद्विषि सान्तरमासाद्य पुनरनिषार्य हविरुदरणाद्य चर्वीज्ययोर्भ्ये यानान्तरं निधाय एकादशा-श्रुलमिते देवे गन्धाक्षतपुष्परभि समग्रमर्चयेत् । तन्मन्त्राः विधामिनइत्यनयोर्चपुश्रुतोऽग्निस्त्रिष्टुप् । ततः आत्मानं चालंकृत्य हस्तं प्रक्षाल्य इध्मन्यतरङ्गं तत्र निधाय पाणिनेऽमसादाय त्रिरिममभिषार्य मूलमपयोर्भ्यमग्ने गृहीत्वा । अयं त इध्मइत्यस्य यामदेवो जातवेदाभ्यस्त्रिष्टुप् । अयं त इध्म आत्मा जातवेदस्तेभ्यस्य वर्षस्य चेद् वर्षय चासान्यजया पशुभिर्नैक्षयर्चसेना-द्रायेन तमेधय स्वाहा । इतीध्ममावावाधाय अग्रये जातवेदस इदंनममेत्युदित्य त्यजेत् । अथ सुवेणाज्यं गृहीत्वा परित्तरणवा-प्यन्वक्तोणे नीलाग्नेवाज्यन्वक्तोणमारभ्याग्नेयीपर्यन्तं यजापतय इति मनसा सप्तन् स्वाहेत्युच्चार्य नैरन्वर्वेणाज्येनाव्यधारां ज्योति-

प्लवग्राविभ्रदास्त्रिपरिश्रावयन्दुत्ता पुनराज्यं गृहीत्वा नैऋतकोणतो नीत्वाधैनिर्ऋत्यकोणमारभ्येशानीपर्यन्तं तथैव हुत्वा उभयत्र
 प्रजापतयश्च नमस्तेऽनुश्रव्यागौ कृत्वा सुवेणाज्यमादाय अथवेत्वाहेत्यथेचरपार्थे पूर्वभागे हुत्वा पुनराज्यं गृहीत्वा सोमाय स्वाहेति
 दक्षिणपार्थे तत्समप्रदेशे हुत्वा चरं पात्रान्तरे वृषकृत्य इदमग्नये इदमग्नीपोमाभ्यामिति चरभागद्वयद्वयहरतस्यममिष्टुद्वय अथदान-
 धर्मेण जुहुयात् । तत्रायं क्रमः—सुवेण दव्याहुपत्तीर्य प्रथमप्रधानदेवताचरिर्मध्यादद्वयपर्वमानं तिरश्चीनामिरकुष्ठमध्यमानामि-
 क्षामिषदगग्राभिर्नैऋतसंस्पर्शमकृत्वाऽयदाय दव्यामोष्य । ततश्चरोः पूर्वभागत्त्रायामिस्तयैवानदाय दव्यामोष्य पात्रस्य दक्षिणमि-
 ष्ठां पश्चादधीत्यममिषार्यं विधूमाज्यज्वालाद्भस्मोऽग्रवेत्वाहेति आज्यभागयोः प्रत्यग्देशे आकादयमिष दव्यां पार्श्वेन हुत्वा ।
 पुनः पूर्वपदुत्तरदक्षिणोऽनदाय अग्नीपोमाभ्यां स्वाहेति पूर्वदुतेः प्रागेव हुत्वा उवेश्रव्यागौ कुर्यात् । दव्यामुपत्तीर्य द्वितीयं पुनर्द्वि-
 त्तयैनायदाय पात्रस्यममिषार्णपत्तं तु द्विरभिषार्य । यदस्येति द्विरण्यगर्भोग्निः स्विष्टकृदतिष्ठतिः । ॐ यदस्य कर्मणोत्यरी-
 रिचं यद्वा न्यूनमिहाकरम् । अग्निष्टस्विष्टकृद्विद्रान्सर्वं स्विष्टं सुदुतं करोतु मे । अग्नये स्विष्टकृते सुदुतवदुते सर्वप्रायश्चित्ताहुतीनां
 कामानां समर्थयित्रे सर्वात्रः कामान्समर्थय स्वाहा । इत्यग्नेरैशानदेशे जुहुयात् । पश्चादधी तु प्रधानहोमे मध्यात्पूर्वार्धात्पश्चा-
 र्धाच्च त्रिवारमवयति । इतरतु समानम् । अनन्तरमनेरुत्तरः स्विष्टामिष्यवन्धनरजुं विसृज्य रुद्राय स्वाहेति हुत्वा अपः स्पृष्ट्वा सुवेणा-
 ज्यमादाय प्रायश्चित्ताहुतीः सप्त जुहुयात् । तत्र मन्थाः—अयाथेत्यस्य विमदोऽप्यच्छिः पक्तिः । अयाथाथेत्यनमिगृह्णी । अतोदे-
 वा इत्यस्य मेधातिथिर्देवागायत्री इदं विष्णुरित्यस्य मेधातिथिविष्णुर्गायत्री एतर्मेधैस्तिष्ठ आज्यत्वाहुतीर्जुह्यात् । व्याहुतीनां व्यस्तानां

विद्यामित्रो जम्दग्निर्भरद्वातो अग्निर्वयुः सूर्योऽग्नय्युष्णिगश्चतुष्टयः प्रजापतिः प्रजापतिर्हृती । भूः स्वाहेत्यादिभिन्नवत्स आज्याहुतीर्जुह्यात् । अनन्तरं ब्रह्मा वायव्यदेशे स्थित एताएव हुत्वा मन्त्रविपर्यासादिनियतनिमित्ते प्राप्ते अनागातमिति मन्त्रद्वयस्य हिरण्यगर्भोऽधिरनुष्टुप्—ॐ अनाजातं नदाजातं यज्ञस्य क्रियते मिथु । अग्रे तदस्य कल्पय तदहि चेत्यथयावयश्वाहा ॥ पुरुषसंमितो यज्ञो यज्ञः पुरुषसंमितः । अग्रे तदस्य कल्पय तदहि चेत्यथयावयश्वाहा ॥ यत्प्राक्नेत्यस्यास्य-वितोऽभितनुष्टुप् इत्यादिभिर्हुता । यद्गोदेना इत्यस्यामितपामरुतस्त्रिष्टुप् । अनेन च जुहुयात् । यजमानस्तत्तदेयताभ्य उद्दिश्य त्यजेत् ॥ ततो यजमानः सर्वकर्मश्रूणीं यद्रद्रवदां पूर्णाहुतिं जुहुयात् । तत्रायं क्रमः—सुवेणाज्यं गृहीत्वा सुचं समयित्वा द्वादशठसः पूरयित्वा तत्र सुनमूर्ध्नि विलं निंपाय पुनरथो विलं निक्षिप्य सुगग्ने कुसुमाक्षतं निंपाय सव्यपाणिना सुनलुवमूले दक्षिणपणिना सुनं ब्रह्महृदया गृहीत्वा त्रिष्टुप्समपादं ननुकाशः सुवाग्रन्यस्तलोचनः प्रसन्नात्मा सन् यमुद्रादूर्ध्विरित्येकादशर्चसा मूकस्य धामदेवनापिः आपोदेवता त्रिष्टुप्छन्दः अन्त्याजगती पूर्णाहुतौ० । समुद्रादूर्ध्विरित्यादिमधुमन्तजर्म्मि स्वाहेत्यन्ते पठन् यनपरिमितं धारां तततां सुगग्नेण सावशेषं हुत्वा अथ दंदनमेत्युद्दिश्य त्यक्त्वा मित्रयोतिपेत्यस्य जारो बृह्योऽग्निस्त्रिष्टुप् । अनेन च तथैवावशिष्टं सर्वं हुत्वा अग्नय इदं नममेत्युद्दिश्य त्यजेत् । ततो विधेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति संस्त्वा च हुतोद्दिश्य त्यजेत् । त-
 ण्डुलकर्णांस्तमिर्द्भशकलान्योऽध्यामी ग्रहत्यावयवृत्तं पापक्षयकरं पूर्णपात्रजलमार्जनं कुर्यात् । तत्रायं क्रमः—पूर्वीसादितपूर्ण-
 पानमास्तीर्णं च हि पि दक्षिणपाणिना निंपाय तत्र गङ्गादिपुष्पनदीः स्पृष्ट्वा दक्षिणपाणिना स्पृशन्—ॐ पूर्णमसि पूर्णं मे भूयाः

गुणमसि सुपूर्णं मे भूयाः सदसि सन्मे भूयाः सर्वमसि सर्वं मे भूयाः । अक्षितिरसि मामेवेष्टाः । इति जपिता कुशाग्रैः प्रागादि-
पञ्चदिक्षु जलं सिंचेत् । तत्र मन्त्राः—ग्रन्थां दिशि देवा क्रतुजो मार्जयन्तां । दक्षिणस्या दिशि मासाः पितरो मार्जयन्ताम् ।
प्रतीच्या दिशि ब्रह्माः पद्मयो मार्जयन्ताम् । उदीच्यां दिश्यापत्रोपधिजनस्पतयो मार्जयन्तां । ऊर्ध्वायां दिशि यज्ञः संबत्सरः प्रजा-
पतिर्मार्जयन्ताम् । इति प्रतिदिशं सिन्धुः स्वशिरसि कुशाग्रैर्मर्जयेत् । तत्र मन्त्राः—आपो अस्मानित्यस्य देवाथवा आपस्त्रिष्टुप् ।
ॐ आपोऽथमाप्तावः ० । इदमापहस्यस्य सिन्धुर्द्रीष आपोनुष्टुप् । इदमापः प्रचहत् ० । सुमिन्या न आप ओषधयः सन्ति त्विष एतैर्मर्जये-
मान्ने मार्जनं कृत्वा दुर्मिन्यालम्बे मन्तु योऽन्मान्देहि यंच ययं द्विष्मलं हन्मि । इति निरुक्तिदेशे कुशाग्रैरपः सिञ्चेत् । ततो ब्रह्मा
यजमानस्य चामपार्थस्थितं पश्यञ्जलौ पूर्णपात्रजलं अंभाहं प्रजां परासिचं या नः सयागरीः स्य न समुद्रे वो निनयानि स्वं पाथो अ-
पीथ । इत्येकथुल्योस्ता प्रत्यक्षुतं निषिच्य सदञ्जलिस्थितचलैः पापनिरसनायमात्मानं यजमानपत्नीं च प्रोक्षेत् । पत्नी तु तजलं
चर्हिषि निषिञ्चेत् । अथवा मार्जनानन्तरं यजमानः स्वयंपाणिशुचानीकृत्य यर्हिषि निधाय दक्षिणपाणिना पूर्णपात्रं गृहीत्वा तत्र
तज्जलं प्रत्यक्षुतं निषिच्य वा आपः समुद्रं गच्छन्तीति ध्यात्वा पाणिस्रजलैरात्मानं पत्नीं च प्रोक्षेत् । ततः कर्ता अग्नेः प्रत्यगुदङ्क-
स्थितः संन्याचयेनोपतिष्ठेत् । तत्र मन्त्राः—अग्नेतंगीषायनलीपायनाया वन्धुः सुवन्धुः धुतवन्धुर्विप्रमन्धुर्धैकर्षाकपयः अभिदेवता
द्विपदाविराट्शुन्दः अपपुष्याने विनियोगः । अग्ने तन इति ब्राभ्या औचम इत्येतौषधानं कुर्यात् । ततो ब्रह्माचेतैरेवोपति-
ष्ठेत् । ततः कर्ता परिस्तरणं विमृज्याद्वि परिसंमुख परिषिच्य शुष्पादिमिरलंकृत्य नैवेद्यताम्रमूले निवेद्य ब्रह्मणे हुतक्षेत्रं धृतादिकं न म

हिरण्यद्रुक्पुत्रं दक्षिणात्वेन दद्यात् । अयं पात्राणि प्रक्षाल्य पूर्वक्रमेण द्वन्द्वश्च उत्पद्य्य भस्म स्पृष्टोत्पादिना श्रीविष्णवे समर्प्या-
चामेत् ॥ ॥ दग्धं दग्धं यक्ष इत्युक्त्वा पूर्ववदन्वाषाय पिण्डपितृयज्ञं कृत्वा पूर्ववद्रतनियमपरिस्तरणादिकं कृत्वा परेद्युः प्रातरोपा-
सने हुत्वा पूर्णपात्रनिधानान्ते अग्नये साजुष्टं निर्मेषामि इन्द्राग्निभ्यां त्वा जुष्टं निर्मेषामि इति चतुरशतुरो मुष्टीविरुष्य प्रोक्षणादिह-
पितृवदानान्ते कृत्वा अग्नयेसादा इन्द्राग्निभ्यां स्वाहेति हुत्वा स्निग्धकृदादिहोमशेषं समापयेत् ॥

अथ सद्यस्कालकर्तव्यम् । सद्यस्काललक्षणतिथौ उभयत्रापि प्रातर्होमानन्तरं अन्वाषाय इध्मावर्हिणी सन्नद्य होमं कुर्यात् ।
प्रमादादन्याग्री स्वपं यजेत येन सद्यस्मान्यो यजेत चेत् प्रायश्चित्तार्थं पथिकद्वोमं कृत्वा पुनस्तृतीयादितित्थिव्यन्वाधानपूर्वकमिष्टिं
कुर्यात् । इति सद्यस्कालकर्तव्यम् ॥ ॥ अघातिपन्नहोमप्रयोगः । अन्वाधानात्पूर्वं स्त्री रजसला भवति चेत् पञ्चमादिदिवसे स-
द्यस्कालान्वाधानपूर्वकं होमं कुर्यात् । अन्वाधानात्परतो रजसला भवति चेत्तां तिरस्कृत्य प्रसिपयेव होमं कुर्यात् । सूतकादिना
होमोऽतीतयेदागामिपर्वमध्यतिथिषु द्वितीयां चतुर्थी पञ्चमी अष्टमी नवमीचतुर्दशी च विहाय श्रद्धासु तिथिषु अतिपन्नहोमं
कुर्यात् । तत्राप्यतिक्रान्ते अनन्तरं पर्वणि पथिकद्वोमपूर्वकमिष्टिं कुर्यात् । तत्राप्यतिक्रान्ते आगामिपर्वसहितदिवसेष्वन्यतमदिवसे
पादच्छपथिकद्वोमपूर्वकमिष्टिं कुर्यात् । तत्राप्यतिक्रान्ते अनन्तरातिपदि अर्बकच्छप्रायश्चित्तं कृत्वा प्रसिपद्वभूतसद्यस्काला-
न्वाधानायाग्यभागान्तं कृत्वा अतीतिप्रायश्चित्तार्थमष्टपूर्णाद्रुष्टिं करिष्य इति संकल्प्य सुर्वेणाष्टवारं सुचिं पूरयित्वा एवं पूर्णाद्रु-
तिमादौ हुत्वा प्रधानाद्रुत्प्रादि मर्वं कुर्यात् । एवमागामिपर्वपर्वन्तं कुर्यात् । तत्राप्यतिक्रान्ते शुद्धाग्नेर्नष्टात्पूर्वोक्तवत्पुनः संधानं

कृता तत्रैतिपदोमं कुर्यात् । इत्यतिपञ्चेष्टिप्रयोगः ॥ अथ ग्रहणेष्टिप्रयोगः । अथान्वाधानेष्टिमध्ये सोमग्रहणं चेदिष्टिदिवसे द्विरासादनान्तं कृत्वा अन्वाधानेष्टिमध्ये ग्रहणदोषप्राणवित्तार्थमाज्यहोमं करिष्य इति संकल्प्य । नवोनवोभवतीत्यस्य सूर्यास्ता-
विनी चन्द्रमास्त्रिष्टुप् । यमादित्या अशुभाप्याययन्ति यमद्विषतमश्चितयः पिबन्ति । तेन नो राजा वृकणो बृहस्पतिराप्याययन्तु
धुवनस्य गोपाः । आभ्यो मन्त्राभ्यामाज्याहुती हुत्वा अग्न्यलंकरणादितत्रशेषं समापयेत् । सूर्यग्रहणं चेद्विरासादनान्ते त्रिभि-
र्भैराराज्याहुतीर्हृष्यात् । तत्र मन्त्राः—विश्वेदेवानामित्यस्याङ्गिरसः कुत्सः सूर्यस्त्रिष्टुप् । उदुत्यजातवेदसमित्यस्य काण्वः प्र-
स्कण्यः सूर्यो नायत्री । उद्वयमित्यस्य काण्वः प्रस्कण्यः सूर्योऽनुष्टुप् । एतैर्भैराज्याहुतीर्हृत्वा अग्न्यलंकरणादितत्रशेषं समाप-
येत् । अन्वाधानेष्टिमध्येऽग्निरनुगतश्चेत् अयाधेतिमन्त्रेण पूर्वोक्तवत्पुनःसंधानं कृत्वा भूर्भुवःस्वरितिमन्त्रेण संकल्पपूर्वकं प्रायश्चित्ता-
ग्राहुतिं संस्तुत्याज्येन हुत्वा पुनरन्वाधानपूर्वकमिष्टिं कुर्यात् । अन्वाधानेष्टिमध्ये ग्रायाणोपपत्तौ तुभ्यंता अङ्गिरस्तमेतिमन्त्रेण सं-
कल्पपूर्वकं संस्तुत्याज्यं हुत्वा अरण्यादिषु पूर्ववदारोप्य होमकाले प्रतिष्ठाप्य मातृहोमपूर्वकमिष्टिं कुर्यात् । अन्वाधानं कृत्वा प्रति-
पदि प्रमादरादिष्टकरणे तृतीयादितिधिषु ग्रात्ररौपासनानन्तरं संकल्पपूर्वकं संस्तुत्याज्यं समस्तन्याहूतिभिर्हुत्वा पुनरन्वाधायाय यागं
कुर्यात् ॥ इति धीनष्टिसिद्ध्ये प्रयोगपारिजाते षोडशकर्मकाण्डे प्रतिपदिष्टिप्रकरणम् ॥..

अथ नागपल्लिकरणम् ॥ वस्योदरग्रहोद्देशे निवसन्ति जगन्त्यहो । स्रविकासं नमस्तकौ कस्यैचिन्महसे मुहुः ॥
अपि च—रघुलु लक्ष्मीरमणो लक्ष्मीकुचकुम्भयुग्मपरिरम्भः । रक्षितमुवनत्रितयः शिक्षितरक्षोगण्याधियाध्यक्षः ॥ इदममा-

चीर्णपाणिप्रहणत्रिधेर्यस्य यस्मासह गृहप्रवेशविधिरभिधीयते तत्र ज्योतिर्वृहस्पतिः—‘कालः पटुतरो नृणां गृहस्थानां शुभाय वै । गृहप्रवेशनादेव गृहस्थस्य गृहस्थितिः’ इति । तद्गृहप्रवेशनं विनाहर्त्रं संपूर्णं चतुर्थे दिवसे नागत्रलिं कृत्वा कर्तव्यम् । तथाच वराहमिहिरः—‘विभाहस्य निवृत्तिस्तु चतुर्थेऽहनि रात्रिषु । तासु नागत्रलिः ‘कार्यो विप्राक्षीर्वचनं तथा’ इति । अत्र भगवान्श्रीनरुः—‘अथातः संप्रवक्ष्यामि श्रीनरुःकोऽहं द्विजन्मनाम् । दंपत्योरभिवृत्त्यर्थं नागत्रल्यास्यपुस्तस्यम् ॥ चतुर्थदिवसे रात्रौ तस्य कालः प्रकीर्तितः । यस्मिन्स्यादाहुतिद्वेषस्तदस्मै प्रकीर्तितः ॥ चतुर्थदिवसे तस्मिन्नात्रौ कुर्यान्महोत्सवम्’ इति ॥ ‘विभाहस्य निवृत्तिस्तु चतुर्थेऽहनि रात्रिषु । तस्यां नागत्रलिः कार्यो विप्राक्षीर्वचनं तथा’ इति ॥ यज्ञपार्थः—‘चतुर्थे दिवसे रात्रौ लिखेन्मानसतोरयम् । हिरण्यगर्भं तन्मध्ये गन्धपुष्पाज्ज्वालादिभिः ॥ संपूज्याप्सरसश्चैव सोमगन्धर्वपावकान् । संपूज्य रथहस्तादीनां तोष्य स्वगृहं प्रति । संबन्धनादिकं कर्म अन्यथा तु भवेद्भयम्’ इति । तदकरणे प्रत्यवायः शौनकेन दर्शितः—‘अस्त्रीचिह्ना तु या कन्या वर्तते पितृमन्दिरे । तस्यां वसति गन्धर्वो विधातुस्तु समाह्वयः ॥ तं निरस्य तु देवेशी चतुर्थ्यां निशि पूजिता । विश्वावसुनिरासार्थं मानयस्त्रीत्वासिद्धये ॥ चतुर्थेऽहनि रात्रौ तु तस्मादाधायणी यजेत् । दंपती रोहिणीसोमौ भूत्वा प्रायमिके दिने । दाधायणीं यजेयातां द्वितीये दिवसेऽपि तु ॥ पूजयेतां महादेवीं गन्धर्वाप्सरस्यौ च तौ । अप्रिस्ताहे तृतीयेऽहनि पूजयेतां च कालिकां ॥ चतुर्थ्यां तौ यजेयातां शंकरौ मानवस्त्रियौ । एवं प्रतिदिनं कर्तुं पूर्वां यद्यद्यमो भवेत् ॥ मध्ये चाद्यन्वयोः कुर्याद्भूतग्रहणसिद्धये । चतुर्वर्तेषु दिवसेष्वर्चयेद्ब्राह्मणान् नृण् ॥ वसुधैमादिप्राज्ञाज्ज्वालादिप्रदानतः । आक्षीर्यदिचन्द्रविधेयतुर्वेदयुनोर्द्विजैः ॥

आशीर्येदुर्दिगसे दिवसे वन्धुभिः सह । चतुर्यदिगसे रात्रौ कर्त्तव्यं तदिहोच्यते ॥ गृहमग्रे समग्रदृष्ट्ये विस्तीर्णे भूमिमण्डले ।
 चतुर्भद्राह्वयं कुर्यात्सर्वमङ्गलकारकम् ॥ वसुरेसामितैः मृतैः पातितैस्तिर्यगूर्ध्वतः । गवन्त्येकोनपञ्चाशत्कोष्टास्तरवशेषयेत् ॥ स्व-
 कोणव्ययुगोपेतान् चतुर्दिग्ध्यस्यकोष्टकान् । मर्त्येऽपि मार्जयेद्धीमान् त्रयोदशगृहो-
 क्ततः । अवशिष्टादशभिः स्वायत्तुर्भद्रमण्डलम् ॥ चतुर्द्वारोपशोभाढ्यं मध्यकोणान्वितं सरः । तन्मध्ये कोणपट्टं तु तवन्तः स्या-
 धिकोणकम् ॥ तत्र चाष्टदलं पर्वं कुर्यात्कर्णिक्यान्वितम् । पर्वं तु परितोभित्तिं तत्र मातुः सिताधृतैः ॥ रचयेत्कोष्ठमध्ये तु हंस-
 पद्मशुक्रादिकान् । कृष्याद्येवहरिद्रक्तपीतवृद्धैः क्रमाद्रहिः ॥ आसारपट्टं रचयेद्रक्तपीतादिभित्ततः । लिखेत्किंस्तल्यं प्राच्यां प्र-
 तीच्यां तु शुकुनपम् ॥ कोणाग्रेषु नदिर्यद्द्वीं रचयेत्पिप्पलच्छदाम् । प्रत्यग्दक्षिणपार्श्वे तु कुर्यात्पण्डुलहस्तिनम् ॥ प्रत्यगुत्तरपार्श्वे तु
 कुर्याच्छगणहस्तिनम् । अन्योन्याभिमुहुरी तौ स्तः प्रागपादावतिशोभनी ॥ इत्थं निर्मायतु सरः शुभ्रं तत्र प्रविन्यसेत् । चित्रितं ग-
 न्धनोपेन सत्कर्पूरेण पूरितम् ॥ घामभागे स्वापयेद्य द्यपदं सोपला तथा । गुडजीरकसंयुक्तो फलपुष्पोपशोभिताम् ॥ ततस्तत्पश्चिमे-
 भागे दंपती उपविश्य तौ । दाधायणीं पूजयेतां तस्मिन्कुम्भे विधानतः ॥ दाधायणीं महादेवीं सर्वसंपत्प्रदायिनीम् । यवपा-
 दान्द्रुतान् तथा त्रामयशालिनीम् । रसकैयूररुटकमुकुटार्धैरलङ्किताम् ॥ विचित्रवसनोपेतां सर्वलक्षणलक्षिताम् । विलासिनीं सह-
 स्रंभिः ऐव्यमानामहर्निधम् ॥ देवासुरैरपि सदा वन्द्यमानपदाम्बुजाम् । अणिमादिगुणोपेतामष्टैर्यग्यप्रदायिनीम् ॥ एवं ध्यात्वा तु
 तां देवीं सर्वशक्तिगमन्यताम् । दलेभ्यावाह्य तच्छक्तीर्वाहयाद्याः संपूजयेत् ॥ देव्याः पादादिपुष्पान्त्रमुपचरान्विधाय च ।

गिरिणाग्रेषु संपूज्य देवीं कालीं च श्रांकीरीम् ॥ गङ्गकोणपरितो गङ्गासावित्रीं पूर्वतो यजेत् । दक्षिणे शंकरं चोमां देव्या अ-
 मिमगं भित्ती ॥ लक्ष्मीनारायणौ तद्वत्पथिमे संप्रपूजयेत् ॥ इन्द्रं दक्षीमुचरे तु वद्वाहो चाष्टमैरवान् ॥ कपाली भीषणधण्डो
 रुहः क्रोपस्तपैर च । उन्मचयासिताङ्गश्च संदास्थाष्टमैरवाः ॥ कुमुदः कुमुदाश्च पुण्डरीकोऽथ नामनः । पुष्पदन्तः सार्वभौमः
 मुग्रतोऽङ्गनाहयः ॥ एतांश्च दिग्गजान्दिक्षु हन्द्रादीनपि पूजयेत् । क्षुरिकां विन्यसेत्तत्र पुष्पमाख्यायलंकृताम् ॥ क्षुरिके तं म-
 हादेयि सर्वदेवामिपूजिते । अत्रस्तां पूजयिष्यामि सर्वसंपत्प्रदा मम ॥ हस्तिद्वयं च तत्रस्थं गन्धादिभिरनुष्ममात् । धूपदीपादि-
 भिरनानयेयैर्मह्यसंयुतैः । संपूज्य च ततो दद्यान्नागाय धलिमुषमम् । परितो दीपमालाभिरलं कुर्यात्सरोवरम् ॥ ततश्च दंपती
 रूपापिता गङ्गादिनाचयेत् । सूर्यासाविनीमूर्तं च तत्र श्रुत्वा तु दंपती ॥ तस्यै तथा वधूवल्लभं विभ्राय दापयेत् । ततः कन्या-
 प्रयुः श्वेतसालंकारभूषिता । धारयेन्मूर्तिं भास्याधिः पूरितं माजनोत्तमम् । साविधानं सदीपं च सुवासिन्युद्धृतं तथा । क्षुरिकां
 पा समादाय पात्रे तस्मिन्निधाय च । अविश्य पथिमद्वारं चतुर्भद्रं समाहिता । कुम्भे त्रिः परिणीयाथ पात्रं तदचरोहयेत् । अर्घ्यं
 तत्पात्रमध्यस्थं किंचित्कुम्भे विनिक्षिपेत् । किंचिदालिष्य कुम्भं च किंचिदिक्षु विनिक्षिपेत् । ततस्तां पूजयेत्पट्टयत्नाद्यैश्च वरप्रभूः ।
 ततो ज्ञायापती संलमासाय करिणं मुदा । अन्योन्याभिमुरौ भूत्वा जपेदातनमृत्कम् । अन्योन्यं याचयेन्नमौ दंपती प्रणया-
 दथ । विनिमय्य ततो नागौ पूर्ववत्सुकमुचरन् । तवस्तूषविशेत्कन्या चोचरे दक्षिणे वरः । अनुपूष च माङ्गल्यदीपमालाद्यता-
 नय । आशीर्मादांश्च विविधान्नाङ्गैर्न्युमिः सह । लौकिकैरुपचारैश्च विदधीत महोत्सवम् ॥ इत्थं नागमलिं कुर्याद्यः प्रयत्नेन

मानः । आपुरारोग्यमर्थं लभतेऽपि कसंपदः ॥ यथेन्द्रस्य महेन्द्राणी यथा श्रीः श्रीधरस्य यथा गौरी तथा मर्तुर्भे-
वेदयुः' इति ॥ यज्ञपार्थस्तु—'चतुर्थदिवसे राजौ लिखेन्मानसरोवरम् । हिरण्यमर्गं तन्मध्ये गन्धपुष्पाक्षतादिभिः ॥ संपूज्याप्स-
रमर्धैर सोमगन्धैरपानकान् । संपूज्य रथवत्खादीनारोष्य स्वगृहं प्रति ॥ संवेद्यनादिकं कर्म अन्यथातु जलेऽश्रयम् । ततो नागवलिं
हृत्वा रात्री संवेद्यनं शुभम्' इति । 'संवेद्यनं प्रवेद्यनम् । एष नागरलिः श्वसुरगृहे एव कार्यः । 'संपूज्य रथवत्खादीनारोष्य स्वगृ-
हं प्रति' इति नियमात् । एतदुक्तं भवति—विवाहप्रसमाप्त्यनन्तरमुक्तप्रकारेण नागरलिं कृत्वा पर्वसंक्रमादिवर्जिते काले गृहप्रवे-
द्यनं कर्तव्यमिति । तथाचोक्तं कालदीपे—'संवेद्यनं तुर्यदिने चतुर्दशीपर्वोऽमीसंक्रमणतयर्जिते' इति । अस्त्यर्थः—'तुर्यदिने चतुर्थ-
दिने 'चतुर्दश्यानापक्षरलोपधे'ति चतुर्दश्याप्रत्यय आद्यक्षरलोपध । चतुर्दशीपर्वोऽमीसंक्रमणवर्जिते संवेद्यनं प्रवेद्यनं भवतीति ।

['इतः प्रथितो मागः॥मुहूर्तसंग्रहे—'रेयतीहस्तमिनाभिरोहिणीचन्द्रासखाः । वीणयुत्तराणि मूलं च वैष्णवं शततारका । पैतृकं
च तथा श्रेष्ठं संवेद्यनविधी कथा' इति । संवेद्यनं प्रवेद्यनम् । मित्रोऽनुराधा । चन्द्रो मृगशिरः । वासवं धनिष्ठा । वैष्णवं श्रवणम् ।
पैतृकं मघा । दोषाः प्रसिद्धाः ।—'रिक्तापर्वोऽमीविष्टिर्ज्याः दोषाः शुभाः शुभाः । चराः श्रेष्ठास्तथा चान्याः दोषाः सर्वाः शुभा-
ः ॥ विवाहप्रसमाप्ताया वासरगोशकादयः ॥ मूलत्रिजोणस्वगृहस्थमित्रस्त्र्योचो तथा वीरसितव्रमन्दाः । तद्वद्रके यः कुरुते
प्रमेनं स पुनर्पार्श्वमभिर्निभाति ॥ मित्रोचत्रोणस्वगृहेषु वीरे तद्वद्रिसते चो सहस्रग्युक्ते । संवेद्यनं यः कुरुते निद्रायां सुरेन्द्रकान्ति

पाटा०—१ २८ मिहान्तर्गमो माग एवमिन्द्रोऽनुराधे एते न कार्यमिन्द्रोऽनुराधे एते न कार्यमिन्द्रोऽनुराधे एते न कार्यमिन्द्रोऽनुराधे एते न कार्यमिन्द्रोऽनुराधे

न दूपाति भूमौ' ॥ आह वराहमिहिर—'शुद्धैर्दोषकेन्द्रैर्नवनगतैः पापैस्त्रिपद्यायैर्गैर्ले केन्द्रगतै तथा सुरगुरौ देवैर्यद्व्येऽपि
 रा । सर्वैरम्भकलप्रसिद्धिद्वन्द्वे राक्षी च कर्तुः शुभे गृहामभिरभोदेये च मवने कार्यः प्रवेशोऽपि वै'ति ॥ स्थिरैषु वृषभौ ग्रामः
 ग्रंभो नरः इतरयोः कनयोर्द्वय इत्युक्तः ॥ आह श्रीपति—'त्रिकोणकेन्द्रैः शुभैस्त्रिपदलाभसंस्थितैः । असद्रहैः स्थिरोदये गृहं
 विशेषेणैर्विर्चैः' इति ॥ ज्योतिषाण्येपि—'त्रिपदायगताः पपाः शुभास्तृषचये शुभाः । नवमस्थश्चन्द्रपुत्रः पदसप्तमगती भृगुः ॥
 त्रिपदायगतो जीमो विशेषेण चिन्तितः । अष्टमस्या व्रहाः सर्वे सृति दधुः प्रवेशने' इति ॥ इह कैचिचतृतीयायुः शुद्धिमिच्छन्ति ॥
 ययोक्तमत्रिणा—'प्रविशेद्वाग्रष्टशुद्धिपुक्ते' इति । इति नवभूषणयेतो तिग्मादिनिर्णयः ॥ अथ गृहप्रवेशविधिः—एवं तिथ्या-
 दिकं सम्यग्विवचार्य मनभूषणैस्तो विध्युक्तप्रकारेण खगुहं गच्छन् ॥ अथ प्रसङ्गाद्वाग्रमेहादीनां प्रवेशकालमाह बृहस्पतिः—
 'मृतग्रामगृहादीना प्रवेशे पुरुषस्य वा । उभयोरोपि वा योगे नवे तन्मयसनेन वा ॥ प्रवेश्य नूतनलेऽथ प्रवेष्टव्यां च तत्ततः । इ-
 च्छन्तौ संपदा नृणां सुख्यते समयः शुभः ॥ चतुष्पदां तयान्येषां पादनानां प्रवेशने । प्राणिनां पक्षिणां चापि नवसंवेशनेऽपि
 च ॥ सर्वेषामपि वा कालं विशेषेण दृश्यपृथक् । वदामि कुलिशान्मम्यक् विनिर्दिष्टोऽहं यतः ॥ शुभांसे शुभवारेषु शुभं हृष्टे स्थिरा-
 न्तकैः । दिवाग्रवैद्यः संपत्तीं निश्चि वा शोभनो भवेत् । यदि लाभोऽपि सौम्यः सुखली सौम्यवीक्षितः । वृषभे प्रविशेद्द्वयैः शेषेषु
 स्थिरराशिषु ॥ शुभदष्टियुते चापि नीयोत्कटसमाह्वये । वृषांशकोदये सर्वप्रवेशः शोभनः तदा ॥ चरोदयेषु सर्वेषु वृषांशधाति दो-
 मनः । तिष्ठित्यर्घ्यं शुभे वारे शुभशब्दे शुभेक्षिते ॥ शुभांशके शुभैर्भुक्ते शुभवीक्षादिसंयुते । शुभराशुदये सम्यक् स्थिरभे च

स्थिरांशके ॥ राश्यंजनायच्छीधान्संपूज्यागास्माविद्येत् । पैत्र्यैत्र्यचिध्वाभिवारक्तादिचतुष्टये ॥ ग्राम्यचारुणसौम्येन्द्रदिग्गैर्हरिः क्र-
 मादिद्येत् । ज्येष्ठे द्वादशर्शे न विद्येद्यदि दुर्बलः ॥ यदि वा द्वादशर्शेषु शुभांशे बलवांस्तथा । ययालाभं गुणानन्यान्बद्धा ज्येष्ठे पु-
 निर्दिद्येत् ॥ एतदेवान्यसंधेदे घनयान्मादिना नरः । तत्र राहवत्त्रादिद्रव्ये च विद्येष्टतः ॥ नन्दायां दक्षिणद्वारं भद्रायां पश्चि-
 मेन तु । अश्वामुत्तरद्वारं पूर्वायां पूर्वतो नृजेत् । रिक्तायां न विद्येत्स्थानं कृज्ये चान्वयनिकाहते ॥ तथा शुभग्रहाणां तु क्रमा-
 द्वाराः शुभावहाः । नाशुमे नित्ययोगे च विद्येष्टवत्समाहयम्' इति"] ॥ ॥ अत्र नववधूप्रवेशे विशेषो नारदेन दर्शितः—'आर-
 भ्योद्वाहदियमात्पष्ठे पाप्यष्टमे दिने । वधूप्रवेशः सर्पन्वै दशमेय समे दिने' इति । एष युग्मदिवसप्रवेशः षोडशदिवसाद्वार्ष-
 वेद्रितव्यः । अतर्जयं विपने मासि संनत्तरं वा कर्तव्यः । समे दोषमरणात् । तथाचोक्तं तेनैव—'समवपे समे मासि यत्र
 नारी गृहे नृजेत् । आपुण्यं हरेते मर्तुः सा नारी वरणं नृजेत्' इति । एष युग्मवत्सरनिषेधा पञ्चमरत्तराद्वर्षाद् वैदितव्यः । अत-
 र्जयं दोषो नान्नीत्युक्तं संग्रहे—'विनाहमारभ्य वधूप्रवेशो युग्मे दिने षोडशयासरान्तात् । तद्-मवन्दे युजि पञ्चमान्तात्ततः
 परमाश्रियमो न वाप्ति' इति । तत्र मासफलमुक्तं छागलेन—'विशाले शुभगा प्रभूतविमवा मार्गे च पुराभिरता कालगुण्ये
 भिरनृतया प्रियलना नित्योरगवापूरणी । पन्थ्यानिर्धनदुर्भगाविहरिणी स्वासेर्गता नित्यशो भुङ्क्ते देवमुतापि दुःखमतुलं वेदमान्य-
 मासे रण' इति ॥ (अत्र मासनियममाह बृहस्पतिः—'कुलीरकन्यकाकुंमे दिनेद्ये न विद्येद्बृहस्प । ग्रामं वा नगरं वापि स्वगृहं वा

मीटा०—१ दशम मासि मास इति हेयम् ।

नराधिपः ॥ प्रविशोत्समये सौम्ये चिनाद्याः स्वादशोभने । नगरग्रामगोदानां श्रवेशास्त्रिविधा हरेत् ॥ सप्तपूर्वपूर्वद्वारख्यास्त्रिविधं नैव
 कारयेत् । कन्याकुंभकुलीरेव कृते सर्वविनाशनम् ॥ कुंभकर्त्तव्योः कृत्वा कदाचित्परिहृत्य च । अवश्येऽपि न कर्तव्यं परित्यागेऽपि स-
 र्वदा ॥ स्नानायां रत्नं कुर्वन् पुरंदारपशुधयः । अत्र कुंभमासनिषेधः तन्मासविवाहव्यतिरिक्ताविषयः ॥ अथ ग्रामप्रवेशे षड्भूषये-
 शेष शुक्रपिचारः । तत्र शुक्रविषयमाह स एव—‘पृष्ठगं दक्षिणसंवाभुगुं कृत्वा विषेऽद्वयम् । पुरतो वामतो वापि शुक्रं कृत्वा नचा-
 विदोत् ॥ मूढस्ये भृगुजे सर्वप्रवेशो नैव शोभनः’ इति । फलप्रदीपे तु—‘अत्र दक्षिणभागस्ये चण्डरस्मौ सितेऽथवा । निद्राणे केशवे
 गङ्गे राशौ वापि प्रभाकरे ॥ चरलेऽथवा कुंभे क्रूरदृष्टधरा युते । वामपृष्ठस्थिते चन्द्रे नैव शस्तं प्रवेशनम्’ इति ॥ सितः शुक्रः ।
 अत्र दक्षिणशुक्रो न शोभन इत्युक्तं, गार्हस्पत्ये तनुक्कल इत्युक्तम् । अत्र यदाचारतो व्यवस्था द्रष्टव्या । तत्र शुक्रदोषस्याप-
 वादः श्रीघरीये बृहस्पतिनोक्तः—‘सिते खतुद्रसंक्षेपयुते दोषो न विद्यते । एकग्रेहे चतुःशाले विबाहे यक्षकर्मणि ॥ प्रजा-
 रिष्टे च फलहे प्रतिशुक्रो न दुष्यति ॥ एकग्रामे पुरे वापि दुर्भिक्षे राष्ट्रविप्लवे । उद्वाहे तीर्थयात्रायां प्रतिशुक्रो न विद्यते ॥ का-
 ष्यपेऽवसिष्टेषु भृगुपुत्रपुत्रिस्तु च । भारद्वाजेऽपु वत्सेषु प्रतिशुक्रो न विद्यते ॥ वालानामातुराणां च गमने रक्षणाय तु । प्रति-
 शुक्रफलं नास्ति स्त्रीणां भर्तृर्गृहं प्रति’ इति ॥ भर्तुः सर्वगलं ग्राह्यम् ॥ ॥ बभूः संप्रविशेऽन्नानौ भर्तुः शोभनगोचरे । दंपत्यो-
 र्जेन्मधिष्यानि विशेषेण विवर्जयेत्’ इति ॥ ॥ अथ गृहप्रवेशे-नक्षत्रनिर्णयः । तत्र नक्षत्रविधिसाह चादरायणः—‘नी-
 हारांशुवस्ररादितिगुरुधन्वानुषाधिनी पौष्णे गास्करवासुवाक्पुणहस्तिप्रेषु शस्ते तिर्यो । कुम्भाजाक्लिगते रत्नौ शुभकरे प्राप्ते-

दये भार्गवे जीवन्नास्तुजितां दिने नववधूवैभमप्रवेशः शुभः' इति । अस्वार्थः—गीहारांशुः मृगशीर्षम् । वसुः धनिष्ठा । उत्तरा
 उत्तराश्रयम् । अदितिः पुनर्वसुः । गुरुः पुष्यः । ब्रह्मा रोहिणी । पौष्णो रेवती । भास्करो हस्तः । वायुः स्वाती । वारुणं शु-
 क्रविष्णु । हरिः श्रवणम् । तारां चित्रा । ज्येष्ठे प्रसिद्धे । आस्तुजिच्छुक्रः ॥ अह गुरुः—'शुभनामस्तु तारास्तु सर्वान्तु प्रविशेद्बृ-
 हम् । शुभांशे शुभवारेषु शुभचष्टे स्थिरांशके ॥ यदि लग्नाधिपः सौम्यः सुवली मौम्यवीक्षितः । बुधमे प्रविशेद्ब्रूत्वै
 शेषेषु स्थिरराशिषु ॥ शुभचष्टे शुते यापि वीर्योत्कर्षसमाह्वयः । दृषांशकोदये सर्वप्रवेशः शोभनस्तदा ॥ चरोदयेषु सर्वेषु दृषांशः
 स्थास्तुशोभनः' इति ॥ ॥ अपवादाभाषेऽपि प्रवेशविधिरुच्यते यार्हस्पत्येन—'वामप्रत्यक्षुत्तराख्यादिदोषैः शुक्रे व्ययञ्जिते ।
 आपव्यके गमे दृणां प्रवेशविधिरुच्यते ॥ भार्गवं वा भरद्वाजं द्योत्यं द्विजमग्रतः । कृता दृष्टूर्णकुम्भं च जपन्तो मृतजीविनीम् ॥
 विद्वान्दिनो विद्युज्यर्थं वर्पनार्थं प्रजायुषाम् । शुक्रं ते अन्यदित्यादि तथा त्रैयम्बकं मनुम् ॥ अथा हुता पयोमिर्वा तर्पयित्वा सह-
 स्रतः । तमिदमष्टुताद्यैश्च वास्तुमध्ये शुद्धिभिः ॥ सावित्र्याऽष्टसहस्रं च हुताज्येन विधानतः । जनेनापि च निकुल्या नैर्मत्स्या
 वायुदिग्मवे ॥ आपेऽप्यां च क्रमाद्बुता विद्येद्रेहं नराधिपः । अपामार्गपलाशार्कलादिरोदुम्बरैः सह ॥ नन्दाभद्राऽमृताख्येन हृणेन
 सह बन्धयेत् । इन्द्रवल्लीलवामिथ थक्षिषदुपपण्ड्वैः ॥ शुद्धसंमार्जनं कृत्वा संश्लेषेदग्नेमृष्टिना । पञ्चगव्यं यथान्यायं संश्लेष्य न्यस्य
 मध्यमे ॥ सिद्धार्थकैर्महाघन्यैः पञ्चषण्यैः प्रकीर्य च । अथत्यपत्रमालाभिर्दर्भमालाभिरेव च ॥ अलंकृत्य क्रमादिभु पूर्णकुम्भाद्यु-
 तैरपि । दीपैरपि सुधूपैश्च संपूज्य गृहमाविशेत् ॥ बाल्लवैराशिषो वाच्या भुक्तपुष्टिर्दिनोत्तमैः । एवं मजाध्याल्लासु कृत्वैव प्रविशे-

त्सदा' इति । कालप्रदीपेतु—'अथोदभार्यस्य गृहं विविशोर्यात्रानिब्रुवत्स च चञ्चि कालम् । निर्णय गृहं गृहमन्यशुकमपूर्वगेहं प्रविशिततत्र ॥ निर्गमान्नवमे मासि तत्राच नवमेऽहनि । रिक्ताद्यु निन्धयोगेषु भानुभानुजवारयोः ॥ अग्रदक्षिणभागस्थे चण्डरश्मौ सिद्धेऽवया । निद्रालौ केशवे ऋक्षे राज्ञी चापि प्रमाकरे ॥ वरलयेऽवया कुम्भे कुंरट्टेऽथवा युते । वामपृष्ठस्थिते चन्द्रे नैव शुक्लं प्रवेशनम् ॥ भुवक्षिप्रमृदुत्विन्दोः स्थिरांशे षोडशे विरेते । स्वजन्योऽथप्ये द्यौः सुपार्गवे स्थिरांशके ॥ जन्मतोऽनुपचये विलम्बने पापलेश्वरयुतेऽथ वीक्षिते । हानिःशोकःरिपुरोगपीडनं जायते खलु गृहं विविधताम् ॥ अत्र दक्षिणशुक्रो शोभन इत्युक्तं गार्हस्पते चानुक्कल इति । तत्र यथाचारं व्यवस्था द्रष्टव्या ॥ अथैवोक्तनवमदिनादिनिषेधस्य व्यवस्थोच्यते कालदीपे—'गन्धूतिहीने तत्र नैव निर्गमान्मासे दिने वा नवमे शुनर्विद्येत् ।' अस्यार्थः—गन्धूतिः क्रोधयुगं सा हीना न्यूनाऽवधिभूता यस्य देहास्य स गन्धूतिहीनः तस्मिन्देहाविषये निर्गमान्निर्गममासं तद्विषयं वापेक्ष्य । त्वय्यलोपे पञ्चमी । नवमे मासि दिने वा ग्रामगेहादिकं न प्रविशेदिति ॥ एवं तिथ्यादिकं सम्यग्विचार्य नवमभूषणमेतौ विध्युक्तप्रकारेण स्वगृहं गच्छेत् । तत्र कारिका—'विवाहानन्तरं गच्छेत्समार्यः स्वस्य मन्दिरम् । यदि ग्रामान्तरं तत्सादय यामेन गम्यते ॥ पूषतेत्यनया यानं च भूमारोपयेद्भरः । द्रुपत्योऽथतोऽजस्तं विवाहादि नयन्ति च । गृहाभिर्गच्छतोरेष स्वग्रामेऽपि भवेद्विधिः ॥ ब्राह्मणी जीवत्पत्नी या जीवत्पुत्रा च या भवेत् । वसेदनन्तरं रात्रिं स्वग्रामे नैव विच्यते ॥ यद्यन्तरास्ति नद्यादि नावमारुह्य योपयेत् । अथमन्वन्तीत्युचोर्ध्वेन नावमारोहये-

द्रष्टुम् ॥ अर्धचैतोत्तरेणैनां जलादुत्तारयेदथ ॥ नीयमाना वधूर्गन्धुविद्योगाद्यदि रोदिति । जपेलीवरुदन्त्येतामेकग्रामेऽप्ययं
 विधिः ॥ जपेच्छोभनदेशादौ माविदन्यरिपन्थिनः ॥ सुमङ्गलीर्त्तवेक्षेत् वासेवासे समीक्षकान् । इहप्रियमृचा भार्या स्वस्य मेहं
 प्रवेशयेत्' इति । इदमत्र गृह्यम्—'प्रयाण उपपद्यमाने पूयासेतो नयतु हस्तगृहोति यानमारोहयेदभ्रन्वतीरीयते संरमध्यमित्य-
 र्धचैन नायमारोहयेदुत्तरेणोत्क्रमयेजीरुदन्तीति रुदत्यां विग्राहाग्रिमग्रतोऽजस्रं नयन्ति कल्याणेषु देशदृक्ष्यतुष्यथेषु माविदन्य-
 रिपन्थिन इति जपेद्वासेवासे सुमङ्गलीरियं वधूरितीक्ष्णानीक्षेतेह प्रियं प्रजया ते समृद्धतामिति गृहं प्रवेशयेत्' इति । अस्यार्थः—
 विग्राहानन्तरं स्वगृहं गन्तव्यम् । तत्र यदि ग्रामान्तरे स्वगृहं स्यात् तथासति तत्र प्रयाणे यदि यानसुपपद्यते तथोपपद्यमाने
 यानमारोहयेद्वधूर् मन्त्रेण । तेन प्रयाणे यानसंवाधं नियमः । यानादन्येन शिनिक्कादिना प्रयाणे च न भजति मन्त्रः । स्वग्रामविना-
 हपक्षे स्वगृहगमने नार्यं विधिः । अभ्रन्वतीरीयत इत्यादि । यद्यन्तरा अन्तरिता वा नदी स्यात्तदाऽनेनार्धचैन नावमारोहयेद्वधूर्म् ।
 उत्तरार्धचैन अत्राजहामेत्यनेन वधूमुदकादुत्तारयेत् । जीरमित्यादि । नीयमाना वधूर्पेदि रोदिति गन्धुविद्योगात्तदा एतां जपेत् । अयं
 विधिः स्वग्रामे भवत्यविशेषात् । विग्राहाग्रिमित्यादि । विग्राहाग्रिग्रहणमग्निविद्येणनिपमशङ्कानिष्ठस्वार्थम् । अजस्रग्रहणं प्रियमाणस्य
 नियमार्थम् । तेनान्यत्र प्रयाणे समारोपणं कुर्यादिति गम्यते । अयं विधिः स्वग्रामेऽपि भगव्यविशेषात् । कल्याणेष्वित्यादि । दो-
 मनेषु देशदृक्ष्यतुष्ययेषु एतां जपेत् । वासेवास इत्यादि । वासेवासे वसतीवसती ईक्षकाः सन्ति चैतानवेक्षेत । वासादन्यत्रेक्षणे
 न मन्त्रः । इह प्रियमित्यादि । अनया गृहं प्रवेशयेद्वधूर्म् । इदमादयः संवेशनपर्यन्ता विधयः स्वग्रामविवाहेऽपि भयन्तीति ॥ ॥ अत्र

भगवान्—‘वरोऽप्यथ विवाहाग्निं नीताजसकमव्रतः । वधूं गृहीत्वा हस्तेन निर्गत्य स्वगृहं नयेत् ॥ पूजालेतो नयताद्यामृचमु-
ज्जार्म्यं तां वधूम् । आत्माधिकारसदृशं याममारोहेवेषतः ॥ ब्राह्मण्या जीवपुत्राया जीवपत्न्याथ वेभ्यनि । विवाहरजनीमेतामाव-
सेतां वधूवरौ ॥ देवान्तरम्यं स्वं वेषम वधूं तां प्रापयिष्यति । वरस्य पथि नौतार्या नदी यदि ममापतेत् ॥ अश्वन्वतीरीयत
हस्त्युच्चार्येन च तां वधूम् । अरोप्य प्रथमं नाबमारोहेच वरः स्वयम् ॥ अग्राजहायेत्याद्येन सर्वचंचोचरेण ताम् । नायौऽग्रीहयेत्सा
वेत्सजनादर्शनादिना ॥ अयु मुञ्चेष्ट तां जीवं रुदन्तीमासृचं जपेत् । मनोरमेष्ट देशेषु वृक्षेषु च चतुष्पथे ॥ छन्नरूपेण वसतां य-
क्षावीनां प्रज्ञान्तये । माविदन्परिपन्थिन इत्याद्यां च ऋचं जपेत् ॥ मार्गम्येषु निवासेषु वधूं पश्यन्ति ये जनाः । सदृष्टिदोषग्रा-
न्त्यर्थं प्रतिवीक्षेत तां वरः ॥ सुमङ्गलीरियं वधूरिगामित्याद्युचं जपेत् । इत्यध्वना स्वतं वेषम वधूं प्रापय्य सां वरः । तया मह
गृहद्वारं प्रविशेत्प्राञ्चुरः स्थितः ॥ प्रदीपपूर्णकुम्भमादिपाणिभिर्वनिताजनैः । कृतान्धुद्रमनस्तत्र तैः सादरकृतार्हणः । प्रदक्षिणप्रक्रम-
णमनुभूय क्षणान्तरम् । ततस्तां पूर्ववत्पाणीं परिगृह्य वधूं वरः । प्रवेशयेद्गृहमिह त्रिपमित्याद्युचं जपन्’ इति ॥ ॥ अत्र कर्त-
व्यविशेषमाह फलप्रदीपकारः—‘विधाय पूर्णं गृहदेवतर्चां सम्मङ्गलालंकृतगेहदेहः । तुर्यस्वर्गैर्मङ्गलगीतपूर्णकुम्भैर्निधेदीपवधू-
समेतः ॥ स्वास्तिवाचनपुरःसरं ततो विप्रसंघमभिपूज्य शक्तिवतः । वन्धुभिः सह विधाय भोजनं संविशेदभिमताङ्गनासतः’ इति ॥
ततः कर्तव्यमाह कारिकाकारः—‘स्वस्त्वादि वाचयित्वाथ स्त्रियं तामुपगच्छति । गृहहर्तृशोभने तस्या व्रीडा न स्याद्यथा तथा’ इति ॥
भगवानपि—‘त्रिरात्रादित्रतेष्वेष्टु दंपत्योः श्रमत्यपेक्षया । अनुष्ठिते तन्वतमे व्रते वा तु तदा मिथा ॥ पुण्याहवाचनं तस्यां कार-

पिता द्विजैर्देवैः । सुहृते शोभने गन्धयान्यादिभिरलंकृताम् ॥ उपगच्छेद्वधूं यदा कालान्तरसमुज्ज्वे । उभयोरपि दंपत्योर्नक्षत्रा-
नुगुणैर्गुणैः ॥ शुद्धे विवाहनक्षत्रे राज्ञौ दोषविवर्जिते । पुण्ये सुहृते पुण्याहं वाचयित्वा द्विजोत्तमैः । अलंकृत्य मनोहां तामुपग-
च्छेद्वधूं वरः' इति ॥

अथास्मिन्कर्मणि विनियुक्तमन्त्राणामर्थः कथ्यते—दंपत्योर्पानारोहणे पूपासेत इति मन्त्रः । हस्तेन हस्तं गृह्य शुहीत्वा पूपा-
त्वा तां इती नयतु प्रापयतु । अधिना अधिनी तां रथेन प्रवहतां प्रगमयताम् । गृहान्मर्त्यसंवन्धिनो गच्छ तं यथा गृहपत्नी
असः गृहस्वामिनी भवसि वशिनी सर्वेषां गृहगतानां वधूं प्राप्ता प्रापयित्री पत्युर्वक्षे वर्तमाना वा विदथं गृहस्थितं श्रुत्यादिजन-
आवदासि वद ॥ ॥ अश्मन्वतीरीयत इति—अश्मन्वतीनाम नदी रीयते गच्छति । रीद् गताविति घातुः । तां नदीं गमना-
योचरीतुं संभरन्ध्वं उत्तिष्ठत उद्गच्छत । तयाकृता प्रतरत तां नदीमुद्धव्यत । सत्प्रायः यजमानस्य सखिभूताः इति देवानां संनोच-
नम् । अत्र अस्मां नद्यां ये अक्षेवाः क्षेव इति सुपुनाम असुखभूता अतश्च अस्मानाश्रित्य वर्तन्ते तान् जहाम परित्यजाम । शिवान्
तुलकरान् वाजान् अस्मानि हवींष्यभिप्रातुं वयमुत्तरेय ॥ ॥ जीवं रुदन्तीति । ये नराः पुरुषाः कन्यकाश्च जीवं जीयां जीवन्ती-
मिमां कन्यां अश्वरैर् अहिंसकं काले रुदन्तीति यत् तदिदं । विमयन्ते इत्यव्ययं । कुर्वन्ति अस्थाने शोचन्ति ते नराः काकाश्च आप-
योदीर्घा ग्रसिति दीर्घकालमाविनं प्रकृष्टं भावयन्ध्वं अनुदीधयुः अनुच्यायन् । ये पितृभ्यो वामं वननीयमिदं कर्म समेरिरे त्रे-
रितवन्धः तेषां मयः सुखरूपं तद्वेदनं पतिभ्यो वनयः जायाया वच्चाः परिवृद्धे आलिङ्गनाय भवतु तत्सर्वमाचयोः सुखाय

भवतु ॥ ॥ माविदन्तीति—ये चोराः पथि गच्छन्तौ दंपती आसीदन्ति अपहरणायोपसर्पन्ति तेषरिपन्थिनयोराः माविदन् मा-
वगमन् । सुगेमिः सुगेमैः पथिभिर्दुर्गं दुर्गेयनं देशं अतीताभक्तिकामतां अरातयः क्षत्रवः अपद्रान्तु अपगच्छन्तु ॥ ॥ सुमङ्गली-
रिति—हे ईश्वरा जनाः सुमङ्गलीः शोभनमङ्गलवती इयं वधूः अतःकारणादिमां वधूं समेत आगच्छत । ममेत्य पश्यत च । दृष्ट्वा
चासौ सौभाग्यं पतिविये बाह्वभ्यं दत्ताय दत्ता अयानन्तरं अलं स्वगृहं विपरेतन यथेष्टं गच्छत ॥ ॥ इह प्रियमिति—इह
मदीये गृहे प्रजया पुत्रपौत्रादिकया प्रियं प्रीतित्से समृद्धताम् । अस्मिन्गृहे गार्हपत्याय गृहस्वामिसाय जायते दुल्लस । एना
एतेन मया पत्या तन्वं क्षरीरं संयजस्र । अथ जिह्वा जीर्णां सन्तौ विदयं गृहकृत्यं आरदायः आभिमुख्येन वदावः ।
इति मन्त्रार्थः ॥

अथ नागचलिप्रयोगः । गृहप्रवेश(चिनाह)दिनादारभ्य चतुर्विधसे दर्शसंक्रमव्यतीपातादिरर्जिते शुभे समदिने वा गृह-
प्रवेशं करिष्यमाणः श्वरगृहेऽभ्यज्य त्वासा रात्री नागमन्यारूपमुत्सवं कुर्यात् । तत्रायं क्रमः—गृहमध्ये विल्लीर्णस्तृणामम-
भूमौ चतुर्भद्रसंक्रमानसरोवरनिर्माणार्थं वसुसंख्याकरेखास्तिर्वर्ग्यं च समालिख्य तेन क्लीकृतोन्नपञ्चाशत्कोष्ठानां मध्ये
चाक्षचतुष्कोणेपु मल्येकमष्ट रेखाः प्रमृज्य मध्ये त्रयोदशगृहान्प्रमृज्यवमश्लिष्टद्वादशगृहोपेतमष्टकोष्ठान्वितं चतुर्दशोपथोभितं
चतुर्भद्राख्यं क्षरः कृत्वा तन्मध्ये षट्कोणमण्डलं रचयित्वा तन्मध्ये त्रिकोणमण्डलं रचयित्वा तन्मध्ये अष्टदलपत्रं सकर्णिकं रच-
यित्वा तत्परितः सितार्धवेभिर्नि रचयित्वा तत्र द्वाह्यादिमसमातृकाः मन्थप्रचयित्वा सरोवरमध्ये सितार्धवेः हंसशुक्रपद्मादीन्स-

म्यग्रचयिता सरसो बहिस्रदाकारेण कुण्डयेतहरितशुक्लरक्तपीताक्षतैः पद्मप्राकारान्यथाक्रमं रचयिता तद्वहिः पूर्वभागे रक्ताक्ष-
 तैर्ब्रह्माणं पथिमभागे सिताक्षतैः शंकरं चदिः कोणाग्रभागेषु फलच्छदयुक्तवर्द्धी नैर्मल्यां श्वेततण्डुलैर्वीथव्यभागे लग्नेन च अन्यो-
 न्याभिमुखौ प्रावपादौ हस्तिनौ रचयिता । चित्रितं कर्पूरमिश्रजलपूरितं कुम्भं कर्णिकामध्ये संस्थाप्य सरसो गहिरुत्तरभागे शुड-
 जीरकफलगन्धपुष्पसंयुक्तां सोयलां एषदं संस्थाप्य स्वयं पथिमभागे सियासह सोचरच्छदभद्रासुने उपविश्य प्राणानायम्य देश-
 कालौ संकीर्त्य मम बध्वाश्रितविथावसुसंज्ञकगन्धर्वनिरासस्त्रीससिद्धिदारा भीपरमेयरीत्यर्थं नागनृत्यारूपसुत्सवं करिष्य्य इति
 संकल्प्य सरोपरमध्ये हिरण्यगर्भमावाह्य तस्मिन्कुम्भे दाक्षायणीमावाहयेत् । तत्रायं क्रमः—दाक्षायणीं महादेवीं सर्वसंपत्प्रदा-
 यिनीम् । वरपाद्याङ्कुशयुतां यथाचाभयशालिनीम् । रत्नकैयूरकटकमुकुटापीरलंकृताम् । विचित्रनसनोपेतां सर्वलक्षणलक्षिताम् ।
 विलासिनीसहस्राक्षीः सेन्यमानामहर्निशम् । देवासुरैरपि सदा वन्द्य मानपदान्बुजाम् । अणिमादिगुणोपेतामष्टैश्वर्यप्रदायिनीम् ।
 एवंरूपां देवीं ध्यात्वा कुम्भे आवास पद्मस्य प्रागादिसप्तदलेषु यथाक्रमं प्राप्तीं माहेश्वरीं कौमारीं वैष्णवीं वाराहीं इन्द्राणीं चा-
 मुण्डां इति सप्तमादः त्रिकोणमण्डलाग्रेषु पूर्वोदितेषु दिक्षु यथाक्रमं महादेवीं महाकालीं श्रांकरां पद्मकोणमण्डलात्पूर्वभागे
 ब्रह्माणं सावित्रीं दक्षिणभागे शंकरं उमां पथिमभागे रुद्रां नारायणं उत्तरभागे इन्द्रं शचीं तद्वहिः पूर्वाद्यष्टदिक्षु कपालिनं मीपणं
 चण्डं रुद्रं क्रौंचं उन्मत्तं असिताङ्गं संहारं तथैव कुमुदं पुण्डरीकं चामनं पुष्पदन्तं सार्वभौमं सुप्रतीकं अञ्जनं हतिसंज्ञका-
 नष्टदिग्गजानिन्द्रादिलोकपालांश्च सरोरमध्ये अप्परसः सोमं गन्धर्वं पावकं देव्याभिमुखमावाह्य हिरण्यगर्भादिपावकान्तदेवेभ्यस्त-

तत्राममचैरासनादिपुष्पसमर्पणान्तोपचारान्कृत्वा पुष्पमालाघलंकृत्वा क्षुरिकां कुम्भमभीषे निधाय—क्षुरिकैः तं महादेवि सर्वदेवाभि-
 पूजिते । अतस्तां पूजयिष्यामि सर्वसंपत्त्यदा भव । इति संग्राह्यं तस्या आसनादिपुष्पसमर्पणान्तोपचारान्कृत्वा पूर्वोक्तवितहस्तिद्वय-
 मावाहमादिपुष्पसमर्पणान्तोपचारैः भग्न्यग्न्यर्घ्यं आवाहितदेवताभ्यो धूपदीपनैवेद्याहुपचारान्समर्प्य नागयोश्च पृथगुपहारं दत्त्वा
 सरोवरपरितो द्रीपमालामिरलंकुर्यात् । ततः कन्यापिता दंपती वस्त्रादिभिरलंकुर्यात् ॥ ततो वरो वच्चा सह सत्येनोत्तमिनेतिसिद्धकं
 श्रुत्वा तत्पाठकाय वधूपरिहितं वस्त्रद्वयं दापयेत् । ततः कन्यामाता भूषणदेवतवस्त्रैरलंकृताद्यापूपपूरितं पात्रान्तरेणारिहितं अ-
 न्यया मुदासिन्यारोपितदीपसहितं भाजनं मूर्तिं दत्त्वा तदुपरि क्षुरिकां धृत्वा पविमद्वारा सरोवरं प्रविश्य समाहिता तत्कुम्भं प्र-
 दक्षिणीकृत्य तत्पात्रं कुंभस्य पुरतो निधाय तत्पात्रमध्यस्थं किंचिदन्नं कुंभे निधिप्य तत्कुंभे किंचिदालिप्य पुनः किंचिद्दहीला
 सवर्षात् दिक्षु विनिक्षिपेत् । ततो वरमाता वधूमातरं षट्पत्न्यैः संपूजयेत् । ततो जायापती मुदा स्वं करिणमचिरह्यान्योन्या-
 भिमृशौ भूत्वा । आतूलइन्द्रेति नवचंस्य भूक्तस्य काण्वः कुसीदी इन्द्रो मायवी इति सूक्तमुच्चारयन् खेहाद्याचयित्वा हस्तिविनिमयं
 कुर्याताम् । ततो वरः पूर्ववदुपविशेत् । तद्रामभागे कन्यकोपविशेत् । ततो वरो ब्राह्मणेभ्योऽन्नं दत्त्वा कर्मन्ते कर्तव्यं स्वस्तिमाचनं
 पूर्ववत्कृत्वा श्वशुरेण दीयमानदासीदासपर्यद्धादियुक्तमाङ्गत्स्यदीपमन्त्राख्यतान्यहुविधान्याशीर्वचनानि च स्वीकृत्य वन्धुभिः सह स्वर्ल-
 कृतः कारितसगृहदेवताभूजः स्वंकृतया वच्चा सह स्वंकृतो ब्राह्मणभोजनं कारयित्वा स्वगृहं गच्छन् विवाहार्थं शुकटे अव-
 श्याप्य तमप्रतोऽजसं नवम् तेन सह प्रविशेत् । तत्रायं क्रमः—पूपात्सेत्यस्य मूर्धासावित्री गूर्धासावित्री त्रिष्टुप् । अनेन वधूं य-

थार्हं गजादियानमारोप्य यदा सा रोदिति तदा जीवंदन्तीति मयं ज्ञेयम् । मुमक्ष्वलीमूक्तपठनपरैर्वाङ्मयैः वन्दुभिः सुवासिनी-
भिरष्टमङ्गलसंयुक्तदर्पणपूर्णकलशकन्यापुष्पाश्रुतदीपमालाघञ्जलार्ज्वलतूर्यनादयः सह सितच्छत्रोपलसितः स्वगृहसमीपं गत्वा
सुवासिनीमिनीराजितविग्रहो वधूपाणि संगृह्य इह त्रिभुवं प्रजयां ते समृद्धतामिति मन्त्रेण शुभे शुद्धे तद्गृहं प्रविश्य तत्र विधिव-
त्पुण्याहं वाचयित्वा शुभे शुद्धे तामुपगच्छेत् ॥ इति श्रीमद्युसिंहिये प्रयोगपारिजाते षोडशकर्मकाण्डे नागपलिसहितगृह-
प्रवेशनप्रकरणम् ॥

अथ स्तम्भबलिप्रकरणम् । तत्र भगवान्—‘शौनकोऽहं प्रवक्ष्यामि स्तम्भवत्यालयमुत्सवम् । पञ्चमेऽहनि कुर्वीत अभ्यङ्ग-
लानपूर्वकम् ॥ ब्राह्मणैर्वेन्दुभिः सार्धं पुण्याहं वाचयेत्ततः । पूर्वद्युरर्चिते कुम्भे वसन्तोदकपुरिते । वसन्तं पूजयेत्तत्र ध्यानावाहन-
कादिभिः ॥ तत्र ध्यानम्—कनकारुणयासुरं प्रसन्नं हयवक्त्रं मदतस्तु साहचर्यम् । द्विशुजं धृतपल्लवप्रसूतं भजकाभीष्टदम-
र्यैवदसन्तम् ॥ नैवेद्यं विनिवेद्यं बलिं चैव समर्पयेत् । स्तम्भेऽथ बलिं दद्याद्यानाभस्याच्चविस्तरैः ॥ इत्थं संपूज्य विधिना अ-
भियेकं च कारयेत् । पूर्वकुम्भेऽथ संस्थाप्य अङ्गुलीयकमुपमम् ॥ कौतुकं त्वयेऽप्यत्र दंपतिभ्यां प्रयत्नतः । वेदोक्तैर्विधैर्नैर्ऋतभियेकं
समाचरेत् । वसन्तादींश्च संप्राध्वं दिग्गलाद्दिग्गतीनपि । ब्राह्मणैर्वेन्दुभिः सार्धं अभियेक्ष्यैव तज्जलम् । ततः स्तम्भबलिं सर्वं ब्रा-
ह्मणेभ्यो निवेदयेत् । दक्षिणां च यथाशक्ति दत्त्वा भुञ्जीत तैः सह । इत्थं स्तम्भबलिं कृत्वा सर्वोन्नामानवासुयात्’ इति ॥

अथ प्रयोगः । बरो यद्या सह पञ्चमदिवसे ममभ्यञ्ज्य स्वात्वा देशकालौ संकीर्त्य आवयोरापुरारोग्यादिसर्वकामावासिद्वारा

श्रीपरमेश्वरश्रीत्यर्थं स्तम्भवत्युत्सवाख्यं कर्म करिये इति संकल्प्य बन्धुभिर्ब्राह्मणैः सह स्वस्तिवाचनं कृत्वा पूर्वदिवसे समचित्तं कुम्भं पालाशपुष्पचूर्णादिमिश्रितवसन्तोदकेन संपूर्य तस्मिन्कुम्भे । कनकारुण्यमासुरं प्रसन्नं हवकं मदनस्य साहचर्यम् । द्वियुजं धृतपट्टवप्रभृत् मज्जकामीष्टदमचयेद्वसन्त्यम् ॥ इति ध्यात्वा आवाहनादिषोडशोपचारैरभ्यर्च्य नानाभक्ष्यान्त्रैः स्तम्भेषु बलिं दद्यात् । ततो ब्राह्मणाः कुम्भे सुपर्णादुलीयकं संस्थाप्य तत्र दंपतीष्टतकौतुकवृत्तौ स्तिष्वा तज्जलेन अण्डेवलाकमर्च्यैर्दंपती अभिषिञ्चेयुः । ततो वरौ वसन्तादिपदस्तदूर् कुमदाद्यष्टगजानिन्द्रादिलोकपालांश्च प्रणवादिचतुर्ध्वन्तनमोन्तनाममन्त्रैः पूजापूर्वकं संप्राचर्य ब्राह्मणैर्धन्युभिः सह तज्जलमभिषिच्य सर्वं स्तम्भबलिं ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा यथाशक्ति दक्षिणां दत्त्वा बन्धुभिः सह शुञ्जीत ॥ इति श्रीमद्यज्ञसंहितेय प्रयोगपारिजाते षोडशकर्मकाण्डे स्तम्भबलिप्रकरणम् ॥ ॥ अत्र वक्तव्यं संध्यादिकर्म आह्निककाण्डे वक्ष्यामः ॥

इदं षोडशकर्मकाण्ड इह संस्कारा नियेकादिकाः पुंसोऽष्टादश वर्णितास्तदुचिता ज्योतिर्विंदाद्युक्तयः ।

सर्वश्रान्धवबलिताभ्यविषयो नान्दीमुख्याया अपि श्रीमन्दिग्व्यनृकेसरिलव यदाम्भोजस्मृतेः प्राभवात् ॥

इति श्रीमद्यज्ञसंहितेय प्रयोगपारिजाते षोडशकर्मकाण्डं समाप्तम् ॥

अत्र ग्रन्थसंख्या १२७०८ ॥ ॥ अथेतःपरं पाकयज्ञकाण्डं भविष्यति ।

अये ग्रन्थ आनन्दकोशेनसह कोशचतुष्टयसंवादनपूर्वकं विद्वत्साहाय्येन च
पणशीकरोपाह्वविद्वद्रामेसरलक्ष्मणशर्मतनुजनुपा वासुदेवशर्मणा
संस्कृतः पाठान्तरयोजनेन परिष्कृतश्च ।

सच्चायं मुद्रय्यार्थो

श्रेष्ठिबर तुकाराम जावजीतिप्रथिताह्वेन स्वीये निर्णयसागराख्यमुद्रणालये

रामचन्द्र येस्व शेटगेदारा मुद्रितः प्रकाशितश्च ।

एके १८३८, ख १९१९.

॥ इति त्रयोगपारिजाते षोडशकर्मकाण्डं संपूर्णम् ॥

॥ अथ प्रयोगपारिजाते पाकसंस्थाहविस्संस्थाकाण्डम् ॥

श्रीयज्ञनारायणाय नमः ॥ त्वं पाकयज्ञेनैव हिरण्यसस्यपुत्रदः । लक्ष्मीनृसिंह किंदाता तदन्ययजनैरसि ॥ श्रव-
णकर्मबिलोचनसाधनप्रसुगुणामणिकान्तिरत्नल्पदः(?) । नरहरे विहरन्वगर्जनैः प्रभुदितो ह्यसि सर्पवलिश्रिया ॥ ॥
अथाचार्योक्तक्रमेण सप्तपाकयज्ञविधिरभिधीयते ॥ तथा तदीयवचनम्—‘अतः परं द्विजातीनां संस्कृतिर्नियतोच्यते ।
संस्काररहिता ये तु तेषां जन्म निरर्थकम् ॥ पञ्चविंशतिसंस्कारैः संस्कृता ये द्विजावयः । ते पवित्राश्च योग्याः स्युः आद्यादिपु-
त्रपुत्रिताः ॥ गर्भाधानं पुंमननं सीमन्तो वल्लिरेव च । जातकृत्यं नामकर्म निष्क्रमोऽश्वाशनं परम् ॥ चौलकर्मोपनयनं तद्व्रतानां
चतुष्टयम् । ज्ञानोद्गाही चाग्रयणमष्टका च यथावयम् ॥ आयण्यामाश्चयुज्यां च मार्गशीर्ष्यां च पार्वणम् ॥—थावण्यां कर्तव्यं
धनणाकर्म । एवमाश्चयुज्यामाश्चयुजीकर्म । मार्गशीर्ष्यां प्रत्यवरोहणम् । पर्वणि क्रियमाणं पार्वणम् ॥—उत्सर्गधाप्पुपाकर्म महाय-
ज्ञाश्च नित्यशः । संस्कारा नियता तेते ब्राह्मणस्य विशेषतः’ इति ॥ एतेषां पञ्चविंशतिसंस्काराणां नैमित्तिक-वार्षिक-
मासिक-नित्यमेवेन चातुर्विध्यमाह स एव—‘नैमित्तिकाः षोडशोक्ताः समुद्राहायसानकाः । संनिवाग्रयणाघाथ संस्कारा वा-
र्षिका मताः ॥ मासिकं पार्वणं प्रोक्तमशुक्तानां तु वार्षिकम् । महायज्ञास्तु नित्याः स्युः संस्थावधाभिहोत्रवत् ॥ संस्काराणाम-
र्धनेषां यथामदिह निर्णयः । देशकालानुरूपेण शास्त्रतथ प्रवक्ष्यते’ इति ॥ एतेषां संस्काराणां मध्ये गर्भाधानादिविवाहान्ताः
षोडश संस्काराः उत्सर्गोपाठ्यौ च पूर्वमेवोक्ताः ॥ ॥ इदानीं श्रवणाकर्मो-धयुजीकर्मो-ग्रयण-प्रत्यवरोहण-पार्वणश्राद्धा-

युक्ताध्याद्व-महायज्ञरूपाः सप्त पारुषाः क्रमेण कथ्यन्ते ॥ तत्र तावदुद्देशक्रमप्राप्तः श्रवणाकर्मविधिरभिधीयते ॥
सदाहृ कारिकाभारः—‘उच्यते श्रवणाकर्म सर्पयत्यात्म्यकर्म च । कुर्वीत श्रावणे मासि पौर्णमास्याभिदं द्वयम् ॥ पूरयेदङ्गि
रुल्लङ्गं ननं पारुषाकृमिः । निषाद्य तं नचे शिष्ये दर्शी वैकङ्कतीमपि ॥ प्राच्यां दिशि शुचिं देवं शल्यर्थं परिगृह्य च । यवधाना
निमज्ज्यंते भागमभ्यस्य सर्वपा’ इति ॥ इदमत्र गृह्यम्—‘श्रावण्यां पौर्णमास्यां श्रवणाकर्मोऽक्षतसक्तूनां नवं कलशं पूरयित्वा
दर्शी च यलिहृत्वा नचे शिष्ये निदध्यात्सप्तधानाः कृत्वा सर्पिषार्थो अनक्ति’ इति ॥ अस्य हरदत्तकृतोऽर्थः—‘मेपादित्ये स-
पितरि यो यो दर्शः प्रवर्तते । मामाशान्द्रालवन्ताश्च चैत्राया द्वादश सृताः ॥ तेषु या या पौर्णमासी सा सा चैव्यादिका मता ।
ह्लादाचिरेन योगेन नक्षत्रस्येति निर्णयः’ ॥ तदेवं सिंहस्थे सवितरि या अमरावस्था तदन्तर्चान्द्रमासमध्यवर्तिनी या
पौर्णमासी सा धारणी । श्रवणयोगस्तु मन्त्रु या माता भूतत्वां श्रवणाकर्म कर्तव्यम् । श्रवणाशब्देनापि श्रावण्येवोच्यते ‘विभाषा
काल्युनीश्रवणाकार्तिकीर्गनीभ्यः’ इति दर्शनात् । तस्यां क्रियत इति श्रवणाकर्ममिति कर्मनामधेयमन्यर्धकमिति । किंपुनस्तत् ।
यत्तत्पर्वलिखितान्पायते । अष्टोपचरणात् प्रतिसंवत्सरं भवेदिति हरदत्तः ॥ अध गृह्यस्य नारायणकृता व्याख्या लिख्यते—
श्रवणाकर्ममिति—। कर्तव्यमिति शेषः । सर्पयित्वात्सप्तधान्यार्थम् । श्रवणेन युक्ता पौर्णमासी श्रावणी । यदा पुनः पौर्णमासी श्र-
वणेन न गृह्यते तदापि कर्तव्यमेव पौर्णमासीति विशेषलक्षणार्थताश्रयः । श्रवणाकर्ममिति कर्मनामधेयम् । अक्षतसक्तूनामिति ।
असत्ता नाम यवालः कृताः सक्त-नोऽक्षतमत्तवः । सक्तूनामिति तृतीयायै णी । तैर्नवं कलशं पूरयित्वा । दर्शी वैकङ्कती सुगा-

कृतिः । वलिर्यया दूर्घां ह्रियते सा बलिहरणी । एतदुभयं नवे शिख्ये निदधाति सर्पवत्यर्थम् । शिख्यं रजुनिर्मितं लोके विदित-
 मेव ॥ ॥ अथ श्रवणाकर्षोच्यते । अर्घो अनक्ति । अश्वानां ययानां व्रीहीणां च लौकिकादीं भर्जनेन धानाः कृत्वा ता-
 सामर्घा एकमर्षं असंस्कृतेन लौकिकेनाज्येनानक्ति केदयति । सप्तप्रथिभागे अर्धशब्दो नहुतक इति वैयाकरणाः । देवे तु वृ-
 द्यते—‘तस्यार्घाः छस्त्यार्घाः परिशिष्य मध्ये निविर्द दधाति’ इति । अर्घो धानाः पात्रान्तरे कृत्वा अन्याधार्घा धाना अनक्तीत्यर्थः ।
 एतावद्वह्निं कर्तव्यमिति ॥ अत्र भगवदभ्युपनिषत्—‘आवर्ष्या यौर्गमास्यां तु श्रवणाकर्मसंज्ञितम् । कर्म कृत्वा पुनः सर्पमलिं
 चास्यां समाचरेत् ॥ व्रीहीणां वा ययानां वा ये स्युः कण्डहनपर्जिताः । कण्डुलास्तैः समुत्पाद्य सक्तूस्तैः कलशं नयम् ॥ पूरयि-
 त्वाय दधी च बलिप्रक्षेपसाधनम् । वैकङ्कतीं खुगाकारां निर्माणोभयमप्यथ ॥ नवे शिख्ये निधायैतच्छिख्यं कापि निवेशयेत् ।
 धानाश्च कण्डनाकाराः संपाद्याः प्रस्ययात्रिकाः ॥ नासामर्घं पृथक्कृत्य लौकिकेनैव सर्पिषा । अङ्कत्वा कृत्वा विधानेन धानाः स्युः
 पात्रयोर्द्वयोः ॥ एवं संभारानाहृत्य प्रत्यगस्तमिते रक्षौ’ इति ॥ कारिका—‘आदित्येऽस्तमिते कुर्यादन्गधानावि पूर्ववत् । द्वि-
 त्तपस्य तृणींस्तौ निर्वापप्रोक्षणे इह ॥ पुरोवदययातादि स्वादिमग्न्य च कण्डुलान् । तदैकेन पुरोडाशमन्येन श्रपयेत्तदम् ॥ एक-
 मिंस्तु पुरोडाशं कपाले श्रपयेदिह । आज्येन सह धानानां पर्वधिकरणं भवेत् ॥ आज्यस्य केनलोत्प्लूती तासां त्रिःप्रोक्षणं भवेत्’
 इति ॥ इदमत्र गृह्यम्—‘अस्तमिते स्थालीपाकं श्रपयित्वैककपालं पुरोडाशम्’ इति ॥ अस्यार्घ्यः—अपयित्वेति वचनं पुरोडा-
 शस्योपासनपर्यन्तं चक्षपणार्थम् । स्थालीपाकस्य तु तत्रधार्म्योपासनश्रपणं सिध्यति । गन्वस्यापि सिध्यति नियमार्थं सदि तेन धा-

चमदौ यथाशुक्लं प्रताप्योपवानीकृत्य तस्योपरि पवित्रे निधाय तूर्णौ चतुर्वारं समोप्य तूर्णौ त्रिरूप्य पवित्रं प्रोक्षण्य निधाय
 पूर्णपात्रोदकं सुवेण पिष्टे सेचयित्वा पूर्वप्रतप्ताभिरग्निः पिष्टं परिष्ठाप्य मिश्रीकृत्य पिण्डीकृत्य पूर्वमुपहितकपालादङ्गारं तृणेना-
 पोह्य तत्र पुरोडाशं निधाय अश्वशक्मानं कूर्मकृतिं कृत्वाऽग्निः शस्त्रीकृत्य आज्यचरुधानापुरोडाशांस्त्रिःपर्वमिच्छता पुरोडाश-
 सुवसूकैः प्रतितप्त्य दर्शग्नैः प्रज्वाल्य तत्रैव सुशृतं अपयित्वा तदुपरि साङ्गारं भस्माभ्यूह्य वाचं विसृज्य हस्तं प्रक्षाल्य संवापयान्नं
 प्रक्षालयेत् ॥ तथाच सप्तम—‘अदन्तीरचिश्चयति प्रक्षालितायां पात्र्यां निष्टोपवातायां पवित्रवत्त्वां पिष्टानि संवपति देवस्य-
 त्वेत्यबुहुत्याऽग्नये जुष्टं संवपामीति यथादेवतं त्रिर्यजुषा तूर्णौ चतुर्थं संवपन्नाचं यच्छति तामधिवासयन्निश्चयते प्रोक्षणीवरिप-
 दान्द्रुत्पूय प्रणीताभिः संयौत्यन्यथा वा बहुपोत्पूय यदि प्रणीता नाधिगच्छेत्सुवेण प्रणीताभ्य आदाय वेदेनोपयम्य समापो अग्नि-
 रग्नेतेति पिष्टेप्वानीय अग्न्यः परिप्रजातास्य समिद्धिरिति तप्ताभिरनुपरिष्ठाप्य जनयत्यै ता संयौमीति संयुत्य मण्डस्य शिरोसीति
 पिण्डं कृत्वा यथाभागं व्यावर्तेथामिति विभज्य समौ पिण्डौ कृत्वा यथादेवतमिमृशतीदमग्नेरित्याग्नेयमिदममीपोमयोरित्यमी-
 पोमीयमिदमहरोताया अमीत्येयं सुतमपोहामीति वेदेन कपालेभ्योऽङ्गारानपोय धर्मोऽसि बिधायुरित्याग्नेयं पुरोडाशमष्टासु क-
 पालेभ्यश्चिश्चयत्येवमुत्तरधुत्तरैर्वेषमनुपूर्वाण्येवैजत ऊर्ध्वं कर्मणि क्रियन्ते समानजातीयेन कर्मणैकैकमप्यर्जयति यानि विभयन्ति
 संस्कृतानि क्रियन्ते उरुप्रथस्रोक् ते यज्ञपतिः प्रथतामिति पुरोडाशं प्रथयन्सर्वाणि कपालान्यभिप्रथयत्युत्तुद्रमपूषाकृतिं कूर्मस्येव

श्रुतिरित्ययमग्रमात्रं करोति यानन्तं वा मन्यते तं न सत्रा पृथुं करोतीत्येकं त्वचं गृहीष्वेत्यद्भिः श्रद्धणीकरोत्येनक्ति अन्तरितः २-
 क्षोऽन्नरिता अरातय इति सर्वोणि हवींश्चि विःपर्यधिकृता देवस्ता सविता श्रपयलित्युत्सुकैः श्रुतितपत्यश्रिते तनुवं मातिधामिति
 दंमंरज्वलपति ज्यलैर्वाऽविदहन्तः श्रपयतेति याचं विष्टज्ज आभीधो हवींश्चि सुश्रुतानि करोति संमक्षणा पृच्यसेति वेवेन
 पुरोडाशो माक्षारं भस्माभ्यूहत्वय याचं विष्टजेदद्भुलिप्रक्षालनं पात्रीनिर्णजनं च' इति । अत्र पुरोडाशस्य कपालेऽधिश्रयणकाले
 व्यात्ययां तण्डुलाग्रपनं कुर्यात् । तथाच सायव—'अधिश्रयणकालेऽधिश्रयणग्रन्थेण तण्डुलानावपति' इति । एतत्पुरोडाशकरणे
 'अनुक्तमविरुद्धमन्यतो ग्रात'मिति न्यायादापस्तम्बकल्पः प्रदर्शितः तस्य श्रौतविषयत्वात् । गृह्यकर्मणि मन्थान्विहाय सर्वं तच्चमे-
 गानुसंप्रपे प्रायश्चित्तयन् ॥ अत्र भगवान्—'सायमौपासनं हुता तन्मन्वाधानपूर्वकम् । पूर्णपात्रनिधानान्तं तन्नं कृत्वा पुरस्त-
 नम् ॥ निर्वापकाले हविषः पुरोडाशस्य चोभयोः । त्रीहीद्विरुप्य पर्याप्तान्निषाय प्रोक्षणं तथा ॥ अबहृत्य पृथक्कृत्य तण्डुलानय
 पावकम् । मज्ज्वान्यैकत्र तत्पार्श्वे करोः श्रपणमाचरेत् । पार्श्वेऽन्यत्र पुरोडाशो शूर्यैर्वैककपालकं । पुरोडाशार्थमन्यस्मिन्कृत्वा निर्व-
 पणं पृथक् ॥ ततश्चत्पुरोडाशां पृथेय च यथापुरा' इति ॥ फारिका—'चरुमासादेवत्पूर्वं पुरोडाशं ततः परम् । बहिष्याज्या-
 न्तरे कुरन्तं पुरोडानं निमज्जयेत् ॥ प्रकाशष्टमव वा पुरोडाशं निमज्जयेत्' इति ॥ अत्र पुरोडाशस्याज्यनिमज्जने कारणं श्रु-
 यते—'यजमानो वा एककपालः । तेन आज्यम् । यदेककपाल आख्यमानवति । यजमानमेव तेजसा समर्धयति । यजमानो वा

एककपालः । पशव आज्यम् । पदेककपाल आज्यमानयति । यजमानं पशुभिः समर्चयति । यदल्पमानयेत् । अल्पा एतं पशवो भुञ्जन्त उपतिष्ठेरन् । यद्वहानयेत् । वहव एनं पशवो भुञ्जन्तमुपतिष्ठेरन् । वहव एनं पशवो भुञ्जन्त उपतिष्ठेरन्' इति ॥ अत्र भगवान्—'यद्वयोसभयोः पूर्वं हविरुदास्य बर्हिषि । तीर्णेऽग्रेः पश्चिमे न्यस्य पुरोडाशमतः परम् ॥ उदास्य पात्रे कस्मिंश्चिदन्तर्याय ततः परम् । यथा दस्येत पात्रस्यो मग्नो चायद्यतो भवेत् ॥ पुरीष्य च पुरोडाशं तथैव दृतमानयेत्' इति ॥ कारिका—'कुत्ताज्यभागपर्यन्तमिभाधानादि पूर्ववत् । जुहुयात्पूर्ववच्चाय चर्वाहुतिचतुष्टयम् ॥ अग्नेनयादिभिः कुर्वन्त्याहाकारमृगन्ततः । उपस्तीर्योपसव्येन दक्षिणे प्रोक्षिते करे ॥ सव्येनैककपालं तमोष्य कुत्तमखण्डितम् । उपरिष्टासु सव्येन कुर्याद्विरभिवारणम् ॥ अच्युतायेति मन्त्रेण दक्षिणेन जुहोत्यथ । यस्मिन्नाग्रे नियमोऽयं सुवेणैव जुहोति तत् ॥ उपर्येककपालस्यः मानो अग्न इति तद्वचा । अथोपस्तरणापन्यत्करोति गृहिणोऽञ्जली ॥ स तेन जुहुयादक्ता धानाः शनो भवन्ति सति । यास्तु धाना अनभ्यक्ताः पुत्रादिभ्यो ददाति ताः ॥ अथ स्विष्टकृतं हुत्वा चरुधानैकदेयतः । परियेचनपर्यन्तं होमशेषं समापयेत्' इति ॥ इदमत्र गृह्यम्—अग्ने नय सुपथा राये अस्मानिति वसवसभिः प्रत्यृचं हुत्वा पाणिनैककपालमभ्युतायामाया स्वाहेत्यविसृतः स्वादाविःपृष्ठो वा मानो अग्रेऽयसृजो अघायेत्येनमाश्वेनाभिजुहोति शनो भवन्तु वाजिनो हरेष्वित्यक्ता धाना अञ्जलिनाऽमात्येभ्य इतरा दद्यात्' इति ॥ अत्यार्थः—पुरोडाशमुदासाग्रे निमग्नं कुर्यात् प्रकंटपृष्ठं वा कुर्यात् । चरुं चतसृभिः प्रत्यृचमग्नेनयेत्या-

दिशिः ऋगन्ते म्यादास्तारं पठन्नुदुयात् । ततः पुरोडाशहोमकाले दक्षिणेन पाणिना एकरुपात्तं जुहुयान्मन्त्रेण । उपस्तरणाभि-
 पारणे तु गन्धेन करोति दक्षिणस्यान्यत्र व्यापृतत्वात् । दक्षिणाद्वपरिमाया च द्वयोः प्राप्तयोर्विनामिका नहु प्रापिरेत्तुक्तम् । अस्य
 सर्वशुक्लादपदानाद्ययोः पुनः । सर्वदुक्तं तु चक्ष्यामः । अविपुनत्वादाविःशृष्टोवेति म्याख्यातम् ॥ मान इति ॥ एनं पुरोडाशम् ।
 एनमितिचर्चनं अरुणितोपं होतृन्व इति आपनार्थम् । यस्मिन्नाख्ये स पुरोडाश आशयितः स आशयः तैमाज्येन मानो अपे इत्यु-
 च्यन्तिहोति । उपरि जुहोतीत्यर्थः । धुर्वेणं जुहुयादिति शेषः । धानाहोमे हस्तद्वयसंयोगोऽङ्कलिः । उपस्तरणविदानप्रत्यभिषा-
 रणान्तर्यादिन्यः करोति । सं नो भगन्तु वाजिन इत्युच्चाङ्क्ता धाना अङ्कलिना जुहुयात् । इतरा अनक्ता धाना अमाल्येभ्यः पु-
 त्रादिभ्यो दद्यात् । ततश्चैरोर्षानाभ्यश्च शुद्धीता म्रिष्टकृतं हुता होमशेषं समापयेत्' इति ॥ अत्र भगवान्—'इष्टमाधानादिकं
 चाज्यभोगहोमतमानरुम् । अरुणिष्टं पुरस्तन्वं ठव्याय हविषः क्षुत्पिः ॥ अवदायायदायाप्रेनेवेत्पाद्यं चतुर्मेचम् । क्रमात्प्रत्युचसु-
 रतोत्तरा हुताग्नौ तन्व्यपाणिना ॥ मिथाव दक्षिणे पाणानुपस्तृत्यामिषारणे । उस्ताऽन्युतायमीमाथस्याहेति जुहुयात्ततः ॥ अस्य
 सर्वदुक्तत्वेन नात्र द्विरसदमता । यस्मिन्नाख्ये पुरोडाशः ग्रायितः प्रापितोऽपिच ॥ किञ्चित्सुर्वेणैवादाय पुरोडाशस्य दूपरि । भा नो
 अप्रेऽनृज्जेति पाञ्चपा जुहुयादव्या । आदायाङ्कलिना धाना पुताक्ता मिहिताः पुरा । सं नो भवन्तिस्त्राद्येन मन्त्रेण जुहुयात्ततः ॥
 परः सभ्यात्मरुः पाणयोर्विनिषोणादथात्मनः । आज्योपस्तरणाद्यर्थं कथित्कुर्यादित्येताम् ॥ अनक्तस्त्रितरा घन्ताः पुत्रादिभ्यो
 शिद्येत्ततः । म्रिष्टकृतोममारभ्योपरितन्वं समापयेत्' इति ॥ अत्र पुरोडाशहोमकाले चित्रेयः श्रूयते—'यत्रात्मपथेयत देवलोक्-

ममिजयेत् यदधिष्ठाणा पितृलोकं जयेत् यत्प्रत्यक्षं रक्षांसि यज्ञान्दन्त्युः यदृदक्षं मनुष्यलोकमभिजयेत् प्रतिष्ठितो होतव्य एक-
 कपालं च प्रतिष्ठितं यागाधुयिची अनुमतिष्ठिते घात्राधुयिची ऋतव ऋचा प्रतिष्ठितं कुर्यात् इति ॥ तथाचापस्तम्भः—‘यदि हुतः
 पर्णवर्तेत त्रुचोग्रेण वा कपाले पाणिना’ इति ॥ कपालाद्वैपरीत्ये प्रायश्चित्तमाह कारिकाकारः—‘कपालनाशे लेपः स्वा-
 चक्षणाकर्मणि लघु । एव इति ऋचोक्ता’अग्रे वैश्वानराय च पूर्णहृतिं शुद्रुयात्’ इति । कपालं यज्ञवैद्विक्कं प्रागेव श्रपणाद्यदि ।
 तन नयोक्तमन्त्रेण कपालं सदैवात्यय ॥ अभिषो वर्म इत्याभ्यामप्यु तत्प्रक्षिपेदय । तदेदद्यु चिसंबद्धमाभ्यामेतत्प्रक्षिपेज्जले ॥ अ-
 न्यथाशुचिसंबद्धं मृन्मयं मिश्रमेव वा ॥ भूमिर्भूमीति मन्त्रेण प्रक्षिपेदेव तज्जले ॥ भिन्नाद्यदि पुरोबाद्य उद्गच्छेदथवा यदि । कि-
 नुरपतसिमन्त्रेण बर्हिष्येनं निधाय च ॥ अभिमन्त्रये तं च मार्हिसीरिति मन्त्रः’ इति । ‘अभिषो यमो जीरदानुर्येत आर्तस्तद-
 गन्धुनः । इष्मो वेदिः परिययद्य सर्वे यज्ञस्याधुरन्तुसंचरन्तु ॥ यज्ञस्त्रिंशत्तन्तवो यान्वितन्वत इमं यज्ञं स्वपया ये यजन्ते । तेभि-
 श्छिद्रं प्रतिदध्मो यजन्नप्याहा यज्ञो अयेतु देवान् ॥ भूमिर्भूमिमगान्माता मातरमध्यमात् । भृगास्स पुत्रैः पशुभिर्यो नो द्वेष्टि स
 भिषताम् । किमुत्पतसि किमुत्येष्टाः शान्तः शान्तेरिद्वत्गहि । अचोगे यक्षिषो भूत्वाऽऽसीद मदनं स्वमासीद सदनं स्वमिति । ना
 द्विमीदं प प्रेरित आग्नेन तेजसापयत्वा मा नः किंवन रीरिषः । योगक्षेमस्य शान्त्या अस्मिज्जासीद बर्हिषी’ इति । इदमपि कर्मोभ्यु-
 दधिक्रमादपूर्वकं कुर्यात् । इद्विधाद्वयकरणे योऽयं संस्काराः श्रवणाकर्मोदयश्च ध्यानादिद्विधाद्विषय इत्यादुरिति वृत्तिकृता ना-

गयणेनोक्तत्वात् ॥ तथाचार्यः स्मृतिरूपेणाह—‘कार्यमभ्युदयश्चाद्रं श्रौते स्मार्ते च कर्मणि’ इति । एतत्प्रकारस्तु वृद्धिश्चाद्र-
प्रकरणेऽन्नागिरुक्तस्ततोऽवगमनव्यः ॥

अथ धरणाकर्ममद्वयार्थः । अग्ने नयेति—हे अग्ने देव, अस्मान् सुपया श्रोभनेन पथा हितेन मार्गेण राये धनाय नय गमय
मम पालितानि पिश्यानि सर्वणि ययुनानि ज्ञानानि । इह तु ज्ञातव्यदृचिर्वयुनश्चन्द्रः । सर्वणि ज्ञातव्यानि विद्वान् सं असद-
न्मताः मत्तः एतं पयोधिं पृथक्पृक् अपनय । कीदृशम् । जुहुराणं कौटिल्यं कुटिलं । वयं च ते तुभ्यं भूमिष्ठां नमउक्तिं विधेम । लड्ये
लिट् । भूयोभूयो नमोयक्तं ते कुर्म इत्युक्तं भवति ॥ ॥ अग्ने त्वमिति—हे अग्ने, नव्यः । ‘षु स्तुतौ’ सर्वेषां नव्यः स्तु-
त्यस्मिन् अस्मान् व्यन्तिभिरविनाशैरुपर्ययः पिश्या चिभ्यानि दुर्गाणि दुरितानि अतिपारय अतिगमय । किंच तव प्रसादात् नोऽस्माकं
पृथ्वी भूमिग गदुला भोगसमृद्धा उर्वी दीर्घा दूः पुरी चास्तिस्ति श्रेष्ठः । तथा लोकाय पुत्राय तनयाय तत्पुत्राय च शंयोर्भव ।
उत्पन्नानां दृढितृणां जपनाय आगामिनां पृथग्भाषाय च भव ॥ ॥ अग्ने त्वमस्मदिति—हे अग्ने, सं अस्मत् असत्तः अभीचा
रोगजानीकं पयोधिं पृथक्पृक् । अनग्निद्याः अग्निं न शयन्ते इत्यनग्निद्याः यास्तमिर्न ज्ञायते परिचरितुं न शक्नुत इत्यर्थः । अ-
नैरुत्तरायणालाभाय या इत्यव्याहार्यम् । या अभीयाः कार्यः रुद्धीः प्रजाः कर्मभृताः अभ्यमन्त अभितो रुजन्ति तादृशीयुषीति
पूर्वेण संन्यः । पुनश्च त्रीमि हे देव हे यज्ञत्र, सर्वेषां यष्टव्यमसाम्यं सुविताय सुगमाय निर्वाचचरणाय क्षो भूमिं विधेमभिरसु-
तेभिः मयदैवः सह माकल्लत्वाद्देहीति गम्यते ॥ ॥ पाहिनो अग्र इति—हे अग्ने, नो अस्मान् पाहि रह । उत अपिच

अत्रैवैरिच्छिन्नैः पायुभिः पालनैः प्रिये सदने तत्रामीष्टस्थाने यज्ञगृहे आ शुशुक्कान् आभियुत्येन शोभमानो दीप्यमानः ।
 किञ्च हे यविष्ठ युग्व, ते त्वं संगन्धिनं जरितारं जरागामिनं यां भयं भाविद्व माप्रापत् कदापि । नूनं अनेकार्धत्वाभिरपातानाम-
 येत्यर्थे दृश्यते न नृणमस्ति नो य इति । अवेदानीमिह लोके च भयं भाविद्व । अपरं च । सप्तम्यर्थे प्रथमा । अपरसि-
 न्नाले लोके च महन्वः यत्तुन् भयं भाविद्व ॥ ॥ अण्युताय मौमायेति—सर्गदा स्वरूपादच्युताय भीमाय भूमावाहयनी-
 यादिरूपायभिताय अपने स्नाहा यदामि ॥ ॥ मा नो अग्ने इति—हे अग्ने, नोऽस्मान् रिपवो मानद्यजः मादाः । कीदृश्याय ।
 अयाय पापरूपाय विष्यथे विष्ट व्याप्तौ वेषणं विट् प्राप्तिलदभावचान् अबिद्र तवः । ‘छन्दस्ति परेच्छायामपि’ इति वा क्यच्
 ‘मयाञ्छन्दस्ति’ इत्युग्रत्वः । अस्माकं व्याप्तिमिच्छते व्याप्तौ मा भूदित्येवमिच्छते । तथा दुच्छुनार्ये दुर्भिक्षाय च नो मा च
 गृन् । रुग्ण सहनान् अविमर्शान्भूत्वा । दीर्घमानद्वन्द्वसः । दत्तते दत्तवते अतएव दत्तते सर्षादिकाय नोऽस्मान्मा परादाः
 हिंसार्थं दानं परादानम् । तथा अदते ‘अद भक्षणे’ व्याघ्रादिकाय मा परादाः । तथा रीयते हितस्ते कौरादिकाय च मा प-
 रादाः ॥ ॥ नं नो भगन्त्यति—याजिनो नाम देवतापित्रेयाः ‘वाजिभ्यो याजिन’मित्यत्र दृष्टाः ते हवेषु संप्रानेषु नोऽस्माकं
 वी भवन्तु गुरुरता भवन्तु । देवताता देवैभ्यस्त्रापते पितृभ्यस्त इति देवतातिर्यङ्गः वन । मत्तम्येकचनस्य दादेशः । तत्रापि शं भ-
 वन्तु । रुधंभूत पाजिनः । मितद्रव्यः मितं लोकं द्रव्यः । सत्यगतव इत्यर्थः । स्वर्गः । अर्कः स्तुतिरूपो । सुषु अर्काः स्तुत्याः तथा

अहिं सर्वं दृक् आरण्यधानं । उभयत्र ज्ञातावेक्यचनस्य । रक्षांसि च जंभयन्तो हिंसन्तः सनेभि क्षिप्रं जसत् असचः अमीया रोगजातीः
सुखवद् दृक्कुर्वन्तु ॥ इति मन्त्रार्थः ॥

अथ प्रयोगः ॥ आषणमासे या पौर्णमासी तस्मां श्रवणाकर्माख्यं कर्म कुर्यात् । तत्र पूर्वादे इद्विथाद्वं कृत्वा दिवैव यथोक्त-
लक्षणा अक्षतधानाः समार्थकृत्य तत्रार्थो धाना लौकिकाज्येनैकस्मिन्प्रादेशेऽन्यथावक्षिणार्थो धानाः पात्रान्तरे निधाय अत्तमिने मूर्धे
औपासनं कृत्वा पवित्रे समञ्जं धारयेत् । तत्र मन्त्रौ—पवित्रवन्त इत्यनयोर्धन्वा अस्मिन् दृष्टयतिर्देवता जयतीछन्दः आभ्यां पवित्रं
कृत्वा प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्य मम पुत्रादीनां च रोगनिवारणसमस्तपापक्षयपृथिव्यादिप्राप्तिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं नि-
त्यविधिरूपं श्रवणाकर्मार्यं कर्म करिष्ये इति संकल्प्य । समिद्धयमादाय अस्मिन् श्रवणाकर्मद्वये देवतापरिग्रहार्थमन्वाधानं क-
रिष्ये । अस्मिन्नन्याद्वितैऽप्राविश्याद्विचक्षुषी आज्येनैत्यन्तमुत्तरता प्रधानदेवतामस्मिन् चतुश्चरद्वयेण अच्युतर्भामास्मि पुरोडाशद्वयेण
अग्निमाद्यथाज्येन वाजिदेवता धानाद्वयेण द्वेपेण क्षिप्रकृतमित्यादि सद्यो यक्ष इत्यन्तमुत्तरता पूर्ववः सः स्वाहेति । समिद्धयमादाय प-
रिसमूहनादिपूर्णपात्रनिधानान्तं तत्रं कृत्वा चरपुरोडाशदेवतानां चतुश्चतुरो मुष्टींस्तूर्णां निरुप्य निर्वर्णसंख्यया तथैव मोक्षपाच-
यातदि विषय पूर्व चरपुरोडाशार्थं निरुप्य तण्डूलाश्च प्रक्षालनानन्तरं च पुरोडाशार्थं पृथक्कृत्य पुरोडाशभागं स्वयं किञ्चित्पिष्टी-
कृत्य कृष्णानिने प्रस्कृत्य पण्या देवता वा पूर्णं कारयित्वा ततश्चर्यमग्नौ दक्षिणभागे स्थाप्य निधाय । ततोऽग्रेः पश्चात्परितरणस्य

पाठा०—१ दायीशब्दार्थेऽन्यत्र स्वास्मात् —‘क्यकीता गु या वाटी न सा पठयमिर्वाभते । न गोत्रा इत्यक्येणु चासीं तां मुनयो विदुः’ इति ।

न मय उपनेपसंश्रुपक्षिणकाष्टेन द्वागद्गमौ पृथक्कृत्य तयोरेकं वाचव्यदेशे निरसापः स्पृष्टावशिष्टमद्भारं दक्षिणमवस्थाप्य तस्मिन्
 कपालमुपधाप्य तनान्यमद्भारं निक्षिप्य पात्रान्तरे पिष्टेकार्थमपः प्रताप्य ग्रन्थालितशरावमगौ यथाशुष्कं प्रताप्य तत्पात्रं स्वाग्रे
 निधाप्य पात्रच्छीतमवस्थाप्य सत्र पवित्रे निधाप्य तूष्णीं चतुर्वारं पिष्टं समोष्य तूष्णीं त्रिरुत्पूष्य पवित्रं त्रोक्ष्ण्य निधाप्य पूर्णपात्रो-
 दत्तं सुवेण विष्टेयन्तर्निनीय अपयिता पूर्वप्रवृत्तगद्भिः पिष्टं परिक्षाब्ज्य मिश्रीकृत्य पिण्डीकृत्य पूर्वमुपदिनकपालादद्भारं तृणेनापोक्ष्य
 चकव्याल्यो तण्डूलानोप्य पुरोडाशं कपाले निधाप्य अश्वत्थमात्रं कूर्माकृतिं कृत्वाऽग्निः श्लक्ष्णीकृत्याज्यं संस्कृत्याज्यादीनि चत्वारि
 द्वापि निःपर्यमिठला पुरोडाशमुत्सृज्यैः प्रतितप्य दग्धैः प्रज्जगस्य तत्रैव सुप्तं धपयित्वा तदुपरि मसनासद्भारान्निक्षिप्य चाण्यं
 त्मादि तृणेनापोष्य चकव्याल्य संनापयानं प्रक्षालयेत् । तत आज्योद्भासनं कृत्वाऽऽमाद्य सुरसुवसंमार्जने कृत्वा पुरोडाशोपरिस्थितम-
 प्यिता तदुत्तराज आगपाक्तयाना आत्माद्य दध्माधानाद्याज्यभागान्तं कृत्वा चरोरभ्युद्धृत्य दक्ष्योमरदायावदाय । अनेनयेत्यादिनक्त-
 तर्निरुगा आहूतिचतुष्टयेऽप्यप्रथम इदं नममेत्युद्दिश्य त्यजेत् । पुरोडाशहोमकाले सव्येव पाणिना दक्षिणं पाणिं प्रोक्ष्योपलीर्यै कृत्स्नं
 पुरोडाशमनदाय त्रिरभिचार्यं अच्युतावमीमायाभयेस्नाहेतिदुला अच्युतावमीमायावयवदं नममेत्युद्दिश्य त्यजेत् । ततो यस्मिन्नाज्ये
 पुरोडाश आद्यविश्वस्तदाज्यं सुवेण । मानोअग्नेइत्यस्यागस्य ऋषिरभिर्देवता त्रिष्टुपछन्दः मानो अग्ने इति पुरोडाशस्योपरि सुवेण

ब्रूताम्र इदमित्युरिश्य त्वजेत् । धानादोमे साञ्जलाबन्धेनोपस्त्रीर्यं प्रागुक्ता घाना द्विर्वापयित्वाभिचार्यं गुंनो भवन्तित्यस्य वसिष्ठो
मानिनरिपुर् गुंनो भवन्तु चात्रिनो हवेयित्यञ्जलिना हुत्वा वाजिभ्य इदं न ममेति त्वजेत् । ततोऽनक्ता घानाः पुत्रादिभ्यो
दत्ता परधानं रुद्रेभ्यः स्मिष्टकृतं हुत्वा होमशेषं समाप्य धृतपवित्रग्रन्थि विस्रस्य शुद्धदेशे प्रक्षिपेत् ॥ इति श्रवणाकर्म ॥

अथ सर्पनलिन्यते ॥ कारिका—‘अथ प्रपूयेदर्नीं सक्कुमिः कलशस्थितैः । गृह्णात्प्रागुपनिष्क्रम्य शुचौ देशेऽङ्गि कल्पिते ॥ प्रो
त्पान्निः प्रक्षिपेत्पूजन्तर्पदेति मन्त्रतः । नान्तरा नलिमात्मानं न्यवेद्यादपि कञ्चन ॥ न्यवायस्य निषेधोऽत्र उक्त आपरिदान्तः । ये
मर्षा इति मन्त्रेण नमस्कृत्याञ्जलिः ॥ नलिं प्रदक्षिणं कृत्वा पद्यादस्योपविश्य च । सर्वोऽसीत्यादिकं मन्त्रं ददाम्यन्तं सकृद्वदेत् ॥
धुरामुं ते परिददाम्येषमुगता निवेदयेत् । ज्येष्ठाशुक्रमतः पुरानमन्ता दुहित्वतः ॥ ततः पत्नी ध्रुवाशुं च इत्याद्यावर्ती-
तेन तु । पुनादर्नाम पक्तन्यं द्वितीयान्तममुंपदे ॥ धुन मां ते परीत्यादिनात्मानं परिदाय च । अन्यः कुर्वीत चेदाह एहिणो
नाम मांपदे ॥ गर्षदेवादिमन्त्रेण सायंप्रातर्नलिं हरेत् । नमस्कारादि कुर्वीत तेनाग्रत्यरोहणात् ॥ सायं प्रातश्च यावन्तः कालाः
सुप्तादिनादयः । तानतो वा ग्लीनोप्य हरेत्तदहरेत् तु’ इति ॥ इदमत्र गृह्यम्—‘कलशस्तत्कुनां दर्बीं पूरयित्वा प्रागुपनिष्क्रम्य
शुचीं देशेऽप्योपनिनीय सर्पदेवजनेभ्यः स्वाहेति हुत्वा नमस्करोति । ये सर्पाः पार्थिवा ये आन्तरिक्षा ये दिव्या ये दिशपालेभ्य
इदं नलिमाहारं तेभ्य इमं नलिमुपाकरोमीति प्रदक्षिणं परीत्य पथाब्रह्मेरुपविश ॥ सर्वोऽङ्गि सर्पतां सर्पणामधिपतिरस्येन मनु-
ष्यांगायसेऽग्नौ नमः सर्पणामधिपतिरस्येन मनुष्यांगायसेऽग्नौ नमः सर्पा मा हिंसिष्युर्नां ते परिददामीति ध्रुवाशुं च ध्रुवाशुं च इत्य-

मात्माननुपूर्वं ध्रुव मां ते परिददामीत्यात्मानमन्वतो नैनमन्तरा व्यवेयुरापरिदानात्सर्वदेवजनेभ्यः स्वाहेति सायंप्रातर्त्रिलिं हरेदाप्रत्य-
 वरोहणात्प्रसंग्याय हैके तावतो बलींस्तदहरेवोपसहरन्ति' इति । अस्वार्थः—कलशश्च दर्वी च यस्मिन्नेव शिखये स्थापिते तत्र क-
 लशाद्वहीनैः सक्तुभिर्दर्वी पूरयित्वा तां गृहीत्या गृहाविष्कम्भ्य समीपे प्राच्यां दिशि ध्रुवौ देवौ अप आसिच्य सर्वदेवजनेभ्यः
 स्वाहेतिमन्त्रेण सक्तुन् जुहोति प्रक्षिपति । ततो नमस्करोति ये सर्पा इति मन्त्रेण संहताभ्यां पाणिभ्याम् । हुत्वेति वचनादग्नौ
 प्राप्ते तन्निष्ठस्यैव ध्रुवौ देवौ इति ध्वनयम् । प्रवक्षिणं परीत्य बलिं यथादस्योपविश्य सर्वोऽसीति मन्त्रं ध्रुयात् । बलिग्रहणं पञ्चाच्छ-
 ष्दस्य कालगणितस्य श्रान्तिरुत्पथम् । कालगणितेति पूर्वोक्त्यनन्तरमेव स्यात् । मन्त्रसंक्षुभोऽयं मन्त्रः । तथाचोक्तम्—'इदं का-
 र्यमेनेति न कचिद्दृश्यते विधिः । लिङ्गादेवेदमर्थं येषां ते मन्त्रसंज्ञकाः' इति । तस्मादुपांशु भवति । तथाहुः—'गृह्यकर्मणि
 सर्वेन जपानुमन्त्रणाभिमन्त्रणोपस्थानमन्त्रकर्मकरणमन्त्राः पटुपांशु प्रयोक्तव्याः' इति । ध्रुवांशुं च इति । पूर्वं दद्यादिति शेषः । उत्तरत्र
 इष्टः परिददामीति शब्दोऽत्रापि संग्रह्यते । साक्षात्कृत्वा दस्य मन्त्रस्य । वीज्ज्ञातृचनं प्रत्यमात्यं परिदानस्याभ्यासः कार्यो न सर्वेषां
 नामानि निर्दिश्य स ठक्कल्पमित्येवमर्थम् । पूर्वं ध्रुवाभिवेदयति ध्रुव देवदत्तं ते परिददामीति । ततोऽप्रचतुर्द्विदः ध्रुवसावित्रीं ते
 परिददामीति । ततो भार्या ध्रुव सत्यगतीं ते परिददामीति । ततः ध्रुव मां ते परिददामीत्यात्मानं । परिदद्यादिति शेषः । उप-
 देयादेयान्वत इति सिद्धेः अन्तत इतिवचनं पूर्वेण संगन्धार्थम् । तेन पूर्वत्र परिददामीति संगन्धः सिद्धः । अगुं पदस्य स्थानेऽत्र
 यमात्मानां तु नाम । 'द्वितीयान्वमनुज्येष्ठमाल्यानां तथात्मनः । मां ते परिददामीति वदेद्वयमात्मनः' इति । अत्रार्थोत्सकर्व-

कमेव कर्म । अन्यकर्तृकत्वेऽप्यधिकारिण एव । ततः परिदानकर्म । एनं धलिमात्मानं चान्तरा न व्यवेयुः । केचिदापरिदाना-
त्परिदानपर्यन्तम् । आपरिदानादितिवचनात्पूर्वमथसाध्यक्रिया परिदानमिति गम्यते । कलशात्सक्तुभिर्दर्वीं पूरयित्वा शुची
देशे मन्त्रेण बलिं हरेत् आग्रत्ययरोहणात्सायं प्रातश्च आचतुर्दश्या आपर्णमास्या वा यसिबहनि प्रत्यवरोहणं करोति । सर्वदेवज-
नेभ्यः स्वाहेति । पूर्वमेव मन्त्रेण बलिहरणीपदेशादेव मन्त्रे सिद्धे पुनस्तदुपदेशान्येषामुपनिष्क्रमणादीनां निवृत्तिः । मन्योपदेशो
नियमार्थः मन्त्रएव भवति नान्यो विधिरिति । सक्तवस्तावथ निवर्तन्ते कलशपूरणस्य दृष्टार्यत्वप्रसङ्गात् । दर्वीं च न निवर्तते दर्वीं
च बलिहरणीमिति विदोषणस्येदमर्थत्वात् । शुचिदेशश्च न निवर्तते बलिहरणस्य भूमिसाध्यत्वेन प्रसिद्धत्वात् । अन्यत्सर्वं निव-
र्तते । आवर्णीं प्रतिपदमारभ्य यसिबहनि प्रत्यवरोहणं करोति मार्गशीर्षचतुर्दश्यां पीर्णमास्यां वा तस्मादर्वीचरिणान्यहानि हास-
द्विभ्यां परिगणनया परिगणितेष्वहःसु यावन्तः सार्धग्रावः कालास्त्रावतो बलींस्तद्दहरेय दद्यादित्येकं मन्यन्ते । इत्यन्द्देशमिमत्त-
पक्षशापनार्थः सर्वत्र । उपहरन्ति अदापयन्ति । उपहर्तव्य इत्याहुरित्यर्थः ॥ अत्र भगवान्दीनकः—‘ततः सर्वत्रलिं कर्तुं नवै
शिक्षये निचेष्टितम् । दर्वीमादाय संपूर्णं सक्तुभिः कलशाहितैः ॥ तामुपादाय निष्क्रम्य प्राच्यां दिशि निवेशनात् । तत्र स्वभावतः
शुद्धदेशोऽरण्यादिसंभवैः ॥ आसिच्चापः पुरःपथात्सर्पदेवैस्तुपक्रमम् । मन्त्रं स्वाहात्त्वमुच्चार्य दर्वींस्त्रैरेव सक्तुभिः ॥ सर्वेभ्यो बलि-
ग्राहाय ये सर्पा इति पूर्वकम् ॥ उपाकरोमीत्यन्तं च मन्त्रमुक्त्वा नमस्ततः ॥ विधाय सर्पान्निदिग्ध प्रदक्षिणमथो फलिम् । परीत्य
पथिमे तस्मादुपविश्य महीगले ॥ मन्त्रं हिसिपुरित्यन्तं सर्पोसीत्येवयादिकम् । जपित्वाथ ध्रुवेत्येवं संवोध्य उदनन्तरम् ॥ ज्येष्ठा-

सुपूर्व्या भार्या च समस्तान्परिदाय तु । अथात्मनोऽपि सर्वान्ते परिदानं समाचरेत् ॥ आत्मनः परिदाने ॥ ध्रुव मां त इतीर-
येत् । ननु पित्रोरात्मनश्च सूत्रकृद्वचनात्तथा ॥ स्वयंवर्तकमेतच्च कर्मणोद्देदमर्थतः । अन्यकर्तृकपक्षेऽपि योऽधिकार्यत्र कर्मणि । तस्यैव
परिदानं स्यात्तदर्थत्वेन कर्मणः । फलिप्रक्षेपमारभ्य प्रामत्तादस्य कर्मणः ॥ कर्त्रोर्धिलेख मध्ये तु न गच्छेद्यत्रकृत्रचित् । मार्गशीर्षस्य
मासस्य पूर्णमास्याययापि वा ॥ नस्य शुरुचर्तुदस्यां नास्मा प्रत्यवरोहणम् । करिभ्यमाणं यत्कर्त्रे तवः प्रागित उत्तरम् ॥ कुर्वीत
प्रत्यहोरात्रं सायंप्रातरिमे फलिम् । तेनैव मध्येन तथा दर्व्यां शिष्टैश्च सक्तुभिः ॥ अत्रोपवेशनं प्रत्यन्त्रलेर्भञ्जपस्तथा । नमस्का-
रश्च सर्वेभ्य इति सर्वं निवर्तते ॥ यद्वा तत्रैव समये तान्सर्वानेप्यतो बलीन् । संख्यायोपहरेदेवमाचार्याः केचिद्भुचिरे' इति ॥

अथ मन्त्रार्थः । सर्वदेवजनेभ्य इति--सर्वरूपाणां देवानां चै जनाः परिचारकाः तेषां सर्पा एव देव्यः स्वाहा इवामि ॥
ये सर्पा इति--पृथिव्यां भवाः पार्थिवाः अन्तरिक्षे भवा आन्तरिक्ष्याः 'भवे छन्दसी'ति यत् । छान्दसत्वात्तद्विद्विः । दिवि
भवाः दिव्याः । विदि भवा दिव्याः य एते सर्पाः तेभ्यः इमं फलिमाहार्यं आहूतवानस्मि । तेभ्य इमे यदिसुपाकरोमीति । उपाकरणं
नाम संस्कारः ॥ ॥ सर्पोऽसि सर्पतामिति--सर्पराजं प्रत्युच्यते । स तं सर्पोऽसि । न केवलं सर्पः किं तद्धि सर्पकां ये केचन
सर्वन्ति तेषां सर्पणां अधिपतिरसि । स तं चात्रादिभिर्मनुष्यांस्त्रायसे एवं नाम महानुभावस्तं तस्मिन् त्वयि सन्तं त्वामेवाधित्य
वर्तमानं मा मां त्वयि सन्तं त्वामेवाधित्य वर्तयताः सर्पा मा हिंसिषुः । ध्रुवासुमिति--ध्रुवो नाम सर्पराजः संग्रह्यते । हे ध्रुव,
अहं त्वस्य कर्मणोऽन्ते परिददामि । अपर आह ध्रुवानिमान् परिददामि । यथैते ध्रुवा भवन्ति तथा परिददामीति । इति मन्त्रार्थः ॥

अथ प्रयोगः ॥ दिव्यं सृष्टित्वीहियवान्यतरतण्डुलनिर्मितैः सक्तुभिः नवं फलयं प्रपूर्ये चलिग्रक्षेपसाधनवैकट्यतदवर्धमापि
संमृत्य तदुभयं नये शिक्वे निधाय कापि निवेक्ष्य खगृहापेक्षया ग्राच्यां दिशि भुविदेयं चत्यर्यं परिगृहीयात् । ततोऽस्तमिते
मूर्ये देशकालरूपमानन्तरं मम भार्यापुत्राऽऽग्रचदुहितसमेतस्य भौमान्तरिक्ष्यदिव्यदिग्धसर्वेभ्यः संभावितयाथापरिहारद्वारा श्रीपरमे-
श्वरीत्वर्यं निस्त्वचिधिरूपं सर्पवल्याख्यं कर्म करिष्ये इति संकल्प्य । शिष्यस्यां दर्बीमादाय कलश्यादितसक्तुभिरापूर्य गृहीत्वा गृ-
हाक्षिण्य ग्राच्यां दिशि पूर्वोपकल्पितं देशमासाद्य प्रोक्ष्य सर्पदेवबलेभ्यः स्वाहेति मन्त्रेण दर्बीत्यसक्तुस्तत्र प्रक्षिप्य सर्पदेवज-
नेभ्य इदं नममेत्युद्दिश्य त्यजेत् । बलेरात्मनश्च मध्ये केनाप्यापरिदानान्यवधानं न कार्यम् । ततः कृताञ्जलिः । ये सर्पाः पा-
थिषा ये आन्तरिक्ष्या ये दिव्या ये दिग्बालेभ्य इमं पलिमाहार्यं तेभ्य इमं बलिमुपाकरोमीति मन्त्रेण सर्पोन्मुद्दिश्य नमस्कृत्य घलि
प्रदक्षिणीकृत्य पश्चाद्वलेरुपविश्य । सर्पोसि सर्पतां सर्पाणामधिपतिरस्यधेन मनुष्यांस्त्रायसेऽपूनेन सर्पान्यधेन देवांस्त्वयि मा स-
न्तं त्वयि सन्तः सर्पा मा हिसिगुर्ध्वा ते परिददामीति मन्त्रमुपांशु सकृन्नपितानुपूर्वं पुत्रादीन् परिदद्यात् ॥ तद्यथा—ध्रुवदेवदत्तं
ते परिददामीति पुत्रम् । ध्रुवसावित्रीं ते परिददामीत्यग्रां दुहितरं । ध्रुवसत्यवतीं ते परिददामीति भार्या । ध्रुव मां ते परिददा-
मीत्यात्मानं ततः परिदद्यात् । अन्यः कर्त्ता चेत् मां पदस्थाने यवमाननाम द्वितीयया निर्दिश्य परिददामीति वदेत् । ततः ध्राव-
णप्रतिपदमारभ्य यसिन्नहनि प्रत्यवरोहणं करोति मार्गशीर्षस्य चतुर्दश्यां पूर्णिमास्यां वा तस्मादर्याचीनान्यहानि हासयद्विभ्यां
परिगणनया परिगणितेष्वहःसु याचन्तः सायं प्रातः कालास्तावतो बलीस्तददरेव दद्यात् । अत्र नमस्कारचलिप्रदक्षिणाप्रत्यगुपवेद्य-

नमश्च जपपरिदानानि निवर्तन्ते ॥ इति श्रीमच्छसिंहिष्ये प्रयोगपरिजाते पाकयज्ञकाण्डे श्रवणार्कमर्त्यपरागलिप्रकरणम् ॥

अथाश्वयुजीकर्म ॥ नरस्य नरसिंह त्वं रथस्याश्वयुजिक्तियाम् । व्यधाः किमनुकार्यं ते भक्तानां भक्तनरसल ॥ अथ क्रमग्रस्तमाश्वयुजीकर्माच्यते । तत्र कारिका—‘कुर्वताश्वयुजीकर्म तदिदानीमच्यते । स्वादाश्वयुजमासस्य पूर्णिमास्यां हि कर्म तत्’ इति ॥ इदमत्र गृह्यम्—‘आश्वयुज्यामाश्वयुजीकर्म’ इति । अस्यार्थः—‘अश्वयुज्यां युक्ता आश्वयुजी तस्यां पूर्णिमास्यामाश्वयुजीकर्मसंज्ञकं कर्म कुर्यात् नक्षत्रायोगेऽपि पूर्ववत् । अत्र भगवान्—‘या पूर्णिमास्याश्वयुजीयुक्ता नक्षत्रयोगतः । तस्यामाश्वयुजीकर्मत्वेऽवमन्वर्थसंज्ञया’ इति । कारिका—‘निवेशनमलंकुर्यात्कुश्यानां लेपनं भवेत् । उपर्याच्छादयेत्तेषां समं धूमिं करोत्यथ ॥ तत्रैव दृष्ट्या विशेषेण ज्ञाताः शुक्लान्वरास्तथा । औपासनं दूनेत्प्रातरङ्गाधानादि पूर्ववत् ॥ उरस्ता पशुपतिपदं चतुर्ध्वन्तं वदेत्पश्यत् ॥ कुर्यात्पुष्पातकं नाम हविरन्यपशुच्यते । पयस्याज्ये निषिक्तं तु तत्पयः स्नात्पुष्पातरुम् ॥ अस्यापि च सहाज्येन पूर्वधिकरणं भवेत् । आज्यस्य केवलोलूनी तस्य त्रिःश्रोष्ठं भवेत् ॥ इच्छामिधारणानां स्वादाज्यसोदासनादिकम् । कृताज्यभागपर्यन्तमन्या रन्ध्रः सुतादिभिः ॥ पशुपतये शिनाय शंकरायपि नामतः । दृपातकाय स्वाहेति मन्त्रेण शुद्धयाचरुम्’ इति ॥ इदमत्र गृह्यम्—‘निवेशनमलंकृत्य ज्ञाताः शुचिपातयः पशुपतये स्थालीपाकं निरूप्य जुहुयुः पशुपतये शिवाय शंकराय दृपातकाय स्वाहेति’ इति ॥ अस्यार्थः—‘निवेशनं गृहं तद्वत्सवरोहणोक्तविधिना पक्ष्यभागेनालंकृत्य सर्वे शृष्टाः ज्ञान्ति । ज्ञानरचनं विशेषेण ज्ञा-

नार्थे । शौचार्थस्य स्पृतिप्राप्तात् । शुचिवासोन्नतं शुक्लसम्प्राप्त्यर्थम् । स्थालीपाकं जुहुयुरित्येतानेतव सिद्धे पशुपतये निरु-
प्येति वचनं पशुपतये तां जुष्टं निर्वपामीत्येवं निर्गणप्रोक्तवणे कुर्यादित्येवमर्थम् । एवं वृता आदिष्टमन्त्रेषु पाकयज्ञेषु निर्गणप्रो-
क्षणे तूष्णीं भवति इति ज्ञापितं भवति । स्थालीपाकमिति द्वितीयानिर्देशेऽपि सर्वहुतसाधुङ्गा न कार्यो । अथ दधिसक्तं जुहोती-
त्यत्र हुता दधिसक्तं प्राप्तेति शेषभाष्यदर्शनात्स्थालीपाकमित्युक्ते स्थालीपाकस्यैकदेशमित्यर्थः । जुहुयुरिति बहुवचनं गृहिणा होमे
क्रियमाणे पुत्रादयो गृह्णाः समन्वारमेरुभित्त्येवमर्थम् ॥ अत्र भगवान्—‘यत्कर्म प्रवितं तस्य प्रयोगोऽत्र निरभ्यते । पूर्वेषुब-
लेपदैरलंकृत्य निवेदनम् ॥ प्रभातफालेऽथ ताता शुक्लाम्बरधरो भवेत् । प्रातरौपासनं हुत्वा तस्मिन्प्रातः पुरस्तनम् ॥ अन्ना-
धानादिकं तत्रं प्रणीतासादनावधि । हुत्वा च पशुपत्यर्थं चरुमुक्तप्रकारतः ॥ परान्देशपि तत्र चामाज्यसंस्कारपूर्वकम् । आज्यमा-
गान्तमाचार्यस्तवदाय चरं ततः ॥ मन्त्रमुत्सा पशुपतय इत्यादि जुहुयात्पुनः । पुरस्कृत्यात्र जुहुयुः शुचिबामव इत्यपि ॥ होमस्य
चतुर्कथं तथैतः पुत्रादयोऽपि च । ताता शुक्लाम्बरधरा भूत्वा प्रयतमानसाः । अन्वारमेरुर्नृत्वासीत्त्यावदन्तिके’ इति ॥ का-
रिका—‘अधोपस्तरणाद्यन्यः क्रूरोति गृहिणोऽञ्जली । द्रवत्वेन सुबेणैव घृपातकमवधति ॥ जुहोत्यञ्जलिना चैनद्गन् मे पूर्व्यता-
मिति । हविर्द्वैकदेशाभ्यां स्थिरकृत्स्नात्समापयेत्’ इति ॥ इदमत्र गृह्यम्—‘घृपातकमञ्जलिना जुहुवाद्गन् मे पूर्व्यतां पूर्णं मे
मोपसदत्पृपातकापसाहे’ति ॥ अस्मार्थः—‘पयसाञ्चे निषिक्तं तु तत्पयः स्नात्पृपातकम्’ । उपस्तरणाभिधारणे त्वर्थोद्वन्यः क-
रोति । घृपातकं सुबेणावधति । धानावदस्य संस्कारः । ‘सर्वत्र द्रवद्रव्याणि सुबेणावधेत् । कठिनानि तु हस्तेन । सधितिना पशु-

मि'ति तद्विदः । चरोः पृषातकावावदाय स्विष्टकृतं हुत्वा होमक्षेपं समापयेदिति ॥ यदाह भगवान्—'ऊनं मे पूर्यतां पूर्णमित्युपक्रमसंप्रतम् । पृषातकाय स्वाहेति पर्यन्तमयमादितः ॥ उदीर्याञ्जलिना पथाञ्जुहुयाच्च पृषातकम् । अञ्जली पाणियुगमस्य विनि-
योगाददोमि च । धानाहोमावदानं स्वात्कृतोपस्तरणादिकम् । क्षीरेण यद्वृतं मिथं तत्पृषातकमुच्यते ॥ तत्सौविष्टकृतान्ध्र्यं तन्त्रं परिममापयेत्' इति । इदमपि कर्माभ्युदयिकश्राद्धपूर्वकं कुर्यात् । एतत्प्रकारस्तु इद्विश्राद्धप्रकरणेऽप्याभिरुक्तः ।

अथ मन्त्रार्थः—यद्युपतये ब्राह्मणाद्याः स्वावरान्ताः पञ्चवः तेषां पत्नी रक्षिता । 'स यथावत्पशून्पतिरिति तैश्च यद्रमते पुनः । तेषामपि पतिर्यः स तस्मात्पशुपतिः स्मृतः' इति महाभारतम् । तस्मै शिवाय शिवः शान्तो निष्कलः शिवः यरो वा शिव एको ध्येयः शिवः शंकरः । सर्वमन्यत्परित्यजेदित्याथर्वणिकायां गाथायामामनन्ति—'समेधयति यन्त्रित्यं सर्वार्थान्सर्वकर्मसु । शिवमिच्छन्मनुष्याणां तन्मादेव शिवः स्मृतः' इति महाभारती । तस्मै शंकराय श्रीं सुखं तत्करणशीलाय । 'पयस्ववनयेदाज्यं तत्पृषातकमुच्यते' इति छन्दोगाः । तद्योगादेव पृषातक इति शब्दराजः (?) । ऊनं ग इति । यन्मे ऊनं मयाकृतेषु तत्पूर्यताम् यत्पुनः पूर्णं तन्मे मोपसदत् । 'पदं विशरणगल्यवसादनेषु' इति धातुः । मोपसदत् क्षीणं माभूत् । पृषातकयोगादेवेति पृषातकशब्द इत्युक्तं तस्मै स्वाहेति । इति मन्त्रार्थः ॥

अथ प्रयोगः ॥ आश्वयुजमासे पूर्णिमास्वामाथपुजीकर्म कुर्यात् । पूर्वेष्टुर्गजमान उपलेपाद्यैर्निवेशनमलंकृत्य भूमिं समवधाय पवित्रे नम्रं धारयेत् पवित्रमन्त्र इत्यादि । अनयोर्ब्रह्मा क्रपिः दृढस्पतिर्देवता जगतीछन्दः आभ्यां पवित्रं धृत्वा प्राणानावम्य दे-

शकालसंकीर्तनान्तरं मम स्त्रीपुत्रादिसहितस्य न्यूनापेक्षितवियथसंपूर्णतापूर्णानिवसादनसिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं नित्यविधिरूपमात्रपुञ्जीकर्माल्पं कर्म करिष्ये इति संकल्प्य । अस्मिन्नाद्ययुजीकर्मणि देवतापरिग्रहार्थमन्वाधानं करिष्य इत्यादि चक्षुषी आज्येनेत्यन्तदुस्तता । ग्रथानन्देवं पशुपतिं चक्रद्रव्येण पृषातकं पृषातकद्रव्येण श्रेयेण स्विष्टकृत्वमित्यादि सद्योयक्ष्य इत्यन्तमुक्तत्वा समिद्धमन्वावाभाय परिमयूहनादिपूर्णपात्रनिधानान्तं कृत्वा प्रत्यगन्नेः शूर्पं निधाय पवित्रवति शूर्पे पशुपतये सा जुष्टं निर्दिशामीति चर्चार्थं चतुरो मुष्टीभिरुप्य तत्संख्यया श्रोक्ष्यावपातादिचक्रग्रणान्तं कृत्वा आज्यमिन्ध्रं ययध पृषातकं नाम हविरन्तरमुत्पाद्याज्यं संस्कृत्य पृषातकवचभ्यां सह पर्यमिक्तत्वाज्योद्भासनाद्याल्यभागपर्यन्तं कर्म कृत्वा मुतादिभिरन्तराश्वो निधिवच्चतमवदाय पशुप-तपेक्षिरायशंकरायपृषातकायस्वाहेति हुत्वा पशुपतयेक्षिधायशंकरायपृषातकायेदंनममेत्युद्दिश्य त्यजेत् । अथ यजमानाज्जलान्य उपस्तीर्य जुवेणैव पृषातकं क्षिरवदायामिषार्घ्यं यजमानोऽज्जलिर्नैव ऊनं मे पूर्यतां पूर्णं मे गोपसदस्पृषातकायस्वाहेति हुत्वा पृषात-कायेदं नममेत्युद्दिश्य त्यजेत् । ततो हविर्द्रव्यैकदेशाभ्यां स्विष्टकृतं हुत्वा होमश्रेष्ठं समापयेदिति ॥ इति श्रीमद्यजुर्वेदसंहिते प्रयोगपा-रिजाते पारुषद्वकाण्डे आध्यायजी कर्मप्रकरणम् ॥

अथाग्रयणम् ॥ आग्रयणं पदं यस्य प्रयच्छन्ति समुत्सकाः । मुनयो मनसा सक्ताः स नृसिंहः प्रसीदतु ॥ अथाग्र-यणमुच्यते । तत्र कारिका—‘अथवाग्रयणं नाम पर्वाणि साचदुच्यते । पूर्णपात्रनिधानान्तपन्नाधानादि पूर्ववत् ॥ निर्वपश्रो-ध्वने तूर्णां भवेतामत्र कर्मणि । कृताव्यभागपर्यन्तमत्र धानादिपूर्ववत् ॥ तिस्रवर्वाहुतीर्हुत्वा सञ्चरित्यादिभिस्त्रिभिः । स्विष्ट-

कस्त्यपरोरेकदेशं सन्ने निधाय च ॥ प्रजापत्यादिग्रन्थेण दक्षिणेनाभिमुख्यं ताप् । भद्रं न इति तु प्राभात्याचामेवाभिमा-
त्मनः । आलमेगोपविष्टस्तु तत्रैवागोसिमङ्गतः ॥ पत्नी तु मध्यमहविःशेषं आस्तात्यमन्त्रकम् । परिपेचनपर्यन्तं होमशेषं समाप-
येत् ॥ इदमाग्रयणं क्षुपिचैतायामादितान्तः । एवमाग्रयणं भोक्तव्यं इति ॥ इदमन्त्रं गृह्यत्—‘सजूर्ऋतुभिः सजूर्विधाभिः सजूर्-
रिन्त्रग्रिभ्योऽस्याह । सजूर्ऋतुभिः सजूर्विधाभिः सजूर्ऋतुभिः सजूर्विधाभिः सजूर्ऋतुभिः सजूर्विधाभिः सजूर्विधाभिः सजूर्-
स्यादेत्यादितान्तेराग्रयणस्यालीपाकोऽनादितान्तेरपि शालावी’ इति । अस्यार्थः—अविद्येपादादितान्तेरपि सिध्यति श्रवणाकर्मादिवत् ।
आदितान्तिग्रहणं किमर्थम् । भूमः । आदितान्तेराग्रयणान्तरस्य विहितत्वादेतदाग्रयणं न प्राप्तोति तस्मादादितान्तिग्रहणम् । अयं
चापत्कृत्यो द्रष्टव्यः । इदं च अस्य श्रेतावां भवति नोपासने सप्त साधयिष्यामः । आद्यान्तरे दृश्यते—‘गार्हपत्ये स्थालीपाकं अय-
पिताग्रयणदेवताभ्यः स्विष्टकृत्तुर्वाभ्यः’ इति । तस्मात्तस्मात्तायामिति सिद्धम् । इदं विधानं पारुषद्वयमस्मात्पर्यं । अनादितान्तेरिति
अनादितान्तेरप्याग्रयणं कार्यम् । तत्र शालावी भवति । शालाविर्नाम ओषासनः । तर्हि शालाविग्रहणमपार्थक्यम् । सत्यम् ।
नियमार्थं तु तत् अनादितान्तेरेवीपासने इति । तेनादितान्तेरेवेतायामिति सिद्धम् । स्विष्टकृतं हुत्वा चरोरेकदेशं गृहीत्वा सत्ये
पाणी ठत्ता दक्षिणेनाभिमुख्येन प्रजापतयेत्येति मन्त्रेण । तत्रो मद्राव्यः श्रेय इति श्राव्यं तत्र आचम्य तत्रैवासीनो नाभिमात्म-
नेन-अगोसि प्राण इति । पत्नी तु मध्यमहविःशेषं श्रात्राति तृणीम् । होमशेषं यमापयेत् । एतस्याग्रयणमाग्रयणद्वयेऽपि भवति ।
गौरुपर्याभिः सम लिखितम् । इदं चाग्रयणं यदा वर्पसा तृप्तिः साचदा भवति शरदीत्यर्थः । तत्राच वचनम्—‘अरदि मीहिनि-

र्यजेते'ति । तत्रच पर्वणि भवति । यवाग्रयणं तु न कार्यम् । श्यामाकैस्तु अस्तरं कुर्यान्नाग्रयणं दृष्टत्वात् । अपिचात्र समानतन्त्रं कुर्यात्सौम्यं चरुम् । अस्वच नामधेयेन होमः । आग्रयणस्थालीपाक इत्यत्र विक्षेपणसमाप्तः आग्रयणं चासौ स्थालीपाकश्चेति । तत्र स्थालीपाकग्रहणस्यैव प्रयोजनम् अनादितोयैः स्थालीपाक एव कार्यो नाग्निहोत्री वै नानादयित्वेत्ययं पक्षः कार्ये इति । अत्र दृष्टि-
कृता प्राशनभिसम्बन्धं विहितं तस्य सूत्रमूलत्वादविरोधः । इदमत्र सूत्रम्—‘अवान्तरेकायां नित्यं जपपुक्ता सन्धेपाणौ कृत्से-
तरेणाभिमृशेत्त्रज्जापतये ता ग्रहं शुक्लामि मलं धियै मले यज्ञसे मलमक्षायाच । भद्राक्षः श्रेयः समनैष्ट देवास्तयाज्यसेन समक्षीमहि
त्वा । स नो मयोभूः पितृवायिक्षेह शं नो भव द्विपदे शं चतुष्पद इति प्राश्याचम्य नामिमालभेतामोसि प्राण तदहं ब्रवीम्य-
मासि सर्वानसि प्रविष्टः । स मे जरां रोगमपबुध छरीरादमाम एषि मा मृधाम इन्त्रेत्येतेन मयिणो भक्षान्सर्वत्र नयभोजन' इति ।
पुनस्तैनैव छरीरित्यर्थ इत्युक्तं तस्य आपस्तम्बसूत्रमूलत्वात् । तथाच श्रुदि ग्रीहिभिरिति यजेतेति श्लेषः । तत्र पर्वणि कार्यं अमा-
वास्यायां पौर्णमास्यां चेति तेनैवोक्तत्वात् । स्मृत्यर्थसारे तु तत्र कर्मणि कृत्तिकाप्रथमं विद्यासे उच्यते तानि देवनक्षत्राणीति ॥ अत्र
भगवान्—‘कर्तुमाग्रयणे..... । ऋतिग्रहव्याघ्रभावेन तस्य कल्पोऽयम्युच्यते ॥ प्रज्वाल्य माईषत्प्याग्निं तदन्वाधान-
पूर्वकम् । यवध्रपणपर्यन्तं तन्वं कृत्वा पुरस्तनम् ॥ पश्चादाहवनीयाग्निमपि प्रज्वाल्य तत्र तु । अन्वाधानं विधायाच कृत्वा परित-
भूहनम् ॥ परिलीर्यं च पर्युह्य तमप्यग्निं यथाविधि । ततोऽग्नैर्गर्हपत्यस्य समीपाद्गर्हिरादिकम् ॥ होमोपकरणं सर्वं समादाय घृ-
थकथरु । अग्रेराहवनीयस्य पार्श्वेनास्य यथाक्रमम् ॥ तस्मिन्नाहवनीयाग्नौ परित्यधाधानपूर्वकम् । जान्यभाचविधानान्तं पुरस्तन्वं

विधाय च ॥ ततोऽवदायावदानधर्मेण हविषः शुचिः । सजृम्भेभिरित्याद्यैस्त्रिभिर्भैर्यथाक्रमम् । हुत्वा स्विष्टकृदूर्ध्वं च तत्रं परिममापयेत् ॥ अनाहिताग्निरप्यग्निं विहर्योपासनं ततः । स्थालीपाकप्रकारेण चरुं पक्त्वाऽवदाय च ॥ एतैरेव त्रिभिर्भैर्यैर्हुत्वा स्विष्टकृदादिकम् । कृत्स्नोपरिलनं तत्रमथाब्जं हुतत्रेपितम् ॥ वैश्वदेवावशिष्टं च पात्रे निक्षिप्य कुत्रचित् । तत्पात्रमग्नसहितं सन्ध्ये पाणी निधाय च ॥ तत्प्रजापतयेत्याचं मन्त्रमुच्चार्य पाणिना । दक्षिणेनाभिमुश्याय मद्राग्नः श्रेयआदिकम् ॥ उच्चार्य मन्त्रं प्राच्या-
अमाचम्य द्विरतन्द्रितः । अमोसि प्राण तदृतं प्रवीमीत्येवमादिकम् । मन्त्रमुच्चार्य हस्तेन नाभिदेशं परामृशेत्' इति ॥ एतदाग्न्य-
यणमापत्काले मलमासेऽपि भवतीत्युक्तं चन्द्रिकायां शुक्लपरिशिष्टे—'अवपट्टारहोमश्च पर्व चाग्रयणं तथा । मलमासेऽपि कर्तव्यं
काम्या इदीर्विषर्जयेत्' इति । अवपट्टारहोमोऽत्र औपासनवैश्वदेवादिकः । पर्व दर्शपूर्णमासौ पार्वणस्थालीपाकश्च । आग्रयणमा-
ग्रयणेष्टिः । यद्यप्याग्रयणं 'वर्षासु इयामाकर्ष्येजेते' तिमासद्वयात्मकवर्षारूप्यतौ विहितं, मलिन्दुचमासेऽपि तत्कालासंभवादनन्यगतिकं
न भवति तथापि दुर्भिक्षेण इयामाकष्यतिरिक्तधान्यासंभवे जीवनार्थं नवइयामाकाचमोजनमप्यकृताग्रयणेन न कर्तव्यमि-
त्यग्रयणानुष्ठानं जीवनार्थमावश्यकमिति युक्तमाग्रयणं तथेति । यदाहुः—'दुर्भिक्षायदावश्यकं तदाधिकनासेऽपि इयामाकाग्रयणं
कर्तव्यम्' । अनेनैवाभिप्रायेण पैठीनसिना—'संक्रान्तिरहिते मासि कुर्वोदाग्रयणं नवे'ति विकल्प उक्तः । इदमपि कर्माभ्युदधिक-
आदरूरकं कुर्यात् ॥ ॥ आग्रयणेष्ट्यकरणे प्रायश्चित्तमुच्यते ॥ तत्र कारिका—'अकृताग्रयणोऽक्षीयाचवाञ्च यदि वै ततः ।
विधानराय कर्तव्यश्चरुः पूर्णोद्भूतिस्तु वा' इति ॥ अत्र ब्राह्मणम्—'तदाहुर्वै आहिताग्निराग्रयणेनानिष्प्र नवाचं प्राक्षीयात्का तत्र

प्रायश्चित्तिरिति सोऽग्नये वैश्वानराय द्वादशरूपालं पुरोक्षाद्यं निर्वयेत्तस्य याज्यानुवाग्नये वैधानतो जनीजनत्पृष्टोदिविष्टो अग्निः पृथिव्यामित्याहुतिं राहवर्नीये छुद्रयादग्नये वैश्वानरायसाहेति ता तत्र प्रायश्चित्तिः' इति ॥ तथाचापस्तम्भः—'वैश्वानरं द्वादशरूपालं निर्वपेद्यदकृत्वाग्रयण आदितानिर्वात्रस्याश्रीयादेवेभ्यो भागं परिक्षुप्तमद्यादार्तिमाच्छेत्' इति ॥ ऋग्विधानेन—'समिन्द्रायामग्नें च वर्षेयं जपेच्छतम् । आग्रयणं यदा न्यूनं तदा संपूर्णमेव तत्' इति ॥

अथ मन्त्रार्थः—सञ्जूर्नेत्युभिरिति । 'छुयी प्रीतिसेवनयोः' सहपूर्वे क्तिप् उदुम्बर्यादिषु(?) सञ्जः सहार्थ इति पाठात् गतिसंज्ञा सहस्र सभापथ 'ससञ्जो हः' इति रुलम् । सहप्रीयमाणभ्यां ततश्च सह ऋतुभिः । ऋतवोमि हि प्रीयन्ते अस्मास्विन्द्राग्नी इत्युतव इति । विधीयन्त इति विधाः द्युतिस्मृतिलक्षणाः क्रियाः ताव प्रीयन्ते अस्माभिरिन्द्राग्नी इति द्वितीयम् । तृतीयं सञ्जूरिति पदमतिरिच्यते तदन्वयाभिध सह प्रीयमाणभ्यामिति गम्यते । सर्वान् सञ्जूरिति चतुर्थोद्विचनं छान्दसम् । एवंभूताभ्यामिन्द्राग्निभ्यां स्वाहा । एतेनोत्तरमर्चौ व्याख्याता ॥ प्रजापतय इति—भास्वद्रव्यं प्रत्युच्यते हे प्राश्य, त्वामहं प्रजापतये प्रजापतिरन्तरात्मा तस्मै शुलत इति ग्रहः यवा इन्द्रमात्रादिसोमग्रहः तादृशं शुक्लामि अभिमृशामि । किमर्थम् । मलं ध्रियै संपत्पादय । शं नो मव द्विपदे शं चतुष्पदे चतुष्पदान्चचनदयः श्रन्दाः प्रसिद्धाः । यद्वसे अन्नावाय अन्नदनाय ॥ भद्रान्न इति । पितुरित्यन्ननाम । हे पितो, त्वा त्वां वयं समदीमहि । 'अश्रूद् मौजने' व्यत्ययेनात्मनेपदं लट्ठर्थे लिट् । समग्नीमः । अतश्च त्वया अवसेन 'अव रक्षणे' औणादिकः सेनप्रत्ययः । रक्ष । देवाः नोऽस्मान् भद्रान्नश्चत्तान् श्रेयः प्रयुते समनेष्ट । पुरुषव्यत्ययः । समनैषुः । स तं नः अस्माकं मयोयुः

सुखस्य भावयिता आविद्य प्रविष्टः । इहोदरे आविश्य च नः अस्माकं संबन्धिने द्विपदे पुत्रादिरूपाय चतुष्पदे गवादिरूपाय च नृ-
सुखकरो भव ॥ अमोऽसीति—हे प्राणस्यसिहेतो, तं अमोऽसि । अपशब्द आत्मवचनः । 'अन्तरिक्षादम उदेती'त्यादेर्दर्शनात्
'आत्मा पितृस्तत्पूर्वोऽस ओजोवा' इति इत्येते । अमासि सदृशं सत्यं ब्रवीमि । अमासि अमोसि । प्रथमैकवचनसाकारः । आ-
दरायै पुनर्वचनम् । सर्वान्धातून् प्रविष्टोऽसि । स तं मे शरीराकारं रोगं च अपनुय हे अम, आम एधि आत्मैव भव । हे इन्द्र पर-
मैश्वर्यसंपन्न । साम्राज्यादीनामधिपते इति मतान्तरम् । मे इति द्वितीयार्थे पृष्टी । मां माधुर्याः । अन्तर्भावितव्यर्थः । मा मारय ॥
इति मन्त्रार्थः ॥

अथ प्रयोगः—शरदि पौर्णमास्याममावासावां वा पर्वणि तदलाभे कृत्तिकादिविशारान्तेषु देवनक्षत्रेष्वन्यतमनक्षत्रे वाग्रयणं
नाम कर्म कुर्यात् । तत्रायं क्रमः । प्रातरौपासनहोमानन्तरं संकल्पपूर्वकमभ्युदयार्हं कृत्वा पवित्रं समञ्चं घृत्वा प्राणानायम्य
देशकालकीर्तनानन्तरं मम रोगजरानिष्ठितिश्रीर्योगोअप्राप्तिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं नित्यविधिरूपमाग्रयणार्ह्यं कर्म करिष्य इति सं-
कल्प्य । अस्मिन्माग्रयणार्ह्ये कर्मणि देयतापरिव्रहार्थमन्याधानं करिष्ये इत्यादिचक्षुषी आज्येनेत्यन्तमुक्त्वा इन्द्राग्नी विश्वान्देवान्
यावापृथिव्यौ चरद्भ्रज्येण शेषेण स्थिरकृतमित्यादि सवोयक्ष्य इत्यन्तमुक्त्वा तमिद्वयधावाधाय परिसमूहनादिपूर्वपात्रनिधा-
नान्तं कृत्वा । प्रत्यग्येः शूर्पं निधाय पवित्रवति शूर्पे इन्द्राग्निभ्यां विश्वेभ्योदेवेभ्यो चावापृथिवीभ्यां च प्रत्येकं चतुरभ्यतुरो
नृदानत्रीदिमृष्टीभिरूप्य तत्संख्यया तथैव श्रोक्ष्यावधत्वाद्याज्यभागान्तं कर्म कृत्वाऽवदानघर्मेण च व्युद्धृतादवदायावदाय । सजूर्त्त-

तुभिः सञ्जीयाभिः सञ्जरिन्द्राधिभ्यां स्वाहा । इन्द्राधिभ्यामिदं नमस १ ॥ सञ्जर्मतुभिः सञ्जर्विधाभिः सञ्जर्विश्वेभ्योदेवेभ्यः स्वाहा । विश्वेभ्योदेवेभ्य इदं २ ॥ सञ्जर्मतुभिः सञ्जर्विधाभिः सञ्जर्विधाभिः सञ्जर्विधाभिः स्वाहा । द्यावापृथिवीभ्यामिदं ३ ॥ इति त्रिभिर्मन्त्रैस्त्रिभिर्वाहुतीहुत्वा स्थिरकृतोपानन्तरं हुत्वावशिष्टं सन्ध्ये पाणौ कृत्वा दक्षिणेन पाणिनामिश्रय प्रजापतये त्वा ग्रहं गृह्णामि मम धिये ममं यशसे मममथापाय । ततः । भद्रान्नः श्रेयः सर्वान् देवास्त्वयांजसेन समन्तीमहि त्वा । स नो मयोभूः सि-
तुवार्थिदोह दो नो भव ह्रियं दो चतुपदे ॥ इति मन्त्रेण प्राश्य द्विराचम्य पूर्वोपवेशनस्थान एवोपविश्य । अमोऽसि प्राण तद्वत् ब्र-
ह्ममामासि सर्पानसि प्रविष्टः । स मे जरां रोगमपनुद्य गरीरादमाय एधि मामृथा य इन्द्र । इति मन्त्रेणात्मनो नाभिमालमेत । ततः
पत्नी मध्यमहविःनेपममन्त्रकं प्राश्नीयात् । ततो यजमानो होमक्रेषं परिपेचनान्तं समापयेदिति ॥ इति श्रीमच्छुसिद्दीये प्रयोगपारि-
जाते पाकसज्जकाण्डे द्वाप्तयणप्रकरणम् ॥

अथ प्रत्ययरोहणम् ॥ ये नृसिंह भवञ्जक्तमक्तान्प्रत्ययरोहणम् । उन्नताः संनतीः कुर्युरुन्नतिं ताद्विनीयसे ॥ अथ क्रमागतं प्रत्ययरोहणमुच्यते । तत्र कारिका—‘यस्ये प्रत्ययरोहणम् । मार्गशीर्षस्य मासस्य पौर्णमास्यां च विच्यते । पूर्वेषुर्पा भवेत्तद्वदलंकृत्य निवेदनम्’ इति ॥ इदमत्र गृह्यम्—‘मार्गशीर्ष्या प्रत्ययरोहणं चतुर्दश्यां पौर्णमास्यां वा निवेदनं पुनर्भवीकृत्य लेपनात्तरणोपस्तरणैः’ इति । अस्मार्थः—मार्गशीर्षेण युक्ता मार्गशीर्षी तस्याम् । पौर्णमास्यामिति वर्तते । सामीप्ये चेयं सप्तमी । यथा ‘अग्नीयोमीयेण चर-
न्त्युत्तरवेद्याम्’ इति । तेनापमर्थः—मार्गशीर्ष्याः पौर्णमास्याः समीपे या चतुर्दशी तस्यां प्रत्ययरोहणं नाम कर्म कर्तव्यमिति ।

पौर्णमास्यां वा । मार्गशीर्ष्यमिति वर्तते । अत्रत्यधिकरणे सप्तमी । तेन मार्गशीर्ष्यां पौर्णमास्यां चेति पूर्वोक्तं सप्त विकल्पः । भाष्यकारस्तित्वं विवृतवान्—मार्गशीर्षां पौर्णमासी यस्मिन्मासे स मार्गशीर्षो मासः 'साखिन्यौर्णमासीति संज्ञायाम्' इत्यण् । तस्मिन्मासे भवायां चतुर्दश्यां पौर्णमास्यां धेस्यर्थः । नन्वेवं सति चतुर्दशीद्वित्याद्विः कर्म प्राप्नोति । न । सकृदेव कार्यम् । 'सकृत्कृते कृतः शास्त्रार्थः' इति न्यायात्, चतुर्दश्यामित्येकवचनात्पौर्णमास्या सप्त विकल्पाश्च । नन्वेवमपि शुक्ले कृष्णे वा स्यात् । न । पौर्णमासीसाहचर्योच्छुद्धं द्योति । वा पुनरिति वचनादाश्वयुजीकर्मण्यपीत्यमेवालंकरणमिति गम्यते । नवीकृत्य नवमिव कृत्वेत्यर्थः । तच्चैतदित्याह—लेपनेत्यादि । लेपनं कृत्वानामच्छिद्रीकरणम् । आस्तरणं च तेषामेवाच्छादनम् । उपस्तरणं भूमेः समीकरणम् । नवीकृत्येति वचनादयामार्गशीर्ष्यादीन्यप्युद्धास्यानि । एतावदहनि कार्यम् ॥ अत्र भगवान्शौनकः—'मार्गशीर्षस्य मासस्य पौर्णमास्यामयापि वा । तस्य शुक्लचतुर्दश्या नाम्ना प्रत्यवरोहणम् ॥ शास्त्रान्तरे तु हेमन्तशब्दोपपद्यमुच्यते ॥ अपरसि धारिच्छिन्नस्य वेद्यमनो लेपनादिभिः । कुर्यात्पुनर्नवीकारं पूर्वमेवावधानतः ॥ मृदन्तरेण कृष्यादेर्वारिमिश्रेण शुद्धये । मित्रानां रोपणार्थं च परिमृश्यावल्लेपनम् ॥ छिद्रापिधानवन्मृदा तृणस्तरणमृच्छते । निम्नस्योन्नमनं यत्सात्तदुपस्तरणं मतम् ॥ एवमेतैर्नवीकृत्य निवासं लेपनादिभिः । कटादेः शयनार्थस्याप्यहम्येव विशोधनम्' इति ॥ कारिका—'भास्वत्यस्तमिते कुर्यादन्तराधानादि पूर्ववत् । निर्मापत्रोक्षणे तूष्णीं पयसि श्रपयेत्तरुम् ॥ कृत्वाज्यभाषपर्यन्तयन्वारब्धः सुतादिभिः । अपश्येतेति मन्त्राभ्यां शुद्ध्यात्पाथसाहु-

पाठा०—१ अपामार्गेति पृष्टतमोपपदश्रवणार्थान्नाकदिल्लरपरिज्यायाधामन्मूलान्परिज्यावोद्गास्य मृदन्तरेण मृदसुपस्तिः च तुषेतच्छाद्य भुवं समीकुर्यात् । एवमार्थं च कजरहितधान्यदण्डनिर्मितं कटं निर्मायेत्यादि शेषम् ।

तिम् ॥ जपेदमगमित्याद्यमीशमाणो हविर्बुजम् । उक्ता शिवो न इत्यादि हेमन्तेति पदं सरत् इति ॥ इदमत्र गृह्यम्—‘अ-
स्तमिते पायसस्य जुहुयुः । अप श्वेत पदा जहि पूर्वेण चापरेण च । सप्त च वाल्मीकिभिः सर्वाथ राजवान्धवीः स्वाहा ॥ न वै श्वेतधा-
भ्यागारेऽद्विर्जपान किंचन । श्वेताथ वै दारवाय नमः स्वाहेति नात्र सौविष्टकृदमर्थं नः प्राजापत्येभ्यो भूयादित्यग्निमीशमाणो ज-
पति शिवो नः सुमना भवेति हेमन्तं मनसा ध्यायात्’ इति ॥ अस्यार्थः—अथास्तमिते पायसस्यैकदेशं जुहुदुर्मन्त्राभ्याम् ।
‘तत्कालार्थेन वहुणाः’ इति न्यायादुपलेपायस्तमित एव कार्यम् । बहुवचनं पूर्ववत् । सौविष्टकृदित्यर्थः सर्वत्र । अत्र कर्मणि
यः स्विष्टकृत्स न कार्य इत्यर्थः । अस्त्यग्रग्रहणे प्रधानानन्तरमुच्यमानत्वात्प्रधानानन्तरं स्विष्टकृन्न भवतीत्यर्थः स्वादन्ते च स्वा-
देव । ननु प्रधानाहुत्वनन्तरं स्विष्टकृतः प्राप्तिरेव नास्ति । तथाहि—‘एताभ्यो देवताभ्यो हुता सौविष्टकृतं हुत्वे’त्यत्र सौविष्टकृतं
हुत्वेत्येतदवधारकम् । प्रधानानन्तरं स्विष्टकृतः प्रकृतिवः प्राप्तत्वात् । तत्कुर्यन् ज्ञापयति—अन्यत्र यान्यागन्तूपज्ञानि विहितानि
तत्र तानि कृत्वा पद्यास्तिष्टकृत्कार्यं इति । तर्हि प्रधानानन्तरं स्विष्टकृत्प्रतिनिपेधशङ्कानिबृत्त्यर्थमत्र ग्रहणं कुर्वञ्ज्ञापयति अत्र प्र-
धानानन्तरमन्त्रे वा स्विष्टकृन्न भवतीति । तेनान्यत्र प्रधानानन्तरं वा कर्मणोऽन्ते वा स्विष्टकृदिति विकल्पः सिद्धः । अथवा सौवि-
ष्टकृतं हुत्वेत्येतत्कर्मार्थम् । असति तु तस्मिन् प्रधानानन्तरमेव प्राप्तनादि स्यात् । अत्रच प्रधानानन्तरं स्विष्टकृतः प्रकृतिप्राप्तत्वा-
त्तस्य च प्रतिपेधे सति कर्मण्येव प्रतिपेधो भवति कालान्तरे प्राप्त्यभावात् । एवं च सति अत्रग्रहणं कुर्वञ्ज्ञापयति अन्यत्र कर्मणो
वा स्विष्टकृद्भवतीति । अमयं नः प्राजापत्येभ्यो भूयादित्यग्निमीशमाणो जपति शिवो नः सुमनाः भवेति हेमन्तं मनसा ध्या-

यात् । जपतीति लिङ्गर्थे तद् । अर्थध्यानस्य मुख्यत्वेऽपि शब्दध्यानमेव कार्यमित्येवमर्थ मनोग्राहणम् । मन्त्रमुक्त्वा मनसा हेम-
 न्तशब्दं संबुद्धन्तं ध्यायेन्मन्त्रेण समानाधिकरणत्वायेति ॥ अत्र भगवान्—‘कृत्वा यथार्हमर्केऽस्तं गते त्वौपासनानलम् । विहृत्य
 द्रुताय स्थालीपाकधर्मेण पावसम् ॥ अथयिता चरं होमसमये समुपस्थिते । अन्वारब्धस्तु पुत्रादिरप श्वेत पदा जहि ॥ इत्यादि
 च सिलोक्ताभ्यामुग्ध्यां हुत्वा यथाकथम् । अयामर्थं न इत्याद्यं मन्त्रं वक्ष्यन्हुताशनम् ॥ जपेत्ततस्तु हेमन्तशब्दस्य मनसा ज-
 पम् । संबुद्धन्तस्य कृताय श्वितो नः सुमना भव । इत्येतस्यापि मन्त्रस्य मनसा जपमाचरेत्’ इति ॥ कारिका—‘स्वस्तरं स्य-
 मास्तीर्य पश्चादभेरतः परम् । कत्रोपविश्य च स्योनापृथिवीति जपेद्वचम् ॥ एतदग्रमृति मन्त्रज्ञा जपेयुस्तनया अपि । शयीत तत्र
 सामात्यः प्राग्निवरा उदगाननः ॥ दृष्टिगोऽनन्तरो यो यो जपेष्टस्तद्वच्छयीत सः । यथावकाशमितरे श्वेते तद्वदेव ते ॥ उत्थाय-
 र्यमतोदेवाः प्राञ्जुष्टास्त्रिजपन्त्यथ । ऋचोऽस्ताः प्रथमं पादं जपेद्विद्विणाशुताः ॥ प्रत्यञ्जुष्टा द्वितीये तु तृतीयमुदगाननाः ।
 ततश्च स्विष्टकृद्भर्ज होमशेषं समापयेत्’ इति ॥ इदमत्र रुद्रम्—‘पश्चादग्नेः स्वस्तरः स्वात्पीर्णैस्तस्मिन्नुपविश्य स्योना पृथिवि भवेति
 जपिता संविशेत्सामात्यः प्राग्निवरा उदञ्जुष्टो यथावकाशमितरे ज्यापापुष्यायान्यानन्तरो मन्त्रविदो मन्त्राञ्जपेयुः संहायाऽतो
 देवा अयन्तु न इति त्रिरेता दक्षिणामुताः प्रत्यञ्जुष्टा उदञ्जुष्टाश्चतुर्थम्’ इति ॥ अस्मार्थः—यस्मिन् स्तरणे स्वधं श्वेतं स स्वस्तरः
 स स्वाग्नीर्णो भवति । स्वयेव तमास्तृणीयादित्यर्थः । तस्मिन्ग्रहणममात्यानामपि तत्रैव प्राणार्थम् । संविशेदिति शयीतेत्यर्थः ।
 अमात्याः पुत्रादयो गुणाः । उदञ्जुष्टवचनं दक्षिणामुष्टनिदृष्ट्यर्थम् । तथाच दक्षिणेन पार्श्वेन शयनं भवति । यथावकाशमितरे

इतरे अमात्या यथायकाद्यं प्राशुशिरस उदञ्चुस्राः संविशेयुरित्यर्थः । उत्तरविवक्षाव्यभिदम् । ज्यायान् ज्यायान्वानन्तरः यो यो य-
 माधमाद्दूदतरः स स गृहिणोऽनन्तर संविशेयथायकाद्यं वेति विकल्पः । मन्त्रविदो मन्त्राङ्गपेयुः । तेषां मध्ये ये मन्त्रविदः
 पाठोऽर्थतश्चातारः तै मन्त्रान् अपेयुः । के पुनर्मन्त्राः । सोनापृथिवीत्यारभ्य यक्ष्यमाणा अतोदेवा इत्यादिस्वस्त्ययनपर्यन्ताः ।
 सहायाऽतो देवा अनन्त न इति त्रिः । संहारयक्ष्ण्डः शयिलोऽत्यस्तस्यासने वर्तते । श्रूयते हि 'कलिः क्षयानो
 भवति संजिहानस्तु द्वापरः' इति । अतोदेवा इत्युचं प्राशुस्रास्त्रिपुरित्यर्थः । 'तस्य नित्याः प्राञ्चः' इति सूत्रितत्वात् ॥ एतां दक्षि-
 णाश्रुताः प्रत्यश्रुता उदञ्चुस्राश्चतुर्थम् । एतां अतोदेवा इत्येवाचक्षम् । एतामिति वचनं योगविभागार्थम् । इतरथा त्रिदिशुसा-
 स्त्रिभूयः चतुर्थं चतुर्परं त्रिदिशुस्राः सकृदित्येवमर्थः स्यात् । योगविभागे सति प्राशुस्रास्त्रिः त्रिदिशुस्राः सकृदित्ययमर्थो
 लभ्यते । त्रिदिशुस्राश्च यथासंख्येन त्रीन्यादान्भूयुः । चतुर्थयथनं त्रिरधिकारनिरुत्यर्थम् । सर्वं प्रायश्चित्तादि समापयेत् । ततो
 यथाशान्यं शेरते इति ॥ भगवन्तु—'वधिमार्गो पलाढीर्यथात्ममग्नयेने विना । जग्घां शोभनमास्तीर्ये तत्रास्तिता यथासुखम् ॥
 जपेद्वचमथ सोना पृथिवीत्येवमादिकाम् । जपिता तत्र मार्गादिपुनश्च सह संगतः ॥ श्रयीतोदञ्चुस्रः प्राञ्चां क्षिरा दक्षिणपार्श्वतः ।
 यथानकाशमितरे पात्राद्यास्तत्र शेरते ॥ अनुग्येष्टं श्रयीरंश्च गृहिणोऽनन्तरं सुताः । श्रुहिणोऽनन्तरं ज्येष्ठः संविशेन्नत्र चानुजः ॥
 तदन्वपर इत्येवं क्रमेणान्येऽपि शेरते । ये मन्त्रान्मन्त्रितुं योग्याः स्त्रीचालादिविषर्जिताः ॥ श्रयनादुत्थाय स्थोनापृथिवीत्यादिका-
 मृचम् । जपितोत्थाय श्रयनादासिता प्राशुस्राः सह ॥ अतोदेवा अगन्ताद्यां त्रिर्जपित्वर्चमादितः । पश्चाद्विशो दक्षिणायास्तिस्रः

श्रोत्र्य यथाक्रमम् ॥ पादानुचोऽस्यास्त्रीन्सर्वे जपेयुः सह संगताः । संविद्य संविद्योत्थाय कुर्यान्नुदिशं जपम् । अयचोत्थाय
 शयनाद्विज्याप्रत्यगुत्तराः । विसन्तिसः प्रसिद्धिं प्रतीक्ष्यैव यथाक्रमम् ॥ जपेयुरेतामेवर्चं सकृत्सकृदसिद्धताम् । संविद्य संवि-
 ज्योत्थाय कुर्यान्नुदिशं जपम् ॥ अथोपरिष्टत्तत्रं च स्विष्टकृदोषवर्जितम् । विधाय रात्रिज्ञं तु संविद्यैर्यथापुरम्' इति ॥ का-
 रिता—'यथाशय्यं शयिता ते संगता उदिते रथौ । जपेयुः सूर्ययुक्तानि तद्वत्सस्त्ययनानि च ॥ आनोभद्रा तथा स्वस्ति नो मि-
 मीतां परायतः । संस्कृतेन गृहाग्नेन ब्राह्मणान्भोजयेदथ ॥ ॐ स्वस्ति शुभमिस्तु यता ॐ स्वस्तीति वदन्ति ते' इति ॥ इदमत्र गृ-
 हाय संगम्य । इदानीं संगतिविधानात्पूर्वं यथाशय्यं श्रेयत इति गम्यते । समागम्योदिते आदित्ये सौर्याणि स्वस्त्ययनानि च जपेयुः ।
 सूर्यो नो दिव इति यच्च उदृत्यं जालवेदसं त्रयोदश चित्रं देवानां षट् नमोसि त्रयेति द्वादश एषां सौर्यसंज्ञा । स्वस्तिशब्दवन्ति स्वस्त्य-
 यनानि आ नो भद्राः स्वस्ति नो मिमीताम् परायतो ये दिधिपन्त इत्येतानि गुरुः । शिष्यस्तु चतुर्थं । सहायेति चतुर्थं सं-
 हतं कृत्वा । षतुर्थं यचनाब्धायते प्रतिदिशं सहाय संहाय श्रयितोत्थाय जपतीति । सहाययचनाच्च संवेदनमपि भवति । 'सूर्येदे-
 वत्ययुक्तानि सूर्यो नः पञ्चकं मतम् । उदृत्यं त्रयोदशर्चं चित्रं षट्चर्चमेव च । नमोभि त्रयेति षट्कं द्वादशर्चं प्रचक्षते' इति । सौर्ये-
 युक्तानि दिवेवाध्येतव्यानि । 'अथ सस्त्ययनानीह आनोभद्रा दशर्चकम् । परायतो ये दिधिपमृक्तं सप्तदशर्चकम् ॥ स्वस्तिनोमि-

भीतामिति पञ्चर्चं तु प्रचक्षते' इति । अन्नसंस्कारवचनं चरुशेषाद्ब्राह्मणभोजननिरुत्तर्यम् । तेनानुग्रग्वचनीये चरुशेषादिति सिद्धम् । तदुक्तं—'जयित्वा भक्ष्यमोज्यादि संस्कृत्य गुणवद्बहु । तेन विश्राम्योजयित्वा भुक्तवद्भिस्तु तैरथ ॥ पुण्याहवाचनं कार्यमिति सूत्रपिदो विदुः' इति । वाचयतीति छान्दसम् ॥ अत्र भगवान्—'अथापरेणुलदिते मयै सर्वेऽपि संगताः ॥ सौर्यान्सूर्येन इत्याद्यांस्तथा स्वस्त्ययनान्मपि ॥ तथा स्वस्तिन इत्यादि अपेयुरवधानतः ॥ अथार्घ्यं गुणवत्कृत्वा स्वादु व्यञ्जनसंयुतम् । ब्राह्मणान्मोजयित्वा तैः पुण्याहमथ ज्ञापयेत्' इति ॥

अथ मन्त्रार्थः—अप श्येतेति । श्येतो नाम सर्पराजः । हे श्येत, एता पादेन तदीयेन अप जहि पूर्वेण च अपरेण च । आगमनावस्थायामेवमुच्यते । तत्र हि पूर्वपरीभूतो पादौ भयतः । अपहन्तव्यमाह । ॥॥ च वासुणीः वक्ष्यसंभन्धिजले भवाः सर्पजातीः । पाशसंहतीरित्यन्ये । न केवलं सत्रिय । सर्वाश्च राजवान्धवीः । सर्वा एव वरुणसंचन्धिनीः सर्पजातीः अपजहि ॥ ॥ न द्वे श्येतथेति—येतथाभ्यागारे तेनाभि निर्गतेन किंचनापि उक्तं अहिर्ब्रह्मपान । वैश्वन्दः पादपूरणार्थः । तस्मै श्येताय दार्वीय, अपवा विदर्बपुत्रो वैदर्बः सएव वैदर्बः छान्दसो दीर्घः । इत्स्वमेवापस्तम्बीयाः पठन्ति । तस्मै नमाः स्वाहा ॥ ॥ अभवमिति—अग्निमीक्षमाण इतिवचनादाग्रेयं चक्षुः । हे अग्ने, तत्रसादावः असभ्यं अगम्यं भूयत् । प्रज्ञानो पतिः पालयित्वा तं देवता येषां तेभ्यः आज्ञापत्येभ्योऽसम्यमिति ॥ ॥ शिवो न इति—नः अस्माकं शिवः सुतुकरः सुमनाश्च भव । स्योनापृथिवीति मन्त्रस्तु षड्गान्माग्नीप्रकरणेऽस्माभिर्ज्याख्यातः । अतोदेवा इति मन्त्रोऽग्निमुखप्रकरणे व्याख्यातः ॥ इति मन्त्रार्थः ॥

अथ प्रयोगः ॥ मार्गशीर्ष्यां पूर्णमास्यां पूर्वोद्युत्तुर्दशां चा प्रत्यबरोहणं नाम कर्म कुर्यात् । दिनेव निवेशनमलंकृत्य फलर-
हितयान्यवृणनिर्मितं ग्रयनार्थं कटं संपाद्य भास्वत्यस्तमिते सायमौपासनानन्तरं तिथ्यादिसंकीर्तनपूर्वकं भग्नं स्त्रीपुत्रादिसहितस्य
जलसलचरसर्पवाधानिशृत्त्यभयहेमन्तसौमनस्यसिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरश्रीत्यर्थं नित्याविधिलपं प्रत्यबरोहणाख्यं कर्म करिष्य इति सं-
कल्प्य तदङ्गं नान्दीश्राद्धं विधाय । पयित्रयन्त्र इत्याद्यनयोन्नता ऋषिः दृहस्पतिर्देवता जगतीछन्दः । आभ्यां पवित्रे धृत्वा पुन-
र्दशकाली संकीर्त्य समिद्धयमादाय अथ क्रियमाणे प्रत्यबरोहणदोमे देवतापरिग्रहार्थमन्नाधानं करिष्ये । अमिश्रान्वाहितेऽन्नावित्यादि
चक्षुषी आज्येनेत्यन्तदुक्ता प्रधानदेवतां श्रेतं द्विः पायसेन हभस्तद्यहनेन रुद्रमित्यादि सद्यो यक्ष्य इत्यन्तमुक्ता । समिद्धयमाबा-
धाय परिसमूहनाविपूर्णपात्रनिधानन्तं कृत्वा प्रधानदेवतयोद्यतुरथतुरो ग्रीहिमुष्टींस्तूष्णीं निरुप्य तथैव प्रोक्ष्य पयसि चक्षुष्यणाज्य-
संस्कारापाज्यभागान्तं कृत्वा सुतादिभिरन्वारब्धोऽवदानधर्मेण वायसादबदाय । अञ्जप श्वेत यदा जहि पूर्वेषु चापरेण च । सप्त च
वारुणीरिमाः सर्वाध राजयान्यधीः स्वाहा ॥ न वै श्वेतश्चाभ्यागारेऽद्विर्जपान किंचन । श्वेताय वै दार्वीय नमः स्वाहा ॥ इति द्वे आ-
हुती हुता उभयत्र श्वेतायेदं नमस्त्युदिश्य त्यक्त्वा । अभयं नः प्राजापत्येभ्यो भूषादित्यपिमीक्षमाणो जपिता । शिषो नः सुमना भ-
वेति हेमन्तं मनसा ध्यायेत् । ततोऽब्रेः पश्चात्पलालनिर्मितं ग्रयनार्थं कटं स्वयमास्तीर्य स्त्रीपुत्रादिसहितलत्रासिता सोनान्वाधिवीति
रुचं जपेत् । एतत्पृथुति मन्त्रोच्चारणाहोः स्त्रीबालव्यतिरिक्ताः सोनान्वाधिवीत्यादीन्स्वास्त्ययनपर्यन्तान्मन्त्राञ्जपेत् । ततस्तत्र प्रा-
निद्रा उदनुत्तो दक्षिणपार्श्वेन शयीत । गृहिणोऽनन्तरं यथाज्येष्ठं सर्वे पुत्रपौत्रादयस्तथैव शयीरन् । तत उत्थाप्यासिता प्राप्नुस्वा

जतोदेवा इत्युचं त्रिजपिता पुनरपि तथैव श्रुतितोत्थायासिता दक्षिणाधुराः अतोदेवा इत्युचः प्रथमं पादं सकृजपिता पुनरपि तथैव श्रुतितोत्थायासिता प्रत्यधुरास्तस्या एव ऋचो द्वितीयं पादं सकृजपिता पुनरपि तथैव श्रुतितोत्थायासितोद सुखास्तस्या एष ऋचस्तृतीयं पादं सकृजपेयुः । ततो यजमानः सिष्टकृद्वर्जं होमद्वेषं समापयेत् । ततो यथापूर्वं श्रुतितोत्थाय उदिते सूर्ये कृतनिर्यक्रियाः सौर्योणि स्वस्त्ययनानि च जपेयुः । उदुत्यमित्तित्रयोदशर्चस्य काण्यः प्रस्कण्यऋषिः सूर्यो देवता गायत्रीछन्दः अन्तर्वाथ-वत्सोऽनुष्टुभः । चित्रदेयानामिति पञ्चर्चस्य मूक्तस्याङ्गिरसः कुत्सऋषिः सूर्योदेवता त्रिष्टुप्छन्दः । नमोमित्रस्येति द्वादशर्चस्य मूक्तस्य मूर्यपुत्रोऽभितपाऋषिः सूर्योदेवता जगतीछन्दः दक्षमी त्रिष्टुप् । मूर्योनोदिवस्यात्विति पञ्चर्चस्य मूक्तस्य सौर्यधनुर्ऋषिः सूर्योदेवता गायत्रीछन्दः । आनोमद्रा इति वक्षर्चस्य मूक्तस्य राहगणो गीतमऋषिः विधेदेवादेवता पञ्चाद्याः सप्तमी च जगत्पः षष्ठी पिराद् शेपास्त्रिष्टुभः । स्वस्तिनो मिमीतामिति पञ्चर्चस्य मूक्तस्य अत्रिऋषिः विधेदेवादेवता आद्यास्त्रयस्त्रिष्टुभः अन्त्ये अनुष्टुभौ । परारत इति सप्तदशर्चस्य मूक्तस्य मानवो नाभानेदिष्टऋषिः विधेदेवा देवता जगतीछन्दः अन्त्ये त्रिष्टुभौ । इत्येतानि जपेयुः । ततो यजमानो ब्राह्मणान्संस्कृतानेन स्वादुभ्यञ्जनयुक्तेन भोजयित्वा स्वस्तिवाचयेदिति ॥ इति श्रीमद्वृत्तिर्हीये प्रयोगपरिज्ञाते पाकपञ्चकाण्डे प्रत्यघरोहणप्रकरणम् ॥

इति श्रीमद्वृत्तिर्हीये प्रयोगपरिज्ञाते पाकसंस्थाकाण्डं संपूर्णम् ॥

॥ अथ प्रयोगपारिजाते हविस्संस्थाकाण्डप्रारम्भः ॥

अथाष्टकाविधिरभिधीयते । तत्र कारिका—‘हेमन्तदिशिरास्त्वर्ध्वोः कृष्णपक्षचतुष्टये । अष्टमीव्यथ वैकस्यामष्टम्यामष्टका भवेत्’ इति ॥ इदमत्र सूक्ष्मम्—‘हेमन्तदिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टमीव्यष्टका एकस्यां वा’ इति । अस्यार्थः—‘हेमन्तदिशिरादत्त तत्रापरपक्षाः कृष्णपक्षाः । अष्टका इति कर्मनाम । एतदुक्तं भवति—मार्गशीर्षादिचतुर्षु मासेषु ये कृष्णपक्षाश्चत्वारस्तैषु च याश्चतस्रोऽष्टम्यस्तासृष्टकाः कार्यो इति । ऋतुद्वयमध्ये यदि मलमास आगच्छति तस्मिन्मासे न कर्तव्यमित्येवमर्थं चतुर्ग्रहणम् । अपिच षड्वचनस्य त्रिव्येव चरितार्थत्वाच्चालान्तरवर्धनाद्योर्ध्वमाग्रहायण्यस्तत्र तिस्रोऽष्टका इति तिस्र एव स्फुल्लभि-
पृष्वर्थं चतुर्ग्रहणम् । एकस्यां वा । एकस्यामेवाष्टम्यामष्टकाः कार्योऽथतद्वत्तु वेति विकल्प इति । अथैकस्यां त्रैत्यस्य द्वादस्तकृता व्याख्या लिख्यते—एकस्यां वा एकस्यामष्टम्यां वाष्टका भवति । अत्रापस्त्यम्बः—‘मान्याः पूर्णमास्या उपरिष्टाद्वाष्टकायास्तस्या अष्टमी ज्येष्ठया संवद्यते तामेकाष्टकेत्याचक्षते’ इति । योधावनेनाभ्युक्तम्—‘अथाष्टकाहोमातिलव्येमास्परपक्षस्याष्टम्यां क्रियते एतं माघे एवं फाल्गुने यदि विहृतौ यद्युदये समस्त उपरिष्टान्माध्याः पूर्णमास्या अपरपक्षस्य सप्तम्यामष्टम्यां क्रियेतानि पादध्यामेवे’ति ॥ अत्र श्रीधरीये नारदस्तु—‘स्थूलान्तरवशाद्गुणां निर्द्दुतं च न शक्यते । येः कैश्चित्कारणैर्विद्वान्दद्यात्तत्र वली-
नक्रमान् । प्रोष्टकमिति माघे वा उल्लिख्यमाचयोदितम्’ इति ॥ बृहस्पतिरपि—‘अकृते मासकाले तु थादृकालोऽत्र वक्ष्यते । कन्या-

नयन नित्येन्द्रो नयनप्रणमनि तत्स्थाने एतानि त्रीणि नित्येन्द्रो श्रयेत् । 'ओदनस्तु प्रसिद्धः स्वात्पायसः पयसा मृतः । आदेन-
 म्निमिश्रयत्तु रुमरः परिसीत्तिव' ॥ तिलकृतं च निक्षिप्य मृतो वा रुमरो भवेत्' इति । चतुरिति चतुःशरावपरिमितस्य वा
 पान्यस्य पेषणं कृत्वाऽपूषान्श्रयेत् । अपूषाः पिष्टमयाः । अपूपानां बहुसाधनसाध्यतात् स्वीकर्तृकलाद्य नित्येन्द्रो श्रयणं न संभ-
 नीति गृहमित्रानामेवोपादानमिच्छन्ति । पाशुन्दो विरुल्लभार्थः । पूर्वाणि वा त्रीणि इदं वैकर्मिति । भोजने तु नायं द्रव्यनियमः
 भवेत्तु होम एव । 'अष्टका हि चतस्रः स्युः पूर्वाहानि तथैव च । द्रव्यत्रयसादृकलाञ्छ यथासंख्यसंभारः ॥ प्रत्यष्टकं हि पूर्वेषु-
 ग्रीणि द्रव्याण्यप्यापि वा । अपूपद्रव्यमेकं वा नान्या व्याख्यानकल्पना' इति ॥ अत्राहिताग्निमधिकृत्याह भगवान्—'अत्रा-
 पांशः तद्वत्कृत्वा तन्मोभ्यः सदीप्तिवत् ॥ तत्पिण्डपितृयज्ञस्य प्रकारेण समापयेत् ॥ निमज्जणादि विप्राणामर्घ्यदानावसानकम् ।
 नाः ॥ दक्षिणाधीन्यनादीनि दुर्घात्कर्माण्यनुक्रमान् ॥ पात्रासादनकाले तु तिस्रः स्थालीः पूयस्पृश्यः । आमाद्य तासु शुद्धाञ्च
 कुर्यात् पापनं तथा ॥ चतुर्न्येत्रोन्तर्धं दक्षिणात्रां यथाक्रमम् । तिलाक्षतयुनः एकधरुः कृसर उच्यते ॥ चतुःशरावपरिमित-
 ल-
 नागरेदं कर्मणि' इति ॥ तारिता—'ओदनादशुद्धतुल्य पृष्ठोक्तः पूर्ववद्द्वैतः । सोमायेति द्वयोः न्याने बुलाष्टमिरुदीरताम् ॥
 अपदानादि गृहस्नानादुत्था संपन्नमित्यत्र । उद्धृत्य भुक्तशेषान्नं निदधति चरुये । स्वात्पात्रोत्सर्गपर्यन्तं आदशेन गमयाम्येव'

हविःसं.

अष्टकाश्च

॥ २ ॥

इति ॥ इदमत्र गृह्यम्—‘उदीरतामवर उत्परास इत्यष्टाभिर्दुला यावतीभिर्वा कामयीत’ इति ॥ अस्यार्थः—यावतामवा आभ्य-
कामिरेवंजातीयकामिः पितृलिङ्गाभिः कामयेत् तावतीभिर्जुध्यात् । एतदुक्तं भवति—पिण्डपितृयज्ञविधानेनेष्माधा-
नान्तं कुर्यात् । चरुथपणे विशेष उक्तः । ततो ब्राह्मणपञ्चौषाधान्छादनान्तं पार्वणवत्कृत्वा ओदनादिभ्यस्त्रिभ्योऽक्तमग्न्य-
द्धृत्य हुताक्तं कृत्वागुग्गाप्य अग्नीकरणमग्नयोः स्थाने उदीरतामित्याष्टाभिर्दुलभिर्वा हुला मेखणमनुग्रहस्य ब्राह्मणेभ्योऽग्नदानादि-
ज्ञेयनिषेदनान्तं पार्वणवत्कृत्वा धुक्तवत्सु पितृयज्ञवच्चिनयनादिपात्रोत्सर्गान्तं कृत्वा ततः श्राद्धोपं समापयेदिति ॥ गृह्यपरिशि-
ष्टेऽपि—‘एवमेवान्यएभ्यं पूर्वेषुर्मासिथादानि नयेदस्ति हि तेषु पिण्डपितृयज्ञकल्पः, अवस्ते तत्रत्या होममन्त्रा येभ्योऽन्येषु च-
तुर्वि’ति ॥ अत्र भगवान्—‘होमकालेऽप्यनुगाप्य पित्रर्थान्ब्राह्मणान्ब्रूतान् । उदीरतामित्यादिभिर्निग्मिष्टाभिराहुतीः ॥ अष्टौ
विदध्यात्प्रत्येकमनदाय चरुत्रयात् । यावत्स्यः पितृदवत्स्याः ग्रीणयन्ति पितृनपि ॥ सर्वाभिरेव वा ताभिर्जुध्याद्भक्तिस्ततः । पा-
र्षणश्राद्धवद्विप्रान्मोजयेदविशेषतः ॥ पिण्डग्रदानमग्नृति पितृयज्ञवदाचरेत् । पात्राणि द्विज उत्सृज्य ब्राह्मणान्विसृजेचतः’ इति ॥
अत्र पार्वणश्राद्धवदित्यतिदेशात्मपत्नीकपितृमातामहवर्गद्वयस्य श्राद्धं कर्तव्यमिति सूचितम् ॥ तत्र वचनानि च—‘स्वेन भर्त्रा
मम श्राद्धं माता भुङ्क्ते सदैव तत् । पितामही तथा स्वेन स्वेनैव ग्रपितामही ॥ अन्वष्टकासु शृद्धौ च प्रतिसंबत्सरे तथा । अत्र
मातुः एवम् श्राद्धमन्यत्र पतिना सह ॥ पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा अपि । अविशेषेण कर्तव्यं विशेषाचरकं ब्रजेत् ॥
कर्पूममन्त्रितं सुप्ता तत्राद्यं श्राद्धपोडशम् । प्रत्याब्धिकं च शेषेषु पिण्डाः स्युः पडिति स्थितिः’ इति ॥ इति सप्तमीश्राद्धविधिः ॥

हृन्मगने भानौ कृष्णपक्षे तदेष्ट्ये' इति । एतच्छ्राद्धावस्यकत्वमुक्तं तत्रैव—'कन्याकुम्भगते म्र्ये गितरः प्रीतिसंयुताः । पितृ-
लोकात्ममगान्तिं धूमो तद्भोजनालयम् ॥ शून्यं श्रेतपुरं तावदान्मनीन्तुलगतिः । वसन्ति गोत्रजात्रित्यं तृष्णाश्रमपरिधिताः ।
गन्तात्तर्गप्रगन्तं यथाशक्ति प्रयोजेत्' इति ॥ अधिस्थुतावपि—'माघे भाद्रपदे मासि कुम्भेऽर्कं वापि योपिति । यत्नादेवाष्टकाः
रुपायैः कृष्णपक्षेऽर्पितुंर्धनैः ॥ मिहस्ये मरुत्स्ये वा प्रोष्ठपन्माषमासयोः । कृष्णपक्षेऽष्टकाः कार्वा गृहस्थाद्यैः स्वशक्तितः' इति ॥
अत्र नक्षत्रप्रयोगमाह दृढस्यतिः—'कृष्णपक्षे तु मापल्य मैनाघात्रिकमेतु च । तिथयः सप्तमीपूर्वाः पितृणां प्रीतिदाः सदा'
इति ॥ नृमिदभाह—'माघे ज्येष्ठायुताष्टम्यां विशेषेण फलं भवेत् । ज्येष्ठायोने नवम्यां वा श्राद्धं शुद्धिकरं भवेत्' इति ॥ एका-
ष्टकालक्षणमाह सएष—'माघे मास्यतिने पक्षे तिथिषु त्रिषु देवराद् । एकाष्टकेतिसंख्यास्य शुभकेतोर्मत्वं सिद्धम्' इति ॥ अत्र
भगवान्गौतमः—'माघे मास्यतिने पक्षे याष्टमी गमुपस्थिता । श्राद्धं तत्राष्टका नाम स्रप्यते स्मृतिचोदितम् ॥ तत्कुर्यात्पशुकल्पेन
निर्णयित्ते—अत्र मत्स्यष्टमीनवमीषु श्राद्धग्रवं प्राधान्येनोक्तमिति प्रतिभाति । तथापि पूर्वशुक्लपरेषुः श्राद्धद्वयस्याष्टमीशुक्लीव्य
प्ररुगन्तानस्या एव प्रतिस्तिरत्सरिकवदपरान्नादेः कल्यादिकं विचार्य तदनुरोधेन पूर्वशुक्लपरेषुः श्राद्धं कर्तव्यम् । तथा गृहे दर्श-
नाद्—'पूर्वेषुः पितृभ्यो दद्यादपरेषुः पुत्रभ्यः' इति च । अष्टम्या एव प्राधान्यमाह वोधावनः—'उपरिष्टान्माच्याः पूर्णे-
नात्ता उपरिपुत्रस्य मत्स्यमाष्टम्यां नवम्यामिति विन्यते अपिवाऽष्टम्यामेवेति ॥ अत्र विधेदेवौ कामकायावित्याह सायणीये

शब्दः—‘इष्टिश्चादे ऋतुर्दधावष्टम्यां कामकालकी । नान्वीश्रुते सत्यवम् काम्ये च धूरिलोचनौ ॥ पुरुरवार्र्दनी चैव पार्वणे समु-
पस्थिते । नैमित्तिकं कामकालावेवं सर्वत्र कीर्तयेत्’ इति । अत्र नैमित्तिकं सपिण्डीकरणं ज्ञेयमिति ॥

अथ सप्तमीश्राद्धमुच्यते । तत्र कारिका—‘कार्यं यत्कर्म सप्तम्यां सत्कुर्यात्पितृयज्ञवत् । ओदनं कृसरं चैव पायसं श्रयये-
दित् ॥ एहसिखा उपादेया अपूपान्शुहुवापदि । पूर्वोक्तानां यथासंख्यं द्रव्याणां नेति केचन ॥ ओदनस्तिलमिश्रस्तु कृसरः परि-
कीर्त्यते । तिलस्तुतं विमिश्रिष्य भूतो वा कृसरो भवेत् ॥ कृतेभ्याधानपर्यन्तं पितृयज्ञविधानतः । यासःप्रदानपर्यन्तं श्राद्धं पार्व-
णव्रतवेत्’ इति ॥ इदमत्र गृह्यम्—‘पूर्वेद्युः पितृभ्यो दद्यादेदनं कृसरं पायसं चतुःशरावसा वाऽपूपान्’ इति । अस्त्यार्थः—पू-
र्वेद्युः सप्तम्यामित्यर्थः । अत्र पितृशब्देन पितृपितामहग्रपितामहा उच्यन्ते । अन्वष्टम्ये पितृभ्यो दद्यादित्यस्य चोदनायां पिण्ड-
दाने दृष्टम् । अतश्चोदनाभ्यामान्यादिहापि पिण्डदानं परिगृह्यते । ब्राह्मणमोजनं च कार्यमिति वक्ष्यामः । तेन पूर्वोद्युः पितृभ्यः पि-
ण्डान्मोजनं च दद्यादित्यर्थः । पिण्डदाने इतिकर्तव्यतापेक्षास्ति । इहच तस्यानाम्नातत्वात्प्रकरणान्तरविहितोऽपि पिण्डपितृयज्ञ-
कल्पः परिगृह्यते । श्राव्यते चासौ ब्रह्मीतुं शास्त्रसंयन्धकत्वात् । अपिच अन्यष्टम्ये पिण्डपितृयज्ञकल्पो दृष्टः स चोदनासामा-
न्यादिहापि नमति । अत्रैव तर्हि पिण्डपितृयज्ञकल्पेनेति कम्पाभोक्तम् । स्त्रीभ्यश्चेत्यधिकारार्थं तत्रोक्तम् । सद्य कल्पोऽत्रामौकरणे
पारुपत्यस्य पाथकी भवति एतन्कार्यत्वात् । मोजनं तु पार्वणवद्भवति मोजनेऽपि तद्यस्यापेक्षितत्वात् । तद्य मोजनं पैतृकमेवेति
कृता पार्वणमेव तच्च परिगृह्यते वक्ष्य पैतृकत्वात् । तत्र विशेषमाह—ओदनं कृसरं पायसमिति । पिण्डपितृयज्ञकल्पो भवतीत्युक्तं

तत्रच नित्येऽग्नौ चरुश्रपणमसि तत्स्थाने एतानि त्रीणि नित्येग्नौ श्रपयेत् । 'ओदनस्तु प्रसिद्धः स्वात्पायसः पयसा शृतः । ओदेन-
 स्तिलमिश्रस्तु कृसरः परिक्रील्येत ॥ तिलकटकं च मिश्रिष्य गृध्रो वा कृसरो भवेत्' इति । चतुरिति चतुःशरावपरिमितस्य वा
 धान्यस्य पेषणं कृसाऽऽपूषान्श्रपयेत् । अपूषाः पिष्टमयाः । अपूषानां बहुसाधनसाध्यत्वात् स्त्रीकर्तृकत्वाच्च नित्येग्नौ श्रपणं न संभव-
 तीति गृहसिद्धानामेवोपादानमिच्छन्ति । वाशब्देन चिकल्पार्थः । पूर्वाणि वा ग्रीणि इदं वैकमिति । भोजने तु नायं द्रव्यनियमः
 अपितु होम एव । 'अष्टका हि चतस्रः स्युः पूर्वाहानि तथैव च । द्रव्यत्रयताद्वैकत्वाच्च यथासंख्यसंभवः ॥ प्रत्यष्टकं हि पूर्वेषु-
 स्त्रीणि द्रव्याण्यप्यापि वा । अपूपद्रव्यमेकं वा नान्या व्याख्यानकल्पना' इति ॥ अत्राहिताग्निमधिकृत्याह भगवान्—'अत्रा-
 ष्टकायाः पूर्वेषुः गतम्यां श्राद्धमीरितम् । तत्पिण्डपितृयज्ञस्य प्रकारेण समापयेत् ॥ निमज्जनादि विभ्रणामर्घ्यदानावसानकम् ।
 पार्ष्णभाद्रवत्कृत्वा तवस्तेभ्यः सदीप्सितम् ॥ यथाश्रद्धं प्रदद्याच्च गन्धमास्त्यान्वरादिकम् ॥ तेष्वासनोपविष्टेषु पितृपञ्चोक्तमा-
 र्गतः ॥ दक्षिणाग्नीन्यनादीनि कुर्यात्कर्माण्यनुक्रमात् ॥ पात्रासादनकाले तु तिस्रः स्थालीः पृथक्पृथक् । आसाद्य तासु शुद्धाद्यं
 कृत्तरं पायसं तथा ॥ चरुन्पचैर्ग्रीस्तथैव दक्षिणाग्नी ययाक्रमम् । तिलाक्षतयुतः पक्वश्चरुः कृसर उच्यते ॥ चतुःशरावप्रमितैस्त-
 ण्डुलैर्वा गृह्णाग्निना ॥ पकानपूषान्होमार्घ्यं स्त्रीकुर्याद्वा यथारुचि ॥ दीप्तोत्थकश्रणयनप्रभृतीन्मध्यमवितरत् । कर्मणि पितृयज्ञोक्ता-
 न्याचरेदत्र कर्मणि' इति ॥ कारिका—'ओदनादश्मदुल्ल पृष्टोक्तः पूर्वचर्द्द्विजैः । सोमायेति द्वयोः स्थाने हुलाष्टामिरुदीरताम् ॥
 अश्वदानादि तद्वत्स्यादुवसा संपन्नमित्यथ । उद्धृत्य शुक्तशेषान्नं निदधाति चरुत्रये । स्वात्पात्रोत्सर्गपर्यन्तं श्राद्धशेषं समापयेत्'

इति ॥ इदमत्र शृणुम्—‘उदीरतामिरा उत्तरास इत्यष्टाभिर्दुसा यावतीभिर्वा कामधीत’ इति ॥ अत्यार्थः—यावतीभिर्वा अधि-
कामिरेजंजातीयकायिः पितृदिग्नायिः कामवीत कामयेत् तावतीभिर्दुयात् । एतदुक्तं भवति—पिण्डपितृयज्ञविधानेनेमाथा-
नान्ते कुर्यात् । चरुभरणे विशेष उक्तः । ततो ब्राह्मणपञ्चीचापाच्छादनान्तं पार्वणवत्कृत्वा ओदनादिभ्यस्तिस्रोऽक्तमन्नमु-
दृत्य पृताक्तं कृतानुज्ञाप्य अग्नौकरणमन्नयोः प्याने उदीरतामित्यष्टाभिर्धनुर्दशभिर्वा हुता मेक्षणमतुग्रहस्य ब्राह्मणेभ्योऽन्नदानादि-
शेषनिवेदनान्तं पार्वणवत्कृत्वा शुक्लस्तु पितृयज्ञवभिनयनादिपात्रोत्सर्गान्तं कृत्वा ततः श्राद्धशेषं समापयेदिति ॥ गृह्यपरिशि-
ष्टेऽपि—‘एवमेवान्यदृगं पूर्वेषुमांसिभ्रादानि नयेदस्ति हि तेषु पिण्डपितृयज्ञकल्पः, अतस्ते तत्रत्या होममन्त्रा येभ्योऽन्येषु च-
तुर्थ्येति ॥ अत्र भगवान्—‘होमकालेऽप्यनुज्ञाप्य विप्रयोन्नाद्यणानृतान् । उदीरतामित्यादिभिर्ऋगिरष्टाभिराहुतीः ॥ अष्टौ
रिरभ्याम्रत्येकमनदाय चरुगयात् । यान्त्याः पितृदेवत्याः प्रीणयन्ति पितृनपि ॥ सर्वोमिरेव वा तामिर्दुष्टयाद्भक्तिस्तत्तः । पा-
र्षणभ्रादरादिप्रान्मोजयेदपिशेषतः ॥ पिण्डप्रदानप्रभृति पितृयज्ञवदाचरेत् । पात्रापि द्विष्ट उत्पृष्ट्य ब्राह्मणान्विबुज्जेत्ततः’ इति ॥
अत्र पार्वणश्राद्धरदित्यतिदेशात्पत्नीरुपितृमातामहर्गर्भवस्य श्राद्धं कर्तव्यमिति नूचितम् ॥ तत्र वचनानि च—‘स्वेन भर्त्रो
ममं श्राद्धं माता शुद्धं मंदव तव । पितामही तथा स्वेन स्तेनैव प्रपितामही ॥ अन्यष्टकसु शुद्धौ च प्रतिसंवत्सरे तथा । अत्र
मातुः पृथक् श्राद्धमन्यत्र प्रतिना नष्ट ॥ पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा अपि । अविशेषेण कर्तव्यं विशेषाच्चरकं ब्रजेत् ॥
कर्तृगमयितुं सुगता तत्रापं श्राद्धयोद्धयम् । प्रत्यादिदकं च शेषेषु पिण्डाः स्युः पठिति स्थितिः’ इति ॥ इति सप्तमीश्राद्धविधिः ॥

नमिदादिशुद्धान्तस्यैव त्रयं चिदाचक्राः एवं मन्त्रा अपीति । एवमुचरेद्भ्यापि पक्षेषु योज्यम् । एवं देवताविप्रतिपत्तौ सत्त्वां हृशब्दं प्रयुक्तवान् । नहुदेरत्ये तत्रयेन पक्षो युक्तः लक्षणाद्याथयणे कारणभावादिति ज्ञापयितुम् । प्रयाजेषु तु कारणं निरुक्ताद्विज्ञेयम् । पशुकल्पेनेत्यादि । पशुकल्पेनेति वचनं प्रोक्षणप्रतिपेयः पशुकल्पैव प्रोक्षणस्य भवति न पशुद्वयतस्थालीपाकप्रोक्षणस्येत्येवमर्थम् । संज्ञयेत्यनुवादः । उत्तिष्ठेति वचनमुत्तिष्ठ सर्वदाजन्यैव तेषां शुद्ध्यादित्येवमर्थम् । तेनाभ्यादिनामधेयेन होम इत्याद्याः कृत्वा निरन्ता भवन्ति ॥ अत्र भगवान्—‘अथापरेपुरष्टम्यामष्टकाश्वादमाचरेत् । संनिधाप्य द्विजान्भोक्तुं भद्राभ्युक्तान्निमन्त्रिष्वन् ॥ तन्तुर्पात्पशुकल्पेन स्थालीपाकरूपेण वा । स्थालीपाकरूपेण करणे तु पुरस्तन् ॥ तन्ममीपासने कृत्वा प्रणीतासादनावधि । मन्त्रम्यदैपतानां तु निरूप्य प्रतिदैपतम् ॥ चतुरधतुरो मुष्टीप्रोक्षणं च यथापुरा । तृणीं कृत्वा समोच्याग्रौ श्रपयित्वा यथाविधि ॥ निषास पग्निमेऽप्लवं गहिंम्येन चकं ततः । आज्यसंस्कारपूर्णं तु पुरस्तत्त्वं समाप्य च’ इति ॥ फारिका—‘अयेनयेत्पृथ्वी द्वे तु पद्म प्रीष्मादयन्तथा । अविद्यावप्यो मन्त्रः सौत्र एकश्रुतिर्भवेत् ॥ ततः स्विष्टकृतं हुत्वा होमशेषं समापयेत् । तथाश्छादनदानानन्तं भ्रातृ पार्श्वपद्मेव ॥ उद्धृत्य भोजनार्थाद्वा द्वे हुत्वाच पाणिषु । सोमायेति तु मन्त्राभ्यां मेषणेन करेण वा ॥ एकैकामाहृति कैचिद्विष्टुर्गन् प्रदुदति । प्राशितेषु हुतेऽप्यग्नेऽन्यदन्नं ददात्यथ ॥ उदीच्याः प्राहुरीन् न प्राश्नीयात्करे हुतम् । निधाय तदुत्तं पात्रेऽप्यग्न्योपनिवेदिति ॥ संपन्नचक्रान्तं स्याच्छेषं पिण्डार्थमुद्धरेत् । ब्राह्मणानां समीपे तु पिण्डनिर्वापणं भवेत् ॥ न कार्यमग्निं प्रत्येषादित्याद्यन्तु कर्मणि । प्राशयेन्मध्यमं पिण्डं श्राद्धशेषं समापयेत् ॥ अन्यष्टमं च पूर्वमुर्मोक्षिमसि च पार्श्वे

णम् । चतुर्थे च विहोयः स्वारिपण्डांथाग्रिममीपतः ॥ काम्यमभ्युदयेऽष्टम्यामेकोदिष्टं तयाष्टमम् । चतुर्थेऽङ्गु करे होमः पिण्डाग्नौ
 द्विजान्तिके ॥ पिण्डनिर्वपणं केचित्रेऽन्त्यत्र चतुष्टये' इति । इदमत्र गृहम्—'अथावदानानां स्थालीपाकस्य चाग्ने नय गुपया
 राये अस्मानिति द्वे । ग्रीष्मो हेमन्त ऋतवः श्रिता नो वर्षाः श्रिता नो वर्षाः श्रिता नो वर्षाः श्रिता नो वर्षाः श्रिता नो वर्षाः श्रिता नो वर्षाः श्रिता नो वर्षाः
 दीर्घमायुः स्थाहा ॥ सान्ता युधिवी श्रिमन्तविरिधं योनों केव्यमयं नो अस्तु । श्रिता दिशः प्रदिश उदिशो न आपो विष्टुतः परि-
 पान्तु सर्वतः स्थाहा ॥ आपो मरीचीः प्ररहन्तु नो पिषो धाता मसुद्रो वरन्तु पापम् । भूतं भविष्यद्भयं विधमस्तु मे प्रम्या-
 निष्टुतः स्वाराधराणि स्थाहा ॥ विश्व आदित्या यमवय देवा क्त्रा गोसारो मरुतः सदन्तु । ऊर्जं प्रजापमृतं विन्यमानः प्रजाप-
 तिमपि परमेष्ठी वचातु स्थाहा ॥ प्रजापते न सदेवान्यन्यः सोविष्टकृदष्टमी ब्राह्मणान्भोजयेदित्युक्तम्' इति ॥ जस्वार्धः—स्थाली-
 पाकश्चेदनात्र द्वयं गृह्यते । एकयचनं जाल्यमिप्रायम् । तेनायमर्थः—यद्यत्र स्थालीपाकस्तानदानानां च स्थालीपाकान्तरस्य चेतै
 सप्त होममन्त्रा भवन्तीति । सोविष्टकृत्यष्टमीति । अष्टमीग्रहणं सर्वदा विष्वपि इयमादुतिरष्टमी भवतीत्ययमर्थम् । तेन मन्त्रैरेव होमो
 न कदापि नामधेयेनेति सिद्धम् । अपिच यदा यद्यङ्गभूतः स्थालीपाकः पृथग्यूपते तदा स्विष्टकृदपि पृथग्यूपमित्येवमिदं प्रदर्शितं भवति ।
 नयवच पृथग्यूपोमे भिष्टकृदपि पृथग्यूपम् । पृथग्यूपोमे हि अगदानानां गता स्थालीपाकस्त च यत्त ततः सोमिष्टकृती पञ्चदशी स्थाव ।
 सहस्रशे सष्टमी भवति । एवंच पृथग्यूपमिदं पृथग्यूपमिदं वेदितव्यम् । ब्राह्मणान्भोजयेदित्युक्तमिति । ब्राह्मणान्भोजयित्वा स्य-
 रत्ययनं वाचयतीति यदुक्तं तद्विद्व कार्यमित्यर्थः । एतदुक्तं भवति—होमं समाप्य ब्राह्मणपत्नीचाथान्छादनान्तं कृत्वा भोजना-

धौदत्रादुद्धृत्य घृताक्तं कृत्वा पाणौ होमं कृत्वा शुक्लमस्त्यनाचान्तेषु पिण्डान्दत्त्वा स्वस्त्ययनं वाचयित्वा श्राद्धज्ञेयं समापयेदिति । अथरात्रात्रणान्भोजयेत् । इदमनन्तरे कर्माणित्युक्तं यचोक्तं पूर्वदुः कर्म तत्र च भोजयेदित्युक्तं द्रष्टव्यमित्यर्थः । इति श्रब्दोऽन्नभोजनपरामर्शः । इदमष्टम्यां भोजनं श्राद्धमित्युपदेशः । शास्त्रान्तरे च दृश्यते तस्माच्छ्राद्धमिति ॥ अत्र भगवान्—‘ततोऽबद्धाय हविषः प्रक्षिप्याथ सुहोत्यथ । अनुशाप्य च पित्र्यर्थाक्षणानासनस्थितान् ॥ पूर्वमेनेयेत्याभ्यामृग्यां हुत्वाथ तैलिकैः । ग्रीष्मो हेमन्तः सप्तमस्त्ययनं यथाक्रमम् । मन्त्रैश्चतुर्भिः स्वाहान्तर्गृह्णाधीतैः पृथग्पृथग् । प्रजापतेनेत्याध्यान्ता एतैर्मन्त्रैश्च सप्तभिः ॥ हुत्वा यथाविधि गतः त्रिष्टुप्कृत्वा ममम् । कृत्योपरिष्ठात्तत्र च समाप्य च यथाविधि ॥ ततो निमग्नितान्निग्रान्भोजयित्वा यथेप्सितम् । दद्यात्पितृभ्याः पिण्डांश्च पिष्टयज्ञोक्तमार्गतः ॥ इत्याद्यं शुष्टिक्रमो वै निदध्यात्सादरं द्विजः । अद्रव्योऽपि यथाशक्ति कुर्यादेनाष्टकां तृपः ॥ योऽद्यक्तिकृत्सथो कर्तुं दारिद्र्येनाष्टकमिमांश्च । स प्रदद्यादनङ्गहे तृणमप्ययवाधिना ॥ कक्षमेव दहेदेपा मेऽष्टकास्तिनति चिन्तयन् । अष्टकासमये जीमन्त्रवेनानष्टको भवेत्’ इति । अत्र पाणिहोमविधिविशेषस्तत्त्वाद्विज्ञातमिदं व्यपार्येण श्राद्धोक्तो द्रष्टव्यः ॥ इत्यष्टमीश्राद्धविधिः ॥

अथ नवमीश्राद्धविधिरभिधीयते । तत्र कारिका—‘अन्यएक्यं भवेत्कर्म नवम्यां पितृयज्ञतत् । दक्षिणाग्रवणे वक्तिं निधाय ज्वलेयेत्ततः ॥ त्रिः परिष्कीर्य तं दर्भैः समूलैश्च दक्षिणम् । अतिप्रणीतवेद्भ्यं भवेदेयं परिस्तुतिः ॥ अरुमप्यग्निदं कुर्यात्परिस्त-रणमत्र तु । ओदनं कुरमं चैव पायसं त्रययेत्तथा ॥ कुर्वीत दधिगन्धाल्यं मधुमन्थाल्यमेव च । सक्तवो दधिमिश्रास्तु दधि-

मत्याः प्रकीर्तकाः । मधुमन्याः प्रकीर्त्यन्ते मधुमित्रास्तु सक्तवः ॥ अर्पयित्वा चरुन्मौ दधिमन्थानविश्रयेत् ॥ कुर्याद्वैले अ-
 वर्तीर्य सङ्घच्छिन्नद्वयेन ते । अभिगार्थं क्रमेणैतानुद्वासयति पूर्ववत् ॥ मात्रावार्थं पृथक्कुर्यात्कथिपुं सोपयर्हणम् । कृत्वेभ्माधाने-
 र्यन्तं प्रासणानुपवेशयेत् ॥ कौथिद्विप्रान्पितृथादे स्त्रीथादे कांथिदेव तु । नोहेन्माश्र्वर्धपात्रेषु तिलावापे पितृन्यदम् ॥ अर्घ्यप्र-
 दानमन्त्रेषु मात्रादिपदमाशयेत् । वासःप्रदानपर्यन्तं तद्वत्कृत्वोभयत्र च ॥ मधुमन्यहविर्वर्जमुद्धृत्याश्रचतुष्टयात् । अनुज्ञातो
 द्विनैस्तद्वज्रमुयादरदुसिद्वयम् । इविथतुष्टयात्कोचिचिरेऽष्टाहुतीरिह । संपन्नवचनान्तं स्वादन्नदानादि पूर्ववत् इति ॥ इदमन्न
 शुद्धम्—‘अपरेद्युरन्वयवक्यं तस्यैव मांसस्य प्रकल्प्य दक्षिणाश्रवणेऽग्निमुपसमाधाय परिश्रित्योचरतः परिश्रितस्य द्वारं कृत्वा समूलं
 पाद्वैक्षिरपसलैरविभून्वन्यपरिशीर्य हवींभ्यासादयेदोदनं कृतरं पापसं दधिमन्थान्मधुमन्यांश्च पिण्डपितृयज्ञकल्पेन हुत्वा मधुम-
 न्यन्नजं पितृभ्यो दद्यात्’ इति । अस्वार्थः—अपरेद्युरपरस्मिन्नहनि नवम्यामन्वयवक्यं नाम कर्म कार्पमित्यर्थः । तस्यैव मांससेति ।
 योऽष्टम्यां यहुः कृतस्तस्यैव मांसं ब्राह्मणभोजनार्थं प्रकल्प्य संस्कृतेत्यर्थः । भोजनार्थं तु ब्राह्मणान्वरावगतम् । दक्षिणाश्रवण
 इति प्रास्त्रवणनिवृत्त्यर्थम् । उपसमाधयेति व्याख्यातम् । अग्निं तिरस्करिष्यादितिः परिश्रित्योचरतो द्वारं करोति । पुनः परिश्रि-
 तस्येति वचनं परिश्रयणह्यनित्यतज्ज्ञापनार्थम् । अत्रापि पिण्डपितृयज्ञकल्पोऽस्ति । तत्र विशेषमाह । धून्वत् परिशीर्येति । एतस्मिन्काले
 समूलं वरिर्गृहीत्वा अपसैलरग्रदक्षिणमविभून्वन्नकम्पयंस्त्रिः परितृणीयात् । आसादयेदभिचार्यं स्यालीपाकमित्यासिन्काले
 एतानि पञ्चासादयेत् । एषां नित्ये अर्पणं कार्यम् । शुद्धकर्मणि सर्वत्रैव चरुणां नित्येऽप्यावेन अर्पणं कार्यं न लौकिके । अन्यत्र

प्रतिपेधात् । 'अपयित्वैककपालं च' इत्यत्र अपयित्वेति वचनस्य चरुवर्जितानां धानादीनां नित्याग्निश्रपणनिषेधपरत्वेनापि संभवात् । 'सक्तवो दधिभिश्चास्तु दधिगन्धाः प्रकीर्तिताः । मधुगन्धाः प्रकीर्त्तिते मधुभिश्चा हि सक्तवः' । उल्लेखनकाले द्वे लेखे लिखेत् । उभे च स ठदाच्छिन्नैरवस्तुणीयादिति । पिण्डपितृयज्ञकल्पेनेत्यादि । इदं कर्त्तव्यं पिण्डपितृयज्ञविधानेन कार्यमित्यर्थः । 'अग्निप्रणयनं पात्रं सोमापेत्यादिमन्त्रकौ । उपस्थानं प्रवहणं निनयाद्यतिदिश्यते' इति । इत्या दधिगन्धवर्जमिति । इध्मादानान्तं कृत्वा ब्राह्मणपञ्चमीचाद्याच्छादनान्तं कृत्वा ओदनादिभ्यश्चतुर्भ्योऽयमुद्धृत्य मधुगन्धवर्जं दृष्टाकमजमनुज्ञाप्य अग्राबाहुतिद्वयं कृत्वा मेक्षणमनुद्धृत्य शेषनिवेदनान्तं कृत्वा पितृभ्यः पिण्डाभिपृणीयादित्यर्थः । पिण्डदाने मधुगन्धा अपि ग्राह्या इति ॥ अत्र भगवान्—'नयन्यामाचरेच्छाद्वगन्धप्याभिधानकम् । तत्पिण्डपितृयज्ञोक्तप्रकारेण समाचरेत् ॥ निमज्जणादि विप्राणामर्घ्यदानावसानकम् । अनाहितान्नैः कर्तव्यं पर्वथादवदाचरेत् ॥ तत्र या सप्तका पूर्वं पशुकल्पेन कल्पना । तदा तस्य पशोर्मांसपशुपुक्तावशेषितम् ॥ विप्राणां भोजनार्थापि किञ्चिदवाप्युपानयेत् । नतु होमाय मांसेन होमो नास्त्यत्र कर्मणि ॥ दक्षिणावनते देशे स्थण्डिलं परिकल्पयेत् । परिश्रवेण तं देशमयवा न परिश्रयेत् ॥ परिश्रयणपक्षे तु कुर्वीत द्वारमुत्तरे । मूलेन सहितैर्देभिरवस्तात्यरिकल्पिते ॥ अग्रदक्षिणमत्र त्रिः परितारणमाचरेत् । रुद्रान्नं रुद्रराद्यं च पायसं दधिसक्तवः ॥ मधुगन्धास्तथेत्येवं पञ्चात्र चरुचः स्मृताः । सक्तवो मिथिता दग्धा दधिगन्धा इति स्मृताः ॥ त एव मधुसंमिश्रा मधुगन्धा इति स्मृताः । मधुगन्धैर्विनान्येषां चतुर्णां होम इष्यते ॥ कैरलं पिण्डदानार्थं मधुगन्धैर्विष्णुः । तत्र शुद्धौदनादींस्त्रीन्यथेदीपासनानले ॥ तथैव दधिगन्धानप्यधिभित्त्यामिधार्थं च । उ

तत्रावतीर्षोऽग्नेः पुनरप्यभिधारेत् ॥ एवमेतानि चत्वारि हवींषि तु यथाक्रमम् । पश्चिमेऽग्नेः परित्सीर्णदर्भेष्वेव विनिक्षिपेत् ॥
 लेखोद्धेखनवेलायां द्वे लेखे उद्धिखेत्तयोः । पितॄणां पिण्डदानार्था पूर्वा स्त्रीणां तु पश्चिमा ॥ उभे च सकृदाच्छिन्नैस्तीर्णः प्रच्छा-
 दयेत्कमात् । यद्वा पिण्डप्रदानार्थमवदद्वितयं खनेत् ॥ लेखाद्वितयत्पूर्वपश्चिमस्ये यथाक्रमम् । कुर्यात्ते च यथाकारे यदि वाप्य-
 वदानि पद ॥ कल्पयेत्तेषु पूर्वत्र पश्चिर्मवदत्रयम् । कुर्याद्विचलत्पानि कल्पयेदवदानि पद । कल्पयेत्तृथगेर्बेवं कश्चिपुं सोऽपर्व-
 णम् ॥ होमकाले बलनन्यान्मधुमन्त्रविचलितान् । उद्धृत्य पात्रेष्वन्येषु पृथक् प्रित्वा च सर्पिणा ॥ अवदायास्तुपूर्व्येण पार्वणश्राद्ध-
 वृक्तशेषानमेकीकृत्य च पञ्चभिः । पूर्वस्वामेव रेखायां पितॄणां निनयेत्तलम् ॥ पश्चिमायां तु रेखायां मातॄणां निनयेत्तथा ।
 शुन्यन्तामिति पित्रादौ मात्रादिपदसावयेत् । दत्त्वा सिण्डहन्तिपटभ्यस्तु मात्रादिभ्यो ददात्यय । मातृपिण्डेषु निनयेत्तुरा चाचाम-
 ग्रहवो यदि । नाम द्विवचनान्तं स्नाह्वयोरप्येकनाम चेत् । नोद्देया इति घेस्त्वन्द् वृत्तिकारादयो यथा । जयन्तस्यामिनः शिष्य
 ऊहं कुर्वन्ति या इति । द्वित्वे युनां बहुत्वे तु युष्मानिति पदं वदेत् । अनूहेनैव पिण्डानां सकृत्स्नादनुभक्षणम् । अभ्यञ्जाथां-
 पदं द्वित्वे बहुत्वेऽप्यद्वयमित्यथ ॥ द्वित्वेऽञ्जाथां पदं घृणामहुत्वेऽङ्घ्र्यपदं वदेत् । दद्याद्दशमनूहेन मन्त्रस्यावृत्तिरिष्यते ॥ अनूहे-
 नेष पिण्डाश्च सकृदेवोपतिष्ठे । अनूहेनोभयेयां स्नाद्युगपच प्रवाहणम् ॥ पिण्डदानमनूहेन मन्त्रस्यावृत्तिरिष्यते । पिण्डद्वयमनूहेन

पक्षीं वै प्राशयेदथ । सात्पात्रोत्तर्गण्यन्तं धाददोगं समापयेत्' इति ॥ इदमत्र गृह्यम्—'स्त्रीभ्यश्च सुरा चाचाममित्यधिकं कर्त्तव्यं इत्येकं द्वयोः पदसु वा पूर्वोसु पितृभ्यो दद्यादपरसु स्त्रीभ्यः' इति । अस्यार्थः—स्त्रीभ्योऽपि प्राप्तामहौ च पिण्डादिपृणीयात् । तत्रच ओदनादिपञ्चभ्यः सुरा चाचामं चाधिकं भवतीत्यर्थः । पित्रादित्रयाणामेव पिण्डपितृपक्षस्य दद्यात्ता-
नद्विधानं स्त्रीणां न प्राप्नोतीति कृता पिण्डपितृपक्षकल्पेनेत्येतदत्रानुवर्तनीयम् । 'ओदनस्रद्रवं श्रादुराचामं हि मनीषिणः ।
गौडी माध्वी च ईष्टी च सुरा तु निविषा स्मृता' । अधिकवचनं पञ्चानामपवादार्थम् ॥ हरदत्तस्त्याह—कण्डुलप्रक्षालनान्यु-
आचामः, परागूरिलेके इति । कर्षूचिवत्यादि । द्वयोर्लेखयोरुभयेषां पिण्डनिर्वापणमित्युक्तम् । कर्षूनाम अवटाः कर्ष्वी च कर्ष्वश्च
कर्ष्वः ताम्बेके इच्छन्ति । यद्वा द्वे कर्ष्वी सदा आयते भवतः । यदा पदं तदा परिमण्डलाः । इयोरिति वचनात्कर्ष्वीवित्येक-
क्षेपो लब्धः । पूर्वास्त्वित्यादि पूर्वा च लेखा पूर्वा च कर्षूः पूर्वश्च कर्ता ताः पूर्वाः । एतदुक्तं भवति—द्विलेखा द्विकर्षू । पदकर्षू-
पक्षे पूर्वासां लेखायां पूर्वसां कर्ष्वी पूर्वासां कर्षूषु पितृभ्यो निपृणीयादिति । अपरास्त्वित्यादि । पूर्ववदेकक्षेपः । अत्र किंचिदुक्त-
व्यमस्ति । द्वे लेखे इत्युक्तं । पितृषु च स्त्रीषुच पृथग्पृथक् नपावराः युजो अयुजो वा ग्राहणा भवन्ति । प्रकृतौ समर्थनिगमेषु
यदुनिगमेषु विरुद्धादह उक्तः । तेन स्त्रीपात्रेषु तिलावपने तिलोसीति मन्त्रेण पितृशब्दस्योहो न कार्यः प्रकृतावसमर्थतात् । पा-
त्रेण हि तस्य प्रकृतिः । नत्र च पित्रादयत्तयोऽभिधातुमभिप्रेताः । नच पितृशब्दस्त्रीन्वक्तुं समर्थः । अयोच्येत तत्रापि पितृपात्र-
मेवास्य प्रकृतिः उत्तरे विरुद्धी । पितृपात्रे च पितृशब्दः समर्थः विभक्तिमात्रं तत्समर्थं । तेनोत्तरयोः पात्रयोः पितृशब्दस्य स्थाने

पितामहप्रपितामहशब्दौ द्विवचनान्तौ वक्तव्याविति । तदयुक्तम् । समानप्रकरणे प्रकृतिविकृतिभावो नास्तीति । ज्ञापितमेतद्भाव्य-
 कारेण 'राज्यापदेनेति तु प्रणये'दित्यत्र । तेन त्रिवचपि पितृशब्द एव प्रयोज्य इति सिद्धम् । यथा तत्र कथंचिद्रौण्या लक्ष्यगया मा-
 न्ययावा प्रीनाह तथैवात्रापि मातरभिदध्यापेनोदो न कार्यः । अथ तत्रोचरयोः पात्रयोरप्यूहोऽभ्युपगम्यते तर्हि शुन्धन्तां पि-
 तर इत्यत्र त्रयणां वचनमपार्यकं स्यात् । तस्मात्पितृशब्द एव सर्वथा प्रयोज्य इति सिद्धम् । शुन्धन्तां पितर इत्यत्र तु विम-
 क्तिमात्रमसमर्थं प्रकृतिस्तु समर्थैव तेन तस्या ऊहः कार्यः—शुन्धन्तां मातरः शुन्धन्तां पितामहाः शुन्धन्तां प्रपितामहा इति ।
 एतच्चेऽसौ येथलेत्यत्र यदि द्वे मातरौ स्यातां पितामहौ वा तदा असावित्यत्र द्वयोरपि नामनी ब्रूयात् । यदि यहच-
 त्तदा यहीनामपि नामानि ब्रूयात् । तेऽशब्दस्य स्थाने द्वौ मातरौ येत् वामिस्त्यूहः कार्यः । यहयधेत् व इत्यूहः । येशब्दस्य केचिदूहेवः
 स्त्रीलिङ्गं कुर्वन्ति तद्विचार्यम् । एतत्ते तत्र ये च सामश्रान्वित्यस्यायमर्थः—हे तत्र, एतत्पिण्डरूपमन्नं ते तुभ्यं ये चान्येऽत्र साम-
 श्रान्तु भन्ति तेभ्यधेत्यर्थः । अनुवायिनश्च यदि स्त्रिय एव स्मृतादोहो युज्यते—यदि पुमांस एव पुमांसश्च स्त्रियश्च वा तदा न पु-
 ञ्यते 'पुमान्स्त्रिये'ति पुंशब्दसंकेपेनात् । आचार्येणाप्युक्तं 'पुंवन्मिथुन' इति । 'अनुवायिनश्च पुमांसश्च स्त्रियश्चेति प्रतिभा-
 ती'ति बोधायनवचनात् । इत्थं हि तेन पिण्डदाने पठितो मन्त्रः—एतत्ते ततासौ ये ते मातामहा ये ते आचार्यो ये ते सखायो ये
 ते गुरवो ये ते ज्ञातयो ये तेऽमात्या ये तेऽन्तेवासिनस्तेभ्यस्ताभ्यश्च स्वधानम् इति तेनोदो न कार्यः । आरपस्तम्बेन तु—'एतत्ते
 मातरसौ माथ सामश्रान्तु' इति मन्त्रः पठित इति कृत्वा केचिदूहं कुर्वन्ति तथिन्यस्यम् । स्त्रीदित्वे युवाभवात्तु बहुते युष्मानत्रान्विति ।

अथ पितरोऽग्नीमदन्त पितर इत्यत्र पितृशब्दस्योहो न कार्यः प्रकृतावसर्यत्वात् । पिण्डपितृयज्ञो हि तयोः प्रकृतिः । तत्र च त्रयोऽभिप्रातुमभिप्रेताः तस्मादनुहः । उभयपिण्डानां सकृदेवातुमभ्यर्णं कार्यं श्रवणत्वाच्च पृथक् । असावभ्यर्णश्वासावभ्यर्णेत्यत्रच गीत्रित्ये वहुते चालौगन्दस्य नोहः । अभ्यर्थां अभ्यर्ह्यम् । अजाथां अर्ह्यमिति यथार्थम् । स्त्रीणां पृथग्वासो दद्यादसंसर्गतान् । एतद्वः पितर इत्यग्नोहो न कार्यः असमर्थत्वादेव । मन्वाद्यविरस्त्येव । पितृपिण्डान्स्त्रीपिण्डांश्च सकृदेवोपतिष्ठेत् श्रवणत्वाच्च पृथक् । अनूहश्च पूरयत् । 'मनोन्वाद्युवासाहं' इत्यादौ त्वग्रहः पूर्ववत् । तस्मादहं नोहेदिति प्रतिपेधाच्च । प्रवाहणं चोभयपिण्डानां पूरणपदेन द्युवत्त्वादनुहश्च पूर्ववत् करत्वाच्च । 'धीरं मे दत्त पितरः' इति पितृणां मध्यमं पिण्डमादाय अनेनैव स्त्रीणां मध्यमपिण्डमभ्यर्ह्यदीनं अनुहश्च पूरयत् । आपत्त पितर इति पिण्डद्वयं प्रादायेत् अनुहश्च पूर्ववत् ऋग्वत्त्वचि ऊहमिच्छन्ति तत्र रिदपाति 'आत्मनि मन्वास्तेनममे'दिति 'इति मन्वे' इति च । एवं निनयनवर्जं पितृशब्दस्योहो नास्तीत्युक्तं । तत्र यद्युच्यते पितृशब्दो यदुत्पन्नान्तः पित्रादींस्त्रीनैव यत्किं साहचर्यात् । यथा मित्राविति वरुणाविति चोक्ते मित्रावरुणौ प्रतीयेते साहचर्यात् तद्वदत्रापि । भावस्तु वक्तुं न शक्नोति तत्साहचर्यस्य कचिदप्यप्रतीयमानत्वात् तस्मादुहः कार्य इति । तत्र श्रमः—असमर्थत्वादुहो नास्तीत्युक्तमेव । कैमलाभिधानं संपादनीयम् । सपिण्डीकरणेन हि प्रेतत्वं निवर्त्यं निवर्त्यं नाम संस्कारविशेषः द्वात्रे गम्यते । तत्र भावश्चप्यविशिष्टमिति भावदप्यभिप्रेते पितृशब्दः । एवंच कृतकौहिरे द्वास्त्रान्तरदष्टः पितृशब्दप्रतिषेधोऽप्युपपन्न ऊहवादिनोऽतिप्रसङ्गयान्ति । मात्रादयम त्रयोऽपि शब्दाः प्रसज्यन्ते । तेनाप्येवं नेष्यन्ते पुनरपि बहुनिश्चिर्विचार्य कार्यमित्यलमसिचित्तरे-

नेति ॥ अत्र आखणसंख्योक्ता गृहे—‘नवावरान्भोजयेत्’ इति । अस्यार्थः—‘नवाग्रसद्वात्प्रकृतं विनिवर्तयति तेनान्व-
 एक्ये नवावरान्भोजयेन्नियमेनेति । अयुजो वा । अथको प्रागप्ययुजो भोजयेत्तप्तं पञ्च त्रीनेकं वा । तप्तपक्षे एकलैकः इतरयो-
 रसङ्ख्यः । पञ्चपक्षे एकस्य त्रयः इतरयोरेकैकः । इदं चान्वष्टव्य एवेति ॥ हरदत्तस्तु—अन्वष्टव्यविषयमेतदिति केचित् ।
 सूर्याष्टकायामित्यन्ये । अष्टकाणां नवावरान्ब्राह्मणान्भोजयेत् । पूर्वं विद्येभ्योदेवेभ्य एकैकसेत्यादिकं तत्र भवति तत्र पार्वणादि-
 विषयत्वात् । एतत्प्रकृतित्वाच्चाष्टकायाः । पिण्डविष्टयज्ञो द्वाष्टकायाः प्रकृतिः । स्वधाग्रहणमपि नास्ति केवलं नवावरा भोजयितव्या इति
 केचित् । अन्येस्तु सर्वमनुतिष्ठन्ति । अयुजो वा अथवा प्रागपि नवभ्योऽप्ययुजो भोजयितव्यस्तथः पञ्च सप्तेति श्रुत्यपेक्षया विकल्पः
 बहुवचननिर्देशादेकत्वाप्रसङ्ग इति ॥ अथ भगवान्—‘शुक्लवत्सथ विष्ट्रेषु पिण्डान्दद्याद्यथाविधि ॥ तत्र प्रकल्प्य पदं पिण्डान्म-
 धुमन्धविमिश्रितान् । त्रींस्त्रीन्पिण्डान्पितृभ्यश्च स्त्रीभ्यश्च निर्वयेत्प्रमात् ॥ देशे पितृभ्यः पूर्वतः तथा स्त्रीभ्यस्तु पश्चिमे । पिण्डान्पु-
 थ्यपुपपदप्राह्मेखयोरवटेषु च ॥ स्त्रीपिण्डदानमन्त्राणामूर्धं च परिकल्पयेत् । शुन्धन्तां मातर इतिप्रकारेण कथार्वतः ॥ एकत्र पिण्ड-
 भागिन्यो द्वे सातां यदि तत्र तु । एतद्वा रुद्रदे यज्ञदे पिण्डो याव युवामनु ॥ इति प्रयादथैकस्मिन्पञ्चमेन्मातरादयः इति । एतद्वा यज्ञदे
 श्रीदे रुद्रदे याव योन्विति ॥ स्त्रीपिण्डेषु त्रिषु सुराणाचामभिकं विनोत् ॥ ओदनायोदकं ग्राहुराचामभिसि स्मृत्यः ॥ अञ्जनावि-
 श्रदाने च स्त्रीणां द्वित्वबहुत्वयोः । यज्ञदे रुद्रदेत्याद्यन्तमूर्धं परिकल्पयेत् ॥ एतद्वा मातरो वासो मानोवो युद्धन्ध्वमित्यपि । ऊहं च
 कल्पयेत्स्त्रीणां वासोदानं गदापयेत् ॥ उभयेषां च पिण्डानां स्रुदेवाऽनुमन्त्रणम् । उपस्थानं च मन्त्रेण तथैव स्यात्प्रवाहणम् ॥

कल्पयेत्यर्थेर्गेषां कश्चिपुं चोपदर्शनम् । नवावसानदिग्बांस्तेषु त्रिषु कर्मसु भोजयेत् ॥ अशुक्तौ सप्त पञ्च त्रीनयुग्मांश्च यथाबलम् ॥
सप्ततपश्वे पित्रादितयस्य त्रयस्तपः । वरणीयास्त्वृतीयस्य एकएवावशिष्यते ॥ पञ्चपश्वे तु पित्रर्थं वरणीयास्तृतीयोऽन्ययोः । द्वयोः
प्रत्येकमेकैको वरणीयो विशिष्यते' इति ॥ इति नवमीश्राद्धविधिः ॥

अथाष्टकाश्राद्धारूपे प्रत्यवाय उच्यते । 'यस्य ते प्रतिगच्छेदुरष्टकाभिरपूजिताः । मोघास्तस्य भवन्त्याशाः परब्रेह च स-
र्वदाः' इति । तस्य प्रायश्चित्तमुच्यते ऋग्विधाने—'एभिर्दुर्भिक्षेभ्यन्मन्त्रं दत्तवारं तु तद्दिने । अन्यष्टस्यं यदा शून्यं पूर्णत्वं
याति तर्हिदा' इति ॥ फरणेऽभ्युदय उच्यते हेमाद्रौ—'राजा तु रुमते राज्यमथनद्योषमं धनम् । क्षीणायुर्लभते चापुः पितृ-
भक्तः सदा नरः' ॥ विष्णुधर्मोत्तरे—'सर्गं च मोक्षं च यथाः सुराणि राज्यं च पुत्रानय भूमिपतय । श्रियश्च सुखयान्त्रिवि-
धांश्च कानान्देवेष्वरः श्राद्धकृत्वा विपत्ते' इति ॥ ॥ एतदष्टकाश्राद्धमधिमासे न कर्तव्यमित्याह ज्योतिःपराशरः—'उपा-
कर्म तयोत्सर्गः प्रसूराहोत्सवाष्टकाः । मासपृद्धौ परे कार्यौ वर्धयित्वा तु पैतृकम्' इति । उत्तरे मासि कार्यो इत्यर्थः । प्रसूराहो-
त्समन्यन्देन जातेष्टिरेव गृह्यते । इत्यारूपे प्रायश्चित्तं करणे फलश्रुतिश्च ॥

अथ मास्यार्च्यश्राद्धम् ॥ अथाष्टकाविकृतिभूतमा ध्यावर्षश्राद्धं प्रतिमासमपरपक्षकर्तव्यश्राद्धं चाभिधीयते । तत्र
कारिका—'माध्यावर्षं नमस्तस्य कृष्णाष्टम्यां विधीयते । अष्टकाकर्मवत्कार्यं सप्तम्यादिष्वहःशु तत् ॥ माध्यावर्षं नमस्तस्य कृ-
ष्णाष्टम्येऽह्नि कुत्रचित् । अन्यष्टम्यनदेव स्वात्पार्वणं नेति केचन ॥ प्रतिमासं कृष्णपक्षे चायुग्मेऽह्नि तु कुत्रचित् । पितृभ्य एव

सञ्ज्ञाद्वयमन्वष्टक्यविधानतः' इति ॥ इदमत्र गृह्यम्—'एतेन माध्यावर्णं प्रोष्ठपद्या अपरपक्षे मासिमासि चैवं पितृभ्योऽयुधु प्रति-
 ष्ठापयेत्' इति । अस्यार्थः—एतेनेति पूर्वेषुःप्रभृतिकृत्स्नकर्मातिदेशः । एतदुक्तं भवति—प्रोष्ठपद्याः समीपे योऽपरपक्षस्तत्राष्टम्या
 माध्यावर्णं नाम कर्म कर्तव्यम् । तत्रैतेनाष्टाष्टकाकर्मणा व्याख्यातमिति । अत्रापि त्रिविध्यहस्तु कार्यमित्यर्थः । मासिमासि चे-
 त्यादि । अपरपक्ष इत्यत्रापि संबध्यते मध्यगतस्य विशेषाभावात् प्रयोजनवत्त्वाच्च । तच्च पूर्वपक्षनिवृत्त्यर्थम् । एवमिति अकृत्स्नो-
 पदेशार्थम् । तेनान्वष्टक्यमतिदिश्यते अनन्तरत्वात् । पितृभ्य इति मातृनिवृत्त्यर्थम् । प्रतिष्ठापयेत्कुर्यादित्यर्थः । एतदुक्तं भ-
 वति—प्रतिमासमपरपक्षे अयुग्मास्तु तिथिषु अन्वष्टक्यवत्पितृभ्य एव श्राद्धं कुर्यादिति समानकालत्वात्समानकार्यत्वाच्च पार्वण-
 स्वास्य विकल्पः । एवंवा सूत्रच्छेदः—मासिमासि चैवं पितृभ्य इति । प्रतिमासमपरपक्षेऽन्वष्टक्यवत्पितृभ्य एव कुर्यादित्यर्थः । अ-
 युधु प्रतिष्ठापयेदिति । श्राद्धकर्मणि सर्वमयुग्मास्तु संख्यासु प्रतिष्ठापयेत् । गन्धमास्त्यादि सकृदेवं त्रिः पञ्चकुलो चेत्यादीति ॥ अस्य
 माध्यावर्णं गृह्यस्य हरदत्तकृता व्याख्या लिख्यते—एतेन माध्यावर्णं प्रोष्ठपद्यामपरपक्षे इति । एतेनानन्तरोक्तेनान्वष्टक्येन
 माध्यावर्णं कर्म व्याख्यातम् । तच्च प्रोष्ठपद्याः पूर्णमास्याः परो यः पक्षो भवति स माध्यावर्णसंयोगेमान्माध्यावर्णमिति भवति । तच्च
 त्रयोदश्याम् । तथाच याज्ञिकलक्ष्यः—'यहदाति गयास्यश्च सर्वमानन्त्यमभ्रुते । तथा वर्षात्रयोदश्यां मघासु च न संशयः' इति ।
 वर्षांतां या त्रयोदशी मघाभिः संपद्यते तथामित्यर्थः । अपरेति सामान्यविधानात्सर्वसिद्धेवापरपक्षे माध्यावर्णमिच्छन्ति । मासि-
 मासि चैवम् । अथेदं माध्यावर्णं प्रोष्ठपद्यामपरपक्षे भवति एवं मासिमास्यपरपक्षे यत्पार्वणश्राद्धं वक्ष्यति तेन सहेदं विकल्प्यते

परुकर्यताम् । यद्यप्येवं तथापि श्रोष्टृष्वया अपरपक्षे माध्याग्र्यमेव नियमनम् अन्यथा पूर्वो शागोऽपार्थक्यः स्यात् । पितृभ्योऽयुधु प्रतिष्ठापयेदिति । पितृभ्यो यदीयते गन्धमात्यादि तत्सर्वमयुक्तसंख्यया प्रतिष्ठापयेत्सकृन्निः पञ्चकुलो वा दद्यादिति ॥ अत्र भगवान्—‘एतेनैव प्रकारेण माध्याग्र्यमिषानरुम् । आदं श्रोष्टृष्वे मासि कृष्णपक्षे समाचरेत्’ इति । इति मान्याग्र्यपक्षश्चाद्वम् ॥

अथाष्टकाश्चादतिदेगेनोक्तकाम्यश्चाद्विविधमिधीयते ॥ तत्र कारिका—‘पञ्चम्यां पुत्रकामसेत्यादि काम्यं तदुच्यते । आदं यदुक्तमष्टम्यां तद्वदेव तदिष्यते ॥ विकल्पः पार्वणस्यास्य मासिश्चादस्य वेच्यते । काम्यश्चादं कृते नैव कार्ये मासिकपर्यगे । अष्टमीश्चाद्वनक्तुर्यादाद्विलासिस्तु पर्यणम्’ इति ॥ एवं काम्यश्चाद्विविधवृत्तिकारेण पार्वणश्चाद्वानुत्तानन्तरं लिखित्वा व्याख्यातः । तथाच तत्रत्यवचनम्—‘अन्यदग्र्यं च पूर्वेषु मासिमासि च पार्वणं’ इति । काम्यश्चादं पार्वणौ होमौ युक्तशेषेण विण्टुदानं च । अस्तेन मासिश्चादस्य पार्वणश्चादस्य चैकर्यत्वादन्वयतरेणालमिति । तत्र मासिश्चादं कृतं चेत्पार्वणि केनलं विण्टुपितृयज्ञः कार्य एव । काम्यश्चादं कृतं चेत्तेनैवालं न पुनर्मासिश्चाद्वपार्वणश्चादं कार्ये । काम्यश्चाद्वितिस्तु तिथिविशेषमपेक्ष्य कृतार्था न पुनरावर्तयितुं शक्नोति अग्निहोत्रद्रव्यवदिति ॥ गृह्यपरिशिष्टेऽपि—‘मासिश्चादं यदि पार्वणि स्यात् पार्वणं तदा तेन विकल्पेयम् । काम्यं चेत्तत्र क्रियते तदा पार्वणं मासिश्चादं च तेनैव सिद्ध्यतः’ इति । भगवांस्तु—‘काम्यश्चाद्वमहं वक्ष्ये शौनको मुनिमत्तम । नापुनस्त लोकोऽस्तीति धृतिरेषा सनातनी ॥ देवतानामृषीणां च पितृणामनृणः स्मृतः । सपिभ्यो ब्रह्मचर्येण पितृभ्यस्तु सुतेन च ॥ कुर्यादयेन देवेभ्यः स्तोत्रं धर्ममानसरम् । तस्माद्व्यापाकरणं पितृणामिह कर्तव्यम् ॥ कन्यागतो यदादित्यः कृष्णपक्षेऽथ

पञ्चमी । धाद्रमत्र गृही कुर्यान्मासिपासि च वत्सरम् ॥ प्रोष्ठपद्यां हि मध्यम्यां पितृमान्न समाचरेत् । यज्ञोपवीती कुर्यात् पुन-
कामो द्विजोत्तमः ॥ तिलार्घ्यं तु यथा प्राप्ता बुद्धिश्चादवदिष्यते । प्रोष्ठपद्यपरे पक्षे पञ्चम्यामाचरेत्सुधीः ॥ दक्षिणा च प्रदातव्या
गुर्वर्णं याससी तथा । दक्षिणादीनकर्मणि निष्फलानि भवन्ति हि ॥ तस्माद्यजेन दातव्या दक्षिणा च स्वशक्तिः' इति । एवं च
पञ्चमीग्रहणं ननुद्याणां प्रदर्शनार्थम् ॥ अतएव ब्रह्मपुराणे—'कुसिकासु पितृनर्च्यं स्वर्गं प्राप्नोति मानवः । अपत्यकामो रो-
हिण्यां सौम्ये तेजस्वितां लभेत् ॥ शौर्यमाद्रांसु चामोति क्षेत्राणि च पुनर्वसौ । पुण्ये तु धनमद्ययमाक्षेयायां नरोत्तमः ॥ म-
यासु च प्रजां पुष्टिं सौभाग्यं फल्गुनीषु च । प्रदानक्षीलो मयति स्वापत्यं चोषरासु च ॥ प्रयाति श्रेष्ठतां शाल्वे हस्ते श्राद्धप्रदो
नरः । रूपं तेजोऽपि च त्वाष्ट्रे ऐश्वर्यं समवाप्नुयात् ॥ वणिज्यलाभदा स्वाती विद्याया पुत्रकामदा । कुर्यात् चाशुराद्यासु तदा
दुश्प्रकवर्तिता ॥ आधिपत्यं च ज्येष्ठासु मूलेश्वारोग्यमृषमम् । अपादासु यक्षः प्राप्तिरुत्तरासु विद्योक्ता ॥ श्रवणे तु शुभार्होका-
न्धनिष्ठासु धनं महत् । वेदविद्यामभिमिति भिषक्सिद्धिं च वारुणे ॥ अजायिकान्प्रोष्ठपदि क्षयिषिद्वलं तथोत्तरे । रेवतीषु तथा
कृष्णमक्षिणीषु तुरंगमम् । श्राद्धं कुर्यात्तथामोति मरणीयग्रायुरुत्तमम् ॥ एवं फलमवामोति ऋक्षेन्वेतेषु वरवित् । तस्मात्काम्यानि
श्राद्धानि देयानि विधिवद्विजैः' इति ॥ इति काम्यश्राद्धविधिः ॥

अथ मन्त्रार्थः । उदीरतामित्याद्यष्टौ मन्त्राः ॥ उदीरतामिति—त्रिविधाः पितरः उत्तमा मध्यमा अधर्माश्चेति । यथाविधि
श्रौतकर्मनुष्ठानेन पितॄन् प्राप्ता उच्यताः । सार्वकर्मयात्रपरा मध्यमाः । तत्रापि केचित्संस्कारैर्विकला अधर्माः । एतदेवामिप्रेत्य

ये अग्निदग्धा ये अनग्निदग्धा' इत्यादिमन्त्र याज्ञातः । तेवपरे केचिन्निकृष्टाः । उदीरतामुत्तमं हविः श्राशुवन्तु । परासः पितरः उदीरतां मध्यमाः ते सर्वे सोम्यासः सोम्या अनुग्रहपराः सन्तु । ये पितरः अष्टकाः दृक्वत् अरण्यश्वदसासु हिंसां न कुर्वन्तः ऋतव्याः असदनुष्ठितं यज्ञं जानन्ताः अमृतं प्राणानीयुः रक्षितुं ग्रास्तास्ते पितरः हवेण असदीयेष्वान्दानेषु नोऽस्मानयन्तु रक्षन्तु ॥ इदं पितॄभ्य इति—यजमानोत्पत्तेः पूर्वसुखाः स्वेष्टआवृत्तिमहादयो वे ईयुः पितृलोकं ग्राप्ताः ये बान्ये उपरासः यजमानजन्मोपरि उत्पन्नाः कनिष्ठआवृत्त्यादयः पितृलोकं ग्राप्ताः वेऽप्यन्ये पार्थिवे पृथ्वीसंवन्धिनि रजसि रजोगुणकायैऽसिन्कर्मणि आनिपत्ताः इविःस्त्रीकर्तुमागत्योपविष्टाः ये बान्ये केचिदन्ये वन्दुवर्गस्थाः विष्टु वन्दुरूपासु प्रजासु आनिपत्ताः श्राद्धादिस्त्रीकारायागत्योपविष्टाः । क्रीदधीषु विष्टु । सुष्टजनासु दृष्यते परित्यज्यते दारिव्यमनेनेति वृजनं धनं शोभनं वृजनं यासां ताः सुष्टजनास्तादृशीषु धनसमृद्ध्या श्राद्धादिकभाचरस्थित्यर्थः । सर्वेभ्य उक्तेभ्यः अस्मिन्कर्मणीदं नमोस्तु आहुतिप्रदानपूर्वको नमस्तारोस्तु ॥ आहं पितॄन्सुविदश्रानिति—अहं यजमानः सुविदश्रान् मदीयां भक्तिं सुषु जानतः पितॄन् आविदित्स आभिमुख्येन लब्धवानस्मि । विष्णोर्व्योषिणो यदस्य नयातं विनाशभावं च विक्रमणं च विशेषेण प्रवृत्तिं च लब्धवानस्मि । ये पितरो वहिंपदः सन्ति ते इहासिन्कर्मणि आगमिष्टाः अतिशयेनागताः आदरपूर्वं समागत्य स्वधया दुरोडाद्याद्यन्नेन सह सुतस्याभिपुतस्य पिताः पितोरन्नास्य भागं भुवन्त सेवन्ते उपयुज्यते ॥ वहिंपद इति—वहिंपि यज्ञे सीदन्तीति वहिंपदः । अत्रापि वे वै यज्यानाः ते वहिंपदः पितर इत्यत्र श्रुतत्वाद्योगं कृत्वा प्रेत्य पितृलोकं ग्राप्ताः वहिंपदः तादृशाः हे पितरः,

अरोगराचीनानाम्साकं ऊर्जा रक्षा भवन्तिः कर्तव्येति श्रेयः । यो युष्मदर्थं ह्या हव्या एतानि हवींषि चकुम अतस्तानि पुष्पजं
 मेरुचम् । ते हविर्दुष्टयन्तो यूयं धन्तमेन. सुखतमेन निमित्तेन आगत आभिमुख्येन प्राप्नुत । अथानन्तरं नोऽसम्भ्यं
 मे सुखं योः दुःखवियोगं अरयः पापराहित्यं दयात दत्त ॥ उपहृताः पितरः सोम्यास इति—सोम्यासः सोम्याः असद-
 सुग्रहपराः गोमसंपादिनो वा पितरः बर्हिच्येषु यागार्हेषु त्रियेषु तृप्तिरूपेषु निधिषु निधिसदृशेषु हविषु निमित्तभूतेषु सत्सु उ-
 पहृताः अस्माभिराहृताः ते पितरः आममन्तु आगच्छन्तु । आगत्य च इह असिन्कर्म्मणि अस्माभिः प्रयुक्ताः स्तुतीरभुवन्तु
 मृण्वन्तु । श्रुता च अधिवृण्वन्तु माधुर्यं यजमान इत्यादरेण कथयन्तु । ते तादृक्षाः पितरः असानवन्तु रक्षन्तु ॥ आच्या जानु
 दधिजतो निपद्येति—विदूषामयं त्यामायिको धर्मः 'अर्थत पितरः प्राचीनाधीती सर्व्यं जान्वाच्ये'ति वचनात् हे पितरः, विद्ये
 मयं यूयं जानु आच्य भूमौ निपात्य दक्षिणतः दक्षिणपार्श्वं निपद्य उपविश्य इममसदीयं यज्ञं अभिशृणीत अभिषुवत विशिष्टतृ-
 त्रियोगात् । परया ग्रीत्या चैत्रगुणोऽयं याग्र इति प्रशंसतेत्यर्थः । अपिच यो युष्मार्कं यत्कर्म्मवैगुण्यजनितं आगः अपरार्थं पुरुषता
 मनुष्यतेन हेतुना कृतम् कृतवन्तः हे पितरः, तेन केनचिदपराधेन नोऽस्यान्मा हिंसिष्ट ॥ आसीनासो अरुणीनामिति—अरुणी-
 नामारोचमानानां न्यालानां वा देवतानां वा उपत्ये समीपस्थाने वेदंश्चे आसीनासः उपविष्टाः पितरो यूयं दाशुपे हविर्वत्तवते
 मलोप्य मनुष्याय यजमानाय रधि धनं दत्त । हे पितरः, यूयं तस्य यजमानस्य सुखेभ्यो वस्तो वसु धनं प्रयच्छत । ते तादृशा
 यूयं इदाम्बदीये कर्मणि ऊर्जं धनं दयात यच ॥ ये नः पूर्वे इति—सोम्यासः सोमसंपादिनः वसिष्टाः वस्यतमाः कृताभ्योदनाः

धनवत्तमा नोऽस्माकं ये पूर्वे पितरः सोमपीथं सोमपानं अगृहिरे आनुपूर्व्येण देवेभ्यः श्राशुवन्तः । दत्तवन्त इत्यर्थः । उशन्
 विदुमिः सह भोगं कामयमानो यमः पितृपतिः उवाचिः यमेन सह संभोगं कामयमानैः तेभिः तैः अस्मदीयैः पितृभिः सह रराणो
 रममाणः हवींषि अस्माभिः दत्तानि श्रितिकामं कामयति अतु । यानि यानि हवींषि कामयते तानि तानि भक्षयित्व्यर्थः ॥
 अथाष्टमीश्राद्धमन्त्रार्थः ॥ अग्ने नयेति—हे अग्ने देव, अस्मान् ओभनेन पया सुपचा राये घनाय नय गमय । विभ्रानि सर्वाणि
 वयुनानि ज्ञानानि । इह ज्ञातव्यवृत्तिर्वयुनशब्दः । सर्वाणि ज्ञातव्यानि विद्वान् त्वं अस्मदसत्तः एनः पापं युयोधि पृथक्पृथक् अप-
 नय । कीदृशम् । शुशुराणं कीदित्ययुक्तम् । वयंच ते तुभ्यं भूयिष्ठां नमउक्तिं विधेम । लङ्घ्यं लोद । भूयोभूयो नमोवाकं ते कुर्म
 इत्युक्तं भवति ॥ अग्ने त्वमिति—हे अग्ने, नव्यः 'तु स्तुतौ' सर्वेषां नव्यः स्तुत्यस्तं अस्मान् सस्तिभिरविनाशैरुपायैः विद्या वि-
 भ्रानि दुर्गाणि दुरितानि अतिपारय अतिगमय । किंच तव असादात् नोऽस्माकं शुशिवी भूमिश्च बहुला भोगसमृद्धा दीर्घा पूः पुरी
 च भव ॥ ग्रीष्मो हेमन्त इति—ग्रीष्म इति वसन्तस्यापि ग्रहणम् । हेमन्त इति शिशिरस्य । अतएव ऋतव इति षड्वचनम् ।
 ग्रीष्मादिऋतवो नः शिवा भवन्तु । शरव नः अभया भवतु भयरहिता भवतु । संवत्सरव्याधिपतिः । 'सर्वस्य संवत्सरः प्रजा-
 पतिरधिपतिरिति दर्शनात् । स च नः श्राणदो भवतु प्राणस्थितिहेतुर्भवतु । अहोरात्रे च कृणुतां अविच्छेदेन पुनःपुनरावर्त-
 माने कृणुताम् । अतएव नः दीर्घमायुरस्तुस्वाहा ॥ शान्ता शुशिवीति—शुशिवी नोऽस्माकं शान्ता भवतु । अन्तरिक्षं च शिवं

मन्तु । घीः देवी नोऽग्रयमस्तु । दिशः प्राच्याद्याः प्रदिशः आग्नेय्याद्याः उदिशः ऊर्ध्वो विद्यः परिणन्तु । आपः प्रसिद्धाः स्वाहा ॥ आपो मरीचीरिति—आपः प्रसिद्धाः मरीचीः मरीचयः । पूर्वसवर्ण ईकारः । सूर्यस्य रश्मयः अन्तरिक्षं 'अन्तरिक्षं मरीचयः' इत्यारण्यके दर्शनम् । विद्यः शुष्पानि कर्माणि नोऽस्मान् प्रवहन्तु प्रकृष्टदशां प्रापयन्तु । घातानाम् देवताविशेषः सच समुद्रश्च नः पापं मनहतु प्रापयतु । नाशमिति शेषः । भूतं अतीतं भविष्यत् आगमि । इदं वर्तमानस्याप्युपलक्षणम् । इदं कालत्रययतिर्भूतजातं चिन्मं कर्म अमयं अभयं अमरमस्तु । ब्रह्मणा देवेन परमात्मना हिरण्यगर्भेण वा अभिगुप्तः सर्वतो रक्षितः अहंस्याम् । प्रजाः पुत्रादिका राक्षानि रक्षाणि छान्दसो दीर्यः । स्वानां रक्षिता भूयासम् । अपर आह स्वः स्वर्गं अधाणि 'अशूढं न्यासौ' व्याप्नोमि । स्वरित्यन संहितायां दीर्यश्छान्दसः कंयो वा यथा स्वर्गज्योतिरिति ॥ विद्य आदित्या इत्यादि—विद्ये आदित्याः सर्वे द्वादशापि आदित्याः वसवश्च देवाः अष्टौ वसवः रुद्राः एकादश गोमारः द्वादशादिना मरुतर्धैकोनपञ्चाशत् एते सर्वे सदन्तु आगच्छन्तु । यथा प्रजापतिः ब्रह्मा परमेष्ठी ऊर्जमग्नं प्रजां पुत्रादिकां अमृतं च मयि पिब्यमानः क्षरन् दधातु स्वापयतु ॥ प्रजापते न त्वेवेतान्यन्य इति—हे प्रजापते, ततोऽन्यः कश्चिदपि विद्या विद्यानि जातानि उत्पन्नानि न परिता वसूव न परिगृह्णाति त्वदन्यः परिग्रहीतुं न कश्चिदपि शक्नोति । अतो यत्कामा वयं तुभ्यं शुश्रुमः तदभिलषितं नोऽस्माकमस्तु । वयं रयीणां धनानां पतयः सामेति । इति मन्त्रार्थः ॥

अथ (पूर्वेद्युः)सप्तमीश्राद्धप्रयोगः ॥ तत्र हेमन्तशिशिरयोश्चतुर्षु मासेषु साव्यषष्टकाश्राद्धं कुर्यात् । अशक्ती माघमासे एव

र्यात् । तत्राद्यं त्रयः । पूर्वेषुस्तदहरेण वा तिथ्यादिकं संकीर्त्य दर्शयदित्यनन्य नित्यविधिरूपमष्टकाष्टादं कर्तुं कामः पूर्वेषुः-
 आदं ऋरिष्य इति संरूप्य ब्राह्मणनिमज्जनादि द्वितीयसंस्कृत्यान्तं कृत्वा ब्राह्मणान्तं निधाप्य अग्निसमिन्धनादि परिषेचनान्तं कृत्वा
 चार्त्तान्तपर्यन्तं पानाभ्यासाद्य स्वाभ्यां ग्रीहिपूरणादिकं तण्डुलप्रक्षालनान्तं कृत्वा तण्डुलांस्तिसृषु स्थालीषु विमज्ज्य शुद्धीदन्
 ठन्तरे पापसं च धूपयित्वा नतिप्रणयनादिशुभायामाग्न्यनिषेचनान्तं कृत्वा चरत्रयं ऋमेणाभिवार्योदशुद्रास्य अतिप्रणीताग्नेः पश्चिमतः
 ऋमेण दक्षिणसंम्यमामाद्य स्वागतचरनादि मसमर्प्योदरकरुणानन्तरकर्त्तव्यं पाणिश्रोधनान्तं कृत्वा चरत्रयं पात्रान्तरेषु पृथगपृथ-
 गुदृत्य दृताक्तं कृत्वा श्रौचनीतीती अग्नौ ऋरिष्य इति पितृश्रौचब्राह्मणाननुज्ञाप्य अतिप्रणीताग्राविधिमनुपसमाधाप्य श्रौचाल्येन मेक्ष-
 णामुपस्मीर्य शुद्धीदन्तस्य मध्यादहोष्टपर्यन्तं मेक्षणेनानुज्ञाय पूर्वार्थाचर्येणायद्राय कुरारदनाच्चैवावदाप पापसात्तयैवावदाप स्था-
 लीनपादिष्टं दृगनृथगभिवार्योदन्तं चैकनारमभिवार्यं । उदीरतामित्यस्य अष्टः पितरसिद्धिः । अनेन मन्त्रेण भेषणेन हुत्वा पुनः पू-
 णिदरदापायनदाप इदं पितृभ्यो नम इत्यादितप्तभिर्मन्त्रैः तप्तैत्यष्टानाहुर्नोर्हुत्वा प्रत्येकं पितृभ्य इदं नममेत्युद्देश्यत्वाग्नी कृत्वा यज्ञो-
 पनीती मेनजमनुमद्वत्पाप उपस्पृश्य श्रौचनीतीती द्रुतशिष्टचरत्रयक्षेपं पिण्डार्थमुद्धृत्येवज्ञेषु निक्षिप्य श्रेपनिवेदनादि विप्रचिसर्ज-
 नान्तं कृत्वा तदहरेण वर्गद्वयस्य तिलतर्पणं कृत्वा पूर्वोक्तनियमेन दिवसक्षेपं नयेत् । आहिताग्निश्रेयद्राह्मणनिमज्जनाद्याच्छादनान्तं
 कृत्वा दक्षिणाग्निप्रद्वलनादिहविरासादनान्तं कृत्वा पूर्ववद्राह्मणाननुज्ञाप्य दक्षिणाग्राविधिमनुपसमाधाप्य उदीरतामित्यादिभिरष्टा-
 हुर्नोर्हुत्वा मेवणमनुमद्वत्स होमक्षेपपरिवेषणादि ब्राह्मणविमर्जनान्तमनाहिताग्निवल्कुर्यात् ॥ इति सप्तमीश्राद्धप्रयोगः ॥

अथाष्टका(अष्टमी)श्राद्धप्रयोगः ॥ पूर्वद्युः परेद्युर्वा देयकालौ संकीर्त्यं प्राचीनायीती पृष्ठीविभक्त्या दर्शयत्पितृनन्द्य नित्य-
 विधिरूपमष्टकाश्राद्धं करिष्य इति संकल्प्य ब्राह्मणनिमन्त्रणादिद्वितीयसंकल्पान्तं कृत्वापासनांगिं प्रज्वाल्य । प्राणानायक्य देश-
 कालौ संकीर्त्य अष्टकाश्राद्धाङ्गदोमं करिष्ये तत्र देवतापरिग्रहार्यमन्याधानं करिष्य इत्यादि चक्षुषी आज्येनेत्यन्तमुक्त्वा । विश्वा-
 न्देवान् प्रसवारं चरुद्रव्येण शेषेण स्थिरकृतमित्यादि सद्योयस्य इत्यन्तमुक्त्वा समिद्धयमग्रावाधाय परिसमूहनादिपूर्णपात्रनिधा-
 नान्तं कृत्वा । सप्तवित्रं शूर्पश्रेयोः पथिमतो निधाय तत्र चतुरश्वतरो मुष्टीः प्रधानदेवतासंख्याकास्तूर्णी निरुप्य तथैव प्रोक्ष्यावहन-
 नाद्याग्यभागान्तं कृत्वा भवदनुक्षयाग्नौ होमं करिष्य इति पित्रर्थब्राह्मणाननुज्ञाप्य कुरुज्जेति तैरुक्तः अग्न्युद्धारपूर्वं समन्त्रं होमं कुर्यात् ।
 तत्र मन्त्राः । अयेनयेति मन्त्रद्वयस्यागस्त्योऽग्निस्त्रिष्टुप् । एताभ्यां ॥ ग्रीष्मो हेमन्त ऋतवः शिवा नो वर्षाः शिवा अभयाः शरभः ।
 संयत्परोऽपिपतिः प्राणदो नोऽहोरात्रे कृणुतां दीर्घमायुः स्वाहा ॥ शान्तापृथिवी शिवमन्तरिणं द्यौर्नो देव्यमयं नो अस्तु । शिवा
 दिवः प्रदिश उरिदो न आपो विद्युतः परिषान्तु विद्यतः स्वाहा ॥ आपो मसीचीः प्रचहन्तु नो धियो धाता समुद्रो वहन्तु
 पापम् । भूतं मविष्यदभयं विश्वमस्तु मे ब्रह्माभिगुप्तः स्वाराधाणि स्वाहा ॥ एतान्मन्त्रानेरुधृत्योक्त्या स्वाहा । प्रजापते हिरण्य-
 गर्भः प्रजापतिस्त्रिष्टुप् । अनेन च हुता सर्वत्र विक्षेभ्यो देवैभ्य इदं नयमेत्सुविश्य त्सस्ता स्थिरकृदादिहोमशेषं समाप्य स्वागतव-
 ननायर्धशेषमवनयनान्तं कृत्वा ब्राह्मणसमीपे आयेय्यां दिशि श्रुवं संग्रोह्य पूर्ववत्प्रथमपात्रं न्युन्नीकृत्य गन्धदानादि पाणिशो-
 धनान्तं कृत्वा भोजनार्योदयानुद्धृत्य घृताक्तं कृत्वा पित्रर्थब्राह्मणसमीपे उपविशेत् । पाणिं पर्युह्य तत्र प्राचीनायीती दक्षिणाग्र-

तान्दर्भान्तामीर्य मेघाणमुपस्तीर्य मेघणेन वा द्विगारमवदाय पात्रव्यमवचं चाभिघार्य सोमायापिठमतेस्वधानम इति मन्त्रेण पाणी दृता । पूर्वद्वददाय अग्नयेरुच्यवाहनायभ्यधानम इति मन्त्रेण तयैव जुहुयात् । एवमेव सर्वत्र जुहुयात् । ततो ब्राह्मणास्तदन्नं पात्रे निक्षिप्य आचम्य पूर्वमुदपविशेयुः । ततः कर्ताअपरिवेषणं कृत्वा पाणिहोमक्षिष्टमन्नं सर्वं परिविष्यान्नत्यागादिसंपन्नवचनान्तं कृत्वा भोजनार्थादग्रादेन पिण्डार्थमन्नमुद्धृत्य पुनः प्रक्षिरणार्थमपि तथैवोद्धृत्य ब्राह्मणैरुपरापोशनहस्तप्रक्षालने कृते यक्षोपवीती व्ययमाचम्य भोजनपात्राद् पादुमानसुरहृज्य स्पृशेन लेखाद्वयमपहृता इति मन्त्रेण कृत्वा शुद्धाभिरग्निः प्रोक्ष्य क्रमेण सकृदाल्लि-
मदरेनानीर्य प्राचीनानीती शुन्धन्तां पितरः मयग्रीका इत्यारभ्याऽयुपस्थानवर्जं ब्राह्मणविसर्जनान्त्यं सर्वं कृत्वा तदहरेय वर्गद्व-
यस्य तिलनर्पणं कुर्यात् ॥ इत्यष्टमी(अष्टका)श्राद्धप्रयोगः ॥

अथ नवमीश्राद्धप्रयोगः ॥ कर्ता पूर्वेषुः परेषुर्नां श्राणानायम्य देशकाली संकीर्त्य प्राचीनानीती दक्षिणाहुतः सन्त्यं जा-
न्यास्य पितृवर्गं पत्नीमहितं सपत्नीकं मातामहवर्गं च पृथ्नीविमक्तयानूय नित्यविधिरूपमन्वयस्यश्राद्धं पिण्डपितृयज्ञव्यतिपक्तपा-
रिगपिधानेनाग्नेन हविषा सद्यः करिष्य इति संकल्प्य निमग्नादिद्वितीयसंकल्पान्तं कृत्वा ब्राह्मणान्तंनिधाप्य दक्षिणाप्रवणे देशे
ओपायनार्त्रि विधितत्प्रतिष्ठाप्य परिमशुल श्राद्धक्षिणाग्रैर्द्वैर्ध्रुः समूलैरकम्पयन् त्रिवारमप्रदक्षिणं परिस्तीर्य यात्रासादनार्थं दर्भाना-
लीर्य गरुम्यालीवपत्तोत्पलमुलमुलकुण्ठाजिनसकृदाच्छिन्नवज्रध्वमेधुणक्रमण्डलनेकैकश आयेयसंस्वयासाद्य स्थान्यां ग्रीहिपू-
रणादितण्डुलप्रक्षालनान्तं कृत्वा स्थालीपु तण्डुलान्विभज्य शुद्धौदनं तिलमिथोदनं पायसं च अपयित्वा किञ्चिदोदनाप्रद्रव्यं पा-

आन्त्ररेणादाय संभृत्य अतिप्रणीय तमपि पूर्ववत्परिस्तीर्य स्प्येन पितृवर्गाद्यर्थं पश्चिमापवर्गं लेखात्रयमुल्लिख्य प्रत्येकमङ्गिरभ्युक्ष्य
 मरुदाच्छिन्नेनैकेनैकैतां रेखापाच्छाद्य शुवायामाज्यमासिच्यौपासनाग्नेर्दक्षिणतः कुक्षेष्वासाद्य सुवेणाल्यमादाय चरुत्रयं प्रत्ये-
 कमभिपार्याग्निरुदयुदास्यातिप्रणीताग्नेः पश्चाद्दक्षेण दक्षिणसंस्थमासाद्य दक्षिमिश्रगोधूमपिष्टरूपसक्तून् मधुमिश्रगोधूमपिष्ट-
 रूपसक्तून् पात्रद्वये संभृत्य दक्षिमन्यसक्तून्पासनेऽधिथित्यामिधायोदगुदास्य पायसं दक्षिणत आसाद्य अभ्यञ्जनान्नकशिपू-
 पचईणानि प्रत्येकं त्रयमीपासनग्नेर्दक्षिणत आसाद्य स्वागतवचनादिपित्रर्थत्राहणानां तृतीयनिमन्त्रणान्तं कृत्वा । अर्घ्यासादनकाले
 तैजसानि ननसंख्यानि पात्राण्यासादयेत् । मातृद्वित्वे बहुत्वै वा पितामहीप्रपितामहीद्वित्वे बहुत्वै वा तत्संख्याकानि पात्राण्या-
 सादयेत् । एवं देवतासंख्यया पात्राण्यासाद्य प्रोक्ष्योत्तानानि कृत्वा प्रतिपात्रं दर्भत्रयं निधाय जलं संपूर्य शृंगोदेवीरित्यादिमन्त्रेण
 तज्जलं गरुदनुमङ्ग्य तिलोत्तीत्यायनृद्धेन मन्त्रेण प्रतिपात्रं मन्त्रायुत्स्या तिलाग्निक्षिप्य गन्धयुष्ण्याणि च निक्षिप्य पितृपात्रं संपन्नमि-
 त्यादिययालिङ्गमभिमुख्य पूर्ववत्पित्रादीनां नामगोत्ररूपपूर्वकमुक्तावाद्याचंयित्वा उपवीती पित्रादिसर्वेषां नामगोत्ररूपान्युच्चार्य सं-
 पादिता यः स्वप्ता अर्घ्या इति उक्तपात्रं क्रमेण पुरतः संस्थाप्य पूर्ववत्पितरिदंतेर्धर्ममिति पितृणामर्घ्यं दत्त्वा मातरिदं तेर्ह्यं इत्या-
 दिना मातृवर्गस्य दत्ता पूर्वगमातामहवर्गस्य दत्ता सर्वेषां पात्राणां जलं क्रमेण पितृपात्रे संपूर्य तज्जलेन मुरमर्द्धपत्ता गन्धाधिरिलक-
 गन्पाणिग्रीधनान्तं कृत्वा चरुत्रयादधिमन्याद्य पात्रचतुष्टये क्रमेण हविः पृथगुद्धृत्य घृतान्तं कृत्वा अप्रीकरिष्य इति पित्र्यर्धत्रा-
 त्तगाननुग्राह्य क्रियतामिति तैरुक्तोऽतिप्रणीताग्निविधिमनुसमाधाय मेक्षणे उपस्तीर्य तेनाद्गुष्टवर्षमात्रं क्रमेण हविश्चतुष्टयस्य मध्या-

हींति । एतदेवोक्तानां श्रवणार्कसर्पयत्पाथ्ययुजीकर्मग्रयणग्रत्ययरोहणानां प्रायश्चित्तमिति मन्त्रव्ययम् । पार्वणश्राद्धाष्टकाश्राद्ध-
योस्तत्तत्प्रकरणोक्तप्रायश्चित्तं कर्तव्यमिति ॥

॥ इति श्रीमद्भृत्सिंहीये प्रयोगपरिजातेऽष्टकाश्राद्धविधिः समाप्तः ॥

अवसितोऽत्र पोढासंस्कारात्मकः पाकसंस्यासंक्षेपयुक्तः प्रथमो भागः ॥

अयं ग्रन्थः गोमान्तकप्रान्तविराजमानसुप्रसिद्धपेढणेग्रामवास्तव्येन
पणशीकरोपाह्वविद्धरश्रीमच्छद्मणशर्मतनुजनुपा चासुदेवशर्मणा संस्कृतः

मुन्नय्यां श्रेष्ठिवर श्रीमान् तुकाराम जाचजी इत्यभिल्येन स्वीये निर्णयसागराख्य-
मुद्रणयधालये रामचन्द्र येष्ट् शेडगेद्वारा मुद्रयित्वा प्रकाशितः ।

साविवाहनसाङ् १८१८, सन १९१६ इसवी

Published by Tukaram Javaji and Printed by Ramechandra Venu Shedge, at the
Akshaya Nagar Press, 23, Kolbhar Lane, Bombay

इति श्रीमन्मृसिंहीयस्य प्रयोगपारिजातस्य

षोडशसंस्कारकाण्डं पाकसंस्थानाकाण्डसंक्षेपश्च संपूर्णः ।